

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT
LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
3(126)

BAKİ -2024

ISSN 2218-7588

E- ISSN 2219-5513

DİL

VA

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

2(125)

**Jurnal
1993-cü ildən çıxır**

– 2024 –

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİK ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

Prof. R.Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M.Kazımov
Dos. A.Məmədova

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E.Əzizov
Prof. T.Hacıyev
Prof. S.Abdullayeva
Dos. Ə.Ağakışiyev
Dos. M. Əlizadə

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos. E.Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə.Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akad. N.Paşayeva-məsul redaktor
AMEA müx.üzvü, prof.T.Mütəllimov

TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:

Akad. N.Cəfərov – məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov

JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. Q.Məhərrəmli – məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L.Əhmədova
Prof. M.Cəfərov
Prof. L.Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N.Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C.Nağıyev
Prof. B.İsmayılov
Dos. E.Fərəcullayeva-məsul redaktor
Dos. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova - məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü., prof. C.M.Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova

KİTABSÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X.İsmayılov-məsul redaktor
Dos.M.Məmmədov
Dos.K.Aslan

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: dos. L.Ələkbərova, fil.f.dok. R.Bayramov
Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. F.Əlizadə
Məsul katib: Pərvin Eyyazov. Administrator: C.T.Əliyev
Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 050 287 10 14
Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiyyat_beynخالq_elminzri_jurnal

H. MUSAEBVA. O nekotoryx osobennostyx nacionalno-kulturnoy spetsifiki frazeologicheskix ediniц	5
H. NAĞIEVA. Национально-культурная специфика русских и азербайджанских фразеологизмов	8
F. QURBANZADƏ. Qeyri-salis məntiq nəzəriyyəsi	12
A. NİFTALİYEVA Qərbi german dillərinin müasir alman dilinə təsiri və liqivistik təhlili	15
Y. İSGƏNDƏROVA. Bədi zamanda keçmiş zaman mexanizmi	19
Ç. ŞİAХBAZLIYI. Развитие языка как средства массовой коммуникации в контексте межкультурного диалога	22
N. SEYİDOVA. Eksplicit informasiyanın gələcəyi: texnoloji trendlər və perspektivləri	26
S. İSMAYİLOVA. Dilçilikdə qənaət prinsipi	29
M. FƏRZƏLİYEVA. Hərbi diskursda neologizmlərin leksik-semantik qrupları	32
S. HƏSƏNZADƏ. Ədəbi ingilis dilinin yaranması və inkişafı	35
Ə. QULİYEVA. Müasir türk və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələr. (Tabesizlik əlaqəsi)	38
A. HƏCİYEVA. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası	42
N. MƏMMƏDLI. Keyfiyyətin leksik ifadə vasitələri	45
A. ALLAHVERDİYEVA. Nasir Xosrovun "Səfərnəmə" əsərində qoşmalar. (ardı)	50
P. QARAYEVA. Fransız və Azərbaycan dillərində temporalıq və qrammatik zamanın təhlili	54
L. MƏMMƏDOVA. Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında koloristik leksika	58
I. QULİYEV. Şimal qırpaqçasında leksik şəkilçilərin funksionallığına təsir edən amillər	64
F. KƏRİMOVA. Dildə sözləmə prosesi: intralingvistik və ekstralingvistik səbəblər	68
G. MƏHƏRRƏMOVA. Müasir Fransız dilində ailə konseptini ifadə edən frazeoloji struktur xüsusiyyətləri	71
R. ƏLİYEVA. Müasir İngilis dilində "Time" komponentli idiomlar və onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi	74
M. HƏCİYEVA. Kompüter və insan analogiyasında linqvo-koqnitiv xüsusiyyətlər	77
X. ZEYNALOVA. Realia məfhumu və onun linqvokulturoloji xüsusiyyətləri	80
X. İSGƏROVA. Müasir Alman dilində leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi	83
S. MƏMMƏDOVA. Dil sistemində fitonimlərin yeri	86
S. HƏSƏNOVA. İngilis dilində alınma sözlər və onların funksionallaşma sahələri	89
P. QARAYEVA. Feilin zaman formalarının yaranma tarixinə dair bəzi nəzəri məsələlər	92
E. MƏMMƏDOVA. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmə tərkibli fitonimlər	95
I. HƏCİYEVA. İşgüzar kommunikasiyanın əsas xüsusiyyətləri	98
P. MAMEDOVA. O nekotoryx osobennostyx upotrebleniya slozhnyx glagolov v persozыchnyx proizvedeniyaх	101
R. QULİYEVA. Ərəb dilində ön qoşmaların bəzi leksik-qrammatik xüsusiyyətləri	104
B. BUNYADOVA. Характерологические особенности фразеологизмов с количественным значением в русском языке	108
E. XANƏLİYEVA. Azərbaycan dilinin təşəkkül mərhələlərinə bir baxış	111
T. MÜZƏFFƏROĞLU. Omonimlik və nitq hissəsi məsələsi	115
I. HƏCİYEVA. Müasir Bakı şairlərinin dilində leksik dialektizmlər	118
Ü. CAVADOVA. Azərbaycan, ingilis və rus diskurslarında gender konseptinin verballaşma	122
M. ABDULLAYEVA. Müasir linqvistikada qrammatik zaman kateqoriyasının nəzəri prolemləri	125
Z. MƏMMƏDOVA. Əşrəf İbn Şəraf Əl- Müzəkkər Əl- Faruqinin "Daneşname-ye Qədarxan" lüğəti	128
S. ƏLİYEVA. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin əlaqələnməsində əvəzliyin rolu	131
R. BAYRAMOV. Azərbaycan dilçiliyində ayrımlar və ayırım dialektinin öyrənilməsi	134
E. MAMEDOVA. Similar and distinctive features of the actual division of a sentence in Japanese and azerbaijani languages	139
S. BUNYADZADƏ. Əvəzliyin mətn yaratmada rolu	142
Ş. MİRQƏDİROVA. Yapon dilində feilin -tsutsu aru (つつある) formasında olan davamedici tərzinin müqayisəli tədqiqi	146
N. ABBASOVA. Azərbaycan və koreya dilində hal kateqoriyası və onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri	149
N. ƏHMƏDOVA. Yapon dilində feilin ~たら、だら (tara,dara) şəklinin müqayisəli tədqiqi	152
G. QASIMOVA. Müasir İbri dilində mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin fərqli cəhətləri	155
G. YAQUB QIZI MAHMUD. Ərəb dilində əl-istiqaq əl -kubbar və ya ən böyük sözdüzəltmə ilə əlaqədar	158
X. MÜSTAFAYEVA. Dilçilik elminin inkişaf tarixi	161
S. İSMAYİLOVA. Koqnitiv dilçilikdə diskursun daxili elementləri kimi konsept və freym anlayışları	165
F. HADİ. Evolution of cognitive linguistics	168
S. İSAYEVA. Dildə qənaət prinsipinə əsasən yarımcıq cümlələrin tədqiqi	171
N. HƏCİYEVA. Nitqin kommunikativ keyfiyyətləri	174
V. HƏSƏNOVA-ORUCOVA. Azərbaycan və Koreya dillərində adlıq halın ifadə vasitəsinin müqayisəli tədqiqi	177
ƏDƏBİYYATSUNSLIO-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ	181-274
M. OSMANOVA. Alman romanında rəngkarlıq və yaradıcı rəssam obrazi	181
L. ƏLİYEVA. Conatan Kouun "Təsədüfi qadın" romanında kimlik axtarıları özünüdərkətmə kimi	185
G. İSMAYİLOVA. Müstəqillik dövrü hekayələri və xalq dastanları	188
N. MƏMMƏDOVA. Demokratik müstəmləkəçilik ya da "neokolonializm"	192
G. MÜSTAFAZADE-ACADOVA. Индийский восток в творчестве К. Д. Бальмонта	195
I. SƏFƏRZADƏ. Roman janrı: qadının tarixi və sosial roluna baxış	200
Ə. HƏSƏNOV. XIX əsr Azərbaycan qəzəlinə yeni üslub: maarifçi və satirik şeirin inkişafı	204
U. NƏBİYEVA. Türk epik təfəkküründə advermə ritual mərasimlərinin mifoloji – dini qaynaqlara	208
N. MAMMADOVA. Comparative Analysis of Critical Realism in Azerbaijan and English Literature	212
S. İBRAHİMLI. Məmməd Səid Ordubadının "Qanlı sənələr" romanında erməni-müsəlman məsələləri	216
C. MÜTƏLLİMOVA. Əbu-l-Ətəhiyyə yaradıcılığında Zühdiyyə janrı	221
T. ALİYEVA. The stages of creation of the turkish historical novel	228
K. MƏMMƏDOVA. Ədəbiyyat və sənət	230
C. AĞAEBVA. Национальные и духовные ценности в произведениях Аяза Гилязова	235
X. ZAMANOVA. Sabir Rüstəmxanlı yaradıcılığı tarixi zaman kontekstində	238
A. İSMAYILLI. 60-70-ci illər poemasında lirik başlanğıc	241
H. NƏSİBOVA Arif Abdullazadənin elmi-nəzəri irsindən	244
G. NAĞİYEVA. Qətran Təbrizinin "Diyan"ında işlənən omonimlər	248
A. HUSEYNLI. İngilis dramında sekspir izləri	251
Z. QASIMOVA. Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası rus tərcümələrində	255
G. ABDULLAYEVA. Aharon Appelfeldin yaradıcılığında Holokost mövzusu	261
S. OƏHRƏMANOV. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Azərbaycançılıq məfkurəsinin təzahür üsulları	264
X. QƏDİMOVA. Klassik ədəbiyyatda ədəbi tənqid	270
JURNALISTIKA-ЖУРНАЛИСТИКА	275-278
Z. FƏRZƏLİYEVA. İngilisdilli reklamlarda inversiyadan istifadə	275
PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA, PEDAQOGİKA-ПСИХОЛОГИЯ	279-325
F. BAĞIROVA. Alman dillərinə aid proqram, dərslik və dərs vəsaitləri	279
D. KAZI-ZADE. Формирование навыков использования имени числительного в речи студентов	282

T. PACYLIQOVA. Obuceniye padejnoj sisteme ruskogo yazyka studentov azerbajdjanской auditorii.....	284
M. ISMIXANOV, N. IMAMVERDIYEVA. Təlim prosesinin planlaşdırılması.....	287
M. GAHRMANOVA. Critical thinking: an essential skill for everyday life.....	291
G. GARAĞAĞLI. O roli stranovedeniya v obucenii ruskomu yazyku.....	295
Z. CƏLİLOVA. Dil tədrisində kommunikativ yanaşma.....	298
A. ƏLİYEVƏ. Sifahi monoloji nitq və onun əsas aspektləri.....	301
N. MƏMMƏDOVA, A. MİRZƏYEVƏ. İsgüzar kommunikasiyada effektiv ünsiyyətin əsasları.....	304
S. SƏFƏROVA, N. İSMAYİLOVA. İngilis dilinin öyrənilməsində qavrama pövlərinin əhəmiyyəti.....	307
Ф. АГАМИРОВА. Некоторые вопросы обучения иностранных студентов чтению и письму.....	310
T. ƏLİYEVƏ. Yazılı mənbələrin dilində işlənən əvəzliliklərin öyrənilməsində lingvistik komentaryanın imkanları.....	314
O. PİRİYEVƏ. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə qəlib sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri.....	319
Y. QƏHRƏMANLI. Akademik kommunikasiyada klassik ritorika kateqoriyalarından istifadə.....	322
MƏQALƏLƏR VƏ MƏRUZƏLƏR – СТАТЬИ И ДОКЛАДЫ	326-534
D. MUSTAFAEVA. Передача определительных отношений в сложноподчиненном предложении.....	326
Дж. ГУСЕЙНОВА. Организационно-педагогические условия инклюзивного обучения для детей с синдромом дауна.....	329
S. TAGIYEVA, S.BAGIROVA. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə neologizmlərin tərcüməsi prosesində müxtəlif metod.....	332
G. BALAKIŞIYEVA. Məhbəbət dastanlarında işlənən təxəllüs və ləqəblər.....	335
N. İSAYEVƏ. İnsa yazılarının şagirdlərin yazı bacarıqlarının inkişafında rolu.....	338
A. ƏLİYEVƏ. III sinif Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun standartlarının təhlilində psixoloji yanaşmalar.....	342
И. КУЛИЕВА, М. САДЫХОВА. Система упражнений для овладения русским языком как иностранным.....	345
S. XƏSULZADƏ. Xüsusi adların spesifik xüsusiyyətləri haqqında.....	348
S. ƏLİYEVƏ. Azərbaycan dilində modallığın ləksik yolla ifadəsi.....	351
S. MUSTAFAYEVƏ. Alman və Azərbaycan dillərində passivin müqayisəli-təhlili.....	354
S. MƏMMƏDOVA. Uslubi vasitələr və Azərbaycan dilində onların araşdırılması.....	357
A. MƏMMƏDZADƏ. Fransız tədqiqatçısı Jean E. Medina Əhməd Ağaoğlu haqqında: “İki dünya kəsişməsində yanan işiq”.....	360
M. AXUNDIOVA. Вербальная и невербальная коммуникация на уроках русского языка как иностранного.....	364
Ə. FƏRİZLİYEVƏ. Müxtəlif mədəniyyətlərə xas ünsiyyət.....	367
R. RƏHMANOVA. Mətn dilçiliyinin tədqiqi tarixinə dair.....	371
N. RZAYEVƏ. Azad Rüstəmovanın tədqiqatlarında epik şeirimizin keçdiyi yol.....	374
M.FƏRƏCOVA. Müasir fars dilində mürəkkəb sifətlərin bəzi quruluş modelləri.....	377
R. XƏLİLQOVA, İ. SƏFİZADƏ. Kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasına dair.....	381
I. MUSAYEVƏ, A. BAGIROVA. Peşə etikası və millilik: ana dili dərslərində innovativ yanaşmalar.....	384
C. ZEİNALOVA. Использование мультимедийных технологий в обучении иностранному языку.....	387
D. HƏMİDOVA, S. MƏMMƏDLİ. Azərbaycan - İngilis dillərində birbaşa sözlənmə prosesi.....	390
H. AXMƏDOVA. Принципы отбора текстового материала при создании учебного пособия по русскому языку.....	393
S. CƏMƏLİYEVƏ. Uilyam folknerin hekayələri: psixoloji təhlil giriş.....	396
A. ABBASZADƏ. “Virçiniya Vulfun “Şəxsi bir otağı”.....	399
A. SÜKUROVA. İngilisdilli kino diskursun səciyyəvi cəhətləri.....	402
G. YEDİARLI. Qaçqınlıq mövzusu T.Vaah: “Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaq yollarında” əsərində.....	405
K. VƏLİYEVƏ. İngilis və Azərbaycan dillərində ellipsisizm.....	408
V. CƏFƏROVA, S. HUSEYNZADƏ. Təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında test üsulunun rolu.....	411
R. ZULFIQAROVA, S. SƏFƏROVA. İngilis ədəbiyyatında modernizm dövrünün xüsusiyyətləri.....	415
Ə. ƏLİYEVƏ, N. ASLANOVA. Texnoloji vasitələrin tədris prosesinə təsiri.....	418
A. QASIMLI EYVAZOVA, K. HUSEYNOVA. The ways of teaching speaking.....	421
X. MUSAYEVƏ, L. TACƏDDİNLİ. İngilis dilinin tədrisində dinləmə tapşırıqlarının rolu və tipologiyası.....	425
A. MƏXTİEBƏ. O probleme perevoda bezekvivalentnykh natsionalnykh realiy.....	429
Z. MƏMMƏMƏDOVA. İngilis dilində İnversiya, nitqin ifadəliliyi.....	432
T. NƏSİRQOVA, E. QULİYEVƏ. Xarici dilin tədrisində innovativ təlim metodları.....	435
S. SƏFƏROVA. İngilis dilinin hərbi müəssisələrdə tədrisinin çətinlikləri.....	438
Z. ƏSGƏROVA, T. HƏSƏNOVA. Qiymətləndirmənin daha dinamik və interaktiv olmasında məsləhətin rolu.....	442
V. CƏFƏROVA, S. İSAYEVƏ. Təhsildə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi.....	446
T. RƏHİMOVA, A. QASIMLI EYVAZOVA. Toponimlərin lingvokulturoloji xüsusiyyətləri.....	450
Z. NOVRUZOVA. İngilis dili dərslərində dinləmə strategiyalarının tətbiqi.....	453
L. SEYİDKAMİLOVA. Mir. Cəlal hekayələrində bədii gülüş.....	457
S. HUMBƏTƏLİYEVƏ, K. İBRAHİMOVA. Dil dərslərində yazılı nitqdən istifadə qaydaları.....	461
E. QASİMOVA. İngilis dilində neologizmlərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici xüsusiyyətləri.....	464
Y. ƏSRƏFOVA. Azərbaycan aşıq titullarının sufi anlamına dair.....	467
A. HUSEYNOVA-QƏHRƏMANLI. Müasir Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlərin qrafik mənimsənilməsi.....	470
A. ABBASOVA. Situasiyalarxın nəzakətsizlik yaxud kobudluq kimi təhlil edilməsinə dair müxtəlif yanaşmalar.....	474
.K. EYVAZOVA. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində areal xarakterli qohumluq münasibətləri bildirən bəzi sözlər.....	477
S. MƏMMƏDLİ. Azərbaycan nəsrinə dəyişən estetik paradigmalara kontekstində (1980-2020).....	482
A. QULİYEVƏ. Hüseyn Cavidin əsərlərində türk dilinə məxsus semantik söz qrupları.....	486
L. ƏLİYEVƏ. Əziz Nəsinin romanlarında qadın taleyi problemi.....	489
A. MƏXTİEBƏ, A. GƏSƏNOVA. Формирование и историческое развитие причастий в английском языке.....	492
M. ƏBİSOV. Orta məktəb ədəbiyyat dərsləklərində Şuşa mövzusunun tədrisi.....	495
N. FƏTİYEVƏ. Türk dilində kişi baş geyim adlarının semantik təhlili.....	498
ÜLKƏR SƏFƏRƏLİZADƏ. Görkəmli nəsr ustası Əziz Cəfərzadə.....	501
G. ƏLİYEVƏ. Turfan abidələrində qohumluq əlaqələri bildirən sözlər.....	504
У. ШАХВЕРДИЕВА. Концептуальная метафора в американской рекламе.....	506
M. VƏLİYEV. Hamidin “Seyfəlmülük” poemasında epizodik qadın obrazları.....	509
N. ƏLİZADƏ. Slavyan və sami dillərinin tipoloji paralelləri.....	512
G. SÜKUROVA. İsa Həbibbəylinin türk dünyasının böyük korifeylərinə dair elmi-nəzəri fikirləri.....	515
F. CƏMİLLİ. Sosiolingvistikaya gender yanaşması.....	520
N. MƏHƏRRƏMOVA. Ədəbiyyat və jurnalistikanın qarşılıqlı əlaqəsi.....	523
U. CƏFƏROVA. İ.Nəsiminin dilində ləksik azxəizmlər.....	526
X. ƏLİYEVƏ. Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanının tematik təsnifatı.....	530
F. ABDURƏHMANOVA. Poeziyada istiqlal və tarixi gerçəklik.....	533
YUBILİYARLAR-YUBILİYARI	535-536
P. EYVAZOV, R. BAYRAMOV. Azərbaycan dialektologiyasının tədqiqi və tədrisində Gulxanım vəliyeva imzası.....	535
ƏDƏBİ TƏDBİRLƏR	537-539
P. EYVAZOV. Aşıq Vəli Miskinli – 130.....	537

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ПЕРСИДСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

¹Сопоставительный анализ национально-языкового фонда того или иного языка - это не только самопознание, но и знакомство с другими языковыми культурами. Невозможно в достаточной мере познать характер одной нации, не изучив одновременно и другие, находящиеся с ней в тесной связи. При этом, описание языковых картин мира показывает различия этих языковых культур. Хотелось бы отметить, что при сопоставительном анализе оказывается, что личность - это не только внешний признак общества, это необходимый атрибут, благодаря которому человеческое общество обретает принципиально новую форму своего существования.

Национальная принадлежность является реальной структурно-богатой и сложной связью личности с обществом, а нация, в свою очередь, со всеми своими атрибутами выступает как один из важных компонентов общественной среды, где развивается личность. Каждый язык отражает действительность по-своему, при этом он весьма оригинален и уникален.

Языки отличаются друг от друга не только фонетикой, грамматикой, лексическими и фразеологическими единицами, но еще и национально-культурной спецификой видения мира, т.е. выделением в языке существенных для данного народа и его окружающей среды элементов, свойств, явлений. Это и образует национально-языковую картину мира, которая отражается в специфических образах, соответствующих представителям определенных культур. Говоря на том или ином языке, мы пользуемся не только отдельными словами, но и устойчивыми сочетаниями слов или фразеологическими оборотами, которые не создаются в процессе речи, а извлекаются из памяти целиком. Слова и фразеологические обороты являются основными единицами языка, его строительным материалом.

В данной статье предполагается описать лингво-культурологическое поле «национальная личность» (русская/ персидская) с точки зрения выявления расхождений и выяснения специфического и общего. Объектом исследования являются несовпадающие /национальные/ элементы обоих языков и обеих культур. Лингво-культурологическое поле «русская национальная личность» отражает черты национальной психологии, склада ума, мышления русского народа, описывает русскую национальную личность в сопоставлении с персидской, рассматривает лингво-культурологические основы изучения русской безэквивалентной лексики, исследует общее и специфическое в национально-языковой картине мира, относящейся к разным языкам и культурам (русской и персидской).

Наилучшим образом могут показать взаимосвязь между языком, мыслью и культурой - фразеологизмы. Поэтому фразеологизмы считаются образным выражением, связывающим язык и культуру. Фразеология распространена во всех языковых полях, а также возникает и находит употребление в повседневной жизни. Эти красивые и краткие фразы передаются из поколения в поколение, они отражают социально-исторические условия проживания этноса, охватывающие быт, традиции и обычаи народа. Такое описание создает предпосылки для изучения одного языка в зеркале другого и выявления наиболее существенных расхождений в языковых структурах.

Наибольшим объемом культурной информации обладают животные, и их образы участвуют в создании многих устойчивых словосочетаний, фразеологизмов, пословиц и поговорок. В данной статье нами проводится сопоставительный анализ некоторых образов животных в русской и персидской фразеологии. При этом вскрываются особенности культурной жизни каждого народа: лошадь-богатство и помощник русского крестьянина, а у иранцев – баран является богатством крестьянина. В персидских пословицах и фразеологизмах образ собаки чаще негативен: [rustə səq be ruyash keshide]; [собачью шкуру на лицо надеть], что говорит об отсутствии стыда и совести у кого-либо. Например, в персидском языке о людях с дурным характером, раздраженных говорят [meslə səqə həg], что означает [как бешенная собака]. В русской культуре собака- символ верного друга, а также олицетворение таких качеств как верность, привязанность, искренность, послушание. С другой стороны, может быть проявлением злости, жесткости, мстительности.

В персидской и русской культуре имеются разные образы медведя. В русских народных сказках медведь чаще всего выступает в роли властного, но глупого помещика или жадного, но простодушного хозяина леса, которого легко обмануть. В иранской культуре медведь является символом лени, неуклюжести и неумелости. Великий иранский поэт Моулэви пишет о медведе: [херс чон фэрийад кэрд эз эждэха, шир мэрди кэрд эз чангаш джода, то кэм эз херси неминали зе дэрд,херс рэст эз дэрд чон фэрийад кэрд.]Богатырь,услышав рев медведя,который попал в руки дракона, поспешил ему на помощь. Медведь в знак благодарности пообещал богатырю посторожить его сон. Он стал отгонять назойливых мух, но очень скоро медведь устал. Он взял большой камень, и когда муха села на спящего богатыря, медведь бросил этим камнем в муху. Камень упал на

¹ BDU. Dosent

спящего богатыря и убил его. В этом рассказе медведь выступает символом неуклюжести и глупости. Среди иранцев неуклюжесть и неумелость человека характеризуется следующими фразеологизмами: [херсэ ра бе аре че кэрд!] (что за дело медведю до столярничества!). На русском языке это будет соответствовать: (не за свое дело не берись).

Рассмотрим следующий факт. Причина размножения верблюдов в Иране - воздух, сухость пустыни этой страны. Как известно этим животным пользовались в древние времена для перевозки груза и путешествия в дальние места. Также верблюда часто считали символом надменности и упрямства. При этом, как положительное качество животного отмечается его умение послушно опускаться на колени, он хороший и верный помощник в хозяйстве. Оценка его внешнего вида - горделивая царственность. В русской фразеологии можно отметить такие пословицы как: (и верблюда на обороти водят), (мал сокол, да на руке носить, велик верблюд, да воду возить), (лег верблюд, так приехали). В персидском языке можно выделить: [эсбэ тази дотэк рэвэд бе шетаб, шотор аһэсте мирэвэд шэбо руз], (арабский скакун промчится галопом недолго - верблюд идет медленно день и ночь).

Достаточно часто героем сказок, басен являлось такое животное как осел. В русской культуре осел ассоциируется с глупостью и упрямством. Например: (глупый как осел), (упрямый как осел). В персидской культуре осел имеет разнообразные ассоциации, включая глупость, лень, недостойность, упрямство и т.д. Например: [бэр хэрэ ход сэвар шодэн], (невзирая ни на что, спокойно делать свое дело, упорно идти к своей цели, т.е. ехать верхом на своем ослике), [больболан хамушо хэр дэр эр эр эст], (соловьи молчат, а осел ревет), (бездарность о себе шумит, когда настоящие мастера умолкают), [хэр че данэд геймэте ногло нэбат], (где ослу знать цены на сладости!).

Происхождение исконно персидских фразеологизмов связано с географией Ирана, климатическими условиями, растительным миром, природными условиями и т.д. Изучая концепцию природы в русских фразеологизмах, можно охарактеризовать природный ландшафт в национальной картине мира, после чего раскрывается мировоззрение русского народа. Природа - это самая важная вещь в мире, которая отличается от среды обитания человека, но тесно связана с людьми. На протяжении веков русский народ получил много жизненного опыта, связанного с лесами, это страна с большим количеством рек, полей, гор и т.д.

Анализируя концепцию природы в русских фразеологизмах, нетрудно обнаружить, что в мире русского языка природа - это источник продовольствия, одежды, жилья, транспорта, а также свидетель истории и культуры русского народа. Приведем несколько примеров: (возле леса жить-голоду не видеть), (черное золото – нефть, зеленое золото-лес), (молочные реки и кисельные берега), (как гора с плеч) и т.д.

Что касается фразеологизмов, отражающих природные условия Ирана, то их самым важным компонентом является слово – вода. В культуре многих народов мира вода считается началом всех начал. Утверждение о том, что вода-первоисточник всего, стало аксиомой философии древнего мира. Воде придают особое значение в сухих и жарких странах Востока. По религиозным убеждениям мусульман вода очищает все нечистое, вода - это символ душевной чистоты, источник жизни, создающий образ множества персидских фразеологизмов. Например: [аб дэр джуйе то рэван эст], (богатство, счастье, удача сопутствует тебе), (т.е. течет вода в твоём арыке); [аб роушэнайи эст], (вода-это свет); [аб раһе ходэш ра баз миконэд], (вода сама открывает себе путь), [абэру абэ джу нист], (честь-это не вода из арыка), [һэмэвэгт аб дэр йек джу нэмирэвэд], (не вечно вода будет течь в одном и том же арыке (счастье, богатство, удача не вечны)).

Концепт – вода является ключом к пониманию важных особенностей культуры народа, в нем отражаются важнейшие категории и жизненные установки русского и иранского народов. Он представляет собой сложное образование, в составе которого выделяются такие компоненты как: вода – источник жизни, неотъемлемая часть среды проживания народа, вода - опасная для жизни человека стихия, вода-жидкость, обладающая определенными физическими, функциональными характеристиками.

На фразеологическом уровне связь истории и культуры народа с языком проявляется особенно ярко. Национальное своеобразие фразеологизмов определено особыми условиями всех сфер жизни народа-носителя языка. Происхождение фразеологических единиц тесно связано с жизнью народа и его историей, с национальными обычаями, поверьями, историческими преданиями, ритуалами, традициями и жизненными устоями. В ходе многовекового развития в Иране сформировалась своеобразная культура, специфический образ жизни и мышления, укоренившиеся в национальном характере. Источником многих фразеологизмов являются исторические и национальные реалии.

Хотелось бы отметить, какую важную роль в жизни восточных народов играют базары. Исторически иранский базар-это не только место, где совершаются торговые сделки, базар также является центром города, выразителем общественного мнения: [но ке амэд бе базар коһне мишэвэд делазар], (появилось новое на базаре-старое затаило обиду); [джэзайе гэран форуш нэхэридэн эст], (возмездие продающему по дорогой цене - не покупать его товар). В русском языке торговля, деньги, пространство, человек, звук, движение ассоциируется с понятием - рынок.

Множество фразеологических единиц связано с национальными блюдами. Еда - неотъемлемая составная часть нашего существования. По тому, как и что человек ест, можно судить о его социальном и культурном уровне. Исследование русских и персидских фразеологизмов дает возможность значительно расширить знание, как

русского, так и персидского языков, позволяет ознакомиться с некоторыми фактами и обычаями истории России и Ирана, научиться понимать народную мудрость. Культурный аспект фразеологизмов, в которых одним либо несколькими компонентами являются наименование предметов национальной культуры, легче понять и объяснить такие выражения как например: печь как блины (создавать что-либо, в большом количестве и, обычно плохо), тертый калач (опытный человек, который всегда найдет выход из трудного положения).

В составе русских фразеологизмов можно увидеть указание на кулинарно-гастрономический аспект материальной культуры данного народа - блины, калач и т.д. Широко известно, что каша является основным атрибутом русской культуры. Можно привести следующие примеры: (щи да каша - пища наша), (с кем-то каши не сваришь); (кашу маслом не испортишь); (ни рыба, ни мясо, ни кафтан, ни ряса); (хлеб на стол - и стол престол, а хлеба ни куска - и стол доска). Иранское национальное застолье традиционно совершалось на полу, покрытом скатертью - софре: [сәре софрейе педәрәш нан нәхорде әст] (он низменный, бесчестный человек т.е. он никогда не ел хлеба за отчим столом). Традиционными национальными блюдами Ирана являются плов, кебабы. Иранский продолговатый рис считается одним из лучших в мире. Например: [ашә поште па], (традиционный аш, приготовленный при отъезде из дома члена семьи или близкого человека), [дәр аш-рәштә гушт дидән], (прийти в изумление от чего-то), [дуго душаб дәр нәзәрәш йексан әст], (он не делает различий между любовью и ненавистью, между дружбой и враждой).

В результате проведенного анализа фактического материала нами было исследовано как общее, так и различное отношение к тому или иному элементу национально-культурной специфики видения окружающей действительности, отраженной в русском и персидском языках. Хотелось бы еще раз отметить, что среди различных систем языковых средств фразеологизмы могут не только в наиболее яркой образной форме выражать дух народа, его менталитет, закреплять культурно-исторический опыт в виде образных устойчивых оборотов, содержащих эмоциональную информацию о действительности, но и передавать мировосприятие, мировоззрение, миропредставление конкретного народа (в данном случае - русского и персидского), иными словами, знания, которыми располагают только члены той или этой этнической и языковой общности.

Литература:

1. Г.С.Голева: Курс фразеологии современного персидского языка. Москва: 2009.
2. А.Т.Хроленко: Основы лингвокультурологии. Москва: 2009.
3. В.В.Воробьев: Лингвокультурология. Москва: 2008.

РЕЗЮМЕ

Как известно, наилучшим образом могут показать взаимосвязь между языком, мыслью и культурой - фразеологизмы. Фразеология распространена во всех языковых полях, а также возникает и находит употребление в повседневной жизни. В данной статье рассматривается национально-языковая картина мира русского и иранского народов как общий фон диалога культур. Такое описание создает предпосылки для изучения одного языка в зеркале другого и выявляет наиболее существенные расхождения в определенных языковых структурах.

SUMMARY

As you know, they can best show the relationship between language, thought and phraseological culture. Phraseology is common in all languages fields, as well as arises and finds use in everyday life. This article considers the national-linguistic picture of the world of the Russian and Iranian peoples as a general background of the dialogue of cultures. Such a description creates the prerequisites for learning one language in the mirror of another and reveals the most significant discrepancies in language structures.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА РУССКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФРАЗЕЛОГИЗМОВ

На современном этапе развития человеческого общества все большее внимание уделяется проблемам развития языка как средства общения и как кладовой знаний и памяти о материальных, социальных, духовных, культурных достижениях и богатствах различных народов. Этот интерес обусловлен "активизацией" межкультурного общения, на который указывают многие, в том числе и лингвисты. Как справедливо отмечается рядом ведущих языковедов, все тонкости и вся глубина межкультурной коммуникации становится особенно наглядными, а иногда и просто осознаваемыми, при сопоставлении иностранных языков с родными и чужой культуры со своей родной, привычной.

Интенсивное развитие фразеологии за последние десятилетия выдвинуло множество разнообразных проблем. С одной стороны, задачей фразеологизмов является описание фразеологического материала отдельных языков с упором на их специфические особенности, с другой стороны, все большее значение приобретает сопоставительное изучение фразеологических систем разных языков. Именно сопоставительный аспект системного изучения фразеологии, несомненно, представляет собой большой интерес как для разработки общей теории фразеологии, так и для изучения общих и отличительных признаков исследуемых языков.

Язык выступает в качестве зеркала национальной культуры, ее хранителя: языковые единицы, прежде всего слова, фиксируют содержание, которое в той или иной мере восходит к условиям жизни народа - носителя языка. Изучение иностранного языка означает и ознакомление с новой культурой, лежащей в основе данного языка.

Национально-культурная семантика присутствует на всех уровнях языка: в грамматике, в фонетике и синтаксисе. Однако наиболее ярко она проявляется в так называемых строевых единицах языка, которые непосредственно отражают внеязыковую действительность, называют предметы и явления окружающего мира. К числу строевых единиц языка принадлежат: слова, фразеологизмы и языковые паремии (пословицы, поговорки, афоризмы и крылатые выражения).

Страноведческая ценность фразеологизмов складывается из трех составляющих:

Во-первых, они отражают национальную культуру нерасчлененно, комплексно, всеми своими элементами, взятыми вместе, т.е. своими идиоматическими значениями.

Во-вторых, фразеологизмы отражают национальную культуру расчлененно, единицами своего состава. Некоторые из этих слов принадлежат к числу безэквивалентных.

Наконец, третьих, фразеологизмы отражают национальную культуру своими прототипами, поскольку генетически свободны словосочетания, описывали определенные обычаи, традиции, подробности быта и культуры, исторические события и многое другое.

Чтобы выявить национально-культурную специфику русских фразеологизмов при сопоставлении мы берем за основу выделение тематических групп фразеологизмов на основании их прототипов свободных словосочетаний, разработанное Е.М.Верещагиным и В.Г.Костомаровым (1, с. 93-98).

1. Группа фразеологизмов, прототипы которых отражают многовековую историю русской книжности, традиционной русской грамотности:

- От А до Я. - От аза до ижицы. - Ходить фертом.

Все, кто знает русский язык, в самом начале процесса обучения уже должны были ознакомиться с алфавитной системой, где А - первая буква, Я - последняя. Прототип этого фразеологизма отражает очередность букв, но его значение полностью, от начала до конца, ничего не пропуская, и употребляется этот фразеологизм тогда, когда подчеркивают прекрасное значение чего - л., тщательное изучение какого - л. текста.

Во фразеологизме - синониме «от аза до ижицы»: Аз - старинное название буквы «а», Ижица - название вышедшей из употребления последней буквы старого русского алфавита /я/, которая обозначала звук [и] и устранена из русского алфавита в 1918 г.

Эти буквы не имеют эквивалентов в азербайджанском языке.

В приведенных русских фразеологизмах, обучающиеся не могут разгадать, откуда взялась буква Ижица, ведь это буква алфавита, созданного в 9-ом веке Кириллом и Мефодием, из которого она была исключена.

Интересно анализировать фразеологизм «ходить фертом», где «ферт» - старинное название буквы «Ф». Когда человек положит ладони на пояс, он образует букву Ф. Ходить фертом имеет значение «держаться высокомерно, гордо». Такие слова, как «ферт» и «ижица» принадлежат к числу безэквивалентных слов и отражают русскую письменную культуру расчленению, отдельно от состава фразеологизма.

2. Фразеологизмы, прототипы которых рассказывают о русской денежной системе:

² Кандидат филологических наук, доцент Азербайджанский университет языков
nurlananagiyeva09@gmail.com

Фразеологизмы этой группы содержат в своем составе название денежной единицы, и употребляется, говоря о ценности чего-либо

- Ни гроша за душой /ни копейки /.
- Гроша медного / ломаного/ не стоит.

Оба фразеологизмы обозначают отсутствие ценности чего-л.

3. Фразеологизмы, связанные с народным ремеслом:

В русском фразеологизме «вить веревки»- веревки в крестьянском быту вили из льняных нитей или из пеньки. Мягкое волокно легко поддавалось окучиванию, и веревка получалась такой, какой хотели ее сделать. Отсюда переносное значение фразеологизма. (Вить веревки с кого-л., т.е. злоупотребление одного человека своим влиянием на другого).

Фразеологизм «доводить до белого каления» связан с профессией кузнеца, его значение: приводить в состояние сильного гнева и полной потери самообладания. (Доводить кого-л. до белого каления, т.е. привести кого-л. в ярость).

4. Группа фразеологизмов, прототипы которых отражают русские традиционные меры:

- Мерить на свой аршин. - Семь пядей во лбу.

В русском народном измерительной и метрической системе аршин – «это старая русская мера длины, равная 0.71 метра» - (5, с. 30). Фразеологизм «мерить на свой аршин» употребляется, когда человек оценивает что-л. по-своему. А говоря о гениальном и умном человеке употребляется фразеологизм «семь пядей во лбу».

5. Фразеологизмы, прототипы которых могут рассказать об охоте и рыбной ловле:

С охотой связаны такие фразеологизмы, как:

- И след простыл. - Заметить следы.

Горячий или свежий след на языке охотников след, оставленный недавно и еще сохраняющий запах животного. Если след простыл, т.е. утратил запах животного, охотничьей собаке весьма трудно обнаружить зверя. Тем более, если, убегая от погони, он еще и замечает следы, запрашивает их на снегу своим хвостом, как это делает, например, лиса.

6. Фразеологизмы, в состав которых входят компоненты с названием животных и птиц:

Каждый народ, созерцая явления окружающей действительности, «снимает» с них самую типичную, характерную черту и эту черту придает другому, схожему явлению или предмету путем переноса значения на основе образности. Это один из способов обогащения языка.

Во фразеологизме «как баран на новые ворота» - баран - самец овцы, разведение которых издавна ведется на Руси. В крестьянских семьях содержали и содержат их в специальных помещениях около дома. С пастбищ, где животные летом проводят весь день и питаются травой, стадо возвращается домой. До деревни гонят овец пастухи, а свой двор животные находят сами. Баран считается настолько глупым животным, что будто бы не узнает своего двора, если поставлены новые ворота, и поэтому долго смотрит на них, не решаясь войти. Путем переноса значения - а именно здесь метафоры - на основе сравнения: баран - глупое животное. Глупого человека сравнивают с бараном.

Фразеологизм «как с гуся вода» имеет значение: совершенно безразлично, все ни о чем кому-л., абсолютно не действует, не производит никакого впечатления на кого-л.

7. Группа фразеологизмов, прототипы которых отражают русскую ономастику:

- Как Мамай прошел. - Демьянова уха. - На Маланьину свадьбу.
- По Сеньке и шапка. - Как Сидорову козу.

Фразеологизмы этого типа являются лакуной для арабского языка. Они отражают национальную специфику комплексно, и удельный вес падает на имя героя в составе фразеологизма, ведь с именем героя тесно связаны события, факт, явления действительности. Такие фразеологизмы чисто безэквивалентные. Для выявления национальной специфики можно применять способ ознакомления учащихся с историей, связанной с именем героя, а через нее - с русской национальной культурой, так как с точки зрения лингвострановедения необходимо усваивать не только языковую форму, но и новое понятие, отражающее культуру изучаемого языка.

8. Группа фразеологизмов, в состав которых входят слова, отражающие типичную русскую флору:

- Белены объелся. - Дрожать как осиновый лист.

«Белены объелся», где белена-ядовитое травянистое растение с лилово-желтыми и одуряющим неприятным запахом. Человек, который по ошибке съел ягоды белены, на некоторое время теряет рассудок, сильное отравление может привести к смерти. Со значением этого фразеологизма «потерял рассудок, ведет себя, как ненормальный безумный». А фразеологизм «дрожать как осиновый лист»: из зрительного ощущения осинового листа, шевелящегося при холоде или страхе перед чем-н.

9. Фразеологизмы, являющиеся оборотами из русских сказок, былин и песен:

Для изучающих русский язык еще важнее, что, когда знакомятся с произведениями на русском языке, нужно извлечь из устойчивых выражений в них коннотативные соображения, фоновые значения, что представляет собой национальную специфику. Встречая выражение «на все четыре стороны», изучающий русский язык должен понимать, что это фольклорное выражение исконно русское. Оно часто употребляется в сказках, где

родители, провожая сына на все четыре стороны, благословляют его и дают советы, как себя вести. Четыре стороны — это четыре стороны света, что отражает хотя и бытовое, но вполне естественно - научное мирозерцание русского и других славянских народов. В обобщенном значении «четыре стороны» — это открытый мир, свободное пространство, вольная ширь, к которым русский народ испытывает особое чувство.

В русском языке различаются следующие структурно-семантические типы фразеологических единиц (ФЕ): а) ФЕ со слитным значением. Сюда относятся фразеологизмы, значение которых является немотивированным с точки зрения современного состояния языка, а также ФЕ с образным значением. В таких ФЕ значение целого не выводится из значений слов-компонентов: *была, не была; и никаких гвоздей; на все корки; себе на уме; закидывать удочку* и т.п. б) ФЕ с аналитическим значением. Это такие фразеологизмы, в которых один из составляющих компонентов выступает в переносном значении, а другой - в свободном: *глубокая старость; закадычный друг; трескучий мороз* и т.п. С функциональной точки зрения ФЕ могут быть номинативными и коммуникативными. Номинативные ФЕ, как правило, называют то или иное явление действительности: *седьмая вода на киселе; как рыба в воде; ни рыба, ни мясо* и т.п. В структуре многих ФЕ выделяются постоянные и переменные элементы. Постоянные элементы составляют основу тождества ФЕ как такой, а переменные создают возможность варьирования.

Вариантами ФЕ являются ее лексико-грамматические разновидности, не нарушающие по своему значению тождество фразеологизма. Вариантность ФЕ может проявляться на лексическом, словообразовательном и грамматическом уровнях. Так, на лексическом уровне выступают фразеологические варианты *как бог на душу положит - сколько бог на душу положит*, где переменными в данном случае являются элементы как - сколько; ср. *Также не показывать [не подавать] вида, попадать в перепел [в переделку]*.

Примерами вариантности ФЕ на словообразовательном уровне могут служить фразеологизмы типа *как об стену (стенку) горах* (см. формы *стену-стенку*). И, наконец, на грамматическом уровне - ФЕ *упускать из вида-упускать из виду* (см. формы *вида-виду*); *пальчики оближешь - пальчики оближете* (см. формы *оближешь - оближете*).

От фразеологических вариантов следует отличать фразеологические синонимы. Синонимичными называются близкими по значению ФЕ. Синонимичные ФЕ могут отличаться друг от друга оттенками значения, стилистическими особенностями, сферой употребления, сочетаемостью с другими единицами языка и т.д. (см. напр.: *бабушка надвое сказала - син. вилами на воде писано; как в воду канул - син. как сквозь землю провалился; стреляный воробей - син. третий калач* и т.п.).

В мусульманском мире Коран имеет большое влияние на фразеологизмы, так как ислам воздействует на народную мудрость мусульман.

Известно, что Коран долгие годы существовал только на арабском языке - перевод его на другие языки воспрещался. Поэтому естественно, арабский язык, как латынь в католической Европе, был широко распространен во всем арабском мире. На этом языке обращались к Аллаху, на нем читались и читаются проповеди в мечетях, ему учили и учат учеников в медресе. Любой грамотный и образованный человек в государствах ислама непременно знает арабский классический литературный язык, язык одной из мировых религий и священную для всех мусульман мира Книгу - Коран.

Известно, что понимание и перевод фразеологических и идиоматических единиц составляют особую трудность, поскольку они редко отражаются в арабских словарях. Коран насыщен фразеологизмами-идиомами. В.Д.Ушаков утверждает в своей статье «Опыт интерпретации образной основы некоторых коранических идиоматизмов»: «Чтобы отразить адекватные значения коранических фразеологизмов в переводе, нужно глубоко понять их семантику и использовать не только обычные словари, но и тафсиры к Корану и труды арабских средневековых филологов. Понимание и перевод таких фразеологизмов-идиом требуют их лингвистического анализа, вскрытия их образной основы, уяснения связанной с ними символики» (4, с. 144).

Необходимо утвердить факт влияния коранических выражений на фразеологический состав народно-разговорных языков мусульманских стран. Практически каждый сборник народно-разговорных фразеологизмов содержит паремии, представляющие собой коранические реминисценции.

Следует отметить, что национально-культурная специфика русской фразеологии имеет огромное значение для практики преподавания русского языка азербайджаноговорящим учащимся. Благодаря лингвострановедческой работе преподаватель русист обогащает знания иностранцев о стране изучаемого языка. Вместе с тем, необходимо, на наш взгляд, не упускать из внимания национально-культурные особенности азербайджанских фразеологических единиц, учитывая огромное различие двух, далеких друг от друга лингвокультур.

Итак, обширный материал убеждает, что целый ряд фразеологизмов содержит в своей семантике национально-культурный компонент - или синхронно, с позиции современного языкового сознания, или диахронно, т.е. только по причине сопряженности с национальной культурой словосочетания- прототипа. Из сказанного вытекает, что фразеологизмы способны сыграть ознакомительно - познавательную роль в практике преподавания русского языка иностранцам, что они объективно могут познакомить изучающих язык с некоторыми сведениями из отечественной истории и культуры русского народа.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов. В кн.: Словари и лингвострановедение. - М. РЯ. 1982.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - М. 1990
3. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977.
4. Ушаков В.Д. Опыт интерпретации образной основы некоторых коранических идиоматизмов. // Восток. - М. 1994, № 2.
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская АН; Российский фонд культуры; - 2-е изд., испр. и доп. - М.: 1995.

Ключевые слова: Русский язык как иностранный, методика обучения русскому языку в азербайджаноязычной аудитории, национально-культурная специфика, безэквивалентная лексика, русско-азербайджанский билингвизм, обучение студентов-филологов.

Açar sözlər: Rus dili xarici dil kimi, azərbaycandilli auditoriyada rus dilinin tədrisi üsulları, milli-mədəni xüsusiyyətlər, ekvivalenti olmayan sözlər, rus-azərbaycan ikidilliliyi, tələbə-filoloqlara tədris.

Key words: Russian as a foreign language, methods of teaching Russian in an Azerbaijani-speaking audience, national and cultural specifics, non-equivalent vocabulary, Russian-Azerbaijani bilingualism, teaching philology students.

Резюме

В рамках данной статьи мы попытались провести комплексное сопоставительное рассмотрение русских и азербайджанских фразеологизмов как источников и носителей культуроведческой информации и выявить их роль в организации языковой картины мира носителей двух упомянутых языков в целях оптимального усвоения русской фразеологии в азербайджаноязычной аудитории. Контактывая с чужой культурой (русской), азербайджанские студенты видят ее через призму своей собственной культуры, чем в основном и предопределяется непонимание специфических фактов и явлений иной культуры.

Rus və Azərbaycan frazeologizmlərinin milli-mədəni özünəməxsusluğu

Xülasə

Bu məqalə çərçivəsində biz mədəni informasiyanın mənbəyi və daşıyıcısı kimi rus və azərbaycan frazeoloji vahidlərinin hərtərəfli müqayisəli tədqiqini aparmağa və rus frazeologiyasını azərbaycandilli auditoriyada optimal şəkildə mənimsətmək üçün qeyd olunan iki dildə linqvistik mənzərənin təşkili zamanı onların rolunu müəyyən etməyə çalışdıq. Xarici mədəniyyətə (rus dili) təmasda olan azərbaycanlı tələbələr ona öz mədəniyyətlərinin prizmasından baxırlar ki, bu da, əsasən, başqa mədəniyyətin konkret fakt və hadisələrinin dərk edilməməsini əvvəlcədən müəyyən edir.

National-cultural specificity of russian and Azerbaijani phraselogsim

Summary

In the framework of this article, we tried to conduct a comprehensive comparative examination of Russian and Azerbaijani phraseological units as sources and carriers of cultural information and to identify their role in organizing the linguistic picture of the world of speakers of the two mentioned languages in order to optimally assimilate Russian phraseology in the Azerbaijani-speaking audience. When contacting a foreign culture (Russian), Azerbaijani students see it through the prism of their own culture, which basically predetermines a lack of understanding of specific facts and phenomena of another culture.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Fatma Nazim qızı Qurbanzadə³
QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ NƏZƏRİYYƏSİ

Qeyri-səlis məntiq hər şeydən əvvəl şübhələrin, tərəddüdlərin məntiqi kimi qəbul edilir. O, həm də axtarıqların məntiqi hesab olunur. Bu məntiq elə-belə ortaya çıxmır. Qeyri-səlis dörd əsas sütun var: *ümumi məntiq sütunu; qeyri-səlis çoxluqlar sütunu; epistemik sütun; münasibətlər sütunu* [1, s. 13].

Bu sütunlar qeyri-səlis düşüncə tərzini müxtəlif münasibətlər sistemindən çıxış edərək formalaşdırır.

Qeyri-səlis məntiqin “Məntiq sütunu” çoxmənalı məntiqin ümumiləşdirilmiş formasıdır. O, əsasən doğru və yalan arasında bir əlaqə yaradır.

Məntiq və qeyri-səlis məntiq hələ uzun illər əvvəl diqqətdə olub. “Aristotelin məntiqi” çox məşhurdur. Aristotel dünyada mövcud olanları təsvir etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir məntiq işləyib hazırlayır. O, ətrafda olan hər hansı bir şeyi təsvir etməyin on müxtəlif yolunu təklif edir. Bu kateqoriyalara (1) *maddə*, (2) *kəmiyyət*, (3) *keyfiyyət*, (4) *əlaqə*, (5) *harada*, (6) *nə vaxt*, (7) *müəyyən bir mövqedə olmaq*, (8) *sahib olmaq*, (9) *etmək və ya* (10) *bir şeyə məruz qalmaq və ya bir şeydən təsirlənmək* daxildir. Aristotel bütün iddiaların (gümanların, mülahizələrin) sözlərlə əlaqəli olduğuna inanmır. Bunla belə, sözlər onun məntiqini öyrənməyə başlamaq üçün yaxşı vasitədir. Məntiq, əsasən dəlilləri necə qiymətləndirdiyimizlə bağlıdır. Lakin arqumentlər ifadələrdən irəli gəlir, bu da öz növbəsində sözlərdən ibarətdir. Aristotel məntiqində ən əsas müddə nəyisə təsdiq edən müddə, yəni tam şəkildə ifadə olunan cümlədir. İdeal olaraq propozisiya ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır: mübtəda (maddəni adlandıran söz), predikat (xassəni adlandıran söz) və əlaqələndirici feil, məntiqçilər bunu kopula adlandırırlar [2].

Məntiq düzgün mülahizələrin öyrənilməsidir. Buraya həm formal, həm də qeyri-rəsmi məntiq daxildir. Formal məntiq deduktiv olaraq etibarlı nəticələr və ya məntiqi həqiqətlərin öyrənilməsidir. Mövzu və məzmunundan asılı olmayaraq, yalnız arqumentlərin strukturuna görə nəticələri müəyyən etmək olur. Qeyri-rəsmi məntiq qeyri-rəsmi səhvlər, tənqidi düşüncə və arqumentasiya nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilir. Qeyri-rəsmi məntiq təbii dildə ifadə olunan arqumentləri araşdırır, formal məntiq isə formal dildən istifadə edir.

Generativ qrammatika və əlaqəli yanaşmalarda linqvistik ifadənin məntiqi forması (LF) onun sintaktik strukturunun semantik şərhə məruz qalan variantıdır. O, fonetik formadan, cümlənin tələffüzünə uyğun gələn strukturdan fərqlənir [3].

Məntiqdə ifadənin məntiqi forması həmin ifadənin formal sistemdə dəqiq müəyyən edilmiş semantik versiyasıdır. Qeyri-rəsmi olaraq, məntiqi forma, mümkün birmənalı olmayan ifadəni formal sistemə münasibətdə dəqiq, birmənalı məntiqi şərhə ifadə etməyə çalışır. İdeal formal dildə məntiqi formanın mənası yalnız sintaksisdən birmənalı olaraq müəyyən edilə bilər. Məntiqi formalar sintaktik konstruksiyalar deyil, semantikdir; buna görə də verilmiş dildə eyni məntiqi formamı təmsil edən birdən çox fikir ola bilər.

Qeyri-səlis məntiq 1 və ya 0 ola bilən həqiqətin ikili versiyasından fərqli olaraq 1 ilə 0 arasında istənilən real ədəd ola bilən çoxlu həqiqət dəyişənlərini təklif edən problemin həllinə yanaşmadır. Qeyri-səlis məntiq, maşın öyrənmə çərçivəsi və ya süni intellekt istifadə edildikdə qərar vermə strategiyası kimi istifadə olunur. Bu, ümumiyyətlə 0 və 1 arasında faktiki dəyişən qiymətlərin qiymətləndirilməsi kimi ifadə edilə bilər. 0 ilə 1 arasındakı real ədədləri təmsil etmək üçün qeyri-səlis məntiq tətbiq edilir.

Qeyri-səlis, olduqca qeyri-müəyyən olan hər şeyə aiddir. Ssenari qeyri-müəyyən olduqda, kompüter Doğru və ya Yanlış nəticə çıxara bilməz. Boolean məntiqinə görə, 1 Doğru, 0 isə Yalanı təmsil edir. Bunun əksinə olaraq qeyri-səlis məntiq metodu məsələnin bütün qeyri-müəyyənliklərini nəzərə alır, burada Doğru və Yanlışdan daha çox potensial dəyərlər ola bilər. Qeyri-səlis məntiq problemin həlli kimi dəqiq dəyərlərə nail olmaq üçün istifadə olunur. Qeyri-səlis məntiq insan təfəkkürünə dəqiq nəticələr çıxarmaq üçün ən vacib məlumat formatı kimi baxır.

Qeyri-səlis məntiq 1965-ci ildə Kaliforniya Universitetində onu “qeyri-səlis” adlandıran Lütfi Zadə tərəfindən yaradılmışdır. O hesab edirdi ki, adi kompüter məntiqi çəşdirici və ya qeyri-dəqiq məlumatları idarə edə bilməz. İnsanlar kimi, kompüter də True və False daxilində geniş spektrli dəyərləri birləşdirə bilər. Qeyri-səlis məntiq nəzarətçisi (FLC) fiziki sistemin işini tənzimləmək üçün istifadə edilən mexanizmdir. Məsələnin dəqiq riyazi izahı mümkün olmadıqda, biz Qeyri-səlis məntiqdən istifadə edirik [5, s. 338].

Qeyri-səlis məntiqin formal Aristotel məntiqindən əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, iki əsas qütb arasında üçüncünü, dördüncünü və s.-ni istisna etmir. İnsan düşüncəsini məhdudlaşdırmır [4, s. 20].

K.Abdulla yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində qeyri-səlis məntiqin prinsiplərinin istifadəçisi olan konkret dil vahidlərinin işlənməsi onları təhlil etməyə imkan yaradır [1, s. 35]. Alimin fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qeyri-səlis məntiq prinsiplərinə öz dil məkanında çox yer verir. Bu qədim dastanın alt qatında gizlənən düşüncə tərzini qeyri-səlis məntiqin dörd sütununun hər birinə aid olan spesifik məntiqi sxemlərin formalaşmasına gətirir. Beləliklə, məlum olur ki, qeyd edilən dastanda qeyri-səlis məntiqə dair kifayət qədər geniş dil materialları var. Bu da onu göstərir ki, qədim əcdadımız dünyaya baxışlarında daha geniş və dərin yanaşmanı üstün tutur. K.Abdulla yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında əcdadımızın beynində bəlkə də özündən xəbərsiz formada təzahür edən və qeyri-səlis məntiqin dərin mənəvi-ideoloji əsası hesab edilə bilən demokratik düşüncə tərzini öz əksini tapmışdır [1, s. 36].

³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı Azərbaycan

Məlumat üçün bildirik ki, qeyri-səlis məntiq 1965-ci ildə Azərbaycanlı riyaziyyatçı Lütfi Zadə tərəfindən irəli sürülmüşdü. O, qeyri-səlis çoxluq nəzəriyyəsini təklif etməklə belə bir terminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, qeyri-səlis məntiq 1920-ci ildə Lukaseviç və Tarski tərəfindən sonsuz qiymətli məntiq kimi tədqiq edilmişdir [6, s. 12]. Qeyd edilən məntiq nəzəriyyəsi, daha dəqiqi qeyri-səlis məntiq insanların qeyri-dəqiq və rəqəmi olmayan məlumatlara əsaslanaraq qərarlar qəbul etməsinin müşahidəsinə əsaslanır. Qeyri-səlis modellər və ya qeyri-səlis çoxluqlar qeyri-müəyyənliyi və qeyri-dəqiq məlumatı təmsil edən riyazi vasitələrdir. Bu modellər qeyri-müəyyən olan məlumatları tanımaq, təmsil etmək, manipulyasiya etmək, şərh etmək və istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir.

Qeyri-səlis məntiq idarəetmə nəzəriyyəsindən süni intellektə qədər bir çox sahəyə tətbiq edilmişdir.

Qeyri-səlis məntiqdə əsas fikir belə izah olunur ki, klassik məntiq yalnız doğru və ya yalan olan nəticələr çıxarmağa imkan verir. Bununla belə, burada dəyişkən cavablı hökmələr də müşahidə olunur. Belə hallarda, həqiqət, nümunə götürülmüş cavabların bir spektrdə xəritələndiyi qeyri-dəqiq və ya qismən biliklərin əsaslandırılması nəticəsində ortaya çıxır [7, s. 342]. Burada həm həqiqət dərəcələri, həm də ehtimallar 0 ilə 1 arasında dəyişir. Qeyri-səlis məntiq həqiqət dərəcələrini qeyri-müəyyənliyin riyazi modeli kimi istifadə edir, ehtimal isə cəhətin riyazi modelidir [8, s. 11].

Məntiq idrak elmi kimi qəbul edilir. Yunan filosofu Aristotelin belə bir fəlsəfi deyimi var: “*Bir adamın dediyi ya doğrudur, ya yalan*”. Göründüyü kimi, Aristotel yalan və doğru kimi kateqoriyalar arasında qalan aralıq dərəcələri qəbul etməyib. Lakin ilk dəfə dünyada Lütfi Zadə hər şeyin dərəcəsinin olduğunu sübut etmişdir. Onun qənaətinə görə, dünyada qəti olaraq tam ağ və qəti olaraq tam qara deyilən şey yoxdur. Bu iki məfhum arasında minlərlə çalar dəyişikliyi - aralıq nüanslar vardır. Araşdırmalara əsasən həqiqətdə mövcud olan aralıq kateqoriyaları aşkarladı və bu aralıq kateqoriyalarında müşahidə edilən nəzəriyyənin mahiyyəti tolerantlıq kimi müəyyən edildi. Bu nəzəriyyə arada qalaraq aşkardakı səhnədə görünməyən çalarların hüquqlarını tanıtdı və bərpa etdi. Belə qənaətə gəldi ki, münaqişələrin həll olunması, həqiqətin aşkarlanması, hesablamaların dəqiqliyi aralıq fazalara əhəmiyyət verilmədən aparıla bilməz. Əksi olarsa, onlarda kifayət qədər qüsurlar mövcud olar. Nəzəriyyəni ilk olaraq yaponlar sıradan çıxardılar. Onlar bunu öz iqtisadiyyatlarına tətbiq etdilər. Hazırda Yaponiyada istehsal olunan texniki avadanlıqların böyük əksəriyyətinin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq hazırlandığı bildirilir. Yaponlardan sonra amerikanlar həmin nəzəriyyəni tətbiq etdilər. Amerikanın hava hücumundan qorunmasının yenidən qurulması məsələsi gündəmə gələndə Kasko adında bir alim bu nəzəriyyəni tətbiq etməyi təklif etdi. Trilyon dollarla vəsait sərfi ilə görülməli işi bu nəzəriyyə ilə həll etdilər. Nəzəriyyə Çinə ildə yüz milyardlarla dollar gəlir gətirir [9].

Elm adamlarının yekdil fikrinə görə, XIX-XX əsrlər elm və texnikanın inkişafı baxımından sözün əsl mənasında böyük bir sıçrayış dövrü olmuş, həmin dövr ərzində çox sayda kəşf və icad edilmişdir. Təsədüfi deyil ki, birinci, ikinci və üçüncü sənaye inqilabları məhz sözügedən iki əsrdə baş verib. Söhbət buxar maşının icadından, elektrik enerjisinin kəşfindən və təbii ki, kompüter texnologiyalarının həyatımıza daxil olmasından gedir. Belə hesab edilir ki, hazırda bəşəriyyət dördüncü sənaye inqilabına qədəm qoymaqladadır.

Məlumdur ki, 3-cü sənaye inqilabından 4-cü sənaye inqilabına keçidin əsasında duran, bu prosesi stimullaşdıran böyük elmi kəşflərdən biri bütün dünyada ən məşhur riyaziyyatçılardan biri kimi tanınan Lütfi Zadənin və onun qeyri-səlis nəzəriyyəsinin adı ilə bağlıdır.

Nəzəriyyənin riyazi tərəfi olduğu kimi, fəlsəfi tərəfi də var və elə bu da sadə vətəndaşların sözügedən nəzəriyyənin mahiyyətini anlamasına yardımçı olur. Mövzunun fəlsəfi tərəfini Ə.Məmmədov və F.Qurbanov birlikdə qələmə aldıkları “Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin məntiqi-qnoseoloji təhlili” adlı məqalədə geniş və aydın şəkildə izah etmişlər. Həmin alimlərin qənaətinə görə, insan təfəkküründə yaranan fikirlərin sözlərə çevrilməsi zamanı qeyri-səlis çoxluqların sözlər vasitəsi ilə aproksimasiya prosesi baş verir. Başqa sözlə desək, əslində qeyri-səlis çoxluqlar insan təfəkkürünün və nitqinin bilavasitə iştirakçılarıdır. Bu istiqamət artıq yetərincə öyrənilmiş və riyazi cəhətdən modelləşdirilmişdir.

K.Abdulla və R.Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud və qeyri-səlis məntiq” haqqında yazılır: “Qeyri-səlis məntiqin “məntiqi” filoloji-humanitarakursdan baxılıqda tərəddüdlərin, şübhələrin, gümanların, haradasa hətta inamsızlığın ideologiyasından yaranır” [1, s. 38]. Onlar bu fikri izah etmək üçün H.Caviddən bir nümunə yazırlar: “Şübhədir hər həqiqətin babası, Şübhədir əhli-hikmətin atası, Şübhə etməkdə həqlidir insan ...”. Onlar yazırlar ki, bu fikirdə qeyri-səlis məntiqin ruhu əks olunur. Belə ki, əslində bu misraları qeyri-səlis məntiq ideologiyasının himni də saymaq olar. Qeyri-səlis məntiqin hər hansı sadə, yaxud mürəkkəb biruzəsi zamanı özünü ilkin göstərən məhz şübhə olur. O, qeyri-səlis məntiq yolunun başlanğıcında durur. Belə qənaətə gəlmək olur ki, “şübhə” komponenti qeyri-səlis məntiq kompozisiyalarının daimi göstəricisidir. Onu bu cür də adlandırmaq olar. Aristotel məntiqinin (formal məntiqin) əsas müddəası “ya ...ya” ideologiyasına dayanılırsa, şübhə daimisi bu dayağı dağıtmağa yönəlir.

“Şübhə daimisi”nin əsas funksiyası düşüncə tərzini “ya ...ya” sxemindən “nə ...nə” sxemində yönəltməkdir. “Nə ...nə” sxemi düşüncə tərzinin demokratikləşmə rejiminə keçməsindən xəbər verir. Bu zaman seçim imkanının genişlənməsi ilə qarşılaşmaq olur. “Nə ...nə də” sxemi “ya ... ya” sxemindən fərqli olaraq öz içinə hökmən üçüncüsünü, dördüncüsünü ... də ehtiva edə bilər. Bu da daha demokratik olan düşüncə tərzinin göstəricisi kimi qəbul edilir. K.Abdulla və R.Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qeyri-səlis məntiqin ruhunu, varlığını axtara-axtara, ona aid misalları taparaq avtoritar düşüncə tərzindən demokratik düşüncə tərzinə keçidin də varlığını təsbit etdiklərini görmək olar.

Qeyri-səlis məntiq prinsiplərinin reallaşmasında xüsusi funksiyaya malik olan “şübhə daimisinin” öz təyinediciləri vardır. Onların içərisində ən çox rast gəlinəni “bəlkə” komponentidir. “Bəlkə” komponenti çox dəqiq sərhədə malik olan

təyinedicidir. O, fikri, niyyəti, tərəddüdü, inamsızlığı aydın və kəskin şəkildə üzə çıxarır. Digər təyinedicilər kimi özünü göstərən komponentlər, məsələn, ola bilər ki, sanasan və bir sıra başqaları daha “yumşaq” şəkildə üzə çıxarılır.

Qeyd edilən mətndə qeyri-müəyyənlərin qiymətləndirilməsi alt qatda olan fikirlərin identifikasiyası üçün çox vacibdir. Mətdə ifadə olunan mənanın etibarlılığına təsir göstərə biləcək bəzi qeyri müəyyənlər ola bilər. Eyni zamanda mətnin linqvistik qiymətləndirilməsi zamanı hadisənin necə baş verdiyini və ya necə olacağını göstərən feilin modallığına diqqət yetirmək lazımdır. Ümumilikdə, mətn müəllifinin biliyinə, müşahidəsinə və ya inanclarına əsaslanan epistemik mövqeyi haqqında məlumat verir. Təbii dillərdə qeyri-müəyyənlər, adətən, linqvistik təyinedicilərdən istifadə etməklə ifadə edilir [1, s. 45]. Mətnlərdə qeyri-müəyyənlər bildirən təyinediciləri aşağıdakı kimi müəyyən etmək olur:

- 1) Kəmiyyət bildirən sözlər (hamısı, çoxu, bəziləri);
- 2) Zərflər (təqribən, bir qədər, əsasən, mahiyyətə və s.);
- 3) Güman bildirən ifadələr (güman etmək, şübhələnmək, fərz etmək və s.);
- 4) İsimlər (fərziyyə, şübhə, təklif bildirənlər və s.).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla K., Əliyev R. “Kitabi Dədə Qorqud” və qeyri-səlis məntiq. Bakı: 525-ci qəzet, 2022, 120 s.
2. <https://www.jstor.org/stable/2102914>
3. <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-logic/>
4. <https://criticalthinkeracademy.teachable.com/courses/2514/lectures/751630>
5. Zadeh, L. A. "Fuzzy sets". *Information and Control*. 8 (3). San Diego: 338–353, 1965.
6. Novák, V.; Perfilieva, I.; Močkoř, J. *Mathematical principles of fuzzy logic*. Dordrecht: Kluwer Academic, 1999.
7. Pelletier, Francis Jeffry. "Review of *Metamathematics of fuzzy logics*" (PDF). *The Bulletin of Symbolic Logic*. 6 (3). 2000: 342–46.
8. Asli, Kaveh Hariri; Aliyev, Soltan Ali Oğli; Thomas, Sabu; Gopakumar, Deepu A. *Handbook of Research for Fluid and Solid Mechanics: Theory, Simulation, and Experiment* (ingilis). CRC Press. 2017-11-23.
9. Babuška, Robert. *Fuzzy Modeling for Control*. Springer Science & Business Media. 1998.
10. <https://web.archive.org/web/20111108235725/http://www.musavat.com/new/G%C3%BCnd%C9%99m/83306>

Açar sözlər: məntiq, qeyri-səlis məntiq, doğru, fərziyyə, sütun, idrak

Key words: logic, fuzzy logic, true, hypothesis, column, cognition

Ключевые слова: логика, нечеткая логика, правда, гипотеза, колонка, познание

THE THEORY OF FUZZY LOGIC

Summary

The article deals with the theory of fuzzy logic. Fuzzy logic is considered to be the logic of doubts and hesitations. This side of fuzzy logic has been investigated fully in the article. This logic does not just appear. The article states that fuzzy has four main columns. Lutfi Zade is introduced to be the founder of the theory of fuzzy logic. The book named “The Book of Dede Korkut” and Fuzzy Logic has been analyzed from the theory of fuzzy logic. The indefinite determiners of fuzzy logic have been defined in the article too.

ТЕОРИЯ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ

Резюме

В статье рассматривается теория нечеткой логики. Нечеткая логика считается логикой сомнений и колебаний. Эта сторона нечеткой логики полностью исследована в статье. Эта логика не просто появляется. В статье утверждается, что нечеткая логика имеет четыре основных столбца. Лютфи Заде представлен как основатель теории нечеткой логики. Книга под названием «Книга Деде Коркута» и нечеткая логика были проанализированы с точки зрения теории нечеткой логики. В статье также были определены неопределенные определители нечеткой логики.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Bağır qızı Mustafayeva

Aynur Baba qızı Niftahyeva⁴
**QƏRBİ GERMAN DİLLƏRİNİN MÜASİR ALMAN DİLİNƏ
TƏSİRİ VƏ LİQVİSTİK TƏHLİLİ**

Giriş. Hind-Avropa dillərinin german qrupu qismən dünyanın bir çox yerlərinin müstəmləkələşməsi ilə əlaqədar olaraq çoxlu sayda danışanlara malikdir. Eyni zamanda german qrupundakı müxtəlif dillərin sayı kifayət qədər məhduddur. Hind-Avropa dil ailəsinə aid olan bütün german dillərinin törəmə olduğu ehtimal edilir və belə dilə proto dil deyilir. Proto-dil nədir? “Linqvistikada ana dili və ya proto dil əsasən hipotetik və ya yenidən qurulan və çox vaxt sınaqdan keçirilməyən bir dildir; bu dildən təkamül yolu ilə yeni dillərin meydana gəldiyi və dil ailəsinin yarandığı güman edilir. Tarixi liqvistikanın ağac modelində yerləşdirilmiş bir proto-dil nəsil ağacı metaforasında proto-dil ana dil adlandırıla bilər. Başqa bir təriflə izah etsək, səs quruluşu mənə və forma baxımından bir-birindən az-çox fərqlənən dil və ya şivələrin kök etibarını ilə naməlum bir tarixdə birləşdiyi ümumi dillər bu anlayış altında cəmlənir” (7).

Bu “Proto-alman dili ailə ağacı” dillər arasındakı genetik əlaqələr haqqında fikirlər irəli sürür. “Proto-alman dili ailə ağacı”nın budaqlarına diqqət edək: Proto-alman dili 3 budağa ayrılır və budaqda olan dillər də müəyyən kiçik dillərə ayrılır:

1. Qərbi german dili (West Germanic) öz növbəsində iki budağa ayrılır: 1. Anqlo-Friz (Anglo-Frisian) – Köhnə İngilis dili (Old English); İngilis dili (English); Köhnə Friz dili (Old Frisian); Friz dili (Frisian); 2. Proto-Alman (Proto-German) – Köhnə yuxarı alman dili (Old High German); alman dili; idiş; Köhnə yuxarı alman dili [*yuxarı sakson yuxarı holland*] (Old Low German [*Old Saxon Old Dutch*]); Yuxarı alman dili (Low German); Holland afrikaans (Dutch Afrikaans).

2. Şimali german dili [*Köhnə Nors*] (North Germanic [*Old Norse*]) – island dili (Icelandic); Farer dili (Faroese); norveç dili (Norwegian); danimarka dili (Danish); İsveç dili (Swedish)

3. Şərqi german dili (East Germanic) – qotik dili (Gothic)

Proto-Alman dili ailə ağacından da görüldüyü kimi german dil qrupunun üç qolundan ən böyüyü qərbi german dilidir. Qərbi german dili qərbi germanların, yəni inqveonlar, istveonlar və ermionların dilidir. İnqveonlara anqlar, sakslar və frizlər, istveonlara franklar və ermionlara şvabalemanlar, bavarlar kimi kiçik tayfa dilləri daxildir. Əlbəttə, zaman keçdikcə bu tayfalardan da bir neçə xalq və millət formalaşmış inkişaf etmişdir. Tarixi prosesə diqqət etsək görürük ki, b.e-nın 5-6-cı əsrlərində Britan adalarına köç edən bəzi kiçik tayfalar – anqlar, sakslar və yutlar ingilis xalqına təsir etmişdi. Bu təsir də tədricən millətin dil inkişafına başlanğıc vermişdi. Digər tayfa olan frizlər baxmayaraq ki, müstəqil dövlət yarada bilmədilər amma öz dillərini qoruyub saxlamağa nail olmuşdular. Frizlər hal-hazırda milli azlıqlar kimi Niderlandın Frislandiya və Qorninqen əyalətlərində və Almaniyada (aşağı saksoniyada və Şlezviq – Qolşteyndə) yaşayan alman dilli az saylı xalqlardır. Qeyd edək ki, friz dili 2000 ildən artıqdır ki mövcuddur. Mənbələrdə də göstərilir ki, “Genetik olaraq friz dialektləri ingilis dili ilə sıx bağlıdır. Bununla yanaşı tarixi hadisələr ingilis və friz dillərinin bir-birindən ayrılması, Holland və friz dilinin yaxınlaşmasına səbəb oldu. Digər alman dillərinə olan liqivistik məsafə də tarixin gedişatında müxtəlif liqvistik əlaqə dərəcələrinə görə dəyişmişdir” (3, 13). Qədim sakson dili german dillərinin qədim qərbi german qrupu tayfa dialektlərindən biridir və heç bir müstəqil dövlət və müstəqil millət yaratmamışdır. Sakslar Böyük Karlı 772-804-cü illərdə onlara qarşı apardığı müharibə nəticəsində siyasi müstəqilliyini itirmişdilər. Sakslar o zamanlar da qədim tayfa, yəni qədim sakson dilində danışmışdılar. Sakslar Reyn və Elba çayları, Şimal dənizi və Qars arasındakı ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Müasir dövrə sakslar haqqında olduqca az məlumat gəlib çatmışdır. Bu məlumatları biz əsasən 9-12-ci əsrlərə aid olan yazılı kitabələrdə görürük. Bir çox qədim kitabələr kimi bu kitabələrdə dini-kilsə məzmunludur. Ən vacibi 9-cu əsrə aid edilir ki, bu da Böyük Karlı oğlu Lüdovikin dövründə yaradılan “Heiland” evangel harmoniyadır (hərfi tərcümədə: Heiland – xilaskar deməkdir) kitabədə İsanın həyatı təsvir olunur. Qədim alliterasiya şeirli anonim poemadır. 6000 ayədən ibarətdir. İkinci böyük abidə dünyanın yaranmasını təsvir edən incil əfsanələrinin şərhidir. Bu da poetik əsərdir “Qenezis” (Genesis) adlanır. Təqribən 300 sətirdən ibarətdir. Hər iki abidə də yuxarı alman dilinin, habelə qismən qədim ingilis dili təsirini də görmək olar (1, 69). Yalnız erkən müasir dövrdə Şimal dənizi, Baltik dənizi sahilləri və Benrater xətti (Benrather Linie) arasındakı köhnə sakson dilli ərazi yenidən alman dilinin tarixşünaslığının diqqət mərkəzində idi. Çünki cənub hissə də yerli alman dili indi Martin Lüterin Müqəddəs Kitabının yüksək almanca tərcüməsindən sonra genişlənmiş və qitənin şimalındakı sakson dilini sıxışdırmışdı. Benrater xəttinin şimalındakı dil sahəsi bugün tez-tez “Aşağı” və ya “Aşağı Alman dili” adlanır. Ancaq burada da “aşağı” (nieder) əvvəlcə Şimali Almaniyanın düz mənzərələri üçün tamamilə neytral bir etiket kimi xidmət etmişdi. Bu dil sahəsi çox vaxt “Köhnə” və ya “Orta Aşağı Alman dili” kimi də adlandırılır. Lakin faktiki olaraq, bu tamamilə düzgün deyil çünki orta əsrlərdə Benrater xəttinin şimalında səs dəyişikliyi olmadan danışılan dil alman dilinin bir variantı deyil, müstəqil bir dil olan sakson dili idi (2, 13). Bugün yüksək alman dilindən danışarkən, bu çox vaxt alman dilinin stilistik cəhətdən yaxşı inkişaf etmiş bir dil variantı ideyası ilə əlaqləndirilir. Qrammatik quruluşuna görə qədim sakson dilinin digər qərbi german dialektləri ilə xüsusilə qədim ingilis, eləcə də inqveonların dili ilə oxşar cəhətləri var. İnqveonizm də xarakterik cəhət “qədim sakson dilində cəmdə feilin hər üç şəxsi üçün ümumi sonluğun olmasıdır” (1, 69). Saksoniya əhalisinin dil tarixində yeni dövrü 13-16-cı əsrlərə təsadüf edir və bu dövrün yazılı abidələri şəhər dəbiyyatına aid idi.

Dillər arasında ən gözə çarpan xüsusiyyət ilk öncə fonetik fərqlərdə özünü göstərir. Dil zaman-zaman səs dəyişmələrinə məruz qalır. Dilləri müqayisəli şəkildə araşdırarkən hər şeydən əvvəl müxtəlif aspektləri əsas götürərək

⁴ Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin müəllimi, aynumiftahyeva3103@gmail.com

müqayisəli linqvistik təhlil edirlər. Bu ilkin araşdırma zamanı fonetika da özünü göstərir, sonra isə morfologiya və lüğət tərkibi bir-birilə ardıcıl şəkildə araşdırılır. Dillər arasındakı fərq təsadüfi deyil, sistemli şəkildə olur. Eyni qrupa daxil olan kiçik tayfa dilləri arasında da oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Bu dilləri müasir dövrdə nitqimizdə formalaşmış, inkişaf edən dillərlə müqayisə etməklə görmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Alman dilinin tarixi əsrlərdən bəri bir çox dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş və araşdırılmışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi Qərbi german dillərinin müasir alman dilinə necə təsir etməsini araşdırmaq və onu liqivistik təhlil etməkdir.

Əsas hissə. Qərbi alman dilinə ingilis, alman, holland, afrikaans, idiş və friz dilləri daxildir. Qeyd edək ki, bu dillərin əksəriyyəti çox oxşardır və onlar yalnız dövlətin hüduqlarında danışılan standart dillər kimi mövqelərinə görə müstəqil dillər hesab olunurlar. Bunları və alman dil ailəsini - Proto-German dilini əsas götürməklə qruplaşdırıb linqvistik təhlil edə bilərik.

Dünyanın ən çox danışılan dillərini özündə birləşdirən german dilini yunan və latın müəlliflərindən qalan əl yazmalar, fin dilindəki alman mənşəli sözlər, run əlifbası ilə yazılmış yazılı kitabələrin köməyi ilə araşdırırıq. Xüsusilə fin dilindən götürülmüş sözlər zaman keçdikcə bir çox dəyişmələrə məruz qalmış və eyni zamanda qədim formalarını qoruyub saxlayaraq bugünüməzə qədər gəlib çatmışdır.

Bu bir həqiqətdir ki, qərbi german dilinə daxil olan ingilis dili bugünə qədər dünyada ən çox danışılan, inkişaf edən dildir. Hal-hazırda dünyada bir milyardan çox əhali bu dildə danışır. Avropada ən çox yayılmış qərbi german dili olan ingilis, alman, holland dilidir. Qərbi alman dili fonoloji, morfoloji və leksik yeniliklər və ya arxaizmlərlə xarakterizə olunur. Aşağıdakılar qərbi alman fonoloji xüsusiyyətinə aid nümunələrdir: (6)

•Sözdən başqa bütün *labiovelar* samitlərin *delabializasiyası*.

• Qərbi Alman geminasiyası: [j] -dən əvvəl [r] istisna olmaqla, bütün samitlərin uzanması.

• [ð], /d/ nin frikativ allofonu bütün mövqələrdə [d] olur. (Digər iki frikativ [β] və [ɣ] saxlanılır)

• -t hərfinin -ī ilə əvəzlənməsi.

• Son sözün itirilməsi [z]. Yalnız qədim yüksək almanca onu ümumiyyətlə ([r] kimi) və yalnız birhecalı sözlərdə

saxlayır.

Bəs bu nümunələrdəki *labiovelar* və *delabializasiyası* nədir? “Labiallaşma bəzi dillərdə səslərin ikinci dərəcəli artikulyasiya xüsusiyyətidir. Ən çox yayılmış labialaşdırılmış samitlər, labiallaşdırılmış velarlardır. Fonologiyada labilizasiya, həm də assimilyasiya prosesinin bir növüdür. Amerika ingilis dili hərflərini müxtəlif dərəcədə labiallaşdırır (r, ʃ, ʒ, tʃ, dʒ)” (5). Labiovelar isə iki mənada işlənir: “1. Yumuşaq damaq və dodaqlarda eyni vaxtda artikulyasiya ilə tələffüz edilən nitq səsinə aid olan və ya onu ifadə edən; 2. Labiovelar nitq səsi, məsələn ingilis dilində “q” hərfi samitinin bəzi tələffüzləri” (6) İngilis – friz və ya şimal dəniz yarımqrupunun bir neçə xüsusiyyəti vardır: Bəzi sözlərdə sözlər ardıcılığını dəyişir və eyni zamanda delabiallaşma baş verir – a) [u (:)] - ingilis dilində - [i:], [i]; friz dilində - [i · q], [i] məsələn alman dilində *suchen*, niderland dilində *zöken*, ingiliscə *seek*, friz dilində *sykje* - axtarmaq; b) [o:] - ingilis dilində [i:], friz dilində [i · q] - almanca *rot*, niderlandca *rood*, ingiliscə *red*, friz dilində *read* - qırmızı. Bəzi samitlərin qarşısından – n səsinin düşməsi; alman dilində - “*fünf*”; ingilis dilində - “*five*”; friz dilində “*fijf*” – beş. Bəzi sözlərdə [r] səsinin düşməsi: alman dilində “*Erde*”, niderland dilində “*aarde*” friz dilində “*ierde*” [i' qdɔ], ingilis dilində “*earth*” - torpaq. Alman (və idiş), eyni zamanda niderland (və afrikaans) dilinin bəzi oxşar xüsusiyyətləri vardır: 1. Bəzi qədim monofonqların yerinə diftonqlar: alman dilində “*weis*”, niderland dilində “*wijs*”, friz dilində “*wiis*” - müdrik; müasir ingilis dili ilə müqayisə edək: *wise* [waɪz]. 2. Bəzi qədim diftonqların yerinə monofonqlar: alman dilində “*hoch*”, niderland dilində “*hoog*”, qot dili ilə müqayisə etsək “*háuhs*” [hau] – yüksək, alman dilində “*lieb*”, niderland dilində “*life*” sözünü qədim norveç dili ilə müqayisə edək “*liob*”, *liab* – əziz. 3. Ayrılan feillərdə önsəkilçilər: alman dilində “*abschreiben*”, niderland dilində “*afschrijven*” - köçürmək – müasir alman dilində “*ich schreibe ab*”, müasir niderland dilində “*ik schrijf af*” - mən yazıram”. Alman dilinin əsas xüsusiyyətləri və ondan inkişaf etmiş idiş (şərqi və mərkəzi avropa yəhudilərinin əsasını alman dialektləri təşkil edən dildir) dialektləri ilə müqayisəsi:

1. Umlautun geniş yayılması və onun morfoloji vəziyyətə çevrilməsi: alman dilində “*Buch*” – kitab – “*Bücher*” (cəm. kitablar), “*alt*” – qoca, yaşlı – “*älter*” - daha yaşlı, “*stoßen*” - itələmək – “*stößt*” itələyir, idiş dilində “*boim*” - ağac – “*beimer*” - ağaclar. Müasir alman dilində “*Baum*” – ağac, “*Baume*” – ağaclar.

2. Qüvvətli feillər arasında II və III şəxsin təkində kök saitini dəyişən feillər, yəni *e>i* və ya *ie* keçidi: *geben* - vermək – “*gibst*”; “*gibt*”; “*lesen*” – oxumaq, “*liest*”, “*liest*”.

3. Samitlərin ikinci dəyişməsi alman konsonantizminin əsasını müəyyənləşdirdi. Bu, altı alman kipləşən kar və cingiltili samitinə aiddir və samitlərin birinci dəyişməsinin nəticəsi hesab olunur. Samitlərin ikinci dəyişməsi bir sıra hadisələri özündə göstərir: Bu zaman cingiltili kipləşən *b*, *d*, *g* samitləri, kar *p*, *t*, *k* səslərinə keçir amma bu hadisə bütün qədim yuxarı alman ərazisini əhatə etmir; yeni alman dilində *gg>ck* qoşalaşması əmələ gətirir. Bu səslərə aşağıdakı nümunələr ilə müqayisə edək (1, 72):

1) qot dilində “*giban*”, qədim yuxarı alman dilində “*kepan*” – yeni yuxarı alman dilində isə “*geben*” – vermək; qədim skandinav dilində “*ribba*”; qədim yuxarı alman dilində “*rippa*”, müasir alman dilində *der Rippe* - qabırğa;

2) qot dilində *aldus* - qoca, qədim yuxarı alman dilində “*alt*”, müasir ingilis dilində “*old*”, müasir alman dilində “*alt*”; qot dilində “*dags*” - gün, qədim yuxarı alman dilində “*tag*”, müasir ingilis dilində “*day*”, müasir alman dilində “*der Tag*” – gün.

3) qot dilində “*gasts*”, qədim yuxarı alman dilində “*kast*”, müasir ingilis dilində “*guest*”, müasir alman dilində “*der Gast*” – qonaq; Samitlərin ikinci dəyişməsində **sk, sp, st, tr, ht, ft** istisnadır. Bu qruplarda kar kipləşən *p, t, k* samitlərində dəyişiklik olmur: müqayisə edək: qədim friz dilində “*skelda*” - danlamaq, qot dilində “*spinnan*” - toxumaq, “*gasts*” - qonaq, “*triggws*” - sadiq, “*nahts*” - gecə; dat dilində “*craeft*”, qədim skandinav dilində “*kraft*” – güc/bacarıq - qədim yuxarı alman dilində *sceltan, spinnan, gast/kast, truiwi, naht, craft* (müasir ingilis dilində - *skold, spin, guest, true, night, craft*; yeni yuxarı alman dilində - *schelten, spinnen, der Gast, treu, die Nacht, die Kraft*).

Samitlərin ikinci dəyişməsi təqribən 6-ci əsrdə cənubda lanqobard və alemanların sahələrində meydana gəlmiş, bir neçə min il ərzində cənubdan şimala yavaş-yavaş zəifləyərək yayılmış, vaxt keçdikcə cənubi alman və orta alman dialektlərini əhatə etmişdir, lakin bununla bərabər aşağı alman dialektlərinə də təsir etmişdir. Yeni alman ədəbi dili şərqi frank dilində olan 9 hadisədən 6-sını 1) t>s, p>f, k>h; 2) t>z, p>pf, 3) d>t. əhatə edir. İddidə samitlərin ikinci dəyişməsi p>p, f-ni əhatə edir: 1. alman dilində “*zwei*” – ingilis dilində “*two*”, niderland dilində “*twee*” - iki; alman dilində “*das Pferd*”, idiş dilində “*Ferd*” – niderland dilində “*paard*” - at; Əvvəl gələn [s] və [z] səslərində cingiltilik: alman dilində “*sitzen*” [z] – ingilis dilində “*sit*” - oturmaq”. 2. [st] [sp] [st-] [sp-] - də əvvəldə gələn birləşmələr: alman dilində “*der Stein*” – “*stone*”, niderland dilində “*steen*” – daş; alman dilində “*die Sprache*”, friz dilində “*spraak*” - dil. 3. Başlanğıc [s-] [sk-j]: alman dilində “*der Schuh*”, niderland dilində “*schön*”, friz dilində “*skoech*” - ayaqqabı, ingilis dilində: shoe [s-].

Anglo-Friz dilləri bir neçə səs dəyişikliyinə görə digər qərbi alman dillərindən fərqlənir: aşağı alman dilində də mövcud olan İncvæon burun spirant qanunundan başqa, İngilis-Friz dilində k - nın palatizasiya əksər hallarda unikaldir, müasir Anglo-Frisian dillərinə də unikaldir: (4)

- İngilis dilində *cheese* və qərbi friz dilində *tsiisi*, lakin hollandiya dilində *kaasi*, aşağı Alman dilində *Kees* və müasir alman *der Käse* - pendir
- İngilis dilində *church* və qərbi Friz dilində *tsjerke*, lakin hollandiya dilində *kerk*, aşağı alman dilində *Kerk, Kark* və müasir alman *die Kirche* – kilsə
- İngilis dilində *sheep* və qərbi frizz dilində *skiep*, lakin hollandiya dilində *schaap* (cəmdə. *schapen*), aşağı alman dilində *Schaap*, müasir alman dilində *das Schaf* (cəmdə. *die Schafe*) – qoyun.

Nümunələrdən də göründüyü kimi sözlər arasında palatalizasiya hadisəsi baş vermişdir, yəni samitlər ön saitlərdən və ya damaq yaxınlaşmasından əvvəl gəldikdə bu hadisə baş verir. Qeyd edək ki, palatalizasiya müxtəlif dillərdə fərqli fonoloji keyfiyyətə malikdir. İngilis dilində allofonik, digər dillərdə isə fonemikdir. Fonemik palatalizasiya iki samit fonemləri fərqləndirən xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət rus, irlandiya və şotlandiya qael dillərinə aiddir.

Hollandiyada danışılan aşağı alman dialektləri əsasən Aşağı Sakson, Almanyanın şimal-qərbində (Aşağı Saksoniya, Vestfaliya, Şlezviq-Holşteyn, Hamburq, Bremen və Elbenin qərbində Saksoniya-Anhalt) ya Aşağı Alman və ya Aşağı kimi danışılır. Sakson və Almanyanın şimal-şərqində (Meklenburq-Qərbi Pomeraniya, Brandenburq və Elbanın şərqindəki Saksoniya-Anhalt) əsasən aşağı almanca danışılır. Çünki Almanyanın şimal-qərbi və Hollandiyanın şimal-şərqi saksaların məskunlaşdığı ərazi idi (Köhnə Saksoniya), aşağı alman dili isə aşağı alman dilində danışanların slavyandilli əhalinin yaşadığı ərazilərə şərqə miqrasiyası ilə şimal-şərq Almaniyaya yayıldı (Germania Slavica). Tarixi dilçilikdə İncvæon burun spirant qanunu (həmçinin Anglo-Frizian və ya Şimal dənizi Alman burun spirant qanunu adlanır) Qərbi Alman dillərinin İncvæon dialektlərində baş verən fonoloji inkişafın təsviridir. Bura Köhnə İngilis, Köhnə Friz və Köhnə Sakson və daha az dərəcədə Köhnə Hollandiya (Köhnə Aşağı Frankon) daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. **Kitab:**
2. Əliyeva Nərmin Əbülfəz qızı. “German filologiyasına giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı, Nurlan, 2009, 108 səh.
3. Jörg Riecke. Geschichte der deutschen Sprache. Eine Einführung.
4. Thorsten Roelcke. Geschichte der deutschen Sprache. 128 Seiten, Paperback, Verlag C.H.Beck, München
5. **internet resurslar:**
6. Anglo-Frisian languages - Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/Anglo-Frisian_languages
7. Labialization - Wikipedia <https://en.wikipedia.org/wiki/Labialization>
8. Labiovelarize definition and meaning – Collins Dictionary. <https://www.collinsdictionary.com>
9. Proto-dil – Wikipedia <https://az.wikipedia.org/wiki/Proto-dil>

Açar sözlər: Dil, linqvistik, dialekt, labiovelar və delabializasiyası müqayisə

Keywords: Language, linguistics, dialect, labiovelar, delabialization and comparison

Ключевые слова: Язык, лингвистика, диалект, лабиовеляр, делабиализация и сравнение

Qərbi german dillərinin müasir alman dilinə təsiri və liqvistik təhlili

Xülasə

"Giriş" dilçilik məsələlərini xarakterizə edən ümumi nəzəri məsələləri, mövzunun aktuallığını və tədqiqatın elmi yeniliyini əhatə edir.

Məqalədə “Proto-alman dili ailə ağacı”nın təsviri ilə dillər arasındakı genetik əlaqələri haqqında müxtəlif fikirlərə toxulmuş və onları nümunələr əsasında bir-birilə müqayisə etməklə təhlili verilmişdir. Eyni zamanda kiçik tayfa dillərinin oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır. Bu qrupa daxil olan dillərin fonoloji, morfoloji və leksik yenilikləri qeyd olunmuşdur. Fonoloji xüsusiyyət olan labiovelar və delabializasiyanın xüsusiyyətləri nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Samitlərin ikinci dəyişməsi haqqında müqayisəli formada, dolğun məlumatlar verilmişdir.

The influence of West Germanic languages on modern German and its linguistic analysis

Summary

"Introduction" covers the general theoretical issues characterizing the issues of linguistics, that is, the relevance of the topic, the scientific novelty of the research.

In the article, the description of the „Proto-German language family tree“ and various ideas about the genetic relationships between languages were touched upon and analyzed by comparing them with each other on the basis of examples. At the same time, the similarities and differences of small tribal languages have been investigated to some extent. The phonological, morphological and lexical innovations of the languages included in this group have been noted. The features of labiovelar and delabialization, which is a phonological feature, were analyzed based on examples. Full information about the second change of consonants is given in a comparative form.

Влияние западногерманских языков на современный немецкий язык и его лингвистический анализ

Резюме

«Введение» освещает общетеоретические вопросы, характеризующие проблемы языкознания, то есть актуальность темы, научную новизну исследования.

В статье затронуты и проанализированы путем сравнения их друг с другом на основе примеров описание «генеалогического древа прагерманского языка» и различные представления о генетических связях между языками. При этом в той или иной степени были исследованы сходства и различия языков малых племен. Отмечены фонологические, морфологические и лексические новации языков, входящих в эту группу. На примерах проанализированы особенности лабиовелярности и делабиализации, которая является фонологическим признаком. Полная информация о второй смене согласных дается в сравнительной форме.

Rəyçi: dos. E. Vəliyeva

BƏDİİ ZAMANDA KEÇMİŞ ZAMAN MEXANİZMİ

Zaman kateqoriyasının müxtəlif yönərdən təhlili və araşdırılması elmdə daim diqqət mərkəzində olan əsas istiqamətlərdən biridir. Zaman problemi özünün çoxcəhətliyi ilə daim tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Elmdə artıq ənənəyə çevrilmiş bu problem öz aktuallığını heç vaxt itirməmişdir. Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın, həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən araşdırılması ilə birbaşa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. İnsan özünün praktik fəaliyyətinin bütün sahələrində zaman amili ilə üzleşir. Zaman kompleks, çoxaspektli təbiətə malikdir və materiyanın müxtəlif struktur səviyyələrində, idrakın və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində xüsusi məzmun və spesifik ilə təzahür edir. Canlılar arasında yalnız insana məxsus olan idrak fəaliyyəti imkan verir ki, o, ətraf aləmi, eləcə də özünü dərk etsin. Məhz idrak fəaliyyəti nəticəsində insan canlı və cansız aləmdəki cisim və obyektləri, onlar arasındakı əlaqə və münasibətləri araşdırır, onları qavrayır, dərk edir. Dilçilik ədəbiyyatında son dövrlərdə “bədi zaman” termininə də təsadüf edilir. Bu terminin məna tutumunun müəyyənləşdirilməsində Z.Y.Turayevanın tədqiqatları seçilir. Onun əsərlərində qrammatik və bədi zaman anlayışının məzmununu müəyyənləşdirilir [1, s. 210]. Müəllifə görə, qrammatik və bədi zamanların hər biri ayrıca zaman forması kimi obyektiv, perseptual və fərdi zamanın xassələrini özünəməxsus şəkildə əks etdirsə də, qrammatik zaman iyerarxi cəhətdən daha aşağı səviyyəli kateqoriya olduğu üçün bədi zamana tabedir. Qrammatik və bədi zamanların iyerarxiya münasibətlərini tədqiq edərək, müəllif belə nəticəyə gəlir: *“Qrammatik zaman daxilində bir hesablanma nöqtəsi vardır və bütün digər tərz-zaman formaları birbaşa və ya dolayısı ilə ona istiqamətlənir. Bədi zaman sistemi daxilində bir neçə hesablanma nöqtəsi ola bilər”* [1, s. 37]. Müəllifin qrammatik və bədi zaman anlayışları ilə bağlı mülahizələri bir çox cəhətdən mübahisə doğurur. Bu məsələnin araşdırılması başqa bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Burada isə sadəcə onu qeyd etmək olar ki, Z.Y.Turayevanın bədi zaman konsepsiyası ilk dəfə olaraq mətnə proyeksiya edilən funksional-semantik sahə anlayışına əsaslanır. Mətnə dil zamanının vəzifələri bədi zamanın lay və yarım laylarının münasibətləri vasitəsilə ifadə edilir. Bədi zamanın dil zamanını özünə tabe etməsi barədəki fikirlər də buradan qaynaqlanır. Məhz bu mülahizələrdən faydalanaraq Z.Y.Turayeva bədi zamanla dil zamanını, deməli, temporallığı eyniləşdirir. Bununla çətin razılaşımaq olar, çünki, məlum olduğu kimi, *“lingvistik planda nitqdə (mətnə) elə bir şey yoxdur ki, dildə olmasın., cümlələr, sözlər və ya mətnlər hər bir konkret dilin sistemi ilə həmin sistemin səviyyə və vahidlərinin müəyyən iyerarxiyası kimi idarə olunur”* [1, s. 74]. Ona görə də dil formalarının, o cümlədən zaman formalarının mətn funksiyası dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan vahidlərin potensialını reallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu isə bədi zamanın dil zamanının konkret özünüifadə vasitəsi kimi çıxış etməsi deməkdir. Göründüyü kimi, dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının dildə ifadəsi ilə bağlı işlədilmiş terminlər çoxsaylı olduğu qədər də qarışıqdır. Həmin terminlərin qaydaya salınması üçün xeyli iş görülməlidir. Bədi zamanda keçmiş zaman mexanizmi dedikdə, bədi mətnlərdə keçmiş zamanın işlənmə prinsipləri nəzərdə tutulur. Keçmiş zaman strukturuna nəzər salsaq, ingilis dilinin qrammatikasında mühüm məqamları təfərrüatlı şəkildə göstərmək lazım gəlir. Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Kommunikasiyada zaman münasibətlərinin qurulması prosesində kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqə baş verir. Zaman münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü başqa dillərin materialları əsasında gərəklili dərəcədə öyrənilmişdir və bu sahədə araşdırmalar davam etdirilir. Zamanın həm morfoloji, həm də morfolojiya hüduklarından kənara çıxaraq sintaktik, leksik və hətta mətn kateqoriyası kimi öyrənilməsi ilə bağlı olan məsələlər istər xarici, istərsə də ölkə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Zaman kimi fundamental fəlsəfi-məntiqi kateqoriyanın lingvistik yönümü onu təkcə dilin morfoloji səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmır, eləcə də həmin hadisənin səviyyələrarası təqdimatı məsələlərini işıqlandırmaq zərurətini meydana çıxarır. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz mövzuya marağ ünsiyyət vasitəsi olan dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqları, təfəkkür və dil arasındakı dərin münasibətlər baxımından tamamilə təbiidir. Zaman probleminə müxtəlif dillərdə çoxsaylı araşdırmalar həsr olunsa da, bəzi dillərdə geniş faktik materiallar toplansa da, ayrı-ayrı dillərdə bir çox xüsusi məsələlər aydınlaşdırılsa da, bu sahədə çox şey hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Müasir tədqiqatlarda zaman kateqoriyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin təhlilində yeni metod və formaların axtarışına da cəhdlər edilir. Zaman kateqoriyasının müxtəlif yönərdən təhlili və araşdırılması elmdə daim diqqət mərkəzində olan əsas istiqamətlərdən biridir. Zaman problemi özünün çoxcəhətliyi ilə daim tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Elmdə artıq ənənəyə çevrilmiş bu problem öz aktuallığını heç vaxt itirməmişdir. Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın, həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən araşdırılması ilə birbaşa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. *“Dilçilik ədəbiyyatında ənənəvi olaraq qəbul edilmiş nəzər nöqtəsinə əsasən isə danışan şəxs zaman münasibətlərini hərəkəti hesablama momenti kimi götürülən nitq momenti ilə əlaqələndirmə yolu ilə müəyyənləşdirir”* [2, s. 405].

⁵ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.Xarici Dillər Mərkəzi

İndiki, keçmiş və gələcək zamanların müəyyənəşdirilmə meyarı kimi nitq momentinin rolu barədə bir çox dilçilər mülahizələrini söyləmişlər. “*Nitq momenti*” anlayışının özünün şərhı heç də həmişə birmənalı deyildir. Məsələn, T.P.Lomtevin fikrinə görə, nitq momenti anlayışı yalnız və yalnız fiziki zamanla əlaqədardır, amma qrammatik zamanda nitq momenti zaman axınının tərkib hissəsi kimi uzunluq komponentini (компонент длительности) təşkil edir: “*Felin zaman formalarının temporal mənasına fiziki baxış onu nəzərdə tutur ki, nitq momenti indiki zamanın təyin olunma, keçmiş və gələcək zamanlarda isə hesablanma nöqtəsidir. Felin zaman formalarının temporal mənasına qrammatik yanaşma isə ondan ibarətdir ki, qrammatik zaman kateqoriyası üzrə fərqləndirilən fel formalarına zaman axınının tərkib hissəsi kimi uzunluq aid edilir*” [3, s. 67]. V.N.Migirin felin zaman kateqoriyasını hərəkətin başvermə ardıcılığı (nizamı) və hərəkətlərin mövcudluğunun kəmiyyəti kimi səciyyələndirərək göstərir ki, “*hərəkətlərin ardıcılığı (nizamı) müəyyənəşdirilərkən müxtəlif hesablama nöqtələrindən istifadə oluna bilər: digərləri ilə bərabər, bu, hərəkətin özü və danışq aktı ola bilər*” [4, s. 137]. Dilçilikdə zamana hərəkətin nitq momentinə münasibətdə üç tipinə əsaslanan sistem kimi yanaşılması artıq ənənəvi baxışdır. Hərəkətin nitq momentinə münasibətdə ortaya çıxan üç tipi öncəgəlmə, eynizamanlılıq və sonragəlmə şəklində təsnif edilir. Hərəkət nitq momenti ilə üst-üstə düşdükdə, onun üçün nitq momenti ilə eynizamanlılıq mənası xarakterik olur; əgər hərəkət nitq momentinə qədər baş verirsə, onda öncəgəlmə mənası xarakterik olur; əgər hərəkət nitq momentindən sonra gerçəkləşirsə, onda belə hərəkət üçün sonragəlmə mənası səciyyəvi olur; əgər hərəkət nitq momenti ilə üst-üstə düşmürsə, onda həmin üç münasibət başqa bir hesablama nöqtəsinə görə mövcud olacaqdır. Beləliklə, nitq momenti psixoloji qəbildən olan anlayış olmayıb, şərti xarakter daşıyan linqvistik anlayış kimi meydana çıxır. Zaman dünyanın əksər dillərində tam və hərtərəfli olaraq dinamik əlamətin daşıyıcısı olan nitq hissəsində feildə ifadə olunmuşdur. Bunda təəccüblü heç bir şey yoxdur, çünki zaman hərəkətlə, inkişafı ayrılmaz şəkildə bağlıdır. İngilis dilində də feilin zamanları hərəkətin nitq momentinə münasibətinə görə müəyyən edilir, lakin nitq momentinə əsasən müəyyən edilmiş keçmiş, indiki və gələcək zamanlar xüsusi qrammatik qruplar əmələ gətirir. İngilis dilində temporalıq sahəsinin nüvəsini təşkil edən felin zamanları dörd qrup əmələ gətirir. Həmin qruplar ayrı-ayrılıqda istər semantik, isə tərsə də qrammatik cəhətdən vahid bütövlər təşkil edir. İngilis dilində felin xəbər şəklinin zamanlar sistemi aşağıdakı formaldan təşkil olunmuşdur:

- 1) Indefinite zaman formaları: Present Indefinite, Past Indefinite, Future Indefinite, Future Indefinite in the Past;
- 2) Continuous zaman formaları: Present Continuous, Past Continuous, Future Continuous, Future Continuous in the

- Past;
- 3) Perfect zaman formaları: Present Perfect, Past Perfect, Future Perfect, Future Perfect in the Past;
 - 4) Perfect Continuous zaman formaları: Present Perfect Continuous, Past Perfect Continuous, Future Perfect Continuous, Future Perfect Continuous in the Past.

Müasir ingilis dilində kateqorial mənalının müəyyən edilməsi çətinlik törədən xeyli miqdarda formalar vardır. Onların zaman və ya tərz formaları kimi qəbul edilməsi məsələsi hələ də açıq qalmış hesab edilə bilər. Bu məsələdə biz V.N.Yartseva [5, s. 24] və A.İ.Smirmitskinin [6, s. 15] nəzəri baxışlarını əsas götürürük. İngilis dilində feilin tərz-zaman formalarının həmin tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmiş sxemi feil formalarının real fiziki zamanı əks etdirmək imkanlarını təhlil etməyə şərait yaradır. İngilis dilində, eləcə də digər german, habelə roman dillərində felin zaman formalarının kifayət qədər çox olması həmin dillərin daşıyıcıları olan xalqlarda zaman haqqında xüsusi təsəvvürlərin olması kimi izah olunmamalıdır. Və zaman bölgüsü sxemindən keçmiş zaman mexanizminə nəzər salsaq, Bəllidir ki, “*keçmiş zaman danışanın şüurunda maddiləşən faktların və təcrübələrin xronikasındır*” [7, s. 21].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале англ. языка), М., «Высшая школа», 1979, с. 210-212)
2. Коклянова А.А. Категория времени в современном узбекском языке. М., 1963; Грамматика русского языка. Том 1, М., Изд-во АН СССР, 1952; Общее языкознание (Формы существования, функции, история языка). М., Наука, 1970, с. 405.
3. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М., МГУ, 1972, с. 67.
4. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. Кишинев, 1973, с.137.
5. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л., 1960
6. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М., 1956.
7. Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Краснодар, 1993, с. 21

Açar sözlər: zaman, kateqoriya, mexanizm, bədi, keçmiş

Key words: time, category, mechanism, artistic, past

Ключевые слова: время, категория, механизм, художественное, прошлое.

Xülasə

Aparılmış tədqiqatlar və yürüdülmüş mülahizələrdən belə məlum olur ki, keçmiş zaman anlayışı əşyalar, hadisələr və onların xüsusiyyətləri arasında əlaqəni müəyyənəşdirən semantik münasibətlərin elə bir növüdür ki, onun əsas məzmunu keçmiş sferasında əşyaları, hadisələri və onların xüsusiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməkdir. Deməli, keçmiş zaman mikrosahəsi üçün vahid invariant məzmun hərəkət və ya prosesin keçmişə aid edilməsidir.

Summary

It is known from the conducted studies and considerations that the concept of past time is a type of semantic relationship that determines the relationship between objects, events and their characteristics, and its main content is to mutually relate objects, events and their characteristics in the sphere of the past. Therefore, the only invariant content for the past time microdomain is the reference of an action or process to the past.

Резюме

Из проведенных исследований и рассуждений известно, что концепт прошедшего времени представляет собой вид смысловой связи, определяющей взаимосвязь между предметами, событиями и их характеристиками, а его основное содержание заключается во взаимной связи предметов, событий и их характеристик в сфере прошлого. Поэтому единственным инвариантным содержанием для микродомена прошедшего времени является отсылка действия или процесса к прошлому.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВА МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА

В эпоху межкультурного диалога в глобализованном мире средства массовой информации составляют основную коммуникационную сеть.

С применением космических систем связи «Спутник», информационной сети Интернет формируется глобальная информационная инфраструктура, коренным образом меняется информационная среда. Сегодня мировые компьютерные информационные системы, изначально предназначавшиеся для выполнения других функций, превратились в мощные средства массовой информации на основе совершенно нового носителя информации. Такая революция в информационном поле СМИ выявляет новые международно-правовые проблемы.

В 1995 году ЮНЕСКО утвердила среднесрочную стратегию свободного потока информации и развития телекоммуникаций на 1996-2001 годы.

В 1997 году пакт (соглашение, наблюдение) о либерализации телекоммуникационных рынков, подписанный 68 странами Всемирной торговой организации, обеспечивает правовую основу для дальнейшего развития глобальной информационной магистрали.

Метод систематического наблюдения за процессом воздействия средств массовой информации на массовую аудиторию, оценки ситуации еще недостаточно разработан, осуществления контроля за характером реакции массовой аудитории на любое воздействие со стороны различных средств массовой информации. до конца не изучен.

Было много ученых и различных школ медиаисследований. Школа Анненберга при Пенсильванском университете, основанная в 1959 году, проводит свои исследования по трем направлениям: «анализ кодов и форм структурирования образов и сообщений, анализ поведения различных групп в процессе коммуникации и изучение коммуникационные системы, институты и политика». В различных исследованиях и публикациях эта новая концепция, ее продуктивность внесли свой ценный вклад, изучение коммуникаций перешло в тенденцию стать неотъемлемой частью академической организации научного восприятия» [3, с.56].

Хорошо известны исследования содержания телепрограмм, проведенные авторами этой школы в 1967 г. Телевидение анализировалось как одно из средств сохранения целостности существующих социальных отношений и структур.

Исследователи были уверены, что «телевизионная система представляет собой устойчивую и закрытую структуру, способную включить массовую аудиторию с собственными представлениями о ценностях и правилах жизни в особый конвенциональный культурный круг.... Методология Школа Анненберга предполагает два уровня изучения системы телевизионных тем, сюжетов и образов: Культивированный, конкретно определяющий то, что воспринимается сознанием телезрителей как системные и социальные нормы и ценности, раскрывающие структуры основных областей телезрителей. телевизионное пространство. Состояние и психология общественного сознания, идей, вкусов, желаний и потребностей, создаваемых социальными системами посредством этого показателя (индикатора), определяются и действуют в ответ на них. Выясняется также легитимная зависимость места и роли средств массовой информации от характера собственности на эти средства в обществе» [1, с.18-19].

Традиционно под связями с общественностью и отношениями понимали деятельность, связанную с менеджментом. Его цель – установление взаимовыгодных отношений между государственными или частными структурами и общественностью, поскольку от этого зависит успех функционирования этих структур. В прагматическом аспекте особо упоминается возможность влиять на общественное мнение в соответствии с интересами компании. Таким образом, он уверяет потребителя, что деятельность компании осуществляется прежде всего ради его благополучия.

На первый взгляд публик рилейшнз – это рекламная деятельность, направленная на формирование имиджа, лица (описания) компании, то есть имиджевая реклама. Другие специалисты полагают, что связи с общественностью и реклама связаны лишь с функцией воздействия на широкую аудиторию, то есть с уверенностью во взаимовыгодном и гармоничном сотрудничестве. Разница в том, что основной функцией связей с общественностью является управление, а межличностному общению отдается приоритет. Закрытые системы радио и телевидения создаются для внутренней связи в отдельных организациях [2, с.240].

По мнению Д. Маккуэйла, профессора Амстердамского университета, известного в области коммуникации, такие цели реализуются на уровне массовой коммуникации. Функция рекламы заключается в представлении продукта рынку на основе массовой коммуникации с помощью средств массовой информации, кроме того, существуют различные каналы финансирования.

Таким образом, в коммуникативной системе связей с общественностью выделяют два основных направления деятельности – менеджмент и маркетинг. Менеджмент, понимаемый в широком смысле,

⁶ Бакинский Бизнес Университет. Кандидат наук. Chinara.shahbazli@mail.ru

предполагает установление и поддержание оптимальных деловых отношений и творческих связей с общественностью в иерархической структуре субъекта.

По мнению Д. Маккуэйла, профессора Амстердамского университета, известного в области коммуникации, такие цели реализуются на уровне массовой коммуникации. Функция рекламы заключается в представлении продукта рынку на основе массовой коммуникации с помощью средств массовой информации, кроме того, существуют различные каналы финансирования.

Таким образом, в коммуникативной системе связей с общественностью выделяют два основных направления деятельности – менеджмент и маркетинг. Менеджмент, понимаемый в широком смысле, предполагает установление и поддержание оптимальных деловых отношений и творческих связей с общественностью в иерархической структуре субъекта. В системе общественных отношений маркетинг анализируется как деятельность субъектов этих отношений, направленная на формирование образа (описания) на рынке на основе фундаментального изучения информации и формирования общественного мнения, планирования стили воздействия на объект связей с общественностью через популяризацию создаваемого образа.

Среди разнообразных развитых функций связей с общественностью особое место отводится коммуникации. Руководитель 80 процентов своего рабочего времени тратит на различные формы общения, причем большую часть времени занимает устная форма общения. Пространственные и временные барьеры снимаются во время межличностного общения. Здесь обратная связь налицо, и контрагент известен. Также появляется возможность использовать весь комплекс коммуникативных, то есть вербальных и невербальных средств, для правильной направленности логических или эмоциональных аргументов. Существуют специальные советы по речевому поведению в конфликтных и спорных ситуациях для ведения деловых бесед [4, с. 119-120, 130-132].

Двусторонняя связь используется в социальном управлении через средства массовой информации, такие как газеты, журналы, брошюры и плакаты.

Анализируя развитие языка посредством межкультурного диалога, необходимо учитывать, что в процессе общения происходит искажение информации и возникают различные препятствия при передаче сообщения.

Коммуникативные барьеры – это препятствия, которые препятствуют осуществлению контактов и взаимному сотрудничеству между коммуникатором и реципиентом. В процессе реализации своих коммуникативных отношений они затрудняют получение, понимание и усвоение сообщений. Препятствия возникают как в технической системе, так и в механизме связи.

Классификацию коммуникативных барьеров можно дать по характеру существующих барьеров:

1) Технические препятствия. Источником этого вида помех является сам канал связи (факс, телефон), что возникает при помехах сигналу, проходящему по каналу связи. Барьеры могут полностью перекрыть канал связи, частично изменив или сократив информацию.

2) Психологические барьеры связаны с взаимоотношениями между коммуникатором и реципиентом, их отношением к каналу информации, стилям, содержанию и форме.

3) Психофизиологические препятствия возникают из-за сенсорных способностей, особенностей восприятия человека, способности запоминать и обрабатывать информацию в мозгу.

4) Социальные препятствия выражены по отношению к разным социальным группам коммуникантов; они определяются социальными (общественными) нормами, запретами и ограничениями в получении информации.

5) Национально-культурные причины. Уникальные особенности межэтнического общения определяются различиями в традициях, нормах, ценностях, оценке различных форм общения, реакции на полученную информацию.

Цель исследования коммуникативных барьеров социологами – выявить причины их формирования и влияние на эффективность информационных отношений в социальных системах. Психологи анализируют препятствия общения с точки зрения психологии общения, различия в психологическом восприятии информации. Барьеры, анализируемые в разных моделях общения, могут сочетаться, а также могут возникать личностные, специфические, узкопрофильные барьеры.

Наличие или отсутствие препятствий в каналах связи проверяется путем сравнения информации на входе или выходе канала. Эту информацию не всегда можно проверить. Наличие обратной связи в системе связи позволяет осуществить такую проверку. В технических сетях связи строятся специальные устройства, устройства, блоки, производящие подобные сравнения и ищущие искаженную информацию.

Препятствия на пути передачи информации создают серьезные проблемы в коммуникативных отношениях. Препятствия могут возникнуть на этапах получения, доставки, передачи и получения информации.

Языковые барьеры и барьеры часто встречаются в межличностном общении. Трудности в применении языка возникают даже тогда, когда обе стороны используют его достаточно хорошо. Если одна сторона предполагает, что другая сторона не понимает конкретных терминов, то он заменяет их другими понятными словами и старается не использовать их в дальнейшем. Официальная речь существенно отличается от повседневной речи. В ходе устного общения военнослужащие используют четко определенные, понятные и

недвусмысленные термины. Если философа попросить говорить на языке, на котором говорят военные, можно быть уверенным, что суть философии также изменится серьезными темпами.

Словом, стилистические препятствия, связанные с несовместимостью методов, содержания или стиля коммуникаторов, в ряде случаев могут привести к полному непониманию сторон, участвующих в языковом (речевом) общении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Землянова, Л.М. Зарубежная коммуникативистика накануне информационного общества: Толковые словари терминов и концепций / Л.М.Землянова. - Москва: Изд. МГУ, - 1999, - 300 с.
2. Конецкая, В.П. Социология коммуникации / В. П. Конецкая. - Москва: Международный университет бизнеса и менеджмента, - 1997. - 304 с.
3. Невзлин, Л.Б. «Связи с общественностью» - кому это нужно? / Л. Б. Невзлин. - Москва: Экономика, - 1993. - 222 с.
4. Гербнер, Г. Коммуникации, Исследование Международной энциклопедии коммуникаций / Под ред. Э. Барноу, Г. Гербнер, В. Шрамм, Т. Уорт, Л. Гросс. В. И., - Нью-Йорк: - 1989. - 186 с.

Ключевые слова: лингвистика, семантика, теория, язык.

Keywords: linguistic, semantic, theory, language

Резюме

Развитие языка как средства массовой коммуникации в контексте межкультурного диалога

Информационному обществу всегда нужна разная информация. Сегодня современное общество в целом характеризуется интенсивным использованием информационных и коммуникационных технологий, особенно Интернета. Средства массовой информации обрели еще одно средство донесения информации до пользователя – Интернет. Если раньше в обществе существовали определенные сомнения в важности Интернета (множественный и ненужный поток информации, анархия, отсутствие контроля и т. д.), то теперь сложилась частная динамика, которая затрагивает правительство, промышленные предприятия, профсоюзы, университеты, институты, вузы, социальные объекты, научно-исследовательские бюро, компании и т.д. они представляют массовую информацию в Интернете. Кроме того, Интернет приобрел новое качество системы связи. Результат общения формируется благодаря множеству составляющих. Эффективность общения зависит от выбора слов и речевых единиц, принятых в деловой сфере общения, и правильной ориентации на тип общения (межличностное, внутригрупповое или массовое). В речевом общении важную роль играют тон (нейтральный, подчеркнутый, саркастический, образцовый стиль) и темп, соответствующие характеру информации. Эффективность коммуникации определяется изменениями в знаниях, нормах, инструкциях и поведении в результате получения сообщения.

Коммуникативная сфера отношений с общественностью не сводится к узкому смыслу связей с общественностью. Она связана с познавательной деятельностью людей, особенно с экологией, этикой, наукой, культурой и т. д. представляет собой взаимное сотрудничество общественных и управленческих структур разных типов (государственных и частных) с высшими социальными ценностями общества, определяющими его духовное развитие и технологический прогресс в его сферах. В рамках этой коммуникативной сферы устанавливаются не только взаимоотношения, но и формируются гармоничные общественные отношения, конечной целью которых является социальная интеграция общества и социальные изменения на благо общества.

Необходимо обратить особое внимание на искажение информации, вызванное избытком или недостатком возможностей системы передачи информации по приему и передаче информации. Потоки, иногда нагруженные бессмысленной информацией, создают множество проблем для системы связи. Перегруженные информацией системы при многоступенчатой передаче информации особенно затрудняют работу системы управления. В наше время невозможно представить жизнь без информационных технологий. Использование компьютерных технологий в интерактивном телевидении, мультимедиа и телевидении повышает интенсивность распространения информации и ее воздействие на людей. Средства доставки электронной информации постоянно совершенствуются, и благодаря этому электронные СМИ вышли на первый план среди других средств массовой информации.

Summary

Development of language as a means of mass communication in the context of intercultural dialogue

The information society always needs different information. Today, modern society as a whole is characterized by the intensive use of information and communication technologies, especially the Internet. The media have acquired another means of conveying information to the user - the Internet. If earlier in society there were certain doubts about the importance of the Internet (multiple and unnecessary flow of information, anarchy, lack of control, etc.), now there is a private dynamic that affects the government, industrial enterprises, trade unions, universities, institutes, universities, social facilities, research bureaus, companies, etc. they represent mass information on the Internet. In addition, the Internet has acquired a new quality of communication system. The result of communication is formed due to many components. The effectiveness of communication depends on the choice of words and speech units adopted in the business sphere of communication, and the correct orientation to the type of communication (interpersonal, intragroup or mass). In verbal communication, an important role is played by tone (neutral, emphatic, sarcastic, exemplary style) and tempo, corresponding to the nature of the information. The effectiveness of communication is determined by changes in knowledge, norms, instructions and behavior as a result of receiving the message.

The communicative sphere of public relations is not limited to the narrow meaning of public relations. It is associated with the cognitive activity of people, especially with ecology, ethics, science, culture, etc. It represents the mutual cooperation of public and administrative structures of various types (public and private) with the highest social values of society, which determine its spiritual development and technological progress in its spheres. Within this communicative sphere, not only relationships are established, but also harmonious social relations are formed, the ultimate goal of which is the social integration of society and social changes for the benefit of society.

It is necessary to pay special attention to information distortion caused by excess or lack of capabilities of the information transmission system to receive and transmit information. Streams, sometimes loaded with meaningless information, create many problems for the communication system. Systems overloaded with information during multi-stage information transfer especially complicate the operation of the control system. Nowadays it is impossible to imagine life without information technology. The use of computer technology in interactive television, multimedia and television increases the intensity of information dissemination and its impact on people. The means of delivering electronic information are constantly improving, and thanks to this, electronic media have come to the fore among other media.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Nigar Vaqif qızı Seyidova⁷
FEKSPLİSİT İNFORMASIYANIN GƏLƏCƏYİ: TEXNOLOJİ
TRENDLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Giriş. Eksplisit informasiya informasiya cəmiyyətinin fundamental elementidir, biznes və təhsildən tutmuş elm və incəsənətə kimi həyatın müxtəlif sahələrində mühüm rol oynayır. Eksplisit / implisit oppozisiyası dil biliyi daxil olmaqla, müxtəlif bilik növlərini araşdıran müasir koqnitiv elmlərdə geniş istifadə olunur [7, 3; 5]. Məlumatların həcmnin durmadan artdığı müasir dünyada açıq məlumatı effektiv idarə etmək və istifadə etmək bacarığı əsas uğur amilinə çevrilir. Eksplisit bilik idarə olunan emal vasitəsilə əldə edilən və potensial olaraq şifahi şəkildə ifadə edilə bilən şüurlu və deklarativ L2 biliyinə aiddir [1; 6].

Qeyd etmək lazımdır ki, dinləmə prosesi dinləyicidən eksplisit məlumatı başa düşmək üçün linqvistik bilikləri tətbiq etməyi və nəticə çıxarılaçaq gizli məlumatları anlamaq üçün dünya biliklərini inteqrasiya etməyi tələb edir [8]. Anlama hərfidən nəticəyə qədər uzanan bir davamlılıq kimi nəzərdən keçirilə bilər [2; 4; 9]. Zehni model qurarkən, bacarıqlı dərk edənlər birlik və uyğunluq üçün çalışırlar: məndə təqdim olunan fikirləri birləşdirirlər və əsas biliklərindən istifadə edərək nəticələr çıxarırlar [3]. Eksplisit məlumat aydın ifadə olunan və birbaşa qavrayış üçün əlçatan olan məlumatlardır. Dolaylı və təfsir tələb edən gizli məlumatdan fərqli olaraq, açıq məlumat başa düşmək üçün əlavə təhlil tələb etmir. Bu məlumat müxtəlif formatlarda təqdim edilə bilər:

- Mətn: Sənədlər, məqalələr, kitablar, tədris materialları, elektron məktublar;
- Qrafika: Diaqramlar, qrafiklər, diaqramlar, xəritələr;
- Audio: Səsyazmalar, podkastlar, audiokitablar;
- Video: Filmlər, videolar, vebinarlar.

Eksplisit informasiyadan biliklərin, göstərişlərin, izahatların və digər ünsiyyət formalarının ötürülməsi üçün geniş istifadə olunur. O, rəqəmsal transformasiya və artan məlumat həcmli kontekstində xüsusilə vacib olan dəqiq və aydın məlumat verir.

Müasir cəmiyyətdə eksplisit məlumat qərar qəbul etmək, öyrənmək və araşdırmaq üçün əsasdır. Biznesdə bazar təhlili, layihələrin idarə edilməsi və müştərilərlə ünsiyyət üçün istifadə olunur. O, təhsildə bilik və bacarıqların ötürülməsində əsas rol oynayır. Elm və tədqiqatda nəticələrin dərc edilməsi və məlumatların paylaşılması üçün eksplisit məlumat lazımdır.

Bu məqalənin məqsədi cari texnoloji tendensiyaları və perspektivləri araşdıraraq eksplisit məlumatların gələcəyini araşdırmaqdır. Biz hazırkı və gələcək texnologiyaların eksplisit məlumatın yaradılmasına, təqdim edilməsinə və qorunmasına necə təsir etdiyini müzakirə ediləcək və bu proseslə bağlı əsas çətinlikləri və imkanları müəyyən ediləcək.

Texnoloji tərəqqi və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, eksplisit informasiya daim inkişaf edir. Eksplisit məlumatın gələcəyini formalaşdıran bir neçə əsas cari tendensiyaya nəzər salaq:

1. Rəqəmsal transformasiya. Rəqəmsal transformasiya biznesdən tutmuş şəxsi ünsiyyətə qədər həyatın hər sahəsinə təsir edir, eksplisit məlumatların yaradılması, saxlanması və ötürülməsi üsulunu dəyişir. Rəqəmsal transformasiyanın əsas aspektlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Elektron sənədlər və qeydlər. Kağızdan elektron formata keçid, məlumat əldə etməyi və idarə etməyi asanlaşdırır.
- Bulud texnologiyaları. Məlumatların saxlanması və mübadiləsi üçün bulud platformalarından istifadə, əlçatanlığın və genişlənmənin təmin edilməsi.

2. Böyük verilənlər. Məlumatların həcmi artdıqca, eksplisit məlumatı effektiv şəkildə idarə etmək və təhlil etmək ehtiyacı var. Onun əsas elementləri bunlardır: a) saxlama və emal. Hadoop və Spark kimi müasir texnologiyalar böyük həcmdə verilənləri idarə edə bilər; b) analitiklik. Nümunələri müəyyən etmək və verilənlərdən anlayışlar əldə etmək üçün analitik vasitələrdən istifadə olunur.

3. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi. Süni intellekt və maşın öyrənməsi açıq məlumatların emalı və təhlilinin avtomatlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Tapşırıqların avtomatlaşdırılması və əvvəlcədən müəyyən edilə biləcək analitiklik mühüm aspektlərdir. Məlumatların təsnifləşdirilməsi və çıxarılması kimi gündəlik tapşırıqları avtomatlaşdırmaq üçün Sİ-dən istifadə olunur. Tarixi məlumatlara əsaslanaraq tendensiyaları və davranışları proqnozlaşdırmaq üçün maşın öyrənməsi alqoritmlərinin tətbiqi önə çəkilir.

4. Məlumatların vizuallaşdırılması vasitələrinin inkişafı. Müasir məlumatların vizuallaşdırılması vasitələri bizə eksplisit məlumatları daha effektiv təqdim etməyə və şərh etməyə imkan verir. İnteraktiv vizuallaşmalar, AR və VR onun əsas elementləridir. Məlumatların anlaşılmasını yaxşılaşdırmaq üçün interaktiv qrafiklərdən və diaqramlardan istifadə edilir.

5. Məlumat təhlükəsizliyi və məxfiliyin təmin edilməsi. Məlumatların həcmi artdıqca eksplisit məlumatların qorunması ehtiyacını artırır. Bunun üçün məlumatların şifrələnməsi və giriş nəzarət önə çəkilir.

6. Qarşılıqlı fəaliyyət və verilənlərin standartlaşdırılması. Müxtəlif sistemlər və platformalar arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək üçün standartların və protokolların hazırlanması.

Bu cari tendensiyalar eksplisit informasiya sahəsində texnologiya və təcrübələrin məlumatların daha səmərəli istifadəsi üçün yeni imkanlar və alətlər təqdim edərək inkişaf etməyə necə davam etdiyini nümayiş etdirir.

⁷ ilologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-nun İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi, nigar-seidova@mail.ru

Eksplisit məlumatın gələcəyi bir neçə əsas texnoloji tendensiya ilə formalaşır. Bu tendensiyalar təkcə məlumatın yaradılması, saxlanması və istifadəsi üsulunu dəyişdirmir, həm də onun təhlili və qorunması üçün yeni imkanlar açır. Əsas olanlara baxaq. Məlumatın təklükəsizliyini qorumaq üçün yeni şifrələnmə üsulları tətbiq olunur. Şifrələnmə ən güclü hesablama sistemləri tərəfindən pozulmaz hala gətirməyi vəd edən kvant kriptografiyası kimi verilənləri qorumaq üçün daha mürəkkəb şifrələnmə alqoritmlərinin hazırlanması və tətbiqi nəzərdə tutulur. İstifadəçilərin autentifikasiyasını daha təhlükəsiz etmək və məlumatlara çıxışı qorumaq üçün biometrik məlumatlardan (barmaq izləri, üz tanıma, səs analizi) istifadə edilir. Şifrələnmiş məlumatların şifrəsini açmadan hesablamaların aparılmasına imkan verən, yüksək məxfilik dərəcəsinə təmin edən homomorfik şifrələnmə kimi texnologiyalar inkişaf edir.

Süni intellekt eksplisit məlumatları təhlil etmək və şərh etmək üçün getdikcə daha vacib bir vasitəyə çevrilir. Maşın öyrənmə alqoritmləri təsnifat, məlumatların öyrənilməsi və proqnozlaşdırılan analitik tapşırıqları avtomatlaşdırma bilər. Robotik proseslərin avtomatlaşdırılması texnologiyaları daha mürəkkəb və yaradıcı tapşırıqlar üçün vaxt boşaldaraq, adi informasiya emalı tapşırıqlarını avtomatlaşdırır. Kvant hesablamaları böyük həcmli məlumatların işlənməsini və mürəkkəb problemlərin həllini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirə bilər, bu da eksplisit informasiyanın təhlili üçün yeni imkanlar açır. Təhlükəsizliyin yaxşılaşdırılması metodu kimi əvvəllər qeyd edilən kvant kriptografiyası da bu tendensiyanın bir hissəsidir və məlumatların qorunmasında inqilab edəcəyi vəd edilir.

Bu texnoloji tendensiyalar eksplisit məlumatın gələcəyinin yeni texnologiyalar və yanaşmalarla necə formalaşacağını, yeni imkanlar yaradacağını və mövcud problemləri həll edəcəyini nümayiş etdirir.

Proseslərə, qərarlara və innovasiyalara əhəmiyyətli təsir göstərən eksplisit informasiya müxtəlif sahələrdə geniş istifadə olunur. Təhsildə, biznesdə, səhiyyədə, elmdə və incəsənətdə eksplisit məlumatlardan istifadə olunur. Elektron dərslər, mühazirələr, video dərslər və interaktiv materiallar şəklində eksplisit məlumatlar tələbələrə dünyanın istənilən yerindən bilik əldə etmək imkanı verir. Coursera, Khan Academy və Udemy kimi platformalar müxtəlif fənlər üzrə kurslar yaratmaq üçün eksplisit məlumatlardan istifadə edir. Adaptiv təhsil sistemləri tələbələrin irəliləyişlərini təhlil edir, onların fərdi ehtiyacları və bilik səviyyələri əsasında fərdiləşdirilmiş təlim materialları təklif edir. Biznesdə, məsələn, şirkətlər əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün hesabatlar, analitika və proqnozlar kimi eksplisit məlumatlardan istifadə edirlər. Data analitikası biznesə bazar tendensiyalarını, müştəri seçimlərini və daxili proseslərin effektivliyini anlamağa kömək edir, müştəri davranışı və üstünlükləri haqqında eksplisit məlumat fərdi təkliflər yaratmaq və müştəri xidmətlərini təkmilləşdirmək üçün istifadə olunur. Bu, müştəri məmnuniyyətini və marka sadıqlığını artırır. Səhiyyədə, məsələn, elektron tibbi qeydlər xəstənin sağlamlıq tarixi, test nəticələri və həkim sifarişləri daxil olmaqla açıq-aydın xəstə sağlamlıq məlumatlarını ehtiva edir. Bu məlumatlar xəstələrin diaqnozu, müalicəsi və sağlamlığının monitorinqi üçün istifadə olunur. Analitik alətlər və süni intellekt böyük həcmdə tibbi məlumatların işlənməsinə kömək edir, nümunələri müəyyən edir və optimal müalicə üsullarını təklif edir. Bu, xəstəliklərin erkən diaqnostikasına və tibbi xidmətin səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir. Elmi tədqiqatda eksplisit məlumatlara eksperimental məlumatlar, tədqiqat nəticələri və elmi nəşrlər daxildir. Müasir məlumatların təhlili vasitələri alimlərə daha dəqiq və genişmiqyaslı tədqiqatlar aparmağa imkan verir. Virtual laboratoriyaların və simulyasiyaların istifadəsi tədqiqatçılara mürəkkəb prosesləri və təcrübələri simulyasiya etməyə imkan verir, bu da mürəkkəb sistemlərin və hadisələrin öyrənilməsinə asanlaşdırır. İncəsənətdə rəssamlar rəqəmsal sənət əsərləri, o cümlədən qrafika, animasiya və interaktiv qurğular yaratmaq üçün eksplisit məlumatlardan istifadə edirlər. Bu cür layihələr çox vaxt mətn, səs və təsviri birləşdirərək unikal bədii təcrübə yaradır. Virtual muzeylər və sərgilər kolleksiyaları və mədəni artefaktları geniş auditoriyaya təqdim etmək üçün eksplisit məlumatlardan istifadə edir. Ziyarətçilər eksponatları rəqəmsal şəkildə araşdırma, daha çox öyrənmə və interaktiv turlarda iştirak edə bilərlər.

Eksplisit məlumat müxtəlif sahələrdə bir çox proseslər və qərarlar üçün əsasdır. Onun səmərəli istifadəsi nəticələri yaxşılaşdırma, səmərəliliyi artırma və innovasiya və inkişaf üçün yeni imkanlar təklif edə bilər. Bununla belə, eksplisit məlumatın nizamlanması bir çox problemlər yaranmasına gətirib çıxarır. Təhlükəsizliyin təmini, verilənlərin konfidensiallığını qorumaq, verilənlər düzgünlüyü və keyfiyyətinin idarə olunması, verilənlərdən istifadədə etik məsələlər, inteqrasiya problemləri, yüksək mütəxəssislərin çatışmamazlığı bu problemlərin bir neçəsidir.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, eksplisit məlumatların inkişafı müxtəlif sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər və təkmilləşdirmələr vəd edirsə də, ehtiyatlı idarə olunmasını və mövcud problemlərin nəzərə alınmasını tələb edir. Prosesləri və qərar qəbul etməyi təkmilləşdirmək üçün məlumatların potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün yeniliklərə və dəyişikliklərə açıq olmaq vacibdir.

Eksplisit məlumat müasir cəmiyyətdə əsas rol oynayır, təhsil və biznesdən tutmuş səhiyyəyə, elm və incəsənətə kimi həyatın müxtəlif sahələrinə mühüm təsir göstərir. Müasir texnologiyalar bizim açıq məlumatları yaratma, təhlil və istifadə üsulumuzu dəyişdirir, yeni imkanlar açır və qarşımıza yeni çağırışlar qoyur.

Eksplisit məlumatın gələcəyi həyəcanlı və dinamik olmağı vəd edir. Texnologiya cəmiyyətə, biznesə və elmə əhəmiyyətli faydalar gətirərək məlumatların yaradılması, saxlanması və istifadəsi üsulunu dəyişməyə davam edəcək. Lakin bu məqsədlərə nail olmaq üçün mövcud çətinlikləri nəzərə almaq, daimi dəyişiklik və yeniliklərə hazır olmaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bowles, M. Measuring implicit and explicit linguistic knowledge: What can heritage language learners contribute? *Studies in Second Language Acquisition*, 33, 2011, pp.247-271.
2. Caccamise, D., & Snyder, L. Theory and pedagogical practices of text comprehension. *Topics in Language Disorders*, 25(1), 2005. Pp.5–20. <https://doi.org/10.1097/00011363-200501000-00003>
3. Cain, K., & Oakhill, J.V. Reading comprehension and vocabulary: Is vocabulary more important for some aspects of comprehension? *L'Annee Psychologique*, 114(4), 2014. pp. 647–662. <https://doi.org/10.4074/S0003503314004035>

4. Catts, H.W., & Kamhi, A.G. Developmental relationships between language and reading: Reconciling a beautiful hypothesis with some ugly facts. In *The connections between language and reading disabilities*. Psychology Press. 2005. Pp.18-37
5. Ellis N. Implicit and explicit knowledge about language. - <https://sites.lsa.umich.edu/nickellis-new/wp-content/uploads/sites/1284/2021/07/Implicit-and-explicit-knowledge-about-language.pdf>
6. Ellis, R. Measuring implicit and explicit knowledge of a second language. A psychometric study. *Studies in Second Language Acquisition*, 2005. 27, p.141-172.
7. *The Explicit and the Implicit in Language and Speech* (edited by Liudmila Liashchova). Cambridge Scholars Publishing Lady Stephenson Library, Newcastle UK. - <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-5275-1638-0-sample.pdf>
8. Kintsch, W., & Walter Kintsch, C. B. E. M. A. F. R. S. *Comprehension: A paradigm for cognition*. Cambridge University Press. 1998.
9. Westby, C. 21st century literacy for a diverse world. *Folia Phoniatica Et Logopeadica*, 56(4), 2004. pp.254–271. <https://doi.org/10.1159/000078345>

Açar sözlər: eksplisit, gələcək tendensiyalar, cəmiyyət, təhsil, dil

Key words: explicit, future trends, society, education, language

Ключевые слова: явные, будущие тенденции, общество, образование, язык

Xülasə

Bu məqalə hazırkı texnologiya tendensiyaları kontekstində eksplisit məlumatın inkişafı və rolunu araşdırır. Rəqəmsal transformasiya, böyük verilənlər və süni intellekt kimi cari tendensiyalar, eləcə də onların eksplisit məlumatların necə yaradıldığı, təhlili və mühafizəsinə təsiri araşdırılır. Yeni texnoloji sahələrə, o cümlədən məlumatların təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, emalın avtomatlaşdırılması, vizuallaşdırmanın təkmilləşdirilməsi və əşyaların internetinin inteqrasiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Təhsil, biznes, səhiyyə, elm və incəsənət kimi müxtəlif sahələrdə açıq məlumatların tətbiqi müzakirə olunur. Burada eksplisit məlumatların idarə edilməsi ilə bağlı əsas problemlər və çətinliklər də müəyyən edilmişdir. Sonda inkişaf perspektivləri və gələcək tədqiqatların mümkün yolları verilir. Məqalədə sürətlə inkişaf edən informasiya mənzərəsində yeniliklərə və dəyişikliklərə hazır olmağın vacibliyi vurğulanır.

The future of explicit information: technological trends and prospects

Summary

This article examines the development and role of explicit information in the context of current technology trends. Current trends such as digital transformation, big data, and artificial intelligence are explored, as well as their impact on how explicit data is created, analyzed, and protected. Special attention is paid to new technological areas, including strengthening data security, automating processing, improving visualization and integrating the Internet. Applications of open data are discussed in fields as diverse as education, business, health, science, and the arts. The main problems and difficulties related to explicit data management are also identified in the article. In the end, development perspectives and possible avenues for future research are given. The article emphasizes the importance of being ready for innovations and changes in the rapidly developing information landscape.

Будущее эксплицитной информации: технологические тенденции и перспективы

Резюме

В данной статье рассматривается развитие и роль эксплицитной информации в контексте современных технологических тенденций. Исследуются текущие тенденции, такие как цифровая трансформация, большие данные и искусственный интеллект, а также их влияние на то, как создаются, анализируются и защищаются явные данные. Особое внимание уделяется новым технологическим направлениям, включая усиление безопасности данных, автоматизацию обработки, улучшение визуализации и интеграцию Интернета. Применение открытых данных обсуждается в таких разнообразных областях, как образование, бизнес, здравоохранение, наука и искусство. Также в статье обозначены основные проблемы и трудности, связанные с явным управлением данными. В конце даны перспективы развития и возможные направления будущих исследований. В статье подчеркивается важность готовности к инновациям и изменениям в быстро развивающемся информационном ландшафте.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Giriş. Geniş kontekstdə qənaət müəyyən bir məqsədə və ya vəzifəyə nail olmaq üçün vaxt, səy, material və ya enerji kimi resursların xərclərini minimuma endirmək səyidir. Bu konsepsiya həyat və fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən iqtisadiyyat, biologiya, texnologiya və gündəlik həyatda tətbiq oluna bilər. Məhdud resurslardan maksimum səmərəliliklə istifadə edilməli olan yerdə qənaət prinsipi tətbiq edilir.

Dilçilikdə qənaət prinsipi nitq mesajlarının istehsalında və qavranılmasında səy və resursları minimuma endirmək istəyini ifadə edir. Dil qənaəti mövzusu istər sıxılma, birləşmə, reduksiya, elliptik cümlələr və s., istərsə də, bir çox elm adamları tərəfindən müxtəlif elmlər daxilində tədqiqat obyektinə olmuşdur [5, s. 121]. Demək lazımdır ki, müxtəlif elm adamları tərəfindən qənaət prinsipi müxtəlif cür anlaşılmışdır. Bəziləri bunu dilin inkişafının əsas qanunlarından biri, digərləri isə dilin inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab edirdi, digərləri üçün bu, mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu hadisənin dilin tarixi inkişafında onun əhəmiyyətini inkar edən tədqiqatçılar da olmuşdur [8, s. 200]. Bu prinsip fonetika, morfologiya, sintaksis və praqmatika kimi dil və ünsiyyətin müxtəlif aspektlərində özünü göstərir. Dil kontekstində qənaət özünü aşağıdakı formalarda göstərə bilər:

1. Fonetik qənaət tələffüz və qavramağı asanlaşdırmaq üçün səs strukturlarının sadələşdirilməsi və azaldılmasıdır. Nümunələrə vurğusuz hecalarda sait səslərinin azaldılması, sürətli və ya təsadüfi nitq axınlarında samit səslərin aradan qaldırılması (yoxa çıxması) daxildir. Məs., a) səsin reduksiyası təsadüfi nitqdə sait səsləri çox vaxt daha qısa, daha sadə səslərə endirilməsidir. Məs., ingilis dilində “and” sözü çox vaxt [ənd] və ya [ən] kimi tələffüz olunur; b) eliziyaya sürətli nitqdə səslərin və ya hecaların aradan qaldırılmasıdır. Məs., fransız dilində “je ne sais pas” [ʒə n se pa] kimi saitlər buraxılmaqla tələffüz edilə bilər; c) alternativ səs birləşmələrinin sadələşdirilməsidir. Məs., rus dilində “солнце” sözünün tələffüzü [ˈsontsɨ] kimi sadələşdirilmişdir, burada “л” səsi praktiki olaraq eşidilmir.

2. Morfoloji qənaət ünsiyyəti sürətləndirmək üçün morfemlərin və söz formalarının azaldılması və sadələşdirilməsidir. Nümunə olaraq abbreviatur və qısaltmaların istifadəsini göstərmək olar. Məsələn: qısaltma və abbreviaturlara misal olaraq “İnformasiya texnologiyası” əvəzinə “IT” və ya “Oh my God” əvəzinə “OMG” kimi qısaltmaların tez-tez istifadə olunur. Bəzi dillər sintetik formalar əvəzinə analitik konstruksiyalardan istifadə edir. Məsələn, ingilis dilində qədim ingiliscə “gāð” əvəzinə “will go”.

3. Sintaktik qənaət danışanın və dinləyicinin idrak yükünü azaltmaq üçün sintaktik strukturların sadələşdirilməsidir. Bu zaman mürəkkəb və konstruksiyalar yerinə qısa və sadə cümlələrdən istifadə edilir. Məs., anlamasını asanlaşdırmaq üçün mürəkkəb cümlələr yerinə sadə cümlələrdən istifadə olunur. Məs., “Mən evdə olanda kitab oxuyurdum” əvəzinə “Kitab oxuyurdum”. Kontekstdən asanlıqla bərpa oluna bilən cümlə hissələrinin buraxılması da qənaət prinsipinə uyğundur. Məs., “Mənimlə gəlirsən?” əvəzinə “Gələcəksən?” cümləsi deyilir. N.E. İvanilovanın fikrincə, ellipsisə ehtiyacın yaranması dilin inkişafının qanunauyğunluqlarından biri olan, insanın ünsiyyət üçün əqli və fiziki enerjinin minimal xərclənməsi ilə dil formalarını təkmilləşdirmək istəyi ilə müəyyən edilən dil vasitələrinin qənaəti ilə əlaqədar yaranır [4]. “Sintaktik səviyyədə qənaət semantik, struktur və kommunikativ baxımdan ən az əhəmiyyətli ikinci dərəcəli ünsürləri, ifadələri və cümlə hissələrini, yəni köməkçi feilləri, hissəcikləri, habelə cümlənin bərpa edilə bilən hər hansı tematik hissəsini buraxmağı əhatə edir” [6]. Sintaqmatik qənaət ən az istifadə olunan ünsürlərin mənasını çatdırmaq üçün kontekstdə söz və ya ifadələrin seçilməsinə aiddir və bununla da effektiv və qısa kommunikativ təsirə dəstək verir [9, s. 286]. “Qısa və sürətli mesajların prioritet olduğu ani messengerlər və ya sosial media kimi müasir kommunikasiya vasitələri kontekstində ellipsis mənənin daha təsirli şəkildə ifadə edilməsində mühüm rol oynayır” [7, s. 40].

4. Leksik qənaət mənəni mümkün qədər dəqiq və yığcam çatdıran söz və ifadələrdən istifadə, artıqlığa yol verməməkdir. Nümunələrə daha az hecalı sinonimlərin seçilməsi və ya sözləri saxlamaq üçün metafora və deyimlərdən istifadə daxildir. Çox vaxt lüğət sadələşdirilir, bunun üçün daha sadə və tezlikli sözlər seçilir. Məs., “commence” əvəzinə “start”. Uzun sözlər üçün qısa sinonimlərdən istifadə olunur. Məs., “child” əvəzinə “kid”. Bütövü (metonimiya) və ya məcazi mənəni (metafora) ifadə etmək üçün bir nitq hissəsi tərcih olunur. Məs., təcrübəsi olmayan bir insanı ifadə etmək üçün “kal” sözündən istifadə olunur.

5. Praqmatik qənaət minimal səylə maksimum effekt əldə etmək üçün kommunikativ aktlarda linqvistik vasitələrdən istifadənin optimallaşdırmaqdır. Nümunələrə şifahi mesajı gücləndirmək və ya əvəz etmək üçün jestlərdən və şifahi olmayan işarələrdən istifadə daxildir. Söyləmlərin uzunluğunu qısaltmaq üçün işarəedici sözlərdən (məsələn, “bu”, “o”) istifadə edilir. Məs., ətraflı təsvir əvəzinə “Bu yaxşıdır” deyilir. Sözlərə qənaət etmək məqsədilə şifahi ünsiyyəti jest və mimika ilə tamamlanır və ya əvəz edilir. Məs., “bəli” demək əvəzinə baş tərpədilir. Koqnitiv səylərə qənaət etmək üçün standart ifadələr və birləşmələrdən istifadə edilir. Məsələn, “sabahınız xeyir”, “sağ ol”, “əlvada”. Dilçilikdə qənaət prinsipini anlamaq və araşdırmaq dillərin zamanla niyə və necə dəyişdiyini, danışanların ehtiyaclarına necə uyğunlaşdıqlarını və effektiv ünsiyyət üçün necə optimallaşdırıldığını izah etməyə kömək edir. Qənaət prinsipi dil və ünsiyyətdə əsas rol oynayır, məlumat ötürülməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün optimallaşdırma və sadələşdirmə proseslərinə rəhbərlik edir. Aşağıda bu prinsipin dilin müxtəlif aspektlərində tətbiqinin əsas yolları verilmişdir. Məsələn, ingilis dilində clipping (sözlərin qısaltılması), məsələn, “advertisement” əvəzinə “ad”, contractions (yığılma) sözlərin yığılmalarıdır, məsələn, “cannot” əvəzinə “can't”. Rus

⁸ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-nun İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi, sabinaismayilova@bsu.edu.az

dilindən nümunələrə nəzər salaq. Sözlərin qısaldılması: “высшее учебное заведение” əvəzinə “вуз”. Sintaksisin sadələşdirilməsi zamanı danışıq dilində natamam cümlələrdən istifadə edilir, məsələn, “Я пошел в магазин” əvəzinə “Пошел в магазин”. Dil və ünsiyyətdə qənaət prinsipi məlumat ötürülməsinin səmərəliliyini maksimuma çatdırmaqla yanaşı, səy və resursları minimuma endirməyə yönəlmişdir. Dilçilikdə qənaət prinsipi dilçilik tarixində dərin köklərə malikdir və onun anlayışı əsrlər boyu inkişaf etmişdir. Qənaət prinsipi haqqında ilk istinad və nəzəriyyələrə qədim yunan filosoflarının, orta əsr qrammatiklərinin və XIX əsr dilçilərinin əsərlərində rast gəlmək olar. Qədim dövrə nəzər salsaq, bunu Aristotel və Platonun əsərlərində görmək olar. Aristotelin “Ritorika” və “Poetika” kimi əsərlərində dildə aydınlığın və yığcamlığın vacibliyini vurğulayırdı. O hesab edirdi ki, yaxşı nitq başa düşülən və lazımsız olmamalıdır, bu qənaət prinsipinin ilkin forması kimi qiymətləndirilə bilər. Aristotel yazırdı ki, əgər yığcam (yəni iqtisadi cəhətdən) danışmaq istəyirsinizsə, anlayışlar yerinə adlardan istifadə etməlisiniz [1, s. 180]. Platon “Kratil”də sözlər və onların mənalı arasında əlaqəni müzakirə edir, bu da dildə artıqlığı və qeyri-müəyyənliyi minimuma endirmək istəyi kimi şərh edilə bilər.

Orta əsr qrammatikləri morfemlərdən istifadə zamanı qrammatik strukturların sadələşdirilməsinə və qənaətinə diqqət yetirmişlər. Onlar daha nizamlı və səmərəli qrammatika yaratmağa çalışırdılar. Alman filologiyasının banilərindən biri olan Y.Qrimm Qrimm qanunu kimi german dillərində səs dəyişiklikləri ilə bağlı araşdırmalarında fonetik proseslərdə sadələşdirmə və qənaətə meyli vurğulamışdır.

Danimarkalı dilçi R.Rask da dillərdə səs dəyişikliklərində qənaəti qeyd edərək, səs strukturlarının sadələşdirilməsinə səbəb olan nümunələri qeyd etdi. A.Martine hesab edir ki, dilin qənaəti “sistemin özündə linqvistik dəyişikliklərin səbəbini, yəni dilin insan fəaliyyəti kimi öz tərəfindən minimum enerji sərfiyyatı tələb edən forma və strukturları seçmək və həyata keçirmək üçün daxili meylini təmsil edir” [10, s. 201]. B. de Kurtene öz tədqiqatlarında bu məsələlərə kifayət qədər diqqət yetirmişdir. O yazırdı: “Dilin həyatı davamlı üzvi işdir... Üzvi işdə isə qüvvələrə qənaət etmək və onları lüzumsuz yerə sərf etməmək istəyi, səylərin və hərəkətlərin məqsəduyğunluğu istəyi, fayda istəyi hiss oluna bilər” [3, s. 226]. XIX əsrin sonunda alman dilçisi H.Paul “Principien der Sprachgeschichte” kitabında qənaət prinsipini dil dəyişikliyinə hərəkətverici qüvvəsi kimi müzakirə etmişdir. Paul iddia edirdi ki, dil prosesləri artikulyasiya səylərini azaltmağa və səs sistemlərini optimallaşdırmağa yönəlmişdir. Q.Svit fonetik dəyişikliklərin səbəblərini öyrənməklə təkcə ingilis dilində deyil, bir çox səslərin təkamülünü təkrar etdi. Eyni zamanda, o qeyd etdi ki, məsələn, son samitlər çox vaxt zəifləyir və ya tamamilə buraxılır, lakin bu, dinləyicilərin nitqi başa düşməsinə heç bir şəkildə mane olmur, onun fikrincə, bu, məntiqlə bağlıdır. Məntiqi zərurət isə üzvi və akustik qanunlara cavab verə bilər [11, s. 49]. Strukturalizmin banisi F. de Sössür “Course of General Linguistics” əsərində qənaəti dil sistemi kontekstində nəzərdən keçirərək, ünsiyyətin səmərəliliyini qorumaqla işarə və strukturların seçimində qənaətin əhəmiyyətini vurğulamışdır. N.Çomskinin törədici qrammatika nəzəriyyəsində qənaət prinsipi xüsusilə minimalizm anlayışlarında mühüm rol oynayır, burada sintaktik strukturların və sözlərin seçimində qənaətcillik linqvistik səriştənin əsas aspekti hesab olunur. Amerikalı dilçi L.Blumfeld “Language” əsərində də dil proseslərində, o cümlədən morfoloji və sintaktik aspektlərdə qənaət rolunu vurğulamışdır.

Qənaət prinsipi linqvistik tədqiqatlarda uzun və zəngin tarixə malikdir. Qədim yunan filosoflarından tutmuş müasir dilçilərə qədər dildən istifadə zamanı səy və resursları minimuma endirmək ideyası linqvistik dəyişikliyi və quruluşu başa düşmək üçün mərkəzi olmuşdur. Müasir dilçilikdə qənaət prinsipi mühüm məfhum olaraq qalmaqda davam edir və onun başa düşülməsi bir sıra yeni nəzəriyyələr və tədqiqatlarla gücləndirilib. Qənaət nəzəriyyəsinə müasir yanaşmalar sintaksisdə minimalizmdən tutmuş koqnitiv dilçilik və praqmatikaya qədər geniş linqvistik cərəyanları əhatə edir. Aşağıda qənaət nəzəriyyəsinin inkişafına əsas müasir yanaşmalar verilmişdir:

1. Noam Çomskinin minimalist proqramı. Bu proqramla N.Çomski insanın dil qabiliyyətini ən az sayda postulat və mexanizmlə izah etmək məqsədi daşıyan minimalist proqram hazırladı. Bu proqramda qənaət prinsipi əsas yer tutur. Minimalist proqramda qənaət sintaktik strukturların qurulması zamanı mümkün qədər az hərəkət və əməliyyatdan istifadə edilməsində özünü göstərir. Minimum proyeksiya prinsipi (merge) və minimallıq kimi şərtlər (constraints) sintaktik strukturları sadələşdirməyə və saxlamağa xidmət edir.

2. Koqnitiv dilçilik. Koqnitiv dilçilik vurğulayır ki, qənaət prinsipi dil vahidlərinin işlənməsi və istehsalında idrak yükünü azaltmağa kömək edir. Mürəkkəb anlayışları sadələşdirmək üçün sadə, qənaət zehni modellərdən və metaforlardan istifadə edilir.

3. Optimallıq nəzəriyyəsi. Fonologiyada inkişaf etdirilən və digər sahələrə yayılan optimallıq nəzəriyyəsi linqvistik formaların daha qənaətcil formalara üstünlük verildiyi bir sıra məhdudiyyətlər əsasında seçilməsini təklif edir. Bu nəzəriyyədə əhəmiyyətinə görə sıralanan müxtəlif məhdudiyyətlər var və dilin ən cüzi formaları bu məhdudiyyətlərin ən çoxunu təmin edir.

4. Praqmatika və diskurs təhlili. Praqmatikada qənaət prinsipi Qraysın əməkdaşlıq prinsipi ilə sıx bağlıdır, burada effektiv ünsiyyəti saxlamaq üçün lazımsız məlumatlardan qaçınılır. Qrays maksimumları (kəmiyyət, keyfiyyət, əlaqə və üsul) mesajların informativ, doğru, uyğun və aydın olmasını təmin etməklə ünsiyyətdə qənaətə diqqət yetirir.

5. Leksik qənaət. Leksik qrammatikada müasir tədqiqatlar mürəkkəb fikirləri ifadə etmək üçün dillərin leksik elementləri birləşdirərək onlara necə qənaət etdiyini araşdırır. Akronimlər və qısaltmalar kimi dili sadələşdirmək və saxlamaq üçün yeni sözlər və abbreviaturalar yaradılır. Həm abbreviaturaların, həm də onun abbreviatur növlərinin baş vermə tezliyinin artmasına internetin təsiri də az deyil. N.A.Axrenova qeyd edir: “İnternet dilinin ən xarakterik xüsusiyyətləri tədqiqatçılarda orijinal şəkəllə janrları əsasında dəqiq seçilir. Məhz onlarda linqvistik yeniliklər ən tam şəkildə həyata keçirilir. Onların tədqiqi əsasında internet dilinin ümumi ədəbi dilə mümkün təsir istiqamətlərini daha asan müəyyən etmək olar” [2, s. 120].

6. Korpus dilçiliyi. Dil strukturlarının və vahidlərinin tezliyini və qənaətcilliyi öyrənmək üçün böyük dil korpusundan istifadə edilir. Təbii dillərdə qənaətcil nümunələri müəyyən etmək üçün maşın öyrənməsi və böyük verilənlər analitikası tətbiq olunur.

7. Psixolinqvisitika qənaət prinsipinin koqnitiv səviyyədə nitq istehsalına və qavrayışına necə təsir etdiyini araşdırır. Dil vahidlərinin işlənməsi və yadda saxlanması zamanı idrak resurslarına qənaət edilir.

Nəticə. Dilçilikdə qənaət nəzəriyyəsinə müasir yanaşmalar dilin müxtəlif aspektlərində səy və resursların minimuma endirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Minimalist proqram və koqnitiv dilçilikdən tutmuş optimallıq nəzəriyyəsi və praqmatikaya qədər qənaət prinsipi dillərin necə və niyə daha səmərəli və daha sadə strukturlara meyl etdiyini izah edən əsas amil olmaqda davam edir. Bu tədqiqatlar dil proseslərinin dərinədən başa düşülməsinə kömək edir və dilin dəyişməsi və uyğunlaşması mexanizmlərini izah etməyə kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Античные теории языка и стиля / под ред. О.М.Фрейденберг. Л.: Наука, 1936. 341 с.
2. Ахренова Н.А. Лингвистические особенности микроблогов // Альманах современной науки и образования. 2011. №9(52). С. 119–124.
3. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. 384 с
4. Иванилова Н.Е. Структурно-семантические особенности эллиптических предложений во французском и английском языках: автореф. дис. ... канд. филол. н. Ростовский институт иностранных языков. 2008. 156 с
5. Малинин Б.А. Словообразовательные варианты слов как результат фонетико-морфологической деструкции исходных лексем (на материале немецкой обиходной речи) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № 2 (32). Ч. I. С. 118-122.
6. Москаленко А. Принципы использования экономии средств в текстах СМИ (на примере английского языка) -
7. Салимов Р.А., Газизов Р. А. Средства языковой экономии в английском языке. Доклады Башкирского университета. 2024. Том 9. №1, с.39-46.
8. Шавкун Н.С. Модели словообразования в рамках коллоквиальных словообразовательных полей (на материале обиходно-разговорной речи немецкого языка) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № (33). Ч. I. С. 199-203.
9. Irimia D. Curs de lingvistică generală. 3rd ed. Editura Universităţii "Alexandru Ioan Cuza", 2011.
10. Martinet A. Elements of general linguistics. Chicago: University of Chicago Press, 1960. 226 p.
11. Sweet H. History of the English Sounds from the Earliest Period [Электронный ресурс]. United Kingdom: Cambridge University Press, 2014. 409 p.

Açar sözlər: dil strukturu, qənaət, dil dəyişikliyi, dilçilik, sahə

Ключевые слова: структура языка, экономия, изменение языка, лингвистика, область

Key words: language structure, economy, language change, linguistics, field

Xülasə

Bu məqalədə dillərin fəaliyyətini və onların təkamülünü başa düşmək üçün əsas anlayış olan dilçilikdə qənaət prinsipi araşdırılır. Qənaət prinsipi dilin fonetika, morfologiya, sintaksis və praqmatika kimi müxtəlif aspektlərində özünü göstərən nitq mesajlarının istehsalı və qavranılmasında səy və resursları minimuma endirmək istəyini nəzərdə tutur. Tədqiqatın yeniliyi qənaət prinsipinin, o cümlədən onun tarixi inkişafının, təbii və süni dillərdən nümunələrin əsasında hərtərəfli təhlilindədir. Məqalənin məqsədi qənaət prinsipi, onun təzahürləri və dil proseslərinə təsiri haqqında bütöv bir anlayış verməkdir. Mövzunun aktuallığı ilə onunla bağlıdır demək olar ki, qənaət prinsipini başa düşmək bizə dilin dəyişməsi mexanizmlərini və dil strukturlarının optimallaşdırılmasını daha yaxşı başa düşməyə imkan verir, bu da həm nəzəri dilçilik, həm də süni intellekt və ünsiyyət sahələrindəki tətbiqi tədqiqatlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Принцип экономии в лингвистике

Резюме

В данной статье рассматривается принцип экономии в лингвистике — ключевое понятие для понимания функционирования и эволюции языков. Принцип экономии подразумевает стремление к минимизации усилий и ресурсов при производстве и восприятии речевых сообщений, что проявляется в различных аспектах языка, таких как фонетика, морфология, синтаксис и прагматика. Новизна исследования заключается в комплексном анализе принципа экономии, включая его историческое развитие, на основе примеров из естественных и искусственных языков. Цель статьи — дать комплексное понимание принципа экономии, его проявлений и его влияния на языковые процессы. Актуальность темы заключается в том, что понимание принципа экономии позволяет лучше понять механизмы изменения языка и оптимизации языковых структур, что важно как для теоретической лингвистики, так и для прикладных исследований в области искусственного интеллекта и коммуникации.

The economy principle in linguistics

Summary

This article examines the principle of economy in linguistics, a key concept for understanding the functioning and evolution of languages. The principle of economy implies the desire to minimize efforts and resources in the production and perception of speech messages, which are manifested in various aspects of language, such as phonetics, morphology, syntax and pragmatics. The novelty of the research is in the comprehensive analysis of the saving principle, including its historical development, on the basis of examples from natural and artificial languages. The purpose of the article is to provide a comprehensive understanding of the principle of economy, its manifestations and its impact on language processes. The relevance of the topic is that understanding the economy principle allows us to better understand the mechanisms of language change and the optimization of language structures, which is important for both theoretical linguistics and applied research in the fields of artificial intelligence and communication.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

HƏRBİ DISKURSDA NEOLOGİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK QRUPLARI

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dili də leksik səviyyədə tez-tez dəyişməsi ilə nəzərə çarpır. Hər bir dilə ilk öncə leksik səviyyədə təsir edən amillər mövcuddur. Cəmiyyətin bütün sahələrində inkişafın olması, bu sahələrlə bağlı yeni söz və terminlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Müasir dövrümüzdə dövlətlər arasında hərbi sahədə güclü rəqabət vardır. Dövlətlərin öz ərazi bütövlüklərini qorumaq və ya müdafiə etmək üçün yeni silahların yaradılması bu dövlətlərin hərbi – siyasi sahədə gücünün artmasına səbəb olur. Özünü müdafiə və hücum silahlarının istehsalı, onların müasir standartlara uyğun yaradılması ilə dilin leksikası da buna uyğun dəyişir və zənginləşir.

Hərbi termin söz və ya söz birləşməsi olub, hərbi elm və yaxud hərbi texnikanın bu və ya digər bölməsinə aid olan müəyyən məxsusi məfhum və anlayışları göstərmək üçün istifadə edilir. Qlobal aləmdə müharibələrin geniş surətdə yayılması nəticəsində, dildə hərbi anlayışları ifadə edən vahidlərin sayı həmin sahənin inkişafına uyğun çoxalır və beləliklə, dilin leksik qatının hərbi layında sürətli dəyişmələr müşahidə olunur. Dünya dillərinin leksik qatında müşahidə olunan bu dəyişmə prosesi ayrı-ayrı konkret dillərdə müxtəlif, hər bir dilin daxili qanunlarına uyğun şəkildə reallaşır. Bu reallaşmalara təsir edən amillər ayrı-ayrı dillərdə hərbi leksikanın inkişafına təsir edir, cəmiyyətin bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər onun dilində də öz əksini tapır.

Hərbi terminlər semantik cəhətdən – silah növləri, yeni texnika və nəqliyyat adları, hərbi bölmələrin, hərbi hissələrin adları, hərbi vəzifə və ixtisas adları, hərbi rütbə, titullar, hərbi məktəb adları, hərbi geyim adları, düşmən tərəfi səciyyələndirən adlar, hərbi əməliyyat növlərinin adları, hərbi komanda adları kimi növlərə ayrılır.

Silah və silah hissələrinin adları: aviabomba, avtomat, ağızotu (barıt), barıt, beşbarmaq, bomba, qoşalülə, qranat, dinamit, detonator, snayper, karabin, güllə, lülə, mina, patron, qumbara, detonator, pulemyot, raket, silah, sursat, tapança, top, tüfəng, çaxmaq və sair. Döyüş texnikası və qurğu adları: bombaatan, bombadaşıyan, bombardımançı, qranatatan, minaatan, minaaxtaran, raketdaşıyan, silahdaşıyan, tank, tankvuran, təyyarə, təyyarəvuran və sair. Qoşun növü və hərbi hissə adları: Aviadesant, aviasiya, alay, batalyon, bölük, briqada, qvardiya, qoşun, desant, diviziya, donanma, eskadrilya, kəşfiyyat, komando, korpus, müdafiə, mühafizə, ordu, partizan, polk, raket, rota, süvari, tank, taqım, manqa, tabor və sair.

Əsgəri rütbə və hərbi peşə-sənət adları: Adyutant, admiral, bayraqdar, bələdçi, vitse-admiral, qorovulşu, diversant, əsgər, zabıt, kapitan, kəşikçi, kəşfiyyatçı, komandir, general, general-leytenant, general-mayor, general-polkovnik, gizir, mayor, marşal, minbaşı, mühafizə, ordu generalı, patrul, polkovnik, serjant, sərkərdə, sırayı, snayper, süvari, tankçı, topçu, feldmarşal, çavuş, şturman. Hərbi təyinatlı yer adları: Aviobaza, qala, qarnizon, qospital, zastava, zona, iqamətgah, kazarma, komendatura, raketadrom, səngər, sərhəd, sursatxana, topxana, ştab, hərbi məktəb, akademiya və sair. Hərbi əməliyyatları və əks tərəfin bildirdiyi adlar: Agent, agentura, atışma, basqın, blokada, vuruş, atışma, qatil, qəsd, qətl, qırğın, diversiya, diversant, döyüş, düşmən, əks-kəşfiyyat, əks-həmlə, əks-hücum, işğal, işğalçı, kəşfiyyat, parad, savaşı, soyqırım, taran, təxribat, herb, hücum, cəbhə.

Hərbi komandalar: Atəş!, Marş!, nişan al!, Dur!, Düzlən!, azad!, Vur!, İrəli!, Geri!, Sağa!, Sola!, Dön!, Silaha!, Qalx!, Hücum!, Farağat!, Sıradan çıx!, Sürün!, geyin!, Soyun!, Ura!

Hərbi sənəd adları: And, bəyanat, vəsiqə, qərar, əmr, sərəncam, göstəriş, fərman, təqdimat, nizamnamə, saziş, müqavilə, atəşkəs, əsasnamə, möhür, bəlgə, yarlıq.

Hərbi geyim və digər döyüş ləvazimatlərinin adları: binokl, durbin, əleyhqaz, paraşüt, bayraq, qandal, davul, təbil, bronjlet, dəbilqə, başlıq, zireh, poqon, şinel, kəmə, sancaq, bayraq, fişəng. (1, səh 62)

Hərbi terminlərin Azərbaycan dilində belə semantik qruplaşdırılmasında məqsəd dil vahidləri ilə birgə türk mənşəli hərbi terminlər haqqında fikir yaratmağın əhəmiyyətini qeyd etməkdir.

Sahə leksikasının zənginləşməsində və formalaşmasında söz yaradıcılığının leksik yolu başlıca rol oynayır. Bu yol bütün dillər üçün həm ümumi xarakter daşıyır, həm də hər dilin özünəməxsus leksik söz yaradıcılığı var. Sözlərin yaranması demək olar ki, dilin daha çox sonradan formalaşmış və dəqiqləşmiş qanunlarına bəzi hallarda tabe olmur, əksinə, leksik yolla söz yaradıcılığı dilin bir çox qanunlarını müəyyənləşdirən amil olur. Buna görə də, leksik yolla söz yaradıcılığını morfoloji və sintaktik yolla sözdüzəltmə prosesindən fərqləndirmək məqsədə uyğun hesab olunur. Eyni zamanda, struktur baxımdan leksik sözyaratma prosesi sadə dil vahidlərini müəyyənləşdirirsə, morfoloji yolla daha çox düzəltmə, sintaktik yolla mürəkkəb sözlər və söz birləşmələrindən ibarət terminlər yaranır (5, səh 49).

Hərbi terminlərin, xüsusilə silah adlarının yaranmasında səs təqlidinin böyük rolu olmuşdur. Onomatopiya bütün dillərdə özünü eyni səviyyədə göstərir. Azərbaycan dilində işlənən tüfəng, fişəng, barıt, partlayıcı, top sözlərində səs təqlidi yolu ilə yeni leksik vahidlərin yaranmasını müşahidə etmək olar. Yaşar Məmmədli 1997-ci ildə yazdığı "Azərbaycan dilinin hərbi leksikası" kitabında bu haqda qeyd edir ki, top-artilleriya-artilleriya silahı mənasında "topa, yumru" əsasında deyil, səs təqlidindən yaranmışdır. Eyni ilə onomatopiya əsasında silah adlarının formalaşması fransız dilindəki bomba və patron, ingilis dilindəki shrapnel (shrapnel-icə yumru güllələrlə doldurulmuş top mermisi) kimi sözlərdə özünü göstərir (1, səh 74).

Morfoloji yolla yaranan düzəltmə sözlər dildə mövcud olan köklərə müvafiq şəkildə artırmaqla əmələ gəlir. Belə sözdüzəltmədə iştirak edən şəkildərin sayı Azərbaycan dilində çoxdur. Bu şəkildələr həm türk mənşəli sözlərə, həm də xarici mənşəli sözlərə artırılaraq yeni leksik vahidlər yaradır. Artırıldığı sözün və yaratdığı sözün morfoloji əlamətinə görə

⁹ ADU mehriban49@gmail.com

Azərbaycan dilində hərbi terminlər əmələ gətirən şəkilçiləri iki yerə ayırmaq olar: 1. isimlərdən isim yaradan şəkilçilər
2. Feillərdən isim yaradan şəkilçilər.

İsimlərdən isim yaradan şəkilçilər: Peşə-sənət məzmunlu sözlərin yaranmasında çox məhsuldar olan bu – çi⁴ şəkilçi Azərbaycan mənşəli sözlərə və alınma sözlərə artırılır, bu zaman bir sıra məna çalarları yaradır:

- müəyyən bir işlə məşğul olanın adını bildirir: döyüşçü, oxçu, tuğçu, topçu, kəşfiyyatçı, avtomatçı, sərhədçi, təyyarəçi, minomyotçu, tankçı, zenitçi, yançı (sərkərdə), yağıcı (bələdçi), elçi, sabçı (xəbəçi/qasid) və s.
- müəyyən sahəyə aidiyyəti bildirir: qvardiyaçı, desantçı, mühafizəçi, növbətçi, müdafiəçi, hərbiçi və s.
- Müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyət bildirir: işğalçı, qiyamçı, qəsdçi. Təxribatçı, diversiyaçı, basqınçı, bələdçi, müşahidəçi və s.

A.N.Kononov – Çi⁴ addüzəldici şəkilçisindən danışarkən qeyd edir ki, “bu affiksin yardımı ilə fəaliyyət göstərəninin adı (nomen agentis) əmələ gəlir. Artıq türkologiyda belə bir fikir müəyyən olmuşdur ki, - Çi formantı tarixən monqol dilindən keçən və fəaliyyət göstərəninin adını bildirən kök morfem olmuşdur. Monqol dilinə çin dilinin təsirini nəzərə alsaq, demək olar ki, çin dilindəki “si” – adam mənası ilə - çi arasında çox da böyük fərq yoxdur. Dilimizdə bu kök morfemin ad bildirmə keyfiyyəti son dövrlər daha da genişlənmişdir. təbii ki, kök morfem kimi- formantı mənbə dildəki ilkin konnotativ paradigmasını da qorumuşdur. Bunu həmin şəkilçi haqqında danışan tədqiqatçılar da inkar etmir (2, səh 54).

Azərbaycan dilində çox geniş yayılmış -liq⁴ şəkilçi haqqında H.Mirzəzadə yazır ki, “XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq-çi şəkilçisi daha geniş ölçədə istifadə edilmişdir. Qədim dövrlərə nisbətən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin həm yazılı, həm də şifahi növündə yeni bir şəkilçiyə rast gəlirik, bu, iki tərkib hissədən düzələn (-çi və -liq) mürəkkəb quruluşlu -çilik⁴ şəkilçisidir. Bu mürəkkəb formant peşə məzmunu ilə yanaşı subyekt anlayışı da ifadə edir”. Bu şəkilçi müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlə yanaşı hər hansı bir şeyin birləşməsini və təmərküzləşməsini bildirir: döyüşçülük, oxçuluq, tankçılıq, hərbiçilik, işğalçılıq, müşahidəçilik və s (3, səh 56).

-liq⁴ şəkilçisi ayrılıqda müəyyən sözlərə artılarla keyfiyyət, xasiyyət bildirir (başlıq sözü istisna olmaqla), fərarilik, qaçqınlıq, vətənpərvərlik, vətənsəvərlik, igidlik, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq və s.

-ciq⁴ şəkilçisinin artırıldığı sözdə müəyyən qədər kiçiltmə meyli var: arpacıq, qapaqcıq, dıbcik (qundağın dalı), dılcik, qulaqcıq və s.

-lama şəkilçisi vasitəsilə hərəkətin adı müəyyənləşdirilir: tuşlama, nişanlama, təkləmə, işarələmə və s.

-li⁴ şəkilçisi isim və digər nitq hissələrinə artılarla əşyanın və ya keyfiyyətin adı bildirilir: aynalı, kalibrli, yaralı, qapalı, silahlı, alovlu və s.

-ça: qalaça, meydança və s.

Türk dillərindən digər dillərə keçmiş -man şəkilçisi şəxs bildirmə keyfiyyətinə malikdir: ataman, düşmən (Fars mənşəli olsa da, bu söz də həmin şəkilçinin köməyi ilə yaranmışdır);

-çaq: qolçaq;

-laq: yaylaq, qışlaq;

-m.: yaylım (bu söz yayılı-m şəklindəndir), ölüm;

-ilti⁴ şəkilçisi vasitəsilə adətən yamsılamalardan ad yaradılır: parıltı, gurultu, şaqqıltı;

-xana⁴ : toxana, sursatxana, keşikxana, cəbbəxana, silahxana və s.

-gah : qərgah, nişangah, iqamətgah, ordugah.

-iyyat : kəşfiyyat, əməliyyat, mükəlləfiyyat, məsuliyyət və s.

-dar: bayraqdar, silahdar, saatdar (časovoy) ;

-çaq: qolçaq;

-i, -vi: hərbi, əsgəri, fədai, fərari, sıravı.

Bu şəkilçilərdən bir çoxu digər dillərdən (ərəb və fars) ya ayrılıqda alınmışdır, ya da müəyyən sözlərin tərkibində Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Feillərdən isim düzəldən şəkilçilər

- -iş⁴ : atış, axtarış, barış, baxış, vuruş, döyüş, uduş (qələbə), uruş (vuruş), qırış (döyüş), partlayış;
- -ma : atışma, barışma, vuruşma, döyüşmə, qırma, qazma, alışma, qoruma, bölmə, çəkilmə;
- -ici⁴ : atıcı, axtarıcı, qırıcı, tuşlayıcı, yağıcı (bələdçi), partlayıcı, yandırıcı;
- -in⁴ : akın (hücum), qoşun, urun (bayraq);
- -maq : çaxmaq, qarmaq, toxmaq;
- -acaq: yanacaq, sığınacaq, tutacaq;
- -iq⁴ : barışiq, danışıq. bölük, körik (xəbərçi), tutuq (giron), sınıq, yanıq, keşik və s;
- -qın⁴ : qaçqın, yangın, sürün, basın, itgin, qırğın, azğın və s .
- -qan : alışqan, vuruşqan, döyüşkən, qaytarqan (düşəni dəf edən);
- -qi⁴ : qurğu, pusqu, basqı, itgi, süngü, təggi (tufəngin içini simlək üçün), silgi;
- -ak : qaçaq, yedək, başak, sığınacaq, sancaq, bıçaq, qorxaq, ürkək, dönək;
- -qa : bölgə, bəlgə;
- -ac : tıxac, kirəc;
- -qic : dalğıc, başlanğıc;
- -ağan: qapağan (fateh), yatağan (qılınc);

- -an:qalxan;
- -nc:qorxunc;
- -saq;tutsaq (dustaq);

19. -ar:çapar və s

Azərbaycan dilində xeyli sayda mürəkkəb strukturlu sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət hərbi terminlər mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, istər sadə termin, istər mürəkkəb strukturlu dil vahidi, istərsə də söz birləşməsindən ibarət olan hərbi termin işarəvilik baxımından eyni funksiyanı yerinə yetirir. Mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrini təşkil edən komponentlərinin mənşəyinə görə onları üç qrupa bölmək olar (6, səh 97).

1. Komponentləri alınma termin olan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri-aviabomba, general-mayor, tankodrom, radiolokasiya, radioelenqator, raketodrom, hidroaviasiya, radioaktiv, radiokompas, aviasiya raket, atom bombası, raket bazası, ballistik raket, paraşüt desnti, kontaktsiz mina və sair.

2. Komponentlərindən biri alınma olan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri- qranatatan, hidrotəyyarə, minaaxtaran, radioəlaqə, hava desantı, hərbi bazaa, hərbi akademiya, atom zərbəsi, ordu generalı, uzaqmənzilli aviasiya və sair.

3. Komponentləri Azərbaycan dilininsözlərindən və ya Azərbaycan dili üçün anlaşılıqlı olan ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri- özüyəriyən,kiçikçaplı, tərksilah, beşbarmaq, döyüş sursatı, zirehdələm mərmi, daxili qoşun, hərbi sirt, hərbi xidmət, hərbi əsir, soyuq silah, baş qərargah və s.

Komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin növünə görə mürəkkəb strukturlu hərbi terminləri iki qrupa bölmək olar.

1. Komponentləri bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanan hərbi terminləri nitq hissələrinə görə də qruplaşdırmaq olar:

1).tərəfləri sifət-isim olan hərbi terminlər-daxili qoşun, soyuq silah, radioparol, ballistik raket, hərbi baza, uzaqmənzilli raket, baş qərargah, qırıcı təyyarə.

2).tərəfləri isim-feli sifət olan hərbi terminlər-raketdaşıyan,gülləbatmaz, oxatan, qranatatan və s.

3).tərəfləri say-düzəltmə isimolan hərbi terminlər-təklüləli, beşatılan, çoxpatronlu və s.

4).qoşa sözlərdən ibarət olan hərbi terminlər-general-mayor, top-tüfəng, dava-dalaş və s (4,səh 47).

İdarə əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb hərbi terminlərin birinci komponenti şəkilçisiz, ikinci komponenti isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn, atom bombası, raket bazası, hava desantı, ordu generalı, hücum xətti, istehkam qurğusu və s. Sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir qolunu da abreviaturlar təşkil edir. Mürəkkəb ixtisarlardan adətən hərbi sənədlərdə daha geniş istifadə edilir.

, İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1.Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: 1997, 132 s.

2.Кононов А.Н.Грамматика турецкого языка,М.,1941.

3.Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, B., ADU, 1990, s.56.

4. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı, Bakı, API,1987.

5. Qasımov İ. Z. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları .Bakı, 2000, "Nurlan".

6.Qasımov İ. Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı,Bakı,2001,"Nurlan".

Açar sözlər: hərbi diskurs, sintaktik, abreviaturlar,morfoloji,leksik vahidlər

Keywords : military discourse, syntactic, abbreviation, morphological, lexical units

Ключевые слова:военный дискурс, синтаксис, аббревиатур, морфологические, лексические единицы

Lexical-Semantic Groups of Neologisms in Military Discourse

Summary

The scientific article "Lexical-Semantic Groups of Neologisms in Military Discourse" talks about lexical-semantic groups of neologisms in military discourse. In the article, the semantics of military neologisms - types of weapons, new equipment and transport names, names of military units, military units, names of military duties and specialties, military rank, title names, names of military schools, names of military uniforms, names characterizing the enemy side, types of military operations names, military team names are investigated. If the lexical word formation process defines simple language units, the article reflects the analysis of the methods of formation of terms consisting of morphologically more complex words and word combinations.

Резюме

В научной статье «Лексико-семантические группы неологизмов в военной речи» говорится о лексико-семантических группах неологизмов в военной речи. В статье рассматривается семантика военных неологизмов - наименования видов вооружения, новой техники и транспорта, наименования воинских частей, воинских частей, наименования воинских обязанностей и специальностей, воинское звание, титульные наименования, названия военно-учебных заведений, названия военной формы одежды. , исследуются названия, характеризующие сторону противника, названия видов боевых действий, названия воинских частей. Если лексический процесс словообразования определяет простые языковые единицы, в статье отражен анализ способов образования терминов, состоящих из морфологически более сложных слов и слов. комбинации.

Rəyçi:

ADU-nun ingilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı-2 kafedrasının professoru, filologiya elmlər doktoru Vəliyeva M.Ə.

ƏDƏBİ İNGİLİS DİLİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Dil – ictimai hadisədir və cəmiyyətlə sıx bağlıdır. Dil cəmiyyətdə yaranır. Cəmiyyət mənsub olduğu dili yaşadır, inkişaf etdirir. Cəmiyyətsiz dil, dilsiz isə cəmiyyətin olması mümkün deyil.. İnsanların ünsiyyət saxlaması üçün kollektiv şəkildə, toplum halında yaşamaları mühüm şərtidir. Dil – mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil – düşüncələrimizin ifadə formasıdır. Biz gördüklərimizi, düşündüklərimizi ünsiyyət prosesində nitqimizlə ifadə edirik. Dil toxunulmaz, milli mənsubiyyətli əvəzsiz, müqəddəs bir nemətdir. “Dil milli sərvətdir. Hər birimiz dil vasitəsilə fikrimizi dolğun verir, maddi-mənəvi, ən ümdə isə milli ehtiyaclarımızı çatdırmağa bilirik. Ədəbi dil, standart dil və ya standart ləhcə – daha az və ya yazılı şəkildə təsbit edilmiş normalara malik olan ümumxalq dilinin emal olunmuş hissəsi; şifahi formada ifadə edilən mədəniyyətin bütün təzahürlərinin dilidir.”(1,34-35) Ədəbi dil adətən elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarəçilik aparatında, televiziya və radioda, məktəblərdə işlədilən dildir. Dialektlərə, loru dilə, jarqonlara qarşı qoyulan dil kimi qəbul olunur. Dilin standartlaşması davamlı bir prosesdir. Bəzən bir dilin müxtəlif ədəbi versiyası ola bilər. Müxtəlif standart versiyası olan dillərə çox mərkəzli dil deyilir. Yeganə standartı olan tək mərkəzli dillər arasında rus və yapon dillərini qeyd etmək olar.

Lingvistlər qeyd edir ki, Yer kürəsində 7000-dən artıq dil mövcuddur. Bu baxımdan ingilis dili də qədim dillərdən biridir. Bu dil necə inkişaf etmişdir. İngilis dilinin mənşəyi Şimal-Qərbi Almaniya və Hollandiyadan gəldiyi bildirilir. İngilis dili bu bölgələrdə yaşayan insanlar tərəfindən proto-hind-Avropa dilində danışıldığı iddia edilir. Bu dil isə müasir dövrə məlum deyil.

ƏMüasir ingilis dili ilk dəfə 14-cü əsrdə İngiltərədə istifadə olunmağa başlamış, 1550-ci illərə qədər öz inkişafını davam etdirmişdir. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxildir, analitik dil tipinə aiddir. İngilis dili bu gün diplomatiya, elm, texnologiya dili kimi status almışdır. İngilis dilinin leksikologiyasına aid olan sözlərin demək olar ki, 70% alınma sözlərdir”. (2, 43) İngilis əlifbası VII-ci əsrdən başlayaraq latın qrafikası əsasında yaradılmışdır. İngilis əlifbasında 26 hərf, 44 səs mövcuddur. 44 səsin 20 sait, 26 samit səslərdir. 26 hərfdən 6 sait, 20 samitdir. Sait səslər monofonq (bir səs), diftonq (2 səs), triftonqlara (3 səs) bölünürlər.

İngilis dilində saitlər açıq və qapalı hecada müxtəlif formada tələffüz olunurlar.

açıq hecada	Qapalı heca
A a-ei –a plane, a table, a name, Jane, Kate	Map, tap, cap
E e –İ: me, be, Double ee-İ: -see, meet, need	e- a pen, a test, a text, ew-ju:- new, few, dew
Ii-ai nice, fine, nine	I-pin, sit,
Oo -Ou- rose, nose,	o-pot, not, got oo-u:- goose, food
Letter combinations	Letter combinations
Ph-f- phonetics, photo, Philip	Ch cheese, chess
Tch- watch, match	Sh she, ship, shelf
Kh- Karabakh, Khatira	Th- the, that, then Thing, thin

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində leksikasında alınma sözlər çoxluq təşkil edir.

French words in English- art, beef, ballet, cafe, country, dance

German words: hamburger, kindergarten, waltz

Spanish words: patio, piazza, tobacco, vanilla

Arabic words: admiral, alcohol, algebra, lemon, sofa, zero

Bu faktorlar təbii ki, müasir ingilis dilinin yaranmasına və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. İngilis dilinin tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bu dilin formalaşması çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Qədim ingilis dilini başa düşmək olduqca çətindir. İngilis dilinin bu qədim formasında yazı nümunələri yalnız bəzi ekspertlər tərəfindən oxuna bilər. Bu dövrdən bir neçə yazılı nümunələr dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Belə əsərlərdən biri qəhrəman krala həsr olunmuş "Beovulf" poemasıdır. Tədqiqatçılar poemanın 7-8-ci əsrlərə aid olduğunu bildirlər. Əvvəla, qədim ingilis və ya anqlo-sakson poeziyasının ən geniş yayılmış nümunəsi kimi tanınan "Beovulf"u müasir ingilislərin, mütəxəssislər istisna olmaqla, heç biri yazıya alındığı qədim ingilisdilində bircə səhifə belə oxuya bilmir və ya oxumağı bacarmır. Səbəb uzaq, qaranlıq əsrlərdə yaranmış qədim ingilis şifahi xalq yaradıcılığı sənətinin tarixin müxtəlif mərhələlərində baş vermiş hadisələr sayəsində, demək olar ki, yox olmasıdır. "Beovulf" kimi anqlo-sakson poemasını müasir ingilis dilinin daşıyıcılarının və həmin mədəniyyətin birbaşa varisləri sayılan müasir ingilis və Amerika oxucularının tərcüməçisinin köməyi olmadan oxuya bilməməsinin əsas səbəbi ingilis dilinin əsrlərlə keçdiyi inkişaf prosesində qeyri-adi təkamülüdür." Qədim ingilis

¹⁰ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti. sevinjhesenzadeh@mail.ru

poetik yaradıcılığının zirvəsi sayılan “Beovulf” epik poemasının mütəxəssislər erkən orta əsrlər Qərbi Avropa ədəbiyyarında unikal hadisə kimi dəyərləndirirlər. Belə poetik dilin özü də unikal hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. O, ümumgerman alliterativ şeiri və kökləri etibarilə hind-Avropa ulu dilinə söykənən ümumgerman poetik leksikası əsasında yaranmışdır. “Beovulf” eposunda poetik mətnin unikallığı “öz” və “özgə”nin ahəngində, Bibliya motivlərinə german obrazlarının daxil edilməsində, o cümlədən xristian dünyagörüşünün qədim süjetlərə gətirilməsində təzahür edir. Orta ingilis dilinin müasir ingilis dilinə bənzəri vardır., lakin indi onu dabaşa düşmək çox çətindir.” (3, 67-68) O dövrdən də yazılı abidə nümunəsi qalmışdır. Həmin dövrü özündə əks etdirən, ingilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsəri 1400-cü illərdə Londonda yaşamış şair Ceffri Çoser tərəfindən yazılmış mənşüm “Kenterberri hekayələri” hesab edilir. Əsər Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən şeirlər toplusu şəklində yazılmışdır..

Müasir ingilis ədəbi dilinin yaranması 18-ci əsrə təsadüf edir. Bu dövr Sənaye İncilabı və Britaniya İmperiyasının genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proseslər ingilis dilinin qlobal bir dilə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Qədim ingilis dilindən müasir ingilis dilinə keçid, sosial və mədəni dəyişiklikləri əks etdirir. Müasir ingilis dili, regional fərqlilikləri əks etdirən müxtəlif dialektlərə malikdir və bu gün dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi geniş istifadə olunur. “Elm-texnikanın belə sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda, təbii ki, dil də inkişafdan geri qalmır. Çünki istənilən dil sosial, siyasi və iqtisadi həyatda baş verənlərə qarşı çox həssasdır. Nəticədə isə ya yeni məfhum-ideyanı bildiren yeni sözlər yaranır, ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir, ya da artıq mövcud olan sözlərə əlavə sinonimlər qazanılır. İngilis dilində kompüter texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə edilən neologizmlər 11 % kəmiyyətcə ümumi leksikada istifadə edilən neologizmlərdən 53 % sonra ikinci yeri tutur. Yalnız bundan sonra media 11 %, biznes 6 %, idman 6 %, mədəniyyət 1 % və başqa sahələrdə əldə edilən neologizmlər sıralanır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının günü-gündən inkişafı ingilis dilini daha da zənginləşdirir və işləkliyini artırır. Belə ki, internetə qoşulmuş hər on kompüterdən doqquzunu məhz ingilis dilli ölkələrin payına düşür, 80 %-dən artıq internet səhifələri ingilis dilində təşkil olunur, beynəlxalq təşkilatlar əsas dil kimi mütləq ingilis dilindən istifadə edirlər”

İngilis dilinin qlobal dilə çevrildiyi bir zamanda qeyri-səlis danışıq və dinləməni özündə birləşdirən nitq amillərinə fikir vermək, dil və onunla bağlı məsələlərə, o cümlədən dilin sistem və struktur modelləri, dil işarələrinin maddi daşıyıcısı olan fonetik yazı, şifahi və yazılı sözlərin fərqli cəhətləri, dil işarəsi olan sözlərin yaddaşı idarəetmə funksiyaları, bütövlükdə dil öyrənmədə dil, təfəkkür, yaddaş münasibətlərini həmişə diqqətdə saxlamaq lazımdır. Müasir ingilis dilinin öyrənilməsində zəngin söz ehtiyatına sahib olmaq mütləqdir. Unutmaq olmaz ki, sözlər müxtəlif kontekstdə müxtəlif mənalarda işləyə bilər. “XVIII əsr dili möhkəmləndirmək və onun inkişafı üçün edilmiş cəhdlərlə yadda qalır. Bu hərəkətin tərəfdarları arasında yazıçı Conatan Svift (1667-1745), ilk ingilis qəzetlərinin banisi R.Still və C.Adison, Təsviri İngilis Dili Qrammatikasının müəllifləri və XVIII əsrin böyük leksikoqraflarının adlarını qeyd etmək olar. “Tatler” və “Spektator” jurnallarında geyimdə, davranışda və niqtdə sadəliyə üstünlük verən очеркlər eləcə də dil məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr çap olunurdu. XVIII əsrin bədii nəsrində XVII əsrin nəsrinin xüsusiyyətləri ilə müqayisədə realizm meyli üstünlük təşkil edir. Bu tendensiyanın əsas lozunqu “call a spade a spade” kimi cümlə ilə ifadə edilir”(4,51). Bu cümlə vasitəsilə ədəbiyyatda və bədii nəsirdə realist təmayülün ardıcılıqları əsasən belə bir ideyanı irəli sürürdülər ki, bütün əşyalar öz adları ilə çağırılmalıdır və yazıçılar fikri birbaşa ifadə edən sözlərdən istifadə etməlidirlər. Bu isə ən ümumi anlayışların və konsepsiyaların təsvir edildiyi mürəkkəb perifrazalara qarşı çıxmağın bir üsulu idi. İngilis ədəbiyyatı tarixi nəsir yaradıcılığında bu təmayülün qızgın tərəfdarları olan əksəri ingilis ədəbiyyatının şah əsərləri sayılan təkrarsız romanların müəllifləri D.Defo, C.Svift və H.Fildinq kimi yazıçılara böyük əhəmiyyət verir və onlara haqq qazandırır. Bu yeni yazıçı məktəbinin məqsədi dili sadələşdirmək, ifadəsinin dəqiqləşdirməkdən ibarət idi. Onlar özünün gücü, sadəliyi və səmimiyyəti ilə gündəlik ehtiyaqlara uyğunlaşan bir yazı üslubu yaratdılar. Ancaq bu dövrdə hökümran olan ümumi fəlsəfi və estetik görüşlər yazı üslubuna nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərdi.

XVIII əsr yazıçıları bədii nəsr söz sənətinin bir müstəqil forması kimi formalaşdırmaq üçün böyük işlər gördülər. Onlar hesab edirdilər ki, mənsub olduqları cəmiyyətin savadlı nümayəndələri kimi onların vəzifəsi ingilis dilinin təmizliyini qorumaqdır. Bununla belə, onların izlədikləri prinsiplər qeyri-müəyyən və hətta ziddiyətli idi. Bir tərəfdən onların bəzisi, məsələn, Conson ədəbi ingilis dilinə danışıq dilinin bu və ya digər elementlərinin daxil edilməsinin əleyhinə idi. Digər tərəfdən, bir çox müəlliflər şifahi nitqin canlılığına və ifadəliliyinə nail olmaq üçün danışıq dili ilə ədəbi dil arasındakı boşluqları doldurmağın və onlar arasında körpü yaratmağın tərəfdarları idilər. Buna görə də, bu dövrün ümumişlək dilindən istifadə etməklə onlar eyni zamanda bunları dövrün üslubi normalarına uyğunlaşdırmağa can atırdılar. XVIII əsrin ədəbiyyatında istənilən əsərin üzərində araşdırma apararkən bizə belə gələ bilər ki, danışıq dili dövrün yazılı normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Yalnız XIX əsrin əvvəllərində ingilis danışıq dilinin elementləri ingilis ədəbi dilinə daxil olmağa başladı. Proses aydın nəzərə çarpdıqca şifahi nitqin ədəbi üsul və metod kimi tətbiqi üçün daha əlverişli şərtlər və şərait yaranırdı. Cümlənin quruluşu daha sonralar, XVIII və XIX əsrlərdə təkmilləşdirildi. Bunu demək kifayətdir ki, XV əsrdən XVIII əsrə qədər birləşdirici sözlərin sayı ikiqat artmışdı. Çünki əvvəllər ümumi mənaya malik olan “and” bağlayıcısından daha tez-tez istifadə edilirdi; digər bağlayıcılar öz mənalarını genişləndirdilər və sadə cümlələrlə mürəkkəb cümlələr arasında nəzərə çarpmayan əlaqələri ifadə etmək üçün müxtəlif mənəbərdən yeni bağlayıcı sözlər əmələ gəldi, məsələn, in consequence, in fact, to conclude, neither ... nor. İslahatlar dövründə bağlayıcı sözlərin işlənməsi, o cümlədən cümlənin quruluşu J.Drayden, S.Conson, R.Still, J.Adison, J.Svift, D.Defo və başqaları kimi ən yaxşı stilistlərin yazılarında məntiqi tənziqləməyə məruz qaldı. Onların üslubu özünü söz, qrammatik formalar və sintaktik vahidlərin seçimində göstərən ifadənin asanlıqı və

elastikliyi ilə seçilən quruluşa malik idi. 18-ci əsrdə yazıçıların dil məsələləri ilə bağlı əsas çayğısı nisbi əvəzliliklərdən istifadəyə aid mübahisədə özünü göstərirdi

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Ə. Nuri "MÜASİR DÖVRDƏ İCTİMAİ TƏRƏQQİ VƏ DİLİN İNKİŞAFI" elmi məqalə QƏDİM DİYAR Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal, 2024
2. Thurlow, C. The Internet and Language. Concise Encyclopedia of Sociolinguistics. London: Elsevier, 2001
3. Galperin İ.R. Stylistics, Moscow, 1977
3. Rastargueva T.A. A History of English, Moscow, 1991
4. Wylid H.C. A History of Modern Colloquial English, Oxford, 2009
5. Аникст А.А. История английской литературы, Москва, 2011

Açar sözlər dil inkişaf cəmiyyət milli sərvət elmi dialekt

Ключевые слова язык развитие общество национальный сокровище научный диалект

Key words language development society national scientific dialect

Summary

Old English was not static, and its usage covered a period of 700 years, from the Anglo-Saxon settlement of Britain in the 5th century to the late 11th century, some time after the Norman invasion. While indicating that the establishment of dates is an arbitrary process, Albert Baugh dates Old English from 450 to 1150, a period of full inflections, a synthetic language. Perhaps around 85% of Old English words are no longer in use, but those that survived are the basic elements of Modern English vocabulary. Modern English evolved from Early Modern English which was used from the beginning of the Tudor period until the Interregnum and Stuart Restoration in England. By the late 18th century, the British Empire had facilitated the spread of Modern English through its colonies and geopolitical dominance. "Commerce, science and technology, diplomacy, art, and formal education all contributed to English becoming the first truly global language. Modern English also facilitated worldwide international communication. English is one of the most broadly spoken languages across the globe. It has taken many shapes and registers. Those who want to learn English language as a second language they opt a suitable register for their appropriate domain" (5,79)

Резюме

Современный английский язык развился из раннего современного английского языка, который использовался с начала периода Тюдоров до междоцарствия и Реставрации Стюартов в Англии. К концу 18-го века Британская империя способствовала распространению современного английского языка через свои колонии и геополитическое господство. Коммерция, наука и техника, дипломатия, искусство и формальное образование – все это способствовало тому, что английский язык стал первым по-настоящему глобальным языком. Современный английский язык также способствовал международному общению по всему миру. Английский язык был принят в Северной Америке, Индии, некоторых частях Африки, Австралии и многих других регионах. В постколониальный период некоторые вновь созданные страны, в которых было несколько языков коренных народов, решили продолжать использовать современный английский язык в качестве официального, чтобы избежать политических трудностей, связанных с продвижением одного языка коренных народов над другим.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

MÜASİR TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SINTAKTİK ƏLAQƏLƏR

(Tabesizlik əlaqəsi)

Söz birləşmələri və cümlələr həm mənə, həm də qrammatik əlaqələr əsasında formalaşır. Sözlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə sintaktik əlaqələr demək olar. Sözlər arasında mənaların müxtəlifliyinə və rəngarəngliyinə aid bir neçə misal: tahta ev, lastik top, ev kedisi ,və s.Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında ifadə olunan maddi,əşyavi mənaların dörd növü vardır. Bunlar aşağıdakılardır :

1. Predikativ əlaqə. Predikativ əlaqə mübtədə və xəbər arasında əlaqəni bildirir, məsələn :sen geliyorsun, yaşamaq güzeldir, Orhan çalışıyor, babam gitti, orman büyüktür, kapı çaldı, Ali okudu, bahar geldi, yağmur yağıyor, rüzgar esdi, sen çalışıyorsun, güneş parladı, çantamı topladım, Arif geldi, ödevimi yaptım. və s. Bu əlaqə söz birləşməsində özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir: sen çalıştıkça, biz okuyan zaman və s.

2. Atributiv əlaqə. Atributiv əlaqə ən çox təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur, məsələn : altın saat, asma köprü, taş duvar, güzel çiçek, iyi çocuk, yedi öğrenci, demir kapı, ipek mendil, yeşil elma,beyaz araba, kısa boy, ipek halı, yaşlı dede, okul müdürü, və s. Atributiv əlaqə özünü təyinlə təyinlənən arasında (təyin+mübtədə, təyin +tamamlıq, təyin +zərflilik, təyin +xəbər şəkilində) göstərir, cümləyə ismi birləşmə şəklində daxil olur.

3. Obyekt əlaqə.Obyekt əlaqəsinə tamamlıq əlaqəsidə deyilir, bu əlaqə ismin yönlük ,təsirlik,yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözlərin ferllərin əlaqəsi yolu ilə ifadə olunur;məsələn:sana soruyorum,babama misafirim ,kitabı kapatmak ,filmi seyrediyorum ,sinemada buluştuk , hocaya soruyorum və s

Obyekt əlaqəsi həm söz birləşmələrində, həm cümlələrdə özünü göstərir. Söz birləşmələrində olduqda tərəflər birlikdə bir mürəkkəb üzv kimi götürülür, cümlədə olduqda müstəqim obyekt bildiren sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə , qeyri-müstəqim obyekt bildiren sözlər isə həm feli, həm də ismi xəbərlə əlaqələnir və cümlədə tamamlıq vəzifəsində işləyir.

4. Relyativ əlaqə. Relyativ əlaqədə hərəkətin dərəcəsi ,səbəbi ,zamanı, yeri, məqsədi, şərti ifadə olunur; məsələn:hızlı koşmak ,sabaha kadar beklemek , köye gitmek ,düğüne katılmak , fazla dinlenmek ,aşırı sevmek ,çok konuşmak ,yorulana kadar oynamak və s. 7(s8)

Sintaktik əlaqələrin ikinci cəhətini qrammatik əlaqələr təşkil edir . Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana keçir. Qrammatik əlaqələr sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Mehmet, araba, okul, sürmek sözlərinin cümlə şəklinə düşməsi , nisbi bitkin fikir ifadə etməsi üçün “araba” sözünün təsirlik, “okul” sözünün yönlük hal şəkilçisi , “sürmek” felinin zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi , beləliklə, araba və okul sözlərinin sürmek sözü vasitəsilə idarə olunması , sürmek sözünün Mehmet sözü ilə uzlaşması lazımdır : Mehmet arabayı okula sürdü.

Qrammatikada sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi,təsirli qaydaları morfologiyanın, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqələnmə qaydaları sintaksisin payına düşür. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq “sintaktik əlaqələr” deyilir.

Cümləni təşkil edən sözlər arasında formal-hüquqi əlaqələr tarixən cəmiyyət üzvləri arasındakı əlaqələri xatırladır. İbtidai dövrlərdə cəmiyyət üzvləri arasında bəsit hüquq bərabərliyi olduğu kimi, cümləni təşkil edən bəzi sözlər arasında da tabesizlik, hüquq bərabərliyi olur. Cəmiyyətdə quldarlıq quruluşundan başlayaraq ağa-qul münasibətləri , hazırkı dövrdə rəhbər və ona tabe olan işçilər qrupu formalaşdığı kimi , sözlər arasında qrammatik əlaqələr də əsas və asılı tərəflərin əlaqəsinə əsaslanır.

Məsələn:Onu gülə-gülə, mehribanlıqla qarşıladılar – cümləsində gülə-gülə, mehribanlıqla sözləri bərabər hüquqlu sözlər olub tabesizlik yolu ilə əlaqələnməmişlər. Lakin bu sözlər başqa bir sözə - qarşıladılar sözünə eyni dərəcədə tabe olmuş, yanaşma yolu ilə həmin sözdən asılı vəziyyətə düşmüşlər.Sintaktik əlaqələr müasir türk dillərində olduğu kimi ,muasir Türkiyə türkcəsində də iki növə ayrılır:

1)tabesizlik əlaqəsi

2)tabelilik əlaqəsi

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər mənə və qrammatik yöndən bir-biri ilə əlaqədar olur, lakin bir-birindən asılı olmur. Bir-birinə tabe olmayan eynihüquqlu sözlər və cümlələr arasında özünü göstərir. Müasir türk ədəbi dilində tabesizlik əlaqəsinin aşağıdakı növlərinə rast gəlmək olar:

1. Həmcins mübtədalar arasında: Zeyneb ve Fatma annelerinin yanına koştular; Ankara, İstanbul, Antalya çok güzel kentlerdir; Çaylar, göller , nehirler buz bağlamıştı; Leyla , Akif , Ömer ve Kadir oyun oynamak için dışarı çıktılar.Namık Kemal, Nazım Hikmet, Tevfik Fikret, Aziz Nesin, Halit Ziya Uşaklıgil Türk edebiyatının en görkemli nümayendelerindendir.

2.Həmcins xəbərlər arasında:Vatan benim hayatımdır, canımdır, ciğərimdir; Haklısın ben çok fakirim, fakat insanlığımı kaybetmemişim. Hasan her kesle iyi davranıyor, geç kalanları tembih ediyor;

3. Həmcins tamamlıqlar arasında :

Veysel ördek olsun,sen de göl yarım

Daha bestir kerem eyle gel yarım

Lale, sünbül, ter benevşe, der yarım

¹¹ BDU,Şərqişünashq fakültəsi.B.m.f.ü.f.d

Sen bir çiçək olsan, ben bir yaz olum.

(Aşık Veysel)

Sen petek misali, Veysel de arı
İnleşir beraber yapardık balı
Ben bir insanoglu, sen bir dut dalı
Ben babamı, sen ustamı unutma.

(Aşık Veysel)

Leylanın gözünü de, kaşını da sevecek, onu çok seyredecek, dinleyecektir; Bak, kardeşim her şey vatana, torpağa onun evladlarına sevgiden doğar;

4. Həmcins zərflilər arasında: Zeytinliği gezince , Hasan`ın basamaklarını çıkınca , babasının yanına gidince Ayşe çok endişələnmişdi. (F.Baykurt)

Niçin onlar arkadaşlarının İstanbul da, Ankara da nasıl geçindiklerini, nasıl yaşadıklarını bilməsinlər, hiç ilgilenməsinlər, nə düşünüyürlər ? (Y.Kadiri Karaosmanoğlu) ;

5. Həmcins təyinlər arasında: Ali şişman , orta yaşlı, ayı gibi korkunç biriyi. (F.Baykurt); Ayşegül Alinin ayı vücudunu , güclü kollarını çox beğənmişdi; Gökten güclü və davamlı yağmur yağıyordu.

6. Həmcins xıtablar arasında: Ey benim saygıdeğər yavrularım, abilerim, değərli akrabalarım hakkınızı helal edin! (Abdullah Şahin); Çox değərli misafirlerim, köylülərim, ben sizlər için çaba harcıyorum.

7. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında; Hafifçe eğilerek tebessümdən boğuk bir sesle : “ Matmazel !...” dedim, gözlerini hayretle kaldırdı. (H.Z.Uşaklıgil) .

Qeyd edək ki, tabesizlik əlaqəsində xüsusi qrammatik və formal əlamətlər yoxdur. Bu əlaqə intonasiya ya da tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə düzəlir. İntonasiya ilə düzələnələr; məsələn: Türkiyə ozanlar ,şairlər, yiğitlər memləketidir və s. Tabesizlik bağlayıcıları ilə düzələnələr ; məsələn: Dersanədə öğrencilər və öğretmənlər var və s. Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabər hüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir , aydınlaşdırır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə əlaqələnir; Məsələn; Bu gördüğün şəhirlər, geçtiğin sokaklar, ayak bastığın toprak sana bir gerçəği göstərir. (Mir Cəlal). Dağınkı göçtür, terekemelikdir, çadırıdır. (S.Əhmədov). Alemşahbeyim oğlanları Sultaneli, İbrahim və İsmayıl ilə buraya sığınmışdır. (F.Kərimzadə) Bu cümlələrdə müvafiq olaraq mübtədalar, xəbərlər, tamamlıqlar , zərflilər tabesizlik yolu ilə əlaqələnmiş və həmcinsləşmişdir. Tabesizlik əlaqəsində tərəflərin sayı sadalanandan asılı olaraq bəzən daha çox ola bilər ; Mahalda mahir ovçular, usta atıcılar, yaxşı minicilər, məlahətli oxuyanlar, gözəl ağı deyənlər, yanıqlı holavar çağırənlər, fəndgir gülşənlər, tədbirli məclis idarə eləyənlər bizim kənddən idi.(Ə.Vəliyev) Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmcins üzvlər cümlə strukturunda həlledici rola malik deyil və yalnız kəmiyyət dəyişikliyi ilə informasiyanın zənginləşməsinə səbəb olur. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri də eyni vasitələrlə, yəni intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir; Məsələn: Onu Fateh Mehmet öldürdü, enişesini de sen . (F.Kərimzadə) Ağlayan Alemşahbeyim-Akkoyunlu hükmüdarı Uzun Hesen in kızı, ağlamayan çocuk ise Şeyh Heyderin oğlulmayıldı.(F.Kərimzadə).

Sadə cümlənin bərabər hüquqlu, yəni həmcins üzvləri də cümlə daxilində başqa bir sözə tabe olur, tabelilik əlaqəsi üzrə başqa bir sözə bağlanır; məsələn: Onlar xeyir-bərəkətdir, ködür, kötükdür.(S.Əhmədov) O, atasını, anasını, qoxumlarını o vaxtdan görməmişdi –cümlələrindən birincisində tabesizlik əlaqəsində olan xəbərlər mübtədaya, ikincisində tamamlıqlar xəbərə tabedir. Xəbərlər mübtədaya uzlaşma, tamamlıqlar xəbərə idarə yolu ilə tabe olmuşdur. Mübtədə həmcins olduqda xəbər həmcins mübtədalara tabe olur; məsələn: Torpaq, meşə, su, odun, yanacaq, hətta maşın da onların əllərindədir (S.Əhmədov) –cümləsində xəbər(onların əllərindədir) həmcins mübtədalarla uzlaşmışdır.

Yusif Seyidov “Müasir Azərbaycan Dilinin Sintaksisi” kitabında yazır ki, tabesizlik əlaqəsində olan sözlərin cümlədəki başqa sözlərə münasibəti – başqa bir sözə tabe olmaları, yaxud başqa sözləri özlərinə tabe etmələri onlar arasındakı tabesizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir. Məsələn; kitab və defter almak birləşməsindəki kitab və defter sözləri arasında tabesizlik əlaqəsi olduğu halda , həmin sözlərin hər ikisi almak sözünə tabedir; almak və okumak birləşməsindən tabesizlik əlaqəsində olan almak və okumak sözləri kitab sözünü özünə tabe etmişdir. 1(48)

kitab almak
defter almak

kitabı almak
kitabı okumak

Sintaktik əlaqələr ta qədim zamanndan türk dillərinin qrammatikasında özünəməxsus yer tutmaqdadır. Bu əlaqələr cümlənin təşkilində mühüm rol oynayır. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin sintaksisi kitabında bu əlaqələrdən geniş bəhs etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tabesizlik əlaqəsi sadalayıcı intonasiya, yaxud tabesizlik bağlayıcıları ilə yaradılır. Göytürk dilində bağlayıcılar ,o cümlədən tabesizlik bağlayıcıları yox dərəcəsinədir. Buna baxmayaraq , bu dildə tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə ifadə edilən tabesizlik əlaqəsinin işlənməsinə də rast gəlmək olar ; məsələn: Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız .Gündüz də, gücə də yel kimi getdik.2(s.27)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksisi”. “Şərq-Qərb” , Bakı-2007.
2. Ə. Rəcəbli. “Göytürk dilinin sintaksisi”. “Nurlan”, Bakı-2003.
3. Ə. Rəcəbli. “Qədim Türk yazısı abidələrinin dili”, Bakı “Nurlan” , 2006.
4. H. Mirzəzadə. “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”. Bakı, 1990.
5. Kamal Abdullayev. “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri”. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1998.
6. Q.Ş. Kazımov. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksisi”. “Təhsil”, Bakı-2007.

7. Rüstəmov. "Türk dilinin sintaksisi". "Elm və təhsil", Bakı-2012.
 8. Leyla Karahan. "Türkçe söz dizimi". 15. Baskı. "Akçağ" yayımları. Ankara-2010
 9. Şimşek R. Ömeklerle "Türkçe Söz Dizimi". Trabzon, 1987.
 10. Tahsin Banguoğlu. "Türkçenin Grameri". 3. Baskı. "Türk Tarih Kurumu" basım evi. Ankara-1990.
 11. А.Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. 1956
 12. Басбаков Н.А. Предложение в современном турецком языке. Москва. 1984.

Açar sözlər: Söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, tabesizlik əlaqəsi

Key words: Word combinations, syntactic relations, relation of subordination

Ключевые слова: Словосочетания, синтаксические отношения, отношения подчинения

Xülasə

Söz birləşmələri və cümlələr həm məna, həm də qrammatik əlaqələr əsasında formalaşır. Sözlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə sintaktik əlaqələr demək olar. Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında ifadə olunan maddi, əşyavi mənaların dörd növü vardır.

1. Predikativ əlaqə. 2. Atributiv əlaqə. 3. Obyekt əlaqə. 4. Relyativ əlaqə.

Sintaktik əlaqələrin ikinci cəhətini qrammatik əlaqələr təşkil edir. Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana keçir. Qrammatik əlaqələr sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Qrammatikada sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsrifi qaydaları morfologiyanın, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqələnmə qaydaları sintaksisin payına düşür. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq "sintaktik əlaqələr" deyilir.

Sintaktik əlaqələr müasir türk dillərində olduğu kimi, müasir Türkiyə türkcəsində də iki növə ayrılır: 1) tabesizlik əlaqəsi. 2) tabelilik əlaqəsi

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlər məna və qrammatik yöndən bir-biri ilə əlaqədar olur, lakin bir-birindən asılı olmur. Bir-birinə tabe olmayan eynihüquqlu sözlər və cümlələr arasında özünü göstərir. Qeyd edək ki, tabesizlik əlaqəsində xüsusi qrammatik və formal əlamətlər yoxdur. Bu əlaqə intonasiya ya da tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə düzəlir.

Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir.

Sintaktik əlaqələr ta qədim zamanndan türk dillərinin qrammatikasında özünəməxsus yer tutmaqdadır. Bu əlaqələr cümlənin təşkilində mühüm rol oynayır.

Summary

Word combinations and sentences are formed based on both meaning and grammatical relations. The grammatical relation between words can be referred to as syntactic relations. There are four types of material or concrete meanings expressed among the words that form word combinations and sentences:

1. Predicative relation
2. Attributive relation
3. Object relation
4. Relative relation

The second aspect of syntactic relations is grammatical relations. When discussing the syntactic structure of a language, grammatical relations come to the forefront. Grammatical relations arise from the morphological changes of words and their combination through syntactic methods. In grammar, the rules of word changes, inflections, and conjugations fall under morphology, while the rules of word connection and association fall under syntax. Therefore, grammatical relations are specifically referred to as "syntactic relations."

Syntactic relations, as in modern Turkic languages, are also divided into two types in modern Turkish:

1. Coordinative relation
2. Subordinative relation

In a coordinative relation, words are related to each other in terms of meaning and grammar but are not dependent on each other. This is seen between words and sentences that are not subordinate to each other and have equal rights. It should be noted that there are no specific grammatical and formal features in a coordinative relation. This relation is established with the help of intonation or coordinative conjunctions. In the coordinative relation, which is a type of syntactic relation, the parties are of equal status, so one party does not explain or clarify the other. The coordinative relation is evident among the homogeneous members of a simple sentence and the components of a compound sentence without subordination.

Syntactic relations have held a unique place in the grammar of Turkic languages since ancient times. These relations play a crucial role in the formation of sentences.

Резюме

Словосочетания и предложения формируются как на основе значения, так и на основе грамматических связей. Грамматические связи между словами можно назвать синтаксическими связями. Существует четыре вида материальных, конкретных значений, выраженных между словами, которые составляют словосочетания и предложения: 1. Предикативная связь. 2. Атрибутивная связь. 3. Объектная связь. 4. Релятивная связь. Второй аспект синтаксических связей составляют грамматические связи. При рассмотрении синтаксической структуры языка на первый план выступают грамматические связи. Грамматические связи возникают в результате морфологического изменения слов и их синтаксического соединения. В грамматике изменение слов, их склонение

и спряжение относятся к морфологии, а правила соединения слов между собой — к синтаксису. Поэтому грамматические связи конкретно называют «синтаксическими связями». Синтаксические связи, как и в современных тюркских языках, так и в современном турецком языке, делятся на два вида: 1. Координационная связь. 2. Субординационная связь. Слова в координационной связи связаны друг с другом по значению и грамматически, но не зависят друг от друга. Эта связь проявляется между равноправными словами и предложениями, которые не подчиняются друг другу. Следует отметить, что в координационной связи нет специальных грамматических и формальных признаков. Эта связь формируется с помощью интонации или координационных союзов. В координационной связи, являющейся видом синтаксических связей, стороны равноправны, поэтому одна сторона не объясняет и не уточняет другую. Координационная связь проявляется между однородными членами простого предложения и частями сложносочиненного предложения. Синтаксические связи с давних времен занимают особое место в грамматике тюркских языков. Эти связи играют важную роль в организации предложения.

RƏYCI : dos. S.Abbasova

Aygül Ağamusa qızı Hacıyeva ¹²
AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR
DİALEKTOLOJİ ATLASI

Giriş. Müxtəlif elm sahələri nə qədər güclü inkişaf edirsə, bir o qədər onlar bir-birinə yaxınlaşır, həmin elmlərin qovuşduğunda olan elm sahələri yaranır. Yəni elmlər də bir-birindən tam təcrid olunmuş vəziyyətdə deyil, biri digərinə hansı məqamdası yardım edir. XX əsrin ortalarından bu istiqamətdə bir neçə elm sahələri müəyyənləşdirilmiş və çox dəyərli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Belə qovuşuq elmlər sırasında psixolinqvistik, etnolinqvistik, sosiolinqvistik, coğrafi dilçilik və digər elm sahələrini nümunə kimi qeyd edə bilərik. Dilçiliyin sosiologiya, psixologiya, etnologiya və coğrafiya ilə əlaqəsi onun inkişaf etmiş bir elm kimi böyük nailiyyətlər üzərində təşəkkül tapdığını göstərir. Son dövrlər coğrafi dilçiliyin inkişafı dilçilik elmi üçün çox həssas problemlərin dəqiq öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Bu kontekstdə coğrafiya, etnos və onun dili, eləcə də tarix və siyasəti bir foksda kəşifəndə dilçilik elminin qarşısında duran bir sıra çox mühüm problemlərin dəqiq elmi şərhinə şərait yaradır. Bu mənada dilçilik elminin dialektologiya üzrə apardığı elmi araşdırmaların məntiqi nəticəsi kimi meydana gələn dialektoloji atlaslar böyük elmi nailiyyətdir və mədəniyyət hadisəsidir. O cümlədən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 8 aprel, 2022-ci il tarixli qərarına əsasən çap olunan “Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası” (Bakı, Elm və təhsil, 2022) nəinki Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də coğrafi dilçiliyin çox dəyərli əsəri olmaqla dünya dilçiliyi təcrübəsində mövcud olan dialektoloji atlaslar arasında çox mükəmməl bir dilçilik, coğrafi-tarixi bir əsərdir. Atlas akademik İsa Həbibbəyli, akademik Kamal Abdullayev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, professor Nadir Məmmədli, professor Qəzənfər Kazımov, professor Kərim Şükürov kimi Respublikamızın görkəmli elm xadimlərindən ibarət redaksiya heyətinin gərgin əməyinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Atlas dörd dildə (Azərbaycan, Türk, Rus və İngilis) tərtib olunmuşdur. Atlasda Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur şivəsi üzrə minə yaxın yaşayış məntəqəsindən 692-si kodlaşdırılmış, faktlar 278 xəritədə öz əksini tapmışdır. Atlas Azərbaycan Respublikasının Fiziki xəritəsi ilə açılır və Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin bu kəlamı ilə başlayır: “Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir”. Bu sitatın məntiqi davamı kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz butarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020 - ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!” - tarixi nitqi ilə davam edilir. Sitatların belə ardıcıl, bir-birini tamamlayan tərzdə davamı Böyük Azərbaycançılıq və Türkcülük məfkurəsinin qələbəsi kimi təqdim olunur. Sonra isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ana dilimiz haqqında dediyi çox qiymətli kəlam verilir: “Əsrlər böyü bizi xalq kimi, millət kimi qoruyub saxlayan bizim ana dilimizdir, Azərbaycan dilidir”.

“Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialekti Atlası” canlı bir sistemdir. Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı, onun təmizliyinin qorunub saxlanması, Qloballaşma şəraitində dilimizin öz təməli üzərində inkişaf etdirilməsi, eləcə də dilçiliyimizin inkişafı perspektivləri Atlasda zəruri fəaliyyət proqramı kimi qeyd olunub.

Azərbaycan dilçiliyində atlasların hazırlanması təcrübəsi mövcuddur. “Azərbaycan dilinin dialektoloji Atlası”, (Bakı, Elm, 1990, 284s), Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji Atlası” (Bakı, Elm və təhsil, 2015, 312 səh) bu istiqamətdəki işlər üçün böyük təcrübədir. “Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası” təkcə dilçilik faktları ilə məhdudlaşmır, orada həm də tarix, arxeologiya, siyasət və digər elm sahələri ilə bağlı çox qiymətli informasiyalar da yer almışdır. Həmin faktlar Atlasın təyinatı ilə elə uyğunlaşdırılmış və məntiqi sistemə salınmışdır ki, onun bütöv sistem olmasını hər bir oxucu, mütəxəssis hiss edir.

Atlasda material toplanmış yaşayış məntəqələrinin siyahısı və xəritələrin kodu, proqramda və xəritələrdə istifadə olunmuş şərti işarələr, Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlasının proqramı əhatəli şəkildə və dəqiqliyi ilə verilmişdir. Bundan sonra Atlasın dialektoloji təsviri göstərilmişdir.

Əsas hissə. Atlasın sırf dialektoloji hissəsi dil səviyyələrinə görə (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) verilmişdir. Qarabağ və Zəngəzur dialektlərinin fonetikasi Atlasda incəliyinə qədər öz əksini tapmışdır. Diqqəti cəlb edən odur ki, hər səs dialektoloji variantı xəritələrin nömrələri ilə qeyd olunmuş və faktik misallarla möhkəmləndirilmişdir. Məsələn: “Dilönü dodaqlanan ö saitindən sonra işlənən dil ortası novlu y samitinin dəyişmə variantları xəritə 37-də verilmişdir:

- *y [göyərçin/cöyərçin, göyarti/cöyarti, söyüd/söyüt, öyəc/öyəu/öyəs, göyər(mək)/cöyər(mək)...]*
- *v [gövərçin/cövərçin, gövarti/cövarti, övəc/övəu, gövər(mək)/cövər(mək)...]*

¹² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Türk dünyası əlyazmalarının tədqiqi şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, dosent. aygul.akhundoff@gmail.com

- *y məxrəcinin zəifləməsi ilə müşahidə olunan diftonqlaşma və ya uzanma*[göərçin/cöərüin,sö:d/sö:üt, göərti/cöərti, öac/öəş, göər(mək)/cöər(mək)...]

(xəritə 37, səh:35).

Atlasda fonetik hadisələr, onların spesifik xüsusiyyətləri tam əhatə olunmuşdur. Məsələn, söz ortasında samit qoşalaşması xəritə 67-də verilmiş və onların spesifik xüsusiyyətləri burada əks olunmuşdur:

- *samit qoşalaşmasının zəif olması* [qısa/qıssa, tütək/tütəx'/düdəx', bataxlıx, həmişə/həməşə/həmşə, əlac/ələş,lap/laf/yaf...]
- *samit qoşalaşmasının güclü olması* [qıssa/qıssa, kiççəy/kiççəx'/kiççix',tütəx'/dütəx', battaxlıx/batdaxlıx,həmməşə/həmmişə, illac/illaş, illap/ illaf...] (xəritə 67,səh:37).

69-cu xəritədə verilmiş sintaktik qovuşmalar tam səciyyətləndirilmişdir:

- *sintaktik qovuşmaların zəif olması*
- *sintaktik qovuşmaların güclü olması*

İki və daha artıq sözdən ibarət birləşmənin yaxudcümlənin səs, heca və ya söz düşümmü nəticəsində bir vurğu ilə deyilərək leksik vahidə çevrilməsi: əmələ:lır 'əmələ gəlir',həyedirən 'haraya gedirsən?', bəryəl/bə:ryəl'bərigəl', buryə:l'buraya gəl',biyjə/beyjə/bıyjə 'bu gecə', ayna/əynə/a:na/ə:nə/o:na 'o yana', gala/gələ 'gəl al',gəkgə/gekgə 'gətir gəl', gökgə 'götür gəl', gəkgəma:/gekgəma 'gətir gəl mənə ver', bildir/bildirəri 'birildir', inişil/inışilləri 'bundan iki il öncə', tainişil/taynişil 'daha iki il öncə - üç il öncə'...(xəritə 69, səh:37).

Atlasda dialektoloji morfologiya 70-dən 192-yə qədərki xəritədəöz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilində morfoloji kateqoriyaların Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektləri üzrədialektoloji xüsusiyyətləri Atlasda təfərrüatı ilə təsvir edilmişdir.Məsələn: Xəritə 73-də N samiti ilə bitən isimlərin ziyəlik halda işlənilməsi hissəsində bu kontekstdə üç müddəə göstərilmişdir:

- *-ın, -in, -un, -ün* [Ləmbəranın, kövşənin, xurcunun]
- *-ıy, -iy, -uy, -üy* [Ləmbəranıy,kövşəniy,xurcunuıy]
- *[Ləmbəra:n, kövşə:n, xurcu:n]*

(xəritə 73, səh:37)

Yaxud, xəritə 74-də k,q samitləri ilə bitən isimlərin yönlük halda işlənilməsi faktına baxaq:

- *-a,-ə[qonağa, ələyə, çərəyə]*
- *[qona:, ələ:, çərə:]*
- *-a,-ə [qorua, üzüə]*

(xəritə 74, səh:37)

Atlasda morfoloji kateqoriyalar üzrə dialektal fərqlər faktlar əsasında, müqayisəli şəkildə təqdim olunur və maksimum dərəcədə konkretlik gözlənilir. Eləcə də digər əsas nitq hissələrinin dialektal xüsusiyyətləri bu tərzdə təqdim olunur.Morfologiyanın bir hissəsini də köməkçi nitq hissələri təşkil edir. 163-191-ci xəritələrdə köməkçi nitq hissələrinin dialektoloji təsviri verilmişdir. Təsviri nöqtəyi-nəzərdən əsas və köməkçi nitq hissələri eyni səviyyədə öz əksini tapmışdır. Demək olar ki, Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur şivəsinin əsas əlamətləri Atlasda tam əksini tapmışdır.

192-210-cu xəritələrdə dialektoloji sintaksis məsələlərindən bəhs olunur.Azərbaycan dili sintaksisinin qeyd olunan aspektdə elə sintaktik məsələləri yoxdur ki,onların dialektoloji variantları Atlasda öz əksini tapmasın. Xüsusilə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin modelləri, məntiqi vurğu və aktual üzvlənmə, həmcins və təkrar olunan xəbərlərdə sadalama intonasiyası və digər sintaktik məsələlərin təsviribuna misal ola bilər. Məsələ ondadır ki, Atlasda qeyd olunan təsvirlər sadəcə təsvirdən ibarət deyil, o, verilmiş dialektoloji faktların əqli nəticə aspektinə yönəlmişdir.Bu da dialektoloji Atlasın ən yüksək keyfiyyətlərindən biridir.

211-278-ci xəritələrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektlərinin dialektoloji leksikası öz əksini tapmışdır.Dialektoloji leksikaya aid faktlar çox maraqlı olmaqla yanaşı,etnolinqvistik mahiyyət daşıyır və həmin arealda yaşayan insanların etnopsixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir:

- *qajdamax/qəjdəməx*
- *belləmək*
- *dilimləmək, doğramaq*
- *əkin sahələri arasına nişan qoymaq*
- *siyirmək (ağaca, taxtaya aiddir)*
- *üst-üstə yığmaq,(çərəyə, yuxaya aiddir)*

(xəritə 232, səh:43).

Və ya:

242-ci xəritədə verilən "yayma" leksik vahidinəbaxaq:

- *süddüsüyiq*
- *yeni üzüm tənəyi bitirmək üçün budaqların əyilərək torpağa basdırılması*
- *yuxa*
- *südüün üzü*

(xəritə 242, səh:43)

Nəticə. Dialektoloji leksika materiallarını nəzərdən keçirəndə bu qənaətə gəlmək olur ki, bəzi dialektoloji faktlar bu arealla məhdudlanır və tarixi leksikologiya baxımından onların arxetiplərində etnodüşüncə faktları dayanır.

Atlasda dil səviyyələrinin dialektoloji təsvirindən sonra (səh45-dən başlayaraq) həmin faktların xəritələşmiş variantı verilir. Atlasın sonunda isə yaşayış məntəqələri üzrə informatorların siyahısı və onlarla görüş zamanı çəkilən şəkillər verilir. Yəni Atlasda faktlar dəqiq və aydın verilmiş, onların lingvistik mahiyyəti və mənbəyi çox böyük ustalıqla uzlaşdırılmışdır. Məsələlərin coğrafi tərəfinə nəzər saldıqda haqqında bəhs olunan yerlərin hansı coğrafi dərəcədə olması da Atlasda coğrafi prinsipin qaydalarına görə dəqiqliyi ilə verilmişdir.

Atlasla tanış olanda, onu oxuyanda, oradakı faktlar üzərində fikirləşərkən sanki Atlas oxucusu ilə danışır, onunla ünsiyyət qurur; hər dialektoloji faktı yerli-yerində izah edir. Bu əlamət Atlası ərsəyə gətirən görkəmli elm adamlarının böyük nailiyyəti və elmimizə verdiyi çox dəyərli töhfədir.

Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası (Bakı, Elm və Təhsil, 2022.358səh) Azərbaycan, eləcə də Türk mədəniyyətləri sahəsində böyük elmi hadisədir və dilçilik coğrafiyası təcrübəsində həm elmi, həm də dizayn baxımından çox mükəmməl əsərdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 358 s.

Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası

Xülasə

Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji Atlası Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də coğrafi dilçiliyin çox dəyərli əsəri olmaqla dünya dilçiliyi təcrübəsində mövcud olan dialektoloji atlaslar arasında çox mükəmməl bir dilçilik, coğrafi-tarixi bir əsərdir. Atlas dörd dildə (Azərbaycan, Türk, Rus və İngilis) tərtib olunmuşdur, Qarabağ dialekti və Şərqi Zəngəzur şivəsi üzrə minə yaxın yaşayış məntəqəsindən 692-si kodlaşdırılmış, faktlar 278 xəritədə öz əksini tapmışdır. Atlasda müxtəlif Xəritələrlə dil səviyyələrinə görə (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik), morfoloji kateqoriyalar üzrə dialektal fərqlər, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektlərinin dialektoloji leksikası öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Atlas, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, xəritə, Azərbaycan dilçiliyi, coğrafi dilçilik.

Карабахский и Восточно-Зангезурский диалектологический Атлас азербайджанского языка

Резюме

Диалектологический атлас азербайджанского языка Карабаха и Восточного Зангезура является весьма ценным произведением в области азербайджанской лингвистики, а также географической лингвистики. Он выделяется как образцовое лингвистическое и географико-историческое произведение среди существующих диалектологических атласов в мировой лингвистической практике. Атлас составлен на четырех языках (азербайджанский, турецкий, русский и английский) и охватывает данные из почти тысячи населенных пунктов по Карабахскому диалекту и Восточному Зангезурскому говору, из которых 692 были закодированы, а факты представлены на 278 картах. В атласе представлены различные карты, отражающие языковые уровни (фонетический, лексический, морфологический и синтаксический), морфологические категории диалектных различий и диалектологическую лексику Карабахского и Восточно-Зангезурского диалектов.

Ключевые слова: Атлас, Карабах, Восточный Зангезур, карта, Азербайджанское языкознание, географическая лингвистика.

Karabakh and East Zangezur dialectological atlas of the Azerbaijani language.

Abstract

The Dialectological Atlas of the Azerbaijani Language of Karabakh and Eastern Zangezur is a highly valuable work in Azerbaijani linguistics, as well as in geographical-historical linguistics. It stands out as an exemplary linguistic and geographical-historical work among existing dialectological atlases in the field of world linguistics. The atlas is prepared in four languages (Azerbaijani, Turkish, Russian, and English) and includes data from nearly one thousand settlements in the Karabakh dialect and the Eastern Zangezur variety, with 692 of them coded, and facts represented on 278 maps. The atlas features various maps reflecting linguistic levels (phonetic, lexical, morphological, and syntactic), morphological categories of dialectal differences, and the dialectological lexicon of the Karabakh and Eastern Zangezur dialects.

Keywords: Atlas, Karabakh, Eastern Zangezur, map, Azerbaijani linguistics, geographical linguistics.

Elmi rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Şaban Hüseynov.

KEYFİYYƏTİN LEKSİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Keyfiyyət semantikasının representasiyasında iştirak edən leksemlər leksik-semantik baxımdan müxtəlif səciyyəlidir. Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlərin bir qismi arxaikləşmişdir. Məsələn, onlardan biri qədimdə “igid” anlamında olan *alp* sifətidir. “*ALP sözü bəzi müsbət keyfiyyətləri ehtiva edir. Əski türkcədə çox işlək bir ifadə olmuşdur. Ariflik, cəsarət, igidlik, fədakarlıq, qəhrəmanlıq və s. kimi mənalara gəlir. Qədim türklər toplum, cəmiyyət içərisində öz müsbət keyfiyyətləri ilə fərqlənən insanlara alp deyərtilər. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, Atillanın bir digər adı da Alp ər Tonqa idi. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarında da belə bir ifadə mövcud idi: —Hamı dediyim Alp ərənlər, dünya mənim deyənlər”* [7, s. 14]. *Alp* leksemi ən qədim türk sözlərindən biridir. Dastanlarımızda *alp ərənlər* ifadəsinin işlənməsini tez-tez müşahidə edirik. Bu tipli keyfiyyət bildirən sözlər qədim türk mental düşüncəsinin lingvistik ifadə vasitələrindəndir. Çünki *alp* tipli qədim türk sözləri birbaşa türk etnopsixologiyası ilə bağlı olan milli leksemlərdir. Qədim türk etnotəfəkküründə “igid, cəsur, sərkərdə” anlamlarını ifadə edən *alp* kimi keyfiyyət məzmunlu sözlər əski milli təfəkkürün reliktni yaşadır. Zəfəra Əliyeva *alp* sifətinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini təhlil edərək bu nəticəyə gəlir ki, “*orta türk dövründə alp sözü “qəhrəman, cəsur, igid” anlamlarında Əbu Həyyanın lüğətində rast gəlmək olar. XIX əsrdə alp sifəti türk dillərində substantivləşmiş mənada da işlənməmişdir: Alp Arslan. XIX əsr türk dillərində alp sifətinin kök söz yuvasına aşağıdakılar daxildir: alp, alpaut, alpautluk, alpautsıman, alpak, alpan, alplik və s.”* [5, s. 172].

Qədim abidələrin dilində olduğu kimi, müasir dildə də rəng bildirən sifətlərin əksəriyyəti eyni zamanda keyfiyyət də ifadə edir. Bu leksik-semantik proses çox zaman məcazlaşma yolu ilə baş verir. Məsələn, *boz* sifəti rəng mənasında başqa, müasir siyasi diskursda “sahibsiz, nəzarətsiz, yiyəsiz, boş” mənasını da ifadə edir. Belə ki, siyasi diskursda *boz zona* həmin anlamdadır. Müasir siyasi diskursda *boz kardinal* ifadəsi “mafia başçısı” anlamını bildirir.

Semantik sahə anlayışı öz ətrafında bir mənanı ehtiva edən leksemlərin məcmuyudur. Dilçilikdə keyfiyyət bildirən sifətlərin təsnifatı müxtəlif cür aparılmışdır. Məsələn, keyfiyyət kateqoriyasını koqnitiv aspektdən araşdıran O.S.Şibkova onları aşağıdakı kimi təsnif edir:

- 1) “görmə qavrayışı ilə ifadə olunan və yaxud da obyektiv-sensor keyfiyyət bildirən sifətlər (böyük, kiçik, və s. tipli);
- 2) eşitmə qavrayışı ilə mənimsənilən sifətlər (yüksək səs, alçaq səs tipli)
- 3) yaş bildirən sifətlər (cavan, gənc və s.);
- 4) emotiv sifətlər (yəni emosional vəziyyəti representasiya edən sifətlər)-şən, kədərli və s.” [13, s. 29-30].

Keyfiyyətin ifadəsi zamanı eyni keyfiyyət bildirən söz həm konkret, həm də məcazi anlam kəsb edə bilər. Məsələn, *şirin alma* birləşməsində *şirin* həqiqi, konkret anlamı ifadə etdiyi halda, *şirin arzu* birləşməsində *şirin* sözü məcazi anlam kəsb edir. *O, çox şirin uşaqdır* cümləsində isə söyləmin əsas funksiyası haqqında danışılanın keyfiyyətini ifadə etməkdir. Yəni bu cümlədə uşağın ümumi aurası haqqında müsbət fikir ifadə edilir. Həmin cümlədə *çox* ədatı şirinliyin dərəcəsini artırır. *Acı* sifəti də eynilə, normal halda dad bildirdiyi halda, *acı söz, acı xəbər, acı adam* ifadələrində keyfiyyət anlamı ifadə edir.

“*Ayrılkən körpəlik sahilindən
həyatımın yelkəni,
Acı həsrət qarışıqlı sirlə qorxu bürüdü məni.
Könüldən yaralandım.
Ömrün ən bəxtiyar çağlar”* [8, c. 1, s. 131].

Acı adam dedikdə acıdır mürəkkəb sifəti mənfi xarakterli insan anlayışı bildirir. Acı və şirin sifətləri çox zaman kontekstdən asılı olaraq müsbət və mənfi konnotasiyalar ifadə erək semiotik oppozisiya yaradır.

Keyfiyyətin ifadəsində aparıcı yer tutan adi dərəcəli sifətlər bu semantikanın ifadəsində mühüm yer tutur: *yaman, yaxşı, pis, dəcəl, aktiv, fəal, zirək, mərhəmətli, düzgün, həqiqətsevər, humanist, insansevər, müdrik, ağıllı, ağılsız, dərrakəli, dərrakəsiz, düşüncəli, cahil, aciz, zəif, güclü* və s. Adi vəziyyətdə keyfiyyət bildirməyən sözlərin bəziləri nitq situasiyasından asılı olaraq keyfiyyət məzmunu kəsb edə bilər. Deməli, müvafiq nitq situasiyaları da keyfiyyət semantikasını aktuallaşdırır. Məsələn:

“*Yüz yaşlı cavan necə,*

əslərlə yaşamış

gümrah qoca necədir?” [8, c. 2, s. 147].

Yuxarıdakı nümunədə *gümrah* sifəti isimləşmiş, yəni substantivləşmiş *qoca* lekseminin qarşısında işlənərək keyfiyyət semantikasi ifadə edir. Bu tipli faktlar da keyfiyyət sifətlərinin bəzilərinin situativ xarakterli olduğunu sübut edir.

¹³ BDU-nun doktorantı, narmin_bdu1993@mail.ru

Keyfiyyət sifətləri çox zaman təkrarlar nəticəsində intensivliyi gücləndirir. Məsələn, *şirin-şirin xatirələr, acı-acı sözlər, yağlı-yaglı vədlər* və s. Bu nümunələrdə *şirin, acı* və *yağlı* sifətlərinin təkrarı keyfiyyətin intensivliyini gücləndirir. Bu zaman onlar subyektiv-emosional funksiya daşıyır.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” ndə *qara* sözünün aşağıdakı mənaları verilib: 1) “*kömir rəngi*; 2) *idmanda fiqur*; 3) *çirkli*; 4) *yazı, xətt*; 5) *bir yazının qaralaması, ilkin variantı*; 6) *qəm gətirən, ağır, pis*; 7) *cinayətkar, mürtəce*; 8) *yas matəm*; 9) *mənfilik, məşumluq*; 10) *adi, avam*; 11) *dövlətə məxsus, mülkiyyəti olmayan*; 12) *ixtisası olmayan*; 13) *dəyərsizlik, heçlik*; 14) *bəzi bitki və heyvan adlarının tərkib hissəsi*” [2, c. 3, s. 45-46].

Azərbaycan dilində *qara* sifətinin semantik variantlarından biri “matəm” simvolikasıdır. 20 Yanvar faciəsi çox zaman *qara yanvar* ifadəsi ilə əvəz olunur. Bu rəng, demək olar ki, bütün xalqlarda matəm simvolikasını bildirir. *Qara işlər* ifadəsində isə *qara* sözü “qanundan kənar, saxta”, *qara pullar* (“halal yolla qazanılmayan, əyri yollarla qazanılan pullar, çirkli pullar”) ifadəsində də *qara* sözü situativ olaraq mənfi konnotasiya bildirir. *Qara* sözü qədim türk dilində “böyük, iri” mənalarında da olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qaraca çobanın adında həmin anlam mühafizə olunmuşdur. *Qara qüvvələr* ifadəsində *qara* sifəti yenə də mənfi konnotasiya ifadə edərək “bədax” anlamını ifadə edir. Göründüyü kimi, *qara* sifətinin timsalında rəng bildirən bir söz bir çox üslubi-funksional məqamlarda birbaşa keyfiyyət mənasını ifadə edir. Bu tipli faktlar isə sübut edir ki, sifətlərin ənənəvi olaraq nisbi və keyfiyyət sifətləri kimi təsnifatı, əslində, nisbi səciyyəlidir. Dünya dillərində dil universaliləri faktı mövcuddur. Tipoloji quruluşlarından asılı olmayaraq, müxtəlif sistemli dillərdə analogi anlayışlar ifadə edən leksemlər işlənməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilində *qara gün* ifadəsində *qara* sözü rəng deyil, həmin rəngin simvolikasını əks etdirir. Eləcə də rus dilində *чёрный день* ifadəsində həmin anlam ifadə olunmaqdadır. Paralel olaraq müasir ingilis dilində də *black day* ifadəsi də həmin semantik funksiyanı daşıyır. *Qara xəbər* birləşməsində də *qara* sözünün simvolikasından istifadə edilir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində rəng adlarının simvolik mənaları daha çox keyfiyyət semantikaları ilə bağlıdır. Müasir Azərbaycan dilində rəng adları çox zaman sifətlərin ayrıca bir leksik-semantik qrupu kimi verilsə də, göründüyü kimi, onların əksəriyyəti çoxmənəvilikə meyillidir və polisemiya, metaforlaşma nəticəsində keyfiyyət məzmunu daşıya bilər. Keyfiyyət anlayışı özü-özlüyündə fiziki keyfiyyət və mənəvi keyfiyyət, ümumi keyfiyyət və konkret keyfiyyət kimi təsnif olunur.

Hər bir sinonimik cərgədə intensiv işlənən dominant söz olur. Keyfiyyət sifətlərində də bu xüsusiyyət müşahidə olunur. Məsələn, *saf* sözü ilə bağlı dilimizdə aşağıdakı paremioloji vahidlər işlənməkdədir: *Saf armud sapdan düşməz ; səfa saflıqdadır. Saf* sifətinin adekvatı olan fars mənşəli *xalis* sifətinin “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə aşağıdakı anlamları verilmişdir:

- 1) “*heç bir qatışıqı olmayan, saxta olmayan, saf, təmiz*;
- 2) *əsil, həqiqi*;
- 3) *məc. məsum, ismətli, bakir, təmiz*;
- 4) *səmimi, doğru, saf*” [1, c. 2, s. 418].

Məsələn, *hiyləgər adam* yerində bəzi məqamlarda *tülkü adam* ifadəsi də işlədilir. Deməli, *tülkü* ismi məcazlaşaraq “*hiyləgərlik*” mənəsi daşıyır ki, bu da situativ xarakterlidir.

Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sifətlərin bir qismi türk mənşəli olduğu halda, digər bir qismi isə alınma leksikanı təmsil edir: Belə alınma sözlərdən biri də *vəfali* sifətidir. *Vəfali* sifətinin kökü olan *vəfa* leksemi ərəb mənşəlidir. *Vəfali* sifətinin sinonimləri aşağıdakılardır: *sadiq; vəfadar; etibarlı; sədaqətli* [4, s. 390].

Dilimizdə işlənən *vəfali, vəfasız, vəfasızlıq* sözləri də, eyni zamanda, keyfiyyət məzmununu ifadə edir. *Vəfasız* sifətinin sinonimləri aşağıdakılardır: *dönük; etibarsız; sədaqətsiz; fani* [4, s. 390]. *Vəfali* sifəti ilə bağlı paremiyalara nəzər salaq: *Vəfali at vəfasız dostdan yaxşıdır; Vəfali dost yad olmaz, görməsə yüz il səni*;

Sifətlər həm leksik-semantik cəhətdən, həm də məntiqi-qrammatik cəhətdən keyfiyyətin ifadəsində digər nitq hissələri ilə müqayisədə dominant mövqedə çıxış edir. Keyfiyyət bildirən sözlərdə semantik oppozisiya ən çox müşahidə olunan leksik-semantik proseslərdəndir. Məsələn:

“*Bərabər tutuldu od-alov suya –*

Yaxşılar yamana, oğru doğruya.

Hər şey alt-üst oldu, qarışdı aləm

Bağının barını el dərəmmədi” [10, c. 1, s. 126].

Yuxarıdakı nümunədə *yaxşı* və *yaman* sifətləri dilimizdə keyfiyyət bildirən ən intensiv sözlərdəndir, *oğru – doğru* binarlığı isə üslubi cəhətdən semantik oppozisiya təşkil edir. Yəni adi halda *oğru* sifəti ilə *doğru* sifəti antonimlik təşkil etməsə də, situativ vəziyyətlərdə bu sözlər üslubi funksiya daşıyaraq qarşı tərəflər kimi çıxış edir.

İsmlər atributivləşdikdə keyfiyyət semantikasi qazanır. Məsələn, *qızıl* ismi atributivləşərkən keyfiyyət məzmununu ifadə edə bilər. Doğrudur, bu, çox vaxt situativ xarakter daşıyır. Məsələn, *qızıl adamsan, qızıl insandır, qızıl oğlandır* tipli cümlələrdə *qızıl* sözü keyfiyyət məzmununu qazanır. Deməli, bəzi ismlər atributivləşmə zamanı onların keyfiyyət semantikasi aktuallaşmış olur. Eyni zamanda, *qızıl əllər* birləşməsində də *qızıl* sözü keyfiyyət semantikasi qazanıb. Yəni müasir Azərbaycan dilində bu tipli nümunələr onlardır. *Soyuq* sifəti havanın hal-vəziyyətini ifadə etdiyi halda, *soyuq adam* frazemində artıq o, keyfiyyət anlamı qazanır. Deməli, dil vahidlərinin keyfiyyət funksional-semantik sahəsində nitq situasiyaları amilini də nəzərə almaq lazımdır. Dilimizdə, *əla* sifəti çox zaman yüksək qiymət ifadə etdiyi halda, bəzən *əla oğlan, əla dost, əla qardaş* birləşmələrində qiymət deyil, sırf yüksək mənəvi keyfiyyət ifadə edir.

Yaman sifətinin "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə aşağıdakı mənaları verilib:

- 1) "pis;
- 2) rəhimsiz, insafsız, ədalətsiz;
- 3) məc. "həddindən artıq", "bərk", "tez", "şiddətli";
- 4) isim. qarğıış.;
- 5) tib. həyat üçün təhlükəli, çox qorxulu, xətərli, zərərli, pis".

Bu leksemlə bağlı dilimizdə həm frazemlər, həm də paremiyalar işlənməkdədir: *yaman günün ömrü az olar (atalar sözü); yaman dəymiş (qarğıış)* [3, c. 4, s. 518]; *Dost yaman gündə tanınar; düşmən düşməndi, nə yaxşısı, nə yamanı?!; Getməsin o yaman ki, yerinə yaxşı gəlməz; Özgənin yaman gününə gülən, öz gününə ağlar; Sevgi od deyil, ancaq oddan yamandır; Yaxşı ata bir qamçı, yaman ata min qamçı; yaxşı elə yaxşıdı, çalış yamanı yaxşı elə; yaxşı günün yoldaşı, yaman günüm düşdü, gəl.*

Azərbaycan dilində keyfiyyət bildiren sifətlərin işləndiyi mətndən asılı olaraq fərqli semantik çalarlar ifadə etməsi müşahidə olunur. Məsələn, *soyuq* sifəti adi halda havanın vəziyyətini bildirir:

Nümunəyə nəzər salaq:

"Vaxt deyilmi,

əmrimizə tabe olsun külək,

isti, soyuq da,

qar, yağış da, dolu da?!" [8, c. 1, s. 98].

"Lakin elmin bacısı var - o da təmiz bir ürəkdir,

Saf ürəkli insanlardan tarix xeyir görəcəkdir" [11, c. 2, s. 23].

Ancaq *soyuq adam*, *soyuq münasibət* birləşmələrində *soyuq* sifəti məcazi anlam kəsb edir. Maraqlıdır ki, müasir ingilis dilində də *soyuq* sözünü ifadə edən *cool* sözü Azərbaycan dilindəki adekvat variantda çıxış edir. Yəni ingilis dilində də *cool man* birləşməsi "*soyuq adam*" anlamını ifadə edir. Çünki *soyuq adam* ifadəsində *soyuq* sifəti xasiyyət, xarakter bildirir. Deməli, müxtəlif sistemli dillərdə keyfiyyətin analoji yollarla ifadə olunması insan təfəkkürünün universal mahiyyəti ilə izah olunmalıdır. Azərbaycan dilində *soyuq* sözünün bir çox mənə çalarları var. Həmin mənə çalarlarında keyfiyyət semantikasi dominantlıq təşkil edir. Məsələn, *soyuq baxış* ifadəsində biz bu semantikanı aydın müşahidə edirik:

"Sənin soyuq baxışında nə həyat var, nə duyğu,

Donub qalmış sifətində qarlı bir qış soyuğu" [11, c. 2, s. 30].

Müqayisə üçün göstərək ki, *ağ* sifəti ingilis dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi *ağ yalan* birləşməsində ifadə olunsada, mentalitet fərqi izah edir. Belə ki, ingilis dilində *white lie* - *ağ yalan* ifadəsi müsbət konnotasiya ifadə edir. Halbuki müasir Azərbaycan dilində *ağ yalan* ifadəsi mənfi konnotasiyanı bildirir. Azərbaycan dilinə aid paremiyalarda *ağ* sifətinin müxtəlif semantik çalarlarda işlədilməsi müşahidə olunur. Məsələn, *ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar*. Bu məsələdə *ağ* sifəti, təbii ki, rəng mənasında deyil. Və yaxud dilimizdə *ağ günə çıxıb* frazemini işlənməkdədir. Deməli, *qara* sifəti kimi, *ağ* sifəti də funksional - semantik baxımdan dilimizdə intensiv işlənən leksemlərdən biri hesab oluna bilər. Bəzən müəyyən üslubi məqamlarda, metaforik anlamda *ağ* sifətinin bir çox törəmə mənaları yaranır. Məsələn, siyasi leksikonda *ağ inqilab* ifadəsi var. Vaxtilə İranda aparılan islahatlar bu adla adlandırılırdı. Deməli, rəng bildiren sifətin situativ vəziyyətlərdə fərqli keyfiyyət semantikalarına keçidi labüd leksik-semantik proseslərdəndir. Azərbaycan dilində *ağ eləmək*, *ağını çıxartmaq* frazeologizmlərində isə bu sifətin əsas nominativ mənası passivləşmişdir. *Ağ* leksemi bu frazeologizmlərdə tamamilə yeni bir anlamda çıxış edir. Dilimizdə "narkomaniya" mənasında olan *ağ ölüm* ifadəsi də var. Azərbaycan dilinin folklor diskursunda *səni görüm ağ günə çıxasan* deyimi (alqış) var. Bu deyimdə *ağ* sifətinin yeni keyfiyyət çaları üzə çıxır. Belə ki, *ağ gün* ifadəsində *ağ* sifəti "firavan, xoşbəxt" semantikasını qazanmışdır. *Ağ* sifətinin əksi kimi çıxış edən *qara* sifətinin də bu cür törəmə, metaforik mənə çalarları vardır.

Azərbaycan dilində işlənən sifətlərin bir qismi məcaziləşəndə sırf keyfiyyət anlamı ifadə edir. Məsələn, *dərin quyu* birləşməsində əgər *dərin* sifətinin nominasiyası daha çox quyunun uzunluğunu, yeni həcmi ifadə edirsə, *dərin fikir*, *dərin yuxu* birləşmələrində *dərin* sifəti yuxunun və fikrin keyfiyyətini bildirir:

"Bayırda uladı qışın boranı,

Çəkdik başımıza qalın yorğanı,

Dərin bir yuxuya getdik hamımız;

Bəzən səslənirdi torpaq damımız" [11, c. 2, s. 11].

Dərin sifətinin "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə aşağıdakı mənalar var:

- 1) *səhində*, yaxud *ağzından dibinə qədər xeyli məsafə olan*, böyük *dərinliyi olan (dayazın əksi)*;
- 2) *çox uzaqlara gedən*, *çox uzaqlarda olan*, *gözlə görünməyən*; *hüdudu olmayan*;
- 3) *Məc. çox məzmunlu*, *çox mənalı*, *əsaslı*, *əhəmiyyətli*, *ciddi*, *çox ağıllı*;
- 4) *Məc. çox güclü*, *yüksək dərəcəyə çatmış*; *çox təsirli*;
- 5) *Tam bir şeylə pozulmayan*.

Dərin sifəti müasir siyasi diskursda tamamilə fərqli bir mənada (*dərin dövlət* birləşməsində) işlənməkdədir. *Dərin dövlət* birləşməsində *dərin* sifəti "gizli, qeyri-leqal, gözə görünməyən" anlamındadır. Deməli, fərqli diskurslarda sifətlər diferensial funksiya daşıya bilər. Bu baxımdan əksər sifətlər kimi, *dərin* sifəti də funksionallıq baxımından Azərbaycan dilində intensiv işlənən və semantik ekvivalentliyə daha çox meyil göstərən leksemlərdən biri hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilində rəng və yaxud da əlamət bildirən sözlər zaman keçdikcə keyfiyyət anlamı qazanmışdır. Deməli, hər bir dildə sözlərin keyfiyyət anlamı bildirməsi üçün bəzən müəyyən tarixi dövrlərdə leksik-semantik inkişaf prosesi baş verməlidir. Bu prosesdə sözlərin leksik-semantik inkişaf məqamlarını nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlər isimləşdikdə belə, yenə də öz keyfiyyət məzmunlarını qoruyub saxlayır.

Nümunələrə nəzər salmaq:

“*Qızın durna baxışları süzülürkə xumar-xumar,
Ovçuların ürəyində yellər əsib, tufan qopar,
Bəzi beyniqlərin da qanı qaynar, qəlbi coşar,
Ona küçə şairləri mahmı deyib, söz də qoşar*” [11, c. 2, s. 16].

Nümunədə verilən *beyniqlənli* mürəkkəb sifəti substantivləşərək üslubi-kommunikativ funksiya daşıyır. Yuxarıdakı poetik örməkdə *beyniqlənli* sifəti substantivləşsə də, yenə də keyfiyyət semantikasını mühafizə etmişdir. *Əliaçıq – səxavətli: Qayınatam dövlətli, qayınanam səxavətli.*

Fərhad Zeynalov “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” (1974) adlı monoqrafiyasında isimlərin leksik-semantik bölgüsünü verir. Həmin bölgüdə mücərrəd keyfiyyət və əlamət bildirən isimlərə *sevgi, gözəllik, təmizlik, eşq, məhəbbət* leksemlərini aid edir [12, s. 20]. Deməli, isimlərin də içərisində böyük bir söz qrupu keyfiyyət semantikasını ifadə edə bilər. Bu hal bir daha sübut edir ki, keyfiyyət semantikasının universal cəhətlərindən biri də budur ki, onun ifadəsində müxtəlif nitq hissələrinə aid söz qrupları iştirak edir.

Müasir Azərbaycan dilində bəzi keyfiyyət sifətlərinin leksik-semantik təhlilinə nəzər salmaq. *Utancaq* sifəti quruluşca düzəlmədir. *Utanaq* şəklində təşəkkül tapan sifətdir. Etimoloji cəhətdən qədim *ud* və yaxud da *ut* kökündən yaranmışdır. *Utancaq* sifətinin sinonimləri aşağıdakı sözlərdir: *başışağa, həyalı; ana uşağı; arlı; şərməndə; mənsub* [4, s. 379].

Bu sifətin *şərməndə* və *mənsub* sinonimləri ancaq klassik ədəbiyyatımızda işlənmişdir.

Sayıq sifətinin sinonimləri aşağıdakılardır: *ayıq; gözüaçıq; huşyar* (klassik ədəbiyyatda işlənir) [4, s. 321].

Əgər insana aid keyfiyyət sifətləri daha çox daxili, yəni mənəvi xüsusiyyətlər bildirirsə, əşyalara aid keyfiyyət sifətləri onların düzəldildiyi materialı, dözümlülüyü, bərkliyi, sabitliyi ilə seçilir. Deməli, dildə keyfiyyət anlayışının fərqli aspektləri mövcuddur.

Azərbaycan dilində bəzi hallarda mürəkkəb sifətlərin köməyi ilə də keyfiyyət semantikasını ifadə olunur. Məsələn, *utancverici hadisə, utancverici görüntülər* və s. İstər keyfiyyət bildirən isimlər, istərsə də keyfiyyət bildirən sifətlər müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında fərqli şəkildə təsnif olunur.

Azərbaycan dilində keyfiyyət bildirən sifətlərə xas leksik-semantik xüsusiyyətlərdən biri onların kombinatorluq təşkil edərək əks mənalar bildirməsidir: *ağıllı-ağılsız, şirin-acı, dadlı-dadsız, turş-şirin, dəli-ağıllı, şən-qəmgin* və s. Keyfiyyət sifətlərinin bir qrupu intellektual səviyyə bildirir: Məsələn: *ağıllı, müdrik, düşüncəli, fəhmli, zəkali, dayazdüşüncəli, dərinfikirli, cahil* və s. Keyfiyyət sifətlərinin bir qismi emosional, ruhi-psixoloji vəziyyət bildirir: *qəmli, kədərli, gülünc, gülmalı.* Keyfiyyət bildirən sifətlərin bir qismi xarakter, insani keyfiyyət bildirir: *yaxşı, pis, qəlbiqara, sözübütöv, dünya-görüşlü, saf, sadələvh, irəyitəmiz, ürəyiaçıq.* Azərbaycan dilində keyfiyyət sifətləri quruluşca həm sadə (*şirin, acı* və s.), düzəlmə (*ağıllı, dadlı, düşüncəsiz* və s.) və mürəkkəb (*sözübütöv, qəlbiqara* və s.) ola bilər.

Bu nəticəyə gəlirik ki, nominativ mənəsi keyfiyyət bildirməyən bəzi sifətlər metaforlaşdıqda keyfiyyət məzmununu kəsb edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Tərt.: Ə.Orucov və başqaları. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2006. – 792 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Tərt.: Ə.Orucov və başqaları. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2006. – 672 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Tərt.: Ə.Orucov və başqaları. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. – 2006. – 712 s.
4. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / Tərt.: N.Seyidəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
5. Əliyeva, Z. Türk dillərində sifət / Z.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 450 s.
6. Müşfiq, M. Mən şirin ləhcəli bir bülbuləm / M.Müşfiq. – Bakı: Kitab Klubu, –2016. – 400 s.
7. Nəzərova, A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti / A.Nəzərova. – Bakı: Elm və təhsil, –2014. –224 s.
8. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c.1. – 2005. – 304 s.
9. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c.2. – 2005. – 320 s.
10. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.Vahabzadə. – Bakı: Öndər, – c.1. – 2004. – 328 s.
11. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 248 s.
12. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (adlar): [2 hissəli] / F.R.Zeynalov. – Bakı: ADU, – h.1. – 1974. –140 s.
13. Шибкова, О.С. Когниолингвистическая концепция категория качества. / автореф. канд. дисс. докт. филол. наук / Ставропол: 2006. 46 с.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, keyfiyyət, semantik sahə, leksik, ifadə, vasitə

Ключевые слова: азербайджанский язык, качество, семантическое поле, лексика, выражение, инструмент

Key words: Azerbaijani language, quality, semantic field, vocabulary, expression, instrument

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində keyfiyyətin leksik səviyyədə ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Azərbaycan dilçiliyində keyfiyyət anlayışı, keyfiyyət semantikasını sərhədlərində müxtəlif leksemlər bu araşdırmada tədqiqatə cəlb

olunmuşdur. Tədqiqatda keyfiyyət semantik sahəsinin funksional imkanları, strukturu, onun nüvə və periferiyaları kompleks şəkildə üzə çıxarılmış, keyfiyyət semantik sahəsinin semantik tutumu və sərhədi linqvistik cəhətdən ümumiləşdirilmiş, keyfiyyətin leksik vasitələrlə yaranma yolları təsbit olunmuşdur. Tədqiqat işində müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin linqvistik xüsusiyyətləri tam nəzərdən keçirilmiş, onun funksional-semantik sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir. Semantik sahə anlayışı dilçilikdə bəzən funksional-semantik sahə termini ilə də ifadə olunur. İndiyə qədər bu sahə ilə bağlı aparılan araşdırmalarda qrammatik sahə, leksik-qrammatik-sahə, sintaktik sahə, morphem sahəsi, morfosemantik sahə, funksional-semantik sahə terminlərindən istifadə olunmuşdur. Ümumi dilçilikdə semantika nəzəriyyəsinin mahiyyətində məna interpretasiyası anlayışı dayanır. Həmin termin həm mətnin interpretasiyasını, həm də cümlənin, söz birləşməsinin, ləksəmin semantik interpretasiyalarını ehtiva edir. Qeyd edək ki, leksik səviyyədə keyfiyyətin ifadəsində, əsasən, isimlər, sifətlər, feili sifətlər və zərflər çıxış edir.

u

Лексические средства качества

Резюме

В статье говорится о средствах выражения качества на лексическом уровне в современном азербайджанском языке. В данном исследовании были изучены различные лексемы на границах понятия качества и семантики качества в азербайджанском языкознании. В ходе исследования всесторонне выявлены функциональные возможности, структура, ядро и периферия качественного семантического поля, лингвистически обобщены семантическая емкость и границы качественного семантического поля, разработаны способы формирования качества лексическими средствами. были идентифицированы. В исследовательской работе были полностью рассмотрены лингвистические особенности качественного семантического поля в современном азербайджанском языке, определены его функционально-семантические границы. В лингвистике понятие семантического поля иногда выражают термином функционально-семантическое поле. До сих пор в исследованиях, проводимых в этой области, используются термины грамматическое поле, лексико-грамматическое поле, синтаксическое поле, морфемное поле, морфосемантическое поле и функционально-семантическое поле. Понятие интерпретации значения лежит в основе теории семантики в общем языкознании. Этот термин включает в себя как интерпретацию текста, так и смысловую интерпретацию предложения, словосочетания, лексемы. Обратите внимание, что на лексическом уровне для выражения качества используются существительные, прилагательные, глаголы, прилагательные и наречия.

Lexical means of quality

Summary

The article talks about the means of expressing quality at the lexical level in the modern Azerbaijani language. In this study, various lexemes were studied on the boundaries of the concept of quality and the semantics of quality in Azerbaijani linguistics. In the course of the study, the functionality, structure, core and periphery of a qualitative semantic field were comprehensively identified, the semantic capacity and boundaries of a qualitative semantic field were linguistically generalized, and methods for forming quality by lexical means were developed. have been identified. The research work fully examined the linguistic features of the qualitative semantic field in the modern Azerbaijani language, and determined its functional-semantic boundaries. In linguistics, the concept of a semantic field is sometimes expressed by the term functional-semantic field. Until now, research conducted in this area uses the terms grammatical field, lexico-grammatical field, syntactic field, morpheme field, morphosemantic field and functional-semantic field. The concept of interpretation of meaning underlies the theory of semantics in general linguistics. This term includes both the interpretation of the text and the semantic interpretation of a sentence, phrase, lexeme. Please note that at the lexical level, nouns, adjectives, verbs, adjectives and adverbs are used to express quality.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Allahverdiyeva Aytən Fərman qızı.
NASİR XOSROVUN “SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ QOŞMALAR

(ardı)

Məlumdur ki, dr önqoşması yerlik hal məflumunu ifadə edir. Klassik fars dilində yazılmış əsərlərdə dr və اندر qoşmasının hər ikisi işlənir. Bu qoşmalar yerlik halın, demək olar ki, bütün mənalarını əhatə edir. “Səfərnamə”də dr ön qoşması, əsasən, aşağıdakı mənalarda işlənmişdir.

1. Məkan bildirir.

(2, 2) dr میان افران شهرتی یافته بودم.

Özüm kimi xidmətçilər arasında şöhrət qazanmışdım. (1, 17)

(2, 15) مسجد آدینه ی شهر بر بلندی نهاده است در میان شهر.

Cümə məscidi şəhərin ortasında hündürlükdə tikilib. (1, 28)

Hər iki nümunədə dr önqoşması məkan mənasını daşıyır.

2. önqoşması mənasında işlənir.

(2, 6) گویند که هزار چهار صد رودخانه در دریای آبسکون میریزد.

Deyirlər ki, Abeskun dənizinə min dörd yüz çay axıb tökülür. (1, 21)

(2, 22) چون خواهند که کشتی در مینا آید، زنجیرها سست کنند تا بزیر آب فرو روند.

Gəmini limana buraxmaq istədikdə zəncirləri boşaldırlar ki, suyun altına ensin. (1, 33)

Başqa bir nümunədə isə şəxs əvəzliyi ilə işlənir.

(2, 129) چون آن در مکھا پیش او نهادم در ما نگر بیست پنداشت که ما دیوانه ایم.

O qəpik-quruşu onun (hamamçının) qarşısına qoyanda üzümüzə baxdı və elə bildi ki, biz divanəyik. (1, 115)

3. Məkan bildirir.

دریای عمان را عادت است در شبانه روزی دو بار مد بر آورد.

1

Ümman dənizinin adətidir ki, gecə-gündüz iki dəfə suyu qabarıq.

4. Məkan bildirir.

در راه ریگ روان دیدیم عظیم. Yolda böyük qumsallıq gördük.

5. Məkan bildirir.

این مرد در شعر و ادب بدرجه ایست که افاضل بفضل و علم وی مقرند.

Bu şəxs şeir və ədəbiyyatda o dərəcəyə çatmışdır ki, bütün alimlər onun elm və biliyini etiraf edirdilər.

6. önqoşması mənasında.

فرمود که چون شما به آنجا رسیدید یکی سیاه پیش از شما در آن رود بگذرد.

Buyurdu ki, siz ora çatanda sizdən qabaq bir qara adam o çaydan keçər (keçsin).

7. Məkan bildirir.

O, kirayə tutmaq üçün mənə kömək etdi. “Səfərnamə” əsərində اندر önqoşması aşağıdakı məqamlarda işlənmişdir:

1. önqoşmasının yerində işlənir.

(2, 20) اندر نواحی شام پانصد هزار ستون یا سر ستون و تن بیش اقتاده است. Suriyanın ərazisində qarşımıza beş yüz min sütun, yaxud sütun başlığı və gövdəsi çıxdı. (1, 31)

(2, 12) اندر ساحت مسجد سنگی بزرگ نهاده است.

Məscidin həyətidə böyük bir daş qoyulub. (1, 25)

2. önqoşması əvəzliyi ilə işlənərək məkan mənasını (آنجا) bildirir.

(2, 22) چون از این شهرستان عکه سوی مشرق روند کوهیست که اندر آن مشاهد انبیاست علیهم السلام.

Əkkə şəhərindən şərq istiqamətində gedəndə bir dağ var ki, peyğəmbərlərin – onlara salam olsun-məqbərələri oradadır. (1, 33)

3. Düzəltmə feillərdə dr önqoşmasının funksiyasını daşıyır.

2

(2, 21) در شهر طاقهای سنگین ساخته اند و آب بر پشت آن طاقها بشهر اندر آورده.

Oradan şəhər qapısına doğru üst hissəsi açıq daş borular çəkilmişdir və su şəhərə o daş boruların içi ilə axır. (1, 32)

4. önqoşması ilə eyni cümlədə işlənir. Məlumdur ki, qoşmaların qoşa işlənməsi klassik fars dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir.

(2, 55) از آن روز که آب نیل زیادت شدن گیرد منادیان بشهر اندر فرستند.

Nil çayının suyu artan gün o, şəhərə carçılar göndərir. (1, 61)

(1, 110) Onun qəbri Ləhsa şəhərinin ortasındadır. (2, 123) گور او بشهر لحسا اندر است.

Fars dilində dr önqoşması iş, hərəkət və hadisənin başlanğıc nöqtəsini bildirir və Azərbaycan dilində çıxışlıq halın qarşılığı kimi verilir. Klassik fars dilində bu önqoşmanın aşağıdakı mənaları var.

1. Çıxış məkanını bildirir.

(2, 5) گویند از ری تا سلوه سی فرسنگ است.

Deyirlər Reydən Savəyə kimi otuz fərsəngdir. (1, 19)

(2, 4) روز آدینه هشتم ذی القعدة از آنجا بدامغان رفتم.

Zilqədə ayının 8-də cümə günü oradan Damğana getdim. (1,19)

2. önqoşması mənasında.

(2,48) از آنجا گور يوسف بن يعقوب عليه السلام است.

Orada Yaqubun oğlu Yusifin-ona salam olsun-məqbərəsi yerləşir. (1,55)

(2,46) از بیرون دیه حوضی ساخته اند سر پوشیده.

Kəndin qırağında üstüörtülü bir hovuz tikiblər. (1,54)

Digər bir nümunədə isə بیرون sözü z önqoşmasından əvvəl işlənir. بیرون از این شهرستان کاروانسراها و بازارهاست.

Bu şəhərin kənarında karvansaralar və bazarlar var.

3

3. mənəsində.

(2,6) باج از جهت امیر امیران و از ملوک دیلمیان بود.

Bac deyiləmlər hökmdarlarından olan əmirlər əmirinin xeyrinə (əmir üçün) toplanırdı. (1,21)

4. mənəsində.

چون از بیرون شهر بنگرند قصر سلطان چون کوهی نماید از بسیاری عمارت و ارتفاع آن.

Şəhərin kənarından baxanda sultanın sarayı binaların çoxluğundan və ucalığından bir dağa oxşayır.

(2,31) از برای سنگ صخره که آنجا بوده است مسجد هم آنجا بنا نهاده اند.

Səxrə orada olduğundan (olduğu səbəbdən) məscidi də orada tikiblər. (1,41)

5. mənəsində.

(2,100) اندر شهر مکه اهل هر شهری را از بلاد خراسان، ماوراءالنهر و عراق و غیره سراهها بود.

Məkkə şəhərində Xorasan, Mavərnəhr, İraq və s.kimi ölkələrin adamları üçün binalar tikilmişdir. (1,94)

6.Cins, növ bildirir.

(2,12) بر ستونها طاقها زده است همه از سنگ.

Sütunların üstündə tağlar var, onlar da daşdandır. (1,25)

(2,42) خانه بفرشهای نیکو بیاراسته اند از ابریشم و غیره.

Bina ipək xalılar və palazlarla gözəl bəzədilmişdir. (1,50)

7. mənəsində.

(2,10) از بلخ تا میافارقین از این راه که ما آمدیم پانصد و پنجاه و دو فرسنگ بود.

Bəlxdən Meyyafariqinə qədər biz gələn yolla beş yüz əlli iki fərsəng idi. (1,23)

8.Malikiyyət, yiyəlik məfhumunu bildirir.

(2,61) شنیدم که در قاهره و مصر هشت هزار سراسر است از آن سلطان.

4

Mən eşitdim ki, Qahirədə və Misirdə sultanın səkkiz min evi var. (1,66) Başqa bir misala nəzər salmaq.

(2,61) در وقتی که المعز لدين الله بیامد در مصر سیاه سالاری از آن خلیفه ی بغداد بود.

Əl-Muizzilidinalah Misirə çatanda orada Bağdad xəlifəsinin əmiri var idi. (1,65)

9.Aidlik məfhumunun qarşılığı kimi işlənir.

(2,15) چون سه فرسنگ برقم دیهی از حساب طارم بود.

Üç fərsəng gedəndən sonra Tarom vilayətinin bir kəndinə çatdıq. (1,20)

(2,96) اگر سوی شمال روند بشهر جار رسند که از حجاز است.

Əgər şimal tərəfə gedilsə, Hicazın Car şəhərinə çatırlar. (1,91) Digər bir nümunəyə baxaq.

(1,23) -Bu vilayətlər...Meyyafariqinə daxildir. (2,9) این ولایتها...از حساب میافارقین باشد.

10. mənəsində.

(2,2) چون بنزدیک یاران و اصحاب آمد یکی از ایشان شعری پارسی می خواند.

Dostlarımin və qohumlarımin yanına qayıdanda gördüm ki, onlardan biri farsca şeir oxuyur. (1,17)

11.İzafəti bildirir.

(2,52) آن جامه ای زرین است که بهر وقتی از روز بلونی دیگر نماید.

O zərli bir parçadır (zərbaftdır), günün hər vaxtında bir rəngə çalır. (1,60)

bönqoşması əsasən, Azərbaycan dilindəki “birgəlik, vasitə” anlayışı bildirən “ilə (la,lə) qoşmasına uyğun gəlir.

“Səfərnamə” əsərində bönqoşmasının mətni mənaları aşağıdakılardan ibarətdir.

1. önqoşması mənasında.

(2,24) اندر این شهر طبرییه مسجدیست که آنرا مسجد یاسمن گویند با جانب غربی.

Bu Təbəriyyə şəhərinin cənub-qərbində bir məscid var ki, ona Yasəmən məscidi deyirlər. (1,35)

از پس تخت که با جانب دیوار است درجات ساخته

Divar tərəfdə olan taxtın arxasından pillələr qoyulmuşdur.

2. önqoşması mənasında.

(2,26) چون آن زیارت در یاقتم از آنجا با عکه آمدم.

Oranı ziyarət edəndən sonra mən Əkkəyə gəldim. (1,36)

(2,8) هر معنی که او را مشکل بود از من پرسید با او گفتم.

Başa düşmədiyi hər bir sözü məndən soruşdu, mən ona dedim. (1,22)

3.”İlə” mənasında.

عام گفتند این کوه را بهرام گور یا شمشیر بر بریده است.

Hamı dedi:-Bu dağı Bəhrəmgür qılıncla yarmışdır.

4. همراه در مənasında.

چون رئیس ایشان با ما بود چیزی نگفتند.

Onların rəisi bizimlə olduğu üçün bir şey demədilər.

5. بطرف، بسوی، مənasında.

باره ی بغایت محکم و جانب غربی آن با دریاست.

Çox möhkəm bir qaladır və onun qərb tərəfi dənizə (dəniz tərəfə) baxır.

6. دارای مənasında.

شهری آبادان دید با قصرها و بازارها. – Qəsrləri və bazarları olan abad bir şəhər gördü.

7. پیش، نزد، مənasında.

با من هیچ نبود که بکرایه بدهم. – Kirayə verməyə mənim yanımda heç bir şey yox idi.

8. از مənasında.

Onlardan əsirgəmədim. – با ایشان مضایقه نکردم.

9. برابر، مقابل، مənasında.

6

Mənə qarşı səxavət göstərdi. – با من کرامت کرد.

رؤنقوشماسی Azərbaycan dilindəki ismin yerlik hal şəkilçisinə uyğun gəlir.

Bu önqoşma, bir qayda olaraq, “üstə, üstündə” mənəsində işlənir. “Səfərnamə” əsərində بر önqoşmasının aşağıdakı mənaları var.

1. önqoşması mənəsində.

(2,6) بر کنار رود دیهی بود که خندان می گفتند.

Çayın qırağında Xəndan adlı bir kənd vardı. (1,20)

Növbəti cümlədə isə بر önqoşması iki mənada-həm در, həm də به önqoşmasının yerində işlənir.

(2,3) چون از خواب بیدار شدم آنحال تمام بر یادم بود بر من کار کرد.

Ayılında həmin yuxu tamam yadımda qalmışdı və bu(nəsihət) mənə təsir etdi.

(1,18)

2. برای mənəsində.

(1,22) Öz şeirlərini mənə oxudu. – (2,8) اشعار خود بر من خواند.

3. önqoşması mənəsində.

(2,5) در اثنای سخن می گفت که بر استاد ابو علی سینا چنین خواندم.

Söhbət əsnasında deyirdi ki, Əbu Əli Sinadan belə oxumuşam. (1,19)

چون بر رقعه ی من اطلاع بیابد قیاس کند که مرا اهلیت چیست.

Mənim məktubumdan xəbər tutanda təəvvür edə bilsin ki, mənim ləyaqətim nə qədərdir.

4. مانند mənəsində.

زیر نلردان تخته سنگی سبز نهاده است بر شکل محرابی.

Navalçanın altına mehraba bənzər bir iri yaşıl daş parçası qoyulmuşdu.

5. در فاصله mənəsində.

7

شهری ساخته است بر چهار فرسنگی میافارقین.

Meyyafarqının dörd fərsəngliyində bir şəhər salmışdır.

6. Feilin əmr formasındakı به hissəciyinin əvəzində işlənir.

(2,2) شعری بر کاغذی نوشتم تا بوی دهم که این شعر بر خوان.

Onu (şeyri) bir vərəqə yazdım ona verim ki, bu şeyri oxu. (1,17)

7. بطرف، بسوی، مənasında.

Heç kim ona tərəf əl uzada bilməz. – هیچکس دست بر آن نیارد بردن.

8. “İçəri, daxil” mənəsini bildiren تو mənəsində.

آنجا چهار کلریز بود و آب آن همه بر نخلستان می افتاد.

Orada dörd kəhriz var idi, onların bütün suyu xurmalığa axırdı.

9. نزد، نزدیک، مənasında.

Uşaqlar hamamın qapısı ağzında oynayırdılar. – کودکان بر در گرمابه بازی می کردند.

تا önqoşması Azərbaycan dilindəki “qədən, “dək” mənəsində olub, zaman və məkan etibarilə hərəkətin son nöqtəsini bildirir.

Bu önqoşmanın “Səfərnamə” əsərində işlənmə məqamları aşağıdakılardır.

1. bağlayıcısı mənəsində.

(2,61) معز... فرمان داد تا هیچکس از لشکر وی بشهر در نرود.

Muizz əmr etdi ki, əsgərlərdən heç kəs Misir şəhərinə daxil olmasın. (1,65)

2. “Bəs”, “görəsən” mənəsində.

عجب آنکه بده پانزده فرسنگی آن موضع نه کوهی است و نه سنگ تا آنها را از کجا و چگونه نقل کرده
باشند. (2,90) Maraqlı budur ki, bu yerin on-on beş fərsəngliyində nə dağ var, nə qaya. Bəs
(görəsən) onları (daşları) haradan və necə gətirə bilərdilər? (1,87)

3. بعد، بعدھا، بعدھا.

(2,50) و هم حاکم فرمود تا آن کلیسیا را غارت کردند و بکنند و خراب کردند.

8

Lakin sonralar əl-Hakimin əmri ilə kilsə dağıldı, talan edildi və yeri qazıldı. (1,57)

4. "Çünkü" mənasında.

سلخ رمضان سنه اربعين و اربعيه که مجلس آراسته بودند تا ديگر روز که عيد بود و سلطان از نماز بانجا
آيد و بخوان بنشيند. (2,79)

440-cı ilin ramazan ayının sonuncu günü sarayı bəzədilər, çünki səhəri gün bayram olduğundan sultan namazdan sonra
oraya gələcək və ziyafət məclisində əyləşəcəkdə. (1,78)

Klassik fars dilində önqoşmaların mətni mənası çox rəngarəngdir. Bu mənalər müasir fars dilinin nəsrində olmasa da, şeirdə
klassik dildə olduğu kimi qalır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nasir Xosrov. "Səfərnəmə" (fars dilindən şərhli tərcümə fil. elm. dok. Tahir
2. Məhərrəmovundur). "Elm" nəşriyyatı, Bakı: 1997, 180 səh.
3. سفرنامه ناصر خسرو قبادینی به تصحیح و تعلیقات م. غنی زاده. انتشارات منوچهری
4. 3.N.Z.Hatəmi. Fars dili. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı: 1992, 308 səh.

Açar sözlər: Nasir Xosrov, "Səfərnəmə", morfologiya, qoşmalar.

Ключевые слова: НасирХосров, «Сафарнаме», морфология, предлоги.

Key words: NaserKhosrov, "Safarnameh", morphology, prepositions.

Xülasə

Məqalədə Nasir Xosrovun "Səfərnəmə" əsərində önqoşmalar və onların işlənmə məqamları araşdırılır.

Резюме

В статье исследуются предлоги в произведении НасираХосрова «Сафарнаме».

Summary

Prepositions are investigated in article deals with the work "Safarnameh" by Naser Khosrov.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TEMPORALLIQ VƏ QRAMMATİK ZAMANIN TƏHLİLİ

Giriş. Ayır-ayrı qruplara daxil olan dillərdəki zamanların obyektiv-fəlsəfi dəyərləndirilməsi universallıq təşkil edir. Başqa sözlə, zaman anlayışı obyektiv olaraq bütün dünya dilləri üçün eynidir. İstər ilahi fəlsəfə, istərsə də materialist fəlsəfə zamanı maddi dünyanın ayrılmaz atributu hesab edir. Əgər əşya bir yerdə (məkan) qərar tutmalıdırsa, hadisə (feil) də müəyyən zaman daxilində baş verməlidir. Yəni məkandan kənar əşya ola bilmədiyi kimi, zamandan da kənar hadisə yoxdur. Bütün xalqların dilində artıq bu anlayış kəlam şəklini almışdır. Azərbaycan dilində də belə bir kəlam vardır: *hər şeyin öz yeri, hər işin öz vaxtı var*. Dünya xalqlarının zamanla bağlı obyektiv-fəlsəfi baxışı belədir ki, hər hansı bir hadisə ya indi baş verir, ya keçmişdə baş verib, ya da gələcəkdə baş verəcəkdir.

Əsas hissə. Elə bir filosof tapılmaz ki, obyektiv və qrammatik zaman və onların münasibəti probleminə bəhs etməsin. Eynilə də elə bir dilçi alim ola bilməz ki, dilin morfoloqiyası (xüsusilə feil bəhsi) ilə məşğul olsun, amma feilin zamanlarından bəhs etməsin. Artıq dilçilik bir elm kimi formalaşandan sonra o, fəlsəfə ilə öz münasibətlərini müəyyənləşdirmiş, habelə obyektiv zamanla qrammatik zamanın ümumi və fərqli cəhətlərini konkret şəkildə ayırd etmişdir.

Obyektiv zamanla qrammatik zaman arasında ümumi oxşar cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Hər ikisi obyektiv hadisələri (hərəkəti) obyektiv əks etdirə bilər.
2. Hər ikisi birözlü olub dönməzlik bildirir.

Fərqləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qrammatik zaman obyektiv-fəlsəfi zaman daxilində formalaşır.
2. Obyektiv-fəlsəfi zaman təfəkkürlə bağlı olduğundan bütün bəşəriyyət üçün eynidir. Qrammatik zaman isə hər bir xalqın dil qanunlarına tabe olduğu üçün xüsusiyyətdir. Hər dilin özünəməxsus qrammatik zamanı (onun ifadə forması) vardır.
3. Bir dildə olmayan bir qrammatik zaman başqa bir dildə özünəməxsus şəkildə mövcud olur. Məsələn, Azərbaycan dilində olan nəqli və şühudi keçmiş rus dilində olmadığı kimi, rus dilində olan “совершенный вид” və “несовершенный вид” də Azərbaycan dilində yoxdur, eyni zamanda da fransız dilində olan keçmiş zaman formalarının bəziləri (imparfait, passé antérieur və s.) Azərbaycan dilində mövcud deyil. Amma hər iki dilin qrammatik zamanları obyektiv zamanın inikası olduğu üçün onların ifadə etdiyi mənalara qarşılıqlı şəkildə ifadə etmək olar.
4. Dünya dillərində qrammatik zamanların sayının miqdarına baxmayaraq onların bütün formaları (ayrı-ayrılıqda) obyektiv zamanla birbaşa əlaqədardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, zaman anlayışı obyektiv olduğu üçün bütün dünya xalqlarının təfəkküründə mövcud olduğu kimi, sosial həyatda, ictimai düşüncədə, təsərrüfat sahələrində də mövcuddur. Buna səbəb odur ki, zaman bütün sahələr üçün birözlüdür – yalnız irəli hərəkəti bildirir – dönməzdir və realdır. Bu bütün dünyada bütün elm sahələrində qəbul edilir. Amma zamanın müxtəlif sahələrdə, müxtəlif ölçüdə, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsi müxtəlif fikir ayrılığına səbəb olduğu kimi, müxtəlif müstəvilərdə də dəyərləndirilir.

Türk dillərində zaman kateqoriyasının ilk tədqiqatçısı, dünya türkologiyasının banisi Mahmud Kaşğariyədir. O, min il bundan əvvəl feillərdəki zaman anlayışına indiki kimi yanaşmış, onları müasir elm-dilçilik səviyyəsində dəyərləndirmişdir. M.Kaşğari hələ 1000 il əvvəl keçmiş zaman şəkilçiləri olan -dı, -di, -du, -dü və -mış, -miş, -muş, -müş formantları ilə yaranan keçmiş zamanı və onun mənə çalarlarını müəyyənləşdirmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Kaşğari feilin təsirli, təsirsiz keçmiş (nəqli, şühudi), indiki, gələcək zaman, habelə təsdiq və inkar haqqında düzgün mülahizələr söyləmişdir. Gələcək zaman şəkilçisi kimi X əsrdə *ğay* şəkilçisinin işləndiyini göstərirdi [2, -s. 11-17].

A.Axundov feilin zamanlarını təhlil edərkən qeyd edirdi: *“Obyektiv və qrammatik zaman kateqoriyalarının münasibətindən bəhs edərkən, obyektiv varlıq hadisələri ilə dilin qrammatik quruluşu arasında müstəqim uyğunluğun olub-olmaması haqqında xüsusi bəhs etmək lazım gəlir. Məlum olduğu kimi insan fikri məhz qrammatikanın sayəsində maddi dil şəklini alır. İnsan fikri isə obyektiv real varlığın və obyektiv varlıq hadisələrinin inikasıdır”* [1, s. 134].

Tədqiqatlar göstərir ki, doğrudan da, təfəkkür ilə obyektiv varlıq hadisələri arasında müstəqim uyğunluq vardır. Dilin praktik şüur olduğunu, qrammatikanın isə, insan fikrini maddi dil şəklinə saldığını əsas götürdükdə, obyektiv varlıq hadisələri ilə qrammatika arasında müstəqim uyğunluğun olduğu aşkar surətdə meydana çıxır və həqiqətən də, qrammatika obyektiv varlıq hadisələri ilə onların cərəyan etdiyi zamanla müstəqil uyğunluq təşkil etmədən o hadisələri və onların cərəyan etdiyi zamanı necə ifadə edə bilərdi?

“N.Gəncəvi 1141-ci ildə anadan olmuşdur” dedikdə cümlənin feili xəbəri ona görə keçmiş zaman şəkilçisi qəbul edir ki, obyektiv aləmin hadisəsi ilə, yəni N. Gəncəvinin *keçmişdə* anadan olması kimi əbədi həqiqətlə müstəqim uyğunluq təşkil edir. *“Azərbaycan sülhün tərəfdarıdır”* cümləsində feili xəbərin indiki zamanda olması da qrammatikanın obyektiv varlıq hadisəsi ilə müstəqim uyğunluğunun nəticəsidir.

Qrammatika obyektiv varlıq hadisəsi ilə müstəqim uyğunluq təşkil etməsə, o, keçmiş, indiki və gələcək zamanları bir-birindən ayıra bilməz. Əgər qrammatika feilin zamanlarını keçmiş, indiki və gələcək zaman daxilində xüsusi qrammatik vasitələrlə bu qədər konkretləşdirirsə, bu heç də qrammatika və obyektiv varlıq hadisələri arasındakı müstəqim uyğunluğu inkar etmir, əksinə təsdiq edir.

¹⁴ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. pervin_bdu2014@mail.ru

Deməli, qrammatik zaman kateqoriyası ilə obyektiv zaman arasında müstəqil uyğunluq vardır, bu uyğunluq ümumiyyətlə qrammatika ilə obyektiv varlıq hadisələri arasında olan müstəqim uyğunluğun bir hissəsidir və bu, təfəkkürün obyektiv gerçəkliyin bilavasitə inikası olması, habelə dillə təfəkkürün qırılmaz vəhdəti ilə bağlıdır.

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, biz qrammatik zaman kateqoriyasını istər ümumilikdə, istərsə də konkret bir dilin materialları əsasında tədqiq edib öyrənərkən aşağıdakı ümumi nəzəri cəhətləri əsas götürməliyik:

1. Qrammatik zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikasıdır;
2. Hər dilin özünəməxsus zamanları vardır;
3. Qrammatik zaman kateqoriyası obyektiv zamanla müstəqim uyğunluq təşkil edir”.

İşimizin məqsədi fransız və Azərbaycan dillərində feilin zaman kateqoriyasının müqayisəli təhlili olduğundan, əvvəlcə bu hadisənin mövcudluq dairəsini müəyyən etməyə, yəni temporalıq kimi geniş və mürəkkəb kateqoriyanı xarakterizə etməyə çalışacağıq.

Bondarko temporalıq onların qarşılıqlı əlaqəsi prosesində müvəqqəti mənalari ifadə edən semantik sabit və formal vasitələri müəyyən etməklə müəyyən edir:

“Temporalıq, danışanın nitq anına və ya başqa istinad nöqtəsinə münasibətdə təyin olunmuş situasiyaların vaxtını və onların elementlərini insanın qavrayışında və anlayışında əks etdirən semantik kateqoriyadır.

Temporalıq, eyni zamanda, müəyyən bir dilin qrammatik (morfoloji və sintaktik), leksik, eləcə də birləşmiş (leksik-qrammatik, qrammatik-kontekstual və s.) vasitələrinin qruplaşmasını əhatə edən mövcud semantik kateqoriyanın müxtəlif variantlarını ifadə etmək üçün istifadə olunan funksional-semantik kateqoriyaya əsaslanır”.

Temporalıq mürəkkəb, çoxsəviyyəli kateqoriyadır. Onun müxtəlif dillərdə müqayisəli tipoloji tədqiqinin mürəkkəbliyi həm semantik sabitliyin müəyyən edilməsində, həm də temporal mənalari ifadə edən formal vasitələrin, onların qarşılıqlı əlaqəsinin, qarşılıqlı təsirinin və iyerarxik quruluşunun müəyyən edilməsindədir.

Müqayisə olunan hər iki dildə temporalıqın əsasını yuxarıdakı meyarlara cavab verən aktiv növün indikativ zaman formaları sistemi təşkil edir. Fransız və Azərbaycan feillərinin zaman sistemlərinə ən ümumi temporal mənasını əks etdirən üç sıra forma daxildir: hərəkətin nitq anına və ya başqa bir istinad nöqtəsinə münasibəti. Zamanın axını keçmişdən indiki zamana keçərək gələcəyə axır, ona görə də üç vaxt planı meydana gəlir: keçmiş, indiki və gələcək zaman dövrləri. Periferiya yalnız sahə strukturunun açıq-aydın marjinal komponentlərindən deyil, həm də Bondarkonun yaxın və uzaq periferiya adlandırdığı nüvənin bilavasitə ətraf mühitindən ibarətdir [5, s. 264].

V.Q.Admoniyə görə, sahənin strukturu müəyyən bir fenomendə birləşən bütün əlamətlərin konsentrasiyası ilə formalaşan mərkəzin və intensivliyində mümkün dəyişiklik olarsa, bu əlamətlərin natamam sayı olan formasiyalardan ibarət periferiya nisbəti ilə xarakterizə olunur [3, s. 105]. Bondarkodan fərqli olaraq, Admoni sahə anlayışından linqvistik kateqoriyaların çoxsəviyyəli təhlili üçün deyil, bir morfoloji səviyyənin təhlili üçün istifadə edir ki, bu zaman leksik ifadə vasitələri nəzərdən keçirilir və qrammatik forma ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alınır.

Temporalıq sahəsi fəaliyyət nüvəsi - müəyyən ümumi müvəqqəti mənanın daşıyıcısı ilə birləşən ifadə və məzmun müstəvisi olan ikitərəfli model kimi meydana çıxır.

Temporalıq məkanında əsas ifadə vasitəsi feili zaman və sintaktik zamandır. Zaman münasibətlərinin ifadəsində feilin dominant rolunu Aristotel vurğulamış və onu *vox significans cum tempore* - zamanın [əlaməti] ilə səslənən səs kimi xarakterizə etmişdir [4, s. 668].

Qrammatik quruluşu və genetik mənsubiyyəti ilə fərqlənən dilləri tədqiq edərkən R.Ultan belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, feil zamanını (hissəciklərdən, affikslərdən, köməkçi sözlərdən istifadə etməklə) əsas funksiyası nitq anını ifadə edən hər hansı qrammatik forma adlandırmaq lazımdır [9, s. 748-780].

A.V.Bondarkonun terminologiyasından istifadə etməklə iddia etmək olar ki, bəzi dillər feil zamanının formalarından istifadə edərək hərəkəti “xarici zaman” məkanında nitq anı ilə əlaqələndirir, digər dillər isə hərəkəti “daxili zaman” baxımından təsvir edir (zamanla hərəkətin daxili bölgüsü) və bu məqsədlə aspektual ziddiyyətdən istifadə edir. Azərbaycan dilində zaman formaları vahid oppozisiya - keçmiş, indi və gələcək zamanın planları ətrafında qruplaşdırılır. Fransız dilində daha çox sayda oppozisiya var: nisbi zamanlar (əvvəl baş verən, eyni vaxtda baş verən, sonar baş verən); məhdud və qeyri-məhdud zaman hərəkəti və s. [8, s. 288].

Beləliklə, zamanın qrammatik kateqoriyası obyektiv zamanın əks olunmasını əsas götürərək onu birbaşa deyil, dolayısı ilə konkret dil vasitələrinin köməyi ilə əks etdirir.

Qrammatik zamanı səciyyələndirərkən biz, ilk növbədə, onun qrammatik kateqoriyasından başlayırıq. Biz qrammatik kateqoriyaya mövcud kateqoriyanın (Hak) semantikasını ən ümumi şəkildə ifadə edən vahid ümumi anlayış çərçivəsində əks spesifik mənalari olan müəyyən qrammatik formalar toplusunun ikitərəfli birləşməsi nöqtəyi-nəzərindən baxırıq. Daha dərin səviyyədə zamanın qrammatik kateqoriyası dedikdə müxtəlif qrammatik forma və vasitələrin üç zaman planının ifadəsindən və gedişatının müxtəlif aspektlərindən asılı olaraq integrasiyasına əsas olan temporal semantika növləri nəzərdə tutulur. Beləliklə, zamanın qrammatik kateqoriyası ifadə müstəvisi ilə məzmun müstəvisinin vəhdəti, deməli, forma və məna vəhdəti kimi təqdim olunur. Məntiq qanunlarına görə, forma və məna bir-biri ilə müəyyənləşir və qrammatik səviyyədə hər iki tərəfdən oppozisiyalar sistemi ilə təmsil olunur [6, s. 447].

Daxili verbal determinasiyanı müşayiət edən xarici qeyri-verbal temporal determinasiya, deyim vaxtını ifadə edən qrammatik və leksik vasitələr arasındakı əlaqənin incə, çox vaxt dolaşq mexanizmini aşkar etməyə imkan verir. Leksika və qrammatikanın bir-birinə nüfuz etməsi, leksikanı öyrənərkən qrammatika və qrammatikanı öyrənərkən leksikanın cəlb

edilməsi zərurəti eyni anlayışın müxtəlif yollarla ifadə olunma bilməsi ilə müəyyən edilir: avtonom (leksik) və qeyri-avtonom (qrammatik). Bu tezisi izah etmək üçün V.Q.Qak iki ifadəni misal gətirir: *Il arrivera* - O gələcək və *Il arrive demain* – O sabah gəlir. Hər iki halda gələcək zaman ifadə edilir, lakin bu qrammatik mənəmi ifadə edən formal elementlərin statusu üst-üstə düşür. *Quand arrive-t-il?* - O nə vaxt gəlir? sualına gələcək hərəkəti ifadə etmək üçün *demain* (sabah) cavabını vermək olar, ancaq gələcək sadə *-ra* morfemindən istifadə edərək cavab vermək olmaz. Bu sübut edir ki, *demain* avtonom nominativ funksiyaya malikdir, yəni o, reallığa aid bir frazanı təşkil edə bilər, halbuki *-ra* qeyri-avtonom nominativ funksiyaya malikdir [7, s. 278]. Qrammatik elementlər obyektiv reallıq hadisələri arasındakı əlaqələri daha mücərrəd, qeyri-real, kateqorial formada çatdırır, leksik elementlər isə avtonom nominativ funksiyası sayəsində bu münasibətləri konkretləşdirir.

Kontrastiv tədqiqat müqayisə edilən dillərin struktur vahidlərinin forma və mənalarının oxşar xüsusiyyətləri əsasında, lakin bu dillərin xüsusiyyətlərini təşkil edən fərqləri nəzərə alaraq sistemativ şəkildə müqayisəsini nəzərdə tutur. Bunun üçün V.Q.Qakın verdiyi misala müraciət edə bilərik: həm dil elementləri - *demain* zərfi, həm də *-ra* fleksiyası hərəkəti gələcək zaman dövründə yerləşdirir, lakin zərf bunu daha dəqiq edir. Yəni qrammatik zaman ümumi zaman planını müəyyən edir, leksik vasitələr isə onu aydınlaşdırır.

Nəticə. Beləliklə, konkret predmet sahəsinə aid müxtəlif çoxsəviyyəli vasitələr vahid semantik çoxluq təşkil edir. Bu bütün məcmu vasitələr nitqdə müvəqqəti münasibətləri çatdırarkən komponentlərin heterojenliyi, onların hər birinin qeyri-bərabər funksional vəziyyəti ilə fərqlənir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, qrammatik zaman obyektiv zamanla bilavasitə əlaqəlidir, onunla müstəqim uyğunluq təşkil edir və onun inikasidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Feilin zamanları. – Bakı, ADU mətbəəsi, – 1961, – 134 s.

2. Əliyeva N.Ə. Türk dillərində zamanın kateqorial strukturu // Bakı universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1. – 2014, – s.11-17.

3. Аджмони В.Г. Основы теории грамматики. – Москва. –Л.: – Наука, –1964, –105 с.

4. Аристотель. Поэтика. // пер. М.Л. Гаспарова, Соч., т. 4. — М : Мысль, – 1984. – 668 с.

5. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. — Л.: Наука, –1990. — 264 с.

6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва: Прогресс, –1974. – 447 с.

7. Гак В.Г. Русский язык в сопоставлении с французским. – Москва : Русский язык, – 1975. – 278 с.

8. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков, – М.: Просвещение, – 1983. – 2-ое изд. – 288 с

9. Ultan R. The nature of Future Tenses. Working papers on language universals. Stanford, –1972. –№ 8. –Paris. –p.748-780.

10. Le Petit Robert. Dictionnaire de la langue française // sous la direction d'Alain Rey et Josette Rey-Debove, –Paris. – 2022, – 2880 p.

Açar sözlər: temporalıq, kateqoriya, obyektiv və qrammatik zaman, verbal determinasiya, fleksiya

Key words: temporality, category, objective and grammatical tense, verbal determination flexion

Ключевые слова: темпоральность, категория, объективное и грамматическое время, глагольное детерминация, флексия

Fransız və Azərbaycan dillərində temporalıq və qrammatik zamanın təhlili

Xülasə

Məqalə fransız və Azərbaycan dillərində temporalıq və qrammatik zamanların təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə obyektiv zamanla qrammatik zaman arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılır və təqdim edilir.

Bundan başqa məqalədə temporallığın müxtəlif dillərdə müqayisəli tipoloji tədqiqi, temporalıq məkanında əsas ifadə vasitələrindən söhbət açılır.

Tədqiqat zamanı zaman kateqoriyasının tədqiqi ilə dilçilərin lap qədim dövrlərdən məşğul olması faktları ortaya çıxır və nümunələr göstərilir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, qrammatik zaman obyektiv zamanla bilavasitə əlaqəlidir, onunla müstəqim uyğunluq təşkil edir və onun inikasidir.

Анализ темпоральности и грамматического времени во французском и Азербайджанском языках

Резюме

Статья посвящена анализу темпоральности и грамматических времен во французском и азербайджанском языках. В статье рассматриваются и представлены сходства и различия объективного и грамматического времени.

Кроме того, в статье рассматривается сравнительно-типологическое исследование темпоральности в разных языках, основных средств выражения в пространстве темпоральности.

В ходе исследования выявлены факты, которые лингвисты занимаются изучением категории времени с древнейших времен, и показаны примеры.

Проведенный анализ показывает, что грамматическое время непосредственно связано с объективным временем, непосредственно ему соответствует и является его отражением.

Analysis of temporality and grammatical tense in french and Azerbaijani

Summary

The article analyses the temporality and grammatical tenses in French and Azerbaijani languages. The article examines and presents the similarities and differences between the objective and the grammatical tense.

In addition, the article examines a comparative typological study of temporality in different languages, the main means of expression in the space of temporality.

The study revealed facts that linguists have been studying the category of time since ancient times, and provided examples.

The analysis carried out shows that grammatical tense is directly connected with objective time, directly corresponds to it and is its reflection.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.B.Həsənova BDU, Alman-fransız dilləri kafedrasının dosenti

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “YEDDİ GÖZƏL” POEMASINDA KOLORİSTİK LEKSİKA

Dünya xalqlarının mədəniyyətlərində ətraf mühitin fəlsəfi və estetik baxımdan dərk edilməsində rənglərin mühüm rolu olmuşdur. Ümumiyyətlə, rənglər insan psixologiyasına böyük təsir göstərən amillərdən biri kimi dil və ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Xalqların ədəbi, sosial və incəsənət sahələrində öz əksini tapan rəng məfhumu onların coğrafi mövqeyi, yaşayış tərzini, iqtisadi və siyasi mövqeyi, düşüncə və yaşayış tərzindən asılı olaraq dəyişkən olur. Rənglər ətraf mühit ilə insan təfəkkürünün qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirdiyindən onların bədii ədəbiyyatda tədqiqi daima aktual məsələ olmuşdur. Rənglər insan həyatında mənəvi-estetik əhəmiyyətə malikdir. Bizi əhatə edən təbiət, ətraf mühit müxtəlif rənglərin sintezindən ibarətdir. Rənglər insan psixologiyasının, estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Rənglərin araşdırılması tarixinin kökləri hələ qədim Yunanıstana gedib çıxır. Qədim yunan filosofları Əflatun (e.ə. IV ə.) və Demokrit (e.ə. V-IV ə.) əsas rənglərin təyin edilməsi, onların yaranmasını izah etməyə çalışmışlar. Əflatunun şagirdi olan Teofrast isə rənglər haqqında xüsusi traktatın müəllifidir. Sonralar da rənglərin araşdırılması məşhur alimlərin (Leonardo da Vinçi, İsaak Nyuton, Höte və s.) diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu elmi araşdırmalar ona deməyə əsas verir ki, təbiətdə mövcud olan, gözəl görünən rənglərin sayı ilə onların adları arasında disproporsiya mövcuddur ki, bu da təbiidir. Qədim yunan filosofu Aristotel qeyd etmişdir ki, “görmək hansısa mənada rəngə aid olmaq deməkdir”. Qədim dövrlərdən insanlar rənglərin mənalarına xüsusi dəyər vermişlər. Hər bir xalqın mədəniyyətində özünəməxsus olan müəyyən olmuş rəng semantikasi formalaşmışdır. Ədəbiyyat həyatı, insanın hissələrini, düşüncələrini, arzu və istəklərini obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənəti olduğundan rənglərin iştirakı olmadan onu təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Şəfəq Əlibəyli “Füzulinin farsca divanı: linqvə-poetik özəlliklər” əsərində rənglər və onları ifadə edən sözlərin əhəmiyyəti haqqında belə yazır: “Rənglər estetik məfhum olan ‘gözəllik’ anlayışının tərkib hissələrindəndir. Onları ifadə edən sözlər zəngin bədii ifadə vasitələrinə malikdirlər. Elə bu səbəbdən də poetik məzmunun açıqlanmasında sənətkarın emosiyalarını əks etdirən əsas vasitələrdən biridir.” (243,6)

Rənglər insan psixologiyasına böyük təsir göstərən amillərdən biri kimi dil və ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Hər bir dildə müxtəlif rəngləri və onların çalarlarını ifadə edən dil vahidləri mövcuddur ki, onlar kolorizmlər adlanır. Kolorizmlər hələ qədim zamanlardan hər bir xalqın dil və ədəbiyyatında geniş istifadə edilmişdir. Zəngin söz ehtiyatına malik olan fars dilində kolorizmlərin sayı çoxdur. İstər fars dilində, istərsə də farsdilli ədəbiyyatında istifadə olunan rənglər və onlardan düzələn deyimlər, zərbül-məsəllər, danışiq dilində işlənən sözlər rənglərin bu dildə nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu və kolorativ leksikanın zənginliyini göstərir.

Təqdim etdiyimiz məqalədə Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında koloristik leksika mövzusu araşdırılmışdır. Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin zəngin irsi təkcə Azərbaycanın deyil, dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin zənginləşməsinə misilsiz töhfələrini vermişdir. Onun dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bəxş etdiyi “Xəmsə”si dahi sənətkar qələmi ilə fenomenal bədii - fəlsəfi fikirlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Əsrlər boyu Nizaminin əsərləri görkəmli şərqşünas alimlərin tətqiqat obyektinə olmuş və elmi araşdırmaların aparılmasında mühüm yer tutmuşdur. Nizaminin “Xəmsə”si klassik fars dilinin lügət tərkibi, qrammatik quruluşu, leksikologiyasının geniş araşdırılması üçün dəyərli mənbədir. XII əsrdə yazılmış rəngarəng dil materialına malik olan bu əsərdə rəng adlarının dərin dil potensialına malik olması səbəbindən bu araşdırmanın aparılmasını məqsədəuyğun hesab etdik. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsində koloristik leksika müəyyən simvolikanı ifadə edir.

“Yeddi gözəl” (fars. بهرام نامه ، هفت گنبد ، هفت پیکر) poeması Nizami Gəncəvinin qələmə aldığı “Xəmsə”nin dördüncü poeması olmaqla 1197-ci ildə ömrünün ahıl çağında yazılmışdır. Bu poema Marağa hökmdarı Əla əd-Din Körpə-Arslan ibn Ağ-Sonqorunun sifarişi ilə yazılmışdır. Bu əsər qeyri-adi incəliyi ilə fərqlənməli idi və sifarişin istənilən formada yerinə yetirilməsi təqdirində şairə yüksək məbləğdə mükafat vəd edilmişdi. Əsər sifarişlə yazılmağa baxmayaraq, mövzu seçimi dahi Nizamiyə verilmişdi.

Əsərin süjetinin əsasını Yezdəgirdin oğlu Sasani şahı Bəhram Gurun (e.420-439) həyatı haqqında əfsanə təşkil edir. Qədim mifologiyaya görə müəyyən planet, həftənin günləri və rənglərə uyğun yeddi sarayda yaşayan Bəhramın yeddi şahzadə xanımları haqqında hekayələrdən ibarətdir. Əsərin məzmununa görə Bəhram şahın dünyaya gəlişindən sonra müdriklərin məsləhəti ilə ərəb şahı Nomanın himayəsinə verilir. Bir gün Bəhram Noman şahının əmri ilə tikilən Karnak sarayının otaqlarının birində yeddi ölkə şahzadələrinin rəsmini görüb onlara aşıq olur. Atasının ölümündən sonra İrana qayıdan və taxta əyləşən Bəhram yeddi gözəlin axtarışına və onlarla evlənməyə qərar verir. Onun əmri ilə hər bir şahzadəyə möhtəşəm sarayın tikilməsi əmrini verir. Memarın məsləhəti ilə hər bir sarayın şahzadələrin təmsil etdikləri məmləkətlərin iqliminə uyğun rənglər, təmsil etdiyi planetlərlə təmsil etmələri qərarı verilir:

هفت کشور تمام در عهدش
دختر هفت شاه در مهش
کرده هر دختری به رنگ و به رای
گنبدی را ز هفت گنبد جای
(نظمی، هفت پیکر، بخش ۲۵)

Yeddi ölkə onun tabeliyində,
Yeddi şahın qızı beşiyində.
Hər qızı bir rəngə qərç edib,
Yeddi günbəzdə yerləşirdi.)

¹⁵ BDU, Orta Şərq dilləri kafedrası E-mail: leyla200910@mail.ru

Tikinti başa çatdıqdan sonra şahzadələr özlərinə məxsus saraylara yerləşdirilir və Bəhram həftənin müəyyən olunmuş günlərində şahzadələri ziyarət edir. Gümbəzlər xüsusi estetik mənaya malik müxtəlif rənglərə boyanmışdır. Bəhram şah şahzadələri ziyarət edərkən geyimi gümbəz rəngində olur:

هر کجا جام بادە نوشیدی
جامه همرنگ خانه نوشیدی
(نظامی، هفت پیکر، بخش ۲۵)

“Yeddi gözəl” poemasında həftənin yeddi günü, yeddi rəng, yeddi məmləkət şahzadəsi və yeddi planet ilə uyğun bağlılığa malikdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Şənbə günü, qara rəng, Hindistan, Saturn planeti (کیوان یا زحل)
- 2) Bazar günü, sarı rəng, Türkünistan (Çin), Günəş (خورشید)
- 3) Bazar ertəsi, yaşıl rəng, Xarəzm, Ay (ماه)
- 4) Çərşənbə axşamı, qırmızı rəng, Sakaliba (سفالبا Mars (ماریخ بهرام)
- 5) Çərşənbə, firuzə rəngi, Məqrib, Merkuriy (تیر عطارد)
- 6) Cümə axşamı, səndal rəngi, Rum ölkəsi, Yupiter (مشتری، برجیس)
- 7) Cümə, ağ, İran, Venera (زهره)

Adı çəkilən əsərdə rənglərin aid olduğu məfhumlarla bağlılığı vardır: səma, yeddi ulduz, yeddi iqlim, yeddi iqlim padşahlarının qızları, yeddi gübbə və s. Bu ünsürlərlə rənglərin bağlılığı “Yeddi gözəl” poemasının simvolik təfsiri üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Yeddi gözəl”də rənglərə bağlı ən mühüm ünsürlərdən biri ulduzlardır. Yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi əsərdə hər bir ulduzun aid olduğu rəng vardır:

بود ز قسم کیوان
در سیاهی چو مشک پنهان بود
(نظامی، هفت پیکر، ص. ۱۲۹)

وانکه بودش ز مشتری مایه
سندال رنگ داشت و پیرایه
(نظامی، هفت پیکر، ۱۳۰)

وانکه مریخ بست پرگارش
Gövhər qırmızısı rəngli idi.
(نظامی، هفت پیکر، ۱۳۱)

وانکه از آفتاب دانستش خبر
زرد بود از چه؟ از حمایل زر
Nədən sarı rəngli idi? Qızıl kəmərdən.)
(نظامی، هفت پیکر، ۱۳۲)

وانکه از زیب زهره یافت امید
بود رویش چو روی زهره سپید
Veneranın üzü kimi ağ appaq idi.)
(نظامی، هفت پیکر، ۱۳۳)

وانکه بود از عطارش روزی
بود پیروزه گون ز پیروزی
Qələbədən fizurə rəngdə oldu.)
(نظامی، هفت پیکر، ۱۳۴)

وانکه مه کرده سوی برجش راه
داشت سرسبزی ز طلعت شاه
Yamyaşıl çöhrəyə malik idi.)
(نظامی، هفت پیکر، ۱۳۵)

Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” əsərində yeddi rəngin hər birinin yeddi qübbə arasında əlaqə olduğunu rəvayətlərlə oxucuya çatdırmışdır. Bu rəvayətlərdə şahzadələr şaha müəyyən əhval-ruhiyyəyə malik, aid olduqları rənglərə uyğun öz hekayəyətini danışirlar.

Qara rəngqəm, zülmət, təkəbbür, ümitsizlik və kədər rəmzi sayılır və bu rənglə bağlı çoxlu inanclar mövcuddur. Əksər hallarda əfsanələrdə qara rəng cadu və şər qüvvələrin rəmzi hesab edilir. Əsərdə Hindistan şahzadəsi qara gümbəzli sarayda yaşayır. Digər inanclardan fərqli olaraq Hindistanda ağ rəng kədər və hüzn, qara rəng isə inkişaf və məhsuldarlıq rəmzi hesab edilir. Qara rəngin bir rəmzi də sürət və dinamiklikdir. Əsərdə birinci olaraq Bəhram şah Hindistan şahzadəsinin sarayına qara geyimdə gəlir, bununla şair onu məşhur ərəb sülaləsi olan Abbasilərə bənzədir. Tarixi mənbələrə əsasən Abbasilərin bayrağı qara rəngdə olmuş və bu da öz növbəsində möhtəşəmlik və böyüklüyün rəmzini ifadə etmişdir. Bəhram şahın qara geyimdə qara saraya ilk gəlişi də məhz bu mənada rəmzi bağlılığı ifadə edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qara rəng Günəş sisteminin altıncı planeti olan Saturn ilə bağlılığa malikdir. Fars dilində bu planet کیوان və ya زحل adlanır. کیوان sözü pəhləvi dilindəki “key” və “van” sözlərinin birləşməsindən ibarətdir və “Van şahənşahi” mənasını verir. Bəzi mənbələrə görə isə Key Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki Kianiyan sülaləsinin ləqəbi (Keyxosrov, Keykavus, Keyqobad), “van” və ya “ban” qoruyucu, xadim, mühafizəçi mənasını bildirən son qoşma kimi göstərilir: دشت وان، گلە وان، در وان

Saturnun tacı onun qədəmini öpdü,
در سواد عبیر شد علمش
(نظامی، هفت پیکر، بخش)

Nizami Saturn planetinin qara rəngini gözəl təsvirlə “əbir” – yəni qara rəngə malik xoş qoxulu müşkə bənzətmişdir. Artıq yeni fars dilində “van” son qoşması “ban”a çevrilmiş və fars dilinin lüğət tərkibində çoxlu sayda bu şəkildə sözlərə rast gəlinir: دربان، شتریان، دروازه بان، دژبان Bu nəzərdən “Keyvan” sözünü “şahın qoruyucusu”, Günəş sisteminin planeti olaraq isə “fələyin qoruyucusu” adlandırma bilirik.

سوی گنبد سرای عالیہفام (Qara rəngli gümbəzə tərəf gedib,
Hind gözəlinə salam verdi.)
پیش بانوی هند شد به سلام
(نظامی، هفت پیکر، بخش ۲۶)

Yuxarıdakı beytdə qara rəngin “kimi ifadə edildi”nin şahidi olur.

Nizami cəhalət, nadanlıq, tilsim, cadu kimi xüsusiyyətləri də qara rəng vasitəsilə təsvir etmişdir. Hekayədə aşiq öz məşuqunun vüsəlinə qovuşa bilmədiyində qaralara bürünür. Bu hekayədə əxlaqı və ibrətamiz məsələlər də nəzərə çarpır. Hind gözəlinin danışdığı hekayədə qənaətin əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Sarı rəng haqqında müxtəlif xalqların etiqadlarında müxtəlif inanclar mövcuddur. İnanc və əfsanələrə görə sarı rəng parlaqlığına görə müqəddəs rəng kimi Tanrıların rəngi hesab edilir. Misir mifologiyasına görə sarı rəng günəşin və Allahların rəmzi sayılır. Həmçinin günəşin sarı şönlərinin simvolu kimi zehnin oyanışı, ilham, parlaqlığı simvolizə edir. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında sarı gümbəz Günəş planetinə və “یکشنبه” bazar gününə aiddir. Bazar günü Bəhram sarı geyimdə deyil, əlində qızılı şüşə - cam ilə saraya gəlir və bununla bu rəngə diqqəti cəlb edir:

جام زر بر گرفت چون جمشید (Cəmsiddək qızılı badəni götürdü,
Günəştək qızılı tac qoydu.)
تاج زر بر نهاد چون خورشید
(نظامی، هفت پیکر، بخش ۲۷)

Bu beytdə şair şahın tacını qızılı şönlərini yerə saçan günəşə bənzədir.

روز یکشنبه ان چراغ جهان (Bazar günü cahanın çırağı,
Gizlənməmiş günəştək qızılı oldu.)
زیر زر شد چو آفتاب نهان
(نظامی، هفت پیکر، بخش ۲۸)

Nizami yaradıcılığında sarı rəngin çalarları “کهربایی”, “آفتابی”, “زعفرانی”, “طلایی” kimi sözlərlə də ifadə olunur.

ازردی است آنکه شادمانی ازوست (Sarı rəng həmişə ürək açan olur,
Halvaya dad verən onun zəfəranlı olmasıdır.)
نوق حلوی زعفرانی ازوست
آن چه بینی که زعفران زردست
Gördüyün kimi zəfəran sarıdır,
Zəfəranı yeyənlərin gülən üzlərinə bax.
Zəfəranı yeyənlərin gülən üzlərinə bax.
Şam nurunu sarı niqəbdən aldı,
Musanın inəyi sarı olduğundan dəyərli oldu.)
نور شمع از نقاب زردی یافت
گلو موسی بها به زردی یافت
(نظامی، هفت پیکر، بخش ۲۷)

Şair sarı rəngi qızılla müqayisə edərək, onu zənginlik rəmzi hesab edir. Hekayənin sonunda Süleyman və Bilqeyiz o nəticəyə gəlirlər ki, əgər aralarında sədaqət olsa, bütün çətinlikləri aşıb, vüsala yetişə bilərlər. Beləliklə sarı rəng bu heyayədə sədaqət və düzgünlük simvolu kimi göstərilmişdir. Əsərdə diqqəti çəkən məsələlərdən biri də sarı qümbəzdə sarı rəngi özündə etivə edən “nur”, “günəş”, “çıraq”, “şam”, “atəş” sözlərinin təkrar işlənməsidir:

اقتابی به عالم افروزی (Günəş aləmə saçdı,
Novruz baharı kimi gözəl.)
خوب چون نو بهار نوری
(نظامی، ۱۸۳)

Yaşıl rəng – mənəviyyət və huzur rəmzi sayılır. Təbiət rəngi olduğundan zehni və fiziki güvvə, tarazlıq gücü, mənəviyyət, tərəvət, yenilik, iman və etibari simvolizə edən rəng sayılır. Yaşıl qübbəli sarayda qalan Hind gözəlinin hekayətində yaşıl rəng müsbət düşüncə, Allaha təvəkkül, təkəbbürdən qorunma rəmzi kimi verilmişdir. Yaşıl geyimdə yaşıl qübbəyə daxil olan Bəhram şahı şair cənnət mələyinə bənzədir, çünki İslam dininin inanclarına görə cənnətdə yaşayan mələklər yaşıl libasda olurlar. Nizami əsərdə qeyd edir ki, yaşıl rəng təbiət rəngi olaraq, göz oxşayır və çöllərə yaraşlıq verir və gənclik simvolunu əks etdirir. Hekayədə yaşıl qübbə ilə təslimiyət və təvəkkül kimi elementlər arasında olan bağlılıq diqqəti cəlb edir. Əsərin qəhrəmanı sevgilisini gördükdə özünü göstərmir, əksinə Allaha təvəkkül edərək yoluna davam edir, nəhayət hekayənin sonunda vüsala qovuşur. “Yaşıl gümbəz” dastanının əvvəlində olan ilk beş beytdə Nizami oxucu zehninə yaşıl rəngə yönəlməsi və şeirin təsir gücünün artırılması məqsədi ilə ardıcıl olaraq “səbz” kəlməsindən istifadə edir:

چون که روز دو شنبه آمد شاه (Elə ki, şah birinci gün gəldi,
Yamyaşıl çətir ayın üstünə çəkildi.)
چتر سر سبز بر کشید به ماه
شاد بر افروخته چو سبز چراغ (Yaşıl çıraq kimi parladi,
Çəməndəki mələk kimi yamyaşıl oldu.)
سبز در سبز چون فرشته ی باغ
Libasını yaşıl gümbəzə tərəf apardı,
Ürəyini şad və xürrəm etdi.)
راخت را سوی سبز گنبد برد
دل به شادی و خرمی بسپرد
چون برین سبزه ی زمردوار (Bu zümrüdü yaşıldı,
Bağın bahar yarpaqları saçıldı.)
باغ انجم فشاند برگ بهار
(نظامی، هفت پیکر، بخش ۲۸)

Qırmızı rəng. Apardığımız araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, rənglərin, xüsusilə “sorr” komponentli sözlərin inanclar, dünyagörüşü, yaşayış tərzı və s. ilə çox sıx bağılılığı vardır. Bu rəng haqqında fərqli inanclar mövcuddur. Qırmızı rəng “eşq, qələbə, şadlıq, sevinc, iradə qüdrəti, istilik, həyəcan” mənasını bildirir. Simvolik olaraq qırmızı rəngdə olan qan insan varlığının əsas meyarı olduğundan “həyat” rəmzi də daşıyır. Şair qeyd edir ki, hamı tərəfindən sevilən qızıl güllər də qırmızı rəngdə olur və məhəbbət simvolu kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən qırmızı rəng kədərli mənaları ilə də diqqəti çəkir. Bəzən ədəbiyyatda “ölüm” simvolu kimi işlədilir, bəzən də “şəhadət” rəmzi daşıyır. Bu da fars dilinin lügət tərkibinin zənginliyindən irəli gələn bir məsələdir. Nizami qırmızı rəngi yanar atəşlə müqayisə edərək onu müqəddəs hesab edir:

آتشی زو نشاط را پشتی (Alovdur nəşənin, kefin dayağı,
Zərdüştün kükürd ocağı.
Qandır od kimi gəlir meydana,
Ya da bir ürəkdir batmış al qana.
Qırmızı almanı ürəyindən qoparıb,
Nar dənəsinin ürəyinə sancıb.)
(Nəzmi, həft pıker, bəxş ۲۵)

ocağımüqəddəs atəşi simvolizə edir. Yuxarıda adı çəkilən Zərdüştün kükürd
Qırmızılıq yeni ayının bəzəyidir,
Qırmızı gövhərin qiyməti buna görədir.
Ləqəbi qırmızı kükürd olan qızıl,
Ən gözəl libası qırmızı rəng oldu.
Ruhla qarışığı olan qan,
Canın lüftü olduğuna görə qırmızı oldu.
O kəslərdə ki, yaxşılıq axtarırsan,
Əsl yaxşılıq qırmızı yanaqlıdır.)
(Nəzmi, həft pıker, bəxş ۲۹)

Qırmızı rəngi təmsil edən planet Mars, yəni “Mərrix” sözünün mənəsi budaqlarından oxların düzəldiyi “mərx” ağacından götürülmüşdür. Səmada qırmızı rəngdə nur saçdığına görə bu planeti atəşə bənzədir və ədəbiyyatda ona təşbih edilir. Həmçinin bu planeti qədim Yunan, Roma və İran mifologiyasında Bəhram “müharibə Allahı” da adlandırırlar. Qədim münəccimlər Mars planetini parlaqlığının çox olaması səbəbindən cəsarət, inadkarlıq, töhmət, xəyanət kimi xüsusiyyətləri ona aid etmiş, qədim əfsanədə isə bu planeti məcazi mənada “مريخ خون الود” “مريخ ساحشور” “مريخ يا بهرام نام سياره ی فلک پنجم است و از ستاره های نحس است و به” (Mərrix ya Bəhram Günəş sisteminin beşinci planeti olaraq, nəhs planetlərdən sayılır, düşmənçilik, müharibə, qan tökmə rəmzi hesab edilir). Əsərdə adı keçən Səğləb adlanan vilayət bəzi mənbələrə görə Türkünstanda, bəzi mənbələrdə isə slavyanların məskunlaşdığı ərazilərdə yerləşir.

روز بهرام و رنگ بهرامی (Qələbə günü və qırmızı rəng,
Şah ikisinə bir ad verdi.
Qırmızı bəzək vurdu,
Qırmızı qübbətə tərəf getdi.)
(Nəzmi, həft pıker, bəxş ۲۹)

Yuxarıda adı çəkilən “ruz-e bəhram” (Bəhram günü) qələbə mələyinin günü – hər ayın iyirminci gününü nəzərdə tutur. Nizaminin əqidəsinə görə Mars planetinin rəngi qırmızı, bəzilərinin əqidəsinə görə narıncıdır.

Firuzə (mavi) rəng tarazlıq və sükunət rəmzi sayılır. Mavi rəng haqqında psixologiya, adət və ənənə, dini məzhəblərdə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Təmiz və saf, təslim edici və ümid verən sayılan bu rəng müqəddəs rəng sayılır. İslam fəlsəfəsinə görə mavi rəng səma rəngi olduğundan Allahın, mələklərin, pak varlıqların iqamət etdiyi məkan olduğundan müqəddəsləşdirilmişdir. Rəngləri araşdıran alimlərin fikrincə mavi və ya firuzə rəngi mərkəzi sinir sisteminə sakitləşdirici təsir edir, yüksək təzyiqli, nəbz və tənəffüzü aşağı salır. Bu rəng həqiqət, etimad, eşq, fədakarlıq və təslim olma simvolunu ifadə edir. Qədim dövrlərdən türk xalqları göy rəngə xüsusi diqqət göstərmiş və bu rəngə həssaslıqla yanaşmışlar. Digər rənglərdən fərqli olaraq göy rəng təkə rəng kimi deyil, dünya, səma və türklərin mövcudluğu rəmzini ifadə edir. Nizami göy rəngin ilahi rəng olduğunu qeyd edir. Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, firuzə rəngli qübbədə söylənən hekayəyə diqqət edək. Firuzə rəngi əsərdə “پروزگون” kimi də verilmişdir.

با همه در موافقت کوشید
Göy rəngi düzəltdi və geyindi.
Əzrəq rəngini onda qərarlaşdı,
Elə ki, fələk rüzgərin rənginə büründü.
Əzrəq odur ki, hündür asiman,
Onun rəngindən daha gözəlləşir.)
(Nəzmi, həft pıker, bəxş ۲۹)

چارشنبه که از شکوفه مهر
گشت بیروزگون سواد سپهر
شاه را شد ز عالم افروزی
(Çərşənbə günü ki, sevgi çiçəkləndi,
Bütün asimanı mavi rəngə boyadı.
Şah bütün aləmin işığından,

جامه پیروزگون ز پیروزی Qalibiyyətdən mavi libasda.)

(نظامی، هفت پیکر، بخش ۳۰)

Səndəl rəngi (صندل فام، صندل گون) Yupiter planetinə, həftənin şənbə gününə aiddir. Bu rəng neytral olaraq qara və ağ rənglərin qarışığından ibarət, tünd torpaq rəngi, bəzi mənbələrdə isə torpağın qırmızı rəng çalarına malik olması səbəbindən qırmızımtıl rəngdir. Bu söz alınma rəng adlarına aiddir və Hindistanda bitən, itiuclu yarpaqlara, ağ çiçəklərə, xoşətirli taxta struktura malik ağacdır, qiymətli taxta əşyaların düzəldilməsində istifadə edilir. Nizami Gəncəvi “Yedi gözəl” poemasında həm səndəl ağacının həm rəngi, həm də gözəl qoxusuna işarət edir:

صندل آسایش روان دارد

Səndəl qoxusu cana şəfa verir.

Səndəl başağrını aparır

Ürəkdən hərərətə ciyərdən ağrını aparır.)

(نظامی، ۲۹: ۱۳۷۶)

Səndəl rəngli gümbəz Yupiter planetinə və həftənin cümə axşamı gününə aiddir. Bu sarayın sahibi “Xeyir və Şər” hekayəsini danışan Çin şahzadəsidir. Səndəl ağacının Çin şahzadəsi ilə bağlılığın səbəbi Çin əfsanələrinə görə səndəl ağacının əsrarəngiz və möcüzəvi xüsusiyyətlərə malik olması, Çin dənizinin sularında yerləşən adalarda bitməsi ilə sıx bağlıdır. Bu əfsanələrə görə bu bitki həyat, güc, sağlamlıq, uzun ömür hətta əbədi həyat rəmzidir. Bu səbəbdən hekayənin sonunda Xeyir səndəl ağacının köməyi ilə padşahlıq səadəti və gözünün nuruna qovuşur, Şər üzərində qələbə qazanır və əyninə bu rəngdə geyim geyinir:

پنج شنبه که هست روزی خوب

Cümə axşamı yaxşı gündür,

Xoşbəxtlikdən Yupiterə mənsubdur.

Səhər çağı yayarlı olduğundan,

Səndəldən ud hazırladı.

Səndəl rəngli torpaq göründü,

Şah libas və camları səndəl rəngli etdi.)

(نظامی، ۱-۳۷۱/۲۷۵)

Ağ rəng paklıq, təmizlik simvoludur. Mənavi cəhətdən ağ nur kainatın yerə saçılan ilahi işığı sayılır. Daima nur şəfa bəxşedici ilahi qüvvə, kamil təmizlik simvolu hesab edilmişdir. Bütün fəlsəfələrdə ağ rəngin müsbət xarakterə malik nurani, ismət, günahsızlıq, həqiqət, ən əsası da sülh və müharibələrin sonu rəmzinin daşığına şahid olmuşuq. “Yeddi gözəl”də Zəhra planetinə aid olan ağ rəngli qübbədə yeddinci iqlimin təmsicisi İran şahzadəsi bərqərar olmuşdur. Yeddinci gümbəzdə Bəhrəmin sərgüzəşti qaranlıq və kölgələr aləmlərə başlayıb, nurlu və təmiz dünyaya ilə tamamlanır. Bəhrəm özünün iç dünyası ilə tanış olur, mistik qüvvələrin köməyi ilə rununu zənginləşdirir və kamilliyə çatır. Beləliklə Nizami Gəncəvi ağ rəngi paklıq, təmizlik, günahdan uzaqlaşma rəmzi kimi qaranlıqdan işıqlığa aparıcı hərəkət növü, bir vasitə kimi göstərir:

Cümə günü bu asıman,

Evi günəşdən ağ rəngə bürüdü.

Şah ağ bəzəkli geyimlə

Ağ gümbəzə tərəf yollandı.)

(نظامی، هفت پیکر، بخش ۳۲)

Əsərin bu bölümündə ağ rəng ilə digər məfhumlar- nur, işıqlılıq, ay, ulduzlar və s. ümumiləşdirilir.

چون شب از سرمه فلک پرورد

(Elə ki, gecə fələyin sürməsinə büründü,

Aydın və ulduzların gözü işıqlandı.

گفت: اصل تو چیست؟ گفتا: نور

Dedi: Sənin əslin nədir? Dedi: Nur

گفت: چشم بد از تو؟ دور

Dedi: Pis göz səndəndirmi? Uzaq.)

(نظامی، هفت پیکر، بخش ۳۲)

“Yeddi gözəl” poemasında çox maraqlı məqamlardan biri Nizami Gəncəvi yeddi rəngin yeddi gümbəzlə ifadəsini, onların maddi dünya ilə “عالم ناسوت” ruhlar aləminin “عالم ملکوت” bağlılığını təsvir edilməsidir. Poemada verilmiş yeddi hekayədə rəmzi rəng anlayışının köməyi ilə insanın maddi və mənavi dəyərlərini dəyərləndirərək nümunəvi varlıq kimi təsvir etmişdir. Hekayələr kontekstində iki personaj Məhəmməd Peyğəmbər (S) və Bəhrəm Şah, göylərdə və yerdə iki ruh halı, üfüqlərin və nəfslərin seyr edilməsi qarşılaşdırılır. Əsərin bu süjet xətti monomif (tək əfsanə) nəzəriyyəsi ilə ölçülür. Monomif nəzəriyyəsi ilk dəfə olaraq Jozef Kempbell tərəfindən irəli sürülmüşdür. Kempbell nəzəriyyəsinə görə əsərin qəhrəmanı öz doğma torpaqlarını tərk edir, eyni sınaqlardan, eyni mərhələlərdən keçir, öz missiyalarını başa çatdırmaq üçün öz Vətənlərinə qayıdırlar, bir sözlə eyni həyat yolunu qət edirlər. Bu nəzəriyyəyə əsasən qəhrəmanların qət etdiyi səyahət süjetlərində ortaq qanunauyğunluqlar müşahidə olunur. Peyğəmbər(S) da bu ruhani merac səfərində ilk olaraq real aləm məkanından uzaqlaşır, Borağ və Rəfrəf köməyi ilə müqəddəs diyara qədəm qoyur, yer üzündə görmək və eşitməyi mümkün olayan şeyləri görür və eşidir, son xeyir-duasını aldıqdan sonra ümmətinə qayıdır:

Kim var ki, Allahın əmrini çatdırı başqa,

ORəsuli- xoda Əhmədi Mürsəldir.

Peyğəmbərlər şahı ülgüclü və taclı,

Ülgücü şəriət, tacı Meracdır.)

(نظامی، هفت پیکر، بخش ۲)

Nizami Peyğəmbər(S)in malik olduğu səltənət imkanları simvolik şaquli hərəkətlə, Bəhrəmin isə imkanlarını simvolik üfüqi hərəkətlə göstərmişdir. Peyğəmbərin hərəkəti yeddi səmada, zaman və məkandan kənardadır. Bəhrəmin yer üzərində hərəkəti isə qaranlıqdan başlayır və kosmik nürda, işıqda bitir. Bəhrəmin bu səyahəti maddi zühurun, yaradılışın yeddi mərhələsini xatırladır, şənbə günü Qara rəngli gümbəzdə başlayıb, cümə günü ağ gümbəzdə sona yetir və kamilliyə yetişir.

Xülasə. Hər bir rəngin ali mənşəyi vardır və onlar insan varlığının əhval-ruhiyyəsini təsəvvür gücünün vasitəçiliyi ilə ifadə edirlər. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” əsərində yeddi rəngin hər birinin yeddi qübbə arasında əlaqə olduğunu rəvayətlərlə oxucuya çatdırmışdır. Bu rəvayətlərdə şahzadələr şaha müəyyən əhval-ruhiyyəyə malik, aid olduqları rənglərə uyğun öz hekayələrini danışirlar. Əsərin əvvəlinin qara rəngli gümbəzdə başlayıb, ağ rəngli gümbəzdə bitməsi sevginin gücü ilə mənəvi aydınlaşma səviyyəsinə çatmasını göstərir. Bunu insan ruhunun qaranlıqdan aydınlığa, Allaha qovuşacağı mistik yolun keçidi də adlandırmaq olar. Əsərdə şah bu yolu keçərək ali mənəvi keyfiyyətlərə nail olur, macərə axtarışında olan şahzadədən zorakılığa qarşı mübarizə aparən ləyaqətli və ədalətli şaha çevrilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. بهار عجم. فرهنگ لغات، ترکیبات، کنایات و امثال فارسی. تصحیح کاظم ذرفولیان

2. حسن عمیدفرهنگ عمیدنشر فرهنگ اندیشمندان تهرآن، 1388

3. فرهنگ معین

4. لغتنامه دهخدا

<https://ganjoor.net>

6. Şəfəq Əlibəyli “Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özliliklər”, Bakı, 2008. 353

7. Ю. А. Рубинчик, Персидско-русский словарь, В 2-х тт. М: 1983

Колористическая лексика в поэме «Семь красавиц» Низами Гянджеви

Ключевые слова: персидский язык, Низами Гянджеви, «Семь красавиц», колористическая лексика, цвета

В данной статье проведено исследование лексико-семантические особенности колористической лексики на основе литературного произведения «Семь красавиц» великого поэта Азербайджанского народа Низами Гянджеви. Каждый цвет имеет свою символику, которые связаны с семью созвездиями и с семью днями недели. Гениальный поэт мастерски использовал мистику цветов для описания человеческой сути, общества и поднебесья.

Coloristic vocabulary in the poem "Seven Beauties" by Nizami Ganjavi

Key words: Persian Language, Nizami Ganjavi, "Seven Beauties", collaborative, colors

In this article, a study is conducted on the lexical-semantic features of color terminology based on the literary work “Seven Beauties” by the great poet of the Azerbaijani people, Nizami Ganjavi. Each color carries its own symbolism, which is associated with the seven constellations and the seven days of the week. The brilliant poet masterfully employed the mysticism of colors to describe human nature, society, and the heavens.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ŞİMAL QIPÇAQCASINDA LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏRİN FUNKSIONALLIĞINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR
(XIII-XVII ƏSRLƏR)¹⁷

Giriş. Kodeks Kumanikus (Kodeks). XIII əsrin sonları - XIV əsrin ortalarında Qara dənizin şimalında bir qıpçaq şəhərində yazıldığı təxmin edilən “Kodeks Kumanikus” (“Kodeks”) əsəri iki hissədən ibarətdir: İtalyan bölümü italyanca-farsca-qıpçaqca lüğətdən, alman bölümü isə əsasən İncil, qismən Tövratdan tərcümələrdən, xristian dininə aid nəğmələrdən, qıpçaq dilində notla yazılmış bir dini nəğmədən, qıpçaq folkloruna aid 47 tapmacadan və bir neçə atalar sözündən, latınca-qıpçaqca və qıpçaqca-almanca lüğətlərdən ibarətdir [5, s. 13-36].

Ömcaq-arıqorian mətnləri (OOM). XI-XIV əsrlərdə Ukraynanın bəzi bölgələrinə köçən ermənilərlə həmin bölgənin sakinləri olan qıpçaqlar arasında ticari, mədəni və məişət əlaqələri qurulmuş, bu münasibətlər zəminində qıpçaqların bir qismi arıqorianlığı qəbul etmişdir. Məhz bu səraitdə XVI-XVII (1559-1664) əsrlərdə Oərbi Ukraynanın Kamenets-Podolski və Lvov bölgələrində qıpçaq dilindən vazı dili kimi istifadə edilmiş, çox sayda dini və hüquqi məzmunlu mətnlər arıqorian əlifbasında qıpçaq dilində qələmə alınmışdır [6, s.159-165]. Bu mətnlərin adlandırılmasına gəlincə, türk-islam (birinci xalq, ikinci din) modelini əsas götürərək “qıpçaq-arıqorian” mətnləri ifadəsinə üstünlük verdik. Bu mətnlər qıpçaq təfəkkürünün məhsuludur, onun bazasında türk dilinin leksik fondu dayanır. C.Klauson qeyd olunan əsərlərdə dilin əsas lüğət fondunun qıpçaq türkcəsində olduğunu, bu yazı dilinin “Kodeks Kumanikus”un dilinə çox bənzədiyini, ikinci qat kimi alınma sözlərin slavyan mənşəli olduğunu, erməni mənşəli sözlərin hətta slavyan alınmalarından da az olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, əgər bu xalq erməni əsilli olsaydı, onların əsas sözləri türk deyil, erməni mənşəli olmalı idi [4, s. 759].

Şəkilçilərin funksionallığına təsir edən amillər. Şimal qıpçaqcasında şəkilçinin funksionallaşma xüsusiyyəti orta türk dilinin ümumi özəlliklərini ehtiva etməklə yanaşı, öz spesifikasi ilə də seçilir. Bunun bir sıra səbəbləri var:

1. “Kodeks” örnəyində (47 tapmaca istisna) dil materiallarını yazıya alanların milli mənsubiyyəti. Bir nümunə verək: Dilə və onun sözyaratma imkanlarına, istiqamətlərinə, spesifikasiyaya dərin bələd olmayan müəlliflər feilləri sadaladıqdan sonra həmin feillərin isim / ad variantını *-maq* şəkilçisi ilə düzəltmişlər ki, bu da, fikrimizcə, kalka üsuludur və şəkilçinin funksionallığını süni şəkildə artırmaqdır. Belə ki, “Kodeks”də qıpçaq dilində feilin şəxsə və zamana görə dəyişməsinə dair verilən nümunələrin ardınca latınca və farsca isimlərin qarşılığı kimi həmin feilin məsdər şəkli göstərilmişdir (onlarla belə nümunə var): *yaşırurmən, yaşırdu, yaşır + yaşırmaq* “gizlənmə, yaşınma” (isim) (3v); *kıçkırmak* “səslənmə, çağırma” [5v]; *saklamaq* “gizləmə, qoruma” [6r] və s. [1] Və bu sözləri (*yaşırmaq, kıçkırmak, saklamaq*) müəlliflərin süni yolla düzəltməyi ehtimal etmək mümkündür. Ancaq bu qaydaya həmişə riayət edilməmiş, bəzi feillərdən sonra həmin feillərdən başqa leksik şəkilçilərlə düzəlmiş ad bildiren sözlər qeyd edilmişdir. Məsələn, *tut-, saqın-* feillərinə aid 3 nümunədən (*tutarmən, tuttum, tut; saqınurmən, saqındum, saqınqıl* “Düşün, fikirləş!”) sonra müvafiq olaraq *tutqun “əsir, dustaq”, saqınq “düşüncə, fikir”* isimləri verilmişdir [7r]. Buradan aydın olur ki, tərtibatçı feil köklərinə aid isim nümunələri bilirsə, yazmış, bilmirsə, məsdər formalarını qeyd etmişdir. Ehtimal ki, bir tərəfdən feillərin məsdər feildəki hərəkətin adını bildirməsi də tərtibatçının bu şəkilçini sırf leksik şəkilçi kimi götürməsinə səbəb olmuşdur. 2. Qıpçaq dili yazılı ədəbi dilin formalaşma prosesinə, ümumilikdə bu dil daşıyıcılarının dünyanın kültür həyatında roluna görə oğuz və karluq qrupundan nisbətən geri qalmışdır. Həm də şimal qıpçaqcası türk-islam mədəniyyətindən nisbətən kənarında, eyni zamanda qeyri-islam (xristian, yəhudi) kulturlərinin əhatəsində formalaşmışdır. Nəticə etibarilə bu dildə şəkilçilərin funksionallaşmasının spesifikasiyada ekstralingvistik və ekstrakültür amillər də müəyyən rol oynayır. 3. Qarşılıqlı əlaqələr zəminində dilə yeni gələn anlayışları (dini, məişət, sosial) ifadə etmək üçün bəzi şəkilçilərə müraciət edilmiş, məsələn *-taş, -daş* şəkilçisi vasitəsilə ad+taş modeli əsasında onlarla yeni söz düzəldilmişdir. Bu şəkilçi hətta slavyan mənşəli alınma sözlərə belə artırılmışdır.

Bəzi şəkilçilərin funksionallaşma xüsusiyyətləri. Leksik şəkilçilərin funksionallaşma xüsusiyyətlərinin diaxronik aspektdə tədqiq edilməsi leksik şəkilçilərin ümumi mənzərəsini, hansı şəkilçilərin daha funksional olduğunu, hansı mənə ktaeqoriyalarında sözlər əmələ gətirdiyini, funksionallaşmada müasir dillə müqayisədə daralma, yoxsa genişlənmə istiqamətini tutduğunu ortaya çıxarmaqda mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Kodeks” və QQM-dəki qıpçaq dili materialları da şəkilçilərin funksionallaşma xüsusiyyətlərinin faktiki nümunələrini ortaya qoymaq üçün əhəmiyyətli mənbədir:

*-çit*⁴. Bu şəkilçi müasir türk dillərində olduğu kimi, şimal qıpçaqcasının materiallarında da adlardan xüsusilə peşə mənəli isimlər düzəldir. “Kodeks”in 44r və 45r vərəqlərində *-çit* şəkilçisi ilə düzələn və peşə bildiren sözlər toplu şəkildə verilmişdir: *baqırçı “aşpaz”* [6v]; *ırçı “şərqiçi, nəğməçi”* [45r]; *otaçı “həkim cərrah”* [44r]; *bağçaçı “bağban”* [45r] // *baxçaçı, bağçaçı* (QQM); *yarquçı “hakim, hökm verən”* [45v]; *borlaçı “şərabçi”* (QQM); *xökümçi “hakim”* [44r]; *kütövçi “çoban”* [61v]; *kaznaçı “xəzinədar”* [82r] və s. “Kodeks”dən verilmiş nümunələr göstərir ki, *-çit* şəkilçisinin o dövrdə funksional əhatə dairəsi geniş olmuşdur. QQM-nin dilində, yəni “Kodeks”dən sonra qıriqorian mühitində yazılan əsərlərdə bu şəkilçinin əhatə dairəsinin bir az da genişləndiyini görürük. Belə ki, bir sıra sözlər “Kodeks”lə eyni olsa da, onlarla söz var ki, onlara birincidə rast gəlmirik: *Arabacı “arabacı”; aşçı “aşpaz” avçı, avçı ~ avuçu “ovçu, balıqçı”; baltacı “baltaçı”; başçı “başçı”; bəkiçi / bəğiçi “mühafizəçi, gözətçi”; bostançı “sultanın mühafizəçiləri (yeniçrilərə qarşı), sultan sarayının və şəhərin əsgərləri”*. Bunlar həm də dəyişən sosial-siyasi və mədəni-iqtisadi mühitin şərtlərinin tələbi ilə meydana gələn sözlərdir.

¹⁶ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, fil.ü.f.d., böyük elmi işçi; Bakı Avrasiya Universiteti, Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrası, müəllim, ORCID: 0009-0004-8259-1621; imeyl: imanyarquliyev@gmail.com

¹⁷ Bu mövzuda “AZLİNQ 2024 – Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransda çıxış edilmiş və məqalənin xülasəsi çap edilmişdir.

“Kodeks”də *-çı* şəkilçisi ilə düzələn mücərrəd isimlər arasında müsbət məzmunlu sözlərə rast gəlinmir. Burada mücərrəd (mənfə) mənalı sözlərə artırılaraq “həmin xüsusiyyəti özünə peşə edən şəxs” mənasında 8 sözün yarandığını görürük: *ötrükçi* “yalançı” [50r]; *esrikçi* “əyyaş” [66r]; *öpkəlməkçi* “hirsli, qəzəbli” [66v]; *kızqançı* “acgöz, tamahkar” [66v]; *çakuçı* “aravuran” [66v]; *uşaqçı* “dedi-qodu yayan, sözgəzdiren” [66v]; *uyşaxçı* [58v] - *ayınçı* “böhtançı” [81r]. Şəkilçinin bu funksiyası dilimizdə *yalançı, küyçü, gopçu, süründürməçi* kimi sözlərin düzəldilməsinə xidmət edir və qıpçaq dilində olduğu kimi bu gün də əsasən mənfə mənalı sözlər düzəldir. Ancaq bu şəkilçinin “Kodeks”dən iki əsr sonra QQM-də funksionallığını artırdığını, qeyri-etik, cəmiyyət dəyərlərinə zidd məzmunlu anlayışları ifadə etməklə yanaşı (onlarla nümunə var, əslində bu istiqamətdə də funksionallıq güclənmişdir), müsbət məzmunlu sözlər düzəldiyini də müşahidə edirik: *Algışçı* “dua edən, alqış tutan”; *çidovuçı, çidovçı* “səbirli, itaətkar, sözə qulaq asan”; *xıynçı* “şəhid, qurban”, *öğütçi* “öyüd verən, yaxşı örnək olar”, *sadağaçı* “bol sədəqə verən, xeyirxah”, *söğbətçi* “müxatəb, xoşsöhbət” və s. QQM-də *saqışçı* “müdrək, düşünən”; *səbəbçi* “səbəbkar, təqsirkar”; *tilçi* “1. Gəvəzə; 2. casus” kimi maraqlı nümunələrə də rast gəlirik.

Eyni zamanda QQM-də *-çı* şəkilçisi ilə düzələn onlarla mənfə məzmun ifadə edən söz vardır ki, onlara “Kodeks”də rast gəlinmir: *ziançı* “ziyana səbəb olan, ziyaxor”; *qaraqçı* “dilənçi”; *xaraxçı* “haramı, quldur”; *kıspışçı* “dedi-qodu yayan, pis ağız, iftiraçı”; *kufurçı* “kafir, dinsiz”; *küfürçü, küfürüçü* “söyüş söyən, söyüşçül” və s.

Göytürk dilində *-çı* şəkilçisi ilə kök mənanaya uyğun düzəldilmiş bir sözə rast gəlinir: *armakçı* “yalançı” [7, s. 209]. Buradan belə nəticə çıxır ki, *-çı* şəkilçisinin bu funksiyası Göytürk dövründən sonra, türklərin müxtəlif ölkələrə köçü, mədəni, iqtisadi inkişafı, müxtəlif kulturlərlə tanış olması ilə işləkliyini artırmış, türklərlə ərəb və farslar arasında mədəni əlaqələrə qədər genişləndirmiş və sabitləşmiş, daha sonra bəzi ərəb-fars alınmalarının işləkləşməsi nəticəsində nisbətən zəifləmişdir.

***-li* şəkilçisi.** Bu şəkilçi “Kodeks” və QQM-də əsasən sifətlər düzəldir. KDQ-dən fərqli olaraq, dodaq ahənginə əsasən riayət edilir: *tatlı* “xoş, sevimli” [30v]; *alqışlı* 1. “bərəkət, bolluq” [37v]; 2. “müqəddəs” [62v]; *uşlu* “ağıllı” [49r]; *ızarlı* “paxıl, qışqanc” [50r]; *erkli* “güclü, qüvvətli, qadir, uca” [76r]; *körkklü* “gözəl, qəşəng” [38v]; *tatlıqlı* “dadlı, ləzzətli” [38r]; *büganəklı* “örtülü, üstü örtülü” [60v]; *borçlı* “borclu” [10v]; *yamğurlu* “yağışlı” [37r]; *aylı* “hamilə” [76r] və s.

QQM-də “Kodeks”dəki bir çox nümunələr əksini tapmaqla yanaşı, “Kodeks”də olmayan düzəltmə sözlər də işlənmişdir. Ümumiyyətlə *-lı* şəkilçisi tarixin bütün dövrlərində funksional dairəsinə və işləkliyinə görə məhsuldar olmuşdur. QQM-də verilən nümunələrə baxaq: *abıntayerli* “macərəpərəst, riskli, etibarsız”; *ağıraxanlı* “hamilə” (Azərbaycan dilində də işlənir); *ağlı* “ağıllı, iti zəkalı, izahlı, öyrənməyə həvəslı”; bilikli “məlumatlı”; *əminli* “barış, sülh, hüzur”; *esli* “ağıllı, məntiqli, zəkalı, müdrək”; *kiyinişli* “geyimli, paltar geyinmiş” və s. QQM-də bu şəkilçi slavyan mənşəli alınma sözlərə də artırılmışdır: *znaklı* “işarəli, bariz, önəmli, diqqətə layiq”; *vzroklu* <зоркуи “iti baxışlı, görmə qabiliyyəti olan”. QQM-də “Kodeks”dən fərqli olaraq *-lı* şəkilçisinin müəyyən bölgəyə mənsubluq mənasında yer adlarına artırıldığını görürük: *Qarqarlı* “Qarqarlı, Qarqardan olan”; *kafalı* “kəfəli”; *kiyovlu* “kiyevli”; *lehli* “polşalı”; *olaxlı* “moldovalı”; *romalı* “romalı”; *stimbollu* “istanbullu”; *tokatlı* “toqatlı” və s. Qeyd edilən yer adları ilə bağlı isimlər Osmanlı imperiyası ilə əlaqələrlə, bölgənin etnik tərkibi ilə yanaşı, o dövrdə Krım və digər Ukrayna torpaqlarında Türkiyədən gələn xeyli türkün yaşadığını da göstərə bilər.

***-taş (-daş), -dəş* şəkilçisi.** B.Serebrennikov və N.Hacıyeva *-taş* affiksini əsas funksiyasının birgəlik ifadə etmək olduğunu qeyd etmişdir. Alimlərin fikrincə, “*affiksin birinci tərəfi yerlik halın -ta, -to affiksidir, ikinci komponent tophu çoxluğun qədim affiksinin təzahürüdür*” [8, s.130]. Bu şəkilçi qədim dövrdə isimdən isim düzəltmə funksiyasını icra etmiş və bəzən sait ahənginə tabe olmamışdır. Göytürk dilində *kadaş* “qardaş, yaxın qohum”, qədim uyğur dilində *atdaş* “adaş”, *ıştaş* “aynı işi görən”, *koldaş* “dost, yoldaş”, Qaraxanlı dövründə, “Kutadqu-Bilik”də *erdəş* “dost, yoldaş” *kadaş* “qardaş, qohum”, *karındaş* “qardaş”, *kirdəş* “eyni evdə yaşayan qonşu”, *könüldəş* “könül dostu”, *tudaş ~ tüdəş* “oxşar”, Xarəzm türkcəsində *amtdaş* “and ortağı” və s. [Bax. 9, s. 1506-1511]

Bu morfem müasir dilimizlə müqayisədə o dövrün qıpçaq dilində daha işləkdir. “Kodeks”də şəkilçiyə aid maraqlı nümunələr vardır: *Karındaş* [49r] - *karandaş* “qardaş” [66v]; *meşüdəş* “birlikdə sonsuz olan, əbədiliyi bölüşən” [74v]; *teşdəş* “bərabər, tən” [72v]; *tözdəş* “eyni keyfiyyətdə olan” [74v]. Göründüyü kimi, bu nümunələrin çoxu dini məzmun kəsb edir. *Ataş* “adaş” *at* (“ad, isim”) + *taş* [81v]. Bu sözü *at* “ad” + *taş* “yoldaş” kimi də izah etmək olar. Ancaq C.Klauson onu *addaş, attaş* fonetik formaları ilə əlaqələndirir [3, s. 72].

QQM-nin dilində işlənən nümunələr *-daş* şəkilçisinin funksional inkişafını göstərən tarixi faktlardır. Bu həm də tərcümə dilində zərurətdən doğan söz quraşdırmaların nəticəsi ola bilər. QQM-nin dilində bu şəkilçiyə “birlikdə olmaq, bərabər olmaq, ortaqlaşmaq” mənalarda 50 sözün tərkibində rast gəlinir: *avazdaş* “səmit hərf, ahəngli”, *avdaş / avdaş* “ov yoldaşı”, *barabardaş* “ortaqlaş, yoldaş, günah, cinayət ortağı”; *bardaş* “yoldaş, tərəfdar yoldaşlıq edən; bölünməz, tək tip”, *cinsdaş* “eyni növ, qəbilə, xalq”; *cüftdəş / cüftdəş / cüfttaş* “ortaqlaş, həyat yoldaşı”; *dındaş / dındaş* “eyni dinə inanan, dındaş”; *farahdaş* “daima birlikdə sevinən”, *hormatdaş / hörmətdəş* “eyni zamanda hörmət, sayğı göstərilən”, *ışdaş* “ortaqlaş, işləyən”, *kəлиндəş/kəлиндəş* “gəlin”; *klaqandaş* “eyni niyyətdə olan, günah ortağı”; *kundaş* “(dini) bayramı birlikdə keçirən”; *xabardaş/habərdəş* “eyni bilik və təcrübəyə malik olan, yetkin”, *xaçdaş* “birlikdə çarxıya çəkilən”; *xardaş* “qardaş”; *xaribdaş/xaribdaş* “qürbətdə, sürgündə yoldaş”, *xılındaş* “hərəkət, əməl ortağı”, *xıyındaş* “eyni taleyi bölüşən”; *xıldaş* “iş yoldaşı, işçi”, *muşxıldaş/müşxüldüş* “başqalarının kədərinə ortaqlaşan”, *oğraşdaş/oğraştaş* “döyüş yoldaşı” və s. [9, s.1509].

Digər türk dillərində, xüsusilə qıpçaq qrupu dillərində daha işləkdir: *avıldas* “eyni kəndli”; *otandas* “vətəndaş”; *jıldas* “yaşıl” (**qazax**); *kurdaş* “yaşıl, uşaqlıq dostu”, *coldaş* “yoldaş, dost”; *könüldəş* “sevən”, *kursaktaş* “eyni anadan doğulan” *emçəktəş* “süd qardaş”; *söökötös* “akraba, qohum” (**qırğız**), *adas* “adaş”; *karındaş* “qardaş” (**qaraqalpaq**); *avıldas*

“həmkəndli”; *karındas* “bacı” (**noqay**), *tuğandaş* “düşmən”; *cinayəttəş* “cinayət ortağı”; *şəşədəş* “içki ortağı”; *ıruğdaş* “qəbilədəş”; *yuldaş* “yol arkadaşı”; *ildəş* “yuttaş, vətəndaş”; *yaktaş* “həmsəri, yerli”; *üzəktəş* “mərkəzə aid”; *yartulaş* “yarı yarıya” (**başqırd**); *anadaş* “doğma, anabir; bacı”; *maslakdaş* “həmfikir, dava yoldaşı”; *sırdəş* “səmimi, dost, sirdəş” (**qumuq**), *adaş*, *addaş* “adaş”; *aydaş* “eyni ayda olan”; *arhadəş* // *arhardəş* “dost, yoldaş”; *ahrandəş* “yaşad”, *ahıladaş* “dəstəkçi”; *boydaş* “birlikdə böyüyən”; *zamandaş* “çağdaş”, yalandaş “günah, cinayət ortağı”, *karadaş* “qardaş”, *kardaş* / *hardaş* “kardeş”, *kızhardaş* / *hızhardaş* “bacı” (**karaim**) sözlərində də bu şəkilçinin müxtəlif variantlarına rast gəlinmişdir. Burada diqqət çəkən məqam qıpçaq dillərində *-daş* şəkilçisinin həm funksionallıq baxımından inkişaf etmiş affiks olması, həm də çoxlu variantlara malik olmasıdır. Digər tərəfdən sanki bu şəkilçi qıpçaq qrupunda oğuz türk dilləri ilə müqayisədə daha geniş işlənmişdir. Həmçinin QQM-də *-taş*, *-daş*, *-taş*, *-daş* variantları ilə yanaşı, *-diş*, *-doş*, *-töş*, variantlarına da rast gəlinir. Xüsusən QQM-də, dolayısıyla XVI-XVII əsrlərdə qıpçaq (bu dil tatar dilinin də əsas qaynaqlarından birini təşkil edəcəkdə) dilində rast gəlinən funksionallıq müasir qıpçaq dillərində də özünü göstərir. Bu dillərdə bir çox nümunələr var ki, onlar kök+şəkilçi qovşağında assimilyasiya hadisəsi təsiri bağışlayır: *kadırlaş* “dost”; *atalaş* “qohum-əqrəbə”; *üzəngiləş* “yaşad, tay-tuş”; *körşiləş* “qonşu”, *tumaləş* “yaxın qohum”; *bavırlaş* “qohum əqrəbə”; *japsarlaş* “bitişik” (qazax), *atalaş* “eyni atadan olan, qardaş”; *enələş* “qardaş”; *doorloş* “müasir, çağdaş” (qırğız), *atlaş* “adaş”; *bahaləş* “eyni qiymətdə olan”; *jərləş* “həmsəri”, *elləş* “eyni qəbilədən, eldən olan” (noqay) [9, s. 1509].

QQM-də *-daş* şəkilçisinin feillərdən isim törətmə funksiyası da müəyyən edilmişdir: *ayırıldıaş* “ayrılmış, bölünmüş; bölümündə yer alan; varis”; *başlandıaş* “birlikdə başlayan; qurucu”; *bəslandıaş* “birlikdə yeyən, qidalanan”; *birləndəaş* “dost, yoldaş, sevgili, ortağ”; *boldaş* “birlikdə olan, yoldaşlıq edən, dava yoldaşı, *yuqurdaş*, *yüğürdəş* “birlikdə işləyən; dördnala qaçan” və s. Bu şəkilçinin feilə artırılmasına türk dilinin dialektologiya lüğətində *toğtaş* “eyni vaxtda doğulan” sözündə rast gəlinir.

-daş şəkilçisi müasir türk dilinin və milliləşmə meyillərinin təsiri ilə son dövrlərdə Azərbaycan dilində funksional genişlənmə kəsb edir. Belə ki, internet materiallarında, sosial mediada bu şəkilçi ilə yaranan çoxlu sözlər işlənmişdir. 2021-ci ildə çap olunmuş Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya lüğətinə *cığırdaş*, *cığırdaşlıq*, *çağdaş*, *dərddəş*, *dindəş*, *dindəşliq*, *əsrdaş*, *məsləhətdəş*, *nəsildəş*, *oyundaş*, *partiyadaş*, *sənətdəş*, *süddəş*, *yaşdaş*, *yurddaş*, *zamandaş* kimi sözlərin salınması [2], əslində, bu tendensiyanın dilin sənəd kitabında əksini tapmasıdır.

-ça. “Kodeks”də və QQM-də müxtəlif məzmunu sözlər əmələ gətirmişdir: *burquça* “nəfəs aləti, kiçik boru, ney” [K, 45r]; *bakça* “bağça” [K, 40r]; *bürçə* “birə” [K, 54v]; alaça “alaca” [57v]; “Kodeks”də işlənən “barça” sözündə də eyni şəkilçini aydın görmək mümkündür. *Tatarça* “tatar dilində” *Yesus Kristus Bitik tilingə*, *tatarça kutkardaçı* “İncildə İsus Xristos, tatar dilində xilaskar” (K, 61v). “Kodeks”də cəmi bir sözdən bu mənada söz düzəldən *-ça* şəkilçisi QQM-də daha işləkdir ki, bu da bir yandan ictimai-siyasi əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədardır: *cuhutça* “yəhudi dili”, *ermişiça* “erməni dili”. Bu söz həm də erməni əlifbasında qıpçaqca yazılmış, qriqorian məzmunlu mətnlərdəki dilin adı mənasında işlənmişdir. Yəni: 1. Ermənicə, 2. Qıpçaq-qriqorian dili; *Latinçə* “latın dili”; *orusça* “rus dili”; *tatarça* “tatar dili”. *Tatarça* sözü ilə tatar, qıpçaq, polovets, qriqorian- qıpçaq-qriqorian dilləri nəzərdə tutulmuşdur. *Türkçə* “türk dili”; *urumca* “yunan dili”. Göründüyü kimi, “Kodeks”lə müayisədə QQM-də bu şəkilçinin funksionallığını artırdığını müşahidə edirik.

Nəticə. Bu araşdırmada şimali qıpçaq türkcəsində (XIII-XVII əsrlər) ad əmələ gətirən bir neçə şəkilçinin funksionallığı və işlənmə tezliyi qiymətləndirilmişdir. Beləliklə, türk dilinin orta dövr şimal qıpçaq dili qoluna aid nümunələr əsasında leksik şəkilçilərin funksionallığı, funksionallığın spesifikasi, dolayısıyla ad bildirən sözlərin təşəkkülünün ümumi mənzərəsini verməyə çalışmışıq. Qıpçaq dilində şəkilçinin funksionallaşma xüsusiyyəti orta türk dilinin ümumi özəlliklərini ehtiva etməklə yanaşı, öz spesifikasi ilə də seçilir: 1. Qıpçaq yazı dilinin gec formalaşması 2. Şimal qıpçaqcası türk-islam mədəniyyətindən kənarda, eyni zamanda qeyri-islam kulturlərinin əhatəsində olması 3. Qıpçaq mətnlərini yazıya alanların əcnəbi olması.

Nəticə etibarilə bu dildə şəkilçilərin funksionallaşmasının spesifikasi daha çox ekstralingvistik və ekstrakültür amillərin təsiri ilə izah edilir. İşləndiyi bölgənin xüsusiyyətləri, təmasda olduğu mədəniyyətlər və tərcümə fəaliyyətlərinə görə QQM-də türk dilinin təbii istiqamətlərində kənara çıxan sintaktik və morfoloji özəlliklər özünü göstərmişdir. Ehtimal ki, *-daş* şəkilçisi də QQM-də bu amillərin təsiri ilə süni şəkildə funksional genişlənməyə məruz qalmışdır. Çünki heç bir dövrün əsərlərində və türk dillərində sözügedən affiks bu qədər geniş işlənməsinə rast gəlinmir. *-daş* şəkilçisi müasir türk dilinin və milliləşmə meyillərinin təsiri ilə son dövrlərdə Azərbaycan dilində də funksional genişlənmə kəsb edir.

Xülasə, “Kodeks”in kuman lüğətində müəyyən miqdarda fars mənşəli sözlər olsa da, o dövrün digər bir çox türk əsərlərində rast gəlinən *-na*, *-ba*, *-bi*, *-zar*, *-stan*, *-xana*, *-gah*, *-baz*, *-dar*, *-kar*, *-zadə*, *-xor*, *-bənd*, *-pərəst* kimi fars mənşəli leksik şəkilçilərə rast gəlinmir. “Kodeks”in dil materiallarında şəkilçilərin funksionallığına dair mənzərə QQM-nin dili ilə müqayisədə ekstralingvistik amillərin və fərqli kulturlərin təsirinə daha az məruz qalmış dil təsiri bağışlayır. Bu da o dövrdə bölgənin demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsi ilə birbaşa bağlıdır. Qriqorian mühitində yazılan, eyni zamanda slavyan təsirinə məruz qalan, həmçinin türklərin Dəşti-Qıpçaqda nüfuzunun zəiflədiyi bir dövrə təsadüf edən Qıpçaq-qriqorian mətnlərinin dilində şəkilçilərin funksionallığı əvvəlki dövrün ənənəsini qorusa da, adı çəkilən faktorların təsiri ilə fərqli və spesifik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Bu dövrün dil materiallarının araşdırılması fərqli dil, din, kültür kimi amillərin qıpçaq dili nümunəsində türk dillərinin sözyaratma prinsiplərinə və spesifikasiyaya təsir formalarını ortaya çıxarmaq baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Argunşah M., Güner G. Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015, 1079 s.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 728 s.

3. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, 989 p.
4. Gökdəğ B. A., Şimşək Y. Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı? // Yeni Türkiyə, 60/2014, s.756-767.
5. Quliyev, İ. Codex Cumanicus və kuman dilinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2023, s. 13-36
6. Quliyev, İ. XVI-XVII əsrlər qriqorian qıpçaq dili və əsərləri // Professor Həsən Mirzəyev-95 "Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, I hissə, Bakı, 29 noyabr 2024, s.159-165
7. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: "Nurlan", 2004, 428 s.
8. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: "Səda", 2002, 380 s.
9. Şenyüz, F. Ermeni Harfli Kıpçakçada -Dağ Eki Üzerine // X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, 2018, s. 1506-1511.

Açar sözlər: Kodeks Kumanikus, leksik şəkilçilər, ekstralingvistik amillər, funksionallıq

Keywords: Codex Cumanicus, lexical suffixes, extralinguistic factors, functionality

Ключевые слова: Кодекс Куманикус, лексические суффиксы, экстралингвистические факторы, функциональность

Şimal qıpçaqçasında leksik şəkilçilərin funksionallığına təsir edən amillər (XIII-XVII əsrlər)

Xülasə

Qıpçaq türkləri Orta əsrlərdə türk, şərq, ümumən dünya tarixində önəmli iz buraxan üç böyük türk xalqından biridir. Qıpçaqlar Qafqazın, Misirin, Şərqi Avropanın və Dəşqi-Qıpçağın ictimai-siyasi və mədəni-məişət həyatında önəmli rol oynamışlar. Şimal qıpçaqçası termini isə əslində şərti təsnifatın bir komponenti olub, keçmiş Dəşti-qıpçaq, indiki Ukrayna və Krım bölgəsində yaşamış qıpçaqların dilini ifadə edir. Şimal qıpçaqçasının tarixi mənbələri arasında iki qaynaq önəm daşıyır: 1. Kodeks Kumanikus 2. Qıpçaq-qriqorian mətnləri. Kodeks Kumanikus XIII-XIV, Qıpçaq-qriqorian mətnləri XVI-XVII əsrlərdə yazılmış olub ümumilikdə bir dilin təxminən beş əsrini əhatə edir.

Bu araşdırmada tarixi qıpçaq türkcəsində bir sıra şəkilçilərin funksionallığı və işlənmə tezliyini qiymətləndirilmiş, şəkilçi funksionallığını şərtləndirən amillərə toxunulmuşdur. Beləliklə, şimal qıpçaqçasına aid nümunələr əsasında leksik şəkilçilərin funksionallığı və şəkilçi funksionallığının spesifikasiyasına dair ümumi mənzərəni verməyə çalışmışıq.

Factors affecting the functionality of lexical suffixes in northern kipchak language (XIII-XVII centuries)

Summary

Kipchak Turks are one of the three great Turkic peoples who left an important mark on the history of the Turks, the East, and the world in general in the Middle Ages. The Kipchaks played an important role in the socio-political and cultural life of the Caucasus, Egypt, Eastern Europe and Dashti-Kipchak. The term Northern Kipchak, in fact, as a component of the conventional classification, refers to the language of the Kipchaks, who lived in ancient Dashti-Kipchak, present-day Ukraine and Crimea. Among the historical sources of North Kipchak, two sources are important: 1. Codex Cumanicus 2. Kipchak-Gregorian texts. Codex Cumanicus was written in the XIII-XIV centuries, Kipchak-Gregorian texts was written in the XVI-XVII centuries, and in total they cover about five centuries of one language.

In this study, the functionality and frequency of development of a number of suffixes in historical Kipchaks were evaluated and a number of factors that determine the functionality of the suffix have been touched upon. Thus, we have tried to present a general picture of the functionality of lexical suffixes, the specificity of functionality, and thus the formation of words denoting names based on the examples of Northern Kipchak.

Факторы, определяющие функциональность лексических суффиксов северного кипчака (XIII-XVII вв.)

Резюме

В средние века тюрки-кипчаки были одним из трех основных тюркских народов, оставивших важный след в истории тюрков, Востока и всего мира в целом. Кипчаки играли важную роль в общественно-политической и культурно-бытовой жизни Кавказа, Египта, Восточной Европы и Дашки-Кипчака. Термин «северокипчакский» фактически является составной частью традиционной классификации и относится к древнему дашти-кипчакскому языку, языку кипчаков, проживающих на территории современной Украины и Крыма. Среди северокипчакских исторических источников важны два источника: 1. Кодекс Куманикус и 2. Кипчакско-грегорские тексты. Кодекс Куманикус был написан в XIII-XIV веках, тексты Кипчак-Грегора - в XVI-XVII веках, и в общей сложности они охватывают около пяти веков единого языка.

В данном исследовании были оценены функциональность и частота использования ряда суффиксов в историческом кипчакском тюркском языке, а также затронуты факторы, определяющие функциональность суффиксов. Таким образом, мы попытались дать общее представление о функциональности лексических суффиксов и специфике функциональности суффиксов на примере северных кипчаков.

Rəyüci: professor İ.Kazımov

DİLDƏ SÖZALMA PROSESİ: İNTRALİŊQVİSTİK VƏ EKSTRALİŊQVİSTİK SƏBƏBLƏR

Giriş. İngilis dilinin leksikasında mövcud olan alınma sözlərin söz yaradıcılığında işlənməsinin intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəbləri mövcuddur. Alimlər alınmaların yaranmasının ekstralinqvistik səbəblərinə coğrafi faktor və müxtəlif mədəniyyətlərin iqtisadi, sosial və siyasi inteqrasiyasını aid edirlər.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, lüğətin inkişafında ekstralinqvistik amillərin əhəmiyyətinin bariz nümunəsi ingilis və fransız dilləri arasında əlaqələr olub.

Amma bununla da razılaşmaq lazımdır ki, başqa dillərdən söz almanın baş verməsi üçün müəyyən növ psixoloji ilkin şərtlər, etnocəmiyyətin yeni şüurunun proqramlaşdırılması, onun yeni sözləri qavramağa hazır olması gərəkdir. Ekstralinqvistik alınma faktorları ilə yanaşı, tədqiqatçılar bəzi intralinqvistik faktorlar da müəyyən etmişlər. Hər bir mədəni-linqvistik təmas zonasının bu və ya digər tendensiyanın üstünlükləri ilə söz alınması üçün özünəməxsus daxili struktur səbəbləri var. Alınmalar xarici dillə bağlı hər hansı sahə ilə bu və ya digər şəkildə əlaqəli olan insanlar üçün böyük imkanlar açır.

Əsas hissə. Əcnəbi sözlərin alınması üçün intralinqvistik səbəblərə aşağıdakılar daxildir:

1. resipient dilin koqnitiv bazasında olmaması səbəbindən bir obyekt və ya hadisənin adlandırılması zərurəti.
2. mövcud adın qeyri-dəqiqliyinə görə obyekt və ya hadisənin adlandırılması zərurəti.
3. resipient dildə bir ifadə bir yeni alınma sözlə əvəz edildikdə, “təsərrüfat arzusu” və ifadələrin sadələşdirilməsi.

Başqa dillərdən sözlərin alınmasının ekstralinqvistik səbəbləri müəyyən linqvistik meyilləri formalaşdırır.

Alınma sözlərin ekstralinqvistik səbəbləri alınma sözlərin ekstralinqvistik əlaməti sayıla bilər. Belə bir xüsusiyyət, məsələn, nominasiya obyektinin özünün aktuallığı ilə əlaqəli alınma sözün mənasının əsasını təşkil edən konsepsiyanın kommunikativ aktuallığıdır.

Yerli sözlərin istifadəsinin aşağı tezliyinin necə müəyyən edildiyi də aydın deyil, bu o deməkdir ki, az istifadə olunan anlayışlar “alınma” kimi qeyd olunur.

Hər bir dildə alınmaların sayı çoxdur, lakin hələ də bütün sözləri saymaq mümkün deyil. Bunun səbəbləri əcnəbi sözlərin daim artması və dilə sonsuz daxil olması, həmçinin assimilyasiya prosesidir ki, bununla əlaqədar sözün mənşəyini müəyyən etmək asan deyil. Bu proses əcnəbi sözlərin alınma dil tərəfindən aktiv qavranılması hesabına baş verir, çünki o, sözü dil sistemindəki ən əlverişli mövqeyinə görə dəyişdirir.

Ekstralinqvistik səbəblərdən biri də resipient dilində müvafiq vahidin malik olmadığı unikal konnotasiyaya malik sözlərdən istifadə etmək üçün sosial-psixoloji ehtiyacdır. [10, s. 30].

Fransız leksik vahid *boutique* – “bahalı ərazidə yerləşən, bahalı, əsasən, nadir mallar satan kiçik mağaza” – bu tip mağazaları ifadə edərkən həm neytral ingiliscə *shop* sözünü aydınlaşdırmaq, həm də konkret ticarət yerinin nüfuzunu vurğulamaq üçün istifadə olunur [10, s. 48].

Başqa dillərdən söz almanın sosial səbəbi həm də müəyyən bir dildən sözlər götürmək üçün “lingvistik moda” adlanan əcnəbi sözlərdən istifadənin prestijidir. Bəzi dilçi alimlər belə fikirdədirlər ki, nitqində əcnəbi sözlərdən istifadə edən şəxs yerli söz ehtiyatına üstünlük verəndən daha çox adresat tərəfindən tanınmağa və hörmətə layiqdir.

S.İ.Smetanina tamamilə əks fikir söyləyir, o hesab edir ki, əcnəbi leksikadan köklərinə görə qətiyyətli milli prinsiplərlə bağlı olmayan yeni hadisələri nominasiya üçün istifadə olunur. Bu, yerli və ya əvvəllər qəbul edilmiş mənaca yaxın leksemlər arasında iyerarxiy cütlərin yaranmasına səbəb olur ki, onlar ya xarici dil lüğətini sıxışdırmağa, ya da onunla sinonimik əlaqəyə girməyə çalışırlar [8, s. 152].

Əcnəbi sözün nitq praktikasına alınması və aktiv daxil olmasının digər, həm də mahiyyətinə görə sosial-psixoloji faktoru onun təyin etdiyi anlayışın kommunikativ aktuallığıdır [6, s. 28].

S.V.Maqnuşev və A.V.Pavlova həm də akseptor-dildə alınmaların yaranmasının ekstralinqvistik səbəblərinə coğrafi faktor və müxtəlif mədəniyyətlərin iqtisadi, sosial və siyasi inteqrasiyasını aid edirlər.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, lüğətin inkişafında ekstralinqvistik amillərin əhəmiyyətinin bariz nümunəsi ingilis və fransız dilləri arasında əlaqələr olub.

1066-cı ildə normanların İngiltərəni zəbt etməsindən sonra ingilis dilinə fransız dilindən xeyli söz keçmişdir, məsələn: *honour* – şərəf, *noble* – alicənab, *fine* – zərif, *gentle* – nəcib, *courteous* – nəzakətli, *army* – ordu, *enemy* – düşmən, *battle* – döyüş, *war* – müharibə [7, s. 157]. Amma bununla da razılaşmaq lazımdır ki, başqa dillərdən söz almanın baş verməsi üçün müəyyən növ psixoloji ilkin şərtlər, etnocəmiyyətin yeni şüurunun proqramlaşdırılması, onun yeni sözləri qavramağa hazır olması gərəkdir. Ekstralinqvistik alınma faktorları ilə yanaşı, tədqiqatçılar bəzi intralinqvistik faktorlar da müəyyən etmişlər. Hər bir mədəni-linqvistik təmas zonasının bu və ya digər tendensiyanın üstünlükləri ilə söz alınması üçün özünəməxsus daxili struktur səbəbləri var [7].

Əcnəbi sözlərin alınması üçün intralinqvistik səbəblərə aşağıdakılar daxildir: 1. resipient dilin koqnitiv bazasında olmaması səbəbindən bir obyekt və ya hadisənin adlandırılması zərurəti [5, s. 132-135]. Bu, başqa dillərdən alınma sözlərin əsas və ən çox yayılmış səbəblərindən biridir. Dildə yalnız yeni bir hadisə deyil, həm də onun adı meydana çıxır (məsələn, müasir ingilis dilində *bistro*, *gondola*, *elephant* sözləri); 2. mövcud adın qeyri-dəqiqliyinə görə obyekt və ya hadisənin

¹⁸ Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. k.firuza@mail.ru

adlandırılması zərurəti. İngilis dilində alınma söz yalnız oxşar mənaya deyil, həm də əlavə mənalara malikdir: məsələn, latınca *effluvium* yalnız ingiliscə *exhalation, emanation* – “nəfəsvərmə, sızma” sözlərinin mənasını deyil, həm də “xoşagəlməz bir qoxu ilə müşayiət olunan” konnotativ mənasını daşıyır; alman dilindən götürülmüş *angst* ingilis dilində *fear* “qorxu” sözünə xas olmayan “heç bir səbəb olmadan qorxu” mənasını ifadə edir [10, s. 29]; 3. *resipient* dildə bir ifadə bir yeni alınma sözlə əvəz edildikdə, “təsərrüfat arzusu” və ifadələrin sadələşdirilməsi [9, s. 145].

Başqa dillərdən sözlərin alınmasının ekstralingvistik səbəbləri müəyyən lingvistik meyilləri formalaşdırır. Alınma sözlərin ekstralingvistik səbəbləri alınma sözlərin ekstralingvistik əlaməti sayıla bilər. Belə bir xüsusiyyət, məsələn, nominasiya obyektinin özünün aktuallığı ilə əlaqəli alınma sözün mənasının əsasını təşkil edən konsepsiyanın kommunikativ aktuallığıdır.

Leksik alınmaların yuxarıda qeyd olunan bu səbəblərinə əlavə olaraq, İ.Qrjeq “Borrowing as a Word-Finding Process in Cognitive Historical Onomasiology” əsərində xarici dil lüğətinin alınması üçün belə motivlərin olduğunu göstərir:

1) ifadələrin xüsusi çalarlarının diferensiasiyası, stilistik dəyişiklikləri müəyyən etmək ehtiyacı [3]; 2) söz oyunlarına ehtiyac; 3) omonim ziddiyyətlər [4]; 4) sözlərin emosionallığının itirilməsi [4]; 5) kifayət qədər diferensiasiyalanmayan konseptual sahələr [4]; 6) artıq alınmış sözlərə görə alınmaların cəlbədiciliyi [2]; 7) etimoloji dublet almağın ümumi cəlbədiciliyi mümkündür [2]; 8) bir xalqın digər xalq üzərində siyasi və ya mədəni dominantlığı; 9) ikidilli cəmiyyət; 10) mənfi qiymətləndirmə və laqeyd münasibət və ya müsbət qiymətləndirmə və evfemik ifadəyə ehtiyac; 11) tərcüməçinin tənbelliyi, yaxud leksikoqrafik vasitələrin çatışmazlığı; 12) sadə ehtiyatsızlıq və ya yerli adların yaddaşda olmaması; 13) yerli sözlərin işlədilmə tezliyinin azlığı və region daxilində sözlərin dəyişkənliyi.

İ.Qrjeqa bu siyahının son üç məqamına diqqət çəkərək tərcüməçi tənbelliyinin və sadə diqqətsizliyinin dilə qalıcı təsir göstərə biləcəyini iddia edir. Yeri gəlmişkən, müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, xarici leksikanın alınma səbəbləri siyahısına müəyyən bir maddə daxil edən şəxs konkret bir nümunə göstərmir. Yerli sözlərin istifadəsinin aşağı tezliyinin necə müəyyən edildiyi də aydın deyil, bu o deməkdir ki, az istifadə olunan anlayışlar “alınma” kimi qeyd olunur [1].

İngilis dilinə daxil olan alınmaların xüsusiyyətlərindən biri onların sayıdır ki, bu da digər dillərlə müqayisədə kifayət qədər çoxdur. Əsas anlayışların adları, eləcə də demək olar ki, bütün saylar köhnə ingilis dilindən qaynaqlanır, məsələn: *life and death, night and day, hot and cold* (həyat və ölüm, gecə və gündüz, isti və soyuq və s.). Çoxlu sayda feil, isim və sifət köhnə ingilis və Skandinaviya dillərindən gəlir (məsələn, *wife, sit, bring, brother, land, happy, wrong* və s.). Leksikologiya sahəsində bir çox alimlərin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra ingilis dilinin xalqların köməyi ilə formalaşan bir dil kimi yerləşdirilə bilməyəcəyinə inanmayanların fikrini dəstəkləyirəm.

İngilis dili, başqa dillərdən fərqli olaraq, Böyük Britaniyanın daim qonşu ölkələrlə birbaşa əlaqədə olması səbəbindən söz mənimsəmək imkanına malik idi ki, bu da son nəticədə onun ərazisində əcnəbi sözlərin yayılmasına səbəb oldu. Bununla belə, dildə çoxlu sayda alınmaların olmasına baxmayaraq, modal feillər, bağlayıcılar, zərflər, demək olar ki, bütün əvəzliliklər və demək olar ki, bütün feillər, eləcə də bir çox isim dilin əsl sözləridir. Müəyyən bir dilin təsiri həmişə müxtəlif istilalar, ticarət, müharibələr və bir çox başqaları kimi tarixi faktorlarla əlaqələndirilə bilər. Bütün bu səbəblər müəyyən müddət ərzində mövcud olan şəraitdən asılı olaraq alınmaların tətbiqinin müxtəlif intensivliyinə gətirib çıxarır.

Tədqiqatçıları tədqiqat zamanı bu hadisənin şərtləri və səbəbləri, onların dəyişmə şərtləri, onların tətbiqinin müxtəlif növləri və üsulları ilə daha çox maraqlandırır. Müasir dünyada söz ehtiyatının inkişafının əsas mənbələrindən biri kimi ümumilikdə alınmalar mühüm yer tutur. Əsərin bu hissəsində lüğətin inkişafının əsas mərhələlərini, onun dolğunluğunu, həmçinin mənbə dillə alınma dil arasındakı əlaqənin xarakteri işıqlandırılacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Grzego J. Borrowing as a Word Finding Process in Cognitive Historical Onomasiology / Joachim Grzego // Onomasiology Online. – 2003. – № 4. – p. 22-42.
2. Scheler M. Der englische Wortschatz / M. Scheler. – Berlin: Schmidt, 1977.
3. Tesch G. Linguale Interferenz. Theoretische, terminologische und methodologische Grundfragen zu ihrer Erforschung / G. Tesch // Tübingen TBL Verl. G.Narr, 1978. – 302P.
4. Weinreich U. Languages in Contact Findings and Problems / U. Weinreich. – New York: Columbia University, 1953. – 588 p
5. Брейтер М.А. Процесс языкового заимствования как способ реализации коммуникативных потребностей в рамках межкультурного взаимодействия / М.А.Брейтер // Лингвокогнитивные проблемы коммуникации. – М., 1997. – С. 49–65.
6. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий / Л.П.Крысин // Вопросы языкознания. – 2002. – №6. – С. 27–34.
7. Мангушев С.В. Экстралингвистическая и внутривидовая обусловленность языкового контакта / С.В.Мангушев, А.В.Павлова // Вестник ОГУ. – 2004. – С. 157–160.
8. Сметанина С.И. Медиа-текст в системе культуры: динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века / С.И.Сметанина. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 382 с.
9. Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет) / Л.Ферм // Studia Slavica Upsalensia. – Uppsala, 1994. – p. 33.
10. Черемисина Т.И. Функциональный аспект неассимилированных заимствований в современном английском языке / Т.И.Черемисина // Сборник научных трудов / Московский ордена Дружбы народов государственный педагогический институт иностранных языков имени М. Тереза. – М., 1983. – Вып.212. – 124 с.

Açar sözlər: sözalma, ingilis, dil, ekstralingvistik, intralingvistik

Ключевые слова: лексика, английский язык, язык, экстралингвистический, интралингвистический

Key words: vocabulary, English, language, extralinguistic, intralinguistic

Xülasə

İngilis dilində alınmaların sayı çoxdur, lakin hələ də bütün sözləri saymaq mümkün deyil. Bunun səbəbləri əcnəbi sözlərin daim artması və dilə sonsuz daxil olması, həmçinin assimilyasiya prosesidir ki, bununla əlaqədar sözün mənsəyini

müəyyən etmək asan deyil. Bu proses əcnəbi sözlərin alınma dil tərəfindən aktiv qavranılması hesabına baş verir, çünki o, sözü dil sistemindəki ən əlverişli mövqeyinə görə dəyişdirir. İngilis dilinin leksikasında mövcud olan alınma sözlərin söz yaradıcılığında işlənməsinin intralingvistik və ekstralingvistik səbəbləri mövcuddur. Ekstralingvistik səbəblərdən biri də resipient dilində müvafiq vahidin malik olmadığı unikal konnotasiyaya malik sözlərdən istifadə etmək üçün sosial-psixoloji ehtiyacdır.

Başqa dillərdən söz almanın sosial səbəbi həm də müəyyən bir dildən sözlər götürmək üçün "lingvistik moda" adlanan əcnəbi sözlərdən istifadənin prestijidir. Bəzi dilçi alimlər belə fikirdədirlər ki, nitqində əcnəbi sözlərdən istifadə edən şəxs yerli söz ehtiyatına üstünlük verəndən daha çox adresat tərəfindən tanınmağa və hörmətə layiqdir. Əcnəbi sözün nitq praktikasına alınması və aktiv daxil olmasının digər, həm də mahiyyətinə görə sosial-psixoloji faktoru onun təyin etdiyi anlayışın kommunikativ aktuallığıdır.

Языковой процесс: внутрязыковые и экстралингвистические причины

Резюме

Количество заимствований в английском языке велико, но все слова сосчитать все равно невозможно. Причинами этого являются постоянное увеличение и бесконечное внедрение в язык иностранных слов, а также процесс ассимиляции, из-за которого непросто определить происхождение слова. Этот процесс происходит благодаря активному восприятию иностранных слов изучаемым языком, поскольку он меняет слово по наиболее выгодному его положению в языковой системе. Существуют внутрilingвистические и экстралингвистические причины использования заимствований в лексике английского языка. Одной из экстралингвистических причин является социально-психологическая потребность в использовании слов с уникальными коннотациями, не имеющими соответствующей единицы в языке-реципиенте.

Социальной причиной заимствования слов из других языков является также престиж использования иностранных слов, который называется «лингвистической модой» заимствовать слова из того или иного языка. Некоторые лингвисты придерживаются мнения, что человек, употребляющий в своей речи иностранные слова, больше заслуживает признания и уважения со стороны адресата, чем тот, кто предпочитает местную лексику. Еще одним социально-психологическим фактором усвоения и активного включения иностранного слова в речевую практику является коммуникативная значимость определяемого им понятия.

Language process: intralinguistic and extralinguistic causes

Summary

The number of borrowings in English is large, but it is still impossible to count all the words. The reasons for this are the constant increase and endless introduction of foreign words into the language, as well as the process of assimilation, due to which it is not easy to determine the origin of the word. This process occurs due to the active perception of foreign words by the target language, because it changes the word according to its most favorable position in the language system. There are intralinguistic and extralinguistic reasons for the use of loanwords in the lexicon of the English language. One of the extralinguistic reasons is the socio-psychological need to use words with unique connotations that do not have a corresponding unit in the recipient language.

The social reason for borrowing words from other languages is also the prestige of using foreign words, which is called "linguistic fashion" to borrow words from a particular language. Some linguists are of the opinion that a person who uses foreign words in his speech deserves to be recognized and respected by the addressee more than one who prefers the local vocabulary. Another socio-psychological factor of the acquisition and active inclusion of a foreign word in speech practice is the communicative relevance of the concept defined by it.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Günay İsmayıl qızı Məhərrəmovə¹⁹
MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ AİLƏ KONSEPTİNİ İFADƏ EDƏN FRAZEOLJİ
STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fransız cəmiyyətində ailə nigah vasitəsilə formalaşır. Müasir cəmiyyətdə nikahın rəsmi nikah və dini nikah yolu ilə reallaşdığı görülür. Nikahın toy və məclislər vasitəsilə həyata keçirilməsi onu göstərir ki, ailə quran insanların nikahı cəmiyyət tərəfindən bəyənilib, qəbul edilir. Ailə quruluşu zamana və məkana görə dəyişir. Ailə üzvlərinin sayı və onların ailə daxilindəki rolları da cəmiyyətdən cəmiyyətə dəyişir. Kənd yerlərində nəsilərarası qarşılıqlı əlaqə yüksək olan böyük ailələr var. Geniş ailəyə ana, ata, uşaq, nənə, baba və s. Ailə üzvlərindən ibarətdir. Ənənəvi ailədə birdən çox nəsil birlikdə yaşayır. Nüvə ailəsi ana, ata və uşaqdan ibarətdir. İndiki vaxtda ənənəvi ailəni tərk edərək nüvə ailəsinə keçən bir çox insanın qohumluq əlaqələrində zəifləmə müşahidə olunur. Bundan əlavə, nüvə ailələrinin sayı artdıqca gənc əhəlinin sənaye mərkəzlərinə miqrasiya sürəti də artdı. Ailə üzvləri arasındakı münasibətlər dildəki ifadələrdə əks olunur.

Fransız dilində ailə konseptini əks etdirən çoxlu sayda dil vahidlərinə rast gəlirik. Dildə bütün konseptlər kimi ailə konseptinin ən intensiv şəkildə reallaşdığı dil vahidi frazeoloji birləşmələrdir. Fransız dilində ailə konseptini əks etdirən frazeoloji birləşmələr quruluşlarına görə qeyri-predikativ və predikativ olur. Say etibarını ilə qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələr dildə daha çoxluq təşkil edir. Bu hal bütün dillərdə olduğu kimi fransız dilində də belədir.

Frazeologiyanın əsas nəzəri məsələlərindən biri onun predmetini müəyyən etməkdir. Frazeoloji vahidlər kateqoriyasına daxil olan ifadələrin hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını müəyyən etmək vacibdir. Alim V.M.Mokienko frazeoloji vahidin aşağıdakı tərif verir: “Frazeoloji vahid nisbi sabitliyə, ekspressivliyə, vahid mənaya malik olan və hazır formada təkrarlanan sözlərin birləşməsidir” [7, s. 4].

Fransız dilində frazeoloji vahidlərin müxtəlif meyarlara əsaslanan bir neçə təsnifatı mövcuddur. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin qurulduğu sintaktik modeldən asılı olaraq iki struktur tipi fərqləndirilir: qeyri-predikativ və predikativ frazeologizmlər. Strukturuna görə sözlər və ifadələrlə əlaqədirlər və əksər hallarda qeyri-predikativ, daha az hallarda qismən predikativdirlər. Aşağıdakı alt növlər fərqlənir: nominativ, köməkçi, nida tipli və modal frazeoloji vahidlər.

Nominativ frazeoloji vahidlər nominativ və ya məxrəc funksiyasını yerinə yetirir. Onlar cisimləri, hadisələri, hərəkətləri, keyfiyyəti, vəziyyəti və s. ifadə edir. Xidməti frazeoloji vahidlər müstəqil mənə daşıyır və cümlə üzvləri ola bilməz.

Nida tipli frazeoloji vahidlər emotiv funksiyasını yerinə yetirir. Onlar cümlə üzvləri deyil, onun müstəqil vahidlərini təmsil edirlər.

Modal frazeoloji vahidlər danışanın öz ifadəsinə və ya mesajın məzmununa verdiyi qiymətə şəxsi subyektiv münasibətini əks etdirir.

Qeyri-predikativ frazeoloji vahidlər fransız dilinin frazeoloji fondunun böyük hissəsini təşkil edir. Onları iki yarım tipə bölmək olar: iki və ya daha çox mənalı sözdən ibarət olan və tabeli, əlaqələndirici və ya tabeli-koordinasiya əlaqəsi olan ifadələri ifadə edən təktəpəli frazeoloji vahidlər və frazemalar.

Fransız dilində ailə konseptinin reallaşdığı qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələrə bu nümunələri göstərmək mümkündür. Məsələn, *avoir une brioche au four*-hamilə olmaq; *faire un enfant*-uşaq dünyaya gətirmək; *faire souche*-uşaq və nəvə sahibi olmaq; *souhait du roi*-valideynlərin həm oğlan, həm də qız uşağına sahib olma istəyi; *traiter qqn.en parent pauvre*-birini ögey övlad yerinə qoymaq, ona qarşı haqsızlıq etmək; *trouver chaussure a son pied*-huyu huyuna, suyu suyuna uyğun bir ər tapmaq; *partager en freres*-qardaş payı kimi bölüşmək və s. [4]. Qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələr kommunikativ funksiyası olmayan, yəni mesaj ötürmə funksiyası olmayan frazeoloji vahidlər daxildir.

Qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələri şərti olaraq iki yarım tipə bölmək olar: iki və ya daha çox mənalı sözdən ibarət olan və tabeli, əlaqələndirici və ya tabeli-koordinasiya əlaqəsi olan ifadələri ifadə edən təknüvəli frazeoloji vahidlər və frazemalar.

Müasir fransız dilində ailə konseptini əks etdirən qeyri-predikativ frazeoloji birləşmələr ənənəvi olaraq iki böyük qrupa bölünür. Feili və isimi frazeoloji birləşmələr. Təbii ki, bütün digər dillərdə olduğu kimi fransız dilində də feili frazeologizmlər sayca daha çoxdur.

1. Ailə konseptini əks etdirən feili frazeologizmlər: *avoir du sang bleu*-soylu, əsil bir ailədən gəlmək; *monter en graine*-evdə qalmaq, evlənənmək; *ne pas quitter ses pantoufles*-evində hüzur içində yaşamaq; *porter des cornes*-əri tərəfindən aldadılmaq; *sortir de rien*-az gəlirli bir ailədə doğulmaq; *attraper le ballon*-hamilə qalmaq; *conduire une personne a l'autel*-Birisi ilə nigah masasına oturmaq, evlənənmək; *convoler en justes nocces*-yuva qurmaq, evlənənmək; *refaire sa vie*-yenidən evlənənmək; *tirer le bon numero*-xüsusilə evlilikdə bəxti gətirmək; *vivre a la colle*-evlənənmədən birlikdə yaşamaq; *avoir le ballon*-hamilə olmaq; *avoir un polichinelle dans le tiroir*-iki canlı, hamilə olmaq; *avoir une brioche au chaud*-hamilə olmaq; və s. [5].

2. Ailə konseptini əks etdirən ismi frazeologizmlər: *en famille*-ailə arasında; *esprit de famille*-ailə içi birlik; *les bouches inutiles*-bir ailəyə qazanc gətirməyən, yalnız havayı yeyən ailə üzvü; *mariage blanc*-qanuni olmayan evlilik; *mariage d'afrique*-nigahsız bərabərlik; *mariage de jean-des vignes*-qısa ömürlü evlilik; *scene de menage*-ər-arvad davası; *tomber en quenouille*-ailədə gücün və ya mirasın qadınların əlinə keçməsi; *le seigneur d'une femme*-bir qadının bəyi, əri;

¹⁹ Naxçıvan Dövlət Universiteti gunay.maharramova@adpu.edu.az

barbe-bleu – arvadına çox pis və zalımcasına davranan kişi; *vieux garçon* – heç evlənmiş deyincən biri; *enfant de l'amour* – evlilik kənarı doğulmuş uşaq və s.

Predikativ frazeologizmlər predikativ struktura malik olan ifadələrdir. “Hər hansı bir hadisənin məzmunu zamanla əlaqədar baş verir. Söyləm üç şəxsdən biri ilə əlaqələndiyi üçün predikativlik şəxs kateqoriyası ilə, hər bir söyləmi deyən şəxs mütləq öz münasibətini bildirdiyi üçün isə modallıq kateqoriyası ilə ifadə olunur. Cümlənin ən ümumi səciyyəvi əlamətləri predikativlik və məlumatvermə intonasıyasıdır” [6, s. 325].

“Dilçilikdə, eləcə də türkologiyada həllinə ehtiyac duyulan ən mübahisəli məsələ cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmamasıdır” [3, s. 85]. İllərlə alimlər arasında davam edən bu mübahisələr sonunda böyük bir qisim dilçilər belə qərara gəlmişlər ki, frazeoloji birləşmələr iki tipdə dildə mövcud olurlar: birləşmə və cümlə tipində.

Cümlə tipli frazeoloji vahidlərin iki alt növü var: qapalı və açıq strukturlu. Qapalı struktura malik olan predikativ frazeoloji vahidlər bitmiş fikri ifadə edir, sintaktik cəhətdən sadə və ya mürəkkəb cümlələr kimi tərtib edilir. Açıq quruluşlu predikativ frazeoloji vahidlər, əksinə, yarımcıq fikir ifadə edir və dəyişkən sözlərdən istifadə edərək nitqdə paylanmağı tələb edir. Fransız dilində predikativ frazeologizmlərin əksəriyyəti qapalı struktura malikdir, açıq strukturlu birləşmələr isə yalnız az sayda təmsil olunur. Frazeoloji vahidlər çoxfunksiyalı dil vahidləri olduğundan, yəni nitqə obrazlılıq və ifadəlilik verməklə əsas funksiyası ilə yanaşı, bir çox başqa funksiyaları da yerinə yetirirlər. Cümlə tipli frazeoloji birləşmələrin birinci əlaməti predikativlikdir. K.Abdulla yazır: “Predikasiya - cümlədə (söz birləşməsindən fərqli olaraq) məlumatın məzmununun həqiqətə olan münasibətidir. Məntiqi-qrammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarlarından biri kimi qəbul edilir [1, s. 9].

S.Kərimova Azərbaycan dilində cümlə quruluşlu frazeologizmlərlə yanaşı, sintaktik frazeoloji konstruksiyaların da olduğunu qeyd edir. Müəllifin fikrincə, bu tip dil elementləri istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə fəal işləkliyi ilə seçilir. Onlar frazeoloji vahidlər kimi dilə hazır şəkildə daxil olur, bu və ya digər fikrin obrazlı şəkildə ifadə olunmasına, danışanın ifadə etdiyi fikrə birbaşa münasibətinin üzə çıxmasına yaxından kömək etmiş olur [2, s. 30].

Müasir fransız dilində cümlə tipli frazeoloji birləşmələrə bunları misal göstərə bilərik. Məsələn, *on ne bandine pas avec l'amour* – aşıqla zarafat olmaz; *le pomme ne tombe jamais loin de l'arbre* – armud dibinə düşər; *qui m'aime, aime mon chien* – mənə sevən ailəmi də sevməlidir; *bonne amie* – aşıq qadın; *d'une bonne vigne prenez le plant, d'une bonne mere prenez la fille* – anasına bax qızını al, qırağına bax bezini al; bez alırsan misirdən, qız alırsan əsildən; *à père avare, fils prodigue* – xəsis ataya, azgın oğul; *C'est en famille qu'on lave son linge sale* – Sırr evdə qalmalı, qazanlar örtülül qaynayır; *la vérité sort de la bouche des enfants* – sözün düzünü uşaq deyər; *à chaque oiseau son nid semble beau* – bayquşa balası gözəl görünər; *tu te marieras a la fin de l'annee* – içkinin son damlasını subay birinin stəkanına qoyarkən “bu ilin sonunda evlənərsən” mənasında işlədilən bir idiom və s.

Kommunikativ tipə müstəqil kommunikativ vahidlər kimi çıxış edən və struktur baxımından cümlələrlə əlaqəli olan frazeoloji vahidlər daxildir. Bu tipli bütün frazeoloji vahidlər predikativdir.

Predikativ frazeoloji birləşmələri də iki qrupa bölmək olar: atalar sözü və atalar sözü olmayan frazeoloji vahidlər.

Kommunikativ atalar sözü olmayan frazeoloji vahidlər hadisəni və ya vəziyyəti xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Əsasən, qapalı predikativ struktura malikdirlər.

Kommunikasiya xarakterli atalar sözü frazeoloji vahidlər tərbiyyəvi xarakter daşıyır və cəmiyyətin milli şüurunun, adət-ənənələrini və mədəniyyətini əks etdirir. Nitqdə belə frazeoloji vahidlər ya müstəqil cümlələr, ya da mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsidir. Məsələn, *Femme querelleuse est pire que le diable* – Mübahisə edən qadın şeytandan da pisdir; *C'est la bonne femme qui fait le bon mari* – Yaxşı arvad yaxşı ər edər; *Où la femme règne, le diable est premier ministre* – Qadının idarə etdiyi yerdə şeytan baş nazirdir; *Mariage prompt, regrets longs* – Tez evlilik, uzun müddət peşmançılıq; *Caresse de femmes, caresse de chatte* – Qadın nəvazişi, pişik nəvazişi; *Choisissez votre femme par l'oreille bien plus que par les yeux* – Qadınınızı gözədən çox qulağına görə seçin; *Femmes sont anges à l'église, diables à la maison et singes au lit* – Qadınlar kilsədə mələk, evdə şeytan və yataqda meymundurlar; *Femme bonne vaut couronne* – Yaxşı qadın tac almağa dəyər; *Marie ton fils quand tu voudras et ta fille quand tu pourras* – Oğlunuzu istədiyiniz zaman, qızınızı isə imkanınız olanda evləndirin və s.

Kommunikativ atalar sözü olmayan frazeoloji vahidlər hadisəni və ya vəziyyəti xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Əsasən, qapalı predikativ struktura malikdirlər.

Qismən predikativ frazeoloji vahidlərdə baş üzvün vasitəli və ya vasitəsiz tamamlığı, zərfliyi, tabeli cümlə şəklində təyini olur. Cümləni formalaşdıran əsas amillər-bitmiş fikir ifadə etmək, modallıq, intonasıya və predikativlik dilin əsas kateqoriyalarından olub cümləni ayaqda tutan anlayışlardır ki, bunlardan da ən birincisi elə predikativlikdir. Predikativ frazeologizmlər predikativ struktura malik olan ifadələrdir. Belə frazeoloji vahidlərin iki alt növü var: qapalı və açıq strukturlu. Qapalı struktura malik olan predikativ frazeoloji vahidlər bitmiş fikri ifadə edir, sintaktik cəhətdən sadə və ya mürəkkəb cümlələr kimi tərtib edilir. Açıq quruluşlu predikativ frazeoloji vahidlər, əksinə, yarımcıq fikir ifadə edir və dəyişkən sözlərdən istifadə edərək nitqdə paylanmağı tələb edir. Fransız dilində predikativ frazeologizmlərin əksəriyyəti qapalı struktura malikdir, açıq strukturlu birləşmələr isə yalnız az sayda təmsil olunur. Frazeoloji vahidlər çoxfunksiyalı dil vahidləri olduğundan, yəni nitqə obrazlılıq və ifadəlilik verməklə əsas funksiyası ilə yanaşı, bir çox başqa funksiyaları da yerinə yetirirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/Alı məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.

2. Kərimova S. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik frazeoloji konstruksiyaların funksional – üslubi xüsusiyyətləri / Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya Sumqayıt – 2021
3. Mirzəliyeva, M.M. Türk dillərinin frazeologiyası / M.M. Mirzəliyeva. Bakı: Nurlan, – 2009. – 220 s.
4. Porée-Ronginer M.D. Les Expressions idiomatiques, Paris: Editions Rirst. 2009.
5. Rey L, Chantreau S., Dictionnaire d' Expressions et Locution, Paris: Le Robert, 2003.
6. Sadiqova S, Hüseynova N, Abdullayeva I, Novruzova S, Həsənli-Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2018. s. 615.
7. Мокиенко В.М. Загадки русской фразеологии. 2-е изд., перераб. СПб.: Авадон. Азбука-классика, 2005. 240 с.

Açar sözlər: frazeoloji, birləşmə, struktur, ailə, konsept, fransız.

Key words: phraseology, combination, structure, family, concept, French.

Ключевые слова: фразеология, сочетание, структура, семья, концепт, французский язык.

Xülasə

Fransız dilinin frazeoloji sistemində müxtəlif konseptləri ifadə edən frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Frazeoloji birləşmələr arasında ailə konseptini əks etdirən frazeologizmlər xüsusi bir lay təşkil edir. Frazeoloji birləşmələr ən azı iki sözdən ibarət olub həm predikativ, həm də qeyri-predikativ səciyyə daşıyır. Müasir fransız dilində də ailə konseptini ifadə edən frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismini qeyri-predikativ, birləşmə tipində olan frazeologizmlər təşkil etdiyi halda cümlə tipli, predikativ frazeologizmlərə də rast gəlinir.

Məqalədə müasir fransız dilində ailə konseptini ifadə edən frazeoloji birləşmələrin struktur xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən, fransız dilinin frazeoloji lüğətlərindən istifadə edilmişdir.

Особенности фразеологической структуры, выражающей концепты семья в современном французском языке

Резюме

Во фразеологической системе французского языка существуют фразеологические сочетания, выражающие разные понятия. Особый пласт среди фразеологических сочетаний составляют фразеологизмы, отражающие понятие семьи. Фразеологические сочетания состоят как минимум из двух слов и имеют как предикативные, так и непредикативные характеристики. В современном французском языке большую часть фразеологических сочетаний, выражающих понятие семьи, составляют непредикативные фразеологизмы сложного типа, при этом встречаются и предикативные фразеологизмы предикативного типа.

В статье говорится о структурных особенностях фразеологизмов, выражающих понятие семьи в современном французском языке. При написании статьи использованы различные научные источники и фразеологические словари французского языка.

Features of phrasological structure expressing the concepts of family in modern french language

Summary

In the phraseological system of the French language, there are phraseological combinations that express different concepts. A special layer among phraseological combinations consists of phraseological units that reflect the concept of family. Phraseological combinations consist of at least two words and have both predicative and non-predicative characteristics. In modern French, most of the phraseological combinations expressing the concept of family are made up of non-predicative phraseological units of a complex type, while there are also predicative phraseological units of the predicative type. The article talks about the structural features of phraseological units expressing the concept of family in modern French. When writing the article, various scientific sources and phraseological dictionaries of the French language were used.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ “TIME” KOMPONENTLİ İDIOMLAR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Giriş. Hər bir xalqın leksik bazasının zəngin qatını təşkil edən frazeologiyası həmin xalqın tarixi keçmişinin güzgüsü, heçdiyi həyat yolunun aynası adlandırıla bilər. Yığcam və lakonik bir ifadədə dərin məzmun və məna əks etdirən frazeoloji vahidlər aid olduğu xalqın məişətini, adət-ənənələrini, həyat tərzinin, məişətini, ayınlərini, dünyagörüşünü, həyata baxışını özlərində təcəssüm etdirirlər. Bu səbəbdən də əsrlərdən bəri cıllanıb bu günümüzdə qədər gəlib çıxan, xalqın dilində geniş işləklik qazanan, “qanadlı ifadələr” kimi dilçilikdə məlum olan frazeoloji vahidləri, atalar sözlərini, idiomları aid olduğu dilin daşıyıcısı xalqın kimlik vəsiqəsi adlandırmaq olar.

Əsas hissə. İdiomlar frazeologiyasının bir qolu kimi məlum olan, komponentlərinə əsasən tərcümə oluna bilinməyən, bütöv bir vahid kimi götürülən və tərcümə olunan dil vahidləridir [1, 171; 2]. Aid olduğu xalqın linqvokulturologi xüsusiyyətlərini əks etdirən idiomlar dilinin inventarı olduğu xalqın milli və mənəvi dəyərlərini, dünyagörüşünü, yaşadığı həyat şəraitini özündə əks etdirən ifadələrdir. İngilis dilinin idiomları çox rəngarəng və ingilis dilini öyrənən üçün kifayət qədər çətindir. Bu səbəbdən də müasir ingilis dilində tez- tez işlənən idiomların semantikasının açılıb təhlil olunmasının böyük əhəmiyyəti var. “Time” sözü ilə bağlı idiomların məna tutmunda məqsəd, şərait, vəziyyət, fürsət, məqam və möhlət semantik çalarlarının [3; 4; 5; 6; 7] təhlili bu idiomların daşıyıcıları olan xalqın inkişaf tarixinin mərhələlərinin tədqiqində, bu xalqın mədəniyyətinin formalaşmasında, həmin xalqın bədii və estetik dünyagörüşü arasındakı əlaqənin aydınlaşmasında faydalıdır.

Məqsəd bildiren idiomlar idiomatik ifadələr insan fəaliyyətinin məqsədinin göstərilməsinə xidmət edir. Məsələn: *Play for time*- vaxt udmağa çalışmaq, vaxtı uzatmağa çalışmaq, *Stall for time*- vaxt udmağa çalışmaq, vaxtı uzatmağa çalışmaq. “How did you get here?” “How? You wouldn’t believe me if I told you! Liszt was stalling for time.” (S. Heym, “Of Smiling Peace”) - “Siz bura nəgə düşmüşünüz?” “Nəgə?” List vaxtı uzatmaq üçün sualdan yayındı. “Əgər danışsam, mənə inanmazsınız”. *Sell time*- “vaxtı satmaq”, radio və televizorda pul ilə çıxış etmək imkanı vermək.

To the big advertiser the broadcasting stations came with an offer to “sell time” (Daily Express) - Geniş yayımlı radiostansiyalar böyük reklam agentliklərinə müəyyən məbləğə efir vaxtı təklif etdilər. *Spar for time* – vaxt udmaq üçün mübahisə etmək, dalaşmaq, They agreed to spar for time- to do anything for time. - Onlar qərara gəldilər ki, indi onlar üçün əsas vaxt udmaqdır – mübahisə etmək, savaşımaq, anğaq vaxt udmaq. *Take one’s time (over smth)* - tələsməmək, gözləmək. “Look Alan,” he said “In a situation like this it’s best to take some time and think it out.” (D. Carter, “Tomorrow is With Us”) - Qulaq as Alan, - Gaykl dedi. - Belə vəziyyətdə ən yaxşısı tələsməmək, gözləməkdir.

Şərait mənalı idiomatik ifadələr insanın fəaliyyətinin hansı şəraitdə gərəyan etdiyini, baş verdiyini əks etdirir. Məsələn: *At no time* – heç vaxt, heç bir halda. It happened that they were delayed on the island for several days and the captain, at no time a man to hurry, made no effort to shorten his stay. (S. Maugham “Honolulu”). - İş elə gətirdi ki, onlar bir neçə gün bir adada yubandılar. Kapitan isə heç vaxt tələsən adam deyildi və orda qalmasını qısaltmaq üçün heç bir gəhd etmirdi. *the devil’s own time*- çox çətin vaxt, ağır şərait, He had the devil’s own time with yellow fever – O, sarı qızdırmaya tutuldu və xəstəlik çox ağır keçdi. *Hard times*- ağır zamanlar, ağır çağlar, Even then, twenty years ago when he had got the job he had been with Latimer longer than anyone else; slept in the byres there as a boy, seen the farm grow, been married from the farm-house and, over these last years, helped Mr. Latimer’s sons to keep things going through the hard times by building up the flocks and breeding Clydesdales. (M. Bragg “The Hired Man”). - Hətta onda, iyirmi il əvvəl onun işi olanda da o, başqalarından Latimerə yaxın idi. Balağa oğlan kimi mal damlarında yatırdı, tarlaların beğərlməyinə baxırdı, kənddən evlənmişdi və bu keçən illərdə çox çətin vaxtlarda Latimerin oğlanlarına Klaydesteyl atlarını yedirtmək və kətan hazırlamaqda kömək etmişdi. *Knock smb. out of time*- kimisə sıradan çıxarmaq ... a ride of eleven miles in the hour may just mean knocking a man out of time- Bir saata on bir mil velosipeddə getmək hər bir adamı sıradan çıxara bilər.

Vəziyyət mənalı idiomatik ifadələr insanın müəyyən bir vəziyyəti, psixoloji anı ilə bağlıdır. Məsələn: *The time is out of joint*- vaxt arasında əlaqə itdi, zaman arasında rabitə itdi.

Constance merely shook her head. She was very depressed... Gloom reined. To Constance particularly, as Amy had given notice and as Cyril was “remis,” it seemed really that the time was out of joint and life unworthy living. (A. Bennet “The Old Wives’ Tale”). - Konstans sadəgə olaraq başını yellədi. O, çox məyus idi... Ümitsizlik hökm sürürdü. Eminin xəbərdarlıq etdiyinə görə, Sirilin “başısuyuq” olduğuna görə, Konstansa xüsusilə elə gəlirdi ki, zamanın rabitəsi itib və həyatda yaşamağa dəyməz. *Behind the times*- zamanla ayaqlaşmayan, həyatdan geri qalan,

“You know that dreadful woman who comes down with Basil Blake?” “That terrible peroxide blonde?” miss Hartnell was slightly behind the times (A. Christie “The Body in the Library”). - Siz Basil Bleyklə aşağı gələn o zəhlətökən qadını tanıyırsan? O dəhşətli sarışını? Xanım Hatnel bir az zəmanədən geri qalmışdı. *Have no time to spare*- kiməsə vaxt ayırmaq iqtidarında olmamaq, başqası üçün vaxtı olmamaq. “It seems so babyish for me to be going to night school. But I wouldn’t mind that if I thought it would pay. But I don’t think it will pay. I can do the work quicker than they can teach me. It would be a loss of time”-he thought of her and his desire to have her – “and I can’t afford the time. I haven’t time to spare, in fact” (J. London. “Marten Eden”). - Gəgə məktəbinə getmək mənim üçün uşaqlıq olar. Əgər onun bir xeyri olsa yenə heç nə

deməzdim. Amma, mənə, onun heç bir xeyri olmayacağı. Onların məni öyrətdiklərindən də tez işi özüm öyrənə bilərəm. Bu vaxt itirmək olardı. - O, qızı və onunla olmaq arzusunu xatırladı. - Mənim vaxtım yoxdur. Həqiqətən də mənim kiməsə sərf etməyə vaxtım yoxdur. *Have a good time* – vaxtını yaxşı, səmərəli keçirtmək. He kept the conversation within conventional lines; but all the while he was exchanging secret, unobserved smiles with Mrs. Hand, who he realized at once had married Hand for his money, and was bent... to have a good time anyhow (Th.Dreiser “The Titan”). - O, söhbəti məxvi saxladı. Amma bütün bu müddəti o, xanım Həndlə gizli-gizli baxışdı və dərhal başa düşdü ki, qadın ərinə pülünə görə ərə gedib və hər halda vaxtını yaxşı keçirir. “*Have the time of one’s life*- həyatdan zövq almaq; ömrünün ən yaxşı çağını yaşamaq.

When Bert came home three months later his side of the story was spilled... and he’d had the time of his life, including breakfast on a tray in the morning. (A.Sillitoe. “Key to the Door”). - Üç ay keçəndən sonra Bert üç ay sonra evə gələndə, onun əhvalatının üstü açılmışdı ... və səhər çağı qarşısında məğməyidə səhər yeməyi ömrünün ən yaxşı çağlarını yaşayırdı. *Beat smb’s time*- kiminsə dostunu, nişanlısını əlindən almaq. After about a year we came to a parting of the ways. What made so mad was that once again another woman beat my time (E.S.Gardner “Some woman Don’t Wait”)- Təxminən bir il sonra biz ayrıldıq. Məni bu dəfə əsəbləşdirən, onu mənim əlimdən hasısa bir qadının alması oldu. *Give smb. a hard time*- - narahat etmək, qanını qaraltmaq, ğana gətirmək.

Jane gave her mother a hard time on the bus by fighting with her sister and screaming- Ğeyn avtobusda qışqırmaq və bağısı ilə dalaşmaqla anasını ğana gətirdi. *Give smb. the time*- kiminsə dalınğa sürünmək, kimləsə gəzmək, kimləsə oturdurmaq. I was personally acquainted with at least two girls he gave the time to. That’s the truth. (J.Salinger “The Catcher in the Rye”) - Şəxsən mən onun gəzdirdiyi ən azı iki qızla tanış idim. Bu həqiqətdir. *Give smb. the time of day* - 1. salamlamaq, 2. vaxt keçirmək, boş-boş danışmaq,

He knows me. I’ve passed the time of day with him on the street. (M. Dickens “The Angel in the Corner”)- O, məni tanıyır. Küçədə görüşəndə biz salamlışıq. Martha- I wonder what she wants. Constance- Perhaps to pass the time of day. (W.S.Maugham “The Constant Wife”). Marta- Maraqlıdır, ona nə lazımdır? Konstans- Yəqin boş-boş danışmaq istəyir. *Live on borrowed time*- ömrünün sonu olmaq, məhvə məhkum olmaq, I knew I was lost the minute you entered my house. From then on I lived on borrowed time. (S.Heym “Hostages”)- Siz mənim evimə daxil olanda mən anladım ki, ömrümün sonudur. *Make a time over smth.* - həyəcanlanmaq, nəyə görə səs- küy salmaq, She doesn’t weep at the parting or make any time over it- Ayrılanda o, nə ağladı, nə də həyəcanlandı. *Serve one’s time*- xidməti müddətini çəkib qurtarmaq,

Having served his full time in India ... he was free to come home and stay with a good pension (W.Thackeray “Vanity Fair”). - Hindistanda tam xidməti müddətini başa vurub, evə gəlmək və yaxşı təqaüd almaq üçün azad olundu. *She is near her time*- o, tezliklə doğacağı. *Keep abreast of times*-həyatdan, zamandan geri qalmamaq, zamanla, dövrlə ayaqlaşmaq; *Keep up with the times* - həyatdan, zamandan geri qalmamaq, zamanla, dövrlə ayaqlaşmaq; *March with the times*- həyatdan, zamandan geri qalmamaq, zamanla, dövrlə ayaqlaşmaq; *Move with the times*- həyatdan, zamandan geri qalmamaq, zamanla, dövrlə ayaqlaşmaq; “The trouble with you my dear fellow “Henry replied, “is that you won’t march with the times” (P. H. Johnson “Catherine Carter”). - Mənim əzizim, sizin bədbəxtliyiniz odur ki, siz zamanla ayaqlaşmırsınız. *The time is right*- The time is right to invest in a house because real estate prices are low now. - İndi evə pul xərqləmək üçün münasib vaxtdır, çünki, evlərin qiyməti aşağı düşüb. Fərsət, məqam mənalı idiomatik ifadələr. Bu idiomlar insan fəaliyyətinin müəyyən bir məqamda olan prosesini və yaxud hər hansı bir fərsəti əks etdirir. Məsələn: *Bide one’s time*- münasib an, məqam gözləmək, Harrold did not always spill the beans at once; he would bide his time and adopt a sphinx like air- Həröld heç vaxt təzə xəbərləri dərhal deməzdi. O, üzünə sirlə bir ifadə verərdi və münasib məqam gözləyərdi. *Fill in the time*- vaxt doldurmaq, Though Getliffe was good at filling in one’s time, though I marked down every case in London that was not sheer routine, still there were days, stretches of days, when all I could do was read as though I were still a student and, instead of gazing from my garret over the roofs, look out instead over the Temple gardens (C.Snow. “Time of Hope”). - Baxmayaraq Qetlif vaxt doldurmaq üçün yaxşı idi, baxmayaraq ki, mən Londonda əsl qayda olmayan hər bir halı qeyd etmişdim, hələ də elə günlər var idi ki, sanki mən tələbə idim və çardağımdan yollara, məbədin bağlarına baxmaq əvəzinə, etdiyim şey anğaq oxumaq idi. *Time and tide wait for no man*- vaxt gözləmir.

Nəticə. İngilis dilindən leksik bazasının əhəmiyyətli bir qolunu təşkil edən frazeologiyanın bir qolu olan idiomların araşdırılıb öyrənilməsi, onların ifadə etdikləri məna və məna çalarlarının müəyyən edilməsi və Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi bu gün dünyada qlobal dil kimi tanınan və öyrənilən, müxtəlif dil daşıyıcıları olan xalqlar arasına ünsiyyət vasitəsinə çevrilən ingilis dilinin leksik bazasına daha dərindən yiyələnməyə kömək edir. Tərkib hissələrinə parçalanmayan, ibarət olduğu komponentlərin daşdığı mənadan fərqli bir mənanı ifadə edən, bütöv bir dil vahidi kimi tərcümə olunan, dili və xüsusilə, həmin dildə olan yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrini zəngin, dolğun, rəngarəng edən idiomların ifadə etdikləri məna çalarları rəngarəng, məzmunlu və çoxşaxəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Arnold I.V. The English Word. Moscow-“Высшая школа”-1986.
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Москва- «Международные отношения»- Москва, 1972
3. İngiliscə-Azərbaycanca Lügət, Bakı: Qismət, 2003
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Москва- «Русский язык»-1984
5. Abby Lingvo 9.0. Multilingual Electronic Dictionary, <http://www.Lingvo.com>.
6. The Oxford English Dictionary, Volume XI, T-U, Oxford, At the Clarendon Press.
7. Webster’s New International Dictionary of the English Language, Second Edition, unabridged, London^ G. Bell& Sons, Ltd, Springfield, Mass.G&C. Merriam Co. (1934), Volume I1, Letters M-Z, with Appendices.

Açar sözlər: leksikologiya, frazeologiya, idiom, semantika.

Keywords: lexicology, phraseology, idiom, semantics.

Ключевые слова: лексикология, фразеология, идиома, семантика.

Xülasə

Bu məqalə müasir ingilis dilində “zaman” komponentli idiomlardan və onların Azərbaycan dilinə tərcüməsindən bəhs edir. Frazeologiyanın qollarından biri olan idiomlar təşkil olunduğu komponentlərin ifadə etmədiyi fərqli bir mənə ifadə edir. Müasir ingilis dilində idiomlar bütöv bir ifadə və ya söz kimi tərcümə edilə bilər. Məqalə müəllifi ingilis müəlliflərinin əsərlərindən götürülmüş nümunələr əsasında termin, şərt, məqsəd və şans bildirən deyimləri təhlil edir. Bu deyimlər dilinə mənsub olduqları xalqın linqvokultural xüsusiyyətlərini təsvir edir.

The Idioms with the Component “Time” in modern English and their translation into Azerbaijani Summary

This article deals with the English idioms with the component “Time” in modern English and their translation into the Azerbaijani language. Being one of the branches of phraseology idioms express a certain meaning of which its components don't express. The idioms in modern English may be translated as a whole expression or word. On the basis of the examples taken from the works of the English writers the author of the article analyses the idioms denoting term, condition, purpose and chance. These idioms describes the linguocultural peculiarities of the people whose language they belong to.

Идиомы с компонентом «время» в современном английском языке и их перевод на азербайджанский язык

Резюме

В данной статье рассматриваются английские идиомы с компонентом «время» в современном английском языке и их перевод на азербайджанский язык. Будучи одной из ветвей фразеологии, идиомы выражают определенное значение, которое не выражают ее компоненты. Идиомы в современном английском языке могут переводиться как целое выражение или слово. На основе примеров, взятых от работ английских авторов, автор статьи анализирует идиомы, обозначающие срок, условие, цель и шанс. Эти идиомы описывают лингвокультурологическими особенностями людей, языку которых они принадлежат.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

KOMPÜTER VƏ İNSAN ANALOGİYASINDA LİŊQVO-KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: Konvergeniya, koqnitiv linqvistika, Eliza, Türiŋq maşını, kompüter proqramları, süni intellekt

Ключевые слова: Конвергенция, когнитивная лингвистика, Элиза, машина Тьюринга, компьютерные программы, искусственный интеллект

Keywords: Convergence, cognitive linguistics, Eliza, Turing machine, computer programs, artificial intelligence

İki böyük elm sahəsinin konvergeniyasındanyaranmış koqnitiv linqvistika dilçilik tarixinə düşmüş iri həcmli paradıqm hesab olunur. Bir tərəfdən müasir linqvistik yanaşmalarda dilin artıq öz-özlüyündə deyil, insani şüurun fəaliyyəti daxilində nəzərdən keçirilməsi, digər tərəfdən xalqın var-dövləti olan dilin adi dil biliklərindən təşkil olunmaması kimi fikirlər bu elmə marağı daha da artırmışdır. İnsani dil və düşüncə arasındakı əlaqələrə aydınlıq gətirməyə çalışan koqnitiv linqvistika informasiyaların kodlaşmasında və transformasiyasında vacib rola malik olan dili koqnitiv mexanizm şəklində araşdırmalara cəlb edir və bu məqamda komparativistlərin, strukturalistlərin, psixoloqların, məntiqşünasların yeni mövqelərindən çıxış edir. Koqnitivlikdən savayı dilçilikdə mental hadisələri əsas götürən iki vacib istiqamət mütləq şəkildə qeyd olunmalıdır: biheviyrist və neyropsixologiya. Biheviyristlər danışıqda mövcud olan insani davranışı stimül və reaksiya ilə əlaqələndirir, neyropsixoloqlar isə həmin bu hadisələri neyroloji proseslərlə bağlayırdılar [9]. Bu iki məşhur istiqamətdən fərqli olaraq koqnitivistlər öz fərziyyələrini mental proseslərin terminləri əsasında formalaşdırmağa çalışırdılar. İlk vaxtlarda koqnitivizm və dilçilik arasında olan əlaqələr tətbiqi xarakter daşıyırdı. Burada əsasən insani düşüncə ilə kompüter modelləri arasındakı əlaqələr qabardılırdı. “1980-cı illərə qədər koqnitiv psixologiyanın nəzəriyyədən öncəki metaforası kompüter obrazında saxlanılmışdı” [9, s.126]. Bu növ kompüterlərin əməliyyat hissəsiəvvəlcədən yazılmış proqrama uyğunlaşdırılır və bir prosessorlu arxitekturası ilə passiv verilənlər üzərində aktiv əməliyyatların aparılması üçün xüsusi bölmələrə malik idilər. “Belə hesablaşma cihazlarını informatika sahəsində bəzən “fon-neyman” kimi də adlandırırlar” [9, s.130]. Bu adlandırılma Türiŋq maşınının sxeminə uyğunlaşdırılmış və böyük kompüter inqilabı dövründə Amerika-Macar riyaziyyatçısı və məntiqşünası Con fon Neymanın adı ilə əlaqədardır. Türiŋq maşını isə Jozef Vayzenbaumun 1966-cı ildə yaratdığı ilk virtual həmsöhbəti “Eliza”nın (Bernard Şounun “Piqmalion” əsərinin qəhrəmanının şərafinə) məşhurlaşması əsasında yaradılmışdır[9, s.36–35]. “Eliza” yaradılmış ilk süni intellekt nümunəsi idi. Bu alqoritm sayəsində insan ilə süni intellekt arasında canlı ünsiyyət formalaşmalı idi. Əsas məqsəd isə ünsiyyət prosesində süni intellektin insani düşüncə səviyyəsində performans göstərməsi idi. Belə bir situasiyaya aydınlıq gətirmək məqsədilə Eliza ilə ünsiyyətə girən insan düşündüklərini klaviatura vasitəsilə yazaraq, süni intellektə kodlar yönləndirməli idi. Qarşı tərəfdə olan süni intellekt isə verilmiş ifadələr içərisindən açar sözləri seçməklə, ünsiyyəti davam etdirməli, proses zamanı əsl insan kimi düşünməli idi. Həqiqətən də Eliza belə bir mühitdə ifadələri ünsiyyətin gedişatına uyğun olaraq kodlaşdırır, sanki canlı düşünən insan zəkasını xatırladırdı. Türiŋq testinin də əsas məqsədi süni intellektin düşünməsi ilə bağlı məqama aydınlıq gətirmək idi. Tədrisən texnikanın inkişafı ilə “fon-neyman” kompüterləri daha sadə mikroprosessorlu hesablayıcı cihazlarla əvəz olundu. Hazırda hər kəsin sahib olduğu ağıllı telefonlar eyni zamanda paralel fəaliyyət göstərə bilən bir neçə mikroprosessorlu kompüterin ən inkişaf etmiş nümunəsi hesab oluna bilər. “Hətta bu tip prototiplərdən birinin adını xarakterik olaraq, “Non-fon” adlandırmışlar”[9, s.126]. Amma bununla belə kompüterdə müasir məlumatların işlənməsi prosesi Alan M.Türiŋq və Con Neymanın inkişaf etdirdikləri riyazi nəzəriyyəyə əsaslanmışdır. 0 və 2-li say sistemindən ibarət dili olan Türiŋq maşını mürəkkəb riyazi alqoritmləri əvəz edər bildiyi kimi, müasir Software və Hardware proqramları da ona məxsus alqoritm üzərində qurulmuşdu. Türiŋq bu proqramların işləmə mexanizmindən nəticə çıxarmış və maraqlı ideyalar irəli sürmüşdü. O, bəzi filosofların da iddialarını dəstəkləyərək, düşünmənin məntiqi əməliyyatlara çevrilə bilməsini, yəni maşınların da düşünə bilməsi faktını ortaya qoymuşdu. Türiŋgin təkidinə görə, əgər hər bir məntiqi təcrübə turing maşını ilə əvəz olunursa, onda bu maşınların və düşüncənin prosesləri arasında funksional olaraq heç bir fərq yoxdur. Yəni düşüncə, düşündüklərimizdən deyil, Software proqram təminatından asılıdır. Türiŋq tərəfindən verilmiş bu tərzli elmdə funksionalizm də adlandırırlar. Türiŋq inanırdı ki, təqribən 50 ildən sonra düşünə bilən maşınlar icad olacaq. “Biz ümid edirik ki, maşınlar nə vaxtsa bütün təmiz intellektual sahələrdə insanlarla rəqabətə girəbiləcək”[13]. Türiŋqin fikirlərinə qarşı çıxan C.Syörl texnikanın düşünmə ilə əlaqəsini qəbul edə bilmir, insanı əsl kompüter hesab edirdi: “beyin rəqəmsal kompüterdir, şüur isə kompüter proqramıdır” [8, s.17].

Bu kimi maraqlı, amma ziddiyyətli fikirlər əsasında elm daha fərqli tərəfə meyli etməyə başlamış, sadə texnikadan daha mürəkkəb texnikaya keçid alan elmi araşdırmalar diqqəti kompüter-insan analogiyasına yönləndirmiş və nəhayətdə maraqların artması və aparılan tədqiqatların dərinləşməsi ilə koqnitiv linqvistika bir elm sahəsi kimi formalaşmışdı. Aktuallığı ilə son dövrlərin elmi gündəmlərindən düşməyən bu sahə hazırkı elmi fəaliyyətlərində də maraqlı dairəsini genişləndirməkdə davam edir. Koqnitiv linqvistikanın obyektı insani şüur, düşüncə, mental proseslər, koqnisiya və bütün bu anlayışlarla bağlı olan fəaliyyətdəki dildir. Bu istiqamət üzrə koqnitivizm prinsiplial olaraq insani beyinin mental proseslərinin idarəsi və bütün bunların dildə əks olunması ilə maraqlanır. Koqnitiv linqvistikanın predmeti isə dil işarələrinin köməyi ilə informasiyaların mənimsənilməsi və emalı xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Koqnitiv linqvistikanın əsas məqsədi dünyanın necə dərk

²¹ Dosent, fil.f.d. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı lehrerin81@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8136-2147>

edilməsi, biliklərin qəbulu, formalaşması, informasiyaların mübadiləsi kimi halların necə baş verməsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Burada əsas diqqət insanın sosial cəmiyyətdə fəaliyyəti zamanı əldə etdiyi dünya biliklərinin araşdırılmasına yönəlir. Koqnitivizm bütün bu məqsədlərinə çatmaq üçün linqvistikaya ilə əməkdaşlığından düzgün şəkildə istifadə edir, informasiyaları emal edən sistem kimi tədqiq olunan insanın mental proseslərini dilin sayəsində çözməyə çalışır. İnsani davranış isə onun daxili vəziyyəti olaraq təsvir olunur. “Koqnitiv elmlərin əsas vəzifəsi beyni sinir hüceyrələrinin səviyyəsində və şüurun mental vəziyyətinin səviyyəsində deyil, emal olunmuş informasiyanın funksiyası səviyyəsində araşdırmaqdan ibarətdir” [8, s.27].

Hər hansı bir tapşırığın icrasında müşahidə olunan fiziki vəziyyətlər informasiyaların qəbulu, emalı, saxlanması, ötürülməsi prosesinə görə tənzimlənir. Bütün elmi istiqamətlərə xas olan xüsusiyyətlər kimi, koqnitiv linqvistikaya da məqsədlərinə çatmaq üçün dil materialları əsasında linqvistikaya məxsus metodlardan istifadə edir. Çünki beyin mexanizmi əməliyyatsız məhz bu materiallar əsasında tədqiqatlara cəlb oluna bilər.

Əslində insani düşüncə və beyni tədqiq edən və bu tədqiqatlarda psixi, mental prosesləri xüsusilə nəzərə alan koqnitivizmin kökləri elmin dərin qatlarına gedib çıxır. Əsas obyektinin koqnisiya olmasını nəzərə alsaq, burada nəinki fəlsəfi tədqiqatları, eyni zamanda mühəndislik üzrə elmi aspektləri də qeyd etmək mümkündür. Amma müasir dövrümüzün koqnitiv linqvistikası məhz insani düşüncə ilə kompüter proseslərinin analogiyası əsasında formalaşmışdır. Sanki kompüterlər nəslinin meydana gəlməsi həmin bu istiqamət üçün bir başlanğıca çevrilmişdi. “Müasir kompüterlər insan beyninin texniki modelinə bənzəyir” [4, s.48]. Bu əlaqələrdən komputasional linqvistikaya anlayışı meydana çıxmışdır. O, 1970-1980-ci illərdə Kompüter Linqvistikaya Assosiasiyasının yaranışı əsasında süni intellektin bir sahəsi olaraq ortaya gəlmişdi. Məsələn, hələ bu elm sahəsi yaranmamışdan öncə alimlər hesablaşma maşınlarının işlərinə uyğun olaraq, xarici dillərdə olan mətnlərin avtomatik maşınlar vasitəsilə tərcüməyə cəlb etməyə çalışırdılar. İlk baxışda çox asan görünən bu proses dillərarası tərcümələrin uğurlu nəticəsini vermirdi. Arifmetik hesablamaları insan beynindən tez yerinə yetirən maşınlar tərcümə prosesində eyni nəticəni göstərə bilmirdilər. Deyəsən insani dilin emalı nəzərdə tutulduğundan daha çətin olmuşdu. Çünki bir dildən digərinə tərcümə prosesi hər iki dilin morfolojiyə və sintaksisi də daxil olmaqla qrammatikasının əsasında həyata keçirilə bilər. Sintaksis isə semantika və praqmatika olmadan kodlaşma-dekodlaşma prosesini gerçəkləşdirə bilmir. Dil işarələrinin kodlar halında fəaliyyət göstərməsi Ç.Morris tərəfindən irəli sürülən bu üç semiotik sahənin birgə əməkdaşlığı sayəsində mümkün olur. “İşarəni anlamaq üçün hər üç aspekt çox vacibdir” [12, s.80]. Sintaktika dil işarələri arasında olan zəncirvari əlaqədə, semantika dil işarələrinin mənalara uyğun şəkildə yerində istifadə edilməsində, praqmatika isə ünsiyyət iştirakçılarının malik olduğu meyarların nəzərə alınmasında məsul hesab olunurlar. “Semiotikanın elementləri arasında münasibətlər tam bir sistemi xatırladır. Müəyyən mənada işarələr sistemi vasitəsilə baş vermiş kodlaşma-dekodlaşma prosesi semiotikanın hər üç sahəsinin fəaliyyəti hesabına həyata keçir. Bütün bu proses sistemlik olaraq cərəyan edir. Burada işarələr bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Dekodlaşma prosesində də işarələr ayrı-ayrı elementlər olaraq deyil, qarşılıqlı münasibətdə olan bir sistem şəklində qəbul edilir” [2, s.41]. İnsan beyni bu fəaliyyətləri avtomatik şəkildə həyata keçirir. Kompüter beynindən fərqli olaraq, buradakı proseslər paralel olaraq baş verir. Ardıcıl alqoritmlər insani beyni çərçivələrə sala bilmir. İnsan eyni zaman kəsiyində qarşısındakı şəxsin simasını tanıya, fikrindəkiləri kodlar formasında qarşı tərəfə ötürür, hətta içərisində olduğu kontekst və situasiyaları da paralel olaraq dəyərləndirə bilər. Bu sadalananların siyahısını yenə də genişləndirmək mümkündür. İnsandan fərqli olaraq, süni intellekt kodlaşma və dekodlaşma proseslərində işarələr sisteminin sahələrindən bir sistem daxilində istifadə edə bilmir. Bəlkə də onun proqramlaşmasına sintaktika ilə semantikanı yerləşdirmək mümkün olsa da, əsaslı çətinliklər praqmatika və hətta müəyyən məqamlarda siqmatika ilə bağlı olaraq ortaya çıxır. Belə bir çatışmazlıq isə süni intellektin insani zəkaya bərabər tutulmasına böyük xələl gətirir.

Bu baxımdan insani dil modelini formalaşdırmaq və kompüterləri insan kimi düşünməyə vadar etmək bir elm sahəsinin öhdəsindən gələ biləcəyi bir iş deyil. Bunun öhdəsindən gəlmək üçün F.de Sössüründil haqqındakı sistem mexanizmindən, Ç.Pirsin məntiqi və riyazi mövqedən yaranmış semiotik baxışlarından başlayaraq, danışanın fəaliyyətindəki funksionallığa qədər, bütün linqvistikəlmətlər göz önünə çıxarılmalıdır. Çünki bu el bir mühitdir ki, burada riyaziyyat, məntiq kimi bir sıra elmlər öz əksini mütləq şəkildə tapmalıdır. Məsələn, uzun illərdir ki, tədqiqatçılar riyazi hesablamalar sayəsində dilin riyazi, formal modelini hazırlamağa çalışırlar. XX əsrin 50-ci illərində bu kimi tələbatlar nəticəsində riyazi linqvistikaya meydana gəldi. Elmlərarasında yaradılmış bu əlaqələndirilmə əsasında komputasional linqvistikaya bir az da təkmilləşdirildi. Linqvistikaya və informatika elmlərinin bir-birinə yaxınlaşması və bu cür əlaqələndirilmə sayəsində informasiyalar çoxluğunun qəbulu və akkumulyasiyası sanki öz həllini tapmalı idi. Amma bunun müasir dövrümüzdə dəfələrlə şahidi oluruq ki, komputasional linqvistikaya mətnin avtomatik anlaşılması alqoritmini mükəmməl formada işləyib ortaya çıxarmağa müvəffəq olmamışdır. Burada əsas anlayış alqoritmidir. Onun sayəsində tapşırılanın əvvəlcədən fəaliyyəti məlumdur. İnsan isə burada alqoritmın sonunda yekun nəticəni əldə edə biləcək müşahidəçi qismində olmalıdır. Amma çox təəssüf ki, hər bir alqoritm yalnız üst qatda formalaşmış verilənlərlə işləyir. İfadələrin alt qatda verilmiş mənalarının təhlili isə hələ də həlli tapılmayan tapşırıqlardandır. Müasir koqnitiv linqvistikaya da dili insana məxsus mental qabiliyyət hesab edərək, onun dərin qatlarının təsvirində formal məntiqi-riyazi aparatların istifadəsini qəbul etmir. “... Koqnitivizm kompüterlərin düşünməsi və sözün əsl mənasında hiss etməsi ilə bağlı məlumat vermir. Düşüncə informasiyaların emalıdır, informasiya emalı isə simvolların manipulyasiyasıdır. Kompüter manipulyasiyanı isə simvollarla həyata keçirir” [8, s.27].

Göründüyü kimi komputasional linqvistlərin alqosentrik yanaşması tam şəkildə özünü doğrultmasa da, süni intellektin ictimaiyyətdə olan rolu danılmaz bir fakt olaraq qalır. Məhz bunların sayəsində bəşəriyyət inanılmaz ölçüdə olan

informasiyalar mübadiləsinə nail olur. Lakin yenə də alqosentrik prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış süni intellektin fəaliyyətində antroposentrik yanaşma üstünlük təşkil edir. Məsələn, qlobal www.google.com domeni lider mövqeyə malikdir. Amma bu domendə belə hər hansı bir sorğunun dəyərləndirilməsi üçün mütləq şərt olaraq insan resurslarına ehtiyac duyulur. Çünki məhz insani zəka kompüter fəaliyyətini spamlardan qorunmaq üçün ən effektiv yol hesab olunur.

Bununla belə, süni intellekt və insan zəkası arasında analogiyanın axtarışında olan alimlər kompüterlərin təkmilləşdirilməsi və texnologiyanın inkişafı uğrunda elmi fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Bu axtarışlar zamanı insani beyinlə bağlı hədsiz sayda cavabı müəmmalı qalan məqamlar koqnitivistləri hazırda məşğul olduqları istiqamətə yönləndirmişdir. Ən əsası bu yolda insani düşüncənin heç bir halda maşınlarla əvəz olunması faktı sübuta yetirilə bilməmişdir. Çünki insana məxsus kreativlik, qərar vermə, dəyərləndirmə bacarıqları kimi keyfiyyətlər hələ ki, heç bir halda süni intellektə proqramlaşdırıla bilməmişdir. "Kompüterdən fərqli olaraq, insan beyni daha əvvəl qəbul etmiş olduğu informasiyanın analizi nəticəsində, yəni düşünmə yolu ilə yeni gerçəklik vahidləri yaratmağa qadirdir"[4, s.73]. Amma yenə də insan-kompüter analogiyasının özəlliklərini müəyyənləşdirməyə çalışan koqnitiv linqvistik dil vasitəsilə beyin fəaliyyətinin araşdırmalarını daha da genişləndirmiş, bu sahədə bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva, M. (2021). Sadə cümlələrdə propositiv və presuppozitiv əlaqələrin pragmatikası. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 133s.
2. Hacıyeva, M. (2021). İşarələr sistemi və ünsiyyət. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 175s.
3. Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik. Bakı, Mütərcim, 2016
4. Mayıl B. Əsgərov. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. B. 2015, s.73)
5. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Çasıoğlu, 2010
6. Величковский Борис М. Основы психологии познания. Том 1. 2006.
7. Попова З. Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.2007.
8. Серль Дж. Сознание, мозг и наука. Посвящается Дагмар. Перевод и примечания А.Ф.Грязнова
9. Bechtel W/Philosophy of mind^ an overview for cognitive science- Hillsdale etc: Erlbaum, 1988
10. Langacker R. Foundations of Cognitiv Grammar. Vol.1:Theoretical Prezequisites. Stanford University Press, 1987
11. Weizenbaum, Joseph. "ELIZA—A Computer Program for the Study of Natural Language Communication Between Man and Machine" (PDF). Communications of the ACM. 9,1966.
12. Morris, C.W. Grundlagen der Zeichentheorie. München. 1972.
13. https://www.uibk.ac.at/psychologie/mitarbeiter/leidlmaier/das_chinesische_zimmer_eller-innerhofer-graf.pdf

Резюме

Лингво-когнитивные особенности в компьютерной и человеческой аналогии

С первых дней появления компьютеров прошло много лет. По сравнению с первыми периодами изменились их функциональность, внешний вид, объем и даже их назначение. Простые компьютеры сменились умными технологиями, и наконец такой прогресс привлек внимание ученых. Современные компьютерные технологии выполняя функции головного мозга напоминают человеческий разум в любой деятельности. Это именно то, что интересует когнитивистов. Чтобы добиться успеха в этих областях, когнитивисты объединились с лингвистами и сумели выявить некоторых ряд интересных фактов. Но, несмотря на темпы развития и свое положение на мировой арене, компьютеры пока не смогли заменить человеческий разум. В этом направлении в статье рассматривается аналогия между компьютером и языком.

Summary

Linguo-cognitive features in computer and human analogy

Many years have passed since the advent of computers. Compared with the first periods, their functionality, appearance, volume, and even their purpose have changed. Simple computers have been replaced by smart technologies, and finally such progress has attracted the attention of scientists. Modern computer technologies, performing the functions of the brain, resemble the human mind in any activity. This is exactly what the cognitive scientists are interested in. To succeed in these areas, cognitivists teamed up with linguists and managed to uncover some interesting facts. But, despite the pace of development and their position on the world stage, computers have not yet been able to replace the human mind. In this direction, the article considers the analogy between a computer and a language.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

REALIA MƏFHUMU VƏ ONUN LİŊVOKULTUOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş : Realia anlayışı müəyyən bir mədəniyyətə, cəmiyyətə və ya tarixi kontekstə xas olan və digər dillərdə birbaşa ekvivalenti olmayan əşyaları, anlayışları və ya hadisələri ifadə edən söz və ifadələrə aiddir. Bu terminlər millətin gündəlik həyatı, ənənələri və mədəni təcrübələri ilə sıx bağlıdır və onların dəqiq tərcüməsi çətin olur. Bir xalqın həyatına (gündəlik həyat, mədəniyyət, sosial və tarixi inkişaf) xas olan və digərinə yad olan, milli və/və ya tarixi rəngin daşıyıcıları kimi, onlar, bir qayda olaraq, digər dillərdə dəqiq uyğunluqlara (ekvivalentlərə) malik deyillər və buna görə də ümumi qaydada tərcümə edilə bilməzlər, xüsusi yanaşma tələb edirlər. Realialar yalnız müəyyən xalqlara və millətlərə, maddi mədəniyyət obyektlərinə, tarixi faktlara, milli qəhrəmanların, mifoloji varlıqların adlarına məxsus olan adlardır. O. S. Axmanovanın “Linqvistik Terminlər Lüğəti”-nə görə, realia “maddi mədəniyyətin istənilən predmeti”dir [Axmanova, 1966, səh. 381]. Realiaların adlarının tərcüməsi, xalqın milli və tarixi kimliyini onun dilindən digər dilə tərcümə edərkən ötürməyin böyük və vacib probleminin bir hissəsidir.

Tədqiqat: “Realia” termini XX əsrin 1930-cu illərində Bolqar tədqiqatçıları S. Vlixov və S. Florinin “Tərcümədə tərcüməedilməz” əsərinin nəşrindən sonra geniş yayılmışdır. Realiaların tərcüməsi problemini öyrənən rus və xarici alimlər onların təyinatı üçün ekvivalentsiz lüğət, barbarizmlər, ekzotizmlər, lokalizmlər, etnoqrafizmlər və bəzi digər terminlərdən istifadə edərək müxtəlif anlayışlar verirlər, bu leksik vahidlərin bəzi əlamətlərini qeyd edir, digərlərini isə gözərdi edirlər.

“Başqa dili danışan insanların praktiki təcrübəsində mövcud olmayan obyektlər, anlayışlar və vəziyyətlər” [Bərxudarov, 1975, səh. 95]. Realiaların və digər dil işarələrinin tərcüməsi məsələləri ekvivalentlik anlayışı ilə əlaqələndirilir ki, bu da “orijinal ifadə planını dəyişdirərkən məzmun planının dəyişməz saxlanması” kimi müəyyən edilir [Həmin mənbə, səh. 11]. Bir dilin hər hansı bir leksik vahidinə digər bir dilin lüğətində tam uyğunluq olmadıqda, bu cür sözlərin ekvivalentsiz lüğətə aid olduğu qəbul edilir.

L. S. Bərxudarov “Dil və Tərcümə” monoqrafiyasında realiaları “başqa dili danışan insanların praktiki təcrübəsində mövcud olmayan obyektləri, anlayışları və vəziyyətləri ifadə edən sözlər” kimi izah edir [Bərxudarov, 1975, səh. 95]. Realiaların və digər dil işarələrinin tərcüməsi məsələləri ekvivalentlik anlayışı ilə əlaqələndirilir ki, bu da “orijinal ifadə planını dəyişdirərkən məzmun planının dəyişməz saxlanması” kimi müəyyən edilir [Həmin mənbə, səh. 11]. Bir dilin müəyyən leksik vahidinə digər bir dilin lüğətində tam uyğunluq olmadıqda, bu cür sözlər ekvivalentsiz lüğət kimi qəbul edilir.

Bu termin E. M. Vereşçagin və V. G. Kostomarov tərəfindən təqdim edilmişdir. Tədqiqatçılar ekvivalentsiz lüğət “müəyyən mədəniyyət və dildə olmayan anlayışları ifadə edən, xüsusi mədəni elementlərlə bağlı, yəni yalnız A mədəniyyətinə xas olan və B mədəniyyətində mövcud olmayan mədəni elementlərə aid olan sözlər” kimi başa düşürlər [Vereşçagin, Kostomarov, 1983, s. 53].

Eyni zamanda qeyd olunur ki, ekvivalentsiz sözlərin xarakterik xüsusiyyəti onların digər dillərə sabit uyğunluqlar vasitəsilə tərcümə edilə bilməməsidir, yəni digər dillərdə birbaşa qarşılıqları yoxdur. Lakin bu, onların tamamilə tərcüməedilməz olması demək deyil.

Xüsusi ədəbiyyatın təhlili realiaların tərifinə iki əsas yanaşmanı qeyd etməyə imkan verir: tərcümə və mədəniyyətşünaslıq. Tərcümə yanaşması çərçivəsində əsas iş xarici dildən doğma dilə və ya əksinə realiaların tərcüməsi probleminə, həmçinin tərcümədə orijinalın milli orijinallığının qorunub saxlanılmasına həsr olunur. Bu yanaşmanın əsas məqsədi, tərcümə prosesinin “bir işarə sistemindən digərinə keçid” kimi sistemli xarakterini üzə çıxarmaq və müxtəlif janr və üslub istiqamətinə malik mətnlərin tərcüməsində tərcümə modelini və onun xüsusiyyətlərini təsvir etməkdir [Şveytser, 1973, s. 34].

M. L. Vaysburd realiaları ölkəşünaslıq baxımından nəzərdən keçirərək, onları “ölkənin ictimai və mədəni həyatında baş verən hadisələr, ictimai təşkilatlar və institutlar, adət-ənənələr, eləcə də sinifləndirilməyən çoxsaylı fərqli faktlar” kimi müəyyən edir [Vaysburd, 1972, s. 98]. Bu yanaşma realiaların sərhədlərini çox genişləndirir və bu leksik təbəqəni çox böyük edir.

G. D. Tomaxinə görə, linqvokulturologiya ölkəyə yönəlmiş linqvistikadır və onun tədqiqat obyektləri xalqın dil bilikləri və ətraf fəaliyyətlərinə dair biliklərin mərkəzində duran, ifadəli, milli-mədəni semantikaya malik dil vahidləridir. O, milli-mədəni semantikaya malik dil vahidlərini realianın əlaməti kimi qiymətləndirir.

“Realia” anlayışı haqqında, milli, tarixi elementlər və hadisələrin daşıyıcısı kimi, 50-ci illərdə danışmağa başladılar. Buna görə də, bu gün “realia” anlayışına dair dəqiq tərif tapmaq çətin görünür, istər linqvistik lüğətlərdə, istərsə də digər mənbələrdə. Fikrimizcə, “ekzotik lüğət”, “ekvivalentsiz lüğət”, “jarqonizmlər”, “barbarizmlər”, “lakonizmlər” kimi terminlər daha geniş yayılmışdır. Bu terminləri birləşdirən ümumi faktor bunlardır: a) tarixi, yerli, milli və etnik xarakter; b) bu terminlərin tərcümə ekvivalentlərinin seçilməsində çətinlik və bəzən tamamilə olmaması; Bu anlayışın müxtəlif xalqların xüsusi mədəniyyətini, tarixini və ya həyatını əks etdirən obyekt və ya fenomen kimi nəzərdən keçirildiyini nəzərə alaraq, deyimlər, atalar sözləri və frazeoloji birləşmələr formasında çıxış edən söz və ifadələrin də bura daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Yuxarıdakı təriflərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, realialar müəyyən obyektləri, hadisələri ifadə edən sözlər və ya ifadələrdir ki, bunlar vasitəsilə müəyyən bir xalqın və ya bütün bir ölkənin həyatına, tarixinə və mədəniyyətinə dair aydın

²² Naxçıvan Dövlət Universiteti xezrin.zeynalova@gmail.com

təsəvvür yaranır. Bəzi tədqiqatçılar “realia” sözünün sinonimi kimi “kulturem” ifadəsindən istifadə edirlər [Vinogradov, 2001:224]. E. M. Vereşçagin, V. G. Kostomarov, A. V. Fedorov kimi bir sıra tədqiqatçılar realiaları ekvivalentsiz lüğətə aid edirlər. Başqa sözlə desək, onlar hesab edirlər ki, realialar tərcüməyə tabe deyil. Sovet rus dilçisi və tərcüməçisi G. V. Çernov öz əsərlərində realialardan “ekvivalentsiz lüğət” kimi bəhs edir.

S. Vlixov və S. Florin realiyalara belə bir tərif verirlər: “... coğrafi mühitə, mədəniyyətə, maddi həyata və ya xalqın, millətin, ölkənin, tayfanın sosial-tarixi xüsusiyyətlərinə xas olan obyektlərin, anlayışların, hadisələrin adları olan xalq dilindəki sözlər və ifadələr və bununla da milli, yerli və tarixi rəngin daşıyıcılarıdır” [Vlixov, Florin, 1980:23].

Realialar müəyyən mədəni icmanın müxtəlif aspektlərini təsvir edir. Bizim fikrimizcə, realiaların həyatın müəyyən sahəsinə aidliyi və müəyyən mədəni birliklə əlaqəsinə əsaslanaraq onların təsnifatını təqdim etmək olduqca vacib görünür. Realiaların mövcud müxtəlif təsnifatları müxtəlif xüsusiyyətlərdən asılı olaraq formalaşır.

Beləliklə, S. Vlixov və S. Florin tərəfindən təklif edilən təsnifatı, V.P. Konetskayanın təsnifatı ilə birlikdə nəzərdən keçirdik. İlk iki tədqiqatçıdan fərqli olaraq, Konetskaya linqvokultural realiaların istifadə olunduğu sahələri xeyli azaldır.

Realialar dil əlaqələri nəticəsində başqa dildən alınmış mədəni yüklü sözlərdir. Mədəniyyətə bağlı sözlər, həmçinin mədəniyyətə xas terminlər olaraq da bilinir, müəyyən bir icma və ya cəmiyyətin mədəni kontekstinə dərinə kök salmış sözlər və ifadələrdir. Bu sözləri başqa mədəniyyətlərə tərcümə etmək və ya anlamaq çətin ola bilər. Bu terminlər tez-tez ənənələri, sosial normaları, dəyərləri və ya xüsusi həyat tərzlərini əks etdirir. Mədəniyyətə bağlı sözlərin təsnifatı fərqli ola bilər, lakin ümumiyyətlə aşağıdakı kateqoriyalara ayrılır:

1. Ekoloji Terminlər

Bunlar müəyyən bir mədəniyyət və ya bölgəyə xas olan flora, fauna, coğrafi xüsusiyyətlər və iqlim kimi fiziki mühitin spesifik elementlərini ifadə edir.

- Məsələn: İnuit mədəniyyətində “Tundra” və ya Səhrada “Sahara”.

2. Maddi Mədəniyyət

Bu terminlər qida, geyim, binalar, alətlər və gündəlik həyatda istifadə olunan digər əşyalar kimi mədəni əhəmiyyət daşıyan maddi obyektlər və artefaktlarla əlaqədardır.

- Məsələn: Yaponiyada “Kimono” və ya Mərakeş mətbəxində “Tajine”.

3. Sosial Mədəniyyət

Bu kateqoriyadakı sözlər sosial strukturları, praktika və institutları, o cümlədən hökumət, din, ritual və ailə dinamikalarını təmsil edir.

- Məsələn: İspaniyada “Siesta” və ya Hindu mədəniyyətində “Guru”.

4. Dini və Mifoloji Terminlər

Bunlar müəyyən bir din və ya mifologiya ilə əlaqəli anlayışlar, ritual, inanclar və şəxsləri ifadə edir.

- Məsələn: Hinduizmdə “Karma” və ya İslamda “Ramazan”.

5. Jestlər və qeyri-verbal ünsiyyət

Bəzi terminlər mədəni cəhətdən xüsusi jestlər, üz ifadələri və bədən dilinə aiddir və digər mədəniyyətlərdə birbaşa ekvivalenti olmaya bilər.

- Məsələn: Taylandda “wai” jesti və ya fərqli mədəniyyətlərdə fərqli mənaları olan “baş barmağı qaldırmaq” işarəsi.

6. Tarixi və Siyasi Terminlər

Bu sözlər müəyyən bir tarixi və ya siyasi kontekstə bağlıdır və tez-tez bir mədəniyyətdə əsas hadisələr, şəxslər və ya sistemlərlə əlaqəlidir.

- Məsələn: Yaponiyada “Samuray” və ya Cənubi Afrikada “Apartheid”.

7. Zaman və Məkan Anlayışları

Bəzi mədəniyyətlər zaman, məkan və bu anlayışlar arasındakı münasibətləri ifadə etmək üçün unikal yollar təklif edir.

- Məsələn: İspan dilli ölkələrdə “Manana” (gələcəkdə bir zaman, elastik zaman anlayışı).

Mədəniyyətə bağlı sözləri başa düşmək tərcümədə, dil öyrənmədə və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə vacibdir, çünki onlar tez-tez sözlərin sadə mənalarını aşan anlamlar daşıyır.

Nəticə: Mədəniyyət cəmiyyətin inkişafı ilə birbaşa əlaqəli olan canlı bir kateqoriyadır. Linqvokulturologiya komponentinin ayrılmaz tərkib hissəsi öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyətini, habelə qeyri-ekvivalent fon lüğətini, jestlərin qeyri-verbal dillərini, mimikalarını və gündəlik davranışını əks etdirən xüsusi seçilmiş homojen dil materialıdır. Ekvivalenti olmayan lüğət xüsusi yer tutur, çünki bu, milli realiaları ifadə edir. Realiaların bilinməsi ölkənin mədəniyyəti və dilini öyrənərkən vacibdir. Digər dillərdə olmayan milli-mədəni komponentin mövcudluğu sözlərin linqvistik və mədəni materiala aidliyinin daimi əlaməti olaraq qalır. Dilçilik və tərcümə işində realiaların önəmi böyükdür, çünki onlar yalnız dil mənası ilə kifayətlənməyib, həm də mədəni konteksti daşıyır və müəyyən bir cəmiyyətin dəyərləri, tarixi və sosial normaları haqqında dərin anlayışlar təqdim edir.

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, realianın əsas xüsusiyyəti onun milli rənglənməsidir. Realianın tərcüməsi zamanı milli rəngi qorumaq, mətnin bir dildən digərinə tərcüməsində tərcüməçinin qarşılaşdığı əsas problemi təşkil edir.

Ədəbiyyat

1) Aşurova D.U., Qaliyeva M.R. *Mətn Linqvistikası*. – Daşkənd: Turan-İqbal, 2016. – 324 s.

- 2) Aşurova D.U., Qaliyeva M.R. *Ədəbiyyat Mətninin Stilistikası*. – Daşkənd: Turan-Iqbal, 2016. – 272 s.
- 3) Aşurova D.U., Qaliyeva M.R. *Koqnitiv Linqvistikası*. – Daşkənd: VneshInvestProm, 2018.
- 4) Lyutavina, E.A. *Realialar linqvistik fenomen kimi* / E. A. Lyutavina. — Mətn: təcili // Gənc alim.— 2015. — No 14 (94). — S. 488-490. — URL: <https://moluch.ru/archive/94/21235/>
- 5) Alekseeva I. S. *Tərcüməçiliyə giriş*. – Akademiya, Filologiya Fakültəsi, Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti - Moskva, 2012. – 368 s.
- 6) Komissarov, V.N. *Müasir Tərcüməçilik*. – M.: ETS - Moskva, 2002. – 424 s.
- 7) Komissarov, V.N. *Müasir Tərcüməçilik*. Dərs notları. – M.: ETS & Poliqlössum - Moskva, 2000. – 202 s.
- 8) Komissarov, V.N.; Qonçarenko, S.F. *Müasir Tərcüməçilik. Tədris vəsaiti*. – M.: ETS - Moskva, 2003. – 424 s.
- 9) Komissarov, V.N.; Olxovikov, B.A. *Rusiyada Linqvistik Tərcüməçilik. Tədris vəsaiti*. – M.: ETS - Moskva, 2002. – 184 s.

Açar sözlər: realia, linqvokulturoloji, qeyri-ekvivalent, mədəniyyət, xüsusiyyət

Key words: realia, linguoculturological, nonequivalent, culture, feature

Ключевые слова: реалии, лингвокультурологический, неэквивалент, культура, особенность

SUMMARY

Culture is a "living" category, whose development is directly related to the development of society. In this regard, the content of the socio-cultural component will constantly change, enriched with new content. An integral part of the linguoculturological component is a specially selected homogeneous language material that reflects the culture of the country of the language being studied, as well as non-equivalent background vocabulary, non-verbal languages of gestures, facial expressions and everyday behavior. Nonequivalent vocabulary occupies a special place. It exists because it denotes national realias. Knowing realias is important when studying the culture and language of the country. The presence of a national-cultural component, which is absent in other languages, remains a constant sign of the belonging of words to linguistic and cultural material.

In linguistics and translation studies, realia are significant because they carry not only linguistic meaning but also cultural context, offering insights into the values, history, and social norms of a given society.

РЕЗЮМЕ

Культура — «живая» категория, развитие которой напрямую связано с развитием общества. В связи с этим содержание социокультурного компонента будет постоянно меняться, обогащаться новым содержанием. Неотъемлемой частью лингвокультурологического компонента является специально подобранный однородный языковой материал, отражающий культуру страны изучаемого языка, а также безэквивалентная фоновая лексика, невербальные языки жестов, мимики и повседневного поведения. Безэквивалентная лексика занимает особое место. Она существует, поскольку обозначает национальные реалии. Знание реалий важно при изучении культуры и языка страны. Наличие национально-культурного компонента, отсутствующего в других языках, остается постоянным признаком принадлежности слов к лингвокультурному материалу.

В лингвистике и переводоведении реалии значимы, поскольку несут в себе не только языковое значение, но и культурный контекст, предлагая понимание ценностей, истории и социальных норм данного общества.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK SAHƏ NƏZƏRİYYƏSİ

Giriş. Leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi sözlərin kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalar daşıya biləcəyini vurğulayır. Müasir alman dilində bir çox söz müxtəlif leksik sahələrdə fərqli mənalar verə bilər, bu da sözlərin çoxmənalılıq və ya omonimlik xüsusiyyətlərini göstərir.

Bu nəzəriyyə leksik tərkibin sistemləşdirilməsi və mənaların dəqiq analizi üçün müasir dilçilikdə geniş tətbiq olunur. Leksik-semantik sahələrin təhlili sayəsində dilin struktur xüsusiyyətləri və konseptual məzmunu daha dərinlən öyrənilir. Əlbəttə, sahə nəzəriyyəsi haqqında fikirlər çoxşaxəlidir və bu yanaşmaya münasibət dilçilikdə müxtəlif reaksiyalar doğurmuşdur. Y.Triir'in sahə nəzəriyyəsi onun şagirdləri tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilmiş və inkişaf etdirilmiş olsa da, bəzi tədqiqatçılar bu nəzəriyyənin bütün aspektlərini qəbul etməmişdirlər. Sahə nəzəriyyəsi dilin semantik strukturlarını öyrənmək üçün təsirli vasitə olsa da, onun məhdudiyyətləri və digər nəzəriyyələrlə müqayisədə fərqli aspektləri dilçilikdə müzakirələrə səbəb olmuşdur. Məsələn, bəzi tənqidçilər leksik-semantik sahələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin çətinliyini vurğulayaraq, bu nəzəriyyənin bəzi aspektlərini praktiki tətbiq baxımından tam uyğun hesab etmirlər.

Əsas hissə. Qərb dünyasında bu nəzəriyyələrin və metodların yayılmasında Nikolay Trubetskiy və Nikolay Kruşevski kimi dilçilərin rolu xüsusilə vurğulanmalıdır. Trubetskiy fonologiya ilə bağlı əsərləri və xüsusən də onun fonem anlayışını inkişaf etdirməsi, həmçinin Kruşevskinin semantika ilə bağlı konseptual yanaşmaları müasir dilçilikdə böyük təsir yaratmışdır. Bu alimlər fonoloji sistemin semantik sahə ilə əlaqəsini daha dərinlən izah edərək, dilin strukturuna dair daha sistemli bir baxış ortaya qoymuşlar [9].

Y.Triir'in nəzəriyyəsində sözlərin mənə sahəsi daxilində qohum sözlərlə olan bağlılığı əsas məqamlardan biridir. Onun düşüncəsinə görə, hər bir söz öz leksik-semantik sahəsində digər sözlərlə əlaqəlidir və bu əlaqələr sistemli prinsip əsasında qurulub. Bu prinsip, həmçinin leksik sahənin digər üç prinsipinə - sinonimlik, antonimlik və ierarxiyaya bağlıdır. Bu bağlılıq nəticəsində dilin mənəsi yalnız müəyyən bir sistemdə özünü ifadə edə bilər.

Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar bütün leksikonun tamamilə sistemli bir quruluşda olduğunu qəbul etmirlər. Onların fikrincə, dilin leksikası dinamik bir prosesdir və daim dəyişən, sabit olmayan struktura malikdir. Triir bu yanaşmanı nəzərə alaraq yazırdı ki, işarələrin mənalarının diaxronik dəyişməsi onları bir qrup daxilində daim hərəkətdə saxlayır. Bu proses, işarələrin öz aralarındakı tarazlıq bərpa olunana qədər davam edir ki, bu da dilin semantik kompleksinin tam ifadəsini təmin edir.

Bu fikir dilin leksik və semantik sistemindəki tarazlıq və hərəkətliliyin daim dəyişdiyini və bunun dilin təbiətinin təməli xüsusiyyətlərindən biri olduğunu vurğulayır. Y.Triir'in nəzəriyyəsində leksikonun statik deyil, dinamik olduğu, və bu tarazlığın daim pozulub bərpa olunması ideyası diqqət çəkir [8, s. 12].

Boduen de Kurtenenin fonoloji aspekti əsas götürərək dilin təhlili üçün yaratdığı yeni metod müasir dilçilikdə inqilabi addım kimi qəbul edilir. Boduen de Kurtene məktəbi, L.V. Şerbanın rəhbərlik etdiyi Sankt-Peterburq məktəbi, Moskva məktəbi və Praqa Dilçilik Məktəbi dilin qrammatik və semantik strukturlarını tədqiq etmək üçün yeni modellər hazırlamış və bu sahədə əhəmiyyətli nailiyyətlərə imza atmışlar. Onların yaratdığı nəzəriyyələr dilin fonoloji strukturu ilə leksik-semantik strukturu arasında dərin əlaqəni ortaya çıxarmışdır.

E.Koseriunun bu sitatı, leksik strukturların fonoloji strukturlarla müqayisəsinin mümkünlüyünü göstərir və fonologiya ilə leksika arasındakı struktur oxşarlıqlarını vurğulayır. E.Koseri, "Pour une sémantique diachronique structurale" əsərində dilin diaxronik strukturlarını fonologiyadakı modelləri əsas götürərək izah etməyə çalışır. O qeyd edir ki, leksik strukturlarda müəyyən fonoloji strukturlara bənzərliklər tapıla bilər, lakin bütün leksikanın fonemlər sistemi kimi tamamilə sistemləşdiyini sübut etmək məqsədində deyil. Yalnız bu oxşarlıqların dildəki leksik sistemlərin strukturlaşdırılmasında faydalı ola biləcəyini vurğulayır.

Bu yanaşma leksika və fonologiya arasında potensial struktural uyğunluqların tədqiqini təşviq edir və dilçilikdə yeni tədqiqat istiqamətlərini mümkün edir. E.Koseriunun bu fikirləri, həm fonoloji, həm də leksik sahələrin dildəki struktur sistemlərdə oxşar mexanizmlərə malik olmasını göstərir və struktur dilçilik üçün yeni bir çərçivə təqdim edir [4, s. 214]. Burada söylənilən fikirlər həqiqətən sahə nəzəriyyəsi haqqında bir model təsəvvürüdür.

Son illərin semantik tədqiqatları göstərir ki, söz sahələrindəki leksik vahidlər arasında mənəvi əlaqələr mövcuddur, lakin bu əlaqələrin hər zaman sahədəki qonşu sözlərin təsiri ilə tam açıldığı demək deyil. Söz sahələri ümumilikdə bir mənə daşıyan arxileksə vasitəsilə ifadə olunsa da, bu, hər söz sahəsinin konkret leksik mənada açıq şəkildə formalaşması zəruri deyil.

Hər bir söz sahəsi ümumi semantik əsas, yəni "ümumi məxrəc" vasitəsilə birləşir, lakin həmin sahədəki leksik vahidlər bu ümumi əsas üzərində özünəməxsus fərqli mənalar qazanır. Beləliklə, sahədəki hər bir söz öz xüsusi mənə və funksiyasına malik olur, bu mənalar isə sahənin ümumi semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı olsa da, müəyyən çərçivədə fərqlənir. Bu fərqlilik semantik variasiyaların yaranmasına, yəni hər bir sözün ümumi şərtlər daxilində fərqli mənalar kəsb etməsinə imkan verir.

Uşaqların ana dilini öyrənmə prosesində dilin sistemliliyini asanlıqla mənimsəmələri müşahidə olunur; onlar sözlərin və dil qaydalarının istifadəsini öyrənərkən sistemli yanaşma nümayiş etdirirlər. Ancaq yaş artdıqca bu sistemlilikdə bəzi

²³ ADU Təhsil 1 fakültəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, E-mail eskerovaxuraman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2362-0360>

fərqliliklər meydana çıxır və tam sistemə təsəvvürdən uzaqlaşmalar baş verir. Bununla yanaşı, böyüklərdə sistemin motivasiyası artdıqca tam sistemə yönəlmə güclənir və sözlərin sahəyə bağlılığı ilə əlaqəli məlumatlar daha sistemli şəkildə qurulur [5, s. 45].

Son dövrlərdə “söz sahəsinin dil daşıyıcısının şüurunda yer alması” məsələsi dilçilikdə ciddi müzakirə predmetinə çevrilmişdir. Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, dil daşıyıcısı bir sözü işlədə bilmək üçün həmin sözün aid olduğu bütün sahə ilə bağlı biliklərə malik olmalıdır. Bu yanaşma, sözlərin məna çalarlarının və kontekstlərinin tam başa düşülməsi üçün dil daşıyıcısının söz sahəsinin strukturunu dərk etməsini tələb edir. Digər tərəfdən, bəzi tədqiqatçılar bunun əksini müdafiə edərək, dil daşıyıcısının söz sahəsini tam bilmədiyini, yalnız müəyyən semantik əlaqələri intuisiya ilə anladığını irəli sürürlər. Bu fərqli yanaşmalar sözlərin şüurda necə yer tutduğu və dil daşıyıcıları tərəfindən necə başa düşüldüyü məsələlərinə dair mübahisələrə yol açır [3, s. 123].

H.G.Şvarsın “Filoloji təcrübə sahə tədqiqatında yeganə etibarlı metoddur” fikri, filoloji analizlərin leksik-semantik sahələrin öyrənilməsində əsas metod kimi qəbul edilməsini vurğulayır. Şvarsın yanaşmasına görə, sözlərin mənası və onların bir-biri ilə əlaqələri yalnız mətnlər və kontekstlər vasitəsilə tam başa düşülə bilər, çünki dilin leksikası və semantikasi yalnız dilin real istifadəsi əsasında təhlil oluna bilər [7, s. 114].

L.V.Şerbanın leksik layın aktiv və passiv olaraq iki yerə bölünməsi fikri, dil daşıyıcılarının söz ehtiyatını təsnif etmək üçün əhəmiyyətli bir yanaşmadır. Şerbanın vurğuladığı bu bölgü, dilin dinamikasını daha dərinləndirən anlamağa kömək edir. Aktiv lüğət ehtiyatı danışanın gündəlik həyatında aktiv şəkildə istifadə etdiyi sözləri əhatə edir. Passiv lüğət ehtiyatı isə insanın tanıdığı, lakin nadir hallarda istifadə etdiyi və yalnız xüsusi kontekstlərdə xatırladığı sözlərdən ibarətdir [11, s. 14].

Bu ikili prinsip dil daşıyıcısının söz ehtiyatının sərhədlərini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək edir. Aktiv və passiv leksika bölgüsü vasitəsilə dil daşıyıcısının hansı leksik vahidləri asanlıqla işlədiyini və hansıları daha nadir hallarda istifadə etdiyini təyin etmək mümkündür. Bu yanaşma dil öyrənmələr üçün də faydalıdır, çünki dil öyrənmə prosesində ilkin olaraq aktiv leksika önə çıxır və gətirdikcə passiv leksika da mənimsənilir [12, s. 114].

Sahə nəzəriyyəsinə görə, hər bir söz yalnız bir leksik-semantik sahəyə aid edilməlidir ki, sistemlilik qorunsun. Bu prinsip çoxmənalılıq və omonimiya kimi halların, yəni eyni sözün bir neçə mənada işlənməsi və ya fərqli mənələrdə səsləşən sözlərin, sözlərin aid olduğu sahələri qarışdırmaması üçün əhəmiyyətlidir. Alman dilindəki “Bank” sözü buna misaldır. “Bank” sözü həm “oturacaq”, həm də “pul institutu” mənalarında işlənir və hər iki fərqli leksik sahəyə aid edildikdə anlam dəqiqliyi qorunur.

Ancaq köhnə ənənəvi semantikanın omonimiya və polisemiya məsələlərini tam şəkildə həll etməsi çətindir. Diaxron (tarixi) tədqiqatların diqqət mərkəzində olan “omonimiya” və “polisemiya” anlayışları, sözlərin zaman içində necə çoxmənalı və ya səsləşən formalar yaratdığını izah etməyə çalışır. S.Ulmannın tərifinə görə, polisemiya eyni sözün bir neçə mənası olmasıdır, yəni bir sözün mənaları bir-biri ilə əlaqəlidir. Omonimiya isə fərqli mənalı sözlərin eyni səslənməsi deməkdir, yəni bu sözlər mənaca bir-birindən fərqlənir, lakin səs baxımından eynidir [2, s. 34].

Bu fərqləndirmə sahə nəzəriyyəsi baxımından sistemliliyi saxlamağa kömək edir, çünki hər iki termin leksik vahidlərin mənaca qarışdırılmasının qarşısını alır. Bu, omonim sözlərin ayrı sahələrə, polisemik sözlərin isə bir sahəyə daxil edilməsinin əsasını yaradır və dilin leksik sistemindəki struktur dəqiqliyi qorumağa xidmət edir [1, s. 19].

S.Ulmann, 1962-ci ildə Strasburqda keçirilən X Beynəlxalq Dilçilik Konqresində, daha sonra isə 1965-ci ildə Parisdə Roman filologiyası ilə bağlı müzakirələrdə polisemiya və omonimiya anlayışlarının əhəmiyyətini vurğulamışdır. O, bu konfranslarda sözlərin mənaları arasındakı fərqləri, eləcə də leksik vahidlərin sistemə təsnifatını müzakirə edərək, dilçilikdəki diaxron tədqiqatların bu anlayışların formalaşmasında oynadığı rolu diqqətə çatdırmışdır [6, s. 159].

Ulmannın təqdim etdiyi bu fikirlər, dilin dinamikası, leksik sahələrin strukturu və sözlərin mənalarının formalaşması haqqında dərin bir anlayış təqdim edir. Onun işləri, dilçilik sahəsində polisemiya və omonimiya məsələlərinin tədqiqi üçün əsaslı bir baza yaradaraq, dilin leksik aspektlərinin daha dərinləndirən öyrənilməsinə kömək etmişdir. Bu cür tədqiqatlar, dilin semantik strukturlarının sistemə şəkildə başa düşülməsini asanlaşdırmışdır.

Nəticə. Beləliklə, leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi, “lexikalisch-semantische Feldtheorie,” dilçilikdə mənalar arasındakı əlaqələri izah edən mühüm bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyəyə görə, müəyyən bir sahəyə aid olan sözlər, məsələn, “rənglər” leksik sahəsindəki “qırmızı,” “mavi,” “yaşıl” kimi terminlər, bir-biri ilə mənaca yaxın və əlaqəlidir. Y.Triirin 20-ci əsrin əvvəllərində bu nəzəriyyəni irəlilədirərək, sözlərin mənalarının izolyasiyalı deyil, müəyyən mənalı sahələr daxilində başa düşülməli olduğunu vurğulaması, leksik-semantik tədqiqatlar üçün bir fundamental prinsipi formalaşdırmışdır.

leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi, 20-ci əsrdə bir çox Avropa dilləri üçün geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Xüsusilə, alman və fransız dilçilik məktəblərində bu nəzəriyyə dərin təhlil edilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Bu yanaşma, müxtəlif dillərdə sözlərin mənasını daha yaxşı anlamağa, dil sistemindəki əlaqələri müəyyən etməyə və lüğət və semantik analizlərdə tətbiq edilməyə kömək edir.

Müasir dövrdə bu nəzəriyyə hələ də semantik və leksik tədqiqatlarda istifadə olunur, lakin dinamik modellərlə, məsələn, prototip nəzəriyyəsi və çərçivə semantikasi (frame semantics) kimi yanaşmalarla tamamlanmışdır. Bu müasir yanaşmalar, sözlərin daha geniş və çoxölçülü mənalarını anlamağa çalışır və leksik-semantik sahə nəzəriyyəsinin sərhədlərini genişləndirir.

Yekun olaraq, leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi dilin tədqiqatında mühüm bir addım olmuşdur. Lakin onun bəzi məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq, digər nəzəriyyələrlə birləşdirilməklə daha əhatəli bir semantik model təklif etmək

mümkündür. Bu yanaşma, dilin mürəkkəbliyi və sözlərin mənalарının dinamikası baxımından daha zəngin bir anlayış yarada bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov, F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm / F.Ə. Aslanov. – Bakı: DDA, – 2008. – 282 s.
2. Cəfərov, Q. H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi, Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası II cild / Q. Cəfərov. – Bakı: Elm, – 2014. – 326 s.
3. Humboldt, W. von. Über die Verschiedenheit des Menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts / W. von Humboldt. – Stuttgart: Verlag. – 1998. – 546 p.
4. Koseriu, E. Ümumi dilçiliyə giriş (Tərc. Prof. F. Veysəlli) / E. Koseriu. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 248 s.
5. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). – Bakı: Azərbaycan SSR EA, II cild, – 1980. – 399 s.
6. Schiwy, G. Neue Aspekte des Strukturalismus / G. Schiwy. München: Verlag, – 1973. – 185 p.
7. Trabant, J. Die Sprache / J. Trabant. – Beck: Verlag, – 2009. – 129 p.
8. Trask, R.L. Mayblin B. Introducing Linguistics / Trask, R.L. – Icon Books: UK, – 2005. – 176 p.
9. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş / F.Y. Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2011. – 405 s.
10. Yule, G. Pragmatics / G. Yule. Oxford University: Oxford University Press. – 2008. – 138 p.
11. Арнольд, И.П. Лексикология современного английского языка / И.П. Арнольд. – Москва: Наука, – 1959. – 325 с.
12. Соломник, А. Семиотика и лингвистика / А. Соломник. – Москва: Молодая гвардия, – 1995. – 346 с.

Açar sözlər: Müasir alman dili, leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi, leksik vahidlər, sözlərin mənaları, alt kateqoriya

Ключевые слова: Современный немецкий язык, теория лексико-семантического поля, лексические единицы, значения слов, подкатегория

Keywords: Modern German language, lexical-semantic field theory, lexical units, meanings of words, subcategory

Xülasə

Müasir alman dilində leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi (LSSN) leksik vahidlərin mənalарına və onların bir-biri ilə əlaqələrinə fokuslanan bir dilçilik nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə dilin leksik strukturunun, sözlərin mənalарının və onların semantik münasibətlərinin sistematik olaraq öyrənilməsinə imkan verir.

Dilin lüğət tərkibi müəyyən tematik və ya semantik sahələrə bölünür. Bu sahələrə aid olan sözlər eyni semantik məna dairəsində olur və bir-biri ilə müəyyən əlaqələr yaradır. Məsələn, “rənglər” leksik sahəsi altında “qırmızı,” “yaşıl,” “mavi” və digər rəng adları toplanır. Leksik sahədəki sözlər arasında sinonimlik, antonimlik, hiponimlik (alt kateqoriyaya daxil olan anlayışlar) və hiperonimlik (ümumi kateqoriyaya aid olan anlayışlar) kimi əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqələr sözlərin mənalарını daha dərindən anlamağa kömək edir.

Теория лексико-семантического поля в современном немецком языке

Резюме

В современном немецком языке теория лексико-семантической области (LSSN) - это лингвистическая теория, которая фокусируется на значениях лексических единиц и их отношениях друг с другом. Эта теория позволяет систематически изучать лексическую структуру языка, значения слов и их смысловые отношения.

Лексика языка делится на определенные тематические или смысловые области. Слова, принадлежащие к этим полям, имеют одинаковое смысловое значение и создают между собой определенные отношения. Например, по лексическому полю «цвета» собраны названия «красный», «зеленый», «синий» и другие цвета. Между словами в лексическом поле существуют такие отношения, как синонимия, антонимия, гипонимия (понятия, входящие в подкатегорию) и гиперонимия (понятия, относящиеся к общей категории). Эти связи помогают нам глубже понять значения слов.

Theory of lexical-semantic field in modern German language

Summary

In modern German, the lexical-semantic domain theory (LSSN) is a linguistic theory that focuses on the meanings of lexical units and their relationships with each other. This theory allows the systematic study of the lexical structure of the language, the meanings of words and their semantic relations.

The vocabulary of the language is divided into certain thematic or semantic areas. Words belonging to these fields are in the same semantic meaning and create certain relationships with each other. For example, under the lexical field “colors” “red”, “green”, “blue” and other color names are collected. There are relations between words in the lexical field such as synonymy, antonymy, hyponymy (concepts included in a subcategory) and hyperonymy (concepts belonging to a general category). These connections help us to understand the meanings of the words in a deeper way.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Giriş: Fitonimlər – dilçiliyin bitki adlarından bəhs edən onomastika bölməsidir və etnobotanika, dilçilik, etnolingvistik, psixolingvistik, dilçilik və mədəniyyətsünaslıqda əlverişli təhlil obyektinə çevrilmişdir. Fitonimlər XX əsrin 70-ci illərinin neologizmi hesab edilir, məhz bu dövrdən dilçilikdə bu anlayış fəal şəkildə istifadə olunmağa başladı.

Fitonimlərə diqqət ondan irəli gəlir ki, bitkiləri təyin edən sözlər mədəniyyətdə flora aləminin bilik və inkişaf prosesini təyin edir və əks etdirir. Dilçilikdə “fitonim”dən A.V.Superanskaya “Onomastik araşdırmalar nəzəriyyəsi” kitabında istifadə etmişdir. [5, s. 46]. Fitonimikanın müxtəlif aspektlərdən fəal şəkildə öyrənilməsi ilk qədim leksik mikrosistemlərdən biri kimi fitonimik lüğətin əhəmiyyətindən xəbər verir. Bitkilərin tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərlərin adlarından belə çıxır ki, onlar təkcə fitonimik lüğətin tədqiqi aspektinə görə deyil, həm də seçilmiş fitonimlərin coğrafi əhatəsinə görə fərqlənirlər. Məsələn, N.İ.Konovalova “Fitonimlər dünyanın dil mənzərəsinin bir parçası kimi” adlı əsərində Orta Ural dialektlərinin materialı üzrə bitki nominasiyasının prinsiplərini təhlil edir. Vurğulayaq ki, N.İ.Konovalovanın qeyd olunan əsərində o, rus xalqının tarixi, mədəniyyəti və dünyagörüşü sistemi ilə əlaqəni əks etdirən fitonimik vahidlərin semantikasındakı mədəni konnotasiyanı vurğulayır [3, s. 62].

Bu məsələ ilə bağlı işlərin nəzərdən keçirilməsi göstərdi ki, əksər tədqiqatçılar obyekt kimi müxtəlif strukturlu dillərin fitonimlərini seçirlər: məsələn, M.Movliyarova ingilis və adıgey dillərinin fitonimlərini və fitonimik toponimlərini təhlil edərək onlara mədəni-millî şərh verir [4, s. 39]; Y.N.İsayev tədqiqat obyektini kimi Altay, Fin-üçqor, Hind-Avropa və Qafqaz dillərinin leksik sistemində fəaliyyət göstərən fitonimləri seçir, müqayisəli və tipoloji təhlillər yolu ilə dildə görünən oxşarlıq və fərqləri müəyyən edir. Fitonimik lüğətin öyrənilməsində müqayisəli istiqamət dilçiliyin inkişafının bu mərhələsində xalq dünyasının dil mənzərəsinin milli spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verən ən perspektivli istiqamətlərdən birinə çevrilir. Lakin fitonimik lüğətin tədqiqi, çoxaspektli təhlili ilə bağlı bütün yerli işlərin geniş spektrinə baxmayaraq, fitonimiyanın (xüsusilə ingilis dilinin) kifayət qədər təsvir olunduğunu deyə bilmərik. Bu kontekstdə V.B.Kolosovanın “əgər ağac və kol adları kifayət qədər yaxşı təhlil edilirsə, ot bitkiləri bir qədər azdır” fikrini tam şəkildə bölüşürük [2, s. 32-42].

Əsas hissə. Bitkilər aləmi dünyanın dil mənzərəsinin mühüm hissəsidir. Dünyanın dil mənzərəsinin ən representativ sahələrindən biri olan fitonimlər sahəsi “dil - mədəniyyət – etnos” prinsipini təsvir edən ən maraqlı materialdır. Fitonimik məkanın özəyi olan fitonimik lüğət müxtəlif dillərdə bu məkanın formalaşmasına təsir göstərən semantik söz yaradıcılığı sahəsi yaradır. Fitonimik lüğət insanların təsərrüfat və mədəni fəaliyyətini, milli-dil-mədəni birliyin dəyərlər sistemini, dünyagörüşünü əks etdirir. Fitonimlərin təhlili üç elmin – dilçilik, fəlsəfə və botanikanın kəsişməsində olmalıdır. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən bitkilər növlər, yəni hər hansı funksiyaları yerinə yetirmək üçün bir şəxs tərəfindən deyil, təbii şəkildə qruplaşdırılmış cisimlər kimi başa düşülür. Buna görə də fitonimlər – təbii növləri bildirən terminlər təbiətdə faktiki mövcud olan xüsusiyyətləri əks etdirir və digər leksik qruplardan fərqli olaraq bu adlar özbaşına deyil. Bu aspektdə fitonimlər antroponimlərə və toponimlərə yaxındır ki, onlar da real obyektlərin adını daşıyır. Lakin, bu lüğət qruplarından fərqli olaraq, fitonimlər konkret insanları və ayrı-ayrı yerləri deyil, müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan bitkilərin bütün sinfini göstərir.

Məlumdur ki, dünya dillərinin hər birinin lüğət tərkibi müxtəlif səciyyəli və fərqli semantikalı sözlərdən ibarətdir. Onların içərisində bitki adları da özünəməxsus mövqeyi və funksiyası ilə fərqlənir. Dilin leksik tərkibinin bu qatı öz əhatəliliyi, funksional fəallığı, orijinallığı, kəmiyyəti və məna zənginliyi ilə, eyni zamanda insanların məişəti ilə daha sıx əlaqəli olması ilə diqqəti cəlb edir. Ona görə də dilin bu qrupa daxil olan leksik vahidlərinin mənasında, onların bir çoxunun etimologiyasında ayrı-ayrı xalqların etnopsixoloji xüsusiyyətləri, dünyagörüşü, adət-ənənələri, məişəti və digər səciyyəvi özünəməxsusluqlarının izlərini görmək mümkündür. Buna görə də, bitki adlarında da, dilin leksik qatının digər soz qruplarında olduğu kimi, xalq həyatının müəyyən əlamətləri özünü büruzə verir. Dilin nə fonetikasi, nə qrammatikası xalqın həyat şəraitini leksika qədər tam və bütöv şəkildə özündə əks etdirə bilmir. Buna görə də bəzən dilin lüğət tərkibi əsasında müəyyən bir xalqın qədim, keçmiş mədəni inkişafı, ictimai-siyasi əlaqələri, dünyagörüşü və bütövlükdə tarixi haqqında ətraflı təsəvvür, fikir əldə etməyə, onun keçdiyi tarixi inkişaf prosesini izləməyə imkan yaradan faktlar, nümunələr verə bilər. Fitonimik lüğətin tədqiqi, çoxaspektli təhlili ilə bağlı bütün yerli işlərin geniş spektrinə baxmayaraq, fitonimiyanın (xüsusilə ingilis dilinin) kifayət qədər təsvir olunduğunu deyə bilmərik. Bu kontekstdə V.B.Kolosovanın “əgər ağac və kol adları kifayət qədər yaxşı təhlil edilirsə, ot bitkiləri bir qədər azdır” fikrini tam şəkildə bölüşürük [2, s. 32-42].

Bitkinin hansı əlamətdar xüsusiyyətlərinin fitonimin yaranmasına səbəb olduğunu başa düşmək üçün başqa bir elmə, sahəyə - botanikaya müraciət etmək lazımdır. Bu bitkilərin adlarının yaranmasına səbəb olmuş xüsusiyyətləri haqqında – onların quruluşu, rəngi, forması, böyümə yerləri və s. haqqında ətraflı məlumat verir. Bununla qədim ingilis dilinin fitonimlərində də qaşılmaq mümkündür: böyük *dulavra* otu rütbəli yerlərdə böyüdüyü üçün *ēawyr* (lit. “su out”) adlanır; *boletus* brün(e)wyr fitonimi ilə işarələnir (lit. “qəhvəyi ot”) yarpaqlarının rənginə görə. Nəzərə almaq lazımdır ki, botanika faktlarının müasir anlayışı heç də həmişə fitonimin formalaşdığı dövrün fikirləri ilə üst-üstə düşmür. Məsələn, qədim ingilis dilində *juvenile* bitkisi *þunorwyr* (lit. “ıldırım otu”) sözü ilə işarələnmişdir, çünki onun ıldırım və şimşəyi əks etdirən biləcəyinə inanılırdı. *Hafoc* - *wyr* (lit. “şahin otu”) - “şahin otu” adını mifologiya ilə izah etmək olar: belə bir inam var ki, şahinlər bu bitkinin şirəsi ilə gözlərini ovuşdurmaqda iti görmə qabiliyyətinə malikdirlər.

²⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti. sabina_mamedova_73@mail.ru

Ən vacib fərqlərdən biri məşhur bitki adları sistemində birmənəlilik olub-olmamasıdır. Çox vaxt bir söz fərqli növ bitkiləri bildirir və bir bitkiyə bir neçə fitonim uyğun gəlir. Beləliklə, bānwyr̄t fitoniminin dörd mənası var: “papatya”, “çətir kentavrium”, “komfrey”, “bənövşəyi”. G.Mahmudova türk dillərində bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlərdən danışarkən türk dillərində bu sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn frazeologiyaların mövcudluğunu, onların fitofrazeologizmlər adlandırılmasını vurğulayır. Üstəlik, onlar somatik frazeoloji vahidlər və zoofrazeologizmlərlə müqayisədə azlıq təşkil edir. Müəllif qıpqəqdilli xalqların həyatında mal-qaranın, xüsusən də dəvə, at və qoyun kimi ev heyvanlarının müstəsna rolu ilə bağlı belə adları ehtiva edən frazemaların səmərəliliyini qeyd etmişdir [1]. N.Seyidəliyevin “Azərbaycan dastan və nağılları dilinin frazeologiyası” adlı monoqrafiyasının bir paragrafı “Onomastik adlarla əmələ gələn frazeoloji birləşmələr”ə həsr edilmişdir. Müəllif onomastik frazeologiyaların aşağıdakı qruplarını ayırır: 1) tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı yarananlar; 2) coğrafi adlar əsasında yarananlar, 3) dinlə bağlı yarananlar [1, s. 128]. Məlum olur ki, N.Seyidəliyev tərkibində fitonimlər olan onomastik təbəqəni nəzərə almamışdır. Lakin sonradan görəcəyimiz kimi bu tip frazeologizmlərə dilimizdə kifayət qədər rast gəlinir.

Ümumi dilçilikdə olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də bitki adlarının ayrı tipoloji qrupa daxil olan dillərin analogi leksik vahidləri ilə tipoloji-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi isə, təbii ki, elmi və praktik dilçilik baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bitki adlarının, xüsusilə mədəni bitki adlarının öyrənilməsi tədqiqatçılara əldə edilmiş arxeoloji göstəricilərlə bərabər, xalqın yaşayış tərzini, əkinçiliyin inkişaf səviyyəsi və eyni zamanda yazıya qədərki dövrdə dil və etnik əlaqələrin ortaya çıxarılması baxımından dəyərli, vacib və əvəzolunmaz faktlar verir.

Azərbaycan dilinin fitonimik lüğətinin müqayisəli tipoloji tədqiqi göstərir ki, o, müxtəlif xronoloji səviyyəli bir neçə qatı ehtiva edir. Azərbaycan dilinin fitonimik lüğətinin mühüm hissəsini bütün və ya əksər türk dilləri üçün ümumi olan sözlər təşkil edir. Bir neçə bölmədən ibarətdir: 1) Oğuz-poli-vilayət lüğəti, yəni. təkcə türkcə deyil, bəzi Altay dilləri üçün də xarakterik olan sözlər. Bu lüğətin əksəriyyəti bağlı köklər şəklində təqdim olunur, yəni. ümumi kökləri olan, lakin fərqli morfoloji quruluşa malik əsasların bir hissəsi kimi; 2) Oğuz-ortağ türk lüğəti, yəni. oğuz və digər türk dillərində tanınan, lakin digər altay dillərində geniş yayılmayan sözlər. Bu kateqoriyaya azərbaycanca ağac “ağac” sözü, bütün türk dillərində tanınır, lakin Altay dillərində mövcud deyil; 3) Oğuz-türklərəarası lüğət, yəni. əsasən oğuz dillərində yayılmış sözlər, lakin türk dillərinin bəzi digər qruplarında da rast gəlinir. Bura oğuzlar üçün ortağ olan, lakin bəzi digər türk dillərində də rast gəlinən tozağacı “ağcaqayın” sözü daxildir; Oğuz lüğəti özünəməxsus, yəni. yalnız oğuz dillərinə xas olan, digər türk dillərində isə yoxdur. Leksikanın bu hissəsinə başqa oğuz türk dillərində olmayan azərbaycanca “qovaq” kimi sözlər daxildir;

Oğuz-rayon lüğəti, yəni yalnız bir spesifik oğuz dilinə xas olan sözlər. Azərbaycan lüğəti sistemində buna meles “turş nar” kimi sözlər və s. Bu kateqoriyaya morfoloji quruluşunu saxlamış, lakin semantik cəhətdən dəyişmiş ümumi oğuz və ya türklərəarası sözlər də daxildir. Deməli, məsələn, Azərbaycan dilinin dialektlərində “karaağac” mənasını daşıyan qaraağac sözü türklərəarası lüğətə aiddir. Bu söz bu mənada semantik azərbaycançılıq hesab edilməlidir.

Təhlil və araşdırmalar göstərir ki, dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, İngilis və Azərbaycan dillərinin də leksik tərkibinin böyük bir hissəsini bitki adları əhatə edir. Bizi əhatə edən aləmdə çoxlu sayda bitki növləri, onların çoxunun fərqli tipləri vardır ki, həmin tip bitkilərin də adlarını ifadə etmək üçün dildə xüsusi leksik vahidlər yaranmışdır. Bu rəngarənglik də hər bir dilin leksik qatında bitki adları və botanika terminlərinin çoxluğunu şərtləndirən amillərdəndir.

İngilis və Azərbaycan dilində bitki adlarının yaranması və fəaliyyət xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: a) Sözlün səs formasını fərqli dildən götürmək; b) Mövcud dil vasitələrindən onların ikinci dərəcəli təyinat funksiyasında istifadə edilməsi; c) Modellərə uyğun olaraq dildə mövcud olan vasitələrdən sözlün əmələ gəlməsi bu dil sistemində qəbul edilmişdir və s.

Nəticə. İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin təhlili və araşdırılması zamanı aydın şəkildə görmək olur ki, bu dillərin hər ikisinin lüğət tərkibində bitki adları kəmiyyət etibarlı ilə leksik fondun müəyyən hissəsini təşkil edir və bu dillərin lüğət tərkibində bitki adları bildirən sözlər həm müəyyən sinfə daxil olan bitki növlərinin ümumi adını, həm də bu ümumiyyə daxil olan ayrı-ayrı xüsusi növü bildirmək üçün işlədilir. Yeni adların yaradıldığı İngilis və Azərbaycan dillərinin leksik sahəsi, ikinci dərəcəli nominasiyanın linqvistikası dildə mövcud olan nominativ vahidlər söz yaradıcılığında və dildə geniş istifadə olunur. Beləliklə, tez-tez hər hansı bir ekzotik bitkini namizəd göstərəkən oxşar xüsusiyyətlərə malik başqa bir bitkinin adından istifadə edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağılları dilinin frazeologiyası. Bakı, Araz, 2006. - 326 səh.
2. Колосова В.Б. 2024 Названия растений в Словаре Академии Российской (1789-1794): источники и принципы лексикографирования // Вопросы лексикографии. 2024. № 31. с. 32-42.
3. Коновалова Н.И. Фитонимы как часть языкового ландшафта мира. М: Наука-Флинта, 2009. 106 с.
4. Мовлярова М. О лексико-семантических и грамматических особенностях фитонимических фразеологических соединений. Филологические вопросы, №12, стр.38-39, Москва, 2019
5. Суперанская А.В. Теория ономастических исследований. М: Наука, 1986.

Açar sözlər: onomastic vahidlər, konnotativ, fitonim, kateqoriya, mədəni xüsusiyyət

Ключевые слова: ономастические единицы, коннотатив, фитоним, категория, культурный признак

Key words: onomastic units, connotative, phytonym, category, cultural feature

Xülasə

Fitonimlər eləcə də tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də frazeoloji fondun mühüm bir qismini əhatə edir. Fitonimlər xalq botanika nomenklaturasının vahidləri kimi müəyyən edilir və fitonimlərə, bitkilərin elmi təyinatına ziddir. Fitonimlər müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan bitkilərin

bütöv sinfini bildirir. Fitonimlər, başqa sözlə dedikdə bitkiləri təyin edən sözlər mədəniyyətdə flora aləminin bilik və inkişaf prosesini təyin edir və əks etdirir.

Azərbaycan və İngilis dilində təsadüf olunan fitonimlər və onların yaranma üsullarının öyrənilməsi dilçilik nöqtəyindən böyük əhəmiyyət daşıyır. Onların fərqli mənalarda işlənməsi, tərkib hissələrinə görə ifadəsi hesab oluna bilər ki, bunun da xüsusi forması floristik özək tərkib hissələri şəklində səciyyələndirilir. Fitonimlər dilin ifadəliliyinə, ekspressivliyinə xidmət edir, ancaq burada artıq başqa şəkildə ifadə edilmiş gerçəklik formaları nəzərdə tutulur və artıq dildə mövcud olan işarələr inventarından istifadə edilir. Floristik tərkib hissəli və ya tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər bu prosesi dolğun şəkildə əks etdirir.

Место фитонимов в системе языка.

Резюме

Фитонимы, а также фразеологизмы, содержащие названия растений, составляют важную часть фразеологического фонда в азербайджанском и английском языках, как и во всех других языках. Фитонимы определяются как единицы народной ботанической номенклатуры и противопоставляются фитонимам—научному обозначению растений. Фитонимы относятся к целому классу растений, обладающих определенными характеристиками. Фитонимы, иначе говоря, слова, обозначающие растения, определяют и отражают процесс познания и развития флоры в культуре.

С точки зрения лингвистики большое значение имеет изучение фитонимов, встречающихся в азербайджанском и английском языках, и способов их образования. Их развитие в разных смыслах можно рассматривать как их выражение по составным частям, особая форма которых характеризуется в виде составляющих флористического ядра. Фитонимы служат выразительности и экспрессивности языка, но здесь имеются в виду уже выраженные иным способом формы действительности и используется уже имеющийся в языке инвентарь знаков. Фразеологизмы, с флористическим компонентом или содержащие названия растений в полной мере отражают этот процесс.

The place of phytonyms in the language system

Summary

Phytonyms, as well as phraseological units containing plant names form an important part of the phraseological fund in the Azerbaijani and English languages, as in all other languages. Phytonyms are defined as units of folk botanical nomenclature and are contrasted with phytonyms – the scientific designation of plants. Phytonyms refer to a whole class of plants that have certain characteristics. Phytonyms, in other words, are words denoting plants define and reflect the process of knowledge and development of flora in culture.

From the point of view of linguistics, the study of phytonyms found in the Azerbaijani and English languages and the methods of their formation is of great importance. Their development in different senses can be considered as their expression in their constituent parts, the special form of which is characterized in the form of components of the floristic core. Phytonyms serve to enhance the expressiveness of the language, but here they mean forms of reality already expressed in a different way and use the inventory of signs already available in the language. Phraseologisms with a floristic component or containing plant names fully reflect this process.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN FUNKSIONALLAŞMA SAHƏLƏRİ

İngilis dilinə daxil olan alınmaların xüsusiyyətlərindən biri onların sayıdır ki, bu da digər dillərlə müqayisədə kifayət qədər çoxdur. Əsas anlayışların adları, eləcə də demək olar ki, bütün saylar köhnə ingilis dilindən qaynaqlanır, məsələn: *life and death, night and day, hot and cold* (həyat və ölüm, gecə və gündüz, isti və soyuq və s.). Çoxlu sayda feil, isim və sifət köhnə ingilis və Skandinaviya dillərindən gəlir (məsələn, *wife, sit, bring, brother, land, happy, wrong* və s.).

Leksikologiya sahəsində bir çox alimlərin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra ingilis dilinin müxtəlif xalqların köməyi ilə formalaşan bir dil kimi qəbul olunması fikrimə dəstəkləyirik. “*Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançlıqla qarşılanmışdır*” [2, s. 59].

Alınma sözlərin tədqiqi zamanı ilk növbədə “alınmalar” və “nitqin nüfuzu” kimi anlayışlar izah edilməlidir. Alınma sözlər dilin formalaşması prosesinin tərkib elementidir. L.P.Krısının fikrincə, alınmalar “*müxtəlif elementlərin bir dildən digərinə köçürülməsi prosesidir*” [7, s. 14]. Bu prosedür təkcə sosial mühitdə deyil, professional mühitdə də vacib hesab olunur. Alınmalar xarici dillə bağlı hər hansı sahə ilə bu və ya digər şəkildə əlaqəli olan insanlar üçün böyük imkanlar açır. Analoji fikrə “*Linqvistik Ensiklopedik Lüğət*”in müəllifləri arasında da rast gəlinir [7].

İngilis dilində alınmaların sayı çoxdur, lakin hələ də bütün sözləri saymaq mümkün deyil. Bunun səbəbləri əcnəbi sözlərin dildə daim artması və dilə intensiv şəkildə və daimi olaraq daxil olmasıdır. Bu həm də bir assimilyasiya prosesidir ki, bununla əlaqədar sözün mənşəyini müəyyən etmək asan deyil. Bu proses əcnəbi sözlərin mənbə dil tərəfindən aktiv qavranılması hesabına baş verir, çünki o, sözü dil sistemindəki ən əlverişli mövqeyinə görə dəyişdirir.

“*Hər bir dilin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri altında alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Bunun əsas səbəbi daha çox təmaslı dil əlaqələri olmuşdur. Elmlərin inkişafı və diferensiasiyası, təhsil prosesinin genişlənməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması dillərdə sahə terminologiyalarının formalaşmasının əsasını qoymuş və terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesi baş vermişdir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qişası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır*” [1, s. 8].

Alınma sözlərin mənbə dildə mənimsənilməsi də müəyyən prosesdən keçərək reallaşır. Müəyyən bir alınma sözdə mövcud olan bütün fonemlər eşitmə qavrayışı üçün ən uyğun olan fonemlərlə əvəz olunur, sözün qrammatik quruluşu dəyişir və tətbiq edildikdə ingilis dilinin morfoloji sisteminin bir hissəsinə çevrilir. Daha sonra söz dilin semantik sistemində daxil olur və nəticədə bir anda bir neçə məna daşıya bilir. Bəzən leksik vahid ilkin mənasını tamamilə itirə bilər. Sözlərin alınma prosesində sinonim cütlər, yəni alınma söz və dildə artıq mövcud olan söz əmələ gəlir. Dilə yeni daxil olan leksik vahidin əgər dildə sinonimi varsa bu zaman hər iki söz arasında mübarizə baş verir. Bu sinonim cütlərin toqquşması bəzən müxtəlif nəticələrə malik sözdə mübarizə ilə nəticələnir. Bəzi hallarda hər iki söz dildə qalır, bəzilərində isə alınma söz əsas sözü əvəz edir, ya da əksinə. Statistikaya nəzər salsaq görürük ki, ingilis dilindəki sayca ən çox alınma leksik vahid fransız dilinə aiddir. Bəzən fransız dilindən ingilis dilinə keçmiş leksik vahidlər dilin öz sözlərini sıradan çıxartmışdır. Beləliklə, fransız alınmaları ingilis dilində asanlıqla kök salırdı, məsələn, *beorz* (indi istifadə edilmir) – “dağ” sözü fransızca *montagne* sözü ilə əvəz edilmişdir. Bununla belə, əsrlər əvvəl alınmış sözlər artıq tamamilə assimilyasiya prosesindən keçmişdir və nəticədə əcnəbi sözlər kimi qəbul edilmir.

Etimoloji baxımdan dilin lüğət tərkibi alınma və milli sözlərə bölünür. Alınma sözlər dilə, əsasən, yeni anlayış və ideyalarla daxil olur, yəni əvvəllər məlum olmayan əşyaları adlandırır. Alınma prosesi iki yolla, yəni yazılı və şifahi şəkildə həyata keçirilə bilər. Söz şifahi olaraq alınrsa, assimilyasiya yazılı sözlə müqayisədə daha sürətli baş verir. Lakin buna baxmayaraq, yazılı şəkildə alınma sözlər öz qrammatik, orfoqrafiya və fonetik xüsusiyyətlərini daha uzun müddət saxlayır.

Alınmaların tətbiqi əksər hallarda müstəqil olaraq, eləcə də digər dillərin köməyi ilə reallaşdırılır (məsələn: latın dilinin köməyi ilə bir çox yunan sözləri ingilis dilinə keçdi).

Alınmaları təqdim etməyin üç əsas yolu var: *transkripsiya, kalkalaşma və transliterasiya*.

1. Transkripsiya alınmaların fonetik üsuludur, yəni söz başqa dilə keçdikdə onun səs forması saxlanılır (fransızca *restaurant*).

2. Kalkalaşma sözlərin alınma üsuludur ki, tərkibində tərkib hissələri (morfemlər) alınma dildəki ekvivalentləri ilə əvəz olunur (məsələn, *miniskirt* “miniyubka”, *suicide* “intihar”). Kalka prosesində alınma sözün hissələri əcnəbi sözə uyğun şəkildə birləşir.

3. Transliterasiya zamanı sözün yazılışı alınır, alınma sözdəki hərflər xarici dil hərfləri ilə əvəz olunur və nəticədə söz alınma dilin bütün qaydalarına uyğun oxunmağa başlayır (məsələn: *hotel, zebra, sport*).

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir çox əcnəbi sözlər dilin qrammatik, fonetik və semantik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşaraq alınma prosesində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır.

²⁵ Bakı Slavyan Universitetinin Roman-german dilləri və tərcüməsi kafedrasının müəllimi

V.Q.Kostamarova görə, “dillərin qarışması” və “dillərin qarşılıqlı təsiri” terminləri, eləcə də “alınmalar” termininin özü yalnız lüğət sahəsində deyil, ümumiyyətlə, kontakt hadisələri ilə əlaqədar olaraq tez-tez istifadə olunur, iki və ya daha çox dildən birinin və ya digərinin digərindən fərqli olaraq, “verən” tərəf kimi çıxış etdiyi “alınma” və ya hər iki dilin bir-birini “zənginləşdirdiyi”. dil təmaslarının mürəkkəb prosesini təmsil edir [6, s. 6-7].

Dillərin “zənginləşməsi” ilə əlaqədar olaraq alınmaların təsnifatı formalaşmışdır, onun əsas mənbəyi, əlbəttə ki, alınma sözün hansı dildən gəldiyidir. Bu prosesdə əksər dillərin öz yeri var, lakin müasir alınma prosesi ilə bağlı əsas rol ispan və fransız dilləri oynayır. Qədim dövrlərdə bu rol latın və yunan dillərinə aid idi. Dillər həm də vasitəçi rolunu oynaya bilər ki, bu da alınmaların əsas mənbəyi olan dil ilə alınma dili arasında ara mərhələlərin olmasını nəzərdə tutur. Bu elementlər qruplara bölünür: söz yaradan elementlər, birbaşa alınmalar, dolay alınmalar, sabit söz birləşmələri və semantik alınmalar.

Söz əmələ gətirən elementlər morfemlərin qismən alınmasını nəzərdə tutur. Morfem tez-tez işlədildiyi halda, morfoloji struktur aydınlaşır və bu morfem alınma dilin söz əmələ gətirən elementləri sırasına daxil olur. Ən çox istifadə olunan morfemlər fransız və latın dillərindəndir, məsələn: fr. *-ment* (arrangement, management), *-ance* (fragrance, ignorance), *-age* (courage, heritage); lat. *-tion* (relation, derivation); *-able* (regrettable; unforgettable) and *so on*; Birbaşa alınma sözləri tətbiq etməyin ən asan yollarından biri adlandırmaq olar, çünki bu halda sözlər dilə vasitəçi dillər olmadan, yazılı və şifahi nitq vasitəsilə daxil edilir. Dolay alınmalar əlavə (üçüncü) dil vasitəsilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, dolay alınmalar ispan və ərəb dilləri kimi daha uzaq dillər arasında aparılırdı. Sabit frazalar morfoloji strukturunu saxlamaqla, əsasən, kalkalaşma vasitəsilə dildən köçürülür (məsələn: fransızca *tete-a-tete* “birə bir”). Belə kalkalar arasında sovet dövründən qalma “*house of rest*”, “*palace of culture*” ifadələrinə tez-tez rast gəlmək olar [5, s. 204-205].

Semantik alınmalar. Yeni mənalardan alınması çox vaxt dilə keçir və dildə mövcud olan anlayışa aid edilir. Semantik alınmalar qohum dillərdə xüsusilə tez bir zamanda uyğunlaşırlar. Buna misal olaraq qədim ingilis dilində “*gift*” sözünü göstərmək olar. Sonralar bu sözün “*hədiyyə*” mənasını daşdığı Skandinaviya dillərinin təsiri altında ilkin məna təsir etmiş və ingilis dilində kök salmışdır [3, s. 67].

Xarici sözlərin alınma səbəblərinin tədqiqi bir çox dilçilərin araşdırma mövzusu olmuşdur. Bununla belə, əsas səbəbləri göstərən dəqiq sərhədlər yoxdur. Bu mövzuya L.P.Krisinin əsərlərindən birində dəfələrlə toxunulmuşdur [4, s. 11]. Onun sözlərinə görə, XX əsrin əvvəllərində əsas səbəb ad ehtiyacı hesab olunurdu. Bir çox başqa səbəblər də sadalanır - psixoloji, sosial, linqvistik, yeni dil formalarının formalaşmasına ehtiyac, onlardan istifadənin asanlıq və s.

Xarici alınmalar dilə daxil olduqda, bir qayda olaraq, assimilyasiya prosesindən keçir. Bu proses alınma sözlərin dil sisteminin fonetik, semantik və qrammatik sferalarında mənimsənilməsi adlanır. Mənimsənilmə dərəcələri də müxtəlif ola bilər, bunun səbəbi sözlərin fərqli mənşəyi, eləcə də tətbiqi vaxtıdır. Stilistik və qrammatik cəhətdən xarici sözlər ingilis dilinin qaydalarına uyğun istifadə olunur. Əsasən, digər dillərdən gələn feil və isimlər standart şəkilçilər və sonluqlar (“*-ed*”, “*-s*”) qəbul edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Alməmmədova S. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları // Azərbaycan dili Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakı – 2018
2. Yaqubova T. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000) Bakı-2008
3. Заботкина В.И. «Новая лексика современного английского языка», М., Высшая школа, 1989
4. Ильиш Б. А., «История английского языка», Изд. 4-е, Изд-во лит-ры на ин. языках, М., 1958
5. Кимягарова Р. С. «Типы и виды адаптации заимствованной лексики в русском языке нового времени (18-20вв.)»//Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология. 1989, No. 2, с. 56-64
6. Костомаров В. Г. «Языковой вкус эпохи», М., «Педагогика Пресс», 1994
7. Крысин Л. П. «О причинах лексического заимствования»// Русский язык в школе. М., 1965, с. 11-15

Açar sözlər: ingilis, söz, funksionallaşma, sahə, alınma

Ключевые слова: английский язык, слово, функционализация, территория, покупка

Key words: English, word, functionalization, area, purchase

Xülasə

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun tərkibi yalnız milli mənşəli sözlərdən ibarət olsun. Bu gün bütün dünyanın əsas aparıcı dili olan, qloballaşan dünyanın aparıcı dili kimi qəbul olunmuş ingilis dilində alınma leksika xüsusi bir lay təşkil edir.

Bu gün müasir elmdə tədqiqatçıları araşdırma zamanı bu hadisənin şərtləri və səbəbləri, onların dəyişmə şərtləri, onların tətbiqinin müxtəlif növləri və üsulları daha çox maraqlandırır. Müasir dünyada söz ehtiyatının inkişafının əsas mənbələrindən biri kimi ümumilikdə alınmalar mühüm yer tutur. Dildəki alınma sözlərin tədqiqində dilin lüğətinin inkişafının əsas mərhələləri, onun dolğunluğu, həmçinin mənbə dillə alınma dil arasındakı əlaqənin xarakteri işıqlandırılmalıdır.

İngilis dilindəki alınma leksika həyatın müxtəlif sahələrində funksionallaşır. İngilis mədəniyyətinin, iqtisadiyyatının, siyasətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada alınma leksik vahidlərə rast gəlinməsin.

Займствованные слова в английском языке и области их функционирования

Резюме

В мире нет языка, состав которого состоял бы только из слов национального происхождения. Сегодня в основном ведущем языке всего мира, признанном ведущим языком глобализированного мира, заимствованная лексика образует особый пласт.

Сегодня исследователей современной науки больше интересуют условия и причины этого явления, условия их изменения, различные виды и способы их применения. В современном мире заимствования занимают важное место как один из основных источников развития словарного запаса. При изучении заимствованных слов в языке следует выделить основные этапы развития словарного запаса языка, его полноту, а также характер взаимоотношений между исходным языком и заимствованным языком.

Заимствованная лексика английского языка становится функциональной в разных сферах жизни.

Нет такой области английской культуры, экономики, политики, где бы не встречались заимствованные лексические единицы.

Borrow words in the english language and their areas of functionation

Summary

There is no language in the world whose composition consists only of words of national origin. Today, the main leading language of the whole world, accepted as the leading language of the globalized world, the borrowed lexicon forms a special layer.

Today, researchers in modern science are more interested in the conditions and causes of this phenomenon, the conditions of their change, various types and methods of their application. In the modern world, loanwords occupy an important place as one of the main sources of vocabulary development. In the study of borrowed words in the language, the main stages of the development of the vocabulary of the language, its completeness, as well as the nature of the relationship between the source language and the borrowed language should be highlighted.

Borrowed vocabulary in English becomes functional in different areas of life. There is no such field of English culture, economy, politics, where borrowed lexical units are not encountered.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Pərvin Fuad qızı Qarayeva²⁶
**FEİLİN ZAMAN FORMALARININ YARANMA TARİXİNƏ DAİR
BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR**

Feilin zamanları dilçilikdə nəzəri cəhətdən lazımı qədər geniş tədqiq edilməmişdir. Lakin bu məsələ haqqında müxtəlif dillərə aid yazılmış qrammatika kitablarında konkret dil faktlarına əsaslanan və yalnız bu və ya digər dilə aid olan mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Feilin həm də zaman ifadə edən söz olması haqqındakı fikir çox qədim zamanlara, dilçiliyin hələ müstəqil bir elm olmadığı dövrlərə gedib çıxır. Qədim yunan filosofu Aristotel özünün “Şərh haqqında” əsərinin 3-cü fəslində və 20-ci fəsildəki məşhur “Poetika”-sında feilin həm də zaman ifadə edən söz olmasından, onun hazırkı və keçmiş zamanları ifadə etməsindən səthi olaraq bəhs edir. O, feilə xas olan əsas xüsusiyyət kimi hazırkı (Aristotel indiki zamanı hazırkı zaman adlandırır) zamanı götürürdü. O, qeyd edirdi: “o sağlam idi” və “o, sağlam olacaq” – feil deyildir, feilin hallarıdır və feildən onunla fərqlənirlər ki, feil hazırkı zamanı, hallar isə hazırkı zamandan əvvəli və sonranı ifadə edir”.

M.Kaşğari (1008-1105) ilk türkoloq-filoloq, ilk türk ensiklopedisti, etnoqraf, mədəniyyətsunas, türkologiyanın banisi kimi dəyərləndirilir. “Divanü-luğat-it-türk”(1072 və ya 1074) əsəri ilə bütün dünyada məşhurlaşan M. Kaşğari “Divanü-luğat-it-türk” əsərini klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik ənənələri əsasında qələmə almışdır [5, s. 358].

Divandakı nəqli keçmiş zaman (-miş, -miş); şühudi keçmiş zaman (-dı, -di, -tı, -ti); indiki zaman (-r, -ir⁴, -ar, -ər); qəti gələcək zaman (-ğay, -kay, gəy) və qeyr-qəti gələcək zaman (-ar², -i⁴) şəkilçilərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. Bu sistemdə -ğay, -kay, gəy şəkilçisi istisnadır. Əlavə etmək olar ki, “Divan”ın dili baxımından səciyyəvi olan bu şəkilçinin türk dillərinin karluq qrupuna aid olması, oğuz qrupu türk dillərində isə həmin funksiyanın –acaq, -əcək şəkilçisi vasitəsilə yerinə yetirilməsi türkologiyada dəqiqləşdirilmişdir. [7, s. 538].

Varron “Latin dili haqqında” əsərində, “İskəndəriyyə” qrammatikası sistemində də feilin üç zamanı olmasından bəhs edilir [8, s. 61-129].

Dilçilikdə feilin zamanları və onların arasındakı fərq haqqında aydın və qəti fikri ilk dəfə olaraq Kurtsius irəli sürmüşdür [10, s. 539].

Türkoloji ədəbiyyatda feilin zaman kateqoriyası haqqında, demək olar ki, ayrıca bəhs olunmur. Feilin zamanları xəbər formasında izah edilir, dilçilərin feilin zamanlarını müəyyənləşdirərkən hansı kriteriyaya əsaslandıqları məlum olmur.

Feilin zamanları haqqında nisbətən geniş və hərtərəfli izahat sovet türkologiyasına məxsusdur. Görkəmli sovet türkoloqları V.A.Qordlevski, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, N.P.Direnkova və s. feilin zamanları haqqında geniş danışmış, onların istər qrammatik, istərsə də semantik cəhətdən dolğun izahını vermiş, feilin zaman formalarının mənşəyi haqqında mülahizələr söyləmişlər.

Feilin zamanları haqqında Azərbaycan dilçiliyində və Azərbaycan dilinə aid yazılmış kitablarda müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur.

A.Kazımbəy Azərbaycan və türk dillərində feilin əsas dörd zamanını göstərmişdir: indiki zaman, keçmiş zaman, birinci gələcək, ikinci gələcək [11, s. 216-218]. Müəllif indiki zamana misal olaraq, «oluram», yaxud “oladam”, keçmişə “oldum”, birinci gələcəyə “oluram” və ikinci gələcəyə “ulacegem” sözlərini misal göstərir. Beləliklə, o müasir Azərbaycan dilçiliyi terminləri ilə adlandırsaq, Azərbaycan dilində indiki, şühudi keçmiş, qeyri-qəti gələcək zamanların olduğunu irəli sürür.

Kazımbəyin kitabının çərçivəsindən iyirmi il sonra P.M.Budaqov Azərbaycan dilində feilin xəbər formasına on müxtəlif zaman əlavə etmişdir:

1. İndiki-gələcək – açıram
2. Keçici zaman – açırdım
3. Birdəfəli keçmiş – açdım
4. İcra olunmuş keçmiş – açmışam
5. Qabaqlanmış keçmiş – açmışdım
6. Uzaq keçmiş – açmış oldum
7. Keçmiş gələcəkdə - açmış oluram
8. Birinci gələcək – açaram
9. İkinci gələcək – açacağım
10. Üçüncü gələcək – açmalı →im [9, s. 40].

Azərbaycan dili haqqında ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində əsər yazmış Əfşarın feilin zamanları haqqında yazdığı fikirlər diqqəti cəlb edir. O, feilin üç zamanını göstərirdi: mazi, hal, istiqbal. Əfşar “feilin zamanı”ni doqquz qismə bölür:

1. Mazi-şühudi – verdi
2. Mazi-nəqli – vermişəm
3. Hal – yaşayıram
4. Müstəqbel – kələrəm, kələcəyəm
5. Vücub – ketməliyəm

²⁶ Bakı Dövlət Universiteti. pervin_bdu2014@mail.ru

6. Təmenni – oxuya-oxuya kedəydim
7. Şərt – bilsəm
8. Əmr – yaz
9. Nəhy – yazma [3, s. 46].

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Əfşarın irəli sürdüyü mazi-şühudi və mazi-nəqli bugünkü dilçilikdə şühudi keçmiş və nəqli keçmiş şəklində istifadə olunur.

Feilin zamanları haqqında inqilabdan əvvəlki dilçiliyimizdə N.Nərimanovun irəli sürdüyü mülahizələr də maraqlıdır. O, yazır ki, feillər üç zamanda dəyişilir: 1) zəmanə hal – indiki zaman; 2) mazi – keçmiş zaman; 3) müstəqbel – gələcək zaman [6, s. 21].

Inqilabdan sonrakı dilçiliyimiz M.M.Əfşar və N.Nərimanovun irəli sürdüyü kimi feilin beş zamanı olduğunu göstərir.

İ.Əfəndiyev feilin zamanlarını xəbər formasından danışıq şəklinə izah edir. O, yazır: “Xəbər şəklinin zamanları bunlardır: İndiki zaman üzrə - 1. İndiki zaman

2. Hal

Keçmiş zaman üzrə - 3. Şühudi keçmiş

4. Nəqli keçmiş

5. Nisbi keçmiş

Gələcək zaman üzrə - 6. Gələcək zaman

7. Müzare [2, s. 86].

Azərbaycan dilində feilin zamanları haqqında nisbətən geniş məlumat M. Hüseyinzadənin 1954-cü ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında verilmişdir. Bu kitabda müəllif feilin zaman kateqoriyasını müəyyənləşdirərək yazır: “Məlum olduğu üzrə, feillər üç zamanla əlaqədar olaraq izah edilir. Yəni iş və hərəkət ya keçmiş, ya indiki, ya da gələcək zamanda icra olunur.

Bu üç zamanın vahid meyarı indiki zamandır: yəni, hər iki zaman (keçmiş və gələcək) yalnız indiki zamanla ölçülür” [4, s. 189].

Müəllif Azərbaycan dilində üç zamanın (indiki, keçmiş və gələcək) olduğunu irəli sürür və onların beş formasını göstərir. O, “idi”, “imiş” köməkçi feillərini feilin yalnız xəbər formasına aid edir ki, bu da bəzi dilçilər tərəfindən düzgün qəbul edilmir. Çünki, nəinki “idi”, hətta “imiş” köməkçi feili də xüsusi zaman formaları əmələ gətirən qrammatik bir vasitə hesab olunur.

1951-ci ildə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutunun nəşr etdirdiyi Qrammatika kitabında da bu sübuta yetirilir və Azərbaycan dilində feilin on iki zamanı olduğu göstərilir:

1. Şühudi keçmiş	7. Bitməmiş rəvayət
2. Nəqli keçmiş	8. Müzareli rəvayət
3. Bitməmiş keçmiş	9. Gələcəkli rəvayət
4. Müzareli keçmiş	10. İndiki zaman
5. Gələcəkli keçmiş	11. Müəyyən gələcək
6. Nəqli rəvayət	12. Müzare [1, s. 182-183]

Feilin zamanları tədqiq edilərkən aşkar olur ki, dilçiliyimizdə zaman kateqoriyası bu günkü formalarda mövcud olanadək tam bir təkamül prosesi keçmişdir.

Fransız dilinin qrammatikası və zaman kateqoriyası haqqında əsasən, fransız dili XVI əsrdə (1539) rəsmi dil statusu aldıqdan sonra tədqiqat işləri aparılmışdır.

Qrammatikanın tarixi və onun milli fransız dilinin inqilabi layihəsinin qurulmasındakı yeri danılmazdır. Fransız dilinin qrammatika tarixinə nəzər salsaq burada Pillot (1561), Meigret (1550), Jean Masset (1606), Port-Royal (1660), İrson (1656, 1662), Veiras d'Allais (1681), Regnier-Desmarais (1706), Buffier (1709), Sauvage de Villaire (1749), Vallange (1721), Harris (1751), Beauzée (1767), Condillac (1775), Thurot (1796), Debrun (1801), Boinvilliers (1802), Michel de Neuville (1826), Burggraff (1863) və s., XX əsr qrammatiklərindən isə Damourette, Pichon, Jespersen, Reichenbach və s. kimi bir çox görkəmli ideoloq və dilçilərin zaman kateqoriyası haqqında apardıqları tədqiqat işlərinin şahidi oluruq.

Verbal zamanın təsviri və nəzəriyyəsi sahəsində, bir çox başqalarında olduğu kimi, müəlliflər əsasən Prisciana müraciət edirlər və onlar fransızca zamanların təsnifatını və Priscianın *Institutiones grammaticae* başlığı ilə daha yaxşı tanınan *Ars* qrammatikasının terminologiyasını tətbiq etməyə çalışırlar.

Priscianın qrammatikasında linqvistik zamana həsr olunmuş keçid çox qısaadır. Bununla belə, o, XV əsrdən etibarən inkişaf edən fransız dilinin təsviri üçün qısa və yığcam bir matris rolunu oynadı. Priscian verbal formaların iki səviyyəli kateqoriyanı fərqləndirən janrlara və növlərə bölünərək təsnifatını təklif edir. Birinciyə indiki, keçmiş və gələcək olan üç əsas zaman daxildir. İkincisi keçmiş zamanın növlərini təşkil edən digər üç kateqoriyanı müəyyən edir: le *prétérit imparfait*, le *prétérit parfait*, et le *prétérit plus-que-parfait*. Beləliklə, bütövlükdə cəmi beş zaman var. Preteritin bu üç növünün tərifləri, onları ayırd edə bilən, sadə olmasa da, tək bir meyar müəyyən etməyə meyllidir. Beləliklə, *preteritum imperfectum* “bir işin görülməyə başladığı və hələ tamamlanmadığı (mükəmməl)” vaxt kimi müəyyən edilir; *preteritum perfectum* “bir şeyin tamamlandığı zaman” deməkdir, *preteritum plus quam perfectum* isə “bir şeyin artıq bir müddətdir tamamlanmış kimi təqdim edildiyi” zamandır.

XVI əsrin Fransız qrammatikasında zamana həsr olunmuş səhifələr çox vaxt qısa və kifayət qədər xülasəlidir və bəzən konyuqasiyaların (səslərdən, təzrlərdən, zamanlardan, şəxslərdən, rəqəmlərdən sonra əmələ gələn fel formaları toplusu) sadə təqdimatı ilə məhdudlaşır. Fransız dilinin bu ilk deskriptorlarının diqqətini xüsusilə iki problem cəlb edirdi: formaların müəyyən edilməsi və təsnifatı, müxtəlif keçmişləri müəyyən etməyə imkan verən meyarların təhlili.

Fransız dilinin qrammatikləşməsi üçün ilk vasitə sayıla bilən Donatin tərcümələri (Colombo Timelli 1996) latın dilini təsvir etmək üçün işlənmiş kateqoriyaları fransız dilinin təsvirinə köçürür. Biz bunu 1460-1470-ci illərə aid edilə bilən və şübhəsiz ki, bu mətnin ən qədim çap variantlarından birini təmsil edən Utrext kitabxanasında qorunan Ars minordan (B.Qu. 66) bu parçada aydın şəkildə görürük və biz onu bir qədər orijinal latın mətni ilə təqib edirik: Zaman feilin yeddi hadisəsindən biridir: keyfiyyət (qualitas), təsrif (coniugatio), cins (cins), say (nümerus), fiqur (figura), zaman (tempus) və şəxs (persona). O, ənənəvi siyahıda öz yerində, sondan əvvəlki mövqedə qeyd olunur. Hadisə anlayışı mahiyyətə morfolojidir. Biz yalnız “feilin zamanları” ilə “fellərin təsrifində yaranan zamanlar” arasındakı fərqi qeyd edirik.

Nəticə. Beləliklə, fransız dilində zaman kateqoriyası böyük bir təkamül prosesi keçərək bu günkü günümüzə bizə məlum olan təsnifatla nəticələnmişdir. Müasir dövrdə, yəni tarixini bu günə qədər izlədiyimiz bəzi anlayışlarla hələ XX əsrdə də rastlaşırıq. Jacques Damourette və Édouard Pichonun tərtib etdikləri *L'Essai de grammaire de la langue française* - Fransız dilinin qrammatikası haqqında esse həqiqətən çox orijinal bir əsərdir. Burada bir sıra yeni anlayışlardan istifadə etməklə, Damourette və Pichonla görə bölgüləri nə kifayət qədər incə, nə də kifayət qədər uyğun olmayan ənənəvi feil zamanlarının əvəzinə temporal semantika təsvir edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abasov Ə. və b. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, – Bakı, – Elm, – 1951, – s. 182-183.
2. Əfəndiyev İ. Feil. Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar, – Bakı, – Az. SSR EA, – 1947. – s. 86.
3. Əfşar M.M. Fənni-sərfi-türki, – XIX əsr. – s.46.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, – Bakı, – 1954. – s. 189.
5. Kaşğari M. Divanü-luğat-it-türk (Tərcümə edən Ramiz Əsgər), – III cild. – Bakı, – 2006. – s. 358.
6. Nərimanov N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi. – Bakı, – 1899. – s. 21.
7. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı, – Elm və təhsil, – 2017. – 538 s.
8. Античные теории языка и стиля. – М., – Л., – 1936. – с. 61-129.
9. Будагов П.М. Практическое руководство турецко-татарского-азербайджанского наречия. – Москва, – 1957. – с. 40.
10. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М., – Л., – 1947. – с. 539.
11. Казем-Бек. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань, – 1839. – с. 216-218.

Açar sözlər: zaman kateqoriyası, fonetik dəyişmə, verbal zaman, deskriptorlar, preterit

Key words: tense category, phonetic change, verb tense, descriptors, preterite

Ключевые слова: временная категория, фонетическое изменение, глагольное время, дескрипторы, претерит

Xülasə

“Feilin zaman formalarının yaranma tarixinə dair bəzi nəzəri məsələlər” adlanan bu məqalədə feilin zamanları nəzəri cəhətdən geniş tədqiq olunur. Məqalədə hər iki dildə zaman kateqoriyasının tarixi baxımdan yaranma yolları araşdırılır və onların müxtəlif dilçilər tərəfindən təqdim edilən formaları təhlil edilir. Tədqiqatlar zamanı dilçilərin bu sahədəki mülahizələri nəzərdən keçirilir və onların heç də həmişə üst-üstə düşmədiyinin və ziddiyyət təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Araşdırmalara əsasən Azərbaycan dilində zaman kateqoriyasının yaranmasının qədim köklərə söykəndiyi, Fransada bu sahədə tədqiqatların XVI əsrdə (1539) fransız dili rəsmi dil statusu aldıqdan sonra tədqiq edildiyi aydın olur.

Резюме

В данной статье под названием «Некоторые теоретические вопросы истории образования времен глаголов» теоретически подробно изучаются времена глаголов. В статье рассматриваются способы появления категории времени в обоих языках с исторической точки зрения и анализируются формы, представленные разными лингвистами. В ходе исследования рассматриваются мнения лингвистов в этой области и мы видим, что они не всегда совпадают и противоречат друг другу. Согласно исследованиям, очевидно, что создание категории времени в азербайджанском языке имеет древние корни, а исследования в этой области во Франции изучались в XVI веке (1539 г.) после того, как французский язык получил статус официального языка.

Summary

This article, entitled "Some theoretical questions of the history of the formation of verb tenses," studies verb tenses in detail in theory. The article examines the ways in which the category of time appeared in both languages from a historical point of view and analyzes the forms presented by different linguists. The study examines the opinions of linguists in this field and we see that they do not always coincide and contradict each other. According to the research, it is obvious that the creation of the category of time in the Azerbaijani language has ancient roots, and the research in this area was studied in France in the 16th century (1539) after the French language received the status of an official language.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏ TƏRKİBLİ FİTONİMLƏR

Giriş. Bitki adları dilin lüğət tərkibinin zəruri tərkib hissəsini təşkil edir. Onlar təbii olaraq müəyyən leksik-tematik birləşmələr təşkil edir. Bitki adları yenidən başa düşülməyə, məcazi mənada işlənməyə cürbəcür əsaslar verir. Biz həmin nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək, floristik tərkib hissəli frazeoloji vahidləri özək (əsas) ünsürlərinə görə nəzərdən keçirəcəyik: dənli bitki bildirenlər; tərəvəz bildirenlər; ağac və onun meyvəsini bildirenlər; kol bildirenlər; giləmeyvə və çiçək bildirenlər; bitkilərin çoxluğunu bildirenlər; bitkilərin hissələrini bildirenlər və s.

Qeyd etməliyik ki, həmin sistemə heç də həmişə tam dəqiqliklə riayət etmək olmur. Belə ki, eyni söz çoxmənalı olub, müxtəlif realiləri ifadə etdiyi kimi, eyni mənə, təsəvvür sahəsi də müxtəlif leksemlərlə ifadə oluna bilər [3, s. 102].

Bitki aləminin bütün obyektləri (ot, tərəvəz, meyvə, kol, ağac və s.) insanda müəyyən müsbət və yaxud mənfi münasibətlər doğurur. Frazeoloji vahidlərdə də həmin münasibətin cürbəcür təzahürlərini görürük. Frazeoloji vahidlər bu baxımdan müxtəlif dillərin materialları əsasında intensiv şəkildə öyrənilməkdədir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatların bir çoxu müqayisəli şəkildə yerinə yetirilmişdir.

Əsas hissə. İngilis dilində tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidləri özək tərkib hissələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Özək tərkib hissəsi dənli bitkiləri və onların toxumunu bildirən frazeoloji vahidlər.
2. Özək tərkib hissəsi tərəvəz bildiren frazeoloji vahidlər.
3. Özək tərkib hissəsi ağac (və meyvə) bildiren frazeoloji vahidlər.
4. Özək tərkib hissəsi ot və gül-çiçək bildiren frazeoloji vahidlər.
5. Özək tərkib hissəsi bitki hissələrinin adı ilə ifadə edilən frazeoloji vahidlər.

1. Özək tərkib hissəsi dənli bitkiləri və toxumu bildiren frazeoloji vahidlər. İngilis dilində özək tərkib hissəsi dənli bitkiləri və toxumu bildiren frazeoloji vahidlərin sayı çox deyildir. **Barley-bird** - (hərəkən: arpa-quş) balta dimdik (oxuyan balaca quş). Göründüyü kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində bu quşun adının motivi başqa-başqadır: İngilis dili onu "arpa" anlayışı ilə bağlayır, Azərbaycan dilində isə quşun dimdiyinin quruluşu əsas rol oynayır. **Barley break** (barley-break) - topaldıqaç (oyun adı). **Barleycorn**-1. arpa dənisi (toxumu); Azərbaycan dilində də arpa sözünün ölçü, məsafə bildirmək məqamında işləndiyini görürük: Gün on arpa boyu qalxmışdı (Dan). İngilis dilində arpa (dəni) pivə və başqa spirtli içkilərin təcəssümü (timsalı) kimi işlənir. **Bean**-1. lobya, maş, paxla; 2. noxud (dənəsi); 3. dan. qızıl pul. **Bean** sözünün iştirakı ilə ingilis dilində bir çox frazeoloji vahidlər təşəkkül tapmışdır. **Horse bean** - atlı lobya. Bu ifadə tərzini Azərbaycan dilində də mövcuddur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində atlı qarışqa ifadəsi də vardır. Bu isə eyni motivlənmə üsuluna dəlalət edir. Azərbaycan dilində lobyanın bu növünün (uzun, şaxə gedən) əksini də bildirən ifadə də işlənir: çolaq lobya. Burada *çolaq* sözü bitkinin quruluşunda hansısa qüsura işarə etmir. Bütövlükdə *çolaq lobya* ifadəsi lobyanın yerdən çox da yuxarı qalxmayan növünü bildirir.

Full of beans 1. tünd (at haqqında); 2. diribaş, enerjili, kefi kök (damağı çağ)
A hill of beans-məc. cəfəngiyyat. **Like beans**- var gücü ilə. **To get beans**-dan. cəzasını almaq; payını almaq. **Old bean**-köhnə dost; cür. **To give smb. beans** - 1 (kimi isə) hərifləmək; (kimi isə) cəzalandırmaq; (kiminsə) cəzasını vermək; 2. (yarışda) (kiminsə) dərşini vermək, atasını yandırmaq, Həmçinin Azərbaycan dilində (kiminsə) əlinə çöpü cüt-cüt vermək.

Bean sözü felin təsdiq forması ilə əlaqələndirərək frazeoloji vahidlər əmələ gətirdiyi kimi, inkar forması ilə də frazeologizmlər yaradır: **Not to have a bean** - 1. (cibində) bir qəpiyi də olmamaq; 2. bir qara qəpiyə lə dəyməz (dəyməmək). **Lady Laura is always staying with people. She hasn't got a bean, I gather** (A. Christie) **Not to care a bean for // about smth.** - nəyə isə (bir şeyə) tamamilə biganə laqeyd) olmaq.

To know beans, to have how many beans make five hər şeyin yerini ilmək; ağı başında olmaq; hərəkən: neçə lobyanın (noxudun) beş olduğunu bilmək. **To spill the beans** - hərəkən: sirr vermək, ağızından qaçırmmaq; 2. (kiminsə) planlarını pozmaq; 3. bəlaya düşər olmaq, pis vəziyyətdə qalmaq. Bunlardan başqa, *bean* sözünün iştirakı ilə cümlə şəklində olan frazeoloji vahidlərə də rast gəlirik. **Every bean has its black** - hərəkən: hər noxudun (lobyanın) qarası var. Günəşdə də ləkə var. Hər gözəlin bir eybi var. **He found the bean in the cake** - onun bəxti gətirib; adamın bəxti ola gərək; hərəkən: o, keksdə (tortda) lobya (noxud) tapıb; **Peanut**-1. araxis, yer fındığı; 2. dan. qəpik-quruş, dəyərsiz bir şey. **To get smth. for peanut**- (nəyi isə) qəpik-quruşa almaq; su qiymətinə almaq. **It is not peanuts** - bu (sənin üçün) elə-belə şey deyil. **A peanut politician**-amer, xırda, satqın siyasətçi. **Pea soup** noxud supu: yəqin ki, buna aid edilən təsəvvür Azərbaycan dilində şilə sözünə isnad verilir.

İngilis dili frazeologiyasında oxşarlığı bildirmək üçün də *pea* sözündən də istifadə edilir. O, *pear* "armud" sözünün yerində işlənir: "as like as two peas" ikiyə bölünmüş bir alma kimi oxşar. Bizə belə gəlir ki, həmin frazeologizmin Azərbaycan dilində ekvivalenti belə olmalıdır: "bir-birlərinə elə oxşayırlar ki, elə bil bir almadır, ikiyə bölünüb". **As like as two pear** frazeologizmi üçün özək ünsürü *pear* sözü olan frazeologizmlə işlənən *in a pod* ünsürü xas deyildir. Həmin ünsürün olmamasını belə izah etmək olar: armud qabığı armuda konkretlik, müəyyənlik verir: noxud və araxis qabığında isə belə bir həlledici əlamət yoxdur.

²⁷ Azərbaycan Dillər Universiteti elnaremmmedova1973@gmail.com

2. Özək tərkib hissəsi tərəvəz bildirən frazeoloji vahidlər. Frazeoloji vahidlərin tərkibində tərəvəz adlarının da işləndiyini görürük. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Cabbage - 1. kələm; 2. parçanın dərzidə qalan qalıqı (buradan da: “parçanın qalıqını gizlətmək”); 3. heç nəyə maraq göstərməyən (adam); Cabbage head 1. baş kələm; 2. küt, kütbeyin, korazehin, axmaq (gic,qanmaz) (adam). Cabbage lettuce – kəhı. Cabbage -rose - çoxləçəkli qızılgül.

Azərbaycan dilində kələm sözünün gül sözü ilə birləşərək, başqa bir tərəvəz növünü ifadə etdiyini müşahidə edirik: gülkələm. Onion “soğan”. Be off one's onion- “ağlımı itirmək”, “havalanmaq”. There's no doubt he did at times do rather rummy things, notably keeping eleven pet rabbits in his bedroom; and I suppose a purist might have considered rum more or less off his onion. (P. G. Wodehouse)... şübhəsiz, o bəzən qərribə işlər görürdü. Məsələn, o yataq otağında yanında on bir dənə sevimli dovşanı saxlayardı. Məncə, sağlam düşüncəli adam belə hesab edə bilərdi ki, o ağlımı itirib (havalanıb).

3. Özək tərkib hissəsi ağac (və meyvə) bildirən frazeoloji vahidlər. Demək lazımdır ki, hər bir bar ağacının meyvəsi olur; odur ki, ağac və meyvə anlayışları çox vaxt eyni leksemə təmsil olunur. Ona görə də bu iki təsəvvür sahəsi bir yerdə nəzərdən keçirilməlidir. Banana oil-amer. jarq. “boş iş, boş şey”. Go bananas - ağlımı itirmək, dəli olmaq.

Liza moved into the sheltered regimented Barbizon Hotel for Women. Liza says: 'I went bananas!' ('Time') - Liza yalnız qadınlara yaşadığı, ciddi intizamlı gözdən uzaq Barbizon otelinə köçdü. O deyir ki, orada adam ağlımı itirə bilər.

Coconut-1. Hind qozu; 2. kəllə; 3. dan, dollar.

The milk in the coconut-halledici fakt; dan. zar. (an avval amer.) = Bu, başqa məsələ! Çox vaxt “that accounts for the milk in the coconut» şəklində ifadə edilir.

Coconut milk - Hind qozunun (süd) şirəsi(s).

That accounts for the milk in the coconut - zar. Bax, indi hər şey aydın oldu! Bax, bu başqa məsələ! Here is the milk in the coconut. A frank confession it is. (Səmimi qəlbədən gələn etiraf- burada ən vacibi (başlıcası) budur!).

4. Özək tərkib hissəsi ot və gül-çiçək bildirən frazeoloji vahidlər. Ot və gül-çiçək bildirən adlar da frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Go to grass - 1. badalaq vurmaqla yıxılmaq, yerə sərilmək (sərələnmək). You're most too many for me, you know. When you get in with your left I hunt grass every time. (M.Twain) (Siz mənim tayım deyilsiniz. Hər dəfə siz sağ əlinizlə vuranda mən yerə sərilirəm (yeri qucaqlayıram), 2. o dünyalıq olmaq, rəhmətə getmək. 3. istirahətə çıxmaq, istefaya çıxmaq, işləməkdən əl çəkmək (işdən qalmaq) In three weeks we shall go to grass. We are taking our holidays early this year. (Üç həftədən sonra biz tətillə çıxırıq. Bu il bizim tətlimiz tez başlayır).

Many men back a sense of purpose offer they have gone to grass (Bir çoxları üçün pensiyaya (təqaüdə) çıxandan sonra həyat mənasını itirir. Grass doesn't grow under one's feet - o, vaxtını havaı (həder yerə) itirmir; o, səy edir (təşəbbüs göstərir).

5. Özək tərkib hissəsi bitki hissələrinin adı ilə ifadə edilən frazeoloji vahidlər. Bitkinin tərkib hissələrinə gövdə, kök, budaq, özək, qabıq, tikan, yarpaq, hətta geniş mənada çiçək və meyvə də aiddir. Ancaq biz bilirik ki, bir çox hallarda bar (məhsul) verən bitkilərin özləri ilə meyvələri, məhsulları eyni kəlmə ilə ifadə olunur. Ona görə də meyvə adlarının yeri bura daxil deyildir.

Bitki hissələrinin adlarını bildirən sözlərdən bəziləri frazeoloji vahidlərin yaranmasında müəyyən rol oynayır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Fur 1.(bitkidə) iyna, tikan; 2.mollabaşı (bitki); pitraq; 3. zəhləkar, zəhlətökən (adam).

Sonuncunu Azərbaycan dilindəki qəmiş sözü ilə müqayisə etmək olar. To strike like a fur- pitraq kimi yapışmaq. Müq, et: qır-saqqız olub yapışmaq.

Azərbaycan dilində bitki adlarının iştirakı ilə düzəlmiş frazeoloji vahidlər. Biz artıq ingilis dilində floristik vahidləri nəzərdən keçirdik. Bunları özək tərkib hissələrinin mənsub olduqları tematik qruplara görə təsnif və təhlil etdik. Etiraf etməliyik ki, həmin məsələnin Azərbaycan dili materialı əsasında öyrənilməsi bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin mükəmməl lüğəti əlimizdə yoxdur. Bu cür material Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də lazımi, qanəedici şəkildə öz əksini tapmayıb.

Özək tərkib hissəsi ağac bildirən frazeoloji vahidlər. Ağac - budaqları və gövdəsi olan çoxillik bitkidir. Xalq danışığı dilində ağacların bar verib-verməməsindən asılı olaraq <<bar gacı» və “bar verməyən ağac” kimi növləri qeyd olunur.

Ağacın bar verib-verməməsindən asılı olmayaraq ağacın yaşını və hissələrini bildirən sözlər də vardır : kök, budaq, gövdə, şax, qüllə, fidan, şiv və s. [2, s. 52].

Ağac bar verəndə (gətirəndə) başını aşağı əyər (Məsəl). Aydın məsələdir ki, bu frazeoloji vahidin motivasiyası bar verən ağacın budaqlarının bolluğundan, məhsulun ağırlığı altında əyilməsi, yatması ilə bağlıdır, frazeoloji vahidin bütövlükdə məcazi mənası (sadəlik, təvazökarlıq) insana aiddir.

Nəticə. Məqalədə İngilis və Azərbaycan dillərində leksikanın xüsusi qatını təşkil edən fitonimlərin linqvistik təhlili aparılmışdır. Leksik sistemin bu təbəqəsi tipoloji cəhətdən müqayisəli şəkildə araşdırılmış və onların oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində aşkar edilmişdir. Bu məqam isə mövzunun elmi yeniliyinə dəlalət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Велиева Н. Азербайджано-англо-русский фразеологический словарь. Баку, 2016.

2. Гиндин Л.А. Из истории названий некоторых культурных растений. -Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. Москва, 1963.

3. Коновалова Н.И. Народная фитонимика как фрагмент языковой картины мира: монография. Екатеринбург: Изд-во Дома учителя, 2001

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, floristika, dil sistemi, məcazi mənə, tərkib hissə

Ключевые слова: фразеологизмы, флористика, языковая система, переносное значение, компонент
Key words: phraseology, floristics, language system, figurative meaning, component

Xülasə

Yazılmış məqalə frazeoloji birləşmə tərkibli fitonimlərə həsr olunmuşdur. Fitonimlər eləcə də tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də frazeoloji fondun mühüm bir qismini əhatə edir və müxtəlif dillərin materialları əsasında intensiv şəkildə öyrənilməkdədir.

Onların fərqli mənalarda işlənməsi, mənə çalarları tərkib hissələrinə görə ifadəsi, xüsusi forması floristik özək tərkib hissələri şəklində səciyyələndirilir. Fitonimlər dilin ifadəliliyinə, ekspressivliyinə xidmət edir, ancaq burada artıq başqa şəkildə ifadə edilmiş gerçəklik formaları nəzərdə tutulur və artıq dildə mövcud olan işarələr inventarından istifadə edilir. Floristik tərkib hissəli və ya tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər bu prosesi dolğun və ətraflı şəkildə əks etdirir.

Aydın məsələdir ki, fitonimlər bir gündə, bir ildə əmələ gəlib inkişaf etmir. Bunlar müəyyən müddət ərzində formalaşır, fəaliyyət göstərir və dilin lüğət fondundan kənarlaşır. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində fitonimlər fikrin obrazlı və dolğun ifadəsinə xidmət edir, lakin burada özək tərkib hissələrinin seçilməsi meyarları başqa-başqadır.

Phytonyms with phraseological combinations in the English and Azerbaijani languages

Summary

The written article is devoted to phytonyms containing phraseological combinations. Phytonyms, as well as phraseological units containing plant names, cover an important part of the phraseological fund in Azerbaijani and English, as in every language, and are intensively studied based on the materials of different languages.

Their processing in different meanings, shades of meaning are expressed according to their components, and their special form is characterized in the form of floristic core components. Phytonyms serve expressiveness and expressiveness of the language, but here the forms of reality already expressed in a different way are meant and the inventory of signs already present in the language is used. Phraseological units with a floristic component or containing plant names reflect this process fully and in detail.

It is clear that phytonyms are not formed and developed in one day or one year. They are formed over a period of time, function and leave the vocabulary of the language. Both in Azerbaijani and in English, phytonyms serve a figurative and complete expression of an idea, but here the criteria for choosing the core components are different.

Фитонимы с фразеологическим сочетанием в английском и азербайджанском языках

Резюме

Написанная статья посвящена фитонимам, содержащим фразеологические сочетания. Фитонимы, а также фразеологизмы, содержащие названия растений, составляют важную часть фразеологического фонда в азербайджанском и английском языках, как и во всех языках, и интенсивно изучаются на материалах разных языков.

Их обработка в разных значениях, смысловые оттенки выражены по их компонентам, а особая форма характеризуется в виде компонентов флористического ядра. Фитонимы служат выразительности и экспрессивности языка, но здесь имеются в виду уже выраженные иным способом формы действительности и используется уже имеющийся в языке инвентарь знаков. Фразеологизмы с флористическим компонентом или содержащие названия растений отражают этот процесс полно и подробно.

Понятно, что фитонимы не формируются и не развиваются за один день или год. Они формируются с течением времени, функционируют и покидают словарный запас языка. И в азербайджанском, и в английском фитонимы служат образному и полному выражению идеи, но здесь критерии выбора основных компонентов разные.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYANIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kommunikasiyanın bir növü olan işgüzar kommunikasiya müəyyən statusa malik peşəkar fəaliyyətdə olan insanlar arasında xüsusi bir ünsiyyət növüdür. O, müəyyən bir iş ortağı, həmkar, rəhbər və işçi mövqeyində olan şəxslər arasında yaranan əlaqədir. Bu əlaqələr tərəfdaşların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq qurulur.

Adi şüurda ünsiyyət informasiyanın ötürülməsi, məlumat mübadiləsi prosesi kimi başa düşülür. Burada ünsiyyət haqqında danışmağa davam etməzdən əvvəl üzərində dayanmalı olduğumuz başqa bir anlayış olan "informasiya" termini var. Termin geniş yayılmasına baxmayaraq, birmənalı şərhə malik deyil. N.Viener yazır: "İnformasiya əldə edilən məzmunun təyiniyə ona uyğunlaşmaq prosesində xarici hissələrimizin ona uyğunlaşması"dır (9.) Gündəlik dildə informasiya, ilk növbədə, müəyyən məzmun, ola biləcək informasiya kimi başa düşülür.

İşgüzar kommunikasiyanın predmetini şəxsi, siyasi məsələlər deyil, iş-biznes fəaliyyəti təşkil edir ki, bu da onu dinləyiciyə məqsədyönlü təsir göstərən, birbaşa adresata yönələn akademik kommunikasiyadan fərqləndirir.

İşgüzar əlaqələr rəşional xarakterə malikdir və müəyyən konkret hədəflərə yönəlir. Düzdür, onun məzmununda hissi-emosional çalarlar da ola bilər, lakin bunlar əsas yox, köməkçi xarakter daşıyır. Bu onunla bağlıdır ki, işgüzar kommunikasiya peşəkar fəaliyyətdə tətbiq olunan ünsiyyət növüdür və onun ən başlıca xüsusiyyəti iş xarakteri daşmasıdır.

İşgüzar ünsiyyətin başlıca xüsusiyyətlərinə fəaliyyət göstərmək, şəxsi münasibətdən asılı olmayaraq, iş ortağı seçmək, iyerarxiyaya hörmət etmək, davranışların iş etiketləri ilə müşayiət olunması, rabitə-ünsiyyət xarakteri daşması və s. daxildir. "Məhsuldar əməkdaşlıq, məqsəd və mövqelərin yaxınlaşması, tərəfdaşlığın yaxşılaşdırılması işgüzar ünsiyyətin əsas vəzifələridir" (4. s. 37).

Hazırda elm və texnikanın sürətli inkişafı nəticəsində işgüzar ünsiyyət daha geniş məsafə və zaman kəsiyini əhatə edə bilər. Bura, təbii ki, ünsiyyət vasitələri kimi müasir telefon əlaqələri, kompüter və internet də daxildir.

İşgüzar ünsiyyətə daxil olmaq istəyən hər hansı bir şəxs bu sahəyə dair səriştəyə malik olmalıdır. Bunlardan birincisi sınaq yolu ilə əldə edilən, ikincisi təcrübədə qazanılanlardır. Yalnız ünsiyyət vəziyyətini və məqsədini düzgün anlayan və müvafiq işgüzar əlaqələrini müstəqil quraraq onu qorumağı bacaranlar bu işdə uğur qazana bilərlər.

Əsl ünsiyyət prosesi məlumat mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, lakin ünsiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkili də daxildir şəxslər, yəni. təkcə bilik, fikir deyil, həm də hərəkətlər mübadiləsi (ünsiyyətin interaktiv tərəfi), eləcə də bir-birini qavrayış və idrak prosesi bir-birini kommunikasiya partnyoru kimi tanıyır və bu əsasda yaradır qarşılıqlı anlaşma (ünsiyyətin qavrayış tərəfi). Bu bölgü şərti, çünki real ünsiyyətdə ünsiyyət, qavrayış və qarşılıqlı əlaqə bir-biri ilə sıx bağlıdır. "Rabitə ünsiyyətin xarakteri əsasən müəyyən edilir başqa bir insanı necə qəbul etdiyimizi və qarşılıqlı danışıqlar prosesini hərəkət şifahi və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməyi tələb edir" (5, s. 7).

İşgüzar kommunikasiya cəmiyyətin müxtəlif nümayəndələri və ayrı-ayrı xalqların iş adamları arasında baş tutduğundan o, sosioloji xarakterə malikdir. O, akademik kommunikasiyadan fərqli olaraq, cəmiyyətdə insanlar arasında ən geniş yayılmış ünsiyyət növüdür. İşgüzar ünsiyyətə daxil olmadan heç bir sahədə irəliləyişə nail olmaq olmaz. İnsanın peşə mədəniyyəti onun danışıqları uğurla aparması, nəticədə əldə edilən iş sənədlərinin düzgün tərtib olunması ilə ölçülür. Hər bir vətəndaş-biznesmen, müəllim, həkim, mühəndis, işçi bu ünsiyyətin tələb və qaydalarını, onun elementlərini düzgün şəkildə mənimsəməlidir. İşgüzar ünsiyyətin bir xüsusiyyəti də onun qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində yerinə yetirilməsidir. Deməli, ünsiyyət zamanı onun qarşılıqlı təsirə malik olmasına xüsusi diqqət yetirmək, davranışın sosial normalarına əməl etmək lazımdır. Məhz buna görə də beynəlxalq səviyyədə sosial psixologiya - ünsiyyətdə birgə fəaliyyətin təşkili ön plana çəkilir. İnsanlar arasında qarşılıqlı anlaşma ünsiyyətin qarantı kimi dəyərləndirilir. İşgüzar kommunikasiyaya girən insanlar arasında fikirlər üst-üstə düşməyə, tərəflər razılığa gəlməyə də bilərlər. Bu münaqişələrin ortaq məxrəcə gəlmə yolu ilə həll edilməsi üçün öz təşkilatının və biznesinin iflasa uğramayacağı dərəcədə güzəştlərə getmək işgüzar ünsiyyətdə əsas yerlərdən birini tutur. Bunlar iş etiketi ilə müəyyən olunur. Rəşmi təmasda olan zaman yazılmış və ya yazılmamış qaydalara riayət edilməlidir. Tərəflər kompromisə gəlmək yolu ilə ünsiyyət prosesini tənzimləyir, tərəfdaşın şəxsiyyətinə hörmət nümayiş etdirir. "İşgüzar etiket" ünsiyyət iştirakçısının zahiri görünüşünə, geyimlərinə və danışıq tərzinə də müəyyən tələblər qoyur.

İşgüzar ünsiyyətdə vacib amil - həmsöhbətlərin izlədikləri maraqların və məqsədlərin uyğunlaşdırılmasıdır ki, bu da tez-tez qarşıdurmaya və onun həllinə ehtiyac yaradır. Maraqlar toqquşmasının həllinin açarı fərqli səviyyələrdə müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilən inandırmaadır. "Hər bir insanın fərdi xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri, intellektual, mənəvi, emosional, güclü iradəsi var. Ünsiyyətdə, insanların davranışının ən tipik əlamətlərini, xarakter xüsusiyyətlərini və mənəvi keyfiyyətlərini bilmək və nəzərdən keçirmək böyük əhəmiyyət daşıyır. İşgüzar ünsiyyət insanın əxlaqi keyfiyyətlərinə: düzgünlük, dürüstlük, təvazökarlıq, alicənablıq, vəzifə, vicdan kimi kateqoriyalara əsaslanmalıdır. Hər bir insan cəmiyyətdə öz davranış tərzini qurur, insanlarla ünsiyyət tərzini inkişaf etdirir" (3, s. 76).

İnsanlar münaqişəli şəraitdə müxtəlif şəxsi-emosional xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bu zaman qarşı tərəfə ittihamlar irəli sürmək yox, konkret çıxış yolu tapmağa çalışmaq lazımdır. Bu da yalnız ünsiyyətdə olan tərəflərin konkret etik qaydalara söykənmiş davranışlarından asılıdır; məsələn, "Əgər mənim yerimdə olsaydınız, nə edərdiniz?" tipli müraciət nəticəsində vəziyyəti kökündən dəyişmək olar.

²⁸ BDU, filologiya elmləri doktoru, professor: ilhame.haciyeva1964@mail.ru

İşgüzar ünsiyyətin başlıca elementlərindən biri də reqlamentdir. Fransız dilində “regle” (qayda) mənasını verən reqlament toplanrı, iclas, sessiya və qurultayların zamanla aparılma qaydasıdır. İzahlı lüğətdə yazılır: “müşavirənin, iclasın, qurultayın və s. aparılma qaydası haqqında qabaqcadan müəyyən və qəbul edilmiş nizamnamə”. “Belə ifadələr işlədilir: reqlamentə riayət etmək, reqlamenti pozmaq, reqlamentdən kənara çıxmaq” (6).

“Elmi ədəbiyyatda “Rabitə” adı altında mətbuat konfransına və telefon danışıqlarına aid reqlamentə nümunələr verilir: “giriş hissəsi (3-4 dəqiqə), çıxışlar-hər məruzəçi üçün 10 dəqiqə”. Mütəxəssislər 60 dəqiqədən çox olmayan mətbuat konfransı keçirməyi məsləhət görürlər” (4, s. 246-247).

“Qısa telefon danışıqlarının vaxt bölgüsü belə müəyyənləşdirilir: “qarşılıqlı təqdimat 10-15 saniyə; tərəfdaşı işlərin gedişatı barədə məlumatlandırmaq-30-35 saniyə; vəziyyətin, problemin müzakirəsi-90-100 saniyə; yekun xülasə-10-15 saniyə” (2, s. 119). Müasir dövrdə işgüzar ünsiyyət təşkilat daxilində və xarici tərəflərlə məlumat mübadiləsinin aparıldığı müxtəlif üsul və kanalları əhatə edir. Təbii ki vaxt bölgüsü ayrı-ayrılıqda işgüzar ünsiyyətin bəzi ümumi üsullarını məsələn, e-poçt,üz-üzə görüşlər, video konfranslar, telefon/konfrans zəngləri, ani mesajlaşma, memorandumlar, hesabatlar və sənədlər təqdimatlar, sosial media, intranet, bülletenlər, bloqlar və s. nəzərə alınır.

“Müvafiq metodun seçilməsi məlumatın xarakteri, auditoriya və arzu olunan formallıq səviyyəsi kimi amillərdən asılıdır. Çox vaxt bu üsulların kombinasiyası effektiv və hərtərəfli işgüzar ünsiyyəti təmin etmək üçün istifadə olunur” (6).

İşgüzar ünsiyyətə dil üslubiyatı baxımından yanaşsaq, onun konkret leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malik olduğunu aydın şəkildə görmək olar. Ünsiyyət zamanı standart şəkil almış, ştamplaşmış söz və ifadələrə rast gəlinir; məsələn: imza qoymaq, məruzə etmək, müzakirə etmək, təklif etmək, səs vermək, qüvvəyə minmək, töhmət vermək və s.

Gördüyümüz kimi, bunların bəziləri sabit söz birləşmələridir, tərkibindəki söz və ifadələr məcazi mənada işlənir. Təsədüfi deyildir ki, işgüzar ünsiyyətə daxil olan hər bir şəxs atalar sözlərindən, məsəllərdən, dilin bədii və təsvir vasitələrindən istər şifahi, istərsə də yazılı nitqində istifadə edə bilər. Məsələn, danışıq zamanı Molla Nəsrəddindən bir zərbi-məsəl gətirib həm danışıq atmosferini yumşaltmaq, həm də tərəfdaşı deyilənə inandırmaq olar.

İşgüzar ünsiyyət zamanı isimlərin və feillərin çox işlənməsini müşahidə etmək olur. Ad və soyadlar, vəzifə bildirən sözlər, -lar,-lər şəkilçili sözlər (termin kimi), sifət+isim quruluşlu I növ təyini söz birləşmələrinə də rast gəlinir: ATƏT-in nümayəndələri, zati-aliləri, Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Sədri, hörmətli həmkarlar, tərəflər, hüquqi münasibətlər, prosessual müddəalar, əşyayidəllər və s.

İşgüzar yazışmalar prosesində hadisə və faktların xronoloji ardıcılıqla düzülüşü zamanı kəmiyyəti və sıranı (ardıcılıqlı) göstərmək lazım gəldikdə saylardan istifadə edilir. Təvsiyə olunur ki, işgüzar kommunikasiyada qeyri-müəyyən əvəzlilərdən istifadə edilməsin. Bu əvəzlilər sənəd dilinin konkretliyini və müəyyənliyini şübhə altına alır. Rəsmi sənədlərin məzmununda birinci şəxsin təkinin iştirakı özünü göstərir; məs., “Əmr edirəm” tipli ifadələr. Bundan sonra gələnlər isə, əsasən feilin əmr şəklində olur: keçirilsin, təmin etsin, həvalə edilsin və s. Feilin məsdər formalarından istifadə edilməsi nitqə interaktivlik gətirir və ifadənin qətiliyini möhkəmləndirir.

İşgüzar ünsiyyətin sintaktik xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə, burada əsas yeri mübtədə və xəbərin uzlaşması tutur. Danışan və ya yazan bu uzlaşmaya xüsusi diqqət yetirməli, xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşdırılmasını nəzərdən qaçırmamalıdır. Məsələn, “Mən Nazim və Oqtay balıq tutmağa getdilər” cümləsində həmcins mübtədələrin xəbərlə uzlaşması pozulmuşdur. İşgüzar sənədlərin tərtibi zamanı bir mübtədənin bir neçə xəbərlə, yaxud bir xəbərin bir neçə mübtədə ilə uzlaşdırılmasında səhvlərə yol verilir.

“İşgüzar mətnlərin məntiqi olması, faktlara əsaslanması onların vacib keyfiyyətidir. Buna görə də bu mətnlərdə mürəkkəb konstruksiyalar əsas yer tutur; məntiqi münasibətləri ifadə etməyin ən yaxşı linqvistik nümunəsi bağlayıcı mürəkkəb cümlələrdir. Ümumiyyətlə, işgüzar sənədlərin tərtibində həm dil materiallarını idarə edən dil normalarını, həm də məzmunu idarə edən mətn normalarını yaxşı bilmək və düzgün tətbiq etmək lazımdır” (1, s. 209).

Telefon, faks kimi vasitələrdən istifadə etməklə distant işgüzar ünsiyyət yaradılır, bu zaman (görüntülü zənglər istisna edilməklə) jest və mimikalar olmur, əyani vasitələrdən istifadə edilmir. İşgüzar ünsiyyətdə şifahi və yazılı nitqin, demək olar ki, bütün formalarından istifadə edilir. İclas və müşavirələrdə daha çox monoloji işgüzar nitqdən istifadə edilir, ancaq burada yalnız şifahi deyil, yazılı nitq forması da fəallıq göstərir.

İşgüzar ünsiyyətin hüdudlarının genişləndiyi müasir dövrdə reklamlar da onun ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Reklamlar müəssisə və təşkilatların öz mövqeyini əyani şəkildə təqdim etməsi, gələcək tərəfdaşlarını maraqlandırmasını nəzərdə tutur. İşgüzar ünsiyyət praktikasında əvvəlcədən hazırlanmış, ancaq üzündən oxunmayan, şifahi söylənən monoloji nitqə (təqdimatla bağlı çıxış, təntənəli nitq, müxtəlif tədbir və görüşlər zamanı giriş sözü), təbrik məktublarına da müraciət olunur. Yüksək peşəkarlıq sərişələrinə malik olan menecerlər, təşkilat rəhbərləri işgüzar ünsiyyətin bu növlərinin incəliklərinə dərinləndən bələd olmalıdırlar.

Beləliklə, işgüzar kommunikasiya kommunikantların maraq və məqsədlərindən asılı olaraq, konkret problemlərin həllinə və müəyyən nəticələrin əldə edilməsinə istiqamətləndirilir. Kommunikasiyanın bu növü həm biznesi, həm də gündəlik həyatı əhatə edir. O, dar mənada insanların fəaliyyət sahəsində hədəfə aldığı konkret maraqları əks etdirdiyinə görə belə (işgüzar kommunikasiya) adlanır. Bu da yalnız və yalnız ünsiyyət nəticəsində mümkündür və ünsiyyətin, demək olar ki, bütün funksiyalarını əhatə edir. Bura informasiyanın ötürülməsi, tərəflər arasında davranışın tənzimlənməsi, qarşılıqlı təsiretmə və təlqinetmə, partnyorların bir-birini qarşılıqlı anlaması daxildir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı kommunikasiya məkanının sərhəd baxımından genişlənməsi, müasir iqtisadi durumda biznes fəaliyyətinin inkişafı işgüzar kommunikasiya-

nin rolunun və funksional sferasının böyüməsinə səbəb olmuşdur. O təkcə iqtisadi sahədə deyil, mədəni, hüquqi, diplomatik, inzibati münasibətlərdə, eyni zamanda, təhsil sahəsində də biznes münasibətlərinin qurulmasında fəal iştirakı ilə seçilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyeva İ., N.Məmmədova, S.Seyidova Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Adiloğlu nəşri, 2024, 302 səh.
2. Hacıyeva İ. İşgüzar kommunikasiya. Monoqrafiya. Bakı: Füyuzat, 2022, 236 s.
3. Eminli B.İ., Paşayeva G.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərs vəsaiti). Sumqayıt: SDU nəşri, 2021, 400 s.
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Adiloğlu, 2021, 472 s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2021, 512 s.
6. <https://az.wikibooks.org/wiki>.
7. <https://anews.az>
8. <https://wikiapp.org/luget/terminler>
9. Винер, Н. Кибернетика и общество / Н. Винер. – М.: АСТ, 2013. – 296 с.
10. <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/4102/1/uch00076.pdf>

Açar sözlər: işgüzar ünsiyyətin xüsusiyyətləri, qarşılıqlı təsir, rəqlament, ünsiyyət dili, işgüzar ünsiyyətin sintaktik xüsusiyyətləri, işgüzar ünsiyyətdə reklam

Ключевые слова: особенности делового общения, взаимодействие, регламентация, язык общения, синтаксические особенности делового общения, реклама в деловом общении

Key words: features of business communication, interaction, regulation, language communication, syntactic features of business communication, advertising in business communication

Xülasə

Şifahi və yazılı ədəbi dil və ya şifahi və yazılı nitq forması Azərbaycan ədəbi dilinin iki təzahür şəklidir. Əslində bunlar arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Daha qədimdən mövcud olan bu nitq formalarından birincisi danışq normaları əsasında, ikincisi isə mədəni yüksəlişlə, əlifbanın meydana çıxması ilə əlaqədar yaranmışdır. Məlumatın hazırlanması və verilməsi prosesində mövzuya uyğun söz, cümlə yazmağın texniki vasitəsi yazılı nitqdır. Şifahi nitq konkret situasiya daxilində baş verirsə, yazılı nitq müəyyən bir problemin həlli vacib olduqda meydana gəlir.

Bu iki ünsiyyət formasının müəyyənəşdirilməsində psixoloji momentlərə də fikir verilməlidir. Şifahi ünsiyyət fərdi xarakter daşdığı halda, yazılı ünsiyyət daha çox ümumi, psixi nitq fəaliyyətinin təzahürüdür. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitq prosesi dinləyən və danışanın hər ikisinin olmadığı şəraitdə qurula bilər. Kommunikasiyanın hər iki forması istər işgüzar, istər akademik kommunikasiya zamanı şifahi və yazılı nitq bacarıqları qazanılır.

Основные особенности делового общения

Резюме

С различными представителями бизнес-сообщества и деловыми людьми разных народов. Оно носит социологический характер в силу того, что произошло между ними. Это самый широкий среди людей общества, отличный от академического сообщества. Это тип общения. У каждого гражданина-бизнесмена, учителя, врача, инженера, рабочего требования и правила этих отношений, его элемент находятся в правильной форме. Одной из особенностей деловых отношений является то, каким образом осуществляется их взаимная деятельность. Поэтому, уделяя особое внимание взаимному влиянию общения, необходимо следовать социальным нормам страны.

Люди имеют разные личностно-эмоциональные характеристики в конфликтных ситуациях. В это время необходимо попытаться найти конкретный выход, а не выдвигать обвинения. Это зависит только от поведения заинтересованных сторон, основанного на конкретных этических правилах. Дистанционное деловое общение создается с помощью таких инструментов, как телефон, факс и т. д. Никаких жестов и мимики (кроме видеозвонков), использование наглядных средств не производится. В деловом общении используются практически все формы устной и письменной речи.

Main features of business communication

Summary

With various representatives of the business community and business people of different nations. It has a sociological character because of what happened between them. This is the widest among people in society, different from the academic community. This is the type of communication. Every citizen-businessman, teacher, doctor, engineer, work requirements and rules of these relationships, his element is in the correct form. One of the features of business relations is how their mutual activity is carried out. Therefore, paying special attention to the mutual influence of communication, it is necessary to follow the social norms of the country.

People have different personal and emotional characteristics in conflict situations. At this time, it is necessary to try to find a concrete way out, and not to make accusations. It depends only on the behavior of interested parties based on specific ethical rules. Remote business communication is created using such tools as telephone, fax, etc. d. No gestures or facial expressions (except for video calls), use of visual aids. Practically all forms of oral and written speech are used in business communication.

Rəyçi: f.e.d. Reyhan Həbibli (BDU)

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В ПЕРСОЯЗЫЧНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КЛАССИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

Как известно, глагол является самостоятельной частью речи, к которой относятся слова, обозначающие действие, движение, состояние и т.п. Персидские глаголы наделены грамматическими категориями лица, числа, времени, вида, наклонения, залога. По своей структуре персидские глаголы делятся на простые, префиксальные и сложные. Простые глаголы— это глаголы состоящие из одного слова, в составе которых не различаются словообразовательные морфемы. К примеру, رفتن raftæn «идти», گفتن goftæn «говорить». Префиксальные глаголы— это сочетания простых глаголов и словообразующих приставок. Например, برگشتن bərgəštæn «возвращаться», درآوردن dəravordæn «вынимать». Сложные глаголы— это сочетания двух или более слов, состоящие из основного смыслового компонента, в качестве которых могут выступать существительные, прилагательные, причастия, и вспомогательного(компонирующего) простого глагола: خواندن درس dərs xandæn «учиться» (درس dərs «урок», خواندن xandæn «читать»), کمک کردن komək kərdæn «помогать» (کمک komək «помощь», کردن kərdæn «делать»). Количество глаголов, используемых в роли вспомогательного глагола относительно невелико. Самыми часто употребляемыми являются глаголы کردن kərdæn «делать», شدن šodæn «делаться», داشتن daštæn «иметь», دادن dadæn «давать», زدن zədən «бить» и другие.

Следует отметить, что составляющие компоненты некоторых сложных глаголов могут представлять собой в предложении как единое неразделимое сочетание слов, так и располагаться на некоторой дистанции друг от друга, и таким образом создавать рамочную конструкцию. Так называется тип связи, характерный для некоторых сложных глаголов: именная и глагольная части располагаются в начале и в конце словосочетания, образуя как бы рамку. В середине стоят зависимые от глагола имена, присоединяемые к именной части с помощью *изафета*. [5, с. 228] На примере предложения «преподаватель вошел в аудиторию» рассмотрим два варианта использования сложного глагола وارد شدن vared šodæn «входить», где وارد vared «входящий»— именная часть, а глагол شدن šodæn «становиться», «делаться» выполняет роль вспомогательного глагола:

دانشیار به اتاق درس وارد شد.

Daneşyar be otağ-e dərs vared šod.

دانشیار وارد اتاق درس شد.

Daneşyar vared-e otağ-e dərs šod.

Как мы видим на вышеприведенных примерах, в первом варианте перевода обе части сложного глагола وارد شدن выступают как неразрывное целое сочетание, во втором случае именная часть и вспомогательный глагол образовали рамочную конструкцию между которой расположились дополнительные слова.

На примерах нескольких предложений рассмотрим варианты употребления сложных глаголов в текстах, относящихся к классическому периоду персидского языка. В нижеприведенных примерах составляющие части сложных глаголов следуют друг за другом, таким образом выступая как устойчивое сочетание слов:

و اگر خرقه بنهند موافقت کند و ببرد داشتن همچین. [7, с.255]

Если наденут хырку, пусть и он делает то же, если снимут - точно так же. [4, с.254]

و آگاه باش که نماز و روزه خاص خداوند راست، درو تقصیر مکن. [7, с.17]

И знай, что молитва и пост принадлежат самому Богу, и не допускай в них оплошностей. [4, с.55]

اما بدانکه روزه طاعتی است که بسالی یک بار باشد، نامرومی بود تقصیر کردن. [7, с.18]

И знай, о сын, что пост-служение, которое за целый год бывает лишь один раз, было бы низко уклоняться от него. [4, с.56]

اندر طاعت و معصیت بهرحالی که باشی از خدای عز و جل یاد همی کن و آمرزش همی خواه و از

مرگ همی ترس تا چون درزی ناگاه در کوزه نیفتی با بار گناهان بسیار. [7, с.57]

И в покорности и в непокорности, в каком бы ты состоянии ни был, бойся Господа Всевышнего, проси у него прощения и страшись смерти, что-бы не упасть, как тот портной, внезапно в кувшин вместе с бременем прегрешений. [4, с.90]

و اگر خواهی که در خدمت پادشاه بر جای بمانی چنان باش که عباس رضای الله عنه عم بیغامیر

ما صلی الله علیه و سلم پسر خویش عبد اللہ را رضی الله عنه گفت: بدان ای پسر که این مرد یعنی

امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه ترابیش خویش بشغل کرد و از همه خلق بر تو اعتماد کرد. [7, с.201]

И если хочешь быть устойчивым на службе у царя, будь таким, как [тот, о котором] Аббас сказал сыну своему Абдаллаху: «Знай, о сын, что этот человек, т. е. Умар-и-Хаттаб, давозрадуется ему Аллах, поставил тебя к себе на службу и из всех людей оказал тебе [наибольшее] доверие». [4, с.209]

В вышеприведенных предложениях использованы такие сложные глаголы, как موافقت کردن movafəğət kərdæn «соглашаться»(с кем-чем-л.), где в роли именной части выступает существительное موافقت «согласие»; آگاه بودن aqah budæn «быть сведущим», в роли именной части выступает прилагательное آگاه «сведущий»; تقصیر کردن təğsir kərdæn «допускать погрешность, ошибку», роль именной части здесь играет существительное تقصیر «вина, проступок»; یاد

²⁹ BDU. İOrta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kaf. Müəllimi

کردن yad kerdən «вспоминать», «отмечать», где в роли именной части использовано существительное یاد «память», «вспоминание»; آمرزش خواستن amorzeş xastən «просить прощения» с существительным آمرزش *rel.* «прощение, помилование» в качестве именной части сложного глагола; اعتماد کردن e'temad kerdən «доверять», «полагаться», с существительным اعتماد «доверие», «уверенность» в именной части и т.д. Как следует из вышеприведенных примеров, сложные глаголы употреблены как устойчивые сочетания, в основном, с существительным в именной части.

Далее, рассмотрим несколько предложений, где между составляющими частями сложного глагола, то есть между именной частью и вспомогательным(комбинирующим) глаголом вставлены дополнительные слова:

[7, с.21] پس آفریدگار تقدیر سفر کرد بر خداوندان نعمت تا داد نعمت بدهند و بر از نعمت بخورند و فرمان

خدای تعالی بجای آرند و خانه او را زیارت کنند.

Потому-то творец и предписал богатым людям путешествовать, дабы они воздали должное богатству, извлекли из него пользу и выполнили приказ Господа Всевышнего и поклонились дому его. [4, с.57-58]

В вышеприведенном предложении использован сложный глагол کردن تقدیر tağdir kerdən «одобрять», где между его именной частью تقدیر «одобрение» и вспомогательным глаголом کردن «делать» располагается дополнительное, поясняющее слово سفر safağ «путешествие», то есть کردن تقدیر سفر کرد «одобрил, предписал путешествие».

چه درویش اگر قصد حج کند خود را در تهله افکنده باشد. [7, с.21]

Ведь если нищий совершает хадж, он подвергает себя опасности. [4, с.58]

В вышеприведенном примере использован сложный глагол کردن قصد gəsd kerdən «принимать решение», «ставить цель». Между именной частью قصد «намерение», «цель» и вспомогательным глаголом کردن «делать» располагается дополнительное, поясняющее слово حج həc(s) хадж, что в целом означает «намереваться совершить хадж» کردن حج کردن.

В качестве дополнительных, поясняющих слов могут быть использованы не только отдельные слова, но и словосочетания. Например, между именной частью и вспомогательным глаголом того же сложного глагола قصد کردن использовано сочетание слов خانه ی خدا хане-ye хода «Мекка», «Кааба», «мечеть»:

شنیدیم که درویشی و توانگری وقتی قصد خانه خدای کردند و گویند که آن توانگر رئیس بخارا بود.

[7, с.21]

Слышал я, что однажды правитель Бухары задумал посетить дом Бо-жуй. [4, с.58]

В нижеследующем предложении в сложном глаголе پا نهادن «наступать» между именной частью پا «нога», выраженной существительным и комбинирующим глаголом نهادن «класть», «ставить» располагается сочетание слов بر آن کرم bər an kerm «на того червя»:

چه اگر کسی از ایشان پای بران کرم نههد و کرم زیر پای او بمیرد این آب که اندر سیوی بر سر دارند وقت گنده شود صعب چنانکه بایاید ریختن و باز باید گشتن و سیوی شستن و دیگر باره آب از چشمه

برداشتن. [7, с.42]

Ибо если одна из них наступит на того червя и червь сдохнет, то вода, которая у них в кувшине, тотчас же протухнет, так что придется вылить, возвратиться, вымыть кувшин и снова набрать воды. [4, с.77]

В текстах классического персидского языка между именной частью и комбинирующим глаголом могут размещаться, к примеру, модальные слова. Так, в нижеследующем предложении в сложном глаголе تالاب کردن «требовать», «искать» модальное слово باید bayəd «нужно», «надо» расположилось между его именной и глагольной частями:

اما حفظ صحت از تدبیر الاصحای بایطیبیدن از جمله سته عشر [و معالجت بیماران و قوانین علاج] از کتاب حلیه النیر [ءطلب باید کرد] از جمله سته عشر [و علامتهای نیک و بد از تقیمة المعرفة طلب باید کردن و از فصول بقراط و علم نبیض از نبیض الکبیر و نبیض الصغیر و علم بول از مقاله نخستین طلب باید کردن از کتاب البحران از جمله سته عشر. [7, с.180]

О гигиене нужно искать в «Тадбири асихха» из числа «Шестнадцати», о лечении больных и законах лечения - в «Шестнадцати», о приметах добрых и дурных - в «Мукаддама-ал-ма'рифа» и из «Разделов» Гипократа и из большой «ан-Набд» и малой книги о пульсе, науку о моче - из первого раздела в «ал-Бухран» из числа «Шестнадцати». [4, с.191]

К модальным словам, как указано в вышеприведенном предложении, могут присоединяться дополнительные слова:

هر کس که خواهد که هم طبع گروهی گردد صحبت با آن گروه باید کریں. [7, с.17]

Кто хочет уподобиться каким-нибудь людям, тому надо с ними видеться. [4, с.55]

Следует отметить, что в персоязычных текстах классического периода часто встречаются слова с устаревшим значением. Так, в вышеприведенном примере употреблен сложный глагол صحبت کردن sohbat kerdən «беседовать» в своем устаревшем значении «общаться», «дружить», где между его именной частью и вспомогательным глаголом кроме модального слова باید размещены еще такие дополнительные слова, как با آن گروه ba an qoruh «с той группой, компанией».

В следующем предложении в устаревшем глаголе ینه کردن yele kerdən «пропустить», «оставить» между именной частью ینه, выраженной прилагательным «свободный», «пустой» и комбинирующим глаголом کردن

вопреки правилам современного персидского языка, расположен модальный глагол توانستن *təvanestən* «мочь», «уметь»:

[7, с.215] و ناگفته نیز بیه نمی توانم کرد.

Не могу я, однако, и оставить невысказанным. [4, с.221]

Так же и в нижеследующем примере со сложным глаголом بیدار کردن *bidar kərdən* «будить», между именной частью, выраженной причастием بیدار – «бодрствующий» и вспомогательным глаголом کردن «делать» использованы модальные слова توان «можно» и نتوان «нельзя»:

خفته را بیانگی بیدار توان کرد و تن زده را بصد بانگ بوق و دهل بیدار نتوان کرد.

[7, с.119]

Спящего можно разбудить одним окриком, а ленивого ни трубами, ни барабанами не разбудишь. [4, с.138]

В следующем предложении при употреблении глагола «нападать» в простом прошедшем времени использована комбинация неопределенной формы основного смыслового глагола تاختن *taxtən* «нападать» с основной прошедшего времени глагола آوردن *avordən* «приносить» в качестве вспомогательной части, тогда как, было достаточно употребление самого простого глагола تاختن:

نخستین دشمنی که در سر ایشان تاختن آورد خواب بود. [2, с.18]

Первым врагом, обрушившемся на их головы, был сон.

Таким образом, можно сказать, что сложные глаголы в персоязычных текстах классического периода использовались как в виде устойчивого сочетания именной части с вспомогательным глаголом, где одна часть непосредственно следовала за другой, так и в форме рамочной конструкции, где между первой и второй частями сложных глаголов могли располагаться дополнительные слова и сочетания слов. При этом, следует отметить, что правила использования сложных глаголов отличались от современных правил их употребления.

Литература

1. Mahmudova L.H. Fars dili. Bakı: "Nafta-Press" nəşriyyatı, 2014, 368 s.
2. Sultanov R. S. Səədi yaradıcılığında "Gülüstani". Bakı: Azəməşr, 1961, 336 s.
3. Sultanov R. S. Qabusnamə. Bakı: Azəməşr, 1989, 237 s.
4. Бертельс Е.Э. Кабус-намэ. Издательство восточной литературы, Москва, 1958, с. 296
5. Овчинникова И.К. Учебник персидского языка. М.: Филология три, 2002, 528 с.
6. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь, Москва, 1983.
7. Юсофи Голам-Хосейн. Кабус-наме (на персидском языке). Наука и культура. Тегеран, 1378/2000, 609 с.

Ключевые слова- сложные глаголы, рамочная конструкция, классический персидский язык.

Açar sözlər- mürəkkəb feillər, mürəkkəb feillərin aralı və yanaşı vəziyyəti, klassik fars dili.

Key words- compound verbs, classical Persian language.

Xülasə

Məqalədə klassik fars mətnlərində müxtəlif misallar əsasında mürəkkəb feillərin tərkib hissələri nəzərdən keçirilir və mürəkkəb feillərin aralı və yanaşı vəziyyətdə işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılır.

Summary

In the article, on the base of the various examples, constituent parts of the compound verbs have been reviewed and features of using of compound verbs in intermediate and juxtaposition have been researched.

Рецензент: доц.Мамедова А.Б.

Quliyeva Rəhilə Ruhulla qızı³⁰
ƏRƏB DİLİNDƏ ÖN QOŞMALARIN BƏZİ LEKSİK-QRAMMATİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Rus dilində olduğu kimi ərəb dilində də ön qoşmalar geniş şəkildə işlənir. Burada ön qoşmalar ismi yalnız ziyəlik hal vasitəsilə idarə edir. Ərəb dilində ön qoşmalar mövzusu uzun müddətdir ki, tədqiqat obyektinə olaraq qalmaqdadır. Bir çox ərəb və əcnəbi dilçilər ön qoşmaların müxtəlif xüsusiyyət və vəzifələrini araşdırmış, həmin məsələlər barədə öz fikirlərini və mülahizələrini bildirmişlər. Lakin bu məlumatlar müasir elmi qrammatikanın tələbləri səviyyəsində deyildir.

Əsas hissə: Ön qoşmaların elmi təhlili sahəsində R.Ş.Şarafuddinovanın tədqiqatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bununla belə geniş leksik çalarlıqlara və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olan ön qoşmaların bəzi məsələləri barədə fikir söyləməyə ehtiyac duyulur. Bu məqalədə qarşıya qoyulan əsas məqsəd ərəb ədəbi dilindəki ön qoşmaların qaranlıq qalan bir neçə leksik-qrammatik cəhətlərini araşdırmaqdır.

Sayının çoxluğu, leksik mənalarının rəngarəngliyi, cümlə üzvləri arasında yarandığı sintaktik və semantik əlaqələrin zənginliyinə görə ön qoşmalar köməkçi sözlər içərisində xüsusi mövqə tutur. Digər köməkçi sözlər kimi ön qoşmalarının da əsas leksik xüsusiyyətlərindən biri onların tam leksik mənaya malik olmayıb, dildə ayrılıqda işlənməməsi və müstəqil cümlə üzvü ola bilməməsidir. Ön qoşmalar yalnız qoşulduqları sözlə birlikdə cümlə üzvü ola bilər və müxtəlif cümlə üzvləri arasında rəbitə yarada bilər. Belə ki, ön qoşmaların köməyi ilə cümlədə obyekt, zaman, məkan, səbəb, məqsəd və s. kimi münasibətlər meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, ön qoşmalar leksik mənalardan tamamilə məhrum deyildir. Bu mənalar yaranma tarixinə görə daha qədim ön qoşmalarda zəif, nisbətən sonra yarananlarda isə aydın şəkildə təzahür edir. Həmin xüsusiyyət birincilərin öz mənşələrindən uzaq düşmələri, ikincilərin isə genetik əlaqələrini saxlamaları ilə əlaqədardır.

İkinci qrup ön qoşmalarla müqayisədə birincilərin leksik mənalarını müəyyənləşdirmək daha çətinidir. Digər tərəfdən sonra yaranmış ön qoşmalar çox zaman bir anlayış ifadə etdikləri halda, qədim mənşəli ön qoşmalar polisemantikdir. Bu, onların daha uzun inkişaf yolu keçərək yeni-yeni çalarlıqları qazanmaları ilə izah olunur.

Həmin ön qoşmalar çox rəngarəng, hətta bəzən bir-birinə zidd mənalar ifadə edir. Bu mənalar ön qoşmaların əmələ gətirdikləri birləşmələrdə aşkara çıxır. Birləşmədə ön qoşmaların mənaları bir tərəfdən idarə edən, digər tərəfdən isə idarə olunan sözlərin mənaları ilə müəyyənləşir.

Ərəb dili ön qoşmalarının digər xüsusiyyətləri barədə danışmadan əvvəl onların miqdarı, bir ön qoşma kimi onları ayırmağa imkan verən meyar haqqında, həmçinin təsnifatı haqqındakı fikirlərlə tanış olmaq lazımdır. Tədqiqatlar göstərir ki, həmin məsələlər ərəb dilçiliyinin mübahisəli məsələlərindəndir. Təkcə ərəb ənənəvi qrammatika əsərlərində ön qoşmalarının miqdarı barədə üç fikir mövcuddur. Alimlərin bir qismi onların sayının on yeddi, başqa bir qismi on doqquz, üçüncü bir qismi isə iyirmi olduğu fikrini irəli sürür.

Sovet ərəbşünaslığında da ön qoşmaların miqdarı məsələsi mübahisəli olmuşdur. Bunun başlıca səbəblərindən biri ərəb dilində ön qoşmaların miqdarının sabit olmaması, yeni-yeni sözlər hesabına onların sayının daim artmasıdır. Bəzi mənbələrdə onların əlildən artıq olduğu göstərilir. R.Ş.Şarafuddinova isə özünün «Принципы выделения предлогов в современном арабском языке» adlı məqaləsində ərəb dilində səksən bir ön qoşma işləndiyini qeyd edir.

Fikrimizcə, hazırda ərəb dilində yüzdən artıq ön qoşma işlənir. Burada ön qoşmaların, xüsusən düzəltmə ön qoşmalarının bir qismi keçid mərhələsində olduğu üçün, başqa sözlə hələ tam sabitləşmədikləri üçün onların sayı barədə dəqiq rəqəm göstərmək mümkün deyil.

Ərəb ənənəvi qrammatika əsərlərində حروف الجر başlığı altında sovet müəlliflərinin dərsliklərindən bizə məlum olan ön qoşmalarla yanaşı ziyəlik hal tələb edən bir sıra digər ədat və bağlayıcılar (ت، كي، متى، لولا، رب، لعل) da şamil edilir. Bu ondan irəli gəlir ki, həmin sözləri qruplaşdırarkən yalnız qrammatik xüsusiyyətlər nəzərə alınmış, onların ziyəlik hal tələb etmələri əsas götürülmüşdür. Nəticədə leksik mənə və sintaktik vəzifələrinə görə bir-birindən aydın şəkildə fərqlənən müxtəlif qrup sözlər eyni bir bəhsə daxil edilmişdir. R.Ş.Şarafuddinova adı çəkilmiş məqaləsində çox haqlı olaraq ön qoşmaların başqa nitq hissələri içərisində mövqeyini və ziyəlik hal tələb edən digər sözlərdən fərqi müəyyənləşdirmək üçün bir meyar kimi onların leksik-qrammatik və sintaktik xüsusiyyətlərini əsas götürmək fikrini irəli sürür.

Fərdi leksik mənalara malik ön qoşmaları birləşdirən səciyyəvi leksik-qrammatik xüsusiyyət onların iki anlayış arasında müxtəlif nisbi (relyativ) münasibətlər bildirməsidir. Ön qoşmaları müstəqil mənəli sözlər arasında nəinki müxtəlif münasibətlər bildirir, habelə həmin münasibətlərin məzmun və səciyyəsinə də açıb göstərir. Ön qoşmaların bu xüsusiyyəti və fərdi leksik mənaları onları digər köməkçi sözlərdən fərqləndirməyə imkan verir.

Ön qoşmaların ən mühüm sintaktik vəzifəsi isə müstəqil mənəli sözlər arasında əlaqələndirici ünsür kimi işlənməsindən ibarətdir. Onların əmələ gətirdikləri birləşmələr adətən üç sözdən ibarət olur ki, burada ön qoşma orta mövqə tutur. Ön qoşmalar vasitəsilə bir-biri ilə əlaqələndirilən sözlər həmcins sözlər ola bilmir. Onlardan biri idarə edən, o biri isə asılı söz olur. Belə birləşmələrdə ön qoşmalar əvəzinə başqa köməkçi sözlərin, o cümlədən (و، رب، لولا، ت، و) və s. işlədilməsi sözlər arasında ayrı sintaktik əlaqələrin meydana gəlməsinə səbəb olur. Beləliklə, yuxarıda göstərilmiş köməkçi sözləri leksik mənə və sintaktik xüsusiyyətləri baxımından deyilən şərtlərə uyğun gəlmədikləri üçün ön qoşmaları daxil etmək mümkün deyil.

Ön qoşmalardan sonra asılı sözlərin ziyəlik halda işlədilməsi birincilərin vaxtilə ad qruplu sözlərdən yaranmaları ilə izah olunur. Başqa sözlə desək, ön qoşmalardan sonra ad qruplu sözlərin ziyəlik halda işlənməsinə izafət birləşməsi nəticəsi

³⁰ BDU:Şərqişünaslıq fak.

kimi baxılır. Bununla əlaqədar olaraq, ön qoşmalar حروف الإضافة "izafət ədatları" kimi də adlandırılır. Ərəb ənənəvi qrammatika əsərlərində isə ön qoşmalardan sonra sözlərin yiyəlik halda işlənməsi səbəbini "ön qoşmaların özlərindən əvvəlki feilin mənasını sonrakı isimlə əlaqələndirməsi" ilə bağlayırlar.

Ön qoşmalarla ismin yiyəlik halı arasındakı bu sıx münasibətlərə görə ön qoşmaların adı yiyəlik halın adı ilə bağlıdır. Ərəb dilində yiyəlik hal الجر 'ön qoşmalar حروف الجر və ya الجر 'onlardan sonrakı sözlər isə المجرور adlanır.

Ərəb dilində ön qoşmalardan sonra yiyəlik halda işlənən sözlər Azərbaycan dilinə yiyəlik hal şəkilçiləri vasitəsi ilə deyil, habelə adlıq halı çıxarmaqla digər hal şəkilçilərinin köməyi ilə də tərcümə edilə bilər. Bu, ərəb dilində yiyəlik halın çoxmənalı olmasından irəli gəlir. Çoxmənalılıq isə həmin dildə halların miqdarının azlığı ilə əlaqədardır. Ön qoşma isə yiyəlik halın bu və ya digər çalarlığını dəqiqləşdirir və tamamlayır. Belə ki, Azərbaycan dilindəki yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallar da ərəb dilində ön qoşmaların köməyi ilə (məs.: -a, -ə, -ya, -yə, -da, -də, -dan, -dən) yiyəlik halla ifadə edilir. Bununla yanaşı ön qoşmadan sonra yiyəlik halda işlənən sözün Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı ön qoşmanın təkə fərdi leksik mənası yox, həmçinin leksik-qrammatik mənası, yəni tabe olduğu sözlə birlikdə əmələ gətirdiyi semantikasi da nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə tərcümə zamanı səhvə yol verilə bilər. Məsələn, əsas fərdi leksik mahiyyəti etibarilə istiqamət bildirən إلى ön qoşması طلب "tələb etmək, xahiş etmək" feili ilə işləndikdə tamamilə əks bir məna kəsb edir, yəni həmin ön qoşmadan sonrakı söz daha yönlük hal şəkilçiləri ilə deyil, çıxışlıq hal şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə edilir. Məs.:

طلب مراسلنا إلى الضيف ان يتحدث عن بلده – Muxbirimiz qonaqdan öz ölkəsi haqqında danışmağı xahiş etdi.

Ön qoşmaların quruluşca təsnifatına gəlincə, araşdırmalar nəticəsində müasir ərəb dilində mənşəyini müəyyən etmək mümkün olmayan on iki sadə ön qoşma, mənşəyini müəyyən etmək mümkün olan yetmiş bir düzəltmə ön qoşma və bir sadə və bir düzəltmə ön qoşmanın birləşməsindən əmələ gəlmiş otuzdan artıq mürəkkəb ön qoşmanın işləndiyi qənaətinə gəlmişik. Bunlar aşağıdakılardır:

Sadə ön qoşmalar:

لدى və منذ، مع، عن، من، على، إلى، فى، ك، ل، ب

Düzəltmə ön qoşmalar:

qarşısında, qabağında
امام – قباله – قدام – امام
arxasında, dalında
خلف – وراء

– قبيل – dan, -dən əvvəl, qabaq; قبل – dan, -dən azacıq sonra, bir az sonra; بعد – dan, -dən sonra; أثر – dan, -dən azacıq sonra, bir az sonra; عند – yanında, yanaşı; حول – حوالى (nadir hallarda) – ətrafında; صوب – tərəf; نحو – təqribən; تərəف; قدر – qədər, miqdarında; قصد – niyyət – kimi, oxşar, bənzər; مثل – gör; حسب – dan, -dən başqa; غير – baxmayaraq; رغم – üstündən, üzərindən; عبر – məqsədi ilə; وفق – uyğun, müvafiq; حين – hal – dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə, vaxt, zaman; ضمن – içərisində; ضد – qarşı, əleyhinə, ziddinə; ثلو – اثر – عقب – ترى – ardınca, arxasınca; قرب – yaxınlığında; سوز, -süz, -suz, -süz, -dan, -dən az, aşağı; ازاء لقاء – əsnasında, zamanı; اثناء – əsnasında, zamanı; اثناء – əsnasında, zamanı; بدل – عوض – əvəzində; مكان – yerində; نتيجة – nəticəsində; عشية – ərəfəsində; خارج – xaricində, kənarda; داخل – daxilində, içərisində; يسار – solunda; ساغında; شمال – şimalında; جنوب – cənubunda; عدا – dan, -dən özgə, savayı;

Mürəkkəb ön qoşmalar: ... qarşısından; من وراء – arxasından, dalından; من بين – arasından; من فوق – üstündən, üzərindən; من تحت – altından, aşağısından; ... dan, -dən qabaq; ... dan, -dən sonra; من حول – ətrafından; ... arasından; من لدن – yanından; من على – üstündən – içərisindən, arasından; من غير – mənfi – kim, oxşar, bənzər, belə; بقدر – qədər; برغم – baxmayaraq; يقرب – yaxınlığında; بجانب – yanında; بمقصد – məqsədi ilə; ... فى عشية... على أهبة... فى غرار... فى مثل... misalında, kimi, oxşar.

Göründüyü kimi əsl ön qoşmalarla yanaşı ərəb dilində düzəltmə ön qoşma vəzifəsində öz leksik-qrammatik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə sadə ön qoşmalara uyğun gələn bir sıra köməkçi sözlərdən də istifadə edilir. Bu sözlərin ön qoşmalara çevrilməsində ismin təsirlik halının (akkuzativ) mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, zaman, məkan və s. mənalı bir qrup söz zərf kimi tez-tez təsirlik halda işlənmiş, sonralar başqa sözlərlə izafət birləşməsi əmələ gətirərək müəyyən olmuş və tənvinlərini itirmişdir (müqayisə et: بين – ara – بينا – arada; بين الناس – adamlar arasında; حين – vaxt – حيناً – vaxtda – onun çatdığı vaxtda). Nəticədə həmin sözlərin bir hissəsi tədricən öz əvvəlki sintaktik vəzifə və əlaqələrini dəyişmiş və tərkibdə çox işləndiklərindən bərkilərək, dəyişilməz hala düşmüşdür. Beləliklə, onlar müstəqil mənalı nitq hissələrindən köməkçi sözlərə çevrilmiş, sintaktik xüsusiyyətləri də dəyişmişdir. Əsas nitq hissələri kimi bu sözlər cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin vəzifəsində çıxış edirdisə, kəsb etdiyi yeni vəzifədə bu imkanlardan məhrum olmuşdur, yəni artıq tam konkret müstəqil məna ifadə etmədikləri üçün ayrılıqda cümlə üzvü ola bilmir. Yalnız müstəqil mənalı sözlərə qoşulduqdan sonra onların mənalı tamamlanır və məhz bundan sonra həmin sözlərlə birlikdə cümlə üzvü kimi işləyə bilər, həm də ismi cümlədə xəbər və zərflik, feili cümlədə isə yalnız zərflik vəzifəsində çıxış edir.

Sadə ön qoşmalardan fərqli olaraq, düzəltmə ön qoşmaların mənşəyini müəyyən etməkdə mümkündür. Onlar əsasən isim, zərf və feil kimi əsas nitq hissələrindən sözlərin leksik mənalının zəifləməsi nəticəsində törənmişdir. Qədim dövrdən başlamış bu proses indi də davam etməkdədir. Ərəb dilinin hazırkı mərhələsində də düzəltmə ön qoşmalarının tərkibi başlıca olaraq məkan və zaman mənalı sözlər hesabına get-gedə zənginləşir. Buna görə də düzəltmə ön qoşmaları sadə ön qoşmalarından xeyli çoxdur. Burada zərflərdən düzələn ön qoşmalar üstünlük təşkil edir.

4. H.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966, s.93.
5. Azərbaycan SSR EA. Müasir Azərbaycan dili, II c. Bakı, 1980, s.409.
6. Б.М.Гранде. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М., 1963, с.408.
7. Р.Ш.Шарафуддинова. Принципы выделения предлогов в современном арабском языке. Восточная филология. М., 1971, с.203.
8. Б.М.Гранде. Введение в сравнительное изучение семитских языков. М., 1972, с.395.
9. А.А.Ковалев, Г.Ш.Шарбатов. Учебник арабского языка. М., 1960, с.477.
10. Р.Ш.Шарафуддинова. Семантическая характеристика взаимодействия глагола с предлогами в современном арабском языке. М., 1965, с.425; 429.
11. Р.Ш.Шарафуддинова. Глагольных управление в современном арабском литературном языке. Семитские языки, вып. III, М., 1976, с.182.
12. Б.З.Халидов. Учебник арабского языка. Ташкент, 1965, с.92.
13. عباس حسن. النحو الوافي. القاهرة ١٩٦٣.
14. الشيخ مصطفى الغلابي. ص. ١٦٥، ص. ٣٣٨.
15. جامع النروس العربية، بيروت ١٩٦٣.
16. المعلم رشيد الشرتوني، مبادئ الحربية، بيروت ١٩٦٣.

XÜLASƏ

Bu məqalə bu mövzuda ən aktual problemləri vurğulamağa çalışır. Bu məqalədə ilk növbədə müasir ərəb dilində yüzdən çox ön qoşma olduğu və onların sayının durmadan artdığı vurğulanır. Müəllif ərəb qrammatik ənənəsindən fərqli olaraq həm də hesab edir ki, köməkçi sözlər ön qoşmaların leksik-qrammatik və sintaktik göstəricilərinə uyğun gəlmir və buna görə də onları ön qoşma kimi təsnif etmək olmaz.

Daha sonra qeyri-münasib ön qoşmalarının əmələ gəlmə yollarını və ümumilikdə ön qoşmalarının həm adlar, həm də fellərlə sintaktik əlaqəsinin bəzi məsələlərini qıscaca olaraq qeyd edirik.

Açar sözlər: *təsirli feillər, vasitəli tamamlıq, vasitəsiz tamamlıq, təsirlik və yiyəlik hallar, düzəltmə ön qoşmalar.*

РЕЗЮМЕ

В этой статье делается попытка осветить самые насущные проблемы данной темы. Здесь прежде всего указывается на наличие более ста предлогов в современном арабском языке и на то, что число их постоянно растёт. В отличие от арабской грамматической традиции автор считает также, что служебные слова не соответствуют лексико-грамматическим и синтаксическим показателям предлогов, и следовательно, их нельзя отнести к числу предлогов.

Далее вкратце рассматриваются пути образования несобственно предлогов и некоторые вопросы синтаксической связи предлогов вообще как с именами, так и с глаголами.

Ключевые слова: *переходные глаголы, косвенное дополнение, прямое дополнение, винительный падеж, родительный падеж, производные предлоги*

SUMMARY

In this article an attempt is made to highlight the most pressing problems of this topic. First of all, it points out that there are more than a hundred prepositions in modern Arabic and that their number is constantly growing. In contrast to the Arabic grammatical tradition, the author also believes that service words do not correspond to the lexico-grammatical and syntactic indicators of prepositions, and therefore they cannot be classified as prepositions.

In the following, the ways of formation of non-self prepositions and some questions of syntactic connection of prepositions in general with both names and verbs are briefly discussed.

Key words: *transitive verbs, indirect object, direct object, accusative case, genitive case, derivative prepositions*

Rəyçi : dos. N.Əfəndiyeva

ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОЛИЧЕСТВЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Введение: В середине XX столетия фразеологизмом или «фразеологической единицей» учёные-лингвисты чаще всего называли практически любой факт отступления от системности в области сочетаний слов, то есть любое несвободное сочетание слов. Совокупность соединений номинативных единиц, представляющих собой комбинирование, составляет фразеологию того или иного языка. В последующие годы XX века в лингвистической литературе появился целый ряд работ, в которых «фразеологичностью» стало называться свойство, заключающееся в отступлении от системности на всех структурных уровнях языка, а каждая единица, характеризующаяся данным свойством, именуется «фразеологизмом». В свете отмеченного выявление основных научных параметров семантических сфер фразеологии, а также изучение связей и взаимоотношений между фразеологическими единицами в последние два-три десятилетия привлекает всё большее внимание исследователей.

Основной часть. Но чтобы вычлениить и отдельно рассмотреть эти единицы, необходимо в обязательном порядке предварительно определить основные критерии их выделения. Когда речь идёт о такой весьма неоднородной области языка, какой является фразеология, представленная разного рода устойчивыми предложениями, образными предложениями, экспрессивными перифразами пословицами, поговорками и т. д., и имеет смысл говорить о правильном или, напротив, неверном истолковании природы фразеологизма, выражающем количественное значение. Ведь природа фразеологизма будет зависеть от того, какие из необходимых для настоящего исследования единиц мы условимся в данной статье называть фразеологизмами в соответствии с их «широким пониманием». Особая ценность такого лингвистического определения и соответственно основных критериев выделения искомым языковым единицам прежде всего зависит от того, насколько данное определение позволяет, с одной стороны, объединить, а с другой- последовательно и индивидуально охарактеризовать те языковые явления, которые воспринимаются в сознании реципиента как однородные.

В.В.Новицкая в своей исследовании пишет: «Заметим, что некоторые из слов различных частей речи также могут входить в состав фразеологизмов. В данной статье обстоятельному лингвистическому анализу будут подвергнуты выборочные фразеологизмы с количественным значением. В центре внимания окажутся природа значения характерных для нашей тематики фразеологизмов, их семантическая структура и основные свойства компонентов, различные сочетаемостные возможности (в первую очередь в функции наречий, но также и на примере других частей речи) До сих пор в монографической литературе не существует чёткой, ясной и однозначной семантической классификации фразеологических единиц со значением количества в русском языке» (1, с. 116-123).

Причём такой работы в масштабном объёме мы пока не находим как в отношении фразеологических сочетаний, возникших в относительно недавнее время (то есть в современном русском языке), так и в диахроническом срезе (в русском языке на протяжении нескольких предыдущих столетий). А именно: чаще всего мы встречаемся с фразеологических сочетаний со значением меры множества. Современном языкознании и литературоведении такие словосочетания без разложения на отдельные единицы называют оксюмороном. Дело в том, что слово "множество" и мера множества должны быть разграничены, по крайней мере не отождествляться. А такие попытки наблюдались в некоторых статьях Б.А.Ларина, Н.Н.Амосовой, В.П.Жукова и других. В то же самое время мы спешим заметить, что «мер множества» это только один из количественных параметров который может характеризовать тот или ино фразеологизм.

Кравцова С.И.об этом замечает: «Существует, к примеру, мера величины, в которой дан отсчёт и конечные точки времени, пространства и т. п. Эта мера порою выпадает из поля зрения лингвистов. Объектом рассмотрения в статье являются фразеологические единицы, которые относятся именно к лексическим средствам выражения категории количества. При этом значение множества чётко отграничивается нами от меры множества: **Первую группу** следует определять как совокупность каких-либо объектов, объединённых общими характера логическими признаками. А если это понятие дифференцировать по роду конкретных признаков и свойств, то в данное определение входят фразеологизмы, обозначающие совокупность людей, животных, растений и иного рода предметов. **Вторую группу** фразеологизмов, обозначающих меру множества, составляют те единицы, в которых наблюдается элементарное различие по степени большего или меньшего выражения одного и того же характерологического признака или свойства» (2, с. 66-78).

Данные фразеологические сочетания также можно дифференцировать как семантический класс, обозначающий людей, животных, растений и т. д., подразделяющий набор соответствующих признаков по степени их размера, величины. Исходя из избранной нами установки, констатируем, что фразеологические единицы со значением «совокупности людей» различаются некоторыми своими лексико-семантическими признаками. Например, соль земли - это плеяда людей,какой-либо общественной группы. Предателей, диверсантов и лазутчиков в современном русском языке называют «пятой колонной». Небезынтересно заметить, как некоторые

³¹ Азербайджаский Архитектурно Строительный Университет , Доктор философия по флогии, доцент, v.bunyadova@mail.ru

фразеологизмы с количественным значением в лексическом отношении в художественных произведениях порою переходят из одного языка в другой. Можно отметить, что в связи с карабахскими событиями республиканская пресса с обидой и горечью не раз использовала этот фразеологизм в связи с гибелью азербайджанских юношей. Количественное значение «совокупности людей» может выражаться антонимическим путём. Так, люди, занимающие высокое общественное положение (чаще всего в пренебрежительно-ироническом смысле) обозначаются фразеологизмом «сильные (или великие) мира сего»; антоним: малые мира сего. Значение «совокупности животных» выражается фразеологизмом «живая сила», а оборот «живая изгородь» (особенно в сельских российских местностях) применяют в агротехнике для обозначения частокола из посаженных деревьев.

Н.Ю.Шведова в своей исследоваеи исследованей заметил: «Фразеологизмы другой группы, как мы уже указали, могут обозначать большую или малую меру множества одушевленных лиц или предметов неживой материи. Например, некоторыми стилистическими оттенками и степенью количественной градации отличаются следующие фразеологизмы, выражающие большую меру множества людей: сколько угодно, невесть некуда, конца и краю не видно, хоть отбавляй, хоть пруд пруди, чёртова пропасть, до чёртиков, страх сколько, тьма тьмущая и другие» (3, с. 282).

Некоторые из устойчивых сочетаний, как правило, легко вступают в синонимические отношения: яблоку негде упасть, иголку негде воткнуть, пушкой не прошибёшь, шагу негде ступить, плюнуть некуда, (набрались) как сельди в бочке. О мере множества предметов неживой материи свидетельствуют такие фразеологизмы, как непочатый край, хоть завались, сорок сороков...

Фразеологизмы, обозначающие большую меру множества, способны выражать также и некое неточное число с помощью определённо-количественных числительных. Например, слова тысяча, сто, десять и другие означают некоторое множество вообще. Наиболее отчётливо это можно наблюдать во фразеологических сочетаниях типа «сто раз тебе говорил», где в принципе вместо сто можно без ущерба смысла подставить слова десять, двадцать, тысяча и другие. Последнее обстоятельство связано с природой и функционированием числительных в разговорной речи, однако, небезынтересно заметить, что именно фразеологическое сочетание «сто раз тебе говорил» в современном русском языке всё же наиболее употребительно. Лексико-семантические варианты многих указанных фразеологизмов, обозначающих меру множества людей или предметов, могут быть весьма разнообразными. Данные фразеологические сочетания очень часто встречаются в текстах художественных произведений. Например: Дай мал-мало прибраться, чтоб их тут можно было оставить (3, с. 206). И одно по одному, одно по одному (3, с. 229). Вдруг, думаю, ты мне милостыньку подаешь; найдешь хошь мало-мальское для меня место? (3, с. 235). Остановимся подробнее на каком-либо конкретном фразеологизме с искомым значением. Так, «до чёртиков» является средством создания яркого эффекта выразительности в художественных произведениях. Данный фразеологизм сродни инфинитивному обороту с усилительным значением. Например: Вообрази, Родя, на что вчера съехали: есть или нет преступления? Говорил, что до чёртиков доврались! (Ф.М.Достоевский. Преступление и наказание); Я сам замучился до чёртиков, -хмуро проговорил Давыдов (М.А.Шолохов. Поднятая целина). Вполне вероятно, что по аналогии с фразеологизмами конца и краю не видно, хоть отбавляй, хоть пруд пруди в стародавние времена в ходу была поговорка «Сколько волка не корми, он всё в лес смотрит». А на основе лексического фразеологизма как хлебом не корми появился целый ряд дублетных образований, в которых экспрессивное обозначение большого количества органически соединилось со значением противопоставления чему-либо.

Сравним: **Первая группа.** А мне, братцы, наипервейшее удовольствие рыбку ловить. Хлебом меня не корми, а только дай судочкой посидеть (А.П.Чехов. Мечты); Что я с ними поделаю, ежели их хлебом не корми, а дай поохотать... (Седых. Дау-рия); **Вторая группа.** Барона кашей не корми, а только дай ему пофилософствовать (А. П. Чехов. Три сестры); Кашей их не покорми, а только взгляни на них потеплей (А. П. Чехов. Слова и слова);

Третья группа. Лапшу (имя бурсака) мёдом не корми, а дай в руки обиход (Помяловский. Очерки бурсы); Его мёдом не корми, а расскажи, где кто воюет и будем ли мы воевать (Ф.М.Достоевский. Подросток) и т.п. Во всех приведённых примерах наблюдается трансформация именно конкретного лексического фразеологизма. Необходимо отметить, что возможности преобразования у фразеологизмов разных семантических типов (классов) не одинаковы и неравноценны. Как правило, парадигматически связанные составные наименования трудно поддаются этому процессу, т.е. «переиначиванию», трансформации. Те же словосочетания с наиболее выраженным количественным значением, фразеологичность которых определяет синтагматической связанностью, сравнительно легко раскрепощают данные компоненты. Они легче переносятся в другие словосочетания, но при этом всё равно явно сохраняют «образный» отпечаток своего обычного, иными словами, устойчиво закреплённого употреблением. К таким фразеологизмам с количественным значением относится, к примеру, «кричать (орать) во всю ивановскую, Спаянность его внутренних компонентов не является достаточно прочной, поэтому в лексическом отношении они достаточно легко могут освобождаться от своих, если так дозволено выразиться, принудительных связей и переносятся в иные словосочетания с общей функцией эмоционально-экспрессивного обо значения высшей степени проявления степени количественной градации какого-либо события, явления и т.п. Например, Шолохов варьирует этот фразеологизм с целью подчёркивания величины и широты весеннего цветения: Тогда тёрны цвели во всю ивановскую, белой кипенью вся балка взялась!

(М.А.Шолохов. Поднятая целина). Или употребление этого фразеологизма, приводимого в качестве указания на военную мощь войска: ...Это с того бока, с суши, подошли наши части и стали крошить во всю ивановскую (С.Антонов. На военных дорогах). Вышеуказанное представляет собой наиболее многочисленную группу фразеологизмов с количественным значением.

Литература

1. Новицкая В.В. Фразеологизмы с количественным значением в современном русском языке // Исследования по семантике. Семантика слова и фразеологизма: Межвузовский сборник научных трудов. Уфа, 1986, с. 116-123.
2. Кравцова С.И. Фразеологические единицы со значением количества в русском языке (в сопоставлении с украинским). Дисс. канд. филол. наук. Ростов-на-Дону, 1981. стр: 66-78.
3. Шведова Н.Ю. Общественно-политическая лексика и фразеология в «Путешествии из Петербурга в Москву» А.Н.Радищева сб. Материалы и исследования по истории русского литературного языка, т. 11, М. Л: Наука, 1951, 282 с.

Ключевые слова: фразеология, русский язык, литература, писатель, история

Açar sözlər: frazeologiya, rus dili, ədəbiyyat, yazıçı, tarix.

Key words: phraseology, Russian language, literature, writer, history

Quantity characteristic features of the meaningful phrase logical units in the Russian Summary

Quantity is lightened characteristic features of the meaningful phraselogical units in the article in the Russian. Semantic system of the phraselogical units, essential features of their conform opportunities, components are investigated here. Quantity is different of the meaningful phraselogical units methods of usage and transformation in the Russian in the art literature. It differs wish emotionalism in this kind of phrase logical art literature.

Rus dilində kəmiyyət mənalı frazeoloji birləşmələrin xarakteroloji xüsusiyyətləri Xülasə

Məqalədə rus dilində kəmiyyət mənalı frazeoloji birləşmələrin xarakterik xüsusiyyətləri işıqlandırılır. Burada frazeoloji birləşmələrin semantik quruluşu, onların uzlaşma imkanları, komponentlərinin əsas xüsusiyyətləri və s. tədqiq olunur. Rus dilində kəmiyyət mənalı frazeoloji birləşmələrin bədii ədəbiyyatda istifadə və transformasiya üsulları müxtəlifdir. Bu cür transformasiya olunmuş frazeoloji birləşmələr bədii ədəbiyyatda öz emosionallığı ilə fərqlənir.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏŞƏKKÜL MƏRHƏLƏLƏRİNƏ BİR BAXIŞ

Azərbaycan çoxmillətli bir dövlətdir. Təbii ki, Azərbaycanda yaşayan hər bir millətin ana dili mövcuddur. Lakin dövlət dili kimi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan dilindən istifadə olunur. Azərbaycanın dövlət dil siyasəti elə qurulub ki, bütün millətlər ana dilində ailədə, məişətdə istifadə etdiyi halda dövlət dili kimi Azərbaycan dilidir. Azərbaycan bəlkə də dünyada yeganə dövlətdir ki, heç bir vaxt dövlət dilinin istifadəsi ilə bağlı problem yaşanmayıb. *“Azərbaycanda multikulturalizmin mühüm göstəricilərindən biri də cəmiyyətdə linqvistik müxtəlifliyin mövcud olması və dövlətin bu müxtəlifliyin qorumasına yönəlmiş ardıcıl siyasətidir. Milli azlıqların və azsaylı xalqların ana dilindən istifadə etmək hüququ ən yüksək səviyyədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 45-ci maddəsində təsbit edilmiş və göstərilmişdir”* [7, s. 279].

Azsaylı xalqların yaşadıkları bölgələrdə yerli xalqların öz dilini öyrənməsi üçün hər bir şərait yaranmışdır. İbtidai siniflərdə azsaylı xalqların övladlarına öz ana dilləri tədris olunmaqdadır. Azsaylı xalqların dillərinin və mədəniyyətlərinin qorunması üçün dövlət tərəfindən müəyyən qanunlar təsbit edilir. Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra azsaylı xalqların dillərinin qorunmasına olan qayğı birə beş artdı. Ölkədə multikultural yəndə araşdırmaların, konfransların sayı artdı. Multikulturalizm Mərkəzinin yaranmasının da bu prosesdə çox böyük rolu olmuşdur.

Bütün azsaylı xalqların dilinə, mədəniyyətinə böyük hörmətlə yanaşan Azərbaycan dövləti dövlət dilinin Azərbaycan dilinin qorunması qayğısına da eyni dərəcədə qalmışdır. Azərbaycan dili Azərbaycan ərazisində yaşayan türklərin-azərbaycanlıların qədim və ana dilidir.

Azərbaycan türkləri yaşadığımız ərazilərin aborigen sakinləridir. Təbii ki, o zaman Azərbaycan ərazilərində yaşayan türklərin dili də Azərbaycan türkcəsi olacaqdır. Azərbaycan dili ədəbi dil kimi formalaşmış bugünkü səviyyəsinə gəlməsinə qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir.

Azərbaycan dilinin formalaşması və ədəbi dil səviyyəsinə çatması bu ərazilərin ilkin sakinləri olan aborigen türklərin hesabına olmuşdur. Azərbaycan ərazilərindəki aborigen türklərlə yanaşı tez-tez bu ərazilərə istər sülh məramı ilə, istərsə də işğalçılıq niyyəti ilə digər türkdilli tayfalar da gəlmişlər. Professor Qəzənfər Kazımovun çox doğru gəldiyi qənaətə görə, *“XI əsrdə Səlcuq oğuzları Azərbaycana gəlməyə başlayanda artıq Azərbaycan ədəbi dili vardı və onların bu dilin təşəkkülündə elə bir rolu olmamışdır”* [4, s. 10]. Alimin fikirləri olduqca düzgün və qənaətbəxşdir. Ümumxalq Azərbaycan dili səlcuq tayfalarının bu yerlərə gəlməsindən çox-çox əvvəl bizim eramın 5-ci əsridə artıq formalaşmış yekunlaşmışdır. Dilçilərin yekdil fikrinə görə isə bizim eramın VI-VII əsrləri şifahi ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişaf dövrü hesab edilə bilər. Nizami Xuduyev isə Azərbaycanda islam dininin qəbulu ilə ədəbi dilin ilk təşəkkül dövrünün 5-ci dönməyə rast gəldiyini söyləyir. Alimin fikrincə, xalqın mənəviyyatında, etnik təfəkküründə, dünyagörüşü normativliyində baş verən dəyişikliklər ədəbi dilə də öz təsirini göstərir [3, s. 70].

Alimlərin VI-VII əsri şifahi dilin, folklor dilinin, şifahi xalq ədəbiyyatında yazılan əsərlərin dilinin təşəkkül dönməsi kimi götürməsi fikri olduqca doğru yanaşmadır. Bunun ən bariz nümunəsi kimi həmin bəhs edilən dönmədə „Kitabi-Dədə Qorqud” kimi nəhəng bir yazılı abidənin yazılması faktıdır. Abidə islam dininin Azərbaycan ərazilərində yenidən bərqərar olduğu dönmələrə aiddir. Bu yerdə dastandakı surətlər islam dininə tapınırlar. Lakin qadınlar kişilərlə gülüşüb, at çapırlar. *“VIII əsrin əvvəllərinə doğru, islam dini Azərbaycanda hakim bir din olur. Azərbaycanda islam dinini yuxarı silk adamları birinci növbədə və tamamilə danışıqsız qəbul etdilər, çünki belə hərəkət etməklə öz imtiyazlı mövqeylərini itirmədilər”* [1, s. 89]. Azərbaycan ərazilərinə gələn ərəblər özləri ilə dillərini və mədəniyyətlərini də gətirdilər. Lakin ərəb dili yerli əhalinin artıq formalaşmış Azərbaycan-türk dilini üstələyə bilmədi.

Z.Bünyadov qeyd edir ki, *“Azərbaycandakı ərəblər, ərəb mədəniyyəti mərkəzləri ilə əlaqəni itirdikdən sonra, tədricən ana dili və adətlərini unutmağa başlayıb, yerli türk əhalisinin dilində danışmağa keçdilər, onlarla qaynaşmış-qarışaraq, onların həyat tərzini, geyim, yemək, məskən və sairəni qəbul etdilər. Bunların hamısına onların ümumi din olan islam dininin etdiyi kömək az olmadı”* [1, s. 171].

Doğrudur, dastanın üzünün köçürülməsi XV əsrə aiddir. Lakin dastanın dili ilə tanış olduqdan sonra, dastanda baş verən hadisələrin hansı dönməyə aid olduğunu gördükdən sonra və nəhayət oğuzların yaşadıkları ərazilərin, toponimlərin, sərhədlərin, qonşu ölkələrin xəritəsi ilə tanış olduqdan sonra abidənin IX-XI əsrlərə aid olduğunun tamamilə doğru olduğunun şahidi oluruq.

Azərbaycan yazılı dilinin təşəkkülündən söhbət getdikdə isə alimlər bu dönmənin XI əsrə aid olduğunu göstərir. Qəzənfər Kazımov isə yazılı Azərbaycan dilinin təşəkkül və formalaşması dönməni 200 ilə arxaya çəkir. Buna səbəb isə Alban hökmdarı Qriqori Hammamın yazdığı *“Alban dilinin qrammatikası”* adlı əsərdə alban-Azərbaycan dilində dialoqların olmasıdır [5,s.50]. Bu yazı nümunələri IX əsrə aid olduğundan alim yazılı dilimizin təşəkkül tarixinin IX əsrdən hesablanmasının tərəfdarıdır. Onu da qeyd edək ki, ilk Azərbaycan dilindəki yazılı ədəbiyyat nümunələri İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlləri, Suli Fəqihinin *“Yusif və Züleyxa”*, İsanın *“Mehri və Vəfa”* məsnəviləri, müəllifi olmayan *“Dastani-Əhmədi Hərami”* kimi mükəmməl əsərlər ədəbi dilin ilkin nümunələri sayıla bilməz. Onları ədəbi dilin inkişaf mərhələsində olan bir dilin nümunələri kimi qəbullanmaq doğru olardı. Bu qədər mükəmməl sənət əsərləri birdən-birə meydana çıxma bilməzdir. Azərbaycan dilinin təşəkkül mərhələləri haqqında N.Xuduyevin də bölgüsü maraqlı doğurur. Alimin

³² AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı. kh.elmira88@gmail.com

fikrincə, ümumxalq Azərbaycan dili aboregen türklərlə buraya köç edən türkdilli xalqların konsoludasiyası nəticəsində III-VII əsrlərdə formalaşmışdır. N.Xuduyev bu dönmənin özünü də iki mərhələyə bölmüşdür:

III-V əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər;

VII-VIII əsrlərdən IX-XI əsrlərə qədər.

Nizami Xuduyevin araşdırmalarına görə IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü tam sona çatmışdır [3, s. 88].

Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülünü biz yalnız Azərbaycan ərazilərindəki etnoqlinqvistik hadisələrlə sərhədləyə bilmərik. Dilimizin təşəkkülünün ilk mərhələsi ucsuz-bucaqsız bir coğrafiyanı əhatə edən ümumtürk coğrafiyası və bu coğrafiyada gedən proseslərlə bağlıdır. Əbdülzəl Dəmirçizadə, Qəzənfər Kazımov, Tofiq Hacıyev kimi alimlər məhz bunları nəzərə alaraq dilin ilkin təşəkkül tarixini əlimizdə faktik yazı nüsxəsi olmadan V-IX əsrlərə aid edirlər. Bu da danılmaz faktdır ki, Azərbaycan ümumxalq danışq dili təşəkkül mərhələsində özünəməxsus özəllikləri olsa da, ümumi türk dillərindən o qədər də fərqlənməmişdir. V yüzillikdən sonra Azərbaycan ərazilərinə gələn türkdilli tayfalar təbii ki, özləri ilə yeni dil təzahürləri gətirmişlər. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu ərazilərə gələn türkdilli tayfaların özləri ilə gətirdikləri dəyişən dialekt materialları yeni Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışlar. Beləliklə ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranması və Azərbaycan türk xalqının formalaşması ən gec VII-VIII əsrlərdə artıq tamamilə yekunlaşmışdır. Ümumxalq Azərbaycan dili yalnız bu ərazilərdə yaşayan türkdilli tayfaların yox, bu ərazilərdə yaşayan, zamanla bu ərazilərdə gəlib yerləşən digər etnosların da ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin təşəkkül mərhələləri haqqında Tofiq Hacıyevin tədqiqat və araşdırmaları bu sahədəki ən mükəmməllərindən sayıla bilər. Alim çox doğru olaraq Azərbaycan dilinin təşəkkül dövrlərini iki böyük qrupa ayırır:

1. Yazıyaqədərki dönmə
2. Yazılı dönmə [2, s. 79].

Tofiq Hacıyev yazıyaqədərki dönmə folklor nümunələrini və Göy türk yazılı abidələrinin dilini də aid edir. Alim yazır: „*Eyni zamanda folklor nümunələrinin dili, bir çox xalq ifadə-deyimlərinin, onomastik vahidlərin fonetikasi, başqa xalqların yazılarında qorunub saxlanmış türkiizmlərin tarixi-müqayisəli təhlili vasitəsilə, eləcə də sonrakı yazılı dilimizin faktlarında görünən və müasir dildə yaşayan qədim səs uyğunluqlarının əsasında həmin dövrün xalq dili və ədəbi dili haqqında məlumatlına bilərik. Əlbəttə, həmin dövrü keçən əsrə aid tədqiqatların Azərbaycan dilində müəyyən etdiyi oğuz-qıpçaq dil faktları ilə sərgilənən dil mənzərəsi ilə təsəvvür etmək olmaz*” [2, s. 83]. Əlbəttə ki, faktiki yazı nümunələrinin olmaması heç də yazıyaqədərki ümumxalq dilinin olmaması deyildir. Ən azından xalq arasında dolaşan, hətta bu günə də gəlib çıxan folklor materiallarının, onomastik vahidlərin varlığı bizə yazıyaqədərki dönmədə ümumxalq ədəbi dilin varlığından xəbər verir. T.Hacıyev hətta yazıyaqədərki dönmənin lüğətinin qavranmasının mümkün olduğunu söyləyir. Alimin fikrincə, bütün birhecali feillər erkən yazıyaqədərki dönmədə işlənmişdir. Məsələn, *gəl, get, gir, çıx, uy (u)* feilləri yazıyaqədərki dönmədə istifadə olunmuşdur. Bu feillərlə bərabər insanın bədən üzvlərini bildiren isimlər: əl//qol, göz, ağız, baş saç, ayaq/(adaq-azaq)..; qohumluq bildiren sözlər: ata, ana, dədə, nənə, oğul, qardaş/qarintaş..; təqvim: gün//kün, dün//tün (gecə), ay, il(yıl), qış, yaz, güz (payız)..; təbiət hadisələri: qar, yağmur, su, çay//ırmaq, yel..., rəng bildiren sözlər: ağ, qara (nqu), al, qızıl (qırmızı), gög, boz..; sayların əksəriyyəti: bir, ik(k)i, üç, beş, min, tümən (on min və minlərlə) kimi leksik vahidlər çox böyük ehtimalla yazıyaqədərki dövrün şifahi leksik qatına daxil olmuşdur.

Akademik Tofiq Hacıyev yazılı dövrü bu şəkildə bölmüşdür:

1. VII-XII əsrlər – Dədə Qorqud kitabından Həsənoğluya qədər;
2. XIII-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi.

İkinci mərhələ özü də iki hissəyə bölünür:

a) XIII-XIV əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı, ədəbi dilin Nəsimi yekunu;

b) XV-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin zirvə mərhələsi, ədəbi dilin Füzuli yekunu – milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi;

3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi – XVII-XXI əsrlər [2, s. 90]. Bu mərhələ özü də iki hissəyə bölünür. XVII-XVIII əsrlər – xəlqiləşmə, realizm mərhələsi sayıla bilər. XIX-XX əsrlər isə – üslubların yenidən təşkili dönməsi sayıla bilər.

Azərbaycan dilinin təşəkkül mərhələlərindən bəhs edərkən “Azərbaycan dili” anlayışından da bəhs etmək mümtləqdır. A.Qəribli bildirir ki, “Azərbaycan dili anlayışının təşəkkülünün ilk mərhələsi “Azərbaycan+türk dili” modelinin (və onun təzahür formalarının) meydana çıxması ilə xarakterizə olunur” [6, s. 58]. Bu cümlələrin müəllifi A.Qəriblinin fikrincə, burada iki amilə ciddi yanaşmaq lazımdır. Bu amillərdən birincisi türklərin etnosunun diferensiyası olduğu halda, digər ikinci amil XVIII əsrdən etibarən türklərin yaşadığı ərazilərdə Rusiyanın siyasi-inzibati nəzarətinin get-gedə güclənməsi prosesidir. A.Qəriblinin bu fikirləri ilə biz tam razıyıq. Bizim də fikrimizcə, Azərbaycan dili adının işlənmə prosesi Azərbaycanın Rusiya ərazilərinə qatılmasından sonra intensivləşdi. Lakin onu da demək lazımdır ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dilimizin adı ən çox “tatar dili” adlanırdı. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi Azərbaycan ərazisində işlənən Azərbaycan –türk dilinin digər qohum türk dillərindən fərqləndirmək ehtiyacından irəli gəlir. Cümhuriyyət dönməsində dilimizin adı türk dili kimi qəbul olundu. Azərbaycan ərazilərində Sovet dövlət quruluşu qurulduqdan sonra cümhuriyyətdə olduğu kimi yenə dilimizin adı türk dili kimi göstərildi. Lakin 1936-cı ildə Konstitusiyada Azərbaycan dili kimi qeydə alındı. Müasir mərhələdə “Azərbaycan dili” anlayışının Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan dili” linqvonimi ilə verilməsi nə

rəsmi, nə ictimai, nə də elmi sferalarda heç bir mübahisə doğurmur. “Azərbaycan dili” dövlətin (və xalqın) dilinin adı olaraq ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəti şəkildə təsbit edilmişdir” [6, s. 133].

Tədqiqat zamanı şahidi olduq ki, türkdilli xalqlarda dil adları əsasən tayfa, xalq adlarından etnonimlərdən əmələ gəlmişdir. Məsələn, özbək dili, tatar dili, türkmən dili, çuvaş dili, quçuq dili, qazax dili, qırğız dili, yakut dili və s. Lakin bu hal heç də qanun şəkildə qəbullanmır. Türk dilləri ailəsinə daxil olan bəzi dillərin adları etnonimlərdən yox, toponimlərdən, oikonimlərdən yaranmışdır. Buraya əsasən bu dil adlarını aid etmək mümkündür: Axısqa türklərinin dili, Azərbaycan dili və s. Doğrudur, toponimlərin adı ilə yaranan dil adları statistik göstəricilərinə görə etnonimlərdən yaranan dil adlarından xeyli azdır. Lakin az olmasına baxmayaraq bu faktı ki, istər türk dilləri qrupunda, istərsə də digər dil ailələrində toponimlərin, oikonimlərin adları ilə yaranan dil adlarına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dili linqvomonimi də buna bir nümunədir.

Beləliklə, istər Azərbaycan dilinin müxtəlif mərhələlərinin formalaşması və Azərbaycan dili anlayışı mövzuları müxtəlif alimlər tərəfindən bir çox alimlərin tədqiqat mövzusu olmasına baxmayaraq yenə bu mövzuya qayıtmağa, bu mövzu ətrafında araşdırma aparmağa ehtiyac duyulur. Biz də bir məqalə həcmində dilimizin ümumxalq dil kimi formalaşma mərhələlərinə bir daha nəzər keçirərək, dilimizin formalaşma mərhələlərində rol oynayan etnosların, tayfaların rolundan bəhs etdik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qəribova J. Azərbaycan Respublikasının dil siyasətində multikulturalizm. /Azərbaycan multikulturalizmi. – Bakı: Elm və təhsil, 2017.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə/ – Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 475 s.
3. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2023
4. Xuduyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. – Bakı: Azərbaycan Pedaqoji Universiteti, 1991, –144 s.
5. Kazımov Q. IX əsrin anadilli alban abidəsi və onun dili haqqında / Türkologiya № 1, 2024, s. 41-50
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. – Bakı: Elm, 2012
7. Qəribli A. Azərbaycan dili analizinin tarixi / – Bakı: Elm və təhsil, 2027

Açar sözlər: təşəkkül, dil, mərhələ, azərbaycançılıq, xalq, ərazi.

Ключевые слова: формирование, язык, этап, азербайджанство, народ, территория.

Key words: formation, language, stage, azerbaijanism, people, territory.

Xülasə

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun, oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxil bir dildir. Türklərin məskunlaşdığı coğrafiyanın mühüm və önəmli bir hissəsi məhz Azərbaycan ərazisi və bu ərazidə yaşayan, daha dəqiq desək, tarixin ilk yaranışından burada məskunlaşan türklərin dili Azərbaycan dilidir. İlk orta əsrlərdən dilimizin adı Azərbaycan dili adlanmağa başlamışdır.

Ədəbi dilin ilk təşəkkülü Azərbaycanda islam dininin qəbulu ilə eyni dövrə düşür. Belə ki, mənəviyyatda, etnik təfəkkürdə, dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklərin təsiri ədəbi dildən də yan keçmir. Azərbaycanın istila olunmasının nəticəsində buraya köçürülən ərəb tayfaları Ərəbistanın bir-biri ilə düşmənçilik edən müxtəlif ərazilərindən idi. Bu səbəbdən onların arasındakı ixtilaflar alovlandı və bu proses Azərbaycandakı etnik-ictimai iqlimə də təsir göstərdi.

Məqalədə Azərbaycan dili anlayışının formalaşma mərhələlərinə nəzər yetiriləcək. Məqalənin hazırlanmasında müxtəlif alimlərin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Обзор этапов формирования Азербайджанского языка

Резюме

Азербайджанский язык – язык, входящий в огузскую группу, огузско-сельджукскую подгруппу тюркской языковой семьи. Важной частью географии проживания тюрков является территория Азербайджана и языком тюрков, проживающих на этой территории, точнее поселившихся здесь с начала истории, является азербайджанский язык.

Первое формирование литературного языка совпадает с принятием ислама в Азербайджане. Таким образом, влияние изменений в духовной сфере, этническом мышлении и мировоззрении не обходят и литературный язык. В результате вторжения в Азербайджан переселенные сюда арабские племена были из разных областей Аравии, враждебно настроенных друг к другу. По этой причине между ними обострились разногласия, и этот процесс отразился и на этносоциальном климате в Азербайджане.

В статье будут рассмотрены этапы формирования понятия азербайджанского языка. При подготовке статьи использованы труды различных ученых.

An overview of the formation stages of the Azerbaijani language

Summary

The Azerbaijani language is a language included in the Oghuz group, Oghuz-Seljuk subgroup of the Turkic language family. An important part of the geography inhabited by the Turks is the territory of Azerbaijan and the language of the Turks living in this territory, more precisely, settled here from the very beginning of history is the Azerbaijani language. From the first middle ages, the name of our language began to be called the Azerbaijani language.

The first formation of the literary language falls in the same period as the adoption of Islam in Azerbaijan. Thus, the impact of the changes in spirituality, ethnic thinking, worldview does not bypass the literary language. As a result of the invasion of Azerbaijan, the Arab tribes who were transferred here were from different areas of Arabia that were hostile to each other. For this reason, the differences between them flared up and this process also affected the ethnic-social climate in Azerbaijan.

The article will consider the stages of the formation of the concept of the Azerbaijani language. The works of various scientists were used in the preparation of the article.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

OMONİMLİK VƏ NİTQ HİSSƏSİ MƏSƏLƏSİ

Həm omonimlik, həm də nitq hissələrinin müəyyənlişməsi və dəqiqləşməsində mübahisəli məqamlar hələ də qalmaqdadır və dəqiq kriteriyalar verilməyə, belə də davam edəcək. Bu sahədə zərf—ism, zərf—sifət, zərf—say, zərf—qoşma qarşılıqlı münasibəti xüsusi dolaşılıq yaradır.

Omonimlərin dildə əhəmiyyəti və işlənmə imkanları genişdir. Q.A.İvanovna göstərir ki, M.Bulqakovun “Master və Marqarita” əsərindən seçilmiş 10 səhifədə 2898 sözdən 500-ü, yəni 18 faizi omonim səciyyəli sözdür. Müəllifin göstərdiyinə görə, digər müəlliflərin əsərlərində də vəziyyət eyni (4, s. 6). Bu fikri bu və ya digər şəkildə Azərbaycan dilinə də şamil etmək olar.

Omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Müxtəlif leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olan omonim taylarının ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olması təbiiidir. Məsələn, “gül” sözü həm isim, həm feil kimi şərh oluna bilər. Lakin omonim olmayan eyni bir leksik (lüğəvi) vahidin iki və ya daha çox nitq hissəsi kimi təqdim edilməsi heç bir elmi məntiqə sığmır. Bu zaman tədqiqatçılar həmin sözlərin sintaktik funksiyasını əsas alırlar ki, bununla razılaşmaq olmaz. Belə ki, nitq hissələrinin müəyyənlişməsində sintaktik funksiya ən sonuncu prinsipdir. İlk növbədə sözlərin leksik mənası müəyyənlişdirici prinsip kimi çıxış edir; bir məna bir nitq hissəsinin əsasında durur. Ona görə də omonim olmayan, bir mənaya malik olan sözlər müxtəlif nitq hissələri ola bilməz.

Qeyd edək ki, cümlə üzvləri öz əsas ifadə vasitəsi ilə deyil, başqa nitq hissələri ilə ifadə olunduqda onlarda mənsub olduqları nitq hissəsinə məxsus əsas əlamətlərindən ən azı birində müəyyən dəyişiklik baş verir; onlar işləndikləri üzvün əsas ifadə vasitəsi olan nitq hissəsinə oxşayır, onların, bir növ, analoquna çevrilir. Bu zaman onlarda müəyyən qədər sözdüzəldicilik xüsusiyyəti yaranır. “Müəyyən qədər sözdüzəldicilik xüsusiyyəti” dedikdə, sözün daxili semantik mənasında deyil, məhz cümlədəki qrammatik mənasında nəzərdə tutulur. “*Mən qəhrəmanları çox sevirəm*” cümləsindəki “*qəhrəman*” sözü yeni anlayış yaratmamışdır, lakin bu cümlədə məhz “*qəhrəman insan*” anlayışında çıxış edir. Keçid prosesində sözlərin omonim səviyyəsində çıxış etməsi üçün tamam yeni bir anlayışın yaranması lazımdır.

Dilimizdə həm sadə, həm düzəltmə quruluşu omonim sözlər vardır; onlar eyni nitq hissəsinə və ya müxtəlif nitq hissələrinə aiddir. Omonimlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aidliyindən asılı olmayaraq, müxtəlif mənaya malik olan, müxtəlif anlayışlar bildirən sözlərdir. **Gün** sözü eyni sözdən formalaşan, hətta potensiyasında bir mənaya əsaslanan omonimlər olsa da (1. Günəş mənasında, 2. iyirmi dörd saatlıq zamanın adı), artıq tamam fərqli anlayışlar bildirir. Düzdür, bu sözlərin hər ikisi isim kimi formalaşmış, ismin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır: əşya anlayışı bildirir, **nə?** sualına cavab verir, hallanır, xəbərlik şəkilçisi qəbul edir və s. Amma həm leksik mənası, həm də bəzi qrammatik xüsusiyyətlərində hər sözdə olduğu kimi, özəlliklər vardır.

Hər iki sözdə də leksik ayrılıqla yanaşı, qrammatik-semantik-atruktur özəlliklər də meydana çıxmışdır. Nitq hissələrinin ümum-nəzəri aspektdə keçid prosesini öyrənmək yeni yaranan sözün kateqorial olaraq özünə məxsus qrammatik mahiyyətini tam açmağa imkan verir. Şübhəsiz, bu yanaşma yalnız nitq hissəsi nəzəriyyəsindən birbaşa asılılıq deyil, həm də struktur-semantik anlayışla da bağlıdır (7).

Məsələn, **günlük** və **gündəlik** (istər sifət kimi—gündəlik qazanc, istər isim kimi şagirdin qiyməti qeyd edilən dəftər) sözlərini müqayisə etsək, bunların ayrı-ayrı leksik vahidlərdən yarandığını müşahidə edirik; birinci sözün kökü Günəş anlamında olan söz, ikincinin isə 24 saatlıq zaman mənasında olan sözdür. Birinci “**gün**” sözü cəmlənə bilmir, çünki Günəş bir dənədir. İkinci “**gün**” sözü isə cəmlənir: *günlərim xoş keçir*. O cümlədən birinci “**gün**” sözü adi halında (obrazlılıqdan kənar) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədiyi halda, ikinci “**gün**” sözü qəbul edir: *mənim günüm (sənin günün, onun günü və s.) xoş keçir*.

Bu sözlərin omonim kimi formalaşmasının səbəbi konversiya üsulu ilə yeni sözün yaradılmasıdır. Konversiya prosesində fərqli nitq hissəsinə malik söz yarandığı kimi, eyni nitq hissəsinə aid söz də yarana bilər. “**Dolu**” sözü düzəltmə söz kimi bir sözün semantik diferensiasiyasından yaranmışdır, daxili məzmununda eyniyyət vardır, lakin sözün özünün bildirdiyi məfhum—anlayış, habelə qrammatik məna ciddi şəkildə fərqlidir. Bu baxımdan onlar da omonim sözlərdir, onları eyni söz adlandırmaq olmaz və qrammatik cəhətdən də eyni nitq hissəsi deyil. Bunların arasında gizli məzmun əlaqəsi vardır, ona görə ki konversiya nəticəsində biri digərindən yaranmışdır. Lakin bu sözlər həm də ciddi fərqlərə malikdir; biri isim (yağışın bir növü), digəri isə sifətdir (həcm mənasında). Əlamət bildirmək etibarilə ikinci söz antonimliyə malikdir: *dolu—boş*. Bu fikri birinci sözə şamil etmək olmaz. Bu söz əşya bildirdiyi üçün **nə?** sualına cavab verir, hallanır, cəmlənir, konkretir, ümumilik bildirir və s. İkinci söz isə əlamət bildirir, **necə?** sualına cavab verir, dərəcələnilir, əsas sintaktik vəzifəsi təyindir və s. Birinci sözdən “*doludağıdan, doluvurma*” kimi mürəkkəb söz yaranır ki, birinci komponentin sifət olduğunu təsəvvür belə, etmək olmaz. İkinci söz dərəcələnilərək, “*doluca, dopdolu*” formasında çoxaltma dərəcəsinə istifadə edilir ki, bunu birinci sözə şamil etmək olmaz. Bu sözlərin sintaktik funksiyaları da fərqlidir; belə ki, birinci söz, bir qayda olaraq, mübtədə və tamamlıq (*Rayonlara güclü dolu yağmışdı; Doludan əkin sahələri xeyli ziyan gördü*), ikinci söz isə təyin funksiyasında işlənir (*Dolu vedrə kənara qoyulmuşdu*). Deməli, bunlar artıq tam müstəqil, fərqli anlayışlara malik sözlərdir.

V.V.Vinoqradov qeyd edir: “Əlbəttə, sözün bu və ya digər mənası işləndiyi mətnlə müəyyənlişir və reallaşır. Mahiyyət etibarilə sözün işləndiyi nə qədər xüsusi mətn varsa, bir o qədər də onun mənası və leksik forması vardır. Amma

³³ Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor

bununla bərabər, o heç də öz vahidliyini itirmir, ayrı-ayrı sözlərə—omonimlərə parçalanmış. Sözlün semantik sərhədi omonimdir” (8, s. 17). Omonimlik kateqoriyanın mövcudluğu sintaktik zəmində deyil, leksik zəmində, leksik qarşılaşmada meydana çıxır. Oxşar fikir antonimliyə də aiddir.

“Az” və “çox” sözləri leksik vahid kimi antonimdir, lakin antonimliyin şərtlərindən biri olan “antonimlər eyni nitq hissəsinə aid olur” prinsipinə görə, “Az danış, çox danışq başıucaqlıq gətirməz” cümləsindən aldığımız “az” (zərf?) və “çox”(say) sözlərini gərək antonim hesab etməyək, çünki cümlədəki sintaktik mövqeləri müxtəlif olduğundan onlar ayrı-ayrı nitq hissələri hesab edilir. Təbii ki, bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz.

Eyni fikri “yaxşı” və “pis” sözləri barədə də demək olar. Leksikologiyada bu sözlərin antonim münasibətdə olduğu heç kimdə şübhə doğurmur: “Yaxşı işçi və “pis işçi tez seçilir” cümləsində “yaxşı” və “pis” sözlərinin antonim olması birmənalı qəbul edilir. Amma “Yaxşı danış, pis danışq başıuşağılıq gətirməz” cümləsində “yaxşı” sözlünün təzi-hərəkət zərfləri, “pis” sözlünün sifət olduğunu qəbul etsək, onların gərək antonimliyindən danışmayaq. Bu işə ziddiyyət yaradır.

Əslində ziddiyyətin kökündə sözlərin nitq hissəsinə mənsubluğuna görə düzgün mövqə tutulmamasıdır. Belə ki, “yaxşı, pis” sözlərinin ismin qarşısında sifət, feilin qarşısında zərf hesab edilməsi düzgün deyil; bu mövqələrdə o sözlərin nitq hissəsinə mənsubiyyəti yox, sintaktik vəzifəsi fərqlidir. N.A.Baskakov yazır ki, “...türk dillərində hər bir nitq hissəsi istənilən cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edə bilər” (2, s. 151). Bu fikir qeyd edilən sözlərə də aid edilməlidir.

Ziddiyyətin mənasızlığı bir də onda özünü göstərir ki, verdiyimiz nümunələrdə müvafiq sözlərin əlaqələndiyi sözlər (isim və feil) eyni kokə malikdir, daha doğrusu, feil kimi “danış”, isim kimi həmin sözdən morfoloji yolla yaranan “danışq” sözdür. Bu sözlər semantik baxımdan bir yuvaya girir, yəni “danışq” sözlünün özü semantik cəhətdən “danışmaq” sözü ilə eyni xətdə kəşisir. Burada əsas fərq sözlərin qrammatik təyinatındadır; belə ki, “danışmaq” sözü ümumqrammatik mənasına görə feil, “danışq” sözü isə isimdir. Nitq hissələrinin müəyyənlişməsində leksik-semantik prinsipin əsas olduğunu nəzərə alsaq, hər iki halda “yaxşı” və “pis” sözlərinin eyni nitq hissəsi—sifət olduğu aydın olur.

İkincisi, zərf dərəcələyə bilmir, bəzən zərfin dərəcə əlamətinə bilməsi fikri işə dəqiq deyil, çünki həmin məqamda da müvafiq söz sifətdir. Məsələn, “Daha cəsarətlə danışır” yox, “Daha yaxşı danışır” düzgündür, amma burada “yaxşı” sözü sifət olduğu üçün dərəcələyə bilib. Amma birinci nümunəni “Daha cəsarətli danışır” şəklinə salsaq, məntiq pozulmur, ona görə ki “cəsarətli” sözü sifətdir və zərflilik funksiyasında çıxış edir.

İsim və zərf omonimliyinə aid verilmiş” *səhər, axşam, gecə, gündüz, səhər, günorta*” və s. sözlərdə də omonimlik axtarmaq yersizdir. Bunlarda ikili xüsusiyyət, iki müxtəlif anlayış yoxdur. Nəzərə alsaq ki, varlıqların adı ilkin yaranandır və zərflər daha sonrakı zamanın məhsuludur, o zaman bu sözlərin isim kimi, yəni zamanın adı adı olaraq meydana gəlməsi fikri qəbul edilməlidir. Göründüyü kimi, bu, konkret zaman adlarıdır, burada başqa anlayışla əlaqələnmə, demək olar ki, yoxdur. “Gündüz” və “günorta” sözlərinin “gün” sözü ilə bağlı meydana gəlməsi onların birbaşa ad bildirməsinə mane olmur, əksinə, hər iki sözlün tarixən mürəkkəb söz kimi formalaşması adların yaranmasındakı sintaktik prinsipi özündə ehtiva edir və nominativ vahid kimi motivləşdirir.

Zaman mənası bildirən digər sözlərə nəzər saldıqda onların sırf hadisə və faktın zamanı kimi meydana çıxdığını müşahidə etmək çətin deyil. “Bildir, inişil, indi, bəyaz, tezliklə” və s. bu kimi sözlərin semantikasında zaman anlayışı aparıcı olduğu kimi, onların qrammatik səciyyəsi və sintaktik funksiyası zərf olaraq, hadisə və faktın zamanını müəyyənlişdirməyə köklənmişdir.

Elə sözlər də var ki, ilk baxışda hərəkətlə əlaqəsi aşkar görünür; “cəld, iti” kimi sözlər semantik cəhətdən hərəkətlə daha sıx bağlıdır və bu baxımdan onların zərf kateqoriyasına aid edilməsi məntiqi görünür. Başqa halda əlaqələndiyi söz hərəkət məzmunlu isim olur: *cəld hərəkət*.

Digər tərəfdən, bu tipli sözlərin isimlə əlaqələnməsində hərəkət faktı özünü göstərir. Məsələn, “cəld oğlan” birləşməsində əsas komponent isim olsa da, birinci komponentin semantik əlaqəsi üzde olmayan, lakin təsəvvüdə canlanan “hərəkət edən” anlayışı ilə bağlıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, materiyanın atributlarından biri və birincisi hərəkətdir. Bu baxımdan “cəld hərəkət edən” birləşməsi “oğlan” sözlünün atributu—əlaməti kimi çıxış edir, sadəcə, “hərəkət etmək” anlayışı potensial şəkildə mövcud olduğundan onun işlədilməsinə ehtiyac qalmır, “cəld” sözü təkə öz semantikasında deyil, “cəld hərəkət edən” birləşməsinin semantikasında çıxış edir. Bu halda da “cəld” və ya “cəld hərəkət edən” anlayışları əşya ilə əlaqələnerək, əşyanın əlaməti olur.

Belə fikir var ki, feil kateqoriyaları ilk vaxtlar olmayıb, feilə aid xarakterik xüsusiyyətlər sözlərlə (zərflə) verilib. Deməli, zərf feillə eyni vaxtda yaranıb. (5 : 106) Bəzi dilçilər cümlənin ilk halda ikitərkiibli konstruksiya olduğunu əsas gətirərək, baş üzvlərin atributu adlandırdıqları təyin, tamamlıq və zərfliliyin eyni zamanda mövcud olduğunu göstərir və bu baxımdan zərfin də digər nitq hissələri ilə, o cümlədən ad və feillə eyni zamanda, yəni daha qədimlərdə yarandığı fikrini müdafiə edirlər (9, s. 138). Hətta rus dilçiləri qeyd edirlər ki, zərf geniş bazada yaranır, morfoloji və semantik planda genişləyə bilər. Bu prosesin davamı zərfdən predloq, приставка, bağlayıcı, ədat yaranır. Ona görə də qədim zərfləri bunlarda axtarmaq lazımdır. Azərbaycan dilində bu prosesin son mərhələsini görmək mümkündür, daha doğrusu, zərfin daha geniş bazada yaranması və sonradan köməkçi bitq hissəsinə keçməsi prosesini dilimizin materialları əsasında izləmək olur. Bugün qarışıqlığın səbəblərindən biri bu prosesin olmasıdır.

Əslində zərf xüsusən feillə əlaqələnsə də, digər nitq hissələri ilə də işləyə bilər; bu zaman həmin nitq hissəsinin xəbər funksiyasında olması şərtidir: *Mən idi həkiməm (yaxşıyam, birinciyəm...)*. Bu zaman zərfin əlaqələndiyi sözlün xəbər funksiyasında işlənməsi şərtidir. Buradan o fikir yaranır ki, zərf predikativ xüsusiyyətin ifadəsidir (6, s. 163).

Sinkretik sözlər eyni kökdən diferensiallaşma yolu ilə yaranmışdır. Bu diferensasiya təfəkkürdə gedən dəqiqləşmə və ayırma prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. “Sinkretizm ilk anlayışda qədim insanların təfəkküründə parçalanmazlıqla, bölünməzliklə müəyyən olunur, dünyanı dərk etmə prosesində bütöv kimi xarakterizə olunur və dil hadisəsi olaraq, linqvistik sinkretizm, təbii ki, obyektiv şəkildə mövcuddur” (3).

Sinkretizm əksər hallarda söz yaradıcılığı və derivation proseslərin gedişində, yaxud mənənin, ixtisaslaşması, daralması kimi semantik transformasiya sayəsində aradan qalxır (1). Buna baxmayaraq, dilçilikdə sinkretizmə sintaktik və morfoloji hadisə kimi baxılır. Bu baxımdan müasir dilimizdəki sinkretik sözlər omonim kimi, müxtəlif nitq hissələrinə aiddir. Məsələn, “*köç, oxu*” və s. sözlər həm isim, həm feil kimi müxtəlif nitq hissələrinə mənsubdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Александровна А.С. Синкретизм как семантическая универсалия— [file:///C:/Users/hp/Downloads/Без%20названия%20\(7\).htm](file:///C:/Users/hp/Downloads/Без%20названия%20(7).htm)
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 11. Фонетика и морфология. Изд. АН СССР, Москва, 1952, 412 с.
3. Береснева В. А. Лингвистический синкретизм как актуальная категория современного языкознания // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. 2012. Т. 1. № 2. С. 62-70— <file:///C:/Users/hp/Downloads/3843303657.htm>
4. Ивановна Г.А. Омонимия как системная категория языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Минск, 1996, 18 с.
5. Коневецкий А.К. Проблема становления наречий как отдельной части речи. — Язык и мышления. Москва: Наука, 1967, 312 с.
6. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. «Наука», Ленинград, 1978, 387 с.
7. Тихомирова Т.С. К вопросу о переходности частей речи.—ФН, Москва, 1973, №5
8. Виноградов В.В. Русский язык. Москва: Высшая школа, 1972, 601 с.
9. Юрченко В.С. О взаимосвязи мышления, языка и речи на коммуникативном уровне // Язык и мышление. М., 1967. с. 16-29

Аçar sözlər: omonim, omonimlik, nitq hissəsi, xarakterik xüsusiyyət

Key words: homonym, homonymy, part of speech, characteristic feature

Ключевые слова: омоним, омонимия, часть речи, характерный признак

Omonimlik və nitq hissəsi məsələsi

Xülasə

Eyni bir sözün bir və ya bir neçə nitq hissəsinə aid olması hələ də mübahisəlidir. Omonimlər eyni yazılış və tələffüzə malik olsa da, eyni söz deyil, leksik-qrammatik səciyyəsinə görə fərqlənən sözlərdir, ona görə də onların nitq hissəsinə münasibətində problem yoxdur. Sinkretik sözlər eyni mənbədən gəlsə də, artıq leksik-semantik və qrammatik cəhətdən ayrı-ayrı sözlər, omonimlərdir və bunların nitq hissəsinə mənsubluğunda problem yoxdur. Lakin həm əsas, həm köməkçi nitq hissələri içərisində, həm də əsas və köməkçi nitq hissələrinin qarşılaşdırılmasında eyni sözlər var ki, onlar sintaktik mövqeyində fərqlənsələr də, leksik-semantik cəhətdən fərqli deyil. Xüsusən isim—zərf (*səhər, axşam*), sifət—zərf (*yaxşı, pis*), say—zərf (*az, çox*), və s. müəyyənləşməsində düzgün olmayan münasibət var. Bunlar bir nitq hissəsi olub, müxtəlif sintaktik vəzifələr yerinə yetirir və omonim deyil.

The question of homonymy and part of speech

Summary

It is still debatable whether the same word belongs to one or more parts of speech. Although homonyms have the same spelling and pronunciation, they are not the same word, but words that differ according to their lexical-grammatical characteristics, so there is no problem with their relation to the part of speech. Although syncretic words come from the same source, they are already lexically-semantically and grammatically separate words, homonyms, and there is no problem with their belonging to the part of speech. However, there are the same words both within the main and auxiliary parts of speech, as well as in the juxtaposition of the main and auxiliary parts of speech, which, although they differ in their syntactic position, are not different in lexical-semantic terms. Especially noun - adverb (morning, evening), adjective - adverb (good, bad), count - adverb (less, more), etc. there is an incorrect attitude in its definition. They are a part of speech, perform different syntactic tasks and are not homonyms.

Вопрос об омонимии и части речи

Резюме

До сих пор остается спорным, относится ли одно и то же слово к одной или нескольким частям речи. Хотя омонимы имеют одинаковое написание и произношение, это не одно и то же слово, а слова, которые различаются по своим лексико-грамматическим характеристикам, поэтому нет проблем с их отношением к части речи. Хотя синкретичные слова происходят из одного источника, они уже являются лексико-семантически и грамматически отдельными словами, омонимами, и нет никаких проблем с их принадлежностью к той или иной части речи. Однако одни и те же слова встречаются как в составе основных, так и во вспомогательных частях речи, а также при сопоставлении основных и вспомогательных частей речи, которые, хотя и различаются по своему синтаксическому положению, не отличаются в лексико-семантическом плане. Особенно существительное - наречие (утро, вечер), прилагательное - наречие (хорошо, плохо), число - наречие (меньше, больше) и т.д. в его определении присутствует неправильное отношение. Они являются частью речи, выполняют разные синтаксические задачи и не являются омонимами.

Rəyçi: prof. L.Əhmədova

MÜASİR BAKI ŞAİRLƏRİNİN DİLİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏR

Giriş. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin ilkin elmi tədqiqinə XIX əsrin ortalarından təsadüf edilir. Professor Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə Qazan şəhərində nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilinin Quba dialektində, Dərbənd şivələrində indiki zaman şəkilçisinin səciyyəvi fərqli təsiri barədə məlumat vermiş, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində feyllərin indiki zamanın ikinci şəxs təkində -sən əvəzinə -ən, üçüncü şəxsin təkində -i şəkilçisini qəbul etdiyini göstərmişdir (3, s. 17). M.Şirəliyevin 1968-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında Azərbaycan dialekt və şivələri arşdırılarkən, dilçiliyin əsas dörd bölməsi geniş tədqiq olunmuşdur. Bu kitabda Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələri ilə yanaşı Bakı dialektinin səciyyəvi xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Dialekt nitqində nəzəri cəlb edən bir çox xüsusiyyətlər dildə müşahidə olunan differensiası və inteqrasiya hadisələri ilə əlaqədardır. Bu cəhətlər müəyyən etnik qrupun tarixən keçirdiyi ərazicə dəyişiklikləri ilə bağlıdır (3, s. 17).

Bakı və onun ətraf kəndləri uzun tarixi boyu tat kəndləri ilə yaxın əlaqədə olmuşdur. Bakının bir sıra kəndləri hal-hazırda belə tatca danışrlar. Bunun nəticəsi olaraq Bakı dialektində fars-tat dili təsiri Azərbaycanın başqa dialektlərinə nisbətən, daha aydın özünü göstərir. Bu təsir dilin bütün sahələrində (fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis) özünü açıq göstərməkdədir.

Leksikasında bu təsiri üç şəkildə, yəni; 1) fars-tat sözlərinin işlədilməsi, 2) yerli sözlərə calaqlama, 3) yerli sözlərlə paralel işlənməsində görmək mümkündür.

Digər tərəfdən Bakı və onun kəndləri Quba rayonu ilə də yaxın əlaqədə olduğundan, burada Quba rayonunun təsirini də görmək mümkündür (5, s. 42-43). Abşeron kəndlərinin Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin mədəni-tarixi həyatı ilə sıx bağlı olması az və çox dərəcədə Abşeron şivələrinin leksikasına öz təsirini göstərmişdir.

Əsas hissə. Azərbaycan dilçiliyində dilimizin dialekt və şivələri qruplara bölünmüş, bu bölgədə Bakı dialekti Şərq qrupuna aid edilmişdir. Dilin lüğət tərkibinin dialektlər hesabına zənginləşməsində yazıçı və şairlərimizin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, söz ustalarımızın yaşadığı dövrdə ədəbi dil normasına sadıq qalmaları ilə bərabər mənsub olduqları dialektləri də unutmamışlar canlı danışq dilində işlənməmiş sözləri bədii ədəbiyyata gətirərək öz əsərlərində yaşatmışlar. Bu ənənə müasir dövrdə də özünü göstərir.

Bədii ədəbiyyat ictimai həyatın müxtəlif hadisələrini diqqətlə, həssaslıqla və hərtərəfli təhlil edir. Məhz buna görə də bədii ədəbiyyatın dilinə con dərəcə rəngarəng danışq vasitələri cəlb olunur. Bu danışq vasitələrinin bir layını da dialektizmlər təşkil edir. Çox geniş anlayış olan, lakin əhatə dairəsinə görə lokal xarakter daşıyan dialektizmlər ədəbi dilə, əsasən bədii yaradıcılıq vasitəsilə daxil olur (1, s. 65-66).

Dialektizmlərin bədii ədəbiyyata gətirilməsində bir sıra yazıçı və şairlərimizin rolu böyükdür. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olan yazıçı və şairlərimiz bədii üslubun xüsusiyyətinə uyğun olaraq öz əsərlərində dialekt və şivələrdən istifadə edirlər. Dialekt və şivələrə bakılı yazıçı və şairlərinin əsərlərində rast gəlirik. Tədqiqat işimizdə müasir Bakı şairlərinin əsərləri ilə yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatımızın bir nümunəsi olan meyxanalardan da nümunələr seçmişik. Tədqiqatda Bakı və ətraf kəndləri, Abşeron şairlərinin dialekt xüsusiyyətlərindən başqa, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olan meyxana ustalarının Bakı dialektinə məxsus dil xüsusiyyətlərinə rast gəlmişik.

Bunu da qeyd etməliyik ki, tədqiqat zamanı dialektizmlərin personajın dilindən çox, müəllifin dilində işləndiyinə təsadüf edirik. Məsələn:

Bəxtələməg – bəxtələməğ. (Bakı) – uduzmaq. – U, var-yoxun qumarda baxdalayıb.

Keçən il bir neçə baqqal dükənin təxtələdi,

Gətirib pulların həpsin latiyə vəxf eylədi.

Satdı qəssab ətini, camuşunu **bəxtələdi.** (12, s. 67, Əhməd Anatollu)

Hər kəs aparar ürəyin şad edər,

Bəxtələyən babasını yad edər. (10, s. 17, Mirzə Bağır)

Bica (Bakı. İçəri ş., Bayır ş.) – nahaq boş.

Bir az da səbir qıl, gəlir Zamana Sahib olan,

Bica düşünmə gələndə zəmanə sənsiz olar (11, s. 180)

Höül etməg (Şağan) – qubarlanmaq, qəhərlənmək, vahimələnmək.

Sən görsən əyər **höül** eləyəsən bu talaşdan,

Çün gönləri möhkəmdü, qalundursa, padoşdan (12, s. 75, Yavər, Qala)

Xamlamaq (lüğətdə yoxdur) – aldatmaq.

Yadına düşməyə ev, arvad-uşaq,

Bağa-bulvara gedə **xamlamağa.** (12, s.74, Vidadi, Türkan)

Lou (Bakı – İç.ş.) – yas, bəla

Ay diliqafil, demə qız **lodu** bu,

Yerişi şirin nəğmədi – “Tello”du bu. (12, s. 139, Ağasəlim).

³⁴ Bakı Dövlət Universitetinin kiçik elmi işçi, ilhamedagli68@mail.ru

Pesab (Bakı –İç.ş., B.ş.) – abqoranın qalığı, xıltası

İlkini abqora idi, daha sonra **pesabi**. (12, s. 235, H.Qəni)

Şair personajın məhz bakılı olmasını qabarıq göstərmək üçün, həmçinin bu dialekt vahidi ona doğma olduğu üçün həmin sözü surətin dilinə daxil etmiş və beləliklə, nitqin ifadəlilik imkanını artırmışdır. (1, s. 65-66.)

Şoğərrib (bakı – İç.ş.) – pis, yaman.

Şoğərrib kəsmədə xəncər kimi hər soldatımı,

Bağlamış əl-qolumu, təlx eləmiş ovqatımı. (s.66, Abş.meyx, Bəbir Məmmədzadə)

Dilin dəyişməsi və inkişafında ən vacib əlamətlərdən biri də dil əlaqələridir. Tarixi, sosial şəraitdən asılı olaraq, dil əlaqələrini müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Bu ikidillilik və çoxdillilik formasında geniş yayılmışdır (4, s. 70).

Dillərin və xalqların təsirindən danışarkən dialekt faktlarına müraciət etmək, dialektin ümumi mənzərəsini seyr etmək, həmin dillərdən keçmiş sözləri hesaba almaq və dərinədən tədqiq etmək dilçilik baxımından maraqlı və əhəmiyyətlidir. Çünki qədim etnik məişət münasibətlərini göstərən dil materiallarının xeyli qismi mədəni, elmi, siyasi inkişaf əlaqədar olaraq ədəbi dildə rəndələnərək tarixi möhür olmaqdan çıxıb, adi ünsiyyət materialına, “şampsız” sözlərə çevrildiyi halda, dialekt –şivə mühiti qədim havanı mühafizə edərək saxlamış, ictimai-tarixi, etnik –etimoloji rişələrdən hələ üzülməmişdir (6, s. 27).

Tədqiqat zamanı Bakı dialektində işlənən sözlər Azərbaycanın digər dialektləri ilə omonimlik yaradır. Məsələn:

Girə (Balakən) - təmizlənməmiş fındıq anbarı

Girə - girə düşməg (Bakı) – ağır çətin vəziyyətə düşmək.

İngilislər qoydu onları **girə**

Yüz əlli min qırıldı birdən-birə. (12, s. 209, Bağır)

Loş (Quba, Bakı) – hinduşka. **Loş** (Amasiya, Tovuz, Şuşa) – tənbel

Nə işin var mənimlə, qumarbazam,

Nə borcuna, **loşam**, ördəyəm, qazam. (12, s. 210, Bağır)

Ördək də bizim, **loş** da bizim, qaz da bizimki. (12, s. 234, Əlislam)

Moquf – **Moquf eləməx**’ (Qazax) – *tərk eləmək, başlı-başına buraxmaq.*

Moquf olmaq (Bakı)- *yox olmaq*

Bu da **moquf** olu, çıxar bir yana

Yarım saat sakit olu toyxana. (10, s.12, Mirzə Bağır)

Bakı dialektində sinonimlər iki yolla əmələ gəlir: 1) Dilimizin daxili imkanları əsasında; 2) Alınma sözlər hesabına.

Şayət - əgər

Şayəd, əgər lazımsız olsa doktor,

Kasıb olsa deyərler evdə yoxdur. (12, s. 156, Ə.Vahid)

Göstərdiyimiz bu misalda ədəbi dildə olan əgər bağlayıcısı ilə dialektə məxsus şayət sözü dublet yaratmışdır. Dubletlər – ekvivalentlərini “tam şəkildə” əvəz edə bilən sözlərdir. Bu sözlərdə mütləq və nisbi sinonimlərdən fərqli olaraq mənə incəliyi yoxdur. S.Cəfərova görə, formaca və mənşəcə müxtəlif olan dubletlər mənaları etibarilə bir-biri ilə tamamilə eyniyyət təşkil etdiyi üçün mətnə əsasən neytral olur, mətn, nitq, situasiya kimi fərqli şəraitlərdə mənə fərqi yaratmayaraq bir-birini əvəz edir (2, s. 27).

Nəzər qıl- diqqət elə

Dolanır şərxi fələk böylədi suyun axarı,

Qıl nəzər, diqqət elə yaxşıdır axar -baxarı. (12, s. 86, Bəyməmməd, Şağan)

Kasıb - lüt-üryan

Rəzm günü davaya **kasıb, lüt-üryan** gedir. (12, s.218, Əlislam)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz misrada **kasıb** sözü ilə **lüt-üryan** sözü nisbi sinonimlik yaratmışdır.

Suyuyüngül – yüngülxasiyyət

Suyuyüngül adamdan utanmaq olmaz,

Bəzi qadımlara inanmaq olmaz. (12, s. 87, Molla Məmməd)

Kodu- qəbul etmək, ko(u)dan -görülən iş düz deyil, koudan – tövlə

Versə pulun, dərs də onun dərsidir,

Hər nə desə **kodu** sənin canınçün. (12, s.79, Əbdüləmi)

Rubəru – üzbəüz

Müdirə layiq deyil heç mənə bu,

Mazıtlı fəhləylə dura **rubəru** (12, s. 150, Ə.Vahid)

Ərus – gəlin

Əsir idik üç yüz il biz urusa,

Bənzəyirdik təzə hələn **ərusə** (12, s. 221, Əlislam)

Azərbaycan dilçiliyində antonimlər tədqiq olunan sahələrdəndir. Lakin nədənsə dialektologiyaya aid yazılan tədqiqat işlərinin əksəriyyətində sözlərin mənə qrupları içərisində antonimlərə toxunulmur, onlar haqqında söz salınmur. S.Cəfərov ədəbi dildəki antonimləri araşdırarkən onları iki bölgü üzrə qruplaşdırır. O, antonimlərin həm quruluşca, həm də nitq hissələrinə görə təsnifini verir. (s. 153, G.Vəliyeva ŞərqiAbşeron)

G.Vəliyeva isə Şərqi Abşeron şivələrində antonimləri belə qruplaşdırır: a) Xalis dialekt mənşəli antonimlər; b) Birinci komponenti ədəbi dil, ikinci komponenti dialekt səciyyəli antonimlər; c) Birlikdə işlədilən və eyni vurğu altında tələffüz olunan antonimlər. Məsələn: a) Afin-safin – alqı-satqı, şölet-lümeş - uzun-qısa, seyreg-pitraq - srsli-six; b) Əcərimdaş – təzə azca geyilmiş, tünig-qəlin – nazik-yoğun; c) Alçı-toxan - hamar-əyri, şit-şor – xörək, arpa-bığda - oğlan-qız. (s. 153. G.Vəliyeva, Şərqi Abş şiv.leksikası)

Dialekt səciyyəli antonimlərə Bakı şairlərinin dilində rast gəlmişik.

Turşirin – meyxos

Xüşkübar nemət ilə yan-yana çardaqlarını,

Doşabın, *turşirinin* hər cürə rövnaqlarının. (12, s. 236, Ağasəlim)

Naxş atməğ – bed gətürməğ

Uçurub kəndir ilə, sonra qırıqlar belini,

Axın bed getirir, “naxş atıb” əvvəlini. (12, s.198, Oqtay Kamal)

Rıçalı, turşirini Novruza qurtarmaz idi. (12, s. 236, Həkim Qəni)

İngilis *zahirdə* qatışmır işə,

Xəlvəti yunanı salıb təşvişə. (12, s. 152, Ə.Vahid)

Nəticə: Apardığımız tədqiqata görə gəldiyimiz nəticə bunlardır:

1. Azərbaycan dilçiliyində dilimizin dialekt və şivələri qruplara bölünmüş, bu bölgədə Bakı dialekti Şərq qrupuna aid edilmişdir. Abşeron kəndlərinin Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin mədəni-tarixi həyatı ilə sıx bağlı olması az və çox dərəcədə Abşeron şivələrinin leksikasına öz təsirini göstərmişdir.

2. Dilin lüğət tərkibinin dialektlər hesabına zənginləşməsində yazıçı və şairlərimizin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, söz ustalarımızın yaşadığı dövrdə ədəbi dil normasına sadıq qalmaları ilə bərabər mənsub olduqları dialektləri də unutmamışlar canlı danışq dilində işlənmiş sözləri bədii ədəbiyyata gətirərək öz əsərlərində yaşatmışlar.

3. Bakı dialekti leksik baxımdan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Dialektə forma və məzmunca fərqlənən söz qrupları zəngindir. Ədəbi dildə olduğu kimi dialektə işlək olan omonim, sinonim və antonim cütliyünün üzvü olması leksik-semantik kateqoriyalar arasındakı əlaqəni əks etdirir. Müasir Bakı şairlərinin dilində leksik dialektizmləri araşdırarkən omonimlərə, sinonimlərə, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində işləndiyini, formaca və mənşəcə müxtəlif olan dubletlərə, əks mənənliliyi tam olaraq dolğun şəkildə ifadə etməyən leksik vahidlərə - nisbi antonimlərə təsadüf etdik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q. Poetik dildə Dialektizmlərin semantik-üslubi imkanları, Üslubiyyat məsələləri, Bakı: Bakı Universiteti, 1990, 103 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: (II hissə. Leksika) Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
3. Əlizadə S. Bakılı belə danışır - Bakı ləhcəsi. Bakı: Salman Mümtaz, 2024.
4. Hacıyev T., Əzizov E. Azərbaycan dialektologiyasına giriş (metodik göstəriş) BDU nəş-ti, 1993.
5. Həsənov H. Dilin ictimai mahiyyəti (dərs vəsaiti), ARXTN, BDU, Bakı, 1992, s. 139
6. Şirəliyev M. Doktorluq dissertasiyası. “Bakı dialekti” 1941, səh. 404
7. G.Vəliyeva, Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası, Bakı: Nurlan, 2001, s. 167
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, I cild, Ankara: 1999.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
10. Abşeron meyxanaları. Bakı: Boz Oğuz, 1994. 199 səh.
11. B.Pünhan. Mən nə dedim ki?! Bakı: Nurlan, 2002, səh. 175
12. Meyxanalar. Bakı: Yazıçı, 1993, 288 səh.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Bakı şairləri, dialektizmlər, leksik, omonim, sinonim, antonim.

Key words: Azerbaijani language, Baku poets, dialectisms, lexicon, homonym, synonym, antonym.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, бакинские поэты, диалектизмы, лексика, омоним, синоним, антоним.

Xülasə

Bədii ədəbiyyat ictimai həyatın müxtəlif hadisələrini diqqətlə, həssaslıqla və hərtərəfli təhlil edir. Məhz buna görə də bədii ədəbiyyatın dilinə con dərəcə rəngarəng danışq vasitələri cəlb olunur. Bu danışq vasitələrinin bir layını da dialektizmlər təşkil edir. Çox geniş anlayış olan, lakin əhatə dairəsinə görə lokal xarakter daşıyan dialektizmlər ədəbi dilə, əsasən bədii yaradıcılıq vasitəsilə daxil olur. Dialektizmlərin bədii ədəbiyyata gətirilməsində bir sıra yazıçı və şairlərimizin rolu böyükdür. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olan yazıçı və şairlərimiz bədii üslubun xüsusiyyətinə uyğun olaraq öz əsərlərində dialekt və şivələrdən istifadə edirlər. Dialekt və şivələrə bakılı yazıçı və şairlərinin əsərlərində rast gəlirik.

Tədqiqat işində Müasir Bakı şairlərinin dilində leksik dialektizmlər araşdırılmış, dialektin lüğət tərkibindəki forma və məzmunca fərqlənən söz qrupları – omonimlər, sinonimlər və antonimlər üzrə qeydlər aparılmışdır. Apardığımız tədqiqatda dialektə məxsus, lakin dialektoloji lüğətdə olmayan sözlərə rast gəldik və onları işimizə qeyd elədik.

Summary

Fiction carefully, sensitively and comprehensively analyzes various events of social life. That's why the language of fiction attracts a lot of colorful means of speech. Dialectisms are a layer of these means of communication. Dialectisms, which have a very broad concept, but are local in scope, enter the literary language, mainly through artistic creativity. A number of our writers and poets played a great role in bringing dialectics to fiction. Our writers and poets from different regions of Azerbaijan use dialects and dialects in their works according to the characteristics of the artistic style. We find dialects and dialects in the works of Baku writers and poets.

In the research work, lexical dialecticisms in the language of modern Baku poets were investigated, notes were made on word groups in the dialect's vocabulary that differ in form and content - homonyms, synonyms and antonyms. In our research, we came across words belonging to the dialect, but not in the dialectological dictionary, and we noted them in our work.

Резюме

Художественная литература тщательно, чутко и всесторонне анализирует различные события общественной жизни. Именно поэтому язык художественной литературы привлекает множество красочных средств речи. Дialeктизмы являются слоем этих средств общения. Дialeктизмы, имеющие весьма широкое понятие, но локальные по объему, проникают в литературный язык главным образом через художественное творчество. Большую роль в привнесении диалектики в художественную литературу сыграл ряд наших писателей и поэтов. Наши писатели и поэты из разных регионов Азербайджана используют в своих произведениях диалекты и диалекты в соответствии с особенностями художественного стиля. Диалекты и диалекты мы находим в произведениях бакинских писателей и поэтов.

В исследовательской работе были исследованы лексические диалектизмы в языке современных бакинских поэтов, сделаны замечания о группах слов в лексике диалекта, различающихся по форме и содержанию - омонимах, синонимах и антонимах. В нашем исследовании нам встретились слова, принадлежащие к диалекту, но отсутствующие в диалектологическом словаре, и мы отметили их в своей работе.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

AZƏRBAYCAN, İNGİLİS VƏ RUS DİSKURSLARINDA GENDER KONSEPTİNİN VERBALLAŞMA FORMATINDAKI ORTAQ VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Məlumdur ki, öz mahiyyəti etibarını ilə gender anlayışı metakonseptlər silsiləsinə daxil olan semantik fəzaları əhatə edir. Bununla belə, hər bir xalqın mental özəlliyi, spesifik əxlaqi-etik kodeksləri, mental kimliyi gender anlayışının dildə ifadə fərqliliyini şərtləndirir. Bu mənada gender konseptinin geniş aspektdən tədqiqi vacibliyi ortaya çıxır ki, bu da həm sosiolingvistik, həm psixolingvistik, həm etnolingvistik, həm koqnitiv dilçilik və s. rəqislerden sistemli yanaşma zərurətini ortaya atır.

Gender konsepti qəliz, çoxcəhətli olması etibarını ilə özünün diskursiv reallaşmasında fərqli semantik spektrləri nümayiş etdirə bilər. Məlumdur ki, gender konseptinin ümumbəşəri, universal anlamı ilə yanaşı, sosial-ictimai məqamları əks etdirən cəhətlərinin mövcud olması onun (gender konseptinin) diskursiv reallaşmasında fərqli ölkə mühitlərinə, müxtəlif lingvokulturoloji, sosiokulturoloji şərtlilərə nəzərən müxtəliflikləri nümayiş etdirir. Konkret olaraq, onu demək olar ki, gender probleminin müasir transgender tendensiyaları kontekstində, habelə transgender yenilikləri çərçivəsində ortaya çıxan (və siyasi korrektlik doktrini ilə diqtə edilən) yeni anlayış və terminlərin formalaşması zəminində ortaya qoyduğu mənzərə ölkədən-ölkəyə yetərincə dəyişir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının fərqli diskursiv ortamlarında bu neologizmlərə neqativ konnotasiyalı istifadə halları səciyyəvidirsə, ABŞ diskursunda mənzərə tamamilə fərqlidir. Birinci halda eynicinsli nikah anlayışı mənfi semantik çalarla müşayət edilən və bir çox halda media diskursunda aşkar və ya implisit kinayə ilə müşayət edilən anlayış kimi səciyyələndirilə bilirsə, ABŞ diskursunda belə münasibət (müvafiq lingvistik ekspertizadan sonra) inzibati-cinayət təqibinə məruz qala bilər. «*Однополые браки в России признавать не будут...То есть однополые браки, заключённые в других странах, у нас будут нелегальными*». [Соколова, 2021]; «*Long before the fight over same-sex marriage began in earnest, long before gay couples began lining up for marriage licenses, Jack Baker and Michael McConnell decided to wed*». ["The Same-Sex Couple, 2015]. Nümunədən də aydın şəkildə görüldüyü kimi, rusdilli media diskursu üçün eynicinsli nikah anlayışı statik (pozisional) freymi təəcəssüm etdirirsə, ABŞ diskursu üçün isə bu, artıq freym-senari səciyyəsi daşıyır (freym-senaarilərin semantik strukturlaşma özəllikləri haqqında daha ətraflı bax: [Полатовская, 2013]. Yəni, biz, burada eyni cinsli şəxslərin nikaha girməsi uğrunda mübarizənin bir freym çərçivəsində ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan toplumu və müvafiq olaraq, Azərbaycan media diskursu üçün də bu anlayış statik freym səciyyəsi daşımaqla, əsasən xarici xəbər məlumatları kontekstində işlədilər alınma neologizm statusu daşıyır.

«*Eynicinsli nikahları ilk tanıyan, onların hüquqlarının yüksək səviyyədə qorunduğu Qərb ölkələrində 6-10 yaşlı məktəb uşaqları arasında yaygın bir məsxərə var*» [Kamal, 2014]. Sonuncu nümunədən də aydın şəkildə görüldüyü kimi, Azərbaycan mental dəyərləri eynicinsli nikahları milli, dini dəyərlərə uyğun gəlməyən və bu səbəbdən də pozitiv qarşılanmayan hal kimi dəyərləndirir. Bu isə öz növbəsində milli media diskursunda həmin neologizmin neqativ və ya ən azından ironik, tənqidi kontekstdə işlənməsinin daha kütləvi hala çevirir. Yeri gəlməşkən onu da qeyd edək ki, Qərb dəyərlərinin toplumumuza yeridilməsi ilə bağlı kənar müdaxilələr aktivləşdikcə əks-təsir mexanizmi olaraq, neqativ-ironik münasibət daha da intensivləşir ki, bu da media diskursunda ifadə tapan (topluma xas) özünüqoruma instinkti kimi dəyərləndirilə bilər.

Ümumən, üç dil materialı əsasında gender konseptinin müqayisəli təhlili zəminində ilk olaraq, onu demək istərdik ki, sözügedən konsepti öz semantik sahə özəlliklərinə görə, həm metakonsept (universal, təməl mahiyyətli), həm də lingvokulturoloji şərtlənməli konseptlər sırasına aid edilə bilər. Bu konseptin semantik fəzasının dualistik (ikili) mahiyyəti onun fərqli dillərdəki verballaşma mexanizmlərindəki az və ya çox miqdardakı ortaqlıqların ortaya çıxmasını təmin edir, digər tərəfdən eləcə də xalqa, topluma özəl olan, fərqli konsituativ (kontekstual-situativ) şərtlənmələrin, etno-mental, sosial-kulturoloji, bir sözlə lingvokulturoloji əsaslı spesifikliyini də təmin edir. Yaxşılıq-pislik, Ölüm, Həyat və s. bu kimi bəşər anlayışlarına, dəyərlərinə, psixofizioloji, ekzistensial mahiyyətli durumların verballaşmasına köklənmiş semantik fəzaları əhatə edən metakonseptlərin, bir qayda olaraq, semantik universallıqları əhatə etdiyi məlumdur. Bu xüsusiyyət həmin konseptlərin ortaq və ya bənzər freym hücrələrinin, slot differensiallaşmalarının şəbəkələnməsini təmin edir. Məsələn, *qadın, kişi, erkək, dişi, cins, cinsiyyət, cinsi, ər, arvad // женщина, мужчина, мужчина, женщина, пол, половой, муж, жена // woman, man, male, female, gender, husband, wife*. Semantik universallıq statusunda nəzərdən keçirə biləcəyimiz konsept reallaşması sahələri sırasında gender stereotipləri ilə bağlı mikrokonsept şəxələnmələrini və freym hücrələşmələrini qeyd edə bilərik. Məsələn, gender bərabərsizliyi, qadın haqları məsələlərinin hər üç dil daşıyıcıları üçün aktuallığını nəzərə alsaq və ümumiyyətlə, tərəqqipərvər bəşəriyyət üçün bu problemlər silsiləsinin yetərincə əhəmiyyətli olması gerçəkliyindən çıxış etsək, həmin məqamlarla əlaqədar olan semantik sahə reallaşmalarının universallığı şübhə doğurmayacaqdır. Bu mənada təsadüfi deyil ki, hər üç dildə sözünü etdiyimiz semantik sahələrlə bağlı söz və ifadələr oxşar mənə daşıyıcılığı nümayiş etdirir: *kişi şovinizmi, qadın haqları, qadın cinayətləri, gender bərabərsizliyi, ədalətli iş bölgüsü, qeyri-bərabər məaş ödənişi, seksual zorakılıq, ailə cinayətləri, ailə zorakılığı // мужской шовинизм, права женщины, преступления против женщины, гендерное неравенство, справедливое разделение труда, неравная оплата труда, сексуальное насилие,*

³⁵ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Əcnəbi dillər kafedrası, baş müəllim

ORCID - 0000-0002-5150-8723, ulkar.javadova@azmiu.edu.az

бытовые преступления, домашнее насилие, male chauvinism, women's rights, crimes against women, gender inequality, fair division of labor, unequal pay, sexual violence, domestic crimes, domestic violence, Equal Pay/Compensation Discrimination və s. Bu kimi faktlar isə konseptin həm də mədəniyyəti yaşadan, milli kimliyi (o cümlədən, etnoqrafiya, tarix, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyatı) əks etdirən ən kiçik reallaşma hücrəsi olduğunu önə sürən dilçilərin mövqeyini [Степанов, 2001] dolayısı ilə təsdiqləmiş olur. Həmin leksik, sintaktik və frazeoloji vahidlərin daxil olduğu semantik strukturlaşmaların (mikrokonsept, freym, slot iyerarxik semantik sahə reallaşmasının) hər üç dildə müəyyən ortaqlıqlar nümayiş etdirməsi ilə bağlı daha bir nümunəyə diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, həm Azərbaycan, həm ingilis, həm də rus dillərində qadınlara qarşı cinayətlər mikrokonseptinin reallaşmasında ortaq olan freymlər, alt və üst slotlar müşahidə edilir. Məsələn, hər üç dil üçün sözügedən mikrokonseptə daxil olan qadın cinayətlərinə qarşı mübarizə freym-ssenarisinin reallaşmasına nəzər salmaq.

Gender konseptinin milli stereotiplərə bağlı olması isə fərqli dillərdə daxili semantik strukturlaşma matrisasının müxtəlifliklərinin ortaya çıxmasına yol açır. Məsələn, Azərbaycan dilində işlədilən namus cinayətləri frazeoloji vahidi müasir media diskursu üçün, təəssüf ki, yetərinə aktuallıq kəsb edir. Bu ifadə qısqançlıq zəminində baş verən və kişinin öz həyat yoldaşının, anasının, qızının hər hansı bir şəxslə (əks cins nümayəndəsi ilə) seksual xarakterli münasibətlər qurmasına etiraz, hiddət əsasında ortaya çıxan qətl və ya ağır/yüngül səviyyəli xəsarət yetirilməsi ilə nəticələnən zorakılıq hallarının ümumiləşdirilmiş adı kimi qəbul edilir. “*Amma son illər adına “namus cinayəti” deyilən, əsasən qadınların vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi ilə müşayiət olunan hadisələrin sayı artmaqdadır*” [Telmanqızı, 2021]. Azərbaycan dilinin konseptsferasında önəmli mövqeyə sahib olan və etno-mental strukturlaşdırıcı mahiyyət kəsb edən (yəni, milli kimliyi formalaşdırmaqda özül rolunu oynayan, digər milli mənəvi, əxlaqi mahiyyətli konseptlərə ciddi şəkildə təsir göstərən) konseptlərdən sayılan “Namus” konsepti ingilis və rus dillərinin konseptsferasına nəzərən lakuna mahiyyəti kəsb edir. Xatırladaq ki, lakunalar tərcümə prosesində, mədəniyyətlərarası kommunikasiya şəraitində tam semantik qarşılığı olmayan, söz, ifadə, anlayışları əhatə edirlər (frazeoloji lakunalarlıq halları ilə bağlı daha ətraflı bax: [Хайруллина, 2014]). Bu isə onu deməyə əsas verir ki, adı çəkilən konseptə daxil olan və ya bilavasitə onun semantik sahəsi ilə kəsişən istənilən söz, ifadə və anlayışlar nə rus, nə də ingilis dili daşıyıcılarına anlaşılan olmayacaqdır. Müvafiq fon biliklərinə malik olmayan ingilis və rus dili daşıyıcısı üçün yalnız qısqançlıq zəminində baş verən cinayət aktı anlayışı mövcuddur ki, bu da преступления на почве ревности, убийство на почве ревности, Crime of passion kimi semantik qarşılaşdırmaların aparılmasını mümkün edir. «*Криминалистам и судебным медикам хорошо знакомы специфические следы убийств на почве ревности*» [Любовь одна виновата, 2019]. Lakin istər nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, istər Azərbaycan media diskursunda yer alan çox saylı nümunələrdə müşahidə edilən kontekstual situasiyalarla müqayisədən bəlli olduğu kimi, rus və ingilis dillərindəki həmin ifadələr tam anlamında Azərbaycan dilindəki freym hücrəsində yer alan mənə spektrini təkrarlamır. Belə ki, dilimizdə milli mentallığın diqqət etdiyi fərqli mənə yozumları mövcuddur ki, bu da həmin freym hücrəsində **namusunu təmizləmək, namus ləkəsi** və s. bu kimi frazeologizmlərin də yer almasını mümkün edir. Sonuncular namus cinayətləri kontekstində işlədilən və qatilin/cinayətkarın özünə bəraət üçün istifadə etdiyi, eləcə də ifrat patriarxal düşüncəli toplum nümayəndələrinin aşkar və ya implisit təqdiri qarşısında istifadə edilən ifadələri əhatə edir.

“*Mentalitetsə bu dəfə daha qəti şəkildə tələb edir: “Vur, öldür. Namus ləkəsi ancaq qanla yuyula bilər”* [Abdinova, 2013]; “*Xirdaca bir ehtiyatsızlıq üstündə bacısı Şahnigarı öldürməklə namusunu ləkədən qoruyan Cahandar ağa özgənin kəbinli arvadını götürüb qaçanda kiminsə namusuna ləkə vurduğunun fərqinə varmır...*” [Rəsulova, 2019]. Nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, namus cinayətləri frazeoloji vahidi rus və ingilis dillərindən fərqli olaraq, birmənalı şəkildə neqativ konnotasiyaya malik səciyələndirməsi ilə seçilmir: Azərbaycan dilinin gender konseptinin etno-milli stereotiplərlə yüklənməsi, xüsusilə də bu konseptin semantik sahəsinin Namus konsepti ilə kəsişməsi fərqli mənə çalarlarının ortaya çıxmasını mümkün edir. Nəticədə rus və ingilis dillərindən fərqli olaraq aşkar və ya implisit pozitiv konnotasiya faktları təsbit edilə bilər.

Nəticə olaraq, deyə bilərik ki, məqalədə təqdim olunan faktlar və aparılan qarşılaşdırmalar əsasında məlum olur ki, gender konsepti öz təbiəti etibarlı ilə dualistik mahiyyət kəsb edir və həm metakonsept özəlliklərini nümayiş etdirir, həm də linqvokulturoloji şərtlənmələrin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdinova, Q. (2013) Namus ləkəsi ancaq qanla yuyulmalıdır? // Unikal az., 13 may, 2013 <https://unikal.az/news/7081/namus-lekesi-ancaq-qanla-yuyulmalidir>
2. Kamal, N. (2014) Eynicinsli nikahlar tənəzzüldür, yoxsa inkişaf? // BBC, 8 aprel, 2014 https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2014/04/140408_narmin_blog_same_sex_marriage
3. Rəsulova, Ə. (2019) İsmayıl Şıxlının ədəbi yaradıcılığına bir baxış // Olaylar. - 2019. - 24-25 oktyabr. - s. 11. <https://www.anl.az/down/megale/olaylar/2019/oktyabr/679124.htm>
4. The Same-Sex Couple Who Got a Marriage License in 1971 (2015) // The New York Times. May 16, 2015. <https://www.nytimes.com/2015/05/17/us/the-same-sex-couple-who-got-a-marriage-license-in-1971.html>
5. Любовь одна виновата: из ревности совершается каждое восьмое убийство (2019) // Известия, 4 мая 2019, <https://iz.ru/872251/ivan-petrov/liubov-odna-vinovata-iz-revnosti-sovershaetsia-kazhdoe-vosmoe-ubiistvo>
6. Полатовская, О.С. Фрейм-сценарий как тип концептов (2013) // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета 2013, <https://cyberleninka.ru/article/n/freym-stsenariy-kak-tip-kontseptov>
7. Соколова, М. Однополые браки в России будут вне закона (2021) // Парламентская газета, 19.01.2021 <https://www.pnp.ru/politics/odnopolye-braki-v-rossii-budut-vne-zakona.html>
8. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры (2001) / Ю.С. Степанов. 2-е изд., испр. и доп. М.: Академический Проект, 2001. 990 с.
9. Хайруллина Р.Х., Ахмадеева А.У. Фраzeологическая лакунарность и факторы ее образования // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 5 <https://science-education.ru/ru/article/view?id=14913>

Аçar sözlər: gender, metakonsept, verbəlləşmə, diskuurs, semantik universallıq

Key words: gender, metaconcept, verbalization, discourse, semantic universality

Ключевые слова: гендер, метаконцепт, вербализация, дискурс, семантическая универсальность

Common and distinctive aspects in the verbalization format of gender concept in Azerbaijani, English and Russian discourses

Summary

In the article, the mechanisms of realization of gender concept in Azerbaijani, English and Russian languages are comparatively analyzed. It turns out that the concept of gender has a dualistic nature and exhibits both metaconcept features and acts as a carrier of linguistic and cultural conditions. Based on the materials of Azerbaijani, English, and Russian languages, the author identifies the common and different aspects of the internal structural realizations of the gender concept. On the basis of comparisons and contrasts, it is possible to establish that the concept of gender, in general, reflects the expansion of the semantic field of the concept in both social and cognitive planes. Thus, changes in society, trends observed in terms of gender relations, reforms carried out as well as such other aspects contributed to the verbalization mechanisms of the gender concept. On the other hand, a number of points determined by the national mentality led to different semantic field realizations (for example, honor crimes).

Общие и отличительные аспекты в формате вербализации гендерной концепции в азербайджанском, английском и русском дискурсах

Резюме

В статье сравнительно анализируются механизмы реализации гендерной концепции в азербайджанском, английском и русском языках. Выясняется, что концепт гендер по своей природе имеет дуалистический характер и проявляет как черты метаконцепта, так и выступает носителем языковых и культурных условий. На материалах азербайджанского, английского и русского языков автор выделяет общие и различные аспекты внутренних структурных реализаций гендерной концепции. На основе сравнений и противопоставлений можно установить, что концепт гендер в целом отражает расширение смыслового поля концепта как в социальном, так и в когнитивном плане. Таким образом, изменения в обществе, тенденции, наблюдаемые в сфере гендерных отношений, проводимые реформы и другие такие аспекты способствовали механизмам вербализации гендерной концепции. С другой стороны, ряд моментов, детерминированных национальным менталитетом, привели к различным реализациям смыслового поля (например, преступления чести).

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MÜASİR LİŦVİSTİKADA QRAMMATİK ZAMAN KATEQORİYASININ NƏZƏRİ PROLEMLƏRİ VƏ İNGİLİS-AZƏRAYCAN DİLLƏRİNDƏ ONUN MÜQAYİSƏLİ XARAKTEREİSTİKASI

Giriş. Filosof və təbiətşünasların zaman probleminə olan marağının tarixi bir neçə minilliklə ölçülsə də, linqvistlərin bu problemlə maraqlanmalarının tarixi kifayət qədər qısamdır. Zamanın linqvistik aspekti dedikdə adətən real zamanın müəyyən modellərinin dildə əks olunması başa düşülür. Gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanın şüuru ilə qavranması və onların dil vasitələri ilə tərtibatı xarakterini nəzərə almadan ümumi zaman anlayışını dərinlən anlamaq mümkün deyildir. Dildə zaman elə kateqoriyalar sırasına aiddir ki, onların köməyiylə insanın linqvistik və ekstralingvistik fəaliyyətləri arasında münasibətlər təyin olunur. Zaman elə kateqoriyalar sırasına daxildir ki, onlar nəinki dilvasitəsi ilə təsvir edilir, həm də dilin özünə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda təzahür edir. Məlum olduğu kimi, zamanın fəlsəfi şərhində a) real varlığın mövcudluq forması kimi başa düşdüyümüz zaman ilə b) cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi həyatının sərbəst parametri kimi mədəniyyətdə, cəmiyyətdə və fərdi şüurda inikas edən zaman arasında fərqə istinad edilir. Sonuncu forma elmdə perseptual zaman kimi məlumdur.

Rus alimi tədqiqatçı İ.M.Berman bu istiqamətdə öz fikirlərini belə izah edir: “Obyektiv zamanın dərk edilməsi mahiyyətcə dildən ayrılmazdır. Bu səbəbdən dillərin verdiyi materialların təhlili perseptual zamanın xassələrinin öyrənilməsinin ən mühüm üsullarındandır. Təbii dil perseptual zaman vasitəsilə şüurumuzda proyeksiyası alınan real aləm ilə əlaqələndir. Bunları nəzərə alaraq hesab etmək olar ki, dildə zamanın interpretasiyası (dil zaman) ontoloji cəhətdən şərtlənir. Ona görə də biz dildəki zamana məhz perseptual zamanın inikası kimi yanaşıırıq. Dil zamanının özəlliyi ondadır ki, o, real və perseptual zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında münasibətlərini nümayiş etdirir” (4, s. 116-132).

Dil zamanı öz formaları ilə ifadə edilən hərəkətin real icra edilmə zamanını nitq momentinə görə nisbətini ifadə edir. Bu anlamda dil obyektiv zamanın ifadəsi ilə bağlıdır. Amma zaman formalarının semantikasi hadisələri obyektiv zamanla əlaqələndirməklə bitmir, eyni zamanda onların məntiqi-linqvistik dərkini də ehtiva edir. dil vasitələri ilə ifadə olunan zaman münasibətləri ünsiyyət prosesinin iştirakçılarından asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur, bununla belə, o, bilavasitə ünsiyyət situasiyası və ünsiyyət iştirakçıları ilə əlaqəlidir. Ona görə də, dil zamanın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onun situasiyası ilə bağlılığıdır.

T.F.Frolova öz əsərində əsasən bunları qeyd edir: “Həqiqətdən də, ünsiyyət prosesinin zamanı labüdən eqosentrikdir, çünki həmişə subyektin özü tərəfindən indi, hazırda, bu saat deyilməklə təyin edilir, yəni temporal deyxisdə hesablanma nöqtəsi olaraq subyektin təmsil etdiyi MƏN çıxış edir. Digər tərəfdən, dil zamanı formalarından istifadə edilməsi obyektiv olaraq şərtlənir və danışan müvafiq vahidi seçməklə obyektiv reallığın məcburiyyəti üzrə hərəkət edir, danışan üçün nitq momenti kimi çıxış edən hesablanma nöqtəsi burada nitq aktının real zamanı kimi başa düşülmür, həmin zamanı əks edən qrammatik idealizə etmə, kommunikativ modelin elementi kiim anlaşılır. Real zamanın qavranmasında və dərk edilməsində nitq momenti subyektin şüurunda daim mövcud olur və indiki, keçmiş və gələcək zaman sferalarının fərqləndirilməsi meyarı kimi çıxış edir” (5, s. 42-43).

T.Deşeriyeva zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və linqvistik aspektlərinin olduğunu qeyd edir. Onun “aman kateqoriyasının linqvistik aspekti fiziki və fəlsəfi aspektlərə tabedir” mülahizəsi ilə razılaşmaq çətindir. Məsələn, onun fikrincə, təfəkkürdə inikası və dildə ifadə olunmaqla zaman kateqoriyası sözlərdə, cümlələrdə, mətnlərdə, belə demək mümkünsə, maddiləşir. Dilin köməyi ilə zaman kateqoriyasının həm fiziki, həm də fəlsəfi yönlərinin məzmunu təsviri ilə ifadə olunur. Burada hər hansı tabelilikdən söhbət gedə bilməz. Fikrimizcə bu məqamda zaman kateqoriyasının linqvistik aspektinin onun fiziki və fəlsəfi yönlərinə tabeliliyindən yox, hər üç aspektinin qarşılıqlı münasibət və əlaqəsindən danışmaq daha məqsədə uyğundur.

V.N.Yartseva məsələyə bu cür yanaşır: “Dilçilik ədəbiyyatında “lingvistik zaman” anlayış-terminin tamamilə başqa mənada işləndiyi də müşahidə edilir. “Linqvistik zaman» anlayışına xüsusi məqalə həsr etmiş onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayır. Hər bir dilçilik tədqiqatında müəllifin konsepsiyasından, tədqiqatın məqsəd və nəticələrindən asılı olmayaraq iki parametrin dəyişməz şəkildə çıxış etdiyini göstərən V.N.Yartseva bunu sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir. Dilçi müqayisəli-tarixi təhlil zamanı dil hadisələrinin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirərkən, müxtəlif dövrlərə məxsus dil abidələrini, relikt və innovasiyaları, alınma və əsl dil realiyalarını tədqiq edərkən dil sistemi elementlərinə təsir göstərən zaman amilinə, yəni linqvistik zamana müraciət edərkən iki elementi fərqləndirməyi tövsiyə edir:

- 1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi linqvistik zamanının öyrənilməsi;
- 2) dildə zamanın ifadəsinin (məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalar, söz birləşmələrinin köməyiylə) tədqiq edilməsi” (6, s. 125-167).

M.Makovski isə leksik attraksiya nəzəriyyəsi işığında dil strukturlarının və linqvistik zamanın sistem münasibətlərinin bəzi aspektlərini nəzərdən keçirdikdən sonra “lingvistik zamana” belə tərif verir: “Linqvistik zaman dil strukturlarının təbii yüksələn xətlə inkişafının mövcudluq forması olub, öz-özünə dildəki dəyişmələrin bilavasitə səbəb ola bilmir, dil kontiniumlarında onların struktur xüsusiyyətlərindən və onlara təsir göstərən dildaxili, dilxarici və sosial amillərdən asılı olaraq, həmin prosesləri sürətləndirməklə və ya ləngitməklə, yaxud onlar tərəfindən neytrallaşdırılmaqla qeyri-bərabər

³⁶ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “Xarici dillər” kafedrasının müəllimi. malahat.abdullyeva@mail.ru

şəkildə təzahür edir”. Göründüyü kimi, müəllif linqvistik zamana dil vahidlərinin diaxron planda öyrənilməsi baxımından yanaşır.

E.Tarasova “dil zamanı”nı “linqvistik zaman”la qarışdırmamağı məsləhət görür. Tədqiqatçının fikrincə, “dil zamanı”nı müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin, dərk edən subyektdən asılı olmayaraq dildə mövcud olan müxtəlif dil vahidlərinin və strukturlarının sistemi kimi başa düşmək lazımdır. “Linqvistik zaman”ı isə tədqiqatçı dilin metadil funksiyasını əks etdirən ikinci dərəcəli anlayış kimi izah edir: linqvistik zaman öz-özünü dərk edən təsvir edən dildir, linqvistik zaman dil zamanının xarakteri haqqında elmi təsəvvürləri ifadə edir və ona (dil zamanına) müxtəlif yanaşma və interpretasiyalara imkan verən baxışlar sistemidir. Başqa sözlə desək, tədqiqatçı dil zamanını və linqvistik zamanı birindən ontoloji və qneseoloji anlayışlar kimi fərqləndirir.

Y.Karaulov dil zamanı dedikdə, dildə tarixi (diaxronik, dil) və aktual (sintaqmatik, nitq) zaman kimi fərqləndirilən iki növ zamanı nəzərdə tutur. Tədqiqatçı zaman anlayışın dilin iki aspektinin-sintaqmatika və paradiqmatikanın fərqləndirilməsi nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Sintaqmatikada dil bölgülərin in absentia, yəni öncəgəlmə münasibəti ilə, paradiqmatikada isə in presentia münasibəti ilə əlaqələndirir. Sintaqmatik aspekt paardiqmatik aspektdən zamanın olması, onun nəzərə alınması ilə fərqlənir. Göründüyü kimi, Y.Karaulov dil zamanı dedikdə dil vahidlərini tarixi inkişaf prosesində götürməyi, onları diaxron planda öyrənməyi nəzərdə tutur. Bununla kifayətlənməyən müəllif dil zamanı termininə qarşı nitq zamanı terminini qoyur.

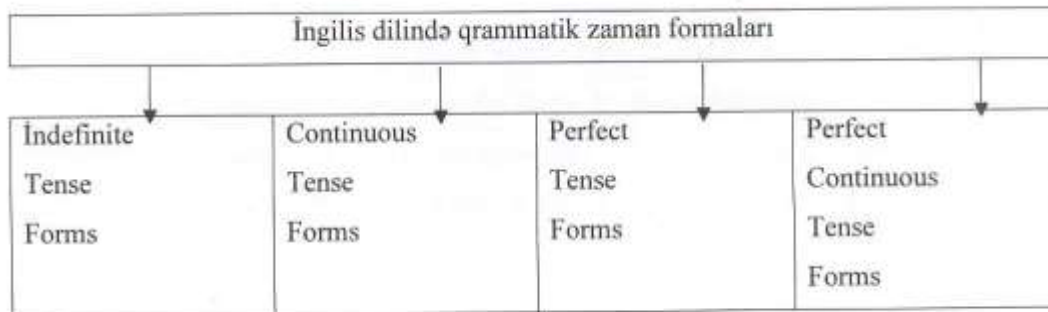
A.Axundov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq obyektiv və qrammatik zamanların münasibətlərini, sərhədlərini müəyyənləşdirmiş, həmçinin zamanlar arasında fərqləri göstərmişdir. Qrammatika müəyyən əlamətlər vasitəsilə hərəkət və halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir. Obyektiv zaman keçmiş [k], indiki [i] və gələcək [g] zamanları əldə etdiyi üçün obyektiv və qrammatik zaman kateqoriyalarının bir-biri ilə əlaqəsi aşağıdakı şəkildədir $Z_0=k+i+g$ (1, s. 5).

Qrammatik zaman keçmiş + indiki + gələcək zamanların toplusudur. Obyektiv zamandan fərqli olaraq üç qrammatik zamanın müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif növləri vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində keçmiş zamanın “nəqli” və “şühidi”, gələcək zamanın “qəti” və “qeyri-qəti” kimi növləri mövcuddur. İndiki zamanın isə bu cür növü yoxdur.

Oruc Musayev öz kitabında yazır: “İngilis dilində zaman sistemi tipoloji cəhətdən ondan fərqlənən Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox modelləri əhatə edir. Belə bir sıra yaranır: indiki zamanın qeyri-müəyyən forması - indiki zamanın davamedici forması - indiki zamanın bitmiş forması - indiki zamanın davam edib bitmiş forması. Bu formalar, eyni ilə keçmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək zamanlarda da işlənir. Beləliklə $4 \times 4 = 16$ qrammatik zaman forması ingilis dilinin zaman kateqoriyasının Azərbaycan dilinin zaman sistemindən fərqləndirir (2, s. 41-54).

Dilə təfəkkürün qırılmaz vəhdəti ilə bağlı meydana çıxan obyektiv və qrammatik zamanlar arasında olan müstəqim uyğunluq mövcuddur. Qrammatik zaman obyektiv ələmdəki hərəkət və hadisələrin daxil olduğu zaman münasibətlərini dildə inikas etdirir. Hər bir dildə obyektiv zamanı ifadə etmək üçün özünəməxsus formalar (analitik və sintetik) vardır ki, bunlar qrammatik zamanı özündə birləşdirir.

Məlumdur ki, bütün zamanlar yalnız indiki zamana əsasən müəyyənləşir. İndiki zaman bütün zamanlar üçün əsas meyardır.

Qrammatik zaman fəlsəfi zamanı əks etdirərək hərəkətin danışıq momentinə və ya zaman əlaqəsinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı digər bir danışıq momentinə mütləq və nisbi olmaqla iki yerə bölünür.

Azərbaycan dilində də qrammatik zaman xüsusi qruplar təşkil edir. İngilis dilində isə vəziyyət başqa cürdür. Doğrudur, bu dildə də qrammatik zaman hərəkətin danışıq momentinə münasibətinə görə müəyyənləşir. Ancaq danışıq momentinə görə müəyyənləşmiş qrammatik zaman həmin dildə qeyri-müəyyən, sürətli (davamlı), bitmiş kimi qrupları özündə birləşdirir.

Bu fərqli əlamətlərə baxmayaraq, feilin zaman sistemində ingilis və Azərbaycan dilləri üçün ümumiyyətlə bir xüsusiyyət mövcuddur. Bu da odur ki, hər bir proses və hərəkət yalnız üç zaman daxilində - keçmiş, indiki və gələcək zamanda baş verir.

J.Rəhimov, T.Hidayətzadə “İngilis dilinin praktik qrammatikası” adlı kitalarında qeyd edirlər: “Gələcək Perfect zaman formasının işlədilməsi. Bu zaman forması gələcəkdə müəyyən vaxtdan əvvəl tamamlanacaq hərəkəti ifadə edir. Gələcək müəyyən vaxtı göstərmək üçün aşağıdakı zaman zərflərindən istifadə edilir: *by 2 o'clock (by 3, by 5 o'clock, etc) - saat ikiyə kimi (saat üçə, beşə və s. kimi); by Monday (by Friday, by Sunday, etc) - bazar ertəsinə qədər (cümə gününə, bazar*

*gününa qədər və s.); by the end (beginning) of the month - an axırına (əvvəlinə) qədər; by the end (beginning) of April - aprelin axırına (əvvəlinə) qədər və s. Belə ifadələrdə bu önlüyü dilimizə **qədər, kimi** sözləri ilə tərcümə edilir.*

I shall have written my exercises by 5 o'clock

Mən saat beşə kimi tapşırıqlarımı yazıb qurtaracağam.

By the end of June we shall have passed all our exams.

İyunun axırına kimi bütün imtahanlarımızı verib qurtaracağıq.

Gələcək müəyyən vaxt şərt və zaman budaq cümlələrində ifadə olunan hərəkətlə də göstərilə bilər. Bu budaq cümlələrində olan hərəkət indiki İndefinite zaman forması ilə ifadə olunur (3, s. 32-58).

I shall have written my exercises before she returns.

O qaçıdana kimi mən tapşırıqlarımı yazıb qurtaracağam.

We shall have finished our work in time if he helps us.

Əgər o bizə kömək etsə, biz işimizi vaxtında qurtaracağıq.

When, fater, till, unutil, if və s. bağlayıcıları ilə başlayan gələcək bitmiş hərəkəti ifadə edən şərt və zaman budaq cümlələlərində gələcək Perfect zaman forması işlədilmir. Belə cümlələrdə gələcək Perfect zaman forması əvəzinə indiki Perfect zaman forması işlədilir. Adətən belə halda baş cümlədə gələcək İndefinite zaman forması işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Felin zamanları. Bakı, 1961, s. 5
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, s. 41-54.
3. Rəhimov J., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı: Elm, 1960, səh: 32-58.
4. Берман И.М. Краткая практическая Английского языка. М. 1982, Изд. "Наука". стр: 116-132.
5. Фролова Т.Ф. Грамматика английского языка. М. 1961, Изд. "просвещение". с: 42-34
6. Ярцева В.Н. Становление и развитие современного английского языка. М., 1968, Изд. "Наука". стр: 125-167.

Açar sözlər: zaman, temporalıq, nitq zamanı, lingvistik zaman, inkişaf.

Key words: time, temporality, speech time, linguistic time, development

Ключевые слова: время, темпоральность, речевое время, лингвистическое время, развитие

Theoretical problems of the grammatical tense category in modern linguistics and its comparative characteristics in the english - Azeri languages

Summary

This paper presents the notions of time and temporality. It is noted that the time in a language belongs to such categories by which some relationship is set up between linguistic and extralinguistic activities of a human being. The time relates to such categories that not only are described by means of language, but appear in the language itself, its vocabulary and grammatical structure.

At the same time, this article provides references to the opinions of scientists such as T.Desherieva, M.Makovsky, and Y.Karaulov. With reference to the linguistic time M.Makovsky recommends to distinguish two features. The author considers the linguistic time in terms of diachronic study of linguistic units. The paper further provides the analysis of notions such as linguistic time and grammatical tense.

Теоретические проблемы грамматической категории времени в современной лингвистике и ее сравнительная характеристика в английско-азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматриваются понятия времени и темпоральности. Отмечается, что в языке время относится к таким категориям, с помощью которых между лингвистической и экстралингвистической деятельностью человека устанавливается связь. Время входит в ряд таких категорий, которые не только описываются посредством языка, но и проявляются в самом языке, его словарном составе и грамматическом строении.

В тоже время в статье даются ссылки на высказывания ученых-лингвистов Т.Дешериевой, М.Маковского, Ю.Капаулова, М.Маковской, ссылаясь на лингвистическое время, рекомендует проводить различие между двумя особенностями. Автор рассматривает лингвистическое время с точки зрения диахронного изучения языковых единиц.

RƏYÇİ: Rədiq Cəfərov- filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Məmmədova Ziyafət Əhəd qızı³⁷
ƏSRƏF İBN ŞƏRƏF ƏL- MÜZƏKKƏR ƏL- FARUQİNİN
“DANEŞNAME-YE QƏDƏRXAN” LÜĞƏTİ

On əsrdən çox tarixə malik olan farsdilli leksikoqrafik əsərlər əsasən Azərbaycan, İran, Opta Asiya və Hindistanda yaranmışdır. Bu lüğətlər farsdilli ölkələrin xalqlarının mədəniyyətinin və elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. O da məlumdur ki, XIII-XV əsrlərdə yazılmış farsdilli leksikoqrafik əsərlər əsasən Hindistanda meydana gəlmişdir. Fars dili o dövrdə o qədər inkişaf edir ki, alimləri, ədibləri, şairləri saraya toplamaqla bu dili saray dili elan edirlər və onları elmi əsərlərlə yanaşı leksikoqrafik əsərlər də yazmağa təhrik edirlər.

Farsdilli leksikoqrafik əsərlərin Hindistan məktəbinə aid olan nadir əlyazmalarından biri də Əşrəf ibn Şərəf əl-Müzəkkər əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərxan” əsəridir. “Daneşname” sözünün mənası Dehxoda “lüğətnamə”sində “hikmət, elm və bilikdən ibarət olan kitab” kimi şərh edilir. Sözlüyü elmin müxtəlif sahələrinə aid olan bu lüğətin yeganə əlyazma nüsxəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılmaqdadır. Lüğətin adına demək olar ki, tarixi əsərlərdə və təskirələrdə rast gəlmək olmur. İlk dəfə 1958-ci ildə Tacik alimləri Rəhim Haşim və Şərifcan Hüseynzadə Rudəkinin 1100 illik yubileyi münasibətilə yazdıqları məqalədə bu əsərin müəllifi və yazılma tarixi haqda qısa məlumat vermiş və bu lüğətin hərtərəfli tədqiqata ehtiyac duyulduğunu qeyd etmişlər (1,s.209-221). Lakin bu müəlliflərin məqaləni yazmaqda məqsədləri yalnız bu əsərdə təsadüf olunan Rudəki beytlərini tapmaq və araşdırmaq olmuşdur.

Tanınmış Rus Şərqsünas alimi S.İ.Bayevski 1989-cu ildə nəşr etdirdiyi “XI-XV-ci əsrlərdə yazılmış ilk fars leksikoqrafik əsərlər” adlı kitabında (2,s.60-62) bu əsər və onun əlyazma nüsxəsi haqda nisbətən geniş məlumat vermişdir. Müəllif əsərin əlyazma nüsxəsinin yalnız AMEA əlyazmalar institutunda saxlanıldığını və ondan geniş istifadə etdiyini qeyd etməklə bərabər, bu lüğət haqda ilk tədqiqat işi apararı Tacikistan alimləri Rəhim Haşimin və Şərifcan Hüseynin də adlarını çəkərək onların həmin məqalədə buraxdıqları səhvləri qısa da olsa qeyd etmiş və öz münasibətini bildirmişdir (2,s.62). S.İ.Bayevski bu əsərin sonunda 99 farsdilli lüğətin siyahısını qeyd edir. Burada “Daneşname-ye Qədərxan” lüğəti dördüncü yerdə verilmişdir (2,s.148).

Bir neçə ildən sonra, (1372) 1993-cü ildə İran alimi İsmayıl Hakeminin Tehran Universitetinin Ədəbiyyat və Humanitar Elmlər İnstitutunun elmi jurnalında “Daneşname-ye Qədərxan”və fərəngha-ye farsı” (“Daneşname-ye Qədərxan” və farsdilli lüğətlər) adlı məqaləsi (3) çap olunur. Lakin əfsuslar olsun ki, bu məqaləni internetdən əldə etmək mümkün olmadı.

1996-cı ildə BDU Şərqsünaslıq fakültəsi, İran filologiyası kafedrasının bir qrup müəllimi ilə birlikdə Tehran Universitetində ixtisas artırma kursunda iştirak edirdim. Bizə dərs deyən müəllimlərdən biri də həmin İsmayıl Hakemi idi. O, mətnşünaslıq fənnindən danışarkən “Daneşname-ye Qədərxan” lüğəti haqda məlumat verirdi və onun yalnız bir əlyazma nüsxəsinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanıldığını və bu əsəri əldə edərək onun tənqidi mətnini hazırlamaq arzusunda olduğunu bildirdi. Bizim həmkarımız mərhum Mənzərə xanım Məmmədova uzun illər Əlyazmalar İnstitutunda işlədiyinə görə ona söz verdi ki əsərin fotofaksimelisini sizə çatdırı bilərəm. Beləliklə bir neçə ildən sonra İsmayıl Hakemi bu əlyazmanın fotofaksimelisini əldə etdi. Amma əfsus ki, 2018-ci ildə dünyasını dəyişmiş və bu işi sona çatdırmağa ömür vəfa etməmişdir.

Mərhum Mənzərə Məmmədovahəmişə bu əsər haqda çox həvəs və maraqla danışardı. Ona görə də bu lüğətin üzərində çox çalışdıqdan sonra 2014 cü ildə bu əlyazmanın fotofaksimelisi ilə birlikdə tərtib etdiyi “Əşrəf ibn Şərəf əl-Müzəkkər əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərxan” (4) adlı kitab nəşr etdirmişdir. Çox çətin oxunan süls xətti ilə yazılmış bu əsərin əlyazmasının fotofaksimelisindən istifadə etmək müasir oxucular üçün demək olar ki şox çətinindir. Çünki, əlyazmanın sonunda qeyd olunduğu kimi bu nüsxə katib İshaq ibn İbrahim əl Boxari tərəfindən tərtib olunmuş lüğətin ilk köşürülmə variantıdır (4,s.508). Hətta bəzi mütəxəssislər bu əlyazmasının “Roqa” və “Təəliq” xətti ilə də qarışıq yazıldığını iddia edirlər. Burada hərflərin yazılış tərzində eyni deyil, müxtəlif variantlarda yazılmışdır. Məsələn: a)“əlef” hərfi təklikdə yazılarda “lam” hərfinə çox oxşayır; b)“dal” hərfi “ye” hərfilə birləşir və eynilə “əlef”in “ye” ilə birləşmiş variantına bənzəyir; c)“ha” hərfi sözün əvvəlində gah “mim”, gah da “sad” hərfinə bənzəyir; ç)“dal”,“re” və “vav” hərflərinin yazılışı çox oxşayır,d)qədim yazılarda olduğu kimi üç nöqtəli hərflər çox hallarda bir nöqtə ilə göstərilir; və s.

Əlyazmada bu qəbildən olan qeydlər daha çox nəzərə çarpır. Oudur ki, M.Məmmədova ən azı əlyazmanın müqəddiməsinin ya müasir xətlə yazılı variantını, ya da tərcüməsini əlavə etsəydi daha faydalı olardı. Çünki, əlyazmanın fotofaksimelisini köçürən zaman bir çox hallarda yazılar pozulub və oxunulmaz vəziyyətdədir. Digər tərəfdən bəzi hallarda əlyazmasını köçürən müəllif tərəfindən buraxılan səhvlər də nəzərə çarpır.

“Daneşname-ye Qədərxan” lüğətinə həsr olunmuş bu əsərin əvvəlində, müəllif XY əsrə qədər yazılmış və artıq dörd əsrlik tarixə malik olan fars leksikoqrafiyasının müxtəlif tipli lüğətləri haqda qısa da olsa məlumat verir(4,s.3-5) Müqəddimədən sonra bu əlyazmasında müxtəlif sahələrə aid olan dil vahidləri və terminlər, sözlərin sıralanma prinsipləri, lüğət maddələrinin quruluşu, sözlərin izahı zamanı istifadə olunan izah üsulları və nəhayət əyani şəkildə verilmiş şeir beytlərində nəzərə çarpan qüsurlar, o cümlədən müəllifləri və mətni dəyişdirilmiş beytlərin siyahısı təqdim olunur (4,s.6-29). Lakin, əfsuslar olsun ki, bu misalların heç birisinin nə müəllifi, nə də mənbəyi məlum deyildir. Çünki, M.Məmmədova qeyd

³⁷ BDU, Şərqsünaslıq fakültəsi, Orta Şərq dilləri kafedrası, baş müəllim. mziyafat@gmail.com

etdiyi bütün misalların səhifəsini əlyazmada olduğu kimi (məs:1a, 5b, 8a, 10b və s.) göstərsə də, əsərə əlavə olunan fotofaksimelisində səhifə nömrələri yoxdur. Kitabəlyazmanın fotofaksimelisi ilə birlikdə sona qədər səhifələnmişdir. Məlumdur ki, müəllifin istifadəsində olan əlyazma tam şəkildə səhifəli olub.

M.Məmmədova hətta lüğətdə sözlərin izahı zamanı Əl-Faruqinin istifadə etdiyi şeir beytlərini belə araşdırmışdır. Bu şeir nümunələri “Müəllifləri dəyişdirilmiş beytlər”, “Mətni dəyişdirilmiş beytlər”, “Sözləri dəyişdirilmiş beytlər”, “Sözlərin sırası dəyişdirilmiş, sətirlərin yeri dəyişdirilmiş beytlər”, “Sözləri sinonimlə əvəz olunmuş beytlər” başlıqları altında bir neçə beyt misal gətirilsə də heç birinin mənbəyi (səhifəsi) və müəllifi qeyd olunmur. Bu beytlərinəslində kimə məxsus olduğu da qaranlıq qalır (4,s.29)

Hətta “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətində şeir nümunələrindən istifadə olunmuş bir qrup müəllifin yalnız adı qeyd olunmaqla onların şeir beytərinin “Başqa mənbələrdə” (yənikipin adı ilə) və “Hansı sözlə əlaqədar işlənmişdir” adı altında cədvəl də tərtib edilib. Burada yalnız müəlliflərin adı çəkilir və sanki qeyri-müəyyən bir mənbədə kimə məxsus olduğu qeyd olunur. Beləliklə yalnız sözlərin siyahısı və qarşısında həmin sözün izahını əyaniləşdirmək üçün işlədilən (hər hansı bir) beytin yalnız müəllifinin adı və hansısa başqa bir mənbədə həmin (naməlum) beytin müəllifinin adı göstərilir. Yəni burada məsələ beysiz və müəllifsiz həll olunur?(4,s.28,29)

Digər klassik leksikoqrafik əsərlərdən (lüğətlərdən) fərqli olaraq M.Məmmədova bu kitabda lüğət maddələrinin baş sözlünün, yəni şərh olunan sözlərin əlifba sırası ilə siyahısını tərtib edərkən səhifələr göstərilməmişdir. Kitabın 22-ci səhifəsindəki aşağıdakı qeydi oxuyanda sevindim: “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətində işlədilən sözlərin sıralanma üsululüğətdən istifadə işini çətinləşdirir. Bunu nəzərə alaraq sonda lüğətin sözləri düzünə əlifba sırası ilə əlyazmasındakı səhifəsi ilə ayrıca verilmişdir (4,s.22) Kitabın sonu isə əlyazmanı köçürən müəllifin qeydi ilə bitir. Odur ki, lüğətin əlyazma nüsxəsindən istifadə etmək və sitat gətirmək çətinləşir.

Yalnız əlyazma nüsxəsi mövcud olan “Daneşname-ye Qəderxan” lüğət elm aləminə o qədər də tanış olmasa da kitabın müqəddiməsində onun müəllifi və yazılma tarixi haqda qısa da olsa məlumat əldə etmək olur. Müəllifin adı Əşrəf ibn Şərəf əl-Mozəkkər əl-Faruqi kimi deyir olunur. Həmçinin müəllifin bu əsəri Dilavərlər nəslindən olan Qurilər sülaləsinin əmiri Hindistanın Çəndiri ostanının valisi Qəderxan ibn-Zəfər xana ithaf etdiyi göstərilir. Əsərin yazılma tarixini də belə qeyd edir: “Peyğəmbər Əleyhüssəlamın hicrətindən 807 il keçmiş Zilhiccə ayının 21-də (Miladi tarixi ilə 1405-ci ilin iyun ayında) yazıldı”(4, s.66-67).

Əsərin müqəddiməsindən məlum olur ki, müəllif bu lüğəti yaşayışını təmin etmək, gəlir əldə etmək məqsədilə yazmışdır. O, yazır: “Öz-özümə dedim ki, bülbül gülün şöləsi (gözəlliyi) olmasa təbəssüm etməz, tutuquşu şəkərsiz oxumaz” (4,s.61). Müəllif bu lüğəti yazmaqda əsas məqsədini isə belə izhar edir: “Həmişə müxtəlif lüğətlərdə, həmçinin şirindilli şairlərin pərakəndə halda olan beytlərində pəhləvi dilində rast gəldiyim sözləri, kitabların ən yaxşısı olan Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə”sində, Xacə Firdovsinin “Şahnamə”sində təsadüf edilən çətin anlaşılan sözlərə, həkimlərin tibbdə işlətdikləri ədviyyat və bitki adlarının izahına həsr olunmuş bir lüğət tərtib etmək arzusunda olmuşdum ki, oxucular “Şahnamə” və “İskəndərnamə”ni, həmçinin tibb kitablarını oxuyarkən bu lüğətin varlığından bəhrələnsinlər”(4,s.57-58). Əl-Faruqinin Nizaminin adını çəkməsi yəqin ki, təsadüfi olmamışdır. Çünki, Dahi Nizamiyə dövrün şahları, dövlət başçıları daim böyük hörmət bəsləmişlər və onun poemalarını sevä-sevä oxumuşlar.

Bir müqəddimə və 22 bəbdən ibarət olan “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətinin müəllifi, dövrün ənənəsinə sadıq qalaraq Allaha və peyğəmbərlərə sitayişlə başlayır (1,s.56-60). Müqəddimənin ikinci hissəsi İranda qədimdə işlənən ayları, günləri və bayramlarının adları qeyd olunur. Şəmsi tarixi ilə verilən hər bir ayın altında əlavə olaraq Qəməri tarixilə də adları verilmişdir. Məsələn:

خورداد اردیبهشت فروردین ... ربيع الاول ماه صفر ماه محرم
...
Əslində müəllifin hər iki tarixlə ilin aylarının adlarını belə şərh etməsi uyğun gəlmir. Çünki, məlum olduğu kimi Şəmsi tarixi ilə göstərilən aylar Günəşin, Qəməri tarixilə verilən aylar Ayın Yer ətrafında fırlanmasına əsaslanmışdır. Müəllifin bunu yazmaqda məqsədi yəqin ki, hər iki tarixlə 1-ci, 2-ci, 3-cü və s. 12 ayın adlarını qeyd etmək olmuşdur.

Beləliklə ayların hər birinin adından sonra ayın 30 gününün də qədimdə işlədilən adları verilir: Mütəqəddimənin sonunda qədimdə İranda keçirilən 6 bayramın da adları və onların dəqiqliklə hansı günlərə təsadüf olunduğu qeyd edilir:

نوروز (نخست روز فروردین) ، خزان (هشتم روز از مهر بود) ، سده (دهم روز بهمن) ، فروردین (پنج روز آذر آبان) ، مهرگان (شانزدهم از مهر ماه) ، بهمنجه (اول روز بهمن)
(1, səh. 72-74)

Məlumdur ki, Şərq yazarlarının əsərlərində və tibb kitablarında elə sözlərə rast gəlmək olur ki, ictimai həyatda baş verən hadisələr nəticəsində anlaşılmaz olmuşdur. Məhz buna görə də, qədim lüğətlər adətən dildə çox işlənən və məlum sözlərin yox, yalnız şeirdə təsadüf olunan çətin anlaşılan sözlərin izahına həsr olunmuşdur. Fars dili şeir dili kimi tanındığına və hələ ilk dövrlərdən başlayaraq bütün farsdilli lüğətlərdə hər bir dil vahidinə verilən izahı əyaniləşdirmək və onun izahını bir daha zənginləşdirmək məqsədilə şeir beytlərindən misallar gətirilmişdi. Bu şeir nümunələri dövrün yüzlərlə tanınmış söz ustalarının əsərlərindən seçilərək, lüğətə daxil edilən sözlərin həqiqi, məcazi, leksik, sintaktik, nominativ və başqa mənalarının təsdiqi üçün işlədilmişdir. “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətinin müəllifi də bu ənənəyə sadıq qalmaqda lüğətdə səksənə yaxın farsdilli şairin şeir beytlərindən istifadə etmişdir. Lakin müəllif əsərin müqəddiməsində, yalnız yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Nizaminin “İskəndərnamə”sini və Firdovsinin “Şahnamə”cindən başqa istifadəsində olan digər bədii, elmi,

dini, tarixi, tibbə aid olan, həmçinin leksikoqrafik əsərlərin adını qeyd etməmişdir. Şübhəsiz ki Əl-Faruqi özündən əvvəl yazıb yaradan Qətran Təbrizinin “Təfasir-fil-loğət-ol-fors”undan, Əsədi Tusinin “Loğət-e fors” və Məhəmməd Naxçıvanının “Sihah-ol-fors” əsərlərindən geniş istifadə etmişdir. Çünki o, həm də onların yolu ilə gedərək lüğəti sözlərin son hərfinə görə düzməklə şeir dilinə həsr olunmuş bir maraqlı lüğət yazmağa çalışmışdır. Beləliklə, Əl-Faruqi dövrün şairlərinin minə yaxın şeir nümunəsini illüstrativ vasitə şəklində işlətməmişdir. Bu yazarlar içərisində ən çox adı çəkilənlər: XII əsrin Gəncəli dühası Nizami Gəncəvi (195 beyt), XII əsrin şairi Suzən Səmərqəndi (106 beyt), IX əsrin fars-tacik şairi Əbu Abdulla Cəfər Rudəki (60 beyt), XI əsrin məşhur fars şairi Firdovsi (57 beyt), XII əsrin Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani (45 beyt) və başqaları olmuşdur. Əl-Faruqinin şeir beytlərindən istifadə etdiyi şairlərin içərisində qədim təskirələrdə adlarına təsadüf olunmayan Salar, Doxtər-e kağəzmal, Təyyar, Olvi, Əli, Qayel, Bəhrəmgur, Tacdəbir, Ədib və s. kimi yazarlar da vardır. Bundan əlavə Əl-Faruqinin bir qrup beytlərin müəllifini “Həkim”, “Şaer”, “Bozorgi” kimi adlandırmasından məlum olur ki, bu beytlərin müəlliflərini dəqiq bilmədiyindən onların adını qeyri-müəyyən həkim, şair, böyük bir şəxs kimi qeyd etmişdir. Halbuki əsərdə məsələn, müəllifi “Şaer” olan 106 beytin əksəriyyəti başqa mənbələrdə Dəqiqinin, Təyyanın, Əbu Şəkurun, Xosrovinin, Şaker Boxarinin, Rudəkinin, Əscedinin və başqalarının adları ilə qeyd olunur.

Beləliklə bu kiçik məqalədə belə tarixi və nadir əlyazma haqda geniş yazmaq mümkün olmadı. Lüğətin təcrübəli leksikoqraflar, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər və digər araşdırıcı mütəxəssislər tərəfindən ətraflı şəkildə tədqiqinə ehtiyac duyulur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Həşem R., Hüseynzadə Ş., Daneşname-ye Qəderxan və əhəmiyyət-e an dər amuxtən-e asar-e Rudəki və miras-e ədəbi-ye ma (məcmu-e məqaləha), nəşriyyat-e douləti-ye Tacəkəstan 1958.
2. С.И.Байевский, Ранняя персидская лексикография, XI-XV вв. Москва 1989, 165 ст.
3. Noor Mags <http://www.norm...> Daneşname-ye Qəderxan və fərhəngəha-ye farsī, Hakemi Doktor Esmail, sal-e 1372, şomare 1,2,3,4 (Səh.28-36).
4. M.H.Məmmədova, Əşrəf ibn Şərəf-əl Müzəkkər-əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qəderxan” əsəri. Bakı 2014, 509 səh.
5. WWW.Vajehyab.com, Loğətname-ye Dehxoda
6. <https://ganjoor.net>, Gəncur
7. Açar sözlər: leksikoqraf, Əl-Faruqi, izahlı lüğət, Daneşname-ye Qəderxan, əlyazma nüsxəsi

DICTIONARY OF “DANESHNAME-YE QADARKHAN” BY ASHRAF IBN SHARAF AL- MUSAKKAR AL- FARUGHİ

Summary

One of the rare manuscripts belonging to the Indian school of Persian-language lexicographic works is Ashraf ibn Sharaf al-Muzakkar al-Faruqi's "Daneshname-ye Qadarkhan".

The only manuscript copy of this dictionary, whose vocabulary covers various fields of science, is preserved at the M. Fuzuli Institute of Manuscripts of the Azerbaijan National Academy of Sciences. The name of the dictionary is almost never found in historical works and annotations.

In 2014, Manzare Mammadova compiled a brief analysis of this manuscript along with its photofacsimile and published a book titled “Ashraf ibn Sharaf al-Muzakkar al-Faruqi's “Daneshname-ye Qaderkhan””.

RƏYÇİ: dos. N.Musayeva

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ƏLAQƏLƏNMƏSİNDƏ ƏVƏZLİYİN ROLU

Azərbaycan ədəbi dilində mübahisəli nitq hissələrindən biri də əvəzlikdir. Dilçilikdə əvəzliyin bir nitq hissəsi kimi varlığı barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Digər nitq hissələrinin ümumi qrammatik mənası olur. Yəni isim əşya ilə, sifət və zərf əlamətlə, say kəmiyyətlə, feil isə hərəkətlə bağlıdır. Amma əvəzlik hansısa bir məfhumun, anlayışın adı deyil. İsim, sifət və digər nitq hissələri həyatı tələbdən meydana gəlibsə, belə sözlərin dildə varlığı zərurətdən əmələ gəlibsə, əvəzlik üçün belə real zəmin, belə zərurət yoxdur. Bu baxımdan, əvəzlik boş sözlər, ya da ən sirli sözlər adlandırılmış, bəzi hallarda isə köməkçi nitq hissələrinin içərisinə daxil edilmişdir. Lakin biz bununla razılaşa bilmərik. Əvəzlik boş sözlər və ya köməkçi nitq hissəsi olmayıb, onlar lüğəvi mənaya daşıyır, cümlədə əvəz etdiyi nitq hissələrinin suallarına cavab verir, cümlə üzvü kimi mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik vəzifələrində çıxış edir. Həm də inkişaf etmiş dillərin bir çoxunda əvəzliklər vardır.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda iki cür sintaktik konstruksiya özünü göstərir. Bunlardan biri nominativ xarakterə malik olan söz birləşməsi, ikincisi isə predikativ xarakterə malik olan cümlədir. Söz birləşməsi həmişə cümlə vasitəsilə özünü göstərir. Cümlə isə həm təklikdə, həm də digər cümlələrin tərkib hissəsi kimi işlənir. Bir predikativ mərkəzi olan, cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bir fikri ifadə edən sintaktik konstruksiyaya sadə cümlə, iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya isə mürəkkəb cümlə deyilir. Sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə “sadə cümlə”lərdən və onların müxtəlif şəkildə birləşmələrindən təşkil olunur. Ayrıca işlənən sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsində iştirak edən “sadə cümlə”dən fərqlənir. Ayrı işlənən sadə cümlənin özünəməxsus cümlə intonasiyası olur, amma mürəkkəb cümləni təşkil edən ayrı-ayrı “sadə cümlə”nin hər birinin xüsusi bitmə intonasiyası olmur. Onların əmələ gətirdikləri mürəkkəb cümlənin bir ümumi bitmə intonasiyası (cümlə intonasiyası) olur. Demək, cümlə intonasiyasına malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tikinti materialına çevrilərkən özünün bitmə intonasiyasını itirir, mürəkkəb cümlənin ümumi intonasiyasına tabe olur. Məsələn:

1. Rafiq əkin əkmiş, Bənövşə isə ona yemək bişirmişdi.
2. Nərgiz, dərs oxumuş, ev tapşırıqlarını yazmışdı.

Diqqət yetirsək, görərik ki, burada birinci cümlə mürəkkəb, ikinci cümlə isə sadədir. Çünki birinci cümlənin bir bitmə intonasiyası var, biz cümləni oxuduğumuz zaman intonasiyası vasitəsilə davam edəcəyini başa düşürük. Mürəkkəb cümlədəki hərəkətləri reallaşdıran ayrı-ayrı subyektlərdir və hər birinə aid predikativ mərkəz (xəbər) işlənmişdir. Amma ikinci cümlədə biz bunları müşahidə etmirik. Sadə cümlədə hərəkəti edən yalnızca bir subyektdir və predikativ mərkəz ona məxsusdur. İkinci cümlədəki sadə cümlənin xəbəri həmcinsdir. Həmcins xəbər bir mübtəda ilə bağlıdırsa, onda başqa bir predikativ mərkəz əmələ gələ bilmir; buna görə də sadə cümlə həmcins üzvlər hesabına nə qədər genişlənsə də, sadə cümlə çərçivəsində qalır. Xəbərlərdən biri digər bir mübtəda ilə əlaqələnib, yeni bir predikativ mərkəz əmələ gətirdikdə, artıq tabesiz mürəkkəb cümlə meydana çıxmış olur.

Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındakı fərq, hər şeydən qabaq, quruluş fərqidir. Eyni mənanı sadə cümlə ilə də, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olar. Məsələn, “Mən eşitdim ki, Ülkər İstanbuldan qayıtmışdır” cümləsi mürəkkəb, “Mən Gülgünün Londondan qayıtdığını eşitdim” cümləsi isə sadədir.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında birləşməsindən əmələ gəlir.

Tabesiz mürəkkəb cümlə bərabərhüquqlu tərkib hissələrdən ibarətdirsə, tabeli mürəkkəb cümlə qrammatik cəhətdən biri üstün, digəri ona tabe olan hissələrdən ibarətdir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə həmin hissələr qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdırsa, tabelidə bu asılılıq birtərəflidir.

Amma bu fərqlərə baxmayaraq, hər iki mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələnməsində əvəzlilərin mühüm rolu vardır. Lakin bunlar tabesiz mürəkkəb cümlədə bir funksiyada, tabeli mürəkkəb cümlədə isə başqa funksiyada çıxış edir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə iştirak edən əvəzlik özündən əvvəl deyilənə işarə edir və əvəzliyin məzmunu özündən qabaqkı hissədən bəllidir. Buna görə də özündən sonra onun izahata ehtiyacı olmur. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində əvəzlik ona görə işlədilir ki, orada buraxılan üzvün yerini tutsun və məzmunu özündən əvvəl söylənmədiyi üçün özündən sonra budaq cümlə vasitəsilə izah edilsin. Beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edən işarə əvəzlilikləri məlumlarla işarə edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə belə əvəzliliklər məzmunca izah edilməli olur, yəni məchullara işarə etmiş olur.

I. – At dedin, verdik, ata arpa dedin, düzəltдик, atın yəhər-əsaı yoxdu, onu da Murtuz Murtuzov üçün aldıq! [7, s. 95]; - Zalov da çox bəd başlamışdı, xam dayı şap-şapa öyrədən kimi, onu da yavaş-yavaş rüşvətə öyrətdilər [7, s. 103].

II. Onu da deyim ki, Mürsəlin qazancı yaxşıdır [7, s. 113]; Elə yuxarı obadakı Səməd kişinin oğlunu götür, onu da mən adam eləmədimmi? [8, s. 65]

³⁸ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Dövlət Universiteti

I qrup cümlələrdə işlənən onu əvəzliliklərinin məzmununu aydındır, çünki özündən əvvəl deyilənlərə işarə üçün işlənmişdir. Lakin II qrup cümlələrdəki onu əvəzliliklərinin işləndiyi komponentin (baş cümlənin) daxilində məzmununu aydın deyil. Onların işarə etdikləri məzmunlar sonrakı komponentdədir (budaq cümlədədir). Bu yolla da komponentlər bir-biri ilə əlaqələnmiş olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr əksər hallarda cümlənin nəqli cümlələrin birləşdirilməsi ilə qurulur. Belə cümlələr də öz quruluşları etibarilə müxtəsər, geniş və ya yarımçıq olurlar. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin (komponentlərinin) aşağıdakı xüsusiyyətləri olur:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin, adətən, ayrıca mübtədə və xəbəri olur. Məsələn: May ayı girmiş, hava qızmışdı; Nə yağış yağdı, nə də hava əməlli-başlı açıldı və s.

Bir mübtədəsi, iki xəbəri (xəbər çox da ola bilər) olan cümlələr adətən həmcins üzvlü cümlə sayılır.

Bəzən ikinci hissədəki xəbər başqa bir mübtədə ilə əlaqələnir və beləliklə, iki predikativ mərkəz yaranır. Məsələn:

1) Aysu dərstdə oturmuşdu, amma elə hey anasını düşünürdü.

2) Aysu dərstdə oturmuşdu, amma fikri anasının yanında idi.

Bu cümlələrin məzmunları arasında fərq azdır, lakin birinci cümlədə bir ortaq mübtədə olduğu üçün o, həmcins xəbərlili sayılır; ikinci cümlənin tərkib hissələrinin hər birinin ayrıca mübtədəsi olduğu üçün o, tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ismi xəbərlili cümlələr də ola bilər:

Evin yaraşığı uşağıdır, süfrənin yaraşığı – qonaq (Atalar sözü); Otağın bir tərəfində Sənubər paltar tikir, Hidayət isə stolun üstünə tökdüyü kitablarla məşğuldur və s.

Bu misallardan birincisinin hər iki komponenti, ikincisinin isə ikinci komponenti ismi xəbərlidir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində elliptik “cümlələr” iştirak edə bilər. Ya bir tərəf, ya da o biri tərəf (və ya tərəflər) elliptik cümlə ola bilər:

Mərd özündən bilər, namərd yoldaşdan (Atalar sözü); Qüvvə hər şeyi sındırır, ağıl-qüvvəni (Atalar sözü); Qızıl quş əldə gəzər, gözəl qız – dildə. (Atalar sözü). Dövlətdə dəvə, övladda nəvə (Atalar sözü); Gəlmək qonaqdan, yola salmaq ev ziyəsindən (Atalar sözü) və s.

Ellipsisə uğrayan cümlə üzvünü bərpa etmək olur.

2. Ola bilər ki tərkib hissələrin bir ümumi mübtədəsi olsun, lakin xəbərlər felin müxtəlif şəkilləri ilə ifadə edilsin. Bizə görə, belə cümlə həmcins üzvlü deyil, tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edilməlidir, məsələn: Həkim axşam saat 7-də gəlməli idi, indi gələr. Burada birinci xəbər (gəlməli idi) felin vacib şəklində, ikincisi isə xəbər şəklindədir. Bunları həmcins saymaq olmaz. Cümlənin hissələri ayrı-ayrı aspektlərdədir. Feil şəkilləri müxtəlif olduğu üçün, onların ifadə etdiyi modallıq da müxtəlifdir.

3. Tərkib hissələrin ya biri, ya da o biri və ya o biriləri təkterkibli “cümlə” ilə ifadə olunarsa, belə cümləni də tabesiz mürəkkəb cümlə saymaq lazımdır, məsələn: Ona çay süzdü, süd verdi, ancaq başını qaldıraraq qızın üzünə baxa bilmədi [8, s. 128]; Sırrını dosta demə, dostunun da dostu var (Atalar sözü); Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni, yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni (Atalar sözü) və s.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri semantik, struktur və fonetik vasitələrlə bir-biri ilə əlaqələnir. Komponentlərin mənaca əlaqələnməsi, onların sırası, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, işarə əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkilçiləri, komponentlər üçün ortaq elementlər, zaman uyuşmaları, komponentlərdə cümlə üzvlərinin eyni sıra ilə düzülməsi (paralellik) və vahid intonasiyaya tabe olması kimi vasitələr tabesiz mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin qurulmasında komponentlərin sıralanmasının çox böyük rolu vardır. Məlum olduğu üzrə, danışan şəxs öz fikirlərini müəyyən məntiqi ardıcılıqla tərtib edir və o qayda ilə də başqalarına bildirir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında ifadə edilən müxtəlif mənalar məhz möhkəm sıra sayəsində meydana çıxır. Möhkəm sıra olmasa, səbəb nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, qoşulma və s. kimi mənaları yaratmaq və ifadə etmək olmaz.

Biz tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində işarə əvəzliliklərinin və mənsubiyyət şəkilçilərinin rolundan danışacağıq. Bu əlaqə zamanı birinci komponentdə işlənən isim (və ya isim hüququndan olan digər sözlər) ikinci komponentdə bir daha təkrar edilməsin deyər, işarə əvəzliyi, yaxud mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə ona işarə edilir, xatırladırlar, yada salınır. Bunlar aşağıdakı hallarda olur:

1) Əvəzliliklərdən o, bu, ora, bura və onların müxtəlif halları o biri komponentdə (və ya komponentlərdə) işlədilir, digər bağlayan vasitələrlə yanaşı, komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edir, məsələn: Sonralar Bayraqdarın o sözləri şuşaların ağzına düşdü, onlar da toyda, yasda bu sözləri dedilər... [4, s. 161]; Maya qonaqlardan ayrılıb Parşanın dalınca o biri otağa keçdi, onun da belə söhbətlərdən xoşu gəlmirdi [5, s. 42]; Evlər uçulmuş, təkə birçə daş ev qalmışdı, onu da quşçuluq ferması etmişdilər [8, s. 364] və s.

2) Sonrakı komponentdə işlənən mənsubiyyət şəkilçisi (III şəxsdə) əvvəlki komponentdəki ismi təkrardan azad edir, onu dinləyiciyə xatırladır və beləliklə, digər vasitələrlə bağlanan komponentlər bu yolla da əlaqələnir, məsələn: Uşağın dodaqları tamam göyərmiş, gözləri sönmüşdü [6, s. 328]; Maşın kəndə girəndə Rüstəm kişi küsülü kimi oturmuşdu, gözləri yol çəkirdi, fikri uzaqlarda dolaşırdı; Qız nə istədiyini özü də bilmirdi, xəyalı uzaqlarda gəzirdi. və s.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində də əvəzlik mühüm rola malikdir. Tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində şəxs əvəzliləri məlumu əvəz edir və bu zaman təkrarın qarşısını alır. Əvvəlki cümlədə deyilmiş şəxs və ya əşyaları xatırladır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərç-Qərb, 2007, 424 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, II cild. Bakı: Çınar-Çap, 2005, 523 s.
5. İbrahimov M. Böyük dayaq romanı. <http://bevlagan.cls.az/front/files/libraries/421/books/781037795.pdf>
6. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərç-Qərb, 2005, 384 s.
7. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Şərç-Qərb, 2005, 312 s.
8. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Şərç-Qərb, 2005, 408 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, mürəkkəb cümlə, nitq hissəsi, əvəzlik

Ключевые слова: азербайджанский язык, сложное предложение, часть речи, местоимение

Key words: Azerbaijani language, complex sentence, part of speech, pronoun

Xülasə

Məqalədə tabesiz mürəkkəb cümlələrin əlaqələnməsində əvəzlilərin rolundan danışılır. Əvvəlcə əvəzliyin nitq hissələri içərisindəki mövqeyinə qısa da olsa, toxunulur, Azərbaycan dilində işlənən cümlə tipləri fərqləndirilir. Daha sonra isə mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin qurulmasında əvəzlilərin iştirakı məsələsi təqdim edilir, bədii nümunələrdən konkret nümunələr verilməklə mövcud fikirlər əsaslandırılır.

Резюме

В статье рассказывается о роли местоимений в соединении придаточных сложных предложений. Сначала кратко затрагивается положение местоимения в частях речи, выделяются типы предложений, которые используются в азербайджанском языке. Затем, однако, представляется вопрос об участии местоимений в построении придаточных сложных предложений, которые представляют собой особый тип сложноподчиненного предложения, обосновываются существующие идеи с приведением конкретных примеров из художественных произведений.

Abstract

The article talks about the role of pronouns in the connection of subordinate complex sentences. First, the position of the pronoun in parts of speech is briefly touched upon, the types of sentences that are used in the Azerbaijani language are highlighted. Then, however, the question of the participation of pronouns in the construction of subordinate complex sentences, which represent a special type of complex sentence, is presented, existing ideas are substantiated with specific examples from works of art.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ AYRIMLAR VƏ AYRIM DİALEKTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Giriş. Azərbaycan dilçiliyinin əsas araşdırma istiqamətlərindən biri olan dialektologiya və ya dialektoloji araşdırmalar XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq diqqət mərkəzində olmuş, bu əsrin ortalarına və sonlarına doğru belə diqqət daha da artmışdır. Dialektoloji fəaliyyətin nəticəsi olaraq Azərbaycan dialektləri üzərində təsnifatlar aparılmış, ayrı-ayrı dialekt və şivələrə məxsus sözlər toplanılmış, dialektoloji lüğət və atlas çap olunmuş, toplanan materiallar üzərində tədqiqatlar aparılaraq elmi əsərlər akademik dövriyyəyə daxil edilmişdir. Belə ki, 1964-cü ildə Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1990-cı ildə Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası (sonralar 2015-ci ildə Naxçıvan, 2022-ci ildə isə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasları) işıq üzü görmüş, müxtəlif illərdə (1942, 1962, 1967, 1983 (rus dilində), 2008) M.Şirəliyevin Azərbaycan dialektologiyası kitabı (dərslik) çap olunmuşdur. Bunlardan başqa, ayrı-ayrı dialektlərə aid namizədlik dissertasiyaları və ya monoqrafiyalar yazılmışdır. Belə ki, Bakı dialekti (Məmmədəğa Şirəliyev – 1941), Quba dialekti (Rəsul Rüstəmov – 1948), İsmayılı şivəsi (İ.Hacıyev – 1948), Mərəzə şivəsi (B.İbrahimov – 1949), Oğuz şivəsi (A.Hüseynov – 1952), Abşeron yarmadasının qərb rayonu şivələri (A.H.Vəliyev - 1952), Tovuz şivəsi (Q.Cəfərov – 1954), Salyan şivəsi (Kamil Ramazanov – 1956), Ordubad dialekti (Teyyub Həməzəyev – 1960), Şəki dialekti (Musa İslamov – 1961), Cəbrayıl şivəsi (Tofiq Hacıyev – 1961), Qazax dialekti (Əli Cəfərov – 1962), Gədəbəy şivələri (B.Sadiqov – 1963), Qax şivəsi (Səyyarə Mollazadə – 1966), Zəngilan şivəsi (Sefi Behbudov – 1966), İmişli şivəsi (Məmməd Cəfərzadə – 1969), Gəncə dialekti (İdris Həsənov – 1926), Muğan qrupu şivələri (redaktoru R.Ə.Rüstəmov – 1955), Dərələyəz şivələri (Həsən Mirzəyev – 2003), Meğri şivələri (Əhmədəli Əliyev – 2004), Çənbərək və Karvansaray şivələri (Şövkət Kərimov – 2004), Qubadlı şivələri (Roza Abbasova – 2006), Təbriz dialekti (Məhərrəm Məmmədli – 2008), Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsi (Bayramova A. – 2018) və s. tədqiqatlar hazırlanaraq elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm baza rolunu oynayan ayrım dialekti ilə bağlı ayrıca sistemli bir tədqiqat əsəri əlimizdə yoxdur. Onu xüsusi olaraq deməliyik ki, ayrım dialektini XX əsrin 30-cu illərində Əliəkbər Babazadə adlı bir tədqiqatçı araşdırıb dissertasiya yazsa da, təəssüf ki, həmin işi nə müdafiə etmək, nə də onu bitirib nəşr etdirmək həmin alimə nəsib olub. Sadəcə, bəzi mənbələrdən onun haqqında bu sözləri oxuyuruq: “...Dissertasiya mövzusu kimi Ə.Babazadə Azərbaycan dilinin ayrım // ayrım şivəsini götürülmüş. Bu məqsədlə o, 1936-cı ildə Dəstəfur (indiki Daşkəsən) və Gədəbəy rayonlarının 13 kəndinə ekspedisiyaya gedib. 1938-ci ilin 10 oktyabrından 1939-cu ilin 7 yanvarınadək çəkən 78 günlük ikinci səfərində isə Azərbaycanın Kəlbəcər, Laçın, Xanlar (*indiki Göygöl – R.B.*), Dəstəfur, Ermənistanın Kirovakan, Dilican, Krasnoselsk (Çənbərək), Basarkeçər rayonlarının ayrımlar yaşayan 22 kəndindən zəngin dil materialı toplayıb” (4, s. 295). Yaxud: “1943-cü ilin dekabrın 4-dən 5-nə keçən gecə bu amansız dünyaya gözlərini əbədi olaraq yumdu. Böyük intizarda olduğu “həyatımın ən xoşbəxt günü” adlandırdığı müdafiə gününü yaşaya bilmədi... Ədəbiyyat və Dil İnstitutundan gələn əməkdaşlar 1947-1949-cu illərdə evindən kitablarını aparıblar ki, İnstitutda həmin kitablardan ibarət guşə yaradacağıq. 1961-ci ildə isə “Azərbaycan dilinin ayrım dialekti” dissertasiyasının tarixi xülasə, fonetika, morfologiya, lüğət hissələrini, 60 səhifəlik “Nida” məqaləsini və başqa xeyli yazısını aparıblar ki, nəşr edəcəyik. İndiyədək həmin əsərlərin nə yeri bilinir, nə də “gördüm” deyən var...” (4, s. 298). Görünən budur ki, işin əlyazması da itib- batıb, nəhayət ki, ortada nə həmin tədqiqat işi, nə də onunla bağlı hər hansı ətraflı bir məlumat var. Buna görə də Azərbaycan dialektləri arasında yeganə olaraq etnik baxımdan adlandırılan ayrım dialektinin araşdırılması indiyə kimi reallaşmamışdır. Halbuki o, Azərbaycan dilinin qədimliyini özündə daha çox yaşadan dialektidir. Qədimliyi mühafizə edən ayrım dialektinin araşdırılması zamanın tələbidir. Özü də elə bir vaxtda ki, bədnam qonşularımız öz köklərindən uzaqlaşaraq Azərbaycan xalqına məxsus nə varsa, özlərinə aid etməklə məşğul olurlar. Əzəli torpaqlarımıza, mahnılarımıza, mətbəx texnologiyamıza, hətta Oğuzun 11-ci qolu olan ayrım (eymür) tayfasını da çox səhv edərək özləri ilə əlaqələndirməyə çalışırlar.

Oğuz tayfasına malik olan ayrımlar Azərbaycanın qərbində, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarında da tarixən məskunlaşmışlar, həmin dialektin xarakterik xüsusiyyətlərini bu gün də yaşatmaqdadırlar. Düzdür, bədnam qonşularımız havadarlarının dəstəyi ilə bizim insanları – ayrımlar da daxil olmaqla həmin əzəli torpaqlarımızdan didərgin salmış, bizim ərazimizi zəbt etmiş və qondarma dövlət yaratmışlar. Bütün bunlara rəğmən deyə bilərik ki, ərazilərimiz işğal edilib və ya zəbt edilib digər xalq tərəfindən məskunlaşma obyektinə olsa da, türk (Azərbaycan) xalqına məxsus toponimlər dəyişdirilsə də, həmin ərazidən qovulan insanların təfəkküründə, təfəkkürünü ifadə edən dilində - nitqində - danışığında həmin kolorit – Azərbaycan ruhu, o ərazilərin Azərbaycana aidliyi yaşamaqdadır. Yəni bu, xalqın folklorunda və dialektində mühafizə edilir, saxlanır və yaddaşlardan yaddaşlara, hafizələrdən hafizələrə köçürülərək gələcək nəsillərə ötürülür. Bu gün erməni nə qədər özünü yalandan öldürsə də, onların heç bir əsaslı faktı yoxdur. Ona görə ki onlar öz tarixi keçmişlərinin üstündən xətt çəkməklə ucalmaq istəyirlər. Lakin dediklərinin və yazdıqlarının uydurma olduğu aydın görünür. Azərbaycan xalqının tarixini yaşadan maddi və mənəvi dəyərlər, xüsusilə dialekt və folklor faktları bu torpaqların azərbaycanlılara məxsus olduğunu sübuta yetirən nümunələrdir. Bu baxımdan da ayrım dialektinin ayrıca öyrənilməsi çox aktualdır. Bu dialektə məxsus olan dil faktlarının toplanması və elmi təhlil müstəvisində tarixi-müqayisəli təhlil edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Lakin bu yazımızda biz ayrım dialekti və ya ayrımlarla bağlı indiyə qədər yazılan elmi yazılara nəzər salıb onları sistemli şəkildə öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Belə bir işin əsas məqsədi odur ki, indiyə qədər hansı işlər görülmüş və biz bundan sonra nə etməliyik. Bəli, qeyd etdiyimiz kimi, ayrım dialekti ayrıca araşdırma mövzusu olmayıb və ya bu barədə

³⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ADU-nun doktorantı, BDU-nun Türkoloji araşdırmalar ETL-in kiçik elmi işçisi
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-7183-662X>, ramilbayramov@bsu.edu.az, rbayramov924@gmail.com

əlimizdə hansısa bir sanballı tədqiqat işi yoxdur. Lakin pərakəndə də olsa, bəzi mənbələrdə; dərslik, dərs vəsaiti, monoqrafiya, dissertasiya, kitab və məqalələrdə bu mövzuya aid məlumatlara rast gəlirik. Həmin materialları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür:

Ayırım dialektinə və ya ayrımlara həsr edilən kiçik həcmli yazılar

Qeyd edək ki, ayrımlara və ayırım dialektinə həsr edilmiş ayrıca kiçik həcmli əsərlər də çox az saydadır. Belə ki, tədqiqat zamanı biz G.Vəliyevanın “Ayrımlar və ayırım şivəsi haqqında” (11) adlı məqaləsini əldə etdik. Müəllif adı çəkilən yazısında qısa da olsa, ayrımların özləri və məskunlaşdığı ərazilər barədə məlumat verir. Buradan ayrımların Azərbaycan Respublikasının qərb bölgəsində məskunlaşan qədim türk tayfalarından olduğu aydın olur. Müxtəlif mənbələrə istinadən ayrımların əsasən Azərbaycan Respublikasının Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Qazax, Kəlbəcər, Göygöl və s. rayonlarında yaşadığı, onların danışdığı dili xüsusiyyətləri türk dillərinin oğuz elementlərini qoruyub saxladığı, onların oğuzlara məxsus görkəmləri və s. göstərilir. Həmçinin məqalədən o da aydın olur ki, ayrımlar təkcə Azərbaycanın daxili ərazilərində deyil, həm də qonşu dövlətlərin (İran, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan) ərazilərində də yaşayırlar. Bu yazıda ayırım sözünün etimoloji anlamlarına da qismən aydınlıq gətirilir. Bu etnonimin “EL-RUM” sözündən yarandığı güman kimi qeyd edilir. G.Vəliyeva Q.Qaraşarlıya əsaslanaraq yazır ki, “Ayrımların əjdadları Kiçik Asiya türkləri olmuşlar. Ayırı-ayrı məkanlarda məskunlaşdıqlarına görə onlara ayırım demişlər... Qazax bölgəsində Qoşqar və Kəpəzdağ ətiklərinə köçən ayrımların nəsil davamçıları indi də yaşayırlar. XVI əsrdə ayrımlar iki hissəyə bölünmüşlər: bir qismi Güney Azərbaycana köçmüş və burada Şah Abbası dəstəklədikləri üçün “Şahsevən” adlandırılmışdır. Digər qismi köhnə yerlərində qalıb yeni nəsil törətmişdir. Hazırda Qazax rayonundakı Quşçu Ayırım, Baqanis Ayırım, Dadanis Ayırım, Tovuz rayonundakı Molla Ayırım, Şınıx Ayırım, Polad Ayırım, Axsaq Ayırım, Gürcüstandakı İmera, İmira, İmirasani (İmir Həsənli) kimi coğrafi adları bu etnonimin müxtəlif variantları kimi düşünmək olar” (11, s. 85). Bunlardan başqa, məqalədə Türkiyənin müasir toponimiyasında ayırım sözü ilə səsleşən Eymur adlı 72 coğrafi adın olmasından, bu sözün eymur fonetik tərkibində işlənməsini həm a > e sait əvəzlənməsi, həm də r > m yerdəyişməsinin mövcudluğunun mümkünlüyündən, ayırım sözünün mənşəyi ilə bağlı xalq etimologiyalarına əsaslanan fikirlərdən, bu dialektin digər özünəməxsus keyfiyyətlərindən qısa da olsa, bəhs edilir.

Haqqında bəhs etdiyimiz yazıdan başqa, digər bir məqalə ilə də tanış olduq. Bu Sefi Behbudovun “Azərbaycan dilinin ayırım şivəsində feilin nəqli keçmiş zamanı” adlı elmi məqaləsidir (2). Müəllif mövcud məqalə başlığının üzərinə ulduz işarəsi qoyaraq səhifənin aşağısında belə bir izahat verir: “Məqalə Gədəbəyin Arıqdam, Böyük Qaramurad, Dəyirmandaq, Gərgər, Musayal, Qumlu, Söyüdlü, Şəkərbəy, Daşkəsənin Alaxançallı, Almalı, Astaf, Əmirvar, Əhmədli, Qabaqtəpə, Qıyıqlı, Mollahəsənli, Yolqulular, Xanların (*İndiki Göygöl – R.B.*) Aşıqlı, Əli Bayramlı, Çaylı, Pənahlar, Pirverdilər, Toğana, Kəlbəcərin Abdullaşağı, Krvansarayın Alaçıqqaya, Ağkilsə, Mırteyil, Poladlı, Samuxun Sarıqamış, Goranboyun Xanqərvənd kəndlərindən toplanmış materiallar əsasında yazılmışdır” (2, s. 67). Bu qeyddən görüldüyü kimi, müəllif ayırım şivəsi deyərək adı çəkilən ərazilərə məxsus dialekt faktlarını nəzərdə tutur. Nəqli keçmiş zamana aid mövcud şivələrdən əldə edilən nümunələri məqalədə sistemləşdirir, onların işlənmə məqamlarını konkret dil materialları təqdim etməklə əsaslandırır. Ayrımların məskunlaşdığı ərazilərdə fərqli dialekt xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd edir.

Tədqiqat zamanı Oruc Bağırov (Gədəbəy rayonunun Poladlı kənd ibtidai məktəbin direktoru) tərəfindən 1990-cı ildə qələmə alınmış “Emir yurdundan qalan izlər” adlı kiçik bir yazıya (Tərəqqi qəzeti, 27 yanvar 1990-cı il) rast gəldik. Mövcud yazı elmi müstəvidə olan bir araşdırma olmasa da, bizə gərəkli olan bəzi məlumatları özündə əks etdirir. Burada Gədəbəy rayonu ərazisində yaşayan emir nəslinin yurd saldığı yerlər və onlara məxsus bəzi adət-ənənələr barədə məlumat verilir. “...K.Qaramurad yaxınlığında, dağlar qoynunda Emir adlı bir kənd var. Tarixi sənədlər sübut edir ki, oğuzların on birinci tayfası Emir adlanmışdır. Vaxtı ilə həmin tayfa bu kəndin əhatəsində yaşamış, sonra isə ölkəmizin, habelə Türkiyənin müəyyən ərazilərinə yayılmışlar. “Böyük qalaça”, “Kiçik qalaça” tikililərindən, daş qutu qəbirdən tapılan əşyalardakı, habelə bu ərazidəki başqa memarlıq abidələrindəki izlər emirlərin (*ayrımların – R.B.*) yaşayışından, mədəniyyətindən xəbər verir. Qüdrətli tayfa olub, azadlığı sevib, yaşamağın mənasını duyub. Tarixə müxtəlif yer adları qoyub gedib” (1). Bu kiçik qeyddən aydın olur ki, Gədəbəyin ayrımlar yaşayan ərazilərində onların qədimliyini göstərən tarixi-mədəni nümunələr mövcuddur və öz araşdırılmasını gözləyir. Öyrənilməsi vacib olan belə nümunələrdən biri onlara məxsus dialekt xüsusiyyətlərinin tədqiqidir.

Dialektologiyaya dair hazırlanmış dərslik, dərs vəsaiti və digər kitablarda mövcud olan qeydlər

Azərbaycan dialektologiyasının tədqiqi ilə yanaşı, onun tədrisi məsələsi də diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olub. Buna uyğun olaraq, Azərbaycan dilçiliyinin mühüm sahələrindən biri olan dialektologiyanın ali məktəblərdə tədrisində istifadə üçün mövcud proqram əsasında bir neçə dərslik və dərs vəsaiti hazırlanmışdır. Təbii ki, burada məqsədimiz mövcud dərslikləri təhlil etmək deyil, əlbəttə ki, əldə olan tədris vəsaitlərində ayırım dialekti ilə bağlı məqamlara nəzər yetirmək, onları göz önündə canlandırmaqla mövzunun işlənmə dərəcə və səviyyəsini müəyyən etməkdir. Belə ki, dialektologiyaya aid hazırlanan ilk dərslik M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. O dərsliyində (9) ayırım dialektindən ayrıca bəhs açmasa da, bir sıra məqamlarda bu dialektə məxsus nümunələr verməklə onun varlığını əks etdirmişdir.

Bu sahə ilə bağlı olan və hazırda ali məktəblərdə tədris vəsaiti kimi istifadə edilən dərsliklərdən biri də prof. M.Məmmədlinin 2019-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycan dialektologiyası” (6) adlı dərsliyidir. Bu dərslikdə də müvafiq dil faktlarının dialektlər üzrə işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunarkən ayırım dialektinə aid nümunələr də təqdim edilmişdir. Digər əsərlərdə olduğu kimi burada da ayırım şivəsi qərb ləhcəsinin tərkib hissəsi kimi verilir. M.Məmmədli qərb ləhcəsinin və onun xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bu ləhcənin 3 şivə qrupuna bölündüyünü qeyd edir: “1) Qarabağ, 2) Qazax-Borçalı, 3) Ayırım şivəsi (Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarının ərazisində)” (6, s. 38). Həmçinin bu kitabda ayırım dialektinin

coğrafi deyil, etnik adla adlanması məsələsi və xüsusilə də qərb ləhcəsinin xarakterik cəhətlərinə uyğunluğu göstərilir. Belə ki, M.Məmmədli yazır: "... yüzilliklər boyu inkişaf nəticəsində tayfa dillərinin xüsusiyyətləri bir-birinə qarışmış, yalnız oğuz və qıpçaq elementləri cüzi şəkildə bir-birindən fərqlənir. Hazırda Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini indiyə kimi qoruyub saxlayan ayırım, Kərkük-türkman, qaşqay, əfşar, qacar, eynalı, qarapapaq, xalac və s. dialektləri müxtəlif ərazilərdə yayılmışdır. Azərbaycan Respublikasında yalnız Gədəbəy, Daşkəsən və b. bölgələrdə məskunlaşan ayırımlar öz qədim tayfa mənsubiyyətini və dialektlərini qoruyub saxlamışlar. Ayırım dialekti dilimizin qərb ləhcəsinin xüsusiyyətlərinə uyğundur" (6, s. 45).

Dialektologiyaya, xüsusilə də onun xüsusi bir qolu olan tarixi dialektologiya aid dərs vəsaiti prof. Elbrus Əzizov tərəfindən yazılıb (3). Mövcud kitabda ayırım dialektinə xüsusi yer ayrılmasa da, müəllif bir sıra dialektoloji fikirləri əsaslandırarkən ayırım dialektinə də müraciət etmiş və bu dialektə məxsus faktik nümunələr vermişdir (3, s. 163, 164, 167). Azərbaycan dilinin köklərindən danışarkən oğuzlardan da bəhs edir və M.Kaşğariyə əsaslanaraq oğuzların 24 tayfadan ibarət olduğunu vurğulayır. Məhz həmin tayfalar arasında eymür (ayırım) adı da keçir, həmçinin hər tayfanın öz məskunlaşdığı oymaqların (ərazilərin) olduğu da göstərilir (3, s. 47-48).

Digər bir dərs vəsaiti isə "Azərbaycan dialektologiyası" adı ilə dos. Gülxanım Vəliyeva tərəfindən hazırlanıb. Müəllif bu kitabında ayrı-ayrı ləhcə, dialekt və şivələrə aid xüsusiyyətləri təqdim edərək ayırım dialektindən, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, həmçinin qərb ləhcəsi ilə ümumi və fərqli cəhətlərindən ayrıca bəhs etmişdir (10, s. 24-26). G.Vəliyeva bu dialekt haqqında əvvəlcə belə bir məlumat verir: "Azərbaycan şivələri içərisində Ayırım şivəsi öz orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə seçilən ünsiyyət formasıdır. Bunu nəzərə alaraq Ayırım şivəsinin dil xüsusiyyətləri ayrıca təqdim olunur. Ayırım şivəsini ilk tədqiq edən Ə.Babazadə (*Əliəkbər Babazadə haqqında xüsusi qeydimiz var – R.B.*) olmuşdur.

Ayırlar Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Qazax, Kəlbəcər, Göygöl və s. ərazilərdə yaşayırlar. Ayırım şivəsi Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsində qərb ləhcəsinə daxildir. Bu şivənin qərb ləhcəsi ilə ümumi və fərqli cəhətləri vardır" (10, s. 24). Mövcud vəsaitdə ayırım dialekti barədə qısa məlumatdan sonra müəllif ayırım dialektinin qərb ləhcəsi ilə ümumi cəhətlərini doqquz (10, s. 24-25), fərqli cəhətlərini isə on bəndlə (10, s. 25-26) təqdim edir. Həmçinin bu dialektə məxsus leksik xüsusiyyətləri, (10, s. 26) qısaca da olsa, diqqətə çatdırır. Müəllif burada ayırım dialektinin qərb ləhcəsi ilə ümumi cəhətlərinə sağır η səsinə, ikinci və üçüncü hecalarda açıq dodaq saitlərinin işlənməsini, qalınlaşma hadisəsini, sözlərin müvafiq yerlərində b>v, c>j, b>p, d>t, v>y əvəzlənmələrini, söz əvvəlində h və y səslərinin düşməsini, təsirlik halın -y⁴ şəkilçisi ilə işləmə bilməsini, qələcək zamanın -ajax, -əjəx şəkilçisi ilə bərabər, -aş, -əş şəkilçisi ilə də işlədilməsini xüsusi qeyd edir.

Ayırım dialektinin qərb ləhcəsindən fərqli, yəni spesifik cəhətlərinə isə söz əvvəlində ğ samitinin işlənməsini, dz səsinin olmasını, g>q, y>ğ, k>k əvəzlənməsini, birinci və ikinci şəxs şəkilçilərinin qapalı səslərlə ifadə olunmasını (almışım), birinci şəxs təkində indiki zamanın -eyr, -oyr, -öyr ilə ifadə olunmasını, ikinci və üçüncü şəxsə indiki zamanın -ey, oy, öy ilə işlənməsini, -ifnan feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsini, gah bağlayıcısı əvəzinə ara sözünün işlənməsini aid edir.

Müəllif ayırım dialektinin leksik xüsusiyyətlərindən bəhs açarkən muzı (xəsis), pəntöy (küt), şımöüx (kiçik şələlə), özünəbəy (toyu olan oğlan), əfçi (arvad xüsusiyyətli kişi), peydəri (həmişə), çini (nəlbəki) kimi sözləri sadəcə qeyd edir.

Bunlardan başqa, kitabda digər dialektoloji məsələlər şərh olunarkən və onlara nümunələr gətirilərkən ayırım dialektinə aid nümunələr də təqdim edilir.

Xüsusi vurğulayaq ki, Gülxanım Vəliyevanın bu kitabında ayırım dialekti haqqında təqdim edilən məlum kiçik həcmli qeydlər sanki ayırım dialektinin öyrənilməsi üçün xüsusi bir proqramdır.

Ayrı-ayrı dialekt və şivələrə həsr edilən dissertasiya və ya monoqrafiyalarda bu barədə öz əksini tapan məqamlar

Artıq vurğulandığı kimi, ayırım dialektinə aid xüsusi bir əsər əlimizdə yoxdur. Lakin ayırım dialektinin bir hissəsini özündə cəmləşdirən bəzi monoqrafik tədqiqatlar mövcuddur. Onlardan biri Buta Sadıqovun 1963-cü ildə yazdığı "Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri" (7) adlı namizədlik dissertasiyasıdır. Bu iş ayrıca kitab kimi çap edilməyə də, dissertasiya şəklində (bircə nüsxə) Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kitabxanasında saxlanılır. Alimin mövcud dissertasiyası ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, burada obyekt ayırım dialektinin araşdırılması olmasa da, Gədəbəy şivələri də ayırım dialektinin bir tərkib hissəsi olduğundan onun bizim üçün əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, müəllif bu əsərdə Gədəbəy şivələrini araşdırarkən bu rayonun ayırım kəndlərinə məxsus dialekt xüsusiyyətlərini fərqləndirməyə çalışmış, ayırımlar və ayırım dialektinə məxsus bəzi xarakterik cəhətləri göstərmişdir.

B.Sadıqov dissertasiyasının "Bir neçə söz" başlıqlı hissəsində topladığı dialekt materiallarına əsaslanaraq Gədəbəy şivələrini üç hissəyə ayırdığını vurğulayır: 1) Gədəbəy-ayırım şivəsi; 2) Şınıx şivəsi; 3) Miskinli şivəsi (7, s. 4). Tədqiqatçı burada belə bir izahat da verir: "Gədəbəy-ayırım şivəsi dedikdə, türkoloji ədəbiyyatdan Ayırım şivələri adı ilə məlum olan şivələrin bu rayona daxil olan hissəsi nəzərdə tutulur. Buna görə də əsərdə ancaq Gədəbəy rayonundakı ayırım kənd şivələrindən danışılmışdır. Bundan əlavə, ayırımlar haqqında Ə.Ələkbərzadə və Q.Qaraqaşlı etnoqrafik səpkidə əsərlər də yazmışlar" (7, 4). Şınıx şivəsinin bəzi özünəməxsusluğunun olması ilə bərabər, Azərbaycan dilinin qərb şivələrinə, xüsusilə də Qazax dialektinə uyğunluğundan bəhs edir. Miskinli şivəsini isə ayırım və Şınıx şivələri arasında mövcud olan keçid bir şivə xüsusiyyətinə malik olduğunu göstərir, yəni bu şivə digər hər iki şivənin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Bizcə, müasir dialektoloji yanaşmalar baxımından belə bir qənaətə gəlmək çətindir. Ona görə ki, hazırda apardığımız tədqiqat və topladığımız konkret faktlar əsasında daha fərqli fikirlər irəli sürmək, bölgülər etmək mümkündür. Belə ki, indi etdiyimiz müşahidələrə, əldə etdiyimiz materiallara əsasən, ayırım kəndlərinin əhatə dairəsinin daha geniş ərazilərdə mövcudluğunu deyə bilərik (Bu barədə digər yazılarımızda ətraflı bəhs edəcəyik).

Ayırım dialektindən qismən də olsa, bəhs olunan digər bir əsər Şövkət Manaf oğlu Kərimova məxsusdur. Onun “Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri” (5) adlı kitabında ayırım şivəsinə də yer verilir. Belə ki, müəllif araşdırmış olduğu rayonların şivələrini 3 qrupda sistemləşdirir: 1. Qaraqoyunlu şivəsi. 2. Göyçə şivəsi. 3. Ayırım şivəsi (5, s. 21). Əvvəlcə, adı çəkilən şivələrin hər birinin ayrılıqda fonetik-qrammatik və leksik xüsusiyyətləri barədə qısa məlumat verir. Ayırım şivəsində xəbərlilik kateqoriyasının, nəqli keçmişin, indiki zamanın ifadə formalarına aid şəkilçi formalarını və onların əks onuduğu nümunələr təqdim edir, həmçinin bir neçə leksik vahidləri verməklə kifayətlənir (5, s. 22-23). Bundan başqa kitabın əsas hissəsində müəllif fonetika, morfologiya, sintaksis və leksikamı geniş təhlil edərək ayırım şivəsinə aid nümunələrlə də fikirlərini möhkəmləndirmişdir. Əsərə nəzər salanda görürük ki, burada ayırım dialektinin bəzi şivələrinə əsaslanılaraq fikir bildirilmiş və nümunələr verilmişdir. Bu baxımdan da ayırım dialektinin bütövlükdə araşdırılmasının vacibliyini vurğulamaq bir daha yerinə düşür.

Ayırımlar və ayırım dialektinin mövcudluğu, yayılma arealları barədə biz Könül Səmədovanın “Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları” (8) adlı monoqrafiyasından da bəzi məlumatları əldə edə bilirik. Belə ki, bu əsərdə tədqiqatçı ayırım etnosunun Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazilərində məskunlaşdığı yerlərin adları haqqında maraqlı bilgiler təqdim edir. K.Səmədova yazır: “Ermənistan ərazisindəki toponimlər arasında, doğrudan da, etnotoponimlərin sayı az deyildir. Məsələn, Eymur, Orand, Çovdar, Çabanlı və s. Eymur etnotoponiminin Ayrum // Ayırım // İmer // İmir variantları vardır. Ermənistanda bu etnotoponim Ayrum, Ayrum Mets, Ayrum Pokr kənd adlarında qalmışdır. Yuxarıda toponimlərin saxtalaşdırma məqsədilə dəyişdirilmə prinsiplərini nəzərdən keçirərək “böyük” və “kiçik” sözlərinin tərcümə edilməsi göstərilmişdi. Mets – böyük, pokr – kiçik mənasında olduğundan, əslində, Ermənistanda Böyük Ayırım, Ayırım, Kiçik Ayırım toponimlərinin olduğu aydınlaşır. Eymur sözünün etnonim olması Mahmud Kaşğarının lüğətində qeyd edilmişdir. Müəllif göstərir ki, eymurlar oğuz tayfalarının iyirmi iki nəslindən biridir. Eymur etnotoponiminin Ermənistanda üç kəndin adında əksini tapması həmin torpaqların türklərin qədim yaşayış məskənlərindən olmasını bir daha sübuta yetirir” (8, s. 17). Göründüyü kimi, qeyd edilən etnotoponimlər adı çəkilən yerlərin tarixi Azərbaycan yurdu olmasını təsdiq edən mühüm faktlardır. Həmçinin mövcud adlar Azərbaycan xalqının qədim türk etnosları ilə ayrılmaz bağlara sahib olduğunu özündə ehtiva edir. O cümlədən də indiki qondarma Ermənistan Respublikasının ərazisi hesab edilən tarixi Azərbaycan ərazilərində Oğuz tayfalarından biri olan ayırımların məskunlaşması da ən tutarlı sübutdur. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, dil faktları xalqın tarixi keçmişini özündə yaşadan milli kimlikdir. Məhz haqqında bəhz etdiyimiz monoqrafiyada da bu məsələlər öz əksini tapır, türk etnoslarına məxsus yer adları təfəkkür süzgəcindən keçirilərək təhlil olunur. Ayırım əsaslı etnotoponimlərə aydınlıq gətirilir. Bu da mövcud ərazilərdə ayırım dialektinin işlənməsinin təbii hal olduğunu bir daha göstərmiş olur.

Nəticə. Araşdırmada əldə olunan qənaətləri belə sistemləşdirə bilərik:

1. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanın hüduqlarında, hətta hüduqlarından kənarda da məskunlaşan, etnik dialekt xüsusiyyətlərini bu gün də mühafizə edən, oğuz etnosuna mənsub ayırımlar və onlara məxsus dialekt indiyə kimi ayrıca öyrənilməmişdir (yaxud öyrənilsə də, bununla bağlı əldə heç bir əsər mövcud deyildir).

2. Ayırımlar və ayırım dialekti xüsusi tədqiqat mövzusu kimi geniş araşdırılmasa da, bununla bağlı məlumatlara bəzi mənbələrdə rast gəlmək mümkündür. Əldə edilən mənbələrin də bir neçəsində ayırım dialektinin öyrənilməsinin vacibliyi vurğulanır. Bu baxımdan da belə bir mövzunun işlənməsi aktual və zamanın tələbidir.

3. Ayırım dialektinin öyrənilməsi həm milli kimlik, həm Azərbaycan dilinin qədim tarixə söykəndiyinin əsaslandırılması, həm dilin arxaik qatının bir sıra özəlliklərinin bu dialektə mühafizəsi, həm qondarma Ermənistan Respublikasının mövcud ərazilərinin tarixi Azərbaycan yurdu olmasının sübutu, həm də Azərbaycan dilinin zəngin dialekt materiallarına sahibliyi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bağırov O. Emir yurdundan qalan izlər. Tərəqqi qəz., 27 yanvar 1990-cı il., s. 4
2. Behbudov S. Azərbaycan dilinin ayırım şivəsində feilin nəqli keçmiş zamanı // Sefi Behbudov 75. (tərt ed. G.K.Binnətova, red. Q.S.Kazimov). Bakı: Nurlan, 2008, 230 s., səh: 67-71.
3. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
4. Hüseynova, H. Dialektologiya. Bakı: Füyuzat, 2023, 432 s.
5. Kərimov Ş.M. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
6. Məmmədli, M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019, 352 s.
7. Sadıqov B.P. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri. Fil. elm. nam. diss. Bakı, 1963, 370 s.
8. Səmədova K.İ. Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları (monoqrafiya) / K.İ.Səmədova. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 150 s.
9. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərqi və Qərbi, – 2008. – 416 s.
10. Vəliyeva, G. Azərbaycan dialektologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 121 s.
11. Vəliyeva, G. Ayırımlar və ayırım şivəsi haqqında // “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2 noyabr, – 2016, – s. 84-86.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, ayırım dialekti, ayırımlar, araşdırma mövzusu, öyrənilmə səviyyəsi

Ключевые слова: азербайджанское языкознание, диалект айрым, айрыми, предмет исследования, уровень изучения

Key words: Azerbaijani linguistics, the dialect of ayırım, ayırım, subject of research, level of study

Azərbaycan dilçiliyində ayırımlar və ayırım dialektinin öyrənilməsi

Xülasə

Məqalə giriş, əsas hissə və nəticə hissələrindən ibarətdir. Girişdə Azərbaycan diliçiliyində dialektologiya ilə bağlı görülən işlərə qısa da olsa, vurğulanır. Ayrıım dialektinin indiyə kimi ayrıca araşdırma mövzusu olamması məsələsi diqqətə çatdırılır və bu dialektin tədqiqata cəlb edilməsinin zəruriliyi göstərilir.

Əsas hissədə ayrıım dialektinin öyrənilmə səviyyəsinə nəzər salınır. Ayrıımlar və ayrıım dialektindən bəhs edilən mənbələr üç qrupda sistemləşdirilir: ayrıım dialektinə və ya ayrıımlara həsr edilən kiçik həcmli yazılar; dialektologiyaya dair hazırlanmış dərslik, dərs vəsaiti və digər kitablarda mövcud olan qeydlər; ayrı-ayrı dialekt və şivələrə həsr edilən dissertasiya və ya monoqrafiyalarda bu barədə öz əksini tapan məqamlar. Hər bir bölgüyə uyğun mənbələrdə mövcud mövzu ilə bağlı verilən məlumatlar şərh olunur, münasibət bildirilir.

Məqalənin nəticə hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilən yekun qənaətlər öz əksini tapır.

Изучение айрыми и айрым диалектов в Азербайджанской лингвистике Резюме

Статья состоит из вводной, основной и заключительной частей. Во введении подчеркивается, хотя и кратко, работа, связанная с диалектологией в Азербайджанском языкознании. Доводится до сведения, что «айрым» диалект до сих пор является предметом отдельного исследования, и указывается на необходимость привлечения этого диалекта к исследованию. В основной части рассматривается уровень изучения «айрым» диалекта. Отрывки и источники, относящиеся к диалекту, систематизируются в трех группах: небольшие по объему сочинения, посвященные «айрым» диалекту или отрывкам; заметки, содержащиеся в подготовленных учебниках, учебных пособиях и других книгах по диалектологии; моменты, отраженные в диссертациях или монографиях, посвященных «айрым» диалектам и диалектам. В источниках, соответствующих каждому разделу, интерпретируется информация, представленная по существующей теме, выражается отношение. В заключительной части статьи отражены итоговые выводы, сделанные в ходе исследования.

Study of ayrim and ayrim dialects in Azerbaijani Linguistics Summary

The article consists of an introductory, main and final part. The introduction emphasizes, albeit briefly, the work related to dialectology in Azerbaijani linguistics. It is brought to the attention that the “ayrim” dialect is still the subject of a separate study, and the need to involve this dialect in the study is indicated. The main part examines the level of study of the “ayrim” dialect. Excerpts and sources related to the dialect are systematized in three groups: small-sized essays devoted to the “ayrim” dialect or excerpts; notes contained in prepared textbooks, manuals and other books on dialectology; points reflected in dissertations or monographs devoted to the “ayrim” dialects and dialects. The sources corresponding to each section interpret the information presented on the existing topic, expressing an attitude. The final part of the article reflects the final conclusions made during the study.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

SIMILAR AND DISTINCTIVE FEATURES OF THE ACTUAL DIVISION OF A SENTENCE IN JAPANESE AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Introduction: The main indicators of the actual division of a sentence in the Japanese and Azerbaijani languages are word order and intonation. In both Japanese and Azerbaijani, the normative word order places the predicate at the end of the sentence. According to I.I. Bass's statement, the main rules of word placement in Japanese can be summarized as follows: "1) The positions of the predicate (at the end of the sentence) and modifiers (before the word they modify) are strictly fixed; 2) The subject, object, and adverbial come before the predicate" [4, p. 93].

It is clear that when the author refers to the relatively free word order in Japanese, he primarily means the placement of the subject, object, and adverbial elements within the sentence. The subject, as the main member of the sentence, is considered one of the free elements of the sentence. The author then lists the factors that directly influence word order in Japanese: "1) semantic factors; 2) the subject of the description; 3) syntactic factors; 4) morphological factors; 5) rules related to the actual division of the sentence" [1, p. 93].

Referring to the statement by O.B. Jalilbayli, who claims that "there are sentence members without which a sentence cannot be constructed in either a structural or communicative aspects. These are the subject and the predicate, which are defined as the main members of the sentence" [2, p. 144], we also confirm that these members of the sentence are central figures in the process of actualizing various elements of the sentence.

It can be argued that in both languages, the realization of the actual division of a sentence depends primarily on word order, lexical-grammatical (formal) and prosodic means of the language. However, in Japanese, due to the use of grammatical particles (depending on the linguistic situation), a sort of marking of thematic and rhematic centers of the utterance occurs.

The factors directly influencing word order in Japanese can be grouped as follows:

1. The final position of the predicate in the sentence;
2. The preposition of dependent members of the sentence relative to the main members;
3. The limitation of prepositional modifiers;
4. The connectedness of extending members in word combinations;
5. Spatial and temporal linearization;
6. The precedence of general over specific;
7. The preposition of the thematic part (theme);
8. The tendency toward the center of the utterance with the actualized member [3, p. 14].

These factors illustrate how the structure of the sentence in Japanese is shaped not only by the syntactic rules but also by the communicative goals, where the actual division of the sentence plays a crucial role in ensuring clarity and emphasis in the communication.

Based on the syntactic structures of the Japanese and Azerbaijani languages, it can be stated that the objective word order in the compared languages is completely similar, meaning that the given (theme) is realized first, followed by the new (information about it). However, in both languages, depending on the communicative goal, the objective word order can change.

For example, in the Japanese sentence 春子は冬子をひっぱった (*Haruko pulled Fuyuko*), the subject falls under the category of old information (theme), so it occupies the initial position in the sentence. However, if the intention is to emphasize the involvement of "Haruko" in the new information (rheme), the word order changes, and the entire nature of the sentence shifts. In modern Japanese, the sentence would be 冬子をひっぱったのは春子だ (*The one who pulled Fuyuko was Haruko*), where the focus is now on Haruko as the new information [2, p. 44].

This shift highlights how both the word order and the communicative emphasis change in response to the need to highlight either the theme or the rheme, demonstrating the flexibility of the syntactic structure in response to communicative intentions.

In both Japanese and Azerbaijani, the expression of the actual division of a sentence relies on several means: word order, grammatical means, and prosodic elements. However, the languages differ in the ways they mark the theme (old information) and rheme (new information) in a sentence, influenced by syntactic structures and communicative goals.

In Japanese, particles such as は (wa) and が (ga) play an essential role in the actual division of a sentence:

1. Particle は (wa) primarily marks the topic (the old information) but can also be used in contrastive constructions to highlight a contrast.
2. Particle が (ga) is generally associated with the rheme (new information), marking the subject or object in sentences conveying new or additional information.

For instance, in the sentence:

- 先生はその本を書いた。 (*The teacher wrote the book.*), は (wa) highlights the theme.

⁴⁰ Baku State University Senior lecturer of Japanese language at the department, Far Eastern languages and literature, doctoral student, E-mail: ellada.lt@gmail.com

- その本は先生が書いた。 (*The book was written by the teacher.*), は (wa) marks the theme, and が (ga) marks the rheme, with the object of the action being emphasized [1, p. 112].

Japanese also uses morphological markers (such as particles), grammatical means (word order), and prosodic means (intonation) to convey the actual division of a sentence. The sentence order in Japanese is typically subject-object-verb, but this can shift, especially when particles are used for emphasis. In some cases, the word order may change without altering the meaning, but in others, such shifts directly impact the sentence's meaning:

- 自動車で父が駅まで送ってくれた。 (*My father took me to the station by car.*)
- 自動車で駅まで父が送ってくれた。 (*By car, my father took me to the station.*)

However, when the のは (no wa) particle is used, shifting the known information to the beginning and the new information to the end, it changes the sentence's focus and meaning, as seen in examples like:

- 先週田中さんはこの本を生協で買った。 (*Last week, Mr. Tanaka bought this book at the co-op.*)
- 先週田中さんだ。 (*It was Mr. Tanaka who bought this book last week at the co-op.*)

In Azerbaijani, the actual division of a sentence is similarly expressed through word order, grammatical markers, and prosodic features:

1. Word order plays a critical role in signaling the theme and rheme, with the theme (old information) typically appearing first, followed by the rheme (new information).
2. Formal grammatical markers and intonation also contribute to the differentiation of the theme and rheme [6, p. 34].

For example, in Azerbaijani, the word order can also be adjusted to change emphasis or focus:

- Atam maşınla məni stasiyaya apardı. (*My father took me to the station by car.*)
- Stasiyaya atam maşınla məni apardı. (*To the station, my father took me by car.*)

Similar to Japanese, intonation in Azerbaijani plays a crucial role in distinguishing between known and new information, especially when focusing on one part of the sentence over another.

Empathy factor: In both languages, the empathy factor is an important aspect of sentence construction. This refers to the dynamic interaction between the speaker and the listener, allowing the speaker to emphasize different elements of the sentence based on the communicative goal. In Japanese, empathy is especially linked to the relationship between the predicate (verb) and its arguments, allowing speakers to emphasize certain elements depending on their relevance to the communication [7, p. 112].

In summary, while both languages share common methods for marking the theme and rheme, such as word order and grammatical particles, the role of particles in Japanese, particularly wa (は) and ga (が), and the use of intonation in both languages, highlight key differences. The ability to shift focus, mark new information, and manage the communicative structure reveals both distinct and shared features of sentence structure in Japanese and Azerbaijani.

References

1. Shirakawa, Hirayuki. *Chujoukyu wo oshieru hito no tame no nihongo bunpou handobuku*. Tokyo: Hitsuji shobou, 2014.
2. Sadanobu, Toshiyuki. *Bunsetsu no bunpo / Toshiyuki Sadanobu*. Tokyo, Taishu kanshoten, 2019.
3. Стариченко, В.Д. *Большой лингвистический словарь / В.Д. Стариченко*. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008.
4. Бодуэн де Куртенэ, И.А. *Избранные труды по общему языкознанию*. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 384 с.; т.2. Москва: Изд-во АН СССР, 1963.
5. Veysəlli, F.Y. *Dil*. Bakı: Təhsil NPM, 2007, 298 s.
6. Hüseynova, A. *Mətnin komponentləri arasında məna əlaqələri və üsulları*. Bakı: Filologiya məsələləri, 2017. №6, s. 26-32.
7. Xəlilov, B. *Müasir Azərbaycan dili / B.Xəlilov*. Bakı: Adiloğlu, 2017

Açar sözlər: Yapon dili, Azərbaycan dili, cümlə, söz sırası, predikat, təyinedici söz

Keywords: Japanese language, Azerbaijani language, sentence, word order, predicate, determining word

Ключевые слова: японский язык, азербайджанский язык, предложение, порядок слов, сказуемое, определяющее слово

Yapon və Azərbaycan dillərində cümlənin faktiki bölünməsinin oxşar və fərqləndirici xüsusiyyətləri

Xülasə

Söz sırası hansı məlumatın mövzu (məlum və ya məlumat) və hansının rem (yeni və ya yenilənmiş) olduğunu vurğulamağa kömək edir. Söz sırası dedikdə ilk ağıla gələn əsas cümlə üzvlərinin, məsələn, subyekt, predikat, obyekt və başqalarının cümlə quruluşunda bir-birinə nisbətən düzülüşüdür. Bu sifariş vacibdir, çünki o, hansı məlumatın ilk, hansı məlumatın son ötürülməsinin qavranılmasına təsir göstərir.

Bundan əlavə, faktiki bölgü kontekstində birləşmələrdə sözlərin ardıcılığı vacibdir. Məsələn, təyinedici sözün (sifət, tərifi) və təyinedici sözün (isim) cümlədəki mövqeyi də müəyyən məlumatların vurğulanmasına təsir göstərir. Bu, rus və ya Azərbaycan kimi çəvik söz sırasına malik dillərdə xüsusilə vacibdir, burada elementlərin sırası kommunikativ vəziyyətdən asılı olaraq xüsusi vurğu yaratmaq üçün dəyişdirilə bilər.

Similar and distinctive features of the actual division of a sentence in Japanese and Azerbaijani languages

Summary

Word order helps to emphasize which information is the topic (known or given) and which is the rheme (new or being actualized). When it comes to word order, the first thing that comes to mind is the arrangement of the main parts of the

sentence, such as the subject, predicate, object, and others, relative to each other in the sentence structure. This order is important, as it affects the perception of which information is transmitted first and which is transmitted last.

In addition, in the context of topical division, the order of words in combinations is important. For example, the position of the defining word (adjective, definition) and the defined word (noun) in the sentence also affects the emphasis of certain information. This is especially important in languages with flexible word order, such as Russian or Azerbaijani, where the order of elements can be changed to create a certain emphasis depending on the communicative situation.

Сходные и отличительные черты актуального членения предложения в японском и азербайджанском языках

Резюме

Порядок слов помогает подчеркнуть, какая информация является темой (известной или данными) и какая - ремой (новой или актуализируемой). Когда речь идет о порядке слов, первое, что приходит на ум, - это расположение главных членов предложения, таких как подлежащее, сказуемое, дополнение и другие, относительно друг друга в структуре предложения. Этот порядок имеет важное значение, так как он влияет на восприятие того, какая информация передается сначала, а какая - в последнюю очередь.

Кроме того, в контексте актуального членения важен порядок слов в сочетаниях. Например, положение определяющего слова (прилагательное, определение) и определяемого слова (существительное) в предложении также влияет на акцентирование определенной информации. Это имеет особенно большое значение в языках с гибким порядком слов, как русский или азербайджанский, где можно менять порядок элементов для создания определенного акцента в зависимости от коммуникативной ситуации.

RƏYCI : dos. L.Ələkbərova

Şəlalə Məmmədzaid qızı Bünyadzadə⁴¹
ƏVƏZLİYİN MƏTN YARATMADA ROLU

Giriş. Dilçilikdə əvəzliyin bir nitq hissəsi olaraq varlığı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi dilçi mütəxəssislər əvəzliyi “boş sözlər” kimi dəyərləndirmiş, bəziləri isə bu nitq hissəsinin var olmaması fikrini söyləmişlər. Əvəzlilər tarixən bəzən isimlərlə, bəzən sifətlərlə qarışdırılmış, bəzən də əvəzlik olmayan sözlər əvəzlilər kimi təqdim olunmuşdur. Hətta isimləri əvəz etdiyi üçün əvəzlilərin xeyli hissəsi “əvəzlik-isim” adı altında isimlər sırasında verilmiş, işarə əvəzliləri isə “təyini sifət” adı ilə sifətin tərkibində göstərilmişdir. Lakin belə yanaşmalar, bizcə, həqiqəti əks etdirmir, ona görə ki başqa nitq hissələrində olduğu kimi əvəzliyin də özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur. Onu da deyək ki, əvəzliyin tarixi çox qədimdir. Biz əvəzlilərlə hələ Orxon-Yenisey abidələrinin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, M.Kaşğarının “Divan”ının, M.Füzulinin, İ.Nəsiminin və s. mühüm abidələrin dilində də rastlaşırıq.

Əvəzlilərin dildə işlənmə imkanları çox genişdir. Onlar digər nitq hissələrini əvəz edən sözlər kimi bilinsə də, onun cümlə strukturlarının formalaşmasında və hətta mətnlərin formalaşmasında da xüsusi rola malikdir. Belə ki, əvəzliyin mətnin komponentlərinin zəncirvari əlaqələnməsindəki funksiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Demək ki, əvəzlilər həm mətn komponentləri, həm də müxtəlif tipli mətnlərin arasında əlaqələndirici vasitələrdən biridir. Onlara yalnız təkrardan qaçmaq üçün istifadə olunan vasitə kimi deyil, həm də müstəqil söz kimi baxmaq lazımdır. Əvəzliyin bu xüsusiyyəti haqqında Q.Kazımov yazır: “Onu qeyd etmək lazımdır ki, dil əvəzliləri yalnız təkrardan qaçmaq vasitəsi kimi yaratmamışdır. Elə hallar var ki, əvəzliləri atıb, yerinə onun əvəz etdiyi sözləri və birləşmələri qoymaq mümkün olmur və ya bu cür əməliyyat mətni eybəcərləşdirir. Deməli, əvəzlilər müstəqil əlaqələndirici vasitə kimi də fəaliyyət göstərir” (1, s. 458).

Əsas hissə. Artıq qeyd edildiyi kimi, dildə mətn yaratma prosesində əvəzliyin rolu böyükdür. Bu baxımdan əvəzliyin mənə növlərinə uyğun olaraq mətn qurulmasında onların rolunu ayrılıqda təqdim etməy məqsədamüvafiq hesab edirik. Belə ki, şəxs əvəzlilərinin mətnin qurulmasındakı roluna nəzər salaıq:

Biz şəxs əvəzliyinin mətndəki mövqeyi: “- Belə ki, komsomolçu yoldaşlar, gərək işıq bu səhərdən o kəndlərə yayılsın. Ayrı cür necə ola bilər? Bəs niyə biz, -komsomol katibi əlini salona doğru uzatdı, -kommunxoz dura-dura, öz qollarımızı çirməyib, soyuq çaya girib sal-sal buzların arasından keçmişik? Biz demişdik ki, qoy yaz selinin qijiltısına qədər bu işıq dəhnəsi düzəlsin!” (7, s. 284). Burada *biz* əvəzliyi komsomol katibi ifadəsini əvəz etmiş, sonrakı hissədə təkrarlanan *biz* əvəzliyi isə mətnin komponentinin bağlanması əsasında əsas rol oynamışdır.

O əvəzliyi haqqında isə deyə bilərik ki, bu söz şəxs əvəzlilərinin içərisində tam müstəqil şəkildə formalaşmayıb, həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi kimi çıxış edir. O əvəzliyi mətnə həm təkrardan qaçmaq, həm də xatırlatma mövqeyində çıxış edir: “Mehman yeyin addımla səhnəyə çıxdı və xitabət kürsüsünə gəldi. O, qanun-əsasından başlayaraq sovet vətəndaşlarına verilən böyük hüquqdan danışdı. Mehman qədim quldarlıq, feodallıq, sonra kapitalizm cəmiyyətindəki insan hüquqsuzluğundan xeyli bəhs etdi, o, bu cinayətlərdəki dözülməz istismar formalarında, əməkçi insanların ağır güzəranından bəhs açdı” (7, s. 287). Verilən parçada *o* şəxs əvəzliyi Mehman sözünü əvəz etmiş və təkrarın qarşısını almaqla yanaşı, xatırlatma mövqeyində olmuşdur.

Onlar şəxs əvəzliyi mətn daxilində həm ümumilik bildirir, həm də digər əvəzlilərdə olduğu kimi təkrarın qarşısını alır.

Mətn komponentlərinin əlaqələnməsində əvəzlilər içərisində ən çox işlənən işarə əvəzliləridir. Məs.: “...Nərgiz müəlliminin sifəti alışıb-yanırdı. O nə isə hiss edirdi və bundan qorxurdu. Əslinə baxsan, o çoxdan, elə İmranla birinci dəfə eyvanda görüşən andan qorxurdu. Nərgiz o vaxtdan öz hissələri ilə mübarizə aparırdı. İndi də narahat idi” (8, s. 145). Nümunədə görürük ki, müəllif “hiss” sözünü təkrar etməmək üçün “bundan” işarə əvəzliyindən, “İmranla birinci dəfə eyvanda görüşən andan” cümləsini də bir də təkrarlamamaq üçün “o vaxtdan” işarə əvəzliyindən istifadə etmişdir.

Bundan başqa, işarə əvəzliyi abzasların və sintaktik bütövlərin bağlanması da iştirak edir. Belə ki, *bu* əvəzliyi abzasın əvvəlində və mətnin sonunda işlənə bilər, əvvəldə təsvir olunmuş söhbətə işarə edir. Z.Şahbazova bu əvəzliyi haqqında belə yazır: “Bu işarə əvəzliyi III şəxsin təkinin xəbər şəkilsini qəbul etdikdən sonra da sintaktik bütövün yaranmasında rol oynaya bilər. Mətnin əvvəlində işlənən “budur, odur, elədir, belədir” əvəzliyinin ümumi şəkildə ifadə olunmuş mənası mətnin sonrakı cümlələri vasitəsilə aydınlaşdırılır. Bu əvəzlilər mətnin əvvəlində xəbər vəzifəsində işləyir. Xəbər vəzifəsində işlənən işarə əvəzliyindən sonrakı mətnə məsələnin vəziyyətinin nə yerdə olduğu və ya hökmün nədən ibarət olduğu konkret olaraq sadalanır” (3, s. 217). Nümunə: “İş belədir ki, Ağca xanımın nə uşaq ilə əylənməyə, nə də bağçaya yola salmağa vaxtı vardı: geyinib-keçinəndə dünya gözüne görünməzdi” (6, s. 237). Burada “belədir” əvəzliyindən sonra vəziyyətin necə olması izah olunmuşdur.

Z.Şahbazova xüsusi olaraq vurğulayır ki, işarə əvəzliləri arasında müəyyən fərqlər var. Məsələn, *o*, *bu* işarə əvəzliləri əvəz etdikləri obyektə xatırladır, amma *elə*, *belə* əvəzliləri isə əvəz etdikləri obyektin bütün əlamət və keyfiyyətini özündə cəmləşdirə bilər. O qeyd edir ki, *elə*, *belə* əvəzliləri anaforik, epiforik və ya anaforik-epiforik formada işləyir. Belə ki, tədqiqatçı yazır: “...*elə*, *belə*” əvəzliləri anaforik qaydada işarə edən zaman əlamət və keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir. Epiforik işarədə işə mətnin əvvəlində işlənməklə hər hansı bir hadisə və ya obyekt haqqında əlavə məlumatın

⁴¹ Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi

verilməsini mətnin növbəti hissəsindən tələb edir. Anafora-epiforik işarədə “elə, belə” əvəzliləri hər iki funksiyanı eyni zamanda yerinə yetirir” (3, s. 218).

1. Anaforik qayda dedikdə əvəzliyin özündən əvvəl artıq adı çəkilmiş obyektə işarə etməsi nəzərdə tutulur: “Həmn gün axşama kimi külək əsirdi və külək bir saatdan bir dəyişirdi, gah xəzri ağappaq köpüklənmiş dalğaları qayalara çırpırdı, gah da gilavar əsirdi, amma axşamçağı birdən-birə külək dayandı və ağcaqanad yenə yamanca baş qaldırdı; Zuğulbanın dənizindən, qumundan, qayalarından olmazdı, amma ağcaqanadı da yaman ağcaqanad idi” (4, s. 6). Göründüyü kimi, həmin gün sözündən əvvəl bu haqda geniş məlumat verilmiş, amma həmin əvəzliyi ilə sadəcə o yada salınmışdır.

2. Epiforik qayda dedikdə mətnin əvvəlində işlənmiş əvəzliyin özündən sonra gələn elementlərə işarə etməsi nəzərdə tutulur: “Ömər koxa o günləri yada saldı. Özü gəmiyə oturub atın yalından yapışdığını və atını gəminin böyrü ilə qarşı sahilə çıxardığını xatırladı. Köksünü ötürdü. İllər Kürün suları kimi çoxdan axıb getmişdi, lap çoxdan” (8, s. 285). Burada isə *o* əvəzliyi gün sözü ilə birləşmiş və Ömər koxanın keçmiş xatirələrini yada salınmasına diqqət çəkmişdir.

3. Anaforo-epiforik qaydada. Z.Şahbazova bu barədə yazır: “Bəzi hallarda əvəzliyin mənası eyni zamanda özünün iştirak etdiyi cümlədən həm əvvəlki, həm də sonrakı cümlələrin məzmunu ilə açılır. Bu halda tərkibində əvəzlik iştirak edən həmin cümlə ancaq özündən əvvəlki və sonrakı cümlələrlə birlikdə başa düşülür və hər iki tərəfdəki cümlələrlə əlaqəyə girib, onları vahid sintaktik tamda birləşdirir. Özü də bu sintaktik tamın mərkəzi cümləsinə çevrilir. Bu üsulla yaranan mətnə əvəzliyin rolu anaforik epiforik şəkildə olur” (3, s. 220). Deməli, həmin və həməni işarə əvəzliləri işləndiyi mətnə həm konkret və dəqiqləşdirici məna verir, həm də təkrarın qarşısını alır: “Yoldaşlardan biri mənə məşhur həkimin ünvanını verdi. O həkim, deyildiyinə görə, ürək xəstəliklərində ad qazanmışdı. Özü də professor idi. İstədim həmin professoru çağırım” (6, s. 54). Burada professor haqqında məlumat verilmişdir. Sonrakı cümlələrdə müəllif o məlumatları bir də təkrar etməmək üçün həmin əvəzliyindən yararlanmışdır.

Həmin, həməni əvəzliləri bəzən müvafiq olaraq *o, bu* işarə əvəzliyi ilə paralel də işləyə bilər: “Mehman ilk məktəb illərini, həmin bu stolun başında oturub dərs hazırladığı çağları, körpəliyə məxsus şıltaqlığını xatırladı” (7, s. 238).

Bir sıra hallarda isə *həmin* və *həməni* əvəzliləri mətnin sonunda işlənərək onu qapadır. Bu zaman işarə əvəzliyinin izahı əvvəldə verilir, işarə əvəzliyi mətni qapamaqla yanaşı, onu ümumiləşdirir: “Bəli, bu həmin gözəl qız səkkizincidə oxuyan ucaboy, ağbəniz, uzunsaç, qaragöz qızın özü idi. Bu həmin Zivər idi... İşığını saxlamış, mənası bəlkə bir az da dərinləşmiş qara gözlər həmin gözlər idi. Baxışı və xüsusən ani təbəssümü həmin idi” (6, s. 156). Bu parçada işlənən *həmin* əvəzliyi həm təkrarın qarşısını alır, həm də cümlələrin sonunda işlənərək onların qapanmasına şərait yaradır.

Əvəzliyin məna növlərindən biri kimi qeyri-müəyyən əvəzlilər də mətn yaratmada mühüm rola sahibdir. Dildə ən çox işlənən qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: *kimi, biri, hərə, hamı*. Bunların içərisində daha fəal olanı *kimi* əvəzliyidir. Məs.: “Məktəbin uzun dəhlizi oğlan-qızla dolmuşdu. Onlardan kimisi qol-qola gəzir, kimisi yığışib söhbət edir, kimisi onillik məktəbi qurtarmaq vəsiqəsini öz yoldaşına göstərib öyünürdü” (7, s. 6). Yazıçı bu bədii mətn parçasında birinci cümlədə qeyd edilən oğlan və qızların etdiyi hərəkətləri ayrı-ayrılıqda təkrar etməmək üçün kimisi qeyri-müəyyənlik əvəzliyindən istifadə edərək ümumiləşdirmə aparmışdır.

Hamı qeyri-müəyyən əvəzliyi dildə daha çox ümumilik bildirir: “Qurban yavaş-yavaş kənd içində sayılmağa başlayırdı. İclaslarda onu tərifləyir, yaxşı briqadir olduğunu söyləyirdilər. O daha da həvəslənir, hamıdan əvvəl yer əkdirir, səpinə başlayır, pambıq yığırdı” (8, s. 44).

Əvəzliyin digər məna qruplarından biri də təyini əvəzlilərdir. Bu məna növünə aid olan hər bir sözün özünün mətnin komponentlərini bağlamaqda rolu var. *Hər* əvəzliyi sintaktik cəhətdən bütün mətni əlaqələndirir. Mətnə bu əvəzlik vasitəsilə konkretlik, dəqiqlik yaranmış olur. Mətnin əvvəlində işlənən, aktuallaşan *hər* əvəzliyi əksər hallarda “bütün” əvəzliyi ilə ümumiləşdirilir. Bütün əvəzliyi mətni ümumiləşdirib mətnin təkrarlanan, hər sözü ilə aktuallaşan üzvlərin ekvivalentinə çevrilir. Məsələn: *Hər adam, hər kəs, hər şey, hər gün, hər zaman, hər yer* və s. deyilir, sonrakı komponentlərdə isə bu üzvlər mətn vasitəsilə izah edilir. Nümunə:

Hər qulun cahanda bir pənahı var,

Hər əhli-halın bir qibləgahı var.

Hər kəsin bir eşqi, bir allahı var.

Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir (5, s. 9).

Öz təyini əvəzliyi digər əvəzlilərdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə seçilir. O hər hansı bir sözdən əvvəl gəlir və həmin sözün mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsini tələb edir. Ancaq belə işlənmə forması söz birləşməsinin yaranması ilə nəticələnir. Özündən sonrakı sözlə yanaşma əlaqəsində olan öz əvəzliyi heç bir dəyişikliyə məruz qalmır. Əsas söz isə müxtəlif şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər. Öz kitabım / kitabın / kitabı / kitabımız / kitabınız / kitabları və s.

Öz əvəzliyi yanında gəldiyi sözü konkretləşdirir. Təklidə bu söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək digər təyin əvəzlilərindən fərqli olaraq substantivləşir. Müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsi daşıya bilər. Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş öz sözünü qayıdış əvəzliyi kimi ayrıca məna növünə də daxil etmişlər (hazırda qayıdış əvəzliyin bir məna növü kimi mövcud deyil). Mənsubiyyət şəkilçisi qrammatik şəkilçidir, sözdüzəltmə xüsusiyyətinə malik deyildir. Bu barədə Y.Seyidov belə yazır: “Mənsubiyyət şəkilçisi sırf qrammatik şəkilçidir və nə yeni söz, nə də yeni növ düzəldə bilər” (2, s. 288).

Öz əvəzliyi mətnə subyektlə birlikdə işlənir, aid olduğu subyektə daha da konkretləşdirir: “Kosaoglu öz hərəkətlərindən məmnun qalır, “belə etməsəm olmaz, - deyirdi, - yoxsa ağzıgöyçəyin biri məsələni öyrənər, gedib xəbər verər” (8, s. 49).

Mətn komponentlərinin bağlanması sual əvəzliliklərinin də özünəməxsus yeri var. Leksik-sintaktik mənasının zənginliyi, müxtəlif və rəngarəng mənə çaları ifadə etmələrinə görə sual əvəzlilikləri söz birləşmələrində, cümlədə, həm də mətndə məxsusi vəzifə və funksiya daşıyır. Sual əvəzlilikləri mətn komponentlərinin təşkilində iştirak edərkən bəzən əsl sual mənasında çıxış edir. Bu zaman izahedici cümlələr bir-birinin ardınca gələrək həmin sualı izah edir. Bu isə mətnin bütövləşməsinə səbəb olur. Nümunə:

-Hamı o?

-Xəstəxanadadır.

-Bəs onun briqadasından burda kimlər işləyirdi?

-Tükəzban arvadla Kərim kişi.

-Bəs onlar hamı?

-Arvad xəstəxanadadır. Kişi burdadır.

Prokuror yaxşı tanıdığı Kərim kişini camaatın içində gözləri ilə xeyli axtardı: - Bəs hamı? Gözümə dəymir, yoxsa, qaçıb?

- Burdayam, heç yerə qaçmamışam.

Əsədov qocanı hirsli-hirsli süzüb dişini qıcadı.

- Kişi, pambığı niyə yandırırıbsan?

- Mən pambıq yandırmamışam... (8, s. 229).

Sual əvəzliliklərinin bir qismi isə sual bildirmir. Sual mənasını qismən itirmiş olan belə sözlər tərəddüd, inamsızlıq, şübhə və s. mənaları ifadə edir. Öz əvvəlki mənasını dəyişmiş sual əvəzliyi söylənilən fikrə subyektin şəxsi münasibətini də ifadə edir.

1. Kim bilir, dünyanın neçədir yaşı?

Tarixin nə qədər yazısı vardır.

Hər saxsı parçası, hər məzar daşı

Nəsildən nəsilə bir yadigardır (10);

2. Mənim bu dərdimi axı kim anlar,

Ah! Qədim əyyamlar, köhnə zamanlar,

Hanı qiymət qoyan şeirə, sənətə?

Zaman dara düşüb, insan möhnətə (9, s. 45).

Göründüyü kimi mətnin belə cümlələrində danışan şəxs məsələyə müəyyən qədər şübhə, tərəddüd, inamsızlıqla yanaşır.

Bəzi hallarda mətnə sual əvəzliyinin funksiyası daha böyük ola bilər. Belə hallar ola bilər ki, bir sual əvəzliyinin izahına, konkretləşməsinə bir cümlə, sintaktik bütöv və ya əsər bütünlüklə bir əsərə xidmət edir. Məs.: “Murad sanki söhbətə müdaxilə edir, Mehmanın evində yaranan vəziyyətdən, mamayevlərlə olan qohumluğundan narahat olduğunu bildirirdi: - “Oğlum, adımızı təmiz saxla, bizi qara ləkədən gözlə!” Burada, bu ucqar dağın döşündə, bu söhbət zamanı, belə, atasının xəyalı da belə onu həmin məşum “ləkə”ni xatırladır, oğlunu xəbərdar edir. Bəs nə olan, necə olan şeydir?... Niyə Mehman bu eybəcər “ləkə” xəbərdarlığını dönə-dönə eşitsin?” (7, s. 74).

Bu suallardan sonra sanki bütün əsər sualların cavabını aydınlaşdırmağa xidmət edir. Mövcud suallardan aydın olur ki, Mehmanın başına nəşə gələcək. Əsəri oxuduqca orada qeyd edilmiş “ləkə” sözünün mahiyyəti də açılır, bununla oxucu sualların cavabını bilmiş olur.

Nəticə. Beləliklə, aparılan təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, əvəzliliklər mətnin (xüsusilə də bədii mətnin) qurulmasında, onu daha da maraqlı olmasında, abzasların bağlanması və əlaqələnməsində mühüm mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Ünsiyyət, 2000, 494 s.
2. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (dördüncü nəşr). Monoqrafik dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 368 s.
3. Şahbazova Z. Azərbaycan dilində əvəzliliklər: fil.el.dok.dis. Bakı: 2008, 243 s.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, II c. Bakı: Çınar-Çap, 2005, 523 s.
5. Hüseyn C. Əsərləri. Beş cildə. I c. Bakı: Lider, 2005, 256 s.
6. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
7. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 312 s.
8. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
9. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c. Bakı: Öndər, 2004, 320 s.
10. <http://e-derslik.edu.az/books/271/units/unit-1/page111.xhtml>

Açar sözlər: əvəzlilik, mətn, abzas, əlaqələndirici vasitə

Ключевые слова: местоимение, текст, абзац, средство связи

Key words: pronoun, text, paragraph, coordinating means

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilində ayrıca əsas nitq hissəsi olan əvəzliliklərin mətnyaratmadakı roluna həsr edilib. Burada əvvəlcə əvəzliyin bir nitq hissəsi olaraq xüsusiyyətindən, dilçilikdə onunla bağlı fikir ayrılıqlarından və qədimliyindən məlumat verilir. Daha sonra isə əvəzliyin mənə növlərinin ayrı-ayrılıqda mətnin qurulmasındakı vəzifə və funksiyaları göstərilir. Təqdim edilən mövcud elmi fikirlər bədii ədəbiyyat nümunələrindən konkret mətn parçaları verilməklə

əsaslandırılır. Əvəzliliklərin mətnin qurulmasında semantik-qrammatik baxımdan yaratdığı xarakterik xüsusiyyətlər diqqətə çatdırılır.

Роль местоимения в создании текста

Резюме

Статья посвящена роли местоимений в текстообразовании, которые являются отдельной основной частью речи в азербайджанском языке. Здесь впервые приводятся сведения о свойстве местоимения как части речи, о разногласиях по поводу него в лингвистике и его древности. Далее указываются задачи и функции типов значений местоимения в построении текста по отдельности. Представленные современные научные идеи обосновываются предоставлением конкретных фрагментов текста из образцов художественной литературы. Обращает на себя внимание характерные особенности, которые местоимения создают в семантико-грамматическом плане при построении текста.

The role of pronouns in creating text

Summary

The article is devoted to the role of pronouns, which are a separate main part of speech in the Azerbaijani language, in text creation. First, information is provided about the nature of the pronoun as a part of speech, the differences of opinion about it in linguistics, and its antiquity. Then, the tasks and functions of the pronoun's meaning types in the construction of the text are shown separately. The presented existing scientific ideas are substantiated by giving specific text fragments from examples of fiction. The characteristic features created by pronouns in the construction of the text from a semantic-grammatical point of view are brought to attention.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

YAPON DİLİNDƏ FELİN -TSUTSU ARU (つつある) FORMASINDA OLAN DAVAMEDİCİ TƏRZİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Zaman kateqoriyası - feillərdə çox mühüm mövqeyə malikdir. Hətta bir çox dünya dillərində, məsələn, alman dilində feil nitq hissəsi “zaman, söz” (das Zeitwort) adlanır. Müəyyən bir iş, hərəkət və hadisə zamanla əlaqədar olur, iş-hal və hərəkət ya keçmiş, ya indiki, ya da gələcək zamanda icra olunur.

Azərbaycan dili və yapon dilində müasir ədəbi dilinin qrammatikasının müqayisəli şəkildə izahı, zaman anlayışının əsas göstəricilərini öyrənmək mövzusunun aktuallığını şərtləndirir. Dilin qrammatik quruluşu olduğu kimi qalmır. Leksik və fonetik quruluşla müqayisədə qrammatik quruluş nisbətən az dəyişir. Bu dəyişmə **feilin zaman kateqoriyasında** da özünü göstərir.

Öncəliklə, Azərbaycan dilində zaman anlayışı mövzusunun qısaca nəzər salmaq. Azərbaycan dili zəngin və çoxşaxəli zaman formaları sistemində malikdir, xüsusilə də keçmiş zaman formaları. **Keçmiş zaman** çox ümumi və geniş məfhumdur. Keçmiş zaman –hal və ya hərəkətin danışq vaxtından əvvəl icra olduğunu göstərir.

Yapon dilində zaman kateqoriyası və buna münasibət Azərbaycan dilindən xeyli fərqlidir. Görkəmli yaponşünas alim N.A. Sıromyatnikov hələ 1971-ci ildə çap olunmuş “Yeni yapon dilində yazı sistemi” kitabında yazırdı ki, bu problem tam səviyyədə öyrənilməmişdir. Müəllif yazırdı: “Onu demək kifayətdir ki, hətta zamanın sayı məsələsi indiyə qədər mübahisə mövzudur”, bəziləri üç zaman (keçmiş, indiki, gələcək), bəziləri iki zaman (keçmiş və keçməmiş, yaxud keçmiş və gələcək) digərləri bir zamanı qəbul etmişlər. Ümumiyyətlə, müasir yapon dili qrammatik zamanın mövcudluğunu inkar edir.

Yapon dilçiliyində feil 動詞/ douşi cümlənin əsasını, qrammatikanın nüvəsini və ifadənin mərkəzini təşkil edərək çoxsaylı müxtəlif formalara malikdir. Feil digər nitq hissələrinə nisbətən həcmcə daha böyükdür. Yəni feil həcm cəhətdən yapon dilində morfologiyanın yarısından çoxunu təşkil edir. Bu isə onun zəngin leksik-qrammatik əlamətləri hesabına yaranır.

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın məna və qrammatik cəhətdən əsas iki forması vardır ki, Azərbaycan dilçiliyində onlar bir ənənə olaraq şühudi keçmiş və nəqli keçmiş adlandırılır.

1) Şühudi keçmiş zaman -dı4 şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn: yazdı, oxudu və s. 2) Nəqli keçmiş zaman -mış4 , -ib4 şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn: oxumuşam, gəlibsən, yazmış və s.

Yapon dilində keçmiş zaman forması.

Təsdiq formda feil kökünə “した”, inkarda isə “ませんでした” əlavə edilir.
食べます→食べました 急ぎます→急ぎました

İnkarda isə:

食べました→食べませんでした 急ぎました → 急ぎませんでした

Qeyd edək ki, bu, yapon dilinin sadə və nəzakətli keçmiş zaman formasıdır.

İndiki zaman həm keçmiş, həm də gələcək zaman üçün əsas meyar rolunu oynayır. Belə ki, biz indiki zamana əsaslanaraq, keçmiş və gələcək zamanda icra olunmuş və ya icra olunacaq hal və ya hərəkətlərə münasibət bildiririk.

Müasir Azərbaycan dilində feilin indiki zamanı -ır, -ir, -ur, -ürşəkilçisi vasitəsi ilə düzəlir. Məsələn: Yalnızlıq bir Allaha yaraşır.

Gələcək zaman hal və hərəkətin danışq vaxtından sonra icra olunacağını göstərir. Deməli, o hələ həyata keçməmiş, icra olunmamış hərəkətləri ifadə edir. Məhz buna görə də gələcək zaman keçmiş və indiki zamanla müqayisə olunarsa, dildə nisbətən az işlənir. Azərbaycan dilində feilin gələcək zamanının iki növü qəbul edilmişdir. Onlar qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman terminləri ilə adlandırılır.

1) **Qəti gələcək zaman** - feil əsasına -acaq(-əcək, -yacaq, -yəcək) şəkilçilərinin bitişməsi ilə düzəlir. Məsələn: yazacaq, gələcək, oxuyacaq və s.

2) **Qeyri-qəti gələcək zaman** – feil əsasına -ar (-ər, -yar, -yər) şəkilçilərinin bitişməsi ilə düzəlir. Məsələn: alar, gələr, oxuyar, işləyər və s.”

Yapon dilində hər şey bir çox başqa dillərə nisbətən daha sadədir. Yapon dilində yalnız iki zaman var - **keçmiş** və **indiki-gələcək**. Yəni gələcək haqqında danışanda, formaca indiki ilə heç bir fərqi yoxdur. Buna görə də zaman anlayışını kontekstdən təxmin etməli oluruq. Kontekst və müxtəlif sözlər: あした (Sabah), らいしゅう (gələn həftə) və s. İndiki-gələcək zamandakı neytral-nəzakətli üslubda fellər bağlayıcı ilə (ます) bitir. Qeyd etdiyimiz kimi, yapon dilində feilin indiki zaman forması eyni zamanda gələcək zamanı ifadə edə bilər. Bu isə mətnin və ya cümlənin konteksindən asılı olaraq, hansı zamana aid olduğu anlaşılır.

Bu mövzuda əsasən feilin davamedici tərzindən danışılacaq. Bu tərz isə 2 forma arasında müqayisə edəcəyik.

1. “ている” hərəkətin davam edən zamanını və ya hərəkətin vəziyyətini bildirir.

Yəni fəaliyyətin davam etdiyini göstərir.

私は今小説を読んでいます。Mən hal-hazırda əsər oxuyuram.

姉は今勉強しています。Bacım hal-hazırda dərslər oxuyur.

2. Fəaliyyət tamamlandıqdan sonra qalan nəticəni təmsil edir.

台風の影響で木が倒れています。Tayfunun təsirindən ağac yıxılıb.
あの鳥はすでに死んでいます。O quş birdən ölüb. (yəni ölmüş vəziyyətdədir)

3. Təbiəti təmsil edir. Bu zaman feil öz xüsusiyyətini itirərək sifətə çevrilmişdir.

この辺りの道は曲がっている。Bu tərəf küçələr dolanbacdır.

彼の作品は優れています。Onun işi (əsərləri) əladır.

Davamlı fellər nədir?

“Davam etməyi ifadə edən” fel, əməlin baş verdikdən sonra bir müddət davam edə biləcəyini ifadə edir.

Məsələn, bu zaman “yemək” və “içmək” olar.

子供がアイスクリームを食べています。Uşaq dondurma yeyir.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, *ている* formasında olan bir fel keçmişdə başlayan davam edən vəziyyəti təsvir edir. *～ている* -in ən əsas istifadəsi felin mütərəqqi olduğunu göstərən zamandır.

Buraya keçmişdə bir nöqtədə başlayan hər cür davam edən fəaliyyətlər daxildir. Bu, həm hazırda müvəqqəti olaraq baş verən fəaliyyətləri, həm də bu günə qədər davamlı olaraq baş verən hərəkətləri əhatə edir. Həm də vərdişlər və tez-tez baş verən digər şeylər üçün istifadə edilə bilər.

～ている **Baş verənlər üçün** -Biz həmçinin danışdığımız vaxta qədər davamlı olaraq baş verən bir şeyi təsvir etmək üçün *～ている* istifadə edə bilərsiniz. məsələn: 去年から日本語を勉強している。Keçən ildən yapon dilini öyrənirəm. (keçən ildən bəri bu proses başlayıb, hələ də davam etməkdədir)

～ている **vərdişlər və tez-tez baş verənlər üçün** -Biz həmçinin vərdişlər və ya təkrarlanan hadisələr üçün *ている* formasından istifadə edirik. Bu, təkcə bu anda deyil, ümumilikdə nə etdiyinizi təsvir edir. Asqıran atamıza qayıdaraq, təsəvvür edin ki, o, bütün tozdan allergiya götürür və onun asqırması aylarla davam edir.

お父さんはいつもくしゃみをしています。

(Onun) atası həmişə asqırır.

Bu cümlədə hərəkət adət halın aldığı təsvir edir. いつも (həmişə) sözü bunun indi baş verən bir şeydən çox vərdiş olduğunu bildirir. Kontekst bizə *ている* formasında olan feldən nə başa düşməli olduğumuzu izah etməkdə çox faydalıdır.

Və yaxud.....

最近よく納豆を食べている。

Son vaxtlar **çok natto** yeyirəm.

Bu cümlədə *よく* (tez-tez) ifadəsini silsək və sadəcə *納豆を食べている* desək, indiki davamlı söz kimi səslənir (mən natto yeyirəm).

Hər hansı canlı öləndə (死ぬ) o, dərhal “diri”dən “ölü”yə çevrilir. Başqa sözlə, “ölü olmaq” vəziyyəti yapon dilində aktivləşdirilmiş bir vəziyyətdir və *死んでいる* kimi təsvir edilir. Beləliklə, küçədə ölü bir böcək görsəniz, deyə bilərsiniz:

あ、虫が死んでいる。Ah, böcək ölür.

İndi sual ortaya çıxır ki, səhv “ölür” deyəcəksiniz? Bunun üçün *死ぬ* kaける formasına sala bilərik. *かける* “yarı bitmiş” və ya “hələ bitməmiş” deməkdir. Belə ki, *死* kaける “yarı ölü olmaq” kimi bir şeydir.

İndi isə mövzunun əsas özəyi olan *つつある* formasından söhbət açaq.

Davamedici tərzin bir başqa formasına nəzər salaq. Bu forma “**つつある**” formasıdır.

“*つつある*” felin ifadə forması “*ている*” forması ilə eyni mənanı ifadə edir. “Dəyişikliyin hələ də davam etdiyi” bir mənanı ifadə edir.

[動詞]ますけ刑 + つつある

今ちようど/だんだん *～* ている

Bu formadan nə zaman istifadə olunur?

1. Bu forma inkişaf gedişatında olan prosesi aydın formada ifadə etmək üçün.

2. Hərəkətin inkişaf prosesini daha qabarıq ifadə etmək üçün.

Bu formanı düzəltmək üçün felin *ます* hissəciyi əvəzinə *つつある* forması əlavə olunur.

Məsələn, aşağıdakı ardıcılığa nəzər yetirək:

1. Əvvəllər Afrikada heyvanlar çox idi.昔にはアフリカには動物がたく **かんあはまもた**だ **あ**traf mühit problemlərindən Afrikada heyvanların sayı azalıb. ;環境問題

でアフリカで動物の数が減りました。Hal-hazırda Afrikada heyvanların **↑sayı** azalmaqdadır.

今、アフリカの動物の数が **だんだん**減っています。アフリカの動物の数は **だんだん** ;減

りつつあります/ ;減少つつあります。

2. 花が咲きつつある。

Gül açmaq üzrədir. (Gül açmağa dam edir, həmin prosesdədir.)

Bu formanı düzəltmək üçün “**変形動詞**” (“**dəyişim fellər**”) fellərindən istifadə olunur. **あ** ;上がります
ば布がびます (qalxmaq **enmək**), ;**増えます**— ;**減ります** (qalxma **-enmək**), ;**増加します**—
;減少します (artmaq-azalmaq) və.s. ;**じょじょ** ;**しだい**

Bu kimi cümlələrdə “dəyişim bildirən ifadələr” **だんだん**, ;**徐々に**, ;**次第に**
(tədricən) tez-tez istifadə olunur.

Bundan əlavə, “ ;継続完了”(“davam edən prosesin sona çatması, sona doğru yaxınlaşması”)

mənasını ifadə edir. Nümunəyə baxaq:
好きなアニメがもうすぐで終わってしまいます。

Sevdiyim anime tezliklə son çatacaq.
好きなアニメはおわりつつあります。

Sevdiyim anime sona çatmaq üzrədir.

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, nə vaxtsa başlanan bir proses tədricən sona yaxınlaşmaq üzrədir.

Yapon dilində istifadə olunan fellərdən bir qismi də ;瞬間動詞 (“anı” ifadə edən fellər”) hesab olunur. Məsələn, ふえます、きえます、しにます、なくなります. Bu kimi fellər istənilən vəziyyətə yaxınlaşmanı ifadə edir. “ている” hərəkətin davam etdiyini bildirir. “Anlıq fellər” ölüm kimi çox qısa zaman alan hərəkətləri ifadə edir. Bu dəfə “ている” hərəkət tamamlandıqdan sonra qalan vəziyyətə aiddir. “Ağac yıxılma” davranışı da qısa müddətdə tamamlanan bir hərəkətdir (anı hərəkət), ona görə də “木が倒れている” ağacın yıxılmasına deyil, “ağacın yıxılan vəziyyətinə” aiddir. Başqa bir misal isə “木が倒れているのを見た” “Bir ağacın yerə yıxıldığını gördüm (yıxılmış vəziyyətdə)” deməkdir.

Hər ikisi “anlıq fel” və “davamlı fel”ə aiddir. Elə fellər də var ki, onlar “anlıq fellər” və ya “davamlı fel” kimi istifadə oluna bilər, ona görə də bu fellərin mənası ilə bağlı tez-tez çəşqinlik yaşayırlar.

Məsələn: “着る (geyinmək)” 今、服を着ているから、待っていてください。 Hal-hazırda paltar geyindiyim üçün, gözləyin nəzəmət olmasın. あそこにワンピースを着ている人がいます。 Orada don geyinən qız var.

Kiçik fərqlərə nəzər salmaq. Nümunə 1-də davam felinin işlənməsinin “geyinir” mənasında işləndiyi görünür. Nümunə 2, geyimli olmanın nəticəsini göstərən anlıq felin istifadəsidir, yəni “paltar geyən” bir adam var.

43

Açar sözlər: felin zamanı, davamedici zaman, felin ifadə tərz

Ключевые слова: время глагола, продолжительное время, способ выражения

Key words: verb tense, continuous tense, verb expression form

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili və Uzaq Şərqi maraqlı dillərindən sayılan yapon dilinin geniş mövzularından olan felin davamedici tərz kateqoriyasından (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) söhbət açılmışdır. Burada yapon dilində olan felin zamanları haqqında məlumat verilmişdi. Əsasən yapon dilində felin davamedici tərz kateqoriyası geniş formada işıqlandırılmışdır. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində felin tərz kateqoriyası ayrıca bölmə kimi mövcuddur. Azərbaycan dilində isə bu, zaman kateqoriyası daxilində təzahür edir. Sadəcə hər bir dildə olduğu kimi, yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür özünü büruzə verir. Məqalədə geniş və aydın formada felin davamedici tərz kateqoriyası, onların işlənmə yerləri göstərilmişdir. Hər iki dildə olan fərqli məqamlar aydın formada işıqlandırılmışdır. Həmçinin Azərbaycan dili ilə aydın formada verilən müqayisəli izah məqalənin daha anlaşılıqlı olmasına zəmin yaradır.

РЕЗЮМЕ

В статье идет дискуссия о категории продолженного времени глагола (по сравнению с азербайджанским языком), которая является одной из широких тем азербайджанского языка и японского языка, который считается одним из интересных языков. Дальнего Востока. Здесь была информация о временах глагола в японском языке. В основном в японском языке широко раскрыта категория глагола продолжительного вида. По сравнению с азербайджанским языком, в японском языке категория глагола существует как отдельный раздел. В азербайджанском языке это проявляется в рамках категории времени. Как и любой язык, японский имеет свои особые языковые правила. То есть правило проявляется по-разному в разных языках. В статье в широкой и ясной форме показаны категории стилей продолжения глаголов и места их развития. Четко выделены разные моменты на обоих языках. Кроме того, сравнительное пояснение, данное в ясной форме на азербайджанском языке, создает основу для большей понимания статьи.

SUMMARY

The article discusses the continuous verb category (compared to the Azerbaijani language), which is one of the broad topics of the Azerbaijani language and the Japanese language, which is considered one of the interesting languages of the Far East. Here, information was provided about the tenses of the verb in the Japanese language. Mainly, the continuous verb category in the Japanese language was extensively covered. Compared to the Azerbaijani language, the verb category exists as a separate section in the Japanese language. In the Azerbaijani language, this is manifested within the tense category. Just like in every language, the Japanese language also has its own specific language rules. That is, one rule manifests itself differently in different languages. The article shows the continuous verb category and their places of use in a broad and clear way. The different points in both languages are clearly covered. Also, the comparative explanation given in a clear form with the Azerbaijani language creates the basis for making the article more understandable.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN VƏ KOREYA DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASI VƏ ONLARIN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bütün dünya dillərinin, eləcə də koreya dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Koreya dilinin Altay dil qrupuna aid olduğunu bilinsə də, bir çox mənbələrdə onun tunqus-mancur dilləri ilə genetik qohumluğu olduğu fikrinə rast gəlinir. Dünya dilləri arasında qrammatik xüsusiyyətləri baxımından maraqlı müqayisə imkanları təqdim edən koreya və azərbaycan dillərinin fərqli dil ailələrinə mənsub olduğu deyilsə də, bu iki dil bəzi oxşar cəhətlərə malikdirlər. Morfoloji cəhətdən baxsaq, koreya dili aqqlütinativ dillərdən biridir. Yəni azərbaycan dilində olduğu kimi koreya dilində də söz kök və şəkilçilərə ayrılır. Sözlərə müxtəlif əlavə və şəkilçilər artırılaraq yeni mənalar və funksiyalar yaranır. Eyni zamanda hər iki dildə də hal kateqoriyası mövcuddur. Bu məqalədə Koreya dilində hal kateqoriyası təhlil ediləcək və azərbaycan dilinin hal sistemi ilə müqayisə ediləcəkdir. Məqsəd hər iki dildə isimlərin qrammatik funksiyalarını və onların ifadə üsullarını müqayisəli şəkildə araşdırmaqdır.

*Koreya dilində hal kateqoriyası.

Koreya dilində 조사 (Cosa) hal kateqoriyasını bildirir. Belə ki, hal kateqoriyasının şəkilçiləri isimlərin cümlədəki funksiyalarını müəyyən etmək üçün isimlərə qoşulur. Bu şəkilçilər həm mənanı, həm də sintaksis qaydalarını müəyyən edir. Azərbaycan dilində də olduğu kimi koreya dilində də ismin altı halı mövcuddur. Aşağıdakı cədvəldə hər iki dil üzrə halların adlandırılması və ifadə vasitələri göstərilmişdir.

주격	이/가	Adlıq hal	-
소유격	의	Yiyəlik hal	(n)m ⁴
여격	에; 에게/한테; (으)로	Yönlük hal	(y)a ²
목적격	을/를	Təsirlik hal	(n)r ⁴
처격	-에; 에서	Yerlik hal	da ²
탈격	-에서; 부터	Çıxışlıq hal	dan ²

Yuxarıdakı cədvəldə də qeyd olunduğu kimi hər iki dildə halların müvafiq şəkilçiləri mövcuddur. Cədvəldə verilən məlumatlara nəzər salsaq ilk baxışda həm azərbaycan həm də koreya dilinin hal kateqoriyası üzrə bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər nəzərə çarpir. İlk öncə koreya dilində altı halın istifadə qaydaları, özünəməxsus xüsusiyyətləri daha sonra isə hal kateqoriyasının hər iki dil üzrə fərqli cəhətləri ilə tanış olaq.

1. 주격

Bu hal azərbaycan dilində adlıq hala uyğun gəlir. Subyektin kim və ya nə olduğunu ifadə edir və adətən cümlənin əsas mövzunu göstərir. İsmi sonuna 이/가 şəkilçilərini qoşmaqla düzəlir. -이 şəkilçisi samitlə bitən isimlərin, -가 isə saitlə bitən isimlərin sonuna əlavə olunur.

Məsələn:

- 학생이 학교에 갑니다. Tələbə məktəbə gedir.

- 날씨가 추워요. Hava soyuqdur.

İlk nümunədə isim 학생 [haksenq] samitlə bitdiyinə görə -이, digərində isə 날씨 [nalşi] saitlə bitdiyinə görə -가 şəkilçisi əlavə olunmuşdur.

2. 소유격

Azərbaycan dilində yiyəlik halı ifadə edən bu hal mənsubluğu bildirir. İsimlərin sonuna -의 şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Şəkilçi bir variantlı olduğuna görə isimlərin sait və ya samitlə bitməsindən asılı olmayaraq sözə eyni formada qoşulur. Amma koreya dilində danışqda yiyəlik hal şəkilçisi çox vaxt ixtisar edilir.

Məsələn:

- 제 친구의 집입니다. Dostumun evidir.

- 제 친구 집입니다.

Hər iki nümunədə də məna eynidir. Lakin ilk nümunədə yiyəlik hal şəkilçisi verilsə də ikinci nümunədə ixtisar olunmuşdur.

3. 목적격

Koreya dilində 목적격 (moqcokqyok) azərbaycan dilində təsirlik halıdır. Bu hal, hərəkətin və ya felin təsir etdiyi obyektə göstərmək üçün istifadə olunur və ismin sonuna 을/를 şəkilçiləri artırılır. Bu halda da şəkilçi ismin sait və ya samitlə bitməsinə əsasən ismə qoşulur. Belə ki, -을 samitlə bitən isimlər üçün, -를 isə saitlə bitən isimlər üçün istifadə olunur.

Məsələn:

- 책을 읽어요. Kitabı oxuyuram.

- 사과를 먹어요. Almanı yeyirəm.

4. 여격

⁴⁴ Bakı Dövlət Universiteti E-mail: nezrinm038@gmail.com

Koreya dilində ismin bu halı dilimizdə yönlük halına uyğun gəlir. Lakin azərbaycan dilindən fərqli olaraq subyektin kim və ya hara olmasına əsasən iki ifadə vasitəsi mövcuddur. Beləki istiqamət və ya yön bildirdikdə -에; (으)로 şəkilçisi, qəbul edən şəxsi ifadə edərəkən -에게 (formal üslub üçün), -한테 (danışıq üslubu üçün), -께 (nəzakətli üslub üçün) şəkilçisindən istifadə olunur.

Məsələn:

- 집에 갑니다. Evə gedir.
- 왼쪽으로 가세요. Sol tərəfə gedin.
- 친구에게 선물을 줍니다. Dosta hədiyyə verir.
- 어머니께 꽃을 드렸어요. Anama gül verdim.

5. 처격

처격 (Cheogyeok) azərbaycan dilində yerlik hala uyğundur. Bir hərəkətin və ya vəziyyətin baş verdiyi yeri ifadə edir. Bu halda isimlər yer zərfləri ilə birlikdə işlənir və əsasən -에서 və ya -에 hissəciyi ilə ifadə olunur. Belə ki, -에 (statik məkan üçün) və -에서 (fiziki hərəkət üçün) kimi istifadə olunur.

Məsələn:

- 학교에 있습니다. Məktəbdədir.
- 학교에서 공부합니다. Məktəbdə oxuyur.

6. 탈격

Koreya dilində 탈격 (Talgyeok) çıxışlıq haldır və bir şeyin başlanğıc nöqtəsini, ayrılma və ya çıxış yerini ifadə edir. Bu hal əsasən -에서 və ya -부터 şəkilçiləri ilə ifadə olunur. -에서 bir yerdən ayrılma və ya hərəkətə başlama nöqtəsini göstərir.

- 집에서 나왔어요. Evdən çıxdım.
- 부터 zaman və ya məkan baxımından başlanğıc nöqtəsini bildirir.

아침부터 공부했어요. Səhərdən oxumağa başladım.

Aşağıdakı cədvəldə hər iki dil üzrə ismin hallarının ifadə vasitələrinin sözlərlə birlikdə istifadə formasını görə bilərsiniz.

Adlıq hal	Ev	집이
Yiyəlik hal	Evin	집의
Yönlük hal	Evə	집으로/집에
Təsirlik hal	Evi	집을
Yerlik hal	Evdə	집에서
Çıxışlıq hal	Evdən	집에서/집으로부터

Koreya və Azərbaycan dillində ismin hallarının fərqli xüsusiyyətləri.

1. Hər iki dildə Adlıq hal.

Yuxarıdakı cədvəldə də görüldüyü kimi azərbaycan dilində adlıq halın ifadə vasitəsi yoxdur. Amma koreya dilində mövcuddur. Buna əsasən qeyd etmək olar ki, Koreya dilində isim demək olar ki, tək halda istifadə olunmur. Adlıq halda olsa belə şəkilçi artırılır.

Məsələn:

- 교실에 학생이 없습니다. Sınıfdə tələbə yoxdur.

Nümunədə verilən 학생 (hakseng) tələbə sözü adlıq halda olduğuna görə koreya dilində adlıq halın ifadə vasitələrindən olan -이 hissəciyi sözə qoşulmuşdur.

2. Şəkilçilərin sözlərə qoşulma qaydası.

Azərbaycan dilində şəkilçilər sözlərə əsasən ahəng qanununa görə qoşulur. Koreya dilində isə sözlərin sait və ya samitlə bitməsinə görə şəkilçi əlavə olunur. Nümunə olaraq təsirlik halın şəkilçilərinə baxsaq azərbaycan dilində təsirlik hal şəkilçiləri olan “i, ı, u, ü” sözdə incə və qalın saitlərin ahənginə əsasən istifadə olunur.

Məsələn:

Kitabı; məktubu və s.

Koreya dilində isə təsirlik hal şəkilçisi olan 을/를 sözlün sait və ya samitlə bitməsinə əsasən sözə qoşulur.

Məsələn:

책을 – “çeq” olaraq tələffüz edilən kitab sözü samitlə bitdiyinə görə -을;

편지를 – “pyonci” olaraq tələffüz edilən məktub sözü samitlə bitdiyinə görə -를 şəkilçisi ismə qoşulmuşdur.

3. Hal şəkilçisi qəbul edən sözlərin cümlədə yeri.

Koreya dilində hal kateqoriyası söz sırasını daha sərbəst edir.

Məsələn:

- 학생이 책을 읽습니다. Tələbə kitab oxuyur.
- 책을 학생이 읽습니다. Kitabı tələbə oxuyur.

Azərbaycan dilində isə söz sırası daha sabitdir:

- Tələbə kitabı oxuyur.
- Kitabı tələbə oxuyur kimi cümlə qrammatik olsa da, daha az yayğındır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. 최현배(1961), 『우리말본, 연세대학교 출판문화원, 2012』
2. 남기심,고영근(1985/1993), 『표준국어문법론』, 탑출판사

3. 고영근 구본관, 2009, 『우리말 문법론』, 집문당
4. Xəlilov, B.(2007), Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası I hisso(<현대 아제르바이잔어의 형태론 I>>), Elm.
5. Seyidov, Y.(2011), Azərbaycan Dilinin Qrammatikası, Morfologiya(<<아제르바이잔어의 문법, 형태론>>), Baku University, Baku.

Xülasə

Koreya və azərbaycan dillərində hal kateqoriyası ismin qrammatik funksiyasını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Hər iki dildə ismin 6 əsas halı mövcuddur. Koreya dilində hal şəkilçiləri kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənə çalarları yaradır, azərbaycan dilində isə bu daha sabitdir. Hər iki dildə hallanma söz kökünə şəkilçilər əlavə etməklə baş verir, lakin koreya dilində sözlərə şəkilçi əlavə etmə qaydası fərqlidir. Bu, hər iki dilin qrammatikasında maraqlı fərqliliklər yaradır.

Summary

The case category in Korean and Azerbaijani is used to express the grammatical function of the noun. Both languages have six main cases. In Korean, case markers create various nuances depending on the context, whereas in Azerbaijani, they are more stable. In both languages, case formation occurs by adding suffixes to the root of the word, but the method of adding suffixes in Korean differs. This creates interesting grammatical differences between the two languages.

Резюме

Категория падежа в корейском и азербайджанском языках используется для выражения грамматической функции существительного. В обоих языках существует шесть основных падежей. В корейском языке падежные маркеры создают различные оттенки значения в зависимости от контекста, тогда как в азербайджанском они более стабильны. В обоих языках падежные формы образуются путем добавления суффиксов к корню слова, но способ добавления суффиксов в корейском языке отличается. Это создает интересные грамматические различия между двумя языками.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN ~たら、だら (TARA,DARA) ŞƏKLİNİN MÜQAYISƏLİ TƏDQIQI

Azərbaycan dili və yapon dilinin qrammatik cəhətdən oxşar cəhətləri və bəzi hallarda oxşar strukturu vardır. Azərbaycan dilində feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkilləridir, yapon dilində isə feilin aşağıdakı şəkilləri mövcuddur: xəbər, vacib, arzu, qadağa, şərt, ehtimal, bacarıq və əmr.

Yapon dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi feil şəxsi, sayı və cinsi ifadə etmir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yapon dilində feilin növləri Azərbaycan dilindən daha azdır, lakin yapon dilində feilin bəzi şəkilləri vardır ki, onlar Azərbaycan dilində ayrı bir şəkil olaraq qeyd olunmur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli, xəbər şəkli, lazım şəkli, vacib şəkli, arzu şəkli və şərt şəkilləridir.

Yapon dilində feilin əsas şəkilləri aşağıdakılardır:

1. Arzu şəkli (意向形-ikoukei)
2. Əmr şəkli (命令形-meireikei)
3. Qadağa şəkli (禁止系-kinşikei)
4. Şərt şəkli (条件系-coukenkei)

Yapon dilində feilin ~たら、~だら-tara,dara şəkli bir neçə mənə daşıyır və Azərbaycan dili ilə oxşar cəhətləri ilə yanaşı feil dəyişdirilir.

Bu məqalədə yapon dilində arzu şəkillərini və Azərbaycan dilində feilin -tara,dara şəkillərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında danışılacaq. Yapon dilində feilin əsas 3 növü vardır və feillər qrup üzrə bölünür.

Bu qruplar aşağıdakı formada godan, içidan və üçüncü, kökündə dəyişən feil qruplarıdır:

I Qrup	II Qrup	III Qrup
勝つ katsu- qalib gəlmək 急ぐ isogu—tələsmək 書く kaku - yazmaq 立つ tatsu - durmaq	飲む Nomu- içmək 食べる Taberu -yemək 暖める Atatameru – isidmək	くる—kuru- gəlmək する suru—etmək

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu qruplarda, əsasən 1-ci qrupda feilin əsəndəki hecəda “i” və lüğət formasında “u” saiti olan feillər, 2-ci qrupda əsasda “i”saiti və lüğət formasında “u” olmayan feillər və üçüncü qrupda isə ancaq yuxarıda göstərilən iki feil vardır.

Yapon dilində たら forması şərtləri, hadisələrin zaman ardıcılığını və gözlənilməz nəticələri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bir hərəkətin digərindən asılı olduğu cümlələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Feilin -tara və -dara şəkli, iki mənə daşıyır ki, bu da – “nəsə etdikdən sonra”, yəni feil bildirən hərəkət tamamlandıqdan sonra, digər mənə isə “əgər”, yəni şərt bildirən feil olaraq istifadə olunur. Lakin hər iki halda feil eyni formada düzəldilir və bu feilin hansı mənədə işlədilməsi yalnız cümlənin mənasına, kontekstinə əsasən anlaşıla bilər.

Fel qrupları	Felin lüğət forması	Felin kökü	Felin icbar növü	Tərcümə
1-ci qrup	呼ぶ yobu “çağırmaq”	よんだ Yonda	よんだら Yondara	Çağırsa, çağırdıqda
2-ci qrup	聞く kiku “qulaq asmaq” 調べる Şiraberu “araşdırmaq” おきる oyanmaq 来る kuru “gəlmək”	聞いた Kiita しらべた Şirabeta おきた Okita きた Kita した Şi	きいたら Kiitara 調べたら Şirabetara おきたら Okitara きたら Kitara したら Şiro	Dinləsə, dinlədiqdə Araşdırsa, araşdırdıqda Oyansa, oyandıqda, Gəlsə, gəldiqdə Etsə, etdikdə
3-cü qrup	する suru “etmək”			

Nümunə:

本を読んだら散歩にいきます。

Hon o yondara sanpo ni ikimasu.

Kitab oxuduqdan sonra gəzməyə gedəcəm.

字を分かたらが読めます。

Ci o vakattara nihongo ga yomemasu

⁴⁵ Bakı Dövlət Universiteti, E-mail: ahmadovanaila@gmail.com

Hərfləri başa düşsən (başə düşdükdə) yapon dilində oxuyabilərsən.

Yapon dilində たら forması

Yapon dilində たら forması şərtləri, hadisələrin zaman ardıcılığını və gözlənilməz nəticələri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bir hərəkətin digərindən asılı olduğu cümlələrin qurulmasında mühüm rol oynayır. Feili たら formasına dəyişmək üçün onu keçmiş formaya -た ya dəyişmək və -ら əlavə etmək lazımdır.

Nümunələr:

- 食べる (yemək) → 食べた → 食べたら

- taberu - tabeta - tabetara

- いく (getmək) → いった → いったら

- iku- itta- ittara

- する (etmək) → した → したら

Suru-şita-şitara

- くる (gəlmək) → きた → きたら

Kuru-kita-kitara

Sifət və isimlər üçün だった + ら bağlayıcısından istifadə olunur.

Məsələn:

- 静か (sakit) → 静かだったら

Şizuka – şizuka dattara

- 学生 (tələbə) → 学生だったら

Gakusei-gakusei dattara

たら formasının istifadə qaydası

1. Vəziyyət (əgər)

たら forması bir hərəkətin yalnız müəyyən şərt yerinə yetirildiyi təqdirdə yerinə yetirilə biləcəyini göstərir.

Məsələn:

- 雨が降ったら、外に出ません。

Ame ga futtara soto ni demasen

Yağış yağsa, bayıra çıxmıyacağam.

2. Hərəkətlərin ardıcılığı (nə vaxt/sonra)

Bir hərəkətin digərinin tamamlanmasından sonra baş verdiyini göstərir.

Məsələn:

- 宿題が終わったら、ゲームをします。

Şukudai ga ovattara gemu o şimasu.

Ev tapşırığını bitirəndə oyunlar oynayacağam.

3. Gözlənilməz nəticə

たら forması hərəkət tamamlandıqdan sonra baş verən gözlənilməz hadisəni göstərə bilər.

Azərbaycan dilində “da”, “də”, “dıqda”, “dıqımda” şəkilçilərinin mənalarını daşıyır.

Məsələn:

- 窓を開けたら、雪が降ってました。

Mado o aketara yuki ga futte imaşita

Pəncərəni açanda qar yağdı.

4. Məsləhət və ya təklif

たら forması çox vaxt təklif və ya məsləhəti bildirmək üçün どうですか ilə birlikdə istifadə olunur.

Məsələn:

- 疲れたら、少し休んだらどうですか

Tsukaretara sukoşi yasundara dou desu ka

Əgər yorğunsansa, niyə bir az dincəlməyəsən?

たら şəklinin xüsusiyyətləri

1. Vaxt, zaman bildirməsi

たら forması kontekstdən asılı olaraq həm gələcək, həm də keçmiş hadisələr üçün istifadə edilə bilər.

Məsələn:

- 雨が降ったら、散歩しません。

Ame ga futtara, sanpo şimasen

Yağış yağsa, gəzməyə getməyəcəyəm.

- 雨が降ったら、散歩しませんでした。

Ame ga futtara, sanpo şimasen deşita

Yağış yağmağa başlayanda gəzməyə getmədim. Yağış yağdıqda, gəzməyə getmədim.

2. Digər şərtlərlə fərq

- たら xüsusi vəziyyətləri və ya vaxt çərçivələrini vurğulayır.

- ば ümumi və ya hipotetik şərtlər üçün istifadə olunur.

- と qaçılmaz və ya təbii nəticələr verir.

Məsələn

漢字を読めば読解をわかります

Kanci o yomeba dokkai o vakarimasu.

İeroqlifləri oxusam mətni başadüşərəm

Məsələn:

- 春になったら、桜を見に行きます。

Haru ni nattara, sakura o mi ni ikimasu.

Bahar gələndə sakura görməyə gedəcəm. - şəxsi qərar.

- 春になると、桜が咲きます。

Haru ni naru to, sakura ga sakimasu.

Bahar gələndə sakura çiçək açır. – təbii proses

Ədəbiyyat:

1.Cəlilbəyli O.B."Yapon dilində feilərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri". Bakı, AzAtam-2007, -147 səh.

3.Axundov A."Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 280səh.

4.Minna no Nihongo, Tokyo, 2006.

5..Kanji Look and Learn, Japan, 2009.

6.www.tofugu.com

Açar sözlər: feil,şəkil, şərt, ifadə,müqayisə

Ключевые слова: глагол,форма,условие, выражение, сравнение

Key words: verb,form, conditional, expression,comparison

XÜLASƏ

Yapon dilində feilin -tara,-dara şəklinin müqayisəli tədqiqi

Məqalədə Azərbaycan dili ilə müqayisə edilərək, Uzaq Şərqi fərqli dillərindən sayılan yapon dilinin feilin fərqli şəkillərini təmsil edən feilin vacib,ehtimal,qadağa,şərt,əmr şəkillərindən danışılmışdır. Yapon dilində feilin əmr şəkilləri Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu məqalədə yapon dilində feilin növləri və şəkilləri haqqında məlumat və nümunələr göstərilmişdir. Feilin -tara şəkli haqqında geniş məlumat verilmişdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində feilin növləri bir gədər azlıq təşkil etdiyinə baxmayaraq, feilin şəkilləri bir o gədər fərqli və maraqlıdır. Yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür düzəldilir və bəzi hallarda tamamilə fərqli şəkildə düzəldilir. Məqalədə geniş və ətraflı formada feilin şəkillərinin qaydaları, onların işlənmə yerləri və cümlədə işlədilməsi göstərilmişdir. Beləliklə Azərbaycan dili ilə bir çox nümunədə və fərqli formada verilən müqayisəli izah məqaləni daha ətraflı və dəqiq olmasına töhvə verir. İeroqlif və struktur baxımından çətin dil olmasına baxmayaraq, yapon dili bir çox cəhətdə Azərbaycan dili və tələffüzuna yaxınlığı,cümlənin strukturunun oxşarlığı, samit və sait uyğunluğu, ahəng qanunu ilə oxşar söz düzəltmə qaydası yapon dilin daha da yaxından öyrənilməsinə zəmin və maraq yaradır.

РЕЗЮМЕ

Сравнительное изучение повелительной формы глагола в японском языке

В статье, в сравнительной форме с Азербайджанским языком рассматривается повелительная форма глагола, представленная различными формами глагола в японском языке, который считается одним из интересных дальневосточных языков. Вероятностная,повелительная,условная,запретительная и тд формы глагола в японском языке была проанализирована в сравнении с азербайджанским языком. Эта статья содержит информацию и примеры типов глаголов и изображений на японском языке. Дается обширная информация повелительной форме глагола. Несмотря на то, что типов глаголов в японском языке немного меньше, чем в азербайджанском, виды глаголов различны. Японский язык также имеет свои особые языковые правила. В статье описаны правила образования данной формы глагола, места их использования и сходства с другими формами глагола, а так же с азербайджанским языком. Хотя иероглифически и структурно сложный язык, японский во многих отношениях близок к азербайджанскому языку и произношению, особенно по соответствию согласных и гласных, а так же очень схожая структура предложения создают основу и интерес для более подробного изучения этого языка.

SUMMARY

Comparative study of the imperative form of the verb in Japanese

The article discusses the imperative form of the verb, representing various forms of the verb in Japanese, which is considered one of the different languages of the Azerbaijani and Far Eastern languages. The p form of the verb in Japanese was analyzed in comparison with the Azerbaijani language. This article provides information and examples of Japanese verb and picture types. Extensive information is given on the imperative form of the verb. The Japanese language also has its own specific language rules. That is, the rule is created differently in different languages and in some cases in completely different ways. The article describes in detail the rules for the formation of the imperative form of the verb, the places of their development and similarities with other forms of the verb. Thus, the comparative explanation with the Azerbaijani language in many examples and in different forms contributes to the fact that the article becomes more detailed and accurate. Although it is a hieroglyphically and structurally complex language, Japanese is in many respects close to Azerbaijani and pronunciation, especially in terms of consonants and vowels, similar word formation rules with the law of harmony create the basis and interest for a more detailed study of this language

RƏYÇİ: prof. O.B. CƏLİLBƏYLİ

MÜASİR İBRİ DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRLƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Dünya dillərində sözdüzəltmə prosesi uzun sürən bir prosesdir. Dil inkişaf etdikcə, şəraitdən asılı olaraq müasir həyat şərtləri ilə ayaqlaşdıqca yeni söz bazasına ehtiyac yaranır. Belə ki, digər bir dillə əlaqədə olduqca dildə yeni sözlərə olan tələbat artır və nəticədə onda yeni sözlər yaranır. Yaranan bu sözlər heç də həmişə sadə sözlər olmur. Bu isə öz növbəsində, dildə düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, dünya dillərinin lüğət tərkibi, yəni yeni sözlərin yaranması iki yolla inkişaf edir: dilin öz daxili vəsaiti hesabına və başqa dillərdən alınan sözlər hesabına. Dilin daxili vəsaiti hesabına yeni sözlərin yaranmasının leksik, morfoloji, sintaktik və kalka yolları mövcuddur.

Nəzərə almalıyıq ki, hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil hər bir xalqın varlığının ən əsas təminatçısıdır. Məhz bu səbəbdən də dildə baş verən proseslər xalqın məişəti ilə daim ayaqlaşır. Dövr dəyişdikcə, sənaye və texnologiya inkişaf etdikcə dildə olan sözlərin sayı dəyişir və dildə çoxlu yeni sözlər yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözlərin yaranması dilçiliyin ən mürəkkəb proseslərindən biridir. Dildə mürəkkəb sözlər öz-özünə və ya müəyyən şəxslərin arzu və istəklərinə görə yaranır. Mürəkkəb sözlərin yaranması bizim xarici aləmlə əlaqəmiz və ona münasibətimiz nəticəsində baş verir (2, 75).

Mürəkkəb sözlər dildə sərbəst şəkildə mövcud olsa, ən azı iki kökdən ibarət olan sözlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözlərin yaranması dilçilikdə mürəkkəbləşmə adlanır. Mürəkkəbləşmə iki sözün birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirmə prosesidir. Deməli, mürəkkəbləşmə qrammatik vasitədən çox leksik vasitədir. Dünya dillərində mürəkkəbləşmənin iki tipinin işlənməsi müşahidə olunur:

1) Mexaniki və yaxud aqqlütinativ birləşmə. Bu zaman birləşən sözlər bir sözə çevirilib bir leksik mənə əmələ gətirsə də, öz əvvəlki leksik-semantik mənalarını qismən qoruyurlar. Məsələn, “divar qəzeti” sözünü ibricə ifadə edən עיתון קיר (iton kir) sözünə daxil olan sözlər (iton – qəzet, kir – divar) öz mənalarını qoruyub saxlamışdır. Və yaxud da alman dilində kopfschmerzen (başağrısı) sözü “kopf – baş” və “schmerzen – ağrı” sözlərinin, ingilis dilində “headack” sözü “head – baş” və “ack – ağrı” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

2) Üzvi və ya fuzion birləşmə. Bu zaman sözlər öz əvvəlki mənalarını tam itirir, birlikdə bir mənə ifadə edir. Məsələn, ibri dilində בית (bayt – ev) və כנסת (kneset – iclas, toplantı) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn בית כנסת dilimizə “sınaqoq” kimi tərcümə olunur. Göründüyü kimi, birləşməyə daxil olan sözlər öz ilkin mənalarını itirərək vahid mənə ətrafında birləşmişlər. Bu yolla yaranan isimlərə Azərbaycan dilində istiot, rus dilində самовар (samovar), ingilis dilində tipe writer (makina) və s. sözləri misal göstərmək olar.

İbri dili morfoloji cəhətdən daha çox inkişaf edən dil olduğundan yeni sözlər əsasən morfoloji üsulla yaradılır. İbri dilində flektiv dillərdə olduğu kimi daxili fleksiya, geminasiya və affikslərin söz yaradıcılığında mühüm rolu vardır. İbri dilində söz quruluşca 3 yerə bölünür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Müasir ibri dilindəki mürəkkəb sözlərin digər dünya dillərində mövcud olan mürəkkəb sözlərdən fərqli iki mühüm xüsusiyyəti var. Birincisi, mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər sərbəst formaldır. Belə ki, onlar özlərinin mənaları ilə müxtəlif şəkildə işləyə bilərlər (10). İkinci xüsusiyyət isə ibri dilində ən çox iki kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlərin üstünlük təşkil etməsidir.

Dilçiliyin ən mübahisəli məsələlərindən biri də mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri arasında sərhədin müəyyən edilməsidir. Həm mürəkkəb sözlər, həm də söz birləşmələri arasında zahirən böyük oxşarlıq vardır, lakin bu oxşarlığı tam oxşarlıq hesab etmək olmaz. Mürəkkəb sözlər formaca söz birləşmələri ilə oxşar olsalar da, onlar arasında çox ciddi fərqlər mövcuddur. Bu fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq idiomatik mənə kəsb edə bilərlər (1, 86). Başqa sözlə desək, mürəkkəb sözün komponentləri ayrılıqda işlənərkən başqa mənə kəsb etsələr də, mürəkkəb sözü formalaşdırarkən vahid mənəyə xidmət edirlər və birləşmənin ümumi mənəsi ilə üst-üstə düşürlər. Məsələn, בית ספר (beyt sefer) sözü dilimizə “məktəb” kimi tərcümə olunur. Birləşməyə daxil olan “beyt” sözü “ev”, “sefer” sözü isə “kitab” deməkdir. Lakin mürəkkəb söz yaranarkən mənə idiomatik əlamət qazanaraq “məktəb” mənəsini ifadə edir. Söz birləşməsində isə bu hal müşahidə olunmur. Söz birləşməsinə daxil olan sözlər ayrılıqda hansı mənəni ifadə edirlərsə, birləşmə daxilində də eyni mənəyə xidmət edirlər. Məsələn, צירוף הצ'ירים (yeçitor haçayyarım) sözləri ayrılıqda “əsər” və “rəssam” mənəsini ifadə edilər və birləşmə daxilində də bu mənə qorunub saxlanılır.
- 2) Mürəkkəb sözlərdə ikinci dərəcəli hissənin cəm şəkilçisi bütün ifadənin cəmdə olduğunu göstərmir, lakin söz birləşməsində ikinci dərəcəli sözün kəmiyyəti ifadənin kəmiyyətinə bilavasitə təsir edir. Məsələn, דירות בורות (dirot baxura) birləşməsi dilimizə “qızın mənzilləri” kimi tərcümə olunur və biz bu birləşmədəki ikinci sözü də (qızın) cəmdə verərək birləşmənin kəmiyyətinə təsir edə bilərik. Lakin עבודת יד (avodat yad – əl əməyi) sözündə biz yalnız birinci sözü cəmləndirə bilərik və bu birləşməni “avodot yadayim” kimi işlədə bilmərik. Başqa sözlə desək, söz birləşməsində ikinci dərəcəli sözün sayından bütün ifadənin mənəsi asılı olduğu halda, mürəkkəb sözlərdə bu əlamət yoxdur.
- 3) Mürəkkəb sözlərdə bir semantik cəhətdən bərabər komponent mövcud olsa da, söz birləşməsində bir neçə semantik cəhətdən bərabər komponentlər mövcud ola bilər.

⁴⁶BDU, Şərqsünaslıq, müəllim

- 4) İstər mürəkkəb söz, istərsə də söz birləşməsi ilə işlənərkən müəyyənlik artıqlı ikinci dərəcəli sözün qarşısında yazılır və bütün ifadəyə aid olur (3, 107). Lakin mürəkkəb sözlərdə sözün artiklla işlənən ikinci hissəsi mütləq xarakter daşıyır və buna görə də birləşmə yalnız vahid bir məna ifadə edir. Məsələn, “ordunun sərkərdələri” söz birləşməsi qeyri-müəyyənlikdə שרי צבא (sarey çava), müəyyənlikdə isə שרי הצבא (sarey haçava) şəklindədir və artiklla işlənilib işlənməməsindən asılı olaraq dilimizə “müəyyən ordunun müəyyən sərkərdələri” və “ordunun hər hansı bir sərkərdələri” kimi tərcümə olunur. Başqa sözlə desək, biz artiklın işlənməsindən asılı olaraq hər iki sözü müəyyən və ya qeyri-müəyyən kimi tərcümə edə bilərik. Lakin mürəkkəb sözlərdə iki sözün birləşməsi vahid mənaya xidmət etdiyindən söz ümumlikdə ya müəyyən, ya da qeyri-müəyyən olur. Məsələn, בית מקדש (beyt mikdaş) və בית המקדש (beyt hamikdaş) sözləri dilimizə “müəyyən sinaqoq” və “hər hansısa bir sinaqoq” kimi tərcümə olunur.
- 5) Söz birləşmələrini של (şel) mənsubiyyət hissəciyindən istifadə etməklə sadələşdirə bildiyimiz halda mürəkkəb sözlərdə bu, mümkün deyildir. Məsələn, ספר התלמיד (sefer hatalmid) söz birləşməsini biz ספר של התלמיד (hasefer şel hatalmid) kimi də deyə bilərik, lakin בית החולים (beyt ha-xolim – xəstəxana) sözünü bir “şel” hissəciyi isə təəflərə ayırısaq mənaya xələl gətirmiş olarıq.
- 6) Mürəkkəb sözlərdə ikinci dərəcəli sözə əlavə söz artırmaq mümkün deyil, lakin söz birləşməsində bu, mümkündür.
- 7) Bir neçə söz birləşməsinin bir söz birləşməsində birləşməsi mümkün olduğu halda, mürəkkəb sözlərdə bu, yolverilməzdir. Məsələn, “dostumun evinin qapısının rəngi” (צבע דלת בית חברי – çeva delet beyt xaveri) birləşməsində biz aşağıdakı birləşmələri cəmləndirmişik:
Dostumun evi – בית חברי – beyt xaveri
Evin qapısı – דלת הבית – delet habayt
Qapının rəngi – צבע הדלת – çeva hadelet
Lakin mürəkkəb sözlərdə belə birləşmələr yolverilməzdir.

Bütün bu əlamətləri nəzərə alaraq söyləmək olar ki, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında zahirən bənzərlik olsa da, daxili oxşarlıqdan söhbət belə gedə bilməz. Mürəkkəb sözlər sabitdirlər və leksik proseslərə açıq deyillər, lakin söz birləşmələrinin daxilində bir neçə leksik proses həyata keçirmək olar. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ibri dilində eyni ifadə həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşməsi kimi çıxış edə bilər. Məsələn, בני המלך (bney hamelex) sözü mürəkkəb söz kimi işlənərkən “şəhzadə” mənasını, söz birləşməsi kimi işlənərkən isə “müəyyən hökmdarın oğulları” mənasını verə bilər. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, mürəkkəb sözlərdə əsas sözə münasibət söz birləşməsi ilə müqayisədə daha zəifdir.

İbri dilində söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqləndirilməsini çətinləşdirən xüsusiyyətlərdən biri də onların hər ikisinin izafətlə (smixut) əmələ gəlməsidir (4, 62). Belə ki, izafət mürəkkəb sözlərin yaranmasında əsas vasitələrdən biridir. Bu zaman isə söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün sərhədini müəyyənləşdir-mək çətinləşir. Bütün izafət birləşmələri mürəkkəb söz hesab olunur. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

תושבי השכונה (toşvey haşxuna) – qəsəbə sakinləri
בעיות סטודנטים (beayot studentim) – tələbələrin problemləri
מנהגי עם (minhaqey am) – xalqın adətləri
חבר בחור (xaver baxur) – oğlanın dostu

חדרי בית (xadrey bayt) – evin otaqları və s. birləşmələri izafət nəticəsində formalaşan söz birləşmələridir. Biz bu birləşmələrin hər birini istər “şel” ədatı ilə sadələşdirə, istərsə də təəflərə daxil olan üzvlərin kəmiyyətini dəyişə bilərik. Çünki bu birləşmələrin təəflərinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məna bütöv məna ilə üst-üstə düşür və buna görə də sabit söz birləşmələridir. Lakin aşağıdakı nümunələrdə təqdim olunan birləşmələrdə biz qeyd etdiyimiz bu prosesləri yerinə yetirə bilmərik, çünki onlar mürəkkəb sözlərdir:

כתב רהוט (ktav rahut) – kursiv
ראית עולם (reiyat olam) – reiyat olam
כתב עירור (ktav irur) – kassasiya
עבודת אלילים (avodat elim) – bütpərəstlik
בני נוער (bney noar) – gənclər

כתב הרשאה (ktav harşaa) – etibarnamə və s. sözlərdə ayrı-ayrı məna kəsb edən təəflər birləşərək vahid məna ətrafında birləşmişlər.

İbri dilində mürəkkəb ifadələr mövcuddur. Bəzi dilçilər bu sözləri mürəkkəb sözlərə, bəziləri isə mürəkkəb birləşmələrə və ya zərbi-məsəllərə aid edir. Bu birləşmələr sayca azlıq təşkil etsələr də, müasir ibri dilində məişət üslubunda yazan yazarlar bu ifadələrdən geniş şəkildə istifadə edirlər. Biz bu ifadələrə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

לאו דווקא (lav davka) – qətiyyən (hərfən: vacib deyil)
אחד אחד בלב אחד (exad belev exad befe) – ikiüzlü (hərfən: ağızda bir cür, ürəkdə başqa cür)
לא היה ולא נברא (lo haya velo nivra) – uydurma (hərfən: olmayıb və yaradılmayıb)

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1) Babayev A. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”, Bakı 2011
- 2) Rəcəbli Ə. “Dilçiliyə giriş”. Bakı 2008
- 3) Аграновская Марина. Современный иврит: новый древний язык. Тель-Авив, 2008

- 4) Вайнберг Э., Бар-Север Р. Правописание на иврите / Издание на русском языке подготовлено Т. Аксеновой и Б. Гамзу. Тель Авив, 1993
- 5) В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М. Прогресс, 2000,
- 6) Выготский Л. С. Психология иврита. М. Изд. Эксмо-Пресс, 2000, с.370
- 7) Крюков А. А. Современный разговорный иврит. Москва «Муравей», 2006, с.79
- 8) 1991 לאחדן ורות שיפן "שעת עברית", הל-אביב
- 9) <http://www.garshin.ru/linguistics/scripts/proto-abc.html>
- 10) https://ru.fiwiki.wiki/wiki/Histoire_de_la_grammaire_h%C3%A9bra%C3%A9
- 11) <https://eleven.co.il/jewish-languages/general-info/11655/>

Açar sözlər: mürəkkəb söz, söz birləşməsi, mürəkkəbləşmə prosesi, fleksiya, leksik proses, komponent

Ключевые слова: сложное слово, словосочетание, процесс словосложения, флексия, лексический процесс, компонент.

Key words: compound word, phrase, word composition process, inflection, lexical process, component.

Различия между сложными словами и словосочетаниями в современном иврите **РЕЗЮМЕ**

По мере развития промышленности и технологий количество слов в языке меняется, и в языке появляется много новых слов. Следует отметить, что образование сложных слов является одним из сложнейших процессов языкознания. Сложные слова в языке не появляются сами по себе или из-за желаний и желаний отдельных личностей. Образование сложных слов происходит в результате наших взаимоотношений с внешним миром и нашего отношения к нему. В иврите существует большое сходство как между сложными словами, так и словосочетаниями, но это сходство нельзя считать полным сходством. Хотя сложные слова по форме схожи со словосочетаниями, между ними имеются весьма существенные различия.

Differences between compound words and phrases in modern hebrew **SUMMARY**

As industry and technology develop, the number of words in a language changes, and many new words appear in the language. It should be noted that the formation of compound words is one of the most complex processes in linguistics. Compound words in a language do not appear by themselves or because of the wishes and desires of individuals. The formation of compound words occurs as a result of our relationships with the outside world and our attitude towards it. In Hebrew, there is a great similarity between both compound words and phrases, but this similarity cannot be considered complete similarity. Although compounds are similar in form to phrases, there are very significant differences between them.

RƏYÇİ: PROF. N.N.Məmmədov

ƏRƏB DİLİNDƏ ƏL-İŞTİQAQ ƏL-KUBBAR VƏ YA ƏN BÖYÜK SÖZDÜZƏLTMƏ İLƏ ƏLAQƏDAR MÜASİR MÜƏLLİFLƏRİN FİKİRLƏRİ

Çoxəsrlik tədqiqat tarixinə malik linqvistika özünün bir çox problemlərinin həlli ilə bağlı kifayət qədər əhəmiyyətli əməllərə malikdir. Bütün bunlarla yanaşı burada günümüze qədər öz həllini tapmamış və bu səbəbdən də ciddi mübahisələr obyektinə olmaqda davam edən məsələlərin olması da nəzər-diqqətini cəlb etməkdədir. Dilçilikdə bu kimi mübahisəli məqamlardan biri də sözdüzəltmə məhfumu ilə bağlıdır, desək yanılmırıq.

Bu da təbiidir, çünki sözdüzəltmə bir elm sahəsi olmaqla dilçilikdə nisbətən yenidir və inglis, alman, fransız, rus və digər dillərin sözdüzəltmə sisteminə aid ümumi dilçilik qanunları hələ də mövcud olmaqdadır.

Adi halda sözdüzəltmə məhfumu ilə bu və ya digər dildə sözlərin yaradılması qaydaları və bu qaydaların öyrənilməsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi nəzərdə tutulur. Ümumi halda sözdüzəltmə məhfumu ilə bu və ya digər dildə sözlərin yaradılması qaydaları və bu qaydaların öyrənilməsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi nəzərdə tutulur və ümumi planda bu cür yanaşma doğru hesab edilsə də, praktiki olaraq o, tədqiqatçıya sözdüzəltmə barədə çox da geniş bilgi vermir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda da sözdüzəltmənin dilçiliyin digər sahələri arasındakı yeri və sözdüzəltmənin bəzi xüsusiyyətləri hələ də tam şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Bu bir tərəfdən öz əhatə dairəsində bir çox məqamları birləşdirən sözdüzəltmə proseslərinin çox çətin olması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də bu halların dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə, bəzi hallarda isə ziddiyyətli formada şərh olunması ilə bağlıdır.

Fikrimizcə, ərəb dilində sözdüzəltmə özünəməxsus və unikal xüsusiyyətlər kəsb etməklə sintaksisin ən maraqlı məsələlərindən biridir və leksik – semantik təzahürün *nəht* və ya *ən böyük sözdüzəltmə* adlanan bölməsi isə olduqca maraqlı doğuran bir məsələdir. Bu mənada müasir müəlliflərdən İraqlı dilçi Mahmud Şükri Əl-Əlusinin mövzu ilə əlaqədar «*كتاب النحت و بيان حقيقته و نبتة من قواعده*» kitabının adını xatırlatmaq istərdik [1, 140]. Müəllif əsərində qeyd edir ki, «nəht, əslində ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığının sonuncu növü olan «əl-ıştığaq əl-kubbar» vasitəsi ilə yaranan sözlər, onların düzəlmə üsulları və qanunauyğunluqları haqda mövcud olan maddələrin məcmuyudur».

Burada müəllif sözün ecazında (*ecaz* deyərək *ايجاز* nəzərdə tutulur, burada adı çəkilən bu termin *اعجاز* ilə qarışdırılmamalıdır - G.M.) ərəblərin ixtiyarı və qeyri-ixtiyari şəkildə tərtib etdikləri üsullardan danışıq və qeyd edir ki, ziyalı ərəblər sadə soydaşları, *həmdin* və *həmdillərini* bir növ çətin ifadə və ibarələrin qısaldılması ilə «təmin edərək» nəhtdən istifadə etməyə başlamış və sosial həyat və gündəmlərində daha çox aktual hesab olunan söz və birləşmələrin ifadə edilməsində bir sıra məsələləri nəzərə almışlar.

Yeri gəlmişkən, söz və söz birləşmələrinin ifadə tərzini və onların ecaz prinsiplərini asanlaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra «nüfuz sahibləri» olan ərəb müəllifləri ən azı iki sözdən və ya tam bir cümlədən bir söz yaratmağa cəhd etmişlər ki, bu da sonralar xalqın şüur «süzgəcindən» keçərək dildə ən böyük sözdüzəltmənin bir və ən sonuncu növü kimi təsbit olunmuşdur.

Qeyd edək ki, məsələ ilə əlaqədar İbn Cinninin «Əl-Xasais» və «Sırr sinəti-l-irab» və Səalibinin «Fiqhu-l-luğa və əsrar əl-arabiyə» əsərlərində də mövzu ilə əlaqədar kifayət qədər maraqlı məqamlar vardır və burda söz yaradıcılığı məsələsinin emosional və psixoloji durumla əlaqədar olaraq insanların danışıq və *əhval ruhiyyələri* ilə bağlı çıxardığı səslər məsələsinə də toxunulur ki, bunları bir sıra alimlər *kubbar* hesab etsələr də, onlar adətən nəhtdən hesab olunmurlar.

Belə ki, məsələnin *قهقهة, دغدغة, بحة, تأخير, زهرة, نححة, عططة, طمطيق, هررة, ووحدة, طعطة, جهجة, كهكة*, kimi vahidlər söz yaradıcılığı nümunələrindən olsalar da, nəht deyil, digər bir dil hadisəsi olan səs təqlidi (allitrasıya) vasitəsilə əmələ gələn leksemlərdir [2, s. 267].

Qeyd edək ki, Səaləbidən iqtibas gətirən Cəlaləddin Əs-Suyuti («Əl-Muzhir əsəri»), ona da əsaslanan Əl-Əlusi mövzu ilə əlaqədar bir məsələdə tamamilə həmfikirdirlər ki, ərəb ədəbi dilində nəhtə əsaslanaraq yaranan sözlər *بسملة, سبحة* və bu kimi xarakterli söz və ifadələrdir.

Suyuti məsələ ilə bağlı fikirlərini bir qədər də inkişaf etdirərək əsərində nəht və onun növlərinə həsr olunmuş xüsusi bir fəsil ayırmış və ismi nəhtə dair artıq qeyd olunduğu kimi *عبد القيس, امرى القيس, عبد الدار* kimi xüsusi adlardan müvafiq olaraq, *امقسي, عيدي, عيسي, عيشمي* nümunələrinin davamı olaraq «*بنو العنبر*» qəbiləsindən qaynaqlanan «*بلعنبر*» ismini, «*تيم اللات*» tayfasının adından əmələ gələn «*تيملي*» nisbi sifətlərindən və onların etimologiyasından da söhbət açır. Həmçinin müəllif bu kimi vahidlərin düzəltmə olub-olmaması barədə dilçilərin fikir ixtilafı ilə qarşıladığı *عشار, مثلث, معشر* *عشار, مثلث, معشر* üçlüsünə də münasibət bildirmiş və onların nəhtdən olmadığı qənaətindən bəhs etmişdir [2, s. 79].

Cəlaləddin Süyutinin «*بلوغ الأرب في احوال العرب*» kitabına münasibət bildirərək nəht haqqında yazdığı «ərəb dilində sözlərin qəliblərə salınmasında elə bir özünəməxsus cəhətlər vardır ki, o nitqimizdə məcburən işlətməli olduğumuz xarici sözlərdən kəskin şəkildə fərqlənir və bu iki bölmə arasında ciddi bir sərhəd qoyur ki, bu da nəhtin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir... fikirlərinə müasir müəlliflərdən olan Mahmud Şükri Əl-Əlusi qeyd edir ki, «ərəb dili tərz və ifadə olunma üslublarına görə dillərin ən gözəli və mükəmməlidir» deyərək ana dilinə böyük hüsn-rəğbətini ifadə edən Süyutinin daha sonra Əhməd İbn Farisin mövqeyini dəstəkləyərək, vurğulayır ki, nəht bir tərəfdən «dəbdəbə», dilin fəvqəladə imkanlarının realizasiya imkanlarının təcəssümü hesab olunsun da, digər tərəfdən sırf ehtiyacdən doğaraq real zərurətin inikasidir.

Beləliklə, Süyutinin nəht hadisəsi ilə bağlı görüşlərinin xülasəsinin aşağıdakı kimi qruplaşdırılmasını təklif edən Mahmud Şükrü Əl-Əlusi bildirir ki,

- nəht ən böyük iştiaqın - الإشتقاق الأكبر (yeri gəlmişkən, ona qədərki müəlliflər nəhti heç də əl-iştiaq əl-əkbərdən olduğunu hesab etmirdilər - G.M.) təzahürlərindən biri və ən inkişaf etmişidir. Buna bariz nümunə لا حول و لا قوة إلا بالله ilahi kəlamından düzələn مَحْوَقَةٌ və ya rübai köküdür.
- Nəht simai və qeyri-ixtiyari vəzn və qəliblər məcmuyu olmayıb, əksinə, sabit olaraq qiyasi formullara əsaslanan bir konsepsiya və söz yaradıcılığı təzahürü və hadisəsidir.

Yeri gəlmişkən, ərəb dili və onun tarixi təşəkkülü ilə bağlı dəyərli əsərlərin müəllifi görkəmli Misir dilçisi, ədibi və ictimai-siyasi xadimi Əhməd Teymur (1871-1930) özünün «السماع» «تصحيح لسان العرب», «نظرة تاريخية في حدوث المذاهب الاربعة», «الخصائص», «سر صناعة» kitabında İbn Cinninin «السماع والقياس» kitabında «الإعراب», digər bir orta əsr mütəfəkkiri Xətib Təbrizinin «شرح ديوان الحماسة», eləcə də Suheylinin «الروض الأنف» kitablarını araşdırıb təhlillər aparmaqla münasibətini misallar əsasında bildirmiş və fikrimizcə, nəticə etibarilə bu fikirlər elə iraqılı dilçi alim Mahmud Şükrü Əl-Əlusinin təklifləri ilə eyniyyət təşkil edir.

Məsələ burasındadır ki, cəmiyyət həyatının tələbatı, elm və texnikanın tərəqqisi, istehsalat amillərinin durmadan artması, insan zəkasının inkişafı mütəmadi olaraq yeni sözlərin yaranmasını tələb edir. Və bu mənada dilin lüğət tərkibi artır, inkişaf edir və dəyişir və dildə fasiləsiz olaraq yeni sözlərin meydana gəlməsi prosesi gedir. Yeni sözlərin əsas hissəsi əvvəlki sözlərdən düzəltdiyi halda, az bir qrup sözlər də dildə mövcud olan sözlərlə əlaqəsi olmadan tamamilə yeni şəkildə əmələ gəlir və ərəb dili də bu mənada istisna deyildir.

Dilin lüğət tərkibinin məhz düzəltmə və mürəkkəb sözlər əsasında zənginləşməsi ilə bağlı çoxsaylı misallar gətirmək mümkündür. Düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində sanki spiralvari bir reaksiya baş verir və hər bir düzəltmə və ya mürəkkəb söz yeni bir sözün və ya sözlərin yaranmasına səbəb olur.

Bir anlığa düzəltmə sözlərin əvvəlki sözlərlə heç bir əlaqəsi olmadan yarandığını təsəvvür etsək, onda dilin nə qədər çətinləşməsinin və bəlkə də, orada yaranan sözlərin böyük həcmə malik olması səbəbindən dilin öyrənilməsinin qeyri-mümkün olduğunu hiss edirik. Dildəki sözlərin əvvəlki sözlərin bazasında artırılması və genişləndirilməsi isə böyük miqdarda qüvvəyə qənaət etmək, dildən istifadənin asanlaşdırılması kimi böyük praktiki rahatlıq yaratmağa səbəb olmaqla yanaşı, həm də dildə bir-biri ilə bağlı olan sözlərin həyatda da bir-biri ilə əlaqədar olan məfhumları bildirmələri ilə bağlı digər geniş üstünlüklərə malikdir.

Beləliklə də, dildəki sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi real predmetlər və mövcud hadisələr arasındakı əlaqəni əks etdirməkdə mühüm rol oynayır, desək əsla yanılmazıq. Bunun nəticəsində də hər bir yeni düzəltmə söz insana, təkcə öz ifadə etdiyi mənanı bildirmir, eyni zamanda nə ilə əlaqədar yaranması və bu kimi digər məsələlər barədə də məlumat verir.

Bəs sözlər hansı “materiallar” əsasında yaranır və bu mənada dillər arasında nə kimi oxşarlıqlar və fərqliliklər mümkündür? Qeyd edək ki, hər hansı bir dilin morfem adlanan xüsusi elementləri (bu mənada ərəb dili istisnadır !!!!) müvcuddur. Morfemlər – hər kəsə hələ məktəb illərindən məlum olan köklər, önlüklər, şəkilçilər və söz sonluqlarıdır, daha doğrusu fleksiyadır. Sözün “materialları”nı dilin sözdüzəltmə materialları (şəkilçilər və önlüklər), habelə sözün kökü və əsası təşkil edir. Onların müxtəlif, lakin ciddi qanunlara tabe olan, tam müəyyənləşdirilmiş birləşmələri yolu ilə hər hansı bir dildə yeni sözlər əmələ gəlir.

Dilçilər morfemi dilin ən kiçik vahidi kimi müəyyənləşdirmişlər ki, bunu necə başa düşməliyik? Fikrimizcə, bununla o nəzərdə tutulur ki, morfem dildə olan bütün vahidlərdən (məsələn, söz, cümlə) ən kiçiyidir. Əgər biz onu daha kiçik hissələrə bölsək, onda mənası olan hissələr əldə edə bilmərik. Doğrudan da morfemlər elə kiçik (bir və ya daha artıq) səslərdən ibarətdir ki, onlar sözdə heç bir müstəqil mənaya malik deyildir. Beləliklə də, qeyd etmək lazımdır ki, morfemlər-kök, şəkilçi və önlüklər sözün tərkibində müəyyən əhəmiyyətə malik hissələrdir ki, flektiv dillər ailəsinə ən bariz nümunə olan ərəb dilində bu kimi hallar yox səviyyəsindədir.

Aydın şəkildə sezmək olur ki, morfemlər heç bir müstəqil mənə daşımayan bir və ya bir neçə səsdən ibarətdir. Görəsən, biz nəyə görə sözlərin morfemlərdən təşkil olunduğunu iddia edirik? Axı sözlər də morfemlər kimi səslərdən ibarətdir və ola bilsin, elə məhz sözlər yeni söz əmələ gətirən “dil materialları”dır?!

Məsələ burasındadır ki, sözlərin tərkibindəki morfemlər və səslərin rolu müxtəlifdir. Morfemlər – dildə mövcud olan elə hazır materiallardır ki, onlardan bilavasitə sözlər əmələ gəlir və sözün tərkibindəki morfem və sözlər arasındakı fərq daha dolğun hiss etmək üçün belə bir sadə misal çəkək ki, *əgər ev tikmək üçün hazır kərpiclərdən istifadə edilirsə, həmin kərpiclər də öz növbəsində bir sıra müxtəlif materiallardan ibarətdir.* Bu misalı sözlərin əmələ gəlməsinə tətbiq etsək, görərik ki, həqiqətən də sözləri əmələ gətirən hazır morfemlər öz növbəsində müxtəlif səs və səs birləşmələrindən əmələ gəlmişdir.

Məqələmiz konkret olaraq ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı ilə bağlı olduğundan, irəlində görəcəyimiz kimi, bizi bütün morfemlər içərisindən daha çox sözdüzəltmə morfemləri olan şəkilçilər və önlüklər maraqlandırır ki, sami dillər içərisində bu dil ailəsinin ən spesifik xüsusiyyətlərini özündə cəm edən ərəb dilində bu hal istisnadır. Çünki, məhz onların köməyi ilə dildə mövcud olan sözlərdən yeniləri düzəlir.

Sözdüzəltmə morfemləri haqqında bilgilər hər bir insanın qavradığı morfemlərdən təşkil olunmuş sözlərin başa düşülməsinə yardım edə bilərməyi və bu kimi bilgilər insana, lazım olan sözlərin məlum morfemlərdən düzəldilməsinə imkan verirməyi? Belə ki, nəyisə təhlil etmək və bu mənada sözləri konkret hissələrə bölmək sintez prosesinin özündən xeyli asandır.

Beləliklə də, hər hansı bir sözün tərkib hissələrini, onun quruluşunu bilməklə biz, tanış olmayan və əvvəllər heç zaman eşitmədiyimiz sözlərin mənasını başa düşə bilərik. Onu da qeyd edək ki, sözdüzəltmə morfemlərini bilmək digər mühüm bir məsələdən ötrü – savadlı və qüsursuz yazmaqdan ötrü tələb olunur.

Sözdüzəltmə morfemlərinin öyrənilməsi imkanlarını nəzərə alan alimlər sözlərin düzülüşünü əlifba sırası ilə, lakin sözün əvvəlindən deyil, sonundan olmaqla düzən alimlər əks lüğətlər adlanan lüğətlərin (məsələn, 1958-ci ildə Berlində H.H Bielfeldt tərəfindən çap etdirilmiş rus dilinin əks lüğəti) tərtibinə də girişmişlər. Bu cür lüğətlərdə, əsasən, eyni şəkildə sözlər toplusu bir - birinin yanında yerləşdirilir ki, bu da dediklərimizə bariz birmisəldir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, hər hansı bir dildə "sözdüzəltmə materialı" olaraq kök, şəkilçi və önlüklərdən istifadə olunsa da, dildə mövcud olan bütün şəkilçi və önlüklər *sözdüzəltmə materialı* kimi istifadə olunmur və müəyyən tarixi mərhələdə dildə elə sözdüzəltmə morfemləri əmələ gəlir ki, onlara dildə mövcud olan sözlərin tərkibində rast gəlmək mümkün olsa da, onlar yeni sözlərin əmələ gətirilməsində iştirak etmir və ya edə bilmir. Məhz buna görə də dilçilikdə iki növ morfemlərə rast gəlmək mümkündür: sözdüzəltmədə fəal iştirak edən məhsuldar morfemlər və yeni sözlərin əmələ gətirilməsində artıq iştirak etməyən, lakin sözün tərkibində müəyyən mənə kəsb etməsilə seçilən *qeyri-fəal, passiv* morfemlər. Onu da qeyd edək ki, bəzi hallarda, önlüklər də sözdüzəltmə imkanlarına görə passiv ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. محمود شكري الأوسي «كتاب النحت وبيان حقيقته وخالصة قواعده»، بغداد، 1988، ص 142
 2. الأنصاري، ابن هشام المصري. مغنى اللبيب عن كتب الاعراب. القاهرة: الإدارة العامة للمعجمات وإحياء التراث، الجزء الأول، 1992، ص 334
 3. الثعالبي، أبو منصور عبد الملك بن محمد. فقه اللغة وسر العربية. بيروت: دار الجيل، 1997، ص 456
4. https://www.alukah.net/personal_pages/0/49998/كتابالنحتوبيانحقيقتهونبذةمنقواعده

Açar sözlər: ərəb ədəbi dili və ləhcələri, əl- iştiqəq əl- kubbar, çətin ifadə və ibarələrin qısaldılması

Ключевые слова: арабский литературный язык и диалекты, аль-иштикак аль-куббар, сокращение сложных выражений и словосочетаний.

Key words: literary Arabic language and its dialects, al-ishtiqaq al-kubbar, abbreviation of complex expressions and phrases.

Мнения современных авторов об аль-иштикак аль-куббар или самое большое словообразование в арабском языке **РЕЗЮМЕ**

На наш взгляд, словообразование в арабском языке является одним из наиболее интересных вопросов синтаксиса в силу своих своеобразных и уникальных особенностей, а очень интересным вопросом является раздел лексико-семантического проявления, называемый **нахт** или *самое большое словообразование* الاشتقاق الأكبر.

В этом смысле, хотелось бы упомянуть название книги иракского лингвиста Махмуда Шукри аль-Алуси «كتاب النحت و بيان حقيقة و نبذة من قواعده». Автор отмечает в своей работе, что «Нахт фактически представляет собой сборник существующих статей о словах, созданных посредством «аль-иштикак аль-куббар», который является последним типом словотворчества (словообразование) в арабском литературном языке, способах их образования и закономерностях."

Здесь же автор говорит о приемах, которые арабы вольно и невольно составляют в слове иджаз (когда говорят иджаз означает ايجاز, этот термин, упомянутый здесь, не следует путать с عيجاز - Г.М.) и отмечает, что интеллигентные арабы - это своего рода сложное выражение своих простых соотечественников, хвалил и соотечественников и, «обеспечивая» сокращение фраз, и выражать слова и сочетания, считающиеся более актуальными в общественной жизни и повестке дня.

Opinions of modern authors about al-ishtiqaq al-kubbar or the largest word formation in Arabic **SUMMARY**

In our opinion, word formation in Arabic is one of the most interesting issues of syntax due to its peculiar and unique features, and a very interesting issue is the section of lexical-semantic manifestation called **nakht** or the largest word formation الاشتقاق الأكبر.

In this sense, we would like to mention the title of the book by the Iraqi linguist Mahmoud Shukri al-Alusi, "The History of the Islamic Language in the Middle East". The author notes in his work that "Nakht is actually a collection of existing articles on words created through "al-ishtiqaq al-kubbar", which is the latest type of word creation (word formation) in the Arabic literary language, the methods of their formation and patterns." Here the author talks about the techniques that Arabs voluntarily and involuntarily compose in the word ijaz (when they say ijaz means ايجاز, this term mentioned here should not be confused with عيجاز - G.M.) and notes that intelligent Arabs are a kind of complex expression of their simple compatriots, praised and compatriots and, "providing" abbreviation of phrases, and express words and combinations considered more relevant in public life.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Dilçilik də inkişaf tarixi eramızdan əvvələ dayanan çox az sayda elmlərdəndir desək, yanılmazıq. Eramızdan əvvəl üçüncü minilliyin sonlarında bəşəriyyətə Şumer sivilizasiyası bəxş edən şumerlərin ilk lüğəti tərtib etmələri ilə dilçiliyin tarixinin başladığını qeyd etmək olar. İlk dəfə dilin qrammatik quruluşunu tərtib etməklə dilçiliyin elm olaraq əsasının qoyulması isə qədim hindlilərin adı ilə bağlıdır. Dilçilik elminin inkişaf tarixində ən qədim məktəb onlara məxsusdur və tarixi eramızdan 1500 il əvvələ gedib çıxır. Burada, irəliləyəndə yenə qayıdacağımız bir məqamı qeyd etmək yerinə düşər ki, hind dilinin qrammatikasının yaradılması və bu istiqamətdə məktəbin bünövrələnməsi zamanın, şəraitin tələbi idi. Belə ki, həmin dövərdə ədəbi dili kənar təsirlərdən qorumaq ümdə məsələ idi. Və bu məqsədlə yaradılan dilçilik məktəbi yalnız hind dilinin qorunması və inkişafı üçün deyil, eyni zamanda dünya dilçilik elminin sonrakı inkişafı üçün də mühüm tövələr verir. Belə ki, ilk dəfə səslər ayırd edilir, yəni fonetikanın əsasının qoyulduğunu deyə bilərik. Həmçinin səslər ayrı-ayrılıqda olmaqla yanaşı, sözlərin tərkibində qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir, səslərin fiziologiyası doğru və dolğun izah edilir. Sözlərin nitq hissələrinə bölünməsi də onların xidməti kimi tarixə keçmişdir.

Bundan sonra dilçilik tarixində növbəti önəmli mərhələ kimi yunan dilçiliyi qərarlaşmışdır. Bura iki əsas məktəb daxil olmuşdur - yunan dilçilik məktəbi və İskəndəriyyə məktəbi. Bu məktəblərin əsas fərqləri yalnız yerləşdikləri məkanla bağlı deyildi. Əsas fərq onların dilçilik məsələlərində fikir ayrılıqları idi. Demokrit, Platon, Aristotel kimi dahiləri olan yunan məktəbi əsasən dilin nəzəri məsələləri, onun əmələ gəlməsi, mahiyyəti ilə maraqlanırdılar. İskəndəriyyə məktəbi nümayəndələri isə daha çox praktik məsələ və problematikaya maraq göstərirdilər. Hallar, zamana görə təsriflənmə kimi qrammatik məsələlərin həlli məhz yunan dilçilik məktəbinin önəmli xidmətləri sırasında yer alır, onlar 8 nitq hissəsi ayırd edirdilər.

Daha sonra dünya dilçilik tarixində önəmli mərhələ olan ərəb dilçiliyinə gəlincə, bu məktəb gec, VII-VIII əsrlərdə yaranmağa başlamışdır. Bununla belə, onun daha miqyaslı, mühüm yenilik və kəşflərlə zəngin olduğunu, həm özündən əvvəlki dilçilik məktəblərinin nailiyyət və ənənələrini inkişaf etdirərək gələcək yol xəritələrini təyin etdiyini, həm də yarımçıq qalan məsələləri tamamlayaraq dilçilik elmini mükəmməlləşdirdiyini əminliklə demək olar. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ərəb dilçilik məktəbinin formalaşması da təsadüfi hal, həmin dövərdə elmə verilən dəyər və Xilafətin intibahı ilə bağlı deyildi. Bu, zamanın, şəraitin tələbi idi.

Belə ki, həmin dövərdə ərəb dilini çox sayda dialektlərdən qorumaq ən mühüm vəzifə idi. Bundan başqa, Xilafətin hakimiyyətinin yerlərdə möhkəmləndirilməsində din və dilin gücü ordunun qüdrəti qədər önəmli idi. Və ədəbi dilin əsaslarını qoymaqla onu ölümsüzləşdirmək, kanonlaşdırmaq, tədris etməklə hakimiyyətin dayaqlarını möhkəmləndirmək, həmçinin Quranın bütün müsəlmanlara əlçatanlığını təmin etmək mühüm missiya idi. Buradan daha bir önəmli vəzifə qarşıya çıxırdı: müqəddəs kitab Quranı təhriflərdən qorumaq, həmçinin ərəb dilini Xilafətin geniş ərazisində müxtəlif xalqların dillərinin təsirlərindən qorumaq.

O dövərdə Xilafət bütün bu məsələlərə hətta strateji siyasi məqsəd kimi yanaşırdı. Bu səbəbdəndir ki, ərəb dilçiliyinin dünənə nəzər salarkən dilçilərin, filoloqların xəlifələrin saraylarında, məclislərdə ən mötəbər, hörmətli mövqə tutduqlarını tarixdən görə bilərik. Bu işin pioneri kimi xəlifə Əlinin (656-661-ci illər) adı qeyd edilir. Məhz onun hakimiyyəti illərində ərəb dilinin qorunması, öyrənilməsi dövlət əhəmiyyətli vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

İcmalın girişində qeyd etdiyimiz kimi, gec yaranmasına baxmayaraq, dünya dilçiliyində çox önəmli addımlar məhz ərəb dilçiləri tərəfindən atılmışdır. Özündən əvvəlki məktəblərdən daha irəli getmək ərəb dilçilik məktəbinin xarakterik xüsusiyyəti olmuşdur desək, yanılmazıq. Belə ki, ərəblər səs və hərfi bir-birindən fərqləndirirdilər. Bu da yunan və hind dilçiliyi ilə müqayisədə üstünlük idi. Fonetikada səslərin və səsəki mənalılığın müəyyənləşdirilməsi fonetika sahəsində irəliləyiş idi. Ərəb alimləri sait və samitləri fərqləndirir və samitlərin tələffüz yuvalarını dəqiqliklə təsvir edirdilər. Samitlərin 16 əmələgəlmə yerini göstərirdilər. Bu da təcrübi (eksperimental) fonetikanın olmadığı dövərdə böyük irəliləyiş idi [2].

Daxili fleksiya və şəkilçilərin iştirakı ilə sözdüzəltmə yollarını yaxşı izah edirdilər. Söz köklərini üç samit əsasında izah edirdilər.

Bundan başqa, nitq hissələri, hallar, bağlayıcılar və bir çox məsələlərdə ərəb dilçiləri ən mükəmməl kanonları müəyyən etməyə müvəffəq olmuşlar. Eləcə də lüğət yaradıcılığı ərəblərin sayəsində özünün ən miqyaslı, çoxşəkilli, mükəmməl formalarına yiyələnməklə inkişaf prosesinin intibahına çatmışdır.

Ərəb dilçiliyinin dünəni çox sayda ünlü ismlər, gələcək yol xəritəsi rolunu oynayan əsərlərlə zəngindir. Və bir məqalə daxilində bunun hamısını ehtiva etmək mümkün olmasa da, qısa icmal şəklində ümumiləşdirməyə çalışsaq, vurğulanmalıdır ki, ərəb dilçiliyi iki məktəb üzərində bünövrələnmişdir: Bəsrə və Kufə məktəbləri. Tarixən bu iki məktəb nümayəndələri arasında ərəb dilinin əsas məsələləri ilə bağlı böyük mübahisələr olduğu məlumdur və hətta bəzən bu polemikaların daha kəskin hal alması ilə bağlı faktlar mövcuddur. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, "Sus Tech" Sudan tədqiqatçılarını son araşdırmalarına görə, bəsrəlilər və kufəlilər arasında 123 fikir ayrılığı olmuşdur [7]. Bu fikir ayrılıqlarının qısa mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bəsrəlilər ərəb dili ilə bağlı fikirlərində qatı mühafizəkar idilər. Onlar Quranın nazil olduğu dili müqəddəs sayırdılar və onun təhriflərdən qorunması məktəbin əsas ənənəsini təşkil edirdi, həmçinin klassik poeziya

⁴⁸ Bakı Dövlət Universiteti Şərqişünaslıq fakültəsi, baş müəllim khayalarahman@gmail.

050 357 77 73

dilinin qatı tərəfdarı və təbliğatçısı rolunda çıxış edirdilər. Kufəlilər isə dildə bəzi istisna halların olmasını mümkün sayırdılar, əsasən də sintaksis məsələlərində, həmçinin qrammatik məsələlərin həllində danışıq nitqinə əsaslanırdılar. Hətta bu istiqamət onlar üçün o qədər həlledici idi ki, məktəbin nümayəndələri uzun illər səhralarda, köçəri qəbilələr, bədəvi ərəblər arasında yaşayır, müxtəlif dialekt və şivələri öyrənir, sonra bunu nəzəriyyədə tətbiq edirdilər.

İlk məktəbin Bəsrədə (VII əsr) formalaşması ilə ərəb dilçilik tarixinin başladığını deyə bilərik. Ərəb dilinin qrammatikasını ilk tərtib etmək cəhdi də bu məktəbin nümayəndəsi - Əbul Əsvad əd-Duali tərəfindən edilmişdir. Həmçinin yazıda saitlərin göstərilməsi üçün hərəkələri gətirməklə də o, ərəb dilçiliyində əsl inqilab etmişdir.

Məktəbin başqa görkəmli ismləri İsa ibn Ömər əs-Saqafi (710-770), Xəlil ibn Əhməd Əbu-Əbdürrəhman əl-Fərahidi, Bişrəl Əmir ibn Osman ibn Qənbər əl-Bəsrī-Sibəveyhi (793-cü ildə ölüb) ilə VIII əsrdə ərəb dilinin qrammatikasının mükəmməlliyi istiqamətində fəaliyyət, məktəbin ənənələri davam etmişdir. Ərəb dilində ilk lüğətin tərtibi məhz bəsrəli əl-Fərahidin (‘‘Kitəbul-Ayn’’), ərəb dilinin qrammatikasının sistemli şəkildə tərtibatı Sibəveyhinin adı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, Sibəveyhi dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, əvvəlki dilçilik ənənələrini, qrammatikanın konsepsiya və nəticələrini özündə ehtiva edən ‘‘Əl-Kitab’’ əsərində dil normalarının sistemli izahını vermişdir.

VIII əsrin ilk yarısında isə bəsrəli filoloqlar İbn Əbu İshak əl-Hadrami, Əs-Saqafi və Əbu Əmr ibn əl-Əla klassik ərəb dili normalarının təsviri analizinin əsaslarını hazırlayırlar. VIII əsrin ikinci yarısı artıq ərəb dilinin ayrıca filoloji elm kimi nəzəriyyəsinin əsasının qoyulduğu mərhələ sayılır. Ənənəvi ərəb dilinin metodikasının formalaşmasında isə başqa bir bəsrəli, əruz nəzəriyyəsinin əsasını qoyan Əl-Xəlil ibn Əhməd böyük rol oynamışdır.

Kufə məktəbinə gəlicə, Bəsrəyə nisbətən gec yaranmışdı. Ərəb dilinin Kufə qrammatikasını yaradanlardan Əbu Cəfər Məhəmməd ər-Ruasi ‘‘Tək və cəm haqqında kitab’’ı, fars əsilli Əbul Həsən Əli ibn Həzmə ibn Abdulla ibn Osman ibn Feyruz əl-Kisayi (kisədən paltar geyindiyinə görə ona Kisayi ləqəbi verilmişdi) ‘‘Kitabu muxtəsərin nəhv’’, ‘‘Kitabul-qiraət’’, ‘‘Kitabül-ədəd’’, ‘‘Kitabu məanil-Quran’’ və s. çox sayda əsərləri ilə şöhrət tapmışlar. Əl-Kisayinin zamanəmizə qədər gəlib çatan ‘‘Risəletü mə təlhənu fihil-avami’’ (‘‘Sadə xalq danışıqında qrammatik səhflər barədə traktat’’) əsərində Kufə məktəbinin əsas istiqamətləri təsbit olunmuş, burada ərəb dilinin qədim dialektləri ilə bağlı çox mühüm məlumatlar toplanmışdır.

Bundan sonrakı dövrlərdə leksikoqrafiyanın sürətlə inkişaf etdiyini müşahidə etmək olar. Dialektlərdə işlənən, o cümlədən qədim ərəb sözlərinin toplanması, nadir sözlər, sinonimlər, başqa dillərdən keçmə və sair kəlmələrin təsnifatlar üzrə lüğətlənməsi prosesi vüsət alır.

X əsr üçün artıq ərəb dili qrammatikasının bütün əsas müddəaları təsbit olunmuşdu və bu dövrdən ərəb dilçilik ənənələrinin üçüncü istiqaməti formalaşmağa başlayır. Bu istiqamət Bağdad məktəbi ilə müəyyən olunur. Belə ki, 762-ci ildə əsası qoyulan Bağdad bütün xilafətin elm, mədəniyyət, çiçəklənmə mərkəzi kimi çıxış etməyə başlayır. Eləcə də ən məşhur filoloq və dilçilərin iştirakı ilə burada ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi mötəbər, mühüm vəzifə olaraq qəbul edilir. Bu məktəb Bəsrə və Kufə məktəblərinin birləşməsi nəticəsində formalaşmış olur. İlk öncə Kufə məktəbi ənənələri burada hakimlik etsə də, sonralar Bəsrə konsepsiyası möhkəmlənməyə başlayır. Nəticədə Bağdad dilçiləri hər iki məktəbin özəlliklərini ehtiva edir, nəzəri konsepsiyalarını təcrübə ilə möhkəmləndirirdilər.

Bağdad dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Quteybə əl-Kufi əd-Dinəvəri (828-889) olmuşdur, ‘‘Uyunul-Əxbar’’, ‘‘Ədəbul-Kitab’’, ‘‘Əş-şəru və şura’’, ‘‘Əl-maarif’’, ‘‘Ğaribul-hədis’’ və ‘‘İrabul-Quran’’ kimi əsərlərin müəllifidir.

Bundan sonra inkişaf tarixi Əndəlus məktəbinin fəaliyyəti ilə davam edən ərəb dilçiliyinin orta əsrlərdən başlayan intibahı XIII əsr monqolların istilalarına qədər sürmüş, XIII əsrdə İbn Yaiş və İbn əl-Xacib, XIV əsrdə İbn Xişam və İbn Akil, XV əsrdə isə Əs-Suyuti kimi dilçilərin elmi-nəzəri, təcrübə axtarışları ilə daha da mükəmməlləşdirilmişdir.

Məhəmməd ibn əl-Yaqub əl-Firuzəbadinin (729/1328 - 817/1414) tərtib etdiyi 60 cildlik ‘‘Əl-Qamus əl-Muhit’’ adlı lüğətin tarixi də (1410-cu ildə tamamlandı) məhz bu mərhələyə təsadüf edir. Bu lüğət o qədər müvəffəqiyyət qazanmışdır ki, dəfələrlə təkrar çoxaldılmış, özündən sonrakı Avropa və ərəb lüğətlərinin əsasını təşkil etmişdir [3].

Ümumiyyətlə, Bağdadın monqollar tərəfindən ələ keçirilməsi (1258), ərəblərin İspaniyada hakimiyyətinin zəifləməsindən sonra ərəb elminin mərkəzinin Misir və Suriyaya keçməsi tarixdən məlumdur. Bu dövrlərdə tarixi məkanını coğrafi olaraq dəyişən ərəb dilçiliyinin inkişafının yenə də klassik ənənələrə dayandığını qeyd edə bilərik. Dilçi alimlər əvvəlki illərin filoloji traktatlarına şərhlər yazmaqla, ədəbi dilin miqyaslı öyrənilməsi tendensiyasına uyğun olaraq dil normalarının daha asan, səlis olmasına çalışmışlar.

XIX əsrdən başlayaraq Qərbdən gələn yeni abu-havanın təsiri ilə ərəb ölkələrində baş verən dəyişikliklər həyatın bütün sahələrinə sirayət etdiyi kimi, mədəni həyatda da novatorluq doğurur. İctimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatdakı dəyişikliklər ərəb dilinin işgüzar sahələrdə rolunu yüksəldir və vacib edir, bu üzədən ədəbi dilin yeni çağırışlara cavab verərək əlçatanlığının təmin olunması dilçiliyin aktual mövzusunə çevrilir. Orta əsrin məşhur qrammatika traktatları yeni şərhlərdə təqdim olunmaqla yanaşı, artıq müasir dilçi alimlər Nəşif əl-Yəzici və Əhməd Faaris əş-Şidyakin qrammatika dərsləkləri çap olunur, həmçinin XIX əsrin ikinci yarısında fərqli ərəb leksikoqrafiyası yaranmağa başlayır. Butrus əl-Bustaninin məşhur ‘‘Muhit əl-Muhit’’ (1867-1870) ikicildlik izahlı lüğəti işıq üzü görür, burada ilk dəfə olaraq Livan dialektikasının bəzi sözləri də təqdim olunur. Leksikoloji axtarışlar XX əsrdə də intensiv şəkildə davam edir. Sözlərin kök sistemi əsasında sıralanması ilə yanaşı, Avropa leksikoqrafiyasında daha çox tətbiq olunan əlifba sırası prinsipi üzrə lüğətlərin tərtibi kütləviləşir. 2008-ci ildə Əhməd Muxtar Ömər in işıq üzü görən ‘‘Müasir ərəb dilinin leksikonu’’ lüğəti isə ərəb leksikoqrafiyasının XXI əsr inkişaf tarixinin səhifəsini açmış oldu.

XX əsrin ikinci yarısından ərəb dilçiliyində yeni elmi-nəzəri, təhlil metodlarının, fərqli, müqayisəli və tarixi yanaşma prinsiplərinin tətbiqinə başlanılmışdır. Müasir ərəb dilçiliyində bir sıra tendensiyaların müşahidə olunduğunu qeyd etmək olar. Bunlardan biri ənənəvi nəzəri prinsipləri üstün tutan ərəb dilçilərinin Avropa ərəbşünaslığının ayrı-ayrı, xüsusən morfolojiya məsələlərində fikirlərinə tənqidi və qısqanc yanaşmalarıdır.

Başqa bir cəhət – dialektikanın, ləhcələrin öyrənilməsinə daha çox maraq artır. Bu da bu gün ərəb dilində danışan çox sayda ərəb ölkələri üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ədəbi dil və dialektikanın qarşılıqlı münasibəti, dil quruluşu, vahid terminologiyanın yaradılması, yeni alınma sözlər – bütün bu məsələlər bu günün ərəb dilçiliyinin hədəfləridir. Bu kimi və daha fərqli problemlərin həlli Yusuf əs-Saudun “Ərəb dilində yeni qrammatik qaydalar”, eləcə də Abbas Həsənin 4 cildlik “Kamil qrammatika” (1966-1971) əsərlərində cavablanmış. Bundan başqa, İbrahim Ənis, Məhəmməd əl-Mübarək, Subhi əs-Salih, İbrahim əs-Samarrai, Murad Kamil, Əbd ər-Rəhman Əyyub, Əhməd Muxtar Ömər, Kamal Məhəmməd Bışr, Həsən Zaza kimi müasir dilçi alimlərin əsərləri bu istiqamətdə uğurları davam etdirmişdir.

İcmalı bu fikirlə yekunlaşdırmaq istərdik ki, bu gün Misir, Suriya, İraq, Livan, İordaniya, Küveyt, Tunis, Mərakeş, Əlcəzair ali təhsil müəssisələri çoxəsrlik ərəb dilçiliyinin müasir inkişaf tarixinin yazılmasında aparıcı rol oynayır, qiymətli axtarırları, tədqiqatları ilə xələflərinin missiyasını uğurla davam etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Axundov A. “Ümumi dilçilik”. Bakı, 2006
2. Ərəb dilçilik məktəbi
https://az.wikipedia.org/wiki/Dil%C3%A7ilik_m%C9%99kt%C9%99b%C9%99ri
3. Ərəb lüğətlərinin siyahısı
https://wikiazaz.top/wiki/List_of_Arabic_dictionaries
4. Арабское языкознание в Средние века
https://myfilology.ru/istoria_lingvisticheskikh_uchenii/arabskoe-yazykoznanie-v-srednie-veka/
5. Белкин, В. М. Арабская лексикология / В. М. Белкин. – М., 1975.
6. Гиргас, В. Ф. Очерк грамматической системы арабов / В. Ф. Гиргас. – СПб., 1873.
7. Грамматические споры между басрийцами и куфийцами // Суданский университет «SusTech». 2018.
<https://sites.google.com/site/yazyk13/podgotovka-k-ekzameni/rascvet-arabskogo-azykoznanie>
8. Звегинцев, В. А. История арабского языкознания / В. А. Звегинцев. – М., 1958.
9. Шавки, Дайф. Грамматические школы / Дайф Шавки. – Каир, 1972

Аçar sözlər: dilçilik, şumer, Kufə, filoloji.

Ключевые слова: языкознание, шумеры, Куфийская, филологический

Keywords: linguistics, Sumerians, Kufi, philological

Dilçilik elminin inkişaf tarixi

Xülasə

Ümumi dilçilikdə üç qədim elmi ənənə məlumdur. Bunlar “Qədim Yunan”, “Qədim Hind” və “Ərəb dilçilik” ənənələridir. Bunlardan başqa, “Qədim Çin” dilçilik təliminin də mövcud olmasına baxmayaraq, o ümumi ənənələrdən tamamilə fərqlənən başqa xarakterə malikdir.

Eramızdan əvvəl üçüncü minilliyin sonlarında bəşəriyyətə Şumer sivilizasiyası bəxş edən şumerlərin ilk lüğəti tərtib etmələri ilə dilçiliyin tarixinin başladığını qeyd etmək olar. İlk dəfə dilin qrammatik quruluşunu tərtib etməklə dilçiliyin elm olaraq əsasının qoyulması isə qədim hindlilərin adı ilə bağlıdır və tarixi eramızdan 1500 il əvvələ gedib çıxır. Bundan sonra dilçilik tarixində növbəti önəmli mərhələ kimi yunan dilçiliyi qərarlaşmışdır.

Ərəb dilçilik məktəbi VII-VIII əsrlərdə yaranmağa başlamışdır. İlk məktəbin Bəsrədə (VII əsr) formalaşması ilə ərəb dilçilik tarixinin başlanğıcı hesab edilir. Kufə məktəbinə gəlincə, Bəsrəyə nisbətən gec yaranmışdı. VIII əsrin ikinci yarısı artıq ərəb dilinin ayrıca filoloji elm kimi nəzəriyyəsinin əsasının qoyulduğu mərhələ sayılır.

История развития лингвистической науки

Резюме

В общем языкознании известны три древние традиции. К ним относятся "Древнегреческое языкознание", "Древнеиндийское языкознание" и "Арабское языкознание". Помимо этого, существует и "Древнекитайское языкознание", однако оно полностью отличается от общих традиций и носит иной характер. Можно сказать, что история языкознания начинается с составления первого словаря шумерами, даровавшими человечеству шумерскую цивилизацию, в конце III тысячелетия до н.э. Составление же впервые грамматики, заложившей основы языкознания как науки, связано с древними индийцами, и его история восходит к 1500 г. до н.э. После этого очередным этапом в истории языкознания стало греческое языкознание. Арабская лингвистическая школа зародилась в VII-VIII веках. Формирование первой школы в Басре (VII век) считается началом истории арабского языкознания. Куфийская школа сформировалась относительно позже Басрийской школы. Вторая половина VIII века считается этапом, заложившим основу теории арабского языка как отдельной филологической науки.

History of the development of linguistic science

Summary

In general linguistics, three ancient traditions are known. They include "Ancient Greek linguistics", "Ancient Indian linguistics" and "Arabic linguistics". In addition to this, there is also "Ancient Chinese linguistics", but it is completely unlike

the general traditions and is of a different nature. One can say that the history of linguistics begins with the compilation of the first dictionary by the Sumerians, who gave humanity Sumerian civilization, at the end of the 3rd millennium BC. Compilation of grammar for the first time, which laid the foundations of linguistics as a science, is related to the ancient Indians and its history dates back to 1500 BC. After this, the next stage in the history of linguistics was the Greek linguistics. The Arabic linguistic school originated in the 7th-8th centuries. The formation of the first school in Basra (7th century) is considered the beginning of the history of Arabic linguistics. The Kufi school was formed relatively later than the Basri school. The second half of the 8th century is considered the stage that laid the foundation for the theory of the Arabic language as a separate philological science.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ DİSKURSUN DAXİLİ ELEMENTLƏRİ KİMİ KONSEPT VƏ FREYM ANLAYIŞLARI

Giriş. Psixolinqvistikanın ən yeni istiqamətlərindən biri olan koqnitiv istiqamət müasir dünya dilçiliyində öz yerini tutmuşdur. Belə ki, onun yaranması və sürətli inkişafı dilçiliyin müasir mərhələsi üçün xarakterikdir. Koqnitiv dilçilik nitqin yaranması, qavranılması və mənimsənilməsi ilə bağlı psixoloji prosesləri, ən əsası isə dil və təfəkkür problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsini kompleks şəkildə tədqiq edir. Nitqin yaranması birbaşa olaraq psixoloji mexanizmlərə söykənir. İstənilən linqvistik fəaliyyətin və ya təcrübənin əsasını qavrayış, idrak və yaddaş təşkil edir.

Ümumiyyətlə, dilin eləcə də nitqin yaranması, kommunikasiya prosesində onlardan istifadə, eləcə də nitqin ötürülməsi, qəbulu və mənimsənilməsi həmişə diqqət mərkəzindədir. Dil psixoloji, kommunikativ və mədəni amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən daim dəyişən, inkişaf edən və hərəkətdə olan aktiv sistemdir. O, insanın koqnitiv fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Dil, nitq fəaliyyəti və insan təfəkkürü ayrılmaz şəkildə bir-biri ilə bağlıdır.

Dilə və nitqə koqnitiv yanaşma dedikdə insanın informasiyanı ətraf aləmdən hansı formada alması, qəbul etməsi və hər hansı bir qərarı vermək və ya yerinə yetirmək üçün əqli fəaliyyətləri necə təşkil etməsindəki qavrama, düşünmə və gerçəkliyin dərk prosesləri nəzərdə tutulur. Koqnitiv dilçilik, əsasən dərkətmənin mexanizmini öyrənir və burada dil, informasiyanı kodlaşdıraraq ötürən işarələr sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Beləliklə, koqnitiv dilçilik iki əsas problemin həllinə diqqət yetirir: a) dilin və nitqin yaranması prosesində ümumi idrak mexanizmlərindən necə istifadə edilməsi və b) idrak və təfəkkür mexanizmlərinin özünün dil və nitq vasitəsilə necə reallaşması.

Əsas hissə. Koqnitiv dilçiliyin XX əsrin ortalarında meydana gəlməsinə baxmayaraq, onun ilkin rüşeymlərinə XIX əsr dilçiliyinin ilkin nəzəri problemlərində də rast gəlinir. V.Z.Demyankov və Y.S.Kubryakova koqnitiv linqvistikada dili informasiyanın kodlaşdırılması, dekodlaşması və transformasiyasında iştirak edən koqnitiv mexanizm kimi qəbul edir [6, s. 15]. Koqnitiv dilçilikdə dil və təfəkkür ilə bağlı mürəkkəb əlaqələr yeni mərhələdə öyrənilir.

Azərbaycan dilçiliyində isə ilk dəfə psixolinqvistikanın aktual problemləri ilə bağlı yeni nəzəriyyə M.B.Əsgərov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əsasını qoyduğu “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” koqnitiv dilçiliyin ən son uğurlarından biri hesab olunur. O, keçmiş Sovet və xarici linqvistik nəzəriyyələrin tənqidi şərhini vermiş, onların müsbət və mənfi cəhətlərini göstərməyə çalışmışdır [2]. M.B.Əsgərov özündən əvvəlki nəzəriyyələr əsasında yeni sxem irəli sürmüş, “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” əsasında sadəcə sözün və ya nitqin deyil, istənilən səviyyədə olan dil struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini şərh etmiş, dilin sistem mahiyyətini izah etmişdir.

Ötən əsrin son illərindən başlayaraq isə diskurs bir çox elm sahələrində və informasiya məkanında olduqca geniş istifadə olunan məfhum olub fərqli mənələrdə işlədilir. Buna görə də bu anlayışa ayrıca götürülmüş bir elm sahəsində belə yetərincə dolğun və bitkin tərif vermək çətinidir. Hər konkret elm sahəsində diskurs anlayışının mənə tutumu bir qədər, bəzi hallarda isə xeyli fərqlidir.

Diskurs anlayışı və terminindən dilçilik elmində ilk dəfə 1952-ci ildə Amerika alimi Zeliq Hərris tərəfindən “Diskurs təhlili” (Discourse analysis) məqaləsində istifadə olunmuşdur [3, s. 5]. Z.Hərris diskursu mətnin cümlədən böyük parçası hesab edir. Amma diskusu sadəcə mətnin hissəsi kimi qəbul və şərh etmək, bircə o qədər də doğru deyil. Çünki diskurs mətnin yarandığı prosesin digər xüsusiyyətlərini də əhatə etməlidir və mütləq şəkildə diskursiv situasiyada ortaya çıxır. Z.Hərrisdən az sonra fransız alimi Emili Benvenist də həmin anlayışa müraciət edərək, onu “danışana aid edilən nitq” kimi mənələndirmişdi [5, s. 189]. Bircə burada danışanın yaratdığı “nitq prosesi”-ndən bəhs etmək daha doğru olardı.

Diskurs haqda yazan A.Kibrik isə belə hesab edir ki, diskurs “çox qərribə bir tərzdə nitqin özündən daha çox ünsiyyət potensialına malik olduğu kimi, ənənəvi linqvistik metodlarla tədqiq edilmə potensialı baxımından da dilin özündən daha çox dil xüsusiyyətinə malikdir [4, s. 24]. Diskursun dilə, nitqə, yoxsa mətnə daha yaxın olması məsələsi, onun hansı xüsusiyyətlərinin dil, nitq və ya mətnlə müqayisə edilməsindən birbaşa asılıdır.

Dilçilikdə diskurs haqqında geniş yayılmış mülahizələrdən biri də onun informasiyanın şifahi şəkildə ötürülməsinə xidmət edən şifahi nitq növü kimi qəbul və ya təqdim edilməsidir. Bu halda mətnin qarşılığı olaraq yazılı nitq qəbul edilir. Elə bu səbəbdən, yəni “yazılı nitq mətn, şifahi nitq isə diskurs” hesab edildiyinə görə, bütün linqvistik fəaliyyətlər, sadəcə, mətnin (yazılı) və diskursun (şifahi nitqin) analizi ilə məhdudlaşır [7, s. 88]. Bircə qəti şəkildə bu fikirdəyik ki, diskurs canlı ünsiyyəti təmin edən fəaliyyətlər kompleksidir. Diskursu və ya diskursiv prosesi heç bir halda, sadəcə şifahi və ya yazılı nitqyaratma ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Mətni isə ən çoxu yaranmış nitqin statik forması hesab edə bilərik.

Diskurs linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi baxımından insan beynində yaranan abstrakt təsəvvür və ya psixoloji obrazlar sisteminin təzahür şəkli. O, vahid zaman kəsiyində və vahid məkanda yaşanan real həyatı əks etdirir. Həmin nəzəriyyəyə əsasən, diskurs nitq söyləmənin yaranmasını təmin edən birinci sıra gerçəklik elementləri silsiləsidir ($Ge_1 + Ge_1 + Ge_1 + Ge_1 \dots$). M.B.Əsgərova görə, dərk olunan minimal vahid “gerçəklik elementi”, dərkətmənin reallaşmasını təmin edən minimal vahid isə “intellekt obrazı”dır. Diskursu nitq söyləmənin dərk olunması nəticəsində insan beynində yaranan abstrakt təsəvvürlər silsiləsinin də ekvivalenti hesab etmək olar. Eyni zamanda nitq söyləmənin əmələ gəlməsini təmin edən *ən vacib element* ilkin fikir, məram və ya məqsəddir. Nitq söyləmənin ikinci sıra gerçəklik elementləri silsiləsi isə, diskursun

⁴⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin elmi işçisi, <https://orcid.org/0009-0008-0016-7448>, E-mail: sevinc_ismaylova94@mail.ru

dil sistemində əks olunması nəticəsində yaranan dil struktur vahidləri kompleksidir ($Ge_2 + Ge_2 + Ge_2 \dots$), başqa sözlə desək, nitq və ya məndir. Beləliklə, diskurs nitqin və mətnin yaranması ilə nəticələnən linqvo-psixoloji proses və ya fenomenidir.

Bəzən gerçəklik vahidinə məxsus psixoloji obrazın daxili elementləri ilə, onun dildə əks olunması nəticəsində yaranan dil struktur vahidləri qarışıq salınır. Qeyd edək ki, gerçəklik vahidinin, onun fəaliyyətinin və ya vəziyyətinin dərk edilməsi nəticəsində diskurs, konsept və freym kimi psixoloji elementlər yaranır. Onların dildə əksi nəticəsində yarananlar isə nitq, söyləmə və sözdür. Qeyd edilən dil struktur vahidləri ilə psixoloji elementləri eyni anlayışlar kimi qəbul etmək, təbii ki, doğru yanaşma tərzii deyil.

İnsanın istənilən fəaliyyəti onun daxili ehtiyacına uyğun olaraq bu və ya digər freym yaranması ilə başlayır. Məsələn, suya ehtiyacı olan bir insanın beynində həmin ehtiyacın ödənilməsi ilə bağlı konkret fəaliyyət planı formalaşır. O insan yaxınlıqdakı mənbədən su içməklə bu ehtiyacı özü də ödəyə bilər və ya bu ehtiyacın ödənilməsində kiminsə ona kömək etməsi üçün həmin şəxsə nitq vasitəsilə müraciət də edə bilər. Birinci halda yaranmış freym konkret əməli fəaliyyətin icrasını təmin edir. İkinci halda isə bu ehtiyacın ödənilməsi ilə bağlı nitqin yaranmasını təmin edir. Göründüyü kimi hər iki halda, yəni əməli fəaliyyət zamanı da, onu əvəz edən nitq fəaliyyəti zamanı da bu fəaliyyətlərin səbəbi kimi məhz freym çıxış edir. Diskursun daxili elementi hesab etdiyimiz *freym* (frama) termini ingilis sözü olub, “çərçivə”, “karkas” mənalarında işlənir.

Konsept abstrakt vahid kimi çıxış edir, insanın dünya haqqındakı biliklərinin, şüurunun komponentlərini təşkil edən mental mahiyyət kimi formalaşır. Belə ki, müəyyən mədəniyyətin daşıyıcısı olan insanın mənəvi simasının izlərini özündə mühafizə edir. Konsept insan fəaliyyətinin, təcrübəsinin nəticəsidir, informasiyanı qoruyub saxlayır. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsində konseptin yeni bir şərhinə də rast gəlik. Belə ki, bu nəzəriyyədə insan beynində saxlanılan informasiyaların 4 elementli kodlardan ibarət olduğu qeyd edilir və bu kodların konseptlərə ekvivalent olduğu bildirilir. Bu qəbildən olan konsept-informasiya ilə yalnız mücərrəd anlayışlar deyil, maddi varlıqlar da, hal və hərəkət məzmunlu anlayışlar da ifadə oluna bilər. Konsept orijinal, özünəməxsus “mədəni fokus” kimi göstərilir və ən geniş representasiyasını məhz diskursda tapır.

Konseptlər linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələrlə yalnız diskursda tam reallaşma bilər. Konseptlə bağlı informasiya diskurs vasitəsilə şüurdan kənara çıxma bilər. Bu proses verbal və qeyri-verbal vasitələrlə həyata keçir. Ənənəvi linqvistikada bunun əsas vasitəsi mətn hesab olunur. Koqnitiv linqvistikada yalnız mətn yetərli deyil, çünki “informasiya”-nın özündə ehtiva etdiyi bütün çalarları yalnız mətn vasitəsilə (xüsusən də yazılı) çatdırmaq mümkün deyil. Burada diskursiv situasiyanın bütün daxili elementlərindən bəhs etmək zəruridir.

Koqnitiv dilçilikdə diskursun daxili elementləri hesab etdiyimiz konsept və freym anlayışları haqqında müxtəlif yanaşmalar vardır. Konsept və freym arasında fərqli cəhətlərə nəzər salaq:

- Konsept nüvəyə, nüvəətrafi zonaya və periferiyaya malik olan eyni və ya bənzər fikir və təsəvvürləri ifadə edən freymlər silsiləsidir. Freym isə konkret bir konseptin ümumi mənasının və onun fərqli çalarlarının yaranmasına xidmət edən anlayışlar toplusudur.

- Konseptin nüvəsi dildə bir qayda olaraq kök sözlərin ilkin leksik mənası ilə ifadə olunur. Konseptin nüvəətrafi zonasını əmələ gətirən freymlər əsas fikrin bəzi çalarlarının daşıyıcılarıdır. Nüvəətrafi zonaya aid olan freymlər dildə bir qayda olaraq qrammatik formalarla və digər köməkçi dil vahidləri ilə ifadə olunur.

- Konseptin periferiyasını əmələ gətirən freymlər müəyyən məqamlarda əsas fikrin bəzi çalarlarını ifadə etmək potensialı qazanır. Konseptin periferiyasına aid olan freymlər dildə bir qayda olaraq müəyyən sintaktik situasiyalarda müxtəlif növlərdən olan dil vahidləri ilə ifadə olunur.

Bu deyilənlərə istinadən belə bir ümumiləşmə də verə bilərik ki, istənilən dildə nitq söyləmənin qurulmasını təmin edən müstəqil söz səviyyəli leksik vahidlər ya leksik freymlər, ya da konseptlərdir [1, s. 77].

Nəticə. Aparılan bu tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- Diskursiv situasiya fikrin qarşı tərəfə çatdırılmasına xidmət edən və aktiv kommunikant tərəfindən reallaşdırılan linqvo-psixoloji prosesdir.
- Gerçəklik vahidinin, onun fəaliyyətinin və ya vəziyyətinin dərk edilməsi nəticəsində diskurs, konsept və freym kimi psixoloji elementlər yaranır.
- Diskursiv situasiyanın reallaşması nəticəsində söz, söyləmə və nitq yaranır.
- Diskursiv situasiyada yaranan nitqin və onun stabilləşməsi, daşlaşması nəticəsində formalaşan mətni qəbul edən şəxs tərəfindən diskursiv situasiyanın bərpası zəruriyyətə çevrilir.
- Ümumiyyətlə, diskursa canlılıq, reallıq mahiyyəti qazandıran məhz, onu təşkil edən konsept və freymlərdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əsgərov, M.B, Rzayeva S. R. “Anlayış”, “məna”, “diskurs”, “nitq” və “mətn” ətrafında müzakirələr // “Dilçilik araşdırmaları” N1, AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, “Elm”, 2021, s.72–79.
2. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi / M.B. Əsgərov – Bakı: Elm və təhsil, 2015. 191 s.
3. Harris Z. S. Discourse Analysis // University of Pennsylvania: Linguistic Society of America, 1952. Vol. 28, No. 1, pp. 1-30
4. Kibrik, A. A. & Parshin, P.B. Discourse. Online Encyclopedia “Around the World”. 2001, 153 p.
5. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э.Бенвенист. – Москва: Прогресс, –1974. 448 с.
6. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интегрирующего подхода // Вопросы языкознания. №4. М.: МГУ, 1994, с.17-31
7. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.

Açar sözlər: diskurs, konsept, freym, element, koqnitiv

Keywords: discourse, concept, frame, element, cognitive

Ключевые слова: дискурс, концепт, фрейм, элемент, когнитивный

Xülasə

Bu məqalədə ilk öncə koqnitivlik və onun əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilir, daha sonra diskursun yaranması və onun daxili elementləri tədqiq və analiz olunur. Əvvəlcə, diskursla bağlı elmi ədəbiyyatda verilən müxtəlif fikir və mülahizələr haqqında məlumat verilir və onlara münasibət bildirilir. Dil struktur vahidlərinin iştirakı ilə reallaşmış diskursiv situasiyada yaranan söz, söyləmə və nitqin ilkin məramının və ümumi fikrin ifadəsində oynadığı rol izah edilir. Belə ki, diskursu əmələ gətirən minimal vahidlər əsas etibarən ilkin freym və konseptdir. Freym insanın istənilən fəaliyyətinin reallaşmasını təmin edən ilkin qayə kimi qəbul edilir. Yəni hər hansı əməli fəaliyyətin və ya onu əvəz edən nitq fəaliyyətinin baş verməsi üçün ilk öncə fərdin beynində bu fəaliyyətin sxemi mahiyyətini daşıyan freym formalaşmalıdır. Freym söz cildinə bürünməsi ilə də konsept yaranmış olur. Daha sadə şəkildə desək, konsept istənilən bir freymə ad vermək nəticəsində yaranır. Belə ki, freym dildəki qarşılığı artıq söz deyil, həmin prosesi ifadə edən sintaqmatik vahid, yəni söz birləşməsi və ya cümlə kimi qəbul edilir.

The notions of concept and frame as internal elements of discourse in cognitive linguistics

Summary

In this article, firstly, cognition and its main features are discussed, then the emergence of discourse and its internal elements are studied and analyzed. First, various ideas and opinions given in the scientific literature related to discourse are reported and the attitude towards them is given. The role played by words, utterances and speech in the expression of the original meaning and general idea in the discursive situation realized with the participation of linguistic structural units is explained. Thus, the minimal units forming the discourse are basically frames and concepts. The frame is considered as the primary aim that ensures the realization of any human activity. In other words, for any practical activity or speech activity that replaces it to occur, first of all, a frame should be formed in the mind of the individual, which carries the essence of the scheme of this activity. A concept is created by covering the frame with words. In simpler terms, a concept is created by giving a name to any frame. Thus, the equivalent of the frame in the language is no longer a word, but a syntagmatic unit expressing that process, i.e. a phrase or a sentence.

Понятия концепта и фрейма как внутренних элементов дискурса в когнитивной лингвистике

Резюме

В данной статье, во-первых, рассматривается концепта и его основные черты, затем изучается и анализируется возникновение дискурса и его внутренние элементы. Во-первых, сообщаются различные идеи и мнения, приведенные в научной литературе, связанные с дискурсом, и дается отношение к ним. Объясняется роль, которую играют слова, высказывания и речь в выражении исходного смысла и общей идеи в дискурсивной ситуации, реализуемой с участием языковых структурных единиц. Таким образом, минимальными единицами, образующими дискурс, в основном являются фреймы и концепты. Фрейм рассматривается как первичная цель, обеспечивающая реализацию любой человеческой деятельности. Другими словами, для того, чтобы произошла любая практическая деятельность или заменяющая ее речевая деятельность, в первую очередь в сознании индивида должен быть сформирован фрейм, несущий в себе суть схемы этой деятельности. Концепт создается путем покрытия фрейма словами. Проще говоря, концепт создается путем наименования любого фрейма. Таким образом, эквивалентом фрейма в языке является уже не слово, а синтагматическая единица, выражающая этот процесс, т. е. фраза или предложение.

Rəyüci: filologiya elmləri doktoru Mayıl Əsgərov

EVOLUTION OF COGNITIVE LINGUISTICS

Introduction. Language is a fundamental tool that bridges individuals within society, shaping human interaction and collective understanding. It serves not only as a medium of communication but also as a repository of cultural knowledge, social norms, and shared values. Language facilitates the transmission of ideas, emotions, and information, enabling individuals to establish relationships and build communities. It reflects the social structures within which it is used, evolving alongside cultural and technological developments. Furthermore, communication through languages is not merely about conveying words but also involves contextual nuances, such as tone, body language, and shared experiences, which enrich human connection and understanding. In this way, language acts as a cornerstone of societal cohesion and progress.

Language, society, and communication are interconnected areas that explore how humans use language to interact, share ideas, and shape their social realities. Language is the foundation of human expression, encompassing spoken, written, and non-verbal forms. Language is a social phenomenon, deeply tied to cultural norms and societal structures. It reflects group identity and it is primary tool for passing knowledge. In addition, language is primary vehicle of communication. Language reflects how we mentally structure and organize our understanding of the world.

Understanding language communication involves exploring how humans use language to convey thoughts, emotions, and intentions. Language is not just a set of rules or symbols but a dynamic system of communication that shapes and is shaped by culture, identity, and human interaction. It conveys not only information but also emotions, values, and social connections, functioning as a tool for expressing creativity, building relationships, and influencing the world around us.

Language reflects the complexities of human thought and experience, constantly evolving to adapt to new contexts and needs.

Main part. Cognitive Linguistics is a branch of linguistics that studies how language interacts with human cognition, focusing on the relationship between languages, thought, and the way we perceive and categorize the world. Cognitive linguistics is transformative approach to understanding language because it bridges linguistics and psychology. It challenges traditional views of language as an autonomous, rule-based system. Instead, it integrates language with broader cognitive and experiential systems, emphasizing words, grammar, and meaning are influenced by how humans perceive and conceptual the world. Unlike formal linguistics, which emphasizes syntax and rules, cognitive linguistics views language as deeply rooted in human experience and mental processes. It highlights the role of metaphors in structuring abstract thought. Cognitive linguistics resonates with how humans experience language: as a tool for making sense of the world, not just a code to follow. Its focus on embodiment and meaning aligns with the lived reality of communication.

Cognitive linguistics is one of the modern branches or directions of psychological linguistics. It grew out of the work of a number of researchers active in the 1970s who were interested in the relation of language and mind, and who did not follow the prevailing tendency to explain linguistic patterns by means of appeal to structural properties internal to and specific to language. Rather than attempting to segregate syntax from rest of language in a 'syntactic component' governed by a set of principles and mechanisms not specific to language, including principles of human categorization; pragmatic and interactional principles; and functional principles in general, such as iconicity and economy [6].

So we have to explain what Cognitive Linguistics actually does. Applying Cognitive Linguistics principles to education and language teaching could yield practical benefits. Emphasizing conceptual metaphors and mental representations in second-language instruction could make learning more intuitive and effective.

The history of cognitive linguistics traces its origins to the late 20th century, emerging as a reaction against formalist and generative approaches to language, which often syntax and decontextualized structures. Cognitive linguistics instead concentrates on the relationship between language, mind, and embodied experience. It integrates insight from cognitive science, psychology, and neuroscience to study how languages reflects human conceptualization and categorization of the world.

Cognitive linguistics was influenced by the rise of cognitive science in the 1950s and 1960s, which rejected behaviorism in favor of understanding intenal mental processes.

The most influential linguists working along these lines and focusing centrally on cognitive principles. Early research was spearheaded during the second half of the 1970s by the so-called 'foundling fathers' of cognitive linguistics: Charles Fillmore, George Lakoff, Ronald Langacker, and Leonard Talmy. Each of these esteemed began developing their own approach to language description and linguistic theory, centered on a particular set of phenomena and concerns. These researchers were interested in the relation of language and mind, and who did not follow the prevailing tendency to explain linguistics patterns by means of appeals to structural properties internal to and specipic to language.

During the 1980s, Lakoff, influenced by his colleagues Charles Fillmore and Eleanor Rosch at University California, Berkeley, began applying new approaches to categorization, in particular, Prototype Theory to modeling linguistic representation in th mids of language users. By the late 1980s, the kinds of linguistics theory development being done in particular by Fillmore, Lakoff, Langacker, and Talmy, althpugh appearing radically different in the descriptive mechanisms proposed, could be seen to be related in fundamental ways. Fillmore's ideas had developed into Frame Semantics and, in

⁵⁰ ANAS Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov hadifirangiz@gmail.com

collaboration with others [4, p. 36]. 1989, the first conference on Cognitive Linguistics was Organized in Germany, Duisburg. At the conference, founding of a new organization, the International Cognitive Linguistic Association was decided. It aimed to bring together researchers working in cognitive linguistics.

During the 1990s Cognitive Linguistics became widely recognized as an important field of specialization within Linguistics. The works of Lakoff, Langacker, and Talmy formed the leading strands of the theory, but connection with related theories such as Construction Grammar were made by many working cognitive linguists, who tended to adopt representational eclecticism while maintaining basic tenets of cognitivism.

Cognitive linguistics argues that language reflects the way humans conceptualize the world, going beyond traditional structuralist views. This perspective sees meaning as rooted in bodily experience and not as an abstract, autonomous system. Lakoff and Johnson, in the book 'Metaphors We Live By', state that the essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another [2, p. 5]. Lakoff is well-known for his work on metaphor and metonymy. We can add that this reflects the idea that much of language derives from metaphorical mapping, grounded in physical and social experience.

Mark Johnson writes that our understanding of abstract concepts is grounded in our physical and cultural experiences [1, p.15]. This theory emphasizes the embodied nature of cognition and suggests that physical experiences shape linguistic structures. This insight underpins much of the cognitive linguistic critique of formalist approaches to meaning.

Ronald Langacker writes 'grammar is not an autonomous module of the mind but an integral part of cognition and a reflection of conceptual organization' [3, p. 12]. This aligns with the view that linguistic structures are inseparable from general cognitive abilities. Cognitive linguistics critique traditional semantics for its focus on static and decontextualized meanings. Instead, it promotes a view of meaning as dynamic and context-dependent.

Cognitive linguistics as a field was characterized by a defining set of intellectual pursuits practiced by its adherents, summarized in the Handbook of Pragmatics under the entry for Cognitive linguistics:

'Because Cognitive linguistics sees language as embedded in the overall cognitive capacities of man, topics of special interest for Cognitive linguistics include: the structural characteristics of natural language categorization; the functional principles of linguistic organization; the conceptual interface between syntax and semantics; the experiential and pragmatic background of language-in-use; and the relationship between language and thought, including questions about relativism and conceptual universals' [5, p. 111-112].

In this summary, the strong connection between Cognitive linguistics and the research areas of functional linguistics, linguistic description, psycholinguistics, pragmatics, and discourse studies can be seen.

Result. Over time, cognitive linguistics expanded to include studies in discourse analysis, sociolinguistics, and second-language acquisition, applying its principles to real-world communication and learning. If cognitive linguistics develops an interest as a social phenomenon, it should pay more attention to language - internal variation. The future of cognitive linguistics is promising, with numerous opportunities for growth and interdisciplinary collaboration.

In a world where communication is increasingly diverse and digital, cognitive linguistics has the potential to address pressing challenges, such as improving cross-cultural communication, understanding linguistic diversity, and developing inclusive language policies. By embracing these opportunities, the field can continue to grow and maintain its relevance in addressing real-world issues.

References:

1. Johnson M. The Body in the Mind: the Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: University of Chicago press, 1990, 272 p.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago press, 2003, 256 p.
3. Langacker R.W., Foundations of Cognitive Grammar vol.1., Stanford: Stanford University press, 1987, 540 p.
4. Fillmore, C. J., The Mechanisms of "Construction Grammar." Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: 1988, p.35-55
5. Geeraerts D., Cognitive linguistics// Handbook of Pragmatics, Amsterdam, 1995, p.111-116
6. <https://cognitivelinguistics.org/>

Açar sözlər: dil, cəmiyyət, ünsiyyət, koqnitiv dilçilik, əlaqə

Key words: language, society, communication, cognitive linguistics, connection

Ключевые слова: язык, общество, коммуникация, когнитивная лингвистика, связь

Коqнитив дилçилийн тэкамүлү

Xülasə

Коqнитив дилçilik dil, düşüncə və insan təcrübəsi arasındakı əlaqəni araşdıran dillik sahəsidir. Bu sahə dilin ümumi idrak proseslərinə dərinlən bağlı olduğunu və insanların dünyanı necə qəbul etdiyini, anlaydığını və qarşılıqlı təsirini vurğulayır. Dili müstəqil bir sistem kimi qəbul edən ənənəvi dillikdən fərqli olaraq, koqnitiv dillik dili yaddaş, diqqət və kateqoriyalaşdırma kimi funksiyalarla əlaqəli şəkildə görür. Koqnitiv dilliliyin əsas prinsipləri:

1. Mənalər sxemlər, freymlər və prototiplər kimi mental təsvirlərdən yaranır.
2. Dil təcrübə və istifadəyə əsaslanaraq öyrənilir, dillik nümunələrinin formalaşmasında tezlik və kontekstin rolu vurğulanır.

Qısaca, koqnitiv dillik dil və düşüncə arasında körpü yaradır və insanların dili dünyayı dərk etmək üçün necə istifadə etdikləri barədə anlayışlar təqdim edir.

Summary

Cognitive linguistics is a branch of linguistics that explores the relationship between language, mind, and human experience. It emphasizes that language is deeply rooted in general cognitive processes and that it reflects how people perceive, conceptualize, and interact with the world. Unlike traditional linguistics, which may treat language as an autonomous system, cognitive linguistics sees language as integrated with other cognitive functions like memory, attention, and categorization. Main principles of Cognitive Linguistics:

1. Meaning arises from mental representations, such as schemas, frames, and prototypes.
2. Language is learned and structured through experiences and use, emphasizing frequency and context in shaping linguistic patterns.

In short, cognitive linguistics bridges language and thought, providing insights into how human use language to navigate and make sense of their world.

Эволюция когнитивной лингвистики

Резюме

Когнитивная лингвистика — это раздел лингвистики, который изучает взаимосвязь между языком, мышлением и человеческим опытом. Она подчеркивает, что язык глубоко укоренен в общих когнитивных процессах и отражает то, как люди воспринимают, концептуализируют и взаимодействуют с окружающим миром. В отличие от традиционной лингвистики, которая может рассматривать язык как автономную систему, когнитивная лингвистика рассматривает язык как интегрированный с другими когнитивными функциями, такими как память, внимание и категоризация.

Основные принципы когнитивной лингвистики:

1. Значение возникает из ментальных представлений, таких как схемы, фреймы и прототипы.
2. Язык изучается и формируется через опыт и использование, подчеркивая важность частотности и контекста в формировании языковых моделей.

В целом когнитивная лингвистика связывает язык и мышление, предоставляя понимание того, как люди используют язык для ориентации и осмысления мира.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, Mayıl Əsgərov

DİLDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNƏ ƏSASƏN YARIMÇIQ CÜMLƏLƏRİN TƏDQIQI

Dildə qənaət prinsipi insan fəaliyyətinin məqsədyönlü olması və verilən məqsədə minimum səylə nail olunmasını tələb etməsi ideyasıdır [5, s. 137]. Dildə qənaət mövzusu, sıxılma, büzülmə, birləşmə, aradan qaldırma, azaltma, elliptik cümlələr, bükülmə və s. kimi başa düşülsə də, bir çox elm adamları tərəfindən müxtəlif elmlər daxilində tədqiqat obyektinə olmuşdur [8, s. 121]. Demək olmaz ki, linqvistik qənaətə münasibət və qiymət müxtəlif elm adamları arasında və müxtəlif dövrlərdə fərqli olmuşdur. Bəziləri bunu dilin əsas inkişaf qanunlarından biri hesab edirdilər, digərləri buna dilin inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi baxırdılar, yerdə qalanları isə ona qətiyyətlə mühüm rol verməmişlər. Dilin tarixi inkişafı dövründə linqvistik qənaət prinsipinin əhəmiyyətini inkar edən tədqiqatçılar da olmuşdur. [9, s. 200]. Belə bir fikir də vardır ki, dilçilikdə linqvistik qənaətin elmi tədqiqinə XIX əsrin 80-ci illərindən başlanmışdır.

XVII-XVIII əsrlərdə süni dillərin yaradılması layihələrinin müzakirəsi ilə əlaqədar olaraq belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, dil quruluşu onun hissələri arasında iqtisadi bölgü ilə müəyyən edilməlidir". Dildə qənaət prinsipi 19-cu əsrə qədər başlamamışdı, çoxları bu cür təsirin dilin inkişafı zamanı baş verən təbii sadələşdirmə prosesini məcbur etdiyinə inanırdı. Q.Spensere görə, məsələn, "təbii təkamül" inkişaf prosesində dilin sadədən mürəkkəbə keçməsi, uzun sözlərin qısalması, "sözlü cümlələrin tək sözlü cümlələrə çevrilməsidir" [12, s. 171-172].

Dilçilikdə linqvistik qənaət kimi də tanınan qənaət prinsipi linqvistik formanın funksional izahıdır. Bu, fonologiyanın, morfolojiyanın, leksikonun və sintaksisin təşkilinin əsas etibarlı ilə sadəlik və aydınlıq, iki arzu olunan, lakin müəyyən dərəcədə uyğun olmayan keyfiyyətlər arasında uzlaşmaya əsaslandığını göstərir. Bir dildə nə qədər fərqli elementlər, məsələn, fonemlər və ya funksional markerlər varsa, o, dinləyicinin hər hansı bir məlumatı asanlıqla dinləməsini bir o qədər artıracaq. Bununla belə, bu, mesajı çatdırmaq üçün daha çox şey göstərməli olan natiqin hesabına baş verir. Qənaətli həll həddindən artıq vaxt və enerji xərcləri olmadan yaxşı kommunikativ dəyər verir.

Sintaktik səviyyədə (eləcə də dil sisteminin digər səviyyələrində) dildə qənaət prinsipi keyfiyyətcə heterojen hadisələri və prosesləri əhatə edir, son nəticədə mətnin sıxılmasına səbəb olur. Bu sıxılma ilk növbədə nitqin elliptləşdirilməsi, pronominalaşdırılması, əvəzlənməsi və ya təmsili, neytrallaşdırılması, daha mürəkkəb olanların əvəzinə yığcam sintaktik strukturların istifadəsi və s. ilə reallaşır.

Linqvistik təmsildə yarımçıq cümlələr uzun inkişaf tarixinə malikdir. Yarımçıq cümlələrə həsr olunmuş elmi ədəbiyyat və dərsliklərin öyrənilməsi prosesində bir faktı etiraf etməli olduq: bu problemi tədqiq edən dilçilərin demək olar ki, hamısı bu anlayışı müxtəlif cür müəyyənləşdirir və onların təsnifatları da bir-birindən fərqlənir. Alimlər bu məsələyə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşırlar [10, 121].

Müvafiq olaraq, yarımçıq cümlələri aşağıdakı baxış nöqtələrinə əsasən başa düşə bilərik: 1) formal, struktur [10]; 2) koqnitiv [13]; 3) struktur-semantik [4].

Rus filoloqu N.İ.Qreç yazır ki, natamam cümlələr cümlələrin əsas hissələrinin bəzi üzvlərinin buraxılmış və ya nəzərdə tutulduğu cümlələrdir. Onun fikrincə, sadə cümlələrə baş (mübtədə, predikat və birləşdirici) və ikinci dərəcəli (təyinedici və tamamlayıcı) hissələr daxildir [14, s. 254]. Cümlədə əsasən aşağıdakı hissələr buraxılır: 1) (olmaq) feilinin indiki zamanında olan bağlayıcı. Məsələn, rus dilində olan aşağıdakı nümunəyə nəzər salaıq: /*Роза нежна*//-(*Gül zərifdir*) cümləsində /*есть*/ sözü çıxarılmışdır; 2) mübtədə. /*Желаем вам здоровья*// (*Sənə can sağlığı arzulanıq*) cümləsində biz mübtədəsi çıxarılıb. Və ya ismin onu tamamilə əvəz edən sifətlə buraxılması halında. Məsələn, /*Богатые (люди) не всегда понимают нужды бедных (людей)*//-(*Varlılar (insanlar) heç də həmişə yoxsulların (insanların) ehtiyaclarını başa düşmürlər*). Şəxs əvəzliyi də belədir: /*Дай мне вытуть*//-(*Mənə içki ver*), /*Хочешь поить погулять*//- (*gəzintiyə çıxmaq istəyirsən*). 3) predikat. Dialoqda /*Кто вернулся?* - *Иван Петрович*//-(*Kim qayıtdı?* - *İvan Petroviç*) sözündə *qayıtdı* xəbəri buraxılıb [14, s.255].

A.M. Peşkovski indiyə qədər nəzərdən keçirilən cümlə konstruksiyaları ilə müqayisədə bir və ya bir neçə üzvün çatışmadığı cümlələri başa düşür [10, s.396]. Yəni cümlənin natamamlığı ilk növbədə onun formal tərkibi ilə müəyyən edilir. Bu cür cümlələrdə təkcə əsas (mübtədə və ya xəbər və ya hər ikisi) deyil, həm də ikinci dərəcəli üzvlərin olmaması müşahidə olunur. Məsələn, təsirli feildən təsirlilik mənasında işlədiyimiz zaman onun idarə etdiyi hal yoxdur. Yəni heç bir əlavə yoxdur. /*O öldürdü*//- cümləsində kimi və ya nəyi tamamlığı buraxılmışdır.

A.M. Peşkovski yarımçıq cümlələrin ümumi və qeyri-adi şifahi və qeyri-verbal ola biləcəyinə də diqqət çəkir. Beləliklə, məsələn, "*O verdi*" cümləsində "vermək" təsirli feili birbaşa obyekt tələb edir. Amma bu cümlədə yalnız subyekt və predikatın olduğu yerdə tamamlıq göstərilmiş, ona görə də natamam, uzadılmamış cümlə yaranır [10, s.398]. İngilis dilində olan aşağıdakı cümlənin də vurğulanan hissəsində /*I give you white bread, Kate, for your guests to eat, and I eat black*//- (*Mən sizə ağ çörək verirəm, Katerina, qonaqlarınız yesin deyə, mən isə qaramı yeyirəm.*) Burada kontekst nəzərə alınmadan *qara* sifəti ismin ümumi başa düşülən əvəzi deyil. Amma kontekstdə biz başa düşürük ki, *qara* qara çörək deməkdir. Bu cümlənin həm əsas, həm də köməkçi üzvləri vardır, ona görə də cümlə natamam uzadılmış hesab edilir.

Fikrimizcə, N.İ. Qreçdən fərqli olaraq A.M. Peşkovskinin yarımçıq cümlələrə verdiyi tərfi daha əhatəlidir, o, yalnız yarımçıq cümlənin struktur baxımından xüsusiyyətlərini nəzərə almır, həm də stasionar yarımçıq cümlələri ayırmağı təklif edir [10, s. 402]. N.İ. Qreç belə hesab edir ki, yarımçıq cümlələrin struktur tərəfinə gəldikdə, onda yalnız əsas hissələrin buraxıldığına şahidi oluruq [14, s. 260].

A.M. Peşkovskiye görə bu, təkcə əsas deyil, həm də ikinci

⁵¹ Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertantı Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim. s.isayeva@gmail.com. +994 50 308 27 83

dərəcəli hissələrə aiddir. Bundan əlavə, A.M. Peşkovski bizə müxtəlif meyarlara görə təyin olunan cümlə növləri arasındakı əlaqəni göstərir. O, yarımçıq cümlələrin ümumi və ya qeyri-adi, şifahi və ya qeyri-verbal, şəxsi şifahi və ya şəxssiz verbal ola biləcəyinə inanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.M. Peşkovski cümlələrin çatışmayan hissələrini daxil edərkən təkcə kontekstə deyil, həm də sözlərin lüğətdəki mənalara və intonasiyaya əsaslanır [10, s. 408]

Cümləni idrak nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirən A.A. Şaxmatov təfəkkürün sözdə əks olunmasının yeganə yolunun cümlə olduğunu irəli sürür. Onun fikrincə, struktur formasının natamam olduğu, lakin psixoloji subyekt və predikatın olduğu cümləni də tamamlanmış hesab etmək olar. Bu fikri nəzərə alaraq o, cümlələri birhissəli və ikihissəliyə ayırmışdır. Beləliklə, o, belə nəticəyə gəlib ki, mövcud olan yeganə baş üzvün buraxıldığı cümlə natamam bir hissəli cümlədir. Məsələn, natamam birhissəli müəyyən-şəxsi cümlədə /*Cheers*-(*Sizin sağlığınıza*)*ıçırım* feili buraxılır. A.A.Şaxmatov baş üzvlərdən birinin buraxıldığı və cümlənin əskik üzvü asanlıqla bərpa olunduğu cümlələri yarımçıq (qeyri-kafi) ikihissəli cümlələr hesab edir. Belə ki, cümlənin vurğulanan hissəsində /*Кто написал комедию Старинный инспектор ? - Гоголь. // - ("Baş müfəttiş" komediyasını kim yazıb? Qoqol.)* mübtədanın çatışmayan hissəsi yazıb xəbəri kontekstdən asanlıqla bərpa olunur [13, s.130].

Fikrimizcə, A.A. Şaxmatov yarımçıq cümlələrə yeni baxışı təqdim edir. A.M.Peşkovskinin tərifləri ilə müqayisədə A.A. Şaxmatov birhissəli və ikihissəli cümlələri bir-birinə bağlayır ki, bu da bizə yarımçıq cümlələrin nə olduğunu tam başa düşməyə kömək edir.

Dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində (lüğətdə, söz yaradıcılığında, morfolojiyada və sintaksisdə) özünü göstərən nitqdə qənaət prinsipi dilin daxili inkişaf meyillərindən biridir. Məsələn, borc alma ilə xarakterizə olunan lüğətdə: /*handout*-(*paylama materialı*), /*deadline*-(*son tarix*), /*gadget*-(*qadçet*); söz yaradıcılığında: /*əy*z/-(*ali təhsil müəssisəsi – universitet*), morfolojiyada: /*тебе глаза как алмаз*//-(*gözləriniz almaz kimidir*).

Buna görə də sintaksisdə 60-70-ci illərdə 20-ci əsrdə tədqiqatçılar cümlələr sahəsində qənaət prinsipini əks etdirən belə hadisələrə diqqət yetirirdilər: struktur natamamlıq və elliptiklik. Bu cümlələrin struktur xüsusiyyətləri buraxma və əvəzləmədir. Əvəzləmə sonuncu mətndə daha ağır ifadənin daha az ağır ifadə ilə əvəzlənməsinə aiddir [7, s.32]. Məsələn, “это” sözü tez-tez əvvəlki ifadənin məzmununa istinad edərək əvəzedicisi kimi istifadə olunur: /*Мы нашли одно место, где можно играть в футбол в свободное время. Это стадион «Мы»*//-(*Boş vaxtlarınızda futbol oynaya biləcəyiniz bir yer tapdıq. Bu, "Biz" stadionudur*).

Nitqdə qənaət prinsipinə əsaslanaraq, yarımçıq cümlələrin tədqiqi ötən əsrin ikinci yarısında daha da inkişaf etmişdir, qənaət prinsipi universalıdır, çünki o, bütün dillərdə dəyişikliklərin əsas səbəblərindən biri kimi çıxış edir. Bu prinsip həm də başqa nöqtəyi-nəzərdən öz universal rolunu büruzə verir, yəni dil sisteminin bütün səviyyələrində öz ifadəsini tapır. Bu prinsipin hər səviyyədə həyata keçirilməsi vasitələrinin öz xüsusiyyətləri vardır və ayrıca nəzərdən keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, qənaət prinsipinin müxtəlif səviyyələrdə təzahürünün nəticəsi həmişə eyni olur: bu, nitq zəncirinin azalması və nəticədə, səy və vaxta qənaətdir. Məlumdur ki, dil sistemi iyerarxik xarakter daşıyır. Buna əsaslanaraq biz hesab edirik ki, çoxpilləli dil sistemi dili insanın ifadəli tələbatının ödənilməsinə təmin edən çox qənaətçil və çevik alətə çevirir. Bu çoxpilləli struktur müxtəlif psixi məzmunu ifadə edərkən linqvistik vasitələrin qənaətini təmin edir.

Təbii ki, adi bir insan gündəlik həyatda nəyə qənaət etdiyini və bunun necə baş verdiyini heç də düşünmür. Elm bu suallara cavab verməlidir. Amma insana qısa və ya tam danışmaq seçimi verilirsə, əksər hallarda o, şübhəsiz ki, onun daha sadə, asan və daha rahat olduğunu tam dərk edərək qısa formaya üstünlük verəcəkdir. Qənaət dil hadisəsi kimi linqvistik ünsiyyətdə iştirak edən vasitələrin istifadəsini nəzərdə tutur ki, bu da vaxta qənaət etməyə gətirib çıxaran və ya gətirmək qabiliyyətinə malikdir və qarşılıqlı anlaşma prosesini qısaldır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Античные теории языка и стиля / под ред. О. М. Фрейденберг. Л.: Наука, 1936. 341 с.
2. Budaqova, Z.I. Yarımçıqcümlə // — Bakı: Azərb.SSR.EA-nın Xəbərləri, İctimai elmlərseriyası. — 1961, № 2, — s. 91-98.
3. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963. Т. 1. 384 с.
4. Бабайцева, В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация / В.В.Бабайцева. — Москва: Просвещение, — 1979. — 147 с.
5. Головач О. А. Принцип экономии в лингвистике // Вектор науки ТГУ. Тольятти, 2011. № 3 (17). С. 137-139.
6. Есперсен О. Философия грамматики. М.: КомКнига, 2006. 408 с.
7. Колокольцева, Т.Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Т.Н. Колокольцева. — Волгоград: Изд-во Волгоград, унта, — 2001. — 260 с.
8. 8. Малинин Б. А. Словообразовательные варианты слов как результат фонетикоморфологической деструкции исходных лексем (на материале немецкой обиходной речи) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № 2 (32). Ч. I. С. 118-122.
9. 9. Пауль Г. Принципы истории языка / пер. с нем.; под ред. А. А. Холодовича. М.: Инъязиздат, 1960. 500 с.
10. 10. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — Москва, Прогрес, 2001. — 432 с.
11. 11. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики: пер. с фр.; под ред. Р. И. Шор. М.: УРСС, 2004. 256 с.
12. Спенсер Г. Основные начала. Киев: Вища школа, 1986. 375 с.
13. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. — Москва: — 2001. — 624 с.
14. 14. Grech N. I. (1827). Practical Russian Grammar by Nikolai Grechem. Sanktpeterburg: v Tipografi Imperatorskago Sanktpeterburgskago VospitatelnogoDoma, 578 p.

Açar sözlər: qənaət prinsipi, yarımçıq cümlələr, cümlə konstruksiyaları, koqnitiv, semantik-struktur.

Keywords: economy principle, incomplete sentences, sentence constructions, cognitive, semantic-structure.

Ключевые слова: принцип экономия, неполные предложения, конструкции предложений, когнитивные, семантическая структура.

Dildə qənaət prinsipinə əsasən yarımçıq cümlələrin tədqiqi

Bu məqalə dildə qənaət prinsipinə əsasən yarımçıq cümlələrin tədqiqindən bəhs edir. Dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində (lüğətdə, söz yaradıcılığında, morfolojiyada və sintaksisdə) özünü göstərən nitqdə qənaət prinsipi dilin daxili inkişaf meyillərindən biridir. Nitqdə qənaət prinsipinə əsaslanaraq, yarımçıq cümlələrin tədqiqi ötən əsrin ikinci yarısında daha da inkişaf etmişdir, qənaət prinsipi universaldır, çünki o, bütün dillərdə dəyişikliklərin əsas səbəblərindən biri kimi çıxış edir. Bu prinsip həm də başqa nöqtəyi-nəzərdən öz universal rolunu büruzə verir, yəni dil sisteminin bütün səviyyələrində öz ifadəsini tapır. Məqalədə deyilir ki, sintaksisdə 60-70-ci illərdə 20-ci əsrdə tədqiqatçılar cümlələr sahəsində qənaət prinsipini əks etdirən belə hadisələrə diqqət yetirirdilər: struktur natamamlıq və elliptiklik. Bu cümlələrin struktur xüsusiyyətləri buraxma və əvəzləmədir. Qənaət prinsipinə əsasən yarımçıq cümlələrin işlədilməsi vaxta qənaət etməyə gətirib çıxaran və ya gətirmək qabiliyyətinə malikdir.

Summary

The Study of incomplete sentences based on the principle of economy in language

This article deals with the study of incomplete sentences based on the principle of economy in language. The principle of economy in speech, which manifests itself at different levels of the language system (vocabulary, word creation, morphology and syntax), is one of the tendencies of the internal development of the language. Based on the principle of economy in speech, the study of incomplete sentences was further developed in the second half of the last century, the principle of economy is universal, because it acts as one of the main reasons for changes in all languages. This principle also manifests its universal role from another point of view, that is, it finds its expression at all levels of the language system. The article says that in the 60s and 70s of the 20th century in syntax, researchers focused on such phenomena that reflect the principle of economy in the field of sentences: structural incompleteness and ellipticity. The structural features of these sentences are omission and substitution. According to the principle of economy, the use of incomplete sentences leads to or has the ability to save time.

Резюме

Изучение неполных предложений на основе принципа экономии языка

В данной статье речь идет об изучении неполных предложений на основе принципа экономии языка. Принцип экономии в речи, проявляющийся на разных уровнях языковой системы (лексика, словотворчество, морфология и синтаксис), является одной из тенденций внутреннего развития языка. На основе принципа экономии в речи изучение неполных предложений получило дальнейшее развитие во второй половине прошлого века, принцип экономии является универсальным, поскольку выступает одной из основных причин изменений во всех языках. Этот принцип проявляет свою универсальную роль и с другой точки зрения, т. е. находит свое выражение на всех уровнях языковой системы. В статье говорится, что в 60-70-х годах XX века в синтаксисе исследователи сосредоточили внимание на таких явлениях, которые отражают принцип экономии в области предложений: структурной незавершенности и эллиптичности. Структурными особенностями этих предложений являются пропуск и замена. Согласно принципу экономии, использование неполных предложений приводит или имеет возможность сэкономить время.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

NİTQİN KOMMUNİKATİV KEYFİYYƏTLƏRİ

Qloballaşma şəraitində yüksək ünsiyyət standartları həyatın müxtəlif sahələrində uğurlu qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Həmin standartlar nitqdə bir sıra kommunikativ keyfiyyətlərin olmasını tələb kimi qarşıya qoyur. Bu kommunikativ keyfiyyətlər şəxsi və peşəkar münasibətləri yaxşılaşdırır, anlaşılmaqlıq və münaqişə riskini azaldır. Peşəkar sahədə nitqin kommunikativ keyfiyyətləri məqsədə çatmaq və effektiv informasiya mübadiləsi üçün bir vasitəyə çevirilir. Nitqin kommunikativ keyfiyyətləri yalnız informasiya ötürmür, onlar həm də müəyyən emosiyaları oymatmağa və həmsöhbətlərin davranışına təsir etməyə kömək edir.

Qədim Yunan və Roma natiqlik məktəbinin görkəmli nümayəndələri Diogen və Dmitri nitqin kommunikativ keyfiyyətlərini təmizlik, aydınlıq, yığcamlıq, məqsədəuyğunluq və gözəllik olaraq müəyyənləşdirmişdilər. Ancaq sonralar bu sahədə aparılan çoxsaylı elmi tədqiqatların nəticəsində mədəni nitqin keyfiyyətlərinə verilən tələblərin sayının artmasına səbəb oldu.

Nitqin təmizliyi cəmiyyətdə qəbul edilmiş etik danışıq normalarına əməl edilməsi və leksik nomaların gözlənilməsinə əsaslanan keyfiyyətdir. Nitqin təmizliyi nəyinki insanın nitq mədəniyyətinin, bütövlükdə insanın təhsili, tərbiyyəsi və mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Nitqin təmizliyinin pozulması nitqin qeyri-ədəbi dil elementləri ilə çirklənməsinə, arzuolunmaz nitq bacarıqlarının formalaşmasına, eləcə də nitqin yoxsulluğuna səbəb olur. Dilin təmizliyinin qorunması üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır: 1. Nitqdə dialekt, yerli şivələrə məxsus danışıq tərzinə yol verilməməlidir. Hər bir mədəni insan nitqində ədəbi dildən istifadə etməlidir. Nitqdə ciji (ana), becid (tez), qəlbi (uca), cəviz (qoz), məhrəba (dəsmal), cıqqan (bir az) və s. kimi dialektizmlərdən istifadə olunması nitqi korlayır, danışan şəxs haqqında mənfi rəy formalaşdırır. 2. Nitqdə əcnəbi sözlərdən (varvarizmlərdən) istifadə olunmamalıdır. Bəzən bir əşyanın dilimizdə adı olduğu halda lüzumsuz yerə əcnəbi sözlərlə (varvarizmlərlə) adlandırılır. Məsələn: adres (ünvan), slesar (çilingər), remont (təmir), kırıxa (dam), znaçit (deməli), ful (əla) və s. 3. Nitqdə tüfeyli sözlərlə bağlı qusurlara yol verilməməlidir. Söz ehtiyatı kasıb olan bəzi insanlar fikirlərini ifadə edərkən zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkir. Bu səbəblə nitqində yersiz fasilələrə yol verir, e..., imm... kimi səslərdən, deməli, elə bil ki, türkün məsəli, şeydi, zaddı, adı nədir, adını sən de və s. kimi sözlərdən lüzumsuz şəkildə istifadə edir. Bu sözlər heç bir informativ yük daşmır. Onlar sadəcə danışanın nitqini korlayır, dinləyicinin söylənən fikri qavramasını çətinləşdirir, diqqəti yayındırır. 4. Nitqdə jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi nitqin təmizliyinə xələl gətirir, onun keyfiyyətini aşağı salır. 5. Nitqdə təhqiramız, qeyri-etik, vulqar xarakterli söz və ifadələrdən, qarğışlardan (heyvərə, heyvan, kəllən haqqı, hırıldamaq, tuxmaq, xoruzlanmaq, qatıqlamaq və s.) istifadə edilməsi nitqin təmizliyinə xələl gətirməklə yanaşı, dinləyicidə nitqin sahibinin mədəni səviyyəsinin aşağı olması fikrini formalaşdırır.

Nitqin düzgün anlaşılması üçün vacib olan kommunikativ keyfiyyətlərdən biri də nitqin aydınlığıdır. "Nitqin aydınlığı onun qavranılması imkanları əsasında yaranan nitq xüsusiyyətidir. Adesat tərəfindən asanlıqla qəbul olunan nitqə aydın nitq deyilir". Qədim Yunan filosofu Aristotel deyirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çata bilməmişdir.

Nitqin aydın olması üçün natiq danışacağı mövzuya dərinləndirən bələd olmalı, həmin mövzunu şərh edərkən dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə edərək fikrini sadə, aydın cümlələrlə, faktlara, dəlillərə əsaslanaraq ifadə etməlidir. Qədim Yunan filosofu Skilef demişdir: "Özün üçün əlverişli tərzdə deyil, dinləyicinin qavraması üçün əlverişli şəkildə danış".

Natiq nitqi aydın etmək üçün müxtəlif illüstrasiyalar, cədvəllər, sxemlər, nümunələr, jestlərdən istifadə edə bilər.

Nitqin aydınlığını pozan səbəblərdən biri də mətnə qüsurlu və uzun cümlələrdən istifadə olunması, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanmamasıdır. Məsələn, Bizim məqədimiz humanitar yardım göstərmək, kömək etməkdir, əlbəttə, məqsədimiz insanları zəhrələmək deyil. (Asan radionun feysbuk sahifəsi). Başımıza gətirilən ermənilər tərəfindən vəhşilikləri saymaqla qurtamaz.

Leksika sahəsində terminlər, dialektizmlər, jarqonlar, köhnəlmiş sözlər və neologizmlərdən və s. istifadə edərkən ehtiyatlı olmalı və adresantın səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Əgər lazım gələrsə, aydın olmayan sözlərin mənasını izah edilməlidir.

"Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdəndir". Şifahi nitqdə yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı intonasiya, məntiqi vurğu, diksiya, nitqin tempi, fasilə, jest, mimika və s. hesabına, yazılı nitqdə isə mətnə punktuasiyadan istifadə etməklə, məntiqi vurğulu sözü cümlənin xəbərindən əvvəl yazmaq və s. vasitələrlə fikrin aydın başa düşülməsinə nail olmaq olar.

Aydınlıq həm də fikrin sadə və yığcam çatdırılması hesabına başa gəlir. Nitqin sadəliyi onun təbiiliyidir. L.N. Tolstoy demişdir ki, həddindən artıq bəzədilmiş süni ifadələrdə məzmun boşluğu gizlənilir. Nitqin sadəliyi onun aydın, anlaşılqı olması, dinləyici (oxucu) tərəfindən asanlıqla qavranılmasıdır. Boş söz yığını, eyni fikrin müxtəlif formada ifadə olunması, yersiz şəkildə ağır terminologiyadan, mənası çətin anlaşılacaq söz və ifadələrdən, həddindən artıq uzun və mürəkkəb konstruksiyalı cümlələrdən və s. istifadə nitqin sadəliyini, yığcamlığını, eyni zamanda aydınlığını pozur.

"Nitqin sadəliyi mürəkkəb cümlələrdən qaçmaq, məzmunun mümkün qədər sadə cümlələrlə və mənasında anlaşılmaqlıdır. Natiq danışarkən, əşya və hadisələri təsvir edərkən onların mahiyyətini daha aydın və dəqiq vermək üçün həm sadə, həm də mürəkkəb konstruksiyalardan istifadə etməlidir. Nitqin sadəliyi tələb edir ki, orada işlədilən bütün sözlər

⁵² Bakı Dövlət Universiteti

dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin, hamı üçün aydın və anlaşılıq olsun "Sadəlik və bəsitlik eyniadlı anlayışlar deyil. Bəsitlikdən fərqli olaraq, sadəlik kommunikativ keyfiyyət kimi dil vasitələrindən məharətlə istifadə edərək ən müəkkəb fikirləri sadə, anlaşılıq şəkildə ifadə etmək bacarığıdır. Bu, müxtəlif cümlə konstruksiyalarından, məqamına uyğun, omonim, sinonim, antonim, frazeologizmlərdən, müxtəlif faktlardan, nümunələrdən və s. istifadə etməkdir.

Nitqin yığcamlığı (lakonikliyi) fikri ən az sözlə ifadə etmək bacarığıdır. Nitqin bu keyfiyyəti ifadənin dəqiqliyi kimi, müəllifə asan başa gəlir: "... Dəqiq sözləri tapmaq və az sözlə, çox şey demək olduqca çətindir, necə deyirlər, cümlədə sözlərin yeri dar, düşüncələrin yeri geniş olmalıdır. Nitqin yığcamlığının əsas prinsipi cümlədə sözlərin sayının mümkün qədər az, maksimum 12-13 sözdən ibarət olması, əvvəllər deyilənlərin təkrarlanmaması və onsuz da hər kəsə aydın olanın izah edilməməsidir.

Pleonazm və tautologiya nitqdə geniş yayılmış nitq artıqlığıdır. Düzdür, bəzən bədii üslubda qəsdən bu vasitələrdən qüvvətli üslubi fiqur kimi istifadə olunur. Məsələn: Sevgi sevən mərd olar, Sevməyən namərd olar. (M.Rahim)

Ancaq bu sözlərin nitqdə bilməyərək işlənməsi isə nitq qüsuru sayılır. Pleonazm bir neçə cür özünü göstərir:

1. Adı çəkilmiş əşyaların başqa sözlərlə təkrarlanması (Mən qarderobumu yeni geyimlərlə təzələdim. İlk öncə bunu demək istəyirəm ki,...., Başımıza gələn müsibətlərin yenidən təkrarlanmaması üçün tarixi unutmamalıyıq).

2. Aydın olanın zərurət olmadan izah edilməsi (O mənim bacımdır, mən onun bacısı, Gözümle görüb, qulağımla eşitmişəm).

3. Cümlədə bir sözün eyni mənanı verən (ilk dəfə debüt edən, gələcək prespektivdə, qeyri-adi fenomen və s.) alınma sözlə birgə işlənməsi.

Nitqin yığcamlıq prinsipini pozan vasitələrdən biri də pleonazmın bir növü olan tautologiyadır. Tautologiya eyniköklü sözlərin təkrarlanmasıdır (sual soruşmaq, seçici namizədi seçdi, alışqanı alışdırdı, sevgi sevən, və s.). Lakin eyniköklü sözlərin təkrarlanmasına həmişə üslubi səhv kimi baxılmamalıdır. Bir çox hallarda eyniköklü sözləri onların sinonimləri ilə əvəz edə bilsək də, bəzi hallarda eyniköklü sözlər cümlədə müvafiq mənaların yeganə daşıyıcı olduğundan onları sinonimlərlə əvəz etmək mümkün olmur. Məsələn, piyada keçidini keçmək, ifadəni ifadə etmək.

Nitqin lakonikliyinə pozulmasında diqqət çəkən məsələlərdən biri də nitqdə həcmə böyük cümlələrin işlənməsidir. Belə cümlələr nitqi ağırlaşdırır, məzmunun dinləyiciyə və ya oxucuya çatmasını çətinləşdirir. Məsələn, Yazı işi köçürülmüşdür, köçürən köçürdüyünü inkar etmir, köçürməyə icazə verən də yazı işinin köçürülməsinin onun razılığı ilə olduğunu təsdiq edib. Eyni sözün yersiz təkrarı ilə dolaşq şəkildə qurulmuş bu cümləni iştirak edən şəxslərin adını əlavə etməklə daha anlaşılıq formaya salmaq olar: Akif inkar etmir ki, yazı işini Turalın razılığı ilə ondan köçürdü.

Çox vaxt elmi üslubda yazılmış məqalələrdə bir səhifəyə yaxın yer tutan cümləyə rast gəlirik. Təbii ki, anlamaq üçün bu cür cümlələri dönə-dönə oxumaq məcburiyyətində qalıraq. Fikrimizcə, həmin cümlədəki fikir məzmununa xələl gətirmədən artıq söz və ifadələrdən təmizlənmiş şəkildə bir necə cümlədə təqdim olunarsa fikir daha anlaşılıq olar. Nitqin kommunikativ keyfiyyətlərindən biri də nitqin məntiqliliyidir. Nitqin bu keyfiyyəti düzgün düşünmək, düşüncələri düzgün ötürmək və bununla da dinləyicilərdə (oxucularda) planlı reaksiyaya oyatmaq bacarığını, dil və təfəkkürün əlaqəsini əks etdirir. Nitqin məntiqliliyinə nail olmaq üçün aşağıda göstərilən məntiq qanunlarına əməl etmək lazımdır, çünki məntiq qanunları mülahizə (düşünmə) prosesində düşüncələrin məntiqliliyini təmin edir.

Eyniyyət qanunu. Fikri ifadə edərəkən düşüncənin predmeti bütün ifadə boyu dəyişməz qalmalıdır. "Samir imtahanından 50 bal alıb. Samir imtahanından kəsilib". Söhbət yalnız eyni Samir və eyni imtahanından gedərsə, mülahizələr eyniləşir. Akif idmanla məşğul olmağı sevmir, onun anası həkimdir. Bundan əlavə o çox gözəl gitara çalır. Bu kiçik mətnə üç ayrı fikir (Akifin idmanı sevməməsi, anasının peşəsi, gitara çalmaq bacarığının olması) məntiqi uyğunsuzluq təəssüratı yaradır və beləliklə məntiqin eyniyyət qanunu pozulur.

Ziddiyyətsizlik qanunu. Bir şey haqqında eyni zamanda bir-birinə əks fikir yürütmək ziddiyyətsizlik qanununu pozur. Mənim bacım yoxdur. Mənim bacım beş yaş məndən kiçikdir. Buradakı fikirlərdən yalnız biri doğrudur.

Üçüncü istisna qanunu. Bir-birinə zidd olan iki fikir arasında eyni münasibətdə olan üçüncü fikir ola bilməz. İki ziddiyyətli mülahizə eyni vaxtda yalan ola bilməz, onlardan biri həqiqət olmalıdır. Məsələn: Mehman sərbəst işi yerinə yetirib və Mehman sərbəst işi yerinə yetirməyib. Əgər söhbət eyni insandan gedirsə, bu mülahizələr bir-birinə ziddir, deməli, üçüncünün istisna qanununa görə onlardan biri həqiqətdir.

Kafi əsas qanunu. Hər bir fikir həqiqi ifadə ilə əsaslandırılmalı, həqiqəti şübhəsiz olan digər fikirlərlə sübut olunmalıdır. Məsələn, Bu yaxınlarda yağış yağıb. Əgər siz yolda yalnız nəm asfalt əsasında belə fikir yürüdürsünüzsə, sizin fikriniz kifayət qədər əsaslı deyil, çünki yolun nəmliyi yaxınlıqda su kəmərinin partlaması səbəbindən də ola bilər. Əgər evlərin damları, ağacların yarpaqları və s. nəmdirsə bu sizin fikrinizin üçün kifayət qədər əsas ola bilər.

Nitqin məntiqliliyi iki səviyyədə özünü göstərir: məzmun və anlayış məntiqliliyi

Məzmunun məntiqliliyi məndəki mənə əlaqələrinin həqiqətdə əşya və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlərə uyğunluğudur. Məzmun məntiqliliyi inandırıcı düşünmək bacarığı ilə bağlıdır.

Anlayış məntiqliliyi mətnin hissələri arasında dil vasitələri ilə mənə əlaqələrinin düzgün ifadə edilməsi, düşüncələrin dil və nitq vasitələri ilə nitqdə düzgün əks etdirilməsidir. Məsələn: Amerikadakı seçkiləri milyonlarla ölkə izlədi (dünya xəritəsində ümumilikdə 200-ə yaxın ölkə göstərilib). Bu cümlədə "ölkə" sözünün yerinə "insan" sözü işlənməlidir

Nitqin məntiqliliyi, nitq mədəniyyətinin ən vacib keyfiyyəti kimi, məntiq qanunlarına riayət edilməsi, söz və ifadələrin dəqiq istifadə olunması və məntiqi cəhətdən düzgün qurulmuş mətnlə əlaqədardır.

Nitqin məntiqliliyini dəyərləndirərkən xüsusilə sözlərin birləşməsindən yaranan sintaktik bütövü nəzərə almaq lazımdır. Məntiqliliyə nail olmaq üçün nəinki bir cümlədə, eyni zamanda bütün mətndə məna ziddiyyəti olmamalıdır. Əgər nitqin dəqiqliyi dilin leksik səviyyəsi ilə əlaqədirdə, məntiqlilik mətnin sintaktik təşkili ilə bağlıdır.

Nitqin ifadəliliyi - düşüncələrini və hisslərini aydın, inandırıcı və eyni zamanda təsirli ifadə etmək bacarığıdır. İfadəlilik geniş anlayışdır. İfadəliliyin əmələ gəlməsində dilin bütün yarusları-fonetika (səslərin ritmik təkrarı, intonasiya, vurğu və s.), leksika (omonim, sinonim, antonim, frazeoloji birləşmələr, leksik təkrarlar, məcazlar və s.) və qrammatika (sintaktik üslubi fiqurlar, ritorik sual, ellipsis hadisəsi, bədii xitab, sintaktik paralelizm, qeyri-normativ cümlə konstruksiyaları və s.) iştirak edir. İfadəli nitqin yaranmasında bədən dilinin, mimika və jestlərin rolu danılmazdır. Bu cür nitq insanların qəlbinə, ruhuna nüfuz edir, onları öz təsiri altında saxlayır. İfadəli şifahi nitqdən sou-proqramlarda, bədii gecərdə, yubileylərdə və s. tədbirlərdə istifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2001
3. Əhmədli N. Jumalitin nitq mədəniyyəti. Bakı: Bakı Universiteti, 2005
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Bakı Universiteti. 1999
5. Азимов Э. Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). Москва: Издательство ИКАР, 2009, 448 с.
6. Головин, Борис Николаевич. Основы культуры речи : [Учеб. для вузов по спец. "Рус. яз. и лит."] / Б. Н. Головин. - 2-е изд., испр. - Москва : Высш. шк., 1988. - 319с
7. Ефремов В.А. Логичность речи и логические ошибки. «Русский язык в школе» научный журнал. Санкт-Петербург. 2012. ст 82
8. Леонтев А.А. Основы речевой деятельности. М., Издательство «Наука», 1974 - 368 с.
9. <https://studfile.net>
10. <https://kayzen>
11. <https://az.wikipedia.org>

Açar sözləri: nitq, natiq, məntiqlilik, uğcamlıq, aydınlıq, kommunikativ, keyfiyyət

Ключевые слова: Речь, оратор, логичность, лаконичность, ясность, коммуникативный, качество

Keywords: Speech, orator, logic, communicative, clarity, quality, brevity

Резюме

В статье рассказывается о коммуникативных качествах речи, которые являются важным средством достижения целей в профессиональной сфере и эффективного обмена информацией. Отмечается, что коммуникативные качества речи не только передают информацию, но и помогают пробуждать определённые эмоции и влиять на поведение собеседников. В статье широко анализируется роль таких качеств речи, как ясность, чистота, логичность и выразительность, их значение обосновывается с помощью примеров.

Summary

The article discusses the communicative qualities of speech, which serve as important tools for achieving goals in the professional sphere and ensuring effective information exchange. It is noted that the communicative qualities of speech not only convey information but also help to evoke certain emotions and influence the behavior of interlocutors. The article extensively analyzes the roles of such speech qualities as clarity, purity, logic, and expressiveness, supporting their significance with examples.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

AZƏRBAYCAN VƏ KOREYA DİLLƏRİNDƏ ADLIQ HALIN İFADƏ VASİTƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

1. Giriş: Azərbaycan dili və Koreya dili eyni dil ailəsinə, yəni Altay dil ailəsinə mənsubdur. Hər iki dil eyni kökdən törədiyinə görə qrammatik baxımdan bir çox ortaq cəhətləri vardır. Lakin Azərbaycan dili Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna aid olduğu halda Koreya dili ayrıca Koreya dili qrupuna daxildir. Buna görə bu dillərin quruluşunda oxşar cəhətlər olmaqla yanaşı fərqli cəhətlər də çoxdur. Xüsusilə morfologiya bölməsində nitq hissələrinin təsnifi və cümlədə rolu baxımından fərqli cəhətlər özünü daha çox biruzə verir. Nitq hissələrinin təsnifinə nəzər yetirdikdə Azərbaycan dilində əsasən köməkçi nitq hissələri və hal şəkilçilərinə uyğun olan Koreya dilində əsas nitq hissəsi hesab olunan “cosa”⁵⁴-nin tədrisi daha çox çətinlik törədir. Xüsusilə də “cosa”-nın bir növü olan “hal kateqoriyası” Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqləri çox olduğundan və bu mövzu üzrətədqiq etməyi qərara aldım. Bundan başqa “cosa”-nın yalnız təsnifi deyil, həmçinin işlənmə məqamları da fərqli olduğundan azərbaycanlı tələbələr bu qrammatikadan istifadə edərkən çətinlik çəkirlər. Beləki, adlıq hal kateqoriyasının bir çox dünya dillərinin qrammatikasında göstəricisi olmasa da, Koreya dilində belə bir şəkilçinin olması diqqət çəkən məqam olub tədqiq edilməyə ehtiyac duyulur. Bundan başqa adlıq halı əvə edəcək bir çox əlavə ədatların olması da çaşdırıcı məqam olduğundan bu məqalədə bəhs ediləcək. Məsələn: Azərbaycan dilində “은/는” kimi cümləyə müxtəlif mənə çalarları qatan ədat olmadığından, azərbaycanlı tələbələr bu kimi cosaların istifadəsində çətinlik çəkirlər.

1.1. Koreya və Azərbaycan dillərində nitq hissələrinin təsnifi: “Köməkçi cosa”-nı araşdırmazdan əvvəl Koreya dilində və Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnifinə nəzər yetirməyə ehtiyac vardır. Çünki hər iki dildə köməkçi nitq hissəsinin təsnifi və bölgü prinsipləri fərqlidir. Koreyanın dilçi alimlərinin araşdırmalarına əsaslanaraq XX əsrin əvvəllərində “cosa” müxtəlif alimlərin təsnifatında əsas nitq hissəsi deyil hal şəkilçisi olaraq kateqoriyalaşdırılmış digər “bağlayıcı və köməkçi cosa”-lar isə xüsusi nitq hissəsi adı altında birləşdirilmişdir. Kim Qyuşiq (1908~1909) ə əsaslanaraq “cosa”-nı ismin hal şəkilçisi olaraq təqdim etmiş, bundan əlavə Conq Ryolmu(1946), Canq Hail(1947) kimi dilçi alimlər də cosa-nı əsas nitq hissəsinin növünə daxil etməmişdir. Nam Qunqok(1913) da “hal kateqoriyası cosa”-larını şəkilçi olaraq, yerdə qalan cosaları isə “qoşma”(후치사) olaraq təsnif etmişdir. “Cosa”-nın bu cür təsnifi Azərbaycan dilindəki nitq hissələrinin təsnifinə daha yaxın olduğunu demək olar. Lakin 1963-cü ildə çap olunmuş “Ümumi Orta Məktəb Qrammatikası”⁵⁵ (학교문법통일안) dərsliyinə əsaslanaraq əsas nitq hissələri 9 növə bölünmüş və “cosa” da əsas nitq hissəsi olaraq kateqoriyalaşdırılmışdır.

Cədvəl 1. Koreya dilində nitq hissələrinin təsnifi

Forma (형태)	Funksiya (기능)	Məna (의미)
Dəyişilən(불변어)	İsim və isimləşən sözlər (체언)	İsim (명사)
		Əvəzlik (대명사)
		Say (수사)
	Təyin edən sözlər (수식언)	Sifət (관형사)
Azad sözlər(독립언)	Əlaqə yaradan sözlər (관계언)	Zərf (부사)
		Nida (감탄사)
Dəyişilməyən(가변어)	Feillər (용언)	Cosa (조사)
		Hərəkət feilləri (동사)
		Təsviri feillər (형용사)

Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnifinə nəzər yetirsək 1956-cı ilə qədər bütün məktəb dərsliklərində nitq hissələrinin 9 növü göstərilmiş əsas nitq hissələri 6 (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf) və köməkçi nitq hissələri 3 (qoşma, bağlayıcı, nida) növə bölünmüşdür. Hüseyinzadə ilk dəfə olaraq “Müasir Azərbaycan dili” kitabının 1954-cü il nəşrində köməkçi nitq hissələrinin növünə ədatı, 1963-cü il nəşrində isə modal sözləri əlavə etmişdir. Kazimov (2014)ə əsaslanaraq Azərbaycan dilində sözlər leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə 11 nitq hissəsinə - 6 əsas 5 köməkçi nitq hissələrinə bölünür.

Cədvəl 2. Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnifi

⁵³ Bakı Dövlət Universiteti. E-mail: hakse.hasanova@gmail.com

⁵⁴ Azərbaycan dilində “Cosa” terminin tam olaraq qarşılığı olmadığından və bu termin adı altında müxtəlif qrammatik komponentlər birləşdiyindən bu məqalədə terminin adı olduğu kimi istifadə olunacaq.

⁵⁵ 최현배(1961), 『우리말본』, 연세대학교출판문화원, 2012

Leksik-qrammatik mənə Morfoloji əlamət Sintaktik vəziyyət		Qrammatik mənə	
Əsas nitq hissələri	İsim	Köməkçi nitq hissələri	Qoşma
	Sifət		Ədat
	Feil		Bağlayıcı
	Say		Modal sözlər
	Zərf		Nida
	Əvəzlik		

1.2. “Cosa”nın təsnifinə hər iki dildə adlıq hal kateqoriyası: “Cosa”nın təsnifi ilə bağlı dilçi alimlər arasında müxtəlif fikir ayrılıqları olmuşdur. Bir çox dilçilər (İ İqsovb. Çevan (1999), İm Donqhun (2004)) “cosa”-nı iki hissəyə bölmüş, buraya hal kateqoriyası və xüsusi cosalar daxil edilmişdir. Digər bir qrup isə (Namqışim, Koyonqın 1985/1993) “cosa”-nı üç yerə bölmüş, buraya “hal kateqoriyası”, “bağlayıcı cosa” və “köməkçi cosa” daxil edilmişdir. Bu məqalədə orta məktəb dərslisinin bölgüsü əsas götürülərək “cosa”-lar 3 qrupa bölünmüş və “cosa”-nın bir növü olan “köməkçi cosa” müqayisəli təhlil edilmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında cosa-nın yerinə baxsaq biraz daha qarışıq və mürəkkəbdir. Beləki, hal kateqoriyasına aid olan “cosa”-ların bir qismi Azərbaycan dilində ismin hal şəkilçilərinə, bir qismi ismin xəbər sonluğuna, bir qismi qoşmaya daxildir. “Bağlayıcı cosa”-lar Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissəsi olan bağlayıcılara uyğun gəlir. “Köməkçi cosa” isə Azərbaycan dilində qoşma, bağlayıcı, ədat, hal şəkilçiləri və.s qrammatik ünsürlərə uyğun gəlir.

Cədvəl 3. “Cosa”-nın təsnifi

Koreya dili	Azərbaycan dili
Hal kateqoriyası cosa	İsmin hal şəkilçiləri, ismin şəxs sonluqları və.s
Bağlayıcı cosa	Bağlayıcı
Köməkçi cosa	Qoşma, bağlayıcı, ədat, hal şəkilçisi və.s

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Koreya dilində isim mübtəda rolunda çıxış etdiyi halda, adlıq hal şəkilçisini qəbul etməlidir. Adlıq hal şəkilçiləri bunlardır: “-이/가(i/qa), -께서(qeso), -에서(eso), -서(so)”, “-이/가”(i/qa) əsas adlıq hal şəkilçiləri olmaqla saitle bitən sözlərə “-가(qa)”, samitlə bitən sözlərə isə “-이(i)” şəkilçisi artırılır. Adlıq hal şəkilçisi nəzakətli formada “-께서(qeso), -계옵서(qeobso)” şəkilçisini qəbul edir.

ㄱ) 아이-가운다.

Uşaq-Ø ağlayır.

(아이-Ø 운다.)

ㄴ) 경찰-이온다.

Polis-Ø gəlir.

(경찰-Ø

ㄷ) 아버지-께서 편지를 씁니다.

온다.)

Ata -Ø məktub yazır.

(아버지-Ø 편지를 쓴다.)

ㄹ) 정부-에서 돈을 줄 것이다.

Hökumət-Ø pulu ödəyəcəkdir.

(정부-Ø

돈을

줄

것이다.)

ㅁ) 우리는 둘이-서 만날 것이다.

Biz ikimiz-Ø görüşəcəyik.

(우리-Ø

둘-Ø

만날

것이다.)

Yuxarıdakı nümunədə Koreya dilində ifadə edilmiş cümlələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi verilmişdir. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, adlıq hal şəkilçilərinin Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur. İndi isə Azərbaycan dilində ifadə edilmiş cümlələrin Koreya dilində tərcüməsinə nəzər yetirək.

ㄴ) Mən-Ø parkagetdim.

(나-Ø 공원에 갔다.)

나는 고원에 갔다.

ㄷ) Bütün tələbələr-Ø akt zalında topladılar.

(모든 학생들-Ø 대강당에 모였다.)

모든 학생들이 대강당에 모였다.

Nümunələrdən də aydın şəkildə görüldüyü kimi, Azərbaycan dilində adlıq halın əsas xüsusiyyəti xüsusi adlıq hal şəkilçisinin olmamasıdır. Bundan əlavə, adlıq halda işlənən söz cümlədə mübtəda rolunda çıxış

etməklə bərabər həmin sözün hansı şəxsdə işlənməsindən asılı olaraq mübtədə ilə xəbərin uzlaşması xüsusiyyətinə malikdir⁵⁶.

Bundan başqa Koreya dilində mübtədəyə xüsusi məna əlavə etdikdə yəni qüvvətləndirici və ya müqayisə mənasında istifadə etdikdə mübtədə adlıq halın əvəzinə qüvvətləndirici ədat olan “은/는(ın/nın)” qəbul edə bilər. Bu zaman adlıq hal şəkilçisi düşür onu ədat əvəz edir.

ㄱ) 책-은 있습니다. 공책-은 없습니다.

Kitab-Ø var. Dəftər-Ø yoxdur

(책-Ø 있습니다. 공책-Ø 없습니다.)

Koreya və Azərbaycan dillərində ismin adlıq hal kateqoriyasının fərqli xüsusiyyətləri

- Ən böyük fərq bu iki nitq hissəsinin təsnifi prinsipidir ki, Koreya dilində “cosa” əsas nitq hissəsidir. Azərbaycan dilində isə “hal kateqoriyası” əsas nitq hissəsi deyil, qrammatik şəkilçi olaraq təsnif edilir.

- Digər ən böyük fərq isə Koreya dilində xüsusi adlıq hal şəkilçisinin olmasıdır. Azərbaycan dilində adlıq ya heç bir şəkilçi qəbul etmir, ya da mənsubiyyət və ya cəm şəkilçisi ilə işlənir. Bundan fərqli olaraq Koreya dilində ismin adlıq halda olması üçün mütləq adlıq hal şəkilçisi qəbul etməlidir.

- Koreya və Azərbaycan dillərində adlıq halın digər fərqli cəhəti isə Azərbaycan dilində sifət, say, məsdər və feili sifətlərin də adlıq halda işlənməklə cümlədə mübtədə rolunda çıxış edə bilmə xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Lakin Koreya dilində bu hal mümkün deyil.

- Koreya dilində cümləyə məna çaları əlavə edən “은/는” “köməkçi cosa”-sının Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dili

1. Cabbarzadə, İ.X.(1959), Müasir Azərbaycan Dilində İsmın Halları, S.M. Kirov adına Azərbaycan dövlət universiteti Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işi.
2. Hüseynzadə, M.(2007), Müasir Azərbaycan Dili III hissə, Morfologiya, Şərq-Qərb, Bakı.
3. Xəlilov, B.(2007), Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası I hissə, Elm.
4. Seyidov, Y.(2011), Azərbaycan Dilinin Qrammatikası, Morfologiya, Bakı University, Bakı.
5. Quliyev, H. K.(1980), Müasir Azərbaycan Dili, Morfologiya, Elm.
6. Quliyeva, M.(2012), Nitq Hissələrinin Təsnifi Prinsipləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işi.
7. Abdullayeva, G.(2013), Müasir Azərbaycan dili II, Elm və təhsil
8. K.Mammadova(2015), “Koreya və Azərbaycan dillərində “Yer” bildirən hal şəkilçilərinin müqayisəli tədqiqi”, Soqanq Universiteti
9. U.Mammadova(2014), “KoreyavəAzərbaycandillərindəhalşəkilçilərininmüqayisəlitədqiqi”, Yonsei Universiteti

Koreya dili

1. 최현배(1961), 『우리말본』, 연세대학교출판문화원, 2012
2. 남기심,고영근(1985/1993), 『표준국어문법론』, 탑출판사
3. 최형용(2013), 『한국어형태론의유형론』, 박이정
4. 최형용(2016), 『한국어형태론』, 역락
5. 국립국어원(2005), 『외국인을위한한국문법1』, 커뮤니케이션북스
6. 국립국어원(2005), 『외국인을위한한국문법2』, 커뮤니케이션북스
7. 고영근,구본관, 2009, 『우리말문법론』, 집문당
8. 고등학교문법(2002), 교육도서출판사

Açar sözlər: Koreya dilində ismin hal kateqoriyası, Koreya dilində ismin adlıq halı, Azərbaycan dili və Koreya dilinin müqayisəsi, ekvivalent

Keywords: Case category of the noun in Korean language, nominative case of the noun in Korean language, comparison of Azerbaijan and Korean language, auxiliary particles in Korean language, equivalent preposition

Ключевые слова: Падежная категория существительного в корейском языке, именительный падеж существительного в корейском языке, сравнение азербайджанского и корейского языков, вспомогательные частицы в корейском языке, эквивалентный предлог

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan və Koreya dillərində ismin adlıq hal kateqoriyasının müayisəli tədqiqi aparılmış, hər iki dildə adlıq halın oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılmışdır. Hər iki dil eyni kökdən törəmə də, Azərbaycan dili Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna aid olduğu halda Koreya dili ayrıca Koreya dili qrupuna daxildir. Buna görə bu dillərin quruluşunda oxşar cəhətlər olmaqla yanaşı fərqli cəhətlər də çoxdur. Xüsusilə morfologiya bölməsində nitq hissələrinin təsnifi və cümlədə rolu baxımından fərqli cəhətlər özünü daha çox biruzə verir. Beləki, Koreya dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində adlıq hal şəkilçisinin xüsusi göstəricisi yoxdur lakin Koreya dilində isim cümlədə mübtədə rolunda iştirak edərkən adlıq hal şəkilçisi qəbul edir və iki formada yazılır. Bundan başqa Koreya dili nəzakətli danışıq formasının inkişaf etdiyi dil olduğu üçün, isimlər adlıq halda işlənərkən nəzakətli danışıq formasında fərqli şəkilçi qəbul edir. Hər iki dilin hal kateqoriyası ilə bağlı ən böyük fərqlərdən biri isə Azərbaycan dilində hal şəkilçisi qrammatik vahid olub sözün formasını dəyişir və leksik mənanaya malik olmadığı halda, Koreya dilində qrammatik mənanaya malik olan hal kateqoriyası nitq hissəsinin bir növü olaraq təsnif edilir və Koreya dilində “cosa” adlanan nitq hissəsinin tərkibində öyrənilir.

Спомогательные и соединительные частицы Корейского языка и их эквиваленты

⁵⁶U.Mammadova(2014), “KoreyavəAzərbaycandillərindəhalşəkilçilərininmüqayisəlitədqiqi”, Yonsei Universiteti

Резюме

Языковая норма представляет собой совокупность конкретных, закреплённых форм означающего. Если ошибки в сфере системы могут привести к искажению смысла, то нарушения нормы, как правило, к изменению смысла не приводят, но создают представление о неправильности речи. К норме относится сочетаемость языковых элементов. Именно здесь нарушения нормы могут быть особенно многочисленными. Закономерности сочетаемости нередко оказываются «более национально специфичны», чем явления сами по себе. К аспекту нормы относится сочетаемость лексем и грамматических показателей. Знание закономерностей узуса и есть то, что обычно называется чувством языка. Узус отражается в функционировании языковых форм, в том числе падежных, и при сопоставительном рассмотрении языкового материала на их реализацию следует обращать особое внимание. Словоизменение и словообразование в корейском языке осуществляются путём присоединения аффиксов к основам. При этом аффиксы указывают на различные стили речи, выражают наклонения, залоги и функционируют в качестве частиц, суффиксов, окончаний и т.д.

Contrastive study of auxiliary particles of Korean and Azerbaijani language

Summary

The purpose of this article is to clarify the corresponding relation between auxiliary particles in the Korean and Azerbaijani language. Both of this languages are historically included in Altaic family language and typologically, are agglutinative languages. That's why there are many similarity between these two languages. Although the Azerbaijan language belongs to the Oghuz group of the Turkic languages, the Korean language is a part of the Korean language. There are many differences between two languages. This study aims to identify its similarity and differences between these two languages and to develop both of learning and teaching methods of Korean. In Azerbaijan language Korean auxiliary particles are not a main part of speech, they classified as postpositions, conjunctions, particles or patterns of case markers and so on.

In the beginning of learning Korean, the most language learners feel difficulty while learning auxiliary particles. This process can be eased by understanding the differences of auxiliary particles in Korean and the learner's native language. By contrasting the differences and similarities with the learner's first language, teaching and learning language can be more effectively achieved. However, there is not literature and contrastive studies about the differences and similarities of the Korean and Azerbaijan language. This paper will help fill in the missing gap of information and add to the resources on this topic

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ALMAN ROMANINDA RƏNGKARLIQ VƏ YARADICI RƏSSAM OBRAZI

(Peter Dempf yaradıcılığı əsasında)

Alman ədəbiyyatında sənət, sənətkar və yaradıcı haqqında romantik təsəvvürlərə yaxın olan rəngkarlıq və rəssam obrazının təsviri ilə bağlı xüsusi bir konsepsiyası mövcuddur. Qeyd etməliyik ki, bura musiqi və bəstəkarla da bağlı konsepsiya aiddir. Alman romantikləri özünüfadəni sənətin ali məqsədi hesab edir, incəsənət və elmi bir-birinə yaxınlaşdırır, bədii əsərlərdə intuisiyaya, hisslərə daha geniş yer verirdilər. Sənətkar onlar üçün dahi şəxsiyyət, onun istedadı isə seçilmişlərin işarəsi idi. Məhz belə seçilmişlər vasitəsi ilə romantiklər varlığı hərtərəfli işıqlandırmaq istəyir, ideal dünyaya can atırdılar. Görünür elə bu səbəbdən insan düşüncələrinin ümumiləşdirilməsi ideyası sənətin sintezi məsələlərini doğurdu. O da qeyd edilməlidir ki, alman romantiklərini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də məhz incəsənətin sintezini – müxtəlif incəsənət növlərini bir araya gətirmək, beləcə ideal sənət əsəri yaratmaq idi. Alman romantikləri ədəbiyyatla təsviri incəsənətin, xüsusən də rəssamlığın əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirirdi. F.Şelling, Şlegel qardaşları, Novalis, Vakenroder təsviri incəsənətə, onun obrazlarına, rəngkarlığın incəsənətdəki yerinə həssas yanaşır, onu ədəbiyyatla birgə öyrəndirdilər. Rəngkarlığın və ədəbiyyatın təbiəti, ilham mənbəyinin sirləri, yaradıcı insanın alın yazısı və özmüqəddaratının təyini, rəngkarlığın idealları onların maraq dairəsində idi. Bu mövzuların bədii yaradıcılığa paralel daxili məsələləri, bədii obrazlarda estetik idealların təşəkkülü problemi alman ədəbiyyatında sələf-xələf münasibətlərində davam etməkdədir.

Müasir alman ədəbiyyatı ənənəyə bağlı bir ədəbiyyatdır və biz onun ən gözəl nümunələrində bu istiqaməti görə bilirik. Arno Şmidtin (Arno Schmidt, 1914-1979) 1975-ci ildə yazdığı “Qızıl halqalı axşam” (Abend mit Goldrand, 1975) əsəri bu baxımdan maraq doğurur. Əsər incəsənət və ədəbiyyat, rəngkarlıq və söz sənətinin sintezi, intermediallığın əhatə dairəsində yazılmış nağıl-fars hesab edilir. Əsər kənd həyatının təsvirini önə çəkən, bir çox rəsm əsərlərini bir araya gətirən nağıllar aləmi kimi təqdim edilir. Dialoq və monoloqlardan qurulan “Qızıl halqalı axşam” əsəri rəsm əsərlərinə verilən şərhlər, alman yazıçılarının əsərlərindən götürülmüş sitat və allüziyalardan ibarətdir. Alman folkloruna, alman xalq dili və dialektinə söykənən “Qızıl halqalı axşam” incəsənət kodlarının açılması təsəvvürünü yaradır. Yazıçı bir incəsənət kodunu digər incəsənətin sərhədlərinə keçirir, rəngkarlıqla ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini yaradır. Y. Abdullayevanın mövzu ilə bağlı tədqiqat işində tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “bir bədii kodun digərinə ötürülməsi prosesi qarşılıqlı assosiasiya və mənaya uyğun həyata keçir” [1, s.122].

Müasir alman ədəbiyyatının digər nümayəndəsi Peter Dempfin (Peter Dempf, 1959) 1999-cu ildə yazdığı “İeronim Bosxun sirri” (Das Geheimnis des Hieronymus Bosch) romanı holland rəssamı Bosxun həyat və yaradıcılığından, dünyaca məşhur “Dünyəvi zövqlər bağı” rəsm əsərinin yazılması tarixindən, onun ətrafında baş verən hadisələrdən bəhs edir. Əsəri maraqlı edən tarixi faktlarla müəllif təxəyyülünün bir araya gəlməsi və keçmişlə müasir dövrün paralel təsviridir. Digər tərəfdən roman rəngkarlıq sənətinin bədii kodlarla açılması, iki müxtəlif sənət sahəsinin bir arada çıxış etməsidir.

Romanda rəssamlıq tarixində ən müəmmalı və sirlə rəssamın elə bir o qədər də izaha çətin gələn əsəri təqdim edilir. Rəsm əsərinin simvol və kodlarında gizlənən sirrinin açılmasına çalışan yazıçı qismən də olsa ona nail olur, amma sirlər açıldıqca yeni məlumatlar əsərin mürəkkəb və xüsusi bir şifrə ilə yazılmasından xəbər verir. Romanda həmçinin orta əsr rəsm texnikası və iş üsulları, müasir dövrün rəsm əsərlərinin təqdimi də yer alır.

Romanın kompozisiya quruluşu da maraq doğurur. XVI əsrin əvvəli, Bosxun “Dünyəvi zövqlər bağı”nın yazıldığı Den Bos şəhəri keçmiş, Madridin Prado muzeyindəki hadisələr isə bu günü təsvir edir. İki paralel süjet xətti bir rəsm əsərinin ətrafında cərəyan edir və sirrin açılmasına yönəlir. Məlum olur ki, muzeydə saxlanılan “Dünyəvi zövqlər bağı” əsərinin üstünə sulfat turşusu atılıb. Əsər çox zədələnməsə də, turşunun təsiri nəticəsində rəsm üzərində sirlə yazılar peyda olub.

Yeri gəlmişkən, yazıçı özü haqqında maraqlı faktlar açıqlayır və bəyan edir ki, o, rəsm əsərlərində insanların kimliyini, daşların, divarların üzərində həkk olan yazıların nə demək istədiyini bilmək istəyir. İnsanları nə vadar edir ki, onu yazır və ya yazıdakı faktlardan başqa daha nələr var və s. Yazıçıya görə yalnız roman bu marağı açmağa bilər, keçmişin dərinliklərinə nüfuz edə bilər. Yalnız bu şəkildə “mən keçmişə qayıda bilərəm” deyir P.Dempf [6].

Bu yazılar muzey işçisi Antonio de Nebrih və rəsm əsərlərinin bərpası, alman əsilli Mixael Kayenin diqqətini çəkir. Onlar birlikdə yazıların sirrini araşdırmağa başlayır. Tədrisən məlum olur ki, ortaya çıxan hərflər Bosxun guya ki, mənsub olduğu Adəmilər (xristian bidət təlimi – M.O.) sektasının sirrini və Dominikan (1216-cı ildə təsis edilmiş Roma-Katolik kilsəsi ordeni – M.O.) orderinin təsis etdiyi inkvizisiyanın bu sekta ilə mübarizə tarixini gizlədir.

Tarixi faktlar bizə onu deməyə əsas verir ki, XVI əsr inkvizisiyanın tüğyan etdiyi dövr idi. Məhz bu səbəbdən Bosxun “Dünyəvi zövqlər bağı” əsərinin yazılması ətrafında bir çox əfsanələr dolaşır. P.Dempf bu əfsanələrinin bir neçəsini əsərin süjet xəttində saxlayır, bəzilərinin isə ona əlavə edir. Sırr dolu hadisələr rəssamın emalatxanasında baş verir. Əsərin digər qəhrəmanı Petronius Oris də onun iştirakçısına çevrilir. Hertogenbos şəhərində inkvizisiya ilə Adəmilər sektası arasında hakimiyyət uğrunda gedən gərgin mübarizə də əsərin süjet xəttini təşkil edir. Dörd əsr sonra bərpası Mixael Kaye əsərin bərpası zamanı rənglərin daha dərin qatlarında sirlə simvolları açır. Amma elə bundan sonra psixoloq Qrita Vanderverfilin tələsinə düşür. Beləcə, P.Dempf incəsənət tarixində ən sirlə sənət əsərini iki zaman kəsiyində izah edir, uydurma ilə reallığı bir arada təqdim edir.

⁵⁷ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

“Dünyəvi zövqlər bağı” İeronim Bosxun digər əsərləri ilə müqayisədə bugünə qədər açılmayan və müxtəlif şərhlərlə izah edilən əsərlərindədir. Sənətsünaslar və tarixçilər triptix (üç rəsmdən və baryefdən ibarət rəsm əsəri – M.O.) şəklində yazılan rəsm əsərində Adəmilərin bidət təliminin motivlərini görür və onunla əlaqədə izah edirlər. Triptixdə müxtəlif xarakterli obrazlar və müxtəlif səhnələr əks olunub. Bura cənnət görüntüləri, insan rəzilliyini əks edən şəkillər, dəhşətli bədhəybətlər və cəhənnəm sakinləri aiddir. Ortada təsvir edilən çıpaq canlılar, nəhəng quşlar, qəribə əşyalar böyük günahların nəticəsi kimi görünür. Sol tərəf cənnəti, sağ tərəf isə cəhənnəmi əks edir. Triptix elə qurulub ki, təsadüfi süjetlərin birliyi dünyanın tam mənzərəsinə yarada bilir. Ervin Pokorniyə görə “Bosx cənnətdəki həyasız və cansıxıcı insanların təsvirilə bizə əbədi həzzin absurdluğunu xatırladır” [4, s.34]. Qeyd edilməlidir ki, rəsm əsərinin izahı ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, P.Dempf də bu yolda öz töhfəsini vermişdir. “İeronim Bosxun sirri” romanı bu sahədə atılan addımlardandır. Yazıçı triptixin şəkillərini açmağa çalışır, rəsm əsərini bədii ədəbiyyatın dili ilə izah edir. Romanın süjet xəttindən belə qənaətə gəlmək olar ki, P.Dempf bu əsəri əxlaqi problemləri önə çəkən sənət əsəri kimi təqdim edir. Romanın ideya məzmununda açılan mənəviyyat və əxlaq məsələləri triptixin mərkəzində təsvir edilən, ərzani həzzlərə qərğ olmuş və itirilmiş cənnətin gözəlliyini unudan bəşər nəslinin yer üzündəki təsviri ilə üst-üstə düşür. Bu təsviri eyni zamanda romanın süjet xəttində izlənilən, kilsə ilə insan əməllərinin tərs mütənəsbibliyinin, inkvizisiya ilə kilsənin mistik “evliliyinin” alleqoriyası kimi də qəbul etmək olar. Nağıl personajları ilə təsvir edilən rəsm əsəri müxtəlif şərhlərə şərait yaradır. Bu müxtəliflik yazıçı P.Dempfın qarşısında geniş təfsirlərə yol açır.

Petronius Orislə Bosxun ilk görüşünü təsvir edən yazıçı oxucunu rəssamın emalatxanasına keçirir: “– Kağız, boya və ya kömür almağa ehtiyac yoxdur. İndi qulaq asın. Mənə cənnətdən bir mənzərə çəkin. Adəm, Həvva və Tanrı. Onları qeyri-adi bir şəkildə yerləşdirməyə çalışın. Cənnət haqqında, hamımızın itirdiyi cənnətdən, fantaziyamızı gücləndirən şeylər haqqında düşündə aqlınıza gələn bir şey çəkin” [2, s.14]. Yazıçı yaradıcı rəssam obrazını açmaq üçün elə ilk tanışlıqdan həyatını sənətə bağlayan, dünyaya yalnız sənətin pəncərəsindən baxan bir fədai göstərməyə çalışır. Belə yanaşma dramatik hadisələrin nədən qaynaqlandığını, baş verəcək sirlə və müəmmalı rəsm əsərinin sonrakı taleyinə bir işarədir. Məhz bu səbəbdən P.Dempf rəsm əsərinin yaranmasını və onun yaranmasına səbəb olan hadisələrə aydınlıq gətirir. Rəsm əsərini ətraflı təsvir edən yazıçı maraqlı hadisələr fonunda onun daxili dünyasını da açır: “Petronius gizləncə Bosxun işinə baxmağa başladı. “İncil”dən bir hekayə bir neçə kətan üzərində təsvir edilmişdir: Davudun qarşısında diz çökmüş Abigailin hekayəsi idi. Sol tərəfdə Davudun elçiləri təsvir edilmişdir. Onlar Navalə, arvadı Abigailə sülh xəbərini çatdırırdılar və ona görə evdən qovuldular. Bosx şəklin mərkəzində Abigailin Davudun qarşısında diz çökdüyünü təsvir edir. Onun ətrafında hədiyyələr var: iki yüz çörək, şərab qabları, gözəl qoyunlar, qovrulmuş taxıl, piroqlar, qurudulmuş üzüm – və bütün bu sərvəti Davuda gətirən eşşəklər də vardır. Üçüncü şəkildə Tanrı Navalə necə xəstəliklə cəzalandırır və öldürür, Davud isə Abigaili oğurlayır. Navalın şəkildəki axmaq və sadələvh üz ifadəsi Petroniusu qorxudur. O, artıq Oirşota çatdırılmalı olan bağlamada bu eskizi görmüşdü. Navalın Yohannes Ataya bənzərliyi onun canına vəlvələ saldı”[2. S.19].

Yens Şreter yazır ki, “Sənətsünaslıq tarixində buna bənzər cəhdlər istənilən qədərdir. Məsələn, rəssamlıqda müəyyən məsələləri əsaslandırmaq üçün ehtimal olunan “əslinə” istinad etmək cəhdi var. Yaxud daha aydın desək: müvafiq məqsədə uyğun özünəməxsus məqam yaratmaq olur”[5, s.153]. P.Dempf də eyni üslubu təkrarlayır. Bosxun “Dünyəvi zövqlər bağı” əsərini romana köçürür, təsvir olunan səhnələri personajın dili ilə göstərir, amma eyni zamanda da yazıçı təxəyyülünə söykənən əlavələr edir. Məlum həqiqəti uydurma və reallığın sərhədlərində təsvir edir. Bosxun yaşadığı dövrü, baş verən tarixi hadisələri süjet xəttinə əlavə edir. İki zaman kəsiyində təsvir edilən hadisələr keçmiş və indinin işığında tədricən açılır və oxucuda yeni suallar doğurur.

Müasir dövrə keçən süjet xəttindən məlum olur ki, Dominikan rahibi, Berle Ata uzun müddətdir ki, əlyazmalar kitabxanasında mətnlərin dini legitimliyini yoxlayır. Burada ilk dəfə 1511-ci ilin əlyazmasını tapır. Əlyazmada Petronius Orisin inkvizisiya məhkəməsi qarşısında “Dünyəvi zövqlər bağı”nın necə yaranmasını izah edən faktları görür. Bu əlyazma onda böyük maraq doğurur və əsər haqqında həqiqəti bilmək istəyir. Elə bu səbəbdən boya qatının altındakı simvolları ortaya çıxarmaq üçün rəsmi müəyyən yerinə sulfat turşu atır. Hadisəni bu yerdə kəsən yazıçı oxucunu yenidən keçmişə qaytarır.

İndi hadisələr XVI əsrdə cərəyan edir. Bosxla bir emalatxanada işləyən Petronius şəhərdə hökm sürən gərginliyin daha da artığını hiss edir. Dominikan ordeninin üzvləri şəhəri idarə edir, lakin Adəmilər hərəkatı adı altında mövcud olan qardaşlıq cəmiyyəti Katolik Kilsəsinin nüfuzuna xələl gətirir. Mövcud şərait şəhərdə kütləvi ixtisaslar yaradır, insanlar təqib edilir, onlar iman gətirdikləri qardaşlıq cəmiyyətinə görə işgəncələrə məruz qalır, öldürülür. Casusluq şəhər sakinlərinin adı həyatına çevrilir. İeronim Bosx yaranan bu şəraitdə “Dünyəvi zövqlər bağı” əsərini yazır, lakin kilsə doqmalarına görə o, bidətçidir. Elə bu səbəbdən gizlin şəraitdə işləyir, əsəri inkvizisiyadan, onun dini ehkamlarından qorumaq üçün şəhərdən çıxarır.

P.Dempf romanda ikinci bir məşhur rəsm əsəri – flamand rəssamı Yan van Eykin “Mistik quzu” və ya “Gent səcdəgahı”ndan bəhs edir. Petroniusun qohumu və rəngkarlıq sənətini həyatından çox sevən Kvinten Vayden obrazını oxucuya daha yaxından tanıtmmaq üçün Yan van Eykin əsərini təsvir edir. Rəsm əsərinin təsviri sənətə və sənətkarə olan heyranlığını təcəssümü kimi aşkarlanır. Oxucu Kvinten Vaydenin simasında böyük sənət əsərinin təsiredici gücünü görür, onun möhtəşəmliyinə inanır. Məhz bu sənət əsəri kasıb ailənin oğlu – Kvinteni böyük şəhərə, Bosxun emalatxanasına gətirir. Petroniusla birgə onu dahi sənətkarın köməkçisi edir. Bosxun şagirdi olduğu üçün onunla birlikdə Venesiyaya gedir, sənət dünyasına düşür. Dövrün böyük rəssamları Covanni Bellini, Vittore Karpacço və Corcone kimi məşhur sənətkarlarla tanış olur. Yazıçı bu səhnələri elə təsvir edir ki, oxucuda onunla bağlı heç bir şübhə yaranmır. Tarixi hadisələrin fonunda baş verən

hadisələr gerçək kimi görünür. P.Dempff müsahibələrinin birində deyir ki, “Roman elə romandır. Mən elmi traktat yazmıram. Məni maraqlandıran tarixdəki boşluqlardır və mən öz təxəyyülümün gücü ilə bu boşluqları doldururam”[3].

Şübhəsiz, P.Dempff holland rəssamının dünyaca məşhur əsərinə yenidən maraq oyadır, onun simvolik kodlarını, gizli şifrələrini açmağa çalışır. Rəngkarlığın, təsviri sənətin incəliklərinə “baş” vurur, onun dilini bədii ədəbiyyatın əhatə dairəsinə “köçürür”. Yazıçı tarixin gizlin, hələ də sirr qalan, açılmayan suallarına cavab axtarır, sənət və profan (adi) arasında yaranan uçurumdan bəhs edir.

Roman daha çox suallar doğurur, sona qədər sirlə və həll müşkül olan cavablar qaldırır. Qəhrəmanların davranışları, keçmiş və indiki hadisələr sona qədərə sirr olaraq qalır. Elmin, texnikanın yeni-yeni nailiyyətləri də əsrlərdən keçib gələn rəsm əsərini şərh edə bilmir. Maraqlıdır ki, hər yeni şərh, yeni suallar doğurur, rəssamın hansı mövqedə olduğunu çözmə bilmir. Triptixin bəzi şəkilləri onu Adəmilərin, bəzi şəkillər isə kilsənin yanında olduğunu göstərir. Rəssamın özünə gəldikdə isə onun kimin himayəsində olduğu, hansı hadisələrdən təsirləndiyi sirr olaraq qalır.

Bosxun rəsm əsəri XX əsr ədəbiyyatında meydana çıxan təmayülləri aydın şəkildə əks edən bir sənət əsəri kimi maraqlıdır. Görünür, P.Dempffin məqsədi rəsm əsərini sözlərlə təqlid etməkdir. Amma onu da qeyd etməliyik ki, romanın mərkəzində dayanan rəssamlıq mövzusu metadil oyunu kimi incəsənəti, eyni zamanda da ədəbiyyatı dərk etmək üsuluna çevrilir. Bu üsul rəssamlığın dilini təhkiyə dilinə çevirəndə də eyni rolunu oynayır. “Dünyəvi zövqlər bağı”nın mürəkkəb və dolaşq sūjeti romanın da sūjetinə təsir edir. Məsələn, ziddiyyətli və anlaşılmaz personajlar ikili xüsusiyyətləri ilə oxucunu çaşdırır. Bosx həm kilsə təəssübkeşi, həm də Adəmilərin dostu və tərəfdaşdır. Kasıb kəndli Kvintən Vayden əvvəl kobud və cahil insanı kimi görünürsə, sonralar Petroniusla həmfikir, böyük sənət bilicisi kimi çıxış edir. Meyxanədə ofisiant işləyən gənc qadın sonradan Müqəddəs Məryəm Cəmiyyətinə daxil olur və Petroniusu Adəmilərlə tanış edir. Daha sonra o, Dominikanlılar arasında rahiyyə qiyafəsində görünür. Bosxun ən yaxın dostu Yakob rəngkarlığın bütün sirlərinə yiyələnmək üçün emalatxanadan çıxır, boya və fırça, kömür parçası özünün də dediyi kimi “can yoldaşı” olur. Lakin o, kişi adı ilə yaşayan qadındır. Bu dəhşətli siri bilən anımdaca qətlə yetirilir. Digər tərəfdən yazıçı sona qədər “Dünyəvi zövqlər bağı”ndakı gizli mesajlara, Adəmilərlə Bosxun emalatxanası arasındakı bağlılığa aydınlıq gətirmir. Ervin Pokomi yazır ki, “Bu cür gizli allüziyalar “Dünyəvi zövqlər bağı” triptixinin kübar cəmiyyətin satirik məzmununa işarəsidir, ondakı zahirən günahsız görünən təsvirlər isə elə tənqidin özüdür”[4, s.34].

O da qeyd edilməlidir ki, P.Dempff XVI əsrin tarixi hadisələrini olduğu kimi təsvir edir. Adları, faktları, hadisələri sənədli dəqiqliklə göstərir, bəzən isə hadisələri yaradıcı təxəyyüllə əvəz edir, amma bütün hallarda İeronim Bosxun obrazını inandırıcı şəkildə təsvir edir. Beləcə, “Dünyəvi zövqlər bağı” rəsm əsərini bədii ədəbiyyatın dilinə köçürür, təsviri sənəti söz sənəti ilə əvəz edir.

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, “İeronim Bosxun siri” romanında rəngkarlığın təbiəti, onun idealları, sənətin sakral təməli dərk olunur. Rəngkarlığın estetikası yaranan mövzunu bədii axtarışlar müstəvisinə keçirir, motivi sūjetə çevirir, rəssamla dövrün konfliktini önə çəkir. Eyni zamanda da rəssam obrazının və xarakterinin yaranmasına zəmin yaradılır.

Rəssamın yaradıcılıq yolunun təsvirində onun daxili aləminə, yaradıcı ilhamının sirlərinə diqqət yetirilir. Rəssamlığa, sənət əsərinə aid əsərlərdə olduğu kimi, bu əsərdə də xüsusi sūjet, mövzu və obrazların, ideya məzmununun, motiv və leytmotivlərin bir incəsənət müstəvisindən digərinə keçidi izlənilir. Bu sıraya yaradıcı ilham, rəsm taley, rəssamın avtobiqrafiyası da aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Intermediality of 20th century in Azerbaijani literature as an impact of Western literary sophistication (within parallels of literary activity of Afaq Masud and William Somerset Maugham) <https://cyberleninka.ru/article/n/intermediality-of-20th-century-in-azerbaijani-literature-as-an-impact-of-western-literary-sophistication-within-parallels-of-literary>

2. Dempff P. Das Geheimnis des Hieronymus Bosch. Eichbom. 1999. 400s.

3. Mich interessieren die Lücken in der Geschichte“: Peter Dempff im Gespräch <https://www.augsburger-allgemeine.de/augsburg/kultur/60-minuten-mit-ein-autor-findet-geschichten-in-der-geschichte-peter-dempff-im-kuenstlergesprach-id69277211.html>

4. Pokomy V.E. Hieronymus Bosch und das Paradies der Wollust. // Frühneuzeit-Info. Thema Die Sieben Todsünden. 22-34s. https://jeroenboschplaza.com/wp-content/uploads/2020/06/Pokomy3_article_Pokomy2010b.pdf

5. Schröter J. Intermedialität. Facetten und Probleme eines aktuellen medienwissenschaftlichen Begriffs. 129-154s. <https://mediarep.org/server/api/core/-bitstreams/5b683a57-c119-4a29-a44e-d317df572335/content>

6. Warum ich schreibe? <https://www.peter-dempff.de/>

Açar sözlər: P.Dempff, “İeronim Bosxun siri”, alman romanı, rəssam obrazı

Ключевые слова: П. Демпф, «Тайна Иеронима Босха», немецкий роман, образ художника

Keywords: P.Dempff, “The Mystery of Hieronymus Bosch”, German Novel, Image of the Artist

Живопись и образ творца-художника в немецком романе (На основе творчества Петера Демпфа)

Современный немецкий роман взаимодействует с новыми тенденциями в мире. Изучение лучших образцов немецкого романа в рамках интермедийности уже стало обычным явлением в литературоведении. Такие интермедийные области, как литература и музыка, литература и живопись, проясняют отношения между предшественниками и продолжателями немецкого романа. С точки зрения изучения проблемы литературы и живописи интересны романы Арнольда Шмида, Яна Бремера и Петера Демпфа. Роман Петера Демпфа «Тайна Иеронима Босха» - яркий пример раскрытия в искусстве живописи художественных кодов, одновременной реализации двух разных художественных областей. Описание картины в романе раскрывается как воплощение его

восхищения искусством и художником. В связи с этим в статье «Тайна Иеронима Босха» анализируется природа живописи, ее идеалы и сакральные основы искусства.

Painting and the Image of the Creator-Artist in the German Novel (Based on the Work of Peter Dempf)

The contemporary German novel interacts with new trends in the world. The study of the best examples of the German novel within the framework of intermediality has already become commonplace in literary studies. Intermedial fields such as literature and music, literature and painting clarify the relationship between the predecessors and continuators of the German novel. From the point of view of studying the problem of literature and painting, the novels of Arnold Schmid, Jan Bremer and Peter Dempf are interesting. Peter Dempf's novel "The Mystery of Hieronymus Bosch" is a vivid example of disclosure of artistic codes in the art of painting, simultaneous realisation of two different artistic fields. The description of the painting in the novel is revealed as an embodiment of his admiration for art and the artist. In this regard, the article "The Mystery of Hieronymus Bosch" analyses the nature of painting, its ideals and the sacred foundations of art.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent S.X.Abdurəhmanova

CONATAN KOUNUN “TƏSADÜFİ QADIN” ROMANINDA KİMLİK AXTARIŞLARI ÖZÜNÜDƏRKETMƏ KİMİ

Çağdaş ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Conatan Kou (Jonathan Coe, 1961) yaradıcılığı yarım əsrə yaxındır ki, Qərb ədəbi düşüncəsini öz əhatə dairəsində saxlayır və əsərlərində bəşəriyyəti düşündürən suallar qaldırır. Onun yaradıcılığı bir qayda olaraq milli-mədəni dəyərlər, ənənə və müasirlik, “ingiliscilik” anlayışları ilə bağlıdır. Amma o da qeyd edilməlidir ki, C.Kou yaradıcılığının erkən mərhələsində daha çox kimlik və şəxsiyyət böhranı məsələlərindən yazır, fərdin cəmiyyət və ailə qarşısında yaranan problemlərini önə çəkirdi. İlk qələm təcrübəsi olan “Təsadüfi qadın” (“The Accidental Woman, 1987) romanında kimlik və şəxsiyyət böhranı məsələlərini qaldırır, fərdin özünsüzlüyünü sosial və ekzistensial kimliyin itməsi ilə əlaqələndirirdi. Pol Leyti də bu vacib məqamı qeyd edir və yazırdı ki, C.Kounun “Təsadüfi qadın” romanında Fildinq və Bekketin, həmçinin 1960-cı illər avanqard yazıçıların təsiri açıq görünür [6].

Ədəbi tənqid 1989-1990-cı illərdə yazılan “Təsadüfi qadın” romanı ilə yanaşı “Sevgi toxunuşu” və “Ölüm cırtanları” romanlarında qaldırılan problemləri yazıcının sonrakı yaradıcılığında da davam etdiyini qeyd edir. Bu onunla bağlıdır ki, hər üç roman C.Kou yaradıcılığının forma və struktur bütövlüyünü müəyyən edirdi. Elə bu səbəbdən C.Kounun erkən yaradıcılığını daha geniş şəkildə öyrənməklə “Bu nə dələduzluqdur!”, “Yuxu evi”, “Rotterlər klubu” “Orta İngiltərə”, “Maksvell Simin inanılmaz şəxsi həyatı” kimi məşhur romanlarına aydınlıq gətirmiş olarıq. Vanessa Ginyerinin də qeyd etdiyi kimi “Kounun erkən romanları tarixi və siyasi konteksti arxa planda saxlayırdı” [4, s.157].

“Təsadüfi qadın” romanına gəldikdə yazıçı onu 1987-ci ildə bitirir və “Dakvort” (Duckworth) nəşriyyatının bədii redaktoru Anna Heykraftın köməkliyi ilə 1994-cü ildə nəşr etdirir [6]. Romanının qəhrəmanı Meri kütlədən seçilməyən adi bir qadındır. Lakin o, yazıcının diqqətini ona görə çəkir ki, Meri orta statistik ailələrdə gündəlik həyat qayğılarında itib batan, arzuları yoxa çıxan yüzlərlə qadınlardan biridir. Onun bütün həyatı təsadüflərdən ibarətdir. O, təsadüfən universitetə qəbul olub, təsadüfən evlənib, təsadüfən ana olub və s. Təsadüflər onun həyatını adiləşdirir və bu adiləşmə onun kimliyini əlindən alıb, özgüvən hissini, iradəsini yox edib. Taleyin ona verdiyi bütün şansları əlindən çıxarıb, yalnız hadisələrin axarına qoşulub gedib. Onun həyatda heç bir məqsədi, arzu və istəyi yoxdur. O, bütün canlılar kimi sadəcə yaşayır. Qarşılaşdığı bütün problemləri, həyatdakı ən vacib anları keçməli olduğu mərhələ kimi qəbul edir. Meri öz kimliyini itirib, nə öz yolunu seçə, nə də istədiyini müəyyən edə bilir: “Meri adətən özünü tənhalıqda yaxşı hiss edirdi” [2, s.4]. Klaus Şmekə görə “Kimlik sosial və mədəni faktlarla, başqalarının onu necə qavraması və qəbul etməsi ilə formalaşır [10, s.28]. Beləcə tədqiqatçı qəhrəmanın monoton həyatını təqdim edir və əsərin kontekstini özünəməxsus tərzdə izah edir. Merinin Oksfordda keçirdiyi illər, sonrakı on il və ölməyə hazırlaşdığı günü izləyən oxucu qəhrəmanın nə qədər çarəsiz olduğunu görür. Uğursuz evlilik, dostunun və ya yoldaşının olmaması, tək-tənha keçirdiyi illər onu tamamilə özünə qapamış, kimliyini əlindən almışdı. Təsadüfi görüşlər və münasibətlər mənasız həyatın nəticəsi kimi Merini izləyir və həyatını bir heçliyə çevirir.

Əsərin ilk səhifələrindən laqeyd, soyuqqanlı və vecsiz Meri məktəb direktorunun sevincini başa düşmür, nədən onun Oksford universitetinə qəbulunu “bu sənin həyatının ən vacib dönməmidir” [2, s.4] kəlməsinə etinasız qalır. Daha sonra yazıçı onun məktəb yoldaşları arasında ayamasından bəhs edir və tam özünü təcriddən söz açır: “Məktəb dostları və keçmiş oyun yoldaşlarıyla ünsiyyətdən yavaş-yavaş uzaqlaşmağa başladı. Cavabında ona Qaraqabaq Meri, İfritə Meri ləqəbini verdilər” [2, s.5]. Məktəb illərindən başlayan və əsərin son səhifələrinə qədər təsvir edilən hadisələr boş, keyfiyyətsiz illəri göstərir. Meri məmnunluq hissini itirib, o, daima sıxılır, tənhalığa can atır, insanlardan uzaq gəzir. Yazıçı hər fürsətdə qəhrəmanın tənhalığından, hər kəsdən təcrid olmasından bəhs edir. Onu uşaq məsumluğu ilə sevən məktəb yoldaşı Roniyə də laqeyd yanaşır, “Meri səni sevirəm” [2, s.14] etirafını cavabsız qoyur.

Məktəbdən evə gedilən yol kimsəsiz, qaranlıq küçələrdən keçir və Meri valideynlərinin onun qarşılmasını arzulayır. Evdə hökm sürən laqeydliyin, soyuq münasibətlərin varlığından xəbərdar olan gənc qız bu istəyini səsləndirməyə ehtiyac duymur və düşünür: “Kimsə onun arxasınca gedə bilər, onu soya bilər, ehtimal ki, zorlaya bilər, sonra isə onu ölümlə üz-üzə buraxar, çünki yol çox boşdur... axşam yola çıxanda gələcək qarşısında qorxu onu tərk etmir. Bu zaman o, daha çox qorxur” [2, s.24]. C.Kou tədricən oxucunu Merinin dünyasına çəkir, onun bomboz rəngə bürünmüş həyatının detallarına varır və beləcə, qəhrəmanın düşdüyü vəziyyətin səbəblərini təqdim edir. O da qeyd edilməlidir ki, yazıçı qəhrəmanın həyat hekayəsini təqdim edəndə “mərhəmət” hissindən uzaq dayanır, bəzən hadisələri “qəddarcasına” təsvir edir, gerçəkliyi bütün çıpaqlığı ilə göstərir. Görünür elə bu səbəbdən Salli Vinset C.Kounun bu romanı haqqında yazırdı ki, yazıçı özü də “Təsadüfi qadın”ı həddindən artıq “qəddar” adlandırır [7].

Beləliklə, görmək olur ki, əsər xoşbəxt qadınlardan bəhs etmir. Amma təsvirin bütün tonu onun nə vaxtsa olacağına ümid bəsləyir. Meri keçmiş xatırlayanda onun “ola bilsin nə vaxtsa xoşbəxt” olduğunu düşünür. Oxucu Merinin məktəb illərindən son günə qədər keçdiyi həyat yolunu, cavabdehlik hissini onun özü ilə bağlayır. Meri bütün əsər boyu xoşbəxtlik arzulayır, onun xəyal edir, amma heç bir zaman onun hansı şəkildə olmasını təsəvvür edə bilmir. O, bu hissələri yaşamasa da “Oksfordda keçirdiyi illəri xatırlayanda ona elə gəlirdi ki, orada həmişə günəş parlayır” [2, s.79]. Beləcə, yalnız xoşbəxtliyi düşünəndə həqiqətən xoşbəxt olurdu. Göründüyü kimi Meri kimlik böhranı yaşayır, özünü həyatda reallaşdırma bilmir, xoşbəxtliyi keçmiş

⁵⁸ Azərbaycan Dillər Universiteti e-mail: rleyla83@gmail.com

xatirələrdə axtarır. Laliberti Rudman yazır ki, “kimlik aktiv bir proses kimi insanın həyat hadisələrinə uyğunlaşmasına və rifah nail olmasına dərindən təsir edir”[7, s.14].

Meri həyat yoldaşı ilə də doğru-dürüst münasibətlər qura bilmir, bəzən də təcavüzə məruz qalır. Hətta belə durumda da səssiz qalır, bu vəziyyətin nə vaxtsa bitəcəyini düşünür: “Nə səbəbdən o, Martindən daimi təhqir və pis rəftara görə boşanmadı? Və ya hansısa ağlabatan əsaslardan?”

Zorakılıq onun həyatında mühüm rol oynamağa başladı. Pis heç nə yox idi, sadəcə hərdən onu boğur, nadir hallarda isə üzünə vururdu”[2, s.115]. Meri dözdür, qəddar rəftara göz yumur, kiçik oğlunu düşünür. Merinin bədbəxtliyi və çox vaxt düşdüyü duruma biganəliyi onun düşdüyü böhranın miqyasından xəbər verir. Merinin öz durumuna biganəliyi də faciənin miqyasını önə çəkir. Kimliyini, özgüvən hissini itirən Merinin laqeydliyi onun psixikasına ciddi təsir edir və onu etinasız Meriyə çevirir.

Set Şvars yazır ki, “kimlik bir çox funksiyaları yerinə yetirir və “özünü tənzimləmə strukturu”[9, s.22] kimi mənə və özünü idarəetməni təmin edir. Meri də həyatın mənasını itirir, özünə, varlığına “kənardan” baxır, həyatının seyrçisinə çevrilir. Əsərin bir yerində isə oxuyuruq: “Validənlərinin belə qocaldığını görüb qəfildən əsəbiləşdi. Lakin bu an o dəqiqə də keçdi və ondan sonra Meri qərribə bir şəkildə emosiyalarının yoxluğunu hiss etdi”[2, s.175]. Meri inanılmaz dərəcədə laqeyd, ətrafda baş verənlərə etinasızdır. O, olanları olduğu kimi qəbul edir, hər şeyin bir anda dəyişəcəyinə, nə vaxtsa yaxşı olacağına inanır. Hətta heç bir zaman dəyişiklik olmasa belə, bunu da allahdan gələn lütf kimi qəbul edir: “O, Allahın xeyirxahlığına, evliliyin müqəddəsliyinə və insan təbiətində daima mövcud olan yaxşılığa inanan, sadələvh bir insan idi. O, başqa sahələrdə də axmaq idi”[2, s.19].

Oksford məzunu olan, amma həyatda özünü, peşəsini tapmayan, evliliyi “alınmayan” Meri beləcə yaşayır, “mövcud” olur, günləri “yola” verir. Meri keçmişə unutmamağa çalışır, nə vaxtsa həyat yoldaşı, ana olduğunu düşünmək istəmir. Martin boşanma davası açanda oğlunun atası ilə qalmasını da başa düşür. Nədən oğlunun Martini seçməsi ona qaranlıq gəlir. Kimlik anlayışını öyrənən Erik Eriksona görə, kimlik böhranı özünə baxış vaxtıdır. Kimlik hissənin inkişafı yeniyetməlik dövründə çox vacibdir, amma onun formalaşması və inkişafı yalnız yeniyetməlik dövrü ilə məhdudlaşmır. E.Erikson qeyd edir ki, insanlar həyatı boyu yeni problemlərlə üzləşdikcə və müxtəlif hadisələrin öhdəsindən gəldikcə onun kimliyi də dəyişir. Beləliklə, kimlik böhranı hər yaşda baş verə bilər [1].

Mənasız həyat keçirən və həyatında heç bir dəyişiklik etməyən qəhrəman özünü təcridi seçir. O, hər şeydən uzaq gəzir, tənhalığa qapanır. Bir neçə dəfə intihara cəhd edən, lakin uğursuzluqla qarşılaşan Merini həyat yoldaşı hər fürsətdə ələ salır, ona gülür: “Bir axşam evə qayıdanda onun intihara cəhd etdiyini görür. “Allah xatirinə, başını sobadan çıxar və mənə içki tök! Mən çətin gün keçirdim”. Martinin Merinin uğursuz intiharına həqiqətən necə reaksiya verdiyini söyləmək çətin... Amma o, nə təəccübləndi və nə də qəzəbləndi, çünki son nəticədə baş verənlər onun üzərindəki gücünü artırdı. “Bizim dövrümüzdə başını qaz sobasına soxub öldürmək artıq mümkün deyil. Bu yolla siz ancaq şikəst ola bilərsiniz. Meri onun məsləhətlərinə qulaq asdı və növbəti dəfə yuxu dərmanı içdi. Bu daha eybəcər hadisə oldu. Xəstəxanada dörd saat yarım Merinin mədəsini yudurdan Martin qəzəbdən özünə gələ bilmirdi”[2, s.120].

Yazıçı Merinin təmsalında öz kimliyini itirən müasir qadınlardan bəhs edir. O, gündəlik həyat qayğıları və adət etdiyi yaşayış tərzini dəyişə bilməyən qadınlara problemlərini önə çəkir. Çesterə köçdükdən sonra da Meri bu rutin həyatı davam edir: “Meri hansı günlər daha az zövq alırdı, həftə içi və ya həftə sonu? Cavab vermək çətin”[2, s.140]. Təhqiramiz evlilikdən sonra da Meri həyatını dəyişmək istəmir. O, sadəcə dözülməli olduğu bir vəziyyətdə olduğunu düşünür.

C.Kou həyatından çox az dəyər tapan və kimlik böhranı yaşayan fərdi təqdim etməyi hədəfləyir. Beləliklə, əsər dəyərsizlik sindromu yaşayan depressiv situasiyaya düşən fərdin faciəsinə aydınlıq gətirir. A.Montesano “Depressiya və kimlik” əsərində qeyd etdiyi kimi “özünüz və ya həyatınızla bağlı mənfi hisslər depressiyaya qarşı həssaslığın əlaməti ola bilər”[8]. Meridə də depressiya əlamətlərini görmək olur. Onun da həyata marağı itib, yorğun və əsəbidir. Ən qorxulusu isə həyatını dəyişmək istəməməsindən ibarətdir.

Onu məktəb illərindən sevən Ronni də sonda qorxaqlıq edir. Evlilik təklifinə müsbət cavab alan Ronni nikah bağlanan gün gəlmir, Merini şahidlərlə tək qoyur: “Onlar taksi ilə qeydiyyat şöbəsinə çatdılar, tez gəldilər və Ronnini gözləyərkən yaxınlıqdakı mağazada yağışdan gizləndilər.

Ancaq Ronni sadəcə gecikmədi, daha pisini etdi. Bir neçə saatdan sonra məsələnin mahiyyəti bəlli oldu. Əclaf onu toy günü tərkdib”[2, s.146]. Bu hadisə və ya buna bənzər hadisələr Merini laqeyd edir, onun özgüvənini itirir, kimliyinə zərbə vurur. Bu hadisələr əsərin son səhifələrində insan faciəsi kimi önə çıxır: “Parkda otların arasında gəzərək, uşağın bürədiyi yeri tanıdı, qeyri-ixtiyari olaraq xışiltılı kollara, gözü önündə pırıldayan qarğaya, yemişənə baxdı... Ancaq kədər keçdi və sonda Meri qərribə bir boşluq hiss etdi. Birdən ona elə gəldi ki, yadında qalanlarla parkın heç bir əlaqəsi yoxdur, bu nə onun gəncliyinə, nə orta yaşına, nə yaddaşına, nə də ümidinə aiddir”[2, s.151].

İnsanla baş verən hadisələrinin mənasızlığı hər şeyin təsadüf nəticəsində olduğunu və ya taleyin bu şəkildə yazıldığını deməyə əsas vermir. E.Eriksona görə insanlar öz kimliklərini bütün ömrü boyu qoruyub saxlamalı və bu davamlı bir proses olmalıdır[3]. Meri bu prosesi keçə bilmir, məhz elə bu səbəbdən əsərin də adından görüldüyü kimi təsadüfi qadına çevrilir. Onun başına gələnlər təsadüflərdən və ya məqsədsizlikdən, mənasızlıqdan yaranır. E.Eriksonun da qeyd etdiyi kimi, insanın kimliyi iki vacib komponentdən, şəxsi keyfiyyətlərdən və onun şəxsiyyətinə təsir edən sosial və mədəni amillərdən asılıdır[3].

Meri təsadüfi görünən şeylərin qurbanına çevrilir, baxmayaraq ki, o, bir qərar verməli, məsuliyyəti üzərinə götürməlidir. O, qəddar və ona xəyanət edən Martinlə evlənməməliydi. Lakin təsadüf onu bu evliliyə aparır. O, məktəb illərindən guya onu sevən Ronnini sona qədər tanımır. Ronni və həyatında olan digər kişilər tərəfindən fiziki təzyiqa məruz

qalmasa da, tərəf müqabilləri özünəməxsus dərəcədə onu aldadırlar. Baş verən hadisələr də Merini dəyişmişdir. Onunla baş verən hər uğursuz hadisəni təsadüf kimi qəbul edir və həyatına davam edir. Ronninin nikah bağlanmalı olan günün səhəri başına qırmızı papaq qoyub otaq yoldaşlarının qarşısına çıxanda da heç nə olmamış kimi davranır. Qarşılaşdığı problemlərdən nəticə çıxarmır, həyatdan heç nə gözləmir. C.Kou “Təsadüfi qadın” romanı ilə bağlı “onun qəhrəmanı heç yerdə və heç nədə özünü tapa bilmir” sualına belə cavab verir: “Paskaldan ən çox sevdiyim sitat belədir: dünyadakı bütün problemlər otaqda sakit oturma bilməyən insanlardan qaynaqlanır. Mən bu sənəti mükəmməl mənimsəmişəm: otaqda tək oturmaq mənim üçün xoşbəxtliyin tərifidir”. Başqa sözlə, yazıçıya görə insan özgülənini özünə dönəndə, öz kimliyi ilə baş-baş qalanda tapır [11].

Şəxsiyyət böhranı yaşayan Meri obrazı kimi yazıçının digər romanları – “Sevginin toxunuşu” və “Ölüm cırtıdanları” romanlarında da qəhrəmanlar eyni çıxılmazlıqla üzləşirlər. Yazıçı ilk romanında olduğu kimi hər iki əsərdə də kimlik və şəxsiyyət böhranı məsələlərini qaldırır. Əgər “Təsadüfi qadın” romanının sonunda oxucu qəhrəmanın intihar edəcəyini yalnız güman edirsə, “Sevgi toxunuşu” və “Ölüm cırtıdanları” romanlarının qəhrəmanları kimlik böhranı yaşayır və ondan çıxma bilmirlər.

Ədəbiyyat

1. APA Dictionary of Psychology. Identity crisis. American Psychological Association. <https://dictionary.apa.org/identity-crisis>
2. Coe J. The Accidental Woman. London: Penguin Books. 2014. 176p.
3. Erikson, E. Identity: Youth and Crisis. W. W. Norton & Company. 1968. https://www.academia.edu/37327712/Erik_H_Erikson_Identity_Youth_and_Crisis_1_1968_W_W_Norton_and_Company_1
4. Guignery V. The Way We Live Now: Jonathan Coe's Re-evaluation of Political Satire // Etudes anglaises. 2015/2 (Vol. 68), p.156- 169 <https://www.caim.info/revue-etudes-anglaises-2015-2-page-156.htm?ref=doi>
5. Jonathan Coe: a bit of a rotter // The Guardian. <https://www.theguardian.com/books/2001/feb/24/fiction.jonathancoe1>
6. Laity P. A life in writing: Jonathan Coe // The Guardian. Sat 29 May 2010 <https://www.theguardian.com/books/2010/may/29/life-writing-jonathan-coe>
7. Laliberte-Rudman, D. Linking Occupation and Identity: Lessons Learned Through Qualitative Exploration // Journal of Occupational Science. 2002, 9 (1): 12–19.
8. Montesano A, F. G.; Caspar F.; Winter D. Depression and identity: Are self-constructions negative or conflictual? Front Psychol. 2017; 8:877. <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2017.00877/full>
9. Schwartz, S. J.; Montgomery, M.J.; Briones, E. “The Role of Identity in Acculturation among Immigrant People: Theoretical Propositions, Empirical Questions, and Applied Recommendations” // Human Development. 2006, 49 (1): 1–30.
10. Schmeck, K.; Schlüter-Müller, S.; Foelsch, P.A.; Doering, Stephan (2013). “The role of identity in the DSM-5 classification of personality disorders”// Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health. 7 (1): 27.
11. «В глазах политиков я вижу смерть» Джонатан Коу о леопардовых туфлях и внутренней эмиграции <https://lenta.ru/articles/2016/12/17/intcoe/>

Açar sözlər: Conatan Kou, “Təsadüfi qadın”, kimlik axtarışları, özünüdərkətmə

Ключевые слова: Джонатан Коу, «Случайная женщина», поиски идентичности, самосознание

Keywords: Jonathan Coe, “The Accidental Woman”, search for identity, self-awareness

Резюме

Поиск идентичности как самосознания в романе Джонатана Коу «Случайная женщина»

Творчество Джонатана Коу, яркого представителя современной английской литературы, уже много лет привлекает внимание литературных критиков. В своих произведениях он поднимает актуальные проблемы, волнующие человечество. Как правило, его творчество связано с идеями национальных и культурных ценностей, связи традиций и современности. Но стоит отметить, что уже на начальном этапе своего творчества Дж.Коу пишет о проблемах идентичности и кризисе национального самосознания, а также выводит на первый план проблемы идентичности перед обществом и семьей. В анализируемой статье в романе «Случайная женщина», исследуется поиск идентичности как самосознания человеческой самоидентификации. Для рассмотрения проблемы автор статьи проводит анализ, опираясь на взгляды Э. Эриксона, К. Шмека и С. Шлютера-Мюллера.

Summary

The Search for Identity as Self-Awareness in Jonathan Coe's Novel “The Accidental Woman”

The work of Jonathan Coe, a bright representative of modern English literature, has attracted the attention of literary critics for many years. In his works, he raises topical issues of concern to mankind. As a rule, his work is associated with the ideas of national and cultural values, the connection between tradition and modernity. But it is worth noting that already at the initial stage of his creativity J.Coe writes about the problems of identity and the crisis of national self-consciousness, and also brings to the forefront the problems of identity before society and family. In the analyzed article in the novel “The Accidental Woman”, the search for identity as a self-consciousness of human self-identity is investigated. To examine the problem, the author of the article analyses it by drawing on the views of E. Erikson, K.Schmeck and S. Schlüter-Müller.

Rəyçi: filol. e.d., professor A.Z.Sabitova

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ HEKAYƏLƏRİ VƏ XALQ DASTANLARI

Müstəqillik dövrü hekayələrinin məzmun və forma strukturunda dastan motivləri, obraz və təhkiyə formaları ayrıca yer tutur. Məlumdur ki, Azərbaycan dastanları milli, ənənəvi mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla çoxəsrlik bir tarixə malikdir. "Dastan dünyasının özünəməxsus aktivlik rejimi var və bu aktivlik özünün bütün dolğunluğu ilə ənənəyə münasibətdə funksionallaşma istiqamətləri baxımından ənənəyə bağlanır, ondan baş alıb gəlir və öz fəallığını ənənəvi materialın funksiyalaşmasında göstərir. Ənənə mətnin öz içində, daxilində yaşayır" (8, 22). Xalq hikməti, qəhrəmanlığı, etnoqrafiya, milli-mədəni dəyərlərimizin qaynağına çevrilən "Kitabi-Dədə Qorqud", "Şah İsmayıl", "Əsl və Kərəm", "Koroğlu", "Qurbani", "Tahir və Zöhrə", "Abbas və Gülgəz" və s. dastanlar şifahi ədəbiyyatımızın ən zəngin nümunələri sırasındadır.

Müstəqillik dövründə dastan janrına bağlı roman–dastan (S.Axundov. Eloğlu Araz. Roman–dastan. Bakı, Gənclik, 1988; A.Qaradərəli. Ucubuluq. Bakı, Perqament, 2021), dastan–poema (E.Rəhilə. Heydərnamə. Dastan–poema. Bakı, Araz, 2009; Rəfail. Şəhriyarnamə. Dastan–poema. Bakı, Avropa, 2008; Əli Qurbani Göyçə gülü. Dastan–poema. Bakı, 1995; E.Cəlaloğlu. Mehralı bəy. Dastan–poema. Bakı, Vətən, 2010), dastan–pyes (S.Lətifqızı. Əcdadımızın namusu. On məclisdə dastan–pyes. Bakı, Şuşa, 2000) dastan–hekayə (Əli Qurban Dastançı. Kürən köhlən (dastan–hekayət), Bakı, "İsmayıl" Nəşriyyat–Poliqrafiya Müəssisəsi, 2003) və s. janr uyğunluqları geniş yayılmışdır.

Bütövlükdə, bədii ədəbiyyatın müxtəlif növlərinin folklor janrları ilə qarşılıqlı təsiri iki formada həyata keçirilir. I mərhələ burada konstruktiv formada şifahi ədəbi janrın süjet-semantik məzmununun əldə olunmasına bağlıdır. Hər hansı bir roman, poema, pyes, hekayənin dastan janrı ilə qarşılaşmasında şifahi mətnin mövzusu, strukturu, dil spesifikliyi yaranacaq yeni konstruktiv mətnin əsasına çevrilir. II mərhələdə isə yeni yaranan ümumi mətnin təşkili prinsipləri önə keçir. Müəllifli, yaxud ədəbi dastanlarda janrın şifahi ənənəyə bağlı bir çox komponentləri dağıdılır və hekayə çərçivəsində yenidən bərpə olunur.

Müstəqillik dövrü nəsrimizdə hekayə janrı daxilində dastan motivinə Fəxri Müslümün "Koroğlunun Şınıx səfəri" adlı əsərində (4) təsadüf edirik. Hekayə–dastan quruluşunda bu əsərdə məlum xalq qəhrəmanının dastançılıq ənənələrinə bağlı səfəri yeni bir tərzdə hekayəyə gətirilir.

Hekayədə hadisələr Təbriz hökmdarının təşkil etdiyi məclisdən qayıdan Koroğlunun dəlilərdən Halaypozanın Godan bəy tərəfindən uca bir qalada həbs olunması xəbərindən sonra başlayır. Xalq dastanında Koroğlunun bir qəhrəman olaraq səfərləri daha çox xalqa əziyyət verib, rəiyyəti istismar edən ədalətsiz şahlar, bəylərin cəzalandırılması üzərində qurulur. Hekayə–dastanda isə Koroğlunun adını eşidib, ardınca getməyə hazırlaşdığı Godan bəy ağıllı, öz elini müdrikliliyi, xalqa sevgisi ilə idarə edən bir rəhbərdir. Onun Şınıxda qoyduğu qayda və qanunlara hamı tabe olmaqdadır. Bu əldə evlənmək istəyən hər bir gənc ağsaqqalların məsləhəti ilə istədiyi qıza elçi düşər və onların toyu Godan bəy tərəfindən uca qayaların başında salınmış qalada keçiriləmiş. Koroğlu dəlilərdən Halaypozan Şınıx obasının bu qaydalarına məhəl qoymadan Godan bəyin qızını götürüb qaçmaq istəyir və bu zaman tutularaq həmin qalaya salınır. Koroğlunun qəhrəman olaraq başına gələn hadisələrin səfər motivi üzərində qurulması, ətrafında dəlilər, Nigar xanım, Dəli Həsən, Aşıq Cünun kimi dastan qəhrəmanları ilə əhatə olunması, aşıq təhkiyəsi, dastan quruluşundan irəli gələn nəzm və nəsrin növbələşməsi və s. konstruktiv yanaşmada başlıca yer tutur. Sözsüz ki, burada başlıca məqam hekayə–dastanın nəzm və nəsr növbələşməsi üzərində qurulmasıdır.

Şifahi ənənədə dastan söyləmə bilavasitə aşıq tərəfindən aparıldığı halda burada hadisələr yazıçının dilindən nəql edilir. Bu zaman yazıçı təxəyyülü və təsvirlərində təfərrüatlara aşıq təhkiyəsindən fərqli olaraq daha geniş yer verilir. Əslində dastan söyləmə ənənəsində aşıq dastana girişi bir ustadnamə, yaxud irfani şeirlə başlayır, nağıl təhkiyəsində dastan qəhrəmanı, eləcə də hadisələrin cərəyan etdiyi yer, məkan haqqında qısa məlumatlar verir. Hekayə–dastan təhkiyəsində isə yazıçı əlavə detal, təsvirlərlə qəhrəmanını, onun keçirdiyi hiss və duyğuları dilə gətirir: "Qəlbini qürur hissi çulğadı, lay–lay olmuş buludların altında qalmış dağlara tərəf baxdı. Elə bil dəli külək buludları qabağına qatıb harasa qovurdu, buludlar isə bu nizama müntəzər ordu kimi harasa köç edirdi. Qarşıdakı dağlardan birinin yaşıla bürünmüş yaşmağının altından onun üzünə düşən elə yaşıla oxşar gülüşlər də onun hissini, hissiyatını silkələdir" (4, 93). Dastanda xalq qəhrəmanı Koroğlu bəylərdən, xanlardan intiqam almaqla kasıb rəiyyətin hüquqlarını qoruyur. Hekayədə isə Koroğlu etdiyi bu səfərlərini qəhrəmanlıq deyil, "özünün özüylə mübarizəsi" (4, 94) adlandırır, yadellilərin kənarında qalmasına təssüflənir, əsl düşmənlərlə mübarizənin gecikməsi qəhrəmanı məyus edir.

Qeyd edək ki, müstəqillik dövrü hekayələrində ayrı–ayrı həyatı, müasir dövrdə baş verən hadisələrin dastan üslubunda nəsrə gətirilməsinə də təsadüf olunur. Əli Qurban Dastançının "Kürən köhlən" dastan–hekayəsi bu kontekstdə xüsusilə diqqəti cəlb edir (2, 48). "Kürən köhlən" dastan–hekayədə əsərin məzmunu Kəlbəcərin işğal olunması, xalqın başına gələn hadisələrdən bəhs edir. Hekayədə Kamalın Murad kişi ilə ürəyində söhbətləşməsi, arvadı Gülnisəni, oğlanlarını xatırlayan qocanın ağrısı, "Çiçəkli" məkanına müraciətlər və s. aşıq şeirinin müxtəlif şəklləri üzərində qurulmuşdur. Ayrıca olaraq dastan poetikasına bağlı deyişmələr də əsərdə xəyali şəkildə Murad kişinin atına sahiblənən Ərən və Kürən Köhlən arasında aparılır. Dastan–hekayədə diqqət çəkən məqamlardan biri də qəhrəmanın–Murad kişinin oğul, Vətən həsrətilə gözlərinin kor olması və yalnız Kürən Köhlənin tapılmasından sonra işıq üzünü görməsidir. İstər nağıl, istərsə də

⁵⁹ AMEA Folklor İnstitutu, elmi işçi ADU-nun dissertantı. ismayil-fuad@mail.ru

dastanlarımızda valideynlərin, yaxud sevgililərin gözlərini itirməsi, yalnız övladlarına, istəklilərinə qovuşduqdan sonra nicat tapması geniş yayılmış süjetlərdəndir. Xalq məişətində Şah Abbasla bağlı nağıllarımız, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, “Əlişah”, “Kəlbi” və s. dastanların Güney variantlarında bu motiv xüsusilə geniş yayılmışdır.

Yazılı ədəbiyyatın müəllifliliyi, konkret dünyagörüşü, təxəyyül genişliyinə bağlı olaraq konstruktiv dastan formaları özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə maraqlı hekayələrdən biri də O.Fikrətoğlunun dastan quruluşunda qələmə aldığı “Xas igid” hekayəsidir. Hekayənin dastan adlandırılması qəhrəmanın başına gələn hadisələrin bir süjet daxilində birləşdirilməsi, eləcə də dastan poetikasından irəli gələn formulların ardıcılığına bağlıdır. Əsərdə Xas igidin gəzib dolaşdığı el-obalar, rastlaşdığı insanlar xalq nağıl və dastanlarından oxucuya məlum olan məkan, obraz və zamandan keçir. Dastan poetikasına bağlı yol formulunda qəhrəmanın gəzdirdiyi yerlər şah qızlarının bağı, dəmirçinin obası, balıqların dil açıb danışdığı dənizlər, solaxay insanların yaşadığı məkan, hər işin tərsini tutan camaatın yaşadığı real, sirli-mistik dünyalardır.

Nəzərdən keçirdiyimiz hekayələrlə yanaşı, müstəqillik dövrü nəsrimizdə müəyyən dastan qəhrəmanları, obrazlarının yer verildiyi əsərlər də ayrıca yer tutur. Bu hekayələrdə obraz, qəhrəmanın bağlandığı konkret dastan motivləri nəsrə gətirilmir, sadəcə obraz yerdəyişmələrində yeni məna qazanmış olur. Yazıçı dastanlardan seçdiyi xalq qəhrəmanlarını öz əsərlərində bu və ya digər forma və mətləbdə yenidən canlandırır. Bu qəhrəmanlar yazılı ədəbiyyatda keçmiş, milli mənəvi bütövlük meyyarları, eləcə də diskurs mətn obrazları və s. kontekstdə formalaşdırılır. “Hər millətin fərqli qəhrəman qəlibi vardır və bu qəhrəman öz toplumlarının xarakterini, qəhrəmanlıq şərtlərini və aranan simvol tipini ortaya qoyur. Bu qəhrəman toplumsal dəyər, xarakter və gözləntiləri öz şəxsinə toplayan simvolik idealdir” (12).

Postmodern nəsrin görkəmli nümayəndələrindən olan K.Abdullanın “Səhvlərimizin qrammatikası” hekayəsində sosial-fəlsəfi problemlər bilavasitə konkret şəraitdə şəxsi müstəvidə həllini tapır, Eyvazlının gündəlik həyatı, psixoloji dünyası hadisələrdə önə çəkilir. Məlumdur ki, K.Abdulla nəsrində reallıq geniş ictimai əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən seçilir, bir çox hallarda bu hadisələr sosial yönlü problemlərə bağlı müəllif təxəyyülündə inkişaf etdirilir, həqiqət Dünya haqqında təsəvvürlərdə illüziyalarda formalaşdırılır. Bu əsərdə K.Abdulla “Koroğlu” dastanı qəhrəmanlarından Eyvazı Eyvazlı olaraq təqdim edir. Eyvazlının yuxuları Koroğlu, Babək, Şah İsmayıl kimi qəhrəmanların ona verdiyi həyəcədən başlayır. Eyvazlı K.Abdullanın postmodernik təfəkküründə dünyaları gəzir, yuxu obrazın düşünən dünyasına işıq salır. Səhər-səhər aldığı yuxunun təsirindən içdiyi qəhvə falı da qəhrəmanın nigarançılığına son qoya bilmir. Koroğlunun Qıratı Eyvazlının gününün onu nə ilə baş-başa qoyacağı təlaşında davam edir. Öz mənasız şeirləri ilə qarşısında dayanan Vampir, Harri Potterin sehri küçəsindəki gəzişmələri qəhrəmanın hiss və duyğularından xəbər verir. Vampir kimi dəyərsiz insanlar qarşısında nəhayət ki cəsarətlənən Eyvazlı bu cəsarətini sona qədər davam etdirə bilmir, çünki “Eyvazlı təkcə bu dünyada deyil, mövcud olan bütün sonsuz dünyalarda da qorxaq idi. Sözüün bir su içimində dəyişmədimi, dəyişdi” (6).

K.Abdullanın hekayəsində Eyvazlı dastan qəhrəmanının nəsrə gətirilən obrazı olmaqla həm də dastan poetikasına bağlı yuxu formulu ilə bədii mahiyyət qazanır. “Dastanlarımızın demək olar ki, əksəriyyətində yuxu motivi kompozisiyanın qurulmasında mühüm yer tutur. Qəhrəmanların sonrakı talelərinin müəyyənlişməsi, gərgin hadisələr yuxunun görülməsindən sonra başlayır. XX yüzilin əvvəllərində yazıçılar epik janrın bu motivlərinə dövrün ictimai-siyasi hadisələrini ümumiləşdirmək, bəzi obraz və qəhrəmanları tipikləşdirməklə hadisələrə öz müasibətlərini bildirmək və nəhayət əsərin bədii məziyyətlərini artırmaq məqsədilə müraciət etmişlər” (5, 75).

Ayrı-ayrı türk xalqlarının folklorunda ayrı-ayrı variantlarında yer alan “Koroğlu” dastanı igidlik, mərdliyin təcəssümü olmaqla eposda üz-üzə dayanan bir çox fərqli qəhrəman tipləri ilə zəngindir. Koroğlunun qəhrəmanlığı, mərdliyi qarşısında yalançı, yediyi çörəyi tapdalayan, mərdlik qanunlarını pozan Keçəl Həməzə obrazı ayrıca yer tutur. Bir çox dastan variantlarında Keçəl Həməzəyə xas bu keyfiyyətlər, demək olar ki, təkrarlanır, nəticədə obrazın simvolikliyinə təminat verir. Nurəddin Ədiləoğlunun “..37-ci ilin adamı” hekayəsinin qəhrəmanı da məhz Həməzə Çənlibellidir. Həməzə Çənlibelli imkanlı qohumlarının hesabına institutu bitirib, “Boz at” şirkətində çoxmərtəbəli binaların tikintisi ilə məşğuldur. O, var-dövləti, ona arxa duran insanlarla əlbir olub, pul qazanmaq naminə onların yaşayışını təhlükə altına qoyaraq çoxmərtəbəli binalar tikib varlanır. Hekayədə Həməzə Çənlibellinin əsl siması vaxtilə onunla bir institutda təhsil alan, indi işə təqaüdə çıxıb, müxtəlif rəsmlər, mozaikalardan şəkillər çəkib, heykəllər hazırlayan dostu Əli tərəfindən açılır. Əli kişinin Keçəl Həməzələrin at oynatdığı cəmiyyətə qarşı içində sonsuz bir hiddəti vardır. Hətta qəhrəman son hazırladığı Qıratın üstündəki qəhrəmanını duyğularının hökmü ilə şeytana çevirir. Əlində qılınc tutmuş iblis Qıratın üzünə montaj edilir və “adam cildinə girmiş iblis” (5, 365) atın başını kəsməyə hazırlaşır. Əli kişinin vaxtilə 37-ci ilin repressiya dövrünün qurbanına çevrilən babasından qalan acı xatirə hekayənin əsasında dayanır. Məlum olur ki, Əlinin babasının at ilxısı tamamilə dağıdılıb, ət kombinatlarına göndərilmiş, beləliklə, tarix təkrarlanmaqla bu iş yenə də Çənlibelli Həməzənin üzünə düşmüşdür: Lətifəsi səndən uzaq olsun, keçəl Həməzələrin məharəti ondadır ki, onlar bütün zamanlarda Koroğluları aldadıb, Qıratı aradan çıxara biliblər. At yoxdursa, murad da yoxdur...” (9, 370). Əli kişi Həməzə Çənlibelli ilə söhbətlərində zamanın atlara verdiyi işgəncə, dəyərsizlik üzərindən milli-mənəvi keyfiyyətlərin də itdiyini dilə gətirir. Hekayənin başqa bir hissəsində müəllif Əli obrazının dili ilə böyük bir pannoda göyə yüksələn ağac və at rəsmlərinə izah edərək söyləyir ki, bu at mənim içimdəki qaçan atdır. O, “eşşəklər zamanəsinin zülmü”ndən (9, 366) baş götürüb gedir.

Nurəddin Ədiləoğlunun dastan obraz və motivlərinə bağlı digər bir hekayəsi “Virtual və real həyat silsiləsindən “ qələmə aldığı “Əsli və Kərəm” hekayəsidir. Belə ki, virtual şəkildə sevgi münasibətləri quran Əsli və Kərəmin qarşılaşması onların həvəs, istəklərini məhv edir. Müəllif Kərəmin virtual sevgidəki uğursuzluğunu assosiativ şəkildə səhrada əlində cam Kərəmi inlədən Aşiq Kərəmin taleyində yenidən canlandırır. Səhranın susuzluğu, Su İlahəsi Əslinin etinasızlığı aşiqin yanğısına gətirib çıxarır (10, 223).

Dastan qəhrəmanları, daha dəqiqi desək, eposdan gələn arxetipik obrazlar Fəxri Uğurlunun hekayələrində də başlıca yer tutur. Ədibin “Şeyx Sənan”, “Fərhadın Xosrovu öldürməsi”, “Leylinin Məcnunluğu” kimi hekayələri (3, 328) dastan mətnləri və motivlərinə bağlıdır.

Yeni dövrdə nəsrin modern təşkili, postmodernik təcrübənin daxil olduğu intertekst, ironik mətn özünəməxsusuluğunda dastan motivləri, obrazlarına yanaşma üsulunda da diqqət mərkəzinə keçir. Bu hekayələrdə qədim məhəbbət, qəhrəmanlıq dastanlarında “Fərhad və Şirin” və “Koroğlu” dastanına bağlı fikir oyunları xüsusilə seçilir. Belə ki, Şərif Ağayarı “Balabəy” hekayəsinin qəhrəmanı Zəngilandan qaçqın düşmüş, Dərməgüldə yataqxanada məskunlaşmışdır. Ailə, övlad sahibi olan Balabəy içki düşkünüdür. Hər dəfə onun içkili vəziyyətdə arvadını söyməsi, arvadın qarğışları, Balabəyi xəstəxanaya daşıyan ambulansın uğultusu, məhəllə uşaqlarının əyləncəsi qonşuların tamaşasına çevrilmişdir. Balabəy həyata, oxumuş, ziyalı insanlara öz dar düşüncəsindən yanaşır: “Bir il birə, iki il ikiyə, üç il üçə getmişəm. Hərəsinə də, ildə cəmi bir dəfə. Hər dəfə də eyni həftədə, bəlkə, eyni gündə. Ona görə, dərsimiz eyni şey olub: “Qıratın tərif””. Çənlibəldən səni deyib gəlmişəm, Nə bilim nə, Qırat gəl.....Elə bil arvad-zaddı Qırat. Xı-xı-xı-xı-xı.....Ammə yaman şeirdi, hə? Koroğlu Qıratı elə tərifliyin, elə bil ballistik raketdi” (11, 131). Yaxud M.Cəfərlinin “Trio” hekayəsinin qəhrəmanı Fərhadın məhəbbətinə münasibətini belə ifadə edir: “...Fərhad getdi qayaları yarmağa. Başladı heykəltəraşlıqla, sənətlə məşğul olmağa. Sənətin dərinliklərinə vardiçə Şirindən uzaqlaşdı. Sənəti sevgilisindən şox istəyirdi. İnan mənə, bir gün Şirin gəlib özünü Fərhadla təslim etmək istəsəydi Fərhad gördüyü işdən ayrılıb Şirinə gözücü da baxmazdı. Ya da uzaqbaşı deyirdi ki, sən dədənin goru, mane olma...” (7, 111). Qeyd edilən hekayələrdə istər Koroğlunun Qıratı, istərsə də Fərhadın Şirinə olan sevgisi oxucu yaddaşında möhkəmlənən məzmunundan uzaqlaşaraq parodik münasibətdə maraq doğurur. Hər iki hekayənin qəhrəmanları öz xarakterləri, dünyagörüşlərini bu münasibətlər üzərindən oxucuya aydınlaşır.

Nəsr nəzm əvəzlənmələri, aşıq təhkiyəsi və s. bu baxımdan başlıca yer tutur. Təhlilə cəlb etdiyimiz hekayələrdə dastanın janr özəlliyi mətnin üzə çıxan hissəsində tamamlanmaqla oxucunun yaddaşını yeniləyir. Lakin müəyyən hekayələrdə bu xüsusiyyətlər daha örtülü və qapalı şəkildə struktura tabe olur. Məsələn, Murad Köhnəqalanın “Burjua ilə toqquşma” satirik hekayəsində (13) burjua nümayəndəsi ilə kasıb bir kişinin dialoqu bütövlükdə hekayənin mətn-strukturunu tamamlayır.

Müasir mətnlər oxucunun diqqətini daha çox folklorda ədəbiləşən milli-mənəvi dəyərlər, keçmiş və tarix üzərində cəmləyir. Folklor şüurunun mifoloji səviyyəsi ayrıca cəmiyyət, həyat hadisələrinin işıqlandırılmasında müasir yazıçını daha çox düşündürür.

Beləliklə, müstəqillik dövrü hekayələrinin dastan janrı ilə əlaqəliliyi həm konkret janr özəlliyində çıxış etməsi, həm də obraz, dil poetikasında zənginləşməsi baxımından seçilir. Azərbaycan hekayəçiliyinin yeni mərhələsində bu yanaşmanı şərti olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

1. Hekayə–dastan janr hibridləşməsində bu və ya digər ənənəvi dastan mətninə uyğun yeni hekayənin yaradılması;
2. Ənənəvi dastan mətnlərinə bağlı olmadan xəyali, təxəyyül üzərində yeni bir dastanın təşkili forması;
3. Konkret dastan qəhrəmanlarının nəsrə transformasiyası;
4. Dastan dili, poetik quruluşunun hekayələrdə yer alması.

Bütün hallarda müstəqillik dövrü hekayələrinin azadlıq, mübarizə, döyüş ruhunda yazılması, milli-mənəvi keyfiyyətlərin öndə gəlməsi eyni ruhdan baş alan dastançılıq ənənələrimizin də nəsrə gətirilməsinə imkan yaratmışdır.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ədəbi proses–2019.VII. AMEA. N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Hədəf, 2020, 605 s.
2. Əli Qurban Dastançı. Kürən köhlən (dastan-hekayət), Bakı: İsmayıl, 2003, 48 s.
3. F.Uğurlu. Hekayələr. Bakı: Əli və Nino, 2010, 328 s.
4. Fəxri Müslüm. Koroğlunun Şinix səfəri. (Hekayələr və məqalələr). Bakı: Avropa, 2004, 216 s.
5. Füzuli Bayat, Xatirə Başirli. Azərbaycan folkloru və yazılı ədəbiyyat. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 200 s.
6. K.Abdulla. Sirri–zəmanə.(Hekayələr). Bakı: Mütərcim, 2014, 496 s.
7. M. Cəfərli “Trio, kvartet və s.” Bakı: Payız, 1998, 154 s.
8. M.Cəfərli. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.
9. N. Ədilöglü. Ömür vağzalı. Bakı: Qanun, 2012, 424 s.
10. N.Ədilöglü. Yaralı qu quşları. Bakı: “OL” NPKT, 2018, 223 s.
11. Ş.Ağayar. Anların səsizliyi. Hekayələr. Bakı: Qanun, 2020, 304 s.

İnternet resursları

12. Dilek Çetindaş. Yeni Türk Şiirində Destan: [Elektron resurs] / file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/Yeni_Turk-Siirinde_Destan.pdf
13. M.Köhnəqala. Burjua ilə toqquşma: [Elektron resurs] / <https://edebyyatqazeti.az/news/proza/3125-burjua-ile-toqqusma>

Açar sözlər: hekayə, dastan, şifahi, təcrübə, aşıq, poetika, janr, obraz, nasir

Ключевые слова: рассказ, эпос, устный, перевод, ашыг, поэтика, жанр, конструктивный, образ, прозаик

Key words: story, epic, oral, experiment, ashug, genre, image, prose-writer

Xülasə

Müstəqillik dövrü hekayələrinin məzmunu, forma strukturunda xalq ədəbiyyatı janrlarından dastan mətnləri, motiv və obrazları xüsusi yer tutur. Ədəbi, müəllifli dastan janrı klassik dastan yaradıcılığının təcrübəsi üzərində qurulur, lakin aşıq təhkiyəsi nəsr dili, təfərrüt zənginliyi ilə əvəzlənməklə şifahi ənənədən uzaqlaşır. Konstruktiv formada dastan-hekayələr də bu kontekstdə fərqləndirilir. Janr hibridləşməsində dastanların obraz müəyyənliyi, poetik xüsusiyyətləri hekayənin janr imkanlarına qarışaraq yeni ədəbi növü formalaşdırır. Dastan yaradıcılığından aşıq təhkiyəsi, nəzm və nəzr növbələşməsi, xüsusilə aşıq deyişmələri hekayə daxilində yer alır. Müstəqillik dövrü hekayələrində konkret dastan mövzusu üzərində

formalaşan mətn nümunələrinə geniş təsadüf olunmadığı halda, xalq dastanları qəhrəmanlarının nəsrdə yeni yanaşma, düşüncə üzərindən obrazlaşdırılması geniş yayılmışdır.

Рассказы и народные эпосы в эпоху независимости

Резюме

Среди жанров народной литературы особое место в содержании, формовой структуре рассказов эпохи независимости, занимают эпические тексты, мотивы и образы. Литературный, авторский жанр эпоса строится на опыте классического эпического творчества, но ашыгское повествование отходит от устной традиции, сменяясь богатством деталей. В этом контексте также выделяются эпосы-рассказы в конструктивной форме. При жанровой гибридизации образная определенность, поэтико-технические особенности эпосов смешиваются с жанровыми возможностями рассказа и формируют новый литературный вид. Из эпического творчества в рассказ входят ашыгские повествования, чередование стихотворения и прозы, особенно ашыгские состязания. Несмотря на то, что в рассказах эпохи независимости невозможно часто встретить текстовые образцы, которые формируются на тему конкретного эпоса, широко распространена визуализация героев народных эпосов в прозе через новый подход и мышление.

Epic motifs in the story of azerbaijan in the period of independence

Summary

The epos texts, motifs and images from the genres of folk literature occupy a special place in the content, form structure of stories of Azerbaijan period of independence. The epic genre of literary and with the author is based on the experience of classical epic activity, but the ashiq narration departs from the oral tradition, replacing it with the language of prose and richness of details. The ashiq narration, the alternation of verse and prose, especially ashiq sayings from the epic activity are included in the story. Though there is no widespread coincidence in the stories of the period of independence with textual patterns formed on a specific epic theme, the imagery of the heroes of folk epics in prose using a new approach and thought is widespread.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

DEMOKRATİK MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK YA DA “NEOKOLONİALİZM”

Giriş. Neokolonializm olaraq adlandırılan “yeni müstəmləkəçilik” anlayışı müstəmləkəçiliyin sadəcə metodu dəyişdirilərək praktikada hələ də davam etdiyi tezisində əsaslanır. Neokolonializm keçmiş kolonialist dövlətlərin dolayı yolla əvvəlki müstəmləkələr də daxil olmaqla “inkışaf etməkdə olan” müstəqil dövlətlər və xalqlar üzərində iqtisadi, siyasi və mədəni nəzarəti həyata keçirdikləri “istismar”ın müasir formasıdır. Dünyada, xüsusən də Qərbdə ümumi qəbul edilən fikir ondan ibarətdir ki, müstəmləkəçilik artıq bitib. Qərbin deyimi ilə müstəmləkəçilik Afrika ölkələrinin 1960-cı illərdə müstəqilliyini elan etdiyi zaman tarixin qapalı səhifəsinə çevrilmişdir. Bəs bu həqiqətdən doğrudurmu? Bu suala cavab tapmaq üçün müstəmləkəçiliyin erkən illərinə nəzər salmaq yerinə düşər.

Kolonializm. Kolonializm latınca təsərrüfat və ya yaşayış məntəqəsi mənasını daşıyan “colonia” sözündən götürülmüşdür. “Koloniya”lı başqa torpaqlarda məskunlaşan və hələ də Roma vətəndaşı sayılanlara, daha dəqiq desək, öz vətənləri ilə əlaqələrini qoruyub saxlayan lakin başqa torpaqlarda yaşayan insanlara verilən ad idi. Lakin bu tərif öz aktuallığını itirərək yalnız müasir kapitalizmdən əvvəlki müstəmləkəçiliyə aid edilə bilər. Avropalıların Asiya, Amerika və Afrikanı işğal etməsi ilə başlayan müasir müstəmləkəçilik çağı vaxtilə Romanın Atlantik okeanına qədər olan bölgəyə hökmranlığından və ya monqolların 13-cü əsrdə Yaxın Şərqi və Çini zəbt etməsindən çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Başqa sözlə desək, avropalıların Amerika qitəsinə gəlişi və işğalı ilə başlayan müasir müstəmləkəçilik çağı kapitalizmin də inkışafı ilə müşayiət olunduğu üçün əvvəlki müstəmləkəçilikdən fərqlənir [4, s. 21].

Müasir müstəmləkəçilik anlayışı ötən əsrlərdə güclü icmaların başqa bir icmanın torpaq və əmlakını ələ keçirərək öz əhalisinin bir hissəsini köçürdüüyü və onlara nəzarət etdiyi müstəmləkəçilik sistemindən tamamilə fərqlidir. Bir icmanın digəri tərəfindən sıxışdırılması hər iki müstəmləkəçiliyin ortaq xüsusiyyəti olsa da, yeni kəşflərin ardınca gələn müasir müstəmləkəçilik sistemi Qərbdə kapitalizmin meydana gəlməsi və burjua sinfinin yaranması ilə müşayiət olunduğu üçün fərqli əlamətlərlə xarakterizə edilir. Avropalılar barıt, kompas, yelkənli gəmilər kimi texniki yeniliklərə sahib olmaqla birgə ticarəti də inkışaf etdirmək məqsədi güdür. Yeni xammal qaynaqları əldə etməyi qarşısına məqsəd qoyan avropalılar özlərindən nisbətən geri qalan və ən əsası yeraltı-yerüstü sərvətlərlə zəngin olan cəmiyyətləri müstəmləkəyə çevirməyə başlayır. Bu tip müasir müstəmləkəçilik tərzilə ələ keçirilən ölkələrin torpaq və malları müsadirə edilməklə yanaşı iqtisadiyyatı da istismarçı ölkənin iqtisadiyyatı ilə əlaqələndirilərək yenidən qurulur. Beləliklə, müstəmləkələrdən metropoliyalara həm insan, həm də təbii sərvət axını başlayır [5, s. 20]. Lumbanın da dediyi kimi “insanların və malların hansı istiqamətə yönəlməsindən asılı olmayaraq mənfəətin istismarçı ölkəyə axdığı bir dövr başlayır” [4, s. 21].

Tarixi mənbələrdə qeyd edilir ki, müasir müstəmləkəçilik çağı 1492-1496-cı illərdə İspaniyanın Karib dənizindən Amerika qitəsinə qədər genişlənməsi ilə başlamışdır. 19-cu əsrdə pik həddə çatacağı ehtimal olunan müstəmləkəçilik hərəkatı İngiltərə, Fransa və Amerikada baş verən sənaye inqilabları ilə xüsusi sürət qazanır. Maşın istehsalının ardınca kapitalist dövlətlərdə yaranan istehsal artımı yeni xammal və bazar axtarışlarına səbəb olmuşdur. Bununla kapitalist dövlətlər arasında yeni koloniyaları zəbt etmək “yarış”ı başlamışdır. Eyni dövrdə Afrikanın müstəmləkələşdirilməsi prosesi də sürətlənir [5, s. 19]. O vaxta qədər ucuz əmək bazarı kimi görünən və qara qul ticarəti üçün istismar olunan Afrikanın demək olar ki, yalnız sahilyanı bölgələri tanınır. 19-cu əsrdə maarifçilik və pozitivizm ideyalarının təsiri ilə qitəni elmi şəkildə kəşf etmək arzusu ilə yola çıxan kəşfiyyatçılar qitəyə daha böyük müstəmləkəçilik zülmü gətirmişdir [7, s. 282].

Nəzəri və praktiki elmi yanaşmada anti-müstəmləkəçilik anlayışı müstəmləkəçilik fenomeninin özü qədər qədimdir. İlk anti-müstəmləkəçilik üsyanları Karib adalarında baş verən üsyanlarla başlayır [10, s. 215]. İspaniyanın nəzarəti altında olan Latın Amerikasında ispan əsilli elitələr tutduqları ali vəzifələrdən kənarlaşdırılmaqdan şikayətlənir. Burada ilk üsyan kreolların üsyanı ilə başlayır [3]. Üsyanlar 19-cu əsrdə İrlandiya, Hindistan və Afrikaya qədər genişlənərək 20-ci əsrdən etibarən bütün dünyaya yayılır [10, s. 216]. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra 130 koloniya müstəqil olur və 1945-ci ilə qədər Kanada, Avstraliya və Cənubi Afrika İttifaqı kimi koloniyalar suverenlik qazanır [9, s. 35].

II. İkinci Dünya Müharibəsi dekolonizasiya prosesində mühüm dönüş nöqtəsidir. Müharibədən sonra Sovet İttifaqının müstəmləkəçilik əleyhinə olan münasibəti, eyni zamanda Qərbin öz müstəmləkələrində kommunizmin yayılmasından duyduğu narahatlıq hissi dekolonizasiya prosesinin sürətlənməsində təsirli olmuşdur [2, s. 21]. Bundan əlavə İkinci Dünya Müharibəsində Fransa, Böyük Britaniya və Hollandiya kimi imperialist güclərin Yaponiya qarşısında yaşadığı məğlubiyyət onların öz müstəmləkələrindəki əvvəlki nüfuzunu itirməyinə səbəb olmuşdur [10, s. 217]. Beləliklə müstəmləkəçi dövlətlər II. İkinci Dünya müharibəsinin sonunda iqtisadi cəhətdən zəifləyərək əvvəlki sabitliyini itirir [1, s. 226]. Dəyişən dünya nizamının yeni super dövlətləri olan Sovet İttifaqı və ABŞ ön plana çıxarkən köhnə istismarçı qüvvələr 1947-ci ildə Hindistan və Pakistanın müstəqillik əldə etməsilə Asiyada öz gücünü itirməyə başlayır [9, s. 436].

Neokolonializm. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İkinci Dünya müharibəsi Qərbi Avropa ölkələrində böyük iqtisadi və sosial dağıntılara səbəb olur. Şübhəsiz ki, bu vəziyyət onların nəzarəti altında olan koloniyalarda da eyni təsiri göstərir. Bu dağıntı və xaos mühiti müstəmləkələrdə istiqlal hərəkatlarının təşkili üçün münasib zəmin yaradır. Müstəmləkələrin müstəqillik qazanmağı tək bu ölkələrin özü üçün deyil, həm də iqtisadi cəhətdən çətin vəziyyətdə olan avropalılar üçün bir çıxış yolu idi ki, onlar da artıq öz işlərinə diqqət yetirib iqtisadiyyatını bərpa edə bilsin. Çünki koloniyaların yüksək gəlirləri Avropa ölkələrinin iqtisadi yükünü artırır. Belə ki, gözü doymayan Qərb dövlətləri bir tərəfdən kağız üzərindəki

⁶⁰ Bakı Dövlət Universiteti “Dünya ədəbiyyatı” kafedrası. narifemaylzada@gmail.com

müstəmləkələrə son qoyaraq bu ölkələr qarşısında rəsmi öhdəliklərindən qurtulur, digər tərəfdən onları yenə də öz nəzarətində saxlamaq üçün yeni üsullar tapıb istismar etməyə davam etmək istəyir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə koloniyaların sürətlə müstəqillik əldə etməyi həqiqətən də müstəmləkəçilik dövrünün “bitdiyinə” dair şübhələr vardır. Qananın müstəqillik mübarizəsinin mühüm siması Kvame Nkruma 1957-ci ildə ölkənin müstəqillik çağına qədəm qoymağından sonra ilk prezident vəzifəsini icra edən şəxs olur [12]. O, öz təcrübələrinə əsaslanaraq “İmperializmin sonuncu mərhələsi-Neokolonializm” adlı əsərində neokolonializm nəzəriyyəsini önə sürmüşdür. Onun fikrincə bu müstəqillik sadəcə bir nümayişdir. Bu yeni müstəqillik prosesi iqtisadi müstəqilliklə tamamlana bilməmişdir [10, s. 60]. Nkrumanın nəzəriyyəsinə görə Afrika zəngin resurslara malik olsa da, bu resurslar müstəqillik əldə etdikdən sonra da qitəyə sərvət kimi qayıtmır, hətta qitəni yoxsullaşdırmaq üçün çalışan fərdləri və qrupları zənginləşdirməyə davam edir. Müstəmləkəçilik aradan qalxsa da, onun yerini imperializmin son mərhələsi olan neokolonializm tutur. Əslində müstəqillik əldə etmiş müstəmləkələr nəzəri cəhətdən müstəqil idi. Bununla belə, onların iqtisadi sistemi və siyasi həyatı hələ də müxtəlif üsullarla xaricdən idarə olunurdu [6, s. 9]. Nkruma qeyd edir ki, yeni müstəmləkəçilik nəzarəti əsasən iqtisadi və pul vəsaitləri ilə həyata keçirilir. Neokolonializmə tabe olan bir dövlətin imperialist gücün istehsal etdiyi məhsulu almaq məcburiyyəti bu sistemin məhz iqtisadi vasitələrlə işlədiyinə əsas nümunədir. Robert Yunqun dediyi kimi, Nkruma postkolonial nəzəriyyəyə və neokolonializmə xarakterik olan iqtisadi gücün parametrlərini ortaya qoymağı bacarmışdır [10, s. 62].

Neokolonializmdə dünyanın az inkişaf etmiş bölgələrinə yatırılan xarici kapital onu inkişaf etdirməkdən daha çox istismar etmək üçün istifadə olunurdu [11]. Kasıb və varlı ölkələr arasındakı uçurum investisiyalar vasitəsilə azaldılmaq əvəzinə artırılır və neokolonial nəzarəti əlində tutanların cibinə gəlir kimi qayıdırdı. Odur ki, neomüstəmləkə nəzarətinə məruz qalan ölkələrə qoyulan sərmayələr və yardımlar bu ölkələrin inkişafına heç bir töhfə vermir və hətta onlara ziyan vurur. Bu dövlətlər ilk növbədə əsas məhsullarını inkişaf etmiş ölkələrin müəyyən etdiyi qiymətə satmağa, inkişaf etmiş ölkələrdən aldıkları məhsulları isə bu ölkələrin müəyyən etdiyi qiymətə almağa məcbur edilirdi [6, s. 13].

Neokolonial sistemin əsas güclərinin təhsili təkmilləşdirməkdə, işçilərin gücünü artırmaqda, ticarət və sənayenin müstəmləkələşdirilmiş quruluşunu dəyişməkdə marağı çox azdır. Hətta bu ölkələrə edilən təhsil yardımı neokolonial rejimə qarşı çıxan tələbə hərəkatını dəstəkləyə biləcəyi səbəbi ilə şübhəli görünür. Bu məqamda yalnız hərbi yardımlar yeni dövrün müstəmləkəçi dövlətləri üçün ağılabatan yeganə yardım növü kimi seçilir [6, s. 10].

Yunqun qeyd etdiyi kimi Nkrumanın nəzəriyyəsi postkolonial sisteminin əsaslı iqtisadi izahının verilməsi baxımından olduqca vacibdir [10, s. 65]. Neokolonializm anlayışı bəzi postkolonial tədqiqatlarda yer alır və müstəmləkəçiliyin davamlılığını təsvir etmək baxımından faydalı olduğu iddia edilir [8, s. 105].

Nəticə. Kolonializm üzrə ixtisaslaşan akademik Andreas Ekkertin fikrincə, Afrika hökumətləri hələ də həqiqətən müstəmləkədən azad olmayıb. Bu gün keçmiş müstəmləkələr artıq suverenlik qazansa da, əsrlər boyu davam etmiş müstəmləkəçiliyin qoyub getdiyi “irs” insanların şüurunda, müstəqillikdən sonra qurulan dövlət strukturlarında, müxtəlif iqtisadi və mədəni sahələrdə təsirini davam etdirməkdədir. Bu irslərdən biri də şübhəsiz ki, kolonialist dövlətlərin hakim olduqları coğrafiyalarda etnik və mədəni quruluşu nəzərə almadan öz maraqlarına uyğun çəkdiqləri süni sərhədlərdir. Afrika ölkələri bu süni sərhədlərin yaratdığı problemlərlə hələ də mübarizə aparır. Çox vaxt etnik qarşıdurmaların və vətəndaş müharibələrinin mənbəyi kimi göstərilən bu sərhədlərlə yanaşı, orada davam edən qeyri-sabitlik, iqtisadi zəiflik və diktatura rejimi də müstəmləkəçiliyin dolayı və ya birbaşa nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Bugünkü şəraitdə neokolonial dövlətlər öz əməllərinə görə artıq heç bir hüquqi və mənəvi məsuliyyət daşımır, hətta “bəşəriyyət qarşısında müstəsna xidmətləri”nə görə beynəlxalq aləmdə nüfuzlu mükafatlara layiq görülür. Digər tərəfdən, müasir “üsullarla” istismar olunmağa davam edən xalqlar isə düşüydü vəziyyətin fərqlində deyil və buna görə də mövcud vəziyyətdən xilas olmaq üçün heç bir şey göstərmir. Onlar heç bir şey göstərməməklə yanaşı, həm də istismarçıları xilaskar kimi görürlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Allman J. “Between the Present and History: African Nationalism and Decolonization”, The Oxford Handbook of Modern African History, Ed. John Parker, Richard Reid, New York: Oxford University Press, 2013, s. 226.
2. Dias J. “Portekiz: Eskidünya ve Yenidünya’da İmparatorluk Kuruculuğu”: Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2008, 75 s.
3. F.J. de la Cruz, “El proceso de independencia de América Latina”, Temario de oposiciones de Geografía e Historia, Clío 37, ss. 2-3.
4. Lumba A. Kolonyalizm Postkolonyalizm: Çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, 352 s.
5. Luraghi R. Sömürgecilik Tarihi: Çev. Halim İnal, İstanbul: E Yayınları, 2000, 400 s.
6. Nkrumah K. Yeni Sömürgecilik: çev. Sarca A. İstanbul: Kitapyurdu yayınları, 1966, 104 s.
7. Oral Sander, Siyasi Tarih I, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005, 423 s.
8. Shohat E. “Notes on the ‘Post-Colonial’”, Social Text, No. 31/32, 1992, ss. 105-108.
9. Strang D. “Global Patterns of Decolonization, 1500-1987”, International Studies Quarterly, No. 35, 1991, s. 437
10. Young Robert J. Postkolonyalizm: Tarihsel Bir Giriş: Çev. Burcu Toksabay Köprülü-Sertaç Şen, İstanbul: Matbu, 2016, 672 s.
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/Neokolonializm>
12. <https://azvision.az/news/248164/news.html>

Açar sözlər: Kolonializm, neokolonializm, İkinci Dünya müharibəsi, dekolonizasiya, Qərb

Ключевые слова: колониализм, неоколониализм, Вторая мировая война, деколонизация. Запад

Key words: Colonialism, neocolonialism, World War II, decolonization, the West

Xülasə

Neokolonializm zəngin dövlətlərin yoxsul və zəif ölkələri keçmişdə olduğu kimi bilavasitə hərbi güc tətbiq etməklə deyil, üstüörtülü şəkildə iqtisadi və siyasi maneəvlərlə nəzarətdə saxladığı istismar formasıdır. Buna nail olmaq üçün sözügedən ölkəni iqtisadi cəhətdən özündən asılı vəziyyətə salmaq və çarəsiz buraxmaq kifayət edir. Bu üsulun daxilində hərbi müdaxilə nəzərdə tutulmadığı üçün qarşı tərəfin müqaviməti ilə qarşılaşmaqdan söhbət gedə bilməz. Axı ortada hər hansı bir “işğal” yoxdur. Bu məqama istinadən fransız tarixçisi Mark Ferro neokolonializmi “işğalsız müstəmləkəçilik” kimi tərif edir. Ferro müstəmləkə ölkələrinin müstəqillik qazanması ilə istismarın sona çatmadığını, əksinə, onun yalnız şəklini dəyişdiyini bildirir və zəngin dövlətlərin “yardım” adı altında inkişaf etməkdə olan ölkələri istismara və talan etməyə davam etdiyini müdafiə edir.

С колониализмом конечно, добро пожаловать «неоколониализм»

Резюме

Неоколониализм — это форма эксплуатации, при которой богатые страны контролируют бедные и слабые страны не с помощью прямой военной силы, как в прошлом, а скрытно с помощью экономических и политических маневров. Для этого достаточно сделать данную страну экономически самостоятельной и беспомощной. Поскольку в рамках этого метода не предусматривается военное вмешательство, не может быть и речи о встрече с сопротивлением другой стороны. В конце концов, посередине не существует «оккупации». Ссылаясь на этот момент, французский историк Марк Ферро определяет неоколониализм как «колониализм без оккупации». Ферро утверждает, что эксплуатация не закончилась с обретением независимости колониальными странами, а лишь изменила свою форму, и утверждает, что богатые страны продолжают эксплуатировать и грабить развивающиеся страны под видом «помощи».

Colonialism is over, welcome “neo-colonialism”

Summary

Neocolonialism is a form of exploitation in which rich countries control poor and weak countries not by direct military force as in the past, but covertly by economic and political maneuvers. To achieve this, it is enough to make the country in question economically self-dependent and helpless. As military intervention is not envisaged within this method, there is no question of encountering the resistance of the other side. After all, there is no "occupation" in the middle. Referring to this point, the French historian Marc Ferro defines neocolonialism as "colonialism without occupation". Ferro argues that exploitation did not end with the independence of colonial countries, but only changed its form, and argues that rich nations continue to exploit and plunder developing countries under the guise of "aid".

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Мустафазаде-Асадова Г. М.⁶¹
ИНДИЙСКИЙ ВОСТОК В ТВОРЧЕСТВЕ К. Д. БАЛЬМОНТА
(На материале цикла «Индийские травы»)

Русский символизм во многом определил и «окрасил» Серебряный век русской литературы. На наш взгляд, наиболее показательным в этом отношении представляется творчество поэта-символиста Константина Дмитриевича Бальмонта. Его интерес к Востоку нельзя обозначить какими-либо рамками: биографическими, эстетическими, мировоззренческими и т.д. Несмотря на то, что увлечение поэта Востоком не привело к созданию строгой «ориентальной» концепции, тем не менее «восточные мотивы» и образный строй прочно «обосновались» в поэтике Бальмонта, что делает его творчество яркой «страницей» в русской литературе Серебряного века.

На общей волне увлечений конца XIX в. идеями и образами Востока Бальмонт обращается к восточной религиозной традиции, что обуславливает одну из сложностей его поэтической логики. С одной стороны, само существование поэта в рамках эстетических установок символизма приводит его к «Востоку» как явлению, культивирующему интуитивные моменты в осмыслении бытийных основ мира. С другой стороны, тонко чувствующий эпоху и лично реагирующий на всякие изменения в общественном сознании, Бальмонт в своем творчестве (возможно, даже в большей мере) отдает «дань моде» на все восточное, царившей в эпоху рубежа веков.

Вопросу об ориентальных увлечениях Бальмонта в литературоведении уделяется, на наш взгляд, недостаточное внимание. Нам известны две серьезные работы, раскрывающие данную проблему с разных сторон. Влиянию индийской культуры на творчество Бальмонта посвящено исследование известного востоковеда Г. Бонгард-Левина «Индийская культура в творчестве Бальмонта» (1990), Исследовательско-биографический характер носит работа К.М. Азадовского, Е.М. Дьяконовой «Бальмонт и Япония» (1991).

Мы не ставим перед собой цели дать исчерпывающий анализ поэтической картины мира Бальмонта и раскрыть всю «восточную» тему в творчестве данного поэта. Наше исследование ограничится выявлением мотивов, которые мы относим к буддийским, попыткой объяснить их своеобразие и роль в поэтике, а также наметить контуры развития ориентальной темы у Бальмонта.

Обратимся непосредственно стихотворному циклу «Индийские травы» (1899), который своим названием отсылают к «восточной мудрости» (к восточной тематике примыкает также ещё один стихотворный цикл поэта под названием «Великое Ничто» (1900)).

Цикл «Индийские травы» состоит из восьми стихотворений «Майя», «Круговорот», «Индийский мотив», «Жизнь», «Как паук в себе рождает паутину...», «Из упанишад», «Индийский мудрец», «Молитва вечерняя», им предшествуют два эпиграфа, ориентирующие читателя на индийскую философскую традицию: первый – «То есть ты» (Основоположение индийской мудрости), второй – «Познавший сущность стал выше печали» (из высказываний Шри-Шанкара-Агария – индийского религиозного реформатора). Эпиграфами задана идейная тематика цикла, которую можно обозначить фразой «познай себя в Абсолюте и приобщись к Великому».

Учитывая широкий спектр мотивного пространства и образной системы цикла «Индийские травы», мы построим анализ на рассмотрении специфики образов и мотивов первых четырех стихотворений цикла через парадигму мотивов и образов, реализующихся в контексте творчества поэта.

В данных и в последующих стихотворениях цикла Бальмонт демонстрирует такой путь приобщения, который, на первый взгляд, почти тождествен пути освобождения души и слияния с Абсолютом (брахман) в индо-буддийской религиозной философии.

Первое стихотворение цикла имеет название «Майя», что в индийских верованиях обозначает, с одной стороны, – особую магическую силу, принадлежащую божествам, – «способность духа (брахмана) к сотворению мира, к метаморфозам, с другой стороны (и это наиболее распространенное понятие), – иллюзии» бытия; в действительности же материальный, воспринимаемый чувствами мир есть лишь греза, игра бога» (Цит. по б, с. 562). Двойственность названия определяет двуплановость смысловой организации стихотворения.

*В темной пещере задумчивый йоги,
Маг-заклинатель, бледней мертвеца,
Что-то мечтал, и властительно-строги
Были черты сверхземного лица.
Мантру читал он, святое моленье... (1, т. 1., с. 296).*

В анализируемом стихотворении Бальмонт, следуя индийской традиции, показывает начало процесса воссоединения единичного с Единым и первый шаг – погружение в себя (медитация) посредством молитвы. Особое, высокое значение придает принадлежность йога, мага-заклинателя к иному миру, к иной ступени бытия: «бледней мертвеца», «сверхземного лица»; даже само упоминание рода его занятий – йоги – свидетельство избранничества, духовной подготовленности к будущему слиянию с Брамой или Брахмой (в индо-буддизме), с Дао (в даосизме). «Необходимо «обернуть глаза зрачками в душу»: только так можно постигнуть внутреннюю сущность. В медитации, напоминающей медитацию йога, когда дыхание ритмизировано, а веки закрыты, глаза,

⁶¹ Докторант Кафедры Истории русской литературы Бакинский Государственный Университет, Азербайджан, Баку gunel.mustafazade.95@mail.ru

вместо того чтобы смотреть вовне, освещают внутреннее пространство. Таким образом происходит встреча со светом» (6, с. 352). Согласно восточной мудрости, откровение приходит внезапно, в силу этого его сравнивают со вспышкой молнии. «Так, на Будду озарение сходит в момент, находящийся вне времени, – когда на заре, после ночи, проведенной ; в медитации, он поднимает взор к небу и внезапно видит утреннюю зарю. Иными словами, состояние Будды, – того, кто освободился от всякой обусловленности, – символизируется Светом. Этот Свет описывается как «ясный», «чистый», – т.е. в нем не только нет ни следа тени, но также отсутствуют цвета и качества. Поэтому он назван «Вселенской пустотой» – это первооснова, абсолютная реальность. Осознание Вселенской пустоты описывается в упанишадах (т.е. в религиозно-философских произведениях, толкующих «сокровенное учение») как мгновенное озарение, подобное вспышке молнии. Точно так же, как ничто не предшествует внезапной вспышке, прорезающей тьму, ничто не предшествует опыту озарения; он принадлежит совершенно иному плану бытия, и потому отсутствует переход от момента, ему предшествующего, к вневременному мгновению, в которое он происходит» (6, с. 337).

Следуя индуистскому учению, Бальмонт рисует переход из одной реальности в другую (высшую) как миг («только прочел», «смерть на мгновение»), когда человек осознает истинное «я» через переживание сущности земной жизни в момент смерти:

*Тени, и люди, и боги, и звери,
Время, пространство, причина и цель.
Пышность восторга, и сумрак потери,
Смерть на мгновенье, и вновь колыбель.
Ткань без предела, картина без рамы.
Сонмы враждебных бесчисленных «я».
Мрак отпадения от вечного Браммы,
Ужас мучительный, сон бытия.* (1. т. 1., с. 296)

Мгновение «озарения», момент приближения к Абсолюту сменяется возвращением к земной реальности (*Мрак отпадения от вечного Браммы*), которая для «посвященного» воспринимается как *Ужас мучительный, сон бытия*.

Таким образом, лирический субъект стихотворения, отождествляя себя с индийским йогом, совершает круг вечного возвращения, находится в колесе существования – Сансаре. Однако его дальнейшее земное существование будет иным в силу изменения сознания: лирический герой уже «просветленный», «мудрый», узнавший уровень существования, лежащий за пределами человеческого воображения, способный снять покрывало майи путем принятия знания о вторичности земного бытия:

*«Майя! О, Майя! Лучистый обман
Жизнь – для незнающих, призрак – для йогой,
Майя – бездушный немой океан!»* (1. т. 1., с. 297)

Не случайно данные строки оформлены в виде прямой речи. Эта мысль принадлежит человеку, уже знающему, что «жизнь – лучистый обман», отсюда восприятие ее как призрака, т.е. временной категории. Бальмонт удивительно точно нашел форму для выражения столь неясного, таинственного переживания. Возможно, это объясняется не столько знанием некоторых положений восточной философии, сколько интуитивно-творческим постижением поэтом духовной сущности индо-буддийской традиции.

Бальмонт не дает психологического анализа настроения, но реализует его в символических деталях, подобранных по их эмоциональной выразительности, и в структурном принципе предложений. Так, принцип безглагольности, использование субстантивированных перечислений с многократным повторением союза "и" как нельзя более соответствуют тенденции неразличения и слитости реального и душевного (внутреннего) ряда явлений в процессе медитации. Стихотворение приобретает интонацию своеобразной молитвы. Возникает одновременное, "мгновенное" явление "действия- переживания", процесс исчезновения условностей разного рода границ, в результате чего появляется ощущение вселенского единства, космического "вселияния".

По мнению Т. Сильман, "глагол слишком дифференцирует, слишком "расставляет по местам" мир предметов и явлений" (3, с. 156), что, на наш взгляд, соответствует скорее западному образу мысли, чем восточному. Динамизм же стихотворения Бальмонта обеспечивается за счет смены картин, предметов, чувств, ассоциаций, видений. Однако употребление повторяющегося союза "и" и определений после определяемого слова создает своеобразное "возвращающееся" движение, т.е. движение по кругу, которое в поэтике Бальмонта имеет свою символику.

Интересно заметить, что по «Тибетской книге мертвых» процесс приближения к знанию через смерть помимо озарения Чистым Светом сопровождается необъяснимым страхом и гулом. Текст гласит: «Не пугайся, не страшись, не испытывай ужаса. Это сияние твоей истинной сущности. Познай его!» В это мгновение вырывается звук, будто раскаты тысячи громов, звучащих одновременно: «Это естественный звук твоего подлинного «Я». Не пугайся. Так как у тебя нет материального тела. Ни звуки, ни свет, ни видения – ничто не причинит тебе вред. Ты более не подвержен смерти. Тебе достаточно знать, что это – твои собственные мысли» (5, с. 56).

В стихотворении Бальмонта читаем:

*К самому небу возносятся горы,
Рушится с гулом утес на утес.
Топот и ропот, мольбы и укоры,
Тысячи быстрых и звонких колес.* (1. т. 1., с. 296-297)

И далее – *Скрылись видения*, т.е. произошло преодоление обусловленного земного мира (*время, пространство, причина и цель*) через преодоление эмоций (*Пышность восторга, и сумрак потери, страх*) и начало приближения к высшему знанию абсолюта. Адекватный комментарий данного эпизода требует расшифровки первоначального смысла слова «майя» – магическая сила, способность к сотворению мира.

Таким образом, таинственный духовный путь человека в стихотворении Бальмонта – это еще и путь к обретению силы, способной, подобно божеству, создать или пересоздать мир. На наш взгляд, именно такое толкование понятия «майя» наиболее близко Бальмонту как поэту-символисту, стремящемуся через поэзию реализовать свое высокое предназначение творца. Поэтому в стихотворении «Майя» вполне закономерным является мотив «горы» и «вершины» (*...между гор, на вершинах, К самому небу возносятся горы, на горных вершинах / Ветер в узорах ветвей трепетал*) (1. т. 1., с. 296) не только для обозначения «места действия», но и как символа творчества, ставшего традиционным в художественной практике Бальмонта. Достаточно вспомнить книгу его статей, имеющую название «Горные вершины» (1904), где поэт излагает свою позицию о сути художественного творчества и личности творца. Примечательно, что книге предпослан эпиграф, представляющий собой индийское изречение, выражающее идею книги: «Великие умы, как горные вершины, горят издалека». В этой же книге данный образ получает и своеобразное толкование: «Вершины творчества следуют тому же великому принципу отделения от общего, вознесения к той незримой черте, где грани стираются, куда можно войти лишь изредка, откуда видно все, личное и общее, жизнь и смерть, грани и безграничность» (1, т. 6., с. 277). Тот же символ, обозначенный словосочетанием «горные вершины», реализуется и в других стихотворениях:

*Взойди на высоту,
Побудь как луч заката,
Уйди за ту черту,
Откуда нет возврата!*
(1, т. 1., с. 308)

*И сбегая с вершины горы.
Обнимаясь в восторге едином.
Устремились в иные миры –
К отдаленным лугам и долинам*
(1, т. 1., с. 172)

В другом стихотворении из цикла "Индийские травы" – "Круговорот" – высота является атрибутом сферы инобытия "Его", т.е. Абсолюта:

*И только Он, кто всех их видит
С незримой высоты,
Кто бледной травки не обидит,
В чьем лоне я и ты, –
Лишь только Он, всегда блаженней.
Ничем не утомлен,
И жизнь с ее игрой мгновенной
Пред ним скользит, как сон.* (1, т. 1., с. 298)

Путь к "вершине" доступен и человеку (*И круг заветный мы свершаем, / Чтобы прийти к Нему*), однако для этого необходимо "чудо", равное творческому дару, который преодолевает земное бытие и приближает смертного к вечному:

*Но все они скорбят о чуде
Всем существом своим.
В оковах жизни подневольной
Запутанных миров,
Скорбят о вечности безбольной
Непреходящих снов.* (1, т. 1., с. 297)

Понимание художественного творчества как пути поэта к «Вершине», где снимаются противоречия и грани, соотносимо, с точки зрения Бальмонта, с индийским учением о достижении абсолютной реальности, лишенной всех атрибутов, всех отличий, т.к. «существуют оценки, имеющие смысл и ценность только в мире видимостей, в этой жизни, «бессмысленной», которой мы все живем, на уровне индивидуальных форм и границ. А этот уровень лишен реальности, является «иллюзорным». Следовательно, и добро и зло для того, кто сумел возвыситься над «противоположностями», суть объективные оценки, иллюзорные. Мудрый способен увидеть, как в абсолюте сходятся крайности и совпадают противоположности Ступивший на путь «спасения», стремящийся к достижению полной независимости духа должен на своем собственном опыте осуществить то «единение» противоположностей, которое являются знаком чистого духа» (6, с. 294-295).

Именно преодолению противоположностей через принятие «истины» о вторичности земной жизни по отношению к Абсолюту посвящает Бальмонт третье стихотворение цикла «Индийский мотив». В одном стихотворении поэт соединяет антиномичные образы, в которых являются ключевые категории его поэтики:

Как красный цвет небес, которые не красны – реальность и иллюзия (мечта);

*Как сны, возникшие в прозрачном свете дня – вариант (сон – явь);
Как разногласье волн, что меж: собой согласны – хаос и гармония;
Как тени дымные вокруг яркого огня – тень (тьма) – свет (огонь);
Как звук, что в слух идет, но сам себя не слышит – звук (голос) – тишина (немота);
Как на поверхности потока белизна.*

Как лотос в воздухе, растущий ото дна – верх – низ;

И как итог: Так ж:изнь с восторгами и блеском заблуж:денья Есть сновидение иного сновидения – жизнь – сон (вариант смерть)"

Следует отметить, что мифологема сна в поэзии Бальмонта включает в себя множество значений (2, с. 58-59). Нам представляется, что наиболее важным ее содержанием является понимание «сна как дара, дающего человеку возможность объять Вселенную» (2, с. 67), т.е. аналога творческого дара, в этом случае «мифологема сна может принимать и космический оттенок, например, в том случае, если она является частью мифа о творении. Так, у австралийских аборигенов существуют поверья о некоей «эпохе сновидений», которая представляет собой не временной отрезок нашей реальности, а некий параллельный мир – «священное время сновидений, являющееся источником жизни» (2, с. 59).

Уподобление жизни сну получает дальнейшее развитие в четвертом стихотворении исследуемого цикла – "Жизнь". Двойственность восприятия жизни (жизнь с восторгами и блеском заблуж:денья / Есть сновидение иного сновидения) усиливается мотивом отражения, реализующимся в принципе зеркальности:

*Жизнь – отражение лунного лика в воде,
Сфера, чей центр – повсюду, окружность – нигде,
Царственный вымысел, пропасть глухая без дна.
Вечность мгновения – миг красоты – тишина.
Жизнь – трепетание моря под властью луны,
Лотос чуть дышащий, бледный любимец волны,
Дымное облако, полное скрытых лучей,
Сон, создаваемый множеством, всех – и ничей. (6, с. 299)*

Так парадоксальность образов "центр – повсюду, окружность – нигде", "дымное облако, полное скрытых лучей", "Сон, создаваемый множеством, всех – и ничей" обуславливается свойством отражения, в котором преобразовано отражаемое путем удвоения и соединения раздвоенного, существующего порознь вне зеркального бытия.

Вряд ли корни стремления Бальмонта к «внезаходимости» по отношению к ценностным этическим и эстетическим категориям стоит искать только в индустриальном мышлении. Такой релятивизм – общая тенденция в творчестве многих «старших» символистов, истоки которой лежат в идее о сверхчеловеческой миссии творца. Важную роль в становлении данной идеологии играет идущее от концепции «всеединства» В. Соловьева представление о божественном предназначении художника как посредника между миром материальным и идеальным. Для него художественное творчество, в котором упраздняется противоречие между идеальным и чувственным, между духом и вещью, есть земное подобие творчества божественного, где снимаются всякие противоположности, и божество проявляется как начало совершенного единства (4, с. 492-493). И, конечно же, с миссией творца у символистов соотносится идея Ницше о сверхчеловеке, стоящем «по ту сторону добра и зла».

Таким образом, в стихотворениях «Майя», «Круговорот», «Индийский мотив», «Жизнь», Бальмонт, обращаясь к религиозно-философским идеям Древнего Востока и художественно переосмысливая их, предлагает поэтический вариант символистской модели «художник – творчество – искусство», реализующейся в сквозных для всего цикла мотивах и образах.

Выявление образов горы, вершины, порождающих мотивы творческого пути, жизни как сна, немоты, слепоты и тишины в стихотворениях Бальмонта «Как паук в себе рождает паутину...», «Из упанишад», «Индийский мудрец», «Молитва вечерняя», входящих в цикл «Индийские травы» станет объектом наших новых научных изысканий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бальмонт К.Д. Собрание сочинений в 7 тт. Москва: Книжный Клуб Книговек, 2010, т. 1. 504 с.; т. 6. 624 с.
2. Бурдин В.В. Мифологема сна в поэзии К.Бальмонта // Константин Бальмонт, Марина Цветаева и художественные искания XX в. Иваново, 1999, Выпуск 4. с. 58-69.
3. Сильман Т. Заметки о лирике. Ленинград: Советский писатель, 1977, 224 с.
4. Соловьев В.С. Философия искусства и литературная критика. Москва: Наука, 1991, 701 с.
5. Тибетская книга мертвых. Санкт-Петербург: Издательство Чернышова, 1992, 254 с.
6. Элиаде М. Азиатская алхимия: Избранные сочинения. Москва: Янус, 1998, 604 с.

Keywords: East, silver age, Indian East, Buddhist motifs, literature, poet, motif, image, cycle.

Ключевые слова: Восток, серебряный век, Индийский восток, буддийские мотивы, литература, поэт, мотив, образ, цикл.

SUMMARY

In particular, the orientally oriented romantic style trend turned out to be very stable in the poetry of the Silver Age. Undoubtedly, in her own way she was refracted through the prism of the modernist worldview, but her style dominant continues to be determined by the romantic type of artistic thinking. The most significant in this regard is the work of K. D. Balmont, the poet of the "older" generation of Russian symbolism.

РЕЗЮМЕ

В частности, весьма устойчивой в поэзии Серебряного века оказалась ориентально направленная романтическая стилевая тенденция. Несомненно, она по-своему преломилась сквозь призму модернистского мировосприятия, но ее стилевую доминанту продолжает определять романтический тип художественного мышления. Наиболее показательным в этом отношении представляется творчество К. Д. Бальмонта – поэта «старшего» поколения русского символизма.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ROMAN JANRI: QADININ TARİXİ VƏ SOSIAL ROLUNA BAXIŞ

Giriş. Ədəbiyyatda qadına münasibət, onun cəmiyyətlə mübarizə məsələsi geniş bir mövzudur və müxtəlif istiqamətlərdə araşdırıla bilər. Xüsusən XIX-XX əsrlərdən etibarən qadının cəmiyyətdəki roluna müxtəlif baxış bucaqları nümayiş etdirən bir çox nəsr əsərləri yazılmış və feminist təhlilə cəlb olunmuşdur. Ustalıqla qələmə alınmış roman və hekayələr qadınların mübarizəsini cəmiyyətə təqdim edib oxucularda empatiya hissini formalaşdıran vasitəyə çevrilmişdir.

Qadın obrazları üzərində tədqiqat mövzusu çox zəngin və maraqlı bir sahədir. Bu mövzuda araşdırmalar ədəbiyyatşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq, gəndərşünaslıq və sosiologiya kimi elm sahələri üzrə aparıla bilər. “İlk dəfə Qərbdə yaranmış gender tədqiqatları təkcə qadınları kişilərin hakimiyyəti altından azad etmək məqsədini güdmürdü. Bu öz hüquqlarını müdafiə etməkdə imkanları məhdud olan cəmiyyət üzvlərinin hüquqlarını, xüsusiyyətlərini, müxtəlifliyini nəzərə almağa çağıran demokratik dünyagörüşün bir növüdür” [4, s. 23].

Qadın obrazlarının cəmiyyətlə əlaqəsi ədəbiyyatda və digər sənət sahələrində tez-tez rast gəlinən mövzudur. Bu əlaqə qadınların sosial rolları, gözləntiləri, mübarizələri, nailiyyətləri kimi müxtəlif amillərlə formalaşır və onların yaşadıkları təcrübələri, çətinlikləri başa düşmək və sosial dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq baxımından önəmlidir. Məhz bu səbəblərdən tez-tez müzakirə olunan mövzulardan biri olmuşdur. Xüsusən dünya ədəbiyyatında bu mövzuya daim müraciət edilmiş, müxtəlif nəsr nümunələri çağdaş dövrdə mütləqə olunan klassik əsərlərə çevrilmişdir. Belə əsərlərdə qadın xarakterlər daha çox sosial normalara, ailə və güc münasibətlərinə, gender rollarına qarşı təsvir olunur.

İstər ailədə, istərsə də cəmiyyətdə qadınlara qarşı fiziki və mənəvi zorakılıq insan hüquqlarının tapdanmasıdır. Kasıblıq, işsizlik, sosial bərabərsizlik cəmiyyətdə gərginliyin artmasına və beləliklə, ilk növbədə, qadınlara qarşı təzyiqlərin çoxalmasına gətirib çıxarır. Qadın məsələsi tarix boyunca adətən, kişilərin üstünlüyü ilə səciyyələnir. Hələ qədim dövrlərdə kişilərin qadınlara qarşı münasibətlərini araşdırdıqda çox vaxt acınacaqlı hallara rast gəlinə bilər. Təbii ki, bütün bunlar ədəbiyyatdan da yan keçmir və xüsusən, nəsr əsərlərində öz əksini tapır. Bu məqalənin də mövzusu XXI əsr ədəbiyyatımızın diqqətəlayiq nəsr nümunələrindən olan Azər Qismətin “İlbizlər” romanındakı qadın obrazının təhlilinə həsr olunmuşdur.

Azər Qismət müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üslubu və təhkiyə tərzini tapan yazıçıdır. İstər hekayələrində, istərsə də romanlarında qadın obrazlarının cəmiyyətdəki yeri və rolu ilə bağlı maraqlı baxış tərzini təqdim etmiş, hadisələri gerçəklik payı ilə bərabər şəxsi interpretasiyasının harmoniyası ilə zənginləşdirmişdir. Təbii ki, bunların fonunda qadın obrazları da daha dolğun təsvir olunmuş, onların cəmiyyətdəki mövqeyi sözün gücü ilə şüurlara yol tapmışdır.

Araşdırmaya cəlb edilmiş “İlbizlər” romanındakı qadın obrazlarının mövcud vəziyyəti ilə müəyyən oxşarlıq təşkil edən dünya ədəbiyyatı nümunələrindən biri Marqaret Etvudun “Damazlıq qızın hekayəti” əsəridir. Romanda ölkədəki mövcud rejimin təsiri ilə qadınlar çox çətin vəziyyətlərdə qalırlar. Lakin Etvudun qadın obrazlarından fərqli olaraq, Azər Qismətin qadın qəhrəmanları passiv şəkildə mövcudluqdan daha çox mübarizlikləri ilə seçilir, fərqi olmadan, baş verən situasiyadan çıxmaq və bir növ daha yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizə aparırlar.

Yazıcının “İlbizlər” əsərində də mövzu Azərbaycanın dağ kəndlərindən birində baş verən siyasi və iqtisadi böhranların girdabında mənəvi və fiziki cəhətdən məhvə doğru sürüklənən əhalinin problemləri olsa da, hadisələrin mərkəzində qadın və onun taleyi məsələsi də durur. Yəni, müəllif öz romanında həmin dövr qadınının keçməkeşli həyat yolunu da təsvir etmiş, onların psixologiyasını incəliklərinə qədər açmışdır.

“İlbizlər” romanının əsas qadın obrazı Pəricahan

Roman canavarının meşədə qadını parçalaması xəbəri ilə başlayır. Daha sonra müəllif hadisələri iyirmi il öncəyə qaytarır – bütün əhvalatı əvvəlcədən anlatmağa başlayır. Hadisələr SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycanın dağ kəndində cərəyan edir. Burada adamlar, demək olar ki, daha çox tüfeyli həyat tərzini keçirir, işsizlik və savadsızlıq baş alıb gedir. İnsanlarda gələcəyə ümid qalmamışdır. Onlar, ümumiyyətlə, “gələcək” adlı məfhumun gələcəyindən belə şübhəlidlər: “Qadının uzağa dikilən baxışlarında nigaranlığı oxumaq yanından keçənlərə təəccüblü gəlmədi. Nigaran baxışları oxumaq üçün güzgüyə baxmağa ehtiyac qalmamışdı. Bu kəndin timsalında ölkəyə gələn günahsızlıq sindromu yaxın gələcəyə ümidləri puça çıxarır, hamıya bir vaveylə həyat yaşatdırırdı” [1, s. 4].

Müəllif onların ümitsizliklə dolu güzəranlarını ən kiçik detallarına qədər təsvir edir, qadının maddi və mənəvi vəziyyətinin hansı mərhələdə olduğunu, onun şüur axınındakı qaragüruh fikirləri oxucunun nəzərinə çatdıraraq ifadə etməyə çalışır.

Pəricahan Həşimin həyat yoldaşıdır. Həşim əlaqın, mənəviyyatın, ailə dəyərlərinin nə olduğundan tamamilə xəbərsiz, yaramaz bir obraz olaraq təsvir olunur: “... həyat yoldaşı Həşim də üstlərinə yerişən fəlakətli günlərdən çıxış yolu tapmaqdan, təsərrüfatçılıq missiyasını arvadına ötürüb rahatlanmış və onun varlığını unutmuşdu” [1, s. 6]. Bu cümlələrlə müəllif qadın obrazının mövqeyini, ərinin baxış bucağından onun həyatdakı yerini müəyyənləşdirir.

Müəllif Pəricahanın həyat yoldaşının mənəviyyatsızlığını ifadə etmək və Pəricahanın hansı daxili iztirablar içində olduğunu göstərmək üçün həm də öz qızının Həşimə nə qədər nifrət etdiyini göstərməyə çalışır: “Bu günlərdə anasına dua edir, atasından heyif çıxmaq istəyirdi ki, hərəkətlərindən utansın...” [1, s. 8]

Pəricahanın şəxsiyyət olaraq diqqət çəkən tərəflərindən biri də odur ki, o, aciz və müti xarakter olmağı aşılamır. Hər nə qədər çətin olsa da, o özü öz həyatına sahib çıxan, həyata qarşı mübarizə aparmağı bacaran qadın obrazındadır.

⁶² Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. ilaha.safarzadeh@gmail.com

Bu qədər bədbəxtliyin içində, nəhayət, maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün ona iş tapşırılır, bununla da “qadın gülümsədi ki, deyəsən, xoş günlər başlayır” [1, s. 7]. Bir milyonçuya həmişə gənc qalmaq üçün ilbiz seliyi lazım olur. Bunun üçün də ilbiz yığma işi Pəricahana həvalə edilir. O həmin gündən etibarən yaşadığı bütün çətinliklərə rəğmən meşəyə yollanır ki, ilbiz yığıb əvəzində pul əldə ələsin.

Yazıçı Kənan Hacı “Ədəbiyyat” qəzetində yayımlanmış “İlbizlər” əsəri haqqında məqaləsində romanın qadın obrazları ilə bağlı fikirlərini belə ifadə edir: “Meşə yunan mifologiyasındakı yeraltı dünya kimi əzablar məkanıdır, milyonçu Aid zavallı qadınları ora sürgün edib. Qorxu, vahimə bu qadınların bütün hüceyrələrinə yayılıb. Hələ ki, kəndi və qadınları inam ağaclarına edilən dualar qoruyur. Çarəsizliyin sınırında aclıq adlı düşməne təslim olmayan Pəricahan bu yolda ilk cığıraçanlardandır və qadınlığına rəğmən cəsarət simvoludur. Fikirdən, qüssədən yığılıb dərd yumağına dönməyə başlayan insanlar bu cəsarətin hesabına ayaqda qala bilməmişlər. İlbiz yığan qadınların sayı çoxalır. Onların həyatları güzgü kimi çiliklənilib xəzəllərin üstünə səpələnirdi. Onların iş rejimini şaxtada kömürçüxaranların ağır əməyi ilə müqayisə etmək olar” [5].

Əsərdə qorxulu məkan olaraq təsvir olunan meşə qadınların son ümid yeri kimi mənalandırılır. Pəricahan öz qızına hər gün atasına yuxu dərmanı verib tez yatırtmağı tapşırıraq meşəyə ilbiz yığmağa gedir. Onun meşəyə bu müəmmalı gedişləri bir müddət sonra kənd əhalisi arasında şübhələrə səbəb olur. Onlar bu “meşə səfərlərinin” səbəbini anlamadıqları üçün Pəricahanın oraya qeyri-əxlaqi məqsədlərlə getdiyini düşünməyə başlamışdılar. Kişilər bu söhbəti öz həyat yoldaşlarının yanında danışır, nəticədə, qadınlar Pəricahanı gizlicə izləmək qərarına gəlirlər. Pəricahan isə çətin günlərdə tapdığı bu pullu işi itirməmək üçün əvvəlcə onların yanında meşəyə nə üçün getdiyini göstərməməyə səy etsə də buna nail ola bilmir. Hətta bir növ, qadınların öz beynində qurduqları qeybətleri- onun haqqındakı əsassız şübhələri də qəbullanmış olur. Eyni zamanda bu işin öhdəsindən tək gələ bilməyəcəyini nəzərə alaraq düşünür ki, qadınlardan bir nəfər də meşəyə onunla getməlidir. Bu işə qızı Firəngizi qaçıran oğlanın anası olur. Zaman irəlilədikcə daha sonra kəndin digər qadınları da Pəricahan tərəfindən bu işə cəlb edilir. Hər gün canavarların onları parçalaması qorxusunun müşayiəti ilə meşəyə yollanır, öz qazanclarını təmin edə bilmək, həyata daha sağlam tutuna bilmək üçün ilbiz yığırdılar. Başlanğıcda qadınların nə bu işi onlara gördürən milyonçudan, nə də niyə bu ilbizləri yığırdıqlarından xəbərləri vardı. Onları tək maraqlandıran mümkün qədər çox ilbiz tapmaq və bunun müqabilində Pəricahandan daha çox pul almaq idi.

Burada təbiət öz əzəli qanunlarını dəyişmişdi. Qadınlar bir tərəfdən uşaq dünyaya gətirmək, onu böyütmək, ev idarə etmək məcburiyyətindəydisə, eyni zamanda, ailəni maddi olaraq təmin etmək də onların üzərinə düşmüşdü. İlbizyığan qadınlar artıq o həddə çatmışdılar ki, onlarda qadınlıq əlamətləri qalmamışdı. “Unudulan həm də qadınlıq əlamətlərini itirib kişiləşmələri olmuşdu. Təkcə səslərindən və qadın orqanlarından savayı. Onu da itirəydilər, canları dincələrdi ki, kişidirlər, ölənə qədər işləyib evə qazanc gətirmək bellərinin yükü, alınlarının yazısıdır. Ürəklər eyni döyünür, yeriyəndə biri digərinin xətrinə dəyməmək üçün nəfəsini ahənglə, bərabər füləyirdi...” [1, s. 111]

İlbizyığan qadınlar yaşayışlarını təmin etmək, pul qazanmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxsaqlar da, namuslu və vicdanlı olmaq kimi xarakterlər onlar üçün çox önəmlidir. “...qadınlar bu evə uşaqların gələcəyini necə qurmaq fəlsəfəsini – pulun ən vacib, ən gərəklisi dəyər ölçüsünün sübutunu gətirmişdilər. Yaşamaq istəyirsənsə, kənardan hürənlərə fikir verməyib sağlamlığından keçməlisən, yalnız namusunu itirməmək şərtiylə. Ən ağır vaxtlarda belə namusunuzu itirməyin, o sizə əmanətdir” [1, s. 245].

Pəricahanın yaşadığı kənddə qadınlar ərlərinin sərxoşluğuna, ailəyə olan hörmətsizliyinə və hətta xəyanətinə belə susqunluqla cavab vermək məcburiyyətində hiss edirlər. Çünki onlar üçün tək gerçək var: “ailə kimi qalmağ”ı sonuna qədər bacarmaq və sədaqətli olmaq. Pəricahan ərinin onu aldatmasını gözləri ilə görsə də, Həşimin sevgili münasibətində olduğu qadının ərinin xəbər tutacağı təqdirdə bunun çox pis nəticələnməyini düşündüyü üçün etiraz səsinə ucalda bilmir. Onun mübarizəsi bu mənəvi işkəncəyə dözməklə şərtləndirilməmişdi. Əslində, ona səbr etmək üçün stimül verən də varlanmaq üçün dörd əlli yapıdığı işi idi. Pəricahana elə gəlirdi ki, əgər ərinin ifşa eləsə, o, cəzalandırılacaq və nəticədə şikəst qaldığı təqdirdə ömrünün sonuna kimi onun yatağının kənarında oturub bulyon içirməli olacaqdı. Müəllif qadının təfəkküründə ona mənəvi və fiziki əzab verən ərindən ayrılmaq, müstəqil həyata başlamaq düşüncəsinin mövcud olmadığını ifadə edir. Bu evliliyi qoruyub saxlayan, qadını bütün işgəncələrə səbir göstərməyə məcbur edirdən tək səbəb cəmiyyətin qınağı deyildir, o həm də nə olursa olsun, ərinə sanki özünün bir parçası kimi baxır. Bu münasibətdən və öz həyat tərzindən usandığı zamanlarda belə onunla bir bütün olduğunun fərqi yoxdur. O, şüurlu düşüncələrin təsiri ilə fikirləşirdi ki, əgər maddi problemlərini həll edə bilsə, deməli, əriylə də münasibətləri qaydasına qoymağı bacaracaq. Bütün bunlarla bərabər eyni zamanda həyatının puç olduğunu da anlaya biləcək təfəkkürə sahibdir. Bunu Pəricahanın qızına verdiyi məsləhətlərdə də aydın duymaq olur: “Ailə həyatı qursan, beləsinə ərə getmə, qızlıq hörüklerini ağart, amma öz əlinlə öz başına daş salma” [1, s. 125].

Pəricahanın əsər boyu əri ilə dialoq quraraq bu vəziyyətə etirazını bildirdiyi müşahidə olunmur. Onun ürək yanğısı, gərgin psixoloji hallarını isə şüur axını və daxili monoloqlarındadır. “Qadınlar üçün ən uyğun dil danışmamaq və ya susmaqdır. Özlərinə görə dili tapa bilməyən qadınlar kişilərinkini işlətmək məcburiyyətindədirlər, fəqət kişilərin dili ilə öz düşüncələrini çatdırma bilməyəcəklərini bildikləri üçün susmağı üstün tuturlar” [3, s. 128].

Əsər boyu Pəricahanın “susması” da onun zəif bir xarakter olmasından deyil, bu vəziyyətdə susmağın daha məziyyətli olması ilə bağlıdır.

İlk baxışda ailə-məişət zəminində qadın qəhrəmanının başına gələnlər və yaşadığı hisslər adi görünərsə də, dərinə getdikdə aydın olur ki, əslində, bu cür qadınlar cəmiyyətin psixologiyasını formalaşdırırlar. Onlar özünəhörmət, sevgi, sədaqət, mənlilik kimi məfhumların məhz qadın hisslərinə aid olan qismini ifadə edirlər.

Bir cəmiyyətdə qadınlar güclü xarakterə, öz ayaqları üzərində dura biləcək potensiala sahib deyillərsə, o cəmiyyətdə inkişafdan, tərəqqidən söhbət gedə bilməz. “Qadının alçaldılması cəmiyyətin tənəzzülü deməkdir. Hələ qədim dövrlərdə qadının cəmiyyətdəki rolunun inkar edilməsinin nəticəsidir ki, qədim Yunan mədəniyyəti sonralar tənəzzülə uğramışdır. Məşhur utopik sosialisti Şarl Fure “Hər hansı bir cəmiyyətin inkişafı həmin cəmiyyətdə qadının vəziyyətindən asılıdır” deməkdə haqlı idi. Qadınların vəziyyəti isə tarix boyu fərəhli olmayıb. Buna səbəb əsrlər boyu qadının üzərində kişinin ağalığı, onun ictimai-iqtisadi həyatdan, cəmiyyətdən təcrid edilməsi olmuşdur” [2, s. 7].

Pəricahanı tək xoşbəxt və gələcəyə ümidli edən səbəb ilbiz toplamağı idi. O, ilbizləri görəndə bütün problemlərini, hətta ərinin, onun sevgilisini unudur, sanki yenidən həyat onun üzünə gülümsəyirdi. İlbizlər onun ən böyük inam, güman yeri olmuş, onları itirmək isə ən qorxulu kabusuna çevrilmişdi: “... bununla da qadının ağ günə çıxmaq üçün dəftərdəki ilbiz pulu cızma-qarası, hər dəfə böyük ümidlə, sevincli gözyaşlarına boğulub yenə və yenə etdiyi hesablamaları bu dünyaya gəlişindən tutmuş Həşimə ərə getməyinə qədər etdiyi səhvədən sonra növbəti dəfə qəlbini sındıracaqdı...” [1, s. 209]

Yazıçı romanda qadının həyat və taleyi məsələsini qabartmış, Pəricahan ailə naminə hər şeyə sinəyə çəksə də, içindəki səssiz üsyanın, kor ümiddən yapışmağın əzabını müəllif real boyalarla təsvir etmişdir.

Pəricahan ilbiz yığımindan əldə etdikləri pulu qadınlar arasında böləndə onlar özlərinə düşən məbləğlə razılaşmış. Nəticədə, ərləri meşəyə getmələrini qadağan etsə də, qadınların üsyanı nəticəsində fikirlərindən dönürlər. Qadınların dilindən yazılmış monoloqda onların əsərin əvvəlində Pəricahana olan münasibətləri ilə sonrakı düşüncələri arasındakı fərq açıq-aşkar görünür. Burada bir nüans da maraqlıdır ki, qadınlar artıq özlərinin bir növ “kişiləşdiklərinin” fərqi varıblar. Bunun da səbəbi ərlərinin işləməkdə və pul qazanmaqda olan səriştəsizliklərindən, başlarını boş söhbətlərə və qeybətlərə qatmaqlarından, tənbelliklərindən əlavə, məhz onlara özlərini qadın kimi hiss etməkdə yerinə, bunu daha çox gedib əcnəbi qadınlar üçün etməkləri diqqətçəkəndir. Heç də təsadüfi deyil ki, Pəricahanın əri Həşimin sevgili münasibətində olduğu Klavdiya da əcnəbi qadındır.

Əsərdə hər nə qədər ərinin Pəricahana xəyanəti və yaramaz bir adam olması vurğulansa da, qadını daim sadıq, qayğıkeş və qızına da atasına qarşı hörmətsizlik etməməyi dönə-dönə tövsiyə edən qadın – həyat yoldaşı obrazında görürük. Əsər Pəricahanın vaxtaşırı məyusluqları, sevincləri, həyata ümidləri, çarəsiz halları, fədakarlıqları, öz həqiqətləri və yanılmaları ilə müşayiət olunur.

Romanın sonunda göstərilir ki, Pəricahan və xəstə əri sağdır, roman boyu sözü gedən - əhəlinin narahatlığına səbəb olan stansiya artıq bağlanmış, qızları evlənmiş, nəvələri ilə onu görməyə gələcək. Qonşular isə keçmişdə kəndi aclıqdan xilas elədiyi üçün qadına- Pəricahana minnətdardırlar. Pəricahan obrazı güclülük, hər vəziyyətdə özünü sübut etməyi bacaran, çıxış yolu tapan ləyaqətli qadın obrazları sırasındadır. O, bütövlükdə mübariz qadın obrazı kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəticə. Ədəbiyyat tarix boyu müxtəlif qadın xarakterlərinin dərin və təsirli portretlərini təklif etmişdir. Bu qəbildən olan əsərlərin mərkəzində qadın obrazları yer alır, müxtəlif cəmiyyət qanunları və rejimlər daxilində onların taleləri əsas mövzulardan birinə çevrilir. Qadının tarixdəki rolu, cəmiyyətdəki yeri, cəmiyyətin qadına münasibəti ədəbiyyatın əzəli mövzularından hesab olunur. Cəmiyyətin strukturunda gedən mürəkkəb təkamül prosesi fonunda yaradılan qadın xarakterlərinin təhlili estetik hadisə kimi böyük maraq doğurur. Çağdaş Azərbaycan romanlarının da bu baxımdan daha geniş tədqiqatı, fikrimizcə, ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran məsələlərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azər Qismət. İlbizlər. Bakı: Pergament, 2021, 462 s.
2. Sabir Gəncəli. Qadın, gözəllik, ülvyyə. Bakı: Azərbaycan, 2001, 335 s.
3. Eunkyung Oh. Türkiyə və Koreya romanlarında qadın. Bakı: Nurlar, 2020, türkcədən çevirən Aygün Ali.
4. Qafarova S. Gender və Filologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2009. 144 s.
5. <https://edebyyat.az/edeby-tenqid/1820-kenan-haci-edebyyatimizda-ilbiz-obrazi-azer-qismetin-ibizler-romani-uzerine-notlar.html>

Açar sözlər: qadın, obraz, cəmiyyət, ədəbiyyat, roman

Ключевые слова: женщина, образ, общество, литература, роман

Key words: woman, character, society, literature, novel

Roman janrı: qadının tarixi və sosial roluna baxış

Xülasə

Məqalə çağdaş Azərbaycan yazıçılarından biri Azər Qismətin “İlbizlər” romanında yer alan qadın obrazların, xüsusən də Pəricahan xarakterinin təhlilinə həsr olunub. Müəllifin əsəri araşdırmaya cəlb edilərək oradakı obrazların təmsalında qadının daşlaşmış cəmiyyət qanunları ilə mübarizəsi, onun tarixi və sosial roluna baxış məsələləri tədqiq olunur. Göstərilir ki, ədəbiyyat qədim dövrlərdən bu günədək insan hissələrinin öyrənilməsində, oxucularda empatiya qabiliyyətinin formalaşdırılması inkişaf etməsində, əzilən, mənəvi və fiziki istismara məruz qalan təbəqənin səsinin cəmiyyətə bəyan edilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, taleyüklü məsələləri gündəmə gətirərək problemlərin həll olunmasına müvəffəq olmaq yolunda addımlar atılmasına nail ola bilmişdir. Yazıçının bu romanı da qadının güclü, təsirli, müstəqil ola biləcəyini göstərməklə gender bərabərliyi uğrunda mübarizəyə də təkan vermək iqtidarındadır.

Жанр романа: обзор исторической и социальной роли женщины

Резюме

Статья посвящена анализу женских персонажей, в частности персонажа Париджахан, в романе «Улитки» одного из современных азербайджанских писателей Азера Кисмета. Исследованию привлечено авторское творчество, на примере героев которого изучается борьба женщины с окаменевшими законами общества,

историческая и социальная роль женщины. Показано, что литература с древнейших времен до наших дней имела большое значение в изучении человеческих чувств, в формировании и развитии способности читателя сопереживать, в возведении голосу угнетенного, морально и физически эксплуатируемого класса перед обществом, поднимая судьбоносные проблемы и предпринимая шаги по их успешному решению. Этот роман писателя также способен стимулировать борьбу за гендерное равенство, показывая, что женщина может быть сильной, влиятельной, независимой.

Novel genre: overview of the historical and social role of women

Abstract

The article is devoted to the analysis of female characters, in particular the character of Paridjahan, in the novel "Snails" by one of the modern Azerbaijani writers Azer Kismet. The study involves the author's work, on the example of whose heroes the struggle of a woman with the petrified laws of society, the historical and social role of a woman are studied. It is shown that literature from ancient times to the present day has been of great importance in the study of human feelings, in the formation and development of the reader's ability to empathize, in proclaiming the voice of the oppressed, morally and physically exploited class before society, raising fateful problems and taking steps to successfully solve them. This novel by the writer is also able to stimulate the struggle for gender equality, showing that a woman can be strong, influential, independent.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

**XIX ƏSR AZƏRBAYCAN QƏZƏLİNDƏ YENİ ÜSLUB:
MAARİFÇİ VƏ SATİRİK ŞEİRİN İNKİŞAFI**

Giriş. Azərbaycan klassik şeirinin əsas qəhrəmanı əsasən ilahi məhəbbətlə sevən aşıqdır. Onun sevgilisi də əsasən mücərrəd varlıq olur və tədqiqatçı özünün də dünyagörüşü və bilik dairəsi çərçivəsində bu mücərrədliyi özünəməxsus şəkildə “konkretləşdirir”. Lakin artıq “*XIX əsr şairlərinin ictimai məzmunlu örnəklərində lirik qəhrəman-həyatsevər aşiq öz yerini aqil və mütəfəkkir arifə tərk edir və ideya mübarizəsində başlıca olaraq iki surətlə qarşılaşırdı: onlardan biri zahid, ikincisi isə vaiz idi. Lirik konflikt həmişə bu surətlər arasında davam edən ideya mübarizələri üzərində qurulurdu*” (1,s. 288).

*Vaizin haqqında mən meyxanədə etdim dua,
Var ümidim kim, daxi gəlməz səlamət məscidə.
Seyyida, bu zahidi məsciddən ixrac eyləyin
Kim, salib bayquş tək asari-şəamət məscidə.* (8,s.550)

Seyid Əzim Şirvaninin bir qəzəlindən misal gətirdiyimiz bu parça ümumən XIX əsr lirik şeirində aparıcı motivlərdən biri idi.

Əsas hissə. XIX əsr poeziyasında maarifçilik ideyalarının təbliği də mühüm yer tuturdu. Bu baxımdan Seyid Əzim Şirvaninin fəaliyyəti xüsusilə səciyyəvi idi. O, həm şair, həm yeni tipli məktəbin təşkilatçısı, pedaqoq və müəllim, həm mətbuat xadimi, həm də humanist və beynəlmiləlçi, rus dili və mədəniyyətinin ehtiraslı təbliğçisi kimi fəaliyyət göstərirdi. “*Demə ol kafər, ol müsəlmandır, Hər kimin elmi var, o insandır*” – deyən Seyid Əzim Şirvani şeirdə Zakir və Sabir qütblərini birləşdirən bir körpü idi. Məlumdur ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həm də maarifçilik əsri kimi səciyyələndirilir. Yeni məktəb, yeni teatr, yeni mətbuat bütünlükdə bədii fikrin-ədəbiyyatın ümumi istiqamətini müəyyənləşdirməyə başlamışdı. Bu özünü lirik şeirdə daha çox hiss etdirirdi.

Təbii ki, ictimai-siyasi həyatda baş verən bu hadisələr, mədəni yüksəliş şairlərin yaradıcılığına təsirsiz qalmırdı. Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan maarifçiliyinin poeziyada təcəssümü idi. Ömrünün son illərində o, qəzəl-qəsidənin klassik, ənənəvi məzmunundan uzaqlaşmış və maarifçiliyi təbliğ etməyə başlamışdı. Bunun özü ədəbi novatorluq idi. Seyid Əzim xalqın düşər olduğu bəla və bədbəxtliklərin səbəbini cəhalətdə, dini xurafatda, elmsizlikdə, nadanlıqda, insanların müasir həyatın tələblərindən uzaq düşməyində görürdü.

*Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə.
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamunun sözləri tamam yalan;
Əlli min süxtə, əlli min sail,
Əlli min hoqqabazi-naqabil.
Hamunun fikri xəlqi soymaqdur,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdur.* (9,s.117-118)

Professor Xeyrulla Məmmədov haqlı olaraq yazırdı ki: “*XIX əsrin 70-ci illərində Seyid Əzim Şirvaninin simasında Azərbaycanda maarifçi realist şeir məktəbi formalaşdı*” (Məmmədov, 1990: 9). Heç şübhəsiz, maarifçi-realist şeirin yaranmasıyla Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf Bəy Vəzirov, Həsən Bəy Zərdabi Seyid Əzim Şirvani, Əhsənül-Qəvaid, Ə.Gorani kimi ziyalıların və dövrün ən qabaqçıl ictimai-ədəbi qüvvələrini öz başına toplayan “Əkinçi” qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Bu qəzətdə realizm, sosial satira, milli-demokratik dəyər və ənənələrə sadiqlik, elmin və maarifin təbliği əsas yer tuturdu. Burada mühüm bir məqamı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır: XIX əsrin səksəninci-doxsanıncı illərində maarifçi-realist şeirdə “Gülüstan” və “Zinətül-məcalis” dövrünün keçdiyi, artıq nəzirəçiliyə, təqlidçiliyə ciddi əhəmiyyət verilmədiyi açıq-aydın hiss olunurdu.

Məlumdur ki, Azərbaycanda maarifçilik ideyaları ilkin olaraq XIX əsrin 30-40-cı illərində təzahür etmiş, milli ictimai, siyasi, ideoloji bir sistem və cərəyan kimi formalaşmağa başlamışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun çoxcəhətli yaradıcılığında ifadə olunan maarifçilik sonralar Mirzə Fətəli Axundzadənin təmsalında öz zirvə mərhələsinə qalxmışdır. Axundzadənin dramaturgiyası, nəsr və fəlsəfi publisistikası maarifçiliyin Şərq və Azərbaycan tipini müəyyənləşdirir. XIX əsrdə Axundzadənin maarifçilik təlimi demək olar ki, bütün poeziyaya təsirsiz qalmamışdır. Beləliklə, lirik şeirdə klassik ənənələrlə yanaşı, yeni-maarifçi xətt yanaşı addımlamağa başlamış, tədricən yenilikçi maarifçilik ideyaları şeirdə ön plana keçmişdir. Lirik şeirdə maarifçiliyin təzahürü əsasən iki istiqamətdə diqqəti cəlb edirdi. 1) Elmin, maarifin təbliği 2) Satirik şeir yolu ilə maarifçiliyin inkişafına mane olan mənfi hallara qarşı tənqidi münasibət. Gətirilən lirik şeir nümunələri də bu fikri bir daha təsdiq edir. Məsələn, Seyid Əzim Şirvani oğluna nəsihətlə yazdığı şeirlərində açıqdan-açığa elmi, maarifi, təhsili təbliğ edir və yazırdı:

*Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid,
Qönçeyi-növrəsdeyi-Seyyid,
Üləmə haqqını rıayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl!*

⁶³ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, ilahiyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26. e-mail: garibekrem@hotmail.com

*Alimə kim ki, eyləməz hörmət
O deyildir peyğəmbərə ümmət.
Sənə hər kimsə elm edər təlim,
Ona vacibdir eyləmək təzim.
Harda görsən, ona səlam eylə,
Baş əyib qul tək ehtiram eylə. (10,s.44-45)*

Bakıda fəaliyyət göstərən ədəbi məclisin üzvü Əbdülxalıq Yusif isə sanki Seyid Əzim Şirvaninin insanlığın mahiyyəti ağıl və kamalda, elm və maarifdədir fikrinə səs verib deyirdi:

*Hər kəsdə kəmal olmasa ürəfanlığa dair,
Nitq edə gərək bisəri samanlığa dair.
Bidanüşü ürəfan necə hikmətdən urar dəm,
Ta olmasa xasiyyəti loğmanlığa dair. (6,s.388-389)*

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeir qədim köklərə malikdir. Lakin satirik şeir XIX əsrdə daha qüvvətli şəkildə meydana çıxmış (Qasım Bəy Zakiri, Baba bəy Şakirin, Mirzə İsmayıl Qasirin və Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığı timsalında), XX əsrin əvvəllərində isə Mirzə Ələkbər Sabir və mollanəsrəddinçi şairlərin yaradıcılığı ilə zirvəyə qalxmışdır. Satirik şeir o zaman poeziyada aparıcılıq missiyasına malik olur ki, cəmiyyətdə, ictimai həyatda xaos və hərcmərclik həddini aşır, varlı-yoxsul qütbləşməsi və qarşıdurması konflikt həddinə çatır. XX əsrin əvvəllərində belə bir reallıq öz kulminasiya nöqtəsinə gəlib yetişmişdi. Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Əli Möcüz, Məmməd Səid Ordubadi, Bayraməli Abbaszadə, Səməd Mənsur, Cəfər Cabbarlı, Əlabbas Müznib kimi şairlərin yaradıcılığında satirik şeirin öncül mövqə qazanması da məhz bu amillə bağlıdır. Heç şübhəsiz, burada ilk növbədə Mirzə Ələkbər Sabirin satirası öz təsir gücü və ideya-məzmun, sənətkarlıq vüsəti ilə birincidir. Yaşar Qarayev yazır: “*Sabir bütünlüklə bizim milli poeziyanın simvolu olan sənətkardır. Yeni dövrdə öz ən yaxşı təəcəssümünü tənqidi realistlərin simasında tapan yazıçı-vətəndaş tipinin, mənəvi intibah, milli qürur və bəşəri vicdan təəcəssümü olan sənət və sənətkar tipinin yeni təzahürü və həqiqi davamıdır*” (2,s.214).

Yaşar Qarayev Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında klassik poeziya ənənələrinin davam və inkişaf etdirildiyini də nəzərə çarpdırır. Onun fikrincə, poeziya tariximizdə Vaqif və Füzulinin timsalında davam edən iki müxtəlif üslubi istiqaməti üzvi vəhdətdə Sabir birləşdirir; Vaqif sadəliyi, Cəlil Məmmədquluzadənin demokratizmi, Füzuli psixologizmi, Nizami epizmi – hamısı Sabirdə sintez təşkil edir.

Mirzə Ələkbər Sabir məşhur satiralarını yazmamışdan öncə qəzəl janrında gözəl nümunələr yaratmışdı. Həm də bu qəzəllər orijinallığı ilə seçilirdi, Füzulidən və Seyid Əzimdən ustalıqla bəhrələnən Sabir qəzəldə də öz şairlik məharətini sübut edə bilirdi:

*İstəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın,-
Ol qədər cövr et mənə, ah etmək imkan olmasın!
... Sabira, ümmidi-vəsl ilə qəmi-hicranə döz,
Hansı bir müşgüldü kim, səbr ilə asan olmasın?! (4,s.371)*

Əlbəttə, qəzəl səpkisində məharətlə şeirlər yazsa da, bu əsərlər Sabiri mənəvi cəhətdən təmin etməmiş, o, tamam başqa ruhlu, müasir və kəsərli şeirlər qələmə almış və beləliklə, satirada öz şairlik istedadını daha parlaq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Lakin hər hansı bir satirik şairin yaradıcılığında da lirika, lirik hissələr, duyğular öz ifadəsini tapır. Sabir özünə “Ağlar-güləyən” təxəllüsünü təsadüfən seçməmişdi və onun şeirlərində öldürücü, ifşəedici gülüşlə yanaşı, lirik hissələr də diqqəti cəlb edir. Daha doğrusu, lirik çalar onun həm satiralarında boy göstərir, həm də elə şeirləri var ki, onları sırf lirik şeir adlandırma bilərik. Daha doğrusu, Sabirin elə şeirləri var ki, orada romantika ilə realizm vəhdət təşkil edir.

*Bu çərxi-sitəmkarın aman məscərəsindən!
Bais, balan ölsün!
Baxmış bu müsəlmanlara qəm pəncərəsindən,
Çərxin üzü dönsün!
Əvvəl bu fələk cümlədən əymişdi damağı,
Qəm kasəsi daşdı.
Axırda bizim başımıza vurdu çanağı. (4,s.30)*

Görkəmli sabirşünas, professor Cəfər Xəndan bu şeir haqqında yazır: “*Bu misralarda satira nə qədər qüvvətli olsa da, xəyal zəif deyildir, əksinə, “çərxi-sitəmkarın aman məscərəsindən!” misrası ilə yanaşı, xəyalı təsəvvür etdikcə, biz dərdləndən, coşan, fəryad edən qəhrəmanın xəyalını duyur, onun həyatla bağlanan qanadlarını görürük. Bu bağlılıq o qədər möhkəmdir ki, biz sanki, satiranı oxuduqca mövhumi məfhum olan fələyi yaddan çıxarır, şikayət obyektini real həyatda axtarır, beləliklə də, fələyin bir vasitə kimi istifadə olunduğuna bir daha inanırıq. ...Hiss olunur ki, şair təkcə tipin həyəcanlarını verməklə qalmır, öz hiss-həyəcanlarını da ifadə etmək istəyir*” (Xəndan, 1962: 361).

Sabirin emosiya, hiss və həyəcanla qələmə alınmış, tənqidi satiranın zirvəsi sayılan biləcək “Neylərdin, ilahi?!” şeiri lirik duyğulardan xali deyildir. Bu şeirdə dövrandan, zəmanədən, ictimai həyatdan narazılıq o qədər qüvvətlidir ki, onu bir satirik şairin fəryadı, Allaha, onun yaratdıqlarına etirazı kimi anlayırıq.

*Daş qəbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!*

*Artıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,
Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?! (5,s.145)*

Bu şeirdə hiss-həyəcan yüksək intonasiya ilə müşayiət olunur. Şair sidqü səfası olan dövrünün gözəlliyini təsdiq edir, amma eyni zamanda, həmin dövrünün varlığını inkar edir.

Yaşar Qarayev “Sabir və klassik ədəbiyyat” mövzusunun şərh edərkən Sabirlə Füzuli arasında bağlılığı “Füzuli sənətinin kamilliyinə qayıtmaq mənasında Füzulinin böyüklüyünə qayıtmaq dövrü, tamamilə yeni tərkibdə, yeni nisbət və keyfiyyətdə Füzuli ilə qaynayıb-qarışmaq və sintez dövrü” kimi səciyyələndirir. “Sabir ilk dəfə olaraq poeziyada Füzuli orbitini və Füzulinin peyklərinin orbitini bir-birindən ən qəti şəkildə fərqləndirdi. Sabir təqlidçi şeirin qəhrəmanına, mövzu və motivlərinə nəinki bütün yaradıcılığı ilə güldü, ona ayrıca parodiya da həsr etdi (“Ey alnın ay, üzün günəş, qaşların kaman”), saf, xalis Füzuli sənətinin ideya-forma sərvətindən isə bəhrələndi” (2,s.228).

Sabirin bir sıra satıraları Füzuliyə nəzirə-parodiya şəkildə yazılmışdır. Ümumiyyətlə, lirik şeirlərə nəzirə yazmaq ənənəsi bizim poeziyada orta əsrlərdən başlanır. Lakin Sabirdə nəzirə-parodiya tamamilə başqa mənə daşıyır. Füzulidə lirik qəhrəmanın öz sevgilisinə olan dərin hissi-həyəcanı Sabirdə satirik qəhrəmanın tendensiyalı neqativ münasibəti əvəz edir. “Ah eylədiyim sərvə-xuramanın üçündür, Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür” – Füzulinin bu qəzəli aşiqin gözələ pərəstiş hissini ifadə edir. Sabirdə isə:

*Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhvəyi-fincanın üçündür.
Sərgəştəliyim xərməni-buğdalar ucundan,
Aşüftəliyim sərvəti samanım üçündür. (4, s.37)*

Bu nəzirədə təsvir olunan “qəhrəmanın” qarınqulu, yemək düşgünü olduğu bəlli olur. Onun bütün niyyəti, arzusu məhz həmin məqsədə yönəlib. Füzulinin “Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək, Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək” qəzəli də yenə aşiqin gözələ pərəstişindən, onun uğrunda çəkdiyi əzablardan bəhs edir. Sabirin bu qəzələ yazdığı nəzirə-parodiyada isə şair qoçuların həyat tərzini, mənasız məşğuliyyətini bəyan edir:

*Könlüm bulanır kuçədə cövlanını görcək,
Nitqim tutulur hərəvü hədyanını görcək.
Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,
Qəlbim alışır bəldəki patranını görcək.
Baxdıqca revelverinə əndamım olur süst,
Bağrım yarılır xəncəri-bürəni görcək. (4,s.37)*

Yaşar Qarayev yazır: “Əlbəttə, romantik Füzuli lirikasının özünü də hər şansı konkretlik və təfəsilatdan, “məişət ünsüründən” məhrum hesab etmək doğru deyildir: daxili gözəlliyin, iztirabın və hissiyyatın sənədləridir Füzuli qəzəli! Sabiri fərqləndirən obyektiv realizm isə daha çox tendensiyanın məzmununda və istiqamətində meydana çıxır. Əsas qəhrəmanın daxili-mənəvi aləminə gəldikdə, o, Sabirdə də (Füzulidə olduğu kimi) “subyektiv aləmdir”: öz arzusu-niyyəti, dərdi-kədəri, hissi-həyəcanı, azarı-“nasazlığı” ilə birlikdə görünən – Füzulidə aşiqin, Sabirdə baqqalın, məşədinin obrazıdır” (2,s.230).

Nəticə. Beləliklə, artıq XX əsrin əvvəllərində (1905-1920) poeziyamızda lirik şeirin realist və romantik qolları müvazi şəkildə inkişaf edirdi. Realist qanadı təbii ki, Sabir və “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplaşan şairlər təmsil edirdilər. Onların yaradıcılığında satirik şeirlər əsas yer tuturdu. Mirzə Ələkbər Sabirin realist-satirik şeir istiqamətini təyin etməsi, daha doğrusu, poeziyada Sabir təsirinin funksional rolu mühüm idi. Romantik şeir qanadını isə Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət təmsil edirdilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / baş red. şurası sədri M.Kərimov – Bakı: Elm, – 2011. – c.4. – 856 s.
2. Qarayev, Y. Realizm: sənət və həqiqət / Y.Qarayev. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 255 s.
3. Xəndan, C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri / C.Xəndan. – Bakı: Azərşəf, – 1962. – 434 s.
4. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə / tərt. ed. M.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 556 s.
5. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə: [2 cildə] / tərt. ed. M.Məmmədov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – c.1. – 480 s.
6. Poetik məclislər. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığından nümunələr / tərt. ed. N.Qarayev. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 525 s.
7. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. və ön söz.X.Məmmədov – Bakı: Maarif, – 1990. – 224 s.
8. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri: [3 cildə] / tərt.ed. S.Rüstəm – Bakı: EA nəşriyyatı, – 1967. – c.1. – 740 s.
9. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri: [3 cildə] / tərt.ed. S.Rüstəm – Bakı: EA nəşriyyatı, – 1969. – c.2. – 650 s.
10. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri / ön söz, tərtib, lüğət və şəhrlər. X. Məmmədov – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1990. – 224 s.

Açar sözlər: şeir, klassik ənənə, yeni üslub, qəzəl, satirik məzmun.

Keywords: poetry, classical tradition, new style, ghazal, satirical content.

Ключевые слова: поэзия, классическая традиция, новый стиль, газель, сатирическое содержание.

Xülasə

XIX əsr poeziyasında satirik üslub getdikcə əsas üslublardan birinə çevrilirdi. Baba bəy Şakirin, Mirzə Baxış Nadimin və Qasım bəy Zəkirin yaradıcılığında satira həlledici rol oynayırdı. Onların satirik şeirlərində poeziyanın real gerçəkliklə, dövrün mühüm ictimai-siyasi məsələləri ilə bağlılığı xüsusilə diqqəti cəlb edirdi.

XIX əsrin birinci yarısında olduğu kimi, ikinci yarısında da ədəbi məclislərdə həm klassik poeziya ənənələrinə üz tutulur, həm də folklor üslubunda yazılan şeirlərə müraciət olunurdu. Məhəbbət və gözəlliyin tərənnümü hər iki üslubda

yazan şairlərin yaradıcılığında əsas yer tuturdu. Bununla yanaşı, ictimai motivlər də diqqəti cəlb edirdi. Lirik şeirdə sosial ziddiyyətlər, həyatın təzadları, dövrandan, zəmanədən şikayət, zülm və haqsızlığın tənqidi də şeirlərə yol tapırdı.

Məqalədə sözügedən dövrdə poeziyada bu tənqidin təzahür şəkilləri, maarifçi və satirik şeirin inkişafı prinsipləri araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilmişdir.

NEW STYLE IN 19TH CENTURY AZERBAIJANI GHAZAL: DEVELOPMENT OF EDUCATION AND SATIRICAL POETRY

Summary

The satirical style gradually became one of the main styles in the poetry of the 11th century. Satire played a decisive role in the works of Baba Bey Shakir, Mirza Bakhish Nadim and Gasim Bey Zakir. In their satirical poems, attracted attention the connection of poetry with real reality and important social and political issues of the time.

As in the first half of the 19th century, in the second half of the literary gatherings, were used both classical poetry traditions and folk poems. The singing of love and beauty got an important place in the works of poets who wrote in both styles. At the same time, social motives also attracted attention. In lyric poetry, social contradictions, contrasts of life, complaints about the era, criticism of oppression and injustice found their way into the poems.

In the article, the manifestations of this criticism in the poetry of the mentioned period, the principles of the development of enlightened and satirical poetry were examined. During the research was used the comparative-historical method.

НОВЫЙ СТИЛЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГАЗЕЛИ XIX ВЕКА: РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И САТИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

Сатирический стиль постепенно стал одним из основных стилей поэзии XIX века. Сатира сыграла решающую роль в творчестве Баба-бея Шакира, Мирзы Бахиша Надимина и Гасым-бея Закира. В их сатирических стихах обращала на себя внимание связь поэзии с реальной действительностью и важными общественно-политическими проблемами того времени.

Как и в первой половине XIX века, во второй половине литературных собраний использовались как классические поэтические традиции, так и народные стихи. Воспевание любви и красоты занимало центральное место в творчестве поэтов, писавших в обоих стилях. При этом обращали на себя внимание и социальные мотивы. В лирике нашли свое отражение в стихах социальные противоречия, контрасты жизни, жалобы на эпоху, критика угнетения и несправедливости.

В статье рассмотрены проявления этой критики в поэзии указанного периода, принципы развития просвещенной и сатирической поэзии. В ходе исследования использовался сравнительно-исторический метод.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

TÜRK EPİK TƏFƏKKÜRÜNDƏ ADVERMƏ RİTUAL MƏRASİMLƏRİNİN MİFOLOJİ – DİNİ QAYNAQLARI

Giriş. Dünya xalqlarının mifik təfəkkürünə görə, hər bir şəxsin və əşyanın adının olması onun mövcudluğunun əsas göstəricisidir. Şumer miflərinə görə, yaranışda əvvəlcə heç nəyin adı olmamış, sonradan müdriklik və Su Tanrısı Enki hər şeyə ad vermiş və dünya yaranmışdı. Mənbələrə görə, kainat adlandırma (nominasiya) yolu ilə yaradılmışdır. Həmin lal və səssiz olan, nə yer, nə də göy yox ikən başdan-başa sular aləmindən ibarət sonu olmayan bu dünya adlandırılaraq, yəni sözlə mənalandırılaraq yaradılmışdı. Çünki adı olmayanın özü də mövcud sayılmırdı [2, s. 14]. Beləliklə, ad mifoloji düşüncədə başlanğıcı olan mənəli edən və bu baxımdan mövcudluğu da şərtləndirəndir [11]. Türk xalqlarının mifik düşüncəsində ailə dəyərlərinin kontekstində nəsilartırma, övladın dünyaya gəlişini şərtləndirən amillər, o cümlədən doğulan uşağa ad verilməsi mərasim sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Həmin dövrlərdə verilən adlar təsadüfdən yaranmamış, hər bir adın mifik və real mahiyyəti əsas götürülmüşdür. Mifik düşüncədə ərənin ad alması onun sanki "yenidən doğulması" kimi qəbul edilirdi [12]. Qədim türk cəmiyyətində hər bir şəxsin yeri yaşı, statusu və cinsindən asılı olaraq müəyyən edilirdi. Hər bir fərd təbiətin, başqa tayfaların hücum təhlükəsi ilə üzbuəz qaldıqda yalnız güc-qüvvət sayəsində yaşamağın mümkünlüyünü dərk etdiyindən baş kəsib, qan tökmək köçəri qövmünün yaşayış qanununa çevrilmişdi.

Əsas hissə. Türk etnik-mədəni ənənəsində etnoqrafik cəhətdən adqoyma mərasimi "Kitabi-Dədə Qorqud" oğuznamələrində baş kəsib, qan tökməklə əlaqəli şəkildə təqdim olunur. Oğuz cəmiyyəti üçün adqoymanın vacib şərti cəngavərliklə yanaşı ərənin ictimai fərd kimi tanınmasıdır. Oğuzda yay çəkməyən, ox atmayan, bir sözlə, hər bən sənətinə yiyələnməyən gənc igid sayılır. Oğuz eli, hətta valideyn belə övladı ilə öyünür. "Qazan xanın oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu" boyda Uruz atasının ona baxıb ağlamasının səbəbini soruşduqda Qazan xan oğluna deyir: "...On altı yaş yaşladın, bir gün ola, düşəm öləm, sən qalasan, yay çəkmədin, ox atmadın, baş kəsmədin, qan tökmədin, qanlı Oğuz içində çöldi almadın... Yarınkı gün zaman dönüb, bən ölib sən qalı tacım – taxtım sana vermiyələr, -deyü sonımı andım, ağladım, oğul!" – dedi" [6, s. 68-69]... Yəni, oğuz cəmiyyətində igid yalnız baş kəsib, qan tökmək sayəsində ad alıb, cəmiyyət və hakimiyyət strukturunda yer tuta bilərdi. "Dədə Qorqud" un bir neçə boyunda buna bilavasitə işarə vardır. "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda deyilir: "...Məgər xanım, genə bir gün bəgləri basub oturacaq Tərs Uzamış deərlərdi, Oğuzda bir yigit vardı, aydır: "Mərə, Uşun qoca oğlu, bu oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılıncilə, ətməgilə alıbdur. Mərə, sən başımı kəsdin, qanımı tökdün, acımı toyurdun, yalincığımı tonatdın! – dedi. Əgrək aydır: "Mərə Tars Uzamış, baş kasüb-qan tökmək hünərimdir?" dedi: "Bəli, hünərdir ya!"... [6, s. 110]. Dastanda "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda da baş kəsib, qan tökmək yolu ilə ad almağa birbaşa işarə vardır: "Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə, ad qomazlardı" [6, s. 53]. "Dədə Qorqud" dastanında adqoyma missiyasını ruhlar aləmi ilə bağlı olan Qorqud Ata yerinə yetirir. Deməli, advermə funksiyasını ilk vaxtlar yerinə yetirən tayfa ağsaqqalları, şamanlar, həm də kultun icraçılarıdır. Bu ənənə qəbilə quruluşunun ən qədim görüşlərlə, advermə funksiyasının yalnız qəbilənin hüququna daxil olduğu dövrlə bağlıdır. Dastanın boylarından göründüyü kimi, qəhrəman öz hünəri, bacarığı və döyüşkənliyi ilə ad ala bilər. Mənbələrə görə, Türk xalqlarının əksəriyyətində, o cümlədən oğuzlarda övlada iki ad verilirdi. Ümumiyyətlə, ilk ad uşağa ata-ananın, yaxın qohumların arzu və istəyi ilə qoyulurdusa, əsl ad - ikinci ad fərdin cəmiyyətdəki fəaliyyəti, şücaəti, qəhrəmanlığı müqabilində verilirdi. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından aydın olur ki, oğuz igidləri əsl adlarını döyüşlərdə şücaətlərinə görə qazanırlar, ailədə ona xitab edilən isim isə gerçək ad sayılmırdı. Qəhrəmanın adını bilməklə onun kimliyini müəyyən etmək mümkündür. Qəhrəmanların müəyyən cəngavərlik dəyərlərini qazanmasını fəvqəltəbii aləmlə bağlı olan Dədə Qorqud təqdir edir. Advermə motivinin magik mifoloji səviyyəsini şamançılıqla bağlayan alimlərin fikrincə, vergi alan adamın mərasimdən sonra ad alıb şaman olması, dastanda qəhrəmanın yeni status qazanması ilə üst-üstə düşür. Bu, oğuz igidlərinin - Buğacın, Beyrəyin və Basatın Bayandır xanla xanın divanında tutduqları yer ilə təsdiqlənir. "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək" boyunun adqoyma ilə bağlı hissəsində Dədə Qorqud deyir: "...Sən oğlunu "Bamsam"deyü oxsarsan; bunun adı Boz aygırlıq Bamsı Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün – dedi" [6, s. 54]. Dədə Qorqud burada igidin sonrakı taleyinə təsir edən adı verir, hətta onun atının rəngini də təyin edir. Dastan mətninə görə, adqoyma dastanın üç boyunda – I, III və VII oğuznamədə həyata keçir. Advermənin Dədə Qorqud tərəfindən keşirilməsi də təsadüfi olmamışdır. Belə ki, dastanda "Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun" ifadəsi adın Tanrı tərəfindən verilməsi və ruhlar dünyası ilə bağlı olan qam-ozan vasitəsilə gətirilməsi inamına istinad edir [8]. Bu isə qəhrəmanların möcüzəli, qeyri-adi dünyaya gəlmələri ilə şərtlənir. Həmçinin Oğuz bəylərinin "Bu ad bu yigidə qutlu olsun" alqışı da yeni adın igidə düşərli olmasını şərtləndirir. "Dədə Qorqud" da baş kəsib, qan tökməklə səciyələnen adqoyma mərasimindən aydın olur ki, oğuzların tarixində, ümumiyyətlə oğuz cəmiyyətində oğlan uşaqlarına rəsmi ad 15-16 yaşlarında qoyulurdu. Eposun strukturunda bu element motiv, rekonstruksiya olunmuş ritualda isə hadisədir. Məqsədindən asılı olaraq bu hadisə ritualın əsasını təşkil edə bilər. Belə ki, advermə ilə bağlı ritualların mövcudluğu eposda öz təsdiqini tapır. Əlbəttə, arxaik epos ritual ünsürlərini özündə ehtiva edir. Ona görə də digər arxaik rituallar kimi advermə də bir ritual kompleksi kimi mətndə müşahidə olunur [4]. "Kitabi-Dədə Qorqud"da advermə motivi arxaik ritualın daxilində müşahidə olunur. Əslində "boy"un strukturunda yer tutan bu ritual elementinin yaşı çox əskidir. Belə ki, bu tipli örnəklər folklor janrlarının ritual əsasında formalaşmış detallarını zamanın epik gerçəkliyi əsasında təqdim edir. "Oğuz bəgləri gəlib, oğlan üstünə yığnaq oldılar, təhsin dedilər. "Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun: biləsincə alub, babasuna varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, xətt alı versün" – dedilər. Çağırdılar. Dədəm Qorqud gəlür oldi. Oğlanı alub babasına vardı. Dədə Qorqud oğlanın babasına soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış. Aydır: Hey Dirsə xan! Oğlana bəglik vergil, Xətt vergil, – ərdəmlidir!

Boynı uzun bədəvi at vergil, Binər olsun, hünərlidir! Ağ ayıldan tümən qoyun vergil, – Bu oğlana şişlig olsun, ərdəmlidir! Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana, Yüklət olsun, hünərlidir! Altun başlu ban ev vergil bu oğlana, Kölgə olsun, ərdəmlidir! Çigin quşlu cübbə ton vergil bu oğlana, Geyər olsun, hünərlidir! Bayandar xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlun, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını Allah versün, – dedi” [6, s. 36].

“Basat Dəpəgözi öldürdüyü boy”da ad belə verilir: “Dədəm Qorqud gəldi. Aydır: “Oğlanım, sən insansan. Heyvanla müsahib olmağılı! Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort! – dedi. – Ulu qardaşın adı Qıyan Selcikdir. Sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versün!” – dedi” [6, s. 98]. Bir qədər əvvəl isə ad seçiminin əsas prinsipi aydın olur: “Oğuz xanın ilqıçısı gəlüb xəbər gətürdi. Aydır: “Xanım, sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul-apul yürüyüşü adam kibi. At basuban, qan sümürər” [6, s. 98]. Demək, “at basdığı üçün Dədə Qorqud ona “Basat” (bas at) adı verir. Yəni burada ad gücün ifadə olunduğu qabiliyyətə görə verilmişdir. Təbii ki, burada da adqoyma ritualla müşayiət olunur. Janrın strukturunda ritual təqdim olunmuşdur, amma yenə də adqoyma funksiyası eyni şəkildə icra edilir. “Adqoymanın arxasında qəhrəmanın bütün sonrakı taleyi dayanır. Oğuz elində igidlərə verilən adlar yaddan çıxmır, qəhrəmanın əsl adı kimi cəmiyyət içərisində o, bu adla şöhrət tapır. Türk xalqları arasında ailədə doğulan uşağın ad alması ilə bağlı zəngin inanc sistemi vardır. Bu həm uşağın sağlam, xoşbəxt böyüməsi, həm də sonrakı taleyinə müsbət təsir edə biləcək ayin-ritualların keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, əgər ailədə doğulan uşaq dünyasını dəyişirdisə, ondan sonrakı uşağı “Adsız” deyər çağırırdılar. Bu isə uşağın uzun ömür sürəcəyi inamına bağlı idi. Hətta bəzi mənbələrdə “Adsız” adı ilə tanınmış şəxslərin olması da bu fikri təsdiqləyir [2, s. 15].

Əski türklərdə adın gerçək və müqəddəs olduğuna inamla bağlı yeni doğulan körpəyə adqoyma mərasimi keçirilmişdir ki, bu ənənə bəzi bölgələrdə bu gün də davam etməkdədir. İnanca görə, adqoyma mərasimində körpə ağ bir parçaya bükülüb qarının kandarından üç, yeddi və ya doqquz dəfə keçirilirdi. Bu, uşağın hayatı boyunca pak, üzüağ və uzun ömürlü olması anlamını daşıyırdı [9]. Bəzi mənbələrə görə, ailədə yeni doğulmuş oğlan uşağı bir müddət sonra ölərdisə, o zaman ona “Tanrı nəzəri dəydi” deyərdilər. Daha sonra doğulan oğlan uşaqlarını “Tanrı nəzəri” ndən qorumaq üçün yeməklə mərasim təşkil edərdi və uşağın adını “Niyazi”, “Kəpək”, “Ağırçı”, “Satılmış” və s. kimi adlarla əvəz edərdilər ki, bu da insan adlarının magik gücünə türk xalqlarındakı inamla əlaqəli idi. Əski türklər arasında yeni doğulan körpə çox xəstələnirdisə, “adı ağır gəlmiş” deyər adını daha bəsit adlara dəyişdirmək kimi adət vardı. Həmçinin oğlan uşaqlarının saçlarını uzadıb, qız kimi geyindirib sanki nəzərdən qoruyurdular. Ailədə oğlan uşağının olmasını arzu edənlər isə doğulan qız uşaqlarına Oğulxan, Ümitxan, Dursunxan, Qudrət, Fikrət, Əmrə və s. kimi adlar qoyurdular [3, s. 3]. Xalq arasında belə bir inam bu gün də yaşamaqdadır ki, əgər doğulan uşağa ad gec qoyularsa, həmin uşaq böyüyəndə yalançı olar. Əlbəttə ki, bu inamın da müəyyən mifoloji əsasları vardır. Adla tale arasında bir bağlılığın olması mifik düşüncədə dərk edilən faktlardan biridir. Tarixən Şərqi xalqları arasında ailədə doğulan övladın qız yox, daha çox oğlan olması məsələsi önəmli sayılmışdır. Bahəddin Ögələ görə, “Xitay imperatorluğunda nəql olunan iki doğum əfsanəsi var ki, bunların məzmunu ibtidai qəbilə ənənələri ilə bağlıdır”. Burada diqqətçəkən motivlərdən biri doğulan uşağın çimizdirilməsi üçün Tanrının əmriylə arabanın təkərlərinin altından su çıxması ilə bağlıdır. Həmçinin həmin mətnə görə, monqollar arasında oğlan övladına xüsusi dəyər verilirdi. Oğlan doğan qadınlara qırmızı, qız doğanlara isə qara paltar geydirərdilər...” [5, s. 557].

Türk xalqlarında da oğlan övladı qiymətli sayılırdı, amma qız və oğlan uşaqları arasında xüsusi ayrı-seçkilik də qoyulmurdu. Xitay imperatorluğunda nəql olunan doğum əfsanəsinə görə, “İmperatriça doğum ağrılarına hiss edən kimi tez çölə çıxır və Günəşi 8 dəfə salamlayırdı. Bundan sonra 48 çadırla əhatə edilmiş öz çadırına girir və doğumu gözləyirdi. 48 çadırın hərəsinin arasında buyuzlu bir böyük qoç saxlayır və doğumu gözləyirdilər. Doğum başlanan kimi qoçlar buraxılır, döyüşdürülürdü. Obanın kişiləri də bu işə qarışırdılar. Böyük hay-küy yaranırdı. Onların etiqaadına görə, bu cür hay-haray imperatriçanın doğum ağrılarına azaldarmış. Əgər doğulan uşaq oğlan olsa, imperatriça badam yağı qarışdırılmış yarım qab qaymaq yeyir, imperator da ona qırmızı paltar hədiyyə edib, çadırının qabağında kitan musiqisi çaldırırmış. Doğulan uşaq qız olsa, imperatriçaya azca duzlanmış noxud və ya lobya şorbəsi verilir, imperator da ona ancaq qara paltar hədiyyə edir, çadırın qabağında isə yalnız Çin musiqisi çalınırmış. Doğum zamanı yaralanan qoçları sağaldaraq kəsir, ancaq ətinə yemirdilər. Ya da onları dağa buraxardılar. İmperatriça doğandan sonra 9 gün həmin çadırlarda qalır, ancaq ondan sonra başqa çadırlara gedirmiş” [5, s. 588].

Danılmaz faktıdır ki, İslamdan əvvəl cahiliyyət dövründə ailədə doğulan qız uşaqlarına münasibət, ümumiyyətlə, mənfi olmuş, hətta yeni doğulmuş qız uşaqlarını diri-diri torpağa gömmək kimi vəhşi adətlər də icra edilmiş [1, s. 236]. Amma İslam dini bərqərar olduqdan sonra həmin sivilizasiyadan kənar adətlər tədricən tamamilə aradan qalxmışdır. İslam dini birmənalı olaraq ailə dəyərlərinə hər zaman üstünlük vermiş və dünyaya gələn qız övladlarının məhv edilməsi də bəyənilməyən əməllərdən sayılmışdır. Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) ərəblərin körpə qız uşaqlarını diri-diri basdırmalarına qarşı çıxmış, onun zamanında və ondan sonrakı dövrlərdə İslam aləmində qız övladına dair rəvayətlərin yaranması, onların müqəddəs kitablarda əksi insanlığa yaraşmayan davranışların qarşısını almağa xidmət edən addımlardan olmuşdur. Dini rəvayətə görə, Həzrət İbrahimin İsmayıl və İshaq kimi övladları olandan sonra Allahdan qız övladı istəyərək yalvarmağa başladı. İmam Sadiq (ə) həzrətin duasını belə nəql edir: “Vəfat etdikdən sonra onun üçün ağlayan, ocağını isindirən bir övladı olsun deyər, Allahdan ona qız övladı nəsib etməsini istədi” [13, s. 361]. Hədisdən göründüyü kimi, “Peyğəmbərlər atası” adlandırılan Həzrət İbrahim də qız övladının olması üçün Allaha dua edib. İslamda belə hədislərə yetərinca rast gəlmək olar. Qurani-Kərimdə bu barədə yazılıb: “Verilən müjdənin pisliliyi üzündən tayfasından qaçıb gizləner. Görəsən onu (o körpəni) zillətdə saxlayacaq, yoxsa torpağa göməcək? (Diri-diri basdıracaq?) Necə də pis mühakimə edirlər!” [8, “Nəhl” surəsi, ayə 59].

Nəticə. İslamın yaranması ilə ərəb cəmiyyətində qız uşaqlarına münasibət dəyişməyə başladı. Qurani-Kərim müxtəlif əsaslarla köhnə vəhşi adətləri tamamilə sarsıdıb oğlanlarla qız uşaqları arasında heç bir fərq qoymur. Hətta Quranda ailədə qızın doğulması Allahın bir hədiyyəsi kimi qəbul olunur. “Göylərin və yerin hökmü Allahın əlindədir. O, istədiyini yaradır, istədiyinə ancaq qız, istədiyinə də ancaq oğlan verir [8, “Şura” surəsi, ayə 49]. İslam mənbələrində buyrulur ki, “Qız övladlarını böyüdüb, onlarla yaxşı rəftar edənlər üçün qızları Cəhənnəm atəsinin müqabilində sədd olacaq və valideynlərini qoruyacaqlar. Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) qızı

Fatiməyə (ə) ehtiram göstərməklə cahiliyyət dövrünün adətlərini məhv etmişdir. Beləliklə, islam dini qız uşaqlarının ailədə və cəmiyyətdəki statusunu, hüquq və vəzifələrini müəyyən etdi. Təəssüf ki, şərq təfəkküründə qız övladına münasibət bəzi hallarda hələ də qənaətbəxş deyil. Yaxın və Orta şərqin bir çox ərazilərində qız məzarlıqları son dövrlərə qədər mövcud idi [13]. Göründüyü kimi, türk xalqlarının mifoloji düşüncəsində advermə ritual- mərasimlərinin araşdırılması gerçəkliyin ad və adlandırma ilə bağlı yaranmasını və zəngin inanış sistemi ilə paralel şəkildə mövcudluğunu bir daha təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Altuntaş H. M. Cahiliyyə dövrü və Hz. Peyqamber döneminde adam öldürmədə təkli edilən uygulamaların karşılaştırmalı incelemesi. Dergi Park, İslami İlimler Dergisi. Yıl 2023, Cilt 18, Sayı 2, s. 235-259
2. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
3. Xəlilov A. Folklor dan fayllar: addan andacan. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 84 s.
4. Xəlilov A. Oğuz eposunun ritual əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 288 s.
5. Ögəl B. Türk mifologiyası. I cild, Bakı: Səda, 2004, 626 s.
6. "Kitabi- Dədə Qorqud". Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Quliyev H. Mifoloji qoca arxetipinin dərviş paradigması. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi / 2011-2 (Temmuz – Aralık), s. 187-193
8. Qurani-Kərim. "Nəhl" surəsi, ayə 59 (Məmmədəliyev V. və Bünyadov Z. tərcüməsi), Bakı: 1992
9. Şen S. Türklərdə ad vermə törenləri, adların önemi, ad vermə ilə ilgili gelenek ve inanclar. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Yıl 2006, Sayı 6, s. 153-159
10. Самойлович А. К вопросу о наречении имени у тюркских племён. Живая старина, вып. №2, 1911
11. Топоров В. Имена. // Мифы народов мира. Энциклопедия, т.1, М., 1987
12. Урманчиев Ф. Имя эпического героя // "Советская тюркология" ж., 1986, № 4

Internet resursları:

13. <https://m.modern.az/news/Vəsail,21-ci-cild,361>

Açar sözlər: epik təfəkkür, ritual, advermə, mərasim, mifoloji qaynaq, ailə münasibətləri, dastan strukturu, araşdırma

Ключевые слова: эпическое мышление, ритуал, наименование, обряд, мифологический источник, семейные отношения, структура дастана, исследование

Keywords: epic thinking, ritual, name, rite, mythological source, family relationships, structure of dastan, research

Xülasə

Məqalə Türk epik ənənəsində advermə ritual mərasimlərinin mifoloji – dini qaynaqlarının araşdırılmasına həsr olunub. Əski mifik düşüncədə gerçəkliyin sözlə, yaxud adla yaradıldığına inanılırdı. Ad və advermə varlığın arxaik, etnik mahiyyətinin daşıyıcısıdır. Əsrlər boyu türk xalqları ailə dəyərlərinə, övladın dünyaya gəlişi, ad alması və s. məsələlərə həssas yanaşmış, bu həm də türk mifoloji – dini mərasim sistemində də özünü göstərmişdir. Məqalədə advermənin arxaik qaynaqları həm mifoloji – dini, həm də folklor mətnləri əsasında, o cümlədən epik dastan nümunələri əsasında araşdırılmaya cəlb olunmuşdur. Oğuz eposunda Qorqud Ata igidin sonrakı taleyinə təsir edən adı verir, hətta onun atının rəngini də təyin edir. Türk xalqlarının mifik düşüncəsində ailə dəyərlərinin kontekstində nəsilartırma, övladın dünyaya gəlişini şərtləndirən amillər, o cümlədən doğulan uşağa ad verilməsi mərasim sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Nəmin dövrlərdə verilən adlar təsadüfdən yaranmamış, hər bir adın mifik və real mahiyyəti əsas götürülmüşdür.

Религиозно - мифологические источники ритуалов - обрядов в тюркском эпическом мышлении

Резюме

Статья посвящена исследованию религиозно- мифологических источников ритуалов в тюркской эпической традиции. В древнем мифологическом мышлении считалось, что действительность создается словами или именами. Имя и наречение являются носителями архаической, этнической сути существования. На протяжении многих веков в тюркской мифолого-религиозной церемониальной системе тюркские народы уделяли особое внимание моральным, семейным ценностям- рождению ребенка, присвоению имени и т. д. В статье исследуются архаические источники на основе как мифолого-религиозных, так и фольклорных текстов, в том числе на примерах эпического эпоса. В огузском эпосе Горгут Ата дает имя, которое влияет на последующую судьбу героя и даже определяет масть его коня. В мифологическом мышлении тюркских народов в контексте семейных ценностей, воспроизводства факторы, определяющие рождение ребенка, в том числе и наречение имени родившегося ребенка, стали неотъемлемой частью обрядовой системы. Имена, данные в те периоды, были созданы не случайно, за основу была взята мифическая и реальная природа каждого имени.

Advertisement ritual in turkish epic thought - mythology of ceremonies - religious sources

Summary

The article is devoted to researching the mythological-religious sources of advertising rituals in the Turkish epic tradition. In the old mythical thought, it was believed that reality was created by words or names. Names and adjectives are carriers of the archaic, ethnic essence of existence. For centuries, the Turkish people have been focusing on family values, the birth of a child, naming, etc. was sensitive to the issues, this also showed itself in the Turkish mythological-religious ceremonial system. In the article, the archaic sources of advertising were investigated based on both mythological-religious and folklore texts, including examples of epic epics. In the Oguz epic, Gorgud Ata gives the name that affects the subsequent fate of the hero, and even determines the color of his horse. In the mythical thinking of the Turkic peoples, in the context of family values, reproduction, the factors determining the birth of a child, including the naming of a born child, have become an integral part of the ceremony system. The names given in those periods were not created by chance, the mythical and real nature of each name was taken as a basis.

RƏYÇİ: prof. S.H.Orucova

COMPARATIVE ANALYSIS OF CRITICAL REALISM IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LITERATURE

Introduction: The literary traditions of Azerbaijan and England have both been significantly influenced by the artistic movement known as critical realism. Emerging in the 19th century as a reaction against the perceived shortcomings of earlier Romantic and idealized depictions of reality, critical realism sought to provide a more nuanced and socially-engaged portrayal of the human condition. By focusing on the gritty details of everyday life and highlighting the systemic injustices faced by the lower classes, critical realist authors in both Azerbaijan and England produced works that challenged dominant social and political narratives.

While the specific historical and cultural contexts differed between the two literary traditions, the core principles of critical realism – a commitment to depicting objective reality, an interest in social and economic forces shaping human experience, and a desire to promote greater social awareness and reform – can be seen as unifying threads connecting the works of prominent Azerbaijani and English authors. This comparative analysis will explore the convergences and divergences in the critical realist approaches adopted by writers from these two literary milieus, shedding light on the shared aesthetic sensibilities as well as the unique national and cultural inflections that shaped the development of this influential literary mode.

The Rise of Critical Realism in Azerbaijan

The emergence of critical realism in Azerbaijani literature can be traced back to the late 19th and early 20th centuries, a period of profound social and political upheaval in the Caucasus region. Following the Russian Empire's annexation of the Azerbaijani territories in the early 19th century, the country experienced a surge of nationalist sentiment and calls for greater autonomy, which found vibrant expression in the burgeoning Azerbaijani literary scene.

Prominent Azerbaijani authors of this era, such as Mirza Fatali Akhundov, Najaf bey Vazirov, and Abdurrahim bey Hagverdiyev, began to shift away from the predominant Romantic styles that had previously dominated Azerbaijani writing. Influenced by the critical and socially-conscious works of Russian realist writers like Nikolai Gogol and Fyodor Dostoyevsky, these Azerbaijani authors sought to create a literature that more accurately reflected the lived experiences of the Azerbaijani people, particularly the struggles and hardships faced by the working classes under the yoke of Russian imperial rule.

In their plays, short stories, and novels, these critical realist writers delved into the harsh realities of poverty, oppression, and social inequality, often using their narratives as vehicles for social critique and calls for reform. Akhundov's play "The Vizier of the Khanate of Lankaran" (1850), for instance, satirized the corrupt practices of the Azerbaijani aristocracy and the complicity of the Russian colonial administration, while Vazirov's short story "The Ending of Gadji Abbasli" (1896) poignantly depicted the devastating impact of rural poverty and exploitation on the lives of ordinary Azerbaijanis.

Significantly, these early critical realist works in Azerbaijan also reflected a growing sense of national consciousness and a desire to assert the cultural and political autonomy of the Azerbaijani people. By exposing the social ills and injustices plaguing their communities, the Azerbaijani critical realist authors sought to galvanize their readership and spur them to action, ultimately contributing to the broader nationalist movement that would eventually lead to Azerbaijan's independence in the early 20th century.

The Tenets of Critical Realism in Azerbaijani Literature

At the core of the critical realist approach embraced by Azerbaijani writers was a rejection of the romanticized and idealized depictions of reality that had previously dominated the literary landscape. Instead, these authors strove to present a more objective and unvarnished portrayal of the social, economic, and political conditions that shaped the lived experiences of the Azerbaijani people.

One of the defining characteristics of Azerbaijani critical realist literature was its focus on the detailed observation and representation of the material conditions of everyday life. From the squalid living quarters of the urban poor to the backbreaking toil of agricultural laborers, these authors meticulously documented the harsh realities of their subjects' existences, often using vivid descriptive passages to convey the physical and emotional toll of poverty and oppression.

Najaf bey Vazirov's short story "The Ending of Gadji Abbasli," for instance, opens with a harrowing description of the protagonist's dilapidated mud-brick home, replete with "crumbling walls" and "a leaky roof that allowed the rain to seep in." Similarly, Abdurrahim bey Hagverdiyev's novel "The Customs Officer" (1912) devotes considerable attention to the deplorable living conditions and backbreaking labor endured by the impoverished rural populace, painting a stark contrast between the material deprivation of the lower classes and the opulent lifestyles of the Azerbaijani aristocracy.

In addition to this keen focus on the material dimensions of human experience, Azerbaijani critical realist authors also sought to illuminate the broader social, political, and economic forces that shaped the lives of their subjects. Recognizing that individual fates were inextricably linked to the larger systems of power and inequality, these writers incorporated robust

⁶⁵ Nakhchivan State University

social and political analysis into their narratives, often using their characters' struggles as a lens through which to critique the failings of the Tsarist colonial regime and the complicity of the Azerbaijani elite.

Mirza Fatali Akhundov's satirical play "The Vizier of the Khanate of Lankaran," for instance, directly confronts the collusion between the Azerbaijani nobility and the Russian colonial authorities, depicting how the greed and self-interest of the ruling classes perpetuated the oppression and exploitation of the common people. Similarly, Hagverdiyev's "The Customs Officer" delves into the systemic corruption and bureaucratic inefficiencies that plagued the Tsarist administrative apparatus, undermining the livelihoods of the Azerbaijani peasantry.

Importantly, the critical realist approach embraced by these Azerbaijani authors was not merely a stylistic choice, but rather a deliberate political and ideological stance. By refusing to shy away from the harsh realities of life under colonial rule and by directly challenging the existing social and political order, these writers sought to raise social consciousness, spur reform, and contribute to the growing nationalist movement that would ultimately lead to Azerbaijan's independence.

The Rise of Critical Realism in English Literature

While the specific historical and cultural contexts differed, the emergence of critical realism in English literature shared certain thematic and aesthetic similarities with its Azerbaijani counterpart. The critical realist movement in England also arose in the 19th century as a reaction against the perceived shortcomings of earlier Romantic and idealized literary traditions, with authors seeking to provide a more grounded and socially-engaged portrayal of the human condition.

One of the key figures in the development of critical realism in English literature was the novelist Charles Dickens, whose works from the 1830s onward grappled with the harsh realities of industrialization, urbanization, and social inequality. In novels such as *Oliver Twist* (1838), *Hard Times* (1854), and *Bleak House* (1852-1853), Dickens employed a critical realist aesthetic to shine a spotlight on the plight of the urban poor, the exploitative practices of the bourgeoisie, and the failures of the legal and political systems to protect the most vulnerable members of society.

Dickens' vivid depictions of squalid living conditions, child labor, and the corrosive effects of poverty on the human spirit resonated with a reading public increasingly attuned to the social upheavals of the Industrial Revolution. By grounding his narratives in the gritty details of everyday life and using his characters' struggles as a means of social critique, Dickens helped to establish critical realism as a dominant mode of English literary expression in the 19th century.

Other prominent English critical realist authors of this period included Elizabeth Gaskell, whose novels such as *Mary Barton* (1848) and *North and South* (1854-1855) explored the class divisions and labor conflicts that emerged in the industrializing cities of the North; and George Eliot, whose complex psychological portraits and penetrating analyses of social forces, as seen in works like *Middlemarch* (1871-1872) and *The Mill on the Floss* (1860), exemplified the critical realist approach.

Much like their Azerbaijani counterparts, these English critical realist writers were driven by a desire to shed light on the systemic inequities and injustices that shaped the lived experiences of the lower classes. By foregrounding the material conditions, economic hardships, and social marginalization endured by the working poor, they sought to challenge the dominant social and political narratives that often ignored or obscured the plight of the most vulnerable members of society.

The Tenets of Critical Realism in English Literature

The critical realist approach embraced by English authors in the 19th century shared several core principles with the Azerbaijani literary tradition, including a commitment to depicting objective reality, a focus on the sociopolitical forces shaping human experience, and a desire to promote greater social awareness and reform.

One of the defining features of English critical realism was its emphasis on detailed, meticulous observation and representation of the physical and material conditions of everyday life. Just as their Azerbaijani counterparts had done, these English writers devoted considerable attention to vividly describing the squalid living quarters, backbreaking labor, and grinding poverty endured by the urban working classes.

Charles Dickens, for instance, was renowned for his ability to capture the sensory experiences of his impoverished characters, from the "dark, damp, unwholesome" atmospheres of their tenement homes to the "dirt and smoke" that permeated the industrial cities in which they toiled. In novels like *Oliver Twist* and *Bleak House*, Dickens employed richly textured descriptive passages to convey the physical and psychological toll of social deprivation, often using these vivid depictions as a means of social commentary and critique.

Similarly, the works of Elizabeth Gaskell and George Eliot were marked by an unwavering commitment to depicting the material realities of working-class life. Gaskell's *Mary Barton*, for instance, opens with a harrowing description of the "dark, close, ill-aired" homes of the Manchester factory workers, while Eliot's *The Mill on the Floss* delves into the physical hardships and economic insecurities faced by the rural poor.

Alongside this emphasis on material conditions, English critical realist authors also sought to illuminate the broader social, political, and economic forces that shaped the lived experiences of their subjects. Recognizing that individual fates were inextricably linked to larger systemic factors, these writers incorporated robust sociopolitical analysis into their narratives, using their characters' struggles as a lens through which to critique the failings of the industrial capitalist system and the complicity of the ruling classes.

Dickens, for example, frequently used his novels as platforms to expose the exploitative labor practices, corrupt bureaucracies, and unjust social hierarchies that perpetuated the oppression of the working poor. In *Hard Times*, the author's

scathing indictment of the utilitarian philosophy and its dehumanizing effects on factory workers reflected a broader concern with the social and economic inequities generated by the industrial revolution.

Likewise, the works of Gaskell and Eliot were infused with a keen awareness of the systemic factors shaping the lived experiences of their protagonists. Gaskell's *Mary Barton*, for instance, delved into the class tensions and labor conflicts that erupted in the industrializing cities of the North, while Eliot's *Middlemarch* explored the intricate web of social, political, and economic forces that constrained the aspirations and opportunities of its provincial characters.

Crucially, like their Azerbaijani counterparts, these English critical realist authors were driven by a desire to promote greater social awareness and spur meaningful reform. By refusing to shy away from the harsh realities of life under industrial capitalism and by directly challenging the existing social and political order, they sought to galvanize their readers and contribute to the growing movements for social and political change that characterized 19th-century England.

Convergences and Divergences in Critical Realism

While the critical realist traditions of Azerbaijan and England shared a number of thematic and aesthetic affinities, there were also significant differences that reflected the distinct historical, cultural, and political contexts in which these literary movements emerged and evolved.

One key point of convergence was the shared emphasis on detailed, meticulous observation and representation of the material conditions of everyday life. Both Azerbaijani and English critical realist authors devoted considerable attention to vividly depicting the squalid living quarters, backbreaking labor, and grinding poverty endured by the lower classes, using these vivid depictions as a means of social commentary and critique.

However, the specific social and economic realities that these writers sought to capture and elucidate were shaped by their respective national and cultural contexts. For the Azerbaijani authors, the focus was often on the devastating impact of Tsarist colonial rule and the complicity of the Azerbaijani aristocracy in perpetuating the oppression and exploitation of the common people. Figures like Akhundov, Vazirov, and Hagverdiyev utilized their critical realist narratives to directly challenge the power structures and political inequities that had subjugated the Azerbaijani populace for generations.

In contrast, the English critical realists like Dickens, Gaskell, and Eliot were primarily concerned with illuminating the social and economic upheavals unleashed by the industrial revolution and the rise of industrial capitalism. Their works grappled with the dehumanizing effects of factory labor, the widening class divisions, and the failures of the political and legal systems to protect the most vulnerable members of society.

While both literary traditions shared a commitment to social critique and a desire to promote reform, the specific targets of their ire and the particular visions for social change that they championed were shaped by their distinct national and cultural contexts. The Azerbaijani critical realists were engaged in a struggle for national self-determination and the overthrow of colonial rule, while their English counterparts were confronting the social dislocations and inequities generated by the emergence of modern industrial capitalism.

Another key divergence between the two literary traditions lay in the degree of explicit political engagement and overt calls for reform. The Azerbaijani critical realist authors, operating in a political climate marked by nationalist aspirations and anti-colonial sentiment, tended to adopt a more overtly political and ideological stance in their works. Figures like Akhundov and Hagverdiyev, for instance, used their narratives as vehicles for direct critique of the Tsarist regime and the Azerbaijani aristocracy, often framing their stories as explicit calls for social and political change.

In contrast, while the English critical realists were certainly motivated by a desire to promote reform and raise social consciousness, their approach was often more nuanced and indirect. Rather than issuing bold political manifestos, authors like Dickens and Eliot tended to employ a more subtle, psychological approach, using their characters' struggles and the detailed depictions of their material realities to prompt reflection and spur the reader's own social and political awakening.

This difference in degree of overt political engagement may have been influenced by the relative stability and entrenched power of the English political system, as compared to the more volatile and repressive conditions that prevailed in the Caucasus under Tsarist rule. The English critical realists, operating within a parliamentary democracy, may have felt compelled to adopt a more measured and circumspect approach, lest their direct challenges to the social order invite harsh retribution.

Nonetheless, despite these divergences in style and political orientation, the critical realist traditions of Azerbaijan and England shared a fundamental commitment to depicting objective reality, illuminating the sociopolitical forces shaping human experience, and promoting greater social awareness and reform. These unifying principles, forged within distinct national and cultural contexts, speak to the enduring power and relevance of critical realism as a literary mode for challenging dominant narratives and advocating for a more just and equitable society.

Conclusion: The critical realist literary traditions of Azerbaijan and England, while emerging from disparate historical and cultural milieus, share a number of compelling convergences that shed light on the universality of this influential artistic movement. From their shared emphasis on meticulous observation and representation of material conditions to their desire to illuminate the systemic forces shaping human experience, the works of Azerbaijani and English critical realist authors reveal the power of literature to serve as a tool for social commentary, consciousness-raising, and calls for reform.

Yet, the unique national and cultural inflections that shaped the development of critical realism in these two literary traditions also highlight the importance of contextual understanding in comparative analysis. The Azerbaijani critical realists, driven by

nationalist aspirations and the struggle against colonial oppression, adopted a more overtly political and ideological stance in their works, while their English counterparts often employed a more nuanced, psychologically-oriented approach to social critique.

Ultimately, the convergences and divergences explored in this comparative study underscore the rich diversity and profound social relevance of the critical realist literary mode. By examining how authors from disparate cultural backgrounds grappled with the harsh realities of their time and sought to transform social consciousness through the power of the written word, we gain a deeper appreciation for the enduring legacy of critical realism and its continued relevance in our own era of social and political upheaval.

Literature:

1. Critical Realism in Literature, NLP Based Analysis of Literary Texts, by Valeria Stavrova, Apr 13, 2021
2. Critical Realism: Basics and Beyond 1st ed. 2020 Edition by Hubert Buch-Hansen (Author), Peter Nielsen
3. Realism in the Novel, Social Sciences, and Organization Theory, Barbara Czamiawska, October 1999
4. <https://studfile.net/preview/9090893/page:7/>
5. [https://farabi.university/storage/files/2490144410654b2c1bb6ca9808108641_Lecture%2014%20\(1\).pdf](https://farabi.university/storage/files/2490144410654b2c1bb6ca9808108641_Lecture%2014%20(1).pdf)

Keywords: Critical realism, comparative literature, Azerbaijani literature, English literature, Jalil Mammadguluzadeh, Mammad Said Ordubadi, Walter Scott, Charles Dickens, George Eliot.

Açar sözlər: Tənqidi realizm, müqayisəli ədəbiyyat, Azərbaycan ədəbiyyatı, ingilis ədəbiyyatı, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Valter Skott, Çarlz Dikens, Corc Eliot.

Ключевые слова: Критический реализм, сравнительная литература, азербайджанская литература, английская литература, Джалил Мамедкулизаде, Мамед Саид Ордубади, Вальтер Скотт, Чарльз Диккенс, Джордж Элиот.

Xülasə:

Bu məqalədə Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatlarında tənqidi realizmin müqayisəli təhlili araşdırılıb. Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi kimi görkəmli Azərbaycan və Valter Skott, Çarlz Dikens və Corc Eliot kimi ingilis müəlliflərinin əsərləri araşdırılıb. Mətnlərin detallı təhlili vasitəsilə məqalə onların ədəbi texnikaları, tematik problemləri və sosial tənqidləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarır. Müşahidə həm Azərbaycan, həm də ingilis ədəbiyyatının inkişafında tənqidi realizmin təsirini və cəmiyyəti anlamağımıza formasında olan əhəmiyyətini işıqlandırır.

Резюме:

В статье рассматривается сравнительный анализ критического реализма в азербайджанской и английской литературе. Исследуются произведения выдающихся азербайджанских и английских авторов, таких как Джалил Мамедкулизаде, Мамед Саид Ордубади и Вальтер Скотт, Чарльз Диккенс и Джордж Элиот. С помощью детального текстового анализа статья выявляет сходства и различия в их литературных приемах, тематических проблемах и социальной критике. Исследование проливает свет на влияние критического реализма на развитие как азербайджанской, так и английской литературы и его непреходящее значение в формировании нашего понимания общества.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Səbinə İbrahimli Gülçin qızı⁶⁶
MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN “QANLI SƏNƏLƏR” ROMANINDA
ERMƏNİ-MÜSƏLMAN MƏSƏLƏLƏRİ”

Giriş: Məlumdur ki, yaradıcılığın inkişafı zamanın eniş-yoxuşu ilə əlaqədardır, daha doğrusu zamanın sınağına çəkilir və əgər sənətkar bu sınaqdan üzünə, alnıya çıxarsa, onun bədii irsi xalqın sənət xəzinəsinə düşür və xalq tərəfindən sevilir. Bir sözlə vuruşmalar, döyüşmələr, çarpışmalar meydanında başı daşdan-daşa dəyən şair ruhi hadisələr, təfərrüfatlar zəminində böyüməyə başlayır.

Bu da məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında kəskin dəyişiklik əsasən XX əsrin başlanğıcından 1905-1906-cı illərdə erməni daşnaklarının Azərbaycana işğal edib, insanlığa sığmayan vəhşiliklərlə qətlə törətdikləri ərafəsində baş vermişdir. Çünki bu əsrin başlanğıcında inqilabi hərəkatın başlandığı gündən etibarən vətənin ən ağır, ən məşəqqətli, ən zillətli, ən əzablı günləri idi.

Həmin dövrün ictimai-siyasi həyatın çox mürəkkəb və təzadlı hadisələr təbii ki, xalqın həyatının ruhi aləminə şadlıq və gözəllik gətirə bilmirdi. Şairlər öz yaradıcılıqlarını nikbin notlar üstündə qurmaq istəsələr də, hər gün eşidilən bəd xəbər, ölümlər, birləşmiş rus-erməni kafir zümrəsi tərəfindən olunan haqsızlıqlar, zorakılıqlar, qırğınlar heç bir yaxşı şey vəd eləmədi.

Ələlxüsus da 1905-ci ildə rus inqilabi baş verəndən sonra Azərbaycan xalqının olan-qalan hüququnu da əlindən almaq istəyən bolşeviklər rus dilində çıxan qəzetlərdə Azərbaycan xalqının əleyhinə riyakarcasına təbliğat aparırdılar və Azərbaycan xalqının nəslini yer üzündən silmək fikrində olan ermənilərin firvası ilə elə fikir formalaşdırmaq istəyirdilər ki, guya Azərbaycan torpağı ermənilərə məxsusdur və azərbaycanlılar uzaq yerlərdən gələrək burda məskunlaşsınlar.

Bütün bu haqsızlıqlardan qəlbi sızlayan Məmməd Səid Ordubadi XX əsrin 1905-1906-cı illərində baş vermiş erməni-müsəlman qırğınından təbii ki, yan keçə bilməmiş, bu qanlı qırğın haqqında “Qanlı sənələr” adlı əsər meydana gətirmişdir. “Qanlı sənələr” 1911-ci ildə Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi Murtuza Muxtarovun ianəsi ilə N.Vəzirovun “Səda” mətbəəsində çap edilmişdi. 245 müxbir məktubu əsasında qələmə aldığı bu əsərdə M.S.Ordubadi qanlı qırğının səbəbkarları “Daşnak-sütyun” partiyasını göstərməklə, müsəlmanları (azərbaycanlıları) ayıq olmağa, elm-təhsil almağa, gələcəkdə yenə düşməndən gələ biləcək hər cür təhlükənin qarşısını almaqdan ötrü xalqı səfərbər olmağa səsləyirdi. Təbii ki, M.S.Ordubadinin ehtimalı özünü doğrultdu. 1918-ci ilin mart ayının sonundan başlayaraq ermənilərdən ibarət daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Stepan Şaumyanın başçılığı ilə Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Səlyanda, Qarabağda, Qazaxda, İrəvanda, Göyçədə, Zəngəzurda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xalqımıza qarşı misli görünməmiş qətləmlər törətdilər.

Çox acınacaqlıdır ki, sovetlər dönməsi zamanı onun bu əsərinin millətçi ruhunda yazıldığını qeyd edərək Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil etməmişdilər. Lakin zaman keçdi, haqq öz yerini tapdı və əsər 2007-ci ildə “Qafqaz” nəşriyyatında dərc olundu.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi M.S. Ordubadi “Qanlı sənələr” tarixi-etnoqrafik əsərini 1908-ci ildə ona gələn məktiblərə istinadən qələmə almışdır. Kitabın nəşri üçün “Tazə həyat” qəzetində zəngin insanlara müraciət edildikdən sonra Bakı xeyriyyəçilərindən biri Murtuza Muxtarov kitabın nəşr edilməsinə maddi yardım göstərmiş və kitab 1911-ci ildə Haşım bəy Vəzirovun “Səda” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. M.S.Ordubadi kitabın başlığında yazır:

“Qafqazın son inqilablar dövrünə həsr olunmuş əsrimiz Ağa Murtuza Muxtarov cənabları tərəfindən nəşr olunub yayılmışdır. Tarixin gələcək üçün böyük əhəmiyyətini mülahizə edən Muxtarovlar əməl və arzularında müvəffəq olsunlar. Millətimiz isə bəzə millət babalarını unutmazlar, ümidindəyik”.(1.s.5)

Qafqaz ərazisində erməni-müsəlman qarşıdurmalarını, onların gətirdiyi bəlaları, təlatümləri, ziddiyyətləri, bir özlü dövrün ictimai-siyasi hadisələrini mütəşəkkil şəkildə əks etdirən M.S.Ordubadi əsəri nədən ötrü qələmə aldığı mənəvi məqsədini bu şəkildə vurğulayır:

“Bunu da bütün Qafqaz millətləri bilməlidir: mənəm bu əsəri yazmaqdan məqsədim millətimizi məsuliyyətdən qurtarmaq, insanpərvər kimi tanımaq, həmçinin erməni qonşuları məsul tutmaq, vəhşi və insaniyyətdən uzaq bir varlıq kimi nişan vermək də deyil. Bəs nədir? Mənəm məqsədim müsəlman və ermənilərin iki il ərzində törətdikləri səhv və xətalarnı söyləməkdir. Bəlkə onların və bizim bu xətalardan ötrü təəsüfə layiq bir halda gələcək qarşısında xəcalət çəkəcəyimizi deyib durmaqdır. Burasını da oxucular düşünməlidir ki, mənəm ümdə məqsədim müsəlmanların elmsizlik və anlamamazlıq səbəbindən bu bəlalara düşdüyünü deyib, ermənilərin də bir para yazıçıların xam xəyallara qurban olduqlarını onlara bildirməkdir.”(1.s.7)

M.S.Ordubadi əsərdə müsəlmanların mərdliyinin, ermənilərin isə insanlığa sığmayan vəhşiliyinin ümumi mənzərəsini bəyan edir:

“Müharibənin ən şiddətli getdiyi yerlərdən biri Malakan bağının ətrafı idi. Orada da bir çox erməni hiş edilmişdi. Ağadadaş Vəliyevin evində Arşak Durniyans adlı bir erməni iki nəfər gimnaziyada oxuyan uşaqları ilə hiş olunub yemək- içmək verilmişdir. Həmin erməni ailəsi öz qonşusu Hüseynqulu Mahmudov və Məşədi Hənifə Cəfərov tərəfindən mühafizə edilmişdi. Qeyd olunmalı hal burasıdır ki, həmən məhəllədə olan ərsiz, sahibsiz müsəlman övrətləri dəstələrin qarşısına çıxıb qonşu ermənilərin əmlak və canlarını hişə çalışmışlar. Arşak Durniyans bu barədə razılıq məktubu da yazmışdır. Məktubun tarixi 19 fevral 1905-ci ildir”.(1.s.13)

Aşağıdakı cümlələr isə erməni xislətini çox gözəl açıır:

⁶⁶ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əyani doktorantı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru sabinaibrahimli001@gmail.com

“Küçələrdə o tərəf bu tərəfdə qan tökən ermənilər isə ələ keçən əlsiz-ayaqsız müsəlmanları qırıb-kəsməkdə idilər. Müsəlman övrətləri o tərəf, bu tərəfdə erməni qorxusundan titrəyib, çocuğunu unudurdu.”(2.)

M.S.Ordubadi qeyd edir ki, bütün bunlara baxmayaraq müsəlmanlar barış, sülh arzusunda idilər və bundan ötrü çalışırdılar:

“Müsəlman başçılarına gəldikdə erməniləri yeri düşdükcə hifz və himayə edirdilər. Müsəlmanlar insafi əldən buraxmayaraq hər tərəfdə erməniləri hifz edir, evlərində saxlayıb yemək-içməklərini verirdilər” (1.s.14)

Görkəmli tədqiqatçı-alim Yavuz Axundlu M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” də qeyd etdiyi Azərbaycan xalqının tolerantlığına, sülhsevərliyinə rəğmən yazır:

“Göründüyü kimi, 1905-ci illərdə bilavasitə daşnak partiyasının fitnəkarlığı ilə törədilən və çar dairələri tərəfindən müdafiə edilən milli qırğın minlərlə günahsız insanın ölümünə, saysız-hesabsız məhrumiyət və əzablara səbəb olmuşdur. Azərbaycan xalqının sülhsevər və vətənpərvərlik arzularına baxmayaraq, müəyyən dairələr hər vəchlə hadisəni genişləndirmək, daha artıq fəlakət törətmək üçün cidd cəhd edirdilər. Vəziyyətin kəskin şəkil almasına baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları qonşuluq münasibətlərini əsas götürüb xalqı intiqam hissi ilə yaşamağa deyil, sülhə çağırırdılar.” (3.s.175)

M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” əsərində Bakıda, Naxçıvanda, İrəvanda, Üçmüzdəndə (Üç müəzzində-S.İ), Cəbrayılda və Şuşada baş verən qanlı qırğınlardan söhbət açır, baş verən qanlı hadisələrin hərtərəfli mənzərəsini yaradır, səbəbkarları və səbəbləri açıb göstərir, eyni zamanda müsəlmanların başı üstündə əsən qara buludların ha tərəfdən əsdiyini, eyni zamanda müsəlmanları ürəyirəhmliyi, kinsizliyini, insani keryfiyyətlərini, erməni ailələrini evlərində gizlətdiyini bəyan edir:

Əsərin ilk bölümü “Qanlı Bakı faciələri haqqında”dır. Ermənilər 1905-il fevralın 2-də Quba meydanı yaxınlığında Ağarza adlı gənc bir müsəlmanı heç bir səbəb olmadan öldürürlər. Hələ bu azmış fevral ayının 6-da yenə bir müsəlmanı durduğu yerdə güllələyib öldürürlər ki, artıq buna dözməyən müsəlmanlar qarşılıq verirlər. Lakin ermənilər buna əvvəldən hazırlanmışdılar. Yəni daşnak-sutyun partiyasının üzvləri minlərlə daşnak könüllüsünə silah və sursat paylamış, müsəlmanların heç bir şeydən xəbərləri olmadığı halda, erməni sahibkarlar Mayılovun, Korsakovun və Məlikovun imarətlərinə yığmış, sonra iki nəfər rusu öldürərək, riyakacasına cinayəti müsəlmanların boynuna yıxmışdılar.

Beləliklə, əllərinə yaxşı fürsət keçən ermənilər Mayılovun, Məlikovun və Korsakovun evlərindən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin malikəsinə, eyni zamanda malikanənin yaxınlığındakı gediş-gəliş küçələrinə səhərə qədər güllə yağdırdılar. M.S.Ordubadi yazır:

“Bu vaxtda Bakının və zavodların ələ bir yeri qalmamışdı ki, iğtişas sirayət etməsin. Ümum camaat bir-birinə qarışıb silah işlətməkdə idi. Övrətlər uşağın əlindən tutaraq uşağın əlindən tutaraq o tərəf, bu tərəfə qaçırıbmışlar. Amma heç bir tərəfdən aman tapmayıb sərgərdan qaçırdılar. Bu vaxtlar Balaxanıda böyük vuruşma və yangın düşüb. Müsəlmanların dil bilənləri erməniləri hifz edirdilər. Həmə gün ələ bir gün idi ki, küçələrdən əlli nəfərə qədər erməni ölüsü yığıldı. Müsəlmanlara gəldikdə yaralı və ölüləri daşıyıb öz evlərinə apardılar. İğtişas nəticəsində müsəlmanların müsəlmanların bir çoxunun imarətləri və mağazaları dağıldı və qarət edildi.”(4.)

Lakin M.S.Ordubadi müsəlman igidlərin qorxub-çəkinmədən silahlı daşnak dəstələri ilə mübarizə apardığını “Qanlı sənələr”də dönə-dönə qeyd edir. M.S.Ordubadinin sözlərilə tamamilə həmrəy olan Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə buna rəğmən yazır:

“Qafqaz türkləri türklərin ən hüriyyətvərləridir. Bu məmləkətdə heç bir qüvvə hüriyyət arzusunu məhv edə bilməz. Heç bir cəbr və təzyiq, heç bir cəfa və əziyyət, heç bir zülm və sitəm hüriyyət odunu söndürə bilməz. Qafqaz hüriyyət aləminin tarixində mühüm rol oynayacaqdır, bu rollardan ən böyüyü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir.”(4)

Qarabağ ağsaqqalı təzkirəçi, şair, rəssam, xəttat, tarixçi, musiqiçi Mir Mövsüm Nəvvabın (1833-1918) “Erməni-Müsəlman davası” tarixi-etnoqrafik əsərindəki hadisələr bilavasitə M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsəri ilə çox uyğun gəlir. Mir Mövsüm Nəvvab da 1905-ci ildə ermənilərin öz havadarlarına arxalanaraq Qafqazın türk-müsəlmanlar yaşayan ərazilərində qırğın törətmələrini də ətraflı surətdə əks etdirmişdir. Həmin əsərdə Bakıdakı qırğınların törədilməsində karxana sahibi Lalayev səbəbkar kimi göstərilir. İmarətinin zirzəmisində xeyli silah-sursat, bomba, partlayıcı maddələr saxlayan Lalayev erməni könüllülərinə xeyli silah-sursat paylayıb onların qırğın törətməyinə səbəb olur. Lakin sonralar M.S.Ordubadi ilə Bayıl həbsxanasında birlikdə həbs cəzası çəkən və ədibə hörmət, ehtiram göstərən qoçu Ağakərimin bakılı igidlərdən dəstə toplayıb erməni daşnak dəstələrini darmadağın etməsindən, lalayevin isə onu öldürməsin deyərək Ağakərimə yalvarmasından söz açır:

“Bu vaxt Bakı əhalisi arasında böyük şöhrət tapmış Ağakərim adlı bir nəfər mərd və igid oğlan öz silahlı dəstəsi ilə Bakının küçələrində cövlan edərək azərbaycanlıların həyatına qəsd edən erməni quldurlarını cəhənnəmə vasil edirdi. Nəhayət, onlar gəlib Lalayevin evi yerləşən küçəyə çatdılar. Ağakərim öz dəstəsini iki yerə bölüb birinə divarlar arxasından Lalayevin evini gülləyə tutmasını əmr edir, digər hissəsinə isə külüng-balta və lomla evin darvazasını açmaq əmrini verdi. Üçüncü dəstə güllə yağışının altında divarların dibi ilə Lalayevin evinin darvazasına yaxınlaşıb, lom və külünglə darvazanı dağıtmağa başladılar. Onlar əllərindəki alətlərlə darvazanı parça-parça edib yerə saldılar. Ağakərim və onun dəstəsi qəzəblənmiş aslan kimi «ya Əli!» sədası altında hücum çəkib içəri doldular. Camaat tüfənglərin gurultusundan və igidlərin nərəsindən dəhşətə gəldi. Lalayevin evində olan quldurlar karıxıb mat qaldılar. Onlar tüfənglərini atıb qaçmaq istəyərkən Ağakərimin dəstəsi onları bir-bir qətlə yetirdi və evdə gizlənənləri də çıxarıb, cəzalarına çatdırdılar. Bundan sonra Ağakərim bir neçə nəfərlə Lalayevin otağına daxil oldu. Ağakərim irəli gəlib dedi: — Allah saxlasın, keyfin neçədir? O müsəlmanları ki, sən milçək və qarışqa hesab edirdin, indi onların hər biri şiri-nərə dönüb qulluğuna gəliblər. Lalayev söyüd ağacının

yarpağı kimi tir-tir titrəyərək dedi: Qələt eləmişəm, məni bağışlayın. Bu gün bəxşiş günüdür, öz zəhmətinizin əvəzində nə qədər pul lazımdır, götürün. Sandıqda kupon kağızları var. Götürün, aparın, xəzinə və bankdan pul alın. Uşaqların arasında bölün. Ağakərim dedi ki, biz buraya puldan ötrü gəlməmişik. Bu millət davasıdır. Milləti müdafiə etməkdən ötrü biz can qoymuşuq və bu məqsədlə də buraya gəlmişik. Millət yolunda biz pula satılanlardan deyilik. Bu vaxt Lalayevin övrəti gəlib özünü ərinin üstünə saldı və ağlaya-ağlaya Ağakərimə minnət elədi ki, siz gəlin bunu öldürməyin. Sizə nə qədər pul lazımdır, durum gətirim. Ağakərim övrətə dedi ki, bizə pul lazım deyil. Sənin bu kişin gərək öldürülə. Sənin kişin çox qürrələnin erməni məclislərində deyirmiş ki, müsəlmanlar mənim yanımda bir milçəkdir. Yarım milyon pul qoyub, onların hamısını məhv edərəm. Ə L A V Ə: Belə deyirlər ki, bu halətdə Lalayev Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına bir adam göndərib, özünün xilas edilməsini xahiş eləyir. Hacı buyurur ki, bu, mənə dəxli olmayan işdir. Baş verən hadisə isə millət məsələsidir, mən nə deyə bilərəm? Xülasə, Ağakərim nə qədər çalışdı ki, övrət Lalayevdən aralansın, mümkün olmadı. Qəflətən camaatın içərisindən naməlum bir şəxs övrəti güllə ilə vurub öldürdü. Ağakərim onu məzəmmət etdi. Sonra isə Lalayevə bir neçə güllə vurub öldürdü. Lalayev qətlə yetirildikdən sonra hamı evdən bayıra çıxdı. Evin hər yanından üstünə neft çiləyib, od vurdular. Ev böyük partlayışlarla yanmağa başladı. Bu da onu göstərdi ki, Lalayevin evinin zirzəmiləri yeşik-yeşik hərbi sursat və partlayıcı maddələrlə dolu imiş. Evdən qalxan gurultunun və partlayışın səsindən yaxında olan adamlar qulaqlarını tutaraq hərə bir tərəfə qaçırdı. Ev sursatlarla birlikdə yanıb külə döndü. Deyilənə görə, bir ay sərəsər evdən tüstü kəsilmədi. Belə deyirlər ki, Lalayevin xoşsifət gözəl bir qızı varmış. Həmin qıza heç kəs toxunmayıb, mehribanlıq göstərib və gətirib Hacı Zeynalabdinin qızlar məktəbində yaxşı əmin adamlara tapşırıblar.(5.s.13-14)

Mir Mövsüm Nəvvabın bu əsərində də M.Ordubadinin “Qanlı sənələr”ində olduğu kimi müsəlmanların alicənablığı, mərdliyi özünü biruzə verir. Lalayevin qızının əslində müsəlmanlar tərəfindən namusunun qorunması və Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızlar məktəbinə verilməsi müsəlman igidlərin gözəl əxlaqa, eyni zamanda dini, milli-mənəvi dəyərlərə malik olduğunu nümayiş etdirir.

M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr”də Şuşada ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri olduğu kimi nəql edir:

“Aydın on ikisində bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu, digər tərəfdən ətrafdan yığılmış (10000) on minə yaxın erməni könüllü əsgəri, bir tərəfdən də şəhərdə nizam altında saxlanmış erməni bölükləri və qaçaqları müsəlmanlara sarı hucuma başladılar. Beş gün ərzində erməni sərhəddində olan bütün müsəlman evləri top zərbələri ilə dağıdıldı.”(1.s.61)

Mir Mövsüm Nəvvab kitabındakı “1905-cil Şuşa şəhərinin əhvalatı” bölümündə yazır:

“Xülasə, seçənbə günü (çərşənbə axşamı-S.İ) günortadan sonra camaati üs-sani ayının 23-də 1323-cü ildə (16 avqust 1905-ci il) ermənilər hücuma başladılar. Erməni qımdatları dəstə-dəstə olub bir dəstə Köçərli məhəlləsinə, bir dəstə Yuxarı Xəlifəli qapısına, başqa bir dəstə isə meydana tərəf getdilər. Qalan ermənilər isə səngərlərə doldular. Köçərli məhəlləsində qədim bir tayfaya mənsub, gözəl ev-əşiyi olan doxsan yaşlı Abbas bəy adlı bir nəfər yaşayırdı. Köçərli məhəlləsinə gedən dəstənin içərisində olan Çopur bəyin oğlu və Kolya adlı iki erməni Abbas bəyi çağırıldı. Abbas bəy evdən çıxanda ona dedilər ki, sən bizim qonşumuzsan, səninlə bizim işimiz yoxdur. Sonra isə Abbas bəyi sözə tutub tufənglə vurdular. O biçarə güllədən al-qana boyanıb yığıldı. Ermənilər bir neçə güllə də Abbas bəyin yeganə oğluna və qardaşı oğluna vurub hər üçünü öldürdülər. Bundan sonra onlar evə benzini və neft töküblə odladılar. Vurulanların da meyitlərinə od vurdular. Bundan sonra ermənilər üç gün idi ki, gəlin gətirmiş Nuşirəvan adlı bir yazığı da güllə ilə vurub öldürdülər. Sonra isə gəlinin cehizinə və evə, eləcə də meyidlərə neft töküblə evlə bərabər yandırdılar. Beləliklə, onlar on beşə qədər evi mal-dövləti ilə yandıraraq külə döndərdilər. Ev sahibləri övrət-uşaqla çıxıb qaçsalar da, onlardan iki-üç nəfəri şəhid oldu.” (5.s.23)

Hər iki sənətkarın təbii ki, hadisələrə öz baxışları, eyni zamanda yazı üslubu var. Ələlxüsus da nəzərə alsaq ki, M.S.Ordubadi yazıçı, Mir Mövsüm Nəvvab tarixçidir, lakin əsərlərin hər ikisində hadisələr bir nöqtədə birləşir və ermənilərin qəddarlığını, riyakarlığını, iç üzünü açıb göstərir.

Türkiyəyə mühacirət etmiş Hüseyn Baykaranın (1904-1984) 1975-ci ildə İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi” kitabında da 1905-ci ildə qırğının məhz ermənilər tərəfindən törəndiyi qeyd edilir:

“Ermənistanın mərkəzi sayılan İrəvanda çoxlu türklər yaşayırdı. Türkiyədəki məğlubiyyətlərindən dərs almayan, Qafqazda olan yüksək vəzifəli rus məmurları tərəfindən silahlandırılan və gizli tapşırıqlar alan ermənilər İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Şuşa, Gəncə, Bakı və Şirvanda yaşayan silahsız türklərə, dinc əhaliyə qarşı hücüm edib onları öldürməyə, qılıncdan keçirməyə başladılar. Beləliklə, onlar türkləri öldürərək, bu ərazilərdə çoxluq əldə etmək istəyirdilər. Öldürə bilmədikləri türkləri isə nəyin bahasına olursa olsun öz torpaqlarından qovurdular.” (6.s.120)

Ermənilər müsəlman evlərini yandırır, malikanələrinə od vurur, dükanlarını dağıdır, günahsız insanları vəhşicəsinə qətlə yetirir, bir sözlə nəslini kəsmək istəyirdi. Müsəlman igidlər də təbii ki, bu qarşılıq verirdi, intiqam almaq məqsədilə daşnaklarla atışib öldürürdülər. Bütün bunlar o vaxt hələ gənc olan ədibin ürəyini ağrıdırdı, çünki tək o deyil, bütün qabaqcıl ziyalılar əllərindən gələni eləsələr də bunun qarşısını almaqda aciz idilər. Ermənilər isə nəhayət uduzduqlarını görüb müsəlmanların ayaqlarına qapandılar və tolirantlıqda tayı-bərabəri olmayan müsəlmanlar onların bir daha belə bir iş tutmayacaqlarına inanıb silahlarını yerə qoydular.

Məmməd Səid Ordubadi də onlara inanmaq istəyirdi, odur ki, hər iki milləti sülhə, əmin-amanlığa səsləmək üçün qəlb sızıltısı ilə bu çox vacib sənədi meydana gətirdi:

“Məmməd Səid Ordubadi bədi əsər yazmaqdan daha çox yaşadığı epoxada təhlil etmək istəyir, baş verənlərin kökünü araşdırır və ortaya təcqiqat xarakterli bir əsər qoyur. Müəllifin əsərin adı altında qeydi də fikrimizi sübut edir: “1905-1906-cı illərdə “Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi fikrimizcə, əsərin emosional bir tərzdə qələmə

alınması onun bədii əsər olması faktını şərtləndirir. Müəllif yazır: “Bu olmuş tarixi vücuda gətirmək üzrə qələmi əlimə aldığım zaman özümdə bir kədər, bir müsibət xatirələri hiss edirəm. Əcəba! Əlimdəki qələm hər zaman qanlı illərdə qəflətən baş verən faciələri yazmaq istəyir, vicdanım da bu ülvi vəzifəni ifa etməkdə qeyri-iradi bir həvəs göstərir”.(2)

Mehman Qaraxanoğlu “Qanlı sənələr”i bədii əsər kimi dəyərləndirir, fikrimizcə alim haqlıdır, çünki bu əsərdə ədibin bədii fəhminin nişanələri görünür. Məsələn ədib “Ağrı Gəncə hadisələri” bölümündə yazır:

“Bu gülləbaran əsnasında Bayram Məhəmmədəli oğlu, Mehrəli Zeynal oğlu öldürülür, yoldaşları isə şəhərə qaçaraq polisə xəbər verirlər. Yoldaşlardan Bəhram Həsən oğlu gülləbaran zamanı, mallarıönlənlərin yanında buraxıb yolun yuxarı səmtinə qaçarsa da ermənilər onu öldürmək qəsdilə təqib edirlər.

Bərəkət versin ki, bir dəstə erməni və müsəlman kömürçüləri yetişib zavallını xilas etməklə mallarını da alıb zünə tapşıırırlar. Bu əsnada şəhər tərəfdən gələn kömürçülər iki islamın qan içində düşən bədənlərini görüncə Molla Cəlilli məhəlləsinə qayıdaraq faciəli vəziyyətinə işarə vurub araba aparıb, cəsədlərini gətirməyi də onlara tövsiyə edirlər. Bu arılı xəbəri Molla Cəlilli camaatı alınca Salman Mehdi oğlu və Kərbəlayi Məhəmməd İbrahim oğlunun başçılığı və iştirakı ilə bir dəstə müsəlman cənazələri götürmək üçün yolanırlar. Camaat cənazələr düşən yerə yaxınlaşdıqda pristav Qamsaraqan müavini Əbil bəy Qapanlinski, şəhər müstəntiqi Leya Oqter, bir neçə də qaradavoylardan ibarət bir dəstə polisi cinayət yerində hazır görürlər.” (1.s.90)

Bütün bunlar M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” tarixi-sənədli-informatik əsərinin kəlmə-kəlmə, cümlə-cümlə, sözbəsöz doğru olduğunu təsdiqləyir və “Qanlı sənələr”in hər zaman istinad edilə biləcək çox vacib bir arxiv materialı olduğunu da subuta yetirir.

1908-ci ildə “Qanlı sənələr”i meydana gətirən və xalqımızın başına gələn hadisələrin düzgün şərhini verən M.S.Ordubadi 1940-cı ildə qələmə aldığı “Gizli Bakı” romanında “Qanlı sənələr”i xeyli təkzib etmiş, o ərəfədə baş verən hadisələrə tamamilə başqa rəng vermiş, hən an xalqımızın qanını içməyə belə hazır olan ermənilərin bir qismini müsbət surət kimi xarakterizə etmiş, sadəcə bolşevizmi istəməyən, lakin son dərəcə vətənpərvər olan insanlarımızı mənfi surətlər kimi qələmə vermişdir. Bu isə öz növbəsində ədibin qəddar rejimin zəhərli buxovları altında fəaliyyət göstərdiyini, bir yazıçı olaraq qələmini istədiyi kimi hərəkət edə bilməməyini açıq-aşkar subuta yetirir.

“Məmməd Səid Ordubadinin nəsr əsərlərində tarixiliklə bədiiliyin və müasirliyin ahəngdar əlaqəsi səciyyəvi cəhət olaraq diqqəti cəlb edir. Ədib müasirlik amilini həmişə vətəndaşlıq andı ilə üzvi əlaqədə təqdim edir. Tarixilik və müasirlik paralelləri Məmməd Səid Ordubadinin bədii nəsrində publisistikanın da mətdaxili iştirakını şərtləndirir. Məmməd Səid Ordubadi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbində mükəmməl bədii publisistika məşqləri keçdiyindən onun nəsr əsərlərindəki publisistika əlamətləri bədiiliklə qaynayıb-qarışır. Beləliklə, Məmməd Səid Ordubadi nəsrə publisistikadan və ya tərsinə, publisistikada bədiilikdən istifadə etməyin qiymətli örnəklərini göstərmişdir. Ədibin “Qanlı sənələr” əsəri (1911) publisistikanın “dili” vasitəsilə tarixi prosesləri roman təfəkkürü səviyyəsində əks etdirməyin nümunəsidir. “Qanlı sənələr” Azərbaycan ədəbiyyatında ilk və mükəmməl publisist romandır. Məmməd Səid Ordubadinin “1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi” kimi təqdim etdiyi “Qanlı sənələr” əsəri yazıçının gələcək tarixi romanlarının ciddi publisistik məşqidir. Çoxsaylı dövrü mətbuat materiallarından, 245 məktubdan, 400-dən çox məlumatdan istifadə əsasında yazılmış “Qanlı sənələr” sənətkarın hadisələri “zərif duyğularla”, habelə “düzgün və qərəzsiz” şəkildə əks etdirməsi yolu ilə formalaşdırılmış “vətən fəryadnaməsi”dir.” (8)

Yuxarıda “Qanlı sənələr” Bakı milyonçusu, neftxuda, xeyriyyəçi Murtuza Muxtarovun (1855-1920) maddi yardımı ilə “Səda” mətbəəsində nəşr edildiyi qeyd olunub.

Təsədüfə deyil ki, M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” kitabının üz qabığında “Ağa Murtuza Muxtarova” sözlərini qeyd etmişdir.

Nəticə: Yalan, saxtakarlıq bir-birilə vəhdət təşkil eləsə də bir o qədər də bir-birini təkzib edir. Sovetlər dönəmi zamanında bir çox həqiqətlər, gerçəklər gizlədilmişdi, daha doğrusu doğrunun əvəzinə hər yerdə qarşımıza yalan, saxtakarlıq çıxırdı. Lakin bu iki məhfum daim bir-birini təkzib etdiyindən məhz onların yalan və saxtakarlıq olduğu açıq-aşkar meydana çıxırdı. Lakin sovet dağılandan sonra bir sıra bağlı pərdələr açıldı və təbii ki, ayaq tutsa da yeriyə bilməyən yalan ifşa olunaraq əriyib yoxa çıxdı. M.S.Ordubadi ilə bağlı uydurmalar da dəngəsini itirərək dağıldı və ədibin əslində kim olduğu Şura hökumətinə, Kommunist Partiyasına deyil, vətəninə, torpağına, xalqına, millətinə xidmət etdiyi aydın oldu. Əslində “Qanlı sənələr” ədibin vizit kartıdır və onun kimliyini, şəxsiyyətini müəyyənləşdirən təkzibolunmaz bir sənəddir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.Məmməd Səid Ordubadi Qanlı illər Bakı-1991. Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan Əkrəm Bağirov.
- 2.Mehman Qaraxanoğlu. Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsərində 31 mart soyqırım fəryadlarının əks-sədasi. //science.gov.az/az/news/open/28505
3. Yavuz Axundli “Məmməd Səid Ordubadi” Bakı-“Elm və Təhsil”-2012. 384 səh.
4. “Həyat” qəzeti, 1906-cı il, 2 iyul №43.
5. Mir Mövsüm Nəvvab “1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman davası” Bakı-“Azərbaycan” nəşriyyatı 1993. 128 səh.
6. Hüseyn Baykara “Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi tarixi” “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” Bakı-1992. 276 səh)
7. İsa Həbibbəyli “Ədəbiyyat nəhəngi.” Azərbaycan.-2012.- 23 oktyabr.- S.6

Açar sözlər: M.S.Ordubadi, qırğın,tarix, hadisə, vətən, kitab, əsər.

Keywords: M.S.Ordubadi, massacre, history, event, homeland, book, work

XÜLASƏ

1892-cı ildən etibarən yaradıcılığa başlayan M.S.Ordubadi Ordubad ədəbi mühitinin klassik şairlərinin, o cümlədən atası Hacıağa Fəqirin, ustadı Məhəmməd Tağı Sidqinin təsiri ilə nəfis şeirlər meydana gətirmişdi. Ordubad ədəbi

mühiti şairlərinin fırladaqçı, din pərdəsi altında gizlənmiş mollalara, Həcc, Kərbəla, Məşhəd ziyarətlərinə sadəcə titul daşımaq məqsədilə gedənlərə, eyni zamanda istismarçı çar məmurlarına qarşı münasibəti olduqca mənfəidi və bunu zaman-zaman öz yaradıcılıqlarında əks etdirirdilər.

M.S.Ordubadi də bu sırada ön cərgədə gedirdi və onun yaradıcılığının böyük bir qolunu satirik şeirlər, öz dilini, dinini, dəyərlərini bəyənməyən, milli, dini dəyərlərə rişxəndlə baxan antipodları güclü satira atəşinə tutan feleytonlar, ictimai məzmunlu şeirlər üstünlük təşkil edirdi. Lakin gənc yaşlarından şeir yaradıcılığına başlayan M.S.Ordubadi onu narahat edən ictimai-siyasi hadisələri, xalqına qarşı olan haqsızlıqları, ədalətsizlikləri, rəzaləti təkcə şeirlə əks etdirməyin müşköllüyünü hiss edib qələmini başqa səmtə yönəldərək bədii ədəbiyyatın bütün janrlarda əsərlər meydana gətirir, eyni zamanda da bir maarifçi-publisist kimi dövrü-mətbuatda ülgücdən iti məqalələri, feleytonları ilə çıxışlar edirdi. “Qanlı sənələr” onun tamam başqa bir istiqamətdən, daha doğrusu sənədli faktlarla qələmə aldığı bir bədii əsəridir ki, burda hadisələr yazıçı təxəyyülündən axan səhnələrə, xarakterlərə deyil, sənədli faktlara əsaslanır. Fəqət çox güman ki, sənətkarın yaradıcılıq üföqləri çox geniş olduğundan və hər tərəfə şaxələndiyindən “Qanlı sənələr”i tam bədii şəklə salmağa vaxtı olmayıb. Bir də M.S.Ordubadi kimi sənətkar bir bədii əsəri meydana gətirmək üçün bütün istedadını və təxəyyülünü kökləyib mükəmməl bir əsər yaratmaqdan ötrü illərlə çalışır. “Qanlı sənələr” isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində baş vermiş ziddiyyətli, təlatümlü hadisələrin ümumi mənzərəsini bütün təfərrüfatı ilə əks etdirir. Bu da gələcək nəsillər üçün olduqca əhəmiyyətli bir əsərdir.

Armenian-Muslim Problems in M.S. Ordubadi's novel “Bloody Years”

SUMMARY

M.S.Ordubadi, who started creativity in 1892, wrote exquisite poems under the influence of the classical poets of the Ordubad literary environment, his ancestor Hajiaga Fagir and his master Mahmud Tağı Sidqi. The poets of the Ordubad literary environment had a very negative attitude towards the fraudulent mullahs who hid under the guise of religion, those who went on a pilgrimage to Karbala and Mashhad just to carry a title, and also towards exploitative tsarist authorities. A major part of M.S. Ordubadi's creativity consisted of satirical poems, feuilletons that harshly satirized opponents who did not like his language, religion, values, and belittled national and religious values, and poems with social content. M.S. Ordubadi, who started writing poetry from an early age, realized that it was impossible to reflect the socio-political events that concerned him, the injustices and disgraces done to his people, only through poetry, began to write works in all genres of fiction, at the same time, as an educator-publicist, he expressed his views through scathing articles and feuilletons published in periodical press. The novel “Bloody Years” is an artistic work written with documentary facts, the events here are based on documentary facts, not scenes and characters created by the author's imagination. But probably because the master's creativity is so extensive, he did not have time to make his work “Bloody Years” into an artistic form. And a master like M.S.Ordubadi works for years to create a perfect work by using all his talent and imagination to create an artistic work. The work “Bloody Years” reflects in detail the general picture of the contradictory and turbulent events that took place in Azerbaijan at the beginning of the 20th century. This is a very important work for future generations.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ƏBU-L-ƏTAHIYYƏ YARADICILIĞINDA ZÜHDİYYƏ JANRI

Zühdiyyə-özünü çəkəndirmə, zahidlik, tərki-dünyalıq deməkdir. Zühdiyyə özlüyündə dünyanın faniliyini, müvəqqətiliyini, ictimai ədalətsizliyini cəmləşdirən və onu tənqid edən qəmgin, kədərli və bununla bərabər insanları zahidliyə, asketizmə, tərki dünyalığa və dünya nemətlərindən əl çəkməyə çağıran ənənəvi ərəb şeir növüdür.

Zühdiyyə şeirinin tarixini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, bunun izləri İslama qədərki dövrün şairlərinin yaradıcılığında mövcud olmuşdur. Hökmdar şair olan İmrul Qeysin yaradıcılığında həyatın faniliyi, mənasızlığı göstərilirdi. Züheyr ibn Əbi Sulmənin “Müəlləqə”sində də belə bədbin hissələri sezmək mümkündür. Əmr ibn Gülsüm öz “Müəlləqə”sini “Bizim hamımızı yuxarıdan təyin olunmuş tale haqlayacaq” fikri ilə başlayır. Ləbidə görə isə “talehin oxu hədəfdən yan keçmir.”

Cahiliyyə dövrünün digər görkəmli şairi Əl-Ə’sa kədərlə deyir: “Bu həyatın şənliklərində iştirak etsəm də, sonradan o, yox oldu. Axı, həyatın məqsədi məhv etməkdir.” Tarafa isə ölümü aşağıdakı kimi təsvir edir: “Mən bina tikirəm, amma bilmirəm ki orada yaşayacam, ya yox. Yalnız ümid edirəm, buna görə tikirəm. Səyahət edən ölüm müşayət edir. Bir yerdə yaşayan adamın yanına ölüm özü gələcək. Əgər beş nəfər yanaşı gedirsə, onda altıncısı ölümdür. Yox, əgər adam tək gedirsə, bu zaman ölüm onun peykidir.”

Zühdiyyə xarakterli şeirlər əl-Əxtalın, Bəşşar ibn Burdun, Əbu Nuvasın yaradıcılığında da nəzərə çarpır. Məsələn, ömrü boyu şərabı, eşqi tərənnüm edən Əbu Nuvas, ömrünün sonunda doğru ölümdən savayı heç bir həqiqəti görmədiyini deyir.

Zühdiyyə şeirinin ən görkəmli nümayəndəsi Əbu-l-Ətahiyyədir. Əbu İshaq İsmayıl ibn Qasim ibn Suveyd ibn Keysani-Əbu-l-Ətahiyyə 748-ci ildə İraqda əl-Ənbər yaxınlığında məvəli ailəsində anadan olmuşdur. Bəzi mənbələrdə şairin doğum yeri Aynu-t-Təmr, bəzilərdə isə əl-Mazar kimi göstərilir. Aynu-t-Təmr mənbələrdə Hicaz kimi göstərilir. Atasının adı Qasim, babasının adı Suveyddir. Anası isə Buxaranın tanınmışlarından olan Ziyad adlı birinin qızı Umm Zeyd idi. Əbul-Ətahiyyənin Məhəmməd adlı oğlu, Billahi və Lillahi adlı iki qızı olub. Əbul Fərəc əl-İsfahaninin “Kitəbul-əğani” adlı əsərində şairin Ruqayyə adlı qızı da olduğu qeyd olunur. Atasına bərbər olan şairin gənclik illəri dulustçuluq mallarının satışı ilə məşğul olduğu üçün Kufədə keçmişdir. Tədqiqatçıların şairin milli mənsubiyyəti haqqında ziddiyyətli fikirləri mövcuddur. Filştinski qeyd etmişdir ki, Əbu-l-Ətahiyyənin atası məvəli olub, Hənnəl-Fəxuri isə şairin milli-mənşəyinin məlum olmadığını bildirmişdir. Şairin dini etiqad haqqında da müxtəlif rəyləri var. Bəzi mənbələr şairin atəspərəstliyə meyilli olduğunu bildirirlər.

Əbu-l-Ətahiyyənin gəncliyi Kufədə keçmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı maraqlı araşdırmalar aparan tanınmış şərqşünas-alim Aida İmanquliyeva öz qeydlərində yazırdı: “Deyilənə görə, bir gün bazarda olarkən Əbul-Ətahiyyə bir neçə gəncin şeir söylədiyini görür. Şair əlindəki səbətini yerə qoyaraq deyir: “Ey dəliqanlılar, görürəm ki, bir-birinizlə şeirləşirsiniz. İndi mən sizə bir beyt deyəcəm, siz də onu davam etdirəcəksiniz. Əgər bu şeiri bitirə bilsəniz, qalib olacaqsınız, əgər davam edə bilməsəniz, uduzmuş olacaqsınız. Gənclər razılaşırlar. Əbul-Ətahiyyə deyir:

ساكني الأحداث أنتم
مثلنا بالأمس كنتم
لين شعري ما صنعتم
أربحتم أم خسرتم

“Dünən biz olduğumuz kimi, siz də məzarların sakini olacaqsınız. Qalib gəlmisiniz, yoxsa uduzmusunuz? Kaş ki, mən sizin nə etdiyinizi biləydim”.

Gənclər çox fikirləşsələr də, şeiri bitirə bilmirlər, çox utanır, məğlubiyyətlərini etiraf edirlər. Bu söz yarışması bazar əhlinin gözləri qarşısında baş verdiyindən tez bir zaman ərzində Əbu-l-Ətahiyyə məşhurlaşır.”

Həyatını kef məclislərində keçirməyi sevən şair istedadına tam əmin olduğdan sonra saraya can atır. Kufədə yaşayan müğənni İbrahim əl-Mausili ilə dost olur. Hər ikisi məşhurlaşmaq ümidi ilə Bağdada yola düşürlər. Əbu-l-Ətahiyyənin ilk təşəbbüsü uğursuz olmuşdur. Dostu saraya yol tapmış, şair isə ümitsizlik içərisində geri qayıtmışdır. Qayıdan zaman bir müddət Hirədə qalan şairin burada eşq macəraları başlamışdır. Şair Abdulla ibn Məan adlı əyanın kənizi Sudəni sevirirdi. Bu kəniz yas mərasimlərində ağrı deyirdi. Lakin Məan kənizi şairə verməmiş, Əbu-l-Ətahiyyə hiddətlənərək Məana həcv yazmışdır. Bu həcvin müqabilində şair yüz qamçı cəzası almışdır.

Kufəyə qayıdan şairi çox keçmir ki, İbrahim əl-Mausili yenidən Bağdada çağırmışdı. Əbu-l-Ətahiyyə saraya xəlifə əl-Mehdinin hakimiyyəti illərində gəlmiş, xəlifənin böyük rəğbətini qazana bilmişdi. Belə ki, şair xəlifəyə mədhiyyələr yazmış, bunun da müqabilində qiymətli hədiyyələrlə təltif olunmuşdu.

“Kütbeyin”, “ağılsız”, “dəli olmaq” mənalarında olan عتاهية felinin məsdəri olan عتاهية sözü “düz yoldan çıxmış”. “axmaq” mənalarındadır. Mənbələrdə göstərilir ki, bu ləqəb onun davranışlarına görə xəlifə əl-Mehdi tərəfindən verilmiş, şair bu adla məşhurlaşmışdır.

Şairin simicliyi ilə bağlı bir çox rəvayətlər vardır. Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani “Mahnılar kitabı”nda belə bir maraqlı epizod vardır: “Şairin qara, uzunboylu bir qulu var idi. Şair gün ərzində ona iki kökə verirdi. Qul narazı qalıb şairin qonşusuna şikayətlənir. Qonşu isə söhbət zamanı Əbu-l-Ətahiyyəyə deyir ki, qulun kökəsini artırsın. Şair qonşusuna bildirir ki, o, quluna

qənaəti öyrətmək üçün kökəni ona az verir. Bir müddət keçdikdən sonra isə həmin qul ölür. Şair bu qulu köhnə kəfəndə basdırır. Qonşusu Əbu-l-Ətahiyyədən bunun səbəbini soruşduqda şair cavab verir: “Təzə parça bu dünyada yaşayanlara lazımdır. O isə o biri dünyaya gedir.”

Şairin simicliyi ilə bağlı professor Aida İmanquliyeva qeydlərində yazırdı: “Əbu-l-Ətahiyyənin bütün günü tarlada işləyib yorulan, çox kasıb olan, maddi ehtiyacına görə bir dəri, bir sümük kimi görünən qonşusu var idi. Maddi durumu pis olsa da, o, çətinliklərini hamıdan gizlədərdi. Əbu-l-Ətahiyyənin xətrini çox istədiyi üçün hər gün səhər-axşam ona dəyərdi. Şair də hər onu görəndə Allaha yalvarırdı ki, qonşusunu bu ağır vəziyyətdən qurtarsın. Bir gün Əbu-l-Ətahiyyədən soruşurlar ki, bu qədər çox dua etdiyi halda niyə kasıb qonşusuna sədəqə vermir. Şair gülüb deyir: “Mən onu sədəqəyə öyrətməkdən qorxuram. Sədəqə ən son qazanc yoludur. Lakin duada isə çox xeyir vardır”.

Əbu-l-Ətahiyyənin simic olması ilə bağlı çox rəvayətlər olsa da, onun şeirləri rəvayətlərin heç də həqiqətə uyğun olmamasından xəbər verir. Bildiyimiz ki, şair bütün xəlifələrin məclislərində başda oturardı. Xəlifələr ona xüsusi ehtiram göstərirdilər. Bu da şübhəsiz bir çox şairlərin paxıllığına səbəb olurdu. Professor Aida İmanquliyeva araşdırmaları zamanı belə qənaətə gəlirdi ki, ola bilsin ki, Əbu-l-Ətahiyyəyə olan paxıllıq hissənin nəticəsi olaraq onu gözdən salmaq üçün bu rəvayətlər uydurulmuşdur.

Professor Aida İmanquliyeva şairin şeirlərini təhlil edərkən onun mal-dövlət, pul hərisi olub, onun quluna çevrilənlərə ittiham dolu misralarını aşkar edərək, şairin şeirlərində bununla bağlı misraları nümunə göstərirdi:

و تتبعوا جمع الحطام
و فارقوا أثر الرسول

“Durmadan dünya malının dalınca qaçırlar və Rəsulillahın izindən ayrılırlar”.
Əbul-Ətahiyyə başqa bir şeirində isə şair yazırdı:

إن الغنى في النفوس و الغزى تقوى
الله لا فضة و لا ذهب

“Qəlbin zənginliyi və izzəti, gümüş və qızıl deyil, Allah qorxusudur”.

Şaida İmanquliyeva bu misalları göstərməklə belə qənaətə gəlirdi ki, Əbul-Ətahiyyənin simicliyi ilə bağlı rəvayətlərin heç biri həqiqətə uyğun deyil:

أالجود لا ينفك حامده
و البخل لا ينفك لائمه

“Əliaçıqlıq daima təriflənir, simiclik də pislənir”.
Digər bir şeirində isə şair yazır:

الجود مما يثبت المحبة
و البخل مما يثبت المسية

“Əliaçıqlıq məhəbbəti saflaşdırır (gücləndirir), simiclik isə düşmənçiliyi gücləndirir”.
Əbul-Ətahiyyə varlı insanların simicliyinə daima üsyan edib yazır:

إن البخل و إن أفاد غنى
لترى عليه مخايل الفقر

“Varlı olsalar da simiclərin üzlərində kasıblıq əlamətləri görünür”.

Şair bu beytində “kasıblıq” deyərək mənəvi kasıb- çılığı nəzərdə tuturdu və bildirmək istəyirdi ki, kasıb olmaq ayıb deyil, tək insanın daxili aləmi zəngin olsun. Lakin varlı olub mənəvi kasıbcılıq ən utancverici bir haldır.

Əbu-l-Ətahiyyə yazırdı: “Həyatda insana üç dinar lazımdır. Biri-kəfənə, biri-mürdəşirə, üçüncüsü isə mollaya.”

Cəmil əl-Mudavvarın “Bağdadda İslam mədəniyyəti” adlı əsərində xəlifə əl-Mehdinin ov macəraları təsvir edilərkən Əbul-Ətahiyyə haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu ov macərəsi ilə bağlı baş vermiş hadisənin təsvirinə Əbul-Fərəc əl-İsfəhaninin “Mahnılar kitabı”nda da rast gəlmək olar: “Günlərin birində ova gedən zaman xəlifə əl-Mehdi Əbul-Ətahiyyəni də özü ilə birlikdə ova aparır. Xəlifə bir ceyranı nişan alır və oxu onun düz ürəyindən vurur. Xəlifənin əmisi oğlu da bir ceyranı nişan alır. Lakin onun atdığı ox ov itlərindən birinə dəyir. Vurulan heyvanları onların hüzuruna gətirirlər. Bu mənərə incə qəlbli şairə pis təsir edir və onu kövrəldir. Bir qədər fikrə gedib deyir: “Mehdini atdığı ox ceyranın ürəyinə dəydi. Əli ibn Süleyman isə iti vurdu. Onlara nuş olsun. Qoy hər kəs öz ovundan yesin”.

Əslində heç bir şair xəlifənin əmisi oğlu ilə belə rəftar edə bilməzdi. Lakin Əbul-Ətahiyyənin xəlifə və onun yaxınları arasında nüfuzu o qədər idi ki, qorxmadan Əliyə: “Sən it ovlamısan, get ovladığın iti də ye”-deyə bilirdi.

Tədqiqatçılar şairin həyatını iki mərhələyə bölürlər. Belə ki, həyatının birinci hissəsində Əbu-l-Ətahiyyə həyatsevər, ikinci hissəsində isə o, pessimist olmuşdur. Xəlifə əl-Mehdinin sarayında Ütbə adlı bir kənz var idi. Kənzini coşğun məhəbbətlə sevən şair, ondan rədd cavabı aldıqdan sonra həyatsevərliyinə son qoymuş, bədbin-ləşmişdir. Uzun macəralardan sonra nəhayət şair başa düşür ki, həyatının tək qadını elə özünün həyat yoldaşdır və o, bu gerçəkliklə razılaşmalı olur. Həbsdə olduğu zaman həyat yoldaşından ayrı qaldığını, ona qarşı olan duyğularını şeirin dilinə çevirərək bildirir ki, artıq heç bir qadına meyl etmir:

مَنْ لَقَّبَ مِنْكُمْ مُشْتَقِ
شَقَّهُ شَوْفَةً وَ طَوْلُ الْفِرَاقِ
طَالَ شَوْقِي إِلَى قَعْبَةِ بَيْتِي
أَلَيْتَ شَعْرِي فَهَلْ أَنَا مِنْ تَلَاقِ
هِيَ حَظِّي قَدْ اقْتَصَرْتُ عَلَيْهَا

من ذوات العقودِ والأطواق
جَمَعَ اللهُ عاجلاً بِكَ شَمْلِي
عَنْ قَرِيبٍ وَفَكَتَنِي مِنْ وَثَاقِي

“Uzun ayrılığın, həsrətin zəiflətdiyi hüznü və danırmaq hissi içində olan qəlbin sahibinə. Evimin qadınına həsrətim böyükdür. Görəsən biz nə vaxt qovuşacayıq? Qadınlar arasında mənəm qismətim tək odur. O, bəsimdir. Allah peşimançılığımı sənə qovuşmağımla tezləşdirsin, məni əzabdan qurtarsın.”

Əbu-l-Ətahiyyə xəlifə ilə hər dəfə Ütbə mövzusunda danışmaq istəyəndə, o, söhbətdən qaçmağa çalışırdı. Nəhayət xəlifə şairə söz verir ki, onu Ütbə ilə evləndirəcək və bununla bağlı Ütbə ilə danışacaq. Bir gün xəlifə Ütbənin yanına gedib deyir: “Sənə bir söz demək istəyirəm. Əgər sən istədiyimi yerinə yetirəcəksənsə, onda mövzunu sənənlə bölüşüm”. Ütbə xəlifəyə baxaraq dillənir: “Mən sənəni cariyənən, əmrin olsun, lakun nə istəsən də bircə Əbu-l-Ətahiyyə ilə bağlı heç nə istəmə”. Xəlifə bir söz demədən geri qayıdır və şairə Ütbənin “yox” cavabı verməsini deyir. Əbu-l-Ətahiyyə kədərli halda xəlifəyə baxıb deyir: “Mən Ütbədən əlimi əbədi üztdüm. O, sənə rədd cavabı verdisə, bu iş heç zaman alınmaz”.

Əbu-l-Ətahiyyə xoşrəftarlı bir insan olub, gözəl şeirlər deyib. O, şeirləri elə gözəl ahənglə deyirdi ki, onun şeirlərini bəyənməyənlər belə bundan zövq alırdılar. Tədqiqatçı-alim Aida İmanquliyeva qeydlərində göstərir ki, “Bəşşar ibn Burdun Əbu-l-Ətahiyyə ilə münasibətləri yaxşı deyildi. Hətta o, Əbu-l-Ətahiyyə ilə bir məclisdə olmaqdan imtina belə edirdi. Bir gün təsadüfən Bəşşar ibn Burd Əbu-l-Ətahiyyənin dilindən şeri dinləyir və çox bəyənir. Elə o vaxtdan etibarən o, Əbu-l-Ətahiyyə ilə məclislərdə hörmətlə salamlayırdı”.

Şair qəzəl ustası idi. Ütbəyə olan qarşılıqsız sevgisi onu bu mövzuda daha da həssaslandırmışdı. Məhz bundan sonra Əbu-l-Ətahiyyə tərk-i-dünyəvi şeirlər yazmağa başlamışdı. Həyatsevər şairin qəfil belə bir vəziyyətə düşməsi həm də o dövrdə ictimai-siyasi şəraitdən doğan təbii bir hal idi. Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə ərəb xilafətində həm ictimai-siyasi həyatda, həm də şüurlarda böyük dəyişikliklər baş vermişdi. Bir yandan xilafətdə qeyri-ərəb xalqlarının rolu artmış, əməvilər xilafətinə xas olan ərəb təəssübkeşliyi arxa plana keçmişdi. Digər tərəfdən isə mədəniyyətin sıx təması nəticəsində xilafətin mənəvi aləmində yeni təmayüllər meydana gəlmişdi. Qədim hind fəlsəfəsi şüurlarda böyük dəyişikliklər yaratmışdı. Həyat, ölüm haqqında mülahizələr bir çox şair və ədiblərin fikrini məşğul edirdi. Xalq böyük ümitsizlik içində yaşayırdı.

Ölümünə yaxın şair yazırdı: “Mənə haqqımda heç kim düşünməyəcək, mənə sevgim unudulacaq, dostumun isə yeni bir dostu olacaq”.

Orta əsr filoloqu Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani şair haqqında yazırdı: “Əbu-l-Ətahiyyə insanlar və cinlər arasında misilsiz bir şairdir.” Əbu Nuvas da Əbu-l-Ətahiyyənin ondan güclü və istedadlı şair olduğunu etiraf etmişdi. Əl-Əsməinin fikri isə daha maraqlı olmuşdu: “Əbu-l-Ətahiyyə yaradıcılığı xəlifə sarayının həyatına bənzəyir. Daş-qaşla bərabər, burada zir-zibil də rast gəlmək olur.” Tanınmış filoloqun şair haqqında belə bir fikir söyləməsi heç də təsadüfi deyildi. Belə ki, Əbu-l-Ətahiyyə şeirlərində bəzən əruz qaydalarını pozur və deyirdi:

"أنا أكبر من العروض"

“Mən əruzdan da böyüyəm.”

Əbu-l-Ətahiyyə ilə bağlı əhvalatlar bir çox mənbə-lərdə, o cümlədən Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Kitəbul əğani” əsərində də təsvir edilmişdir. Deyilənə görə, bir gün xəlifə Harun ər-Rəşid Əbu-l-Ətahiyyə ilə onun müğənni dostu İbrahimi həbsə salır. Xəlifə məclis qurur və bu məclisdə cariyələrdən biri bir beyt şeir deyir, lakin şeiri tamamlamır. Xəlifə şairin yanına adamlarından birini göndərir ki, bu şeirin davamını yazsın. Şair isə şeirin davamı əvəzinə xəlifəyə bu misraları yazıb göndərir:

شغل المسكين عن تلك المحن
فارق الروح واخلني من بدن
ولقد كلفت أمراً عجباً
اسأل التفريح من بيت الحزن

“Miskin sıxıntılardan başqa sıxıntılarım yox oldu, ruhumu bədənəndən ayırdı və uzaqlaşdırdı. Mənə qərribə bir tapşırıq verildi, üzüntü evimdə mənəndən onları nəşələndirməyimi istədilər”.

Xəlifənin adamları şairin yazdığı bu beytləri ona çatdırdılar. Bu zaman vəzir dedi: “Mən axı dedim ki, o heç nə yazmayacaq. Gəl onu azad edək, o da yazsın”. Harun ər-Rəşid dedi: “o, şeirin davamını yazmayınca həbsxanadan çıxmıyacaq”. Əbu-l-Ətahiyyə ilə dostu günlərlə həbsxanada qaldılar və gördülər ki, xəlifənin ürəyi yumşalmır. Nəhayət şair dostuna dedi: “Biz bu şeiri yazmasaq və sən musiqisini bəstələyib oxumasın bizə buradan çıxış yoxdur. Odur ki, xəlifənin arzusunu yerinə yetirib aşağıdakı misraları yazaraq şeiri tamamladı:

علق الهم بقلبي كله
إذا ما علق الهم علق
بأبي من كان لي من قلبه
مرة ود قليل فسرق
يا بني الإسلام فيكم ملك
جامع الإسلام عنه يفترق
لندي هارون فيكم وله
فيكم صوب هطول وورق
لم يزل هارون خيراً كله
قتل الشر به يوم خلق

“Kəderim bütün qəlbimi бүürdü, qoy бүürsün. Qəlblərində mənə qarşı bir az sevgi olanlara atam fəda olsun. Hərçənd o sevgi də oğurlandı. Ey müsəlmanlar! Aranızda özündən ayrılan İslamı bir yerə toplayan hökmdar var. Harunun yaxşılığı yanınızdadır. Rəhmət yağışı durmadan yanınızda yağır. Harun daima yaxşılıq edir, o doğulduğu gün bütün pisliliklər ölmüşdür”.

Bu misraları oxuduqdan sonra xəlifə şairi və onun dostu İbrahimi yanına çağırır, onların ifasında bir daha bu misraları dinləyir. Sonra onların hər birinə yüz min dirhəm və yüz bahalı geyimlə mükafatlandırır. Beləcə Harun ər-Rəşid ilə Əbu-l-Ətahiyyənin aralarındakı soyuqluq yox olur.

Bəzi şairlər Əbu-l-Ətahiyyəyə paxıllıq etdikləri üçün onu Allahsızlıqda belə ittiham etməkdən çəkinmirdilər. Bildiyimiz kimi, xəlifə əl-Mehdi də Allahsızlara qarşı mübarizə aparırdı və əgər Əbu-l-Ətahiyyə Allahsız olsaydı, xəlifə onunla yaxınlıq etməz, onu məclislərində başda oturtmazdı. Sözsüz ki, şairə qarşı bu ittiham da onun paxıllığını çəkənlərin şərrindən başqa bir şey deyildi. Əbu-l-Ətahiyyənin xəlifələr tərəfindən sevilib məclislərdə yuxarı başda oturmasını bir çox şair həzm edə bilmirdi. Şairin iştirak etdiyi məclislərdə başqa şairlərin xəlifə mükafatına layiq görülməsi bir xəyal idi. Sözsüz ki, bu amil də onunla açıq şəkildə rəqabətə girməyi bacarmayanlarda xəbislik yaradır və onlar şərr yolunu tuturdular. Deyilənə görə bir gün Mənsur ibn Əmmar deyir: “Mən şəhadət edirəm ki, Əbu-l-Ətahiyyə Allahsızdır”. Onun bu sözlərini şairə çatdıranda Əbu-l-Ətahiyyə Mənsura belə bir cavab yazaraq göndərir:

إن يوم الحساب يوم عسير
ليس للظالمين فيه نصير
فاتخذ عدة لمطلع القبر
و هول الصراط يا منصور

“Hesab günü çətin bir gündür, zalımlara həmin gün kömək edən də yoxdur. Onda Sıratın dəhşətindən əvvəl, qəbri görmədən hazırlıq et, ey Mənsur,”.

Bu beytləri Mənsura çatdıranda o, dediklərindən peşiman olur və deyir: “Şəhadət edirəm ki, Ətahiyyə ölümündən sonra dirilməyi qəbul etmişdir. Bunu qəbul edən isə ittihamlardan təmizə çıxmış olur”.

Əbu-l-Ətahiyyə klassik şeirin bütün janrlarında şeirlər qələmə almışdır. Şair ən gözəl mədhiyyələrini xəlifə əl-Mehdiyə və Harun ər-Rəşidə həsr etmişdir. O, xəlifə əl-Mehdinin xilafət başına keçdiyi gün onu təbrik edib aşağıdakı mədhiyyəsini ona həsr etmişdir:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْقَادَةً
إِلَيْهِ تُجَرَّرُ أُنْيَالُهَا
وَلَمْ تَكُ تَصْلُحُ إِلَّا لَهُ
وَلَمْ يَكُ يَصْلُحُ إِلَّا لَهَا
وَلَوْ رَأَى أَحَدٌ غَيْرُهُ
لَزَلْزَلَتْ الْأَرْضُ زَلْزَالَهَا
وَلَوْ لَمْ تُطْعَمْ بِبَنَاتِ الْقُلُوبِ
لَمَا قَبِلَ اللَّهُ أَعْمَالَهَا

“Xilafət ona baş əyərək könüllü şəkildə ətəklərini çəkə-çəkə gəldi. O (xilafət) yalnız ona, o da yalnız ona (xilafətə) uyğun gəlir. Onu ondan başqası istəsəydi yer yerindən oynardı. Niyətlər ona itaət etməsəydi, Allah əməlləri qəbul etməzdi”.

Xəlifə ər-Rəşid oğullarını vəliəhd təyin etdiyi zaman şair bu münasibətlə aşağıdakı mədhiyyəsini söyləmiş və bunun da müqabilində qiymətli hədiyyə almışdır:

و شد عرى الإسلام منه بفتية
ثلاثة أملاك و لاة عهود
هم خير أولاد، لهم خير والد
له خير آباء مضت وجود

“(Harun) üç vəliəhd hökmdar ilə İslamı saflaşdırdı. Onlar xeyirli ataları və babaları olan xeyirli bir atanın xeyirli övladlarıdır”.

Əbu-l-Ətahiyyə nəinki xəlifələri, onların övladlarını, hətta dostlarını, yaxınlarını da şeirlərində mədh etmişdir.

Sudə istisna olmaqla Əbu-l-Ətahiyyə bütün lirik şeirlərini Ütbəyə həsr etmişdir.

Şairin yaradıcılığında həcvləri də özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, şairin həcvinə tuş olan hər kəs yaşayış yerini dəyişmək məcburiyyətində qalırdı. Hikmətamiz ifadələrlə zəngin olan Əbu-l-Ətahiyyə şeirlərində söyüş və kobud ifadələrə rast gəlmək mümkün deyil. Şair Suadın ağasına ehlə kəskin həcvlər qələmə almışdır ki, bunlar dillər əzbəri olmuşdur. Sözsüz ki, yazılan həcvlərə qarşı Abdullah ibn Məan da cavabsız qalmamış, şairə yüz qamçı zərbəsi vurdurmuşdur. Bundan hiddətlənən Əbu-l-Ətahiyyəyə ona ikinci həcvini həsr etmişdir. Bu həcvində şair Abdullah ibn Məanı qadına bənzətmiş, onun hərəkətlərini zəif qadın davranışlarına oxşadığını yazmışdır:

بكتها جلدتي
زائدة بن معن بنت
فلرجعت جلدتي
جالده تلك بابي
الخصي مع وتراها
قاعده الباب على

“Məan ibn Zaidənin “qızı” məni vurdu. Vurdu və məni incitdi. Atam fəda olsun bu vurana. Qapıda onu xədimlə birlikdə oturan yerdə görürsən.”

Əslində Abdullah ibn Məan bu həcvlərdən qorxmaqda haqlı idi. Çünki şairin həcvləri təsiredici qüvvəyə malik idi və yaddaşlarda əbədi iz qoyurdu. Deyilənə görə, Harun ər-Rəşid Abdullah ibn Məanı gördükdə ona Əbu-l-Ətahiyyənin həcvinə söyləyirdi.

Əbu-l-Ətahiyyə yaradıcılığında mərsiyyələri də özü-nəməxsusluğu ilə seçilir. Əslində şair vaxtilə mədhiyyə yazdıqları adamlara onların vəfatından sonra mərsiyyələr həsr etmişdir. O, xəlifə əl-Mehdi ilə yanaşı, onun qohumlarının da hörmətini qazanmışdı. Bunlardan biri də xəlifə əl-Mehdinin dayısı Yezid ibn Mansur idi. Səxavəti və mərhəməti ilə ad qazanan Yezid ibn Mansurun şairə böyük hörməti vardı. Bu səbəbdən də o, Əbu-l-Ətahiyyəyə çox sayda yaxşılıqlar etmiş, nu qiymətli hədiyyələrlə sevindirmişdi. Sözsüz ki, şair də onun ölümündən bərk kədərlənmiş, qəlb yangısını misralarında əks etdirmişdir:

أنعى يزيد بن منصور إلى البشير
أنعى يزيد لأهل البدو والحضر
يلسكن الحفرة المهجور ساكنها
بعد المقصر والأبواب والحجر

“Yezid ibn Mənsurun ölüm xəbərini insanlara çatdırıram. Yezidin ölüm xəbərini bədəvilərə və şəhərilərə çatdırıram. Geniş salonlar, qapılar, evlərdən sonra ey sakini tərk edilmiş yer”.

İstər qəzəl, istər mədhiyyə, istərsə də həcv yazan şairin yaradıcılığında ən yüksək zirvədə duran isə onun zühdiyyələridir:

لعمرك، ما الدنيا بدار بقاء
كفأك بدار الموت دار فناء
فلا تعشق الدنيا، أخي فأتما
الدنيا بجهد بلا يرى عاشق
حلاوتها ممزوجة بمرارة
وراحتها ممزوجة بعناء
فلا تمشي يوماً في ثياب مخيلة
فأبك، من طين، خلقت، وماء
لقلّ أمرؤ تلفاه الله شاكر
و قلّ امرؤ يرض له بقضاء

“Sənin ömrün üçün bu dünya ədəbi deyildir.

Kifayətdir sənə ölüm fani dünyada.

Qardaşım, bu dünyada aşiq olmaq üçün,

Dünya öz aşıqlarına bəlalər verir.

Dünyanın şirinliyi onun acılığı ilə qarışıb,

Və rahatlıq əziyyətə qarışıb.

Heç vaxt taqətsiz cavanlarla yol getmə.

Sən özün də torpaq və sudan yaranmışsan.

Bəlkə sən bütün bunları görüb şükür etdin.

Ve de ki, Allahın bütün əmr və qəzalarına razıyam.”

Şairin zühdiyyə şeirləri insanı yalnız ölüm haqqında düşündürür, insan ömrünü, onun qurub-yaratmaq, sevib-sevilmək kimi hiss və ehtiraslarını heçə endirir. O, insanları öz şeirləri ilə daima ölüm haqqında düşünməyə çağırırdı:

ألا كل مولود، فللموت يولد
و لست أرى حياً لشيء يحد
تجرد من الدنيا، فأذك إنما
سقطت إلى الدنيا، و أنت مخرد
وأفضل شيء نلت منها، فأبه
متاع قليل بضمحل، و ينفد
فلا يحمد الدنيا، ولكن نمها
و ما بال شيء ذمه الله يحمد

“Hər bir doğulan ölüm üçün doğulmurmu?

Elə bir canlı görmürəm ki, əbədi olsun.

Dünyaya gələn kimi, sən dünyadan məhrum olursan.

Bu dünyada azacıq da olsa arzusunda olduğun,

Bir şey də belə get-gedə yox olur, tükənir.

Dünyaya şükr etmə, o, məzəmmətə layiqdir.

Nə üçün Allahın məzəmmət etdiyi şeyə şükr edirsən?

Başqa bir şeirində isə şair yazır:

رَغِيفٌ خَيْرٌ بِلَيْسٍ
تَأْكُلُهُ فِي زَاوِيَةٍ
و كَوْرٌ مَاءٍ بَارِدٍ
تَشْرَبُهُ مِنْ صَافِيَةٍ
و عَرْفَةٌ ضَيْقَةٍ
نَفْسُكَ فِيهَا خَالِيَةٍ

أَوْ مَسْجِدٍ بِمَعْرَلٍ
عَنِ الْوَرَى فِي نَاجِيَةٍ
تَقْرَأُ فِيهِ مُصْحَفًا
مُسْتَبْدَأً لِسَارِيَةٍ
خَيْرٌ مِنَ السَّاعَاتِ فِي
فِيءِ الْقُصُورِ الْعَالِيَةِ

“Bir küncdə yediyim yumru çörək qurusu, saf halda istilətdiyim soyuq suyun təşnəsi.Nəfsinin içində sükunət olduğu dar bir otaq. Ya da bir diryəə söykənərək bir kitab oxuduğun, insanlardan uzaq küncdəki məscid. Bunlar üçün xərclədiyin saatlar uca sarayların kölgəsində keçirdiyin saatlardan daha xeyirlidir”.

Dünyanın faniliyini qəbul edən və ölümün qaçılmaz olduğunu insanlara sadə dillə çatdırmaq istəyən şair yazır:
Digər bir şeirində isə yazır:

أَفْتَبِتْ عُمَرَكَ إِدْبَارًا وَإِقْبَالَ
تَبْغِي التَّبِينِ وَتَبْغِي الْأَهْلَ وَالْمَالَا
لِلْمَوْتِ غَوْلٌ فَكُنْ مَا عَشْتِ مُلْتَمَسًا
مِنْ غَوْلِهِ حِيلَةٌ إِنْ كُنْتَ مُحْتَالَا
أَلَمْ تَرَ الْمَلِكَ الْأُمِّيَّ حِينَ مَضَى
هَلْ نَالَ حَيٍّ مِنَ الدُّنْيَا كَمَا نَالَا
أَفْنَاهُ مِنْ لَمْ يَزَلْ يُفْنِي الْمُلُوكَ فَفَدَّ
أَمْسَى وَأَصْبَحَ عِنْدَ الْمَلِكِ قَدْ زَالَا
كَمْ مِنْ مُلُوكٍ مَضَى رَبِيبُ الزَّمَانِ بِهِمْ
قَدْ أَصْبَحُوا عِبْرًا فِينَا وَأَمْتَالَا

“Ömrümü boş yerə xərcləyib övlad, var-dövlət, ailə əldə etməyə çalışdın. Ölüm elə bir dəhşətdir ki, nə qədər hiyləgər olsan belə ondan can qurtarmaq mümkün deyil. Dünyasını dəyişmiş dünənki şahı görmədinmi? Məgər qazandığı həyat ona qişmət oldumu?Onu, əsrləri məhv edən bir şey məhv etdi. Əvvəlcə şah etdi, sonar məhv etdi. Zamanın qəzavü-qədəri neçə-neçə şahları ötüb keçdi.Onlar bizim üçün göz yaşlarına və misallara çevrildilər.”

أَلَا إِنَّا كُلُّنَا بَائِدٌ
وَأَيُّ بَنِي آدَمَ خَالِدٌ؟
وَبَدءُهُمْ كَانِ مِنْ رَبِّهِمْ
وَكُلُّ إِلَى رَبِّهِ عَائِدٌ
وَاللَّهُ فِي كُلِّ تَحْرِيكَةٍ
وَفِي كُلِّ تَسْكِينَةٍ شَاهِدٌ
وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ
تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ الْوَاحِدُ

“Həqiqətən də biz hamımız gedəcəyik.Hansı insan bu dünyda daimidir? Bütün insanlar ilkini Allahdan alır və Ona qayıdırlar. Hər bir hərəkət və hər bir sakitlik Allaha bir sübutdur. Onun üçün hər şeydə işarət var. Və hər şey onun vahidliyinə şəhadət verir.”

Ağ saçlarına və qocalığına həsr etdiyi şeirində isə Əbul-Ətahiyyə yazır:

بَكَيتُ عَلَى الشَّبَابِ بِدَمْعِ عَيْنِي
فَلَمْ يُغْنِ النِّكَاءُ وَلَا التَّحِيْبُ
فَيَا أَسْفَا أَسْفَتْ عَلَى شَبَابِ،
نَعَاهُ الشَّبَابُ وَالرَّأْسُ الْخَضِيْبُ
عَرِيْتُ مِنَ الشَّبَابِ وَكُنْتُ غَضًّا
كَمَا يَعْرِى مِنَ الْوَرَقِ الْقَضِيْبُ
فَيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يُعَوِّدُ يَوْمًا،
فَأَخْبِرُهُ بِمَا فَعَلَ الْمَشِيْبُ

“Gəncliyimdə mən göz yaşlarımı axıtdım. Nə göz yaşlarım, nə də ağlamağım mənə kömək etmədi. Ağ saçlarım üçün ah çəkib qəmləndim. Öz qocalığım üçün mən gəncliyimdən keçdim. Necə ki, yanmış budaqlar yarpaqlardan ayrılır.”

Bəzi şeirlərində biz şairin həyatın əzablarından bezdiyini, bu əzablara görə Allaha yalvarışlarını da görürük:

الْهَيِّ لَا تُعَذِّبْنِي فَإِنِّي
مُقَرَّرٌ بِالَّذِي قَدْ كَانِ مِنِّي
فَمَا لِي جِلْبَةً إِلَّا رَجَائِي
بِعَفْوِكَ إِنْ عَفَوْتَ وَحَسُنَ ظَنِّي
فَكَمْ مِنْ زَلَّةٍ لِي فِي الْخَطَايَا
عَضَضْتُ أَنْفَلِي وَقَرَعْتُ سِنِّي
بِظُنِّ النَّاسِ بِي خَيْرًا وَإِنِّي
لَأَسْرُّ الْخَلْقَ إِنْ لَمْ تَعْفُ عَنِّي
وَبَيْنَ يَدَيَّ مُحْتَبِسٌ طَوِيلٌ

“Allahım, gəl mənə bu qədər əzab vermə. Axı mən etdiklərimi boynuma alıram. Xahişimdən başqa mən nə edə bilərəm. Əgər əhv etsən, bu mənə xeyirxahlıq olar. İnsanlar məni xeyirli hesab edirlər. Əgər bağışlamasan onların şərinə çevriləcəm. Qollarımın arasında darıxan bir məhbus var ki, sanki onu mən özüm dəvət etmişəm.”

Şairin şeirlərini təhlil edən zaman görürük ki, onun 320 beytlik “Zatul-əmsal” adlı uzun bir urcuzəsi vardır. Bu urcuzəsində o, təşbehlərdən çox istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə Əbu-l-Ətahiyyə şeirləri üçün təşbehlər xarakterik xüsusiyyətdir və o, bu təşbehlərdən söz oyunlarından və təsvirlərdən sənətkarlıqla istifadə edir. Ütbəyə həsr olunmuş şeirlərdə bu təşbehlər qabarıq şəkildə özünü göstərir. Təşbehlərlə yanaşı şair şeirlərində məcaz və istiarələrdən də ustalıqla istifadə edir. Şovqi Dayf Əbu-l-Ətahiyyə şeirlərindəki mübaligələri yüksək qiymətləndirmişdir.

Şairin şeirlərində məcaz, təşbehlərlə yanaşı, təxəyyül motivlərinə də rast gəlinir:

و لقد رأيت الموت يبرق
بيد المنية حيث كنت حياي

“Ölümün qılıncının qarşısında parladığını gördüm”.

Bu beytdə şair ölümü qılıncını qınından çıxarmış, qarşısında dayanan və öldürmək niyyəti olan insan surəti ilə təxəyyül etmişdir. Bununla o, ölümün çox yaxınlarda olduğunu beyinlərə yazmaq istəyirdi. Məhz bu beytdə xəyal ünsürləri vardır. Belə ki, əvvəlcə ölüm insanın qarşısında duran canlı şəkildə təxəyyül edilir. Sonra isə əlində qılınc can almağa hazır bir cəllad görünüşündə oxucuya təqdim olunur.

Cahiliyyə dövründən Abbasilər dövrünə qədər şairlər şeirlərini əsasən əruzun təvil, vafir, kamil və bəsit bəhrlərində qələmə almışdılar. Əbu-l-Ətahiyyə şeirlərinin təhlili zamanı isə bu tablounun dəyişilməz olduğunu, adları çəkilən bəhrlərin onun yaradıcılığında ön sıralarda olduğunu görürük. Şairin 745 qəsidəsinin bəhrlərə görə təsnifatı aşağıdakı kimi olur:

- 157 qəsidə-kamil
- 156 qəsidə-təvil
- 90 qəsidə-bəsit
- 68 qəsidə- vafir
- 62 qəsidə-xəfif
- 56 qəsidə-səri
- 43 qəsidə-münsərih
- 42 qəsidə-rəməl
- 27 qəsidə-mütəqarib
- 20 qəsidə-mədid
- 12 qəsidə-rəcəz
- 11 qəsidə-həcəz
- 1 qəsidə-mütədarik.

Əbu-l-Ətahiyyə 815-ci ildə vəfat etmiş, Bağdadda dəfn olunmuşdur. O, vəsiyyət etmişdir ki, başdaşına aşağıdakı sözlər yazılsın:

“Qoy eşidən qulaqlar məni eşitsin,
Eşitsin və yaxşı yadda saxlasın.
Mən ölümün girovuyam.
Mən doxsan il yaşadım.
İndi isə həmişəlik öz yalanlarımmın qurbanıyam.
Eh, məgər canlılar öz təhlükəsizliyini hiss edirlərmi?!”

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. DemirayakKenan, «Arapədəbiyatıtarixi», Erzurum, 1998
2. Ханна аль-Фахури «История арабской литературы» I-II, 1959, 1961.
3. Крачковский И.Д., «Избранные сочинения», T-I-VI, Москва.
4. Qasımova A.Ş., «Klassikərəbədəbiyyatınadairmüntəxabat», M.Mahmudov, «Klassikərəbədəbiyyatı», Bakı, 2001, s.215-256.
5. Гибб Х.А.Р., «Арабская метратура», классический период, Москва, 1960.
6. Səlimova S., «Ərəb folkloru və ləkin Abbasilərdə dövrün təsviri», Bakı, 2009.
7. Şauqi Dayf, «Tərixu-l-ədəbil-arabiyyi», (əl-asru-l-abbasiyyu-l-avvalu), əl-Qahirə, 1963.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

THE STAGES OF CREATION OF THE TURKISH HISTORICAL NOVEL

Actuality. On the basis of the cultural modernization of the Turks, literary processes went through a difficult period. But despite the fact that in this period, the historical novel of the Turks was especially in demand, and therefore it aroused the interest of Turkish writers. Although the first historical novels of the Tanzimat literary period adopted the rules of the Western model, the historical truth was only related to the reality of the Ottoman Empire.

Introduction. Before moving on to the origin of the Turkish historical novel, it is necessary to describe the history of Turkish prose. Because, without knowing the history of Turkish prose, including the Turkish novel, it is impossible to describe the genres.

The history of Turkish prose is long. The first examples of Turkish prose appeared in the Middle Ages and became clear in its genre specifics. Classical Turkish literature, or Divan literature (13th-19th centuries), includes the artistic level, aesthetic taste, and thematic-ideological diversity of the literary period. It was formed from the day of the accession of the Ottoman Empire (1299) and continued until the Tanzimat, which was the major reform program of the 19th century. And the Tanzimat reform did not reflect the idea of modernization of the Ottoman society at that time. It was the first stage of the competition of the Ottomans with the West. One of them is Arabic culture, which is the language of science, and the second is Persian culture, which is the language of Eastern literature.

It was impossible to escape from this foreign culture, on the contrary, it made it possible to interact with other cultures. It was the center of all Eastern cultures. Arabic-Persian culture also influenced the Turks.

Through Arabic-Persian literature, the Ottomans achieved the formation of their own literary language - the Ottoman language. They raised it to the status of a state and tried to slow down the influence of Arabic-Persian languages in the Middle East. Classical Turkish literature used the common values of Turkish and Arab-Persian culture to create new literary heritage. Anatolian Turks were the owners of Olmura. In their language, culture, literature, so to speak, Kulruhan authenticity began to appear. In particular, the establishment of the Seljuks first, and then the Ottomans in the interior of Asia Minor, led to the clarification of their uniqueness.

Methods. The materials of the article are structured on a methodological basis, and attention was paid to both domestic and Russian data. In the course of writing the article, its relevance and purpose were taken into account, and work was done according to the system of analysis, analysis and conclusion of the sources.

Main part. The reason for using materials in Turkic language is the lack of literature in the Kazakh language, or even the absence of it, which made us write the article. That is why we used the literature in the Turkish language abundantly, because the core of the problem is the historical romance of Turkic language.

In order to comprehensively reveal the mystery, nature and relevance of the article under consideration, the researches of Turkish scientists were conducted.

Among them are the 5-volume "Turkish Literature" by Ahmet Kabakly (1994), "Classic Period Ottoman Prose" by Jihan Okuyuju, Ahmet Kartal, and Fatih Koksall (2011), the collective monograph "Traditional Literature" (2011), and Inji Engin's "Republican Period". Russian literature" (2010), collective monograph "New literature. 1839-2000" (2007), Alemdar Yalchyn's "Republican period from the perspective of political and social changes. Contemporary novel 1946-2000" (2005), Hulusi Gechgel's "Republican period literature" (2011). Also, it was based on the creativity of domestic scientists.

Discussions and results. Turkish prose, which appeared during the period of classical literature of Turkey and developed intensively, was considered. They are: literary prose, historical prose, and didactic prose (1, s. 218-232). Keideon was named as the visual prose (Süslü nesir), middle prose (Ortanesir) and simple prose (Sade nesir) (5, s. 16).

Divan literature is called "insha", prose is called "munshi", and prose works are called "munshaat". In the last years of diwana literature, prose is called "nesir" or "mensur". "right" of the place (fiction) or the term "hikaye ve roman" (hikaye ve roman). Be it research works, textbooks or monographs, chapters called "hikaye ve roman" can be observed in all of them.

In addition, the artistic aspect of classical Turkish literature is divided into works with long sentences - artistic prose, prose works dedicated to scientific and historical topics - medium prose, and works aimed at educating the public - simple prose. Anatolian literature There is every reason for the rapid development of works since the XIV century.

Divan shaped the development of prose in his own genres. For example, essays, biographical works, historical works, reports, travelogues, political reports, religious and Sufi works, dictionaries with commentaries, scientific works are examples of prose in medieval Anatolian literature (2, s. 39-65).

Historical works here, of course, can be justified by the formation of later historical romances as an artistic genre. In such works, a certain historical event is depicted in a literary-artistic style. Along with its relevance, it is also used in literary poems, metaphors, and equations. Famous public figure, diplomat writer 28 Mehmet Chelebi's prose works "Travel Nama" and "Safaratnama" can be considered as examples. Also Veisimen Nargisi's prose works, Sinan Pasha's "Tazarrunama", Naima's "History of Naima", Katib Chelebi's "Keshf-uz" That's right "work, Kul Mesut's "Dymnasty with Kalila", Merzhimek Akhmet's "Kabusnama" can be used as works based on medieval prose.

⁶⁸ Doctoral student at the Institute of Oriental Studies ANAS academician Z.M.Bunyadova, aliyeva.t3@gmail.com

After classical Turkish literature, the second stage of the development of Turkish prose appeared in the Tanzimat period. That is, the first European-style prose works were created in the 19th century. The Westernization of the Ottoman Empire began. we caused a stir. It did not only include the Ottoman Empire, but also influenced the Arab-Persian literature, which was closely related to Yakivism. However, we cannot say that the Western-recognized prose developed rapidly, and the technique of writing began to be successful, mistakes in stylistics, thematic-ideological direction, image peculiarities. The interruption of the chain of events and the infiltration of unnecessary didactic texts caused Turkish prose to become stagnant.

The Arabic scholar-scientist G.E.Nadirova says: "Arabic literature of the 19th century, especially Arabic prose, was stylistically weak, so it was not able to cover social issues, and it was too timid," indicating that the first Western prose did not immediately develop in Arabic literature (4, s. 14). only the literary works, especially prose dramaturgy became a new form of Turkish literature. Turkish folk dramaturgy (Karagoz, Meddakh, Ortaoyiny) for a time competed with Western dramaturgy. However, it was noted that Western-style dramatic works have their own writing style, performance aspect, and decorative features. Turkish writers began to explore the intricacies of Western (for them the West was France) dramaturgy. For example, the tragicomedy "Akyn'nyn oylene" (ShairEvlenmis) by Ibrahim Shinasi, the author of the first dramatic work published in 1860 in "Terjuman-yahval" newspaper, had a special impact on Turkish society. "Shinasi's work "Marriage of the Poet", in particular, shows the importance of art dedicated to public service. It has a strong social satire" (1, s. 35).

The novel of the 19th century began with several translated novels. The author of the first translated novel was a writer named Yusup Kamil Pasha. He translated the novel "The Experiences of Telemachus" from the French writer Fenelon (1862). rin and examples of this tradition. Shemseddin Sami, who mastered Western literature before his contemporaries, was weak in terms of writing technique, but in the novel "Taaşşuk-ıTalatve Fıtnat" (Taaşşuk-ıTalatve Fıtnat, 1872) he managed to use the elements of traditional culture.

Compared to Namyk Kemal, who tried to write a novel based on Western prose, Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) chose to transfer the tradition to a new format and started writing didactic novels for the people.

Hüseyin Rahmi Gurpynar, Ahmet Rasim, and the first Turkish female writer Fatma Aliy, who brought Mithat Efendi's new prose style to their hearts, continued his path. realistic and prose works influenced by realists are based on the literature of "Servet-ifun".

Khalit Ziya Ushakligil became the "mirror" of Turkish prose through his novels, which were based on prose and the structure of the work (6, s. 256). In the later literary periods, especially, the works of the writers of the Republican literary period were accepted as the main prose canon.

XIX century literature was protected from political and ideological views. Ahmet Mithat Efendi supported the ideology of Depanosmanism, the representative of Tanzima literature. Namyk Kemal, the founder of the Turkish hero novel, the famous writer of his time, wrote the novel "Jezmi", and Mizanzhi Murat "Turpandama, Turpama" (1892) carried the ideology of Pan-Islam along with Pan-Omanism. Thus, during the II-Constitutional Monarchy, Pan-Turkist and Pan-Turanist novels were written. The novel "Aytemir" (1918) by Solsekildi Mufide Ferit Tek is one of the most famous novels written in this direction. Khalide Edip Adyvar's "Yeni Turan" (1912) is the first political novel.

The well-known writer Nabizade Nazym (1862-1893) wrote the novel "Zehra" (1896) in his short life and created the basis of a psychological novel, and with his work "Karabibik" (1890) he portrayed the problem of rural life in a realistic way and became the founder of the village novels (7, s. 384-391).

During the period of the I-Constitutional Monarchy, Omer Seifeddin and Refik Khalid Karai were recognized in the novel genre, and Khalide Edip Adyvar and Yakub Kadri Karai in the novel genre. It informs that something new has been added to Turkish prose. Some of the realistic, alkyd utopian mood of Pan-Turkism can be observed in Aka Gun's works.

We can say that the new character of Turkish prose, which began with Tanzima literature in the 19th century, and the development of its new meanings by the Turkish writers, gave its fruits. The new prose intensified in the first half of the 20th century joined the "Khuriyat" literature. Prominent prose writers of the beginning of the 20th century - Ziya Kokalyp, Reshat Nuri Guntekin, Khalide Edip, Yakub Kadri, Umer Seyfeddin, Peyami Safaz - influenced the development of Turkish prose through their creativity.

Thus, the formation of Turkish prose can be started from the literary period of Tanzima. Among the genres of the novel, especially the attitude towards the historical novel has changed. For this reason, we believe that the Ottomans, on the way to transforming from an imperial state into a democratic country, have taken the path of innovation and uniqueness.

Therefore, the demand for historical novels has increased. Historical interest is interesting. As the solution of the Turkish poets who want to update the national values, it is shown that the history and romance.

The booklet is not related to the Anatolians, but to the innovative search of all Turkic peoples. According to the literary critic-scientist M. Baltymova, the topic of history remains one of the main issues in literature and art today. It is known that the historical genre is mainly focused on the artistic creation of the reality of the historical era, updating of timelines, meaningful presentation of the role of social and historical factors in the artistic culture. The spiritual and cultural experience developed over the centuries was the main reason for the development of the epic genre of romance, including the historical romance genre (2, s. 3-4).

The first Turkish historical novels were written in the 19th century. Ahmet Mithat Efendi and Namyk Kemal were the pioneers of the historical novel with his novel "Janissars" (1871) and Namyk Kemal with his novel "Jezmi" (1881).

Included in the collection "if-iriyayet" (Jokes). Tragedians are trying to explain the meaning of the institution of poets, known as hiromandi. The famous chronicler of that period Mustafa Najip Efendi's historical work "Selimiyye" (Vaka-ı Selimiyye) has been used a lot. , it is strongly criticized that they have become disobedient people. However, Ahmet Mithat's heroic romance is sometimes presented as a novel and now as a short story.

Namyk Kemal's novel "Jezmi", which was originally planned to be two volumes, is considered the first novel in Turkish literature. It is based on the Turkish-Iranian war of the 16th century. He reaches the Caucasus and the palace of the kings of Iran. The climax of the novel takes place in the last place shown. Another hero of the novel is Jezmi - a jasipah (cavalry warrior) from Istanbul.

At the beginning of the novel, like an introduction, there is a story about the general situation in the 16th century and a story about Jezhmit. Since this introduction section is not related to the plot, it inhibits the beginning of the composition of the story, makes the reader bored and looks like a novelistic section (3, s. 46).

Conclusion. Turkish historical novels developed intensively, especially in the 20th century. The historical novels of Huseyin Nihal Atsiz and Abdullah Ziya Kozanoglu, the founders of Ultra-Turkism, were very interesting. His trilogy "Death of Blue Wolves", "Resurrection of Blue Wolves" and "Kojal" depicts the glorious struggle of Turks. They carry out the mission of the spiritual protector of all Turks. They are transferred to one stage of history, and again they fall again.

H.N.Atsiz is an obituary writer who wrote his obituaries on the Turks, hailed the Turks as a great nation, and was imprisoned for that. He was recognized as the most famous nationalist of his time. The ideological conflict in Turkey at the beginning of the 20th century left the bourgeois intelligentsia of Turkey indifferent. Each of them took different sides and confused the main principles of the future of Turkey from the choice and the honest way.

Questions about who we are, where we are from, and where we are going were being asked from all sides. Various opinions were expressed. The Turkic people should unite. The heroic novels written by him were popular in the society.

The theme of heroism, bravery, courage depicted by H.N.Atsiz was compared with the self-sacrificing war for national liberation. L.O.Alkaeva says: "In the interpretation of the common theme of the literature of the beginning of the 20s, that is, the writers of the current era started in one direction. The main passion of the country is to praise the heroism of the heroes of the national liberation movement and to express hatred towards the foreign invaders and the internal enemies of the country, starting from the sultanate and the invaders, and ending with the anti-patriotic groups against the Turkish society" (Alkaeva L. 1975: 7 -8).

In conclusion, the historical romance of the Turkic language comes from the stage of its formation and development. The historical romance of the Turkish language, which was established in the 19th century and developed as a literary genre in the 20th century, has been comprehensively developed. On the way to promote the ideal of the Turkish people, they will start a virtual war and prepare for a spiritual renewal of the ways of not losing their national identity. It appears in historical novels. At the same time, "my ideal" is to improve the living conditions and culture of the Kazakh people as much as possible. It is a prerequisite for the successful development of the nation I will be grateful if you can provide me with the same kind of authority that I have because of the surplus," said Akhmet Baytursynov, "You can think of our grandfather's words" (5, s. 54).

References

1. Kabakli A. Turkish Literature. I. Volume. İstanbul: TürkEdebiyatı Vakfı, Yayınları, 1994, s. 532
2. Reader C., Kartal A., Koksall F. Classical Period Ottoman Prose. İstanbul: KesitYayınları, p. 16., 2011, s. 636
3. Reader C., Kartal A., Koksall F. KlasikDönemOsmanlı Prose. İstanbul: KesitYayınları, 2011, p. 39-65
4. Nadirova G.E. Formation and evolution of Tunisian Arabic language (20th century). Almaty, Kazakh University, 2005, s. 345
5. Kabakli A. Turkish Literature. III. Vol. İstanbul: TürkEdebiyatı VakfıYayınları. 2014, s. 788
6. Enginn İ. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. İstanbul, DergahYayınları, 1994, s. 453
7. Kaplan M. Karabibik. Researches on Turkish Literature. İstanbul, DergahYayınları. 1994, s. 623

Açar sözlər: Türk nəsrı, tarixi roman, klassik türk ədəbiyyatı, milli kimlik, Tənzimat ədəbiyyatı, tarixi romanın yaranışı, Osmanlı cəmiyyəti

Key words: Turkish prose, historical novel, classical Turkish literature, national identity, Tanzimat literature, Genesis of the historical novel, Ottoman society

Ключевые слова: турецкая проза, исторический роман, классическая турецкая литература, национальная идентичность, литература Танзимата, генезис исторического романа, Османское общество.

SUMMARY

The Turkish historical novel has a history of birth, formation and development. It developed closely related to its historical reality. If the prose patterns based on the first historical novels were reflected in the medieval classical prose of the Turks, then it was formed in the nineteenth century in the literary period of the Tanzimat on the basis of European prose. Therefore, the genesis of the historical novel of the Turks was based not only in the XIX century, but also in medieval Divan literature and folk tales. Due to the fact that the XIX century saw significant changes in world culture, Anatolian Turkish literature did not lag behind this process.

Major reforms in the Ottoman society of the XIX century also covered cultural and literary aspects. In particular, they have undergone a major cultural and literary modernization. For the first time, the Ottoman society is approaching European civilization. In some cases, he even wanted to show his Imperial character. However, in this context, the elements of Western culture began to enter into the Turkish culture.

Based on the cultural modernization of the Turks, literary processes went through a difficult period. But, despite the fact that the historical novel of the Turks in this period was particularly in demand, and therefore it aroused the interest of Turkish writers. In the literary period of the Tanzimat, the first historical novels adopted the rules of the Western model, but the historical truth was connected only with the reality of the Ottoman Empire.

Türk tarixi romanının yaranma mərhələləri

Xülasə

Türk tarixi romanının doğuş, formalaşma və inkişaf tarixi var. O, öz tarixi reallığı ilə sıx bağlı inkişaf etmişdir. İlk tarixi romanlara əsaslanan nəsr nümunələri türklərin orta əsr klassik nəsrində öz əksini tapırdısa, o, XIX əsrdə Tənzimat ədəbi dövründə Avropa nəsrinə əsasında formalaşmışdır. Ona görə də türklərin tarixi romanının təşəkkülü təkcə XIX əsrdə deyil, həm də orta əsrlər divan ədəbiyyatı və xalq nağılları üzərində qurulmuşdur. XIX əsrdə dünya mədəniyyətində mühüm dəyişikliklər baş verdiyinə görə Anadolu türk ədəbiyyatı heç də geri qalmayıb. XIX əsr Osmanlı cəmiyyətində aparılan əsaslı islahatlar mədəni və ədəbi aspektləri də əhatə edirdi. Xüsusilə, onlar böyük mədəni və ədəbi modernləşməyə məruz qalıblar. Osmanlı cəmiyyəti ilk dəfə olaraq Avropa sivilizasiyasına yaxınlaşır. Bəzi hallarda o, hətta imperator xarakterini göstərmək istəyirdi. Lakin bu kontekstdə Qərb mədəniyyətinin elementləri türk mədəniyyətinə daxil olmağa başladı.

Türklərin mədəni modernləşməsi əsasında ədəbi proseslər çətin bir dövr keçirdi. Amma baxmayaraq ki, bu dövrdə türklərin tarixi romanı xüsusilə tələbat olub və buna görə də türk yazarlarının marağına səbəb olub. Tənzimat ədəbi dönəmində ilk tarixi romanlar Qərb modeli qaydalarını qəbul etsə də, tarixi həqiqət yalnız Osmanlı İmperiyasının gerçəkliyi ilə bağlı idi.

Этапы создания турецкого исторического романа

Резюме

Турецкий исторический роман имеет историю зарождения, становления и развития. Оно развивалось в тесной связи с его исторической реальностью. Если образцы прозы, основанные на первых исторических романах, нашли отражение в средневековой классической прозе тюрков, то она сформировалась в XIX веке в литературный период Танзимата на основе европейской прозы. Поэтому генезис исторического романа тюрков основывался не только на XIX веке, но и на средневековой диванной литературе и народных сказках. За этим процессом. Крупные реформы в османском обществе XIX века коснулись также культурного и литературного аспектов. В частности, они претерпели серьезную культурную и литературную модернизацию. Османское общество впервые приближается к европейской цивилизации. В некоторых случаях он даже хотел показать свой имперский характер. Однако в этом контексте в турецкую культуру начали проникать элементы западной культуры.

На фоне культурной модернизации тюрков литературные процессы пережили сложный период. Но, несмотря на то, что исторический роман тюрков в этот период был особенно востребован, а потому и вызвал интерес турецких писателей. В литературный период Танзимата первые исторические романы принимали правила западной модели, но историческая правда была связана только с реальностью Османской империи.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

“Sənət” (الفن) haqqında danışmaq və onun verdiyi mənalara sadalamaq heç də asan iş deyildir. Bu haqda bir çox alimlər, filosoflar, tənqidçilər saysız-hesabsız əsərlər yazmış və bir-birindən fərqli müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Qədim ərəblər ən yaxşı sənət növünü “təbiətin təqlidi” hesab etmişlər. Platonun fəlsəfi fikrinə görə, “təqlid” (المحاكاة) “gözəl sənət” nümunəsidir. Şeir, təsvir (surət) və musiqi də buraya aiddir. Həmçinin gördüyünü artırmadan və ya əksilmədən olduğu kimi qarşı tərəfə çatdırdığına görə, “təqlid” hərfi sənət hesab olunur”. Platon “təqlid”i həqiqi sənət adlandırdı və bu işdə yalan, mübaliğə və şişirtmələrə yol verən dövrünün şairlərini qəbul etmədi. Lakin Aristotel müəllimi Platonun “sənət təbiətin təqlididir” fikrinə qarşı çıxaraq, bildirdi ki, “təbiət” dedikdə bizi əhatə edən ətraf mühit deyil, vücutda “yaradıcı qüvvə” nəzərdə tutulur və bu da qəbul olunmuş sabit həqiqətlərin mövcud olmasını və onların yaranma səbəblərini ifadə edir. Beləliklə, “sənət” zahiri təbiətdən daha böyük anlam kəsb edir, belə ki, o, kainatda mövcud olan və mövcud olmayan həqiqətləri təsvir edərək, sanki onlara həyat verir [Faiq Mustafa 1989, 11].

“Sənət” sözü ilk dəfə avropa dillərində yaranmış və bununla insana mənfəət verən işlər, məsələn, tacirlik, bənalıq, dəmirçilik və s. kimi müxtəlif sənaye sahələrinin fəaliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Onlar həmçinin cəmiyyətin zövqünü oxşayan insani fəaliyyət hesab olunan şeiri, rəsmi, musiqini, rəqsi, heykəltaraşlığı, nəqqaşlığı da “sənət” adlandırmışlar. Fransız filosofu Andre Laland (1867-1963) özünün fəlsəfəyə aid izahlı lüğətində “sənət” sözünün iki mənasını vermişdir: 1) ümumi mənə, yəni görülmüş bir işin sonda müəyyən nəticə verməsi; 2) gözəllik baxımından mənə, yəni şüur və ağılla həyata keçən işlərin gözəl nəticəsi [Zəkəriyyə İbrahim t/y, 38]. Biz yalnız insani fəaliyyəti təmsil edən ikinci mənanı araşdırmağa çalışacağıq. Qeyd etmək lazımdır ki, insanın daxili aləmini ifadə edən ədəbiyyat, musiqi, rəsm, rəqs və s. kimi gözəllik hədəflərinin hamısı “sənət” adlanır. “Sənət” sözünün bir istilah kimi dəqiq tərifini müasir ərəb tənqidçisi Məhəmməd ən-Nuveyhi (محمد النويهي) (1917-1980) vermişdir. Onun təqdim etdiyi tərifdə “sənət”in bütün xüsusiyyətləri və ünsürləri haqqında məlumat göstərilmişdir. Ən-Nuveyhi deyir: ““Sənət” bəşəri bir məhsuldur və yaradıcı insanın öz duyğularını nizamlı və məqsədli şəkildə qarşı tərəfə təsir etməsidir” [Məhəmməd ən-Nuveyhi 1959, 22].

Ümumiyyətlə, “sənət” sözünün tərifini vermək üçün dörd əsas xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır:

Birincisi: “Sənət” yaradıcı insanın fəaliyyəti və işidir. Hər hansı bir insan müəyyən məqsədi həyata keçirmək və sonda uğurlu nəticələr əldə etmək üçün çalışır. “Sənət” təbiətdə mövcud olanları eynilə qarşı tərəfə çatdırmaq deyil, əks halda o, çox asan bir məfhum anlamına gələ bilər və hər bir insan bu işi asanlıqla həyata keçirməyi bacarar. Belə olan halda, bu işi “sənət” adlandırmaq olmaz, çünki o, “hərfi təqlid” hesab olunur. “Sənət” insan əməlinin məhsulu olmalı və xüsusi bir forma ilə yaranmalıdır, yəni o, müəyyən olunmuş nizamlı və müxtəlif ünsürlərin köməyi ilə təbiətdə mövcud olanları yeni formada insanlara çatdırmalıdır. Beləliklə, “sənət” sözün əsl mənasında təbiət və yaxud həqiqət deyil, təbiət ünsürlərinin və onu əhatə edənlərin nizamlı yeni formada yaranması deməkdir. Burada əqli təfəkkür, xəyal və duyğu da mühüm rol oynayır. Ona görə də deyirlər ki, “sənət” insanla təbiətin müştərək işi olduğundan, təbiət və həqiqətlərdən daha gözəl və daha üstündür. Məsələn, həyatda bir mənzərənin və ya bir insanın yanından keçərkən, bizə heç bir təsir göstərmədiyinə görə, ona əhəmiyyət vermirik. Lakin sənətdə bu mənzərəni və ya bu insanı görsək (mənzərə dedikdə, rəsm, insan deyəndə isə, qəsidə yazan şair nəzərdə tutulur), onda bu hal əvvəlkindən fərqlənir. Belə olan halda bu mənzərə və ya insan qarşısında uzun müddət dayanırıq, diqqətlə baxmaqla onun gözəlliyini və ifadə etdiyi mənalara dərk etməyə çalışırıq. Onda belə bir nəticəyə gəlirik ki, “sənət” təkcə həyatda mövcud olanlar deyildir, o, həmçinin həyatda müəyyən dəyişikliklərə məruz qalan, yaradıcılığın və bacarığın məhsulu deməkdir. Məsələn, bədii hekayələrdə hər şey olduğu kimi göstərilir, baş vermiş hadisələr müəyyən dəyişikliklərlə qarşı tərəfə çatdırılır. Bu işdə “xəyal” böyük rol oynayır. Xüsusilə qəsidələrdə bunu aydın görmək olur, çünki elə bir qəsidə yoxdur ki, şair həyatdan götürdüyü hadisəni olduğu kimi vəsf etsin. Əlbəttə ki, burada şairin şəxsi baxışları və hissləri də böyük rol oynayır.

İkincisi: “Sənət” hiss və duyğularla həyatda mövcud olan həqiqətlərin ifadəsidir. Hər hansı bir sənəti yerinə yetirmək və həyata keçirmək üçün insanın daxili hiss və həyəcanı ona bu işi görməyə vadar edir. Bu iş böyük təcrübəyə əsaslanır, başqa sözlə desək, təcrübəli insanda bu iş daha uğurla həyata keçmiş sayılır. Daha sonra daxili hiss və həyəcan bu işi qarşı tərəfə düzgün çatdırmaqda böyük rol oynayır və bu işin uğurla həyata keçməsi sonda nəfsi rahatlıqla nəticələnir. Lakin bu iş adi insan tərəfindən həyata keçərsə, onda onun hiss və həyəcanı müəyyən vaxta qədər davam edir və sonda uğurlu nəticə vermir. Lakin əsl sənətkar öz duyğularını bədii üslubla həyata keçirdiyindən onun gördüyü iş ölməz və əbədi olur. “Sənət” təkcə hiss və duyğunun deyil, həm də həyatdan götürülmüş dərin nəzəri fikirlərin və həqiqətlərin məhsuludur. Həyatı dərinlən anlayın insan daha çox elmə, biliyə və geniş dünyagörüşünə sahib olur. Qeyd etdiyimiz bu həqiqət bizə sənət və elmi bir-birindən fərqləndirməyə əsas verir. Belə ki, “sənət” həyatda mövcud olanların insan duyğuları ilə ifadəsidir, hada dəqiq desək, “sənət”in əsası duyğudur. Elm isə həyatdakı həqiqətləri ifadə edir və bu həqiqətlər elmin əsası hesab olunur.

İnsan həyatda iki təbii mərhələ qarşısında dayanır: Birinci mərhələdə insan təbiət və ümumilikdə kainatda baş verən hadisələri təhlil etməyə və onları öyrənməyə səy göstərmir. Lakin o, təbiət və kainatın onun duyğularına nə dərəcədə təsir etməsini bilmək istəyir. İnsan təbiətdən təsirləndikdən sonra onu ifadə etməyə çalışır. Məsələn, yaşıl çəmənlilər, axan çaylar gördükdə, nəfsi fərəhlənir, kələ-kötür yollar, quru və ucsuz-bucaqsız səhralar gördükdə isə, kədərlənir və məyus olur. Uca

⁶⁹ Bakı Dövlət Universitetinin Ərəb filologiyası kafedrasının dosenti. naznar82@gmail.com

dağlar, hündürdən axan şlalələr onun qəlbini alovlandırır və özünü bu dağlar kimi əzəmətli və vüqarlı hesab edir, vəhşi heyvanlar, təbii fəlakətlər olan sellər, daşqınlar, şimşək, ildırım, zəlzələlər isə onda qorxu, səmada uçan azad quşlar isə qəlbində sakitlik və daxili əmin-amanlıq yaradır. Bütün bunlarla yanaşı, insan ictimaiyyət qarşısında da müxtəlif hisslər keçirir. Beləliklə, aydın və ya gizli, sevincli və ya kədərli, qorxu və ya əmin-amanlıq, sevgi və ya nifrət kimi hisslər duyğularla ifadə olunur və sonda “sənət”i yaratmış olur.

İkinci mərhələyə gəldikdə, təbiət qarşısında dayanan insan özünə tam şəkildə inamlı olması üçün təbiət ünsürlərini, həqiqətlərini, onun sirlərini və xüsusiyyətlərini dəqiqliyi ilə öyrənməyə çalışır ki, bu da “elm”in yaranmasına səbəb olur. Bu, sənət və elmin bir-birindən ayrı şəkildə yaranmasına və onlar arasında heç bir əlaqənin olmaması anlamına gəlmir. Elm və sənət arasında müştərək bir əlaqə vardır ki, o da “təsirlənmək” və “təsir etmək”dir. Qeyd etmək lazımdır ki, elm sənətdən təsirlənmiş və bəzi həqiqətləri ondan götürmüşdür. Məsələn, psixologiya elmi Dotoyevskinin (1821-1881) məşhur “Cinayət və cəza” romanından təsirlənərək yaranmışdır. Romanda bir gəncin insan öldürərək cinayət işlətməsindən, lakin uzun müddət cəzasız qalmasından bəhs olunur. Lakin vicdanının ona əzab verməsi, sanki gəncin dözülməz cəhənnəmdə yaşamasına gətirib çıxarır və çıxış yolunu özünü ədalətə təslim etməkdə və törətdiyi cinayəti etiraf etməkdə görür və sonda cəzasını alır. Müəllif əsərdə insani davranışları və müxtəlif xarakterləri dəqiqliyi ilə təsvir edir. Alman filosofu Fridrix Nitsşe (1844-1900) deyir: “Mən psixologiyaya aid bütün kitabları oxudum və heç nə başa düşmədim. Lakin Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” romanını oxuduqdan sonra psixologiyaya elmini tamamilə anladım” [Faiq Mustafa 1989, 16].

Sənətin elmdən təsirlənməsinə gəldikdə, müasir dövrümüzdə bu iş çox asan və aydın şəkildə təzahür edir. Belə ki, elmlərin inkişaf edərək bir-birinə təsir etməsi və yeni elmi sahələrin meydana gəlməsi kimi irəliləyişlər müxtəlif sahələrdə çalışan sənətkarların yaradıcılığına müsbət təsir göstərmiş və sonda yüksək səviyyəli, uğurlu sənət nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, romanların, pyeslərin, poeziya nümunələrinin və s. yazılmasında psixologiya, tibb, iqtisadiyyat, ictimai həqiqətlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

İnsanın öz duyğularını ifadə etməsi üçün çox yollar vardır. Elə insanlar vardır ki, öz hisslərini səs və hərəkətlərlə qısa zaman müddətində qarşı tərəfə biruzə verirlər və belə insanlar emosional hisslərə sahib olanlar adlanırlar. Onların bu sürətli davranışları tez bir vaxtda həyata keçdiyinə görə, tez zamanda da bitir. İnsanın “duyğu” ilə ifadəsi isə “sənət” hesab olunur və onların məqsədli və nizamlı olması sonda həmin sənət nümunəsinin ölməzliyinə və əbədiyyətinə səbəb olur.

Üçüncüsü: Sənətdə özünəməxsus ifadə etmə üsulu. Sənətkar duyğularla qarşı tərəfə təsir edə bilməyə, onlara müəyyən hissləri yaşatmağı bacarmırsa, onda bu, “sənət” hesab olunmur. Uğurlu sənət işi sənətkarın hiss və duyğularını qarşı tərəfə düzgün çatdırılmasıdır. Bəzi tənqidçilər “sənət”i yaradıcılıq işi və məharət, sənətkarı isə, yaradıcı insan adlandırmışlar. “Sənət” təksə hiss və duyğuların məhsulu deyil, onun özünəməxsus qanun və qaydaları vardır ki, sənətkar öz daxili vicdanı və təcrübəsi ilə onu qarşı tərəfə çatdırmağı bacarmalıdır. Özündə iki fərqli xüsusiyyəti daşıyan insan sənətkar hesab olunur: birincisi, incə hissiyata sahib olanı; ikincisi isə, hissiyatı çatdırmağı bacaran. Allah-Təala sənətkara incə duyğu, güclü təsir edə bilmə bacarığı, dərin vicdani hiss kimi dəyərli və fərqli xüsusiyyətlər vermişdir. Ona görə də o, digər insanlardan fərqli olaraq, ətrafda baş verən hadisələrə, gözəl mənzərələrə və s. biganə qala bilmir.

Psixoloqlar bəşəriyyətin iki hissəyə bölündüyünü bildirirlər: 1) Hissiyatsız və duyğusuz soyuq və donub-qalmış təbəqə. Bu təbəqəyə aid olan insanlar ətrafında baş verənlərə, hətta təhlükəli hadisələrə belə ehtinasız yanaşırlar. 2) Hiss və duyğuları güclü və qüvvətli olan təbəqə. Onlar ətrafındakı baş verən bütün hadisələrə tez əhəmiyyət və cavab verən insanlardır. Sənətkarlar məhz belə insanlar arasında meydana çıxır. Rəvayət olunur ki, rus yazıçısı Anton Çexov (1860-1904) gəmi ilə səfərə çıxır. Təsədüfən işçilərdən biri öz işində xətəyə yol verir və gəminin kapitanı yazıçının gözləri önündə işçinin üzünə sillə vurur. Bu hadisənin insanlar arasında baş verməsi işçini çox utandırır və başını qaldıranda Çexovun kədərli üzünü qarşısında görür. İşçi kapitana “sən məni deyil, bu insanı vurdun” – deyir. Bu hadisədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Çexov bir ədib kimi öz işinin sənətkarı olmasaydı, o, hadisədən bu dərəcədə təsirlənməz və işçidən daha çox ağrı hiss etməzdi. Öz əsərlərində yaşadığı dövrün real səhnələrini və ictimai həyatın səciyyəvi tərəflərini əks etdirən Çexov təbiətdə baş verən hadisələrdən də kənarda qalmamış, hətta saralaraq tökülən yarpaqlar belə onun nəzər-diqqətindən yayınmamışdır. Başqaları bu yarpaqları tapdaladığı, onlara əhəmiyyət vermədikləri halda, o, solmuş yarpaq önündə kədərli dayanaraq, ona təsəlli verməyə çalışmışdır.

Beləliklə, bütün bu xüsusiyyətlər bir yerdə olduqda, tam və uğurlu sənət işi yaranır və bu iş insanda dərk etmə qabiliyyətinin artmasına yardım edir və keçmişdə baş verən hadisələri təhlil etməkdə ona yardımcı olur. Bəzən adama elə gəlir ki, o, hər şeyi bilir, lakin əsl sənətkar işi qarşısında dayananda heyrətlənir, onu ilk dəfə gördüyünü və hiss etdiyini düşünür. Əsl sənət işi onu başa düşməyə və dərinlən anlamağa kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Məmmədov N.N. Qurani-Kərimin üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 2004, 372 s.
2. Məmmədov N.N. Ərəb dilinin üslubiyatı və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2017

Ərəb dilində

أحمد الشايب الأسيوطي، ط7، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، 1976	3
أميرة حلمي مطر. فلسفة الجمال. المكتبة الثقافية، 1967.	4
دنيس هويسمان. علم الجمال. ترجمة: أميرة حلمي مطر. سلسلة الألف كتاب. القاهرة، د.ت.	5
زكريا إبراهيم. مشكلة الفن. مكتبة مصر. القاهرة، د.ت.	6
فلق مصطفى وعبد الرضا علي. في النقد الأدبي الحديث منطلقات وتطبيقات. جامعة الوصل، 1989	7
محمد النويهي. محاضرات في عصر الصدق في الأدب. معهد الدراسات العربية العالية، 1959	8

Açar sözlər: ədəbiyyat nəzəriyyəsi, sənət, ədəbiyyatda təqlid, Sənət və gözəllik, Sənət və doğruluq

Ключевые слова: литературоведение, искусство, подражание в литературе, искусство и красота, искусство и истина.

Литература и искусство РЕЗЮМЕ

На сегодня разработаны многие теоретические идеи об искусстве, его задачах, отношении к жизни и истине. Эти идеи иногда даже противоречат друг другу. Важнейшей сферой деятельности здесь является социальная и индивидуальная активность личности. Согласно этой теории, важным фактором в жизни человека являются его потребности, которые реализуются в его образе жизни, через совершаемые им добрые дела на всех этапах развития. В целом искусство является важным инструментом в налаживании социальных связей, так как охватывает цели людей, их запросы и в то же время общие чувства и эмоции людей. Искусство в собственном смысле слова есть не природа и не истина, а упорядоченное сочетание элементов природы и социальной среды в новой форме. Здесь важную роль также играют мышление, воображение и эмоции. Вот почему говорят, что искусство прекраснее и выше природы и истины, поскольку является совместным произведением человека и природы. Искусство в целом является человеческим продуктом и представляет собой упорядоченное и целенаправленное выражение творческим человеком своих эмоций. Что же касается влияния искусства на науку, то в современный период этот процесс проявляется ярко и последовательно. Такие достижения, как появление

новых научных направлений и развитие прежних, положительно сказались на творчестве художников, работающих в различных областях, и в конечном итоге привели к созданию художественных образцов высокого уровня. Например, при создании таких образцов творчества, как романы, пьесы, образцы поэзии и т.д. широко использовались достижения психологии, медицины, экономики, различные социальные факты.

Literature and art SUMMARY

Today, many theoretical ideas about art, its tasks, attitude to life and truth have been developed. These ideas sometimes even contradict each other. The most important area of activity here is the social and individual activity of the individual. According to this theory, an important factor in a person's life is his needs, which are realized in his way of life, through good deeds performed by him at all stages of development. In general, art is an important tool in building social ties, as it covers the goals of people, their requests, and at the same time the general feelings and emotions of people. Art in the proper sense of the word is neither nature nor truth, but an ordered combination of the elements of nature and the social environment in a new form. Thinking, imagination and emotions also play an important role here. That is why they say that art is more beautiful and higher than nature and truth, because it is a joint product of man and nature. Art as a whole is a human product and is an ordered and purposeful expression of the creative person's emotions. As for the influence of art on science, in the modern period this process manifests itself clearly and consistently. Advances such as the emergence of new scientific directions and the development of old ones have had a positive impact on the work of artists working in various fields, and ultimately led to the creation of high-level artistic examples. For example, when creating such samples of creativity as novels, plays, samples of poetry, etc. the achievements of psychology, medicine, economics, and various social facts were widely used.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
АЯЗА ГИЛЯЗОВА**

Татарская литература — уникальное культурное явление, богатое историей, жанрами и выдающимися авторами. Она развивалась на протяжении многих веков и сыграла огромную роль в сохранении и передаче культурного наследия татарского народа. Литература является важной частью татарской культуры, которая объединяет людей, укрепляет их национальное самосознание и способствует развитию языка. Татарская литература охватывает разнообразные жанры: поэзию, прозу, драматургию, сказки, исторические произведения и даже современную фантастику. Лирика занимает особое место, так как она отражает глубину татарской души и национальную самобытность. Прозаическая литература развивается особенно активно, начиная с конца XIX века, когда появились романы, повести и рассказы, описывающие реальные события и проблемы татарского общества. Драматургия также является важной частью татарской литературы, и многие пьесы татарских авторов ставятся на сценах. Литература играет важную роль в развитии культуры и языка. Она помогает сохранить и передать традиции, обычаи и ценности народа, осознать свои корни и укрепляет национальное самосознание, особенно среди молодежи.

В татарской литературе тема репрессий поднимала множество вопросов: как сохранить достоинство и верность своим убеждениям в условиях бесчеловечной системы? Как справиться с утратой родных и пережить предательство? Что происходит с обществом, в котором репрессии становятся нормой? Эти и другие вопросы легли в основу многих произведений, где авторы исследуют внутренний мир героев и их моральные выборы. Произведения об этом периоде помогают сохранить память о пострадавших и передать будущим поколениям важность противостояния жестокости и насилию. Многие авторы использовали свои произведения как способ осмыслить травму прошлого и сохранить в памяти народа имена погибших, чтобы такие события больше не повторялись. В произведениях Габдулла Кариева, Галиасгар Камала, Амирхана Еники, Аяза Гилязов и др. герои сталкиваются с последствиями репрессивной политики.

Хотелось бы отметить, что многим татарским писателям довелось жить и в советское время, испытать тяжелые годы репрессий и стать жертвой культа личности. Через все эти муки, пришлось пройти замечательному татарскому писателю, прозаику, публицисту, драматургу Аязу Гилязову, чье творчество привлекает своей самобытностью и богатым литературным наследием. Он написал произведения, ставшие образцами современной татарской литературы, через них писатель делится уникальным опытом, своим внутренним миром и размышлениями о судьбе своего народа.

Общечеловеческое и национальное всегда находилось неразрывно в творчестве писателя. В повестях, романах, автор затрагивал социально-философские, нравственно-духовные вопросы своей эпохи. А.Гилязов, человек нелегкой судьбы, который будучи еще студентом КГУ в 1950 году был арестован и осужден за антисоветскую пропаганду. Находясь в течение 5 лет, в суровом лагерном режиме ГУЛАГа, он не сломился, благодаря своей силе духа и воли. Даже через много лет, когда чиновники не упускали случая напомнить ему о лагерной жизни, он неустанно упорно шел своей дорогой. Его перу принадлежит роман-воспоминание. “Давайте помолимся”. Это произведение носит автобиографический характер. В нем автор рассказывает о своей судьбе, описывает тюремный быт, жизнь узников, своенравность следователей, жестокость надзирателей, и суровый сталинский режим тюрьмы на Черном озере. Эпиграфом к своему произведению он использовал отрывок из произведения Г.Исхаки, “Все что я видел, и пережил вошло в эту книгу. Первый год я писал ее чернилами - но чернила кончились, второй год - слезами, но и слезы высохли, третий год кровью, но и ее не хватило” (5, 42). Несмотря на тяжелые условия лагерного режима, у каждого заключенного, перешагнувшего двери камеры, была надежда, что когда-нибудь он выберется из этого ада на земле.

Писатель раскрывает характеры и судьбы своих сокамерников и мы становимся свидетелями того, как эти надежды, гаснут одна за другой. В лагере на Черном озере были свои правила, узников постоянно перемещали из одной камеры в другую, это делали следователи в своих же целях. Они создавали тем самым интригу и конфликты между заключенными, что способствовало собиранию новых материалов для допросов. А.Гилязову не раз следователи предлагали сотрудничать с ними, но всякий раз получали отказ. “Честь для меня дороже свободы” (2, 57) так он ответил своим сокамерникам, когда вернулся с очередного допроса. В тюрьме были свои и радостные минуты, когда заключенные получали передачу с воли, а именно домашнюю еду. Это вселяло в них верну, что на воле их ждут семья, которым приходилось тоже нелегко в столь трудные времена. С большим трепетом автор романа упоминает своего одногруппника Нила Юзева, этого искреннего, честного молодого человека, который приносил ему передачи, две, три буханки черного хлеба, представляясь другом заключенного и не думая при этом о последствиях. С разными людьми довелось писателю встретиться за эти годы. Здесь в лагере он впервые услышал о судьбе татарских легионеров, о сгубленных татарских солдатах, о военнопленных, побывавших в немецкому плену. Прожитое за это время, сыграло огромную роль в становлении мировоззрения будущего

⁷⁰ Доцент БГУ

писателя. Это произведение занимает видное место в татарской литературе по своим идейно-тематическим качествам. В своем другом романе *"Любовь и ненависть"*

автор исследует судьбы героев, оказавшихся в водовороте событий сталинских репрессий, описывая тяжелые испытания, выпавшие на их долю. Гилязов сосредотачивается на внутренних переживаниях, чувстве страха, боли, предательства, затрагивая социальные и философские аспекты эпохи.

Основу творчества А.Гилязова составляет гуманизм, он как философ, историк, задумывается о судьбе своего народа, своей нации. В ряде своих произведений *"Три аршина земли"*, *"Жемчужина Зая"*, *"Любовь и ненависть"*, *"Весенние караваны"*, *"В пятницу вечером"* и в других раскрывает внутренний мир своих героев, показывает их душевные переживания, возвышает, восхищается, сочувствует, жалеет их.

Деревенская тематика занимает особое место в татарской литературе, отражая корни и традиции народа, его связь с родной землей и уважение к труду. В татарской литературе деревня выступает символом национального самосознания и духовной чистоты. Для татарского народа, как и для многих других, деревня — это место, где формируются нравственные и культурные ценности. Сельская жизнь с её ритмом, укладом и ритуалами стала символом сохранения традиций. Деревенская жизнь в татарской литературе изображается как противоположность городской суе, где сохраняются искренность, доброта и исконные ценности. Произведения, описывающие деревенский быт, часто посвящены теме семьи, гостеприимства, труда на земле и заботы о ближних. В повестях А.Еники, деревня выступает фоном для раскрытия характеров героев, показывая их внутренний мир и отношение к родной земле, Г.Исхаки много писал о татарской деревне и проблемах сельской жизни. Его произведения затрагивают темы классовой борьбы, тяжелой жизни бедных крестьян и конфликта между традицией и новыми веяниями, М.Гали в своих рассказах акцентировал внимание на трудовой жизни деревенских людей, их трудолюбии и душевной стойкости. Он уделял особое внимание описанию сельского труда, показывая, как земля и работа на ней формируют характер и жизненные устремления героев. Работа на земле, выращивание хлеба, забота о животных — всё это занимает центральное место в деревенской прозе. Труд изображается не только как способ заработка, но и как способ самовыражения, духовного роста. Татарская деревенская литература часто показывает, как герои, несмотря на трудности и лишения, чувствуют себя частью своей земли, заботятся о ней и гордятся своим происхождением. Деревенская тематика позволяет авторам показать высокие моральные качества простых сельских жителей. Честность, верность слову, уважение к старшим и забота о семье — это качества, которые часто присущи героям деревенской прозы.

Деревенская тематика одна из излюбленных тем А.Гилязова так, как детство и юность писателя прошли в деревне. Он прекрасно знал психологию деревенских людей, чему они радуются, чем дорожат и на что они способны. Тема нравственного воспитания разрабатывается писателем в повести *"Три аршина земли"*. Главный герой повести Мирвали, родился в селе Карачурова, где каждый клочок земли был ему дорог. Он вырос в зажиточной семье, но женился на бедной девушке не получив благословения отца, ушел из дома. После смерти родителей все состояние досталось ему, но с началом коллективизации и новыми правилами власти он не мог ужиться, и запутался в противоречиях времени и уничтожил свое имущество, нанес урон колхозным полям, тем самым не подумав о своих односельчанах. Автор показывает, что Мирвали - это человек слишком гордый, эмоциональный, вспыльчивый, но и в то же время он испытывает душевные муки и раскаивается очень поздно когда в принципе вся жизнь прошла мимо. Шамсегаян воплотила в себе лучшие национальные качества присущие татарской женщине. Она с уважением относится к своему мужу, охраняет семейный очаг. Руководствуясь своими эгоистическими побуждениями Мирвали покидает родную деревню.

С тех пор прошло много лет и герой вынужден исполнить волю своей жены, которая завещала при смерти похоронить ее в родном Карачурове. По дороге герой очень много раздумывает о прожитых годах, преодолев 58 верст, он возвращается в родные края, понимая, что жизнь коротка и он должен попросить прощения у односельчан за свои ошибки и только лишь потом может иметь право на три аршина земли, т.е клочок земли на кладбище; так как человеку больше и не нужно. Право на три аршина земли нужно заслужить, всей своей жизнью, так утверждает автор произведения. Смысл произведения заключается в том что человек должен ценить то, что у него есть и поступать обдуманно. Его произведения, такие как *"Незабываемые годы"* и *"Настоящие друзья"*, показывают, как деревенский быт и традиции формируют устойчивые нравственные принципы героев.

Тема войны занимает огромное место в произведениях А.Гилязова. Он так же как киргизский писатель Ч.Айтматов уделяет внимание описанию тыла. Например в произведении *"Любовь и ненависть"* показана жизнь подростков во время войны. В повести *"В пятницу вечером"* автор с большой теплотой рисует свою героиню, показывает глубину ее душевных переживаний и критикует равнодушие, призывает ценить и любить людей при жизни, призывает к милосердию.

Развитие драматургического жанра в татарской литературе — важная часть культурного наследия татарского народа. Драматургия помогает передавать идеи и ценности через театральное искусство и объединяет людей благодаря эмоциональной силе живого театра. В татарской литературе драматургия развивалась под влиянием как национальных традиций, так и общемировых театральных тенденций. Писатели, такие как Тази Гиззат, Аяз Гилязов и Туфан Миннуллин, исследовали человеческие взаимоотношения, поднимали вопросы традиций, чести и достоинства. Их пьесы отражали многообразие татарской культуры и становились популярными

на сцене. Особенно популярным стал Туфан Миннуллин, который своими произведениями, исследовал социальные и моральные аспекты жизни татарского общества. Его пьесы приобрели популярность не только в Татарстане, за его пределами, показывая глубокие культурные и философские размышления татарского народа.

Несмотря на то, что проза считалась излюбленным жанром А.Гиязова, он создал более 30 пьес. В них автор затрагивает философские и нравственные проблемы и дает наставление. Проблемы простого человека и его отношение к окружающему миру занимает основное место в драматургии. Он понимает, что театр играет особую роль в жизни татарского народа, именно через свои пьесы, он хотел быть ближе к зрителям. Он внес большой вклад в развитие татарской драматургии. Такие произведения как “Млечный путь”, “Осенние ветры”, “Медный колокольчик”, которые были поставлены на сцене несли в себе новаторство. Нужно отметить и то, что часто чиновники тех лет, не пропускали через цензуру пьесы писателя. Создавали проблемы и считали что Гиязов искажает советскую действительность, политику власти, так как у него было критическое отношение к общественному порядку, так произошло с пьесой “Три аршина земли”. В последние десятилетия татарская драматургия продолжает развиваться, отражая современные проблемы и вызовы, с которыми сталкивается общество. Современные авторы стремятся экспериментировать с жанрами, включать элементы психологической и философской драмы, осваивать новые формы.

Публицистика в татарской литературе играет значимую роль, поскольку она затрагивает социальные, культурные и политические вопросы, волнующие татарский народ. Этот жанр служит средством выражения мнений, идей и ценностей, а также способом обращения к обществу на актуальные темы. Татарская публицистика, особенно в начале XX века, сыграла важную роль в формировании национальной идентичности. На фоне стремительных изменений того времени татарские публицисты взяли на себя ответственность за сохранение языка, культуры и ценностей. Они писали о том, как сохранить самобытность, несмотря на давление внешних культур и ассимиляцию. Особенно важной была тема сохранения языка как основного элемента национальной идентичности. Таким образом, через публицистику шло активное обсуждение того, как не потерять связь с родными корнями и в то же время двигаться вперед.

А.Гиязов обращался и к этому жанру и был хорошим публицистом. Часто любил высказываться в форме письма, если даже письма не имели адресатов.

Анализируя творчество писателя можно сказать, что оно имеет большую ценность так как написанные им произведения носят назидательный характер. В каких бы жанрах не писал автор особое значение для него имела проблема смысла жизни человека, так как все творчество выдающегося мастера слова было проникнуто гуманистическими идеями.

Литература

1. Гиязов А. “Три аршина земли”. “Советская Россия”, 1966
2. Гиязов А. “Давайте помолимся”. “Сборник. Татарское книжное издательство”, 2017
3. Гиязов А. “При свете зарниц”. “Татарское книжное издательство” 1959
4. Закирзянов А.М. “Основные направления развития современного татарского литературоведения” (конец XX - начало XXI века). “Казань, 2011
5. Исхаки Г. “Исчезновение через двести лет”. “Татарское книжное издательство”, 2010
6. Миннегулов Х. “Тюрко-татарская словесность в контексте межлитературных связей”. “Ихлас”, Казань, 2017.

Ключевые слова: проза, тюремная жизнь, татарский народ, внутренний мир, духовные ценности.

Açar sözlər: nəsr, həbsxana həyatı, tatar xalqı, daxili aləm, mənəvi dəyərlər

Key words: prose, prison life, Tatar people, inner world, spiritual values

Ayaz Gilyazovun əsərlərində milli və mənəvi dəyərlər

Xülasə

Məqalədə XX əsr tatar ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı A.Gilyazovun yaradıcılığı araşdırılır. Milli ruh, milli kimlik, milli dil məsələləri yazıçının əsərlərində təbliğ olunaraq əsas obyektə çevrilmişdir. Məqalədə A.Gilyazovun avtobiografik xarakteri daşıyan “Dua edək” (“Давайте помолимся”) romanı yazıçının repressiya qurbanı olduğu illəri əhatə edir və təhlil olunur. Qara göldə yerləşən həbsxananın qəddar qanunları, məhbusların şəraiti və ümidləri, müstəntiqlərin hiyləgərliyi yazıçının obyektinə çevrilmişdir. Yazıçının yaradıcılığının əsasını humanizm təşkil edir. O, bir filosof, tarixçi kimi öz millətinin həyatını düşünür. Bir çox əsərlərində qəhrəmanlarının daxili aləmini təsvir edir. “Üç arşın torpaq” povestində A.Gilyazov mənəvi dəyərlərə toxunur və oxuculara bir mesaj çatdırır. “İnsan hər şeyin qədrini bilməlidir”. Yazıçı əsərlərində müharibə mövzusunda müraciət edərək, arxa cəbhədə yaşayan, çalışan insanların çətin taleyini təsvir edir. Onun tatar dramaturgiyasının inkişafında rolu az deyil. Məqalədə pyeslərinin səhnələşdirilməsində yaranan problemlərdən bəhs olunur.

National and Spiritual Values in the Works of Ayaz Gilyazov

Summary

The article analyzes the works of the outstanding Tatar writer of the 20th century, A.Gilyazov. It explores the themes of his works, where the author pays significant attention to questions of national identity, language, and the fate of the Tatar people. Having experienced the harsh regime of repression, he writes the novel "Let's Pray," which has an autobiographical nature. The educational value of his stories is noted, revealing the inner world of his characters. Through his dramatic works, the writer aimed to connect with his readers.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

SABİR RÜSTƏMXANLI YARADICILIGI TARIXI ZAMAN KONTEKSİNDƏ

Hər bir xalqın həyatında olduğu kimi, hər bir yazıçı və şairin yaradıcılığında da milli dərkətmə dövrü olur. 80-ci illəri S.Rüstəmxanlı yaradıcılığının dərkətməsi və onun ən yüksək ifadə forması kimi dəyərləndirmək olar. Əvvəlcə şeirlərində, sonra isə publisistikasında milli düşüncəni sovet gerçəkliyindən ayıra bilmək və yeni bir nəslin formalaşmasında tarixi düşüncəni formalaşdırmaqda onun bu dövr yaradıcılığının böyük rolu vardır. Bütün bunlar S.Rüstəmxanlı yaradıcılığının xalqın tarixi keçmişinə müraciət kontekstində inkişaf etdiyini və tarix boyu apardığı mübarizənin təqdir olunduğunu göstərir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə şairin yaradıcılığının bu istiqamətini düzgün müəyyənləşdirərək yazırdı: *“Cəsarətlə və bütün məsuliyyətimlə deyər bilərəm ki, onun ömür yollarında, bu keçməkeşli yolların bütün dolaylarında atdığı addımlar ayaqlarının deyil, əqidəsinin addımlarıdır. Bir sözlə, Sabir amal və əqidəsinin övladı olduğuna görə əqidə atasının buyruğu ilə ədəbiyyata gəlmişdir. Onu şairliyi əqidə sahibi etməyib, əksinə əqidəsi onu şair edib”* (Vahabzadə, 1983, s. 21-22).

Xalqın keçmişinin minilliklərə dayanması, ədəbi-bədii düşüncəsinin, dil tarixinin qədimliyi ayrı-ayrı məqalələrinin də əsas mövzularından olur. Şeirlərində olduğu kimi, məqalələrində, publisistikasında dil və tarix probleminə geniş yer verir. Bu cəhətdən Sabir Rüstəmxanlının “Dilimiz və taleyimiz” məqaləsi problemin qoyuluşu və dil tarixinə münasibət baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalənin 1985-ci ildə qələmə alınması, şeirlərində toxunduğu dil probleminə bu dəfə elmi-publistik şəkildə cavab verməsi göstərir ki, şair daim bu mövzu üzərində düşünmüşdür. Deməli ki, bu dövrdə şair qarşıda xalqı gözələn problemləri yaxından görür və buna hazırlaşır. Şeirlərində qoyduğu dil, tarix problemlərinə bu dəfə “Dilimiz və taleyimiz” məqaləsində toxunurdu. Dilin xalqın canlı varlığını ifadə etdiyini önə sürən publist yazırdı: *“Ədəbi-bədii dil canlı prosesdir və inkişaf etdikcə yeni yaradıcılıq sualları da doğuracaq, belə sualları da dil institutu, dilçilərimiz öz əsərlərində aydınlaşdırırlar. Bu kürsüdən isə biz ana dilimizin bir dövlət dili kimi, xalqımızın varlıq forması kimi, beynəlxalq əhəmiyyətli mənəvi körpü kimi öz rolunu yerinə yetirməsindən və qarşılaşdığı çətinliklərdən danışıq, mənca müşavirənin səviyyəsinə daha uyğun olar”* (Rüstəmxanlı, 2019, s. 10). Aydın məsələdir ki, xalqın varlığını, keçmişini ən yaxşı ifadə edən faktorlardan biri də dildir. S.Rüstəmxanlı ədəbi fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində dil uğrunda mübarizəyə qaxılmaqla onun keçmişini müdafiə etmişdir. Başqa sözlə, 80-ci illərin ortalarında onun yaradıcılığında dil və tarix qoşa faktor kimi çıxış edir və əsas yer tutur. Onun müxtəlif vaxtlarda yazdığı “Dilimiz və ədəbiyyatımıza münasibət”, “Dilin görünüşü-millətin görünüşüdür”, “Şeirimizin dili”, “Dilə sayğı milli əxlaq göstəricisidir” və s. məqalələrində dilin tarixi və bugünü ilə bağlı həyəcan signalı çalması əsas səbəbi də onun varlığını yad təsirlərdən qorumaq idi. “Dilin gələcəyi millətin gələcəyidir” adlı sonuncu dil ilə bağlı məqaləsində də dilin gələcəyi ilə bağlı həyəcan təbili çalır (Res, 2015, s. 14). Bütün bunlar yazıçının milli varlığımızın, dil tariximizin keşiyində durduğunu aydın şəkildə göstərir. Bunu nəzərdə tutan fəlsəfə elmləri doktoru Rahid Ulusel də bu fikirdədir ki, tarixi konsept Sabir Rüstəmxanlı yaradıcılığının əsas faktorlarındanıdır: *“Onun yazdığı əsərlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin bütövlüyü daxilində dil və tarix məsələlərini aydın mövqedən görmək və işıqlandırmaq məqsədlərinə bağlıdır; şairin həm şeir və poemaları-antik türklüyün obrazını yaratdığı “Orxonla görüş”dən çağdaş türklüyün ucalığı və mübarizəsindən bəhs edən “Atəş böcəyi” əsərində hətta həm də nəsr əsərləri və publistikası Azərbaycan dil və tarixinin apologiyasına həsr olunmuşdur”* (Ulusel, 2021, s. 102).

S.Rüstəmxanlını “Ömür kitabı”na-xalqın milli tarixinə, keçmişinə gətirmənin müəyyən bir qanunauyğunluğu var. Bu qanunauyğunluq onun poetik yaradıcılığında və ədəbi şəxsiyyətində izlənilir. Yazılarında, çıxışlarında daim milli mövqeni tutur, dərnək və təşkilatlarda fəal iştirak edirdi. Yazıçı özü “Ömür kitabı”na gələn yolu bu cür qiymətləndirirdi: *“Mənim fikrimcə, tarixə münasibətdə bir qanunauyğunluq var, bu, öz milli kimliyini dərk etmək duyğusundan irəli gəlir. Xalq öz müstəqilliyi uğrunda savaşıanda və buna nail olanda tarix daha cazibədar görünür. Əslində, müstəqillik uğrunda mübarizənin ən güclü silahlarından biri də tarixdir. Millət öz tarixini dərk edəndə daha böyük olur və nəyin, hansı idealların uğrunda mübarizə apardığını anlayır”* (Rüstəmxanlı, 2019, s. 6). Tarixi və milli özünüdərk S.Rüstəmxanlının poeziyasında və məqalələrində açıq şəkildə boy göstərirdi. Ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda yaranan dərnəklərin fəal iştirakçılarından idi. Cavad xandan, Gəncə qapısından şeir yazması və buna görə də professor Abbas Zamanovla dostluğu onu bu dərnəklərə və təşkilatlara gətirən amillərdən idi. Xalqın bütövlüyü uğrunda mübarizə də məhz bu dərnək və təşkilatlarda yaradılırdı. Buradakı söhbətlərin çoxu xalqın dili, mədəniyyəti və tarixi üzərində aparılırdı. Bu illərdə şairin “Çənlibel” dərnəyində “Qan yaddaşı” şeirlər kitabının müzakirəsinin keçirilməsi də buradan irəli gəlirdi. Müəllif özü bu dövrü və tarixə baxışını belə xatırlayır: *“80-ci illər qan yaddaşımızın, tarixi yaddaşın oyanan dövrü idi və bu da millətin özünü tanıması baxımından son dərəcə əhəmiyyətli idi. O vaxta qədər xalqımızın tarixi saxtalaşdırılmışdı, bu da milləti kökündən qoparmaq niyyəti daşıyırdı. Uzun illər bu zərərli siyasət aparılmışdı və millət öz tarixindən məhrum olunmuşdu”* (Rüstəmxanlı, 2019, s. 6). Əslində qan yaddaşının oyanmasında S.Rüstəmxanlı və digər şairlərimizin poetik yaradıcılığı da əsas rol oynamışdır.

Sabir Rüstəmxanlı “Ömür kitabı” ilə poeziyasındakı Vətən və Tarix düşüncəsini birləşdirərək Vətən övladının qəlbindəki keçmiş duyğuları yenidən oyatmış və gələcək hadisələrə hazırlamışdır. Bu əsərlə şeirlərində qoyduğu milli problemləri bədii-publistik şəkildə ifadə etmək, xalqın tarixinə, keçmişinə yenidən həyat vermək və onun çağdaş şüurunu formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Z.Balayanın “Ocaq” əsəri artıq işıq üzü görmüşdü, bu zaman tariximizə bu cür baxışın milli şüuru formalaşdırmasındakı zamanın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aydın görmək olar. Bu

⁷¹ Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

zaman tarixə, keçmişə münasibətdə dəyişikliklər baş verirdi. Tarixə münasibətin sosialist baxışının yerinə milli xalqların hər birinin öz baxış bucağı yaranırdı. Ermənilərin saxta tarix yaratmaq hərəkatına qarşı xalqımızın doğru, həqiqi tarixlərinin üzə çıxarılması zəruriliyi yaranırdı. Keçmiş hər bir xalqın toxunulmaz və həmişə yaşayan bir irsi olaraq qorunur, müəyyən səbəblərdən bu bəzən geriye çəkilsə də münbit şərait yaranan zaman yenidən gündəmə gəlir. S.Rüstəmxaqlının “Ömür kitabı” məhz belə bir ehtiyac kontekstində yaranır. Poetik yaradıcılığında Vətən, Xalq amilini tərənnüm edən şair bu dəfə publisitika ilə nəsrin qarışığına müraciət edərək xalqın keçmişini, tarix boyu ondan gizli qalan məqamlarını təsvir etməyə nail olur. Kitaba Cəlil Məmmədquluzadənin “*Qələmin müqəddəs vəzifəsi millətin xoşbəxtliyi yolunda xidmət göstərməkdir*” sözlərini kitaba epigraf seçməsi də göstərir ki, xalqa onun özünü, keçmişini tanımaq məqamı artıq yetişmişdir. Aydın görünür ki, ermənilərin saxta tarix yaratmaları və onun kontekstində əsl tarixi gizlətmələri təhlükəli bir tendensiyadır və bunun qarşısının alınması üçün əsl tarixin üzə çıxarılması lazımdır. Yazıçı bədii, elmi, publisist bir üslubla tarixlə müasirliyin vəhdətində elmi həqiqətləri üzə çıxarmaq üçün var-gəl edir. “Od və kül”, “Vətən haqqında nəğmə”, “Dəlil və duyğu”, “Tarix səhvi bağışlamır”, “Nüşabə qalasında və ya qan yaddaşı”, “Qobustan yazıları və ya Qobustan dünyası”, “Dəlidağın ağıllı daşları”, “Nuhun torpağı, Nuhun qəbri”, “Qayıdıram Araz boyu”, “Təbriz”, “Təpələr dünyası və ya Kür-Araz mədəniyyəti”, “Qarabağ” və s. fəsillərdə tarixin indiyədək qaranlıq qalan izlərini araşdırır. Təkcə araşdırmaqla qalmır, həm də bu tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında mövqeyini bildirir. Əgər yazıçı bədii əsərdə təsvir etdiyi hadisələrə müəllif mövqeyini bildirə bilmirsə, publisistikada bunu etmək mümkün olur. Müəllifin tarixi hadisələrə baxışını əks etdirən bir neçə faktor əsərin əhəmiyyətini artırır. Müəllif tarixə müraciət edərək ən etibarlı mənbələrə müraciət edir. Özü də təkcə bir mənbəyə deyil, bir neçə mənbə ilə tarixi faktları üzə çıxarır və oxucunu inandırır. Tarixə ekskurslar, mənbələrə müraciət tez-tez haşiyələrə çıxmasına səbəb olur; bu üslub yalnız həqiqəti üzə çıxarmağa xidmət etmir, həm də əsərin oxunmasını təmin etmiş olur. Uzun illər sovet tarixşünaslığının Azərbaycan adını Atropaten sözü ilə bağlaması müəllifi razı salmır və ona diqqəti cəkərək yazır: “*Bir sıra islam tarixçilərinin, yunan, rum alimlərinin qədimdən bəri bir ənənə olaaraq, şəhər, ölkə və xalq adlarını ya da ölkələrinin sərkərdə və hökmdarlarının adları ilə, ya da Nuh və onun övladlarının adları ilə bağlamaq cəhdləri dünya tarixşünaslığına yaxşı bəllidir. Elmdən uzaq olan bu münasibət indi də əsl tarixi həqiqətlərə ciddi əngəl törədir*” (Rüstəmxaqlı, 1989, s. 10).

Sabir Rüstəmxaqlı Azərbaycan tarixi ilə bağlı həqiqətləri üzə çıxarmaq üçün “Şərq və dünya tarixində tayı bərabəri olmayan” bir əsər kimi qiymətləndirilən Rəşidəddinin “Cəmi ət-Təvarix”i əsərinə, XVIII əsrdə yaşamış Məhəmməd Hüseyn ibn Xələfi Təbrizinin Azərbaycan sözünün mənası ilə bağlı fikirlərinə yer verərək süni etmalogiyanın, yalançı yozumların, saxta tarix yaratmaq istəyənlərin arqumentlərini puça çıxarır. Azərbaycan tarixinə çəkilmiş pərdəni götürmək üçün hər kiçik detala, tarixi məqama nəzər yetirir. Yazıçının fikrincə, Azərbaycanın tarixinə aid elə həqiqətlər saxtalaşdırılıb ki, əsl tarixi gerçəyi üzə çıxarmaq üçün tarixçilər çox əziyyət çəkməli olacaqlar. Yazıçı ayrı-ayrı tarixi qaynaqlara dayanaraq Şumer türklərinin dünya mədəniyyətindəki tarixi rolunu, qədim yunan-etrusk-türk bağlılığı üzərində geniş dayanır. “*Bu torpaq nə qədər sirlərin üstünə pərdə çəkib? Yarım milyon il ərzində tarixin saysız-hesabsız qabarma-çəkilmələri olub. Qədim Azıxda yaşayan insanların varisləri bu günə yetənədək çox dolaşqı yollar keçiblər*” (Rüstəmxaqlı, 1989, s. 31).

“Ömür kitabı”nın “Vətən haqqında nəğmə” bölümü lirik bir ricətlə başlayır; qulağına “*sübhün ala toranında səşindən asılmış torağayların*”, “*zəmi yerinə səpələnmiş quzuların dalınca qaçan*” balaca qardaşlarının səsi gəlir və bu oxunan mahnıları “*Vətən haqqında nəğmələr*” adlandırır. Lakin ən böyük nəğmə həsrət nəğməsidir; bu nəğməni “*döyüş harayı*”, “*Koroğlu nərəsi*” “*qılinc zərbəsi*” ilə oxuyanlar da olub. Elə burada yazıçı tarixə müraciət edərək 816-cı ildən 838-ci ilədək Babəkin xilafət ordularına qarşı mübarizəsini yada salır. Çünki Babək al bayrağını Azərbaycan dağlarının başı üzərinə qaldıraraq 22 il yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparmışdı. Müəllifin fikrincə, Babəkin oxuduğu bu mahnı müstəqillik və istiqlal mahnısı idi. Müxtəlif tarixi qaynaqlara müraciət edərək Babək mübarizəsinin əsl mahiyyətini təsvir edən yazıçı “*Babəkin öz mahnısını Azərbaycan dilində oxuduğu*” qənaətinə gəlir: “*Onlar (ərəb tarixçiləri nəzərdə tutulur-X.Z.) hələ Məhəmməd peyğəmbərin sağlığında ilk ərəb orduları Azərbaycana gələndə burada türklərlə qarşılaşmışdılar, əsas əhali də, hökmranlı edən də türklər idi. Babək də həmin əsas əhalinin nümayəndəsi idi. Məhz buna görə də o əhalini öz arxasınca apara, öz ətrafında toplaya bilmişdi.*”

Babək öz nəğməsini Azərbaycan dilində oxumuşdu!.. (Seçmə müəllifindir-X.Z.)” (Rüstəmxaqlı, 1989, s. 39).

Yazıçı bu əsərini yazarkən onun bir bölümünü oxuyub “*Mənbələri göstərməyi unudubsan...*” iradını bildiren redaktor dostuna “*...mən ki dissertasiya yazmıram!*” cavabını versə də, əsərdə dəlil ilə duyğu, faktlarla ehtimallar qoşa çıxış edir. Əsərin “Dəlil və duyğu” böglümündə son əsrlərdə Qafqazda baş verən hadisələr fonunda tarixin başına açılan oyunlara münasibət bildirir. O, özünün də dediyi kimi, tarixi ideallaşdırmır (“*Tarixi ideallaşdırmaq lazım deyil!*” (Rüstəmxaqlı, 1989, s. 53), tarixində, keçmişində olan böyük idealları qələmə alır (“*Bəs tarixi adlayıb gələn böyük ideallardan danışmaq necə?*” (Rüstəmxaqlı, 1989, s. 53). Doğurdan da, 150 ildən çox Rus imperiyasının əsarətində olan bir xalqın tarixinin ayrı-ayrı səhifələrini özünə tanımaq yazıçının vicdani borcu kimi səslənir. Aydındır ki, uzun müddət tarixçilər çar Rusiyasının, sonra isə Sovetlərin Qafqazda və Şərqdə apardığı müstəmləkəçilik siyasətinin izlərini ört-basdır etməyə, yaxud xalqlar dostluğu altında milli tarixə qarşı əsil “səlib yürüşü” təşkil etmişdilər. Sabir Rüstəmxaqlı bu uzun illərdən sonra bu tarixi təkzib etmək, yeni bir tarixi-əsl tarixi üzə çıxarmaq üçün sözün və faktın sintezindən sənətkarlıqla istifadə edərək indiyədək, yəni sovet dövründə xalqımızın tarixi haqqında yazılanların “*sinfi*” və “*məqsədli*” xarakter daşdığını sübut etmək üçün faktın və sözün gücündən istifadə edir. Onu narazı salan hadisələrdən biri uzun illər muzeylərdən tariximizə dair əşyaların it-bata düşməsi, arxiv sənədlərinin yoxa çıxmasıdır. “*Midiya tarixi*” kitabının müəllifi məşhur tarixçi İqrar Əliyevin mühazirəsini maraqla dinlədiyini, lakin onun notlarında ideoloji meyillərin də olduğunu yaddan çıxarmır. Bununla belə, qədim tariximizi nə qədər

danmaq tendensiyasının olmasına baxmayaraq, bəzi faktların üzərindən keçməyin mümkünsüzlüyünü də dilə gətirir. Yaxşı haldır ki, yazıçı xalqın tarixini araşdırarkən Azərbaycanı bütöv götürür və Azərbaycanı dünya arxeologiya elmi üçün qaranlıq qalan zonalardan biri hesab edir: “*Cənubi Azərbaycanda da bu işi sovinist ovqatlı fars alimləri ilə xaricdən gələn mütəxəssislər görürlər. Düzdür, 1958-ci ildə Amerika arxeoloqu R.Dayson Urmiya gölü yaxınlığında Həsənlu mədəniyyətini açdı; lakin bu mədəniyyət də bir sıra elmi ədəbiyyata ümumi İran mədəniyyəti nümunəsi kimi düşüb, Azərbaycan mədəniyyəti kimi yox!..*” (Rüstəmxanlı, 1989, s. 57).

Yazıçı “Tarix səhvi bağışlamır” bölümündə özümüzün tariximizə qarşı olan biganəliyimizdən söhbət açaraq Cənubda, Şimalda, Türkiyədə, İraqda, Dərbənddə, Borçalıda, Göycədə, Zəngəzurda (o zaman Azərbaycan türkləri hələ qaçqın düşməmişdi!) xalqımızın böyük bir mədəniyyətin və tarixin daşıyıcısı olduğunu bəyan edir. Buna rəğmən, xalqın keçmişinə, tarixinə qarşı məsuliyyətsizliyin, tarixin layiqincə araşdırılmamasına, yaxud səhv araşdırılmasına etirazını bildirir. Məhz bu elmi məsuliyyətsizlik uzun zaman Həsənlu mədəniyyətinə, Manna, Midiya, Qafqaz Albaniyasına və başqa dövlətlərin milli mənsubiyyətinə laqeydliyini bizə bağışlamır. İrandilli xalqların buraya gəlməzdən əvvəlki Azərbaycan mədəniyyətinə də paniranzim duyğusunun kök saldığını göstərir. Bu amillərdən bizə qarşı təkə fars, erməni, osetin alimlərinin yazılarında rast gəlinmir, həm də mövcud siyasi sistemin ideologiyasına xidmət edən alimlərimizin əsərlərində ifadə olunurdu. Müəllif Şərqdə yaranmış qədim dövlətlər, onların mənşəyi, xalqın dili haqqında kifayət qədər milli araşdırmaların aparılmaması ucbatından Azərbaycan mədəniyyəti və tarixinin bir sıra nailiyyətlərinin ümumərəb, fars və ya Şərq kontekstində təqdim olunduğuna qarşı etiraz edir. Baxmayaraq ki, sovet tarixşünaslığı Səfəvi hakimiyyəti ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar aparmışdır.

Sabir Rüstəmxanlı “Ömür kitabı”nda bir neçə il əvvəl çap olunan və Azərbaycan tarixini saxtalaşdıraraq saxta erməni tarixi düzəldən Zori Balayanın “Ocaq” kitabına da münasibət bildirir. Məsələ burasındadır ki, “Ocaq” kitabı 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan elmi və ədəbi mühitində böyük əks-səda doğursa da, mövcud sistem elmi və ədəbi ictimaiyyətə cavab haqqını istifadə etməsinə imkan verməmişdi. Yəni Azərbaycan ədəbi, elmi mühitində böyük təpki ilə qarşılanmasına baxmayaraq, “Ocaq” əsərinə mətbuatda və elmi nəşrlərdə dərhal cavab verilməmiş, mövcud siyasi senzura bu cavabların qarşısını almışdı. Lakin S.Rüstəmxanlı üstündən bir neçə il keçmiş bu hadisəyə də öz münasibətini bildirmiş, onun “Dənizdən dənizə Ermənistan” ideyasının boş bir xülya olduğunu dəlillərlə sübut etmişdir. Müəllif Z.Balayandan öncə də bu cür məsələlərə faktlarla cavab verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəşirov S. Sabir Rüstəmxanlı: sərhədsiz ruhumuzun yolçusu (portret cizgiləri). –Bakı: -Qanun, -2006. -228 s.
2. Cəlaloğlu E. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı və "Difai"nin canlı bürcü/ Əvən yeri (ədəbi, tənqidi, elmi, pulistik məqalələr, hekayələr). –Bakı: -3 saylı mətbəə, -2020. -s. 124-130.
3. Rahid U. Sabir Rüstəmxanlı: həyatı, mühiti və ictimai fəaliyyəti// Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı (məqalələr məcmuəsi). –Bakı: -Elm və təhsil, -2021, s.-131.
4. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. Bakı, Gənclik, 1989, 365 s.
5. Rüstəmxanlı S. Özümüzə böyük sözlümüz (ədəbi düşüncələr). –Bakı: -Qanun, -2019. -656 s.

Açar sözlər: Rüstəmxanlı, tarixi kontekst, poetik yaradıcılıq, keçmişə baxış, poeziya.

Keywords: Rustamkhanli, historical context, poetic creativity, view of the past, poetry.

Ключевые слова: Рустамханлы, исторический контекст, поэтическое творчество, взгляд на прошлое, поэзия.

The Creative Work of Sabir Rustamkhanli in the Context of Historical Time

Summary

This article examines the creative work of Sabir Rustamkhanli within the context of historical time. It is noted that, as in the life of every nation, there is also a period of national self-awareness in the work of every writer and poet. The 1980s can be considered as a period of national self-awareness in the creative work of Rustamkhanli, and it can be regarded as the highest form of expression of this awareness. Initially in his poetry, and later in his journalism, Rustamkhanli played a significant role in distinguishing national thinking from Soviet reality and in shaping historical thought in the formation of a new generation.

Творчество Сабир Рустамханлы в контексте исторического времени

Резюме

В статье рассматривается творчество Сабир Рустамханлы в контексте исторического времени. Отмечается, что, как и в жизни каждого народа, в творчестве каждого писателя и поэта есть период национального самоосознания. 1980-е годы можно считать периодом национального самоосознания в творчестве Рустамханлы, и этот период можно рассматривать как высшую форму выражения этого самоосознания. Изначально в его поэзии, а затем и в публицистике, Рустамханлы сыграл значительную роль в различении национального мышления от советской реальности и в формировании исторического сознания в процессе становления нового поколения.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov

Aytac Fizuli qızı İsmayılı ⁷²

⁷² AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı, kiçik elmi işçi
ORCID.org/0000-0001-6969-3420, e-mail: ismayilliyaytac94@gmail.com

60-70-CI İLLƏR POEMASINDA LİRİK BAŞLANGIC

Giriş. XX əsrin ortalarında dünya ağılla, fikirlə, elmin gücü ilə səciyyələnən yeni mərhələyə keçid edir. Bu illər ədəbiyyatda yeniləşmə dövrü kimi səciyyələndirilir. 60-cı illərdə baş verən siyasi-ictimai proseslərdən irəli gələrək bədii fikrin ifadəsində qoyulan maneələr aradan qaldırılır. Elmi texniki inqilab, xalqların azadlıq uğrunda mübarizəsi ədəbiyyatda yeni meyl, fikir, ideya gedişatının təşəkkülünü tələb edir. İnsan bədii ədəbiyyatın əsas mövzu və predmetinə çevrilir. Şairləri düşündürən mövzu və problematikanın çərçivəsi genişlənir. Onlar daha çox əhəmiyyət kəsb edən insan, zaman, dünya onun bu günü və gələcəyi ilə bağlı mətləblərə diqqət edirlər.

Əsas hissə. 60-70-ci illərdə poeziyanın xüsusiyyətləri əvvəlki onilliklərdən təcrid olunaraq yaranmayıb. Bu mərhələ bütöv sovet ədəbi prosesi xüsusilə də müharibədən sonra yaranmaqda olan ədəbi amillərlə birgə yaranmışdır. Poeziya yeni bir mərhələyə daxil olur, onun mövzu, problematikasında, obrazlar aləmində genişlənmə, həmçinin ifadə, təsvir və detalların istifadəsində konkretləşmə müşahidə olunur. Lirik başlanğıcın güclənməsi bu illər lirik və epik səpkili poeziyanın yeni inkişaf mərhələsini səciyyələndirən xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir: “Bu günün şeiri üçün bütövlükdə lirizmin – fərdi başlanğıcın qüvvətlənməsi səciyyəvidir. Bu lirizm əlbəttə, müasir poeziyamızdakı epizm ənənəsini bir keyfiyyət, mahiyyət kimi aradan qaldırmır, əksinə, bu və ya digər dərəcədə epizmin özünün də spesifik təzahür üsullarından birinə çevrilir” [1, s. 70].

Poema janrının da mövzu dairəsi genişlənir, yeni mövzular meydana çıxır, o cümlədən hiss və fikirlər fəallıq qazanır, lirik, analitik başlanğıca meyl güclənir. Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər, elmi texniki inqilab poeziyanın diqqətini insan, onun psixikasına istiqamətləndirir. Şairlərin dünyaya, həyata bu qədər gen prizmadan yanaşması, poemada lirik başlanğıcın, hiss və həyəcanların artması ilə nəticələnir. Yaşar Qarayev poema janrında müşahidə edilən forma dəyişməsini bu şəkildə xarakterizə edir: “Lirik poema, poem-sənəd, poema-müraciət, assosiativ kompozisiya əsasında qurulan poema monoloq və s. bu formalar son beş ilin Azərbaycan poemaları üçün də səciyyəvidir. Lirik prinsipin üstünlüyü onların hamısının kompozisiyası əsasında durur” [3, s. 93]. İnsanın cəmiyyət qarşısında daşdığı öhdəliklər poemada geniş vüsət alır, süjet ardıcıl şəkildə davam etmir, canlandırılan hadisələr epizodik xarakteri ilə səciyyələnir, lirik başlanğıc güclənir. Poemanın lirik-fəlsəfi mahiyyəti insanın mənəvi aləminin, hissələrinin ifadə olunmasında əsas poetik meyara çevrilir. Cabir Novruzun “İnsan himnləri” poeması bu baxımdan səciyyəvidir. Şair dünyada baş verən hadisələri poetik cəhətdən şərh etməyib, fəlsəfi istiqamətdən yanaşır, analiz edir. Yeni forma imkanlarından olan monoloqla mənəvi sərvətləri dünyanın ziddiyyətləri, problemləri fonunda mənalandırır. Lirizm, intellektuallıq, fəlsəfi çalarlar, emosionallıq poemanı səciyyələndirən əlamətlərə çevrilir, bədii ümumiləşdirməyə meyl güclənir.

İnsan və zaman, insan və dünya poeziyanın əsas tədqiqat obyektinə çevrilir. Zaman, yaş, ömür mövzusu lirik başlanğıcı şərtləndirir. Zaman haqqında düşüncələr Cabir Novruz yaradıcılığının poetik məziyyətlərindəndir. Şairin yaradıcılığı zamanın obyektiv varlığının dərkini genişləndirməyə istiqamətlənir. Monoloq formasında yazılmış “Zaman” lirik-fəlsəfi poemasında zaman əsərin poetik təhlil predmetinə çevrilir. İnsan və zaman problemlərinin mənalandırılmasında lirik düşüncə uyğun forma kimi çıxış edir. Poemada lirizmin epizmi üstələməsi dünyanın qayğıları, onun insan qəlbində doğurduğu narahatlıqların ifadə olunmasından irəli gəlir. Düşüncələr axını, daxili nitq forması poemanın xarakterik xüsusiyyətinə çevrilir.

Bu dövr poemalarda müasir mövzulara müraciətin güclənməsi müşahidə olunur. Poeziyanın əsas istiqaməti dünyanın qlobal həyəcanlarının, insanın daxili aləmi ilə fikir aləminin vəhdətinin ifadəsinə yönəlir. Müasir mövzulara həsr edilən poemalarda əmək adamının obrazı yaradılır. Nəbi Xəzrinin “Günəşin bacısı”, “İki xəzər”, Əliəğa Kürçaylının “Bakılı Kolumb”, Tofiq Bayramın “Fəhlə danışır”, Fikrət Qocanın “Ulduzlu düşüncələr” kimi poemalarında insan və onun əməyi poetik ifadəsini tapır.

İnsan və təbiət, insan və zaman, insan və dünya kimi qlobal problemlər ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında yeni üsulda ifadə olunur. Lirik, mediativ başlanğıcın ön plana keçmiş olduğu əsərlərdə fikir və düşüncə emosional amillə vəhdət halında müşahidə olunur. Dünyanın gələcəyi üçün narahat insan obrazı, humanizm Rəsul Rzanın “Xəstələr evində reportaj”, Cabir Novruzun “Kəndimizin antik heykəli”, Nəbi Xəzrinin “Şəhidlər və şahidlər”, Cabir Novruzun “Qərbi Berlin” poemalarında öz əksini tapır. Nəbi Xəzrinin “Şəhidlər və şahidlər” poemasında dünya üçün narahat lirik qəhrəmanın keçirdiyi həyəcanları, hissələri ifadə olunur:

Eşit məni,
İnsan oğlu,
Ümman oğlu,
Tufan oğlu,
İti saxla ürəyinin
Qəzəb dolu
silahını
Sən unutma
Günahkarlar

günahını [4, s. 123].

İnsanın taleyinə, özünəxas əlamətlərinə poeziya həssaslıqla yanaşır. İnsan daha böyük bir məqsədə xidmət edir, onun fonunda dünyanın taleyinə, zamanın qayğılarına fərdi münasibət ifadə olunur. Poeziya insan həyəcanlarını, mənəvi-əxlaqi axtarışlarını əks etdirir. Bununla bağlı olaraq lirik başlanğıcın, dünyanı lirik qavramağın artması poeziyanın spesifikasını

səciyyələndirir. “Yetmişinci illər poeziyasında lirik başlanğıcın güclüliyü davam edir. Doğrudur, bu lirikanın özündə də epik məqamlar yox deyildir; təhkiyəvi başlanğıca əsaslanan poemalar da meydana çıxır. Ancaq bununla belə poeziyada lirika aparıcı, üstün təmayüldür” [2, s. 55]. Bu illərdə insan, onun daxili dünyası poeziyanın predmetinə, cəmiyyəti göstərmək üsuluna çevrilir. Humanizm ideyaları poeziyanın tərkibində müəllif mövqeyini ifadə edir.

Poeziyada ənənəvi mövzular fərqli formalarda işıqlandırılır. Bu illərdə çoxsaylı beynəlxalq mövzulu poeziya nümunələri yaranır. Milli azadlıq uğrunda müstəmləkəçilərə qarşı mübarizə mövzusunda yazılan əsərlərdə lirik başlanğıc epizmi üstələyir. Təbii ki, mübariz əhvali-ruhiyyənin, siyasi kəskinliyin qabarıqlığı ilə səciyyələnen beynəlxalq mövzulu poemalar birdən-birə yaranmamışdı, öz başlanğıcını Səməd Vurgunun “Ölüm kürsüsü”, “Zəncinin arzuları”, Mikayıl Müşfiqin “Azadlıq dastanı” və başqa poemalardan götürür. Bu mövzulu poemalarda ümumiləşdirmə əsərin təsir qüvvəsini artırır. İctimai-siyasi poemalarda lirika qabarıqlaşır, publisistik pafos bir çox şairlərin yaradıcılığında əsas yer tutur. Bu növ poemalardan biri Sabir Rüstəmxanlının “Bütövlük” lirik poemasıdır. Vyetnam xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsinə həsr edilən poema lirik təənnüm əsasında, müraciət formasında yazılıb.

60-70-ci illər poemasında da lirik başlanğıc önə keçməsindən irəli gələrək ənənəvi süjet forması zəifləyir, hadisələr arasında əlaqə ümumiləşdirmə, fikrin assosiativ ifadəsi ilə yaradılır. Fikrin assosiativ düzümü dünyanın müxtəlif yerlərində və tarixi mərhələdə baş verən hadisələrin şairlərimizi müasir dövrdə narhat edən mənəvi-əxlaqi problemləri ifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. Bu tipli poemalardan Ayaz Vəfalının “Dörd yaşında fikir çəkdim”, Rəsul Rzanın “Mən dörd yüz on səkkiz”, Cabir Novruzun “İtmiş kəndin nağılları”, Fikrət Qocanın “Ağ cığır”, İsa İsmayılzadənin “Böyüdülmüş şəkillər” qeyd edə bilərik. Poemada süjet ünsürləri özünü müxtəlif formalarda göstərir. Lirik təhkiyənin güclü olduğu Cabir Novruzun “İtmiş kəndin nağılları” poemasının bir hissəsi mikrosüjetlər təşkil edir. Hadisələrin məğzini ifadəsi üçün əyaniliyə, konkretliyə meyl edilir. Hər kiçik süjetdə şair kəndə yaşayan, məhv edilən ailələrin faciəsini qələmə alır. Artan kədər hissi, emosionallıq lirizmin güclənməsini şərtləndirir. Mühəribə motivləri şairlərin təfəkküründə assosiasiyalar doğurur. Bəşəri problemlərin ifadəsi real, həyatı detallar, predmetlər vasitəsi ilə mənalandırılır. Ayrı-ayrı faktlar, hadisələr ümumiləşdirilmiş mətləblərin açılmasına xidmət edir.

Poemalarda lirikləşmə, ictimai-psixoloji təhlil həm forma əlamətlərində, həm də həyata, zamanın hadisələrinə münasibətdə müşahidə olunur. Poemada xatirə ünsürü üstünlük təşkil edir, şairlər ömürlərinin uşaqlıq illərini əsərə gətirirlər. Rəsul Rzanın “Xatirlər düzümü”, Fikrət Sadığın “Atam qayıtdı”, Əliəğa Kürçaylının “Uşaqlıq”, Musa Yaqubun “Un işığı” poemaları xatirə formasında qələmə alıb. Rəsul Rza xatirə üslubunda yazdığı “Xatirələr düzümü” poemasını mövcud şəraitin hərtərəfli təsvirini verərək başlayır. Poemanın mərkəzində Sabit Rəhmanın həyatı canlandırılır, ölümünədən doğan kədər ifadə olunur. Rəsul Rza həmçinin bir sıra Azərbaycan yazıçıları ilə keçirdiyi günləri, onların qarşılaşdığı çətinlikləri yada salır.

Lirik başlanğıcın güclənməsi tarixi mövzuda yazılan poemalarda da müşahidə olunur, epik elementlər arxa plana keçir. Keçmiş və indi qarşı-qarşıya qoyulur, indiki dövrün qayğıları ilə keçmişə qayıtması müasirliyi səciyyələndirir. Tarixə müraciət edən şairlərin əsas məqsədi gələcək nəsillər üçün ibrət dərslidir. Bəxtiyar Vahabzadənin “Uçun nəğmələrim” (1966), Süleyman Rüstəmin “Səbuhi düşüncəyə” (1962), Fikrət Sadığın “Ömrün bir günü”, Nəbi Xəzrinin “Mənim babam baxan dağlar” kimi poemalar xalqın tarixinə, görkəmli şəxsiyyətlərə həsr edilmişdir. Nəbi Xəzrinin “Mənim babam baxan dağlar” poemasında tarixi mövzu fərqli istiqamətdə işlənib. Lirik təhkiyənin mərkəzində lirik qəhrəmanın Hələb şəhərinə getməsi, Nəsimi türbəsini ziyarət etməsi, keçirdiyi hisslər və onun düşüncələrinin ifadəsi dayanır. Hadisə süjeti əsasında qurulmayan poemada anımlar və düşüncələrin əvəzlənməsi, monoloq və dialoqun sintezi kompozisiyanın əsasını təşkil edir. Şairlər ictimai-siyasi, tarixi, mühəribə və dövrün mühüm problemlərindən olan təbiət mövzusunə müasirliyin işığında nəzər salır. Poeziyada təbiət mühüm fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi məzmun kəsb edir. Cəmiyyət və təbiət poeziyada vəhdət halında nəzərə çarpır. Elmi texniki inqilab insan və təbiət konsepsiyasında qoyulur.

Nəticə. XX əsrin 60-70-ci illər Azərbaycan poemalarında yeni keyfiyyət dəyişikliyi, lirik elementlərin fəallıq qazanması ilə səciyyələndirir. Müasir dünya, elmi texniki inqilab, cəmiyyətdə baş verən hadisələr poema janrına, onun formasına təsir göstərir. Lirik poemanın yeni tipləri formalaşır. Assosiasiyalar, anımlar, hadisələr arasında məntiqi əlaqə, lirik-fəlsəfi monoloqlar, müraciətlər əsas bədii vasitələr kimi müasir poemalarda geniş istifadə olunur. Mənəvi-əxlaqi dünyaya, real həyata, hadisələrə artan maraq, ümumiləşdirmələr ədəbi janr və formaların yeniləşməsi ilə nəticələnir. Poetik fikir fəlsəfi-psixoloji keyfiyyəti ilə seçilir. Dəyişən zaman formaya da öz təsirini göstərir. Bu dəyişikliklər poema janrının da forma və strukturundan yan keçmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ədəbi proses-76. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
2. Ədəbi proses-77. Bakı: Elm, 1978, 159 s.
3. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, V cild. Bakı: Elm, 2015, 632 s.
4. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. IV cild. Poemalar və tərcümələr. Bakı: Yazıçı, 263 s.

Açar sözlər: poema, lirik poema, lirizm, lirik qəhrəman, lirik başlanğıc

Key words: poem, lyric poem, lyricism, lyric hero, lyric beginning

Ключевые слова: стихотворение, лирическое стихотворение, лиризм, лирический герой, лирическое начало

Xülasə

Məqalədə 60-70-ci illər poemasının spesifik xüsusiyyətlərindən olan lirik başlanğıcın önə keçməsi araşdırılır. Bu illərdə ədəbiyyatın aparıcı istiqamətini azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri təşkil edir. Şairlər də vətənin, xalqın taleyinə biganə qala bilmirlər, həmçinin dünyada baş verən hadisələri, onun mürəkkəb mənzərəsini

canlandırırılar. Araşdırma zamanı müəyyən olunur ki, poemalarda lirik qəhrəmanın, yaradıcı şəxsiyyətin duyğu və düşüncələr aləmi inikas olunur. Lirik mənin dünya, zaman üçün keçirdiyi narahatlıqlar, təbiət və məişətin xırda təfərrüatları əsasında həyat həqiqətləri ümumiləşdirilir. Şairlərin dünyaya, həyata bu qədər gen prizmadan yanaşması, poeziyada lirik başlanğıcın, hiss və həyəcanların artması ilə nəticələnir. Dünyanı lirik mənimsəmə şairləri birləşdirən ortaq cəhət olduğu kimi onların yaradıcılığı fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. İnsanın mənəvi aləmini canlandırmaq ön planda idi. Elmi texniki inqilab, insanın hərtərəfli araşdırılmasından irəli gələrək poemada analitik, lirik-fəlsəfi fikir təmayülü güclənmişdir. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, lirik poemanın formasında dəyişikliklər müşahidə olunur, poema-monoloq, poema-müraciət, poema-dialog kimi tipləri üstünlük qazanır. Poemada hadisələrin əlaqələndirilməsi üsulu, assosiasiyalar, anımlardan şairlər geniş istifadə edir.

Lyrical beginning in poems of the 60-70s

Summary

The article examines the prominence of the lyrical beginning, which is one of the specific features of the poems of the 60s and 70s. In these years, the leading direction of the literature is formed by the motifs of the call to struggle for freedom and independence. Poets also cannot remain indifferent to the fate of the homeland and the people, and also revive the events happening in the world and its complex picture. During the research, it is determined that the world of emotions and thoughts of the lyrical hero, the creative personality is visualized in the poems. Lyric summarizes the truths of life based on my worries about the world, time, nature and small details of everyday life. Poets' approach to the world and life from such a genetic perspective results in the increase of lyrical beginning, feelings and excitement in poetry. As the lyrical mastery of the world is a common aspect that unites poets, their creativity is distinguished by its individual characteristics. Reviving the spiritual world of man was in the foreground. Analytical, lyrical-philosophical tendency in the poem has strengthened as a result of the scientific and technical revolution, the comprehensive investigation of the human being. During the research, it becomes clear that there are changes in the form of the lyrical poem, such types as poem-monologue, poem-appeal, poem-dialogue are gaining priority. Poets widely use the method of connecting events, associations, and memories in the poem.

Лирическое начало в стихиях 60-70-х гг

Резюме

В статье рассматривается выделенность лирического начала, которая является одной из особенностей стихотворений 60-70-х годов. В эти годы ведущее направление литературы формируют мотивы призыва к борьбе за свободу и независимость. Поэты также не могут оставаться равнодушными к судьбе Родины и народа, а также оживляют происходящие в мире события и его сложную картину. В ходе исследования установлено, что в стихотворениях просматривается мир эмоций и мыслей лирического героя, творческой личности. Лирика обобщает истины жизни, основанные на моих переживаниях о мире, времени, природе и мелких деталях повседневной жизни. Подход поэтов к миру и жизни с такой генетической точки зрения приводит к усилению лирического начала, чувств и волнения в поэзии. Поскольку лирическое освоение мира является общим аспектом, объединяющим поэтов, то их творчество отличается индивидуальными особенностями. Возрождение духовного мира человека было на первом плане. Аналитическая, лирико-философская тенденция в поэме усилилась в результате научно-технической революции, всестороннего исследования человека. В ходе исследования становится ясно, что происходят изменения в форме лирического стихотворения, приоритет приобретают такие типы, как стихотворение-монолог, стихотворение-обращение, стихотворение-диалог. Поэты широко используют прием соединения событий, ассоциаций, воспоминаний в стихотворении.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nicran Nəşibova

ARIF ABDULLAZADƏNİN ELMİ-NƏZƏRİ İRSİNDƏN

Giriş. Özünəməxsus üslubu və şair fərdiyyəti ilə seçilən Arif Abdullazadə eyni zamanda bir gənc tədqiqatçı kimi keçən əsrin altmışıncı illərindən etibarən, analitik təhlil və fikir maksimalizmi ilə seçilən məqalələri ilə elmi ictimaiyyətin nəzər- diqqətini cəlb etmişdir. Bir tədqiqatçı kimi onun 1966-cı ildə filologiya elmləri namizədi (indiki filologiya üzrə fəlsəfə doktoru) elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiya işi “Qantəmirin həyat və yaradıcılığı” adlanır. Adətən belə mövzularda qələmə alınan tədqiqat işləri sənətkarın həyatı, mühiti, yaradıcılıq irsi ədəbiyyatşünaslığın təsviri planda işlənən araşdırmaları kimi yerinə yetirilirdi. Və təbii ki, o dövrün gənc tədqiqatçılarından biri kimi Arif Abdullazadənin yazığının həyatı və yaradıcılığı haqqında irəli sürülən mülahizələrində bu cəhət özünü göstərməyə bilməzdi.

Bədii nəsrin sənətkarlıq sirlərindən yazmağın, yazıçı dünyasına məxsus incəliklərə bələd olmağın daha sonralar Arif Abdullazadənin yaradıcılığın bu sahəsində bir nasir kimi qələmini sınağa vəsilə funksiyasını yerinə yetirdiyini, bunun “Bir ovuc torpaq”, “Duyum” “İşıq zolağı”, “Qanlı yaddaş”, “Sınaq kürəsi” kimi nəsr əsərlərinin poetikasında əhəmiyyətini aydın görmək olur.

Əsas hissə. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Arif Abdullazadə bir şair kimi yeniliyi, poetik axtarışları, özünü ifadə maneralarını öz yaradıcılığında sınağa çəkən bir qələm sahibi idi. Bu mənada sənətkar fərdiyyətinə güzgü tutan yaradıcılıq üslublarını tədqiqat obyektini seçməsi adi bir məsələ deyildi, əksinə, onun ədəbi, elmi-marafı nəzəri zövqü ilə üst-üstə düşən, yaxından səsləşən problemlər sırasında öncül yerlərdən birini tuturdu. Ancaq sonrakı elmi-nəzəri fəaliyyətində Arif Abdullazadəni tamamilə fərqli bir tədqiqatçı alim imicinə sahiblənməsi heç də təsadüfi deyildir. On bir il sonra - 1977-ci ildə doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları” tədqiqatı özünün son dərəcə aktuallığı və elmi-nəzəri səviyyəsi və yeni yanaşma tərzii ilə seçilirdi. Araşdırma üçün seçilən mövzunun adından da göründüyü kimi, üslub çoxcəhətli bir anlayışdır. Üslub bir küll halında götürüldükdə, ümumfiloloji bir anlayış kimi özünün mürəkkəbliyi, fərdi-individual və eyni zamanda daha geniş mənada ədəbi məktəb və ədəbi cərəyan və yaradıcılıq metodunun aparıcı komponentlərindən və anlayışlarından biri olmaq etibarilə ümumi səciyyə daşması kimi xüsusiyyətlərin elmi təfsiri tədqiqatçıdan təhlili genişmiqyaslı bir şəkildə — sırf elmi-nəzəri istiqamətə yönəlməyi tələb etməsi qaçılmazdır. Təbii ki, üslubun sənətkar dəsti-xəttinin müəyyənliliyində, üzə çıxmasında müstəsna rol nəzərə alınmaqla, onun novatorluq və yenilikçi axtarışlar zəmnində, ifadə tərzinin özünəməxsusluq qazanmasının da mühüm əhəmiyyəti danılmazdır. “Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, axtarış - həyatı bədii görmənin, bədii dərk etmənin yeniliyi ideya-bədii novatorluğun əsasıdır, lakin yeganə əlaməti deyildir. Həyat materialının yeniliyindən başqa bir də bu materiala sənətkar münasibətinin yeniliyi, onu dərk etməyin yeniliyi gərəkdir” [4, s. 28-29].

Heç şübhəsiz ki, poeziyada üslub müxtəlifliyini və özünəməxsusluğunu üzə çıxarmaq üçün poetik təcrübənin tarixi baxımdan uzaq və qismən yaxın dövrlərin yaradıcılıq mərhələlərinin nümunələrini tədqiqat predmeti seçdiyi zərurətdən irəli gəlir. Bir tədqiqatçı kimi Arif Abdullazadənin bu mürəkkəb kateqoriyanın funksionallığını və elmi-nəzəri siqlətini üzə çıxarmaq üçün seçəcəyi fakt və materiallar bilavasitə özünün bir şair kimi təmsil olunduğu ədəbi nəslin yaradıcılıq platforması ilə yaxından səsləşməsi, üst-üstə düşən məqamları ilə də əlamətdarlıq qazanırdı. Digər tərəfdən şair Arif Abdullazadənin poeziyası, bu sahədə qazanılan təcrübə imkanları son dərəcə özünün aktuallığı ilə seçilən problemin obyektiv elmi müstəvidə izah və təfsirində mühüm rol oynaması təkzibolunmaz bir həqiqətdir. Bu mühüm tədqiqatçılıq manerasının real təzahürünü müəllifin doktorluq dissertasiyasının bir hissəsi kimi 1976-cı ildə nəşr olunan “Novatorluq və üslub” (Bakı: “Elm” nəşriyyatı) adlı mini-monoqrafiyasında aydın şəkildə görmək mümkündür. Yetmiş iki səhifəlik kitabça (*bibliografik məlumat kitablarında bu rəqəm yanlış olaraq bəzən yüz on iki göstərilir - H.N.*) sovet dövrünün siyasi-iedoloji təbliğat kompaniyasının tələbləri səviyyəsində “Bilik” cəmiyyəti xətti ilə mühazirəçiyə kömək seriyasından çap olunmasına baxmayaraq, bu nəşrdə bir problem kimi həllinə cəhd göstərilən yaradıcılıq məsələləri əslində özünün konseptuallığı, ciddi nəzəri mahiyyət kəsb edən problemlərin həlli yollarının çözülməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşması ilə seçilirdi.

Sovet ideoloji sisteminin tüğyan etdiyi, sosializm realizminin aparıcı yaradıcılıq metodu kimi elan olunduğu bir dövrdə qələmə alınan kitabda yaradıcılıq üslubuna fundamental baxış, üslubun əsas mahiyyətini, spesifik cəhətlərini üzə çıxaran fikirlərin irəli sürülməsi, milli ədəbi-bədii təcrübəsi ilə yeri gəldikcə dünya ədəbiyyatından gətirilən nümunələrlə tarixi-müqayisəli aspektdə nəzərdən keçirilməsi özünün diqqətçəkici məqamları ilə yadda qalır. “Məsələ burasındadır ki, sosializm realizmi özündən əvvəlki realizmin əslində yeni tarixi şəraitdə davamıdır. Bu ədəbi metod özündən əvvəlki mütərəqqi ənənələrin aparıcısı və davamçısıdır. O, istər klassik realizmin, istərsə də klassik romantizmin bir çox cəhətlərini öz mahiyyətində təcəssüm etdirir. Lakin onları nəinki sadəcə təkrar etməyə, həm də əsil novatorluqla inkişaf etdirməyə çalışır” [1, s. 3-4].

⁷³ Amea Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ORCID.org/0009-0008-1460-6915, e-mail: hijran.nasibova@gmail.com

Arif Abdullazadə kitabın “Sənətdə ümumilik, xüsusiyyət və fərdilik haqqında” hissəsində ümumiliyin metod kimi nəzəri kateqoriya nümunəsində təfsiri, xüsusiyyətin özünəməxsus ifadə tərzini olaraq müəyyənləşdirilməsi, fərdiliyin üsluba (sənətkarın üslubuna) xas olan başlıca məziyyətlərinə çevrilmə imkanlarının kifayət qədər geniş təhlili, bu komponentləri ən mühüm vasitə və funksiya kimi yerinə yetirən, anlayışlararası əlaqə və bağlılığı şərtləndirən amilləri poetik nümunələrə istinad edərək üzə çıxarmağa nail olur. Heç şübhəsiz ki, belə təhlil və yanaşmaların obyektivliyini, prinsiplial müddəalardan çıxış edilmə imkanlarını nəzəri hazırlıqla yanaşı, müəllifin şəxsi yaradıcılıq təcrübəsindən irəli gələn təsəvvür və qənaətlərlə də bağlılığını burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Müəllif üslub haqqında bəhs edərkən onu sual şəklində sərlövhəyə çıxarır, üslubun sənətkarın fərdi-individual simasını təsdiqləyən anlayış kimi təhlil edərək belə bir qənaətə gələrək yazırdı: “Deməli, üslub hər şeydən əvvəl sənətkarın müəyyən obyektə yanaşması, onu nə şəkildə görməsi və necə ifadə etməsi ilə izah olunmalıdır. Daha konkret şəkildə desək, üslub yazıçının obrazlar aləmi, onun ümumi ədəbi prosesdəki xüsusi dəsti-xəttidir. Yazıçının üslubu bədii ədəbiyyatın obyektə olan real həyatın, canlı təbiətin ümumi mənzərəsi və ayrı-ayrı xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır” [1, s. 9].

Şübhəsiz ki, üslub kimi mürəkkəb bir nəzəri problemi müəllif novatorluq prizmasından təhlil edir, onun sənətkarın yaradıcılıq fərdiyyətinin üzə çıxarılmasında müstəsna yerini və mövqeyini ön plana çəkir. Novatorluq problemi ilə bağlı Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində Arif Abdullazadəyə qədər də müəyyən araşdırmaların aparıldığını, bu istiqamətdə müəyyən elmi təsəvvürün yarandığını, irəli sürülən qənaətləri, yekun olaraq gəlinən nəticələri burada xatırlatmaq lazım gəlir. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun ayrıca bir məqaləsində, filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Salmanovun vaxtilə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan sovet dönməsi şəirində ənənə və novatorluq problemi barədə müəyyən mülahizələr irəli sürülmüş, bu yaradıcılıq probleminin keçən əsrin 20-ci illərinin özbək poeziyasında inkişaf dinamikasını izləyən M.Yunusovun doktorluq dissertasiyasında problemə daha əhatəli miqyasda yanaşılmışdır. Belə bir sırf elmi-nəzəri kateqoriyanın və yaradıcılıq probleminin həlli yolları barədə müəyyən qənaətlərin irəli sürülməsinə baxmayaraq, Arif Abdullazadənin novatorluq kimi ciddi bir yaradıcılıq problemini üslub kimi hər bir sənətkarın yaradıcılıq fərdiyyətini, onun yaradıcılıq aləminə məxsus başlıca məziyyətləri bəyan edən, bir növ onun vizit kartına çevrilən anlayış kimi açar funksiyasını yerinə yetirdiyini zəngin fakt və materiallar əsasında üzə çıxarmaq cəhdi, əlbəttə, problemə tamamilə yeni bir baxış bucağından yanaşma nümunəsi idi. Bir qədər əvvəl qeyd edildiyi kimi, “Novatorluq və üslub” (Azərbaycan sovet poeziyası materialları əsasında) müəllifin bu kitabının bir ildən sonra - 1977-ci ildə doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə edilən “Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları” tədqiqatında üslubun formalaşmasında fərdi, xüsusi və ümumi cəhətləri özündə vahid halda birləşdirən komponentlər qrup, metod, ədəbi cərəyan və ədəbi məktəb timsalında nəzərdən keçirilir, onun ən səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır, gəlinən nəticələr milli və dünya poeziyasından gətirilən nümunələrə istinadən əsaslandırılır. Doğrudur, müəllif “Novatorluq və üslub”da metodun rolunu sərlövhəyə ayrıca bir bölməyə çıxarmasa da, onun bu iki qütbün formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rolundan bəhs edir, yaradıcılıq metodunun və tipinin belə bir qarşılıqlı əlaqədə prinsiplial bir funksiya daşıyıcısına çevrilmək imkanları diqqət mərkəzində saxlamağı doğru olaraq məqsədəuyğun hesab edir. Burada müəllifin gəldiyi ümumiləşdirdiyi qənaət, yekun nəticə ondan ibarətdir ki, bir küll halında: “Yaradıcılıqda ədəbi metod, üslub və fərdi ifadə tərzinin xüsusi cəhətlərindən biri də bu üç nəzəri anlayışın bir-birinə münasibəti məsələsidir. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu nəzəri anlayışları, kateqoriyaları ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bunlar müəyyən konkret vəziyyətlərdə biri digərini tamamlayır və ya tərkib hissəsinə çevrilir. Ümumiyyətə götürüldükdə fərdi ifadə tərzini üslubun, üslub isə ədəbi metodun tərkib hissəsi kimi mövcuddur” [2, s. 11-12]. Kiçik istisnalarla “Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları” adlı doktorluq dissertasiyasında və onun əsasında hazırlanan “Şairlər və yollar” adı ilə nəşr olunan monoqrafiyasında birinci fəsil kimi nəzərdə tutulan hissə əslində “Novatorluq və üslub” kitabında gedən materialdır.

Ənənə və novatorluq kimi bir nəzəri-estetik kateqoriyadan bəhs edəndə müəllifin klassik sənətkarların yaradıcılığına müraciət etməsi qanunauyğun bir hal kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki ənənə deyində, az qala minillikləri adlayan poetik təcrübənin dövr və mərhələləri, tanınmış ədəbi simalarının yaradıcılığından bəhs etməmək mümkün deyil. Bu mənada Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti, İmaməddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani kimi sənət korifeylərinin poetik irsindən seçilən nümunələrin müasirliklə səsleşən məqamlarının aşkara çıxarılması, belə bir mütərəqqi, zamanla ayaqlaşan yaradıcılıq axtarımlarının ədəbiyyat və sənət aləminə yeni impulslar verməsi, bütövlükdə, ənənənin novatorluq üçün gələcək perspektivlər vəd etməsi xüsusi olaraq vurğulanır. Dissertasiyada və onun əsasında hazırlanan monoqrafiyada problemə belə geniş rəqurslardan və baxış bucaqlarından münasibət bildirilməsi sözsüz ki, artıq konkret bir ədəbi növ və janr çərçivəsində deyil, qaldırılan və həllinə cəhd göstərilən yaradıcılıq məsələlərinə daha əhatəli miqyasda yanaşıldığını bir daha təsdiqləyir.

Arif Abdullazadə monoqrafik səpkidə qələmə alınan araşdırmada epik-lirik üslubun XX əsr Azərbaycan poeziyasında əsas yaradıcılarından biri kimi xalq şairi Səməd Vurğunun poetik irsini ilk öncə elmi münasibət

hədəfi seçməsi heç də təsadüfi deyildi. Müəllif şairin poeziyanın lirika ilə zənginliyi fonunda epiklik üçün geniş meydan açılan məqamları bu iki ədəbi növ və kateqoriyanın vəhdəti və təzahürü kimi yaranan əsərləri əsasında təhlil süzgülündən keçirir. Arif Abdullazadə Səməd Vurğun yaradıcılığında lirik ricətlər üstə köklənən poetik axtarışlarının ayrı-ayrı mərhələrdə kəsb etmiş olduğu xarakterik cəhətləri üzə çıxarmaqla yanaşı, kamillik zirvəsinə tədricən qalxan bu irsin ədəbi- estetik məfkurə istiqaməti barədə əyani təsəvvür yaratmağa nail olur. Lirikliyin təzahür formalarını Səməd Vurğunun ümumi yaradıcılığında - hansı ədəbi növ və janrlarda qələmə alınmasından asılı olmayaraq izlənməsi istər tarixi mövzularda, istərsə də öz dövrünün müasir gerçəkliklərindən rübabi şeirlərlə yanaşı, epik-lirik poemalarında, o cümlədən dramaturgiyasında aparıcı mövqe qazanmasını şərtləndirən amillərə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayrılması bu mənada təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Belə demək mümkündürsə, müəllif bir növ Səməd Vurğunun sənət dünyasına məxsus fərdi yaradıcılıq manerasını, poetik ifadə imkanlarının reallaşmasını və orijinal üslub tərzinə malik olmasını məhz lirika məhəvərində axtarması, bu istiqamətdə obyektiv qənaətlər irəli sürməsi burada özünü açıq-aydın büruzə verir.

Arif Abdullazadənin lirikliklə epiklikliyin əlaqə və vəhdətinə ən xarakterik nümunə kimi tanınmış şair Əhməd Cəmilin ədəbi irsini seçməsi, onun yaradıcılığının yalnız bir istiqamət - lirik-süjetli poetik axtarışlar silsiləsi olmaq üzrə inkişaf etməsini bir məhdudiyyət və yeksənəklik faktı kimi qeyd etmir, əksinə, belə bir sənətkarlıq məziyyətlərini orijinal bədii tapıntı hadisəsi hesab etməsi reallığı əks etdirir. Əlamətdar keyfiyyət göstəricisi kimi Əhməd Cəmilin şeirlərində, xüsusən süjetli şeirlərində ritmin və ahəngin, məsnəvivari qafiyələnmə sisteminin poetik təhkiyə və nəqletmə imkanlarına zəmin yaratması gətirilən nümunələrin təhlili əsasında üzə çıxarılır. Ədəbiyyatşünas Əkbər Ağayevin Əhməd Cəmil yaradıcılığına, xüsusi olaraq şairin poetik axtarışlarında epikliyin iştirakı məsələsi belə izah və şərh olunurdu: “Onun (*oxu: Əhməd Cəmilin - H.N.*) lirik şeirlərində epik təhkiyə yeni bir xüsusiyyət kimi gözə çarpar... şeirlərində öz əvvəlki lirikasının xüsusiyyətlərini saxlamaqla bərabər, epik boyalardan da istifadə edir” [3, s. 180].

Əhməd Cəmilin lirik şeirlərinə əlvan boyalar, dərin psixoloji-emosional ovqat aşılardan xüsusiyyətlər Arif Abdullazadənin irəli sürdüyü mülahizələrdə doğru olaraq şairin poetik strukturuna orijinal keyfiyyətlər aşılardan faktlar kimi dəyərləndirilir, belə bir əlamətdar cəhət təbii ki, insanın duyğusal anları ilə təbiət hadisələrinin qarşılaşdırılması prosesində daha parlaq və özünəməxsus şəkildə təzahürünü tapırdı. Şübhəsiz ki, belə səciyyəvi məqamların Əhməd Cəmilin şeirlərinin forma və üslub xüsusiyyətlərinə də təsirsiz ötürülməsi xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır.

Arif Abdullazadə bir sənətkar kimi Süleyman Rüstəmin yaradıcılıq yolunu, özünü təsdiq və təkamül prosesini tamamilə yeni ictimai-tarixi şəraitin ədəbi- mədəni çevrəsində nəzərdən keçirir. Müəllif öz təhlil və dəyərləndirmələrində bu amili əsas və prinsipial meyar kimi seçir. Süleyman Rüstəmin yaradıcı simasını müəyyən edən mövzu və ideyalar aləmi, bədii təsvir vasitələri, şeirlərində ənənəvi vəznərlə (əruz və heca vəznələri) yanaşı, sərbəst vəznədə yazıb yaratmaq sənəti, lirikanın çeşidli növlərində qələmə aldığı nümunələrin sənətkarlıq xüsusiyyətləri Arif Abdullazadənin araşdırmaya cəlb etdiyi əsas yaradıcılıq problemləridir. Monoqrafiyada Azərbaycan poeziyasının sovet dönməndəki axtarış meyillərinin Böyük Vətən müharibəsi və ondan sonrakı mərhələlərdə şeirə gələn qələm sahiblərinin yaradıcılığında izlənməsi baxımından Nəbi Xəzrinin də poeziyasının araşdırma predmeti seçilmişdir.

Xalq şairi Nəbi Xəzrinin yaradıcılıq xüsusiyyətləri, fərdi sənətkar dəsti-xətti, xüsusi olaraq təbiət obrazları barədə bəhs edilən hissələrdə poetik məndən çıxış edərək şairin üslubunu, ifadə tərzini müəyyən edən arqumentləri üzə çıxarmaq əsas məqsəd kimi önə çəkilir.

Nəticə. Müəllif doğru olaraq janr və forma baxımından seçilən konkret nümunələrin timsalında nail oluna biləcək böyük ictimai mətləbləri, dünyəvi fikirləri də istisna hal kimi qiymətləndirmir, əksinə, sənətkarların kiçik janrın həm də böyük imkanlarından ustalıqla yararlanmaq məharəti diqqət önünə çəkir, sənətkarlıq faktı kimi önə çəkir. Şübhəsiz ki, belə bir yaradıcılıq axtarışları hər sənətkara nəzər olacaq bir xüsusiyyət də deyil. Bu, yaradıcı şəxsiyyətdən böyük istedad, bədii təxəyyül və sənətkarlıq məharəti tələb edir. Bu baxımdan Arif Abdullazadənin elmi-nəzəri irsindən haqqında söhbət açdığımız “Şairlər və yollar” adlı kitabının gənc ədəbiyyatşünaslar üçün indi də əhəmiyyəti böyükdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullazadə Arif. Novatorluq və üslub (Azərbaycan sovet poeziyası materialları əsasında), Azərbaycan SSR “Bilik” Cəmiyyəti, mühazirəçiyə kömək, Redaktoru A. Cəfər, Bakı: Elm, 1976, 72 s.
2. Abdullazadə Arif. Şairlər və yollar (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Elmi redaktoru A. Zeynalli, Bakı: Elm, 1984, 224 s.
3. Ağayev Əkbər. Azərbaycan sovet poeziyası. “Azərbaycan” jurnalı, 1974, №1-10
4. Salmanov Şamil. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932), Redaktoru E. İ. Əfəndiyev, Bakı: Elm, 1980, 185 s.

Açar sözlər: Arif Abdullazadə, poeziya, ənənə, üslub, novatorluq

Ключевые слова: Ариф Абдулазаде, поэзия, традиции, стиль, новаторство

Keywords: Arif Abdulazade, poetry, tradition, style, innovation

Xülasə

Məqalədə şair, yazıçı kimi tanınan Arif Abdullazadənin elmi fəaliyyətindən danışılır. Bu yazıda alimin “Novatorluq və üslub”, “Şairlər və yollar” adlı kitablarına istinad olunaraq onun elmi-nəzəri görüşləri araşdırılır. “Novatorluq və üslub” kitabında yaradıcılıq üslubuna fundamental baxış, üslubun əsas mahiyyəti, spesifik cəhətləri üzərə çıxarılaaraq analiz edildiyi

göstərilir. Qeyd edilir ki, alimin "Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları" adlı doktorluq dissertasiyasının əsasında hazırladığı "Şairlər və yollar" kitabının da birinci fəslə novatorluq və üslub haqqında elmi araşdırmalardır. Məqələdə bu kitabın ənənə və novatorluq problemləri ilə bağlı hissələri də xarakterizə edilir. Səməd Vurğun, Əhməd Cəmil, Süleyman Rüstəm və b. şairlərin fərdi yaradıcılıq üslubları haqda müəllifin təhlil və dəyərləndirmələri önə çəkilir. Arif Abdullazadənin elmi-nəzəri irsinin müasir ədəbiyyatşünaslığımız üçün əhəmiyyətli olduğu qeyd edilir.

Из научно-теоретического наследия Арифа Абдуллазаде Резюме

Статья посвящена научным трудам профессора Арифа Абдуллазаде, больше известного как поэт и прозаик. В статье анализируются научные и теоретические взгляды учёного-литературоведа на основе его книг "Новаторство и стиль" и "Поэты и пути". Автор статьи указывает на фундаментальный подход исследователя к творческому стилю, анализ специфических особенностей стиля. Первая глава книги "Поэты и пути", написанная на основе докторской диссертации учёного "Творческий стиль в азербайджанской советской поэзии" посвящена исследованию проблем новаторства и творческого стиля. В данной статье также характеризуются главы книги, посвященные вопросам новаторства и традиций, где анализируется индивидуальный стиль отдельных поэтов, таких, как Самед Вургун, Ахмед Джамил, С.Рустам и др. В статье подчёркивается важная роль и актуальность научного наследия Арифа Абдуллазаде в области современного литературоведения.

From the scientific and theoretical heritage of Arif Abdullazadeh Summary

The article is devoted to the scientific works of Professor Arif Abdullazade, better known as a poet and novelist. In the article, the scientific and theoretical views of the literary scholar are analyzed based on his books "Innovation and Style" and "Poets and Paths". The author of the article indicates the researcher's fundamental approach to the creative style, analysis of the specific features of the style. The first chapter of the book "Poets and Paths", written on the basis of the scholar's doctoral dissertation "Creative style in Azerbaijani Soviet poetry" is devoted to the study of problems of innovation and creative style. In this article, the chapters of the book devoted to issues of innovation and tradition are also characterized, where the individual style of individual poets, such as Samed Vurgun, Ahmed Jamil, S. Rustam and others, is analyzed. The article emphasizes the important role and relevance of Arif Abdullazade's scientific legacy in the field of modern literary studies.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Safurə Quliyeva

QƏTRAN TƏBRİZİNİN “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN OMONİMLƏR

Giriş. Farsdilli ədəbiyyatda Qətran Təbrizinin “Divan”ı Azərbaycan üslubuna xas olan əksər xüsusiyyətləri özündə ehtiva etmişdir. Şairin “Divan”ında sinonim, omonim və antonim sözlərdən istifadə olunması qaydası şeirlərin quruluşunda qəribə bir cazibədarlıq yaratmışdır. Dildə “omonim”, ədəbiyyatda isə cinasın nə olduğu sulama cavab tapaq: “Omonimlər bir-birilə mənə əlaqəsi olmayan və mənə əlaqəsini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edən, eyni söz tərkibinə malik sözlərə deyilir. Deməli eyni səslənməyə malik olan, müxtəlif mənalı sözlərə omonim deyilir. Omonim yunan sözüdür. Homos – oxşar, onoma – ad deməkdir” (1, 162).

Omonimlərin cinas olması haqqında alimlər arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Məsələn, A. Tağızadə və X.S.Xocayev “Müxtəsər üslubiyyat” kitabında omonimləri cinas kimi izah etmişlər.

“Düzdür, omonimlərdən və çoxmənalılıqdan cinas kimi istifadə edilir, lakin omonimlər cinas deyil. Bu kitabda verilən tərifi də “Dildə eyni mənə müxtəlif kəlmələr, yəni sinonimlər vasitəsilə ifadə edildiyi kimi, bir çox kəlmələr də eyni şəkllə malik olduqları halda müxtəlif mənalara ifadə edirlər. Bu kimi kəlmələrə də cinas, yaxud omonim deyilir” (2, 177).

“Divan” əsasında omonimlərin tədqiqi: Qətran Təbrizinin “Divan”ında işlənən omonimlərin sayı da çoxdur. Omonimliyi olan sözlər həm də ona görə maraqlıdır ki, bunlar şeirdə həm də cinas yaradır. “Divan” boyu işlənmiş omonimlər başqa sözlə cinaslar qəsidələrə xüsusi bir ahəngdarlıq bəxş edir. Qətran Təbrizinin 10 sayılı qəsidəsində çox maraqlı bir omonimlərlə qarşılaşdıq. Bu qəsidədə omonim söz qrupları bir qəsidənin neçə beytini istisna etməklə bütün misralarda mövcuddur. Həmin qəsidədə hər iki beytin ikinci misraları arasındakı sözlər omonimlik təşkil edir. Həmin qəsidə bu beytlə başlayır:

مرادی رسول آمد از نزد یارا
که نر یار یادوری نزد یارا

Yarın yanından bir murad rəsul gəldi
Ki, nə yarını yada salırsan nə diyarı

Bundan sonrakı bütün hər beytin ikinci misrasının sonuncu sözü növbəti beytin ikinci misrasının sonuncu sözü ilə omonimlik təşkil edir. Qətran Təbrizinin “Divan”ında omonimlik təşkil edən söz qruplarına aşağıdakı sözləri misal göstərə bilərik. Divan”da işlənən omonim sözlərin işlənmə üslunu daha yaxşı başa düşmək üçün omonimlərin təsnifatına diqqət yetirək: “Omonimlər qrammatik və leksik olmaqla iki əsas qrupa ayrılır: Qrammatik omonimlər (omoformlar) üçün qrammatik dəyişmələr nəticəsində yaranan oxşarlıq şərtidir. Leksik omonimlər bütün formalarda (hallanmada, təsrifdə və s.-də) şəkilsiz eyni olmalıdır. Leksik omonimlər üçün etimoloji xüsusiyyət əsasdır” (2, 178).

Aşağıda yazdığımız sözlərdən bir qrupunu qrammatik, digər qrupunu isə leksik omonimlərə aid etmək olar. Məsələn, “tar-e ma ra” və “taro mara”-ni qrammatik omonimlərdən saymaq olar. Çünki birincidə izafət əlaməti olan “e” səsi, ikincidə isə “o” (və mənasında) səsi işlənir. Birinci “bizim telimiz”, ikincisi isə “tarümarı” mənasını verir. İkinci qrupa isə “mehr” sözünü aid etmək olar. Belə ki, bu söz fars dilində “günəş”, “məhəbbət” və İrən aylarından birinin adı kimi işlənir.

نزد یارا- نزد یارا [nəzd-e yara – nə ze diyara] (yarın yanından – diyardan yox)

مهتاب - مهتاب [məhtab-məh-e tab] (aylı gecə - parlaq ay)

رقب - رقب [reqab - rekab] (torpaq payı – üzəngi)

مهر - مهر [mehr-mehr] (məhəbbət – ay adı)

لیلی - لیلی [Leyli – leyl] (Leyli-gecə)

رخ - رخ [rox-rox] (fiqur-üz)

نزد یارا- نزد یارا [nəzd-e yara, nəz-diyara] (yarın yanı, diyardan yox)

روزگارا - روزگارا [ruzqara – ruz-e kara] (ruzgarı – yararlı iş)

شما - شما [şoma - şema] (siz mənası da var, təsvir, nişanə mənası da var)

چو نارا - چو نارا [çu nara - çenara] (od kimi – çinari)

بهار - بهار [bəhar – bəhar] (bahar, Hindistanda yer adı)

کارزار - کارزار [kar-e zara - karzara] (döyüşü-qarışıq iş)

تار و مارا - تار و مارا [tar-e ma ra, tar o mara] (bizim telimizi, tarümarı)

کنار - کنار [biri kənar, digəri isə sivr aacı mənasını verir] (kənar - konara)

نامدارا - نامدارا [Namdara – Nam-e Dara] (Məşhuru – Daranın adını)

مدارا - مدارا [birində mədar, digərində isə modaradır] (orbit, müdara)

تاجدارا - تاجدارا [tacdar – tac-e Dara] (Tacdar – Daranın tacını)

بکارا - بکارا [be kara-bokara] (işə - ağlayanı)

سوارا - سوارا [süvar – səvara] (süvara – başqasını)

بخارا - بخارا [buxara – Buxara] (buxarı - Buxara)

هزارا - هزارا [hezara - hezara] (bülbül – min)

آسیا - آسیا [Asiya – Asiya] (dəyirman – Asiya)

نوا - نوا [nəva – nəva] (padşaha verilən hədiyyə və səs)

⁷⁴ Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünaslıq fakültəsi

مشتري - مشتری [Müşteri – Müştəri] (Merkuri – alıcı)
فرمان روا – فرمان روا [Fərmanrəva – Fərman-e rəva] (Hakim – rəva fərman)
چین – چین [Çin - çin] (Çin ölkəsi - qırış)
ماه – ماهی [mah-mahi] (ay-balıq)

Sözügedən qəsidənin içərisində çox sayda omonimlik təşkil edən sözlərin işlənməsi doğrudan da şairdən böyük ustalığ tələb edirdi. Özü də maraqlı şeir texnikası bundan ibarətdir ki, şair özü hər beytin iki misrasında omonimlik təşkil edən söz qruplarını özü yazmışdır. Yəni adətən şairlər omonimliyi olan sözü işlətməklə şeirdə oxucunu düşünməyə vadar edir və həmin mənələrdən hansının daha çox şeirin məzmununa uyğunluğunu oxucunun öz ixtiyarına buraxır. Burada isə Qətran Təbrizi eyni sözü ayrı-ayrı mənələrdə işlətməklə oxucunun zövqünü oxşayır. Həmin beytlərdən bəzisinə diqqət yetirək:

Canın qəmindən gedərdin, əgər bədəndən olmasaydı
Mənim şadlığım adlı-sanlı Xosrovdandır
Şahların başçısı Əbu Nəsr Məmlan
Onun adı Daranın adını yox edər.

ز غم جان برقی ز تن گر نبود
مرا شادی از خسرو نامدار
سر شهریاران ابو نصر مملان
که نامش همی گم کند نام دارا

Bu beytlərdə “namdara” sözü ilə “Nam-e Dara” sözləri eyni cür yazılsa da, mənaları fərqlidir. Biri “adlı-sanlılar”, digəri isə “Daranın adı” mənalarını verir. Həmin qəsidənin başqa beytlərinə baxaq:

Ey o tacdar ki, fələk olduğu müddətdə
Sənin kimi tacdarı gətirmədi
Hər o baş ki sənin dərğahında ovulmasa
Daranın tacı olsa da, buna layiqdir
Lalə varındır aylı gecədə açmışdır
Parlayan ayda müşkün vardır

ایا تاجداری که تا بود گردون
نیامرد مانند تو تاجدارا
هر آن سر که بر درگه تو نساید
سزا باشد از باشدی تاج دارا
لاله داری شکفته بر مهتاب
مشگ داری گرفته بر مه تاب

Burada “məhtab” sözü ilə “mah-e tab” sözləri omonimlik təşkil edir. Qeyd edək ki, “məhtab” və “mah-e tab” sözləri qrammatik omonimlərə aid edilə bilər.

Biri səni görməməkdən qaranlıq oldu
Sən bizim pərişana neçə bəla göndərdin

یکی تاریک شدم ز نادیدن تو
تو چندین بلا بر یکی تاری مارا

Bu beytdə “tar” sözünün birincisinin mənası qaranlıq, digərinin mənası isə pərişandır. Ona görə də şair bu sözün omonimliyini nəzərə alıb belə bir cinas yaratmışdır.

O müklərin torpaq payının maliki olmuş
Məliklər üzəngisini onun fərmanına vermişdir.

او شده مالک رقاب ملوک
داده فرمانش را ملوک رقاب

Burada torpağın bir parçası mənasını verən rəqab və üzəngi mənasını verən rekab sözü ilə omonimlik təşkil edir. Aşağıdakı beytlərdə mehr sözünün həm məhəbbət, həm günəş, həm də ay adı mənasında işlənmişdir.

Onun məhəbbəti parlayan günəş və fidan istəyən
Onun kini yandırıcı atəş və bədxah odun

مهر او مهر درخشنده و خواهنده نهال
کین او آتش سوزنده و بدخواه حطب

Gördüyümü kimi bu beytdə “mehr-e u” deyəndə “onun məhəbbəti”, “mehr-e derəxşənde” deyəndə isə parlayan günəş nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Qətran Təbrizi öz qəsidələrində omonimlərin hansı mənasını nəzərdə tutduğunu da oxucusuna çatdırmağa çalışmış və buna görə köməkçi sözlərdən istifadə etmişdir. Parlayan sözünün günəşə aid olmasını bilmək və ya məhəbbətin insani bir hissə olduğunu anlamaq üçün oxucu çox da düşüncələrə dalmır. Eyni sözü aşağıdakı beytdə işlənən “mehr” sözü haqqında da demək olar. Belə ki, “mehr” sözünün İrən ayının adı olduğunu bilmək o qədər də çətin deyil. Çünki ondan sonra “aban” sözü işlədilir ki, bu da mehr ayından sonra gələn növbəti İrən ayının adıdır. O dilbərin istək və sevgisindən qəlbim dəyişdi

Aban və mehr ayından hava başqa cür oldu.

از هوای و مهر آن دلبر دگرگون شد دلم
تاز مهر و ماه ابان گشت دیگرگون هوا

Bu beytdə “həva” sözü “istək və hava”, “mehr” sözü isə “məhəbbət və ay adı”nı bildirməklə omonimlik təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada həva və mehr sözləri, mehr və həva sözləri daxili çarpaz antonimlərdir.

Bəzi beytlərdə olan omonimliyi olan bir söz yalnız bir dəfə işlənsə də, onun tərcüməsindən iki mənanı anlamaq olar. Əgər bu beytin ikinci misrasında işlənən “fil” sözünün heyvan olduğunu nəzərə alırıqsa, birinci beytdəkinin də “fil” olduğunu deyə bilərik. Amma burda bir məsələ var ki, “fil” həm şahmat oyununda olan fiqurlardan birinin adı, “rox” isə həm çöhrə, həm də Simurğ quşunun mənasını verir. Başqa sözlə aşağıdakı beytdə iki sözü omonim olaraq işlənmişdir. Biri “fil” digəri isə “rox” sözüdür. Ona görə də birinci misramı üç cür tərcümə etmək olar:

1. Hərçənd bəzən fil ağcaqanadı Simurğ bilər
2. Hərçənd (şahmat) fiquru tapar bəzən ağcaqanaddan fili
3. Hərçənd çöhrə bəzən ağcaqanadı fil kimi görər

Bəzən fil ağcaqanadı Simurğ bilsə də
Nə fil ağcaqanad olar, nə ağcaqanad fil

هر چند رخ یابد گاهی ز پشه بیلی
نه بیل پشه گردد و نه پشه بیل گشت

Deməli, bu beytdə fil sözü həm heyvan, həm də şahmat oyunundakı fil fiquru haqqındadır. Rox sözü də həm üz, həm də şahmat fiquru mənasını verir.

Məcnun kimi Leylinin üzünü görməkdən
Ürəkəmə növhə deyərəm gecə və gündüz.

چو مجنون ز نادیدن روی لیلی
کنم نوحه از دل بیلی و نهارا

Burada Leyli və leyl sözləri omonim mənələrdən işlənmişdir. Biri xüsusi isim, digəri isə gecə mənasını verən leyl sözüdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz şeir texnikası bu beytdə də işlənmişdir. Yeni şair özü oxucuya "Leyli" deyəndə Məcnunun Leylisini nəzərdə tutduğunu, "leyl" deyəndə isə "nahar" sözünün antonimi olan mənəni çatdırır.

Mənim qəmdən dəyirman kimi fırlanan qəlbim var
Və mənim göz yaşından Asiya dağının başında

من دلی دارم بسان آسیا گردان ز غم
وز سرشک من بگردد بر سر کوه آسیا

Bu beytdə "Asiya" sözünün bir mənəsi dəyirman, digə mənəsi isə Asiya qitəsidir. Burada şair birinci "asiya"nın dəyirman olduğunu bildirmək üçün "gərdan"- fırlanan sözünü işlətmişdir. Çünki dəyirman ya külək, ya da su ilə fırlanır. İkinci misranın tərcüməsindən məlum olur ki, bu dəyirman Asiya dağının başında fırlanır. İlk öncə oxucuda belə təsəvvür yaranır ki, birinci misrada olan dəyirman yel dəyirmanıdır ki, dağın başında fırlanır. Amma "mənim göz yaşından fıranar" deməsindən məlum olur ki, bu dəyirman suda fırlanan dəyirmandır. Ən maraqlısı isə budur ki, şair burada mübaliğədən istifadə etmişdir. Məlum olduğu kimi dağın başı ətəyinə nisbətə çox yüksək olur. Amma Qətran Təbrizi o qədər göz yaşı axıdır ki, hətta dağın başında olan dəyirman belə hərəkətə gələ bilər.

Aşağıdakı beytlərdən birində mənəsi "azuqəsi" və "oxuya bilməyən" olan "binəva" sözünün, digərində isə "alıcı" və "Müştəri" planeti olan "müşəri sözlərinin omonimliyindən istifadə olunmuşdur.

Bağa yasəmən və gül yeni hədiyyə verdi
Bülbül gülün üzərində yeni mahnını bəstələyir

تا داد باغ را سمن و گل بنونوا
بلبل همی سرايد بر گل بنونوا

Bu beytdə omonimlər iki misrada işlənmişdir.

Qırqovul sakit oldu ta çəmənlik cilalandı

گشت خامش فاخته تا شد چمن پرداخته

Bülbül səssiz oldu ta bustan azuqəsiz oldu

گشت بلبل بی نوا تا بوستان شد بی نوا

Bustanda yemək tapılmayanda bülbül də xoş avazla oxuya bilmir. Burada isə "binəva" sözü ikinci misrada işlənmişdir.

Həm talenin müştəri və həm falda müştəri

هم مشتری بطالع و هم مشتری بفال

Həm sədət müştəri və həm gözəllik müştəri

هم مشتری سعادت و هم مشتری لقا

Bu beytdə də Müştəri sözü həm planet, həm də alıcı mənasını verən Müştəri mənəsində işlənmişdir.

Mənlikdə yaxşı üzün hakimliyi vardır

روی نیکو بر منش فرمان روا دارد همی

Asan olar kama çatmaq elə ki, fərman rəva olar.

باشد آسان کام رانند چون بود فرمان روا

Aydan balığa kimi fərq olsa da,
Ondan Səridən əsirə kimi tutmuşdur.

از ماه تا ماهی اگر چه تفاوت است
بگرفته است از اوزثری نور تا اثیر

Nəticə. Qətran Təbrizinin "Divan"ının leksikoloji cəhətdən araşdırılması bir daha sübut edir ki, o dili çox incəliklərinə qədər bilmiş və öz şeirlərində müxtəlif texnikalardan istifadə etmişdir. "Divan"da işlənən omonimlərin öyrənilməsi şairin demək istədiklərini daha aydın başa düşməyə kömək edir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Qətran Təbrizi həm də lüğət müəllifi kimi tarixə düşən şairlərdən biridir. Onun lüğəti əlimizə gəlib çatmasa da, qəsidələrində sözləri incəliyinə qədər işləməsi onun həqiqətən lüğət müəllifi olması fikrini təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. Üç cildə, 1 cild Bakı: Elm, 1978, 321 s.
3. <https://ganjoor.net/ghatran>

4. دیوان قهتران تبریزی. از روی نسخه تصحیح شده محمد نخجوانی. تهران: انتشارات ققنوس، 1362

Keywords: homonym, verse, poem, lexicon, grammar

Ключевые слова: омоним, стих, стихотворение, лексикон, грамматика.

Homonyms used in the "divan" of Qatran Tabrizi

Summary

In Persian-language literature, "Divan" of Qatran Tabrizi contains most of the features characteristic of Azerbaijani style. The order of using synonyms, homonyms and antonyms in the poet's "Divan" created a strange charm in the structure of the poems. The lexicological examination of Qatran Tabrizi's "Divan" once again proves that he knew the language to its intricacies and used various techniques in his poems. Studying the homonyms used in "Divan" helps to understand more clearly what the poet wants to say. It should be noted that Qatran Tabrizi is also one of the poets who went down in history as a dictionary author. Although his dictionary has not come down to us, the fact that he used the words in his odes to the point of sophistication confirms the idea that he was indeed the author of the dictionary.

Омонимы используемые в «диване» Катрана-Табризи

Резюме

В персоязычной литературе «Диван» Катрана Тебризи содержит большинство черт, характерных для азербайджанского стиля. Порядок употребления синонимов, омонимов и антонимов в «Диване» поэта создал странное очарование в структуре стихотворений. Лексикологическое исследование «Дивана» Катрана Тебризи еще раз доказывает, что он знал язык до его тонкостей и использовал в своих стихах различные приемы. Изучение омонимов, использованных в «Диване», помогает яснее понять, что хочет сказать поэт. Следует отметить, что Катран Тебризи также является одним из поэтов, вошедших в историю как автор словарей. Хотя его словарь до нас не дошел, но тот факт, что он использовал слова в своих одах до изощренности, подтверждает мысль о том, что он действительно был автором словаря.

Aysu Məhəmmədli qızı Hüseynli⁷⁵
İNGİLİS DRAMINDA ŞEKSPİR İZLƏRİ

Uilyam Şekspirin əsərləri sevgi, güc, xəyanət və şəxsiyyət kimi dünyəvi və universal mövzulara görə zamansız hesab olunur. Yelizaveta dövründə yaranmalarına baxmayaraq, Şekspirin pyesləri müasir müəlliflər tərəfindən yenidən nəzərdən keçirilməyə və yenidən şərh olunmağa davam edir. Bu müasir dramaturqlar yeni sualları və mövzuları araşdırmaq üçün görkəmli yazıçının hekayələrini, personajlarını və mövzularını bugünkü mürəkkəb sosial və mədəni mənzərəyə uyğunlaşdırır.

Şekspirin pyeslərinin həm çevik, həm də emosional dərinliklə zəngin olması onları yenidən şərh etmək üçün ideal şərait yaradır. Dramaturqun əsərlərinin müasir yazıçılar tərəfindən cəlb olunmasının səbəblərindən biri də onun personajlarının və mövzularının dərin aktuallığı ilə bağlıdır. Hamletdəki etik qeyri-müəyyənliklər, Makbetdəki siyasi manipulyasiya və Otelloadakı irqi gərginliklər müasir cəmiyyətdə hələ də hökm sürən məsələlərdən danışır. Bu universal mövzular yazıçılara tanış hekayələri dəyişdirməyə, onların müasir auditoriya üçün daha əlçatan olmasına imkan verir.

Bir çox müasir adaptasiyalar gender, irq və müstəmləkəçilik kimi bugünkü auditoriya ilə rezonans doğuran mövzuları araşdırır. Məsələn, Otellonun yenidən təsvir edilməsi tez-tez sistemli irqçilik və ksenofobiya məsələlərini vurğulayır, Şekspirin autsayder qəhrəmanı ilə bugünkü marjinallaşmış icmalar arasında paralellər aparır. "Venesiya Taciri"nin yenidən işləndiyi əsərlər tez-tez antisemitizm və dini dözümsüzlük məsələlərinə yenidən baxır, oxucuları bu sosial dinamikanın necə davam etdiyini düşünməyə təşviq edir.

Müəlliflər gender bərabərsizliyinə müraciət edərkən Şekspirin pyeslərindən istifadə edib çox vaxt Portia ("The Merchant of Venice") və ya Xanım Makbet ("Macbeth") kimi personajları daha yüksək səlahiyyətlərə malik fiqurlara çevirirlər. Müasir yazıçılar bu rolları yenidən şərh etməklə, əsərləri Şekspir dövrünün gender normaları ilə məhdudlaşdırılmış personajlara tənqid və aktuallıq qatları əlavə edirlər.

Şekspirin əsərlərinin yenidən təfsirləri klassik ədəbiyyatla müasir oxucular arasında körpü rolunu oynayaraq onun povestlərini əlçatan və təsirli edir. Bu adaptasiyalar keçmişlə indi arasında dialoq yaradaraq müasir oxuculara Şekspirin süjetlərini və personajlarını tanış çərçivədə təsvir etməyə imkan verir. Onlar həmçinin bu hekayələrin canlı, inkişaf edən və daim aktual olduğunu göstərən "klassika"nın yenidən şərhini təşviq edirlər.

Müasir adaptasiyalar ədəbi saflıq ideyasına meydan oxuyur və hekayənin hər oxunuşunda yeni anlayışların ortaya çıxdığını sübut edirlər. Bununla da, yazıçılar Şekspirin irsini zənginləşdirir, onun pyeslərinin nəsillər boyu tamaşaçıları cəlb etməyə və ruhlandırmağa davam etməsini təmin edirlər.

Lakin yaşadığımız dövrdə əsərlərin yenidən işlənməsinə hələ də aşağılayıcı bir termin kimi baxılır, sanki bu, sadəcə başqa bir mətni qeyri-kamil surətdə köçürmək aktını nəzərdə tutur. Doğrudan da, artıq yazılmış bir əsərin süjetini götürüb yenidən yazmaq nədir? Məsələn, bəzi digər mülahizələr uyğunlaşdırılarkən personajların adları və hərəkət dəsti eyni qala bilər. Eynilə, dil, xronologiya, nəzərdə tutulan mesaj başlıqla birlikdə dəyişə bilər. Bununla belə, bu dəyişikliklər yeni işdə əsaslı, hətta böyük dəyişikliklərə səbəb olduqları və nəticədə "model" in hissəvi bir görünümünü olduğu üçün əhəmiyyətsiz deyildir. Bəzən, məsələn, müasir əsərdə mövzu, bir və ya iki səhnə, təsvir, personajların adları və ya ümumi quruluş kimi mənbənin sadəcə təfərrüatları saxlanıldıqda, prosesin yalnız bir hissəsini təsvir etmək üçün yenidən yazma anlayışı istifadə olunur.

Yenə də yenidən yazma anlayışı daha da inkişaf etdirilməli olan digər ədəbi anlayışları əhatə edir. Gerard Genette əksər ədəbi mətnlərin daxil olduğu mətnlərarası əlaqəni hərtərəfli izah etmişdir. "Palimpsests" kitabında o, mətni transsendensiyaya (həmçinin buna transtekstuallıq da deyirlər) diqqət yetirir ki, bu da "mətni açıq və ya gizli şəkildə digər mətnlərlə əlaqələndirən hər şeydir" (4, s.6). Əvvəllər "palimpsest" iki və ya daha çox ardıcıl mətnin yazıldığı, hər biri yenisinə yer açmaq üçün silinən əlyazma idi. Bu texnika indi çoxsaylı dəyişikliklərlə fərqli şəkildə yenidən tərtib ediləcək bir modeldən istifadəni nəzərdə tutan yenidən yazma prosesini təsvir edir.

Böyük dramaturgiya sahəsində Şekspir özünü müxtəlif formalarda ifadə edən bir çox palimpsestləri ilhamlandırmışdır. Məsələn, Arnold Veskerin "Şilok" əsəri Şekspirin "Venesiya taciri" əsərini yenidən formalaşdırır. Lakin Veskerin 1976-cı il pyesi 1563-cü ildə (Şekspirin doğumu ərfəsi) Venesiya gettosunda qurulur və "Venesiya Taciri"nin Holokostdan sonrakı təsirini vurğulamağı bacarır.

Arnold Veskerin İngiltərədəki ən nüfuzlu müasir İngilis dramaturqlarından biri olduğunu iddia etmək səhv olmaz. İngiltərədə yəhudi bir ailənin üzvü olan Vesker İkinci Dünya Müharibəsinin problemlərinə çətinliklər yaşamış və müasir Britaniya cəmiyyəti üçün ideal həyat tərzinə yönəlmiş tamaşalar hazırlamışdır. Pyeslərində onun yaşadıklarının və ideyalarının əksini görmək mümkündür.

Veskerə görə, Şekspirin "Venesiya taciri" pyesi Venesiyadakı yəhudilərin mövqeyi ilə bağlı qeyri-insani cəhətlər daşıyır. "Venesiya taciri" ilə "Şekspir iyirminci əsr tarixinin işığına qaranlıq kölgə salır" (6, s.120). Kottun (1, s. 4) qeyd etdiyi kimi, "çağdaş dramaturqlar Şekspirə meydan oxumalıdır". Müasir mühüm dramaturqlardan biri kimi Vesker "Venesiya taciri"ni yeni perspektivlə yenidən yazmağa qərar verir. Onun məqsədi Şekspirin əsərini "müasir problemlər və fərdin tələsini üzə çıxarmaq üçün ideyalar işığında" yenidən şərh etməkdir (1, s.4). Şekspirin oyununda Antonio və Şilok arasındakı münasibətlərdə qeyri-insani cəhətlər təsvir edilmişdir. Orijinal tamaşada Antonio varlı bir iş adamının qızı olan gözəl və

⁷⁵ Azərbaycan Dillər Universiteti, Diplomatik Xarici Dillər kafedrası, doktorant. aysu_huseynli@mail.ru

müdrük Portiyanın diqqətini cəlb etmək üçün üç min dukat pula ehtiyacı olan yaxın dostu Bassaniyaya kömək etmək istəyir. Antonio bütün pulunu bu anda dənizdə gəmilərin daşdığı mallara yatırdığı üçün bu qədər pulu yəhudi sələmçi Şilokdan borc almağa qərar verdi. Şilok Antoniodan nifrət edir, çünki o, həmişə onunla pis rəftar edir. Bundan əlavə, Antonio bir neçə gün əvvəl Şilokun üstünə tüpürüb və təpikləyərək onu it adlandırıb. Bu razılışma ilə Şilok Antoniodan qisas almağı düşünür. Bu pul borcalma işində o, borc verdiyi puldan heç bir faiz almır, əvəzində Antonionun ətindən bir funt almaq bəhsi ilə onunla razılışır.

Şilokun əsərindəki qeydləri irqi və dini ayrı-seçkilik edənlərə, dünyanı münaqişələrə və xaosa atanlara cavab olduğu üçün çox vacibdir. Şilok bu sözlərində haqlı görünə də, xristianlardan və Antoniodan qisas almaq arzusunda. Bu sözlərdən sonra o soruşur: “Əgər bizə zülm etsəniz, intiqam almayacağıq mı?” (10, s. 438). Şilok qisas almağın qəbul edilməz olduğunu bilir, lakin günahı birlikdə yaşadığı xristianların üzünə atır. Hiss və düşüncələrini belə ifadə etməyə davam edir: “Əgər biz də sizin kimi yiksə, bunda da sizə bənzəyəcəyik... Sənin yaramazlığın mənə öyrətdi ki, mən də edam edim” (10, s. 438). Şekspirin Şilok təmsilçiliyindən kifayət qədər narazı olan Vesker, yəhudi sələmçini daha yaxşı anlatmaq üçün onu yenidən yazır.

Müasir Britaniya teatrında dramaturqların Şekspirin pyeslərini yeni perspektivlərlə yenidən şərh etmək üçün onları yenidən yazması çox adi haldır. Məhz Şekspirin personajların təsvirində insan təbiətinin ümumbəşəri cəhətlərini tuta bilməsi bir faktdır. Müasir dramaturq Vesker Şekspirin “Venisiya taciri” əsərinin öz variantını yazmasının səbəbini belə izah edir: “1973-cü ildə Conatan Millerin “National” kinoteatrında Lorens Oliverin yaratdığı Şilokun oi-yoi-yoi portretinə baxarkən, mən tamaşanın əvəzolunmaz antisemitizminə heyran qaldım. Bu, intellektual qiymətləndirmə deyil, mənim təəssüratlarım idi” (10, s. 17-18). Üstəlik, Vesker antisemitizmin iqtisadi əsasının Şilokdan qaynaqlandığını belə göstərməyə çalışır:

...Yəhudilərlə bütün münasibətlərin müqavilə əsasında olma zərurətinə görə, əslində Antonio Şiloku qanunu pozmaqdan xilas etmək üçün onu bağlamaqda israr edir, bu qanuna hörmət Venesiyada yəhudi icmalarının mövcudluğu üçün çox vacib idi.
(7, s. 113)

Siyasi və geoloji mövqeyinə görə Venesiya İntibah dövründə ticarət yolu ilə zəngin və güclü şəhər idi. Pul krediti bu şəhərdə ümumi ticarət təcrübəsi idi, lakin mübahisəli bir məsələ idi. Bir çox yəhudi günah hesab edilən və İncil tərəfindən qadağan edilən sələmçiliklə məşğul olurdu. Bu pul borcvermə təcrübələrinə başqa mənfi istinadlar da var. “Klassik dünyada Aristotel xüsusi olaraq sələmçiliyi əmtəə istehsal etməklə deyil, puldan qeyri-təbii pul qazanmaq olduğu üçün pisləmişdi” (10, səh. 14). Vesker hüquq, sələmçilik və antisemitizm anlayışını “Şilok”a töhfə verən əsas elementlər kimi “Venisiya Taciri” kitabından götürür.

Pyesin yenidən yazılmasında Vesker, Şilokun rolu ilə bağlı bugünkü hisslərini ortaya qoyur və onu səhvləri üçün sorğusual edən bir zəhnə sahib olan personaj kimi təqdim edir. Şekspirin Şiloku öz aralarında bir bağ yaratmağı təklif etsə də, bunu istəyərək nəzərdə tutmasa da, Veskerin Şiloku dostlar arasındakı bağın mövcudluğu haqqında düşüncələrində səmimi. Şekspirin pyesində təqdim olunan Şilokdan fərqli olaraq, Vesker Antonio Şilokdan ona borc pul verməsini istəyəndə dostların müqaviləyə ehtiyacı olduğunu düşünür. Antonio müqavilə bağlamaqda israr etsə də, “qanun bunu tələb edir, yəhudilərlə heç bir qanuni bağ olmadan heç bir sövdələşmə aparıla bilməz” desə də, Şilok belə cavab verir: “Bu qanun dostlar üçün deyil, düşmənlər üçün hazırlanmışdır” (10, s. 23). Bu kontekstdə Vesker mədəniyyət fərqlərinə baxmayaraq dostluğun mümkünlüyünü göstərməyə çalışır. Düşünülə bilər ki, Vesker bu pyesi “Venisiya taciri”nin öz irqinə yaratdığı pis təsiri aradan qaldırmaq üçün yazmışdır. Bundan əlavə, Vesker hesab edir ki, Şekspirin o dövrdə Venesiyanın gündəlik həyatı haqqında çox az məlumatı var idi. Məhz bu faktdır ki, Şekspir heç vaxt yəhudilərin yaşamasına icazə verilən gettolardan bəhs etmir.

İki pyesdəki hər iki Şilok özlərinin hərəkətə gətirdikləri hüquqi mexanizm tərəfindən tələyə düşür və əzilir, lakin Şekspirin pyesində qanun öz məqsədini yerinə yetirir və sonuncu oyunda onun dağıdıcılığı onun dəyərlərini şübhə altına alır. Veskerin pyesində insan davranışındakı dəyişikliklərin təsirini görmək mümkündür. Bu nöqtədə Vesker, Şilokun öz fikirlərini bir yəhudi olaraq ifadə etməyə məcbur edir.

“Tacir” əsərini yazarkən Vesker Şekspirin kölgəsində pyes yazmaqdan xəbərdar olsa da, Şekspirin dühasına heyranlığını ifadə edir və onun kölgəsində yazmaqdan qürur duyur. Vesker öz fərdi təcrübələrindən və həyat baxışından istifadə edərək Şekspirin fikirlərini yenidən oxumağa çalışır. Bununla o, dünyada irqi və dini ayrı-seçkiliyin mövcud olduğu müddətdə ümumbəşəri sülhün bərqərar olmasının mümkünsüzlüyünü vurğulayır.

Veskerin Şekspir pyesinin yeni versiyasını yazmağa yanaşması müasir Britaniya dramında yeni deyil. Müasir Britaniya Dramında bir neçə dramaturq Şekspirin və digər klassik dramaturqların bəzi məşhur pyeslərini yenidən yazmağa çalışıb. Bu dramaturqlar XX əsrin ikinci yarısında mövcud sosial problemlərin köklərini axtarmağa meyilli olublar. Bunlardan biri də Şekspirin “Kral Lir” əsəridir. Bu əsər də dəfələrlə müasir dramaturqlar tərəfindən işlənmişdir. Onlardan ikisi daha çox diqqət cəlb etmişdir: Edvard Bondun “Lir” və Hovard Barkerin “Yeddi Lir” pyesləri. Bondun pyesi ilk dəfə 1971-ci ildə Royal Kourt Teatrında, Londonda, Barkerin pyesi isə 1989-cu ildə Şeffild Krusibl-da səhnələşdirilib. Hər iki pyes öz adlarına görə açıq şəkildə Kral Lirin hekayəsi ilə əlaqələndirilir və hər ikisi Lir hekayəsinin ən tanınmış və ən güclü dramatik işlənməsi kimi tanınır. Hər iki dramaturq özlərini iki fərqli teatr ənənəsi daxilində görsə də (Rasional Teatr (Bond) və Qəddarlıq Teatrı (Barker)), onlar siyasi eyhamları ilə diqqət çəkirlər.

Bondun pyesi Şekspirin həm şərhli, həm də davamıdır, Kral Lirin müasir terminlərə açıq şəkildə çevrilməsidir. Hər iki əsərin oxşar və fərqli cəhətləri var. Məsələn, “Lirin dəli olması və özünü tanımaqda əzabının artması əsas diqqət mərkəzində qalır” (3, s. 57). Lirin yeganə qızları onun iki böyük qızıdır, Axmağın yerini isə Qəbirqazanın Oğlu tutur.

Maraqlıdır ki, adaptasiyaların əksəriyyəti orijinal mənbədən (hipotez) müəyyən narazılıq nəticəsində yaranmışdır.

Bondun Şekspirin pyesinin yenidən yazmasının səbəbi pyesin böyük qüsuru olduğunu hiss etməsi idi. Bu qüsür isə onun fikrincə istefanın təbliği idi. Bununla belə, Bondun pyesində ən bariz cəhət onun orijinala yumşaq şəkildə yanaşması, özünə daha çox azadlıqlar verməsi, öz versiyasının orijinala çox az əlaqəsinin olması və buna görə də Bondun orijinal elementlərdən demək olar ki, tamamilə yeni bir vəziyyət yaratmasıdır, lakin onun Liri anti-Lirdir.

Lirin hekayəsinin yenidən işləndiyi hər iki pyesin oxşarlıqları səhnədəki zorakılıqdır. Şekspirin Kral Lir haqqındakı tanış bir həqiqəti təkrarlamaq lazım gələrsə, bunu qeyd etmək vacibdir ki, o, Şekspirin ən dəhşətli şəx təsviri, insan qəddarlığı və vəhşiliklərini əks etdirən kanonlarından biridir. Məhz bu məqamda Şekspir, Bond və Barker birləşirlər.

Hovard Barker əsərdəki qəddarlığı və onun bilavasitə görüntüləri ilə də diqqət çəkir. Onların əsərlərinin əsas oxşarlıqları isə qəddarlıq, dil, ifratçılıqdır. Barkerin meylləri Bondun meyllərinə bənzəyir; onların strategiyası cəlbədiçi şəkillərdən istifadə edərək tamaşaçıları oyuna daxil etməkdir” (2, s.155). Bu yazıçılar oxuyucuları hadisələrdən uzaqlaşdırmaq əvəzinə onları görüntülərin çox təəccüblü və sarsıntılı ilə cəlb edərək düşündürür.

Bondun Liri orijinal pyeslə bir çox oxşarlıqlara malik olsa da, bir çox cəhətlərinə görə ondan fərqlənir. Məhz onun orijinalı ilə çox az əlaqəsi olması əsəri uğurlu edir. Belə ki, Şekspirin Liri “özünü hər şey hesab edir”. Bununla belə, başlıqda “Kral” sözünün çıxarılması Bondun pyesdəki krallığın kral təbiəti ilə heç də maraqlanmadığını göstərir. Üstəlik, pyesin əvvəlindən o, çarəsizdir: qızları Lirin casusları ilə evlənərək ona qarşı plan qururlar.

Səhnə Kral Lirin ilk pərdəsini, Lirin gücünün əvvəlcə Kent, daha sonra isə krala-ataya yaltaqlanmaqdan imtina edən və onu ciddi şəkildə məyus edən qızı Kordeliya olan səhnəni xatırladır. Lirin Bondun pyesində bu qədər erkən göstərilən ilk dəlilik partlaması onun ədalət, nankorluq, tiranlıq, mühakimə, ölüm, kral olmaq ideyası və bunun gətirdiyi mövzularla bağlı vəsvəsesini və məşğulluğunu göstərir. Lakin o, əvvəldən acizdir və gücünü həyata keçirə bilmir. İşçilərə divarda işləməyi əmr etsə də onlar ləng işləyirlər. Fermerlər gecə vaxtı divarı qazaraq işi məhv edirlər. Divarın onun və qızlarının hakimiyyətini təmin edəcəyi fikri Lirin utopiyası idi. Nəhayət, Lir birinci səhnənin sonuna doğru Üçüncü İşçini özü vurur. Özü kral olsa da, heç kim onun əmrini yerinə yetirmir.

Şekspirin baş qəhrəmanı kimi, Bondun Liri də kordur və əsərin gedişində aydınlanma əldə edir. Bond ön sözdə izah etdiyi kimi: “Lir gözləri çıxarılan qədər kordur, və ancaq ondan sonra görməyə və anlamağa başlayır (Korluq fikir üçün dramatik bir metaforadır, buna görə də Qlosester, Edip və Tiresias kordur.)” (3, s. 4)

Şübhəsiz ki, Bondun pyesində görünən və tamaşanın diqqət mərkəzində qalan tamamilə yeni element qayda və təhlükəsizliyin mərkəzi simvolu olan Divardır. Lakin Divarı işləməyə məcbur olan sadə insanlar üçün o ancaq zülmün simvoludur.

“Yeddi Lir”də isə Barker Kral Lir üçün ön hekayə qurur və burada ana fiqurunun olmaması fikri ilə başlayır. Barker mətnə öz üslubunun bəzi əsas xüsusiyyətlərini - epizodik povesti, dilin yayınmalarını və boşluqlarını, bəzən satıramı daxil edib. Yeni olan isə xordakı müdaxilələr və mətnlə şərtlənən daha formal fiziki coğrafiyanın tətbiqidir. Barker orijinal və işlənən əsər arasında uyğunsuzluq yaradır - burada uzlaşma ehtimalı yoxdur.

Bütüb bu deyilənlərdən belə görünür ki, hər iki dramaturq Kral Lirin hekayəsinin Şekspir versiyasının mahir təqlidçiləridir. Üç dramaturqun ortaq cəhəti unudulmaz və güclü səhnə obrazları yaratmaq bacarığıdır.

Ədəbiyyat

1. Altındağ, Z. Rereading Shakespeare's the Merchant of Venice and Richard II: Wesker's The Merchant and Ionesco's Exit the King. (Unpublished MA thesis) The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, Ankara, 2004
2. Barker, H. Seven Lears. Golgo, London/ New York, 1990
3. Bond, E. Lear, London, 1976
4. Genette, G. Palimpsests, Literature in the second degree, University of Nebraska Press, 1982
5. Grady, H. Shakespeare and Modernity: Early Modern to Millennium. Florence, KY, USA, Routledge, 2000
<http://site.ebrary.com/lib/mgla7Doc?id=10035317&ppg=135>
6. Innes, C. Modern British Drama 1890-1990. Cambridge: Cambridge University Press, 1992
7. Itzin, C. Stages in Revolution: Political Theatre in Britain Since 1968. London: Methuen, 1980
8. Leeming, G. Commentaries and Notes in A. Wesker's The Merchant. London: Methuen (Methuen Student Editions), 1983
9. The Merchant of Venice in S. Wells and G. Taylor (General Editors). William Shakespeare: The Complete Works. Oxford: Oxford University Press, 1988
10. Wesker, A. The Merchant. London: Methuen (Methuen Student Editions), 1983

Açar sözlər: Şekspir, ingilis, dramaturgiya, pyes, üslub, personaj, adaptasiya

Key words: Shakespeare, english, dramaturgy, play, style, character, adaptation

Ключевые слова: Шекспир, английский, драматургия, пьеса, стиль, персонаж, адаптация

Vestiges of Shakespeare in English drama

Summary

The fluidity and emotional depth of Shakespeare's plays make them ideal for reinterpretation. One of the reasons why the playwright's works have attracted contemporary writers is the deep relevance of his characters and themes. The article discusses how contemporary English playwrights, notably Arnold Wesker, Edward Bond and Howard Barker, have

reworked Shakespeare's works and juxtaposed familiar stories with contemporary themes. Many modern adaptations explore themes that resonate with contemporary audiences, such as gender, race and colonialism.

Следы Шекспира в английской драматургии.

Резюме

Гибкость и эмоциональная глубина пьес Шекспира делают их идеальными для новой интерпретации. Одна из причин, по которой произведения драматурга привлекают современных писателей, связана с глубокой актуальностью его персонажей и тем. В статье рассказывается о том, как многие современные английские драматурги, особенно Арнольд Вескер, Эдвард Бонд и Говард Баркер, переработали произведения Шекспира и сопоставили знакомые истории с актуальными проблемами. Многие современные адаптации исследуют темы, которые находят отклик у сегодняшней аудитории, такие как пол, раса и колониализм.

RƏYÇİ: dos. Yeganə Abdullayeva

XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN POEZİYASI RUS TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ

Görkəmli Azərbaycan şairi, filologiya elmləri doktoru, Əməkdar incəsənət xadimi, insan hüquqları uğrunda böyük mübariz Xəlil Rza Ulutürkün (1932-1994) yaradıcılığı 90-cı illər poeziyasında istiqlal və azadlıq anlayışının formalaşmasında diqqətəlayiq yer tutur.

Bildiyimiz kimi, 90-cı illər Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, ədəbi-mədəni mühitində də özünəməxsus yer tutur. Ölkəmizin istiqlal qovuşduğu bu dövr ədəbiyyatın, o cümlədən, poeziyanın yeni çalarlarla zənginləşməsi ilə müşahidə olunur. Bu dövrdə Azərbaycan poeziyası təkcə ədəbi meyllərlə deyil, siyasi amillər ilə güclənir. Poeziyada vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ideyaları aparıcı mövqeyə çıxır. Şairlərimizin yeni əsərləri qara və qırmızı imperiya əsarətinə, köləliyə amansız nifrətlə, azadlıq və müstəqillik uğrunda çarpışanlara isə alovlu məhəbbətlə dolur.

Xəlil Rza da bir şair kimi bu mübarizədən kənarda qalmır. Xalqımızın qəhrəmanlıq ənənələrinə müraciət, milli simasızlığa nifrət, milli dili qorumaq əzmi, Azərbaycanımızın mənəvi və siyasi bütövlüyü, lirik qəhrəmanın vətəndaş əqidəsi şairin yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevrilir.

Mən ehkam dağlarını darmadağın edənəm!
Sənin işarənə bənd, ön cəbhədə gedənəm!

və yaxud:

Üzünsə biləngim, sussa tufəngim,
Düşmənlə didərəm qəsbkarları!

Diqqəti cəlb edən odur ki, şair əsərlərindəki bu mənəvi qüvvət və iradə yalnız söz olaraq qalmadı, onun həyat amalına çevrildi. O, ədəbiyyat aləmində sakitlik və rahatlıq nə olduğunu bilmirdi, yaradıcılıq təbiəti qaynar və narahat bir temperamentə malik idi. Bütün şüurlu sənətkar ömrünü də mübarizədə keçirdi. Onun 60-cı illər əsərlərinin məzmunu həyatın ictimai-siyasi ədalətsizliklərinə qarşı etirazdan irəli gəlirdisə, 70-ci illərin şeirlərində, əsasən, şair ömrü, həyat, tarix və şəxsiyyət, dahilər haqqında düşüncələrə və digər fəlsəfi fikirlərə rast gəlirik. 80-90-cı illəri əsərlərində isə Xəlil Rza quruluşu qarşı üsyanlarını psixoloji-mənəvi məqamlar üzərində qurur.

Şairin 70-ci illərdə yazdığı “Dincəl, əllərim, dincəl” şeri əmək və zəhmət mövzusunda yazılsa da, əsərdə mübarizə əhval-ruhiyyəsi də vardır. Gəlin şeiri nəzərdən keçirək və onun rus dilində necə səsləndiyini izləyək:

Dincəl, əllərim, dincəl

Baxıram ovcuma azca hamardır
Uçuş meydanına bənzəyir bir az.
Zol-zol, budaq-budaq, damar-damardır
Damarlar bəlkə Kür, bəlkə də Araz.

Bircə yol sözümdən çıxdınız mı heç
Yerə sal dınız mı bircə sözü mü?
İnadı, dözü mü, qətiyyətilə
Daima gətdiniz mənim üzümü.

Sizki, sirdaşsınız, silahdaşsınız
Haqqın keşikçisi dəmirəllərə
Tankları torpaqdan... təyyarələri
Göydən qoparmağa qadir əllərə (1, 34).

Руки

В вас мои ладони, много силы
И не гладки вы, и не легки.
Веточками проступают жилы
Словно ответвления реки вельня —

Чтобы вы не слушались вельня-
Не было, клянусь, такого дня.
Твердостью своею и терпеньем
В жизни вы возвысили меня.

С теми, руки, вы одном усилье
Кто за правду постоять готов.
Чтобы слова любви не заглушили
Грохот танков, самолетов рев (5).

⁷⁶ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun. Elektron xidmətlər şöbəsinin baş mütəxəssisi E-mail: zarifa-gasimova@rambler.ru

Abram Plavnikin tərcümə etdiyi bu şeirdə dəqiqlik yoxdur, tərcüməçi oriji-naldan xeyli uzaqdır, nə üçünsə bizə doğma olan Kür və Araz çayları bircə kəlmə «река» sözü ilə çevrilib. Şeir in siyasi gücə malik olan bəzi bəndləri (Azərbaycan variantında) tamamilə tərcümə olunmayıb.

Məsələn,

Özgə torpağına uzanan əllər
Çiyindənən, dibindənən kəsilməlidir

Подтянувшие к чужой земле руки
Надобно от плеча отрубить

Kimi böyük məna kəsb edən sətirlər tamamilə tərcümədən kənar qalmışdır, sanki tərcüməçi müəllifin odlu-alovlu fikirlərinə şərik olmur, öz biganəliyini bildirir. Tərcümə qane edici deyil.

Vətənpərvərlik ruhunda yazılmış “Azərbaycanlı” şeri öz orijinallığı ilə seçilir. Bu əsərdə də şairin həmişəki atəşi, odu davam edir, vulkanı püskürür, enerjisinin tükənməməzliyi davam edir. Şeirdə azadlıq və istiqlal motivləri vardır, Xəlil Rza bizi fərdi şüurumuzu oyatmağa və fəallaşdırmağa çağırır. Görək tərcüməçi Vyacheslav Zaytsev in çevirməsində bu çalarlar əks olunubmu?!

Azərbaycanlı

- Azərbaycanlıyam mən!

Bəlkə də bucümlə heç çıxmayıb ürəyindən,
səslənməyib dilində.

Varlığında bəslənib, bəslənməyib dilində.

Desən də, deməsən də pasportundur bu cümlə

Oddan, sudan keçərsən bu cümlənin gücüylə.

Sarsılma sən, qardaşım!

Bil ki heç yerdə, heç vaxt təmsil etməmiş xalqı

Polad təpik altında əzilməli kor zəli

Bu ədəbi əzəli... Azərbaycan diyarı

Az görməmiş onları,

Ağacı öz içindən gəmirən məlunları (2, 59).

Азербайджанец я

“Азербайджанец я!” - быть может,

Ты этих слов не говорил.

Они звучали в сердце все же,

как эхо журавлиных крыл.

Они тебя ведут сквозь годы,

Они - незримый паспорт твой.

Ты все огни пройдешь и воды

Со вскинутою головой.

Азербайджанская земля,

И лед, и пламень ты видала.

Сынов достойных воспитала

Азербайджанская земля.

От корня дерево растет,

Не так ли ты,

Родной народ (6)!

Çevirmənin I hissəsində müəllifin fikri aydın tərcümə olunmuşdur, II hissədə isə orijinaldan uzaq fikirlər səslənir, sanki tərcüməçi Vyacheslav Zaytsev müəllifi eşitməyib, sərbəst tərcüməyə yol verir. “Polad təpik altında əzilməli kor zəli” misrası - şerin ən qüvvətli sətiri - tərcümədən kənar qalmış və şeir emosional qüvvəsini itirmişdir.

Görkəmli rus şairi Sergey Yesenin in belə bir fikri var idi ki, tərcüməyi-hal yazmağa ehtiyac hiss etməmişəm, çünki ömrüm yolum şeirlərimdir. Elə görkəmli şairimiz Xəlil Rzanın da keçdiyi həyat yolu tam dolğunluğu ilə “Ömrüm” şeirində əks olunmasa da, hər-halda onun həyatının mühüm mərhələlərinə işıq saçır. O, daxilən üsyankardır, qapalı çərçivəyə sığmır, daimə ürəyi yeni hisslərlə çırpınır. Mənəvi mübarizə onun poeziyasının amalına çevrilir və bu mübarizə ona qürur hissi gətirir, çünki o, atdığı addımın doğruluğuna, ömrünü həsr etdiyi idealların həqiqiliyinə inanır. Gəlin şeirə müraciət edək və onun rus dilində səslənməsini izləyək.

Ömrüm

Mənim gözlərimdə qəm görmək olar,

Mənim gözlərimi nəm görmək olar.
Ancaq peşmanlıqdan bir kölgə, bir iz
Heç vaxt gözlərimdə görməyəcəksiniz.

Gözəl yaşamışam mən öz ömrümü,
Onu zərgər kimi naxışlamışam.
Gül, çiçək kimi yox, duz, çörək kimi
Möhtac olanlara bağışlamışam.

Gözəl yaşamışam bahar ömrümü,
Demişəm: - Sıxılma, qısılma, şığı!
Üzən donanmalar yelkən istəyir,
Döyüşən kişilər ruh azadlığı (2, 42).

Моя жизнь

Печаль в моих глазах!
Ну что же, бывало,
Душа, как птица в клетке, тосковала,
Когда надежда
Рассыпалась в прах.
Но немраскаянья в моих глазах.

Пусть, - говорю. –
Я прожил жизнь, как надо,
Ценил мгновения,
Как ювелир.
Не как цветы.
Как хлеб, себя в награду
Всем, кто во мне нуждался,
Раздарил.

Прекрасно прожил, ничего не скажешь
Угодничеством духа не казнил.
Гребцу - весело.
И шторм ему не страшен.
Мне - мужество
Иначе свет не мил (5).

Tərcüməçi Vyacheslav Zaytsev əsəri orijinala yaxın çevirmiş, müəllifin üslu- bunu qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Xəlil Rzanın çox gözəl dediyi “ömrümü duz-çörək kimi möhtac olanlara paylamışam” fikri tərcüməçi tərəfindən ilnamla, ifadəli tərcümə olunmuşdur. Lakin şair özünü “donanma” kimi təsvir etsə də, tərcüməçi bu sözü “avarçəkən” – “гребец” kimi çevirmişdir ki, bu da emosionallığı və əzmkarlığı bir qədər azaldır.

Xəlil Rzanın “Ata əlləri” şeirində lirik-emosional cizgilər duyulur. Burada şairin Ataya məhəbbəti, yurdsevərliyi, ən gözəl fikir və arzuları əks olunmuşdur. Bu mənada şeirdə güclü bir kolorit və təbiilik hiss olunur. Ata əllərinin təsviri - qaranquş yuvasına bənzəməsi, geniş ovucda çalın-çarpaz cizgilər, əllərdəki barıt iyi, sünbül ətri-təbii şəkildə təsvir edilmiş və şeirin ana xəttini təşkil edir. Gəlin şeirdən bir hissəni nəzərdən keçirək və tərcümənin keyfiyyətini izləyək.

Ata əlləri

O əllər hir qaranquş
Yuvasına oxşadı.
Məni özü bəslədi
Məni özü oxşadı.

O *toz-torpaqlı* əldə
Ən müqəddəs əməllər...
Bəzən başımın *altıda*
Yastıq oldu o əllər.

Yüz il unuda bilməz
Bir gün onu görənlər.
Əlsiz-ayaqsızlara

Əl tutardı o əllər.

O əldə bərit iyi
Sünbül ətri də vardı.
Onları od qaraldar,
Gül şəbnəmi yuyardı (3, 41).

Руки отца

Он в детстве меня на руках носил,
Губами касался виска.
Была, словно ласточкино гнездо,
Родная его рука.

Земля набивалась в поры ее,
А кожу калил огонь.
Но мягче подушки казалась мне,
Коричневая ладонь.

Те руки работали весь свой век,
Работали до конца
О, скольких досыта накормил
Хлеб моего отца.

Землёй и железом пахли они,
Травой и хлебным зерном,
Роса омывала их по ночам
И солнце ласкало днём (7).

Tərcüməçi Vladimir Portnov şairin Ataya olan məhəbbətini, həyatiliyi sadə və axıcı bir dillə ifadə etmiş, orijinala qismən sədaqət nümunəsi göstərə bilmişdir. Şeirin rus variantında səslənən səmimilik, etiraf duyğuları, şübhəsiz ki, orijinaldan irəli gəlir. Lakin II bəndin birinci iki misrası Azərbaycan variantında daha təsirlidir. Burada söhbət əlin müqəddəs əməllər yerinə yetirməsindən “gedir”, “dərinə od qapmasından” yox.

Müharibə və sülh mövzusu müasir Azərbaycan poeziyasında, siyasi lirikasın da ən genişlənən, get-gedə müəyyən ideoloji-siyasi buxovlardan azad olması ilə səciyyələndirilir. Bu mövzu siniflərin qarşılıqlı, imperialist dünyasına nifrət ruhunda əks etdirilmişdir. X. Rzanın beynəlxalq mövzuya həsr olunmuş şeirləri içərisində “Ən qiymətli əklil” şeirində bu silsiləyə aiddir. Bu şeirin Azərbaycan və rus dillərində necə təqdim olunduğunu parallel misallarda görmək olar.

Ən qiymətli əklil

Ey insanlar!
Ey dünənki cəhənnəmdən sağ çıxanlar!
Ey yarası bu günəcən göynəyənlər,
O dəhşəti görənlər və görmyənlər!

Çiçək yığın qucaq-qucaq,
Gül gətirin dəstə-dəstə.
Qoy aqüstə
O müqəddəs türbələrin.
Çiçəkləri yavaş üzün, asta dərin,
Qoy aqüstə o müqəddəs türbələrin!
Qoyəllərdə əklil gəlsin, hərəsi-
Göy qurşağı tək,
Tiranadan Praqaya, Varşavadan
Osloyadək
Avropanı tutsun çiçək...
Ey dünənki cəhənnəmdən sağ çıxanlar!
Gəlin Qərbi Almaniyada
Hidrogenlə silahlanan qansızları
Qoyaq bir gün oksigensiz!
Hücumüçün plan çəkən

Ölkələrə qoşun tökən
Misterləri yaxalayıb
Qətiyyətlə və nifrətlə qışqıraq: “Dur!”
Qəbrləri bilinməyən şəhidlərə, igidlərə
Məncə bugün yer üzündə
Ən qiymətli əklil budur (4, 73).

Нет достойней венка

Чтоб Европа жила,
чтоб Европа цвела.
Чтоб Европа осталась Европой,
Наши братья родные сгорали дотла
В самолетах, в атаках, в окопах.
Их не счесть, одиночных и братских
могил
От Тираны до старого Рейна.
Тот, кто в рабстве немецком года
проводил,
Здесь склоняется благовейно.

Я хочу, чтоб на славных могилах цветы,
Чуть привянув, сменялись другими.
Чтоб от нежной, пахучей, живой пестроты
Подымалось сиянье над ними.

Собирайте оружие, народы земли,
Загружайте оружием домны,
Чтобы дети смеялись, оливы росли
Вились голуби в небе бездонном.
Нет достойней венка для могил дорогих.
Для погибших в борьбе за свободу.
Нет достойнее цели для нас, для живых,-
Мир вам, люди, на вечные годы!(6).

Əlbəttə ki, bu sərbəst tərcümə nümunəsidir. Tərcüməçi Vladimir Portnov şeirin daxili əhval-ruhiyyəsinə təqdim etsə də, acı həqiqətləri şairin özü kimi ifadəli, böyük pafosla, qəzəblə verə bilməmişdir. Orijinaldakı II hissədə olan 12 misralıq fikir və duyğular tərcüməçi tərəfindən 8 misrada ifadə olunmuşdur, dərin bir mətləbi ifadə edən sözlərin emosional qüvvəsi azalmışdır.

1950-ci illərdə yaradıcılığa başlayan Xəlil Rza Azərbaycan şeirinin 60-90-cı illərdəki inkişafında yaxından iştirak etmiş, milli şeirimizin yeni ideya-poetik xüsusiyyətlərlə, milli müstəqillik ideyalarının təcəssümü ilə zənginləşməsində mühüm rol oynamış çox görkəmli şairlərdən biridir. Azərbaycanın müstəmləkə zəncirindən xilas olması prosesində özünün parlaq istedad nümunəsi olan əsərləri ilə bir azadlıq carçısı kimi fəal iştirak etmişdir. Onun “Lefortovo şeirləri” təkcə şairin yaradıcılığının deyil, bütövlükdə Azərbaycan poeziyasının incilərindən sayılır. Bu şeirlərin toplandığı “Davamedir 37...” əsəri şairin zindanda keçən həyatının bir növ gündəliyi, poetik salnaməsidir:

Davamedir 37 –

Daha kəskin, daha ciddi.

çünkü... başçı olur başsız canlar,
bir milləti talam-talam talayanlar.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyəmki, Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığının zirvəsi sayılan bu şeirlər hələ də tərcümə olunmamışdır. Və düşünürəm ki, yüksək ritorik pafos və patetik ifadə tərzilə tərənnüm edilmiş bu şeirləri çevirmək o qədər də asan iş deyil. Lakin ümidvaram ki, bu ağır zəhmətin öhdəsindən böyük vətəndaş şairimizin xatirinə kimisə gələcək!

Ədəbiyyat

1. UlutürkX.Rza. Davamedir 37... Bakı, “Gənclik” nəşr., 1992.
2. UlutürkX.Rza. Hara gedirbudünə (şeirlər). Bakı, “Yazıçı” nəşr., 1983.
3. UlutürkX.Rza. Seçilmişəsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşr., 2005.
4. UlutürkX.Rza. Sevəngözlər (şeirlər). Bakı, Azənaşr, 1959.
5. УлутюркХ.Рза. Стихи. “Литературный Азербайджан”, 1990, №
6. УлутюркХ.Рза. Стихи. “Литературный Азербайджан”, 1996, №
7. УлутюркХ.Рза. Стихи. “Литературный Азербайджан”, 1998, №2.

Açar sözləri: Xəlil Rza Ulutürk, şeirlər, tərcümələr, istiqlal və azadlıq anlayışı

Key words: Khalil RzaUluturk, poetries, translations, the concept of independence and freedom

Ключевые слова: Халил РзаУлутюрк, стихи, переводы, понятиесвободы и независимости

KHALIL RZA ULUTURK'S POETRY IN RUSSIAN TRANSLATIONS SUMMARY

The article was devoted to the translation of the KhalilRzaUluturc, the prominent poet of Azerbaijan literature. The valuable and negative features of these translations wert explained. In the article one can also find the research on the role of literary translation in the progress of literary connections. The auther of the article reflected her pity that Uluturc's some of the most important poems were not translated.

ПОЭЗИЯ ХАЛИЛА РЗЫ УЛУТЮРКА В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу русских переводов образцов поэтического творчества известного азербайджанского поэта Халила РзыУлутюрка, рассматриваются их достоинства и недостатки, а также исследуется роль художественного перевода в развитии азербайджански русских литературных взаимосвязей. Одновременно с сожалением констатируется отсутствие переводов многих лучших поэтических произведений Халила Рзы.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

AHARON APPELFELDİN YARADICILIGINDA HOLOKOST MÖVZUSU

Yəhudi xalqının tarixində dərin izlər buraxan “Holokost” dünya tarixində II Dünya Müharibəsi dövründə Avropa yəhudiliyinin süqutu kimi tanınır. Bu soyqırım gedişatında nasitlər tərəfindən qəddarlıq və amansızlıqla 6 milyondan çox yəhudi qətlə yetirilmişdir. 1933-cü il 1 aprel tarixində Hitler alman xalqının qarşısında yəhudi dükənlərini boykota təşviq edən nitqlə çıxış edir. Boykot zamanı yəhudi dükənləri dağıdılır, qarət olunur, yandırılır, sahibləri amansızcasına döyülür və ya qətlə yetirilirdi. Boykotlar 1935-ci ildə yəhudilərin həkimlik, əczaçılıq, əsgərlik və bir çox işlərdə çalışmasının qadağası ilə nəticələnir. 15 sentyabr 1935-ci il tarixində insan hüquqlarını aşkarcasına tapdalayan “Nürnberg qanunları” qəbul olunur. Bu qanunlara insanlar “ali” və “qeyri – ali” irqlərə ayrılır. Qanun yəhudiləri ən aşağı təbəqə kimi qəbul edirdi. “Nyunberq qanunları”^{Reyxstaqın} sessiyasında yekdilliklə qəbul etdiyi iki ^{irqçi} qanunvericilik aktından ibarət idi (5, 450):

- ✓ “Reyxin vətəndaşı haqqında qanun” ([alm.](#) Reichsbürgergesetz)
- ✓ “Alman qanı və alman ləyaqətinin qorunması haqqında qanun” ([alm.](#) Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre).

1 sentyabr 1939-cu ildə yəhudi soyqırımına start verilib. Holokost prosesi 3 mərhələdə həyata keçirildi:

- ✓ yəhudilərin hüquqlarının alınması və yüksək rütbələrdən uzaqlaşdırılmaları;
- ✓ yəhudilərin mallarının və mülklərinin əllərindən alınması və gettolarda yaşamağa məcbur olunmaları;
- ✓ “son həll”, toplanıb ölüm düşərgələrinə aparılmaları və orada sistemli şəkildə qaz otaqlarına ya da fərqli şəkildə öldürülüb cəsədlərinin yandırılması.

Yəhudi tarixinin görkəmli araşdırmaçısı S.Ploxy Holokost haqqında yazırdı: *“Tarixdə bu kimi faciələr az yaşanıb. Holokost bir millətin deyil, bəşəriyyətin faciəsidir. Həmin dövrdə Avropada yaşayan yəhudilərin məruz qaldıqları irqi ayrı-seçkiliklər, antisemitizm, soyqırımı dünya tarixinə qara hərflərlə həkk olunub. Bu gün bütün dünya, hər birimiz əl-ələ verməli və bəşəriyyətin işıqlı və sağlam gələcəyi üçün çalışmalıyıq. Bəşəri mənəvi dəyərlər dünyaya hakim olmalıdır – müharibələr bitməli, silahlı qarşıdurmalar sona yetməlidir. Bunun üçün hər kəs səfərbər olmalıdır. Çünki tarixdə nəticə çıxarılması böyük faciələrə rast gəlinib ki, onlardan biri də məhz Holokost faciəsidir”* (16).

Holokost mövzusunda danışarkən yaradıcılığını bütünlükdə Holokost və müharibə mövzusunda həsr etmiş Aharon Appelfeldin adını qeyd etməliyik. Appelfeldin bu mövzularda bu qədər yer ayırması heç də təsadüfi deyildi, biz onun həyatına diqqət yetirsək görərik ki, müharibələr ona və onun ailəsinə nə qədər iztirablar çəkirmişdi. Holokost faciəsi onun ailəsinə çatdıqda Appelfeldin cəmi 8 yaşı vardı. Onun anası və nənəsi faşist gettolarının birində öldürülmüşdü. Appelfeld və atası konslagerə göndərilmişdi. Tezliklə onu atasından da ayırırlar. Bundan sonra atasını bir daha görməyən A.Appelfeld düşərgədən qaçmağa nail olur və beləliklə, onun Ukraynadakı sərsəri həyatı başlayır. O, acından ölməmək üçün kəndlilərin evlərində günümüzə işləyir, odun doğrayır, su daşıyırdı. Hərdən elə olurdu ki, o, oğurluğa əl atmadan, dilənmədən səfillər dəstəsinə qoşulur və atılmış, kimsəsiz uşaqlarla tənha kəndlərdə, boş küçələrdə avaralanırdı (2, 11). O, 1944-cü ildə Sovet ordusuna qoşulmuş və müharibə bitənə qədər Ukraynada müharibə mətbəxlərində işləmişdi. II Dünya Müharibəsi bitdikdən sonra o öz yolunu İtaliyada yerləşən “Dəyişilmiş sifətlər” (Displaced persons) düşərgəsinə salır. Bu dövrlərdə onun gördüyü hadisələr onun yaradıcılığına böyük iz buraxmışdı. Nəhayət, o, 1946-cı ildə Yerusəlimə üz tutur və indiki İsraildə məskunlaşır.

Appelfeld yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında Holokosta həsr olunmuş əsərlər sırasında xüsusi çəkiliyə malikdir. II Dünya Müharibəsi zamanı nasistlərin əlindən dəhşətli iztirablar çəkmiş xalqın taleyi Appelfeld yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. A.Appelfeld müntəzəm olaraq öz əsərlərində Holokostun tarixi təsvirindən boyun qaçırmış və daha çox alleqorik təsvirə üstünlük vermişdir (5, 72). O, özü kimi faşistlərin əlindən xilas olmuşlarla müasir oxucular arasında vasitəçi olmağı asan hesab etmirdi. Dəhşətli və qorxulu hadisələri özündə gizlətməyin yazıçı üçün böyük təhlükəsi var idi. Ona görə də, o hər zaman yerli və yersiz tənqidlərə məruz qalmışdı. O, 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi ilk hekayəsində də faciənin dərinliyi haqqında, demək olar ki, heç nə göstərməmişdi.

Ədibin əsərlərində fəlakəti yaşamış və ondan sonra İsrail dövlətinə köçən qəhrəmanlardan da danışılır. Holokostdan sağ qurtulmuş yəhudilər Erets-İsrailə köçürlər. Lakin bu onların iztirabının sonu deyil, bu kəslər onları təqib edən keçmişin dəhşətlərindən yaxa qurtarmaq iqtidarında deyillər və yeni mühitlə ümumi dil tapa bilmirlər (7, 153). Onun ilk hekayələr toplusu “Aşan”da (“Tüstü”, 1959) göstərilən mövzuya yazıçı sonrakı dövrlərdə də qayıdır. Sonradan Appelfeld bu mövzuya “Ha-or ve-ha-ktonet” (“Dəri və köynək”, 1971), “Mixvat ha-or” (“İşıq yanığı”, 1980) əsərlərində də qayıdır.

Appelfeld əsərlərinin əsas mövzusu Holokostun dərkedilməzliyidir. “Be-komat karka” (“Zirzəmidə”, 1968), “Adney ha-nahar” (“Çayın tirləri”, 1971), “Ke mea-edim” (“Yüz şahid kimi”, 1964), “Ba-qay ha-poreax” (“Çiçəklənən vadidə”, 1964), “Şanim və şaot” (“İllər və saatlar”, 1975), toplularında əsərlər impresionist (realizmi rədd edən, ictimai məsələlərdən qaçan, şəxsi əhval-ruhiyyə və təəssüratı verməyə çalışan və məzmununun zərərinə olaraq formaya həddindən artıq fikir verən idealist cərəyan) üslubda verilir. Guya ki, hadisələrin iştirakçısı olmayan müəllif qısa ifadələrlə hadisələrin mənbəyini açır, Holokostun dəhşətli mənzərəsini təsvir edir. Əsərlərini daha da dəhşətli edən onların sakit tonlarla verilməsidir.

Hekayələrin bir çoxu yəhudilərin Şərqi və Mərkəzi Avropa meşələrində müharibənin dəhşətlərindən xilas olma mövzusunda həsr olunub. “Cəhənnəmdə” öz qaydalarını tələq edən reallıqla daxili aləmin insani simasını saxlamaq uğrunda

⁷⁷ BDU, Şərqsünaslıq, müəllim

mübarizə gedir. Bu mövzuya Appelfeld başqa nöqteyi-nəzərdən “Katerina” romanında qaydır. *Yazıçı əsəri şərh edərkən bunları söyləmişdi: “Ukrayna mənim yaddaşımın və ürəyimdən sıxışdırılıb çıxarsa da, o, mənim ürəyimdə çox dərin izlər buraxıb, demək olar ki, dağ basıb”* (12, 24). Yazıçı Katerina obrazının simasında II Dünya Müharibəsi dövründə Ukraynada olarkən ona baxan dayələri, anasını və ona kimsəsiz, çətin anlarda kömək edən qadınları təsvir etmişdi. Yazıçı həmin qadınların sayəsində ukrain dilini öyrənmiş, bu, isə ona müharibə vaxtı yəhudi kimliyini gizlətməyə kömək etmişdi. Əsərdə yəhudi düşüncə forması və ailə münasibətləri haqqında olan fikirlər, yəhudilərin ətrafında baş verənlərə reaksiya yəhudilərə mənəvi və fiziki baxımdan yaxın olub da, uşaqlıqdan xristian xalq inancları üzərində tərbiyə olunan qadının gözləri ilə verilir. Katerina oğlunun qatilini öldürdüyü üçün uzun illərini həbsxanada keçirib. Katerinanın hekayəsində yəhudilərin müharibədən əvvəl və sonrakı həyatı şüurlu olaraq kütləvi şəkildə öz ölümünə getmək kimi görünür. Məhz bu gediş Appelfeldin əsərlərinin çoxunda təkcə güclü xarici qüvvələrin təsiri ilə deyil, təkcə fiziki soyqırım deyil, bu, həmçinin assimilyasiya olunmuş Avropa yəhudiliyinin milli-mənəvi özünəqəsd çalışmalarıdır (2, 40).

Yazıçı “Katerina” əsərində yəhudilərdən danışan yəhudinin səsinə eşitmək istəmir. Hər hansı bir stereotiplərdən azad, dəqiq, qərəzsiz, obyektiv bir səs eşitmək istəyir. O, Katerinanın səsi ilə danışır və dünyaya onun gözləri ilə baxır. Katerina yəhudi deyil və yazıçı əsərin sonuna qədər də onu yəhudiliyə şövq etmir. Katerina xristiandır, amma ibadətə məşğul olmur. Yazıçı burada göstərmişdir ki, hər kəs öz etiqad etdiyinə inanaraq yaşamalıdır. Təbii ki, digərlərinin inanclarına hörmət etmək şərtilə.

Appelfeld “Lifney Mabul” (“Daşqından əvvəl”) əsərində müharibənin törətdiyi dəhşətləri önə çəkməkdən çəkinməmiş və bunu daha qabarıq şəkildə təsvir etməyə müvəffəq olmuşdu. “Lifney mabul” əsərinin adı məcazi mənada işlədilmişdi. Ömrünü Holokostun tanınmasına sərf edən yazıçı çox güman ki, “lifney mabul” adı altında Holokost faciəsindən əvvəlki vəziyyəti, dövrü nəzərdə tutmuşdu (14). Əsərin başlanğıcında yazıçı kiçik bir Avstriya şəhərciyini təsvir edir. O, şəhərin müharibədən əvvəl yavaş-yavaş inkişaf etdiyini bildirir. Lakin dəhşətli müharibənin bütün bu inkişafı, gözəllikləri necə məhv etdiyini göstərir. Yazıçı müharibədən ən çox yəhudilərin əziyyət çəkdiyini göstərmişdi. Daha sonra isə əsərdə həmin şəhərdə yaşayan yəhudilərin taleyindən danışılır. Appelfeld müharibə cəlladlarının qoca yəhudi rəvvininə belə rəhm etmədiyini göstərir. Müharibədən əvvəl əsərin baş qəhrəmanı Blanka əxlaqlı və ərinə heç zaman xəyanət etməyən bir yəhudi obrazı kimi göstərilir. Onun həyat yoldaşı Kramp isə əsərin əvvəlində çox alicənab, hər zaman həyat yoldaşına sadıq qalan, qayğıkeş və səbrli bir insan kimi təsvir olunur. Əsərin sonuna doğru isə, yəni müharibənin törətdiyi çətinliklərdən sonra yazıçı bu ailənin necə məhv olduğunu təsvir edir. Heç zaman ərinə xəyanət etməyi ağılından belə keçirməyən Blanka anasının yanına getmək üçün, pulsuzluqdan dəmiryolu fəhləsinin təklifini qəbul edib, ərinə xəyanət edir. Kramp isə eys-ışrətə qurşanır və demək olar ki, ailə qayğısını unudur və əsərin sonunda Kramp səfil bir kişi kimi təsvir olunur. Appelfeld “Lifney mabul” əsəri vasitəsilə müharibənin bir ailəni necə məhv etdiyini təsvir edir ki, bunun üçün də o, obrazların çoxluğundan uzaq dayanmışdı.

Appelfeldin son romanı da müharibənin insanlara üz verdiyi fəlakətlərdən, ağrı və acılardan danışılır. “Lais” adlanan bu əsərdə bir qrup yəhudi qaçqını Avropada sığınacaq tapmayaraq, Yerusəlimə getməyə çalışır. Bir çox çətinliklərdən sonra Türkiyəyə çatan sağ qalmış qaçqınlar, nəhayət ki, Erets-İsrailə getməli olan paraxoda bilet alırlar. Taleyin hər bir əziyyətinə qatlanmış bu qaçqınlar arzulanan sahillərə çatıb, Yerusəlimdə yeni həyat tapacaqlarına ümid edirlər. Lakin qaçqınların Yerusəlimə çatmaları əsərin sonuna qədər qeyri-müəyyən qalır. Bir çox tənqidçilərin fikrincə Appelfeld yaradıcılığında ilk dəfə olaraq bu əsərdə ümitsizliyədən can qurtarmaq cəhdləri peyda olur. Əsərdən bir parçaya diqqət edək:

זה ברוך כמו שמש, שאת לא תשחררי אותו. זה ברוך. מילים נעימות. זה אפילו לא פחדנות. זה יותר גרוי: להראות סבלנות לבן אדם שאתה שונא. אתה מסתתר אחורי אמירה "מזה אפשר לעשות – זה ציוני". אבל יש לך ברידה, הכול תלוי בך. לא, אין לך ברידה. יום גדול. יום מרד. לתת חיים לבן אדם מושפל. כדי להתנאות בדיוותך. להתנהג לפי ריגוש אמת, הרגשות אהבה. היה בן אדם! תשחררי! תשחררי! כבר ברוך, שלא יקרה כלום. שטויות. ברוך, שאתה מתעלם. מסתיר עיניך. ברוך, ש זה כבר סופו של דבר. לא תוכל לעשות כלום. אתה צריך להראות לה סבלנות עד סוף ימך (12, 103)

Hissənin tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

– Gün kimi aydıncıdır ki, sən onu azad etməyəcəksən. Aydıncıdır. Gözəl sözlərdir. Bu hətta qorxaqlıq deyil. Daha pisdir: nifrət etdiyinə səbr. Sən “nə etmək olar- əmrdir” kəlməsinin arxasında gizlənirsən, amma sənin çıxış yolun var, hər şey səndən asılıdır. Yox, çıxış yolun yoxdur. Böyük gündür. Üsyan günü. Alçaldılmış insana həyat vermək. Öz ruhunda öyünmək üçün. Özünün həqiqət duyğusuna, məhəbbət hissələrinə görə hərəkət etmək. İnsan ol! Azad et! Azad et! ”

O, əsəri bu sözlərlə bitirir: “Artıq aydıncıdır ki, heç nə baş verməyəcək. Boş şeydir. Aydıncıdır ki, artıq hər şeyin sonudur. Sən heç nə edə bilməyəcəksən, ömrünün sonuna qədər ona səbr etməlisən....”.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İsrail yazıçılarının hekayələri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 2000, 260
2. Аарон Аппалефельд «Цветы тьмы», Москва 2015, 265 с.
3. Аарон Аппельфельд «Катерина», Москва 2007, 244 с.
4. «Великие имена в еврейской истории», Израиль, 2004, 18 с.
5. Витшлэф О. В. // Николай Кузанский - Нюрнбергские законы, Большая российская энциклопедия, Москва 2013, с. 450-451
6. Зоя К., Йосеф Х. «Антология Ивритской Литературы», Москва 2000, 420 с.
7. Краткая еврейская энциклопедия, Иерусалим, 1969
8. «От ишува к государственности», Иерусалим, 1992, 196 с.
9. Пути ветра: «Современная литература Израиля». Москва, 1993, 246 с.
10. Сабинский А. «Поэтическое богатство еврейской литературы», Тель-Авив, 1991, 274 с.
11. 328 ע' 2018, דרוש "לפי מבל", דרושים 2018 ע' 328
12. 194 ע' 1998, תל אביב "ליש", דרוש אפליד "ליש", תל אביב 1998 ע' 194

13. 244 ע', 1989 יד ושואה, "קאטרינה" אהרן אפפלפלד

14. <https://stmezi.com/opinions/posts/88264/aaron-appelfeld-i-ego-legendy-o-dome/>

15. <https://az.wikipedia.org/wiki/Holokost>

16. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%94%D7%A8%D7%9F_%D7%90%D7%A4%D7%9C%D7%A4%D7%9C%D7%93

Açar sözlər: dövlətçilik, müharibə, Holokost, münaqişə, soyqırım, mənəvi problemlər

Ключевые слова: государственность, война, Холокост, конфликт, геноцид, моральные проблемы

Keywords: statehood, war, Holocaust, conflict, genocide, moral problems

Тема Холокоста в творчестве Аарона Аппельфельда

РЕЗЮМЕ

«Холокост», оставивший глубокий след в истории еврейского народа, известен в мировой истории как падение европейского еврейства во время Второй мировой войны. В ходе этого геноцида более 6 миллионов евреев были убиты нацистами с жестокостью и беспощадностью. Говоря о Холокосте, следует упомянуть имя Аарона Аппельфельда, который полностью посвятил свою работу Холокосту. Судьбы людей, ужасно пострадавших от рук нацистов во время Второй мировой войны, отражены в творчестве Аппельфельда. А. Аппельфельд регулярно избегал в своих произведениях исторического изображения Холокоста, отдавая предпочтение аллегорическому изображению. Его романы «Катерина», «Лифней Мабул», «Лаиш» считаются совершеннейшими образцами искусства, написанными на тему Холокоста.

The theme of the Holocaust in the works of Aaron Appelfeld

Summary

The "Holocaust," which left a deep mark on the history of the Jewish people, is known in world history as the fall of European Jewry during World War II. During this genocide, more than 6 million Jews were killed by the Nazis with brutality and mercilessness. When talking about the Holocaust, it is worth mentioning the name of Aaron Appelfeld, who devoted his entire work to the Holocaust. The fates of people who suffered horribly at the hands of the Nazis during World War II are reflected in Appelfeld's work. A. Appelfeld regularly avoided historical depictions of the Holocaust in his works, preferring allegorical depictions. His novels "Katerina", "Lifney Mabul", "Laish" are considered the most perfect examples of art written on the theme of the Holocaust.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCANÇILIQ
MƏFKURƏSİNİN TƏZAHÜR ÜSULLARI

XX əsrin əvvəllərində milləti birləşdirən başlıca ideya cərəyanı Azərbaycançılıq məfkurəsi idi. Xalqın qabaqcıl ziyalıları, ictimai-siyasi xadimlər, yazıçı və şairlər rus müstəmləkəsindən xilas yolunu bu məslək uğrunda mübarizədə, Azərbaycan idealını həyata keçirməkdə görürdülər. Çar hakimiyyətinin yıxılması 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana çıxması üçün tarixi bir fürsət yaratdı. Şübhəsiz, AXC-ni yaradan başlıca mənəvi qüvvə məhz azərbaycançılıq məfkurəsi idi. Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranmasında bu ideologiyayı xalqın şüuruna yeridən ədəbiyyatın da əvəzsiz rolu olmuşdur. Belə ki: “Ötən əsrin əvvəllərində konkret, sistemli Azərbaycançılıq ideologiyası formalaşanaqədək bu, ədiblərimizin yaradıcılığında Millət ideali, millətçilik, Vətən kultu, Vətənçilik, toplumun birliyi ideyalarında təzahür tapmış, cəmiyyətin şüuruna da geniş şəkildə məhz ədəbiyyat vasitəsilə yerimişdir” (4, s. 298).

Cümhuriyyət illərində ədəbiyyat Vətənçilik, millətçilik, türkçülük ideyalarından bilavasitə Azərbaycançılıq məfkurəsinə, Azərbaycan idealının tərənnümü və təcəssümünə keçir. Bu, xalqın əsrlərboyu arzuladığı, can atdığı, həyat təcrübəsində və ictimai şüurunda yetişdirdiyi müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizənin real və konkret nəticəsi idi. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə aşılımış onlarla şeir, məqalə və esselər, nəsr və dram əsərləri yaranırdı. Əhməd Cavadın, Cəfər Cabbarlının Azərbaycan bayrağını, M.Hadinin Azərbaycan ordusunu vəsf edən şeirləri, C.Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsi və “Anamın kitabı” pyesi Azərbaycanın taleyinə, sabahına işıq salırdı. Əhməd Cavadın sözlərinə, Üzeyir Hacıbəylinin musiqisi ilə Dövlət himni səslənir və bu himn əbədi olaraq Azərbaycan xalqının amal və əməllərinə and yeri olur:

Azərbaycan, Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın
Şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə
Cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə
Cümlə qadirik!
Üçrəngli bayrağımla
Məsud yaşa! (2, s. 209)

Ümumiyyətlə, bu dövrdə dövlətin təşəbbüsü ilə yaranmış “Yaşıl qələmlər” cəmiyyətinin tərkibi aydın şəkildə göstərir ki, bütünlükdə ədəbiyyat Azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında sıx birləşmişdi. İdeoloji baxımdan milli dövlətin dəstəyini alan “Yaşıl qələmlər”-in təsisində yaradıcı ziyalılardan 35 nəfər iştirak etmişdi. Artıq 1920-ci ilin mart ayında onların sayı 80-ə çatmışdı” (10, s.23). Bu sırada Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən ədiblərin “Yaşıl qələmlər”də tərkibi: Seyid Hüseyn, Abdulla Şaiq, Cavad Axundzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəfər Cabbarlı, Ö.F.Nemanzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Salman Mümtaz, M.Ə.Cənnəti, Ə.Müzənnib, M.Əbdülxəlil Yusif, A.Müniri, M.Azər, Ə.Razi, S.Mənsur, Xəlil İbrahim, Fərhad Ağayev, M.Şahtaxlı, M.Mahmudbəyov, Rza Təhmasib, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əbdülvahab Məhəmmədzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Məmməd Əli Rəsulzadə və b. – təşkilatın vahid Azərbaycançılıq mövqeyindən çıxış etdiyini təsdiq edirdi.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan romantizm ədəbiyyatı yeni mərhələyə keçir, milli idealın tərənnümündən bilavasitə reallaşdırılması pilləsinə yüksəlir. AXC dövründə milli ədəbiyyatın, əsasən, romantik vüsət alması, ədəbiyyatda xalq, vətən, millət anlayışlarının Azərbaycanın simasında konkretlik qazanması tənqidi realizmlə yanaşı, romantizmin də tarixi xidməti, real nəticələri idi. Əhməd Cavad yaradıcılığının birbaşa azərbaycançılıq məfkurəsi ilə bağlılığı şairə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nəğməkarı adını qazandırmışdır. “Azərbaycan bayrağına” şeirində şair milliliyin rəmzi olan bayrağı bütün türklüyün tarixi boyunca izləyir.

Türküstan yelləri öpüb alınırı
Söylüyor dərdini sana, bayrağım!
Üçrəngin əksini Quzğun dənizdən,
Ərməğan yollasın yara, bayrağım! (2, s. 127)

“Şeirdəki “Türküstan yelləri”, “Quzğun (Xəzər) dənizi”, “Turan”, “Dövlət quşu”, “Qayı xan soyundan aldığı rəng”, “Elxan – müsəlman bəyi”, “Allahın ulduzu o gözəl pəri” kimi poetik detal və obrazlar, bütövlükdə milli bayrağın vəsfinə yönələrək Azərbaycan dövlətinin yaranmasından duyulan iftixarı ifadə edir. Sovet dövründə milli duyğuların daşdırdığı bu simvolları, sözsüz ki birbaşa ifadə etmək mümkün deyildi və şairi sarmış bədbinlik yeni bədii obraz və detallara müraciət etməsinə səbəb olur. Şairvətən rəmzini sevgi simvolları (məsələn, “Madonnaya”), peyzaj lirikasında (məsələn, “Göy göl”) gizlətməkdədir” (11, s. 156).

Turan idealının daşıyıcısı olan Hüseyn Cavid sovet dönəmində yazdığı “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “Xəyyam” pyeslərində bütövlükdə bu idealdan ayrı düşmüş Azərbaycanın dramını ifadə edir. Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə

⁷⁸ ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

süslənmiş “Azər” poemasında da Cavidin estetik ideali dəyişməz qalmış, daha da konkretləşərək, qəhrəmanın adından da göründüyü kimi, Azər – Azərbaycan idealının axtarılarına köklənmişdi.

Ümumən, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və sənəti bolşevik işğalına qarşı tarixi və simvolik Azərbaycan ideali və ideyaları ilə çıxış edir. C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini”, “Qız qalası”, H.Cavidin “Səyavuş”, C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı”, Səməd Vurğunun “Vaqif”, Üzeyir Hacıbəylinin “Koroğlu” (librettosu M.S.Ordubadindir) əsərləri Azərbaycançılıq düşüncəsi və məfkurəsi ilə yaranan parlaq nümunələr idi.

Babək dövründən mövzu alan “Od gəlini” pyesinin qəhrəmanı, heç bir dini tanımaq istəməyən, yalnız öz azadlıq dininə tapınan Elxan realıqda Azərbaycan eşqinin ifadəçisi idi. “Od gəlini” simvolu vasitəsilə ifadə olunan Azərbaycan həqiqəti təkcə onu ələ keçirmiş ərəb işğalçıları deyil, ümumiyyətlə işğalçılıq siyasətini ortaya qoyurdu. Əsərdəki gizli ideya qatını görəndən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Bu əsərdə atəşpərəst Azərbaycanının müslüman-ərəb istilasına qarşı mücadiləsi simbolizə ediliyor. Yeni sahiblər məmləkətin bütün zənginliklərini çalıb götürürlər. Neft dövlətin malı elan olunuyor, Ərəbistanı daşınıyor. Azərbaycanlıları İslam dinini qəbul üçün zorluyurlar. Xalq üsyan ediyor. Gənc Elxan sevgilisinin baş örtüsündən yaptığı bir bayraqla meydana atılıyor. Müdhiş bir mücadilədən sonra onu tutuyorlar; əsarətə götürürlər və edamına qərar veriyorlar. Əlləri arxasına bağlı olaraq kəndisini dar ağacı altında şəhadət kəliməsini söyləmək üçün zorluyurlar. O isə “bütün dünya desə də, bən deməm: Lailəha illallah!” deyərək hayqırıyor. Tablonun rəmzi olduğu meydandır. Seyrçilərə “ərəb” sözü ilə “islam” kəlimələri yerinə, fikrən “rus” və “kommunizm” sözlərini qoymaq, mənanı aktuallaşdırmağa kafidir” (13, s.325-326).

C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” pyesi toxunduğu problemlərin dərinliyi etibarilə 1920-1930-cu illərin Azərbaycan həqiqətlərini ümumiləşdirirdi. Əsərin qəhrəmanı Molla Abbasın dilindən səslənən: “Vallah və billah, biz “dəli yığıncağına” düşmüşük” (12, s.547) sözləri leytmotiv olaraq bütün əsərdən keçir və bu fikir ətrafında hər şeyin dəyişdiyi “inqilablar epoxası”nda səslənirdi. “Dəli yığıncağı” pyesi ölkədə xoşbəxt sabah vəd edən sosialist cəmiyyəti quruculuğu dövründə, bu situasiyanı amansız gülüş və sarkazmla damğalayır. C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” pyesi dövrün həqiqətlərini modelləşdirməklə XX əsrin bələlərini əks etdirirdi. Əsər 1920-1930-cu illərdə də qüvvətli olan Azərbaycan realizminin parlaq təzahürü idi.

1920-ci il 28 aprel bolşevik işğalından sonra sosializmin gəlişi, sovet ideologiyasının tədricən bərqərar olması Azərbaycançılıq məfkurəsinin qarşısını ala bilmədi. Əksinə, onu bir platformadan digərinə, milliyyətçilikdən kommunist ideologiyası üzərinə keçirməyə, ona tabe etməyə çalışdı. Sosializm cəmiyyəti milli şüuru ləğv edə bilməzdi, əvəzində özünü küləşdirməyə, sosialist Azərbaycançılığına çevirməyə cəhdlər edirdi. Milliyyətçi ideyalar üzərində bərqərar olmuş romantizm və realizm ədəbiyyatı 1920-1930-cu illərdə də hakim olmuş, yeni ideologiyanın daşıyıcısı olan sosializm realizmi ədəbiyyatına müqavimət göstərmişdir. Əvəzində yeni yaranmaqda olan ədəbiyyatın nümayəndələri – S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, S.Rəhimov, Əli Vəliyev, M.Hüseyn, M.İbrahimov, M.Cəlal, Əbülhəsən, Ə.Məmmədخانlı, N.Rəfibəyli, M.Rahim, M.Dilbazi, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil və b. sələflərindən öyrənmiş, romantiklərin və realistlərin Azərbaycançılıq ideyalarını mənimsəyərək yeni sosialist müstəvisinə keçirməyə çalışmışlar. 70 il sovet dövrü ərzində ədəbiyyatımızda Azərbaycançılıqla sosializm ideologiyasının üz-üzə gəlməsi prosesi mövcud olmuş, bu qarşılaşmada Azərbaycan ideali, Azərbaycanın bugünü, dünəni və sabahı barəsində düşüncələr müzakirə predmeti olmuşdur.

1920-1930-cu illərdə S.Rüstəm, M.Hüseyn, S.Rəhimov, S.Vurğun, Mir Cəlal, M.Müşfiq, R.Rza, Əbülhəsən, M.İbrahimov və b. yaradıcılığı ilə təmsil olunan yeni ədəbiyyat mövcud ideya və dəyərlərlə polemikada formalaşmış, belə bir yaradıcı bəhrələnmə ədəbiyyatın bütün sahələrində müşahidə olunmuşdur. Lirikada romantizm poeziyasının irəli sürərək tərənnüm etdiyi Azərbaycançılıq idealını (Ə.Cavad, H.K.Sanlı, C.Cabbarlı və b.) S.Vurğunun, M.Müşfiqin, S.Rüstəmin, R.Rzanın şeirlərində lirik “mən”in kəskin qarşıdurmada təcəssüm və tərənnüm etdiyi yeni, müasir Azərbaycan, sosialist Azərbaycançılığı ideali əvəz edir. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi: “Cəsarətlə deyərək bilirik ki, Azərbaycan poeziyasında vulqar sosioloji dalğadan qat-qat əvvəl vətən mövzusunun dirçəlişi məhz Ə.Cavadın adı ilə bağlıdır. “Göy göl” şeiri ilə Göy göl haqqında poetik salnamənin başlanğıcı qoyuldu. Azərbaycan mövzusu isə öz başlanğıcını Ə.Cavad, Ə.Cənnəti, Ə.Müznib, Ə.Yusif, C.Cabbarlı və b. şairlərin şeirlərindən götürür” (9, s.39).

Əhməd Cavad yolunun bilavasitə davamçısı, mühacir şair Almas İldırımın “Əsir Azərbaycanım” və Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri arasında müqayisəli təhlillər göstərir ki: “Əsir Azərbaycanım”da Vətənimizin tragik və ələmləli obrazı əks etmişsə, “Azərbaycan” şeirində eyni vaxt kəsiyindəki Vətənin tamamilə əks əhvali-ruhiyyəli surəti yaradılmışdır. Eyni milli tarixi gerçəkliyin bir-birinə kökündən və daban-dabana zidd obrazları! ...Zira, o dövr Azərbaycanında “qırmızı qaranlıqlar”ın, qətl və repressiyaların hökmranlığı da, ikinci bir tərəfdən isə vətəndaş müharibəsi nəticəsində dağılmış və xarabaya dönmüş Vətəndə quruculuq və abadlıq işləri də, ana Vətənin iqtisadiyyatında və mədəniyyətində baş verən yeniliklər, uğur və müvəffəqiyyətlər də bir həqiqət idi. A.İldırım da, S.Vurğun da bu mürəkkəb və bir-birinə əks həqiqətlər içərisindən öz həqiqətlərini seçib, öz ictimai-siyasi mövqələrinə və tərcümeyi-hallarına uyğun şəkildə tərənnüm etmişdilər” (8, s.199-200).

Sovet ədəbi tənqidinin Cavid–Cavad yolunu davam etdirməkdə suçladığı Mikayıl Müşfiqin şeirlərində Azərbaycan həqiqətlərinə klassik və yenilikçi yanaşma arasında əsl poetik bəhrələnmə daha bariz nəzərə çarpırdı. Milli dəyərlər, klassik ənənə, o cümlədən milli musiqi aləti tar ətrafında proletkult yanaşmasına qarşı M.Müşfiqin qoyduğu əsl yenilikçi mövqe də bunu nümayiş etdirmişdi. “Dövrünün bu qəbildən ziddiyyətli, ağırlı məsələlərinə dərin həssaslıq, cəsarətli fərdi münasibət, mühitində baş verənlərin məğzini dərk etmək qabiliyyəti, inandığı yeganə düzgün mövqedə sabitqədəm qalmaq dəyanəti Müşfiqin lirik xarakterini açmaqda idi. Təsədüfi deyil ki, Göy gölə şeir qoşanda 2-3 il əvvəl bu nadir təbiət gözəlliyini

tərənnüm etdiyinə görə Əhməd Cavada ədəbi tənqid tərəfindən edilən hücumları və yaqın ki, bu səbəbdən onun həbs olunmasını belə xatırlayaraq yazmışdı:

Sanma vardır mənim ağzımda kilid,
Sən gözəlsən, buna bir şübhəmi var?" (7, s.35).

Bu zaman S.Vurğun romantik "səma şairi" Hüseyn Cavidin milli və ümumbəşəri insan idealına qənşər konkret, "ölkəmin varlığı"nı ifadə edən, yeni sosialist həyatının qurucusu olan "yer şairi və şeiri"ni qoyurdu:

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hamı?
Böyük bir şairin yazdığı dastan
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan!.. (14,s.19)

S.Vurğun–Hüseyn Cavid yaradıcılıq qarşılaşması və bəhrələnməsi məsələsi repressiya illərində birtərəfli ideoloji səciyyə daşdığından, yalnız 1960-cı illərdən, romantizmin geniş tədqiqi dövründən elmi xarakter almış, obyektiv qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Poeziyasında olduğu kimi, S.Vurğun dramaturgiyası da ("Vaqif"dən başlayaraq) Hüseyn Cavidin mənzum teatrından qaynaqlanmışdır. S.Vurğun dramaturgiyası C.Cabbarlının inqilabi-publisist teatrının davamı kimi dəyərləndirilsə də, həm də H.Cavidin romantik ideallar teatrı ilə polemikada yaranır.

Umumiyyətlə, əksər tədqiqatçıların fikrincə, S.Vurğunun sosialist realizminə gətirdiyi romantika romantizm ənənələrinin yeni şəraitdə davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Ş.Alışanlı yazır: "Heç şübhəsiz ki, S.Vurğun H.Cavidə böyük bir sənətkar kimi dərinədən dərk edirdi. Onun dil, ideya baxımından da təkamülünü yaxşı duyurdu. Ancaq 1930-cu illər sovet ədəbiyyatşünaslığında geniş yayılmış klassik irsin, xüsusən romantizmin əleyhinə yönəlmiş nəzəriyyələr ona sabit bir mövqə tutmağa mane olurdu... Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, S.Vurğun H.Cavidin real Azərbaycan həyatı ilə bağlı olmadığını irəli sürür, həm də ondan öyrəndiyini etiraf edirdi" (1, s.193-194). O da təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan şeirində sosialist realizminin yaradıcılarından olan S.Vurğun həyatın romantik dərkindən də heç zaman imtina etməmiş, "Əksinə, yetkin çağlarında da: "Çağırın Bayronu yarışa gəlsin", – deyər cürətlə səslənmiş, ömrünün sonunda isə SSRİ yazıçılarının ikinci qurultayında romantizm haqqında xüsusi məruzə ilə çıxış etmişdir" (15, s.163).

Tənqidi realizm ədəbiyyatının sosrealizmə təsiri daha çox özünü bədii nəsrə göstərir. Bu təsir, ilk növbədə, özünü "köhnə dünya"ya qarşı çevrilən satirik gülüş estetikasında görünür. Süleyman Rəhimov, Sabit Rəhman, Mir Cəlal, Əli Vəliyev, Mirzə İbrahimov və b. yazıçılar nəinki Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə realizmindən öyrənirdilər, eyni zamanda yaradıcı şəkildə onu davam etdirir, milli gerçəklərə qarşı "dəyişən dünya" modelini, tənqidi təsvirə qarşı inqilabi Azərbaycan həqiqətlərini qoyurdular.

Mir Cəlalin "Bir gəncin manifesti" romanında tənqidi realizmin əyani olaraq üzə çıxardığı həqiqətlər, məhz inqilabi romantika ilə dəf olunur. Əsərdə Bahar xətti milli gerçəklərin tənqidi şəkildə təsviri və təhlilini verir. Sona xətti ana obrazında təcəssümlənən Vətən obrazı və müstəmləkəçiliyə qarşı müqaviməti əks etdirir. İctimai siniflər arasında mübarizə Mərdan xəttində ifadəsini tapır. Mərdanın köhnə dünyaya qarşı inqilabi fəaliyyəti yalnız yeni hakimiyyətin qələbəsini təcəssüm etdirməklə qalmır, eyni zamanda Baharların acı taleyinə səbəb olan köhnə dünyanın məhvini, sosial ədalətin təntənəsini labüd edirdi. "Bir gəncin manifesti" həm də gənc bir azərbaycanlı yazıçının romanda təcəssüm etdirdiyi bir çox xarakterlər, surətlər, milli psixologiya, əxlaq, davranış, dəyərlərin simasında bilavasitə Azərbaycan həyatı, Azərbaycan cəmiyyəti, Azərbaycan insanının manifestidir..." (4, s. 319).

Azərbaycan ədəbiyyatında 1920-1930-cu illərin başlıca konfliktini təmsil edən "köhnə"–"yeni" qarşılaşmasını ilk olaraq irəli sürən maarifçi yazıçılar olmuşdur. N.Vəzirov, A.Şaiq, S.S.Axundovun pyeslərində ("Təzə əsrin ibtidası", "Xasay", "Laçın yuvası") və çoxsaylı hekayələrində "köhnə" – sarsılan, məhv olan, lakin müqavimət göstərən həyatı, "yeni" isə maarifçi ideala uyğun dəyişən cəmiyyəti təmsil edir. S.S.Axundov, A.Şaiqin hekayələrində cəhalətin, qaranlığın qurbanı olanlar daha sonrakı əsərlərdə yeni həyatın təhriki ilə ayağa qalxmağı öyrənir, T.Ş.Simurğ, Seyid Hüseyn, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Əbülhəsən, Sabit Rəhman və Mir Cəlalin hekayələrində rüpor qəhrəmanlara çevrilir, yeni cəmiyyətin quruculuğunu təmsil edirdilər.

"Sosialist inqilabı"nı, maarifçilər işıqlı arzularının konkret təcəssümü kimi mənalandırır, bu arzuları reallaşdıran örnək obrazlar yaradırdılar. Sosialist realizmi estetikası da örnək obrazlara, rüpor qəhrəmanlara əsaslanır, ilkin təşəkkül dövründə maarifçi realizmdən bilavasitə bəhrələnir. Y.V.Çəmənzəminlinin ("Studentlər"), M.S.Ordubadinin ("Döyüşən şəhər", "Gizli Bakı", "Dumanlı Təbriz"), Mehdi Hüseynin ("Tərən"), A.Şaiqin ("Araz"), Ə.Vəliyevin ("Qəhrəman"), Ə.Məmmədخانlının ("Burulğan"), M.İbrahimovun ("Gələcək gün") romanlarının qəhrəmanları ziyalılardır və maarifçi idealların izlərini daşıyırlar. Bu zaman gerçəklərdə baş verən inqilabi dəyişmələr maarifçi obrazların həyata münasibətini də dəyişir, tərəddüdlərdən inqilabçı obrazlarına keçid baş verir.

Bütövlükdə sovet dönəmində Azərbaycançılıq məfkurəsi rejimin basqısı altında olsa da, ədəbiyyat dolayısı yolla Azərbaycan konseptini daim aktuallaşdırmış, milli şüuru oyaq saxlamağa nail olmuşdur. Bununla belə, stalinizm kimi totalitar hakimiyyət dövrü ilə, daha sonrakı avtoritar (post-stalinizm) dövrünün ədəbiyyatında Azərbaycan konseptinin işlənməsi eyni deyildir. Təsadüfi deyil ki, ədəbiyyat tarixində xüsusi ayrılan 1930-1950-ci illər ədəbiyyatı ilə, 1960-1980-ci illər ədəbiyyatının fərqli tarixi situasiyalarda yaranması Azərbaycançılıq motivlərinin inikasında da özünü göstərir.

1920-1930-cu illərdə sırf milli ideallarla, Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə yazıb-yaradan ədiblərin, demək olar ki, hamısı Stalin repressiyasının qurbanı oldu, qətl olundu, sürgünə göndərildi, yaxud da mənəvi repressiyalar səbəbindən dünyasını

vaxtsız dəyişdi. Burada səbəb kimi, yazıçıların yalnız “sosializm cəbhəsi”nə, sosrealist mövqelərə keçə bilməməsini göstərmək olmaz. Halbuki bu faktor da olduqca önəmli idi; Azərbaycan romantik və realist ədəbiyyatı mütləq olaraq milliyyətçi ruhun ifadəsi olaraq qalırdı. Bütünlükdə repressiya maşını daha total xarakter daşıyırdı. Repressiya dalğasına məruz qalanlar sırasında nəinki klassik Azərbaycan yazıçı və ədibləri, yeni quruluşun özünün yetirdiyi şair və yazıçılar, hətta sosializm ideologiyasının təmsilçiləri – N.Nərimanovdan başlayaraq bütün milli kommunistlər də – R.Axundov, S.Ağamalıoğlu, H.Sultanov, A.Sultanova, Ç.İldırım, B.Talıblı, T.Ş.Şimurğ və b. vardır. “Sistem Əli Nazimi də Əhməd Cavad və Mikayıl Müşfiqlə, Seyfulla Şamilovu da Yusif Vəzir ilə bir yerdə, Mustafa Quliyevi də, Cavidi də, Xəlil İbrahimi də məhv etdi, Sibirə göndərdi” (3, s. 9).

1930-1950-ci illərdə Azərbaycan yazıçıları belə bir qatı totalitar mühitdə yazıb-yaratmış, Azərbaycançılıq məfkurəsini qoruyub-saxlamağa nail olmuşlar. “Yaşadığı dövrün ciddi ictimai çətinliklərinə baxmayaraq, Səməd Vurğun Azərbaycan şeirində xalqilik və romantika ilə böyük ictimai mətləbləri ədəbiyyatda canlandırmağı nümayiş etdirmişdir” (6, s. 507-508). O, bütün yaradıcılığında – başdan-başa Vətən sevgisi, Vətənin tərənnümü ilə süslənmiş lirikasında, “Vaqif” dramında, “Aslan qayası”, “Qız qayası”, “Bulaq əfsanəsi”, “Dar ağacı”, “Talistan”, “Aydın əfsanəsi”, “Hürmüz və Əhrimən”, “Bakının dastanı” poemalarında öz dövrünün “Azərbaycannaməsi”ni yaratmış, onu ölkə və dünya miqyasında tanıtmışdır. “Çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasında Vətən haqqında yazılmış “Azərbaycan” şeiri ilə müqayisə edilə biləcək şeir göstərmək çətinidir. Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri milli azərbaycançı şeirin manifestidir (6, s. 507).

1941-ci ildə alman faşistlərinin sovet ölkəsinə hücumu ilə Böyük Vətən müharibəsi başladı. Bu, müvəqqəti də olsa, ölkədə repressiya dalğasını dayandırdı. Sovet qoşunlarının qonşu İran dövlətinə girməsi ilə bir sıra Azərbaycan şairləri, yazıçıları, qələm sahibləri də Cənubi Azərbaycana daxil oldu, burada qəzet-jurnal buraxmağa, tamaşalar göstərməyə, maarifçilik yolu ilə milli şüuru oyatmağa başladılar. Bu az bir müddət olsa da, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan xalqının bütövlüyünü aktualaşdırdı. Sovet rejimində yalnız tərənnüm şeirləri ilə qələm işlədən şairlər Cənubda böyük yangı ilə Vətənin yaralarından, millətin faciəsindən söz açmağa imkan tapdılar. Bu, Azərbaycan poeziyasında Cənub mövzusunda rəvac verdi. Süleyman Rüstəmin bütöv bir silsilə Cənub şeirləri, “İki sahil” kitabı, S.Vurğunun “Yandırılan kitablar”, R.Rzanın “Ərk qalası”, “Təbrizin yolları oyum-oyumdur” və s. nümunələr Cənubi Azərbaycanda azadlıq eşqini alovlandırmaqla yanaşı, ümumən Azərbaycançılıq düşüncələri və duyğularını da dilə gətirirdi.

Cənubda gedən milli azadlıq mübarizəsi, S.M.Pişəverinin rəhbərliyi ilə Demokratik respublikanın qurulması və faciəvi təleyindən söz açan M.İbrahimovun “Cənub hekayələri”, “Gələcək gün” romanı, “Xosrov Ruzbeh” povesti, İ.Əfəndiyev, Ə.Məmmədخانlı və bir çox yazıçıların povest və hekayələri Azərbaycan xalqının bütövlüyünü, mənəvi birliyi bir daha aktualaşdırdı. Cənub hadisələri nəticəsində bir sıra şair, yazıçı və ədiblərin vətəndən vətənə mühacirət etməsi nəticəsində, Balas Azəroğlu, Söhrab Tahir, Mədinə Gülgün, Hökumə Bülluri, Fəthi Xoşginabi və b. təmsil olunduğu Azərbaycan ədəbiyyatının Cənub qolu yarandı, Cənubi Azərbaycan mövzusu ədəbiyyatımızda daimi atributa çevrildi. Cənubda milli kimlik və milli dil uğrunda mücadilə edən Məmməd Hüseyin Şəhriyar kimi şairin yetişməsi, şimalda B.Vahabzadənin bir xalqın ikiyə parçalanmasına qarşı üsyan edən “Gülüstan” poemasını yazması və poemanın qadağan olunması əsrin ortalarında Azərbaycançılıq ruhunun nə qədər yüksəklərdə olmasının göstəricisi idi.

1930-1950-ci illər ədəbiyyatında vətənpərvərlik duyğularının yüksəlməsi və ifadə olunmasının səbəblərindən biri də alman faşizminə qarşı Böyük Vətən müharibəsi olmuşdur. Sovet ölkəsinin müdafiəsi fonunda irəli gələn bu ali duyğular hər bir xalqın öz müqəddəratı uğrunda mübarizəsini ehtiva edir, ədəbiyyatda vətənçilik motivlərini irəli gətirirdi. Səməd Vurğunun “Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən...” şüarı ilə bütünlükdə ədəbiyyatda gerçəkləşən bu motiv, müharibə illərində Azərbaycan insanının hünər və qəhrəmanlıq salnaməsini, ön və arxa cəbhədə mənəvi fədakarlığını, azərbaycanlı xarakterinin və adının ucalığını təsbit edir, əks etdirirdi.

1930-1950-ci illər ədəbiyyatında azərbaycançılıq məfkurəsinə sadıq qalan, dolayısıyla onu qüvvətləndirən faktorlardan biri də roman janrıdır. Tədqiqatçıların fikrincə: “Bir sıra ədəbi janrlar var ki, onlar sosrealizmə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında yox idi, varda da, formalaşmamışdı, “özünü küləşdirilməmişdi”, ibtidai şəkildə idi... Ancaq həqiqət bundan ibarətdir ki, məhz sosrealizm roman janrını Azərbaycan ədəbiyyatının milli faktına çevirdi” (3, s.43-44). Bu gün də Azərbaycan xalqının 1930-1950-ci illərdə, stalinizm dövründə keşməkeşli təleyini öyrənilib-bilmək üçün dəyərli mənbələrdən biri Azərbaycan romanları – Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Qızlar bulağı”, “İki od arasında” (“Qan içində”), Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”, Əbüllhəsənin “Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, Süleyman Rəhimovun “Şamo”, “Saçlı”, “Mehman”, Mir Cəlalin “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, “Açıq kitab”, “Yolumuz hayandır?”, Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün”, “Böyük dayaq”, Mehdi Hüseyinin “Abşeron”, “Səhər”, İsa Hüseyinovun “Yanar ürək”, “Doğma və yad adamlar”, İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” və s. əsərlər hesab olunur. Sovet dövründə ideoloji baxımdan sosializm quruculuğu və sovet adamının yetişdirilməsi aspektindən təhlil olunan həmin romanlar bu gün azərbaycançılıq ideologiyası və Azərbaycan konseptinin üstünlüyü mövqeyindən də nəzərdən keçirilməyə layiqdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Yazıçılarının 1997-ci il X qurultayında 1930-1950-ci illər ədəbiyyatına yüksək qiymət vermiş, milli şüurun qorunub-saxlanmasında önəmli vurğulamışdır: “Bilirsiniz, bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyatları oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir... Bu, bizim şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinin hamısından keçibdir. Klassik adlandırdığımız Səməd Vurğunun əsərlərindən də, Rəsul Rzanın əsərlərindən də, Süleyman Rüstəmin əsərlərindən də, Məmməd Rahimin əsərlərindən də, Osman Sarıvəllinin əsərlərindən də, Süleyman Rəhimovun, Mehdi Hüseyinin, Əbüllhəsənin, Əli Vəliyevin, Mir Cəlalin, İlyas Əfəndiyevin, Mirvarid Dilbazinin əsərlərindən də keçibdir... Mən son vaxtı deyirəm, bəli, Məmməd Səid

Ordubadi, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı – bunlar şübhəsizdir. Mən 40-cı, 50-ci illəri, yəni 1937-38-ci illərdən sonra yaranmış ədəbiyyatı sayıram...” (5, s. 300-301).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alışanlı, Ş.H. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. – Bakı: Elm, 2011. – 374 s.
2. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Şərq-Qərb, – 2005. – 296 s.
3. Elçin, Sosrealizm bizə nə verdi? Sovet dövrü ədəbiyyatı haqqında. Məsələnin qoyuluşuna dair. – Bakı, Mütərcim, – 2010. – 76 s.
4. Əlişanoğlu, T. Milli nəsrdə Azərbaycan obrazı: tarix və müasirlik kontekstində. – Bakı, Elm və təhsil, – 2017. – 616 s.
5. Əliyev, H.Ə. Müdriklik mücəssiməsi (Məruzələr, çıxışlar, görüşlər, müsahibələr). – Bakı, Elm, – 2023. – 512 s.
6. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. – Bakı, Elm və təhsil, – 2017. – 1068 s.
7. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. III kitab. – Bakı: Elm, – 2010. – 328 s.
8. Qasımbəyli, Y.Ə. Almas İldırımın “Əsir Azərbaycanım” və Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirlərində milli-tarixi gerçəkliyin inikası // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: realiaqlar, problemlər, vəzifələr. II beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Elm və təhsil, – 10-11 oktyabr, – 2016. – 336 s.
9. Qəhrəmanlı (Ələkbərlı), N. Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım. – Bakı: Şirvanneşr, – 2007. – 224 s.
10. Qəhrəmanlı, N. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər. 1920-1930-cu illər. – Bakı: Elm, – 2006. – 124 s.
11. Qəhrəmanov, S.A. Ədəbi-tarixi prosesin problemləri və istiqamətləri (XX əsrin 20-30-cu illəri). – Bakı, Elm, – 2022. – 220 s.
12. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c. 1. – 2004. – 664 s.
13. Rəsulzadə, M.Ə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr // Mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2016. – 356 s.
14. Vurğun, S. Əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2005. – 424 s. (13)
15. Овчаренко, А.И. Социалистический реализм и современный литературный процесс. Москва: Советский писатель, – 1968. – 316 с.

Açar sözlər: *Azərbaycan ideali, Azərbaycançılıq məfkurəsi, tərənnüm ədəbiyyatı, romantizm, milli şüur, realizm, sosializm realizmi ədəbiyyatı*

Key ords: *Azerbaijan ideal, Azerbaijanism ideology, hymn literature, romanticism, national consciousness, realism, socialist realism literature*

Ключевые слова: *азербайджанский идеал, идеология азербайджанизма, воспевающая литература, романтизм, национальное сознание, реализм, литература соцреализма*

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNİN TƏZAHÜR ÜSULLARI

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının qabaqcıl hissəsi rus müstəmləkəsindən xilas yolunu Azərbaycan idealını həyata keçirməkdə gördülər. AXC-ni yaradan başlıca mənəvi qüvvə məhz Azərbaycançılıq məfkurəsi oldu. Bu ideologiyı xalqın şüuruna yeritməkdə ədəbiyyatın da əvəzsiz rolu olmuşdur. Cümhuriyyət illərində (1918-1920) ədəbiyyat Vətəncilik, millətçilik, türkçülük ideyalarından bilavasitə və gerçək Azərbaycançılıq məfkurəsinə, Azərbaycan idealının tərənnüm və təcəssümünə keçir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə dövlətin təşəbbüsü ilə yaranmış “Yaşıl qələmlər” cəmiyyətinin tərkibi aydın şəkildə göstərir ki, bütünlükdə ədəbiyyat Azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında sıx birləşmişdir. AXC dövründə milli ədəbiyyatın, əsasən, romantik vüsət alması, ədəbiyyatda xalq, vətən, millət anlayışlarının Azərbaycanın simasında konkretlik qazanması tənqidi realizmlə yanaşı, romantizmin tarixi xidməti və real nəticələri idi. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və sənəti bolşevik işğalına qarşı tarixi və simvolik Azərbaycan ideali və ideyaları ilə çıxış edirdi. Milliyyətçi ideyalar üzərində bərqərar olmuş romantizm və realizm ədəbiyyatı 1920-1930-cu illərdə də hakim olmuş, yeni ideologiyanın daşıyıcısı olan sosializm realizmi ədəbiyyatına müqavimət göstərmişdir. Yeni ədəbiyyat mövcud ideya və dəyərlərlə polemikada formalaşmış, belə bir yaradıcı bəhrələnmə ədəbiyyatın bütün sahələrində müşahidə olunmuşdur. Milli Azərbaycançılıq ideali tədricən yeni, müasir Azərbaycan, sosialist Azərbaycançılığı ideali ilə əvəzlənmişdir. Bütövlükdə sovet dönəmində Azərbaycançılıq məfkurəsi rejimin basqısı altında olsa da, ədəbiyyat dolayısı yolla Azərbaycan konseptini daim aktuallaşdırmış, milli şüuru oyaq saxlamağa nail olmuşdur.

MANIFESTATION METHODS OF AZERBAIJANISM IDEOLOGY IN 20th CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE

Summary

At the commencement of the 20th century, the leading part of the Azerbaijani people recognized the way to escape from the Russian colony in the realization of the Azerbaijani ideal. The main moral force that created the APC as the ideology of Azerbaijanism. Literature also played a crucial role in introducing this ideology to the consciousness of the people. During the years of the Republic (1918-1920), literature moved from the concepts of patriotism, nationalism, and Turkism to the ideology of direct and real Azerbaijanism, the glorification and embodiment of the Azerbaijani ideal. In general, the composition of the “The Green Pens” society, which was created at the initiative of the state in this period, clearly shows that literature as a whole is closely united around the ideology of Azerbaijanism. During the period of APC, the national literature took on a romantic dimension; the concepts of people, motherland, and nation gained concreteness in literature in the face of Azerbaijan, which were the historical service and real results of romanticism. In 1920-1930, Azerbaijani literature and art expressed historical and symbolic Azerbaijani ideals and ideas against the Bolshevik occupation. Nationalist ideas and established literature of romanticism and realism dominated in 1930, and the literature of social realism, which was the bearer of the new ideology, was challenged. Formed in polemics with ideas and values based on new literature, such a creative approach as observed in all fields of literature. The ideal of national Azerbaijanism has been replaced by the ideal of a new, modern Azerbaijan, socialist Azerbaijanism. As a whole, during the Soviet era, the ideology of Azerbaijanism was under the pressure of

the regime, but through literature, it constantly updated the concept of Azerbaijan and managed to keep the national consciousness aake.

ПРОЯВЛЕНИЯ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Резюме

В начале XX века представители передовой части азербайджанского народа пути избавления от российской колониальной зависимости видели в претворении в жизнь идеологии азербайджанизма. Именно идеология азербайджанизма была заложена в основу моральной силы в зарождении Азербайджанской Демократической Республики. Во внедрении в сознание народа этой идеологии была незаменимой и роль литературы. За годы существования АДР (1918-1920) в литературе прослеживается переход от идей патриотизма, национального сознания и тюркизма к воспеванию и олицетворению идеологии азербайджанизма. Так, создание по инициативе правительства Общества «Зеленое перо» являлось наглядным примером того, что все литературные течения того периода тесно сплотились вокруг идеи азербайджанизма.

В национальной литературе, наблюдавшейся размах романтизма в период АДР, такие понятия как народ, Родина, нация приобрели большую конкретику в своей приближенности к критическому реализму, что исторически явилось заслугой и результатом предыдущего литературного течения.

В 1920-1930-е гг. азербайджанская литература и искусство выступали с символическими идеалом и идеями нации в противовес большевистскому засилью. Литература романтизма и реализма, основанная на националистических идеях, господствовала в те годы и противостояла литературе социалистического реализма, являвшегося носителем новой идеологии.

Новая литература формировалась в полемике с существовавшими идеями и ценностями. Это творческое начало наблюдалось во всех областях литературы.

Идеал националистического азербайджанизма постепенно сменился идеалом нового, современного социалистического азербайджанизма.

В целом, хотя идеология азербайджанизма и находилась под давлением режима в советский период, но азербайджанская литература, обходными и окольными путями постоянно обновляя и актуализируя свою концепцию, сумела сохранить и сберечь понятие национального осмысления.

RƏYÇİ: dos. Rəşad Qasımov

Giriş. Türklərin islam dinini qəbul etməsi ilə yeni bir mədəniyyət formalaşmağa başlamışdı. Türk islam mədəniyyəti özünəməxsus dili və üslubu olan, islamın təməl qaynaqlarından, türk, ərəb və fars tarixindən ilham alan bir ədəbiyyatı meydana gətirmiş və inkişaf etdirmişdir. Türk islam mədəniyyətinin inkişafında başlıca rol oynayan digər nüans da əski yunan və hind fəlsəfəsinin də yer aldığı təsəvvüf olmuşdur. Anadoluda XIII yüzildə meydana gələn Klassik ədəbiyyat Türk islam mədəniyyəti və Osmanlı coğrafiyasının adət-ənənələri əsasında formalaşmışdır. Türk-ərəb-fars dilinin sinteziylə ortaya çıxan Osmanlı dilinin hakim olduğu bu ədəbiyyat XIX əsrin sonuna qədər davam etmişdir [1, s. 15].

Klassik ədəbiyyatda əsərlərin dəyəri ilə bağlı tənqidi fikirlər də səsləndirilib. Ədəbi dəyər söz, üslub və orijinallıq baxımından müəyyən edilib. Əsərlərin ədəbi meyarlara uyğunluğu, qafiyələrin mənası və uyğunluğu kimi araşdırmalar aparılmış, rəy və şərhlər yazılmışdır. Şərhlər, dibaçələr, nazirələr və bəlağətlər tənqidin daha aydın müşahidə olunduğu əsərlərdir.

Şərhlər: əslində mətni daha yaxşı başa düşmək üçün istifadə olunan ədəbi fənddir. Quran-ı Kərimdə İnşirah surəsində yer alan “neşrah” kəlməsindən alınan şərh sözü İsfəhani “Təfsirinin mahiyyəti açmaq, yəni açib genişləndirməkdir. “Şərh-i sadr köksü açmaq da bu mənədadır ki, ilahi bir nur və Allah tərəfindən bir könül rahatlığı və ruh ilə qəlbi genişləndirməkdir. Hafaciyə görə, kitabı izah etmək mənasına görə şərh etmək deməkdir” [10, c IX, s. 290]. İslam dünyasında mətnlərin qiymətləndirilməsində istifadə olunan bu üsul tənqid üçün funksional xüsusiyyətlərə malikdir. Dini mətnləri başa düşmək və izah etmək üçün istifadə edilən şərh zaman keçdikcə yazılı mətnlər üçün də istifadə olunmağa başlayıb. Başqasının yazdığı əsərin şərh, müəyyən mənada əsərin başqa prizmadan qiymətləndirilməsidir. Mətnin izahı, yenidən oxunması müəyyən mənada yeni mənə kəsb edir.

Şərhi yazan şəxs öz biliyi daxilində mətni öz baxış bucağı ilə başa düşür, izahat yazır.

İslam mədəniyyətindən təsirlənən divan ədəbiyyatında mətnlər üçün də annotasiyalar yazılmışdır. Ağah Sırrı Levend deyir ki, annotasiyalar bir şeirin və ya məktubun ironik izahı və təfsiridir. İzzət Əli Paşanın bir qadının dili ilə yazdığı Nigarnamə’yə Nedimin şərh, Ebubekir Kaninin (Mektuplar və düz yazı örnəkləri) məktubuna şərh, Ziya Paşanın Əli Paşa haqqında yazdığı Zəfərnamə təfsiri buna misaldır [10, s 290; 6, s. 283].

Ədəbi kateqoriyalardan olan təfsir və haşiyə Osmanlı nəsrinin ən məhsuldar janrları arasında yer alırdı. Müasir nöqteyi-nəzərdən isə şərhə ikinci dərəcəli ədəbiyyat növü kimi baxmaq olar. Maraqlıdır ki, Osmanlıların da eyni fikirdə olduğunu düşünsək, o zaman bu janrların işlədilməsinə lüzum yoxdur və ədəbiyyatla əlaqəsi yoxdur. XX əsrdə avropalı və amerikalı tədqiqatçıların yazdığı (Türkiyə ədəbiyyatında ‘yakin okuma’ və ya ‘kalitatif okuma’ termini ilə ifadə edilən) əsərlərində bu janrların vacib olduğunu isbatlayan professional sübutları diqqətə almaq lazımdır.

Şərhcə öz fikrini özündən əvvəlki məlumatları da daxil etməklə izah edir. Məqsəd oxucunun mətni başa düşməsidir. Şərh yazan şəxsin müəyyən səriştəsi və təcrübəsi olmalıdır. Daha sonra şərh yazdığı sahəni gözəl bilməlidir. Sənətkarın ifadələri “bunun məqsədi, buradakı mənə” deməklə izah olunur. Şərhi yazan şəxsin mətni yazan şəxs qədər o mövzuya bələdliyi və elmi bazası olmalıdır. Müəllifin niyyətini başa düşmək üçün açıqlama verən şərhçi, müəyyən mənada müəllifin fikrini öz sözləri və yozumları ilə aydınlığa çıxartmalıdır ki oxucu hadisələrdən tam xəbərdar olsun və maariflənsin. Şərh yazan şəxs müəllifi natamamlıqda, yanlışlıqda ittiham etmir, əksinə müəllifin nə demək istədiyini özünəməxsus şəkildə izah edir.

Çağdaş ədəbiyyatda şərh mətnə yaxınlaşma üsuludur. Şərh və haşiyələrdə mətnin mənası vurğulanır. Mətn daxili əsər olan annotasiyada əsərin sahibi haqqında heç bir mühakimə və qiymətləndirmə aparılmır. Mətn təhlilində şərhə yanaşı, müxtəlif anlayışlardan da istifadə edilmişdir.

Annotasiya- Haşiyə və ya Hamiş: Məktubun sonundakı qeyd

Təlimat (talikat): kitabda bəzi fəsilləri izah etmək və ya tənqid etmək üçün kitabın kənarlarına yazılan notlar və ya bu not qeydlərin kitabça halında yazılması. Kitabın kənarında yazılan notlar künc yazıları adlanır.

Təhlis: Ümumiləşdirmə

Təfsir: İzah, şərh

Dərkənar: Mətnin yanında yazılmış qeyd

Şərhlərdə istifadə olunan bu anlayışlar müasir mənada istifadə olunan mətn tənqidindəki anlayışlara uyğunluq kimi dəyərləndirilə bilər. Mətnlə bağlı qiymətləndirmələr vacibdir. Lakin bu qiymətləndirmələr Şərh konkret meyarları əsasında hazırlanır. Şərh mətn daxili əsərdir və müəllif haqqında mənfi fikirlər yoxdur. Tənqiddə isə mətn daxili və mətn dən kənar qiymətləndirmə var, mətnin müəllifi diqqətdən kənar qalır və tənqidçi yazıçıdan kənara çıxa bilər. “Mətnlərin annotasiyası ədəbi tənqid deyil. Ədəbi tənqiddə əsərin fiziki gözəlliyi haqqında mühakimə yürüdüldür. Məlum gözəllik qanunları hələ lazımcına incələnməmiş, hələ də qapalı tərəfləri olan, mahiyyəti hər şeydən əvvəl intuisiya ilə dərk edilən ədəbi hadisədir. Tənqidçi bəlkə də yaşadığı dövrün daxili gözəlliyini ən çox ifadə edən şəxsdir. Bacardığı qədər neytral olmağa çalışır, sənət və ədəbiyyatşünas ikinci əsər yaradan bir ədibdir” [10, s. 45]. Şübhəsiz ki, mətni başa düşmək və şərh etmək üçün tənqid öncəsi janrlar olan şərh və buna bənzər üsullar bu gün tənqid funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Lakin divan ədəbiyyatı ilə

⁷⁹ AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun dissertantı, Azərbaycan neft təsərrüfatı elmi jurnalının redaksiya şöbəsinin rəisi, fil.ü.f.d., dosent, Email: xuramangedimova@mail.ru

bağlı günümüzün tənqid anlayışı və meyarları əsasında qiymətləndirmələr aparmaq anaxronist (anakronik) - arxaik bir yanaşma olacaq.

Təzkirə—tərcümeyi-hal əvəzinə işlənən təzkirə sözü termin kimi fars ədəbiyyatında meydana çıxmışdır. Divan ədəbiyyatında şairlərin həyatından bəhs edən “Təzkirə” bu gün antologiya kimi ədəbiyyatda da önəmli yerə sahibdir. Təzkirələr Mustafa İsen tərəfindən tənqid mənbəyi kimi qiymətləndirilib. Onlar şairlər haqqında məlumat verən əsərlərdir. Ərəblər və iranlılardan sonra türk ədəbiyyatında ilk təzkirəni Məcalisun Nəfais və Əlişir Nəvai yazmışdır. Osmanlıda ilk təzkirə XIV əsrdə Sehi bəy Heşt Behişt tərəfindən yazılmışdır. Bu mənbələrdə şairlər, onların həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilib. Tərcümeyi-halların girişində poetika və tənqidin də yer aldığı görünür. “Təzkirə müqəddimələrində şeirin mənşəyi, forma və məzmun baxımından xüsusiyyətləri; vəzn, qafiyə, mənzum üslubu, təxəyyül və məzmun kimi əsas mövzularının araşdırıldığı görünür”. Tərcümeyi-hallarda müəllifin adı, doğulduğu şəhər, qohumluq əlaqələri, təhsil həyatı, təhsil vəziyyəti, peşəsi, məşğuliyyəti, şəxsi xüsusiyyətləri və bacarıqları, sosial mühiti, həyatı ilə bağlı rəvayətlər, ölüm tarixi və yeri, əsəri və ya əsərləri üzərində dəyərləndirmələr, əsərindən nümunələr verilmişdir. Mehmet Çavuşoğlu, “Təzkirə müəllifləri təkcə bioqrafik məlumat verməklə kifayətlənməyib, haqqında söhbət açdıqları şairin şeirinə, əsərlərinə də qiymət verib, fikirlərini çatdırıblar. Dövrün poeziya anlayışı təzkirələrdə öz əksini tapır”. Yazaraq təzkirə ilə tənqidin əlaqəsini ifadə edir. Tərcümeyi-hallarda edilən tənqid əsərə deyil, şairə aid olur. Bununla belə, bioqrafik əsərlərdə ön plana çıxan şair olduğu üçün tənqid sənətkarla bağlı olsa da, şairin sənət anlayışı da dəyərləndirilir. “Pesend ü isgaya kabil şiir: xoş âyende nəzm, aşiqane qezel ve müheyyal eş’ar” kimi sözlər təzkirələrdə şeir haqqında müsbət sözlərdəndir (Tərifə layiq şeir: qabaqcıl şeir, romantik şeir və xəyali şeir.).

Həsən Çələbinin şeiri haqqında Gelibolu Həsən Əlinin orfoqrafik səhvlər, yalan və yanlış, uydurma məlumatlardan istifadə etməsi ilə bağlı tənqidi fikirləri diqqət çəkir. Əsərin tənqidində söz seçilməsi və məlumatın dəqiqliyi əsas götürülür. Divan şairləri haqqında qiymətləndirmələrin aparıldığı əsərlərdə müxtəlif müqayisələr və bənzətmələr aparılıb və təzkirələrdə müsbət və ya mənfi ifadələrdən istifadə olunub.

Bu mövzuda ciddi səy göstərən imzalardan biri də Lətifdir ki, o həm şairi həm də onun təqdim etdiyi ədəbi nümunəni tədqiq edir və tənqidi münasibətini gizlətmir. “Elhak ve insaf budur ki tarik-i mesneviyi şuarayı Rum andan görmüşlər ve bu hususda mâadası ana peyrev olmuşlardır. Hakikate nazar olunsa kıssa-i Hüsrev zebân-ı Türkî’de andan bir üslûbb-ı nev’dür..” [11, s. 380-383] kəlmələrini işlədən Latifi ustadının şeirlərində yer alan ifadələrin zamanəsinə görə gözəl olduğunu söyləyir, kəlmələrin qarşılığını soruşurdu. Osmanlı şairlərini bu baxımdan tədqiq etməyə və qiymətləndirməyə çalışırıqsa Osmanlı ədəbiyyatında istifadə edilən ortaq meyarlara riayət etmək və tənqid üçün işlədilən bu ifadələrin bu gün hansı kəlməyə və ya terminə uyğun gəldiyini dəqiq öyrənmək lazımdır. Bunun üçün isə mütləq terminoloji tədqiqatlar aparmaq lazımdır.

Təzkirəçilər müəyyən meyarlardan istifadə edərək tənqidi yaradıcılıqla məşğul olurdular. İş o yerə çatmışdı ki, Sultana təqdim olunan şeirlər əvvəlcə tənqid olunur, bəziləri də bununla bağlı tapşırırlar. Bəzi şeirlər sultana təqdim edilmədən rədd edilirdi. II. Sultan Səlim dövründə vəzifəyə təyin olunan şəxslərdən biri də Gelibolulu Əli idi. Məsələn, Melihi üçün, Lətfi, “Tarik-i şir elmə məhəbbət bildi, Çələbi isə Əmri Çələbi haqqında dedi: “Hər elmin bir mu-şikası var, meyan-ı Şuara şeirin və şairin vasvası tənqidçisidir”. tənqid edilib. Bu, Osmanlı dövlətində tənqidin ciddi bir iş olduğunun göstəricisidir. Şairlər müəyyən meyarlara görə təsnif edilirdi. Lətfi:

-Yazılmamış düşüncələri, öz arzu və təxəyyülünü yaradıcılığına axtaran şairlər

Şairin orijinallığı ifadə olunur.

- Nitiqə səlis və rəvan olan, yaradıcılığı söz yığımından ibarət olan

Söz seçiminə fikir verməyənlər

- Oğru olanlar-plagiatlar

Şeirin təxəllüsünü dəyişmək və ya şeirdən bir neçə qoşma oğurlayıb özünəməxsus şəkildə fərqli üslubda istifadə etmək; başqa şeirlərdəki mənaları təkrarlayanlar, başqa bir şairin şeirinin şəklini dəyişib, bədii və təxəyyül baxımından eyni mənani söyləyənlər- hazır məzmunu fərqli formada öz şeiri kimi təqdim edənlər.

Yaradıcı olmayan və orijinal məzmun təqdim edə bilməyənlər

- Ustad şairin poeziyasında mövcud olan məzmunu incə zəka ilə orijinal deyimə çevirənlər.

Lətfi meyarları əsərin qiymətləndirilməsində hələ də istifadə olunan və tənqiddə qüvvəsini saxlayan elementlərdəndir.

Başqa bir klassik ədəbiyyat sənətçisi Riyazi şairləri belə təsnif edir:

-Şeirlərində yeniliklər olanlar

- Gözəllik şairləri

-Yeni mənalar yaradanlar

Riyazinin şairlərin fərqlilikləri və yenilikləri ilə önə çıxması kimi xüsusiyyətləri ortaya qoyması da şairlərin necə qiymətləndirildiyinə dair ipucu verir.

Dibaçələr: ön söz anlamını daşıyır. Divanın girişində şeir və şairlər haqqında qiymətləndirmələrin olduğu bir bölmədir. Şeir və şairlərin dibaçədəki düşüncələri ilə yanaşı, şairlik və şeir sənəti ilə bağlı müxtəlif dini müzakirələr də mövcuddur. Eyni zamanda bəzi əsərlərdə divan poeziyasının fəlsəfi mənşəyi ilə bağlı qiymətləndirmələr, tənqidlər və izahlar verilir. İslam dini baxışı açısından şeirin və şeir sənətinin caiz olub-olmaması ilə bağlı ifadələr burada yer almaqdadır. “Məharət sahibi natiq və elm adamları poeziyanın və onun fəlsəfəsinin gözəlliyi və xeyirxahlığı haqqında ayə və hədislərə istinad edərək dəyərli kitablar yazmış, şeiri hər cür ləkələrdən təmizləmişlər” ifadələrində Füzuli kimi dahi şair belə şeirin

qiymətləndirilməsində dini istinadlara diqqət çəkib. İlk öncə, müzakirə mövzusu şeirin nə üçün yazıldığı olsa da zamanla sənətdə məqsəd nədir sualının ifadəsi adlandırılmaqla bilən bu bölmə klassik poeziyanın qanunauyğunluğu baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Xüsusilə, məsnəvilərin mülahizə hissəsindəki beytlər Divan ədəbiyyatında tənqid anlayışının formalaşdırılmasında önəmli rol oynadı. Bu bölmədə şair öz poeziya məharətini tərənnüm etməklə yanaşı, həm də əsərin nə üçün yazıldığını açıqlamaqdadır. Tâcizadə Cafer Çələbinin 'Hevesnâme' adlı məsnəvisinin əvvəlindəki "Hasb-i Hâl" bölməsini buna misal göstərmək olar. Nəbinin "Xeyrabad" əsərində onun dövrü ilə bağlı bəzi tənqidlər var. Şeyx Qalibin "Hüsn ü Aşk" əsərində də Nəbi haqqında tənqidlər yer almaqdadır [11, s. 104].

Ön sözlər içərisində iri həcmli Lami Dibacəsində ifadələrin əsas məqsədi nəfsin zövq sahiblərinə və şükür edənlərə sirlərini və məxfi rəftarlarını nişanələrlə açıb cahil zümrəsindən ört-basdır etməkdir. Savadsızlardan, yolunu azanlardan və günahkar cəmiyyətdən gizli saxlamaqdır. **"Remizli sözlərdən bütün maksat və tam murat, canın sirlərini və gizli təvirlərini zevk və hal maliklərinə və şükür şevk və kanaat sahiplərinə kapalı olaraq və işarətlərlə anlatmadır və cahillər tائفesindən, sapıqlar fırkasından və günahkârlar topluluğundan örtme və gizləmədir** [6, s. 181] - deyərək şeirlə bağlı tənqidlərə cavab vermiş və tənqidi fikirlərini bildirmişdi. Bununla şeirin hər kəs tərəfindən başa düşülməməsinin vacib olmadığını da söyləməkdən çəkinməmişdi. Şeir dürüst olanların və savadlı insanların başa düşəcəyi sözlərlə yazılmalı, onların başa düşə biləcəyi mətləblərlə bağlı olmalı idi. Odur ki çox uzun illər bu fikirlə yaradılan Divan ədəbiyyatının təsiri ilə cəmiyyət şeiri elitənin məşğuliyyəti olaraq qəbul etmişdir. Divan şeirində həm də oxucu tənqiddə məruz qalır, onun mütaliə səviyyəsi, tərbiyyəsi, savadı, əxlaqı və daxili inancı müzakirə mövzusunə çevrilirdi. Əlişir Nəvai, misralar arasındakı mənə qopuqluğunun olduğu şeirləri mənfi qiymətləndirir və ahənginin pozulmasını əsas gətirərək incəlikdən uzaq olduğunu söyləməkdədir. Şair divanlarda məşhur və rəsmi qəzəl janrından ayrılıb digər janrlara başvurulduğunda diqqət etmək lazımdır ki, mətləb və çalar quruluş və mənə baxımından birinə uyğun gəlsin və uzlaşsın, poetik qəzəllərdə mənzum qoşmaların bir-iki misrası yerləşdirilsin... ifadələri ilə şeirin problemlərini vurğuladı ki, bunlar tənqid kimi də yozula bilər [12, s. 36, 93].

Bəlağət (Ritorika)- Bəlağət kitabları terminləri bir araya toplamaq və nə demək istədiklərini izah etmək üçün yazılmış əsərlərdir. Sururunin "Bəhrü'l Marif" əsəri Osmanlı İmperiyasında ilk bəlağət-ritorika kitabıdır. Müstəkimzadənin "İstilahatü's Şiriye", Manastırlı Rıfatın "Mecami'ül Edeb", Əhməd Cövdət Paşanın "Belegat-ı Osmaniye", Rezaizadənin "Talim-i Edebiyat", Raşitin "Nəzəriyyə-i His Edebiye", Muallim Naci's "İstilahatü's Şiriye", "Mecami'ül Tarifi" lüğətləri arasındadır. Diyarbəkirlil Şeyx Əhməd əl Bərdəhinin "Kitabu Cami'ül Envail-edebi'l Fərisi" türkcə yazılmış ən qədim ritorika kitabıdır. XIX əsrə qədər 11 ritorika kitabı yazılmışdır.

Ədəbiyyat tarixi və nəzəriyyələrinin, bəlağət elmlərinin inkişafı, o cümlədən türk yazıçı və şairlərinin ədəbi düşüncələrinin təsbiti baxımından türk ədəbiyyatında mühüm bir qaynaq olan "Bəhrü'l Marif"də 1381 məcazi kəlmə işlədilmişdir. Kitabda müşahidə edərək mühakimə edib hökm çıxarmaq mənfi qiymətləndirilir və mənə baxımından nələrə diqqət yetirilməsi lazım olduğuna dair misallar göstərilir. Bəlağət kitablarında kəlmənin "İlm-i məanid"dəki mənaya uyğunluğu, 'elmi bədi'də ədəbi sənətlərin xüsusiyyətləri və bu özəlliklərin incələnməsində diqqət yetiriləcək məqamlar, elmdə bir fikrin müxtəlif yollarla ifadəsi haqqında izahlar vardır. 'Elmi bəyan'da isə sözlərin işlədilməsi ilə bağlı fikirlər və mülahizələr yer alır. Terminlərin açıq şəkildə istifadəsi, bir növ çılpac kəlmələrdən istifadə, yersiz epitetlər, bənzətmənin bəsitliyi qiymətləndirmə zamanı işlədilən ifadələrdəndir.

"Mecami'ül Ədəb"də mükəmməl bir diqqət və ədalətlə mülahizə yürütmək, elmi yaradıcılıq qaydalarını tətbiq etməklə, təfsir üsuluna həmişə tənqid deyilir. **"Mecami'ül Edeb'te, asâr-ı beşeri müteallik oldukları fünun ve sanâyî ahkâmına tətbiqan kemâl-i diqqat ve adalethle muhâkeme etmək usulune aletümüm tenkit dənir, dənilerək tenkitin tanımı da yapılmıştır** [5, s. 49; 7, s. 76]. Şərhdə xüsusilə, ədalətlə mülahizə yürütmək və hökm verərkən çox diqqətli olmaq kimi tövsiyələr verilir. Bəlağət kitabları ədəbi əsərlərdə vacib olan xüsusiyyətlərin ensiklopediyasıdır. Bu əsərləri yetərincə tədqiq etmək, oradakı məlumatlardan ədəbi tənqidin terminologiyalarını rahat bir şəkildə öyrənmək və istifadə etmək mümkündür.

Nəzirələr: Bir şairin başqa bir şairin şeirinə eyni vəzn və qəfiyə ilə yazdığı şeirə nəzirə deyilir. XIV əsrdə Ömər b. Mezdin tərəfindən yazılan **"Mecmuatın Nezairein"** nəzirə məcmuəsi türk ədəbiyyatında ilk nümunədir. Eğirdirli Hacı Kamalın, Ədirnəli Nəzminin və Pərvanə bəyin nəzirə məcmuəsi də bu nümunələrdəndir. Nəzirələr tədqiq edildikdə, şairlərin bir-birindən təsirləndiyi, hansı şeirlərin bəyənildiyini asanlıqla müəyyən etmək olur. Nəzirələr və ya nəzirə məcmuələri araşdırılanda və dəyərləndirildikdə, şairlərin təsiri və təsirlənmələri, təsir dairələri, şairlər arasındakı ədəbi əlaqələr, ən məşhur şairlər, şeirlər, daha yaygın olan qəfiyə, rədif və vəznlərin müəyyən edilməsi kimi poeziya tariximiz baxımından bir çox mühüm məqamları üzə çıxarmaq olur. Şairlər arasında yaxınlıq, nəsillərarası qarşılıqlı əlaqənin necə olması barədə məlumatı "Nəzirə" məcmuələrindən asanlıqla öyrənmək mümkündür.

Şairlərin yaradıcılığında özlərinə qarşı tənqidi baxışları, ictimai məsələlər və problemlər də tənqid baxımından dəyərləndirilməli olan mənbələrdir. Xüsusilə, divan şairlərinin şeirlərinin əvvəlində yer alan, çağdaş və ya əvvəlki dövrlərin şairləri haqqında tənqidi fikirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şeyx Qalib "Hüsn-ü Aşk"ın giriş hissəsində Nəbinin şeirlərini tənqid etmiş və bunu A.Həmdü Tanpınar tənqiddə fərqli bir yönüm kimi qiymətləndirmişdir.

Klassik ədəbiyyatda əsərlər və sənətkarlar haqqında bir çox tədqiqatlar aparılıb. Daha çox tənqid sözü ilə ifadə olunan incələmək müasir tənqidin eynisi deyil, lakin eyni zamanda çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda da öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır və hətta ədəbiyyatın, sənətin inkişafı üçün vacib bir janra çevrilib. Sənətsünaslığın inkişafına xidmət edən bu janr hər zaman olduğu kimi çağdaş dünyamızda da cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır, onun mənəvi dünyasına xitab edir. Təzkirələr, dibaçə, nəzirə məcmuələri, dibaçə və təfsirlər, ritorika kitabları tənqidlərin, incələmələrin və qiymətləndirmələrin yer aldığı əsərlərdir. Bu əsərlərin araşdırılması və qiymətləndirmələrin bir araya gətirilməsi ədəbi tənqid

janrının daha da inkişafı baxımından çox əhəmiyyətlidir. Dövrün özünəməxsus mühakimələri və ədəbi xüsusiyyətləri ilə qiymətləndirilməsi əsasında obyektiv bir qiymətləndirmə aparılarsa tənqidin bütün dövrlərdə hər zaman yenilik axtarışında olduğunun şahidi olacağıq. Bunun üçün də ədəbi tənqidin tarixini tədqiq etmək, klassik ədəbiyyatı düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Nəticə. Klassik ədəbiyyatda əsərlər və sənətkarlar haqqında aparılan tədqiqatlar müasir ədəbi tənqidin tələblərinə tam cavab verməsə də ilkin ədəbi tənqidi baxımdan çox qiymətlidir. Yaradıcılığa müxtəlif prizmadan baxılan zamanı meydana gələn tənqidi münasibət klassik ədəbiyyatda çox mühüm yer tutur. Sənətkarı və divan poeziyasının bəzi nümunələri dövrün tənqidçiləri tərəfindən incələnerək zamanın ədəbi meyarlarına cavab vermədiyi və ya natamam olduğu iddia edildiyi yazılar ayrıca tədqiq edilərsə ədəbiyyat tarixində necə mükəmməl bir rola malik olduğunu görə bilərik.

Təzkirələr, dibaçələr, nəzirələr, təfsirlər, bəlağət məcmuələri tam əminliklə deyilə bilər ki, tənqidi əsərlərdir. Bu əsərlərin araşdırılması və klassik əsərlərlə bağlı qiymətləndirmələrin bir araya gətirilməsi ədəbi tənqidin yaranma tarixinin daha qədim olduğunu isbatlayacaq. Eyni zamanda ədəbi tənqidin iddia edildiyi Qərb ədəbiyyatında yarandığı və son iki yüz ildə türk ədəbiyyatı tarixinə düşdüyü iddiasını sabun köpüyü kimi dağıdacaq. Unutmaq lazım deyil ki, hər dövrün özünəməxsus dəyər mühakimələri və ədəbi meyarları mövcud olmuş və ədəbi janrlar da həmin meyarların yaratdığı çərçivə daxilində yaranmış və dəyərləndirilmişdir.

Ədəbi tənqidin- ədəbiyyatşünaslıq tarixinin tədqiqi mərhələsində klassik ədəbiyyat nümunələri öz dövrünün gözəlliyi və dəyər meyarları ilə qiymətləndirilməlidir

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağah Sırrı Levend, Divan Edebiyatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1980
2. Ağah Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi, Giriş, TTK, Ankara, 1984 I, Cilt
3. Ali Nihad Tarlan, Edebiyat Meseleleri, AKÇAĞ Yay, 2017
4. Ali Fuat Bilkan, Divan Edebiyatında Tenkit, Milli Kültür, Eylül, 1986, sayı 54
5. Ali Fuat Bilkan, İlm-i Belegat, Milli Kültür, Eylül 1987, sayı 58
6. Aksoyak, İ.Hakkı Metin Şərhi, Mustafa İsen ve Arkadaşları, Eski Türk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınevi, Ankara, 2002
7. Canım Rıdvan ile Latif'de Şiir Tenkidi Üzerine Bir Konuşma, Yedi İklim Yay, Eylül, 1992, sayı 30
8. M. Celal, Osmanlı Edebiyatı Numuneleri, 1312
9. Doğan, Muhammet Nur Metin Şərhi Üzerine, Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler, Yelkenli Yayınevi, 2017
10. Elmalı M.Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, cilt 9, Azim Dağıtım, İstanbul, 2017
11. Şedit Yüksel, Şeyh Galib Əsərlərinin Dil ve Sanat Değeri, İş bankası Kültür Yay, Ankara 1980
12. Üzgör, Tahir Türkçe Divan Dibaçeleri, KB Yay, Ankara, 1990

Açar sözlər: klassik ədəbiyyat, ədəbi tənqid, nəzir, təfsirlər, natiqlik kitabları

Ключевые слова: классическая литература, литературная критика, обеты, толкования, книги красноречия

Key words: classical literature, literary criticism, after-poem, interpretation, books of eloquence

Xülasə

Tənqid ədəbi əsərin müxtəlif meyarlara görə qiymətləndirilməsidir. Yeddi yüz ilə yaxın - XIII-XX əsrlər arasında hökmranlıq edən və klassik ədəbiyyat adlanan Türkiyənin köhnə ədəbiyyatı çox vaxt inkar edilsə də, tənqidi də əhatə edirdi. Tərcümələrdə, təzkirələrdə, təfsir və müqəddimələrdə, eləcə də Nəzir məcmuələrində və natiqlik kitablarında tənqiddə rast gəlinirdi. Klassik ədəbiyyatda tənqid dedikdə, şairlər və onların yaradıcılığı haqqında yazılan əsərlərdən söhbət gedir. Bu əsərləri birbaşa ədəbi tənqid adlandırma bilməsək də, onları təhlil edərək tənqidlə qarşılaşırıq. Bu o deməkdir ki, klassik ədəbiyyatda tənqidin inkarı əsassızdır, əksinə, tənqid mövcuddur, hətta tənqid olunan, şeir ithaf edilən şəxs əsərin və ya divanın müqəddiməsində tənqid olunsada, şairin özü də tənqid olunur; bu əsərin müəllifi haqqında yazılan şərhlərdə birbaşa tənqid olunur.

Литературная критика в классической литературе

Резюме

Критикой считается оценка литературного произведения по разным критериям. В старую литературу Турции, просуществовавшую около семисот лет - царившую между XIII-XX веками и называвшуюся классической литературой, входила и критика, хотя она часто отрицалась. Критика встречалась в переводах, тазкирах, комментариях и предисловиях, а также в назире сборниках и книгах о красноречии. Когда мы говорим о критике в классической литературе, мы имеем в виду произведения, написанные о поэтах и их произведениях. Хотя мы и не можем прямо назвать эти произведения литературной критикой, мы сталкиваемся с критикой, анализируя их. Это означает беспочвенность отрицания критики в классической литературе, наоборот, критика существует, и даже если критикуемая личность, которой посвящено стихотворение, подвергался критике в предисловиях произведения или дивана, сам поэт подвергался сямпрямой критике в комментариях, написанных об авторе этого произведения.

Literary criticism in classical literature

Summary

Evaluating literary work based on different criteria is considered as criticism. In the ancient literature of Turkiye, which lasted for about seven hundred years – reigned between the XIII-XX centuries and was called classical literature, certainly criticism was also included, although it was often denied. Criticism was found in translation, bio poem (tazkira), commentaries and prefaces, as well as in votive collections and eloquent books. When criticism in classical literature is said, indeed, it means the works written about poets and their creativity. Although we cannot directly call these works literary criticism, we are faced with the criticism while being analyzed. This means that, as claimed, there is not “no criticism” in classical literature, on the contrary, there is criticism, and even if the critical personality to whom the poem is dedicated is criticized in the prefaces of a work or diva, the poet himself would be subjected to criticism.

Rəyçi: f.ü.e.d., dosent Elmira Məmmədova Kekeç

Bağirova Fatma Bilal qızı
ALMAN DİLLƏRİNƏ AİD PROQRAMLAR,
DƏRSLİK VƏ DƏRS VƏSAİTLƏRİ

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi inkişaf etdikcə, bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də müstəqil siyasət yürütməyə başladı və german dillərinin tədrisi işində də yeni istiqamətlər müəyyənləşdirildi. Artıq keçmiş sovetlər birliyi dövründə çap olunmuş bir çox tədris proqramları, dərs vəsaitləri və dərsliklər germanistika sahəsində qarşıya qoyulan tələbləri tam şəkildə ödəyə bilmir, yerli-milli xüsusiyyətləri özündə birləşdirən dərslik və dərs vəsaitlərinə ciddi ehtiyac duyulurdu. Bu məqsədlə də respublikada həmin istiqamətdə mühüm işlər həyata keçirilməyə başladı.

Azərbaycanda germanistikanın normal təşkili üçün tədris proqramları tələb olunurdu. Milli dildə dərslik və dərs vəsaitləri hazırlandığından bunlara müvafiq proqramlar da tərtib olunmalı idi. Artıq respublikada bu sahədə də müəyyən təcrübə əldə edilmişdi. Müstəqillik illərində tədris proqramlarının hazırlanması daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə çap olunmuş proqramlardan bəzilərinin siyahısını təqdim etmək, zənnimizcə, yaxşı olardı: S. Babayev “İngilis dilinin fonologiyası kursu üzrə tədris proqramı: Ali təhsilin magistratura pilləsi üçün”, “İngilis dilinin praktik kursu üzrə tədris proqramları (özəl universitetlər üçün)”, “İngilis dilinin nəzəri fonetikasi üzrə proqram”, Ə.Məmmədova və B. Həsənova “İngilis dili proqramı”, N.Əlizadə “İngilis dilinin tarixi kursu üzrə proqram”, C.Quliyev “İngilis dilinin praktik qrammatikası üzrə tədris proqramı”, H.Quliyev “Elmi yaradıcılığın əsasları: Universitetlərdə bakalavr hazırlığı üçün”, “Tərcümə nəzəriyyəsi: universitetlərdə bakalavr hazırlığı üçün proqram”, “Təcrübə və terminologiya” fənni üzrə proqram: magistratura pilləsi üçün, “Mətnin tərcümə problemləri: magistratura pilləsi üçün tədris proqramı”, “Tərcümə və semantika: magistratura pilləsi üçün proqramı”, D. Yunusov “Xarici və ana dilinin tipologiyası magistr hazırlığı üçün proqram”, D. Yunusov və A. Hüseynov “Müqayisəli tipologiya: bakalavr hazırlığı üçün proqram”, D. Yunusov “Aspirant və dissertantların xarici dillərdən (ingilis, fransız, alman) namizədlik imtahanı proqramı” və s.

Son illər bu iş respublikada daha intensiv xarakter almışdır. Belə ki, axırıncı üç ildə 50-dən çox proqram çap olunmuşdur. Bunlardan Ə. Hacıyevanın “İngilis dilinin leksikologiyası kursu üzrə tədris proqramı (qiyabi şöbə üçün)”, D. İsmayılova, Q. Nəcəfova və S. Quliyevanın “Praktik ingilis dilinin tədris proqramı”, E. Əbdülrahimovun “İngilis dilinin semasiologiya kursu üzrə proqram”, “Ədəbi ingilis dilinin tarixi kursu üzrə tədris proqramı”, H. Quliyevin “Tərcümə və semantika” (magistr pilləsi üçün proqram), Ə. Qubatovun “Praktik tərcümə kursu üzrə proqram” və başqalarının qeyd edilə bilər.

Tərtib olunan bu proqramlar müasir elmi tələblərə cavab verməklə germanşünaslığın ən müxtəlif sahələrini əhatə edir və bu dillərin tədrisi işinin daha da yaxşılaşdırılmasına yaxında kömək edir.

Respublikada müasir tədris səviyyəsinə uyğun yeni tədris proqramlarının hazırlanması və onların müasir tələblərə cavab verməsi germanşünaslığın da sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olur, onun müxtəlif sahələrinə aid yeni – yeni dərs vəsaitləri, metodik göstəricilər və dərsliklərin də yazılmasını aktual bir vəzifə kimi qarşıya qoyurdu. Bu illərdə ingilis və alman dillərinin ən müxtəlif sahələrinə aid xeyli sayda dərs vəsaitləri və dərsliklər yazılmış və bütün bunlar german dilləri tədrisinin daha da keyfiyyətli aparılmasına və bu sahə ilə bağlı milli kadrların hazırlanması işinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Bu tipli vəsaitlər hazırlanarkən həm milli xüsusiyyətlər nəzərə alınır, həm də german dilləri tədrisinin müasir vəziyyətinə uyğun gələn qrammatik izah və çalışmalar nəzərdə tutulur. Bu baxımdan müstəqillik illərində hazırlanmış bir çox dərs vəsaitləri, metodik göstəricilər və dərsliklərin nəzərdən keçirilərək qısa təhlil edilməsi əhəmiyyətlidir.

D. Yunusovun sintaksisin mürəkkəb cümlə bəhsinin tədrisinə həsr etdiyi “İngilis dili sintaksisi tədrisinin bəzi məsələləri” (13) adlı dərs vəsaiti öz aktuallığı ilə seçilir. Müəllif qeyd edir ki, “bir qayda olaraq nitqin inkişafı ilə bağlı qarşılaşdırmadan bəhs edərkən hər şeydən əvvəl, sintaktik çalışmalar sistemi nəzərdə tutulur. Qarşılaşdırılan materialın həcmi haqqında danışarkən bu məsələnin ikitərəfli, ikiplanlı olmasını xüsusi qeyd etmək vacibdir. Söhbət qarşılaşdırılan materialın bölüşdürülməsindən, onun hansı hissəsindən tələbənin istifadə edəcəyindən, hansı hissənin isə müəllimin köməliyi ilə icra edilə bilməsindən gedir”.(13,10)

İngilis dilinin fonetikasının tədrisi işini yaxşılaşdırmaq və onun elmi əsaslar üzərində aparılması məqsədilə “İngilis dilinin fonetikasına dair praktikum” (15) adlı dərs vəsaitində dilin bu sahəsi üzrə müxtəlif növ çalışmalar və fonetikanın praktik şəkildə öyrədilməsi üçün maraqlı mətnlər verilmişdir. Bu vəsaitdə şifahi nitq prosesində ingilis dili fonetikasının tədrisi zamanı qarşıya çıxan bir sıra çətinliklərin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilir, ayrı – ayrı danışq səslərinin təllüzünün asanlaşdırılması məqsədilə böyük əhəmiyyət daşıyan tapşırıqlar verilir ki, bu da ingilis dilinin öyrənilməsinin ilkin mərhələsi üçün xüsusilə faydalıdır.

A.Axundov, S. Babayev və F.Zeynalovun hazırlayıb çap etdikləri və ingilis dilinin fonetik quruluşunun daha da asan mənimsənilməsinə yaxından kömək edən “İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik – metodik xüsusiyyətləri” (1) adlı dərs vəsaiti də ingilis dilində leksik – semantik və qrammatik funksiya daşıyan vurğu məsələsinin hərtərəfli izah olunması və onun fonetikanın tədrisi prosesinə tətbiqi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Dərs vəsaitinin ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında hazırlanması və bu zaman tipoloji – müqayisə metoduna üstünlük verilməsi onun əhəmiyyətini daha da artırır.

İngilis dili fonetikasının tədrisi zamanı bir çox çətinliklərlə üzləşən tələbələrin işini asanlaşdırmaq və bu bölmənin tədrisi işini yaxşılaşdırmaq baxımından “İngilis dilində orf fonik çalışmalar” (9) adlı dərs vəsaiti də xüsusi qeyd edilməlidir. Bu vəsaitdə də ingilis dili fonetikasının tədrisi zamanı orf fonik məsələlərin öyrədilməsi məqsədilə hazırlanmış xeyli sayda

çalışmalar verilir ki, bütün bunlar da ingilis dili fonetikasının dahadadərindən öyrədilməsinə, tələbələrin fonetikaya aid biliklərinin artırılmasına yaxından kömək edir.

Ixtisası dil olan tələbələrin, habelə ingilis dilini müstəqil öyrənənlərin ingilis dili qrammatikasına dair daha geniş məlumat əldə etmək ehtiyacını ödəmək məqsədilə hazırlanmış “İngilis dilinin praktik qrammatikası: izahlar, çalışmalar, çalışmaların cavabları” (11) adlı dərs vəsaiti də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Vəsaitdə ingilis dilinin qrammatik xüsusiyyətləri, onların daha dərinlən mənimsənilməsi məqsədilə verilmiş qrammatik izahlarla yanaşı, müxtəlif növ çalışmalar və onların cavabları öz əksini tapır ki, bütün bunlar da bütövlükdə ingilis dilinin qrammatikasının kompleks şəkildə öyrədilməsinə yaxından kömək edir.

Dil öyrənmədə frazeoloji birləşmələrin, ayrı – ayrı məqsədlərdə işlədilən ifadə və zərb – məsəllərdən yerində istifadə edilməsi, onların qarşılıqlarının düzgün müəyyənəndirilməsi xüsusi rolu və əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu məqsədlə L. Məhərrəmov və F. Abdullayeva “Damla – damla göl olar (ingilis dili öyrənənlər üçün dərs vəsaiti)” (10) adlı kitab hazırlayıb çap etdirmişlər ki, burada ingilis dilində müxtəlif situasiyalarda işlədilən müxtəlif növ ifadələr, onların mətn daxilində verilməsi ingilis dili frazeologiyasının daha dərinlən öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ayrı – ayrı dillərin dil öyrənilmədə xüsusi rolu və funksiyası ilə seçilən frazeologiyanın daha dərinlən mənimsənilməsi və bu sahə ilə bağlı biliklərin olması faydalıdır. Məhz bu məqsədlə hazırlanmış “İngilis dilindəki bəzi sabit birləşmə və məsdər tərkiblərinin Azərbaycan dilinə tərcümə imkanları” (14) adlı dərs vəsaiti də bu istiqamətdə həyata keçirilmiş işlərdən biri kimi, həm də tərcümə prosesində xüsusilə faydalı hesab edilə bilər. Vəsaitdə ingilis dili sabit birləşmələrinin və bəzi sərbəst söz birləşmələrinin istifadə məqamları, onların Azərbaycan dilinə tərcümə imkanları və qarşılıqlarının müəyyənəndirilmə yolları müxtəlif dil nümunələri əsasında izah olunur və onların praktik əhəmiyyəti qeyd edilir.

İngilis dilində yazılı nitqin inkişaf etdirilməsində və bu dildə yazı mədəniyyətinin formalaşdırılmasında müxtəlif növ yazılı mətnlərin hazırlanması həm bu dili öyrənənlərə yaxından kömək edir, həm də german dilçiliyinin inkişaf etməsində xüsusi rol oynayır. Bu məqsədlə hazırlanmış “I kurs üçün yoxlama yazı mətnləri” (4) adlı vəsait həmin sahədəki boşluğun doldurulması baxımından əhəmiyyətlidir. Vəsaitdə ingilis dilində müxtəlif növ mətnlər verilir və onların üzərində qrammatik çalışmaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur ki, bu da I kurs tələbələrinin bu dilin incəliklərinə yiyələnmələrinə yaxından kömək etmiş olur.

Qrammatik səviyyədə omonimlik və onun mahiyyətinin dərinlən dərk olunması ingilis dili qrammatik quruluşu, onun spesifik xüsusiyyətləri haqqında hərtərəfli bilik əldə etməyə, dilin bu səviyyəsi haqqında təsəvvürlərin genişlənməsinə imkan verir ki, bu da ingilis dilini elmi şəkildə öyrənməyə kömək etmiş olur. Məhz bu məqsədlə L. Xanbutayevanın hazırladığı “İngilis dilində qrammatik omonimlik və onlara aid çalışmalar toplusu” (5) adlı dərs vəsaiti öz əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu vəsaitdə qrammatik omonimlik, onun mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri izah olunur və verilmiş elmi məlumatların daha dərinlən mənimsənilməsi üçün çalışmalar verilir. Bu tip çalışmalar üzərində aparılan iş isə həmin mövzu haqqında təsəvvürlər genişləndirməklə yanaşı, qrammatikanın elmi şəkildə tədris olunmasını və onların hərtərəfli şəkildə dərk edilməsini asanlaşdırır.

Müstəqillik illərində ingilis dilinin ayrı – ayrı sahələrinə aid hazırlanmış bütün bu vəsaitlər kompleks şəkildə ingilis dilinin tədrisi işinin yaxşılaşdırılmasına və bütövlükdə isə respublikamızda germaşünaslığın bu qolunun inkişaf etməsinə və hərtərəfli elmi dil biliyinə malik mütəxəssislərin hazırlanması işinə yaxından kömək edir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi dövründə germaşünaslığın alman dili istiqamətində də mühüm işlər görülmüş, bu dilin tədrisi və tədqiqi sahəsində xeyli irəliləyişlər özünü göstərmişdir. Bu illər ərzində alman dilinin öyrənilməsi və öyrədilməsi işinin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə bir çox dərs vəsaitləri və metodik göstərişlər hazırlanıb çap etdirilmişdir. Belə ki, Z. Quliyev və F. Aslanov tədris prosesində alman dili fonetikasının öyrədilməsinə kömək məqsədilə “Alman dili səs sistemində çalışmaları” (8) adlı vəsait hazırlamışdılar ki, bu da alman dilinin danışq səslərinin daha yaxşı mənimsənilməsinə asanlaşdırmaqla tələbələrin fonetikaya dair hərtərəfli bilik əldə etmələrinə yaxından kömək edirdi.

“Dilin morfoloji qurumunda anomal strukturların mövcud olması səbəbləri” (6) adlı metodik tövsiyə isə alman dili morfoloji strukturunda özünü göstərən və tələbələrin nisbətən çətinliklə başa düşdükləri anomal xüsusiyyətlər, onların meydana gəlmə səbəbləri və əsas xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir və beləliklə tələbələrin bu cür strukturlar barədə məlumatlarının zənginlənməsinə kömək edirdi.

Müstəqillik illərində U. Aslanovanın hazırladığı “Müasir almaq və Azərbaycan dillərində leksik – frazeoloji inkarlıq vasitələri” (2) adlı vəsaitində inkarlıq kateqoriyasının ifadə olunması zamanı istifadə olunan leksik və frazeoloji vasitələr araşdırılır və bu kateqoriya Azərbaycan dilindəki uyğun kateqoriyailə müqayisə edilir ki, bu da həmin vəsaitin praktik və elmi əhəmiyyətini qat – qat artırmış olur.

Alman dilinin qrammatik quruluşunun dahayaxşı öyrənilməsində və onun tədrisi işinin asanlaşdırılmasında köməkçi nitq hissələri və onların əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan həmin sahə ilə bağlı aparılan tədqiqat işləri və yazılan vəsaitlərin tədris prosesindəki rolu əvəzsizdir. D. Veysəlova da bu ehtiyacı nəzərə alaraq alman dili öyrənənlər üçün yazdığı vəsaiti köməkçi nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətlərinin izahına həsr etmişdir. Onun “Çağdaş alman dilində köməkçi nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətləri” (12) adlandırdığı dərs vəsaiti alman dili qrammatikasının morfoloji quruluşunun öyrənilməsi işində dəyərli vəsait hesab edilə bilər.

Respublikamızda alman dilinin nəzəri baxımdan öyrənilməsi ilə yanaşı, onun praktik məsələlərinin də təhlil edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir və bu məqsədlə müxtəlif səciyyəli praktikumlar hazırlanıb nəşr etdirilir ki, bütün bunlar da Azərbaycanda alman dilinin öyrənilməsinə və bütövlükdə germanşünaslığın bu istiqamətinin geniş araşdırılmasına imkan yaradır. Bu germanşünaslığın bu istiqamətinin geniş araşdırılmasına imkan yaradır. Bu zaman xüsusilə diqqətin alman dilindən tərcümənin praktik məsələləri və onun spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı vəsaitlərə yönəldilməsi praktik əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu məqsədlə son illərdə tərcümə işi ilə bağlı bir neçə praktikum hazırlanıb nəşredilmişdir. Təbii ki, tərcümə praktikumlarında dilin müxtəlif üslubları ilə bağlı materiallara xüsusi diqqət yetirilir və müxtəlif üslublardan edilən tərcümələr zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılma yolları müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan Ə.Qubatovun təkcə “Alman dilində tərcümə praktikumu” (7) və V.Hacıyev və A.Hüsüynova ilə birlikdə hazırladıqları “Alman dilində elmi – texniki tərcümə praktikumu” (3), müəlliflər kollektivinin birlikdə hazırladıqları “Alman dilindən tərcümə praktikumu” adlı vəsaitlər öz praktik əhəmiyyəti və tələblərdə alman dilindən və alman dilinə tərcümə vərdişlərinin yaradılmasında əvəzsiz mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

Qısa müddət ərzində hazırlanıb çap edilərək istifadə edilənlərin ixtiyarına verilən bütün bu vəsaitlər və metodik işlər Azərbaycanda german dillərin öyrənilməsində və germanşünaslığın daha da inkişaf etməsində xüsusi rol oynamış, bu dillərin öyrənilməsinə marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bütövlükdə isə bu istiqamətdə aparılan hər bir iş respublikamızda german dillərinin daha geniş yayılmasına imkan verir.

Respublikada germanistikanın bu və ya digər sahələrinə həsr olunmuş əksər elmi – tədqiqat işləri, o cümlədən, dərslik, dərs vəsaiti, metodik işləmələr, monoqrafiyalar və s. elmi – pedaqoji fəaliyyətlə sıx əlaqəli olmuş və onların nəticələri ali məktəblərdə praktik fəaliyyətdə tətbiq olunur və beləliklə də onların nəzəri əhəmiyyəti ilə yanaşı praktik əhəmiyyəti də qat – qat artmış olur

Istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik – melodik xüsusiyyətləri. Bakı: ADDİ, 1996, 252s.
2. Aslanova U. Müasir alman və azərbaycan dillərində leksik – frazeoloji inkarlıq vasitələri. Bakı: BDU, 1998, 124s.
3. Hacıyev V., Hüseynova A. Alman dilində elmi – texniki tərcümə praktikumu. Bakı: Azəməşr, 2006, 363s.
4. Həsənova N., İsmayılova T. I kurs üçün yoxlama yazı mətnləri. Bakı: 2005, 197s.
5. Xanbutayeva L. İngilis dilində qrammatik omonimlik və onlara aid çalışmalar toplusu. Bakı: ADU nəşr, 2007, 122s.
6. Xəlilov Y. Dilin morfoloji qurumunda anomal strukturların mövcud olma səbəbləri. Bakı: APXDİ nəşr, 1992, 107s.
7. Qubatov Ə. Alman dilindən tərcümə praktikumu. Bakı: Nurlan, 1999, 182s.
8. Quliyev Z., Aslanov F. Alman dili səs sistemində dair çalışmalar. Bakı: ADDİ, 1991, 62s.
9. Məmmədova Ə., Zeynalov F. İngilis dilində orf fonik çalışmalar. Bakı: Prinservice, 1996, 137s.
10. Məhərrəmov L., Abdullayeva F. Damla – damla göl olar (İngilis dili öyrənmələr üçün vəsait). Bakı: Təhsil, 2002, 275s.
11. Rəhimov İ., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası: izahlar, çalışmalar, cavablar. Bakı: Azəməşr, 2001, 284s.
12. Veyssəlova D. Çağdaş alman dilində köməkçi nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 1990, 70s.

Açar sözlər: tədris proqramı, dərslik, tipoloji müqayisə, morfoloji struktur

Key words: teaching programmers, manuals, typological differences, morphological structure

Ключевые слова: учебные программы, пособия, типологические отличия, морфологические структуры

Резюме

Об учебных программах, пособиях и учебниках по немецкому языку

Статья посвящена анализу различного рода учебных пособий, подготовленных с целью использования в процессе обучения германским языкам в стране. В центре внимания статьи самые значительные публикации определяющие основные тенденции с целью демонстрации того вклада которую внесла данная хронология в развитие германистики

Summary

On the teaching programmers, manuals and text books in German languages

The paper is dealing with the analysis of different teaching materials designed to use for teaching German languages in the country. The most prominent publications which define main trends have been bought to focus in order to show how such chronology to development of Germanic studies.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИМЕНИ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО В РЕЧИ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Задача развития мышления и познавательных способностей студентов национальной аудитории решается более успешно, если студенты работают самостоятельно: осознают задачу, сами вычлняют условия её решения, учатся замечать, обнаружить в предложенном языковом материале (словах, предложениях, текстах) некоторые закономерности, формулировать выводы. Способность видеть и самостоятельно решать задачи надо развивать на основе анализа языковых фактов.

С изучением имени числительного студенты встречаются впервые в школе. Несмотря на то, что студенты активно используют числительные в речи, часто встречается ненормативное употребление их в косвенных падежах, в сочетаниях с существительными и т.п.

Ошибки эти объясняются не только неумением склонять числительные или незнанием литературных норм, но и трудностью артикулирования числительных. Для успеха всей работы по изучению имени числительного, студентам рекомендуется не просто выполнить задания но и осмыслить грамматические признаки этой части речи. Цель самостоятельных заданий; сформировать у студентов национальной аудитории навыки правильного произношения и употребления имен числительных в косвенных падежах.

Задание 1. Прочитайте текст. Составьте план рассказа о происхождении имени числительного.

В глубокой древности люди считали по пальцам рук. Было время, когда счет достигал только четырех – по числу протянутых четырех пальцев рук. Потом возник счет пятерками. С развитием хозяйственной и культурной жизни счет совершенствовался. Возник наконец и современный счет – десятками.

Наши русские числительные первоначально были существительными или прилагательными. Так, например, слово *пять* означало примерно то же, что и пятерка или *пятерня*, т.е. имело значение предмета. Впоследствии это значение у большинства счетных слов перестало осознаваться, и они утратили признаки числа и рода. Так возникла новая часть речи. (по Б. Добромыслову).

Докажите письменно, что слово *пять* - числительное, а слово *пятерка*- существительное.

I. План может быть таким: 1. Как считали люди в древности? 2. Как возникла новая часть речи – имя числительное?

II. Слово *пять* может обозначать количество предметов или число, отвечает на вопрос сколько? следовательно, является числительным; слово *пятерка* обозначает предмет (с числовым значением), отвечает на вопрос что, изменяется по числам и падежам, следовательно, это имя существительное.

Задание 2. Составьте со словами *километр*, *центнер* по два словосочетания: сначала подберите к ним числительные, обозначающие количество, а затем - числительные, обозначающие порядок предметов при счете. Обозначьте главные слова в словосочетаниях.

Задание 3. Прочитайте текст, а потом запишите его. Укажите над числительными: количественное или порядковое, простое или составное, его разряд.

О бережливости много сказано. А такие истины, как “Хлеб- народное богатство” или “Копейка рубль бережет”, так часто звучат, что иной раз перестают убеждать. Другое дело – личный пример. Ученики сто пятьдесят третьей школы провели рейд по своей столовой.

Подсчитали: около сорока восьми килограммов хлеба было выброшено за неделю. А сколько же выбрасывают все тридцать четыре школы района за неделю?, за месяц?, за год?, за десять лет? Призадумались ребята: надо принимать меры!

Задание 4. Прочитайте текст, выпишите из него числительные, подчеркивая мягкий знак на конце и в середине числительных.

Самое употребительное слово в русском языке – предлог *в* встречается сорок две тысячи восемьсот пятьдесят четыре раза (на один миллион словоупотреблений), союз *и* – тридцать шесть тысяч двести шестьдесят шесть раз, частица *не* – девятнадцать тысяч двести двадцать восемь раз, предлог *на* – семнадцать тысяч двести шестьдесят два раза, местоимение *я* – тридцать тысяч восемьсот тридцать девять раз. . .

Задание 5. Помогите исправить ошибки в употреблении числительных. Отредактированный вариант запишите.

I.1) В Москве более восьмисот уличных часов. 2) Около триста миллионов лет назад наша Земля была совсем не такой, как теперь. Некоторые деревья достигали почти сорок метров. 3) В древнегреческом языке словом “стадион” чаще всего называли меру длины, равную шестиста греческим футам, иначе – сто двадцати пяти шагам, или расстоянию, которое проходит человек за две минуты.

I. 1) более восьмисот; 2) около трехсот миллионов лет; 3) равную шестистам греческим футам, иначе – ста двадцати пяти шагами.

II. 2) около восьмисот граммов воды; 2) высоты шести – семи метров, а бамбук – сорока метров; 3) до трехсот пятидесяти – четырехсот лет и достигают тридцати – сорока пяти метров высоты; 4) до двухсот семидесяти раз; до трех тысяч шестисот раз.

Задание 6. Прочитайте текст, четко проговаривая числительные. Не забывайте об изменении числительных в косвенных падежах!

Выпишите словосочетания “колич. числ. + сущ.”.

⁸⁰ BDU. Rus dili kafedrası

Перед революцией в России было около 140 тысяч хлебопекарен. В 1908 году этими пекарнями было выработано около 481600 килограммов хлеба. В 1917 году выпекалось в сутки более 557 тонн, а через 15 лет, в 1932 году, - около 15 696 тонн хлеба.

Сейчас выпекается ежедневно более 30 миллионов тонн хлебобулочных изделий свыше 500 наименований. Среднее суточное потребление хлеба в разных странах колеблется от 150 до 500 граммов (в нашей стране оно составляет около 350 граммов). Для людей, занимающихся физическим трудом и спортом, эта норма на 10-15% выше, а для людей умственного труда соответственно ниже. Помните об этом, не покупайте “лишний” хлеб! (По В. Патту). При проверке выполнения задания можно остановиться на способах выражения приблизительного количества в русском языке, а именно: оно выражается с помощью слов *более, менее, свыше, около, почти*, выражений с предлогами *от...до*, а также сочетаний числительных типа *два – три*.

Задание 7. Запишите пословицы, выбирая нужную форму имен числительных. Выучите 2-3 пословицы наизусть.
1) В 3 соснах заблудился. 2) Из 40 бобров одну шубу шьют. 3) Человека узнаешь, как из 7 печек с ним щей похлебаешь. 4) Старый друг лучше новых 2.

Задание 8. Запишите, вставляя числительные *полтора* или *полтора́ста* в нужной форме.

- 1) ... километра (километров) осталось пройти.
- 2) Туристам осталось пройти около... километров.
- 3) К... километрам шоссе прибавилось еще пятьсот метров.
- 4) Новое шоссе... километрами длиннее прежнего.
- 5) В... километрах от шоссе находится наше село.

Задание 9. Запишите каждое предложение, употребив одно из данных в скобках словосочетаний в нужном падеже.
1) План выполнен (полтора месяца, три недели, четыре дня) раньше срока. 2) Поселок расположен в (полтора́ста километров, сорок четыре километра) от райцентра. 3) Время выполнения домашней работы равняется (полтора часа, два часа, девяносто минут). 4) Сроки выполнения ремонта сократились до (полторы недели, три декады, 50 дней).

1) полутора месяцами, тремя неделями, четырьмя днями; 2) в полутора́ста километрах, в сорока четырех километрах; 3) полутора часам, двум часам, девяносто минутам; 4) до полутора недель, до трех декад, до пятидесяти дней.

Задание 10. Запишите, употребляя, где возможно, собирательные числительные.

2 (мужчина), 3 (колхозница), 5 (котенок), 4 (щипцы), 6 (ребят), 2 (очки), 7 (школьник), 3 (брюки), 4 (волчонок)

Двое мужчин, пятеро котят, четверо щипцов, шестеро ребят, двое очков, семеро школьников, трое брюк, четверо волчат.

Задание 11. Вставьте вместо точек числительные *оба, обе* в нужном падеже. Запишите, расставляя недостающие знаки препинания.

1) На ... стенах висели стенды. 2) Хорошие отношения установились между... странами (*между ... государствами*). 3) ... детей, брата и сестру, приняли в секцию. 4) Держись крепче мальш, ... руками – сказала мама. 5) С ... сторон нависали густые кровы деревьев. 6) У ... ребят отличные оценки.

1) На обеих стенах; 2) между обеих странами (*между обоими государствами*); 3) обоих детей; 4) “Держись крепче, мальш, обеими руками”, - сказала мама; 5) с обеих сторон; 6) у обоих ребят.

Задание 12. Кратко ответьте на вопросы, сначала указывая только год, а затем точную дату и год. Запишите ответы в двух вариантах.

1) Когда был запущен первый искусственный спутник Земли? 2) Когда первый человек полетел в космос? 3) Когда отмечают день учителя? 4) Когда отмечают День независимости? 5) Когда ты закончишь среднюю школу?

1) В тысяча девятьсот пятьдесят седьмом году; четвертого октября тысяча девятьсот пятьдесят седьмого года. 2) В тысяча девятьсот шестьдесят первом году; двенадцатого апреля тысяча девятьсот шестьдесят первого года и т.д.

Задание 13. Образуйте сложные существительные (I) и сложные прилагательные (II).

I. 8 (*классе*); 3 (*угол*); 1000 (*год*); 4 (*угол*); 10 (*класс*).

II. 18 (*год*); 7 (*струна*); 5 (*день*); 9 (*этаж*); 700 (*километр*).

I. Восьмиклассник, треугольник, тысячелетие, четырехугольник, десятиклассник. II. Восемнадцатилетний, семиструнный, пятидневный, девятиэтажный, семисоткилометровый.

Систему заданий по изучению имени числительного можно предлагать студентам не только при изучении темы “Имя числительное”, но также и при изучении последующего материала, поскольку процесс формирования навыка изменения числительных по падежам длительный, он требует постоянных тренировок.

Самостоятельная работа повышает познавательную активность студентов национальной аудитории технического вуза, помогает творчески усваивать языковые закономерности.

Литература:

1. В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М., 1976 г.
2. Н.З. Бакеева, З.П. Даунене. Методика преподавания русского языка в национальной школе. Л., Просвещение, 1980г.
3. Г. Городилова, А.Г. Хмара. Практический курс русского языка. Л., 1987г.

Xülasə

Milli auditoriyada sərbəst iş prosesində saylardan istifadə edərəkən nitq vərdişinin təşkil edilməsində böyük rolunu olub. Sərbəst iş texniki ali məktəblərin milli qruplarında tələbələrin öyrənmə fəallığını yüksəldir və onlara dilin qanunauyğunluqlarını mənimsəməyə yaradıcılıqna kömək edir.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Расулова Гюльнар Мамедхан к.
ОБУЧЕНИЕ ПАДЕЖНОЙ СИСТЕМЕ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТОВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

Вопрос о критериях отбора грамматического материала в работах методистов решается в общем плане, в связи с вопросом о месте грамматики в обучении. Практическая же организация обучения русскому языку свидетельствует о том, что важнейшим критерием отбора грамматического материала является критерий учета родного языка-данные контрастивного анализа.

Из ряда критериев, приводящихся в исследованиях по этому вопросу: употребительность, лексическая компетенция, частотность, продуктивность, системность-методисты выделяют два как наиболее значительные: продуктивность, частотность. Важность изучения продуктивных грамматических явлений для обучения чужому языку определяется тем, что они охватывают широкий круг языковых единиц. Например: типы склонения существительных завод, школа охватывают большое количество слов, имеют широкую лексическую компетенцию. Их усвоение дает правильно образовать форму от многих имен существительных.

Критерий продуктивности, дополняется критерием частотности. Явления непродуктивные, которые обладают все же высокой частотностью, относят к обязательному материалу даже на начальном этапе обучения. Это касается целого ряда непродуктивного типа(например, хотеть), различных исключений и непродуктивных типов в склонении имен существительных (например, склонение существительных мать, дочь) . Интерес представляет определение важности того или иного критерия по отношению к различным грамматическим явлениям в связи с их специфическими особенностями. Так , например: по отношению к склонению имен существительных на первое место выступают критерий учета родного языка и частотность имен существительных в русском языке (она может отличаться от частотности соответствующего существительного в азербайджанском) .

С принципом учета родного языка учащихся тесно связывается принцип степени трудности данного явления, которым является достаточно важным при отборе, а главное- при распределении грамматического материала по этапам обучения.

В связи с этим обратимся к данным контрастивного анализа.

При определении частей речи в обоих языках следует исходить из всей совокупности лексико-семантических, морфологических и синтаксических признаков слова. В азербайджанском языке это тем более необходимо, что такие части речи , как существительные, наречия, прилагательные, часто нельзя разграничить вследствие того, что они подчас не имеют морфологического оформления. Определить их принадлежность к одной из названных частей речи можно лишь в составе словосочетания или предложения.

В обоих языках в составе частей речи выделяются имена. В русском языке имена существительные, прилагательные, числительные и местоимения, вступая в связь с глаголами или другими именами, изменяются по падежам. В азербайджанском языке склоняются лишь имена существительные в единственном и во множественном числе.

Прилагательные и числительные склоняются лишь в тех случаях, когда не вступают в связь с существительными, а сами употребляются в значении существительного.

К существительным относятся слова, имеющие значение предметности. В русском языке они принадлежат к одному из трех грамматических родов - мужскому , женскому и среднему (в азербайджанском языке род отсутствует).В обоих языках они образуют систему падежных форм единственного и множественного числа и выполняют различные синтаксические функции.

В русском языке, как флективном, существительное морфологически оформлено , т.е. имеет первоначально флексии , а в азербайджанском языке существительное такого оформления не имеет , т.е. в изначальной форме не имеет аффиксов. Здесь между существительными и другими частями речи по форме нет четких граней. Одно и то же слово может выполнять функции существительного в одном контексте и функции прилагательного в другом. В русском языке существительные противопоставляются имени прилагательному, являющемуся зависимой от существительного категорией. Оно резко противопоставляется и глаголу, т.к. не спрягается, а в азербайджанском языке существительное, выступая в предложении в роли сказуемого , спрягается и принимает аффиксы сказуемости.

В категории одушевленности и неодушевленности в русском и азербайджанском языках наблюдаются расхождения. В русском языке к числу одушевленных имен относятся существительные, обозначающие не только лиц, но и животных, птиц , насекомых , зверей ,словом всех живых существ . В азербайджанском языке к числу одушевленных имен относятся лишь существительные , обозначающие лицо .Остальные имена существительные , являющиеся названиями других живых существ - птиц , зверей , насекомых и пр., относятся к числу неодушевленных . Они отвечают на вопрос пә? (что?) .В русском языке различие одушевленных и неодушевленных существительных грамматически выражается в том, что у многих существительных одушевленных форма винительного падежа совпадает с формой родительного, а у существительных неодушевленных форма винительного падежа совпадает с формой именительного падежа.

В азербайджанском языке различие между существительными одушевленными и неодушевленными грамматически не выражается и на падежных формах не сказывается.

В русском языке категория числа существительных тесно связана с категорией рода и падежа. В азербайджанском языке категория числа - это самостоятельная категория, не связанная с системой падежа. В русском языке при образовании множественного числа не всегда наблюдается соответствие между падежными формами единственного и множественного числа. А в азербайджанском языке имеется строгий параллелизм в падежных формах обоих чисел. В русском языке категория числа является лексико-грамматической категорией, а в азербайджанском языке она сугубо грамматическая.

Грамматически падежные значения обнаруживаются в русском языке с помощью флексий (это синтетический способ) и с помощью предлогов (аналитический способ), а в азербайджанском языке с помощью аффиксов и послелогов (также аналитический и синтетический способ).

В обоих языках имеются шесть падежей.

Именительный падеж в обоих языках - это исходная, независимая форма имени существительного. Имя в форме именительного выступает как подлежащее, как именная часть составного сказуемого, как приложение и обращение. Существительное - сказуемое и существительное - приложение употребляются с подлежащим в форме именительного падежа. А.А.Шахматов видит в этом процесс ассимиляции, процесс подчинения господствующему слову, т.е. подлежащему.

В азербайджанском языке имя существительное в форме именительного падежа также выступает в качестве сказуемого, но при этом здесь не происходит того явления ассимиляции, которое ставит падежную форму сказуемого в зависимость от падежной формы подлежащего. Здесь существительное принимает аффиксы сказуемости - *dir*, *-dir*, *-dur*, *-dür* или изменяется по лицам и этим как бы приобретает самостоятельность, независимость.

Поскольку основная функция именительного падежа - это обозначение субъекта в обоих языках, то он противопоставляется остальным падежам, которые выражают различные объектные или обстоятельственные значения.

В отличие от русского языка, в азербайджанском языке существительные, являющиеся названием местностей, имеющие пространственное значение, отвечают на вопрос *hara?* Если в русском языке в предложении Баку красив - существительное Баку отвечает на вопрос что?. то в азербайджанском языке это же существительное в предложении - *Bakı gözəldir* отвечает на вопрос *hara?* В русском языке существительное с пространственным значением никогда в именительном падеже не отвечает на наречный вопрос.

В азербайджанском языке, кроме основного именительного падежа, существует еще другая форма именительного падежа, которую условно можно назвать неосновным, или неопределенным именительным падежом. В отличие от основного именительного падежа, употребляющегося в значении субъекта, неопределенный именительный падеж обозначает объект и, употребляясь с послелогом *ilə* (- *la*, - *lə*), *-üçün*, *tək*, *təki*, *kimi*. обозначает орудие действия, совместность, средство действия.

С послелогом *ilə* (- *la*, - *lə*) неосновной именительный падеж соответствует в русском языке творительному падежу с предлогом *с*: *kitabla* - с книгой; дательному падежу (если пространственное значение) - *küçə ilə* (по улице); родительному падежу - *bacım üçün* (для сестры). Здесь существительные могут иметь аффикс притяжательности для всех трех лиц единственного и множественного числа.

Именительный падеж в азербайджанском языке может иметь количественное значение.

Существительное в форме именительного падежа в этом случае употребляется с количественным числительным и соответствует русскому родительному падежу со значением количества.

Родительный падеж в русском языке очень сложен по структуре и многообразен по значениям. Родительный приименный в основных своих значениях совпадает с *üyüklük hal*. А родительный приглагольный может иметь значение исходного действия и действия, достигаемого при глаголах со значением желания, ожидания, опасения, удаления. В этих значениях русский родительный падеж не совпадает с *üyüklük hal*. азербайджанском языке. Глаголы с указанными значениями в азербайджанском языке управляют иными падежами.

В современном русском языке в особую группу выделяется родительный со значением качественного или количественного признака. Это фразеологические сочетания, в которых все компоненты находятся в тесной связи друг с другом. Это сочетания типа: человек доброго сердца, юноша лет восемнадцати и др. Такого рода словосочетания в азербайджанском языке соответствуют лексические единицы типа: *rəhimli adam*, *on səkkiz yaşlarında olan gənc*.

Дательный падеж с предлогами *к*, *по*, *навстречу* В азербайджанском языке дательный падеж в этом значении находит соответствие в *üynlük hal* с послелогом *doğru*, *tərəf*, *yanına* или в соответствующих лексических единицах. Помимо косвенного объекта, дательный падеж употребляется в определительном значении с предлогом подобно. Соответствует в азербайджанском языке *geyi* - *müəuən* *üyüklük hal* с послелогом *kimi*, *təki*. Может передаваться и в *üynlük hal* с послелогом *bənzər*. В уступительном значении дательный падеж употребляется с предлогом вопреки, вопреки всему. Соответствует в азербайджанском языке *üyüklük hal* с послелогом *əksinə olarag*. В пространственном значении дательный падеж сочетается с предлогами *по*, *к*, *по направлению к*, *вдоль по*. В азербайджанском языке

дательный падеж сочетается с предлогом по, может находить соответствие в именительном падеже с послелогами ilə (- la, - lə), boyu ; с предлогом к- в yönlük hal с послелогами tərəf, doğru; с предлогом вдоль по yönlük hal с послелогом boyu ; с предлогом по направлению к- также yönlük hal с послелогами tərəf, doğru. С дательным падежом во временном значении сочетается всего два предлога к, по. Дательному падежу во временном значении с предлогом х соответствует yönlük hal с послелогом uaxın. С предлогом по существительное в дательном падеже со значением времени в каждом отдельном случае может находить соответствие в разных лексических единицах.

Винительный падеж в основном значении прямого объекта находит соответствие в азербайджанском языке в təsirlik hal. Что же касается винительного падежа с предлогами, то с предлогами на (направленность действия в сторону предмета , на предмет) . за (лицо , предмет, явление , которых касается действие), о (об - обо) (на тесное , близкое соприкосновение одного предмета с другим), в (во) (на направление одного предмета во внутрь другого) винительный падеж во всех этих значениях находит соответствие в азербайджанском языке в yönlük hal.

Существительное с предлогами сквозь, через в винительном падеже в значении косвенного объекта выражается в азербайджанском языке лексическими единицами.

Винительному падежу во временном значении с предлогами через, спустя, за. на. в, под соответствуют в азербайджанском языке различные падежи, такие как çıxışlıq hal с послелогом, именительный падеж с послелогом, yönlük hal! с послелогом, неопределенный именительный падеж с послелогами .

Винительному падежу в пространственном значении с предлогами в, на, за, под соответствуют в азербайджанском языке различные падежи, такие как uiyəlik hal, yönlük hal, неопределенный именительный падеж с послелогами.

Творительному беспредложному в значениях : а) косвенного объекта б) пространственное, в) способа, образа действия, г) сравнительное - соответствуют в

азербайджанском языке :а) adlıq və çıxışlıq hal ,б) неосновной именительный падеж с послелогами, в), г) неопределенный именительный падеж с послелогами.

Творительному падежу в пространственном значении с предлогами под, над, за, перед, между соответствуют в азербайджанском языке или uiyəlik hal или неопределенный именительный падеж с послелогами.

Творительный падеж во временном значении употребляется с предлогами за, перед, с, между, под, следом за, вслед за. Этим значениям творительного падежа соответствуют в азербайджанском языке лексические единицы, çıxışlıq hal с послелогом, uiyəlik hal с послелогом. С творительным падежом в значении орудия и средства действия употребляются предлоги с, за. Эти значения находят в азербайджанском языке соответствия в именительном падеже с послелогом.

Предложный падеж с предлогом на находит соответствие в uiyəlik hal с послелогом или в yerlik hal. Предложному падежу с предлогом в в азербайджанском языке соответствуют yerlik hal, uiyəlik hal с послелогом. С предлогом при предложный падеж выражается uiyəlik hal с послелогами. Предложный падеж во временном значении употребляется с предлогами на, при, в. В азербайджанском языке это значение предложного падежа заключается в лексических единицах, в форме неосновного именительного падежа с послелогами и в yerlik hal. Предложный падеж с предлогами о, об, обо соответствует в азербайджанском языке çıxışlıq hal. В этом значении предложному падежу могут соответствовать и uiyəlik hal и именительный падеж с послелогами.

Литература

1. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. М.,1977.
2. Иевлева З.Н. Методика преподавания грамматики в практическом курсе русского языка для иностранцев. М.,1981.
3. А. Р. Махмудов, А.Д. Гулиев, Р.И. Кербалаева. Сравнительная типология русского и азербайджанского языков. Б., Изд/ «Маариф», 1982 г.

Açar sözlər: metodlar, hal, dil fərqi, müqaisə, söz övü

Ключевые слова: методы, склонение, языковые различия, предлоги

XÜLASƏ

Rus dilinin praktik tədrisinin təşkili göstərir ki, qrammatik materialın seçilməsi üzrə mühüm meyar doğma dilin nəzərə alınması meyanıdır. Məqalədə rus və Azərbaycan dillərinin hal sisteminin müqayisəli təhlili şərh olunur. Bununla belə onlar arasında ciddi fərqlərin olduğu da göstərilir.

Rəyçi: dos. T.Əliyev

Təlimin keyfiyyəti onun məqsəd və məzmununun, forma və metodlarının düzgün planlaşdırılması və təşkilindən çox asılıdır. Təhsilin məzmunu onun məqsədi ilə birlikdə təlim prosesinin bütün komponentlərinin düzgün seçilib tətbiq olunmasının başlıca şərtini təşkil edir. Çünki məqsəd və məzmun dəyişdikdə təlimin vasitə, metod, formaları və texnologiyalarında da dəyişikliyə səbəb olur. Təsadüfi deyildir ki, "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda (2013) təhsilin məzmununun və texnologiyalarının yeniləşdirilməsi təhsil sistemini modernləşdirmək baxımından müəyyən edilən strateji istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilmişdir [1].

Beynəlxalq təcrübədə təhsilin məzmunu ilə bağlı başlıca meyllərdən biri təhsil kurikulumlarının hazırlanması və tətbiqi ilə bağlıdır. Kurikulumlar ölkənin iqtisadi inkişaf məqsədlərinə xidmət edən nəzəri və daha çox praktik bilik, bacarıq və səriştələri əks etdirməyə yönəlir. Strategiyada göstəriləyi kimi, son onilliklər ərzində elmi-texnoloji tərəqqi, innovasiyalar və modernləşmə nəticəsində praktiki bilik və vərdislərlə zənginləşməyən, sırf nəzəri xarakter daşıyan təhsil öz fundamental xarakterini itirməkdədir. Bu baxımdan təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların, səriştələrin formalaşdırılması böyük aktualıq kəsb edir [4, s. 115].

Təlim məqsədlərinin reallaşması və dərslərin səmərəli təşkilində təlim fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması mühüm rol oynayır. Bu yolla gələcək fəaliyyətin təşkilatı əsası qoyulur; məqsədə çatmağın və ümumi təlim nəticələrinə (bilik, bacarıq və səriştələrə) nail olmağın yolları, vasitə, metod və formaları, texnologiyaları müəyyənləşdirilir.

Təlim fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün ona yaxşı hazırlaşmaq vacib şərtidir. Hər bir işin, fəaliyyətin planlaşdırılması və icrası insandan lazımı hazırlıq tələb edir. Müəllimin təlim prosesinə hazırlaşması üç mərhələdən ibarətdir: ümumi, metodiki və cari hazırlıq [5, s. 158].

Ümumi hazırlıq dedikdə, müəllimin il boyu müntəzəm olaraq öz elmi-pedaqoji hazırlığını yüksəltməsi başa düşülür. Böyük Ukrayna pedaqoqu, akademik V.A.Suxomlinskiyin sözləri ilə desək, müəllim uşaqlara elmin qığılcımlarını göstərmək üçün dəryaca işığı (elmi bilikləri) özünə çəkməlidir, daim bilik şəfəqi saçmalı, gənc ağilları işıqlandırmalıdır. Müəllim peşəsinin mənəvi və fəlsəfi əsası bundadır. Müntəzəm olaraq öz elmi-pedaqoji hazırlığını yüksəltməyən müəllim daim inkişaf edən həyatla ayaqlaşma bilməz, nüfuzdan düşər.

Metodiki hazırlıq dedikdə, müəllimin öz pedaqoji-metodiki biliklərini, ustalığını artırmaq, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsini öyrənmək üzərində çalışması nəzərdə tutulur. Müəllim fənnin metodikasını mükəmməl bilməli, metodikanı fənnin texnologiyası səviyyəsində qurmağa çalışmalıdır. Çünki metodika metodların məcmusunu əks etdirirsə, texnologiya onların sistemini, digər təlim ünsürləri ilə - məqsəd, məzmun, forma, vasitə və resurslarla əlaqəsini əks etdirir və nəzərdə tutulan məqsədin əldə edilməsinə təminat verir. Oudur ki, müəllim müasir texnologiyaları yaxşı öyrənməli, hər bir tədris materialında (kurikulum məzmun xəttində) təlim əməliyyatları sistemini (metod, vasitə və formalarının ardıcılığını) müəyyənləşdirməli və onu yaradıcı tətbiq etmək bacarığına yiyələnəməlidir.

Ümumi və metodiki hazırlıq prosesində müəllim öz fənni üzrə illik planlaşdırmanı həyata keçirməlidir.

Cari hazırlıq növbəti dərse hazırlıqla bağlıdır. Gündəlik dərse hazırlıq daha ciddi yanaşma tələb edir. Çünki bir çox məsələləri 45 dəqiqə ərzində həyata keçirmək lazım gəlir. Dərse hazırlaşan müəllim keçəcəyi dərslərin quruluşunu, mərhələlərini, hər mərhələdə görülməli metodiki, təşkilati işləri xırdalığlarına qədər ölçüb-biçməlidir. Müəllim dərstdə əsaslanacağı təlim prinsiplərini, metod və iş formalarını dəqiqləşdirməlidir. Kurikulum modelində təlim prosesini düzgün təşkil etmək üçün əsas mənbə fənn kurikulumları olmalıdır. Müəllim, ilk növbədə, dərslərin hansı standartda aid olduğunu müəyyənləşdirməli, bundan sonra həmin standartda əsasən qalan ünsürləri – mövzunu, inteqrasiya imkanlarını, təlimin məqsədi, forma və metodlarını, məqsədə görə təlim tapşırıqlarını, qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən etməlidir.

Gündəlik dərse hazırlıq müəyyən ardıcılıqla keçir:

- Öyrəniləcək mövzunun dərslər sistemində yerini müəyyənləşdirmək; kurikulum modelində dərslərin əsaslandığı məzmun standartı və alt standartların məzmunu və tələbləri ilə (təlim nəticələri ilə) tanış olmaq, dərslərin mövzusunun dəqiqləşdirmək;

- Mövzunun proqram və dərslərdə qoyuluşu ilə tanış olmaq, əlavə mənbələrdən istifadə etmək;

- Dərslərin optimal məzmununu, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanı müəyyən etmək;

- Dərstdə istifadə ediləcək strategiyanı (vasitə, metod, forma və texnologiyaları) müəyyənləşdirmək;

- Şagirdlərin müstəqil işi, qruplar və cütlərlə aparılacaq işlər üçün materiallar, tapşırıqlar, iş vərəqləri hazırlamaq;

- Dərslərin təchizatı, istifadə ediləcək vacib resursları seçib hazırlamaq;

- Gündəlik dərslər planlaşdırmaq.

İndi də təlimin planlaşdırılması prosesini nəzərdən keçirək. Təlim fəaliyyətinin planlaşdırılmasının iki növü müəyyənləşdirilmişdir [5, s. 160]:

- perspektiv – (illik planlaşdırma);

- gündəlik – (gündəlik dərslər planlaşdırılması).

Kurikulum üzrə perspektiv planlaşdırma aşağıdakı qaydada aparılır:

⁸¹ BDU, Pedaqogika kafedrasının professoru

⁸² BDU, Pedaqogika kafedrasının dosenti. m.ismixanov@mail.ru, naza-52@mail.ru

- 1) İl ərzində həyata keçiriləcək məzmun standartları seçilir (fənn kurikulumu əsasında).
 - 2) Məzmun standartlarına əsasən dərslərdəki tədris vahidi (mövzuların tematik qrupu) və mövzular dəqiqləşdirilir.
 - 3) Hər bir mövzu üzrə reallaşdırılacaq məzmun standartları (alt standartlar) qruplaşdırılır.
 - 4) Tədris vahidlərinin və mövzuların ardıcılığı müəyyənəşdirilir.
 - 5) İnteqrasiya imkanları müəyyənəşdirilir.
 - 6) Resurslar seçilir.
 - 7) Məqsədyönlü vaxt bölgüsü aparılır.
 - 8) Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün meyarlar müəyyənəşdirilir və müvafiq vasitələr hazırlanır.
- Perspektiv planlaşdırma aşağıdakı cədvəl şəklində tərtib edilə bilər.

Perspektiv planlaşdırma cədvəli

No	Standartlar	Tədris vahidi	Mövzu	İnteqrasiya	Resurs	Qiymətləndirmə	Saat	Tarix
1								
2								
3								
4								
5								
6								
.								
.								

Planlaşdırma ilə əlaqədar müəyyən tövsiyələri nəzərə almaq lazımdır:

- Standart və standartlar qrupuna müvafiq olaraq təlim məqsədlərini müəyyənəşdirməkdə müəllim yaradıcı fəaliyyət göstərir.
- İnteqrasiya üçün əlavə imkanlar müəyyən edilə bilər.
- Əlavə resurslar seçilə bilər.
- Mövzular üzrə vaxt bölgüsündə dəyişikliklər edilə bilər.

Gündəlik dərslin planlaşdırılması

Dərslin əvvəlcədən ciddi planlaşdırılması çox vacibdir. Çünki dərslərdə çox müxtəlif məsələlərə – həm dərslin məzmununa, həm istifadə olunan forma, metod və texnologiyalara, həm də şagirdlərin təlim fəaliyyətinin təşkilinə, vaxt aminlinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Əvvəlcədən planlaşdırmada bunlar nəzərə alınmasa, dərslər yüksək səviyyədə keçmək olmaz. Ona görə gündəlik planlaşdırmaya ciddi diqqət yetirilməlidir. Gündəlik dərslər planı hazırlanarkən aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması zəruri hesab olunur:

- dərslin təlim məqsədinin müvafiq standartın tələblərini ödəməsi;
- seçilmiş təlim forma, metod və texnologiyaların, tapşırıqların dərslin məqsədinin reallaşmasına xidmət etməsi;
- tədqiqat sualının dərslin təlim məqsədinə uyğunluğu;
- motivasiya zamanı şagirdlərin maraqlarının nəzərə alınması;
- seçilmiş qiymətləndirmə meyarlarının dərslin təlim məqsədlərinə uyğunluğu;
- dərslərdə vaxt bölgüsünün hər mərhələdə görülməli işin həcminə uyğunluğu;
- nəzərdə tutulmuş inteqrasiyanın ayrılmiş vaxta uyğunluğu və s.

Fənn kurikulumlarına əsaslanan planlaşdırmada yerli şərait, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi və potensial imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Ümumiyyətlə, müəllim həm dərslə, həm də onun planlaşdırılmasına yaradıcı yanaşmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dərslər kompleksinə daxil edilən «Müəllim üçün vəsait»də verilən illik və gündəlik planlaşdırma nümunələri yalnız tövsiyə, istiqamətverici səciyyə daşıyır. Müəllim onlardan kor-koranə istifadə etməməli, öz sinfinin şəraitinə, şagirdlərin səviyyəsinə uyğun plan tərtibinə yaradıcı yanaşmalı, öz dərslər modelini qurmağa çalışmalıdır.

Müəllimin gündəlik dərslər planlaşdırmasının təxmini ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

- Mövzu
- Standart
- Məqsəd (və ya məqsədlər), reallaşdırılacaq standart kodları göstərməklə
- İnteqrasiya
- İş forması
- İş metodları
- Resurslar

Müasir interaktiv dərslər mərhələləri

Pedaqoji ədəbiyyatda fəal (interaktiv) dərslər optimal quruluşu müəyyən edilmişdir (L.Qasımova, M.İsmixanov, Z.Veysova və b.).

- I. Motivasiya, problemin qoyuluşu
- II. Tədqiqatın aparılması
- III. İnformasiya mübadiləsi

- IV. İnformasiyanın müzakirəsi
 V. Ümumiləşdirmə və nəticə
 VI. Yaradıcı tətbiqetmə
 VII. Qiymətləndirmə və ya refleksiya [6, s. 371].

Dərsin göstərilən hər bir mərhələsinin məzmunu, forma və metodlarını, nəticəsini cədvəl şəklində yığcam nəzərdən keçirək.

Dərsin mərhələləri	İş materialı	İş formaları	Nəticə
1. Motivasiya, problemin qoyuluşu	Sual və tapşırıqlar, mətn və ya şəkil üzrə iş, müzakirə, interaktiv metodlar	Kollektiv və fərdi iş	Tədqiqat sualı və fərziyyələr
2. Tədqiqatın aparılması	İş vərəqləri və tapşırıqlar üzrə tədqiqat	Qrup və cütlərlə iş	Tədqiqat işləri
3. İnformasiya mübadiləsi	Təqdimat	Qrup və kollektiv iş	İnformasiya
4. İnformasiyanın müzakirəsi	Müzakirə	Kollektiv iş	Təşkil olunmuş informasiya
5. Ümumiləşdirmə və nəticə	Müsahibə, müzakirə, məntiqi metodlar	Kollektiv iş	Əldə olunmuş bilik (Ümumiləşdirmə)
6. Yaradıcı tətbiqetmə	Yaradıcı çalışmalar	Fərdi iş	Biliyi tətbiqetmə yolları və təcrübəsi
7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya	Şifahi, yazılı (cədvəl və qrafik üzrə) yoxlama və qiymətləndirmə	Kollektiv, qrup, cüt, və fərdi iş	Refleksiya özünü təhlil və qiymətləndirmə vərdişi

Gündəlik dərsin planlaşdırılması nümunəsi fəal təlim texnologiyasına aid olub, tövsiyə xarakteri daşıyır və dərs haqqında bitkin, ümumi təsəvvür yaratmaq məqsədi güdür. Dərs digər texnologiyalarla da qurula bilər. Bu məsələ müəllimin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Hər bir dərs müəllimin bir əsəridir. Yazıçının, bəstəkarın, rəssamın əsərləri bir-birinə oxşatmadığı kimi, müəllim də dərslərə yaradıcı yanaşmalı, hər dərsi fərdi yaradıcılıq məhsuluna çevirməyə çalışmalıdır.

Nümunə üçün B. Vahabzadənin “Bayraq” şeirinə həsr olunmuş dərsi (VI sinif) İKT texnologiyası əsasında qurulan şəxsiyyət-önlü və inkişaf-önlü interaktiv dərs nümunəsi kimi nəzərdən keçirək.

Dərsin *motivasiya mərhələsində* müəllim Azərbaycan bayrağının cəbhə bölgəsində, idman yarışlarında, rəsmi tədbirlərdə, bayramlarda dalğalanmasından danışır və şagirdləri belə suallar üzərində müzakirəyə cəlb edir:

1. Xalq və dövlət üçün bayraq nədir?
2. Azərbaycanın bayrağındakı rənglərin mənası nədir?
3. “Bayraq müqəddəsdir” ifadəsini necə başa düşürsünüz?
4. Bizim bayrağa sevgimiz nədə özünü göstərməlidir?

Maraqlı və canlı müzakirədən sonra *tədqiqat mərhələsində* sinif 5 qrupa bölünərək (“Vətən”, “Bayraq”, “Zəfər”, “Azadlıq”, “Qarabağ” qrupları) hər qrupa şeirin bir bəndini ifadəli oxumaq və bənddəki fikir və ifadələri izah etmək tapşırılır.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsində hər qrup şeirin müvafiq bəndini ifadəli oxuyaraq, ordakı fikirləri şərh edir. Qalan şagirdlər də öz əlavələrini, təkliflərini irəli sürürlər.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində şagirdlərin fəallığı ilə dərsin əvvəlində qoyulan və şeirin təhlilindən irəli gələn məsələlər üzrə nəticələr çıxarılır. Yeri gəldikcə videoçarxların köməyi ilə bayraqla bağlı müxtəlif kadrlar (Bayraq meydanı, idmançıların şərəfinə bayrağın ucaldılması, bayraqla müşayiət olunan əsgər marşları, şeir və mahnılar, müxtəlif şəkillər nümayiş etdirilir). Onların fonunda müzakirələrin emosional təsiri daha da artır. Müəllim ümumiləşdirmə zamanı Respublikamızda Bayraq Gününün keçirilməsindən (9 noyabr), hər kəsin, o cümlədən şagirdlərin bayrağa sevgisinin nədə ifadə olunmasından, bayrağımızın Qarabağda dalğalanacağından danışdı.

Qiymətləndirmə mərhələsində meyarlar əsasında «Vətən» qrupu qalib elan olundu, onların gündəliklərinə Azərbaycan bayrağı şəkilləri yapışdırıldı.

Dərsin sonunda “Azərbaycan” himni səslənir, şagirdlər himni ayaqüstə xorla oxuyurlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. B., 2013
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. B., 2008
3. İbrahimov F., Hüseyinzadə R. Pedaqogika. I c., B., 2018
4. İsmixanov M., Bayramov H. Pedaqogika. B., 2022
5. İsmixanov M., Vəliyeva S. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları. B., 2016
6. Qasimova L., Mahmudova R. Pedaqogika (Dərslük). B., 2021
7. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika (Yeni kurs). B., 2002
8. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. B., 2007

Açar sözlər: təlim prosesi, planlaşdırma, perspektiv və gündəlik planlaşdırma, dərsin mərhələləri

Ключевые слова: процесс обучения, планирование, перспективное и ежедневное планирование, этапы уроки

Keywords: training process, principles and mechanisms of modern training, learning strategies

Təlim prosesinin planlaşdırılması

Xülasə

Məqalədə təlim prosesinin planlaşdırılması məsələləri öz əksini tapmışdır. Müəlliflər pedaqoji-psixoloji tədqiqatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında təlim prosesinin planlaşdırılmasının aktuallığı, növləri, tərtibi qaydaları və şərtləri, habelə dərslərin quruluşu, mərhələləri, texnologiyası və səciyyəvi cəhətlərini nəzərdən keçirmişlər.

Планирование учебного процесса

Резюме

В статье рассматриваются вопросы планирования процесса обучения. Авторы на основе анализа и обобщения педагогико-психологических исследований излагают актуальность, виды, правила и условия планирования учебного процесса, а также выявляют структуру, этапы, технологии и специфических особенностей уроков по модели курикулума общеобразовательной школы.

Planning the training process

Summary

The article describes modern approaches to the training process. The authors have reviewed modern approaches to the learning process, their relevance, essence, content and characteristics of the training process based on the generalisation of pedagogical - psychological research.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

CRITICAL THINKING: AN ESSENTIAL SKILL FOR EVERYDAY LIFE

Introduction: Critical thinking is a crucial skill that helps people analyze information and make good decisions. It's about thinking clearly and rationally, understanding the logical connection between ideas. In this article, we will explore what critical thinking is, why it's important, and how to develop this skill.

What is Critical Thinking?

Critical thinking involves looking at problems and situations from different angles to understand them better. It means questioning assumptions, evaluating evidence, and considering different perspectives. Critical thinkers do not just accept information at face value; they ask questions like:

- Is this information true?
- What evidence supports this?
- Are there other explanations or viewpoints?

Elements of Critical Thinking. Questioning Assumptions

Critical thinking starts with questioning. Assume nothing. For instance, when you read a news article, don't just believe it right away. Ask yourself: Who wrote this? Why did they write it? What sources did they use?

Gathering Information :Collect as much relevant information as possible. Reliable information is the foundation of good critical thinking. Look for facts, data, and evidence that support or contradict the information you have.

Analyzing Information:Analyze the information you have gathered. This involves breaking it down into parts and examining how these parts relate to each other. Look for patterns, relationships, and inconsistencies.

Drawing Conclusions: After analyzing the information, you need to draw conclusions. These conclusions should be based on evidence and logical reasoning. Avoid jumping to conclusions without sufficient evidence.

Reflecting on Your Process: Finally, reflect on your thinking process. Consider whether you have been objective and whether there are any biases or errors in your thinking. This reflection helps improve your critical thinking skills over time.

Why is Critical Thinking Important?

Better Decision Making: Critical thinking helps people make informed decisions by evaluating information carefully. For example, if you are deciding on a major purchase, like a car, critical thinking allows you to compare models, read reviews, and consider your budget before making a decision.

Problem Solving: It allows individuals to solve problems more effectively by considering various solutions and their outcomes. When faced with a complex problem, critical thinking helps break it down into manageable parts and find the best solution.

Avoiding Mistakes: It helps in identifying errors and biases, reducing the chances of making mistakes. For instance, if a student critically evaluates their study methods and identifies a lack of time management as a problem, they can then take steps to improve it.

Effective Communication: Critical thinkers can express their ideas clearly and understand others' viewpoints. This leads to better discussions and collaborations. For example, in a workplace setting, clear communication helps avoid misunderstandings and improves teamwork.

How to Develop Critical Thinking Skills: Developing critical thinking skills takes practice and dedication. Here are some steps to improve these skills:

Ask Questions: Always ask questions about the information you receive. Who is providing this information? What is their motive? Is the information reliable? Asking questions helps you dig deeper and understand the context better.

Analyze Assumptions: Check if the assumptions behind the information are valid. Sometimes, people assume things without checking if they are true. For example, someone might assume that all students who get good grades are naturally smart. However, this overlooks the hard work and study strategies that many students use.

Evaluate Evidence: Look for evidence that supports or contradicts the information. Reliable evidence is crucial for forming accurate conclusions. When reading a scientific study, for instance, check the sample size, methods used, and whether the results have been replicated.

Consider Different Perspectives: Think about different viewpoints on an issue. This helps in understanding the problem more comprehensively. For example, in a debate about climate change, considering economic, environmental, and social perspectives provides a more rounded understanding.

Reflect on Your Thinking: Take time to reflect on your own thinking process. Are you being biased? Are there logical errors in your reasoning? Regular self-reflection helps identify and correct these issues.

Practical Tips for Everyday Critical Thinking: Here are some practical tips to apply critical thinking in daily life:

Read Critically: When reading news articles, books, or any information, read with a critical mind. Look for sources, check facts, and question the content. For instance, if a news article makes a bold claim, check other reliable sources to see if they report the same information.

Engage in Discussions: Talking to others about different topics can help you see things from various angles. Healthy debates can sharpen your thinking skills. Discussing a topic like renewable energy with friends can introduce you to new viewpoints and information you hadn't considered.

Practice Problem Solving: Take on puzzles, games, or activities that require you to think critically. This can be both fun and educational. Games like chess or Sudoku challenge your ability to think ahead and solve problems strategically.

Stay Informed: Keep yourself updated with reliable sources of information. Being well-informed helps you make better decisions and opinions. Follow reputable news outlets, read books, and watch educational videos to broaden your knowledge.

Common Critical Thinking Mistakes to Avoid: Even critical thinkers can make mistakes. Here are some common errors to watch out for:

Confirmation Bias: This is when people only look for information that confirms their beliefs and ignore information that contradicts them. To avoid this, actively seek out differing opinions and evidence.

Overgeneralization: Making broad statements based on limited evidence can lead to incorrect conclusions. For example, saying "All politicians are corrupt" based on a few incidents is an overgeneralization. Always look for substantial evidence before forming such broad opinions.

Emotional Reasoning: Letting emotions influence your thinking can cloud your judgment. While emotions are important, they should not be the primary basis for decisions. For example, making a financial decision based purely on fear or excitement can lead to poor outcomes.

Hasty Decisions: Making quick decisions without thorough analysis often leads to errors. Take your time to gather and evaluate information before making important decisions. For instance, rushing to invest in a new stock without researching can result in financial loss.

Benefits of Critical Thinking. Academic Success: Students who think critically tend to perform better academically because they can understand and analyze their subjects deeply. They are better at writing essays, conducting research, and solving complex problems.

Career Advancement: Many employers value critical thinking as it leads to better problem-solving and decision-making at work. Critical thinkers can analyze situations, make strategic decisions, and contribute to the success of their organizations.

Personal Growth: It helps individuals understand themselves and the world around them better, leading to personal growth and self-improvement. Critical thinking encourages lifelong learning and curiosity.

Informed Citizenship: Critical thinkers make better citizens as they can understand societal issues more clearly and make informed choices. They are better equipped to participate in democratic processes and contribute to their communities.

Conclusion: Critical thinking is a vital skill that enhances many aspects of life, from personal decisions to professional success. By asking questions, analyzing evidence, and considering different perspectives, anyone can develop their critical thinking abilities. Remember, it's not just about thinking, but thinking well and making informed decisions that count. So, start practicing critical thinking today and see the positive changes it brings to your life.

Additional Exercises to Enhance Critical Thinking: To further develop your critical thinking skills, here are some exercises you can practice:

Journaling: Keep a journal where you reflect on your decisions and thought processes. Write about what you read, see, and hear, and analyze it critically. Regularly reviewing your entries can help you spot patterns in your thinking and identify areas for improvement.

Debating: Join a debate club or participate in discussions on various topics. This will help you articulate your thoughts and consider opposing views. Engaging in structured debates can improve your ability to construct logical arguments and respond to criticism effectively.

Mind Mapping: Use mind maps to organize your thoughts and ideas visually. This helps in understanding complex issues and finding connections between different pieces of information. Mind mapping can be especially useful for brainstorming sessions and planning projects.

Role-Playing: Engage in role-playing activities where you take on different perspectives. This can be particularly useful in understanding and solving conflicts. For instance, in a workplace scenario, role-playing can help you see issues from a colleague's point of view, fostering empathy and better problem-solving.

Reading Widely: Read books, articles, and papers on a wide range of subjects. Exposure to different fields and ideas can broaden your thinking and help you draw connections between seemingly unrelated topics. Make a habit of reading daily, and choose materials that challenge your viewpoints.

Extended Analysis of Critical Thinking in Various Contexts. Critical Thinking in Education: In educational settings, critical thinking is paramount. It helps students not just to memorize facts but to understand concepts deeply. For example, in science education, students are encouraged to form hypotheses, conduct experiments, and analyze results rather than just learning formulas by rote.

Critical Thinking in the Workplace: In the workplace, critical thinking is essential for problem-solving and decision-making. Employers value employees who can think critically because they can approach problems methodically, weigh options carefully, and propose well-reasoned solutions. For instance, in project management, critical thinking helps in assessing risks, planning resources, and meeting project goals efficiently.

Critical Thinking in Healthcare: In healthcare, critical thinking is crucial for patient care. Healthcare professionals must analyze patient symptoms, consider medical histories, and make informed decisions about treatments. For instance, a

doctor diagnosing a complex condition must evaluate various potential causes and choose the most appropriate tests and treatments.

Critical Thinking in Everyday Life: In everyday life, critical thinking helps individuals make better personal and financial decisions. For example, when planning a family vacation, critical thinking can help you choose the best destination, accommodation, and activities by considering factors like budget, interests, and travel logistics.

Strategies for Teaching Critical Thinking. Incorporating Critical Thinking in Curriculum: Educators can incorporate critical thinking into the curriculum by designing activities that require students to analyze, evaluate, and synthesize information. For example, group projects that involve research and presentation can foster critical thinking by encouraging students to collaborate, question assumptions, and present evidence-based arguments.

Socratic Method: The Socratic Method, which involves asking and answering questions to stimulate critical thinking and draw out ideas, is an effective teaching strategy. In a classroom, a teacher might ask a series of questions about a historical event to help students think deeply about the causes and consequences of the event.

Case Studies: Using case studies in teaching helps students apply critical thinking skills to real-world scenarios. For instance, in a business course, analyzing a company's strategy through case studies helps students understand the complexities of decision-making in a business context.

Debate and Discussion: Encouraging debate and discussion in the classroom allows students to practice articulating their thoughts and defending their viewpoints. This helps in developing skills such as argumentation, reasoning, and the ability to consider different perspectives.

Overcoming Barriers to Critical Thinking. Cognitive Biases: Cognitive biases, such as confirmation bias and anchoring bias, can hinder critical thinking. To overcome these biases, individuals need to be aware of them and actively seek to counteract them. For example, actively seeking out information that challenges your beliefs can help reduce confirmation bias.

Lack of Knowledge: A lack of knowledge on a subject can also impede critical thinking. Continuous learning and staying informed can help overcome this barrier. Engaging with diverse sources of information, such as books, articles, and expert talks, can expand your knowledge base and improve your critical thinking skills.

Emotional Influences: Emotions can cloud judgment and affect critical thinking. Techniques such as mindfulness and reflection can help manage emotional influences. For instance, taking a few moments to calm down and think logically before making a decision can lead to better outcomes.

Environmental Factors: Environmental factors, such as stress and distractions, can impact critical thinking. Creating a conducive environment for thinking, such as a quiet workspace and managing time effectively, can help improve focus and critical thinking abilities.

The Role of Technology in Critical Thinking. Information Access: The internet provides access to vast amounts of information, which can aid in critical thinking. However, it's essential to evaluate the credibility of sources. Using reliable databases and academic journals can provide accurate information for critical analysis.

Digital Tools: Digital tools, such as mind mapping software and note-taking apps, can aid in organizing thoughts and information. These tools help in visualizing relationships between ideas and making connections that might not be immediately apparent.

Online Courses and Resources: Online courses and educational resources can help develop critical thinking skills. Platforms like Coursera, edX, and Khan Academy offer courses that teach critical thinking in various contexts, from science to humanities.

Social Media: While social media can spread misinformation, it can also be a platform for critical discussions. Engaging in thoughtful discussions and following reputable sources on social media can help in developing and practicing critical thinking skills.

Conclusion: Critical thinking is a vital skill that enhances many aspects of life, from personal decisions to professional success. By asking questions, analyzing evidence, and considering different perspectives, anyone can develop their critical thinking abilities. Remember, it's not just about thinking, but thinking well and making informed decisions that count. So, start practicing critical thinking today and see the positive changes it brings to your life.

Additional Exercises to Enhance Critical Thinking: To further develop your critical thinking skills, here are some exercises you can practice:

Journaling: Keep a journal where you reflect on your decisions and thought processes. Write about what you read, see, and hear, and analyze it critically. Regularly reviewing your entries can help you spot patterns in your thinking and identify areas for improvement.

Debating: Join a debate club or participate in discussions on various topics. This will help you articulate your thoughts and consider opposing views. Engaging in structured debates can improve your ability to construct logical arguments and respond to criticism effectively.

Mind Mapping: Use mind maps to organize your thoughts and ideas visually. This helps in understanding complex issues and finding connections between different pieces of information. Mind mapping can be especially useful for brainstorming sessions and planning projects.

Role-Playing: Engage in role-playing activities where you take on different perspectives. This can be particularly useful in understanding and solving conflicts. For instance, in a workplace scenario, role-playing can help you see issues from a colleague's point of view, fostering empathy and better problem-solving.

Reading Widely: Read books, articles, and papers on a wide range of subjects. Exposure to different fields and ideas can broaden your thinking and help you draw connections between seemingly unrelated topics. Make a habit of reading daily, and choose materials that challenge your viewpoints.

By incorporating these exercises into your routine, you can continuously improve your critical thinking skills and apply them effectively in your daily life.

Bibliography

1. <https://ed.ted.com/>
2. <https://edu.gctglobal/>
3. <https://masteryinsight>

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

О РОЛИ СТРАНОВЕДЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В современном мире культурные взаимодействия и контакты между народами и странами постоянно растут. Владение иностранными языками вообще, а русским в частности, воспринимается в нашем обществе как компонент общей культуры человека, с помощью которого он приобщается к мировой культуре. При изучении языка наряду с лексикой и грамматическим строем важным является изучение традиций, обычаев и культурных ценностей других народов, появляется необходимость знакомства со страной как бы изнутри. Преподавание языка без опоры на культуру страны и ее традиции связано с определенными трудностями.

Наличие культурного барьера может стать реальным фактором, мешающим взаимопониманию участников коммуникации. Часто студенты собственные знания и опыт, свойственные им как представителям своей культуры, переносят на образ жизни страны, язык которой изучают. Студенты основываются на свой опыт, который опирается на национально-культурные традиции своего народа. Однако, это может привести к неправильному, а иногда и к полному непониманию и как результат к несостоявшемуся диалогу. Избежать этого можно, если подготовить студентов к реальному общению на русском языке через обычаи и культуру этой страны. Можно сказать, осваивая новый язык, студент расширяет свой кругозор, границы своего мировосприятия.

Для того, чтобы студент хорошо понимал представителей другой культуры в различных сферах, ему надо приобрести практические навыки и умения общения, он должен научиться вести межкультурный диалог. Подготовка к реальной межкультурной коммуникации заключается в тренировочной коммуникации на уроках русского языка со своими сокурсниками, принадлежащими к одной культуре.

Для успешной межкультурной коммуникации, кроме знания культуры и традиций страны изучаемого языка, особое значение приобретает знание поведения представителей той страны в разных ситуациях, а также языковая компетентность. Путем сравнения студенты лучше осознают отличия и особенности поведенческой культуры русских.

Поэтому целесообразно учить студента не только самому русскому языку и его грамматическому строю, но и пониманию обычаев и привычек русского народа, показать студенту другие нормы социального поведения. Это также поможет студентам развить способность смотреть на мир глазами носителя языка.

В современную методику прочно вошло понятие “межкультурная компетенция”. Этот термин подразумевает способность студента общаться на русском языке, поддерживать разговор, построить диалог, активно участвовать в коммуникации. И, конечно, определяющая роль в этом принадлежит языку - единственно возможному инструменту, с помощью которого общение становится реальным.

Под межкультурной коммуникацией Е.М.Верецагин и И.Г.Костомаров понимают адекватное взаимопонимание участников коммуникации, принадлежащих к разным национальным культурам. Поскольку составляющими компонентами коммуникации являются язык и культура, то в межкультурном общении учитываются наравне с лингвистическими трудностями общения и трудности, связанные с особенностями национального характера участников, принадлежащих к разным культурам.

Обучение межкультурной коммуникации – длительный процесс, который требует серьезной подготовки.

Вот почему методисты, ученые, преподаватели-практики находятся в поиске оптимальных путей для реализации лексико-грамматических конструкций, соответствующих нормам коммуникативной деятельности студента.

Надо отметить, что межкультурная компетенция тесно связана с лингвострановедением. Оба эти компонента обучают русскому языку, знакомят студентов с историей, культурой, традициями и духовными ценностями русского народа. В процессе усвоения страноведческих знаний у студентов формируется коммуникативная компетенция, формируются знания и умения. Изучая страноведческую тему, студенты получают новые знания о стране, расширяются их навыки и умения использования языковых средств, правил речевого поведения. Все это в совокупности приводит к умению пользоваться неродным языком в качестве средства реального общения.

В методике преподавания русского языка первопроходцами в этой области обучения иностранному языку считаются Е.М.Верецагин и В.Г.Костомаров. В системе современного обучения языкам лингвострановедение является неотъемлемой частью преподавания русского языка.

Лингвострановедение - та часть языкознания, которая с одной стороны, обучает языку, а с другой – дает определенные сведения о стране изучаемого языка. Основным объектом является не страна, а фоновые знания носителей конкретного языка, их культура. Термин лингвострановедение как нельзя лучше объясняет содержание обучения иностранному языку - передача экстралингвистических знаний в процессе усвоения иноязычных языковых единиц.

Таким образом, к традиционным фонетическому, лексическому, грамматическому и стилистическому аспектам преподавания иностранных языков был добавлен еще один - лингвострановедческий.

Задача преподавателя при обучении языку – научить студентов общению, развить в них способность вести межкультурный диалог в различных сферах с использованием русского языка.

Таким образом, преподаватель ставит перед собой цель научить студентов:

- понимать устные и письменные сообщения, связанные с темами, предусмотренными программой;
- выражать личностное, иногда и критическое отношение к предлагаемому материалу и активно работать с ним;
- самостоятельно и без ошибок, грамматически правильно передать свою мысль;
- в процессе работы пользоваться соответствующей справочной литературой и словарями;
- отстаивать свою точку зрения и аргументировать собственное мнение.

Для эффективного использования материала, для получения реальных знаний страноведческий материал должен соответствовать языковым знаниям студентов. Важно, чтобы преподаватель подходил к обучению и контролю студентов дифференцированно, учитывая уровень владения языком. С этой целью для подготовки подбирается материал разного уровня сложности, проводится работа с индивидуальными карточками, что дает возможность работать в аудитории с разным уровнем языковой подготовки.

Избавиться от механического воспроизведения заученного поможет использование вербальных опор с разной степенью развернутости, подбор ключевых слов и выражений.

Все это способствует вовлечению студентов в активную учебную деятельность по овладению умениями в речевом общении на русском языке, а также увеличивает время активной работы студентов и ее продуктивность. Главным в работе преподавателя является создание такой атмосферы на уроке, где ученик с его интересами находится в центре внимания. Это требует от учителя подбора материала, вызывающего интерес у студентов.

Одна из трудностей в обучении межкультурной коммуникации на русском языке в национальной аудитории заключается в том, что процесс обучения осуществляется вне языковой среды. Хотя русская речь явление не редкое в нашем городе, считаться языковой средой это не может, так как студенты имеют возможность объясниться на родном языке.

Лингвострановедческая компетенция является неотъемлемой частью коммуникативной компетенции, так как обеспечивает коммуникацию на уровне идентификации понятий, ассоциаций и образов, возникающих у людей в процессе общения.

От умения учителя подобрать страноведческий и лингвострановедческий материал во многом зависит качество обучения. Актуальные и интересные материалы о жизни в странах изучаемого языка, познавательный характер текстов, множество фотографий, подробные комментарии и тренировочные упражнения делают пособия удачным дополнением к любым учебно-методическим комплексам. Содержание текстов лингвострановедческого содержания должно быть значимым для студентов, вносить определенную новизну при описании реалии стран изучаемого языка.

Характерной чертой лингвострановедческого компонента преподавания русского языка представляется обращение к современной жизни России. Учебные пособия предлагают преподавание на документальной основе, широко используя сведения об истории и культуре русских, о жизни современного общества. Эти материалы обогащают знания о России конкретными и интересными сведениями из различных областей жизни. Они служат источником информации для речевой деятельности студентов, дают возможность не только иллюстрировать, но и активизировать лексический и грамматический материал. Страноведческие занятия усиливают интерес студентов к изучаемому языку, культуре другой страны, развивают навыки речевого общения, пополняют лексический запас слов.

Подобная работа по страноведческому материалу проводилась с первокурсниками физического факультета. На протяжении всего учебного процесса (имеется ввиду только 1 курс) студентам были предложены и изучались следующие страноведческие темы о культуре и истории России: «Главная площадь страны», «Московский Кремль», «Большой театр», «Русские промыслы» (гжель, дымковская игрушка, хохлома, финифть), «Золотое кольцо России». Тексты для чтения, изложенные на доступном языке, познакомили студентов с историей, искусством, ремёслами русского народа.

В процесс учебной работы должен входить этап анализа текста. Сюда следует отнести пред- и послетекстовые задания, которые имеют важное значение для понимания текста. Предтекстовые задания должны вызывать у студентов интерес к содержанию текста. С помощью вопросов и послетекстовых заданий определяется уровень понимания текста студентами.

По мере овладения навыками построения предложения (в процессе работы над вопросами, ответами и др.) создаются условия для развернутого устного высказывания. При такой работе в дальнейшем у студентов развиваются и закрепляются умения высказываться логично и связно, формируются навыки поддерживать общение.

Подобные занятия формируют и развивают навыки и умения составлять монологические высказывания, участвовать в диалогах и беседах по текстам, создают возможность использовать различные виды речевой деятельности.

Материалы эти дают возможность студентам оперировать языковым материалом, анализировать, создавать диалоги, участвовать в беседах.

Думается, что для эффективного усвоения лингвострановедческого материала необходимо применять на уроках наглядность, которая также способствует повышению активности студентов. Наличие наглядности активизирует внимание и запоминание материала, повышается речемыслительный процесс, наконец, психологическое положительное воздействие наглядности бесспорно.

В «Русском центре» БГУ кафедра русского языка систематически организует и проводит поэтические вечера «Русской речи», на которых студенты выступают со стихами и песнями.

Дополнительный просмотр фильмов и телепередач, использование интернета создают возможность вступать в контакт с носителями русского языка, получать нужную информацию об их стране. Это расширяет возможности студентов для участия в межкультурной коммуникации.

Все вышесказанное позволит преподавателю на интересном доступном материале формировать у студентов навыки общения, умение поддерживать разговор и помогают достигать реального результата. Таким образом, процесс развития страноведческих знаний можно считать основой успешного овладения русским языком.

Литература:

1. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М., 1993.
2. Митрофанова О.Д. Методика преподавания русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1990.
3. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М.: Русский язык. 1989.
4. Янкина Н.И. Формирование межкультурной коммуникации студентов университета. М.: 2005.

Açar sözlər: ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, regional Material, dil səriştəsi.

Ключевые слова: формирование навыков общения, межкультурная коммуникация, страноведческий материал, языковая компетенция.

Keywords: formation of communication skills, intercultural communication, regional studies material, language competence.

Xülasə

Regionşünaslıq komponenti rus dilinin tədrisi prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Uğurlu mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyətini və ənənələrini bilmək lazımdır. Tədqiqat üçün təklif olunan material tələbələrin dil biliklərinə uyğun olmalıdır. Başqa bir ölkənin mədəniyyətinə marağı artırır, sözlərin leksik ehtiyatını artırır, şifahi ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir və kommunikativ səriştəni formalaşdırır.

Резюме

Страноведческий компонент – неотъемлемая часть процесса обучения русскому языку. Для успешной межкультурной коммуникации необходимо знание культуры и традиций страны изучаемого языка. Предлагаемый для изучения материал должен соответствовать языковым знаниям студентов. Он усиливает интерес к культуре другой страны, пополняет лексический запас слов, развивает навыки речевого общения, формирует коммуникативную компетентность.

Summary

The regional component is an integral part of the Russian language learning process. For successful intercultural communication, knowledge of the culture and traditions of the country of the language being studied is necessary. The material offered for study should correspond to the language knowledge of the students. It increases interest in the culture of another country, replenishes the lexical stock of words, develops speech communication skills, and forms communicative competence.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

DİL TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMA

Kommunikativyönümlü təlimin məqsədi müvafiq çalışmalardan istifadə edərək tələbələrdə kommunikatv kompetensiyaları formalaşdırmaqdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu cür təlim tələbələri xarici dildə ünsiyyət prosesində yaradılmış müxtəlif situasiyalarda iştirak etməyə hazırlamağa xidmət edir.

Kommunikativyönümlü təlim motivasiyanı tam təmin edərək xarici dilin öyrədilməsi prosesində tələbələrdə dilə maraq yaradır, onlar bu dildə danışmağa daxili ehtiyac hiss edirlər və bununla da bilik və təcrübələri artır. Bu cür təlim keçənlər auditoriyadankənar vaxtlarda, başqa ölkələrdə olduqları zaman, xaricdən gələn qonaqları qəbul edərkən, yazışmalar zamanı və müxtəlif situasiyalarda real kommunikasiya üçün öyrədilən dildən istifadə etməyə hazır olurlar.

Kommunikativyönümlü təlimin əsas iştirakçıları müəllim və tələbələrdir. Kommunikativyönümlü yanaşma dil öyrənmələrin diqqətini onları maraqlandıran mövzulara cəlb edir və proqram məqsədlərinə nail olmaq üçün mətn və çalışma seçiminə geniş imkan yaradır. Kommunikativlik qabiliyyəti əhəmiyyətli, real, inkişafetdirici çalışmaları yerinə yetirilməsi prosesində formalaşır, bunun uğurlu yekunu isə tələbələrdə özünə əminlik yaradır və özünə inamı yüksəldir. Kommunikativ təlim prizmasından yanaşarkən, burada linqvistik və ya qrammatik kompetensiyanın kommunikatv kompetensiyasının əsasını təşkil etdiyi xüsusi olaraq vurğulanır, onun vacib komponenti olduğu qeyd edilir, üstünlük məhz qrammatikanın kommunikatv yönümlü təliminə verilir. Bu məqsədlə qrammatikanın təliminə yenidən, məhz kommunikatvlik prizmasından baxılması, bu sahəyə ciddi, radikal dəyişikliklərin gətirilməsi diqqətdə saxlanması vacib olan çox əhəmiyyətli bir məsələdir.

Ünsiyyət – insanlar arasında olan mürəkkəb qarşılıqlı proses olub informasiya mübadiləsini əks etdirir. İnsanlar arasındakı ünsiyyət dərrakəli xarakter daşıyıb, kommunikasiya adlandırılaraq verbal və qeyri-verbal vasitələrlə əks olunur. Kommunikasiya – latın sözü olub, “communicatio” – “məsaj”, “əlan” anlamına gəlir. Kommunikasiya informasiya mübadiləsinin xüsusi növü olub, emosional və intellektual məzmunlu informasiyanın ötürülməsi prosesidir.

“Kommunikasiya” sözünə termin kimi ilk dəfə XX əsrə aid ədəbiyyatlarda rast gəlinir. Elmi ədəbiyyatlarda bu termini 2 əsas fəlsəfi anlayışın qarşılıqlı əlaqəsi kimi təqdim edirdilər:

1) *Bihevizorizm* – burada əsas kommunikasiya fundamenti dil yox, nitq siqnalları kimi təqdim olunurdu.

2) *Personalizm* – kommunikasiya hər bir fərdin fiziki bacarığı qismində verilirdi. Xarici dillərin tədrisində təlim-tərbiyə prosesində kommunikatv mühit müəllim tərəfindən yaradılır və idarə olunur.

Xarici dil üzrə müəyyən konkret mövzu üzərində tələbələrin kommunikatv səriştəsinin formalaşdırılması prosesi gedir (13, s.10-18). Səriştə (kompetensiya) - latın sözü olub “competentis” – bacarıqlı anlamına gəlir. Konkret bacarıqlar kompleksi olub, təcrübi-praktiki tapşırıqlar əsasında tədris prosesi zamanı formalaşır. Mövzu barəsində olan nəzəri ədəbiyyatların təhlili “Kommunikativ səriştə” anlayışına müxtəlif yanaşmalardan və müxtəlif nəzər nöqtələrindən baxmağa imkan verir.

Kommunikativ səriştə barədə elmi araşdırmalar Y.Jukov, L.Petrovskiy, P.Rastyannikov kimi pedaqoq və tədqiqatçıların adı ilə bağlıdır. Onlar kommunikatv səriştəni düzgün ünsiyyətə imkan yaradan, nitq fəaliyyətini formalaşdırın dil strukturana yiyələnmə kimi qələmə verirdilər. Son dövrlərin elmi ədəbiyyatlarında “kommunikativ səriştə” anlayışının müxtəlif izahı və aspektləri mövcuddur. Onları konkretləşdirsək, kommunikatv səriştə: – Nitq fəaliyyətinin, nitq mədəniyyətinin müxtəlif situasiya və sferalarda dil vasitələrindən bacarıqlı istifadə; – Ünsiyyət prosesi zamanı verbal və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə deməkdir.

Pedaqoq, tədqiqatçı E.İ.Passova görə bakalavr pilləsi üzrə xarici dillərin tədrisində dil üzrə kommunikatv səriştənin formalaşdırılması müəyyən şərtlərdən asılıdır ki, bunlar təkcə xarici faktorlar deyil, eləcə də daxili nüanslara, faktorlara söykənir. E.İ.Passov xarici faktorlar kimi ali təhsil müəssisəsinin tədrisi texnologiya bazası, auditor və sərbəst işləri aid edir, daxili faktorlara isə tələbənin fərdi-individual keyfiyyətlərini bildirirdi. Xarici dillərin tədris prosesi zamanı kommunikatv səriştənin formalaşdırılması hər bir bakalavrın fərdi-individual tədrisi trayektoriyasının inkişafına zəmin yaradır.

İlkin mərhələ tələbələrdə (I-II kurs) xarici dillərin tədrisində kommunikatv səriştənin formalaşdırılması özündə 5 mərhələli struktur komponentlərini əks etdirir (14, s.93). Bura aid edilir:

Məqsəd; texniki; nəzəriyyə; nəticə; qiymətləndirmə

Təqdim olunan model aşağıdakı məsələlərin həllinə istiqamətlənmişdir:

- a) *Professional tərzdə şifahi və yazılı nitqdən istifadə;*
- b) *Xarici dildə öz ixtisasına dair terminologiyanın rahatlıqla anlama;*
- c) *Mətnin analizi;*
- d) *Xarici media ilə işləmə qabiliyyəti;*
- e) *Xarici dildə olan informasiyanın sistemləşdirilməsi və analizi.*

Qeyd edək ki, xarici dildə öz fikir və düşüncələrini şifahi sürətdə ifadə etmək ilkin mərhələ tələbələr (I-II kurs) üçün istər linqvistik, istərsə də psixoloji aspektdən kifayət qədər mürəkkəb bir proses hesab olunur. Sübut olunub ki, insanların digər xarici dildə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkmələrinin əsas səbəbi onların öz doğma dillərində nitq qabiliyyətlərində və eyni zamanda öz fikir və düşüncələrini bölüşməkdə problemlər yaşamasıdır.

Sübut olunmuş bir faktördür ki, xarici dildə dialoq qurmaq, monoloji nitqlə müqayisədə daha mürəkkəb və qəliz hesab olunur. Çünki dialoji nitqdə tələbə danışmaqla yanaşı həm də öz audio bacarıqlarını nümayiş etdirmiş olur. Həm də dialoji nitqdə qurulan ünsiyyətin – kommunikasiyanın istiqamətini öncədən planlaşdırmaq, öncədən zənn edərək qeyd etmək mümkün olmur. Məhz bu baxımdan xarici dillərin tədrisində ilkin mərhələ tələbələrə (I-II kurs) kommunikatativ səriştənin aşılınması olduqca zəruri bir metodiki məqsəd hesab olunmaqdadır (15, s.65).

Tədris prosesi zamanı kommunikatativ səriştənin formalaşdırılmasının bütün modellərində tətbiq olunan ən aktual yanaşma inteqrativ yanaşmadır. İnteqrativ yanaşma xarici dillərin tədrisində tədrisi, elmi, tərbiyəvi problemləri asanlıqla həll etməyə imkan yaradır.

Pedaqogikada “inteqrasiya” – elmin, tədrisin müxtəlif növ və formalarının vahid tərzdə birləşdirilməsidir. İlkin mərhələ tələbələrdə xarici dillərin tədrisində inteqrativ yanaşma tədris prosesinə fərdi xarakter verərək müəllimə dərs prosesi zamanı auditoriyada iş tempini idarə etməyə və nəzarətdə saxlamağa, tədris materialının həcmi və səviyyəsini təyin etməyə imkan verir. Bu yanaşmanın tətbiqi ilkin mərhələ tələbələrdə (I-II kurs) və əsasən qeyri-ixtisas universitetlərdə tələbələrin dil biliklərinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Xarici dillərin tədrisində kommunikatativ səriştənin formalaşdırılması aspektlərinə nəzər yetirək.

- *Tədrisi-elmi aspekt – formalaşdırılma prosesi təkcə dilə yiyələnmə deyil, ümummədəni və beynəlxalq dünyagörüşün artırılması kimi.*
- *Potensialın inkişafı aspekti – intellektual-düşüncə potensialının inkişafı, fərdi-yaradıcı keyfiyyətlərin inkişafı, fərdi və kollektivdə işləmə bacarığı.*
- *Tərbiyəvi aspekt – dil və mədəniyyətlər arasındakı dünyagörüşün formalaşması zəmində reallaşır, toleranlıq, açıqlıq, digər xalqların maddi və mənəvi dəyərlərinə hörmət (16, s.11).*

Xarici dillərin tədrisində kommunikatativ formalaşdırılmasının bütün modelləri və aspektləri tədris prosesinə kommunikatativ yanaşmaya əsaslanır. Məhz buna əsasən kommunikatativ səriştə ancaq ünsiyyət vasitəsilə mümkün ola, formalaşsa bilər. I-II kurslarda kommunikatativ səriştənin formalaşdırılması real ünsiyyətə əsaslanan motivə, məqsədyönlülük, informativlik, innovativlik, funksionallıq, situativlik kimi parametrlərə söykənməlidir. Məhz bu faktorların sayəsində tədris adekvat, real-ünsiyyət şəklində alaraq, auditoriyada uyğun autentik materiallar vasitəsilə real ünsiyyət mühiti qurula bilər. Müasir pedaqoji ədəbiyyatlarda I-II kurs tələbələrdə xarici dil üzrə kommunikatativ bacarıqlar cəmiyyətdə sosiallaşmanın əsas vasitələrindən biri kimi qələmə verilir və özündə bir neçə elementi əks etdirir:

1. *Tələbənin sosial yönümlü fərdi-psixoloji keyfiyyətlərin formalaşdırılması;*
2. *İstənilən situasiyalarda rahat və əminliklə ünsiyyət qurmaq bacarığının yetişdirilməsi, dil komplekslərinin aradan qaldırılması;*
3. *İctimai kommunikatativ fəaliyyətin bacarıq və vərdişlərinə yiyələnmə;*
4. *İctimai kommunikatativ mühitin düzgün və adekvat şəkildə analiz etmə qabiliyyətinin yeridilməsi;*
5. *Cəmiyyətdə ünsiyyət zamanı öz şəxsi və işgüzar mövqelərinin düzgün şəkildə təqdim olunması.*

Qeyd olunan elementlərin pedaqoqlar tərəfindən tələbələrə aşılınması onlara öz potensialının artırmasına zəmin yaratmış olacaq. Kommunikatativ səriştənin formalaşdırılmasında tədris olunan xarici dil o halda uğurlu mənəmsənilə bilər ki, öncə qeyd olunan kommunikatativ aspektlərlə yanaşı tədrisdə düzgün metodiki prinsiplər seçilmiş olsun. Həmin prinsiplərə aid edilir: *kommunikativlik, inteqrativlik, situativlik, problemlilik.*

Kommunikativlik prinsipi – tədrisdə kommunikatativ mühitin yaradılmasını əks etdirir.

İnteqrativlik prinsipi – ilkin mərhələdə xarici dilə dinamik motivasiyanın formalaşdırılmasının birbaşa təsirini əks etdirir. *Analitik-düşüncə tərzinin inkişafına, professional dünyagörüşün genişlənməsinə gətirib çıxararaq həmin dil üzrə kommunikatativ bacarıq və səriştələrin formalaşdırılmasına səbəb olur.*

Situativlik prinsipi – xarici dillərin tədrisində kommunikativ yönümlü tədrisin əsas meyarlarından biri hesab olunur, *belə ki tədris prosesi zamanı situativ dialoqlara əsaslanır.*

Problemlilik prinsipi – tələbələrin maraq dairələrinə uyğun tərtib edilərək ünsiyyətin əsas bazasına çevrilir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, vurğulanan prinsiplər bir-biri ilə vəhdət təşkil edərək kommunikatativ səriştələrin formalaşdırılmasının bütün standart qəbul olunmuş modellərini özündə əks etdirir (17, s.220).

Qrammatikanın tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi də yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verdi. Belə ki, bu cür yanaşma tələbələrin yalnız yaddaşının yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürünün daim inkişaf etdirilməsinə, təşəbbüskarlığına, biliklərin müstəqil əldə edilməsinə, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlmişdir. Bu zaman tələbələr təlim materialının öyrənilməsi prosesində müqayisələr, təhlillər edir, ümumiləşdirmələr aparmağı, qərarlar verməyi, nəticələr çıxarmağı öyrənirlər.

Beləliklə, kommunikatativ yanaşma müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq xarici dilin təlimində qrammatikanın öyrədilməsinin tərəfdarları və onun ixtisara salınması tərəfdarları arasında razılışma yaradır, həmçinin motivasiyanı yüksəldən, yaradıcı fəallığı stimullaşdıran şəxsiyyətyönümlü texnologiyalara üstünlük verərək kommunikatativ fəaliyyətin təmin olunmasına imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. Azərbaycan dili təlimi məzmununa dair üç məsələ barədə. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, N: 1, 2000
2. Bəbirova Ə. Xarici dil dərslərində müasir vasitələrdən istifadənin əhəmiyyəti. “Müəllimə kömək” (metodik toplusu), Bakı, 2006
3. Cəfərova B. Qarşılaşdırma üsulunun tədrisdə əhəmiyyəti. Filologiya məsələləri, N: 3, 2011
4. Dayanova H. İngilis dilinin (şifahi nitqin) öyrədilməsində dil çalışmalarının rolu. Filologiya məsələləri, N: 3, 2013
5. Xəlilova T. Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadə edilən üsullar. Filologiya məsələləri, N: 3, 2013

6. Qəmərlı S., Əfəndiyeva Z. Nitqin növləri və formaları. Filologiya məsələləri. N: 3, 2013
7. Süleymanov Y. Xarici dilin tədrisində müxtəlif səviyyələrdə baş verən interferensiyalar. Filologiya məsələləri, N: 4, 2014
8. Başkan Ö. "Yükseköğretim Kurumlarında İngilizce Öğretim İzlenesi", İzlem, 11-19, 1980.
9. Kocaman A. Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri. Genel Dilbilim Dergisi, 1,2:80-98, 1978
10. Sebüktekin H. Yüksek Öğretim Kurumlarımızda Yabancı Dil İzleneleri. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1981
11. Türk Dili, Dil Öğretim Özel Sayısı, TDK Yay., S.:379-380, Temmuz-Ağustos, 1983
12. Dulay H., Burt M. ve Krashen S.. Language Two. Oxford University Press, 1982
13. Сальникова С.А. Ключевые компетенции в современном образовании. С.А. Сальникова // Начальная школа плюс до и после, №12, Москва 2011. с:10-18.
14. Попова Т.П. Необходимость использования компетентного подхода в процессе обучения иноязычному общению (неязыковой вуз). ИСОМ.2013.№2.URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/neobhodimostispolzovaniyakompetentnosobsheniya-neyazykovovuz> (дата обращения: 25.07.2023).
15. Научный журнал Вестник Науки и Образования № 3, Том 2. Москва 2017. с.65-67.
16. Научный журнал Вестник ТГУ выпуск 6 (146). Москва, 2015, с. 11-16.
17. Научный журнал Современные Проблемы Образования Том 9, №11. Москва 2014, с. 220-225.
18. Finocchiaro, M. Myth and Reality : A Plea for a Broader View. The Art of TESOL: Part I, Washington D. C, English Teaching Forum, 1975
19. Gardner, R. C. ve W. E. Lambert. Attitudes and Motivation in Second Language Learning. Rowley, Mass, Newbury House, 1972.
20. Gardner, R. C. Attitudes and Motivation : Their Role in Second Language Acquisition (ed.) Oller, J. ve Richards, J., Focus on the Learner, New York, Newbury House, 1973
21. [http://www.anl.az/down/meqale/adu_dil_edebiyat/2021/02/12\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/adu_dil_edebiyat/2021/02/12(meqale).pdf)
22. <https://ojs.publisher.agency/index.php/THIR/article/view/2087>

Açar sözlər: kommunikasiya, kommunikatıv sərıştə, biheviyozizm, personalizm, verbal və qeyri-verbal vasitələr, innovativlik.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативная компетентность, бихевиоризм, персонализм, вербальные и невербальные средство общения, инновационность.

Key words: communicative, communicative competence, behaviorism, personalism, verbal and non-verbal communication, innovation.

Резюме

Основной целью обучения языку является формирование и развитие коммуникативной компетенции у изучающих иностранный язык. В нашу современную эпоху перед преподавателями стоит не только формирование научных знаний учащихся, но и развитие их индивидуально-мыслительных способностей и межкультурного мировоззрения. В статье рассматриваются аспекты и принципы формирования коммуникативной компетентности при обучении языку, способы правильной социализации учащихся в обществе и др. отражено.

Summary

The main goal of teaching foreign languages is the formation and development of communicative competence in foreign language learners. In our modern era, teachers face not only the formation of students' scientific knowledge, but also the development of their individual-thinking abilities and intercultural worldviews. In the article, aspects and principles of formation of communicative competence in language teaching, ways of proper socialization of students in society, etc. reflected.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ŞİFAHİ MONOLOJİ NİTQ VƏ ONUN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

Giriş. Nitqin ifadə üsullarına, təzahür şəkllərinə, kommunikasiya məqsədinə, şəraitinə və s. əlamətlərə görə bir sıra növləri (şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, danışıq nitqi, kütləvi nitq, ədəbi nitq, vasitəli nitq, vasitəsiz nitq, təşkil olunmuş və təşkil olunmamış nitq və s.) mövcuddur ki, onlar müəyyən cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanın olmaması üzündən müsahibinin danışıqına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür nitq monoloji nitqdır.

Müasir dövrdə insanın özünə və karyerasına dair təqdimatın önəmi çox böyükdür. Bu mənada çıxışların, hesabatların savadlı şəkildə hazırlanması elmi-nəzəri bazanın mənimsənilməsinə tələb edir. Digər tərəfdən praktik vərdişlərin aşılınması çox vacibdir.

Əsas hissə. Tədqiqatçılar göstərir ki, monoloji nitqin əsas məqsədi kommunikasiya prosesində təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə kimi məzmunu qarşıdakılara çatdırmaqdır. Həmin nitq təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış bir nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini qabaqcadan düşünür. İfadə edəcəyi fikrin həcmi, arakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını və dil materialını seçir, dinləyicilərin müsahiblərinin səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.

Monoloji nitq məzmun baxımından bir neçə şəkildə təzahür edir: a) fikir söyləmə səciyyəli monoloq; b) təsdiqləmə səciyyəli monoloq.

Nitqin monoloji növündə danışan fikrən və ya yazılı şəkildə əvvəlcədən plan tərtib edir, izah və təhlil edəcəyi məzmunu çatdırmaq üçün ona “bəzək-düzək” verir. Natiq bu işə ciddi hazırlaşır, hansı fikri əvvəlcədən, hansını ortada, hansı sonda deyəcəyini özü üçün müəyyənləşdirir. Yazılı formada icra olunan monoloji nitq əvvəlcədən yazılı şəkildə hazırlanır. Monoloji nitqin növündən asılı olmayaraq orada çıxış, məruzə, məktub və s. hazırlanan ərəfədə müəyyən dəyişmələr özünü göstərə bilər.

Şifahi monoloji nitqin özünün də iki forması müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) əvvəlcədən təşkil edilmiş nitq,
- 2) təşkil edilməmiş nitq. İkinciyə spontan nitq də deyirlər (1, 123).

Əvvəlcədən təşkil edilmiş nitq qabaqcadan planlı şəkildə hazırlanmış nitqdır. Nitqin əvvəlcədən təşkili üçün nitq söyləyən tərəfindən aşağıdakı işlərin görülməsi zərurəti meydana çıxır:

- 1) mövzu üçün plan tərtib etmək,
- 2) mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyatları nəzərdən keçirmək,
- 3) mövzunun həcmi, əhatə dairəsini təyin etmək,
- 4) fikrin ardıcılığına nail olmaq üçün bəzi qeydlər etmək,
- 5) mövzunun məzmununu dərinləndirmək, öyrənmək,
- 6) mövzunun auditoriyaya yaxşı çatdırılması üçün əlverişli ifadə tərzini seçmək, nəqli cümlələrdən geniş istifadə

etmək,

- 7) mövzunun şərh üçün lazım olan söyləmə tərzini müəyyənləşdirmək,
- 8) intonasianı müəyyənləşdirmək.

Natiq şifahi monoloqunda yersiz məlumatlar verməməlidir. O, hər hansı bir vacib məsələdən danışarkən bir neçə suala aydınlıq gətirməlidir. Birinci növbədə, “nəyi demək?” sualı mövzunun şərhində önə çəkilməlidir.

Şifahi monoloji nitqin digər bir forması spontan formadır. Bu monoloji nitqə hazırlıq görülmür. Natiq söyləyəcəyi nitqi sərbəst şəkildə icra edir. Belə monoloqu improvizasiya ilə müqayisə edirlər. Aşıqların bədahətdən söylədiyi əhvalatlar, nağıllar, dastanlar monoloji nitqin bu forması ilə nisbətən uyğun gəlir. Bəzi tədqiqatlarda monoloji nitqin bu formasına “ekspromt forma” da deyilir (2, 45). Şifahi monoloji nitq formasında nitq vahidləri, faktlar müstəqil, dilin təbii inkişafına əsaslanaraq əmələ gəlir, onlardan ən əlverişlisindən, dərkətməni asanlaşdırıcılardan istifadə olunur. Spontan nitq nitq təcrübəsi geniş olan söz adamları (şairlər, yazıçılar, müəllimlər, alimlər və b.) işlədirlər. Nitqin alınmasında natiqin həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, hazırcavablığı və ən əsası isə onların fitri istedadı başlıca önəm daşıyır.

Monoloji nitqin mühazirə forması. Mühazirə formasından, əsasən, ali məktəblərdə müxtəlif fənlərin tədrisində istifadə olunur. Bu, effektiv şərhlə üsulu sayılır. Həmin üsulün köməyiylə tələbələr elmi biliklərə yiyələnirlər. Mühazirə müəllim tərəfindən proqram və dərslərə uyğun olaraq hazırlanır. Tematik plan əsasında hazırlanan mühazirələr tədris proqramına uyğun olmalıdır. Müəllim mühazirələrin hazırlanmasında məsuliyyətli olmalıdır. Mühazirə konkret fakt və dəlillərə əsaslanmalı, dərslərdəki məlumatlardan fərqlənməlidir. Çünki dərslərdə olan məlumatları yenidən tələbələrə - dinləyicilərə çatdırmağın elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Mühazirədə dialoqlardan da istifadə oluna bilər. Mühazirə söyləyən fikrini əsaslandırmaq üçün mövzu ilə bağlı dəlilləri, sübutları, faktları elmi cəhətdən izah etməyi bacarmalıdır. Mühazirə adətən giriş, əsas hissələr və nəticədən ibarət olmalıdır. Bu quruluşda hazırlanmış mühazirələr hər bir sahədə yaxşı təsir bağışlayır, öyrədici xarakter daşıyır. Nəticələr mühazirənin ümumiləşdirilmiş əsas hissələrindən çıxarılmalıdır. Yəni mühazirəni

nəticələrində ümumiləşdirilmiş fikir güclü və yetərinə olmalıdır. “Mühazirə bir monoloq nitqinin quruluşu kimi idraki əhəmiyyət daşımalı, elmi siqləti, dərinliyi və məntiqi şərh ilə seçilməlidir. Orada elmi ümumiləşdirmələrə, faktik materialın təhlilinə geniş yer ayrılmalıdır” (3, 127).

Monoloji nitqin məruzə forması. Məruzə monolofi nitq prosesində istifadə olunan əsas formaldandır. Hər hansı bir məsələ barədə məruzə etmək. Bu iş əvvəlcədən görülür. Məruzənin məzmun baxımından müxtəlif tipləri ilə qarşılaşmaq olur: müəyyən müddətə görülmüş işlərin hesabat məruzəsi, yaranmış fəvqəladə vəziyyət haqqında məruzə, elmi-praktik konfranslarda, simpoziumlarda edilən məruzələr. Bunlar xarakter etibarını ilə fərqlənir. Həmin formalar yazılı şəkildə əvvəlcədən yazılır. Faktlar və dəlillər dəqiqləşdirilir. Elmi mənbələr dürtüləşdirilir. Təcrübə göstərir ki, dinləyicilər daha çox qısa şəkildə olan məruzələrə meyillidir. Amma ictimai-siyasi həyatda, elmi arenada geniş məruzələrə də çox rast gəlmək olur.

Quruluş cəhətdən məruzə giriş, əsas hissə və nəticə olmaqla üç hissəli olur. Bu hissələr bir-birini tamamlamalıdır. Əvvəlinci hissədə qoyulmuş məsələlərdə problemin aktuallığından, önəmindən söhbət gedir. Qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq hansı yol və üsullardan istifadə etməyin əsasları müəyyənləşdirilir. Məruzənin əsas hissəsi həlledici məqamdır. Görülən işin məzmunu açılır, məruzəçi tərəfindən müəyyən münasibət ifadə olunur. Məruzəçi sonra şərh etdiyi məsələni yekunlaşdırır, bir sıra təkliflərlə çıxış edir. Monolofi nitqin məlumat forması. Hər hansı bir məsələ haqqında (rəsmi təşkilatlarda, idarələrdə və s.) monolofi nitqin bu formasında əsas məlumatlar verilir.

Monoloji nitqin çıxış forması. Hər hansı bir çıxışın müvəffəqiyyəti, nitqin dinləyicini inandırmaq və özünə tabe etmək bacarığı ilk öncə nitqin uyğunluğundan asılıdır. Əsl monoloji nitqdə məntiqilik, ardıcılıq, dəqiqlik, aydınlıq və konkretlik əlamətlərinin hamısı bütövlükdə cəmləşməlidir. Təsiredicilik keyfiyyəti monolofi nitq üçün başlıca əlamət sayılır. Bu, nüfuzedicilik xüsusiyyətidir. Nitqin təsirediciliyi ona qulaq asanlar üçün nüfuzedici olmasından, dinləyənin bütün varlığı ilə ona diqqət kəsilməsindən ibarətdir. Bu cür monolofi nitqin quruluşu da sadə olur. Lakin sadə olduğu qədər də dolğun, düşündürücü səciyyəli olur. Təsiredici-nüfuzedici monolofi nitq dinləyiciyə sadəcə nəticə kimi yox, həm də nəticənin nəticəsi təsiri bağışlayır. Həmin nitqdə, eləcə də xüsusiləşdirici ifadələrdən istifadə olunmaqla, konkret şəxs anlayışını canlandıran morfoloji vasitələrdən də məqsədəmüvafiq formada istifadə edilir. Çıxışlar, əsasən, məruzələrdən sonra danışılan nitqdir. Bir əsas məruzədən sonra onun ətrafında müxtəlif çıxışlar edilir. Məruzəyə münasibət çıxışlar vasitəsilə bildirilir. Bu zaman məruzənin çatışmayan cəhətləri də çıxışlarda göstərilir. Tədqiqatçılar çıxışlarını effektiv, səmərəli olması üçün aşağıdakı cəhətlərin varlığını göstərir:

- dinləyiciləri razı salsın,
- yığcam olsun, çox vaxt aparmasın,
- danışan müzakirə olunan mövzudan kənara çıxmasın,
- məruzədə və ya əvvəlki çıxışlardakı fikirlər təkrar edilməsin,
- deyilənlərdə ardıcılıq və rabitəlilik olsun,
- sözlər, cümlələr aydın, hamının eşidə biləcəyi bir səs tonu ilə tələffüz edilsin,

Monoloq da replikaların müxtəlifliyindən ibarətdir. Monoloq ideya, fikirdən fərqli olaraq meydana çıxsa da, bunları monoloq deyinin fərdi hissi və münasibəti bütövləşdirir. Dram əsərlərinin dilində monoloq səciyyəlandırıcı xüsusiyyətə malikdir. Belə əsərlərdə monoloq hadisələri müxtəlif istiqamətə yönəldə bilər. “Yazıçı təhkiyəsi ilə veriləcək mətləbləri, səhnədən kənarında cərəyan edən hadisələri elə fərdi danışmaq fonunda əks etdirir ki, bu fərdilik ictimai sifətlərdən təcrid olunmur, əksinə, ictimai sifətləri, qüsurlar və mənfiliyi bütün kökləri ilə üzə çıxarır” (4, 47).

Monoloq xarakteri başa salmaq, hadisələrin gedişini xəbər vermək, ziddiyyətlərin açılmasına yönəlmək və s. vəzifələri yerinə yetirir. Monoloqların məzmunu aşağıdakı cəhətlərlə bağlıdır.

1) Dram monoloqları emosional baxımdan fərdi xarakter daşıyır. Hər bir personayın fərdi və tipik xarakterinə müvafiq olan nidalər, hiss və münasibətlər görünür. Obrazın fikrində yangı, ötkəmlik, özünü öymə, eyni zamanda acizlik və s. mənəvi hallar özünü göstərir.

2) Monoloq mühiti və şəraiti. Müəyyən mühit və şərait monoloq nitqini formalaşdırır.

3) Monoloqların köməyi ilə müxtəlif hadisə və proseslər bir nöqtədə birləşdirilir, zaman və məkan etibarını ilə bir-birindən uzaqda baş vermiş hadisələr arasında əlaqə, insanlar arasında münasibət yaranır.

4) Monoloqlarda pafos. Pafos yunanca paf/ros sözüdür, mənası “ehtiras” deməkdir (pafosla danışmaq, nitq söyləmək). Monoloqlarda aşılana yüksək ideyanın doğurduğu şövq, ilham, vəcd, coşğunluq, ehtiras kimi keyfiyyətlər əsas yer tutur.

Nəticə. Hər bir şəxs gözəl danışığa, yüksək nitq mədəniyyətinə sahib ola bilər. Lakin bu cür çətin işin öhdəsindən gəlmək möhkəm iradə, böyük həvəs, müvafiq bilik və bacarıqlar tələb edir. Gözəl səsle, fikrə müvafiq intonasiya seçməklə, normativ tələffüzlə danışmaq üçün hər bir kəs öz üzərində çalışmalıdır. Nitq istedadla bağlı olmasına baxmayaraq, ali məktəbdə təhsil alan gələcək mütəxəssis monolofi nitqi mənimsəmək üçün istər nəzəri bilikləri, istər praktik vərdişləri mənimsəməlidir. Bu zaman mütləq olaraq monolofi nitqin öyrənilməsinin əsas aspektləri nəzərə alınmalıdır. Çünki bu məsələdə nəzəriyyə və təcrübə vəhdəti çox vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T., Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı: ADPU, 2008, 336 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Mətni anlama modelləri, Bakı: Səda, 1999, 334 s.
3. Bayramov Ə.S. Təfəkkürün müstəqillik və tənqidliliyinin kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda inışaf dinamikası: fil, elm. nam. dis. Bakı, 1967, 124 s.
4. Abbasova M.K. Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında söz. Bakı: Yazıçı, 1983, 191 s.

Açar sözlər: monoloq, nitq, mövzu, şifahi, forma, yazılı, dinləyici

Ключевые слова: монолог, речь, тема, устная, форма, письменная, слушатель.

Key words: monologue, speech, topic, oral, form, written, listener

Xülasə

Məqalə monoloji nitqin əsas xüsusiyyətlərinə və formalarına həsr olunub. Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Bu nitq forması monoloji nitqdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, monoloji nitqin əsas məqsədi kommunikasiya prosesində təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə kimi məzmunu qarşıdakılara çatdırmaqdır. Həmin nitq təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış bir nitqdir. Monoloji nitq məzmun baxımından bir neçə şəkildə təzahür edir və müxtəlif formaları var. Məqalədə geniş formada hər biri öz əksini tapıb.

Устная монологическая речь и ее основные аспекты

Резюме

Статья посвящена основным особенностям и формам монологической речи. Участие говорящего и слушающего в речевом процессе не всегда одинаково. В речевой практике говорящий и слушающий функционируют практически одинаково: задают вопрос, слушающий отвечает, говорящий выражает свое мнение, собеседник выражает свое отношение к нему. Эта форма речи – монологическая речь. Исследователи показывают, что основная цель монологической речи — передать другим в процессе общения такое содержание, как описание, подтверждение, мнение и характеристика. Речь представляет собой организованную, программированную речь. Монологическая речь проявляется по-разному по содержанию и имеет разные формы. Каждый из них отражен в статье в широкой форме.

Oral monologic speech and its main aspects

Summary

The article is devoted to the main features and forms of monologue speech. The participation of the speaker and the listener in the speech process is not always the same. In a speech practice, the speaker and the listener function almost equally: they ask a question, the listener answers, the speaker expresses his opinion, the interlocutor expresses his attitude to him. This form of speech is monologic speech. Researchers show that the main purpose of monologue speech is to convey content such as description, confirmation, opinion, and characterization to others in the communication process. That speech is an organized, programmed speech. Monological speech manifests itself in several ways in terms of content and has different forms. Each of them is reflected in the article in a broad form.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Nailə Kamil qızı Məmmədova⁸⁶, Aytəkin Rəfi qızı Mirzəyeva⁸⁷
İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYADA EFFEKTİV ÜNSİYYƏTİN ƏSASLARI

İşgüzar ünsiyyət insanlar arasında ən geniş yayılmış əlaqə növüdür. Bu rabitə forması olmadan elmi, iqtisadi, hüquqi, diplomatik, ticarət və inzibati münasibətlər sahəsində qarşılıqlı əlaqə mümkün deyildir. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində işgüzar ünsiyyət daha çox marağa səbəb olur, mütəxəssislərin və peşəkarların əlaqə qurmasında bir zərurətə çevrilir. Müasir dövrün mütəxəssisləri, peşəkarları ünsiyyət tərəfdaşlarını başa düşmək, onlarla əlaqə qurmaq, işgüzar söhbətlər, danışıqlar aparmaq və dil mədəniyyətinin əsaslarını mənimsəmək üçün yazılı və şifahi işgüzar əlaqələr sahəsində biliklərə ehtiyac duyurlar. Təbii ki, işgüzar kommunikasiyada effektiv ünsiyyəti qurmaq isə daha zəruridir.

Ünsiyyət insan şəxsiyyətinin formalaşması, hər bir insanın cəmiyyətin üzvü kimi normal inkişaf etməsi, insanın ruhi və fiziki sağlamlığının yaranması, başqalarını və özünü tanıması prosesi kimi fəaliyyət göstərir. Dahi Sokrat deyirdi: “Danış sənə tanıyım”. Hər bir insan öz şəxsi keyfiyyətlərini etik davranışında və ünsiyyətində əks etdirir. Ünsiyyət insan həyatının və mənəvi istəklərinin əvəzolunmaz biostimulyatorudur. “Fransız yazıçısı, şairi və peşəkar pilotu Antoine de Saint-Exupery deyirdi ki, dünyada ən böyük lüks insan ünsiyyətinin lüksüdür” (6, 128). Ünsiyyətə gəlincə, onun mahiyyətindəki əsas şey məlumat ötürülməsidir. Rabitə, ünsiyyət əsasən informasiya əlaqələrinin mövcudluğunda özünü göstərir. Informasiya əlaqələri qırıldıqda və ya olmadıqda rabitə də, ünsiyyət də ola bilməz. Bu əlaqələrin formalaşmasında işgüzar söhbət edərək mənəvi, əxlaqi məsələlərlə yanaşı nitq etiketləri və ünsiyyət vasitələrindən – söz, ifadəlilik, jest və mimikadan da düzgün və effektiv istifadə etmək lazımdır.

Belə ki ünsiyyət mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi insanda aşağıdakı şəxsi keyfiyyətlərin mövcudluğu ilə müəyyənləşir:

Empatiyalar – dünyanı başqalarının gözləri ilə görmək, onlar kimi dərk etmək bacarığı;

Xeyirxahlıq – hörmət, rəğbət, bəzi hərəkətləri bəyənməyə də, insanları başa düşmək bacarığı, başqalarını müdafiə etməyə hazır olmaq;

Mötəbərlik- başqaları ilə ünsiyyət zamanı özü olaraq qalmaq bacarığı;

Konkretlik - öz həyəcanları, fikirləri, hərəkətləri haqqında konkret danışmaq, suallara birmənalı cavab vermək bacarıqları;

Təşəbbüskarlıq – “daim irəliyə getmək”, təmas qurmaq, fəal müdaxilə tələb edən vəziyyətlərdə başqalarının nə isə edəcəyini gözləmədən hansısa işləri başlamağa hazır olmaq bacarıqları;

Hisslərin qəbul edilməsi - öz hissələrini ifadə etmək və başqalarının emosional təsirlərini qəbul etməyə hazır olmaq bacarığı;

Özünüdərk etmə - şəxsi həyatına və davranışlarına tədqiqatçı münasibət, başqalarından sənə necə qəbul etmələrinə aid istənilən informasiyanı eşitməyə və bu zaman özünü qiymətləndirmə aparmağa hazır olmaq. İnsan öz şəxsiyyətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini dərk etdikdə, başqalarını da yaxşı başa düşməyə başlayır:

Hər bir şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri, onun daxili aləminin və işgüzar mühitinin fərdiliyi təkrarsız ünsiyyət mədəniyyəti haqqında danışmağa imkan verir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ünsiyyət mədəniyyəti və effektiv ünsiyyət sosial-psixoloji təlim prosesində inkişaf etdirilə bilər. Eyni sahədə çalışanların ünsiyyəti geniş mənada ünsiyyətdən onunla fərqlənir ki, belə ünsiyyət prosesində məqsəd və öz həllini tələb edən konkret vəzifələr qoyulur. İşgüzar ünsiyyətdə tərəf – müqabilə qarşılıqlı əlaqələri kəsmək mümkün deyil. İşgüzar ünsiyyətin əhəmiyyətli hissəsini xidməti ünsiyyət, yəni insanların təşkilat daxilində, iş vaxtında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyəti tutur. Lakin işgüzar ünsiyyət – xidməti ünsiyyətə nisbətən daha geniş anlayışdır, çünki həm də maddəli işçilərin və fərdi işəgötürənlərin qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edir və təkcə təşkilatlarda yox, ən müxtəlif səviyyəli işgüzar qəbullarda, seminarlarda, sərgilərdə və s. baş verir. İşgüzar ünsiyyətinin özünün də müxtəlif formaları var ki, hər birinin effektivliyi təmin etmək tərəf müqabillərindən asılı olur.

İşgüzar ünsiyyətin effektivliyi həmçinin qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi, hansısa işin gerçəkləşməsi, mövcud problemin həlli, yeni əməkdaşlığın qurulması ilə də bağlı ola bilər. Ünsiyyətin tərəfləri qismində həmkarlar, müdir və tabeçilikdə olan şəxslər, tərəfdaşlar və s. çıxış edir. Burada tərəflərin hər birinin statusu müəyyən olunur. Hər şeydən əvvəl, şəxs öz işgüzar sahəsindən olan sanballı peşəkarların simpatiyasını qazanmalı və həmin insanlarla kontakta girməyi bacarmalıdır. Yeni başlayan əksər işgüzarların uğuru düzgün tərəfdaş seçimindən asılı olur. Məşhur peşəkar ilə əməkdaşlıq yeni başlayan tərəf üçün arzuolunan nəticənin əldə edilməsini asanlaşdırır. Bəzən bir çox insanlar işgüzar münasibətlər yaratmağa çalışdığı zaman kobud səhlərə yol verir, bu əlaqələr kobud və bezikdirici şəkildə alınır. Başqa sözlə, işgüzar ünsiyyət prosesində biz könüllü və ya ixtiyari olaraq özümüzü təqdim etməyi həyata keçiririk. İşgüzar ünsiyyətdə öz şəxsiyyətimizin nümayişi də effektivliyi təmin edə bilən faktordur.

İşgüzar ünsiyyətin uğurlu və effektiv olması üçün digər amillər arasında “özünü tanıma”, “özünü bilmə” amilinə də ehtiyac var. Vaxtilə Sokratın “Özünü tanı” yazısına şagirdi Ksenofon ona bu sözləri söyləmişdir: “Özünü tanıyan onun üçün nəyin yaxşı olduğunu bilir və nəyin mümkün olduğunu, nəyə qadir olmadığını yaxşı başa düşür. Bildiyi şeylə məşğul olur, ehtiyaclarını ödəyir və xoşbəxt yaşayır, bilmədiklərini götürmür, səhv etmir, bədbəxtlikdən çəkinir. Bunun sayəsində digər insanların da dəyərini təyin edə bilir və onlardan faydalanaraq həm fayda əldə edir, həm də özünü bələklərdən qoruyur”. Özünü tanımaqla bir insan digər insanları daha yaxşı başa düşür, bu ona ünsiyyət maneələrini dəf etməyə, o cümlədən iş ortaqlarını tapmaq imkanlarını inkişaf etdirməyə imkan verir (6, s. 308- 349).

⁸⁶ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

⁸⁷ Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

İşgüzar ünsiyyətdə iştirak edən tərəfdaş üçün müsbət və nüfuzlu bir imic formalaşdırmaq üçün özünü nitqin köməyi ilə təqdim etməlidir. Effektiv nitq təqdimatı həyata keçirməlidir. O cümlədən, nitqin köməyi ilə formalaşan imicimiz başqalarına göstərdiyimiz portretimizdir. Bu, əleyhimizə deyil, bizim üçün çalışmalıdır, ən yaxşı keyfiyyətləri həqiqətdə göstərməlidir və eyni zamanda sadə və səmimi olmalıdır. Nitqin özünü təqdim etməsinin nəticəsi iş adamının şifahi təsviridir.

İşgüzar adamların şifahi nitqində rast gəldiyimiz dil qaydalarının pozulması - əcnəbi dillərdən, xüsusilə də rus dilindən götürülmüş sözlərin adi hal kimi işlədilməsidir. Məs., rus dilindəki “tje”, “davay”, “zanit”, “xodlamaq”, “prosto” və s. kimi sözlər işgüzar mühitdə geniş istifadə edilir. Şifahi işgüzar nitqin bu xüsusiyyətləri ədəbi dil üçün arzuolunmazdır, çünki dilin leksik normasını pozur (1, 56). Burada onları nitqin qüsurları kimi nəzərdən keçirmək düzgün deyil, çünki onlar işgüzar mühitdə hər yerdə işlədilməklə normalaşmışlar. Şifahi işgüzar nitq bir qədər sadələşdirilmiş xarakterə malikdir. Bununla yanaşı, bu heç də o demək deyil ki, mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlər burada yolverilməzdir. Lakin yazılı işgüzar nitqlə müqayisədə onlar kəmiyyət etibarilə əhəmiyyətli dərəcədə azdır.

İstənilən işgüzar ünsiyyətdə effektivlik və müsbət nəticə əldə etmək üçün nitq etiketlərinin rolu əvəzəlməzdir. Nitq etiketləri nitq davranışları qaydalarına görə ünsiyyətin və bu zaman arzu olunan tonallığın qorunması üçün istifadə olunan vahidlərdir. Başqa sözlə, bunlar elə nitq vahidləridir ki, onlar vasitəsilə müraciət, diqqətin cəlb edilməsi, salamlama, sağollaşma, tanışlıq, üzrxahlıq, minnətdarlıq, təbrik, arzu, xahiş, dəvət, başsağlığı, kompliment və s. həyata keçirilir. Nitq etiketləri özlüyündə rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə salamlama, sağollaşma, təqdimat, kübar söhbət və s. ehtiva edir; hər hansı müəyyən şəraitdə başqa bir şəxslə necə əlaqə qurmaq, saxlamaq və ya əlaqəni kəsməyi aydınlaşdırır; danışan və onun adresatı haqqında, onların tanış olub-olmamaları, yaş bərabərliyi, şəxsi münasibətləri, xidməti vəziyyəti, ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə baş verməsi haqqında sosial məlumat ötürür. Nitq etiketi mənasında işlənilib hazırlanmış nitq davranışlarının qaydaları, ünsiyyətin sistemli danışq formulları nəzərdə tutulur. Nitq etiketlərinə yiyələnmək bacarığı, onları mənimsəmə dərəcəsi, insanın öz işində gərəkliyini təmin edir, peşəkarlığını müəyyən edir. Bu sərəştə, bacarıq, ilk növbədə, iş fəaliyyəti sahəsində daim insanlarla ünsiyyətdə olan dövlət qulluqçularına, məmurlara, siyasətçilərə, müəllimlərə, həkim, hüquqşünas, sahibkar, jurnalist və xidmət sferasında çalışan işçilərə aiddir. Nitq etiketi özünü təqdim edən şəxsin bir növ vizit kartıdır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək, insanı sərbəst, inamlı hiss etməyə, özünə əmin olmağa sövq edir, sıxılmaqdan, düzgün olmayan davranışdan, narahatlıqdan, gülünc vəziyyətə düşməkdən qoruyur.

Nitq etiketi, ilk növbədə, adresata yönəldilmiş dil hadisələri kompleksini əks etdirir və bir neçə funksiyanı yerinə yetirir: həmsöhbətlər arasında əlaqənin qurulmasına kömək edir; hörmət göstərməyi təsdiq etmək imkanı verir; baş verən ünsiyyətin statusunu müəyyən etməyə kömək edir (dostcasına, işgüzar, rəsmi); ünsiyyət üçün əlverişli emosional mühit formalaşdırır və dinləyicilərdə xoş təsir oyadır.

İstənilən ünsiyyət aktı özlüyündə başlanğıc, əsas hissə və nəticədən ibarətdir. Düzgün etiket qaydalarına görə tanış olmayan şəxslə söhbətə girmək və özünü təqdim etmək qəbul edilmir. Nitq etiketləri xalqın milli mədəniyyətinə, təfəkkürünə uyğun olan nitq mədəniyyətinin mühüm bir göstəricisi sayılır. Ünsiyyət protokolunun tələb etdiyi bir çox incəliklər işgüzar münasibətin digər sahələrində də nəzərə alınır. Müəyyən sosial qrupların təcrübəsini, əxlaqi anlayışlarını və zövqlərini əks etdirən işgüzar etiket işgüzar dairələrdə, xüsusilə son zamanlarda daha geniş yayılmaqdadır. Etikət davranış və ünsiyyət normalarına əməl edilməsini nəzərdə tutur. Ünsiyyət insan fəaliyyəti, insanın iştirak etdiyi proses olduğu üçün, ünsiyyət zamanı ilk növbədə nitq etiketinin xüsusiyyəti nəzərə alınır. Nitq etiketi dedikdə, nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin nitq formulları sistemi başa düşülür. Nitq etiketinə yiyələnmiş olmağın səviyyəsi insanın peşə yararlılığı səviyyəsini müəyyən edir. Bu, ilk növbədə, dövlət qulluqçularına, siyasətçilərə, müəllimlərə, hüquqşünaslara, həkimlərə, menecerlərə, sahibkarlara, jurnalistlərə, xidmət sahəsində çalışanlara, yəni öz işinin xüsusiyyətinə görə daim insanlarla ünsiyyətdə olanlara aiddir. Nitq etiketinə malik olmaq nüfuz qazanılmasına kömək edir, inam və hörmət yaradır. Nitq etiketi qaydalarını bilmək, onlara əməl etmək insana özünü inamlı və sərbəst hiss etmək imkanı verir, insanı öz səhvləri və düzgün olmayan hərəkətləri üçün narahatlıq keçirməkdən qurtarır.

İşgüzar kommunikasiyada qurulan ünsiyyətin effektiv və nəticə yönümlü olması tərəflərin bilik, savad, təcrübə, nəzəri və praktik məlumatları düzgün əlaqələndirə bilməsi ilə dəyərləndirmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2017
2. Cəfərov V. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021
3. Əliyeva F. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2024
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2022
6. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: Nurlar, 2014

Açar sözlər: nitq, ünsiyyət, işgüzar kommunikasiya, effektiv, nəticə, etiket

Ключевые слова: речь, общение, деловое общение, эффективность, результат, этикет.

Keywords: speech, communication, business communication, effective, result, etiquette

Xülasə

Məqalədə işgüzar kommunikasiyada effektiv ünsiyyət qurmağın əsas prinsipləri izah olunub. Müasir dövrün mütəxəssisləri, peşəkarları ünsiyyət tərəfdaşlarını başa düşmək, onlarla əlaqə qurmaq, işgüzar söhbətlər, danışqlar aparmaq və dil mədəniyyətinin əsaslarını mənimsəmək üçün yazılı və şifahi işgüzar əlaqələr sahəsində biliklərə ehtiyac duyurlar. Təbii ki, işgüzar kommunikasiyada effektiv ünsiyyəti qurmaq isə daha zəruridir. Ünsiyyət insan şəxsiyyətinin formalaşması, hər bir insanın cəmiyyətin üzvü kimi normal inkişaf etməsi, insanın ruhi və fiziki sağlamlığının yaranması, başqalarını və özünü

tanınması prosesi kimi fəaliyyət göstərir. Hər bir iş kollektivində ünsiyyət quran zaman isə rəhbər işçi, işçi işçi prinsipi gözlənilməlidir. Ünsiyyətin effektivliyi təmin edən prispilər isə məqalədə geniş formada öz əksini tapıb.

Основы эффективной коммуникации в деловом общении

Резюме

В статье раскрыты основные принципы эффективной коммуникации в деловом общении. Специалистам и профессионалам современной эпохи необходимы знания в области письменных и устных деловых отношений, чтобы понимать партнеров по общению, устанавливать с ними отношения, вести деловые беседы, переговоры и овладевать основами языковой культуры. Конечно, в деловом общении важнее наладить эффективную коммуникацию. Общение функционирует как процесс формирования человеческой личности, нормального развития каждого человека как члена общества, установления психического и физического здоровья человека, признания других и самого себя. При общении в каждом рабочем коллективе следует ожидать принципа руководителя и работника. Принципы, обеспечивающие эффективность коммуникации, отражены в статье в широкой форме.

Fundamentals of effective communication in business communication

Summary

The article explains the main principles of effective communication in business communication. Specialists and professionals of the modern era need knowledge in the field of written and oral business relations in order to understand communication partners, establish relationships with them, conduct business conversations, negotiations and master the basics of language culture. Of course, it is more necessary to establish effective communication in business communication. Communication functions as a process of formation of human personality, normal development of each person as a member of society, establishment of mental and physical health of a person, recognition of others and oneself. When communicating in each work team, the principle of manager and employee should be expected. The principles that ensure the effectiveness of communication are reflected in the article in a broad form.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QAVRAMA NÖVLƏRİNİN ƏHƏMIYYƏTİ

Qavrayış ağıln müəyyən faktlar, hadisələr və anlayışlar arasından seçərək yadda saxladığı və öyrəndiyi bütün məfhumlar toplusudur. Bu anlayışın ən böyük sübutu insanın ilk növbədə onu maraqlandıran predmetə aid əşyaları və sözləri qavraması prosesidir. Qeyd etməliyik ki, qavranılan hər məfhumu yaddaşa tam saxlamaq mümkün deyil, bəzi məlumatlar asanlıqla unudulur. Yaddaşa yalnız vacib və zəruri məlumatlar saxlanılır. Sensor, zehni və intuitiv qavrayış növləri mövcuddur.

1- Sensor qavrayış: Eşitmə qavrayışı nəzərdə tutulur. - Daha yüksək səslərin digər səsləri boğmaq qabiliyyəti eşitmə qavrayışının ən əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Vizual qavrayış - İnsanlar həyatları boyu əldə etdikləri məlumatların, təxminən, 80%-ni vizual qavrayış vasitəsilə öyrənirlər.

2- Zehni qavrayış: Zehni qavrayış ümumilikdə dörd fərqli mərhələdən ibarətdir. Bunlar müvafiq olaraq: düşünmə, yadda saxlama, beyin yorma və əzbərləmədir.

3- İntuitiv qavrayış: İntuitiv qavrayış obyektiv fakta əsaslanır. Duyğular düşüncələrdən daha vacibdir. İstənilən xarici dilin öyrənilməsində yuxarıda göstərdiyimiz qavrayış növləri böyük dəyər və əhəmiyyət kəsb edir. Auditoriyada tələbələrə dil öyrənmə prosesi zamanı öyrədilən materialın maksimum dərəcədə qavranılması üçün hansı üsullardan, metodik vasitələrdən istifadə olunacağı müəyyənləşdirilməlidir. Bu məqsədlə bəzi öyrənmə (qavrama) üsullarını nəzərdən keçirək:

1. Tələbələr müəyyən qismi məlumatı gördükdə, daha yaxşı qavrayırlar. Məsələn, dərs prosesində müəllim diaqramlar, sxemlər, şəkillər və ya cədvəllərdən istifadə etməklə daha yaxşı nəticə əldə etmiş olur. Yəni tələbələrimizin müəyyən hissəsi vizual şəkildə təqdim olunan materialı daha effektiv qavrayır. Məsələn, Present Indefinite Tense və ya Present Simple belə bir qrafiklə izah etsək istədiyimiz uğurlu nəticəni əldə etmiş olarıq.

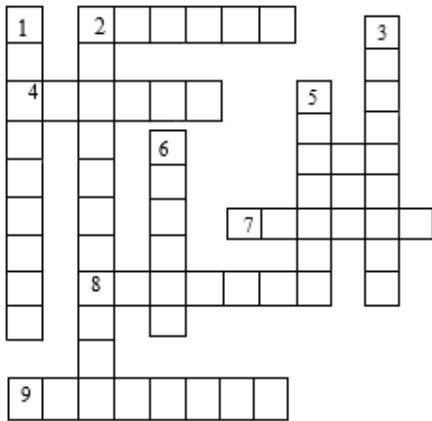
Eyni zamanda dərs prosesində müxtəlif krosvordların həllini birlikdə etmək mümkündür

PRESENT SIMPLE						
POSITIVE		NEGATIVE		QUESTIONS		
I	} do work study	I	} don't do work study	Do	} I you we they do work? study	
you		you				you
we		we				we
they		they				they
he		he				he
she	} does works studies	she	} doesn't do work study	Does	} he she do work? study	
it		it				it
<i>I usually work at home. He usually works at home.</i>		<i>They don't live near here. She doesn't live near here.</i>		<i>Do you smoke? Yes, I do. Does Jim smoke? No, he doesn't.</i>		
PRESENT SIMPLE IS USED FOR						
- permanent situations		- repeated or habitual actions in the present		- general truths and laws of nature		
<i>She works in an office.</i>		<i>He often buys her flowers.</i>		<i>The Sun sets in the west.</i>		
				- timetables or programmes		
				<i>The lesson starts at 10am.</i>		

bilirlər. (1,37)

Use the clues to complete the crossword puzzle. Across

- The practice of selling products at a very low price in an export market. (7)
- They separate countries and can make trade more difficult (7)
- Limited numbers or amounts that are officially allowed. (6)
- Taxes paid on goods coming into or going out of a country. (7)
- A general word which covers all things which stop people trading freely. (8) Down
- To give money to a company or industry to make a product cheaper to buy or produce. (9)
- The removal or reduction of government controls on a particular business activity. (12)
- A situation in which goods come into and out of a country without any controls or taxes. (4,5)
- Government department responsible for collecting taxes on goods. (7)
- To bring something into a country from abroad, usually in order to sell it. (6)

2. Qeyri ixtisas ali məktəblərdə ingilis dili əsasən praktiki xarakter daşdığı üçün müxtəlif mövzularda diskusiyaların təşkili, audio materialları dinləməklə eşitmə effektivliyini inkişaf etdirərək –sensor qavramadan arzu edilən nəticəni əldə etmiş oluruq. Məsələn, tələbələrə müəyyən mövzular-topiklər təklif edirik və bu zəmində diskusiyalar təşkil edirik. Belə topiklərdən “My family”, “My day”, “My best friend”, “Our country”, “Heroes of my Motherland” və s. Mövzular ətrafında tələbələrimizi müzakirələrə dəvət edir və onlarda danışıq vərdişlərini inkişaf etdirməyə çalışırıq. Təbii belə hallarda tələbələrimize yardım məqsədi ilə konkret mövzuya aid söz və ifadələr, hazır cümlə modelləri təqdim edilərsə effektiv iş əldə etmiş olarıq. Belə halda, “Mapping”(american variant) və Clusstring(British variant) təklif edə bilərik.(2, 45-47)

Let’s speak “Family”For discussion this topic we need “family vocabulary” Try to understand the following items(words) and then speak. These terms refer to the closest relatives you may interact with daily. **Father:** a male parent; the man who is the parent of a child. **Mother:** a female parent; the woman who is the parent of a child. **Brother:** the male child of the same parents. **Sister:** the female child of the same parents. **Son:** a male child. **Daughter:** a female child. The extended English family words extend beyond the immediate family to include other relatives. These terms allow for a broader understanding of family connections. **Grandfather:** the father of your mother or father. **Grandmother:** the mother of your mother or father. **Uncle:** the brother of your mother or father; or husband of your aunt. **Aunt:** the sister of your mother or father; or wife of your uncle. **Cousin:** the child of your aunt or uncle; a relative of the same generation. Bu ifadələr kartlara yazılaraq tələbələrə təqdim oluna bilər. Belə müzakirələr zamanı sual və cavablardan istifadə edərək tələbələri fərdi və qrup halında işlətməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa çalışmalıyıq. Məsələn, **The questions :** a) *Do you have a family?* b) *How many people are in your family?* c) *What is your father/mother?* d) *Do your parents work and where?* e) *How many brothers or sisters do you have?* f) *Are they elder or younger than you? Who is the eldest-youngest child in your family?*

Speak about characteristic features of your family members:

g) *Who is easygoing/outgoing in your family?* h) *Is your dad serious and strict person?* i) *and your mom-is she kind? Can you share your secrets with your mom?* j) *Do you get on well with your family?* k) *Is your family friendly?*

Tələbələrə verilən məlumatları konspektləşdirməyi öyrətməliyik. Audio materiallar bir neçə dəfə səsləndirilə bilər ki, tələbələr anlaya bilsin. Audio materialları anlamaq üçün suallr təqdim oluna bilər. Dinləmə mətni təqdim edilərkən tələbələrə belə müraciət etmək olar: *1.Listen attentively to the dialogue(text) 2.Try to understand some items* Bəzi tələbələr dinləyib sonra məzmunu təqdim etməkdə çətinlik çəkirlər. İlk növbədə izah olunmalıdır ki, onlar evdə bu prosesə hazırlaşsınlar. Necə?, O zaman tələbələrimize belə bir məsləhət verə bilərik

“Every learner wants to speak better English, right? But how do you improve your speaking ? Easy – talk to yourself! You may not want to talk to yourself in public (!), but when you're at home, practise speaking out loud, or just 'talk' in your head. Try to use new vocabulary or phrases that you've heard or read. Practise speaking about topics that are in the news or relevant to your everyday life. Of course, speaking a language is all about communication, and we need to actually talk to people too! But talking to yourself first can help you have better conversations with others.”

Do it at home. But we are in auditorium now.

Audio texts are great for us for strengthening our listening skills.

1.Close your books and listen attentively

2.After finishing with the audio, open the text. Read it carefully, and translate unknown words and sentences using vocabulary.

Turn on the audio version again, and listen to it while reading the script. Pay attention to the details – can you now understand the words you didn’t get at first?

Listen to the audio again, this time – without text. You may not believe us, but you will see a significant difference from the first time you turned it on! Then we can advice our students the followings:Do this practice regularly, and it will bring you colossal results. The more you listen in English, the faster you will see the improvements. And again, choose only the audio that you are genuinely interested in. If you start with things that are boring for you, you won’t reach success.

İngilis dilinin tədrisi zamanı -öyrənmə-qavrama söz və ifadələrin yadda saxlanması üçün onları oxumaqla yanaşı yazmaq, sadə cümlələrdə işlədərək yaddaşda qalmasına çalışmaq lazımdır. Bunun üçün dərs prosesində şifahi sual cavabdan istifadə olunması qavramanın tam təkmilləşməsinə şərait yaradır. Tələbələr bu söz və ifadələrə aşağıdakı suallara cavab verməklə nail ola bilərlər.

1st step. Questions: a) Do you know the meaning of “tank” in Azerbaijan? b) What’s the meaning of “silah” in English? c) Can you translate the word “army” into Azerbaijan? D) What does it mean in English the phrase “ milli ordu”?

2-nd step. Writing of spelling test. Teacher dictates different words for writing by students. A gun, a nuclear weapon, national army, battle, to fight, to liberate, freedom, to defend, to be proud of and etc. Müəllim tərəfindən diktə edilərək yazdırılan söz imlası tələbələrdə həm eşitmə, həm sözləri yada salmaqla yaddaşı möhüməlməyə, həm də dəqiq yazı vərdişlərinə yiyələnməyə xidmət etmiş olur. Bu da eşitmə, xatırlama və görmə kimi sensor qavrayışların inkişafına təkan verir. 3-rd step. Dərsdə öyrənilən söz və ifadələrin sadə cümlələrdə işlədilməsi və genişləndirilməsi prosesi. (sadədən mürəkkəbə doğru) Bu proses tələbələrin qrammatik biliklərini, düzgün cümlə qurulmasının qaydalarını möhkəmləndirməyə imkan verir. Bu da qavrama prosesini gücləndirmiş olur. Məsələn, 1. It is a gun. 1a. It is a modern gun. 2. Have you seen a nuclear weapon? 2a. Nuclear weapons are dangerous for ecology. 3. We have our national army. 3a. Azerbaijan citizens are proud of their “National Army” 4-th step. Word games- Söz oyunları Word games are great because they help the students focus on sounds and letters, and develop skills they need for reading, writing, and spelling. For example, Changing one letter –make a new word

B+all= ball; c+all=call; w+all= wall; h+all=hall; f+all=fall

W+ay= way; s+ay=say; h+ay=hay; g+ay=gay; r+ay=ray

Find the missing words in the word “Teacher”- you may replace the letters.

Teach, each, reach, here, hear, hare, eat, ate, tea, ear, car, rat, chart and etc.

Understand from the context

1. There was a case on the road. 2. The first cases were sent to hospital. 3. Detective Baxter investigated the case of Leonardo Brown, who was accused in killing the reach widow Emily French. [1st sen. accident, 2nd sen. The injured, 3rd sen. criminal incident] Easily confused words- These words are called commonly confused words. Words that share a similar pronunciation, meaning, or spelling. (3,67-68)

Plane- 1. a flat or level surface 2. a vehicle designed for air travel, with wings and one or more engines : We'll be boarding the plane in about 20 minutes. Məntiqi suallar. Bu tip suallar tələbələri düşünməyə, keçdikləri söz və ifadələri xatırlamağa sövq edir və bu proses keçmiş materialın qavranılmasını dərinləşdirir. *Logical questions a) What is end of “everything?” Answer: “ the letter g” Or Mr/Smith has 5 daughters. 1. Anne is cooking. 2. Lucy is playing chess. 3. Kate is watching TV 4. Mary is sleeping. 5. What is Jane doing? Answer Jane is playing chess with Lucy.*

References

1. Ayatov, R., & Sherov, D. (2020). Improving the Conversational Process in Foreign Language Teaching. International Engineering Journal for Research and Development
2. Lawtie, F. (n.d.). Teaching speaking skills 2 - overcoming classroom problems. Teaching English | British Council | BBC. Retrieved from <https://www.teachingenglish.org.uk/>
3. Mahu, D. (2012). Why is Learning English So Beneficial Nowadays. Short Contributions – Perspectives On Communication,
4. Makhmudov, K. (2020). Current Problems of Teaching English and New Approaches to Resolve in Secondary Education Schools. In Modern

Açar sözlər: hadisə söz məlumat vacib öyrənmək asanlıqla növ səs

Key words: event word information important to learn easily kind voice

Ключевые слова: событие, слово, информация, важный, изучать, легко, вид, голос

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос понимания, восприятия разных слов и фраз, текстов на английском языке. Автор рассказывает о том, как материалы, преподаваемые на английском языке, по-разному доносятся до студентов, особенно подчеркивается аудиовизуальная подача представленного материала. Понимание разговорного английского часто представляет трудности, даже для тех, кто свободно владеет чтением и письмом. Основные проблемы, с которыми обычно сталкиваются: маленький словарный запас, расхождения между произношением и письменной формой слов, скорость речи носителей языка, различия в акцентах и диалекта

SUMMARY

It is commonly believed that English has already become a widely used language, and through it, one can participate in a variety of social activities, because language is more than simply a way of expression, it helps people form relationships and know how to interact in different social contexts depending on sociolinguistic situations. English is one of the most important languages of the world. “The goals and means of language study, however, continue to be hotly debated. At one end, language is considered to be principally instrumental, a skill to use for communicating thought and information. At the opposite end, language is understood as an essential element of a human being's thought processes, perceptions, and self-expressions; and as such it is considered to be at the core of translingual and transcultural competence.” (4, 89)

Rəyçi: Dos. E.VƏLİYEVƏ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ ЧТЕНИЮ И ПИСЬМУ

В общий объем понятия «развитие речи» включается также выработка навыков чтения и письменной речи. Чтение печатного текста, особенно во взрослой аудитории, присутствует уже с первых шагов и сопровождает изучение языка на любом занятии. Это естественно. Но нельзя все же забывать, что умение читать и писать основывается на иных навыках, нежели умение говорить и понимать на слух. Преподаватель должен строго различать говорение и чтение как разные виды речевой деятельности. Бывает ошибочное мнение, что люди, хорошо говорящие на каком-нибудь иностранном языке, смогут без труда прочесть и понять любой текст на этом языке. К тому же в сознании многих, в том числе и самих учащихся, развитие навыков устной речи представляется более важной задачей. Такое понимание проистекает из традиционной оценки владения языком: хорошо знать язык — это значит хорошо говорить на нем; если человек хорошо говорит, то он, конечно, сможет и прочесть текст, во всяком случае, без особого труда самостоятельно научиться этому умению. Несостоятельность такой точки зрения очевидна: и чтение и устная речь трудны, важны и значимы.

Разумеется, устная речь и чтение взаимосвязаны. Практика преподавания свидетельствует, что обучение устной речи способствует успеху при обучении чтению, особенно если тематическим источником как чтения, так и устной речи является один и тот же текст — одно и то же «содержание». Наоборот: интенсивное чтение помимо общего расширения языковых знаний — обогащения словаря, закрепления грамматики развивает устную речь. Однако бывает, что человек, хорошо говорящий по-русски, затрудняется прочесть и понять газетный, научный текст, художественное произведение даже современного писателя. Учитель нередко оказывается свидетелем такой ситуации, в том числе на уроках русского языка. Учащийся самостоятельно читает предложенный текст. При встрече с первым же незнакомым словом он обращается к словарю, хотя практически он может понять общую идею текста, если в нем есть до... 30% незнакомых слов, а 10% незнакомой лексики почти не влияют на понимание общего содержания. Более того, он ищет в словаре не только действительно новые, но даже и знакомые слова, считает почти всякий текст трудным для себя и... боится начинать чтение.

О чем свидетельствуют эти факты? Конечно, о неумении читать. Заметим, что умение «озвучить», проговорить печатный текст отнюдь не является чтением. Еще К.Д. Ушинский замечал: читать — это еще ничего не значит; что читать и как понимать читаемое — вот в чем главное. Тому Недаром учителя обучая тому или иному языку так настойчиво требуют «читать с выражением», т. е. показывая понимание читаемого.

Чтение как вид речевой деятельности может выступать и в качестве самостоятельной, может быть, даже единственной цели обучения. Мы рассматриваем чтение, поставленное на службу устной речи, что диктуется методическим принципом коммуникативности.

Умение читать складывается из техники чтения (правильного озвучивания, произношения слов, словосочетаний, предложений и уяснения их значений), и понимания прочитанного. Необходимые навыки работы при чтении включают умение пользоваться словарем, умение использовать языковую догадку, опереться на чувство языка, использовать грамматический справочник.

На начальном этапе обучения внимание учащихся нередко приковано именно к технике чтения; связи между словами, значение отдельных слов и предложений, а тем более содержание всего читаемого отрывка часто не улавливаются. Читая, учащиеся и не знают, что читают, так как поглощены самим процессом, формой, а не содержанием. На этом фоне ошибкой преподавателя было бы следить лишь за правильностью произношения, напротив: он должен (даже в ущерб фонетике!) всячески стремиться вырвать учащихся из плена формы, нацелить их внимание на смысл читаемого. Самым элементарным методическим выводом здесь будет: не перебивать читающего, поправляя его на каждом слове (ошибки в произношении лучше незаметно записывать, чтобы потом дать нужные фонетические упражнения).

Выработка навыков адекватного произношения, умение правильно и осмысленно читать текст с соблюдением смысловых пауз и ударений имеют весьма важное значение, но главная задача все-таки — с первых же занятий русским языком прививать учащимся навык понимать, осмысливать читаемое уже в процессе первичного чтения.

Различают два вида чтения — аналитическое и синтетическое, или курсорное (от лат. *сигтеге спешить*; данное слово указывает только на то, что это — быстрое чтение, а не выражает сущности этого процесса). Задача синтетического чтения — охватить целое, понять текст без предварительного анализа лексики, грамматических форм, без посредства перевода на родной язык. Такое понимание происходит на базе изученных грамматических явлений и в основном знакомой или производной от нее лексики.

Работа над текстом преследует две цели: текст можно рассматривать как заключительное упражнение, обучающее устной речи, и как упражнение, непосредственно обучающее чтению.

В начале обучения рекомендуется сначала прослушать текст **в записи или** его читает преподаватель так называемое образцовое чтение. При чтении текста (учащиеся глазами следят за текстом) ; **МОЖНО** заменить

⁸⁹ БГУ. Кафедра русского языка

трудное слово или словосочетание синонимом, пояснить содержание при помощи интонации, жеста, даже картинки и пр., добиваясь того, чтобы учащиеся уловили, «схватили» общий смысл читаемого.

Преподаватель, хорошо владеющий родным языком учащихся, нередко пользуется частичным переводом, под-сказкой слова на родном языке; однако в целом это — не самый удачный прием, ибо тут излишне активизируется и без того всегда присутствующее обращение к родному языку, которое ослабляет запоминание фактов изучаемого языка. Затем текст читают два-три сильных учащихся.

После того как весь текст прочитан учащимися, переходим к проверке того, как, насколько они поняли текст, к его обсуждению. В практике работы хорошо себя зарекомендовали (особенно на начальном этапе обучения) такие виды упражнений на проверку понимания содержания текста: на доске записывается ряд предложений, учащиеся должны найти в тексте соответствующие им по смыслу преподаватель читает предложение, учащиеся должны сказать, соответствует ли оно содержанию текста; на доске записывается несколько предложений, учащиеся должны выбрать одно, соответствующее содержанию текста, и др.

Было бы наивным думать, что навыки синтетического чтения на русском языке можно развить только путем изучения учебных текстов и эпизодического чтения рассказов и статей в аудитории. Без систематического интенсивного чтения дополнительной литературы (домашнее, внеаудиторное чтение) студенты не приобретут навыки беспереводного чтения оригинальных русских текстов (художественных, научно-популярных, специальных, общественно-политических и др.).

Привитие навыка самостоятельного чтения предварительно не проработанных в аудитории (или частично проработанных) текстов на русском языке — нужная и важная задача обучения, решаемая на начальном этапе при участии и под руководством преподавателя.

Здесь существенно сделать одно замечание. Говоря о «тексте для чтения», многие ошибочно представляют себе если не целый рассказ, то по меньшей мере несколько литературы, лишь немножко сокращенных, но никоим образом не адаптированных. На самом деле понятие учебного текста, в том числе и для самостоятельного (и аудиторного, и домашнего) чтения, не связывается со сколь-либо значительным объемом: таким «текстом» может быть и одна фраза, например афоризм, шутка из нескольких предложений и т. п. Первоначальные навыки чтения с пониманием, чтения с немедленным предвосхищением, предугадыванием смысла всего «текста» лучше всего вырабатываются именно на адаптированных маленьких отрывках, но обязательно законченных, по возможности динамически-сюжетных или содержащих яркую мысль, какую-то оригинальность, юмор. Большинство учебников включает для этой цели материал типа «Полминутки для шутки»

Подбирая материал для домашнего чтения, мы можем познакомить учащихся с лучшими образцами русской **и мировой** литературы, расширить их кругозор, помочь глубже узнать жизнь культуру страны. Тексты для домашнего чтения стоит рекомендовать разные, в зависимости от языковых возможностей учащихся, от их склонностей и интересов. Как известно, что во время чтения интересных для учащихся текстов запоминание незнакомых слов происходит намного эффективнее.

Каждый из текстов желательно связать с прорабатываемым в аудитории грамматическим и лексическим материалом. Так, например, если в аудитории читался текст об экскурсии по Москве, Баку в домашнем чтении это могут быть отрывки, рассказывающие об истории Москвы, Баку достопримечательностях и т. д.

В дальнейшем и в аудитории, и дома читаются тексты одинаковой трудности с близкой тематикой и лексикой, а в конце обучения на дом даются более трудные тексты.

Известно, что навык синтетического чтения развивается лишь при чтении тематически ограниченной литературы, поэтому выбор тематики текстов играет тоже большую роль. Работая с конкретными учащимися, преподаватель примерно знает, какие тексты будут для них наиболее интересными

Каждому преподавателю нужно самому собирать такого рода материал из книг, газет и т. д. для развития навыков речи; им можно воспользоваться и для развития навыков чтения.

Целесообразно, если самостоятельному чтению газеты учащимися предшествуют краткие и предельно простые информации преподавателя, проводимые, например, раз в неделю. Сначала можно начать с выборочного чтения некоторых заголовков газеты с последующим сообщением преподавателя о содержании статьи или заметки, помещенной под этим заголовком. Затем уже следует чтение кратких информации, простых по составу синтаксических структур (хроника, сообщение ... и т.д.).

Чтобы приучить учащихся к новой для них лексике, полезно брать ряд газетных заметок, близких по тематике, например, цикл информации о пребывании в стране тех или иных государственных деятелей, сообщений о положении в той или иной стране, хроникальные заметки и пр.

По прочитанным материалам естественно возникает вопросно-ответная беседа, обсуждение, в которое вовлекается вся группа, т. е. наступает истинная коммуникация. Конкретные приемы работы с газетой описаны в научно-методической литературе

Проводя работу по обучению чтению, мы не должны уставать воспитывать у учащихся мнения, что к словарю следует обращаться лишь тогда, когда без понимания значения часто повторяющегося слова непонятен смысл читаемого, что о значении слова можно догадаться, не заглядывая в словарь, что не следует тратить время на «уточнение» значений всех слов. В противном случае учащиеся будут беспомощны, когда им предложат для

чтения даже несложный текст, в котором встретится некоторое количество незнакомых слов. Учащиеся должны привыкнуть к тому, что при чтении дополнительной литературы требуется не пословный перевод, а уяснение содержания, понимание общего смысла **«доаемого**, что они смогут понять русский текст, несмотря на некоторые языковые трудности и наличие неизученных слов и грамматических конструкций. Поиск в словаре всех незнакомых слов (и тем более выписывание их) — ненужная трата времени, ибо таких слов может оказаться слишком много, но обычно лишь некоторые из них, неоднократно встречающиеся в тексте, существенны для понимания. Их и следует выписывать. Учащийся, открывший словарь, попутно может увлечься и начать выписывать слова, сочетания, сравнения, афоризмы, пословицы, поговорки и пр., которые ему почему-либо хочется запомнить. Это, конечно, полезно, но... только если не отвлекает от главного — чтения текста!

Для работы со словарем очень существенно прежде всего отличное знание алфавита (иначе для нахождения нужного слова учащийся будет перелистывать десятки страниц). Практикуемое многими наклеивание букв на соответствующих страницах словаря полностью не решает проблемы: ведь твердое знание алфавита нужно и для установления порядка следования букв внутри слов. Поэтому для выработки навыка быстрого нахождения слова нужны упражнения на закрепление алфавита и умения определять последовательность расположения в словаре ряда слов с одинаковой начальной буквой. Эффективны, например, такие: записываем на доске ряд слов, в которых первые две (три или четыре) буквы общие, а третьи (четвертые, пятые) разные, и предлагаем указать последовательность этих слов в словаре: кошка, кочка, косить, кормить, кофе; межпланетный, меньшинство, местечко и т. д., Полезны задания типа: «Кто скорее письменно расставит по алфавиту слова чайник, галстук, стакан, подсвечник, серьезный...» Сложнее упражнения: «Найдите в словаре значения предложенных слов, фразеологизмов, устойчивых оборотов и т. п.» (предварительно учащимся сообщается, что фразеологизмы можно отыскать в словаре лишь по заглавному слову — обычно существительному или глаголу). Помогает учащимся знание особенностей данного словаря, навык ориентировки в структуре словарной статьи (например, не увлекаясь проработкой всей словарной статьи к многозначному слову, отыскать нужное значение) и т. д.

Правильно отобранный потенциальный словарь предполагает чтение и понимание без словаря текстов, где на 100 известных содержится от 15 до 30 незнакомых слов, о значении которых можно догадаться по сходству со словами родного языка, по словообразовательным элементам и по контексту. Действительно, если учащийся знает слова *учитель, дерево, общество, получить, приобрести* и др. и законы русского словообразования, то, встретив в тексте слова *учительский, деревянный, общественный, получение, приобретение* и др., он сам может узнать эти слова, связать их с соответствующими существительными и глаголами, от которых эти слова образованы, догадаться об их общем значении («принадлежащий учителю», «сделанный из дерева», «относящийся к обществу», «обозначающий действие, аналогичное глаголам *получать* и *приобретать*») ¹ а этого уже достаточно для понимания читаемого текста.

Встретив слова *железный, каменный, стальной* в сочетаниях *железный характер, каменное сердце, стальной взгляд*, учащиеся, зная прямые значения этих слов, могут по контексту догадаться об их переносном значении: *сильный характер, холодный взгляд*. О значении сложных слов типа *слабохарактерный, взаимодействие, ракетноситель* и т. д. учащийся способен догадаться, зная исходные образующие их слова: *слабый характер, взаимный* и *действие, ракета* и *носитель*.

Заметим, что нужна особая работа преподавателя, чтобы учащиеся понимали на первый взгляд очень простые, но специфические русские сочетания типа: *изба-читальня, дом-музей* и т. п.

Помимо производных и сложных слов, образованных от уже усвоенных учащимися, и новых значений изученных слов источником формирования потенциального словарного запаса являются интернационализмы (имеющие общий корень в родном и в русском языке, хотя и по-разному оформленные): *революция, демократический, национальный* и др.. Это те слова, которые могут быть поняты по контексту.

Однако такое умение — узнавать и понимать незнакомые слова — не приходит само собой, этому тоже нужно учить, предлагая целенаправленные виды упражнений. В абсолютном большинстве существующих учебников русского языка для иностранцев присутствуют *различные* упражнения в словообразовании: «Отданных глаголов (прилагательных, существительных) образуйте существительные (существительные, глаголы, прилагательные)»; «Подберите однокоренные, или родственные, слова к слову...»; «В данных словах найдите и подчеркните суффикс (префикс, окончание и пр.)»; «Из данных слов образуйте одно сложное слово» и т. д. Многие из перечисленных заданий сопровождаются указанием составить с полученными словами предложения. Как видим, все они направлены не на узнавание и понимание слов, а на их производство и последующее употребление в речи. Они, безусловно, полезны и для выработки навыков чтения, но явно недостаточны. То же можно сказать и о книгах для чтения: в них много упражнений, связанных с активизацией языкового материала. Создается впечатление, что составление и компоновка упражнений в чтении целиком предоставляются учителю.

По нашему мнению, должны иметь место и специальные упражнения, направленные именно на формирование потенциального словарного запаса. Например: «Прочитайте данные существительные (прилагательные, глаголы); скажите, от каких глаголов (существительных) они образованы»; «Прочитайте сложные слова и определите, из скольких и каких именно простых слов они образованы»; «Объясните значения следующих слов...»; «В предложенном списке (или тексте) подчеркните слова, родственные слову ... (или:

имеющие тот же корень, что и слово ...»); «Прочитайте текст, определите по контексту значения выделенных слов»; *Также* развитию умения чтения текста способствуют и систематические задания на восполнение пропущенных слов в словосочетании, в предложении, организуемые, например, с помощью карточек или без них. Учитель набирает из имеющихся у него карточек со словами предложение, в котором пропущено одно слово. На месте пропуска он ставит пустую карточку. Учащемуся, вызванному к доске, предлагается несколько карточек со словами. Он выбирает одну из них со словом, подходящим к данной фразе, ставит на место пустой карточки и прочитывает все предложение. Можно дать для этой работы связный текст (с пропущенными словами), в который учащиеся вставляют недостающие слова и формы, предложить упражнение по конструированию предложений из заданных на карточках слов, по подстановке в одно и то же предложение ряда подходящих по смыслу слов и т. п.

Такие упражнения, как нам кажется, не только формируют потенциальный словарь и языковую догадку («языковое чутье»), но и снимают психологическую боязнь учащихся перед незнакомым словом, читаемым текстом. В общий объем понятия «развитие речи» включается выработка навыков не только устной, но и письменной речи. С точки зрения психологии и педагогики в обучении важны такие приемы работы, которые, не снижая интереса к языку, содействуют его усвоению разными путями, опираются на разные виды восприятия, включают в работу не один какой-нибудь, а три или четыре органа нашей нервной системы.

Обучение только устной речи, без одновременной работы над письмом "(как и над печатным текстом), может привести к тому, что приобретенные учащимися навыки, не поддержанные зрительной опорой, будут менее прочными.

Роль письменного подкрепления, помимо упражнений в технике письма, фонетических и словарных диктантов, записи слов в словарных тетрадах, выполняют так называемые свободные диктанты, когда учащиеся находят в диктуемом тексте основную мысль, формируют ее и затем самостоятельно излагают письменно; письменные ответы на вопросы по тексту или по поводу текста; «развернутые ответы» на один из вопросов к тексту; изложение прослушанного или прочитанного текста; изложение с придумыванием конца рассказа или его возможного продолжения; написать рассказ о себе в связи с экскурсией, в которой учащийся принимал участие, о просмотренном кинофильме и пр.

Такие формы работы вызывают, как показывает опыт преподавания, интерес у учащихся и подготавливают почву для самостоятельных письменных рассказов и сочинений.

Нельзя не заметить, что письменные виды работы (кроме, может быть, записи со слуха и конспектирования, проводимых в лабораториях технических средств обучения) желательно переносить **на дом**⁷ чтобы сохранить время на уроке для активной речевой практики, для устного общения, которое является основной целью обучения.

По всем затронутым в этой статье вопросам существует обширная научно-методическая литература, к ней мы отсылаем читателей, кроме того, проблемы обучения русскому языку иностранцев широко освещаются в периодических изданиях, таких, как журналы «Русский язык за рубежом», «Русский язык в национальной школе» и сборники методических статей «Русский язык для студентов-иностранцев».

Использованная литература

1. Костомаров В.Г. Митрофанова О.Д. – Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М. Русский язык. 1978
2. Рожкова Н.М. О некоторых аспектах обучения иностранцев общению на русском языке. М. Русский язык для студентов-иностранцев. 1988
3. Китайгородская Г.А. – Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам.- М МГУ, 1986
4. Зыкина М.И.- Домашнее чтение как одна из форм реализации лингвострановедческого аспекта в процессе обучения студентов- иностранцев. Сб. методических статей. М. 1998
5. «Русский язык за рубежом» (Учебно- методический журнал. М 2007, № 4

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

YAZILI MƏNBƏLƏRİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏVƏZLİKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LİŊQVİSTİK KOMENTARYANIN İMKANLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏ YOLLARI

Yazılı mənbələrin dilində işlənən hər bir dil vahidinin yaranma tarixi çox qədim bir tarixi vardır. Dilvahidlərimizin yaranma etimologiyasını müəyyən etmək üçün linqvistik komentariyanın imkanlarından istifadə etməklə onların ilkin arxetipləri haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmək olar. Dil vahidlərimizdən biri olan əvəzliyin yaranma və ilkin arxetiplərinin müəyyən edilməsində linqvistik komentariyanın müəyyən rolu vardır. Dil vahidlərimizdən olan əvəzlik konkretlik bildirmir, əşyanı adlandırmır, onların məzmununu təyin etmir. Əksinə, əşiyaya, eləcə də onun əlamətinə işarə edir. Bu gün ədəbi dildə öz işləkliyi ilə seçilən əvəzliklər dilin inkişafı prosesində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Y. Seyidovun fikircə, Azərbaycan dilində 28 əvəzlik var: mən, sən, o, biz, siz, bu, həmin // həmə, belə, elə, kim, nə. Hara, hansı, haçan neçə, necə, kimi, kimsə, biri, birisi, öz, bütün, hər, filan, eyni, filankəs. Bu əvəzliklərin əksəriyyəti nəinki Azərbaycan, hətta qədim türk yazılı abidələri ilə səsleşir. Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründən indiyədək əvəzliklərin, demək olar ki, dəyişməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində əvəzliklər Orxon-Yenisey abidələrinin yarandığı V- VI əsrlərdəki uzun təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramın V əsri üçün artıq formalaşmışdır. Buna görə də türk dillərində əvəzliyin yaranması və formalaşmasını Orxon – Yenisey dövründən başladığını qeyd etmək olar. Türk dillərinin Orxon – Yenisey inkişafı dövründə əvəzliklər artıq sabitləşmiş bir nitq hissəsi kimi çıxış edir. (1.46). Bu fikirlərə təkcə onu əlavə etmək olar ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki əvəzliklərin bir qismimüasir ədəbi dilimizdə eynilə (biz, siz, bu, kim, nə...) bir qismi müəyyən fonetik dəyişmələrlə (ol - o, kanı – hanı...) işlənir. Arxaiqləşənlər isə azlıq təşkil edir: kəntü (öz). Əvəzliyin növlərinə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: şəxs əvəzlikləri, qayıdış əvəzliyi, işarə əvəzlikləri, sual əvəzlikləri, təyini əvəzliklər, qeyri – müəyyən əvəzliklər...

Məlumdur ki, şəxs əvəzlikləri ismin yerində işlənir, kim? nə? suallarından birinə cavab verir. Qeyd etdiyimiz kimi, mənsubiyyət və şəxs – xəbərlik şəkilçiləri məhz şəxs əvəzlikləri əsasında yaranmışdır. Yazılı abidələrimizdə işlənən şəxs əvəzlikləri bunlardır: mən//bən, sən//sen, ol, biz, siz, olar (onlar). Bu əvəzliklərin hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Mən əvəzliyi. Pratiçdəki arxetipi ilkin mərhələdə ba//be, sonrakı mərhələdə isə ban//ben hesab olunur. Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində mən//bən şəklindədir.

Mən qazanın nemətini çox yemişəm...

Oğul, qız görmək səndən, mal – rizq vermək bəndən

(Kitabi -Dədə Qorqud)

Ey günəş mən burdayam, sən hardasa...

Bən səninlə söyləşəndə gər zəmistən, gər bahar.

(Nəsimi)

Yazılı abidələrimizdə mən əvəzliyinin yönlük halda mana//bana//mana//bana şəklində işlənməsi müşahidə olunur:

Böylə oğul mana gərəkmez...

Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə

(Kitabi -Dədə Qorqud);

Biz əvəzliyi. Arxetipi "bi" hesab olunur, -z isə cəmlilik bildirən elementdir (bi+z=biz). Bu əvəzlik Orxon – Yenisey abidələri, M. Kaşğarının Divanı və Azərbaycan yazılı abidələrində biz formalarındadır:

Qırq incə bellü qızla.

Qazanın həlalını biz gətürmüşüz

(Kitabi Dədə Qorqud);

Fürsətdürür bu gecə bizə, içələm meyi

(Nəsimi);

Sən əvəzliyi. Arxetipi sa//se – dir. Azərbaycan yazılı abidələrində sən şəklində işlənməmişdir:

Sən sağ ol, qadın ana! Babam sağ olsun!

(Kitabi Dədə Qorqud)

Sən qandunü eşq zövqi qandan?

Sən qandanü dust şövqi qandan

(Füzuli)

Sən əvəzliyi ismin yönlük halında sana//səna şəklində işlənməmişdir:

Sana bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur

(Kitabi Dədə Qorqud)

Sən sana yar ol, bul anı, Sanma ki, yarun yoğımış

(Nəsimi)

Sana şəklində işlənmə qərb şivələri üçün də səciyyəvidir.

⁹⁰ b/m...ADPU-nun Ağcabədi filialı tarlanaliyeva65@gmail.com
0009-0009-1484-1031

Siz əvəzliyi.Arxe tipi. “si” –dir, “z” isə cəmlilik mənasını ifadə edən element hesab olunur: si + z = siz.Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrində söz şəklindədir:

Sizdə bulur yakığ – sizdə tapar məlhəmi
(M.K.Divan)

“Siz” müraciət formasının yaranma tarixinə münasibət bildiren Y.Seyidovun fikirlərini xatırlamaq yerinə düşür:Azərbaycan dilində belə müraciət forması yazılı ədəbiyyatda çoxdan özünü göstərməyə başlamıdır”. Müəllif bu mülahizəsini bir neçə faktla arqumentləşdirir:

1. M. Kaşğarının “türklər öz aralarında yaşlı, hörməti adama sən yox, siz deyirlər” – fikirini qabarıq şəkildə təqdim edir;

2. Nəsiminin “Ey Məshadəm, nişə can vermədən cansızlara, ol kihər dəm can ilə aydır ki, canan sizlərə” beytində tək şəxsə məhz “siz” sözü ilə müraciət olunduğunu göstərir;

3.M.F.Axundovun elmipublisistik əsərlərində bu modelin tam təkmilləşdirilmiş və açıq formada özünü göstərdiyini müəyyənləşdirir:

Sizin şirin məktubunuz yetişdi.

Sizə min təhsil və afərin göndərirəm.

Sizin qeyrət və zövqünüzdən vəcdə gəlirəm.

Yazılı mənbələrin dilində işlənən “ol”əvəzliyinin arxe tipi qo/o; qol//ol vahidləridir. Ol əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdə “o”formasında sabitləşmişdir. Müqayisələr göstərir ki,“ol” şəkilində işlənənOrxon-Yenisey abidələri,M.Kaşğarının “Divanı”, “Kitabi Dədə Qorqud”, eləcə də XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələri üçün səciyyəvi olunmuşdur:

Mən qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola!..

Anun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün,ocağna

Bunculayın övrət gəlmüsün.

(“Kitabi Dədə Qorqud”)

Anun ruhi uçur oğlan sənün üçün.

(Kişvəri)

“Ol”əvəzliyi halanarkən o-a əvəzlənməsi baş verir: anun (anın), ana, anı.Ola (onlar) əvəzliyinin arxe tipi kimi qolar//olar götürülür. H.Mirzəzadə yazır: “...o- dan sonra bitişdirici ünsür –n və ondan sonra da –lar şəkilçisi artırılır və o+ n+ lar (onlar) şəkilində işlənir. Digər türk dillərində cəm şəkilçisindən əvvəl gətirilən bitişdirici “n” ünsürü işlənmir... Həmin dillərdə onlar əvəzliyi yazıda olar – ular şəkilində sabitləşmişdir.(3.59.)

B.Xəlilov isə “onlar” əvəzliyini tam başqa bir müstəvidə izah edir:“...ol-on-lar. Burada l-n əvəzlənməsi baş vermiş və -lar cəm şəkilçisi şəxs əvəzliyinə (ol//on) qoşulmuşdur. İndi qərb qrupu dialektlərində “onlar” şəxs əvəzliyinin “olar” şəkilində tələffüz olunması da bu proseslə bağlıdır”.“Anlar” şəkilində işlənən yazılı abidələrimizdə intensivliyi ilə seçilir:

Biz anlara yetsəvüz, öldürəriz.

Anlar bizə yetsə, öldürər

(“Kitabi Dədə Qorqud”);

Götür bürqə cəmalından kim anlar şərmsar olsun

(Kişvəri);

Çün anları bəslədi zəmnə, hər birisin eylədi yeganə

(Məsihi)

Yazılı abidələrimizdə “öz” təyini əvəzliyinə mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılması ilə düzələn özüm, özün, özü və s.kimi qayıdış əvəzliliklərinə rast gəlinir:

Beyrəng qorqusundan qaçdı, özünü Tana sazına saldı

(“Kitabi Dədə Qorqud”);

Özi bilür əgər bimehrü bəxdu bari gögçəkdür

(Kişvəri);

Yazılı abidələrimizin dilində “kəndi” qayıdış əvəzliyinin işlənməsinə də təsadüf edilir.

Üçüncüyə, kəndüyə zərb eylədi,qanı taldı

(Kitabi Dədə Qorqud);

Bu üç nəsnəyi qıl kəndünə adət

(Nəsimi)

“Kəndi” və “öz” əvəzliliklərinin müvazi olaraq işlənməsi isə ən maraqlı cəhətlərdən hesab olunur:

Ala köpək itinə kəndi taladarmı?

(Kitabi Dədə Qorqu);

Kəndözünü bilməyən qaçan bilə rəbi.

(Q.Bürhanəddin);

Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən işarə əvəzlilikləri də dilin inkişafı prosesində müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Yəni digər əvəzliliklər kimi işarəəvəzliyinin arxe tipləri vardır:ol,bu,şu,şol,uşbu,oyla//öylə,boyla//böylə,şöylə,həbəylə,həman əvəzliliklərin müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənən əvəzliliklər:bu,ol- o, həman – həməən,oyla//öylə -

elə,boyla//böylə - belə.Bəzi əvəzlilər isə arxaikləşərək dildən təcrid olmuşdur.Həmin əvəzlilər bunlardır. “uşbu”,”şu”, “şol”, “şöylə”, “haböylə”

Şivə səviyyəsində ilkin formasına uyğun işlənənlər:öylə,həblə.İsmin hal şəkilçilərini qəbul etmiş bu əvəzliyinin b-m əvəzlənməsi ilə işlənməsi müşahidə olunur:munu,munu(M.K.Divan);

Mən muna bitəkəllüf yapışmaya
(Kitabi Dədə Qorqud)

Munun ölməkdin özgə yox dəvası
(Kişvəri)

Bu xüsusiyyətin daha çox Muğan şivələri üçün səciyyəvi olduğu müəyyənləşdirilib(bı,mın,mıa,mıyı...).

Şol – o.
Gəlün varalım,şol yigidi tutub gətürəlim...
şol mağarayı gördünmi?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Toğradı gəmdən fəraqun bağırmı şol yarədən.

(Nəsimi)

Uşbu – həmin,hazırkı.

Mislinmi var uşbu bab içində?

(Nəsimi)

Költürünüy uşbu mənzil sarı

(Əmani)

Böylə - belə.

Böylə oğıl nəyə gərək?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Odu topraqu yeldən böylə surət bağlayan.

(Nəsimi)

Sormazsən ani böylə rəvami nə bulubtur.

(Kişvəri)

Şöylə-elə.

Şöylə məstəm ta qiymət daxi huşyar olmazam.

(Nəsimi)

Həman – həmə.

Ol həman yaridurur qaldı sana yü

Vəsl oldı həman fəslə təbdil.

(Xətai)

Şu – bu.

Hey,şu dəli məğmun mənə də

Şayəd ancılayın olmaz sözlər söylər

(Kitabi Dədə Qorqud)

Şundan ki,hər kim yüzünü görmüşdür,ayə tən edər

(Nəsimi)

Oylə//öylə - elə.

Fələklər oylə üzmüş mehri mayın

Rövnəqin hüsnün öylə bir mirzə,müfti

(Q.Təbrizi)

Məlumdur ki,tarixən ədəbi dildə digər əvəzlilərlə yanaşı sual əvəzliləri də işlənmişdir.Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən sual əvəzliləri bunlardır:kim,nə,qanı, xanı, hanı,qançı, hançı, xansı, qansı, qaçan, xaçan, haşan, necə, nişə, neşün, qanda, xanda, qancarı, xancarı, hancarı. Bu əvəzlilərin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eyniləşlənir: kim, nə, necə, nədən, nəyə və s. Bir hissəsi fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildədir: qansı – xansı – hansı,qaçan – xaçan – haçan...

Sual əvəzliləri ilə bağlı linqvistik komentariyalar istinad edərək aşağıdakıları söyləmək olar:

“Qancarı” sözü eynimənanı bildiren iki sözün birləşməsindən yaranmışdır:qan(ye)+car(yer);“Qanda - xanda” əvəzliyi kök və şəkilçi morfemlərinin sintezi əsasında düzəlmişdir:kay,hay(sual əvəzliyi)-da(ismin yerlik hal şəkilçisi);“Nişə”, “neşün”əvəzliyi “nə üçün” model əsasında yaranmışdır;Qaçan,xaçan,haçan əvəzliyi zaman məzmunlu çağ sözü ilə bağlıdır.Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlinən sual əvəzlilərini mətn daxilində nəzərdən keçirək:

Nədən.Abidələrin dilində nə üçün əvəzliyinin sinonimi kimi işlənmişdir:

Səndənmidir,bədənmidir,tənritəala bizə bir yetman

oğıl verməz,nədəndir?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Məzarım üstünə hərdəm nədən ağlar bahar ayrı?

(Kişvəri)

Şühədanamənin dilində isə ötrü qoşması ilə birlikdə işlənmişdir: Nədən ötrü məntüm yanümə izhar elədin. H. Mirzazadə bu fakta istinad edərək göstərir ki, “nədən canlı dildə işlənir, nədən ötrü isə ədəbi dildə sabitləşmişdir”. (4.79.)

Qanı, xanı (hamı).

İndi qanı dedügim bəg ərənlər?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Qanı şol günlər ki, keçdi ol püti - əyyar ilən

(Nəsimi)

Qanqı, hanqı, xansı, qansı (hansı).

Qanqısıdır, bilmədilər... Qazan

bəgün xatunu qanğımızdır...

(Kitabi Dədə Qorqud);

Qanğı sözə etiقادım olsun? Qansı gülşən gülünü

sərvı – xuramanınca var

(Füzuli)

Qanda, xanda (handa).

Bu gün – yarın qanda isə, gəlür

(Kitabi Dədə Qorqud);

Qaçan, xaçan (haçan).

Qaçan səni məni alub kafər sərhəddinə çıxardın qılıç

çalub baş kəsdin?

(Kitabi Dədə Qorqud)

Qaçan şol mahə hər səyyarə bənzər

(Nəsimi)

Qancaru, xancaru, hancarı (hara, haraya).

A bəglər, oğlan qancaru getdi, ola?

(“Kitabi Dədə Qorqud”)

Xancaru baxarsam, sənəmə, səni görürəm

(Q. Bürhanəddin)

Yuxarıdakı nümunələr bir daha təsdiq edir ki, yazılı abidələrinin dilində işlənmiş sual əvəzliliklərinin bir hissəsi müasir ədəbi dilimizdə eynilə, bir hissəyə isə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. Şivə səviyyəsində müfahizə olunan arxaik sual əvəzlilikləri isə çox azdır. (5.98.)

Təyin vəzifəsini daşıyan, digər əvəzliliklərdən fərqli olaraq, heç bir nitq hissəsini əvəz etməyən təyini əvəzliliklərə yazılı abidələrin dilin rast gəlinir. Məsələn, öz, hər, qamu – hamı, varı, cümlə. Bu əvəzliliklərdən öz və hər sözləri müasir ədəbi dilimizdə eynilə, qamu (hamı) fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə, həm də təyini deyil, qeyri – müəyyən əvəzlilik kimi işlənir.

Varı (bütün, hamı) təyini əvəzliyi isə arxaikləşmişdir. Təyini əvəzlilikləri mətn daxilində nəzərdən keçirək:

“Hər”.

Fars mənşəli “hər” sözü dilimizin bütün dövrlərində müşahidə olunur:

Hər sözü min fəsil olur, hər fəsilə neçə bablar

(Nəsimi)

Dünyada hər əhli- xatimani,

Bu məskəni xürdü xab edən eşq

(Xətai)

Qamu, xamu (hamı). Bütün sözünün sinonimidir, yazılı abidələrin dilində təyini əvəzlilik kimi işlənmişdir:

Qamu yerdə əhədsən, allahü səmədsən!

(“Kitabi Dədə Qorqud”)

Qamu yerlərdə bulundum, qamu sözlərində bülündüm,

Qamu pərdə üçün çalundum, bu ulu bəyanə gəldüm...

Cismimüm xamu can oldivü can uğuradı halə

(Nəsimi)

Yazılı mənbələrin dilində işlənən “vari” sözü bütün və hamı “sözlərinin sinonimidir. R. Eyvazovanın fikrincə, bu söz qədim özbək ədəbi dili üçün səciyyəvi olmuş, əsasən, XV-XVI əsrlərin yazı materiallarında işlənmişdir:

Kişvərivü nəslı – adəm vari qurban canuna...

Sən cəhanın canısən, aləm sana varı tifil

(Kişvəri)

İsmlərin yerində işlənən, qeyri-müəyyən şəxsi və ya əşyanı bildiren qeyri – müəyyən əvəzliliklər yazılı abidələrin dilində o qədər də zəngin görünür. Amma bu da var ki, həmin əvəzliliklərin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Məsələn, yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan kimsə, kimi, biri, birisi, hər kəs, hər kim, hər kimsə, filan və s. Yazılı abidələrin dilində işlənən “Kimsə” əvəzliyi (kim+ isə=kimsə modelindədir).

İndi ki, eynidən ayrı kimsə xoş bimar ikən

(Nəsimi);

Filan, əvəzliyinə yazılı abidələrin dilində az təsadüf olunur. Nəsiminin dilində işlənmiş filan – filan (Bu bəyani dilərsən, anlayarsan Kim, necəsi filan – filandır söz) sözü barədə Y. Seyidov yazır: “Qeyri müəyyən şəxsə işarə kimi işlənir. Adətən, o zaman işlənir ki, danışan bu və ya digər konkret şəxsə işarə etmir, yaxud haqqında danışılmış şəxsin adını gizli saxlamağa çalışır. Həm də bu əvəzlik xüsusi hallarda işlənir. “Yazılı mənbələrin dilinə istinadən deyə bilərik ki, istər tarixən, istərsə də bu gün ədəbi dildə işlənən əvəzliklər dilimizin daxili imkanları hesabına formalaşmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili tarixi . Bakı, 1967.
2. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili. Bakı, 1959.
2. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi . Bakı, 2003.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
4. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010.

Açar sözlər: Əvəzliklər, ilkin arxetipləri, yazılı mənbələr, linqvistik komentariya

Ключевые слова: местоимения, первичные архетипы, письменные источники, лингвистический комментарий.

Keywords: Pronouns, primary archetypes, written sources, linguistic commentary

Xülasə

Bu gün dilimizdə işlənən hər bir dil vahidi dilin inkişafı prosesində daha da formalaşır və sabitləşir. Həmin dil vahidlərinin keçdiyi inkişaf yollarına nəzər yetirmək üçün linqvistik komentariyanın imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Belə dil vahidlərindən biri də əvəzlikdir. Əvəzlik bir nitq hissəsi kimi yaranma tarixinə görə çox qədimdir. Müasir ədəbi dildə işlənən əvəzliklərin bir çoxunun yaranma etimologiyaları haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr söylənilmişdi. Yazılı mənbələrin dilində işlənən əvəzliklər çox variantlığı ilə də diqqətimizi cəlb edir. İstər qədim türk kitabələrinin dilində, istərsə də yazılı mənbələrin dilində işlənən əvəzliklər əsasən türk mənşəlidir. Bu da imkan verir ki, əvəzliyin ilk arxetipləri qədim türk dilinin imkanları hesabına yaranmış və formalaşmışdır.

Способы использования возможностей лингвистического комментария при изучении местоимений, используемых в языке письменных источников

Резюме

Каждая языковая единица, используемая сегодня в нашем языке, в дальнейшем формируется и стабилизируется в процессе развития языка. Необходимо использовать возможности лингвистического комментария, чтобы посмотреть на пути развития этих языковых единиц. Местоимение – одна из таких языковых единиц. Местоимение как часть речи имеет очень древнюю историю. По поводу этимологии многих местоимений, употребляемых в современном литературном языке, высказывались различные мнения и мнения. Местоимения, используемые в языке письменных источников, привлекают наше внимание своим множеством вариантов. Местоимения, употребляемые как в языке древнетюркских надписей, так и в языке письменных источников, имеют преимущественно тюркское происхождение. Это позволяет предположить, что первые архетипы местоимения были созданы и сформированы благодаря возможностям древнетурецкого языка.

Ways to use the possibilities of linguistic commentary in learning pronouns used in the language of written sources

Summary

Each language unit used in our language today is further formed and stabilized in the process of language development. It is necessary to use the opportunities of linguistic commentary to look at the development paths of those language units. Pronoun is one such language unit. Pronoun as a part of speech has a very ancient history. Various opinions and opinions have been expressed about the etymologies of many of the pronouns used in the modern literary language. Pronouns used in the language of written sources attract our attention with their many variants. Pronouns used both in the language of ancient Turkic inscriptions and in the language of written sources are mainly of Turkic origin. This makes it possible that the first archetypes of the pronoun were created and formed due to the possibilities of the ancient Turkish language.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ QƏLİB SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Dil vahidlərinin dildə işlənmə tarixinə diqqət yetirərkən, birinci, dili özündə ehtiva edən, yaşadan ədəbi və yaxud da bədii nümunələrimizə nəzər salmaq lazımdır. Bu o deməkdir ki, bədii nümunələr dili özündə əks etdirən ən tutarlı mənbədir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixi əlimizdə olan materialların məlum tarixindən daha qədim dövrlərə söykənir, ona görə ki əlimizdə olan əfsanənin və bayatının dəqiq tarixi məlum deyil. Tarixi qismən də olsa, bəlli olan faktik materiallara əsasən şifahi dilimizin tarixi “Kitabi Dədə Qorqud” eposu, yazılı dilimizin tarixi isə XIII əsrdə İ.Həsənoğlunun qezəlləri ilə başladığı fikri səslənir. Ancaq onun daha qədim tarixə dayanması da danılmazdır. Prof. Q.Kazımov bu xüsusda yazır ki, “Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir. Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin yüksək inkişaf dövrünün məhsulu sayılır. Azərbaycan dili mürəkkəb cümlə strukturunun təşəkkül tarixi çox qədimdir. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin böyük abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” sintaksisinin müasir ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu ilə müqayisəsi göstərir ki, bugünkü ədəbi dilimizin tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin, demək olar ki, hamısı “Dədə Qorqud”un dilində vardır. Keçən 500 ilin müddətində mürəkkəb cümlə modelləri səlisləşmə və zənginləşmə istiqamətində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf prosesinin nəticələri “Dastani-Əhməd Hərəmi”, “Mehri və Vəfa” məsnəvilərinin, Həsənoğlunun, Qazi Bühranəddinin, Yusif Məddahın, Nəsiminin, Hamidinin, Kişvərinin, Həbibinin, Füzulinin, Şah İsmayıl xətəyinin, Qurbaninin, Sahib və Qövsü Təbrizilərin, Məsininin, M.P.Vaqifin və b.-nin əsərlərində əks olunmuş, “Şühədanamə” kimi tərcümə əsərlərinin, “Şəhriyar” dastanı kimi dastanların dilində öz təcəssümünü tapmışdır” (2, s. 12). Buradan aydın olur ki, istər tarixi bəlli olmayan, istərsə də tarixi fonkret tarixi faktlara söykənən nümunələrdə mürəkkəb cümlələr kifayət qədər istifadə edilmişdir. Bu isə bir daha dilimizin tarixinin lap qədim olduğunu göstərən faktlardandır.

Dos. İlkin Qulusoy XIV əsr Azərbaycan şairi Q.Bühranəddinin dilinin sintaksisindən bəhs edərək belə yazır: “Qazi Bühranəddin dilində, müasir dildə olduğu kimi, elə tabeli mürəkkəb cümlələr vardır ki, bunlarda qəlib söz işlənməyə də, onu təsəvvür etmək mümkündür; məs.: Hiç kəşidən eşqə inkar olmadı, Kim ki bazar isə, (o) bizar olmadı; Bir söhbəti Ki bir nəfəs ol yar ilə keçdi, Neçə ki mür var isə, (o qədər) ana qaluruz biz və s.” (3, s. 136). Bu qeyd də mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlələrin tarixən dilimizdə işləndiyini göstərir.

Azərbaycan dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələrin növlərinə uyğun olaraq müxtəlif formalarda olur. Belə müxtəliflik tabelilik əsasında yaradılan, baş və budaq cümlələrdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində buraxılan, yəni işarə əvəzlilikləri ilə mahiyyətinin açılmasına ehtiyac duyulan üzvlərin baş cümlədən asılı olaraq mövcud olan cümlələr sayəsində reallaşır, həmçinin onların sadələşərək yerinə qoyula biləcək cümlə üzvlərinin adı ilə də adlandırıla bilər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrdə quruluş baş və budaq cümlələrin işlənmə yerindən asılı olaraq fərqli quruluş tipləri vardır. Buna uyğun olaraq deyə bilərik ki, tabeli mürəkkəb cümlələr fərqli quruluş tipinə malik olduğu kimi, ayrı-ayrı budaq cümlə növlərində qəlib sözlərin və ya qarşılıq sözlərin işlənmə məqamları və özünəməxsas təyinetmə funksiyaları mövcuddur. Bu isə o deməkdir ki, “Tabesiz mürəkkəb cümlə və həmcins xəbərlə sadə cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələrdə hər bir budaq cümlənin müəyyən fərqləndirici formal əlaməti vardır” (1). Yəni belə təyinedici əlamətlərə əsasən onlara sual verməklə hər bir budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmək mümkündür.

Əsas hissə. Qəlib sözlər (əvəzlilik-qəliblər) tabeli mürəkkəb cümlələrdə fərqli budaq cümlə tiplərində müxtəlif funksiyalarda və ya özünəməxsus formalarda işlənə bilər. Buna görə də onlara ayrı-ayrılıqda nəzər salaraq, işlənmə məqamlarını konkret faktlar əsasında şərh etmək məqsədəuyğun olardı. İndi isə bəzi budaq cümlə növlərinin qəlib sözün işlənməsinə münasibəti məsələsinə ayrılıqda konkret budaq cümlə növləri əsasında diqqət yetirək. Onu da qeyd edək ki, məqalənin həcmi nəzərə alsaq, bütün budaq cümlə növlərinə aid izah və nümunələri burada təqdim etməyimiz qeyri-mümkündür. Bunu nəzərə alaraq bir neçəsi barədə fikirlərimizi təqdim etməklə kifayətlənəcəyik.

Mübtədə budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər. Azərbaycan dilində işlənən mübtədə budaq cümlələrinin baş cümləsində mübtədə vəzifəsində çıxış edən qəlib sözləri bu cür sistemləşdirmək olar: bu (da), o (da), burası (da), orası (da), beləsi, eləsi, belələri, elələri, bir neçələri, bəzisi, bəziləri, neçəsi, neçələri, çoxu, çoxları, bu cəhət, o cəhət, o şey, bu şey, bir şey, bir cəhət, bu məsələ, o məsələ, kim, hər kəs (ki), hər kim (ki), nə, hər nə (ki). Qeyd etmək lazımdır ki, qəlib kimi təqdim etdiyimiz həmin sözlər, bəzi hallarda buraxıla da bilər. Belə olan halda xəbər rolunda məlum oldu ki, məlumdur ki, bəllidir ki, bilinir ki, aydındır ki və s. tipli sözlər predikatlardan istifadə olunur. Lakin belə məqamlarda biz asanlıqla qəlibləri bərpa edə bilərik.

Mübtədə budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəliblərə uyğun bir sıra nümunələrə nəzər salaq. Məs.: Hər kəsi kim el istəsə, bülənd olar, uclar (atalar sözü); O da Ağcanın yadındadır ki, cümə axşamları, bayram axşamları əmiləri səfərdən qayıdanda özü də belə peşkəşləri qəbul edərdi (10, s. 255); Burası da məlum deyildi ki, az keçəcək, çox keçəcək, dərə, tərə düz keçəcək və yenə yavaş-yavaş Məsməxanımın sehrli nağıl aləmi yaranacaq (5, s. 57); Ancaq burası da bir həqiqətdir ki, bütün ölkələrdə olduğu kimi, bizim kənd əhlinə də nankorluq var (5, s. 257); Bunların içində bəziləri vardı ki, Əmir Teymurun ordusundan təzə ayrılıb Mavəraünnəhrə və Xarəzmə gədirdilər (7, s. 53); O da məlum idi ki, Mirzoppa çörəyi gedib Yasamaldakı tövlədən gətirməmişdi və balıq da köhnəlməmişdi (5, s. 18); Bu da o demək idi ki, çaxırın vaxtı çatıb, süz... (11, s. 29); Bəs bu düzdür ki, Dadaş Teymur Mahmudovdan material alıb? (4, s. 58) Amma burası da var idi ki,

⁹¹ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru ofelyapiriyyəva@bsu.edu.az

cavan oğlandı gərək zəhmət çəkib onu başa düşəydi (5, s. 12); Bu da aydın məsələdir ki, Məmmədəğanın bu qızın nə fikirləşdiyindən xəbəri yox idi (5, s. 28); O kəslər ki, bizim evə ayaq basırlar və övrətim Dilbərlə dostluq qatırlar, onlar həmişə bizim evə xoş gəlir, səfa gətirirlər (9, s. 324) və s.

Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər. Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsində qəlib söz funksiyasını yerinə yetirən işarə əvəzlilikləri və ya qəlib modellər bunlardır: odur (ki), budur (ki), o idi, bu idi, o imiş, bu imiş, buradadır, oradadır, ondadır, bundadır, orasındadır, burasındadır, burada idi, burada imiş, orada idi, orada imiş, orasında idi, orasında imiş, burasında idi, burasında imiş, ondan ötrüdür ki, ona görədir ki, o deməkdir ki, bu deməkdir ki, bundan ibarətdir ki, ondan ibarətdir ki, o demək idi ki, bu demək idi, o demək imiş, bu demək imiş, ondan ibarət idi, bundan ibarət idi, ondan ibarət imiş, bu olar ki, o olar ki, o olub ki, bu olub ki, o oldu ki, bu oldu ki, o şeydir ki, bu şeydir ki, o kəsdir ki, bu kəsdir ki, bu kəslərdir ki, o kəslərdir ki və s. Sadalanan qəliblərin müvafiq cümlələrdə işlədilməsinə nəzər salaq:

Amma məsələ burasında idi ki, xəstənin ürəyi istədiyi dostları, tanışları son vaxtlar çox az-az görünürdülər (11, s. 18); Məsələ onda deyildi ki, kirayənişinlər pinti adam idi və hər tərəf çirkin-pasın içində idi (5, s. 140); Ən böyük fantaziyam o olur ki, Kislovodsk-Bakı qatarına bilet alıram (4, s. 41); Ən qərribəsi bu idi ki, üç-dörd gündən sonra molla Süleyman yenə də özünü saxlaya bilməyib, ucuna ip bağlanmış manatlığı götürmək üçün aşağı əylirdi (5, s. 13); Üçüncü niyyəti də bundan ibarət idi ki, Şeyx Əliyə bir cam şərbətin içində zəhər verilməlidir (8, s. 11); Xəstəliyimin mənə xeyri də bu oldu ki, daha məni tez-tez yoldaş Filankəsovun yanına iclasa-filana çağırırlar (11, s. 20); Dediym odur ki, hamı dönüb olub qulyabanı! (11, s. 30); Məsələ burasında idi ki, milisioner Səfərin altı qızı, bir oğlu var idi, oğlu sonbeşik idi (5, s. 10); Doğrusu, yenilik o qədərdir ki, birini yazıb qurtarmamış, görürsən, təzəsi meydana çıxdı (6, s. 47); Onun yadında qalan budur ki, səhər anası ilə faytona oturur, əmiləri evinə, toya, qonaqlığa, nişana, xeyrata, görüşə, oyuna gedərdi (10, s. 225); İş belədir ki, Ağca xanımın nə uşaq ilə əylənməyə, nə də bağçaya yola salmağa vaxt vardı (10, s. 237); Elə məsələ ondadır ki, heç kəsi tutub tovlaya bilməyib, öz-özü ilə oynayır (17, s. 64); Məsələ ondadır ki, Dadaş özü də bunu başa düşür, hərif deyil (4, s. 70); Bizim kəndin coğrafi vəziyyəti elədir ki, o vaxt siz Köndələnçaydan bura arx çıxara bildiniz (6, s. 44); Anası Səyyarə Əbülfətin ürəyində nə idisə, Şuşa da onun üçün elə bir şey idi (5, s. 171).

Tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər. Tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsində qəlib kimi işlənən söz və ifadələr: buna, ona, bunu, onu, bunda, onda, bundan, ondan, burasını, orasını, orasını da, burasını da, beləsini, eləsini, elələrini, belələrini, elələrinə, belələrinə, elələrində, belələrində, beləsinə, eləsinə, eləsində, beləsində, bu cəhəti, o cəhəti, bu cəhətə, o cəhətə, bu cəhətdə, o cəhətdə, o məsələyə, bu məsələyə, o məsələni, bu məsələni, o məsələdə, bu məsələdə, o məsələdən, bu məsələdən, bu şeyi, o şeyi, o şeyə, o şeydə, bu şeyə, bu şeydə, bu şeydən, o şeydən və s. Həmin qəliblərin işləndiyi cümlələrdə onlar tamamlığın suallarına cavab verdiyi üçün onlar tamamlıq budaq cümləsinin qəlibi kimi çıxış edirlər. Məs.: Amma burasını çox yaxşı bilirdi ki, bu arıq, uzun kişi bir də heç vaxt dağ suyundan xoruzpipiyi çay içməyəcək (5, s. 10); Buna şahid olduq ki, Hacı Ramazan Kəblə İmaməliyə öz məhəlləsində müvəqqəti bir mənzil kirayə elədi (9, s. 312); Şərəf də bundan qorxur ki, Zeynəb istəsə, ona, yəni Şərəfə lap yaxşı hərif ola bilər (9, s. 84); Bundan əmin ol ki, Fəzli dinləyəndən sonra onlar da elmimizi tədris edəcəklər (7, s. 82); Məmmədəğa bunu da bilmirdi ki, milisioner Səfərin iki naçalniki var idi, biri təbii ki, idarədə, o biri də evdə (5, s. 10); İbrahim həтта onu da bilirdi ki, açarın üstündə yalnız zərrəbinlə görünməsi mümkün olan 32 nöqtə vardı (7, s. 36); Burasını da fikirləşdi ki, bu göy gözlərin heç bir təqsiri yoxdur (5, s. 34); Özü də onu qeyd etdi ki, bu qılinci dostu bağışlayırıq (8, s. 13); Onu deyim ki, kişi əməyini itirmədi (6, s. 51); Məhəllədən kim onun yanına xahişə getmişdisə, Nəcəf ona əlindən gələni əsirgəməmişdi (5, s. 11); Ədalət mülkündən kim üz çevirsə, Ona aqıl deməz ağıllı kimsə (Nizami Gəncəvi) və s.

Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər. Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan qəlib söz və söz kombinasiyalar budaq cümlənin göstəricisi kimi çıxış edir və konkret budaq cümlə ilə izah olunur. Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində istifadə olunan qəliblər isə bunlardır: o, bu, həmin, belə, elə, belə bir, elə bir, necə, nə cür, o cür, bu cür, haman, az, hansı, nə və s. Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər təyin etdikləri ad bildirən nitq hissələrindən əvvəl gəlir. Nümunələrə baxaq: Hələ idarənin tarixində elə hadisə olmamışdı ki, Səftər bir adama gələn kimi əlüstü pul versin (4, s. 43); İlin o vaxtı idi ki, yay istisi adamların canından yenicə çıxmış, soyuq isə hələ kar eləməmişdi (10, s. 189); Bunu da həyata keçirən elə bir şəxs lazımdır ki, ölkə onun arxasınca gedə bilsin (8, s. 60); Mən elə şəxslər görmüşəm ki, səhərdən-axşamədək danışıb, mən heç doymamışam (9, s. 44); Xəstənin kənddə yaşayan bütün qohum-əqrəbası bu iddiada idilər ki, şəhər yerində özünə az-maz hörmət qazanmış adam yağ-bal içində üzməlidir (11, s. 57); Hərdən elə söz deyirlər ki, heç fikir vermirsən, amma sonralar bütün ömrün boyu yadımdan çıxmır (5, s. 12); Bunlar o adamlar idi ki, rayonlardan köçüb Bakıya gəlmişdilər (5, s. 9); Elə mətləblər var ki, onları sənə incələmək lazımdır (8, s. 60); Onda elə bir duyğu vardı ki, guya bütün bu işlərdən özü keçib (4, s. 48); Üstünə elə suvaq çəkmişdilər ki qayadan heç seçilmirdi (8, s. 80); Mən o əqidədə deyiləmki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır (9, s. 325); Axırda Ağabacı bu fikrə gəldi ki, bu dinsiz-imansızlar da adamdı axı və adam da abrı-həyanı bu dərəcədə itirə bilməz axı (5, s. 138); Elə gün olurdu ki, ətraf kənddən gələn südü alan olmurdu (9, s. 320); Bu saat orada bir büsat var ki, qiyamətdir (5, s. 15); Şuşada az adam tapırdı ki, Surxay qədər siyasi aləmdən xəbəri olsun (5, s. 156); Qalalar arasında bir qala qalmışdı ki, Teymur monu uzun illər ərzində heç cür ala bilmirdi (7, s. 8); Bir adam ki, ayağının altında torpağı görməsin, cənnəti mən ona necə göstərim, hacı? (7, s. 89); Hamı, elə bir Allah bəndəsi ki, adamın əlini tutsun? (9, s. 65) və s.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, bağlayıcı sözlər budaq cümlə növlərinin müəyyənləşdirilməsində heç bir rol oynamır, sadəcə, bağlama vasitəsi rolunda çıxış edir. Qəlib sözlər isə onlardan fərqli olaraq baş cümlədəki ifadə etdiyi məna münasibətinə və daşdığı sintaktik mövqeyə uyğun olaraq budaq cümlənin müəyyənləşməsində xüsusi rola malikdir. Amma

bəzi hallarda bağlayıcı sözlər, qismən də olsa, təyinetmə funksiyasına da malik ola bilər. Qəlib işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin birinci tipində baş cümlə budaq cümləyə *ki* bağlayıcısı və ya intonasiya ilə, ikinci tipində isə əsasən bağlayıcı sözlər və **-sa** şəkilçisi ilə əlaqələndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Fətullayev Ə., Mahmudov M., Fətullayev R., Dərvişov R. NLP sistemlərində Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin formal meyarlara görə təsnifi və təhlili. <http://dilmanc.az/pdf/filologiya-meseleleri.pdf>
2. Kazımov Q. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı: Nurlan, 2010, 176 s.
3. Qulusoy İ. Qazi Bühanəddin "Divan"ının dilinin sintaksisi. Ankara: Sonçağ, 2019, 193 s.
4. Anar. Əsərləri. II cild. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
5. Elçin. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 523 s.
6. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Avrasiya, 2005, 448 s.
7. Hüseyinov İ. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Avrasiya, 2009, 304 s.
8. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü. Bakı: Yazıçı, 1982, 208 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
10. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
11. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 320 s.

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, qəlib sözlər, baş cümlə, budaq cümlə

Ключевые слова: придаточное сложное предложение, шаблонные слова, главное предложение, ответвление предложения

Keywords: additional complex sentence, template words, main clause, clause sentence

Xülasə

Məqalədə mürəkkəb cümlənin bir növü olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən, onların tarixən də dilimizdə işlənməsindən bəhs olunur. Xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlələrdə qəlib sözlərin işlənmə məqamları və belə cümlələrin qurulmasındakı rolundan danışılır. Qeyd olunur ki, qəlib sözlər baş cümlədəki ifadə etdiyi məna münasibətinə və ya daşdığı sintaktik mövqeyə uyğun olaraq budaq cümlənin müəyyənlişməsində xüsusi rola sahibdir. Deyilən nəzəri fikirlər bəzi budaq cümlə növləri üzrə bədii əsərlərdən nümunələr verilməklə əsaslandırılır.

Особенности оформления шаблонных слов в придаточных сложных предложениях

Резюме

В статье рассматриваются придаточные сложные предложения, которые являются разновидностью сложноподчиненного предложения, а также их историческая обработка в нашем языке. В частности, в придаточных сложных предложениях говорят о формообразующих моментах словообразования и их роли в построении таких предложений. Отмечается, что шаблонные слова играют особую роль в определении разветвленного предложения в соответствии со значимым отношением, которое оно выражает в главном предложении, или синтаксической позицией, которую оно несет. Указанные теоретические идеи обосновываются приведением примеров из художественных произведений по некоторым типам разветвленных предложений.

Features of Formatting Template Words in Subordinate Complex Sentences

Summary

The article examines subordinate complex sentences, which are a type of complex sentence, as well as their historical processing in our language. In particular, in subordinate complex sentences, we talk about the formative moments of word formation and their role in constructing such sentences. It is noted that template words play a special role in defining a clause sentence in accordance with the significant relationship it expresses in the main clause, or the syntactic position it carries. The theoretical ideas indicated are substantiated by providing examples from works of art for some types of clause sentences.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Yeqanə Vasif qızı Qəhrəmanlı⁹²
**AKADEMİK KOMMUNİKASİYADA KLASSİK RİTORİKA
KATEQORİYALARINDAN İSTİFADƏ**

Akademik kommunikasiya hər zaman ideyaların, nəzəriyyələrin və yeniliklərin mübadiləsi və inkişafı üçün əsas vasitə olmuşdur. Bu sahədə klassik ritorikanın tətbiqi kommunikasiyanın aydınlığı, dərinliyi və effektivliyini artıran strukturlaşdırılmış bir nümunə təqdim edir. Aristotel prinsipləri əsasında formalaşan və Hegel tərəfindən zənginləşdirilən klassik ritorika inandırıcı arqumentlər qurmaq və təsirli mesajlar çatdırmaq üçün əsas vasitələrdir. Etos, pafos və loqos kimi ritorikanın əsas komponentlərinin akademik kommunikasiya ilə inteqrasiyası yalnız müəllifin və ya nitq söyləyənin etibarlılığını gücləndirmir, eyni zamanda auditoriyanı emosional və intellektual baxımdan cəlb edir.

Müasir akademik kommunikasiyada klassik ritorikanın əhəmiyyəti təkcə ənənəvi vasitələrlə məhdudlaşmır, həm də sosial media, onlayn kurslar və virtual debatlar kimi rəqəmsal platformaları da əhatə edir.

Klassik ritorikanın akademik kommunikasiya üçün önəmli kateqoriyalarına nəzər salaq: 1. *Ritorika üçbucağı - Aristotelin inandırma metodu (etos, pafos və loqos)*; 2. *Ritorik qanun (kanon)*; 3. *G.Hegelin Triada prinsipi*.

"Etos", "pafos", "loqos" terminləri ümumi ritorika üçün əsasdır. Natiqlik sahəsinə ən ciddi töhfəni Aristotel e.ə. 330-cu illərdə yazdığı və 3 kitabdan ibarət "Ritorika" adlı əsəri ilə vermişdir. Aristotel öz nitqlərində təsirli arqumentlər istifadə edən və güclü inandırma qabiliyyətinə malik nitq kimi tanınırdı. Aradan əsrlər keçsə də, onun araşdırmaları arqumentlərin inkişaf etdirilməsi sahəsində hələ də etalon olaraq qəbul olunur. Aristotelin "Ritorika"sı üç məşhur məfhumun: etos (ethos), pafos (pathos) və loqosun (logos) üzərində qurulmuşdur (4).

Etos (mənavi dəyər, xarakter, səmimiyyət). Hal-hazırda dilimizdə geniş istifadə olunan "Etika" sözü etosdan törəmişdir, natiqin əxlaq və xarakterini təmsil edir. Bu sözü ilk dəfə istifadə edən Aristotelə görə, dinləyicilərin etibarlı, əxlaqlı insanın nitqinə inanma və onun arqumentlərini qəbul etmə ehtimalı daha yüksəkdir. O, "Ritorika"da etosla əlaqədar bunu deyir: "Yaxşı insanlara başqalarından daha çox və daha asan şəkildə inanırıq. Xarakterin insanın sahib olduğu ən asan inandırma yolu olduğunu deyə bilərik".

Etosun mövcudluğu natiqə qarşı güvən təlqin edir. Etos natiqin inandığı və müdafiə etməyə hazır olduğudur. Bu anlayış insanın davranış normalarına əsaslanan inandırma üsullarını izah edir. Natiqin şəxsi etik keyfiyyətləri onun məruzəsinin məzmununa təsir göstərir. Yəni gözəl danışan adam əxlaqi bacarığa sahib olmalıdır. Danışanın peşəsi, ya da ictimai mənşəyi nə olursa, olsun onun əxlaqi cəhətdən hər kəsə nümunə olması şərt idi.

Pafos (emosiya) natiqin çıxışın mövzusunə münasibətdə güclü hisdir və bununla da çıxışına bütün ürəyini qoymağa hazır olmasıdır. Pafos anlayışı duyğulara əsaslanan inandırma üsuludur. Yəni natiq dinləyicilərin hislərinə təsir göstərməyi bacarmalıdır. Ritorikanın bu növü dinləyəni aldatmaq, razı salmaq, həyəcanlandırmaq ya da ovsunlamaq məqsədi daşıyırdı.

Pafos natiqin auditoriya üzərində emosional təsirdir və emosiyaların yaradılması aktıdır. Pafosun məqsədi auditoriyada nitqin hədəfinə qulluq edən xoş emosional təsir yaratmaqdan ibarətdir. Qərar almada emosiyaların rolu olduqca vacibdir. Aristotelə görə, pafos inandırmanın ən mükəmməl alətidir. İnsanları yalnız məntiqə əsaslanaraq inandırmaq mümkün deyil. Çünki bu zaman dinləyicinin diqqətini cəlb etmək və dinləyici ilə natiq arasında körpü qurmaq çətinləşir.

Pafos eyni zamanda emosional zəkamı təmsil edir və qarşıdakı insanların duyğularını hissetmə və təcrübədən keçirmə mənasına gəlir. **Empatiya və pafos kəlmələri eyni kökdən törəmişdir.** Empatiya ilə biz başqalarının özünü necə hiss etdiyini, ehtiyaclarını, hadisələrə baxış tərzini və nə demək istədiyini anlayırıq. Empatiyadan, yəni pafosdan tədris olunmuş kommunikasiya uğurla nəticələnmə bilməz. Natiq onu dinləyənlərin ruhunu analiz edə bilməli və onun duyğularına göz yummamalıdır.

Loqos (intellekt) öz düşüncələrini ifadə etmək üçün sözlərdir. Loqos hər şeyi dillə dəqiq şəkildə ifadə etməkdir. Bu anlayış ağıla əsaslanan məntiqi və analitik inandırma üsullarını özündə ehtiva edir.

Loqos qədim yunan düşüncə sistemində söz, nitq, düşüncə, ağıl, məna və izah mənalərini bildirir, məntiqi və intellektual zəkamı təmsil edir. Qarşı tərəfin natiqdən və ya müsahibdən gözlədiyi düzgün və məntiqli arqumentlərdir.

Beləliklə, etos nitq üçün şərait yaradır, pafos nitqin mənasını yaratma mənbəyidir, loqos isə etosun şərtləri üzərində pafosun şifahi təcəssümüdür.

Ritorikada Aristotel dövründən üzü bəri nitq predmetinin komponentləri təkcə reallıqdakı hadisələrin (fakt, təqdimat, anlayış, qanunauyğunluqların - nəzəriyyənin) ümumiləşdirmə səviyyəsinin nəzərə alınması ilə deyil, eyni zamanda onların idrakın müxtəlif sahələri ilə, yəni intellektual (*loqos* komponenti), mənavi dəyər (*etos* komponenti) və emosional (*pafos* komponenti) sahələri ilə əlaqələrinə də diqqət yetirilərək müəyyənləşdirilmişdir (5).

Xarakter, emosiya və məntiq məfhumlarının üzərinə inşa edilən bu ünsiyyət bacarıqları sadəcə natiqlikdə deyil, eyni zamanda gündəlik həyatımızda da faydalı metod ola bilər. İnsanlar güvəndikləri, onları anlayan və özlərini düzgün ifadə edən şəxslərlə ünsiyyətə daha çox əhəmiyyət verirlər.

Ritorikanın ən yüksək mərhələsi olan akademik kommunikasiyada da bu terminlərdən istifadə edilir. Bu və ya digər fənlə əlaqədar olan faktlar, təqdimatlar, anlayışlar, qanunauyğunluqlar məhz loqosa aid edilir.

Etosa müəllifin və adresatın mənavi dəyərləri daxildir. Bunlara ümumbəşəri, milli və şəxsi dəyərlər aiddir. Bura həmçinin etik normalar da daxildir.

⁹² Bakı Dövlət Universiteti. yeqana@bk.ru

Pafos koqnitiv nitq qarşılıqlı əlaqəsi prosesində yaranan emosional vəziyyətləri ifadə edir: Bundan sonra savadlılıq ritorun əsas əlaməti hesab edilirdi.

Klassik ritorikanın akademik nətiqlik üçün ən önəmli kateqoriyalarından biri ritorik qanundur. Ritorik qanun və ya kanon (kanon - yunanca kanon sözündən olub, norma, qayda - normalar və qaydalar məcmusu deməkdir) akademik çıxışın modelidir, nitq mətninin hazırlanması və bu mətn əsasında kütlə qarşısında çıxış etmə qaydalarının sistemidir. Tədqiqatçılar onu “kütlə qarşısında çıxışın modeli, alqoritmi” də adlandırırlar.

Ritorik qanun sistemi beş mərhələdən ibarətdir: invensiya, dispozisiya, elokusiya, yaddasaxlama (memoria), aksiya və ya icra.

Birinci üç mərhələ bilavasitə mətnin və onun məzmununun dərk edilməsi, hazırlanması, izahı ilə əlaqədardır.

İnvensiya (latınca-inventio - ixtira etmək, fikirləşib tapmaq) fikirlərin ixtirası, başqa sözlə, nitqin mövzusu və ya nitq məzmununu düşünüb tapmaqdır. Ritorik qanunun ilk mərhələsi olan invensiya mövzunun dəqiq izahını nəzərdə tutur.

Akademik nitqdə əsaslandırılmış fikirlər mühüm rol oynayır. Faktların, arqumentlərin məntiqi formasını “əsaslandırma” adlandırırlar. Bu zaman “məntiqi prosesi aktuallaşdıran xüsusi dil vasitələrinin mövcudluğu” vurğulanır ki, onun köməyi ilə tezis yeni xüsusiyyətlər əldə etmiş olur.

Aydındır ki, bu cür fikirlərin əsas kommunikativ vəzifəsi izah etmə, sübuta yetirmə, həqiqətin üzə çıxarılması, bu və ya digər biliklərin aktuallaşdırılması yolu ilə yeni biliklərin əldə edilməsidir. Əsaslandırılmış fikirlər bilavasitə təhlil nəticələrinin əsaslandırılması mərhələsində formalaşır.

Akademik nitqdə istifadə olunan arqumentlərin təhlili hər şeydən öncə, imkan verir ki, nəzəri tipli arqumentlər, yəni qaydalar, anlayışlar və məfhumların bəzi əlamətləri haqqındakı məlumatlar onlara aid edilsin. Arqumentlərin ikinci növü eksperimental sübutlardır. Bu, təhlil fəaliyyətinin təsviridir. Dil hadisələrinin mühüm əlamətləri qeyd olunmuş arqumentləri “faktoloji arqumentlər” adlandırmaq olar.

İzahat tipli fikirlər onunla xarakterizə olunur ki, bir mətn daxilində müxtəlif növlü bir neçə arqumentdən istifadə edilir. Bununla yanaşı, arqumentlər sanki bir-birini müxtəlif səviyyələrdə, yəni nəzəri, faktoloji, eksperimental səviyyələrdə təkrarlayır. Nəyi isə izah etmək yalnız o zaman lazım gəlir ki, mövzu adresant tərəfindən anlaşılmayan və maraq doğuran kimi dəyərləndirilsin.

Kommunikasiyada öz əksini tapan tədqiqat prosesi nitqdə etibarlı biliklərin təqdim olunması, yəni anlayışların, qanunauyğunluqların (qaydaların), təhlil prose-durlarının formalaşdırılması ilə yekunlaşır, başa çatır.

Dispozisiya və ya kompozisiya (latın dilində yerləşmə deməkdir) çıxışın mətnindən və xarakterindən, nitq janrından asılı olaraq əsas müddəaları yerləşdirə bilməkdir. Çıxış zamanı bir neçə müddəanın ardıcılığını düzgün müəyyənləşdirmək nitqin uğurlu alınmasının əsas şərtlərindəndir. Bu situasiya akademik kommunikasiya üçün tipik sayılır. Buna görə də müvafiq ifadə və fikirlərin hazırlanması zamanı ritorikanın nitqin əsaslandırılması və nəticələri ilə bağlı tövsiyələrini nəzərə almaq vacibdir. Xüsusən də, arqumentlərdən istifadə zamanı müəyyən tələblərə riayət etmək lazımdır.

Elokusiya latın dilində *elequeniya* sözündəndir, nitqi bəzəmək deməkdir. Buraya dil vasitələrinin seçilməsi, poetik fikirlərin pafosla çatdırılması nəzərdə tutulur. Bu, nitq üzərində işin üçüncü mərhələsidir ki, burada natiq öz işini məntiqi cəhətdən sona çatdırır. Elokusiya natiq nitqinin ifadəliliyini tədqiq edən ritorika sahəsidir.

Ritorik sual elə bir fiqurdur ki, ondan nitq predmetinin, yəni nitqin mövzusunun daha güclü, daha aydın təsviri, eləcə də müəllifdə müəyyən emosional münasibət yaradan informasiyanın ötürülməsi məqsədilə istifadə edilir. Ritorik sual dinləyicilərin diqqətini nitqin məzmununa cəlb edir, dinləyicini düşünməyə, müzakirə olunan mövzuya daha aktiv münasibət sərgiləməyə məcbur edir. Ritorik sual sözün ciddi mənasında nəinki hər hansı fikri təsdiq və ya inkar etməli və dinləyicidən cavab tələb etməməlidir, o həm də özündə birmənalı cavabı əks etdirərək, onu dinləyiciyə çatdırmalıdır.

Memoria (latınca memarya - yaddaş deməkdir). Bu söz indi xatirə mənasında da işlənir (memuar, memorial lövhə və s.). Memoriya tələb edir ki, ritor çıxışdan əvvəl həmin mətni bir neçə dəfə xatırlamalı, fikrindən keçirməlidir.

Aksiya və ya icra. (Accio (lat. *tələffüz, icra*) hazırlanmış mətnin təqdim edilməsi qaydalarının nəzərə alınmasıdır. Son mərhələdə natiq auditoriya ilə təmasda olur, bütün hazırlanmış texnikaları tətbiq edir, mimika, jest, bədən hərəkətləri ilə nitq ifadə edir, auditoriya ilə əlaqə qurur.

İndi isə *akademik kommunikasiyanın model və prinsiplərinə* nəzər salaıq. Akademik kommunikasiyanın dünya təcrübəsində istifadə olunan prinsiplərindən biri XIX əsr alman filosofu G.Hegel tərəfindən əsas qoyulmuş “Triada prinsipi – tezis, antitezis, sintez” adlanır (6). Bu prinsiplə Hegel tərəfindən dialektikanın qanun və kateqoriyaları sistemləşdirilmişdir.

Triada (üçlük) qədim dövrlərdən bəri istifadə olunan klassik məntiqi üsuldur: heç də əbəs yerə deyil ki, üç komponent filosofların atalar sözlərində, miflərində və kəlamlarında tez-tez rast gəlinir (6).

Birincisi, üçlüyü xatırlamaq asandır. İkincisi, triada düşüncəni məntiqi olaraq əlverişli üç yerə ayırmaqda müəllifə kömək edir.

Nəhayət, məntiqi bölgü üç komponentin təcridini deyil, onların sistemləşdirilməsini, yəni ümumiləşdirmə və sıralamasını nəzərdə tutur. Demək olar ki, hər hansı bir ideya müəyyən səylə üç komponentə bölünə bilər. (məsələn, elmi mətnin məzmunu, ünvançısı və məqsədi; və ya “Akademik yazı: proses, məhsul və təcrübə”. Tezis, antitezis və sintezdən ibarət olan triada prinsipi mürəkkəb mövzuların sistemli şəkildə araşdırılmasını və təqdim edilməsini asanlaşdıraraq akademik mətnlərin və təqdimatların qurulmasında əvəzədməz bir vasitəyə çevrilir (1). Qarşılıqlı fikirləri sistematik şəkildə əhatə edən və onların sintezini yaradan triada prinsipi intellektual dərinliyi artırır və hərtərəfli təhlilə təşviq edir.

Triada prinsipi akademik kommunikasiya sahəsində mürəkkəb mövzuların sistemli və aydın şəkildə təqdim edilməsinə kömək edir. Aristotel və daha sonra Hegel tərəfindən inkişaf etdirilən bu prinsip yalnız elmi müzakirələrdə deyil, həm də gündəlik qərar qəbul etmə proseslərində istifadə edilə biləcək universal bir model təqdim edir. Akademik məqalələrin və nitqlərin strukturlaşdırılmasında geniş tətbiq olunan triada prinsipi, biliklərin effektiv ötürülməsi və yeni ideyaların yaradılması prosesini dəstəkləyir. Bu prinsipin əsasını təşkil edən üç komponent: tezis, antitezis və sintez düşüncə prosesini mərhələli şəkildə təşkil etməyə imkan yaradır və akademik yazının dərinlik və məzmun baxımından daha zəngin olmasını təmin edir.

Triada prinsipi akademik yazıda və nitqdə mövzunun müxtəlif aspektlərini aydın şəkildə təqdim etməyə kömək edir. Tezis bir ideyanın əsas istiqamətini təmsil edir, antitezis həmin ideyaya qarşı arqumentləri və fərqli perspektivləri təqdim edir, sintez isə bu iki fikrin birləşdirilməsi nəticəsində yaranan yeni yanaşmadır (1). Bu struktur mürəkkəb mövzuların oxucuya və ya dinləyiciyə daha asan başa düşülməsinə şərait yaradır. Məsələn, bir akademik məqalə yazılarkən ilkin olaraq tezis, yəni əsas fikir müəyyən edilir. Bu tezis əks arqumentlər vasitəsilə, yəni antitezis ilə ətraflı araşdırılır və nəhayət, hər iki yanaşma arasında bir balans yaradılaraq sintez formasında yekunlaşdırılır. Bu proses yalnız məzmunun daha dəqiq qurulmasına kömək etmir, həm də oxucunun mövzunu müxtəlif aspektlərdən anlama imkanlarını genişləndirir. Aristotelin vurğuladığı kimi, hər bir ideya, onu əhatə edən digər perspektivlərdən ayrılmazdır və onları birləşdirərək təqdim etmək auditoriyanın anlayışını dərinləşdirir.

Triada prinsipinin ən böyük üstünlüklərindən biri intellektual dərinlik yaratmaqdır. Bu prinsip hər hansı bir mövzu ilə bağlı ilkin fikirlərin (tezis) dərin təhlilini təmin etməklə yanaşı, əks arqumentlərin (antitezis) təqdim edilməsinə də şərait yaradır. Nəticədə, bu fərqli fikirlər bir sintez daxilində birləşərək mövzunun daha zəngin və kompleks bir anlayışını ortaya çıxarır. Hegelə görə, hər bir yeni fikir qarşı arqumentlərlə təkmilləşir və bu proses intellektual irəliləyişin əsasını təşkil edir. Məsələn, bir mövzu haqqında akademik müzakirə zamanı müəllif əvvəlcə öz tezisini təqdim edir. Daha sonra əks arqumentləri nəzərə alaraq müzakirənin obyektivliyini və elmi əsaslandırmasını təmin edir. Sonda hər iki fikir arasında əlaqə yaradaraq daha dərin bir anlayış formalaşdırır. Bu yanaşma yalnız akademik məqalələrdə deyil, elmi konfranslarda və debatlarla da geniş istifadə olunur. Belə bir təhlil auditoriyaya mürəkkəb mövzuları daha yaxşı başa düşmək və onları obyektiv qiymətləndirmək imkanı verir.

Triada prinsipi akademik məzmunun strukturlaşdırılmasını asanlaşdıran unikal bir mexanizmdir. Akademik yazı və nitqlər mürəkkəb mövzuları əhatə etdiyindən onların aydın və məntiqli şəkildə təqdim olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tezis, antitezis və sintez arasında qurulan əlaqə mövzunun daha yaxşı anlaşılmasına bilməsi üçün oxucuya və ya dinləyiciyə əhəmiyyətli bir bələdçilik təqdim edir. Məsələn, tədqiqat məqaləsi yazılarkən, müəllif əvvəlcə əsas tezisini təqdim edir. Daha sonra bu tezisə qarşı arqumentləri araşdıraraq mövzunun daha dərin təhlilini təmin edir. Sonda isə hər iki yanaşmanı birləşdirərək balanslı bir nəticə təqdim edir. Bu struktur məqalənin oxucular tərəfindən asanlıqla anlaşılmasına və qəbul edilməsinə kömək edir. Nəticədə triada prinsipi akademik kommunikasiya üçün həm məzmunun təşkilində, həm də ideyaların ötürülməsində effektiv bir model təqdim edir. Klassik ritorikanın akademik kommunikasiyadakı tətbiq sahələrinə nəzər salaq:

Klassik ritorika qaydaları, akademik nitqlər və çıxışların hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Aristotelin "Ritorika" əsərində vurğuladığı etos, pafos və loqos elementləri, natiqlərin auditoriya ilə əlaqə qurmasını və onları təsir altına almasını təmin edir (4). Məsələn, bir elmi konfransda çıxış edən natiq, əvvəlcə etos vasitəsilə özünü etibarlı bir mütəxəssis kimi təqdim edir. Daha sonra pafos vasitəsilə auditoriyanın emosiyalarına müraciət edir və loqos vasitəsilə arqumentlərini məntiqli şəkildə əsaslandırır. Bu yanaşma akademik nitqin uğurlu olması üçün zəruridir. Etos auditoriyanın güvənini qazanır, pafos onların diqqətini cəlb edir, loqos isə natiqin dediklərini əsaslandırır.

Elmi məqalələrdə klassik ritorika qaydalarının tətbiqi, məzmunun strukturlaşmasında və arqumentlərin təqdimatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tezis və antitezis arasındakı qarşılıqlı əlaqə məqalənin əsas arqumentlərinin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir. Məsələn, bir tədqiqat məqaləsində tezis, tədqiqatın məqsədini və əsas arqumentlərini təqdim edir. Daha sonra əks arqumentlər araşdırılır, müzakirə olunur. Sonda isə sintez mərhələsində bu mövqelər birləşdirilir və yekun nəticə təqdim edilir.

Debatlarda klassik ritorika elementləri: etos, pafos və loqos nitqin təsir gücünü artıran mühüm vasitələrdir. Etos natiqin etibarlılığını təmin edir, pafos dinləyicilərin emosiyalarına təsir göstərir, loqos isə arqumentlərin məntiqini təmin edir. Bu qaydalar debatlarla mövqelərin müdafiəsi və müzakirə olunan mövzunun daha obyektiv şəkildə təhlili üçün əvəzəlməzdir.

Ritorika yalnız ənənəvi nitq və yazı ilə məhdudlaşmır; müasir dövrdə rəqəmsal kommunikasiya vasitələrində də geniş tətbiq olunur. Klassik ritorikanın prinsipləri sosial media, video prezentasiyalar və onlayn kurslarda effektiv ünsiyyətin qurulmasına kömək edir. Sosial media platformalarında ritorika qaydaları, mesajların təsirli şəkildə təqdim olunmasında geniş istifadə olunur. Məsələn, bir paylaşımın məzmunu etos, pafos və loqos komponentləri ilə zənginləşdirilərək istifadəçilərin diqqətini cəlb edir və onların emosiyalarına təsir edir.

Video prezentasiyalarda klassik ritorikanın prinsipləri geniş tətbiq olunur. Məsələn, vizual vasitələr və təsirli arqumentlər vasitəsilə natiq auditoriyanı təsirləndirir. Pafos auditoriyanın emosional reaksiyasını təmin edir, loqos isə verilən məlumatların məntiqi və əsaslandırılmış olduğunu göstərir.

Onlayn kurslarda ritorika qaydalarının tətbiqi tələbələrin öyrənmə prosesini daha maraqlı və məhsuldar edir. Məsələn, natiqlik dərsləri zamanı etos, pafos və loqos komponentlərindən istifadə edilərək, tələbələrin nitq qabiliyyəti inkişaf etdirilir. Bu yanaşma tələbələrin yalnız nəzəri bilikləri deyil, həm də praktiki ünsiyyət bacarıqlarını mənimsəməsinə kömək edir.

Beləliklə, etos, pafos və loqos kimi klassik ritorikanın əsas elementləri, etibarın formalaşdırılması, emosiyaların təsir altına alınması və məntiqi arqumentlərin təqdim edilməsi vasitəsilə akademik mətnlərin, təqdimatların daha təsirli və inandırıcı olmasına xidmət edir. Triada prinsipi isə tezis, antitezis, sintez yanaşması ilə kompleks ideyaların sistemli təhlilinə və təqdimatına şərait yaradaraq məzmunu zənginləşdirir.

Müasir dövrdə bu klassik metodologiyalar aktuallığını qoruyaraq sosial media, onlayn təhsil platformaları və digər rəqəmsal mühitlərdə geniş tətbiq olunur. Onların inteqrasiyası rəqəmsal kommunikasiya keyfiyyətini artırır və auditoriyanın diqqətini cəlb etməyə imkan yaradır. Klassik ritorika ənənəvi yanaşmalarla müasir texnologiyalar arasında körpü yaradaraq akademik və gündəlik ünsiyyət strategiyalarının inkişafına mühüm töhfə verir. Klassik ritorikanın aktuallığı onun universallığı və uyğunlaşa bilən təbiətindən qaynaqlanır. Bu prinsiplərdən istifadə etməklə akademik və peşəkar mühitlərdə auditoriya ilə daha dərin əlaqə qurmaq, ideyaları daha təsirli çatdırmaq və mənalı intellektual mübadilə yaratmaq mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsmayılova M. Rəsmi-işgüzar və akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi. Bakı, 2020
2. Н. Д. Десяева. Академическая коммуникация, учебник для магистратуры, 2-е издание Москва, Юрайт, 2019
3. Bitzer, L.F. (1999). The rhetorical situation. *Philosophy and Rhetoric*, 1, 509-522.
4. Kirby, J.T. (1990). The "Great Triangle" in early Greek rhetoric and poetics. *Rhetorica*, 8(3), 213-228.
5. Kock, C. (2013). Defining rhetorical argumentation. *Philosophy & Rhetoric*, 46(4), 437-464.
6. Tindale, C.W. (2004). *Rhetorical Argumentation, Principles of Theory and Practice*. Sage.

Ключевые слова: классическая риторика, принцип триады, тезис, антитезис, синтез, этос, пафос, логос

Keywords: Classical Rhetoric, Triad Principle, Thesis, Antithesis, Synthesis, Ethos, Pathos, Logos

Использование категорий классической риторики в академической коммуникации

Резюме

В данной статье рассматривается значение принципа триады и классической риторики в академической коммуникации, с акцентом на их применение в структурировании академических текстов и презентаций. Принцип триады, состоящий из тезиса, антитезиса и синтеза, обеспечивает систематическое изучение сложных тем, способствуя ясности, интеллектуальной глубине и эффективной организации содержания. Основные элементы классической риторики — этос, пафос и логос — усиливают убедительность, создают доверие, воздействуют на эмоции и предоставляют логические обоснования. В статье также исследуется использование этих риторических принципов в современных контекстах, таких как дебаты, научные статьи и цифровые платформы, включая социальные сети и онлайн-курсы. Анализ подчеркивает, что эти универсальные методологии делают академическое общение более четким, убедительным и ориентированным на аудиторию. Объединение классических риторических подходов с современными технологическими инструментами подтверждает их актуальность как в академической, так и в повседневной коммуникации.

Utilization of classical rhetoric categories in academic communication

Summary

This article explores the significance of the triad principle and classical rhetoric in academic communication, focusing on their application in structuring academic texts and presentations. The triad principle—comprising thesis, antithesis, and synthesis—facilitates clarity, intellectual depth, and compelling content organization by enabling the systematic exploration of complex topics. Classical rhetoric elements, including ethos, pathos, and logos, enhance the communicative impact of academic writing and speaking by fostering trust, appealing to emotions, and providing logical reasoning. This paper also examines integrating these rhetorical principles into modern contexts, such as debates, scientific articles, and digital platforms, including social media and online courses. The analysis highlights how these timeless methodologies contribute to more coherent, persuasive, and audience-focused academic interactions. The study underscores their enduring relevance in academic and everyday communication by bridging traditional rhetorical frameworks with contemporary technological tools.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

**ПЕРЕДАЧА ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЛОЖНОПОДЧИНЕННОМ
ПРЕДЛОЖЕНИИ С ПРИДАТОЧНЫМ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫМ**

Сложноподчиненным nazivaetsā slojnoe predlojenie, časti kotorogo svəzani mejdu soboy podčinitelġnimi soözami ili soöznimi slovami: Ne jalka sil, esli oni daöt takie rezulġtati ; Srajenje viqrivaet top., kto tverdo rešil ego viqratġ.

Različie mejdu soözami i soöznimi (otnositelġnimi) slovami zaklōčaetsā v tom, čto soöz - gto slujebnoe slovo, ispolġzuemoe v dannom slučae tolġko dlā svəzi predikativnix častey slojnopodčinennoġo predlojenia, toqda kak soöznoe slovo - gto znamenatelġnoe slovo, slujahee takġe dlā gtoy üeli, no vipolnēohee odnovremenno funkġiö çlena predlojenia (pridatočnoġo). V roli soöznix slov vistupaöt otnositelġnie mestoimenia kto, čto, kotoryi, čey, kakoy, skolġko i mestoimenne narečia qde, kuda, otkuda, kak, koqda, začem, očeġo, počemu i dr. Sr. omonimičnu soöz čto i soöznoe slovo čto, soöz koqda i soöznoe slovo koqda, soöz kak i soöznoe slovo kak.

Slojnopodčinennoe predlojenie состоit iz dvux častey, svəzannix mejdu soboy podčinitelġnoy svəzġ. Ona virajaetsā v sintaksičeskoj zavisimosti odnoy časti ot drugoy. Zavisimaē častġ nazivaetsā *придаточным* predlojeniem (pridatočnoy častġö), nezavisimaē častġ nazivaetsā *главным* predlojeniem (qlavnoy častġö).

Nezavisimostġ qlavnoġo predlojenia əvləetsā otnositelġnoy: neredko, kak uje bilo ukazano, qlavnoe predlojenie nuġdaetsā v naličii pri nem pridatočnoġo.

Сложноподчиненные предложения с придаточными

определятельными

Pridatočnie *определятельные* otnosətsā k çlenu qlavnoġo predlojenia, virajennomu imenem suhestvitelġnim. Prikrepləotsā oni k qlavnomu predlojenio s pomohġö soöznix slov *который, какой, чей, что, где, куда, откуда, когда*, реже с помощью союзов *как, словно, будто, точно* и др.: ... S uliü donosilsā šum, *какой* bivaet tolġko dnem (с оттенком уподобления); Nastala minuta, *когда* ə ponəl vsö üenu gtix slov.

Pridatočnie predlojenia gtoġo tipa nazivaötsā *prosubstantivno* opredelitelġnimi. Oni soderjat xarakteristiku predmeta ili raskrivaöt ego priznak. V odnix slučaeġ qlavnoe predlojenie ne imeet zakončennnoġo smisla bez pridatočnoġo i nuġdaetsā v atributivnom rasprostranении, obrazuə s nim tesnuö *svəzġ*. V drugix slučaeġ opredeləemoe imə suhestvitelġnoe v qlavnom predlojenii imeet dostatočno konkretnoe značenie i ne nuġdaetsā v opredelenii, pogtomu pridatočnoe opredelitelġnoe soderjit dobavočnoe soobhenie ob opredeləemom predmete i svəzġ mejdu obeimi častəmi slojnopodčinennoġo predlojenia menee tesnaə.

Svəzġ mejdu qlavnim i pridatočnim predlojeniami usilivaetsā, esli pri roəsnəemom çlene qlavnoġo predlojenia imeetsā ukazatelġnoe mestoimenie: *Голос его был строг и не имел уже того выражения доброты, которое тронула меня до слез.*

Druġuö gruppü pridatočnix opredelitelġnix obrazuöt tak nazivaemie *primestoimenno* - opredelitelġnie predlojenia, otnosəhiesā k ukazatelġnomu ili opredelitelġnomu mestoimenio v qlavnom predlojenii i konkretiziruöhie ix značenie: *Я тот, коġо никто не любит...; Каков настух, таково и стадо (Поговорка).*

Opredelitelġnie pridatočnie predlojenia opredeləöt kakoe- libo suhestvitelġnoe qlavnoġo predlojenia i otvečäöt na voprosi *какой? какаə? какое? какие?*

Vopros moġet bitġ postavlєn v löbom padeġe s predloġom i bez predloġa:

Теперь мне трудно вспомнить и понять те мечты (какие мечты?), которые тогда наполняли моё воображение. Пароход сел на мель вблизи того городка (вблизи какого городка?), куда ехал. Настала минута (какая минута?), когда я понял всю цену этих слов.

Союзные слова в определятельных придаточных

предложениях

В определятельных придаточных предложениях употребляются следующие союзные слова:

а) местоимения: *который, какой, чей, что;*

⁹³ BDU. Rus dili kafedrası

б) наречия: где, куда, откуда, когда.

Союзное слово который

Soõznoe slovo *который* vseqda soqlasuetsə v rode i çisle s tem suhestvitelĝnim, k kotoromu ono odnositsə:

Мы вышли в сад, который спускался к реке. Мы пошли по дороге, которая вела к реке. Мы направились к озеру, которое находилось в двух километрах от города.

Союзное слово **который** стоит в форме мужского рода единственного числа, так как оно относится к существительному мужского рода единственного числа сад.

Slojnopodčinennoe predlojenie s soõznm slovom *который* mojno zamenitĝ dvumə prostimi predlojeniami. Pri gtom soõznoe slovo nujno zamenitĝ suhestvitelĝnim, k kotoromu ono odnositsə:

Мы вышли в сад, который спускался к реке.

Мы пошли по дороге, которая вела к реке.

Мы направились к озеру,

которое находилось в двух километрах от деревни.

Солнце спряталось за тучи, которые покрыли всё небо.

Мы вышли в сад. Сад спускался к реке.

Мы пошли по дороге. Дорога вела к реке.

Мы, направились к озеру. Озеро находилось в двух километрах от деревни.

Солнце спряталось за тучи. Тучи покрыли всё небо.

Soõznoe slovo *который* mojet stoətĝ v pridatočnix predlojeniax i v kosvennix padejax. Padej soõznoqo slova *который*

zavisit ot ego roli v pridatočnom predlojenii:

Pridatočnoe predlojenie s soõznm slovom *который* mojet stoətĝ после qlavnoqo ili v seredi n e qlavnoqo predlojenia:

Я вернул в библиотеку книги, которые я уже прочитал. Книги которые я уже прочитал, я вернул в библиотеку.

Pridatočnoe opredelitelĝnoe vseqda stoit neposredstvenno posle toqo suhestvitelĝnoqo, k kotoromu ono odnositsə.

Soõznoe slovo *который* mojet stoətĝ i ne v naçale pridatočnoqo predlojenia:

Я встретил человека, лицо которого показалось мне знакомым.

Obično gto bivaet toqda, koqda soõznoe slovo *который* v pridatočnom predlojenii zavisit ot suhestvitelĝnoqo:

Мы вошли в сад, все деревья которого были в цвету.

V pridatočnom predlojenii slovo *которого* zavisit ot suhestvitelĝnoqo *деревья*.

Союзное слово КАКОЙ

Soõznoe slovo *какой*, kak i soõznoe slovo *который*, soqlasuetsə s opredeləemim suhestvitelĝnim qlavnoqo predlojenia v rode i çisle, no ne soqlasuetsə v padeje:

Был тот особенный вечер, какой бывает только на Кавказе.

Союзное слово ЧЕЙ

Soõznoe slovo *чей* ne soqlasuetsə s opredeləemim suhestvitelĝnim qlavnoqo predlojenia. Ono soqlasuetsə v rode, çisle i padeje lišĝ s opredeləemim slovom pridatočnoqo predlojen

Я был рад увидеть друга, чьи советы мне были нужны. Я был рад увидеть друга, в чьих советах очень нуждался.

Soõznoe slovo *чей* v opredelitelĝnom pridatočnom predlojenii mojno zamenitĝ soõznm slovom *который* v roditelĝnom padeje:

Я был рад увидеть друга, советы которого мне были очень нужны. Я был рад увидеть друга, в советах которого очень нуждался.

Союзное слово ЧТО

Soõznoe slovo *çto* v opredelitelĝnom pridatočnom predlojenii upotrebləetsə tolĝko v imenitelĝnom padeje i v vinitelĝnom padeje bez predloqa:

1. *Дом*, (какой) что *stoəl na berequ ozera, sqorel.*

2. *Под деревьями*, (какими) что *росли возле дома, стояла скамейка.*

3. *Деревня*, (какая) что *мы проехали, стояла на берегу озера.*

Soõznoe slovo *çto* v opredelitelĝnom pridatočnom predlojenii imeet takoe je znaçenie, kak soõznoe slovo *который*, no upotrebləetsə reje.

Союзные слова где, куда, откуда, когда

Soõznie slova *qde, kuda, odkuda* i *koqda* əvləötsə obstoətelĝstvami v pridatočnix predlojeniax:

Недалеко от этой станции находится деревня, где я родился и вырос. Наблюдатель взобрался на дерево, откуда он мог просматривать дорогу. Я хорошо помню то утро, когда я покинул родной дом.

Soöznie slova qde, kuda, otkuda i koqda v opredelitel'nom pridatočnom predloženii obično možno zamenit' soözniim slovom *который* v kosvennom padeje s predloqom:

Недалеко от этой станции находится деревня, в которой я родился и вырос. Охотник взобрался на дерево, с которого он мог наблюдать дорогу. Я хорошо помню то утро, в которое я покинул родной дом.

Союзы в определительных придаточных предложениях

V opredelitel'nyx pridatočnyx predloženiyax upotreblöetsä soözi *что, чтобы, будто, как будто.*

Союз что

Soöz *что* prisoedinäet opredelitel'gne pridatočnie predloženia s ottenkom sledstvia:

Сделалась такая метель, что он ничего не видел. Отец шёл такими быстрыми шагами, что мальчик с трудом поспевал за ним.

Союз будто

Soöz *будто* ili *как будто* prisoedinäet opredelitel'gne pridatočnie predloženia s ottenkom sravnenia:

Я вернулся домой с таким чувством, как будто видел хороший сон.

Союз чтобы

Soöz *чтобы* (*чтоб*) prisoedinäet opredelitel'noe pridatočnoe predloženie, koqda v qlavnom predloženii qovoritsä o jelanii ili neobxodimosti:

Спой нам песню, чтоб в ней прозвучали все весенние песни земли. Надо поставить свою жизнь в такие условия, чтобы труд был необходим.

Ukazatel'nie slova v qlavnom predloženii

Esli opredelitel'noe pridatočnoe predloženie prisoedinäetsä soözami *что, как будто, будто* ili *чтобы, то* v qlavnom predloženii obično upotrebläetsä ukazatel'noe slovo *такой*.

Навстречу дул такой ветер, что нам трудно было двигаться вперёд. У него такой вид, как будто он болен. Давайте запоём такую песню, чтобы все могли подпевать нам.

Литература:

1. «Современный русский язык». Под ред. Белошапковой В.А. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Высшая школа, 1989.
2. «Грамматика современного русского литературного языка». Под ред. Н. Ю. Шведовой. М., 1970.
3. «Современный русский язык» под редакцией Розенталя Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. М., 2007

Резюме

Данная статья рассматривает образование сложноподчиненных предложений, состоящих из двух частей, связанных между собой союзами или союзными словами. Различие между союзами и союзными словами заключается в том, что союз – это служебное слово, используемое в данном случае только для связи предикативных частей сложноподчиненного предложения. Тогда как союзное слово – знаменательное слово, служащее также для этой цели, но выполняющее одновременно функцию члена предложения (придаточного).

В роли союзных слов выступают относительные местоимения и местоименные наречия.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ДЛЯ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДАУНА

Почти каждый десятый человек живет с инвалидностью. Многие люди, до появления инклюзивного общества, думали, что инвалидами являются только «другие». В основном это было связано с тем, что в повседневной жизни инвалиды практически не встречались. Они были дифференцированы от общества, дети ходили в частные или специальные школы, курсы, детские сады, некоторые родители, да и сами люди с ОВЗ стыдились общества. Но в последние годы прошлого века, интеграция людей с ОВЗ стала актуальной темой и были приняты законы, разработаны различные методы для интеграции людей в общество. Также в систему образования был введен новый подход – инклюзивное образование.

В первую очередь, хочу разъяснить, что подразумевается под инклюзивным образованием. Инклюзия (от английского слова inclusion — включение) означает процесс интеграции лиц с физическими, ментальными и психическими особенностями в полноценную общественную жизнь, а также создание и реализацию специальных мер для достижения этого. Когда мы обозначаем пространство, школу или среду как инклюзивные, это подразумевает, что все люди имеют равный доступ и право принадлежать к ним. Первая концепция об инклюзивном образовании была принята в 1990-х годах на Всемирной конференции по образованию людей с особыми потребностями под эгидой ЮНЕСКО провозгласили новую концепцию обучения.[2] В результате была составлена **Саламанская декларация**, подписанная представителями 92 стран и 25 организаций, куда присоединился и Азербайджан. Один из ее принципов следующее: *«Лица, имеющие особые потребности в области образования, должны иметь доступ к обучению в обычных образовательных учреждениях»*. В декларации отмечается, *«учебные заведения, ориентированные на инклюзию, являются наиболее действенным способом формирования позитивной атмосферы в обществе, способствующим противодействию дискриминационным взглядам, содействуя созданию инклюзивного общества и гарантируя доступность образования для всех. Саламанская декларация стала важным элементом глобального движения в пользу инклюзивного образования и предложила стратегические рекомендации для действий на национальном, региональном и международном уровнях»*. [1] Декларация призывает государства продвигать, планировать, финансировать и контролировать программы инклюзивного образования в рамках образовательной системы.

Как уже было отмечено, для детей с ОВЗ создаются определенные условия, чтобы они смогли адаптироваться в учебную среду. В группу детей с ОВЗ также входят дети с синдромом Дауна.

Сначала, давайте рассмотрим, что такое синдром Дауна. Дети с синдромом Дауна также как и другие дети хотят интегрироваться в общество. Однако в силу биологических причин может потребоваться немного больше времени, чтобы осуществлять это. Синдром Дауна был назван в честь первого ученого, который подробно проанализировал и описал его в "Этнической классификации слабоумных" в 1866 году.[2] В то время врач Лэнгдон Даун руководил учреждением для людей с психическими отклонениями. По словам Уилкена, термин "даун" имеет "негативную коннотацию". Дети с синдромом Дауна обладают определенными физическими и медицинскими характеристиками и имеют сходство во внешности и способностях. Тем не менее они очень разные, потому что на них в разной степени влияют различные факторы: генетические различия, нелеченые последствия, связанные с синдромом, возможность дополнительной инвалидности и условия жизни и обучения. Дети с синдромом Дауна в раннем детстве развиваются медленнее других и нуждаются в большем поощрении, чтобы научиться тем же вещам. Поэтому имеет смысл поддерживать их с рождения, чтобы обеспечить им наилучшую поддержку в физическом и когнитивном развитии. Дети с синдромом Дауна имеют очень характерную внешность. По форме тела они часто кажутся коренастыми, потому что "руки и ноги короче по отношению к туловищу. Из-за заметной формы таза дети и взрослые с синдромом Дауна предпочитают сидеть, скрестив ноги, поскольку такая поза обеспечивает им большую устойчивость.[2]

Дети с синдромом Дауна обладают уникальными личными предпочтениями, но существуют некоторые общие черты, которые часто встречаются в их интересах:

- *Любовь к музыке.* Музыка играет важную роль в жизни многих детей с синдромом Дауна. Они часто проявляют интерес к ритму, пению и музыкальным инструментам. Занятия музыкой способствуют улучшению настроения, развитию речи и моторики.[2]
- *Социальное взаимодействие.* Дети с синдромом Дауна, как правило, очень общительны и любят проводить время с другими людьми. Они ценят общение, игры с друзьями и время, проведенное в семье. Это помогает им развивать социальные навыки и укреплять эмоциональные.
- *Творческие занятия.* Такие дети часто проявляют интерес к искусству — рисованию, лепке или другим видам творчества. Это не только позволяет выразить себя, но и помогает развивать мелкую моторику и воображение

⁹⁴ Магистрантка 2-го курса Бакинського Славянського Університета Email : cevranhusevnova21@gmail.com

- *Физическая активность.* Хотя некоторые дети могут иметь физические ограничения, многие любят участвовать в активных играх и занятиях на свежем воздухе. Прогулки, игры с мячом или танцы — всё это может приносить радость и пользу их физическому развитию.

- *Распорядок дня и повторяющиеся действия.* Дети с синдромом Дауна часто предпочитают предсказуемые и структурированные действия, которые придают им чувство уверенности и безопасности. Они могут любить повторять одни и те же игры или заниматься теми же хобби каждый день.

Эти интересы помогают детям с синдромом Дауна развивать навыки и получать удовольствие от занятий.

Организационно-педагогические условия для детей с синдромом Дауна. Дети с синдромом Дауна часто неадекватно реагируют на текущую ситуацию, потому что им трудно понять и классифицировать сложность ситуации за короткий промежуток времени. По этой причине занятия должны быть как можно более простыми и понятными для ребенка. Чтобы обеспечить успешное обучение, воспитатель должен позаботиться о том, чтобы учебные единицы были четко ограничены и структурированы.

Трудности могут возникнуть и на этапе обработки информации, в основном из-за слабости кратковременной и долговременной памяти. Кроме того, детям с синдромом Дауна трудно мыслить абстрактно; обычно им также не хватает способности распознавать причинно-следственные связи или мыслить концептуально. Карточки с символами или словами по обсуждаемой теме могут помочь детям упорядочить свои мысли и компенсировать дефицит памяти. Однако воспитатель должен очень внимательно наблюдать и диагностировать способности и прогресс ребенка с синдромом Дауна, чтобы избежать как чрезмерной, так и недостаточной нагрузки на него.

В целом дети с синдромом Дауна быстрее усваивают визуальную представленную информацию, лучше запоминают ее и легче обращаются к ней, чем когда та же информация дается устно. Причиной этого является относительно длительное время реакции детей с синдромом Дауна. Устное слово быстротечно и дает лишь короткий промежуток времени для его декодирования и понимания. Большинство детей с синдромом Дауна - "визуальные ученики". В отличие от устной речи, которая так быстро исчезает, написанные слова, картинки, рисунки и предметы могут оставаться в памяти ребенка до тех пор, пока он в них нуждается.

Методы поддержки детей с синдромом Дауна в детском саду. Поддержка детей с синдромом Дауна в детском саду требует особых методов, чтобы наилучшим образом способствовать их развитию. Вот несколько эффективных подходов:

- *Игровая поддержка:* занятия в игровой форме - лучший способ обучения для детей с синдромом Дауна. Игры помогают развивать социальные, когнитивные и двигательные навыки. Педагоги должны предлагать разнообразные игры, способствующие обучению.

- *Визуальная поддержка:* поскольку многие дети с синдромом Дауна получают пользу от визуальных стимулов, для объяснения концепций и дачи инструкций следует использовать наглядные пособия, такие как фотографии, символы и рисунки.

- *Социальное взаимодействие:* совместная деятельность с другими детьми способствует развитию социальных навыков и дружеских отношений. Групповая работа и командные игры особенно подходят для этого.[3]

- *Положительное подкрепление:* похвала и положительное подкрепление мотивируют детей продолжать учиться и пробовать новые навыки.

Еще один важный момент при обучении детей с синдромом Дауна - это их индивидуальность. Несмотря на многие сходства, связанные с синдромом, существуют и различия, которые проявляются, например, в тяжести нарушений. Однако множество возможных комбинаций дополнительных ограничений и сопутствующих заболеваний, а также воспитание и поддержка семьи также влияют на разнообразие детей. Это означает, что идеальная программа поддержки для одного ребенка может оказать контрпродуктивное воздействие на другого. Индивидуальные планы обучения: у каждого ученика с синдромом Дауна должен быть индивидуальный план обучения, учитывающий его особые потребности и способности. Этот план должен регулярно пересматриваться и адаптироваться.

Для детей с синдромом Дауна в детских садах создаются особые условия, направленные на их успешную адаптацию и развитие. Эти условия включают:

- *Инклюзивная среда.* Важно обеспечить участие таких детей в общих группах с другими детьми. Это способствует развитию социальных навыков, коммуникации и общего самочувствия ребенка. Воспитатели и педагоги обеспечивают интеграцию через поддержку и сотрудничество со специалистами, такими как логопеды и педагоги по развитию

- *Индивидуальные образовательные планы.* Для каждого ребенка с синдромом Дауна разрабатываются индивидуальные планы, которые учитывают его особенности и потребности. Такие планы могут включать работу над развитием речи, моторики и когнитивных способностей. Важно применять методы, которые помогают ребенку усваивать материал в своем темпе.

- *Физическая поддержка.* Для многих детей с синдромом Дауна необходимы дополнительные условия для развития моторики, такие как специальные упражнения, адаптированные игры или терапевтические программы. Это помогает укрепить их физическую активность и координацию.

Работа с семьей. Воспитатели активно сотрудничают с родителями, обсуждая успехи и трудности ребенка. Родители играют важную роль в создании условий, которые способствуют адаптации ребенка в детском саду.[3] Эти меры направлены на то, чтобы создать благоприятную и поддерживающую среду для детей с синдромом Дауна, обеспечивая им максимальную возможность для роста и развития.

Дети с синдромом Дауна требуют много времени и заботы со стороны семьи, а родители и братья и сестры нуждаются в особой поддержке. Здесь может помочь служба поддержки семьи. Раннее вмешательство имеет огромное значение для пострадавших и способствует их развитию. Дети с синдромом Дауна учатся медленнее, но в целом им нравится учиться, и их следует поддерживать в соответствии с их талантами.

Список литературы:

1. Алехина С. В. Инклюзивное образование / С.В. Алехина, Н.Я. Семаго, А.К. Фаина. – Выпуск 1. – М.: Центр «Школьная книга», 2014. – 300 с.
2. Зимина Л. Б. Солнечные дети с синдромом Дауна / Л. Б. Зимина // Дети с синдромом Дауна. – 2011. – 200 с.
3. Семаго Н. Я. Инклюзивное образование как первый этап на пути к включающему обществу / Н.Я. Семаго // Психологическая наука и образование. – 2017. – №1. – С.51-59.

Ключевые слова: Дошкольное образование, дети с синдромом Дауна, инклюзия, поддержка, воспитание.

Açar sözlər: Məktəbəqədrətəhsil, Daunsindromluuşaqlar, inkluziya, dəstək, tərbiyə.

Keywords: Preschool education, children with Down syndrome, inclusion, support, upbringing.

Xülasə

Daun sindromlu insanlar tez-tez cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri baxımından bu normalara uyğun gəlmirlər ki, bu da psixososial stressə səbəb olur. Müəyyən sosial sistemlərə inteqrasiya etmək üçün oxumaq, yazmaq və saymaq bacarığı vacibdir. Bu bacarıqlar yalnız Daun Sindromlu uşağa "öyrənmə əlilliyi" etiketi qoyulmadığı, lakin onlara məqsədyönlü dəstək verildiyi təqdirdə əldə edilə bilər. Bu problem aktualdır, çünki hər il Daun Sindromlu 3000-5000 uşağ doğulur.

Bu məqalədə Daun Sindromlu məktəbəqədr uşaqlar üçün klüziv təhsilin təşkili, hansı təşkilat formaları mövcuddur, Məktəbəqədr təhsil müəssisələrində Daun sindromlu uşaqlar üçün hansı imkanlar var.

Summary

Society lives by norms and values that must be fulfilled. People with Down syndrome often do not conform to these norms from the point of view of individual members of society, which leads to psychosocial stress. In order to be integrated into certain social systems it is important to be able to read, write and count. These skills can only be acquired if a child with Down syndrome is not labeled as "learning disabled" or "learning disabled" but is given targeted support. This problem is urgent because every year about 3000 to 5000 children are born with Down syndrome. This article describes the organization of inclusive education for preschool children with Down syndrome, what forms of organization exist, what opportunities there are for children with Down syndrome in preschool educational institutions.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ NEOLOGİZMLƏRİN TƏRCÜMƏSİ PROSESİNDƏ MÜXTƏLİF METOD VƏ ÜSULLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNƏ DAİR

Giriş. Azərbaycan dili son illər ərzində yeni sözlər, terminlər, istilahlər və ifadələrlə zənginləşmişdir və bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Xalqımızın şüuru, ruhu, mədəniyyəti və bədii zövqü dəyişdiyi kimi dünyada baş vermiş siyasi-iqtisadi və ictimai dəyişikliklər nəticəsində onun ifadə tərzində də, düşüncə formaları da dəyişmişdir. Bu baxımdan son dövrlər də tərcümə köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdı və eyni zaman da müasir dövrün tələblərinə cavab verməlidir və yeni siyasi, iqtisadi, ictimai şüurun formalaşmasına xidmət etməlidir. Hər bir dildəki söz və ifadələr özlərinə məxsus forma və mənaya malik olur. Müxtəlif dillərin bir-birindən fərqi odur ki, dil vahidləri formasına görə bir-birindən fərqləndiyinə halda məzmununa, başqa sözlə mənasına görə uyğun gəlir. Burada xüsusi qeyd etmək azımdır ki, dil vahidlərinin əksəriyyəti çoxmənalı olur və mətn daxilində sözlərin özünəməxsus üslub xüsusiyyətləri meydana çıxır. Ona görə də tərcümə zamanı sözlərin çoxmənalılığına, mətn daxilindəki mənə çalarlığına diqqət yetirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə tərcümə prosesində orjinal mətnin üslubunu, emosionallığını, ifadə tərzini olduğu kimi saxlamaq lazımdır.

Əsas hissə. Yespersen qeyd edir ki, “Tərcümədə iki başlıca moment özünü biruzə verir: a) tərcümə olunacaq fikrin tam başa düşülməsi; b) başa düşülənə adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması. Bu iki momentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində özgə dildə söylənilmiş fikri semantik, üslubi və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Hər bir sözün leksik mənəsi və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı onun qrammatik mənə və vəzifəsi müəyyən olunur. Elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yaranan yeni anlayışların adlarını ifadə edən yeni sözlər, yaxud neologizmlər adlanır. Dildə yeni yaranan neologizmlər bir müddət sonra, ümumişlək sözlər sırasına keçə bilər, hətta köhnələrək dildən çıxa bilər” [1, s. 115]. Neologizmlər İngilis dilində böyük əhəmiyyətə malikdir. Zaman, vaxt keçdikcə, texnologiyanın inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində olduğu kimi İngilis dilində də yeni sözlər yaranmağa başladı. Yalnız bu amillər deyil, eləcə də bir sıra amillər neologizmlərin yaranmasına gətirib çıxartdı. Yeni sözlər dilə gözəllik gətirir və onun istifadə əhatəsini genişləndirir. Neologizmlər inkişaf ərzində dilə daxil olan istənilən yeni sözlərə deyilir. Yeni sözlər və ifadələr yeni sözlərin yaranmasından irəli gəlir.

Stein, Gabriel. English Word Formation Over Two Centures. Tubingen, 1978. Müəlliflər öz əsərlərində yazırlar: “Neologizmlərin taleyi barədə əvvəlcədən xəbər vermək mümkün deyil, çünki onların bəziləri az yaşayır, bəziləri isə uzun ömürlü ola bilər. Neologizmlər eləcə də yeni kəşf olunmuş sözlərə deyilir. İstənilən dilin lüğəti eyni qalmır, daim dəyişir. Yeni yaranmış anlayışların olması onların yeni adlarla adlandırmağı tələb edir. Neologizmləri başqa dildən alınmış, yaxud dildə mövcun olan sözlər üçün yeni yaranmış mənada adlandırmaq olar. Elmin, iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində çoxlu neologizmlər yaranmışdır. Öz mənəsini dəyişərək yeni mənə kəsb edən sözlər də, həmçinin neologizm hesab olunur [2, s. 27-32].

Neologizmlər yeni mədəni kontekstdən götürülən ixtiraların, yeni hadisələrin və köhnə fikirlərin eyniləşdirilməsində xüsusilə yaradılır. Neologist elə şəxsdir ki, neologizmi inkişaf etdirir və neologiyaya dilə neologizmin təqdim olunma fəaliyyətidir.

Dildə yeni olmaq o deməkdir ki, bu qəbidən olan sözlər digər işlək sözlərdən fərqlənir. Neologizmlər ictimai həyatın, elmin, texnikanın, mədəniyyətin, siyasətin və iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır, 5-10 il ərzində dilin lüğət tərkibində yeni sözlər olaraq qalır. Hamı tərəfindən başa düşüldükdən sonra, öz yeniliyini itirir. Məsələn: kosmos, lazer şüaları, yarımkeçiricilər, neytron bombası və s. kimi dil nümunələri bir zamanlar neologizmlər olsa da, hazırda əksəriyyət tərəfindən başa düşülür, onların dildə işləklilik dərəcəsi genişdir.

Soudek Lev. Structure of Subsidiary Words in British American English Bratislava, 1988. Müəllif öz əsərində qeyd edir: “Sözə tarixi kateqoriya kimi yanaşanlar haqlıdırlar. Ona görə ki, söz də yaranır, yaşayır, getdikcə dildə sabitləşir, bəzən köhnəlir, bəzən də dildən çıxır. Bu mənada müəyyən dövrdə neologizm hesab olunan söz başqa bir dövrdə öz yeniliyini itirir. Belə ki əşya, hadisə, anlayış yeni olanda onu adlandıran söz də yeni olur. Əşya, hadisə, anlayış öz yeniliyini itirdikdə onu adlandıran sözdə yeniliyini itirir. Artıq bu tipli sözlər qəbul olunmur. Onlar neologizm mahiyyətini itirmiş və tarixizmlər cərgəsinə daxil olmuşlar” [3, s. 155].

Hazırda həyatımıza, məişətimizə daxil olan yenilik neologizmlərin yaranması səbəbinə çevrilir: **internet, biznesmen** və s.

Neologizm anlayışı nisbi anlayışdır. Bu anlayışın yenilik əlaməti də müvəqqətidir. Get-gedə neologizm hesab olunan belə sözlər də sabitləşəcək, hamı tərəfindən başa düşüləcək və beləliklə öz yeniliyini itirəcəkdir. Yaxud da dildə köhnəlmiş sözlər cərgəsinə keçməklə tarixizmlər sırasında olacaqdır. Yeni əşyanı, hadisəni, məfhumu ifadə edən sözlər kimi dərk olunur, dilin lüğət tərkibinin işlək sahəsinə düşə bilmir.

Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına və mənbələrinə görə dilin daxili imkanları hesabına, başqa dillərdən söz almaq yolu ilə, yaxud fərdi üslubi şəkildə yarana bilər.

Hornbi bu haqda öz məqaləsində yazır: “Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər həmişə neologizm olaraq qalmır. Get-gedə dəyişir, hamının hamı tərəfindən anlaşma dərəcəsi asılı olaraq öz yeniliyini itirir və neologizmdən çıxır.

⁹⁵ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “Xarici dillər” kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları

Bu mənada zaman keçdikcə neologizmlərin bir çoxu öz yeniliyini itirsə də, bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında hələ də neologizm kimi verilir. Əlbəttə, bu, həmin dilçilik əsərlərinin belə sözlərin neologizm olduğu dövrdə yazılması ilə bağlıdır. Burada zamanın, dövrün dəyişməsi neologizm kimi qəbul olunmuş onlara verilən (neologizmlərə) tələblərlə hesablaşmalı olurlar. Neologizmlər dilin leksik tərkibində əhəmiyyətli rol oynayır. Həm nəzəri, həm gündəlik nitqimizdə işlədilən sözlərin içində bizə yeni olan ifadə və sözlər vardır. Bu mənada mövzumuz, neologizmlər haqqında söhbət aktualıq kəsb edir” [4, s. 448].

Məlumdur ki, dilin leksik tərkibini təşkil edən bütün vahidlər hər cəhətdən bir-birinə oxşamır. Dildəki hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubi vəzifələri vardır. Buna görə də, bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işləmə bildiyi halda, digər qrup sözlər müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənir. Bütün bunları nəzərə alaraq dilçi-alim B.Xəlilov işlənmə dairəsinə görə müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı söz qruplarını fərqləndirir:

1) ümumişlək: hamı tərəfindən başa düşülən sözlər;

2) məhdud dairədə işlədilən sözlər: dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, vulqarizmlər, loru sözlər, jarqon və arqo sözlər;

3) xüsusi sözlər: terminlər, peşə-sənət sözləri [5, s. 24].

Müasir dövrdə həm yazılı, həm də şifahi tərcümə geniş yayılmışdır. Yazılı və şifahi tərcümə eyni zamanda bədii və elmi tərcümə kimi iki növə ayrılır. Elmi tərcümənin əsas qollarından biri siyasi publisistik əsərlərin tərcüməsidir. Şifahi tərcümənin iki əsas növü var: a) fasilə və b) ardıcıl (sinxron) tərcümə. Yazılı tərcümədə tərcüməçi daha artıq imkanlara malik olduğu halda şifahi tərcümədə vaxt imkanı məhdudlaşır. Sinxron tərcümə zamanı danışanın nitqi ilə tərcüməçinin tərcüməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilir. Bu növ tərcümədən elmi və ictimai-siyasi konfranslarda, qurultaylarda, yığıncaqlarda və təkbəkət siyasi görüşlərdə istifadə edilir. Siyasi mətnlərin tərcüməsində üslubi cəhətlərin tərcüməçi tərəfindən dərinlən öyrənilməsi nəticə etibarilə onun, yəni tərcüməçinin məharətinə və düzgün formada tərcümə etməsinə gətirib çıxarır.

Ağamusa müəllim öz kitabında yazır: “Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına və mənbələrinə görə dilin daxili imkanları hesabına, başqa dillərdən söz almaq yolu ilə, yaxud fərdi üslubi şəkildə yarana bilər. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər həmişə neologizm olaraq qalmır. Get-gedə dəyişir, hamının hamı tərəfindən anlaşma dərəcəsindən asılı olaraq öz yeniliyini itirir və neologizmlikdən çıxır. Bu mənada zaman keçdikcə neologizmlərin bir çoxu öz yeniliyini itirsə də, bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında hələ də neologizm kimi verilir. Əlbəttə, bu, həmin dilçilik əsərlərinin belə sözlərin neologizm olduğu dövrdə yazılması ilə bağlıdır [6, s. 20-28]. Burada o zamanın, dövrün dəyişməsi neologizm kimi qəbul olunmuş onlara verilən (neologizmlərə) tələblərlə ayaqlaşma bilmir.

Musayev O. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı, 1996. Oruc müəllim yazır: “Elmi-texniki, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr dildə öz təsirini aydın göstərir. Bu təsir bütün elmi anlayışları ifadə etmək imkanına malik olan, daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunmaqdadır. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər dilin daxili inkişaf qanunlarına, onun leksik qatının yeniləşməsinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Elmi-texniki tərəqqi, Avropa inteqrasiya, ictimai-siyasi bir çox terminlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir [7, s. 123].

Nəticə. Tərcümə dil öyrənmənin yaddaşını mökəmlətməklə yanaşı onun söz ehtiyatını zənginləşdirir və istifadə olunan üslubun mahiyyətini dərk etməklə dərinlən kömək edir. İctimai-siyasi əsərlərdə hər hansı müəyyən bir məzmunla malik olan məlumat hökmən təbliğat – təşviqat səciyyəli olduğu üçün bu qəlibdən olan əsərlərdə üslubi vasitələrə daha geniş yer verilir. Bunların arasında sintaktik üslublu bədii ifadə vasitələri daha çox üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-siyasi əsərlərin dili yazılı nitqin elementlərini özündə daha çox daşımasına baxmayaraq, danışq dilinin, başqa sözlə, şifahi nitqin elementləri üslubi vasitə kimi bu növ əsərlərdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsər və ya nitq bir başa oxucuya və ya dinləyiciyə yönəldiyi üçün orda emosional təsir qüvvəsinə malik olan üslubi vasitələrdən ritorik suallardan, təkrarın müxtəlif növlərindən, paralel konstruksiyalardan nitqin kəsilməsindən, ellipslərdən, antitezadan və sairədən geniş istifadə olunur. Bir sıra dilçilər ictimai-siyasi əsərlərin dili və üslubu ilə bədii əsərlərin dili və üslubu arasında daha çox yaxınlıq olduğunu və neytral tərcümənin ifadəsinin əleyhinə çıxırlar, çünki onların fikrincə neytral üslub və neytral tərcümə özlüyündə quru olduğu üçün heç bir emosional çalarlığa malik olmur və bunun ictimai-siyasi üsluba şamil edilməsi qeyri mümkündür. İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsi hər iki dildə işlənen terminlərin dəqiq olması ilə yanaşı ayrı-ayrı frazaların sərbəst surət işlənməsinə yol verir və bu ümumi məzmunla heç bir xələl gətirmir. İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsində hər iki dildə işlənen terminlərin dəqiq olması ilə yanaşı, ayrı-ayrı frazaların sərbəst olaraq işlənməsinə yol verir və bu ümumi məzmunla heç bir xələl gətirmir. İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsində hər sözün, hər ifadənin, hər cümlənin üslubi və leksik cəhətdən düzgün verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və tərcüməçidən həm siyasi savad, həm dərin bilik, həm geniş dünyagörüşünü, həm hər iki dilin incəliklərini və üslubi xüsusiyyətlərini fərqləndirmə qabiliyyəti, həm də zəngin söz bazası tələb edir və onun tərcüməsinin yalançı dostlarının toruna düşməməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Yespersen O.A. Modern English Grammar on Historical Principles Copenhagen, 1972 part VI; Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word Formation. 1972, p.115.
2. Stein, Gabriel. English Word Formation Over Two Centur. Tubingen p.27-32.
3. Soudek Lev. Structure of Substandard Words in British American English Bratislava, 1988, p. 155.
4. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner Dictionary I edition, Coie A.P. Oxford University press, 1994, p. 448.
5. Xəlilov B. Sözlərin və söz qruplarının işlənməsinə görə fərqləndirilməsi. Bakı: Elm, 1968, s. 24

6. Axundov A. Umumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, səh. 20-28

7. Musayev O. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı, 1996, səh:123.

Açar sözlər: İngilis dili, yeni sözlər, Azərbaycan dili, inkişaf, termin.

Ключевые слова: Английский язык, новые слова, Азербайджанский язык, развитие, термин

Key words: English language, neologism, Azerbaijani, language, development, term.

On the use of different methods and methods in the process of translating neologisms from English to Azerbaijan

Summary

The concept of neologism is a relative concept. The novelty of this concept is also temporary. Over time, such words, which are considered neologisms, will become fixed, everyone will understand their definition, and thus will lose their novelty. Or it will be among the historicisms by moving to the row of obsolete words in the language. They are perceived as words expressing a new thing, event, concept, and cannot fall into the functional area of the vocabulary of the language. According to the ways and sources of formation, neologisms can be created at the expense of the internal capabilities of the language, by borrowing words from other languages, or in an individual stylistic way.

Об использовании различных методов и методов в процессе перевода неологизмов с английского языка на Азербайджан

Резюме

Понятие неологизм – понятие относительное. Новизна этой концепции также носит временный характер. Со временем такие слова, считающиеся неологизмами, закрепятся, всем станет понятно их определение, и таким образом потеряют свою новизну. Либо оно окажется в числе историзмов, перейдя в ряд устаревших слов языка. Они воспринимаются как слова, выражающие новую вещь, событие, понятие, и не могут попасть в функциональную область словарного запаса языка. По способам и источникам образования неологизмы могут создаваться за счет внутренних возможностей языка, путем заимствования слов из других языков или индивидуальным стилистическим путем.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva

MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA İŞLƏNƏN TƏXƏLLÜS VƏ LƏQƏBLƏR

Onomastik vahidlərin bir növü- təxəllüslər də bütöv bir sosial-tarixi inkişafın məhsulu kimi məhəbbət dastanlarında öz əksini tapır. Bu adlar da Azərbaycan xalqının milli-mədəni spesifikasının göstəricisidir. Bunlar köməkçi funksiya daşıyır. Əsas xüsusiyyəti əsl adın əvvəlinə qoşulmasıdır. Aşıqların təxəllüsləri ədəbi təxəllüslər növündədir. Təxəllüslərin maraqlı, struktur və leksik-semantik xüsusiyyətləri vardır. Bu haqda monoqrafik araşdırmalar da aparılmışdır (2).

Təxəllüs şəxsin tarixi xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Məs.:
Ululu Kərimi axtaran tapar,
Bir könülü tikən min Kəbə yapar (1).

Sarı Aşıq. Sarı aşığın təxəllüsüdür. V.Vəliyev qeyd edir ki, müəyyən axtarışlar aparılsa da, yenə Sarı Aşığın həyatı haqqında dəqiq məlumat əsərlərinin qaranlıq küncündə qalmışdır. Hətta onun adı belə dürist məlum deyildir. Qaradağı “Təzkireyi-Qaradağı” əsərində onun adının Qurbanəli, Salman Mümtaz Abdulla, Əmin Abid Qırığ, başqaları isə Nəbi olduğunu göstərmişlər (7). Burada təxəllüslə yanaşı Aşığın müxtəlif adlarının da el arasında yayıldığı məlum olur.

Xəstə Qasım. “Xəstə” sözü mənfi anlamda olsa da, bu sözdən də el arasında təxəllüs kimi istifadə olunmuşdur.

Yer, ərazi adları da aşıqlarımıza təxəllüs olaraq verilmişdir. Məsələn, Abbas Tufarqanlı, Bozalqanlı Aşıq Hüseyn (bu Aşıq qısa olaraq, “Hüseyn” adından istifadə etmişdir.) və s.

Məhəbbət dastanlarının dilində peşə mənasını bildiren “Danaçı Nağı” təxəllüsü də maraqlıdır (Danaçı”-mal-qara otaran anlamında). Xacə Abdulla, Qul Abbas və s. təxəllüslərə də rast gəlirik. Bunlar mətnin ifadəliliyini, obrazlılığını artırır.

Soruşun, Qul Abbas, halın necədi?
Gündüzlərim ay qaranlıq gecədi
Sərv ağacı hər ağacdan ucadı.
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz (1).

Qul Abbas təxəllüsü mənfi emosiyalı apelyativ əsasında formalaşmışdır.

Dəli Məhəmməd ləqəbində “dəli” sifəti indi mənasını dəyişsə də, məhəbbət dastanlarının mətnlərində cəsarət, igidlik semantikasını qoruyub saxlamışdır. Bu ləqəbdə məhəbbət dastanlarımızda haqq, doğruluq, düzlük uğrunda Azərbaycan igidlərinin mübarizəsi əks olunmuşdur.

Bizə elə gəlir ki, Dəli təxəllüsü aşıqların, şairlərin, dastan yaradanların mənəvi-psixoloji inkişafının nəticəsində meydana gəlmişdir. Bir vaxtlar Xalq şairi S.Vurgunun da təxəllüslərindən biri “Dəli Şair” olmuşdur. “Dəli” ləqəbli şəxs adları və ləqəblər qədim türk ad sistemində obrazın şücaətini, mübarizliyini bildirmişdir.

Məhəbbət dastanlarında “Aşıq” sözü də təxəllüs kimi işlənmişdir. Bu sözün mənşəyini “aşiq”, “eşq” sözü ilə əlaqələndirən tədqiqatçılar, əlbəttə düz yol tutublar. Bu təxəllüs işıq, işıqlı anlamını da verir.

Qeyd edək ki, bədii üslubda obrazlılığın ifadə imkanları əsas etibarilə təxəllüslər vasitəsilə də həyata keçirilmişdir. Təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətlərindən söz düşəndə, ilk növbədə, bədii əsərlərdə işlənən və obraz haqqında müəyyən əlavə məlumat verən “danışan adlar” yada düşür (6).

Qurbanini hərtərəfli öyrənən Q.Kazımov “Qurbanı” dastanındakı Aşıq Qurbaninin dövrü, yaşadığı ərazi, valideynləri, təhsili ilə yanaşı, təxəllüsü haqqında da müfəssəl məlumat verir. “Dastanın həm Dirini, həm də Gəncə versiyalarında Qurbanı nəzir-niyazla doğulur. Guya Qurban günündə anadan olduğu üçün adına “Qurbanı” deyirlər. Qurban olmuş ismim mənim,
İlan yurdudu məskənim... (3)

Folklorşünas Məhərrəm Qasımov Q.Kazımovun “Qurbanı” təxəllüsü ilə əlaqədar fikri ilə razılaşmır. O, “Qurbanı” təxəllüsünü təriqət görüşləri ilə də bağlayır. Yazır: “Diqqət edilsə, görürük ki, təxəllüsün məzmununda ilahi eşqlə əlaqələndirməyə imkan verən tutum vardır: Qurban həm şəxs adı kimi, həm də tanrının, ilahi eşqin qurbanı kimi (tutuşdur: qul-tanrıya qul olmaq; xəstə tanrı eşqinin xəstəsi olmaq). Aşıq özü bir qoşmasında həmin bu qənaəti belə təsdiqləyir: “Qurbanı qurbandı şahın dərdinə”.

Həmin fikir bəlkə də Xəstə Qasım, Qul Mustafa üçün doğrudur, lakin “Qurban” üçün doğru ola bilməz. Uşağa ad qoyarkən onun gələcəkdə haqq aşığı olacağını hüç kəs düşünə bilməzdi. Ad təsadüfidir. “Qurbanı” təxəllüsü addan yaranmışdır. Misallar da göstərir ki, müəllifin qeyd etdiyi sufi ideyaları- Qasım, Mustafa antroponimlərinə deyil, təxəllüslərə “qul”, “xəstə” sözlərinə aiddir və aşıqlar bunları sonralar qəbul etmişlər. Hər bir orta əsr sənətkarının adında təsəvvüflə bağlı bir şey aramaq da mütləq vacib sayılmamalıdır.

Antroponimik layın tərkib hissələrindən ən maraqlısı ləqəblər-ayamaldır. Ləqəb qədim kateqoriya olmaqla yanaşı, başqa antroponimik qrupların genetik qaynağıdır. Eyni ad daşımaq istəməyən türk xalqları bir çox hallarda ləqəblərdə məqsədlil şəkildə müraciət etmişlər. Ləqəblər insanların sosial həyatdakı mövqeyini əks etdirmişdir. Bu ləqəblərin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri onların təyinedici, müəyyənləşdirici xüsusiyyətidir. Tədqiqat göstərir ki, məhəbbət dastanlarındakı ləqəblər onomastik vahidlər və apelyativ sözlər əsasında yaradılmışdır.

Həmin fikir bəlkə də Xəstə Qasım, Qul Mustafa üçün doğrudur, lakin “Qurban” üçün doğru ola bilməz. Uşağa ad qoyarkən onun gələcəkdə haqq aşığı olacağını hüç kəs düşünə bilməzdi. Ad təsadüfidir. “Qurbanı” təxəllüsü addan yaranmışdır. Misallar da göstərir ki, müəllifin qeyd etdiyi sufi ideyaları- Qasım, Mustafa antroponimlərinə deyil, təxəllüslərə “qul”, “xəstə” sözlərinə aiddir və aşıqlar bunları sonralar qəbul etmişlər. Hər bir orta əsr sənətkarının adında təsəvvüflə bağlı bir şey aramaq da mütləq vacib sayılmamalıdır.

İlan yurdudu məskənim... (3)

Folklorşünas Məhərrəm Qasımov Q.Kazımovun “Qurbanı” təxəllüsü ilə əlaqədar fikri ilə razılaşmır. O, “Qurbanı” təxəllüsünü təriqət görüşləri ilə də bağlayır. Yazır: “Diqqət edilsə, görürük ki, təxəllüsün məzmununda ilahi eşqlə əlaqələndirməyə imkan verən tutum vardır: Qurban həm şəxs adı kimi, həm də tanrının, ilahi eşqin qurbanı kimi (tutuşdur: qul-tanrıya qul olmaq; xəstə tanrı eşqinin xəstəsi olmaq). Aşıq özü bir qoşmasında həmin bu qənaəti belə təsdiqləyir: “Qurbanı qurbandı şahın dərdinə”.

Həmin fikir bəlkə də Xəstə Qasım, Qul Mustafa üçün doğrudur, lakin “Qurban” üçün doğru ola bilməz. Uşağa ad qoyarkən onun gələcəkdə haqq aşığı olacağını hüç kəs düşünə bilməzdi. Ad təsadüfidir. “Qurbanı” təxəllüsü addan yaranmışdır. Misallar da göstərir ki, müəllifin qeyd etdiyi sufi ideyaları- Qasım, Mustafa antroponimlərinə deyil, təxəllüslərə “qul”, “xəstə” sözlərinə aiddir və aşıqlar bunları sonralar qəbul etmişlər. Hər bir orta əsr sənətkarının adında təsəvvüflə bağlı bir şey aramaq da mütləq vacib sayılmamalıdır.

Antroponimik layın tərkib hissələrindən ən maraqlısı ləqəblər-ayamaldır. Ləqəb qədim kateqoriya olmaqla yanaşı, başqa antroponimik qrupların genetik qaynağıdır. Eyni ad daşımaq istəməyən türk xalqları bir çox hallarda ləqəblərdə məqsədlil şəkildə müraciət etmişlər. Ləqəblər insanların sosial həyatdakı mövqeyini əks etdirmişdir. Bu ləqəblərin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri onların təyinedici, müəyyənləşdirici xüsusiyyətidir. Tədqiqat göstərir ki, məhəbbət dastanlarındakı ləqəblər onomastik vahidlər və apelyativ sözlər əsasında yaradılmışdır.

⁹⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti, doktorant. balakishiyevagunel888@gmail.com

Ləqəblərə də Azərbaycan məhəbbət dastanlarında da çox rast gəlmək olur. Xeyli sayda ləqəbləri məhəbbət dastanlarında qeydə alınmışdır. Bu mənbələrdə işlənmiş ləqəblərin xüsusi strukturu, leksik-semantik və funksional-üslubi əlamətləri diqqəti cəlb edir. Məs.:

Mən öpmədim yarın ala gözünü,
Səfil Kərəm itkin etdi özünü (1).

Məhəbbət dastanlarından toplanmış bu ləqəblərin formalaşmasında “Səfil”, “Qara”, “Ovcu”, “boz” sözləri fəal iştirak etmişdir. Bu və ya digər sözlər ləqəbyaratmada iştirak etmişdir. Bu sözlər rəng, peşə və s. mənaları ifadə edir. “Qara” sözü pisniyyətli, bədxah, “boz” apelyativi isə xasiyyətə hirsli, soyuqqanlı adamlara verilmişdir,

Sözügedən dastanlarda etnonimlər əsasında yaranmış “Ləzgi Abbas” adlı ləqəbə rast gəlirik.

“Ayı Məhəmməd” ləqəbi heyvan adı əsasında yaradılmışdır. Kobudluq mənasını ifadə edir.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında titul əsaslı ləqəblərə misal olaraq, “Məşədi” sözünü göstərə bilərik.

Ə.Mikayılova yazır ki, “titullar ləqəb kimi verilərkən kinayədən, istehzadan və yumordan istifadə olunur. Əslində “Məşədi” ərəbcə “məşəd” sözündən olub, din uğrunda şəhid olanların yeri deməkdir” (5).

Qurd ləqəbi dastanların dilində totem əsasında yaranmış Məlik şəxs adında öz əksini tapmışdır. Bu apelyativ ən ulu nəsilərdən birinin adıdır. Qurd-igidlilik, ağıllıq, uzunömürlülük simvolu kimi məşhurdur.

Beləliklə, məhəbbət dastanlarındakı ləqəbləri tədqiq etmək, hər şeydən öncə, Azərbaycan ləqəblər sistemi haqqında müəyyən təsəvvürü formalaşdırır.

Məhəbbət dastanlarında istifadə olunmuş ləqəblər əsasən apelyativ əsaslıdır. Peşə, rəng, igidlilik, zoonim və s. ifadə edən sözlər əsasında, ləqəb əmələgətirmədə isim və sifət bir nitq hissəsi kimi əsas rol oynamışdır.

Məhəbbət dastanlarında ləqəblər əsas etibarilə emosionallıq və ekspressiya yaratmağa yönəlmiş və xidmət etmişdir. Məhəbbət dastanlarının dilində bəzən konkret ad işlənir, adın əvəzinə bəzircanbaşı, dərviş, şahzadə, qaravaş, qarı və s. bu qəbildən olan adlardan istifadə olunur. Məs.:

Cavabına aldı bəzircanbaşı

Bu qoca bəzircan alsın qadını,

Oğul, bu yol Daşqalaya gedər hey.

Bəzi hallarda şahzadənin adı da göstərilir. Məs.: ...bu zamanlar Qayaqala padşahının oğlu şahzadə Şahmar başında qırx atlı ova çıxmışdı.

Titullar da şəxs adları ilə bağlı olur, onların həm əvvəlinə, həm də sonuna artırılır. Məs.: İmam+mirzə, Xan+murad, Əhməd+xan və s.

Şəxs adı+ leksik vahid: Bir də, Gözəl xanım elə gözəldi ki, adam üzünə baxanda ağı başınan gedir.

Bədiəcamal soracağında Qəbih *camala* uğradım.

Bay, oğul, nə üçün Əlbən dağına getdin ki, Güləndəmə başını çatdırdın, gəldin.

Şəxs adının dialekt variantı ilə rastlaşırıq; Güləndəm\Güləndəm, Şəhrəbanu\ Şəhravan:

Sana qurban Şəhravanı,

Bəs kimə tapşırıdın məni? (1)

Şəxs adları bəzən təkrar olunur, emosionallığı yüksəldir;

Leyli, leyli deyib gəzir çölləri

Türk eləyib ağır-ağır elləri (1)

Məhəbbət dastanlarında qeyri-adi bədii şəxs adlarından da çox istifadə olunur.

A.Qurbanov yazır ki, “ancaq yazılı ədəbiyyat və folklorda müəyyən bədii məqsədlərlə bağlı işlədilən antroponimlər qeyri-adi- bədii antroponimlərdir. Bunların işlənilməsinin müəyyən bədii məqsədi vardır. Bu qrup antroponimləri poetik ad, süni ad, obrazlı ad, bədii ad və s. adlandırırlar. Belə antroponimlər “uydurma-süni” və əfsanəvi adlar altında da qruplaşdırılır (4). Əfsanəvi şəxs adlarına folklorda, o cümlədən bizim öyrəndiyimiz məhəbbət dastanlarında rast gəlirik: Dərviş, Qarı, Kosa, Qodu, Div, Kəlləgöz, Təpəgöz, Zümrüd və s.

Dastanlarda şəxs adlarının bir qrupu real (gərcək) və qeyri-real (bədii) olmaqla da iki qrupa bölünür. Şəxs adlarının bu qrupu dastan obrazlarını bir-birindən fərqləndirir. Məs.: Seyidmirzə Məleykə xanıma, Məleykə xanım da Seyidmirzəyə aşiq oldu.

Qarı adı məhəbbət dastanında həm adi, həm də əsl adı ilə çəkilir. Məs.: Reyhan qarı A.Paşayevin nöqtəyi-nəzərincə “dastanlardan məlumdur ki, şəxs igidlilik və qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra, həmin fədakarlıqla əlaqədar olaraq ad alardı. Gənc ilk igidlilik adı altında ona bəylik və taxt da verilərdi. Yeni ad alan gənc o gündən qəbilə və tayfanın tam bərabərhüquqlu vətəndaşı olar, yeni ad və vəzifə alar, hətta onu evləndirərlər, bərk sahibi də edərdilər. Onun əvvəlki adı get-gedə unudular, ya da əvvəlki adla birlikdə işlənərdi” (6).

Musa Adilov dastanlardakı şəxs adlarını struktur-semantik cəhətdən bir çox qruplara bölmüşdür ki, biz də həmin bölgüdən istifadə edirik.

1.Məhəbbət dastanlarında əsl şəxs adları: Zöhrə, Tahir, Əsli və s.

2.Əsl ad və titul quruluşu: Dirsə xan

3.Ləqəb və əsl ad quruluşu: Soğan Sarı, Ayna Mələk

4.Titul və əsl ad quruluşu: Bəy Qazan,

5.Yalnız ləqəbdən ibarət olanlar: Qılbaş,Qodu və s.

6. Patronimik titul: Xan qızı, Bəy oğlu
7. Ləqəb və tituldən ibarət olanlar: Yüklü Qoca
8. Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanı qohumluq əlamətinə görə adlandırma hallarına rast gəlmək olur: Qazanın oğlu Uruz, Bala qızı Sənəm.
9. Xoca titullu antroponimlər: “Xoca” fars sözüdür. “Qocaların arasında daha çox uzaqgörən, ağıllı, dünyagörmüş insanlara deyilir. Türklər hörmət anlamında hocam deyirlər.
10. Əfsanəvi adlar tarixdə tanınan adlardır. Məsələn, Rüstəm Zal və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları V cild, Bakı: Lider, 2005.
2. Hacıyeva Y. Azərbaycan dilində təxəllüslər. Bakı: Nurlan, 2003.
3. Kazimov Q. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı: Nurlan, 2009.
4. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı: Maarif, 1988.
5. Mikayılova Ə. Azərbaycan dilində ləqəblər. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
6. Paşayev A. Azərbaycan təxəllüşünaslığının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
7. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985.

Açar sözlər: məhəbbət dastanları, onomastik vahidlər, antroponimlər, təxəllüslər, ləqəblər

Key words: love sagas, onomastic elements, anthroponyms, pseudonyms, nicknames

Ключевые слова: эпос, любовные эпосы, ономастика, антропонимы, псевдонимы, прозвища

Pseudonyms and nicknames used in love sagas

Summary

As it appears, Ashiq literature combines the real, and symbolic-philosophical meanings of love, creating love sagas with special artistic qualities. These sagas are considered rich sources for onomastics.

The article clarifies the semantic aspects of names that have many controversial points. Among anthroponyms, pseudonyms and nicknames have been examined. Their types have been presented, and analyses have been conducted based on examples.

Псевдонимы и прозвище используемых в любовных эпосах

Резюме

Истории любви дают богатый материал для изучения ономастической лексики, которая является одной из самых интересных и привлекательных областей азербайджанского языка. Для описания событий, происходивших в этих эпосах, составляющих важную часть нашей фольклорной литературы, использовались различные типы ономастических единиц, а также показывают пути развития азербайджанской ономастики и ее древние корни.

В статье уточняются семантические аспекты имен, которые имеют множество спорных моментов. Среди антропонимов рассматриваются особенности, псевдонимы и прозвища, показаны их виды и на основе примеров проведен анализ.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İNŞA YAZILARININ ŞAĞIRDLƏRİN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ROLU

Şagirdin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə məktəb dərslərləri əsas vasitədir. Azərbaycan dili dərslərində inşa, imla, ifadə, esse, əməli yazılar kimi bir sıra yazı növləri var. Dərslərdəki inşa yazıları şagirdi tənqidi, həmçinin yaradıcı yanaşmağa təşviq edir, yazı, müstəqil düşünmə, fikirlərini dolğun ifadə etmə və tədqiqatçı bacarıqlarını inkişaf etdirir.

A. V. Tekuçev inşa yazılarının məhz bu cəhətini nəzərə alaraq göstərir ki, inşa-çoxcəhətli, rəhbərli çalışmaları bir növü kimi məzmunu saxlamaqla ifadə dairəsini genişləndirməyə xidmət edir” [3, 395]. “İnşa əsasən bədii əsərlərin məzmunu, təhlilini özündə cəmləşdirən “Ədəbiyyat” fənninin yaradıcı yazı növüdür və qiymətləndirmə meyarı konstruksiya zənginliyi, mətnin ifadəliliyi və vahid üslubda yazılması xarakteri ilə bağlıdır” [1, 72]. Şagirdlərin inşa bacarıqlarına nə dərəcədə yiyələnməsi, onun dərslərdə təşkil olunma və təqdim edilmə səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Düzgün və məqsədəuyğun aparılmış yazı tapşırıqları, şagirdlər, həmçinin müəllimlər üçün əhəmiyyətlidir. Bu məqalədə, inşa yazılarının təşkil edilməsi və həmin yazıların tədris prosesi zamanı rolu araşdırılıb, təhlil ediləcək. Məqsədimiz, cari dərslərdə inşa yazılarının aparılması və hansı mövzularda işlənməsini araşdırmaq, güclü həmçinin zəif tərəflərini müəyyən etməkdir. Məktəb dərslərində inşa yazılarının təqdim edilməsini araşdırmazdan əvvəl, inşa yazılarının nəzəri cəhətdən təhlil edək. İnşa başlıq, epigraf, giriş, əsas hissə və nəticə hissəsindən ibarət olur. “Başlıq mövzu problemika və elmi tezisə uyğun ola bilər” [7, 47].

Şagird yazdığı inşa epigraf əlavə edə bilər. Bu onun mövzunu daha yaxşı başa düşdüyünü göstərir. Mətnə seçilmiş, məgzi ilə səsləşən qısa bir cümlə, atalar sözü ya da ki, aforizim epigraf kimi verilə bilər. İnşa yazılarkən giriş, əsas və nəticə hissəsi olur. Bu hissələr plan tərtibi zamanı, əvvəldə rum rəqəmləri ilə işarələnməli və adlandırılmalıdır. İnşa ilk növbədə qaralamada yazılmalı, dəyişikliklər ediləcəksə, burada edilməli, daha sonra üzvi əlaqə ilə köçürülməlidir.

İnşa yazarkən giriş hissəsində əsərin yazılma dövrü, tarixi qəhrəmanın prototipi müəllifin əsər barədə daxili hissə və düşüncələri haqqında yazmaq olur. İnşa yazılarının əsas hissəsində mövzunun əsas məzmunu, çatdırmaq istədiyi ideya, fikir, arqumentlər ətraflı şəkildə izah edilir. Nəticə bölümündə mətnə əsasən müəyyən qənaətə gəlmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, qəhrəmanın xarakteri, hiss, düşüncələri barədə nəticə çıxarmaq və s. olur.

Deməli, yaxşı inşa yazmaq üçün mətnin məzmununu yaxşı bilməli, əsas ideyanın nə olduğunu anlamalı, inşanın planını düzgün qurmalı və istinadlardan düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. İnşa şagirdin mətni nə dərəcə mənimsədiyini, Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə bağlı biliklərinin nə səviyyədə olduğunu göstərir. Həmçinin, şagirdin fikirlərini müstəqil ifadə etmək bacarığını ön plana çıxararaq, hər hansı çatışmazlıq varsa, aşkar etməyə kömək edir. İnşanın planlaşdırılmasında şagirdlərin bir sıra çətinlikləri olur: mövzunu anlama bilməmək, girişdə mövzunu düzgün müəyyən etməmək, əsas hissəni suallarını yanlış müəyyən etmək, nəticənin inşanın mövzusu ilə əlaqəli olmaması, planın sxeminin düzgün qurulmaması, bəndlərin yanlış formada nömrələnməsi.

İnşanın planını tərtib edərkən ilk növbədə rum rəqəmləri, sonra ərəb rəqəmləri, ardınca hərfi nömrələnmə edilməlidir. Şagirdlər öncə araşdırma aparsa, mövzuya uyğun əlavə ədəbiyyat oxuyaraq inşa hazırlaşsa yaxşı olur. Şagirdlər çox zaman inşa yazarkən bir sıra səhvlərə yol verirlər: mövzuya uyğun olmayan materiallardan istifadə etmək; materialın təmin olunmaması; yazıda ardıcılığın pozulması; hissələrin həcm tələblərinin pozulması; məzmunun plana uyğun olmaması; eyni fikirlərin təkrarlanması; sitatlardan istifadə edə bilməmək (ya həddindən artıq istifadə etmək, yaxud heç istinad etməmək); tarixi, ədəbi, bioqrafik faktların təhrifi; müasirliklə süni əlaqələndirmə; hissələr arasında məntiqi əlaqəsizlik; mənbələrdən uyğunsuz istifadə [7, 49].

Məktəbdə inşa yazılarının təşkili, şagirdlərin analitik düşüncə tərzini və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçündür. Bu yazıların düzgün təşkili, həmçinin mövzunun daha yaxşı dərk edilərək təhlil edilməsi üçün yazdırılır. Ancaq deyə bilərik ki, bəzi məktəblərdə inşa yazılarına çox önəm verilmir. Bu da şagirdlərin müstəqil formada öz fikirlərini ifadə etmələrində çətinlik yaradır. Nəticə olaraq, şagirdlərdə bu həm nitq inkişafına, həm də elmi inkişafa mənfi təsir edir. Fikirlərini əzbər ifadələrlə, cümlələrlə ifadə edən şagirdləri M. İ. Kalinöz zamanında tənqid edirdi: “Nə üçün siz... fikirlərinizi hazır düsturlar şəkildə ifadə etməyə çalışırsınız?... Hazır cümlə ilə danışmağın nə demək olduğunu bilirsinizmi? Bu, o deməkdir ki, sizin düşüncəniz işləmir, yalnız diliniz işləyir. Hazır cümlə ilə siz adamlara təsir edə bilərsiniz? Ona görə təsir edə bilməzsiniz ki, bu cümlələri siz deməyəniz də bilirlər. Siz ehtiyat edirsiniz ki, fikrinizi öz sözlüzlə ifadə etsəniz, o qədər gözəl çıxmaz. Cəhd edirsiniz. Onda sizi daha yaxşı dinlərlər və fikrinizi dinləyicilərə daha yaxşı çatdırar” [3, 395].

Məktəb dərslərini və metodik vəsaitləri təhlil edərkən görünür ki, inşa ilə müqayisədə daha çox esse yazı formasına müraciət edilir, ancaq pedaqoji ədəbiyyatda bunlar arasında fərq qoyulmur. “Çox zaman geniş və mücərrəd mövzuda olan ənənəvi inşadan fərqli olaraq esse konkret situasiya ilə bağlı fikir bildirməyi tələb edir və bir çox hallarda bu situasiyaya münasibət birmənalı olur. Məsələn: İnşa mövzusu: “Novruz adət və mərasimləri”. Esse mövzusu: “Novruz bayramında qulaq falı adətinə münasibətim”. Hər hansı bədii əsərlə bağlı inşa yazısında çox zaman əsər və onun müəllifi haqqında məlumatlar, obrazların təhlili verilir. Həmin əsərlə bağlı essədə isə müəyyən obrazın konkret situasiyadakı hərəkətinə münasibət bildirmək tələb olunur və çox zaman mövzu “Mən ... yerinə olsa idim, nə edərdim” kimi ifadə edilir” [8, 7].

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

V sinif dərsləyinə və metodik vəsaitdə yazı işi üçün ayrılan tapşırıqlarda daha çox hekayə qurmağa yer verilir. Yazılan inşalar şagirdlərin mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirməyə, onların öz komplekslərindən xilas olmağa, texnoloji inkişafa yönəlmişdir.

VI sinif dərsləyində birinci bölmənin ikinci mövzusunda “İnşa” adlı mətn var. “İnşa” mətni insan istəyərsə, xəyallarını gerçəkləşdirə bilər mövzusunda. Ancaq VI sinif dərsləyində və metodik vəsaitdə inşa yazılarına aid tapşırıqlara yer verilməyib. Fikrimcə, “İnşa” mətnini keçərkən müəllim ev tapşırığı kimi “Bəs siz böyüyəndə kim olmaq istərdiniz?” mövzusunda inşa yazmağı tapşırıqlara bilər.

VII sinif dərsləyində inşa tapşırıqları yer verilib. Məsələn, burada təsviri xarakterli inşa kimi “Ana təbiət” bölməsində “Təbiət mühəndisləri” mətnində verilmiş şəkli şərh etməklə, şagirdlərə termit yuvası haqqında inşa yazmaları tapşırılmışdır.

VIII sinif dərsləyində inşa tapşırıqlarına geniş yer verilib. Bu sinifdə artıq nəqli, təsviri xarakterli inşa ilə yanaşı, mühakimə xarakterli inşa tapşırıqları da görürük. Metodik vəsaitdə mühakimə xarakterli inşaların yazılması haqqında göstərişlərə də yer verilmişdir.

IX və X sinif dərsləyində də inşa tapşırıqlarına geniş yer verilməsə də, hər iki sinfin metodik vəsaitində inşa yazılarının aparılması, yazıların yoxlanılması və səhvlərin aşkara çıxarılması ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir. XI sinif dərsləyində isə inşa tapşırıqlarına yer verilməmişdir.

Göründüyü kimi, məktəb dərsləyində inşa yazılarının nəqli, təsviri, mühakimə xarakterli janrlarına yer verilir. İnşa yazıları haqqında danışarkən onun janrlarını vurğulamadan keçmək olmaz. 9-cu və 10-cu sinif metodik vəsaitində inşanın nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli janrları haqqında məlumat verilib. Nəqli xarakterli inşa ən geniş yayılmış yazı növlərindən biridir. Bu inşa şagirdlər hadisələri yaxud, faktları xronoloji ardıcılıqla nəql edir. Nəqli inşa hadisələri təsvir etməklə yanaşı, həmin hadisələri hissələr və müşahidələrlə zənginləşdirmək lazımdır. İnşa elə emosional şəkildə təsvir edilmişdir ki, oxucu hadisələri sanki canlı gözlə görür, onları yaşayırmış kimi hiss etməlidir. Məsələn, 8-ci sinif dərsləyində verilən “Yaxşılıq itmir” mətnində 19-cu tapşırıq kimi “Təhsil imkanları bu gün” mövzusunda nəqli inşa yazın” verilmişdir [4, 21].

Təsviri xarakterli inşalarda şagirdlər mənzərənin, təbiət hadisələrinin və s. təsvirini öz sözləri ilə ifadə etməyə nail olurlar. “Bəzən təsvir xarakterli inşanın iki əşyanın, iki hadisənin, iki mənzərənin müqayisə edilməsi əsasında aparılması uşaqların yaradıcı fəallığını artırır” [6, 50]. Təsviri xarakterli inşa əsas cəhət detallara diqqət yetirilməsidir. Hadisənin yaxud obyektin xüsusiyyətləri, forması, rəngi, görünüşü, səsi və s. geniş formada təsvir olunur. Burada obrazlı ifadələr, epitetlər, bənzətmələr, metaforlardan istifadə təsvirin daha rəngarəng olmasını təmin edir. Məsələn 7-ci sinif dərsləyində verilmiş “Təbiət mühəndisləri” mətnində termit yuvası haqqında təsviri xarakterli inşa yer verilmişdir. “4-cü tapşırıqda şəkilə baxmaqla şagirdlər təsviri xarakterli inşa yazırlar” [8, 79]. 9-cu sinif dərsləyində verilmiş “Sizi təbrik edirəm qızlar” adlı mətnindəki şəkil əsasən təsviri xarakterli inşa yazılması tapşırılır. “Şəkil haqqında təsviri xarakterli inşa yazın” [2, 67].

Şagirdin məntiqi tənqidi inkişafında mühakimə xarakterli inşaların əhəmiyyəti böyükdür. Bu növ inşa şagird konkret bir mövzuya dair şəxsi fikirlərini irəli sürür, mövzunu yaxud, qoyulmuş problemi hərtərəfli analiz edir, müəyyən arqumentlər gətirərək fikirlərini əsaslandırır. Bu şagirdin tənqidi yanaşma qabiliyyətinə və mühakimə yürütmə bacarığını inkişaf etdirir. Məktəb dərsləyində mühakimə xarakterli inşaların yazılması VIII sinifdə öyrədilir. Bu sinifdə keçirilən “Mücrü” mətnində 12-ci tapşırıq kimi inşa yazılması tapşırılmışdır. “Elm və sülh cəhalət və müharibəni məğlub edəcək” (Lui Paster) mövzusunda mühakimə xarakterli inşa yazın” [5, 32]. “Duyğular adası” adlı mətnə də 19-cu tapşırıqda inşa yazısına yer verilmişdir. “İnsan əməlləri ilə yaşayır” mövzusunda mühakimə xarakterli inşa yazın” [5, 69].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, məktəb dərsləyində və tədris metodikasında yer verilən inşa yazıları, şagirdlərin yazı qabiliyyətlərinin və tənqidi düşüncələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. İnşa yazılarının müxtəlif janrlarının (nəqli, mühakimə, təsviri xarakterli inşa) tədrisi şagirdlərin düşüncələrini inkişaf etdirir, müstəqil fikir yürütmə, məntiqi nəticə çıxarma, analitik düşünmə qabiliyyətlərini möhkəmləndirir. Lakin dərsləyində və metodik vəsaitlərin təhlili göstərir ki, bəzi siniflərdə inşa yazılarına kifayət qədər yer verilmir, bu da şagirdin fikirlərini ifadə etmək bacarıqlarının mənfi təsir göstərir.

İnşa yazılarının düzgün təşkili və tətbiqi, şagirdlərin sərbəst düşünərək fikirlərini müstəqil ifadə etmələri ilə yanaşı, qrammatik və dil bilgilərini də gücləndirir. Şagirdlərin yazı yazarkən qarşılaşdıqları əsas problemlər uyğun materialları tapa bilməmək, yazıda məntiqi ardıcılığa riayət etməmək və sitatlardan düzgün istifadə edə bilməmək məsələlərlə bağlıdır. Daha çox istiqamət verici materialların, yazı texnikası ilə bağlı metodik təlimatların göstərilməsi bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün vacibdir.

Həmçinin, dərsləyində inşa yazılarına çox yer verilməməsi və ya daha çox mövzuların esse yazı növünə yönləndirilməsi şagirdlərin yazı janrlarını anlamaqda, eləcə də dərin düşünmə və yaradıcı tənqidi inkişafına maneə ola bilər. Bu baxımdan, metodik göstəriş və dərsləyində inşa yazılarının təşkili ilə bağlı daha ətraflı təlimatların verilməsi və onların müxtəlif siniflərdə davamlı olaraq tətbiqi tədris prosesinə əhəmiyyətli təsir edə bilər.

Nəticədə bunu deyə bilərik ki, inşa ancaq yazı bacarığının inkişafı üçün deyil, eyni zamanda şagirdlərin düşünmə, tədqiq etmə, müstəqil fikir bildirmə və nəticə çıxarma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün güclü vasitədir. Dərs proqramı və dərsləyində bu sahəyə daha geniş yer verilməsi və mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması təhsil standartlarını yüksəldəcəkdir

Ədəbiyyat

1. Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, “Qismət”, 2014, 384 səh.
2. Cavadova S. 9-cu sinif Azərbaycan dili metodik vəsait, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2020, 200 səh.
3. Əşrəfov R. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Dərsləy, Bakı, “ADPU”-nəşriyyatı, 2020, 458 səh.

4. Hacıyev T., Bektəşi S., Hüseynova Y., 9-cu sinif Azərbaycan dili dərslik, Bakı, "Şərç-Qərb", 2024, 200 səh.
5. Hacıyev T., Bektəşi S., Vəliyeva M., Hüseynova Y., 8-ci sinif Azərbaycan dili dərslik, Bakı, "Şərç-Qərb", 2023, 176 səh.
6. Hacıyev T., Hüseynova Y., Bektəşi S., 10-cu sinif Azərbaycan dili metodik vəsait, Bakı, "Şərç-Qərb", 2017, 208 səh.
7. Nəhmətova K. Yazı işinin təşkili metodikası, Bakı, "TİP", 2020, 98 səh.
8. Rüstəмова A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S., Azərbaycan dili 7-ci sinif metodik vəsait, Bakı, "Altun kitab", 2018, 176 səh.

İNŞA YAZILARININ ŞAĞIRDLƏRİN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ROLU XÜLASƏ

Məqalədə inşa yazılarının tədrisdə əhəmiyyəti vurğulanır, şagirdin yazı bacarığını, qrammatik biliklərini, müstəqil fikir bildirmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdə inşa yazılarının mühüm rolu olduğu qeyd edilir. Məqalədə inşa yazılarına çox yer verilməsinin, həmçinin onların metodik göstərişlərinin artırılmasının tədris prosesini daha səmərəli edəcəyi bildirilir.

Bu məqalədə inşa yazılarının şagirdlərin yazı bacarıqlarının inkişafındakı rolu və məktəb dərsliklərində inşa yazılarına verilən diqqət təhlil edilir. Şagirdin fikirlərini düzgün və müstəqil şəkildə ifadə etmə, həmçinin yardımcı və tənqidi yönümlü düşünməsinin inkişaf etdirilməsi vurğulanır. İnşa yazılarının təşkilindən və bəzi çatışmazlıqlardan danışılır. Bəzi siniflərdə inşa yazılarına kifayət qədər yer verilmir. Esse yazıların inşadan fəqri izah edilir. Dərsliklərdə 5-ci sinifdən 11-ci sinif qədər olan inşa yazılarına verilən tapşırıqlar təhlil edilir, inşa yazılarının təbii, həmçinin məzmunu ilə bağlı nümunələr göstərilir. VIII sinifdə artıq mühakimə xarakterli inşa yazılarının keçirilməsi vurğulanır. 9-10 cu siniflərdə inşa növləri haqqında göstərişlər olsa da, praktiki təbii yetərincə geniş əhatə olunmur. Burada həmçinin şagirdlərin inşa yazılarını yazarkən qarşılaşdıqları əsas çətinliklər qeyd olunur, bu problemlərin həll edilməsi üçün dərsliklərdə daha çox bu mövzunun həll edilməsi üçün istiqamətləndirici materialların verilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: inşa, dərslik, yazı, tədris, esse, şagird, inkişaf

Роль написания эссе в развитии письменных навыков студентов РЕЗЮМЕ

В статье подчеркивается значение написания эссе в образовании, отмечается, что написание эссе играет важную роль в развитии у студента письменных навыков, грамматических знаний, умения выражать независимое мнение. В статье утверждается, что предоставление большего места рефератам, а также расширение их методических указаний позволит сделать процесс обучения более эффективным.

В данной статье анализируется роль написания эссе в развитии письменных навыков учащихся, а также внимание, уделяемое написанию эссе в школьных учебниках. Особое внимание уделяется правильному и самостоятельному выражению мыслей ученика, а также развитию полезного и критического мышления. Обсуждаются организация рефератов и некоторые недостатки. На некоторых занятиях сочинениям не отводится достаточно места. Объясняется разница между эссе и эссе. В учебниках анализируются задания на сочинения с 5 по 11 класс, показаны примеры применения и содержания сочинений. В 8 классе уже упор делается на суждения сочинений. Хотя инструкции о видах сочинений в 9-10 классах имеются, их практическое применение освещено недостаточно. Также упоминаются основные трудности, с которыми сталкиваются студенты при написании рефератов, и подчеркивается важность предоставления в учебниках методических материалов по решению данной темы для решения этих задач.

Ключевые слова: эссе, учебник, письмо, обучение, эссе, ученик, развитие.

The role of essay writing in developing students' writing skills SUMMARY

The article emphasizes the importance of essay writing in education, noting that essay writing plays an important role in developing students' writing skills, grammatical knowledge, and the ability to express independent opinions. The article argues that providing more space for essays, as well as expanding their methodological instructions, will make the learning process more effective.

This article analyzes the role of essay writing in developing students' writing skills, as well as the attention paid to essay writing in school textbooks. Particular attention is paid to the correct and independent expression of student thoughts, as well as the development of useful and critical thinking. The organization of essays and some shortcomings are discussed. In some classes, essays are not given enough space. The difference between essays and essays is explained. The textbooks analyze essay assignments from grades 5 to 11, and show examples of the application and content of essays. In grade 8, the emphasis is already on essay judgments. Although there are instructions on the types of essays in grades 9-10, their practical application is not sufficiently covered. The main difficulties that students face when writing essays are also mentioned, and the importance of providing methodological materials in textbooks on solving this topic for solving these problems is emphasized.

Keywords: essay, textbook, letter, training, essay, student, development.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

III SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİ ÜZRƏ MƏZMUN STANDARTLARININ TƏHLİLİNDƏ PSIXOLOJİ YANAŞMALAR

Təlim fəaliyyəti prosesində, ümumiyyətlə, insan həyatında kiçik məktəb yaşı dövrü xüsusi yer tutur. Kiçik məktəb yaşı mərhələsi (6–10 yaş) nəzəri biliklərin əsasında bütün psixi və idrak proseslərin inkişafı üçün təməl hesab olunur. Bu yaş dövründə təlim aparıcı fəaliyyət növünə çevrilir. Təfəkkürün inkişaf dərəcəsi şagirdlərin zehni inkişafının əsas göstəricisidir. Bu yaş dövründə təfəkkür proseslərinin lazımı səviyyədə inkişaf etməməsi şagirdlərdə təlim müvəffəqiyyətsizliyi, təlimə marağın itməsi, motivasiyanın aşağı düşməsi və s. hallara səbəb olur [5, s. 141]

Kiçik məktəb yaş mərhələsində uşağın fiziki inkişafı ilə paralel, psixoloji inkişafında da dəyişikliklər ortaya çıxır. Məktəbəqədər yaş dövründə aparıcı fəaliyyət oyundur. Uşaq oyun vasitəsilə həyatı bacarıqlara yiyələnir. Lakin ibtidai sinif dövrünün başlaması ilə təlim əsas fəaliyyət rolunu oynamağa başlayır. Oyun dövründən birbaşa çıxıb təlim dövrünə başlamaq şagirdə bəzən adaptasiya problemləri ilə müşayiət olunur. Məktəbə başlaması ilə paralel kiçik məktəblinin təfəkkürü və nitqi bir-birilə əlaqədə inkişaf edir. Şagirdlər müəyyən informasiya, bilik, bacarıq əldə etməklə paralel, onlarda təfəkkür inkişaf etdirilir. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim materiallarını düzgün dərk etməsi təfəkkürlə bağlıdır. Bu idrak prosesinin inkişaf etdirilməsində ibtidai sinif müəlliminin əməyini vurğulamalıyıq. Təcrübəli müəllimlər şagirdlərə öyrənmənin yollarını öyrətməyə istiqamətləndirir. Eyni zamanda onlarda axtarışa, tədqiqatçılığa, problemlə situasiyanı həll etmək bacarıqlarının inkişafına qabil olurlar.

Praktikaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, II sinfin axırı, III sinfin əvvəlində şagirdin zehni inkişafında sürətli dəyişiklik baş verir. Xüsusilə bu dövrdə rəşional təfəkkür, intellektual fəaliyyətin ön planda olması təlim fəallığının artmasına müsbət fonda təsir edir. Təlim prosesində təfəkkürün qabaqcıl rol oynaması digər idrak proseslərindən olan diqqət, hafizə, qavrayış, təsəvvür və təxəyyülün də tərəqqisinə vəsilə olur. Psixoloq D.B.Elkonin “Təfəkkürün yeni, daha yüksək pilləyə keçməsinin hesabına bütün digər psixi proseslər yenidən qurulur, hafizə fikirləşən, qavrayış isə düşünen olur. Təfəkkür proseslərinin yeni pilləyə keçməsi və bununla bağlı, bütün digər proseslərin yenidən qurulması, kiçik məktəb yaşı dövründə əqli inkişafın əsas məzmununu təşkil edir” [4, s. 203].

Məzmun standartları təhsilin bütün səviyyələri üzrə müəyyən edilmişdir və o təhsilalanların bilik və bacarıq səviyyəsinə qoyulan dövlət tələbidir desək heç də yanılmırıq. Məzmun standartları ehlə təhsil standartlarıdır ki, onlar dövlət tərəfindən müəyyən edilir və burada əsas məqsəd təhsilalanın təlim prosesində əldə edəcəyi biliklər və onların bacarıqlara çevrilməsi işini düzgün istiqamətə yönəltməkdən ibarətdir. Hər bir dərstdən öncə müəllim mövzuya uyğun müəyyən edilmiş məzmun standartlarını gerçəkləşdirən standartlardan bələdçi kimi istifadə edir. Məzmun standartları müəllimləri mövzunun məzmun aspektlərini dəqiqləşdirməyə yardımçı olur. Belə ki, müəllim konkret olaraq bilir ki, bu dərş ərzində şagirdin nail olmalı olduğı zəruri biliklər və bacarıqlar hansılardır.

Məzmun standartlarının reallaşdırılması şagirdlərə tək cə bilik vermir, eyni zamanda idraki bacarıqların artmasına və psixoloji keyfiyyətlərin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Biz bu irəliləyişi məzmun standartlarının psixoloji təhlilində daha aydın görə bilərik. Məzmun standartlarını təhlil etmək bizə icazə verir ki, standartların reallaşmasına psixoloji və pədaqoji mövqedən təhlil edib, şərh verə bilək. Məzmun standartları təlim əsnasında reallaşdırılarkən şagirdə psixoloji və idraki bacarıqların inkişafına, tək milləşməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq, məzmun xətləri təhsilin bütün pillələri üzrə aşağıdakı kimi təyin edilmişdir: dinləyib-anlama və danışıma; oxu; yazı; dil qaydaları. III sinif Azərbaycan dili təlimində “Dinləmə” məzmun xətti üzrə psixoloji təhlil apararkən bu nəticələri əldə etdik.

➤ Şagird dinlədiyi və oxuduğı mətnləri müqayisə edərək, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etməyə qadir olur. Müqayisə iki və daha çox detal üzərində aparıldığı üçün burada diqqətin paylanması prosesi baş verir. Beləliklə, diqqətin həcmnin artması ilə nəticələnir. Şagird müqayisə etməklə tənqidi təfəkkürünü və analiz bacarıqlarını tək milləşdirir. (1.1.1)

➤ Qeyd götürməklə dinləyərkən diqqət eyni anda iki yerə paylanır, eyni zamanda mərkəzləşir. Kiçik məktəblidə cari anda vizual və audial diqqət aktiv fonda çıxış edir. Dinlədiyini şərh etməklə şifahi nitqi aktivləşir. (1.1.1)

➤ Diskussiyaya qoşulur, dinləmə mədəniyyəti formalaşır, həmyoldaşının nitqini səbrlə dinləyir, növbə anlayışı, sıra mədəniyyəti tək milləşib inkişaf edir. (1.1.2)

İbtidai siniflərdən dinləyib-anlama və danışıma məzmun xətti şagirdlərdə müxtəlif informasiyaları təhlil etməyi, ümumiləşdirmə aparmağı, öz mövqeyini əsaslandırmağı inkişaf etdirir. Şagirdin müşahidə etdiyi şəkil, əşya, mənzərə və hadisə əsasında hekayə qurmağı öyrədir, sadə nitq etikətlərinin tanınması, işlənmə yerinin və məqamının anlaşılması, dialoqlarda görüşmə, təşəkkür və üzrxahlıq etikətlərindən istifadə olunmasını təmin edir. Dilə köməkçi vasitələrin – sadə jest və mimik hərəkətlərin işlənmə məqamının müəyyən ləşdirilməsini, kiçik həcmli bədii mətnlərdəki fikri ifadə edərək onlardan məqsədə uyğun şəkildə istifadə olunması bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Dinləmə dərslərinin təşkilində şagirdləri sual verməyə, öz mövqeyini bildirməyə təşviq etmək önəmlidir. Şagirdlər sadəcə yeni bilik əldə etmək üçün deyil, həmçinin başa düşdüklerini göstərmək üçün də qarşılıqlı suallar verə bilərlər. Biz şagirdlərin verdiyi suallar vasitəsilə onların dinləmə-anlama qabiliyyətlərini dəyərləndirə bilərik.

III sinif Azərbaycan dili təlimində “Oxu” məzmun xətti üzrə psixoloji təhlil zamanı bu nəticələri əldə etdik:

➤ Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri oxu prosesinin ifadəli, ahəngdar qurulmasına kömək edir. Səs tonu, intonasiya vasitəsilə şagirdin nitqi daha aydın, bələğətli və axıcı qurulur. Ekspressiv nitq bacarıqları aparıcı rol oynayır. (2.2.1)

➤ Şagirdə zaman, məkan təsəvvürləri formalaşır. Zaman, məkan olaraq hadisəni qavraya, dərk edə bilərlər. Şagird eyni zamanda mətnə baş vermiş hadisələr ardıcılığını alqoritm üzrə müəyyən ləşdirə bilir. (2.2.2)

➤ Şagirdə təhlil bacarıqları ön planda dayanır. Mətnləri üslubi, məzmun və digər aspektlərdən təhlil edə bilir. Şagird mətnə baş vermiş həqiqətlə xülyanı ayırd etməyi bacarır. Təlim zamanı müqayisə və fərqləndirmə bacarıqları daha da inkişaf edir. (2.2.3)

➤ Şagird mətndəki faktları təhlil, analiz və müqayisə edərək yeni biliklər, nəticələr əldə edir. Eyni zamanda səbəb və nəticə əlaqələrini müəyyən ləşdirə bilir. (2.2.4)

➤ Şagirdin idrak proseslərindən olan təxəyyül yaradıcı və bərpaedici olmaqla inkişaf edir. Şagird əldə etdiyi bilikləri təcrübədə tətbiq edir. Dialoji mətni canlandırmaqla, öz təxəyyülünə əsaslanıb əlavələr edir. (2.2.6)

Məktəblilərin oxuyub-dərketmə qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsi cari təhsilin aparıcı məqsədlərindən biridir. Oxu mətnin axıcı oxunması ilə bərabər həmçinin mətndəki suallara adekvat cavab verməsi, mətnin aparıcı ideyasının aşkarlanması, mətndəki hadisənin gedişatını həyatla assosiasiya etmək bacarığı deməkdir. Bütün bu sadaladıqlarımız oxuyub-dərketmə prosesinin düzgün təşkil nəticəsində reallaşa bilər.

Oxu prosesinin düzgün təşkilində dərslikdə verilən mətnlər baza xarakter daşıyır. Mətnlə əlaqəli bildirilmiş fikirlər məktəblidə dinləmə və anlama bacarığını əlaqələndirməyə imkan yaradır. Həmçinin müəllimin məzmun standartlarını dərslikdəki mətnlər vasitəsilə həyata keçirir. Mətn üzrə iş vasitəsilə məktəblinin yaradıcı, mücərrəd, tənqidi təfəkkürünü və analitik düşüncəsini inkişaf etdirilir.

İbtidai sinif müəlliminin təlim fəaliyyətinə təsir edən amillər vardır ki, bunlardan biri də şagirdlərin dərs müddətində hansı mövqedə olmasıdır.

Kurikulum təhsil sisteminin başlaması ilə tətbiq olunan fəal təlim metodları özünəməxsus terapevtik, korrektiv rola sahibdir. Fəal təlim zamanı kiçik yaşlı məktəblilərdə fənnə maraq oyaatmaq, stimullaşdırmaq, tədqiqata cəlb etmək, diskussiya və debatlarda tərəf müqabil kimi iştirak etmək onlarda nitqin və təfəkkürün inkişafına vəsile olur. Fəal təlim digər adla interaktiv təlim metodları kimi adlanır. Bu metodlar vasitəsilə ilkin olaraq şagirdin idrak fəallığını formalaşdırılır. Kiçik yaşlı məktəblidə maraq göstərmək və öyrənmək istəyi yaranır. Bilikləri sərbəst şəkildə kəşf edərək əldə etmək onda özgüvənin inkişafına səbəb olur. Yaradıcılıq, təşəbbüskanlıq, komandada işləmə bacarığı, əməkdaşlıq kimi yüksək bacarıqlara yiyələnir.

Səriştəli müəllim eyni zamanda pedaqoqdur. O təlim prosesini düzgün təşkil etməklə bərabər şagirdlərinin fərdi və inkişaf xüsusiyyətlərini bilməlidir. İndividual yanaşma müəllimdən psixoloji bilgilerinin olması ilə bərabər məktəblinin psixologiyasını öyrənməyi və bundan məharətlə istifadə etməyi tələb edir. Sözsüz ki, Azərbaycan dili proqram, dərslik və materialları hazırlanarkən yaşamüvafiqlik prinsipi, yaş və inkişaf psixologiyasının norma, tələblərinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, keyfiyyətli öyrənmə və təlim prosesi üçün şagirdin hafizə, diqqət, dərketmə, təfəkkür, təsəvvür və nitqi yaşına paralel inkişaf etməlidir.

Təlim prosesində motivasiya əvəzsiz rola sahibdir. Motivlər məktəblinin təlim nailiyyətlərinə bilavasitə və bilavasitə olmaqla təsir edir. Motivlərin ön planda olması təlim fəaliyyətini və inkişafını şərtləndirir. Təlim fəaliyyətində rast gəldiyimiz müəyyən çətinliklər məktəblidə müsbət təlim motivinin yoxluğu ilə əlaqəlidir.

Ədəbiyyat

- 1) Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Məhyəddinova K. (2022) Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Radius MMC, 104 s.
- 2) Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Məhyəddinova K. (2022) Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün metodik vəsait). Bakı, "Tuna" QSC, 208s.
- 3) Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. B., 2008. -386 s.
- 4) Эльконин Д.В. Детская психология. М., 2016. -256 с.
- 5) Кондрашенкова Т.А. Подготовка учителя к работе по развитию логического мышления младших школьников в контексте нового стандарта. //Актуальные вопросы профессиональной подготовки современного учителя начальной школы. 2016. №3. – С. 138-144.

Психологические подходы в анализе содержательных норм азербайджанского языка 3 класса

Резюме

В данной статье речь идет о психологическом анализе содержательных стандартов азербайджанского языка. При реализации стандартов содержания учащийся приобретает новые знания, навыки и привычки. Параллельно с приобретением новых знаний происходит дальнейшее совершенствование познавательных, коммуникативных и психомоторных навыков учащегося. Параллельно с поступлением в школу мышление и речь маленького школьника развиваются во взаимосвязи друг с другом. Приобретая определенную информацию, знания и навыки, учащиеся развивают свое мышление. Правильное понимание учебного материала младшими школьниками связано с мышлением. Опытные преподаватели помогают учащимся обучать способам обучения. В тоже время они способны искать, исследовать и развивать умение решать проблемную ситуацию.

Ключевые слова: стандарт содержания, Учебники азербайджанского языка, психологический подход, анализ стандартов, развитие речи, учебный план, активное обучение

Psychological approaches in the analysis of content standards of the 3rd grade Azerbaijani language

Summary

The correct understanding of educational materials by young schoolchildren is related to thinking. Experienced teachers guide students in teaching ways to learn. At the same time, they are capable of searching, researching, and developing the ability to solve a problem situation. The correct understanding of educational materials by young schoolchildren is related to thinking. Experienced teachers guide students in teaching ways to learn. At the same time, they are capable of searching, researching, and developing the ability to solve a problem situation. The correct understanding of educational materials by young schoolchildren is related to thinking. Experienced teachers guide students in teaching ways to learn. At the same time, they are capable of searching, researching, and developing the ability to solve a problem situation. The correct understanding of educational materials by young schoolchildren is related to thinking. Experienced teachers guide students in teaching ways to learn. At the same time, they are capable of searching, researching, and developing the ability to solve a problem situation.

Key words: content standart, Azerbaijani language textbooks, psychological approach, analysis of standards, speech development, curriculum

СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОВЛАДЕНИЯ РУССКИМ ЯЗЫКОМ КАК ИНОСТРАННЫМ

Усвоение языка, определяемое как процесс приобретения знания фактов языка и выработки умений и навыков их применения для выполнения речевых действий, связывается прежде всего с обильными упражнениями. Главное при обучении языкам заключается не в приобретении теоретических правил, не в заучивании этих правил, а в умении понимать чужие и выражать свои мысли на иностранном языке, для чего наибольшее время на уроках должно уделяться соответствующим упражнениям.

Понятие системы упражнений появилось в методике сравнительно недавно. Началом исследования проблемы упражнений можно считать построение типологии упражнений на лингвистических предпосылках. Упражнения делились на два возможных типа - языковые и речевые. Предполагалось, что первый тип упражнений предназначается для языкового материала, а второй - для развития речи на основе усвоенного. Отличительной особенностью языковых упражнений является возможность их проведения на отдельных словах и на предложениях, не связанных друг с другом по смыслу, в то время как в основу речевых упражнений положено «связное языковое целое», они должны состоять из связанных языковых единиц». т.е. для языковых упражнений объектом является языковая форма, а для речевых упражнений - содержание.

Упражнения можно разделить по стадиям овладения иностранным языком. Первый этап - это выработка умения узнавать изучаемое явление. Второй этап предполагает применение изученного на основе образца или правила (Выучите диалог и произнесите по ролям вдвоем; Ответьте на вопросы, употребив такие-то слова или грамматические явления; Переделайте диалог в связный рассказ; Составьте рассказ по данному плану). Завершающий этап - свободное, самостоятельное воспроизведение. Для этого этапа характерны упражнения, в которых учащиеся используют то или иное явление языка для выражения своих мыслей (самостоятельный рассказ на данную тему, письмо, сочинение и др.) Такому воспроизведению служат также чтение вслух и про себя, заучивание стихов и прозы, грамматический перефраз связного текста, вопросительно-ответные упражнения в связи с прочитанным текстом; понимание рассказа учителя или понимание прочитанного вслух текста.

Система упражнений раньше строилась на представлении о том, что основными этапами овладения языковым материалом являются приобретение знаний, закрепление этих знаний и выработка навыка употребления новой языковой формы в речи. Большое значение сейчас придается упражнениям на наблюдение, которое понимается не как пассивный процесс, когда учащиеся просто находят в тексте изучаемое явление, а предполагает активную работу учащихся: составление конструкций, замена данной конструкции другой и объяснение того, как изменяется в связи с этим значение и т.д.

Стадии закрепления знаний соответствуют тренировочные упражнения, заключающие различные операции с языковым материалом: замена конструкций; вставка окончаний, слов, отрабатываемых форм; составление предложений с использованием изучаемой формы и т.д.

В практике проведения занятий содержатся и речевые упражнения: беседа в связи с прочитанным текстом; беседа на темы, интересующие студентов; доклады, сочинения. Речевыми упражнениями являются и вопросы/ответы, так как в процессе их выполнения внимание студентов направлено на содержание высказывания. Это, в частности, вопросы в связи с прочитанным текстом. (Как вы оцениваете поступок? Какие черты характера проявились у ... в этой истории? и т.д.).

Интересным представляется положение о зависимости системы упражнений от характера грамматического материала, отражающее тенденцию к серьёзному лингвистическому обоснованию методики преподавания русского языка иностранцам. Именно типичные системы языка определяют рационально построенную систему упражнений. Выдвижение такого положения предопределило построение грамматического материала в упражнениях, обычно затруднительных для иностранных учащихся (например, противопоставление конструкций с предложным местом и винительным направлением; притяжательных местоимений «свой» и «его», неопределённых местоимений «кто-нибудь» и «кто-то»; конструкций с краткими и полными прилагательными и т.д.).

В ряде учебников намечается разделение учебного материала по предназначённости его для развития навыков монологической или диалогической речи, которые вырабатывали необходимые общие и специфические умения (правильно интонационно и по смыслу оформить реплику и фразу; уметь поддержать диалог, синтезировать отдельные высказывания в тексте и пр.) Но в таких упражнениях недостаточно отражалась направленность на развитие именно речевых навыков и коммуникативных умений. Например, последовательность упражнений не всегда предусматривает «шаги» постепенного овладения правило-сообразными (произвольными, преднамеренными) действиями, усложнение условий формирования навыка и т.д. Ведь умение говорить на русском языке предполагает умение выбрать необходимую структуру и её лексическое наполнение в связи с быстро меняющимися условиями речевого общения. Такое умение может быть выработано в том случае, если условия обучения будут моделировать, приближаться к условиям реальной коммуникации. Отсюда поиск методистами путей сближения процесса обучения русскому языку с потребностями, ситуациями естественного общения на русском языке, выдвижение методистами путей сближения процесса обучения русскому языку с потребностями, ситуациями естественного общения на русском языке, выдвижение новых требований к характеру упражнений, их системе: ситуативность и тематичность; наполнение упражнений теми реальными ситуациями, с

которыми учащиеся встретятся в практическом общении; направленность заданий на способ выражения мысли в ситуации, а не только на грамматическую категорию, лексическое явление.

Естественно возникает скепсис (критически недоверчивое отношение) к механическим упражнениям, требующим от учащихся лишь формальных операций с изучаемым языковым материалом, вроде: Образуйте множественное число от следующих существительных; Вместо точек вставьте; Откройте скобки; Вставьте предлоги; Употребите существительное в предложном падеже; Превратите утверждение в вопрос; Переделайте следующие предложения в отрицательные; Составьте предложения и т.д. Они необходимы, но мало эффективны с точки зрения выработки речевых автоматизмов, не направлены на содержание говоримого, не закрепляют знания о языке, не формируют навыки и умения в чтении или продуцировании речи. Любой компонент структуры упражнений должен иметь коммуникативную ценность. Поэтому важны установки. Среди установок различаются вопросные, отрицающие, констатирующие и побудительные, например: Опровергните мнение вашего товарища или подтвердите его; Выразите удивление по поводу того, что услышите; Попросите меня не делать того, что я собираюсь делать; Поправьте меня; Возразите мне и т.д. Конечно, эта установка носит учебный характер, но она меняет мотив деятельности, осуществляемой учащимися на уроке, приближает их учебную деятельность к условиям реальной коммуникации.

Введение в практику коммуникативных упражнений, где их конкретная цель (создание грамматических навыков, усвоение определенных языковых форм и пр.) «скрыта» от учащихся речевыми задачами, явилось новым качественным свойством в разработке систем упражнений. Их отличительным признаком (особенностью) является не только то, что внимание учащихся при их выполнении направлено на содержание высказывания, но и то, что необходимо соотношение высказывания с собственным жизненным и языковым опытом учащегося, сокружающей его действительностью. Поэтому к методике проведения коммуникативных упражнений предъявляется и такое требование: учитель может подсказывать учащемуся форму, слово, чтобы не прерывать логики изложения мыслей, но не следует подсказывать мысли.

Принципиальным достижением методической мысли было стремление построить системы упражнений для порождения и распознавания речи в согласии со спецификой отдельных видов речевой деятельности – говорения (диалог/ монолог), слушания, чтения, письма. Но приведенные классификации упражнений оставляли «в стороне» фактор воздействия родного языка учащихся, отчего отсутствует взгляд на упражнения через призму предупреждения интерференции и обеспечения переноса навыков, приобретенных в родном языке, хотя этот фактор весьма существенен, если не первостепенен. И потом языковые и речевые упражнения, обеспечивая готовность к пользованию русским языком на уровне операций не создают мотивационной и коммуникационной готовности, или способности: учащийся безошибочно употребляющий то или иное языковое явление в упражнениях, часто беспомощен в использовании этого же языкового факта в непосредственном иноязычном общении.

Для того, чтобы речь стала вполне сознательным действием, необходимо прежде всего, чтобы говорящий четко осознал задачу, которую должна разрешить его речь. И только ситуация (воображаемая или реальная) обеспечивает запрограммированную преподавателем речевую реакцию, стимулирует обучаемого к общению.

Более поздние классификации, учитывая эти и другие факторы, опираются на сумму оснований. Одни из этих оснований обусловлены большим вниманием к своеобразию отдельных видов речевой деятельности и к определенной взаимосвязанности механизмов их функционирования, другие – учетом специфики речевой коммуникации в целом, третьи – следствием применения функционального подхода к отбору и презентации учебного языкового материала. Упражнения могут быть информационные (т.е. языковые), операционные (формирование первичных навыков и умений, или языковой компетенции) и мотивационные (развитие и совершенствование речевых умений, т.е. формирование речевой компетенции). Последние квалифицируются в зависимости от цели овладения – репродуктивные (обучающие воспроизведению), продуктивные (приводящие к творческому высказыванию) и рецептивные (обучающие пониманию высказывания); от вида речевой деятельности – упражнения в устной речи, чтении, письме; от формы речевой деятельности – устные и письменные, монолог или диалог, чтение вслух и про себя; от характера речевой деятельности – подготовленная, неподготовленная речевая деятельность; от степени управляемости речевой деятельности – самостоятельность учащегося, место выполнения, количество учащихся и т.д.

Базируясь на множественности оснований, система упражнений в целом и отдельные серии упражнений внутри её, чтобы быть эффективными, должны отвечать требованию оптимальности.

Под оптимизацией в методике понимается приведение типов упражнений в соответствие с требованиями, основанными на соблюдении общих психологических, педагогических и методических закономерностей усвоения вообще и усвоения действий с иноязычным материалом в частности.

Понимание системы упражнений сопрягается с вопросом о путях овладения/усвоения языковыми единицами разных уровней, необходимыми для общения на русском языке.

Одна из ведущих категорий методики – категория коммуникативности – означает стремление к максимальной адекватности процесса обучения процессу коммуникации по его основным параметрам и потому предполагает построение таких систем упражнений по овладению единицами разных языковых ярусов, которые отличаются

коммуникативной направленностью практически на всех стадиях формирования и коррекции навыков, при выполнении которых внимание учащихся направлено на содержание высказывания, а оформление контролируется на фоновом уровне, т.е. ориентированы на общение.

Литература:

1. Ильин М.С. Основы теории упражнений по иностранному языку. (Под редакцией Цейтлин В.С.) М., 1975
2. Пассов Е.И. Понятийная система основных методических категорий (Русский язык в национальной школе) М., 1981
3. Бим И.Л. Подход в проблеме упражнений с позиции целей и задач (Иностранные языки в школе) М., 1985
4. Шатилов С.Ф. Актуальные проблемы методики обучения русскому языку иностранных учащихся. Л., 1985
5. Рейнмакова Л.М. Коммуникативные упражнения по синтаксису языка. М., 1981
6. Ляховицкий М.В. О некоторых базисных категориях методики обучения иностранным языкам (Иностранные языки в школе) М., 1973
7. Замоновская Е.В. Преодоление коммуникативных барьеров в условиях совместной деятельности. Дис. канд. пед. наук. М., 1984
8. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. М., 1984

Rərci: dos. L. Ələkbərova

XÜSUSİ ADLARIN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Giriş. Xüsusi adlar insanların əldə etdiyi ictimai-mədəni və sosial nailiyyətlərdəndir. O, tarixi inkişaf prosesində kollektivdə ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədi ilə meydana çıxmışdır. Buna görə də hər bir adda tarixin əlamətləri, nişanə və izləri yaşayır. Məlum faktdır ki, qədimdə, ibtidai icma dövründə xüsusi adlar çox az olmuşdur. Bunlar get-gedə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı artmış və zənginləşmişdir. Bu proses müasir dövrə doğru hərəkət etmiş, indi də davam etməkdədir.

Müasir dünyadakı elmi-texniki tərəqqi, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində xüsusi adların işlənmə təcrübəsinin və onomastik nəzəriyyənin müasir vəziyyəti yeni izahlı lüğətlərin hazırlanmasını tələb edir.

Onomastik terminlər həm milli dilin, həm də başqa dillərin materialları əsasında yaradılır. Milli onomastik terminlərin yaradılması böyük yaradıcılıq tələb edən, sahə mütəxəssisləri tərəfindən dil qanunları, müəyyən prinsip və metodların əsasında aparılan bir iş olsa da, ən əlverişli yoldur və milli dilin materialları əsasında termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən termin alınıb işlədilir və yaxud kalka edilir.

Müasir dilçilikdə xüsusi adların tədqiqini aktual hesab etmək olar. Tətbiqi onomastika adlandırma və addəyişmə ilə məşğul olur, ənənəvi tərcümə olunan və olunmayan adları təyin edir.

Qeyd edək ki, indiki şəraitdə german dilləri, xüsusilə ingilis və alman dilləri özünün çoxmillətli geniş auditoriyasını yaratmışdır. Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların funksiyalarının öyrənilməsi nəzəri və praktik maraq kəsb edir.

Əsas hissə. German dilləri ailəsində ən geniş yayılmış dillərdən hesab edilən ingilis və alman dillərinin antroponimikası tarixinə nəzər saldıqda, bu dillərdə şəxs adlarının əsasən hər iki dilin öz sözləri əsasında inkişaf edib formalaşdığı aydın şəkildə gözə çarpır.

Germandilli xalqların istər şifahi xalq ədəbiyyatı, istərsə də yazılı abidələri bunu dəqiqliklə təsdiq edir. Buna ingilisdilli xalqlarda Edgar, Edward, Siward, Osberdt və s. kimi şəxs adlarını nümunə kimi göstərə bilərik.

German dillərinin antroponimikasında ənənəvi adlar da nisbətən çox yayılmışdır. Belə adlardan həm xalq arasında, həm də bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Həmin ənənəvi adlara aid kifayət qədər nümunə təqdim edilmişdir. Məsələn, ingilis dilində: Elsa, Ernest, Leda və s. Alman dilində: Beate, Bine, Demeter, Selena, Zono və s. Lakin bu qəbildən olan adlarla yanaşı, başqa dillərdən german dillərinə keçən şəxs adlarına da tez-tez təsadüf olunur.

German dillərinə digər dillərdən şəxs adlarının keçməsi obyektiv amillərlə şərtlənir. Burada birinci amil əsasən tarixən xalqlar arasında olan münacişələr, bir xalqın başqa xalq tərəfindən istilaya məruz qalması ilə bağlıdırsa, ikinci amil kimi bir xalqın digər bir xalqla həmsərhəd olub onlarla mehriban dostluq, əmin-amanlıq şəraitində yaşaması və bununla əlaqədar siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi və s. qəbul edilə bilər. Bunun nəticəsində alınma adların əksəriyyəti bir-biri ilə o dərəcədə qaynaşmışdır ki, bu gün onların birini digərindən fərqləndirmək çox çətinidir. Hazırda həmin adların törəmələri, variantları da mövcuddur və dildə onlar çoxluq təşkil edir.

İngilis dilində şəxs adları siyahısında aşağıdakı alınma adlar öz əksini tapmışdır (həmin adları mənaları ilə birlikdə veririk): Yəhudi dilindən keçən kişi adları: Adel (bəzək vermə, bəzək, zinət), Adin (zərif, incə), Alvah / Alvan (uca, yüksək), Bethue (Allah adamı), Melchior (ağıllı); qadın adları: Beulah (ağıllı qadın), Carmel (üzümlük), Hephzibah (mənim arzum) və s.

Yunan mənşəli kişi adları: Archimeder (məşhur), Baptist (xaç suyuna çəkilən), Eutyches (xoşbəxt), Sebastian (müqəddəs); qadın adları: Aletha (həqiqət), Anthea (gül, çiçək), Charissa (gözəl), Xenia (qonaqsevər) və s.

Fransız mənşəli kişi adları: Andre (adam, kişi), Calvin (dazbaş), Deroy (kral); qadın adları: Abbertine (parlaq), Amy (əziz), Belle (gözəl), Blanch (ağ) və s. Valli dilindən keçən kişi adları: Billon (çox gözəl), Dylon (dəniz oğlu), Inigo (odlu-alovlu), Kame (gözəl); qadın adları: Blodwen (ağ çiçək), Cary (eşq), Enid (həyat), Gladys (hakim, rəhbər) və s.

Alman dilində şəxs adları siyahısında aşağıdakı alınma adlar daha geniş yayılmışdır: Yəhudi dilindən alınma kişi adları: Alon (palıd ağacı), Abhasver (daş), Asa (hakim), Gibor (qəhrəman), Nagid (hökmdar), qadın adları: Atara (çələng), Gada (xoşbəxt), Levana (ay, ağ), Sephora (gözəllik), Ofira (qızıl) və s.

Yunan mənşəli kişi adları: Abbrosius/Ambros (ölməz), Artemi (sağlam), Baskillius (çar), Eusebius (mömin), Apostolos (elçi, nümayəndə), qadın adları: Adara (gözəl), Asmo (gümüş), Agnes (ismətlı), Eos (səhər şəfəqi), Katherina (təmiz) və s.

Fransız mənşəli kişi adları: Aime (sevgili), Andre (qoçaq), Guillaume (iradə), Henri (ev, xutor); qadın adları: Angela (mələikə), Ariane (nəgmə oxumaq), Blurette (peyğəmbərçiçəyi), Corine (qız), Delphine (delfin) və s.

İtalyan mənşəli kişi adları: Agostino (nəcib, yüksək), Alessio (kömək), Amaden (Allah), Arturo (daş); qadın adları: Belina (oyuncaq), Bianca (ağ), İzabella (gözəl), Libera (azad), Nieves (qar kimi), Florina (gül, çiçək) və s.

İspan mənşəli kişi adları: Amadis (Allaha məhəbbət), Carlos (kişi), Ramiro (taleyin hökmü), Placida (sakit); qadın adları: Alma (xeyirli), Blanka (ağ), Bonita (gözəl), Estrella (ulduz), Gitana (qaraçı) və s.

Rus dilindən keçən kişi adları: Alexey (kömək), Ivan (Allah bağışlayıb), Lev (şir), Lukan (ışıq); qadın adları: Malenka (qara), Dorothea (Allahın bəxşişi), Ira, Irina (sülh), Svetlana (ışıqlı), Tamilla (incitmək), Vera (inam) və s.

⁹⁷ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı. rasulzadesona4@gmail.com

Ərəb mənşəli kişi adları: Abbas, Abdul, Ali, Alim, Amir, Arif, Enven, Enver, Fəris, Hassan, Hussein, Hilal, Kamal, Salim, Omar və s.; qadın adları: Alima, Amina, Djamila/Jamila, Kamila, Qamar, Rabia, Saida, Samira, Tahira, Zahra və s.

Türk mənşəli kişi adları: Ayhan, Bekir, Cetin, Deniz, Erhan, Pinar, Safi, Uğur və s. ; qadın adları: Alev (Alov), Can, Cari, Hadriyə, Umay və s.

Bunlarla yanaşı alman şəxs adları siyahısında polyak, çex, macar, fin, hind, Pakistan, yapon, Afrika xalqlarının (Nigeriya, Qana, Suahelli və s.) dillərindən, serb-xorvat, çin, Vyetnam, rumin və s. dillərdən də alınma adlar mövcuddur.

Ümumiyyətlə, konkret olaraq ingilis və alman dillərində şəxs adlarını mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mifologiya ilə əlaqədar meydana gələn yunan və qismən latın mənşəli şəxs adları;
2. Dinlə bağlı yaranmış yəhudi mənşəli şəxs adları;
3. Müxtəlif sahələri əhatə edərək, müxtəlif dillərdən german dillərinə keçən əcnəbi şəxs adları.

Bu bölgü əsasında dünya dilləri sistemində german dillərinin mövqeyindən, germandilli antroponimlərin inkişaf tarixindən, soyadlardan və köməkçi ad kateqoriyalarından bəhs edilir.

Məlum olduğu kimi, dünya dillərinin bölgüsü daim dilçiliyin diqqət mərkəzində olmuş, bir çox dilçi alimlər bu sahə ilə əlaqədar müxtəlif cəhətlərə əsasən təsnifatlar irəli sürmüşlər.

Dilçi alim Afad Qurbanov dünya dillərinin təsnifatını verərkən onların müəyyən əhəmiyyətini nəzərə almış, aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: coğrafi təsnif, tipoloji təsnif, mərhələli təsnif, funksional təsnif və geneoloji təsnif.

Bildiyimiz kimi, german dilləri qrupu Hind-Avropa dilləri ailəsinə daxildir. Hind-Avropa dilləri ilə yanaşı “Hind-german dilləri” ifadəsi də işlədilir [1, 24]. Bu termindən yalnız alman dilçiliyində istifadə edilir və bu da milli termin kimi XIX əsrin əvvəllərində alman alimi L.Core tərəfindən yaradılmışdır [3, 34].

Dünya dilləri sistemi və german dillərinin mövqeyindən bəhs olunduqda aydın olur ki, german dilləri qrupu içərisində ingilis və alman dilləri nisbətən geniş yayılmış dillərdir. Hər iki dil öz dialektləri əsasında formalaşmış inkişaf etmişdir.

German dillərində mövcud antroponimlərin tarixinə nəzər salarkən onu qeyd edə bilirik ki, hazırda nisbətən geniş yayılmış ingilis və alman şəxs adlarının tarixi daha qədim və yeni, sırf german dillərindən götürülmüş ənənəvi və uydurma, quruluşca bir-birindən fərqlənən özünəməxsus, bəzən də qəribə adlardır. Məsələn, Abraham (İbrahim) və Absalom kişi adları bir vaxtlar german dillərinə müqəddəs kitab incildən keçmədir və dörd min ilə yaxın bir tarixə malikdir. Hazırda bu adlar, xüsusilə də Abraham adı ABŞ-də geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, Abraham adı İbrahim formasında islam ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda da geniş yayılmış adlardandır.

Bütün xalqlarda şəxs adları mənsub olduğu xalqın tarixi ilə əlaqədardır. German dilləri qrupuna aid ingilis və alman dillərində mövcud antroponimlər də həmin xalqların tarixi ilə əlaqədardır və bu dillərin tarixi ilə bağlı uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Buna görə də german dillərində antroponimlərin tədqiqi belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, germandilli şəxs adlarının antroponimlərin tarixini üç mərhələdə ümumiləşdirmək mümkündür:

- I. Qədim dövrə aid germandilli şəxs adları — XI əsrə qədər;
- II. Orta dövrə aid germandilli şəxs adları — XII-XVIII əsrlər;
- III. Müasir dövrdə olan germandilli şəxs adları — XIX əsrdən bu günümüzdə qədər. Qeyd etmək lazımdır ki, german dillərində şəxs adlarının inkişaf tarixini Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf tarixi ilə müqayisə etdikdə oxşar və fərqli cəhətlər aydın şəkildə özünü büruzə verir, burada yalnız əsr fərqli müşahidə edilir.

Azərbaycanda onomalogiya sahəsi ilə ən çox məşğul olan dilçi alim A.Qurbanov Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf tarixini dörd mərhələyə bölmüşdür:

1. Qədim dövrdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər) ;
2. XII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri ;
3. XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri;
4. XX əsrdə Azərbaycan antroponimləri (XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan antroponimləri və XX əsrin 2-ci yarısında Azərbaycan antroponimləri).

Təhlillər göstərir ki, germandilli şəxs adlarının bir çoxunu apelyativ sözlərdən və ləqəblərdən çətinliklə fərqləndirmək olur. Burada, əsasən, üç ünsür özünü göstərir: ad, ləqəb, sifət. Bununla əlaqədar şəxs adlarını iki qrupa bölmək lazım gəlir. Birincisi, bir kökdən ibarət olan sadə adlar (Wulf, Beald, Ben, Bert, Addi, Adam); ikincisi, iki kökdən ibarət olan mürəkkəb adlar (Ethelberg, Adelbert, Wernhard).

Hazırda ingilis və alman şəxs adları siyahısında bizim eraya qədər mövcud olan bir çox adlara təsadüf olunur. Məsələn: Flavius, Cassius, Valerius, Virginius, Fabion, Emil, Cato və s.

Nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, german dilləri qrupuna daxil olan xalqların qədim yazılı abidələrində, kitabələrində zəngin şəxs adları vardır. Bununla yanaşı məlum oldu ki, german dillərinin qədim şəxs adlarının əsasını yuxarı alman dialekti təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı: Nurlan, 2004.
2. Арнольд И. Современный английский язык. Москва: Просвещение, 2002.
3. Skrebnev Y. Fundamentals of English stylistics. Москва, 1994.

Açar sözlər: antroponimlər, obyektiv amillər, alınma adlar, mədəni əlaqələr

Ключевые слова: антропонимы, объективные факторы, заимствованные имена, культурные связи
Key words: anthroponyms, objective factors, borrowings, cultural relations

Xülasə

Yazılmış məqalə german dilləri qrupuna daxil olan xüsusi adların spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Dilçilik elminin bir sahəsi olan onomalogiya hazırda müxtəlif dillərdə geniş tədqiq olunur. German dillərinin antroponimikası xüsusi adlarla zəngindir və bu qrupa digər dillərdən şəxs adlarının keçməsi obyektiv amillərlə şərtlənir. Təhlillər göstərir ki, german dilləri qrupuna aid ingilis və alman dillərində mövcud antroponimlər də həmin xalqların tarixi ilə əlaqədardır və bu dillərin tarixi ilə bağlı uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Об особенностях имен собственных

Резюме

Написанная статья посвящена изучению специфических особенностей имен собственных, входящих в группу германских языков. Антропонимия германских языков богата именами собственными, и переход личных из других языков в эту группу определяется объективными факторами. Анализ показывает, что существующие антропонимы в английском и немецком языках, принадлежащих к группе германских языков, связаны с историей этих народов и прошли длительный путь развития, связанный с историей этих языков.

About the specific characteristics of proper names

Summary

The written article is devoted to the study of the specific characteristics of proper names included in the group of Germanic languages. The anthroponymy of Germanic languages is rich in proper names, and the transfer of personal names from other languages to this group is determined by objective factors. The analysis shows that the existing anthroponyms in English and German languages are related to the history of those peoples and have gone through a long development path connected with the history of these languages too.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Zöhrab-Məcid Məsmə

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MODALLIĞIN LEKSİK YOLLA İFADƏSİ

Dilçilikdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri modallıqdır. Modallıq bir dilin kommunikativ imkanlarını genişləndirən, insanların fikirlərini, hislərini və niyyətlərini ifadə etməyə imkan yaradan mühüm dil kateqoriyalarından biridir. Hər bir insan fikrini cümlələrlə ifadə edir və hər bir cümlə təbii olaraq modallıq mənasına da malik olur. Modallıq həm fəlsəfi-məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyadır. Bu anlayışın dildə ifadəsi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir, bunlar leksik və qrammatik vasitələr olmaqla iki qrupda birləşir.

Modallıq anlayışı cümlənin formalaşmasında iştirak edən zəruri elementlərdən biridir. Modallıqdan bir cümlənin məna çərçivəsində ehtimallar, mümkünlüklər, zəruriyyətlər ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu kateqoriya vasitəsilə danışanın həqiqətə münasibəti, söyləmədəki mühakimənin gerçəkliklə necə uyğun gəlməsi reallaşır. Modallıq cümlənin doğruluq dərəcəsini və ya reallıqdan ayrılma səviyyəsini ifadə edir. Danışan şəxsin xəbər verilənlərə, təyin edilənə real münasibətini bildirir və eyni zamanda mühakimənin gerçəkliyini, əşya və hadisənin mövcud olduğunu göstərir. Əşyaların, hadisələrin əlamət və keyfiyyətləri barədə verilən hökmü konkret olaraq müsbət və mənfi formada təsdiq edən modallıq fəlsəfi-məntiqi modallıqdır. Belə modallıq insanların qərar qəbuletmə prosesində və dünyanı anlamaqda mühüm rol oynayır. Qrammatik modallıqda isə hökmün təsdiqi müxtəlif xarakterdə özünü göstərə bilər. “Beləliklə, modallıq gerçəkliyin əks olduğu obyektiv əlaqələri göstərən və həmin cümlənin dəqiqliyi barədə danışanın fikrini ifadə edən dil kateqoriyasıdır” [1, s. 18].

Modallıq dilçilikdə müəyyən qədər öyrənilsə də, bu sahədə mübahisələr çoxdur. Bəzi dilçilər məntiqi modallıqla dil modallığını eyniləşdirir, başqa qrup dilçilər isə modallığı semantik kateqoriya hesab edirlər. Modallıq kateqoriyası dilin elə hadisələrinə aiddir ki, bu hadisələrdə dilin məntiq və təfəkkürlə əlaqəsi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Modallıq eyni dərəcədə həm dilçiliyin, həm də məntiqin tədqiqat predmeti sayılır.

Modallığın məntiqi və qrammatik mahiyyətini araşdırdıqda məlum olur ki, modal münasibətsiz heç bir mətn mövcud ola bilmir, danışanın emosional münasibəti bu kateqoriya vasitəsilə dildə ifadəsini tapır. Mətn daxilində modallıq müxtəlif vasitələr ilə reallaşır. Modallığın ifadə vasitələri, əsasən, prosodik, leksik və qrammatik vasitələr olmaqla bütün dillər üçün eynidir. İntonasiya, söz sırası, modal sözlər, ədatlar, feil şəkilləri və s. modallığın dildə ifadəsinə xidmət göstərən vasitələr hesab olunur.

Leksik modallıq modallığın müvafiq sözlərlə ifadə olunmasıdır. Bu, dilin zənginliyini artırmaqla yanaşı danışanların düşüncələrini daha dəqiq çatdırmağa xidmət edir. Elə söz qrupları var ki, onlar dildə yalnız modallığın ifadə edilməsinə xidmət göstərir, bu sözlər modal sözlərdir. Ümumiyyətlə, modallıq dedikdə ilk olaraq, ağıla modal sözlər gəlir. Modal sözlər vasitəsilə danışan şəxs öz nitqində ifadə edilən fikrə münasibətlə yanaşı obyektiv gerçəkliyə, emosionallığa olan münasibətini də ifadə edə bilər. Yəni, linqvistikada modallığın əsasında danışanın ifadə olunan fikrə münasibəti dayanır və modallıq cümlənin əsas əlamətlərindən biri hesab olunduğu üçün modal sözlərə belə tərif verilməsi qəbul edilə bilər: “Modallığın yaranmasına, güclənməsinə, modallığın müxtəlif məna çalarlıqlarına xidmət edən sözlər modal sözlər adlanır” [6, s. 332]. Modal sözlərin seçilib istifadə olunması şifahi nitqdə danışanın, yazılı nitqdə isə yazanın, yəni müəllifin linqvistik məqsəd və niyyətindən asılıdır. Modallığın ifadəsi üçün müxtəlif üsullar olmasına baxmayaraq, modal sözlər modal münasibətlərə daha çox konkretlik, əyanilik gətirir. Modal sözlər modallığın ifadəsində əsas vasitədir, lakin modal sözlər modallığın özü demək deyil. Çünki dildə modal sözlərin iştirakı olmadan da çoxsaylı modal münasibət ifadə edən vasitələr var.

“İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur semantik tədqiqi” əsərində F.Cahangirov yazır: “Hər iki dildə modallığın yaranmasında və qüvvətlənməsində iştirak edən leksik vasitələrin əsasını modal sözlər təşkil edir” [3, s. 103]. Leksik-qrammatik bir kateqoriya kimi formalaşan modal sözlər cümlədə sözün funksiyasında müəyyən dəyişikliyin baş verməsi, yəni başqa sözlərlə yeni əlaqələr yaradan qrammatik keyfiyyətin toplanması nəticəsində əmələ gəlir. Modal sözlər müstəqil, yəni əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta bir mövqə tutur. Modal sözlərdə ifadə olunan modallıq cümləyə subyektiv, obyektiv səciyyədən başqa əlavə modal səciyyə verir. Modallığın leksik yolla ifadəsi kontekstdən asılı olaraq dəyişə bilər.

Modal sözlərin tədqiqi əvvəlcə rus dilçiliyində, sonra türkologiya, o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində başlanmışdır. XIX əsrə qədər rus dilçiliyində modal sözlər tədqiq edilməmişdi. A.A.Potebnya və A.A.Şaxmatov birinci olaraq müasir rus dilində modallıq ifadə edən vasitələrin, xüsusilə leksik vasitələrin tədqiqinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Sovet dövründə akademik V.V.Vinoqradov ilk dəfə müasir rus dilində modallıq kateqoriyasını tədqiq etmiş və modal sözlərin, modal ədatların geniş izahını vermişdir.

Türkologiyaya gəlincə N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, Y.M.Ubryatova modal sözlər probleminə geniş, xüsusi tədqiqat əsəri həsr etməsələr də, bu məsələni türkologiyada ilk dəfə işıqlandırmış və modal sözlər haqqında öz mülahizələrini söyləmişlər. Türkologiyada modal sözlər xüsusi nitq hissəsi kimi ilk dəfə özbək dilində ayrılmış və modal sözlər başlığı altında verilmişdir.

Digər dillər kimi Azərbaycan dilində də modal sözlər müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur. 1957-ci ilə qədər modal sözlər xüsusi kateqoriya kimi işıqlandırılmamışdı. Modal sözlərin tədqiqinə dair ilk elmi fikri A.Aslanov söyləmişdir. Müəllif “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı məqaləsində başlangıç şəkildə olsa da, modal sözlər məsələsinə

⁹⁸ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. sudabeyunusova19@gmail.com

düzgün yanaşmış, modal sözlərin Azərbaycan dilində mövcud olduğunu təsdiq etmiş, onları qismən qruplaşdırmağa, izah etməyə müvəffəq olmuş və müəyyən nəticələrə gəlib çıxmışdır. Onun ardınca Z.Əlizadə 1965-ci ildə yazdığı “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı monoqrafiyası ilə bu sahəni daha geniş şəkildə tədqiq etməklə Azərbaycan dilçiliyində modal sözlərin mövqeyini müəyyənləşdirdi. Z.Əlizadənin modal sözlərlə bağlı tədqiqatları dilin qrammatik strukturları və modal ifadələrin istifadəsi ilə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edir.

Modal sözlər müxtəlif nitq hissələrindən törəyə bilər, buna görə də bu sözlərin sözdüzəltmə üsulu yoxdur. Bir qismi isim, bir qismi feil mənşəlidir. Bir çox modal sözlərin spesifik xüsusiyyəti onun leksik-semantik mənasına görədir.

Yalnız modal söz kimi işlənən sözlər cümlədə yerindən asılı olmayaraq məzmunca leksikləşmiş vəziyyətdə olurlar. Bunlara başqa adla “xalis modal sözlər” də deyilir. Məsələn: “*Əlbəttə, əgər arvadı Zübeydənin ürəyindən olsaydı, indi çoxdan gedib gəzmişdi o yerləri*” [4, s. 9]. “*Əslində o, Mirzəppanı tamam yadından çıxarmışdı və bu gecə onu görməsəydi, bəlkə də heç vaxt yadına salmayacaqdı*” [4, s. 15]. *Nəhayət*, üçüncü gizli bir səbəb də vardı ki, Güldəstə həmişə bunu başından qovurdu” [4, s. 56]. Bu cümlələrdə işlədilən modal sözlər xalis modal sözlərə nümunə ola bilər.

Bəzən də yerinə görə həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi işlədilər, yəni ikili xüsusiyyətə malik sözlərə rast gəlik. Bu sözlər də törəmiş olduğu mənbəyə görə ismi modal sözlər və feili modal sözlər kimi qruplaşdırıla bilər. Məsələn: “*Düzdür, ondakı maşınlarla bu alüminium örtüklü furqon bir araya sığmırdı*” [4, s. 15]. *Yaxşı, öz məhəllə uşağına tufəng vermirsən atmağa?* [4, s. 27]. Məmmədəğanın bundan xəbəri yox idi və o, *doğrudan* da çaşbaş qalmışdı (Elçin [4, s. 27]. Sonra birdən yadına düşdü ki, *deyəsen*, yenə Naçalnikin üstündə Zübeydənin hirs tutdu [4, s. 10]. *Deməli*, dünyanın ən alçaq adamıdır [4, s. 22].

Xalis və törəmə modal sözləri müqayisə etmək üçün belə bir fikrə istinad etmək olar. “Xalis modal sözlər, cümlədən və cümlədə işləndiyi yerindən asılı olmayaraq, məzmunca amorf, daşlaşmış vəziyyətdə qalan sözlərdir. Bunlar modal söz olmaq xüsusiyyətini sona qədər saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Modal sözlərin çoxu adlardan və feillərdən əmələ gələn sözlərə ki, da, də ədatının əlavəsi ilə düzəlir və sonradan heç bir dəyişikliyə uğraya bilməyən və heç vaxt cümlə üzvü kimi iştirak edə bilməyən modal sözlərə çevrilir” [7, s. 90]. Tarixi inkişaf prosesini öyrəndikdə aydın olur ki, həqiqətən, modal sözlər dildə yaranana qədər mürəkkəb və uzun bir yol keçmişdir və leksik-fərdi mənələrdən ümumi qrammatik məzmunca gəlib çıxmışdır. F.Zeynalov əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçidin modal sözlərdə özünü daha qabarıq göstərdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, modal sözlərin əksəriyyəti əsas nitq hissələrindən lüğəvi mənənin daralması hesabına formalaşır.

Dilçilik ədəbiyyatında adətən modal sözləri məzmun və mənasına görə təsnif edirlər. Modal sözlərin müxtəlif təsnifatlarına rast gəlmək mümkündür. Z.Əlizadə modal sözləri 2 qrupda: 1. danışanın müəyyən etdiyi fikrin real varlığa münasibətini ifadə edən modal sözlər; 2. danışanın öz söylədiyi fikrinə qarşı münasibətini ifadə edən modal sözlər olmaqla qruplaşdırır. Müasir Azərbaycan dilinə aid yazılmış müxtəlif dərslik və dərs vəsaitlərində modal sözləri yəqinlik bildirən, güman, şübhə bildirən, bənzətmə, müqayisə bildirən, nəticə, ümumiləşdirmə bildirən, fikrin mənbəyini bildirən, təəssüf bildirən, sıra, ardıcılıq bildirən modal sözlər kimi təsnif edirlər. Lakin modal sözləri sırf modallığın leksik yolla ifadə vasitəsi kimi tədqiq etdikdə təsnifatı modallığın növlərinə uyğun qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğun olar: həqiqilik bildirən modal sözlər, emosional münasibət bildirən modal sözlər, bənzətmə, müqayisə bildirən modal sözlər, sıra, ardıcılıq bildirən modal sözlər və yekun, nəticə bildirən modal sözlər.

Həqiqilik bildirən modal sözlər yəni, məntiqi-fəlsəfi kateqoriya olan gerçəkliyə münasibət dildə təsdiq, yəqinlik, güman, şübhə bildirən modal sözlərlə mükəmməl şəkildə ifadə olunur. Cümlədə gerçəkliyə münasibətin dərəcəsinin müxtəlif çalarları ola bilər: danışan şəxs ya qəti şəkildə hadisəni təsdiq edir, söylədiyi fikrin məzmununun tamamilə real varlığa uyğun olmasından əmindir, ya da fikrin həqiqiliyi ehtimal, şübhə, güman, qətiyyətsizlik, təxmin bildirə bilər, danışan öz fikrinin və ya gerçəkliyin doğru olduğuna şübhə edir, təxmin etdiyi fikir də güman olunmağa şərait yaradır. Bu qrupda olan modal sözləri müasir Azərbaycan dilçiliyi kitablarında təsdiq bildirən və güman, şübhə bildirən modal sözlər kimi ayrı qruplarda izah edilir. “*Əlbəttə, bu söz milisioner Səfər üçün dünyanın ən böyük təhqiri idi*” [4, s. 15]. “*Könlünü sındırdı, dəyəsen, bu oğlanın*” [4, s. 12]. “*Yəqin, qayıda bilmirmiş də*” [4, s. 40].

Emosional münasibət bildirən modal sözlər insanın təəccüb, arzu, təəssüf, kədər kimi hislərinin gerçəkliyə münasibətinin ifadəsinə xidmət edən modal sözlərdir.

“*Amma hayıf ki, onda day bu qum təpə olmayacaq*” [4, s. 45]. “*Təəssüf ki, mən bu ənənənin nədən ibarət olduğunu bilə bilmədim*” [2, s. 214].

Bənzətmə, müqayisə bildirən modal sözlər cümlədə müqayisə edilən, bənzədilən, oxşadılan, təsəvvür edilən fikrin həqiqətə uyğun olmadığını bildirir. Bu modal sözlər digər modal söz qruplarından fərqlənir, belə ki bu sözləri cümlədən çıxardıqda cümlə öz məzmununu itirmiş olur. Z.Əlizadə bu modal sözləri ehtimallıq və şübhə bildirən modal sözlər qrupuna aid edir və qeyd edir: “*Bu qəbildən olan modal sözlər çox zaman fikir və hadisə ilə ilk tanışlıqda, ilk təmasda işlənir, lakin hadisə ilə yaxından tanışlıq, təmas işin mahiyyətini açmır, ehtimalın səhv olduğunu, həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmadığı aydın olur*” [5, s. 116].

“*Elə bil ovcunda balıqqulağı yuyurdu, büllurlaşdırırdı*” [4, s. 7]. “*Sanki quruya düşmüş balıq özünü yerdən-yerə çırpırdı*” [8, s. 33].

Sıra, ardıcılıq bildirən modal sözlər. Bu sözlər say mənşəli modal sözlərdəndir, adətən, sıra sayları vasitəsilə formalaşır. Danışan fikrində olan bir neçə cümləni sıralayır və qarşısındakına da bu şəkildə ifadə etmək üçün bu modal sözlərdən istifadə edir.

“*Əvvəla*, ona görə ki, ad adamı bəzəməirdi, adam adı bəzəyirdi. *İkincisi*, pis bir söz deyildi bu, Naçalnik gərək yaxşı oxuyaydı, adını doğruldaydı” [4, s. 10].

Yekun, nəticə bildirən modal sözlər. Konkret olaraq cümlədəki iş, hərəkət haqqında təsəvvür oymayıb cümləyə hazır şəkildə yalnız modalıq çaları gətirməklə məna incəliyi verir, sırf modalıq kateqoriyasının leksik ifadəsinə xidmət göstərir. Bu modal sözlərin cümlədə olub-olmaması xüsusi bir məna fərqi yaratmır, artıq hamıya məlum olan hadisədən ümumi bir yekun və nəticə çıxarıldığını nəzərə çatdırır.

“Bu, müştəri yığmaq üçün yalandan yazılmış sözlər deyildi və *ümumiyyətlə*, Məmmədəğanın yalanla heç arası yox idi” [4, s. 8]. “Milisioner Səfər, *axır ki*, ürək eləyib mətləbə keçdi” [4, s. 11].

Azərbaycan dilində modalıq leksik yolla ifadəsi dilin zənginliyi və dinamikasını əks etdirir, eyni zamanda dilin ifadə imkanlarını artırır. Modal sözlər modalıq kateqoriyasının demək olar ki, ən mühüm ifadə vasitəsidir. Modal sözlər aid olduğu dilin leksik-semantik sistemi və qrammatik quruluşu ilə sıx təmasda fəaliyyət göstərərək inkişaf edərək formalaşır. Modal sözlər həqiqilik, güman, şübhə, ümumiləşdirmə, nəticə, bənzətmə kimi çalarları vasitəsilə modal münasibətlərə daha çox konkretlik və əyaniliyin verilməsinə xidmət göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva S. Modal sözlər haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri: III Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2012, s. 17-21
2. Anar. Əsərlər. I cild, Bakı: Nurlan, 2003, 578 s.
3. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modalıq struktur-semantik tədqiqi. Bakı: Elm, 2005. 118 s.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 2-ci cild. Bakı: Çinar-çap, 2005, 523 s.
5. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965, 148 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili II hissə. Bakı 2007, 335 s.
7. Xəlilov R. Müasir Azərbaycan dilində idarə əlaqəsi. // Azərb. SSR EA xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası) №1, Bakı, 1959, 130 s.
8. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.

Ключевые слова: модальность, категория, лексическое выражение, грамматический, модальное слово
Key words: modality, category, lexical expression, grammatical, modal word

Лексическое выражение модальности в азербайджанском языке”

Резюме

Статья рассматривается лексическое выражение модальности в азербайджанском языке. Модальность является важной языковой категорией, которая позволяет людям выражать свои мысли и чувства. Лексическая модальность реализуется через использование модальных слов, синонимов и стилистических выражений.

Модальность, выраженная лексическим путем, является важным аспектом, обогащающим смысл языка. Во вводной части рассматриваются логическая и грамматическая сущность модальности. Лексическая модальность осуществляется через модальные слова, которые широко применяются в различных областях языка, особенно в художественной литературе. История исследований модальных слов в мировой и азербайджанской лингвистике подчеркивает их роль в языковом развитии.

Классификация модальных слов ясно демонстрирует их функциональные и семантические особенности. С помощью примеров показывается, как эти слова используются в художественной литературе. Происхождение модальных слов из основных частей речи отражает разнообразие в структуре языка. В заключение, модальные слова обогащают язык и расширяют выразительные возможности, увеличивая коммуникативное воздействие. Разнообразные стилистические выражения усиливают богатство модальности в зависимости от контекста. Это важный элемент для изучающих язык, так как правильное использование модальности улучшает языковые навыки.

“Lexical Expression of Modality in the Azerbaijani Language”

Summary

The article discusses the lexical expression of modality in the Azerbaijani language. Modality is an essential linguistic category that allows individuals to express their thoughts and feelings. Lexical modality is realized through the use of modal words, synonyms, and expression styles.

The expression of modality through lexical means is an important aspect that enriches the meaning of language. The introduction discusses the logical and grammatical essence of modality. Lexical modality is conveyed through modal words, which are widely used in various fields of language, particularly in literary works. The history of research on modal words in both world and Azerbaijani linguistics highlights their role in language development.

The classification of modal words clearly demonstrates their functional and semantic characteristics. Examples illustrate how these words are used in literature. The derivation of modal words from the main parts of speech reflects the diversity within the language structure. In conclusion, modal words enrich the language and expand expressive possibilities, enhancing communicative impact. Various expression styles enhance the richness of modality depending on the context. This is a crucial element for language learners, as the correct use of modality improves language skills.

Rəyçi: F.f.d., dos. İsmayıl Məmmədov

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PASSİVİN MÜQAYİSƏLİ-TƏHLİLİ

Giriş. Mövzunun aktuallığı: Alman və Azərbaycan dillərində feilin cümlənin formalaşmasındakı əhəmiyyəti çox böyükdür. Feilin cümlə quruluşundakı rolu nəzərə alınaraq, digər nitq hissələrinə nisbətən daha çox fərqli olduğu qəbul olunur. Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, Alman dilinin qrammatikasının ən işlək konstruksiyalarından birinin də passiv hesab olunduğunu əminliklə qeyd etmək olar. Alman dilində “Aktiv” və “Passiv” Azərbaycan dilinə feilin “məlum” və “məchul” növü termini kimi tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, dilçilikdə feilin növ kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə müqayisəli formada daim araşdırılan mövzulardan olmuşdur. Feilin məchul növü, onun strukturu, semantikasını ən zəruri tədqiqat mövzularından olmuşdur. Həmçinin, germanistikada passivlə bağlı yüzrlə məqaləyə, tədqiqatlara, elmi işlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin passivin hər iki dildə müqayisəli şəkildə araşdırılmasına az hallarda rast gəlinir. Beləliklə, passivin daha dərinəndən araşdırılması məqsədilə, hər iki dilin qrammatik qaydaları müqayisəli - təhlil əsasında tədqiq olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, passiv cümlə konstruksiyası alman dilçiliyində də çox geniş yayılmışdır. Buna misal olaraq aşağıdakı nümunələri göstərmək olar.

A) Konstitusiya. Für Versammlungen unter freiem Himmel kann dieses Recht durch Gesetz oder auf Grund eines Gesetzes beschränkt werden. (Gg Art8) [11].

Açıq havada keçirilən toplantılar üçün bu hüquq qanunla və ya qanuna əsasən məhdudlaşdırıla bilər.

B) Macəllələr. Der Wohnsitz wird aufgehoben, wenn die Niederlassung mit dem Willen aufgehoben wird, sie aufzugeben. (BGB §7) [12].

Müəssisə onu tərk etmək niyyəti ilə ləğv edildikdə yaşayış yeri ləğv edilir.

C) Müqavilələr. Bedeutet “Frachtführer” jede Person, von der oder in deren Namen ein Frachtvertrag mit einem Absender abgeschlossen worden ist [13].

“Daşıyıcı” yükçöndərən tərəfindən və ya onun adından daşıma müqaviləsi bağlanmış istənilən şəxs deməkdir.

Ümumiyyətlə, passiv konstruksiyası alman qrammatikasını üçün ən aktual mövzulardandır. Lakin Azərbaycan dilində bu cümlə konstruksiyasına, rus və alman dillərindən fərqli olaraq o qədər də geniş yer verilmir. Həmçinin, alman dilində passivin əvəzetmə formalarını daşıyan cümlə konstruksiyaları Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha aktualdır. Onların struktur və semantik xüsusiyyətləri əsl passiv konstruksiyaları ilə müqayisə edilir. Buna daha çox bədii əsərlərdə rast gəlmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Müqayisəli - təhlil metoduna əsaslanmaqla alman və Azərbaycan dillərində passivin oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması, onların “Əli və Nino” əsərindəki nümunələrlə araşdırılması tədqiqatın elmi yeniliyi hesab olunur.

Əsas hissə. Feil istər alman istərsə də, Azərbaycan dilçiliyinin nüvəsini təşkil edir. Cümlədəki bitkin fikrin ifadə olunmasında və cümlənin düzəlməsindəki rolu böyükdür. Feilin əsas kateqoriyalarından biri də növ kateqoriyası hesab olunur. Feilin növ kateqoriyası ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar, məqalələr mövcuddur.

Alman dilçiliyində isə “passiv” anlayışı Azərbaycan qrammatikasında “məchul növ” hesab olunur. Passiv hər bir dildə fərqli şəkildə meydana çıxır. Bunun əsas səbəbi isə, hər bir dilin özünəməxsus daxili quruluş və prinsipləri olmasıdır.

Azərbaycan dilçiliyində ənənəvi olaraq feilin beş növü müəyyən edilmişdir: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq, icbar [4, 177]. M.Hüseynzadə, məlum növü aktiv, passiv növü isə məchul hesab edir [4, 178]

Alman dilində Passiv analitik üsulla yəni, “werden” köməkçi feilindən və feilin Partizip II formasından düzəlir. Məsələn:

1. Die natürlichen Grenzen des europäischen Kontinents **werden** im Norden vom Polarmeer, im Westen vom Atlantischen Ozean und im Süden vom Mittelmeer **gebildet**. (Präsens) [8, 5].
2. Dann **wurden** die Speisen **weggebracht**, Kleine Teetassen mit schweren, dunklem Tee **wurden gereicht**. (Präteritum) [8, 15]
3. Eine christliche Kirche kann doch nicht vor Christus erbaut **worden hat** (Perfekt)
4. Um halb fünf schenderte ich, immer noch in großer Gymnasiastengala, die Festungsgasse zur Strandpromenade hinab, dann nach rechts am Gouverneurspalais vorbei, zum Garten, der mit so ungeheurer Mühe in der wüsten Erde Bakus **angelegt worden war**. (Plusquamperfekt) [8, 26].
5. Das buch **wird** von mir **gelesen** (Futur I)

Yuxarıdakı nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, alman dilində Passiv formasının müxtəlif zamanlarda müxtəlif cür düzəlir. Hər biri konkret qrammatik qaydalara əsaslanır. Aşağıdakı strukturdan istifadə etməklə hər hansı bir Aktiv cümləni Passivdə vermək mümkündür.

Präsens **werden** + PII

⁹⁹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı yusifovasebnem1@gmail.com

Präteritum wurden+ PII

Perfekt sein + PII + worden

Plusquamperfekt waren + PII + worden

Futur I werden + PII + werden

Azərbaycan dilində isə məchul növ morfoloji (sintetik) üsulla, -il, -in, -n şəkilçilərinin köməyi ilə düzəlir və burada işi icra edən qrammatik cəhətdən məlum olmur. Məsələn: *Məktub yazıldı, kitab oxundu* [2, 290]. Yəni, Azərbaycan dilində məchul növ feillər, təsirli feillərdən düzəlir. Təsirli feil, məchul növün şəkilçisini qəbul etdikdə təsirsiz olur. Məsələn: yazmaq- yazılmaq, oxumaq- oxunmaq və s.

Müasir alman dilində passivin iki növü qeyd olunur: 1) Das Zustandpassiv (Azərbaycan dilinə tərcümədə “vəziyyət passivi” kimi qeyd olunur) 2) Vorgangspassiv (Azərbaycan dilinə tərcümədə “proses passiv” kimi qeyd olunur). Zustandpassiv və Vorgangspassiv arasındakı əsas fərq, Vorgangspassiv icra olunan hərəkətin prosesini təsvir edir, Zustandpassiv isə hərəkət prosesi tamamlandıqdan sonrakı vəziyyəti təsvir edir. Bununla yanaşı, Vorgangspassiv *werden* köməkçi feili və *partzip II* ilə düzəlir. Lakin, Zustandpassiv *sein* köməkçi feili və *partzip II* formasından düzəlir.

Vorgangspassiv: Das Fenster wird geöffnet

Zustandpassiv: Das Fenster ist geöffnet

Cümlə tərkibində yalnız mübtəda və xəbər verilsə, işi görən bildirilmirsə bu iki üzvlü passiv hesab olunur [3, 192]. Belə cümlə quruluşu həm alman həm də azərbaycan dillərində çox yayılmışdır.

Auf Abscheron wird viel Erdöl gewonnen.

Abşeronda çox neft əldə edilir.

In Aserbajdschan wird viel Baumwolle bebaut.

Azərbaycanda çoxlu pambıq becərilir.

Yuxarıdakı misallarla *iki üzvlü passiv* verilmişdir, çünki bunların tərkibində yalnız mübtəda və xəbər verilir. İş görən isə bildirilmir. Bundan başqa, əsas fikri cəlb edən neftin çıxarılması və pambığın becərilməsidir. Lakin, bu o demək deyildir ki, bu işləri icra edən məlum deyil. Əgər *iki üzvlü passiv* cümləni genişləndirərək, işi icra edəni də əlavə etsək belə cümlə quruluşu “*üç üzvlü passiv*” adlanır [3, 193].

Auf Abscheron wird von den Arbeitern viel Erdöl gewonnen.

Abşeronda fəhlələr tərəfindən çoxlu neft əldə edilir.

In Aserbajdschan wird von den Bauern viel Baumwolle bebaut.

Azərbaycanda kəndlilər tərəfindən çoxlu pambıq becərilir.

Bu quruluşa “*üç üzvlü passiv*” ona görə deyilir ki, bunların tərkibində işi icra edən alman dilində önlüklü tamamlıq, Azərbaycan dilində isə “tərəfindən” sözü əlavə edilmiş tamamlıq şəklində verilir.

Alman dilində “*üç üzvlü passiv*” göstəricisi yalnız **von** və **durch** önlüyü hesab olunur. Bu önlüklərlə yanaşı, **mit**, **in**, **bei**, **seitens** kimi bir sıra başqa önlüklərlə də göstərilə bilər. Lakin hər birinin cümlədə işlənməsi spesifikdir. Belə ki, **von** önlüyü işin təşəbbüsçüsünü, səbəbkarını (der Urheber), **durch** önlüyü vasitəni və ya vasitəçini, **mit** önlüyü isə aləti (das Werkzeug, das Instrument) göstərməyə xidmət edir [6, 234]. Bir qrup müəlliflər tərəfindən də yazılmış alman dilinin qrammatikasında da bu fikir eyni ilə verilmişdir [7, 144-145].

Die Landwirtschaft des Landes wird durch die Technik stark entwickelt.

Ölkənin kənd təsərrüfatı texnika vasitəsilə çox inkişaf etdirilir.

Hərəkətin səbəbkarı hərəkəti açıq-aşkar törətmirsə, yaxud qeyri-ixtitarı törədirsə, bu zaman **durch** önlüyü istifadə olunur. Lakin səbəbkar hərəkəti açıq-aşkar törədirsə **von** önlüyü istifadə olunur. Die Stadt wurde von feindlichen Bomben zerstört. Şəhər düşmən bombaları ilə dağıdıldı.

Aparadığım araşdırma nəticəsində və bədii əsərlərin azərbaycan dilinə tərcüməsini qarşılaşdırarkən, əminliklə qeyd etmək olar ki, Passiv cümlələr çox zaman Azərbaycan dilinə Aktiv yəni, məlum növ kimi tərcümə olunur.

Sie wurden zwar regelmäßig von einem Amtsarzt untersucht.

Onlar bələdiyyə idarəsinin həkimi tərəfindən müntəzəm müayinə edilirdilər.

Nəticə. Alman və Azərbaycan dillərində feilin zəngin kateqoriaları vardır. Bunlardan biri də, növ kateqoriyası hesab olunur. Alman dilində olan “Aktiv” və “Passiv”i Azərbaycan dilinin qrammatikasında “məlum” və “məchul” terminləri ilə ifadə etmək olar. Alman dilində Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox passiv cümlə konstruksiyalarına rast gəlinir. Bu, heç də Azərbaycan dilinin qrammatikasının kasadlığına dəlalət etmir. Lakin hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 2018, 224 s.
2. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 2007, 538 s.
3. Elmira H. Alman dilinin qrammatikası (yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş) II nəşr, Bakı, 2009, 288 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili III hissə, Bakı, 2007, 278 s.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2000, 374 s.

Alman dilində:

6. Arssenjewa M.G., Gassielwitsch E.W. Grammatik der deutschen Sprache, Moskau, 1962, 427 s.
7. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache, Leipzig 1980, 488 s.
8. K.Said. Ali und Nino, Berlin 1937, 253 s.

İnternet resursları:

9. <https://studyflix.de/deutsch/aktiv-und-passiv-3623>
10. <https://andreaneuhaus.de/wann-benutzt-man-in-passivsuetzen-von-und-durch/>
11. <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
12. https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/
13. https://www.ccr-zkr.org/files/conventions/cmni_en.pdf

Açar sözlər: Dil, qrammatika, feil, məlum, məchul.

Ключевые слова: Язык, грамматика, глагол, активный залог, пассивный залог

Keywords: Language, grammar, verb, active, passive.

Xülasə

Məqalə “Alman və Azərbaycan dillərində passivin müqayisəli təhlili” mövzusu, “Giriş”, “Əsas hissə”, “Nəticə”, “İstifadə edilmiş ədəbiyyatdan” ibarətdir. Məqalədə, Alman dilində passiv yaranmasından (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) söhbət açılışdır. Burada, Azərbaycan dilində olan feilin növləri haqqında məlumat verilmiş, ancaq əsasən feilin məlum, məchul növü işıqlandırılmışdır. Alman dili ilə müqayisədə passiv növ konstruksiyalar Azərbaycan dilində azlıq təşkil edir. Bu da Azərbaycan dilinin dilin spesifik dil qaydaları ilə əlaqədardır. Yəni, bir qayda hər bir dildə müxtəlif şəkildə özünü büruzə verir. Məqalədə geniş formada, passivin düzəlmə qaydası, cümlədə işlənmə yerləri göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan dili ilə aydın formada verilən müqayisəli izah məqalənin daha anlaşqlı olmasına zəmin yaradır. Hər iki dilin, oxşar cəhətləri olduğu kimi fərqli cəhətləri də mövcuddur. Çətin dil olmasına baxmayaraq, Almaniyanın özünəməxsus müsbət keyfiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi bu ölkənin dilinin də yaxından öyrənməsinə həvəs yaradır.

Резюме

Статья «Сравнительный анализ пассива в немецком и азербайджанском языках» состоит из «Введения», «Основной части», «Заключения», «Справочной литературы». В статье ведется открытая дискуссия о формировании пассива в немецком языке (по сравнению с азербайджанским языком). Здесь представлена информация о типах глаголов азербайджанского языка, но в основном выделены известные и неизвестные виды глаголов. По сравнению с немецким языком конструкции пассивного типа в азербайджанском языке составляют меньшинство. Это связано со специфическими языковыми правилами азербайджанского языка. То есть в каждом языке одно правило проявляется по-разному. Кроме того, сравнительное пояснение, данное в ясной форме на азербайджанском языке, создает основу для большей понимания статьи. Оба языка имеют как сходства, так и различия. Несмотря на то, что это сложный язык, преобладание уникальных положительных качеств Германии побуждает людей внимательно изучать язык этой страны.

Summary

The article "Comparative analysis of the passive in German and Azerbaijani languages" consists of "Introduction", "Main part", "Conclusion", "Referenced literature". In the article, there is an open discussion about the formation of the passive in the German language (in comparison with the Azerbaijani language). Here, information is provided about the types of verbs in the Azerbaijani language, but mainly the known and unknown types of verbs are highlighted. Compared to the German language, passive type constructions are a minority in the Azerbaijani language. This is related to the specific language rules of the Azerbaijani language. That is, one rule manifests itself in different ways in each language. Also, the comparative explanation given in a clear form in Azerbaijani language creates a basis for the article to be more understandable. Both languages have similarities as well as differences. Despite the fact that it is a difficult language, the predominance of Germany's unique positive qualities encourages people to study the language of this country closely.

Elmi rəhbər: fil.f.dok. Əliyeva Mətanət Xıdır qızı

ÜSLUBİ VASİTƏLƏR VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONLARIN ARAŞDIRILMASI

Giriş. Azərbaycan dilində üslubi vasitələrin araşdırılması bu gün aktual mövzulardan biridir. Üslubi vasitələr dilin təsir gücünü artırır, ona emosional və estetik dəyər qazandıran ifadə formalarıdır. Azərbaycan dilinin müxtəlif üslubları – ədəbi, publisistik, elmi, məişət, rəsmi-ışğuzar üslubları – hər biri özünəməxsus üslubi vasitələrlə zəngindir. Müasir dövrdə dilin üslubiyyatında yeni tendensiyaların ortaya çıxması ilə bu sahədə daha ətraflı tədqiqat aparmaq zərurəti yaranıb.

Bu məqalədə, üslubi vasitələrin bədii mətnə funksiyaları, növləri və nümunələr üzərində dayanaraq, onların mətnin bədii quruluşundakı rolu araşdırılır. Məqsəd, verilmiş mətnlərdə, cəmiyyətdə istifadə olunan üslubi vasitələrin oxucuya yaratdığı emosional və estetik təsirin təhlilidir.

Dil və onun üslubiyyatı cəmiyyətin sosial və mədəni dəyişikliklərinə uyğun olaraq inkişaf edir. Bu gün informasiya texnologiyalarının geniş yayılması ilə nitqdə sadəlik və aydınlıq prioritet olsa da, müxtəlif üslubi vasitələr nitqin təsir gücünü artırmaqda davam edir. Azərbaycan dili də bu dəyişikliklərə uyğunlaşaraq həm milli kimliyini qorumağa, həm də müasir tendensiyaları qəbul etməyə çalışır. Beləliklə, Azərbaycan dilində üslubi vasitələrin rolu, onların növləri və nitqdəki funksiyaları mövzumuzun əsasını təşkil edir [4, s. 35].

Üslubi vasitələr dilin bədii təsir gücünü artırmaq məqsədilə istifadə olunan vasitələrdir və bədii dilin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Üslubi vasitələr oxucunun mətni yaşamasına kömək göstərir. Müəllif üslubi vasitələr ilə yazdığı fikri yürüdür, mətnə oxucuya məlumatı dolğun formada çatdırır. Müəlliflərin estetik mənə yüklədiyi üslubi vasitələr oxucuya mətnin məzmununu daha təsirli şəkildə çatdırmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Üslubi vasitələr vasitəsilə müəlliflərin subyektiv təəssüratları, emosional hallar və estetik düşüncələri mətnin dərin strukturu ilə əlaqələndirilir [10].

Üslubi vasitələrin nəzəri əsasları. Dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda üslubi vasitələr geniş şəkildə tədqiq edilir. Üslubi vasitələrin araşdırılması ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bir çox dilçi və ədəbiyyatşünas üslubi vasitələrin nitqin strukturu, obrazın yaradılması və mətnin emosional təsirinə əsasını təşkil etdiyini qeyd edir.

Dilçilikdə üslubi vasitələr bədii, publisistik, elmi və gündəlik rəsmi-ışğuzar üslublarda müəyyən təsir funksiyasını yerinə yetirmək üçün işlədilən ifadələr və metodlar kimi qəbul edilir. Bu vasitələrin nəzəri təməli müxtəlif sahələrdə, o cümlədən leksikologiya, sintaksis və semantika sahələrində tədqiq edilir.

Leksikoloji əsaslar: Leksikologiya sahəsində üslubi vasitələr dilin ifadə zənginliyini göstərən, müəyyən mənə yükü daşıyan sözlər və ifadələrdən ibarətdir. Bu sözlər nitqdə mənə dərinliyi və təsir yaratmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Məsələn, sinonimlər və antonimlər, metonimiya, metafora və təkrir kimi vasitələr dilin leksikoloji əsaslarına dayanır və oxşar fikirləri müxtəlif üsullarla ifadə etməyə imkan verir [1, s. 72].

Semantik əsaslar: Semantika baxımından üslubi vasitələr müəyyən bir fikri daha dəqiq və estetik ifadə etməyə, eyni zamanda dinləyici və ya oxucuda xüsusi bir emosional təsir yaratmağa kömək edir. Bu vasitələrdən istifadə zamanı sözlərin mənə çalarları artır, daha obrazlı və çoxmənalı ifadələr meydana çıxır. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında "göz yaşları" (Tränen) kimi ifadələr kədər, həsrət kimi emosional mənalar ifadə edir.

Sintaktik əsaslar: Üslubi vasitələr həm də nitqin strukturunu zənginləşdirən sintaktik konstruksiyalar kimi də çıxış edir. Məsələn, mürəkkəb cümlələr və ardıcıl cümlə quruluşları, sual və nida cümlələri nitqin təsir gücünü artırır. Eləcə də, söz sırasının dəyişdirilməsi (inversiya), xüsusi vurğu və sintaktik paralelizm kimi vasitələr bu sahədə geniş istifadə olunur.

Fonetik əsaslar: Fonetik səviyyədə üslubi vasitələr dillərin musiqiliyini artırmaq üçün işlədilən təkrir, alliterasiya, assonans kimi metodlardan ibarətdir. Bu vasitələr səs uyurluğu yaratmaqla yanaşı, dilə ahəng və ritm qazandırır, xüsusən də şeir və nəsr mətnlərində təsiredici gücü artırır [6, s. 6].

Fonetik üslubi vasitələr Fonetik üslubi vasitələr bədii dilin ahəngini, səs oyunlarını və ritmini formalaşdırır. Onlar əsasən şeir və nəsr mətnlərində səslərin xüsusi ardıcılığı ilə istifadə olunur. Bu vasitələrin ən məşhur nümunələri aşağıdakılardır: 1) **Alliterasiya** – bədii dildə eyni səslərin təkrarlanması yolu ilə ahəng yaradılır. Məsələn, "dalğalarla döyüşən dağlar" cümləsində "d" səsinin təkrarı oxucunun diqqətini cəmləyir və nitqi estetik edir. "Mit Mut macht man mächtige Mauern mürbe" (Cəsərlə böyük divarları zəiflətmək olar)- bu cümlədə, "m" səsinin təkrarı alliterasiyanı meydana gətirir. "Große Gedanken gehen gemeinsam" (Böyük fikirlər birlikdə irəliləyir)-bu cümlədə, "g" səsinin təkrarı alliterasiya yaradır. 2) **Assonans** – sait səslərin təkrarlanmasıdır. Bu üslubi vasitə daha çox emosional təsir yaratmaq üçün istifadə olunur. Misal olaraq: "Gecə qaranlığı çölə çökdü" burada "ə" saitinin təkrarı səsle müəyyən ritm yaradır. "In der Stille findet die Seele Frieden" (Ruh sükutda rahatlıq tapır)- Burada "i" səslərinin təkrarı assonans yaradır. "Die Wellen singen leise Lieder" (Dalğalar səssiz mahnılar oxuyur)- Bu cümlədə "e" səsinin təkrarı assonans yaradır. 3) **Onomatopeya** – təbiət səslərinin təqlid edilməsi yolu ilə səslər bədii dile gətirilir. Məsələn, "şırıltı" (rauschen), "uğultu" (brummen) kimi sözlər səslərin imitasiya edilməsi ilə səhnəni təsvir edir [2, s. 148].

Leksik üslubi vasitələr Leksik üslubi vasitələr mətnin obrazlılığına və dərin məzmununa yönəlmişdir. Onlar oxucuda canlı təsəvvürlər yaradan söz və ifadələrdən ibarətdir. Leksik üslubi vasitələrin əsas növləri: 1) **Metafora** – bir predmetin və ya anlayışın başqa bir predmet və ya anlayışla müqayisə edilməsidir. Metafora həm məcazi, həm də assosiativ mənalar yaradır. Məsələn, "həyat bir səfərdir" (Das Leben ist eine Reise) ifadəsində həyat və səfər arasında yaradılan əlaqə dərin mənaya malikdir. "Ein Licht am Ende des Tunnels" (Hər qaranlıq gecənin bir sonu var"). 2) **Metonimiya** – predmetlər arasında assosiativ əlaqələrə əsaslanaraq bir predmetin adının başqa bir predmetlə əvəz edilməsi üsuludur. Məsələn, "qələm" (Stift) sözü "yazı" (Schreiben) ilə əlaqələndirilir və bu, simvolik mənə yaradır. 3) **Epitet** – obyektin və ya hadisənin xüsusiyyətini vurğulamaq üçün istifadə edilən təsviri sifətlərdir. Məsələn, "şirin dil" (süße Sprache)

¹⁰⁰ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. mmmdovas016@gmail.com

ifadəsində "şirin" (süß) epiteti dili bədii şəkildə təsvir edir [9]. 4) **İroniya** – bir sözün və ya ifadənin əks mənasında istifadə edilməsidir. İroniya vasitəsilə müəllif oxucunu düşündürərək gizli mənalara yaradır.

Qrammatik üslubi vasitələr Qrammatik üslubi vasitələr nitqin sintaktik strukturlarının dəyişdirilməsi ilə əlaqədardır. Bədii mətnlərdə sintaktik vasitələrin istifadəsi mətnə ritm, vurğu və məna nüanslarını artırmağa kömək edir:

Inversiya–adi sintaktik qaydalara qarşı olaraq, sözlərin yerinin dəyişdirilməsidir. Bu vasitə nitqin vurğusunu dəyişdirərək diqqəti müəyyən bir fraza və ya fikrə yönəltmək üçün istifadə olunur. Məsələn: "Bu dünya sirli bir məkandır" əvəzinə "Sirli bir məkandır bu dünya" (Ein geheimnisvoller Ort ist diese Welt) ifadəsində dünya haqqında təsəvvür dəyişir.

Paralelizm – eyni və ya oxşar sintaktik quruluşların təkrarıdır. Bu vasitə mətnin ritmik quruluşunu yaradır və fikrin vurğulanmasını təmin edir. Məsələn, "O qaçdı, o qışqırdı, o itdi" (Er rannte, er schrie, er verschwand).

Ellips – cümlədən müəyyən söz və ya ifadələrin buraxılmasıdır. Ellips oxucuya və ya dinləyiciyə öz təxəyyülündə buraxılmış hissəni tamamlamasına imkan verir. Məsələn: "Bir söz dedi, cavab eşitmədi" (Ein Wort sprach er, hörte keine Antwort)– burada nə dediyi mətnin vurğusundan asılı olaraq oxucunun təxəyyülündə yaranır [3, s. 112].

Üslubi Vasitələrin Funksiyaları Bədii dildə üslubi vasitələr mətnin müxtəlif funksiyalarını yerinə yetirir: 1) **Obrazlılıq yaratmaq** – üslubi vasitələr mətnin obrazlı və təsirli şəkildə təqdim edilməsini təmin edir. Bu, mətnin daha canlı və təsirli olmasına səbəb olur. 2) **Emosional təsir yaratmaq** – Üslubi vasitələrin əsas funksiyalarından biri olan emosional funksiya, dinləyiciyə və ya oxucuya duyğusal təsir etmək məqsədi daşıyır. Metaforalar, epitetlər, təkrirlər kimi vasitələr oxucuya və ya dinləyiciyə daha dərin emosional təəssürat bəxş edir. Məsələn, şeirlərdə, bədii ədəbiyyatda və publisistik yazılarda bu funksiya daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn: "Ana Vətən" (Heimat) ifadəsi vətənə bağlılıq hissini, ona olan sevgini və yüksək ehtiramı ifadə edir. Bu kimi ifadələr dilin təsir gücünü artırmaqla yanaşı, oxucuya emosional dəyər qazandırır. 3) **Üslubi müxtəliflik yaratmaq** – Üslubi müxtəliflik yaratmaq nitqdə və yazıda ifadə edilən fikirlərin təsir gücünü və cəlbediciliyini artırmaq üçün müxtəlif üslubi vasitələrdən və nitq tərzlərindən istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu müxtəliflik vasitəsilə yazılı və ya şifahi ifadələr fərqli emosional və estetik dəyərlər qazanır. Azərbaycan dilində üslubi müxtəlifliyin yaradılması müxtəlif üslub növləri ilə – bədii, elmi, publisistik və danışq üslubları ilə bağlıdır. Bu üsulların hər biri dinləyici və ya oxucuya fərqli təsir bağışlamağa xidmət edir [5, s. 73]. Müxtəlif üslublarda üslubi müxtəlifliyin istifadəsi fərqli məqsədlər üçün seçilir. Bədii üslub- bədii əsərlərdə məcazlar, epitetlər, təkrirlər, oxşatmalar daha geniş şəkildə istifadə olunur. Bu vasitələr yazıcının öz fikirlərini daha təsirli və emosional şəkildə ifadə etməsinə imkan verir. "Ay işığı altında kölgəsi sükut içində yerə düşmüşdü" (Sein Schatten war im Mondlicht schweigend zu Boden gefallen) – bu cümlə bədii təsvir vasitəsilə daha təsirli görünür.

Elmi üslub – elmi mətnlərdə daha çox informativliyi artırmaq üçün izahlı ifadələrə yer verilir. Burada üslubi müxtəliflik məhduddur, lakin sinonimlər və müəyyən bənzətmələrdən istifadə olunur. "Fotosintez prosesində işıq enerjisi kimyevi enerjiyə çevrilir" (Bei der Photosynthese wird Lichtenergie in chemische Energie umgewandelt) cümləsi aydınlıq məqsədini güdür.

Publisistik üslub- Burada oxucuda maraq oyatmaq, hadisələri təsirli təqdim etmək üçün sual cümlələri, nidalardan və təsviri ifadələrdən geniş istifadə olunur. "Bizim gələcəyimiz necə olacaq?" (Was wird unsere Zukunft sein?) sualı publisistik üslubda oxucuya istiqamət vermək üçün istifadə edilə bilər.

Beləliklə, üslubi müxtəliflik yaratmaq nitqin cəlbediciliyini artırmaq, eyni zamanda dinləyici və ya oxucuya daha dərin emosional təəssürat bəxş etmək üçün mühüm vasitədir. Müxtəlif üslublar üçün nəzərdə tutulan üslubi vasitələrdən uyğun və düzgün şəkildə istifadə edilməsi, nitqin daha təsirli və yadda qalan olmasını təmin edir [7, s. 12]. Ədəbi dilin funksional üslublarına uyğun olaraq müxtəlif dillərin özlərinə məxsus söz ehtiyatları mövcuddur. İfade gücü yüksək olan canlı danışq üslubunda adətən həyəcan ifadə edən, dəyərləndirici mənalara malik sözlər üstünlük təşkil edir. Rəsmi-ışğuzar üslubda isə ifadə gücündən təmizlənmiş, standart və klişeləşmiş xarakterli xüsusi sözlər istifadə olunur. Elmi üslubda məntiqi əhatə edən elmi-texniki terminlər, dəqiq və bir mənalı sözlər, jurnalistika üslubunda isə cəmiyyətin siyasi-sosial fəaliyyəti ilə bağlı olan, təbliğat funksiyası daşıyan ünsiyyət vasitələri tətbiq olunur. Bu üslubda bir tərəfdən siyasi-sosial terminlər, digər tərəfdən isə ifadə gücü yüksək sözlər işlədilir. Hər üslub öz funksiyasına uyğun olaraq dilin xəzinəsindən istifadə etməklə öz xüsusiyyətlərini göstərir.

Azərbaycan dilində üslubi vasitələr bədii, obrazlılıq, təsirlilik kimi xüsusiyyətlərə görə təsnif edilir. Hazırda televiziya, reklam, jurnalistika kimi müxtəlif sahələrdə üslubi vasitələrin təsir gücü yüksək dəyərləndirilir.

Reklam dilləri: Çox vaxt cəlbedici və yadda qalan ifadələrlə, metaforik təriflərlə zəngin olur. Bunun məqsədi auditoriyanı diqqətdə saxlamaqdır.

Jurnalistik mətnlər: Jurnalist yazılarında daha sadə, lakin təsirli ifadələrdən istifadə edilir. Burada, xüsusilə başlıqların cazibədarlığı və mətnin cəlbedici olması vacibdir [2, s. 33].

Üslubi Vasitələrin Funksional Analizi. Üslubi vasitələrin müxtəlif funksiyaları onları fərqli kontekstlərdə istifadəyə yararlı edir. Azərbaycan dilində üslubi vasitələr həm də milli-mədəni kimliyi ifadə etmək, oxucuya duyğusal təsir göstərmək və oxucunun diqqətini mətnə cəlb etmək məqsədilə istifadə olunur. Xüsusilə sosial media vasitəsi ilə yayılan qısa mətnlərdə və şeirlərdə bədii üslubun zənginləşməsi və emosional təsirin artırılması nəzərə çarpır [8].

Nəticə. Azərbaycan və Alman dillərində üslubi vasitələr bədii ədəbiyyatda həmişə istifadə olunub və olunur. Bu tədqiqat modelləri müasir Azərbaycan və Alman dillərində öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Müəllif bu vasitələrdən əsərlərdə istifadə edərək, oxucuya yazılmış mətni dolğun formada aşılıyır. Nəticə etibarilə, üslubi vasitələr dilçilikdə fikrin ifadəsini dolğun çatdırmağa kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev S. Dil və bədii qavrayış. Bakı, Yazıçı, 1984, 167 s.
2. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, Maarif, 1996, 542 s.
3. Bəylərova A. Bədii dildi üslubi fiqurlar. Bakı, Nurtan, 2008, 210 s.
4. Əliyev K. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı, 1985, 83 s.
5. Həsənova S. Q. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Dərslük/S.Q. Həsənova.– Bakı: ADPU, 2005, 192 s.

6. Quliyeva A. Üslublar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr. Bakı, Elm, 2002, s. 6-7

Rus dilində

7. Мехтиев Ф. Проблемы мастерства в художественной публицистике. АДД, Баку, 1973, s. 18

İnternet resursları

8. https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti_v%C9%99_%C3%BCslubiyat

9. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/24182/%C3%BCslub-v%C9%99-%C3%BCslubiyat.html>

10. <https://melumatlar.az/blog/9656/ustubiyat>

Açar sözlər: Üslubi vasitələr, dilin zənginliyi, Azərbaycan dili, dilçilik, ədəbiyyat

Ключевые слова: Стилистический инструментарий, языковое богатство, азербайджанский язык, языкознание, литература.

Keywords: Stylistic tools, language richness, Azerbaijani language, linguistics, literature.

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan dilində üslubi vasitələrin funksional və nəzəri əsasları araşdırılır. Əsasən üslubi vasitələrin nitqdə və yazıda yaratdığı ifadə zənginliyi, estetik təsir gücü və mənaya qatdığı çalarlar təhlil edilir.

Məqalədə həmçinin üslubi vasitələrin leksik, semantik, sintaktik və fonetik əsasları incələnməmişdir. Azərbaycan dilində üslubi vasitələrin araşdırılması və tətbiqi dilimizin üslub potensialını inkişaf etdirir və onun zəngin ifadə imkanlarını üzə çıxarır. Bu araşdırmalar dilin estetik dəyərini artırmaqla yanaşı, müxtəlif üslublarda ifadə gücünü və təsir qabiliyyətini də gücləndirir, dilin dinamik inkişafına təkan verir.

Стилистические средства и их исследование в азербайджанском языке

Резюме

В данной статье рассматриваются функциональные и теоретические основы стилистических приемов в современном азербайджанском языке. В основном анализируется богатство выразительности, создаваемое стилистическими средствами в устной и письменной речи, эстетическое влияние и оттенки, придающие смыслу.

В статье также разрабатываются лексические, семантические, синтаксические и фонетические основы стилистических приемов. Изучение и применение стилистических средств в современном азербайджанском языке развивает стилистический потенциал нашего языка и раскрывает его богатые выразительные возможности. Эти исследования не только повышают эстетическую ценность языка, но и усиливают силу выражения и влияния в разных стилях, стимулируют динамичное развитие языка.

Stylistic tools and their research in the Azerbaijani language

Summary

This article examines the functional and theoretical basis of stylistic devices in the modern Azerbaijani language. Mainly, the richness of expression created by stylistic means in speech and writing, aesthetic influence and shades added to the meaning are analyzed.

The article also elaborates the lexical, semantic, syntactic and phonetic bases of stylistic devices. The study and application of stylistic tools in the modern Azerbaijani language develops the stylistic potential of our language and reveals its rich expressive possibilities. These studies not only increase the aesthetic value of the language, but also strengthen the power of expression and influence in different styles, and stimulate the dynamic development of the language.

Elmi rəhbər: Əliyeva Mətanət Xıdır qızı

FRANSIZ TƏDQIQATÇISI JEAN E. MEDINA ƏHMƏD AĞAOĞLU HAQQINDA: “İKİ DÜNYA KƏSİŞMƏSİNDƏ YANAN İŞIQ”

Giriş. Bu məqalədə, biz Əhməd bəy Ağayevə həsr olunmuş və 9 may 2019-cu ildə Fransada “Litterosa” ədəbi saytında dərc olunmuş “Ahmed Bey Agayev: une lumière à la croisée de deux mondes” adlı məqaləsini təqdim etməyi nəzərdə tutmuşuq. Bu məqalənin müəllifi Jean Emanuel Medina Strasburq barosunun vəkili, Beynəlxalq Hüquq Doktoru, Beynəlxalq və Avropa İttifaqı hüququ və korporativ hüquq üzrə məsləhətçi, Strasburq şəhərində yerləşən Kapaz nəşriyyat evinin həm-təsisçisi, müxtəlif Beynəlxalq Hüquq assosiasiyaların üzvü, çoxsaylı Geopolitika və Beynəlxalq Hüquq problemlərinə həsr olunmuş məqalələrin müəllifi və bu yaxınlarda yeni çapdan çıxmış “Mədəniyyətlərin toqquşmasından sonra Pan-Antropik yaxınlaşmaya doğru” adlı monoqrafiyanın müəllifidir. Jean E. Medinanın məqaləsi iki hissədən ibarətdir: 1. “Şərq maarifçiliyi” filosofu: İslahat və müasirlik naminə. 2. İki dünyanın kəsişməsində filosof: Şərq və Qərb, nə cür yaxınlaşma? Nə cür konvergensiya?

Jean E. Medinanın bu məqaləsi, Əhməd Ağaoğluya çox maraqlı bir baxışdır. Məqalənin sonunda, o, Şərqlin dəyişməsi ilə bağlı bir neçə öz fikrini də təqdim edir. O, Əhməd bəy Ağaoğlunun “Uç sivilizasiya” haqqında kitab yazmasına baxmayaraq, bu sivilizasiyaların yaxınlaşmasından yazmadığını qeyd edir. Məqalədə Əhməd bəy Ağaoğlunun mədəni yeniləşmənin başlanğıcını qoyan ziyalı hərəkatının nümayəndəsi olduğu vurğulanır.

XVI əsrdə İntibah dövründən başlayaraq elmi və dini düşüncədə tənqiddən meydana çıxması, daha sonra XVIII-XIX əsrlərdə maarifçilik düşüncəsinin yayılması ilə Qərb digər sivilizasiyalara nisbətən daha sürətlə inkişaf etdi. Qərb Afrika, Asiya və Şərqdə müstəmləkə imperiyaları qurmaqla öz inkişafının zirvəsinə çatdı. Bu vəziyyət müstəmləkə cəmiyyətlərinin ziyalılarını öz sivilizasiyalarının Qərb qarşısında yeri və inkişaf səviyyəsi haqqında düşünməyə sövq edirdi. Həqiqətən də, bu dövrdə Qərb dünyası bəşəriyyətin yarandığı gündən bəri davam edən təkamülün öncülü olmuşdur. Bu prosesdə həm Qərb, həm də Şərq mütəfəkkirləri Qərbin niyə bu dövrdə sivilizasiyalar siyahısında birinci yerdə olduğunu sual altına aldılar. Qərb ziyalıları Avropanın “dahisini” tərənnüm etmək və haqq qazandırmaq üçün bu suallara müraciət etdikləri halda, Şərq mütəfəkkirləri bu uğuru təhlil edərək öz cəmiyyətlərinə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar.

Müsləman dünyasının islahatı. Siyasətçi, jurnalist, yazıçı və universitet professoru Əhməd bəy, ən nümunəvi Azərbaycan ziyalılarından biridir. Jean E. Medina Əhməd Ağaoğlunun, təhsil islahatları, qadınların İslam cəmiyyətində yeri, ruhanilərin və dini liderlərin cəmiyyətdəki rolu, müsləman dünyasındakı konstitusiyaya quruluşu, sünni-şiə münasibətləri və ya erməni-türk münasibətləri kimi bir çox mövzuda fikirlər irəli sürdüyünü qeyd edir. Əhməd bəy, XIX əsrdə Azərbaycanda mədəni dirçəlişin başlanğıcını qoyan islahatçı ziyalı hərəkatının nümayəndəsi olmuşdur. Bu nümayəndələrə Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Cəfər Cabbarlı, Firidun bəy Köçərli və başqalarının adlarını çəkmək olar. Jean E. Medina göstərir ki, XIX əsrin ortalarında bu qabaqcıl simaların təmsil etdiyi mədəni yeniləşmə, Azərbaycan cəmiyyətinə hər sahədə öz təsirini göstərmiş, cəmiyyətin transformasiyasına uyğun ideoloji zəmin yaratmışdır.

Bu dövrdə ərəb dünyasında “Nəhdə” (ərəb intibahı) adlı mədəni oyanış baş vermiş, Qərbin təsiri altında din, siyasət və sosial-iqtisadi məsələlərə yenidən baxılmışdır. Əhməd bəy Şərq dünyasının dirçəlişi üçün zəruri dəyişikliklərin tərəfdarı olmaqla yanaşı, həm də Qafqaz və Türk kimliyindən irəli gələn konkret siyasi əsərlərlə bu ideoloji oyanışa öz töhfəsini verir. Azərbaycan mütəfəkkiri ənənəvi ərəb-fars təhsili və müasir rus-avropa təhsilinə nəzər yetirərək, öz mütərəqqi yanaşmasını yaradır. Bu yanaşma həm ənənəvi dəyərlərə əsaslanır, həm də müasirliyə və universallığa açıqdır. Onun fikrincə, bu gün Şərq, ənənəvi olaraq onu müəyyən edən despotizmə son qoymaq üçün dəyişməli və yeniləşməyə getməlidir.

Jean E. Medina Əhməd bəyin Şərq aləmində liberal yeniləşmə məqsədi daşıyan missiyasının onu Qərblə Şərq arasında körpü quran “Şərq ziyalı” kimi müəyyənləşdirdiyini göstərir. Onun əsərləri Qərb və Şərq dünyası arasında dialoqa imkan yaradan düşüncə məkanı formalaşdırır.

I. “Şərq maarifçiliyi” filosofu: İslahat və müasirlik naminə. Jean Emanuel Medina, məqalənin birinci hissəsində, (3) Əhməd bəy Ağaoğlunun fikirləri, fəaliyyəti və əsərləri ilə bağlı məlumat verir. O, həmçinin bu hissədə, Əhməd Ağaoğlunun Şərq cəmiyyətlərinin inkişafının qarşısını alan icma əsaslı sosial quruluşları tənqid etdiyini, modernləşmə və fərdin azadlığı ideyalarını irəli sürdüyünü göstərir. Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti olan Əhməd Ağaoğlu (1869-1939) Şuşada doğulmuş, ilk və orta təhsilini Şuşanın rus gimnaziyasında almışdır və həmin illərdə farsca və ərəbcə öyrənmişdir. Əhməd bəy Şərq cəmiyyətini inkişaf etməmiş gördüyü üçün bu barədə dərin təhlillər apardığı ilk mətnlərini Parisdə yazmağa başladı. 1888-1894-cü illərdə Sorbonnada hüquq və dil təhsili alaraq fransız fəlsəfi fikrini mənimsəyən Əhməd bəy, Şərqdə modernləşmənin Qərbdə olduğu kimi fərdin, cəmiyyətin ilk komponenti kimi qəbul edilməsi ilə baş verəcəyinə inanır. O, orta əsrlərdən miras qalmış icma əsaslı sosial quruluşun modernləşməyə mane olduğunu, şəxsiyyətin önə çıxmasının inkişafın və tərəqqinin açarı olduğunu müdafiə edirdi. Bu yanaşma fərdi hüquq və vəzifələri olan, bir subyekti kimi görən Qərbin müasirlik anlayışına əsaslanır.

Jean E. Medina, Əhməd bəyin, qadının cəmiyyətdəki rolu ilə bağlı görüşlərinə də diqqət çəkir. Əhməd bəy, Qərbdə qadınların sənətə, iqtisadiyyata və siyasətə getdikcə daha çox cəlb olunmasının Qərbin tərəqqisinə töhfə verdiyini və qadınların təhsilinin bu uğurun əsas səbəblərindən biri olduğunu vurğulayırdı. Əhməd bəy, İran və Osmanlı İmperiyasında

¹⁰¹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

baş verən hadisələrə əsaslanaraq, 1901-ci ildə İslam cəmiyyətində qadınların vəziyyəti haqqında "İslama görə və İslamiyyətdə qadın" əsərini yazmışdır. O, müsəlman qadınların təhsilinin İslam dünyasının tərəqqisi üçün kritik əhəmiyyət daşıdığını müdafiə edirdi. Jean E. Medina məqaləsində, Əhməd bəyin görüşlərini qeyd edir: "Müsəlman qadınların təhsili müsəlman dünyasını yüksəltməlidir, çünki qadınlar uşaqların təhsilinin təməli daşdır və bu uşaqlar yetkin olanda cəmiyyətin ehtiyac duyduğu şəxsiyyətə çevriləcəklər".

Hətta, Əhməd bəy Ağaoğlu irsinin tadqiqatçısı Mübariz Süleymanlı Əhməd Ağaoğlunun "İslama görə və İslamiyyətdə qadın" əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar adlı kitabında əsərin nəşr tarixinə nəzər salır. O qeyd edir ki, əsər ikinci dəfə 1959-cu ildə İstanbulda "İslamlıqda qadın" ("İslamlıqta kadın"), 1985-ci ildə isə Ankarada "İslamiyyətdə qadın" ("İslamiyyətdə kadın") adı ilə nəşr olunmuşdur.

Əhməd bəy üçün II Nikolayın yaratdığı mühit Rusiya müsəlman vətəndaşlarına öz hüquqlarını tələb etmək və azad fərdlər kimi özlərini ifadə etmək imkanı yaradırdı. Əhməd Ağaoğlu 1927-ci ildə nəşr olunan "Üç mədəniyyət" əsərində, Şərqi cəmiyyətinin tənəzzülü və qərbləşmənin zəruriliyi haqqında fikirlərini daha da inkişaf etdirir.

Üç il sonra, 1930-cu ildə, o, "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərini nəşr etdirir. O, əsər ilə bağlı belə yazmışdır: "Əsərimə hansı biçim verməklə bağlı xeyli tərəddüd keçirdim; nəhayət, onu bir hekayə şəklində yazmağa qərar verdim. Əsarətdən qurtulmuş bir Türk fərdini azad və sərbəst bir ölkəyə apardım; bu ölkənin rəhbərləri Türk Cümhuriyyətini quran dahinin əməli və arzularının gerçəkləşməsi üçün çalışmaqdadırlar. Türk fərdi mənim Pir dediyim bu rəhbərlərlə görüşür, onların bir Respublikada azad və sərbəst vətəndaşların necə olmaları haqqında fikirlərini öyrənir; eyni zamanda sərbəst ölkədə gördüyü elm və mədəniyyət ocaqlarını təsvir etməklə məmləkətimizin Azadlıq və Ləyaqət sayəsində necə inkişaf edərək gələcəkdə nur və mədəniyyət mənbəyi olacağını da göstərir".

Xalqın savadlanmasını, maariflənməsini cəmiyyətin azadlığı və xoşbəxtliyi üçün vacib şərtlərdən hesab edən yazıçı, bu yolda ədəbiyyatın üzərinə böyük missiya düsdiyünü göstərir. Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, xoşbəxt cəmiyyətin sütunları azadlıq və hüriyyətlə qurulmalıdır. Ə. Ağaoğlu əsərində görmək istədiyi ideal cəmiyyəti təsvir edir. Əsərində azadlıq və fərdi müstəqillik dəyərlərini kəşf edən bir türkün hekayəsindən bəhs edir. Bu hekayə əslində bütün insanların mədəni və ya dini fərqlərinə baxmayaraq azadlıq və fərdi hüquqlara istəklərini əks etdirir. Əhməd Ağaoğlunun əsərlərində fərdlərin azadlıq istəyinin universal xarakter daşdığı göstərilir.

II. İki dünyanın kəsişməsində filosof: Şərqi və Qərbi, nə cür yaxınlaşma? Nə cür konvergensiya? Jean E. Medina ikinci hissədə (3), Əhməd bəy Ağaoğlunun Şərqi və Qərbi dünyaları arasındakı fərqlərə dair düşüncələrini və Şərqi inkişafı üçün Qərbin dünyəvi dəyərlərini mənimsəməsinin zəruriliyini göstərdiyini vurğulayır. Bu hissədə Jean E. Medina Əhməd Ağaoğlunun Qərbi sivilizasiyasının ruhunu model kimi qəbul edilməsi ilə bağlı fikirlərini qeyd edir. Əhməd bəyin fikrincə, Qərbin üstünlüyü onun vətəndaş cəmiyyəti quruluşuna, fərdi azadlığa və dünyəvilikə verdiyi önəmdən irəli gəlir. Şərqi isə hər səviyyədə dinin təsiri altına düşdüyü üçün inkişaf edə bilmirdi. Ona görə də Şərqi cəmiyyətləri Qərblə tərəqqi və rəqabət aparmaq üçün dini təsirlərdən uzaq, dünyəvi sosial-hüquqi quruluşu qəbul etməlidirlər.

Böyük insan Əhməd bəy Ağaoğlu yalnız Azərbaycanda deyil, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bütün türk dünyasında xüsusi rol oynamış şəxsiyyətlərdəndir. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında, yaradıcılığında və ictimai-siyasi fəaliyyətində Şərqlə yanaşı Qərbi dəyərləri də mühüm yer tuturdu. XIX əsrin sonlarında Fransa və Azərbaycanda, XX əsrin əvvəllərində isə Türkiyədə yazıb-yaradan Ağaoğlu, ali təhsil dalınca getdiyi Fransada yüksək təhsil almaqla yanaşı, Avropa mühitini dərinlən öyrənmiş və bu ölkənin ziyalı mühiti ilə də yaxından tanış olmuşdur, Əhməd bəyin Qərblə ilk təmasları 1888-1894-cü illər arasında Fransada təhsil aldığı dövrə təsadüf edir. 1889-cu ildə Parisdə keçirilən Ümumdünya Sərgisində iştirak etməsi və İran şahı Nəsirəddin şahı və Fransa prezidenti Sadi Karnotu yan-yanı görməsi onun Qərblə Şərqi liderlik yanaşmaları arasında kəskin fərq görməsinə səbəb olur. Şahın dəbdəbəli geyimi, təkəbbürlü duruşu və avtoritar münasibəti Şərqi despotizmini simvolizə etdiyi halda; təvazökar, sadə geyimli Karnot isə azad xalqın liderini təmsil edir. Bu müşahidələr Əhməd bəyi Qərbin dəyərlərini daha da yüksək qiymətləndirməyə vadar edir.

Jean E. Medina göstərir ki, Fransada tanış olduğu Ernest Renan, Hippolyte Taine və J. Darmestet kimi mütəfəkkirlərdən təsirlənən Əhməd bəy Qərbin dünyəviləşmiş dəyərlərinin üstünlüyünə olan inancını gücləndirir. Əhməd bəy hesab edir ki, Qərbin qüsurları olsa da, ümumən fəzilətli ictimai quruluşa malikdir. Şərqi üstünlüyə doğru təkamül etməsi üçün bu dəyərlərin ötürülməsi lazımdır. O, yazılarında bildirir ki, Şərqi tərəqqisi üçün din, ictimai münasibətlər və hüquq anlayışını Qərbi yanaşması ilə yenidən qurmalıdır. Jean E. Medina (3) Əhməd bəyin araşdırmalarından sitat gətirir: "Şərqi sistemi hər səviyyədə dinə qərq olub və bu onu tənəzzülə sürükləyir. Şərqi yaşaması və inkişafını istəyiriksə, din, əxlaq, ictimai münasibətlər və hüquq anlayışımızı dünyəviləşdirməliyik. Bu, o zaman mümkün olacaq ki, biz açıq və qeyd-şərtsiz Qərbi sivilizasiyasının ruhunu və münasibətini qəbul edək; bunu bir model kimi qəbul etməliyik". Bu onu göstərir ki, Əhməd bəy Şərqi müasirləşdirmək üçün Qərbin dünyəvi dəyərlərinin mənimsənilməsinin zəruriliyini vurğulayır.

İran Şərqi despotizmin tənqidi nümunəsi, paradigması rolunu oynayır. Əhməd Ağaoğlu 1927-ci ildə nəşr olunan "Üç mədəniyyət" əsərində Şərqi cəmiyyətini dərinlən araşdırmışdır. Əsərdə Şərqi cəmiyyətinin tənəzzülünün səbəbləri hərtərəfli şəkildə nəzərləşdirilir və mövcud siyasi rejimlər çəkinmədən tənqid edilir. Əsərdə din, fərd, ailə, cəmiyyət, hökumət və dövlətin bütün mövzuları geniş şəkildə əhatə olunur və araşdırılır. Müəllif Şərqi dəyərlərinin tənqid edir və XIV Lüdovik və ya I Nikolay kimi avtokratları Osmanlı və ya fars müasirlərindən üstün tutur; çünki birincilər qalib gəlsələr də, müəyyən qaydalara və əsas prinsiplərə riayət edirlər.

Əhməd bəy Şərqi Qərbi dünyasını hər cəhətdən nümunə götürülməli olduğunu, Şərqi Qərbdən ilham alaraq özünü inkişaf etdirməsinin zəruriliyini müdafiə edir. Ağaoğlu Qərbin bu üstünlüyə fərdiyyətçiliyi, azad sahibkarlığı, rəqabətçi

demokratiyanı və üstün əxlaq sistemini mənimsəməklə nail olduğunu vurğulayıb. Əhməd Ağaoğlu Qərbin digər sivilizasiyalardan bu üstünlüyünü insanın bir fərd kimi tanınması, fərdin siyasi, iqtisadi və sosial hüquqlarını qoruyub inkişaf etdirməsi, şüurun bərqərar olması ilə izah edir. O, Qərb cəmiyyətində həmrəylik, əmək bölgüsü və onun rəqabət qabiliyyətinin, demokratik siyasi sistemin qurulmasından qaynaqlandığını bildirir. Onun fikrincə, Qərb sivilizasiyası fərdin inkişafı və azadlıqların qorunması ilə bağlı böyük həssaslıq nümayiş etdirdiyi halda, Şərq sivilizasiyası, əksinə, əsrlər boyu şəxsiyyət üzərində hökmranlıq etdiyinə görə Qərbin qarşısında yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Şərq xalqının bu cəhaləti və ümitsizliyi onların dəyişməz taleyi kimi görməsinə qarşı çıxan Əhməd Ağaoğlu bildirir ki, bu insanlar mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün keçmişdən o vaxta qədər gəlib çatmış milli-mənəvi dəyərlərini qorunmalıdırlar. Onun fikrincə, bu məqsədə çatmağın ən asan və qısa yolu uşaq və gənclərə həm milli, həm də dini hisslər bəxş edən təhsilə yanaşmadan ibarətdir. Təbii ki, belə bir təhsil anlayışının həyata keçirilməsində və qorunub saxlanmasında bu təhsili verəcək şüurlu müəllimlərə və bu müəllimlərin bildiklərini şagirdlərə ötürəcəkləri müasir məktəblərə ehtiyac var. Ancaq dövrün indiki şərtlərini nəzərə alsaq, burada Ağaoğlunun qeyd etdiyi kimi qurumlaşmadan danışmaq mümkün deyil. Çünki Qərb Şərqdən aldığı siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi dəyərləri hərtərəfli araşdıraraq, əldə etdiyi nəticələri öz strukturuna uyğunlaşdırır və bu nəticələri həyata keçirmək üçün müvafiq qurumlar yaradır. Şərq isə bu vəziyyətin doğurduğu mənfilikləri, daha doğrusu təşkilatsızlığı tam bilmədiyi üçün lazımı irəliləyişə nail ola bilməyib. Başqa sözlə, Azərbaycan mütəfəkkiri hər yerdə Qərb standartlarının mənimsənilməsinin tərəfdarıdır.

Jean E. Medina göstərir ki, Əhməd bəy sivilizasiyalararası əlaqələrdən, Qərbi bilməsindən, ona heyran olmasından, fərdi azadlığı müdafiə etməklə Şərqi dəyişmək istəyindən birbaşa danışmasa da, dünyalar arasında körpülər qurmağın yolunu tapdı, həmçinin, insanların istəklərinin ortaq və universal olduğu şüurunu yaratdı.

Jean Emanuel Medina məqaləsində (3), Əhməd bəyin fikirlərini vurğulayaraq, bəşər tarixində ümumi sivilizasiya prosesinin olduğunu, bu prosesin fərdlərin azadlığa qovuşmasına və liberal ictimai-siyasi modellər yaratmasına səbəb olduğunu göstərir. İndiki vaxtda informasiya texnologiyaları fərdin, ailənin, millətin və daha geniş sivilizasiyaların bu prosesdə müxtəlif dərəcələrdə iştirakını hər zamankindən daha çox mümkün edir. Bəşəriyyət “pan-antropik” kimi təsvir edilə bilən bir dünyaya doğru irəliləyir. Yəni, insanın həm öz varlığının kövrəkliyini, həm də qeyri-adi cəhətlərini, potensialını və zəif cəhətlərini dərk etdiyi çoxşaxəli, qlobal sivilizasiyanı təşkil edir.

Nəticə. İntibah dövründən başlayaraq Qərbdə baş verən elmi və dini tənqid proseslərinin Qərbin digər sivilizasiyalara nisbətən daha sürətli inkişafına səbəb oldu. XVI əsrdən etibarən başlanan bu proses, XVIII-XIX əsrlərdə Maarifçilik dövrü ilə güclənmiş və Qərbin həm elmi, həm də sosial sahələrdə böyük irəliləyişlər əldə etməsinə yol açmışdır. Qərbin bu yüksəlişi Şərq və digər cəmiyyətlərin ziyalıları düşündürməyə başlamış, öz cəmiyyətlərinin inkişaf səviyyəsini və Qərb qarşısındakı mövqeyini təhlil etməyə vadar etmişdir. Şərq mütəfəkkirləri bu inkişafın əsas komponentlərini izləyərək, öz cəmiyyətlərinə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar.

Əhməd Ağaoğlu da, Şərq dünyasını müəyyən edən despotizm sisteminə son qoymaq üçün mədəni yeniləşmənin və modernləşmənin zəruriliyini vurğulayır. Əhməd bəy müsəlman cəmiyyətində qadınların təhsili və hüquqları, ruhanilərin və dini liderlərin cəmiyyətdəki rolundan bəhs edir. Əhməd bəy maariflənmiş, azad bir cəmiyyətin təməlinə azadlığın və fərdi hüquqların əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd edir.

Əhməd Ağaoğlu, həmçinin, Şərq cəmiyyətlərinin inkişaf edə bilməsi üçün dini təsirlərdən uzaq, dünyəvi hüquq sisteminin qəbuluna önəm verilməli olduğunu vurğulayır və o, Şərq xalqının da Qərb xalqı kimi azadlıq və müstəqillik arzusunda olduğunu göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Ə. Çapar jurnalı - Bakı, xüsusi buraxılış, 2019, s. 11
2. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. İstanbul, 1930, s. 10
3. Jean- Emmanuel Medina. Ahmed bey Agayev: une lumière à la croisée de deux mondes // Littérosa, 2019.
4. Karahan M. Ağaoğlunun yaradıcılığında dünyəvi dövlət və cəmiyyət axtarışları haqqında. Şərq, 2019, s. 13
5. Salih Zeki Haklı. Ahmet Ağaoğlu'nun Batılılaşma düşüncəsində Türkiyə'nin toplumsal yapısı və kültürel dəyişim. 2018, s. 121
6. Süleymanlı M. (2008). Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və İslamiyyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar. Bakı, s. 5

Açar sözlər: Əhməd Ağaoğlu, XIX əsr, mədəni yeniləşmə, maarifçilik düşüncəsi, Azərbaycan ziyalısı, Jean Emmanuel Medina

Keywords: Ahmed Agaoglu, 19th century, cultural renewal, enlightenment thought, Azerbaijani intellectual, Jean Emmanuel Medina

Ключевые слова: Ахмед Агаоглу, XIX век, культурное обновление, просветительская мысль, азербайджанский интеллект, Жан Эммануэль Медина

FRENCH RESEARCHER JEAN E. MEDINA ON AHMED AGAOGU: “A LIGHT SHINING AT THE CROSSROADS OF TWO WORLDS”

Summary

The process of scientific and religious critique, which began during the Renaissance, was the reason for the faster development of the West compared to other civilizations. This process, initiated in the 16th century, intensified during the Enlightenment in the 18th and 19th centuries, leading to significant progress in the West in both scientific and social spheres. The rise of the West prompted intellectuals of the East and other societies to reflect on the level of development of their own communities and their position in relation to the West. Eastern thinkers, observing the key components of this development, sought to adapt them to their own societies.

Ahmed Agaoglu also emphasizes the necessity of cultural renewal and modernization to put an end to the despotic system defining the Eastern world. Ahmed Bey discusses the rights and education of women in Muslim society, as well as the role of the clergy and religious leaders in society.

Additionally, Ahmed Agaoglu argues that in order for Eastern societies to progress, it is necessary to adopt a secular legal system and free from religious influences as is done in the West. He also demonstrates that the peoples of the East, like those of the West, aspire to freedom and independence.

**ФРАНЦУЗСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЖАН Э. МЕДИНА ОБ АХМЕДЕ АГАОГЛУ:
«СВЕТ, ГОРЯЩИЙ НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ДВУХ МИРОВ»**

Резюме

Процесс научной и религиозной критики, начавшийся с эпохи Возрождения, стал причиной более быстрого развития Запада по сравнению с другими цивилизациями. Этот процесс, начавшийся с XVI века, усилился в эпоху Просвещения в XVIII-XIX веках, что привело к значительному прогрессу Запада как в научной, так и в социальной сферах. Подъем Запада заставил интеллектуалов Востока и других обществ задуматься об уровне развития своих собственных сообществ и положении по отношению к Западу. Мыслители Востока, наблюдая за основными компонентами этого развития, пытались адаптировать их к своим сообществам.

Ахмед Агаоглу также подчеркивает необходимость культурного обновления и модернизации, чтобы положить конец деспотической системе, определяющей Восточный мир. Ахмед-бей рассуждает о правах и образовании женщин в мусульманском обществе, а также о роли духовенства и религиозных лидеров в обществе. Ахмед-бей отмечает важную роль свободы и индивидуальных прав в основе просвещенного, свободного общества.

Кроме того, Ахмед Агаоглу утверждает, что для развития восточных обществ необходимо принять светскую правовую систему, свободную от религиозных влияний как это делается на Западе. Он также показывает, что народы Востока, как и народы Запада, стремятся к свободе и независимости.

RƏYCI: dos. S.Abbasova

**ВЕРБАЛЬНАЯ И НЕВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ НА УРОКАХ
РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО**

Вопрос профессиональности речи учителя, являясь актуальным по сей день, рассматривается учёными на протяжении многих лет. Учитель в сознании ученика представляет собой некий образ. Этот образ может наделяться конкретным положительным или отрицательным набором качеств. На формирование образа педагога в сознании ученика влияет ряд факторов. Одним из них является фактор вербальной и невербальной коммуникации учителя.

Вербальная коммуникация подразумевает словесно-речевую деятельность, в то время как невербальная коммуникация опирается на жесты, мимику и модуляцию голоса. Речевой акт является сложным, многоуровневым процессом, включающим в себя соблюдение определённых установок: учёт аудитории; цель сообщаемого; учёт ситуации и условий; приёмы и средства, используемые в речи и т.д.

«Устная речь преподавателя РКИ – не только показатель его мастерства, эталон его культуры, но и образец устной речи для студентов, образец для самостоятельного построения ими фраз и речевых высказываний. По сути, речь преподавателя является главным источником правильной, нормативной устной русской речи для студентов, служит медиатором между культурой студентов и культурным массивом русского языка и культуры. Этот высокий уровень ответственности обязывает преподавателя следить за тем, чтобы его речь соответствовала всем требованиям качественной речи» [2, с.60].

Речь учителя русского языка, в первую очередь, должна быть понятной, доступной всем учащимся. Средства и установки, используемые учителем, направлены на создание мотивирующей и благотворной для обучения среды. Значительное место в речи учителя отводится интонации. Правильные акценты, паузы и интонационные комбинации способствуют передачи эмоционального состояния учителя, его настроения, уверенности и заинтересованности. Речь педагога русского языка должна выстраиваться таким образом, чтобы она была не только понятной для всей аудитории, но и мастерски стилистически оформленной. Например, речь учителя во вступлении к уроку: «Уважаемые ученики! Сегодняшнее наше занятие станет совершенным искусством слова! Мы погрузимся в удивительный мир русского языка, познакомимся с культурой и обычаями русского народа. Знание языка – это не только умение писать, читать и, наконец, общаться на этом языке, но и учёт культурных особенностей и традиций народа. Так начнём же наше захватывающее творческое путешествие в мир культуры русского слова вместе!». Далее – демонстрируется презентация на выбранную тему с использованием аудио и видео материалов.

Речь учителя русского языка опирается не только на использование интонационных и языковых приёмов. Важным в речи является цель сообщаемого. В приведённом выше примере, целью учителя является вызвать интерес учащихся к теме, т.е. к культурной жизни русского народа. Именно поэтому эти слова звучат в начале урока, чтобы при знакомстве с новым материалом, ученики могли целиком погрузиться в него и запомнить всё необходимое. В зависимости от цели учителя подбираются те или иные языковые средства.

«Каждый акт непосредственно связан с интенцией или, другими словами, намерением говорящего» [4]. Целями речи и намерения учителя русского языка могут быть следующие: стимулировать обучающихся к активной деятельности на занятиях; способствовать пониманию и запоминанию изучаемого материала; обеспечить позитивную и поддерживающую обстановку в классе; развить коммуникативные способности учеников и т.д. «Важной составляющей коммуникативной культуры преподавателя является соблюдение норм этикета, что одновременно может служить материалом для изучения русского речевого этикета» [2, с.58]. Например: учитель должен уместно использовать в речи «ты» и «вы», и уметь донести до учащихся специфику их применения (также – знакомства, извинения и т.д.). «В употреблении этикетных фраз огромна роль интонации (она должна быть доброжелательной) и невербальных средств общения (правдивого выражения лица, особенно глаз, а также жестов, мимики позы, телодвижений)» [3, с. 356].

В речи учителя русского языка следует не допускать монотонности. Интонация педагога содействует налаживанию контакта с обучающимися, превращает занятие в увлекательный и живой (динамичный) процесс. Она создаёт эмоциональную отзывчивость у учащихся и положительное отношение к уроку. «В интонационно-тембральном звучании проявляется духовное богатство личности человека» [1, с.206].

Речевая ситуация предполагает конкретную обстановку или контекст, в которой происходит обмен информацией между собеседниками, участниками коммуникации. Она характеризуется такими понятиями, как место, социальный статус участников, время, отношение друг к другу, намерения, а также интенцию разговора. Речевая ситуация может быть формальной (когда учитель объясняет новый грамматический материал ученикам, демонстрирует произношения или проведение разговорной практики на занятии) и неформальной (разговор между учениками во время перемены, обсуждение ими планов на выходные).

¹⁰² Магистрант II курса. Бакинский Славянский Университет. Баку, ул. С.Рустама, 33 Email: am.759@yahoo.com. Mobil/phone: (+994) 50 397 90 79
ORCHIDID: 0009-0003-6935-1976

Невербальная коммуникация представляет собой способ передачи чувств, эмоций настроения без использования речи. Данный вид коммуникации является неотъемлемым элементом повседневного (бытового) общения. Телодвижение и мимика, интонация голоса, и взгляды могут говорить очень многое о нашем внутреннем состоянии, выявлять скрытые чувства и желания. «Язык тела собеседника не только дает подсказки, как лучше взаимодействовать с человеком, давать и принимать обратную связь, но и добавляет его словам дополнительный сверхсловесный смысл. Всё это изучает наука паралингвистика, которая исследует громкость голоса человека во время разговора, тон голоса, темп его речи, паузы...» [5]. Невербальная коммуникация усиливает вербальное общение, помогая нам лучше понимать друг друга. При невербальной коммуникации «Сообщения бывают сознательными (махание рукой в знак приветствия) и неосознанными, спонтанными (закрывающая поза при недоверии собеседнику, покраснение лица при волнении)» [6].

Невербальное общение позволяет обучающимся лучше воспринимать материал и его содержание, а также формирует благоприятную для обучения среду. Следующие позиции раскрывают способы использования невербальной коммуникации на уроках РКИ:

1. Телодвижение и мимика. Педагог может использовать мимику и телодвижение при пояснении новых фраз или сочетаний слов. Например, симуляция действий (демонстрация жестом глагола «кушать» или «читать»; фразеологических сочетаний «держат язык за зубами», «куры не клюют», «кот заплакал» и т.д.) помогает ученикам связывать слова с теми или иными действиями и легко их запоминать.

2. Интонация речи и её ритм. «В интонационно-тембральном звучании проявляется духовное богатство личности человека» [1, с.206]. Варьирование акцентов и ритма речевой деятельности позволяет выдвинуть на передний план ключевые моменты и эффективнее передать эмоциональную окрашенность слов и предложений. Например, учитель задаёт вопрос учащемуся: «Твоя сестра приехала из-за границы?». В данном предложении следует выделить интонационно слово «приехала». На что обучающийся отвечает: «Да, приехала; нет, не приехала». Однако, если педагог хочет изменить значение данного предложения, то следует выделить интонационно любое другое слово в предложении. Например: «Твой папа приехал из-за границы?» Ученик отвечает: «Нет, не мой; да, мой». Возможен и такой вариант постановки вопроса: «Твой папа приехал из-за границы?» Здесь ответ ученика может иметь следующую форму: «Нет, мой дядя приехал из-за границы; да, мой папа приехал из-за границы». Вопрос можно поставить и таким образом: «Твой папа приехал из-за границы?». Ответ будет следующим: «Да, мой папа долгое время был за границей и наконец приехал».

3. Визуальный контакт. Установление визуального контакта с обучающимися способствует поддержанию их внимания и вовлеченности. Это является и показателем того, что педагог наблюдает за их прогрессом, и в любых ситуациях готов оказать поддержку. Взглядом учитель может выразить многое: недовольство или восторг, гнев, сосредоточенность, заинтересованность и т.д. Необходимо помнить, что учитель – это эталон для ученика и, поэтому не только его слова, но и взгляд, жесты, мимика должны быть примерными, и не выходить за пределы понятия «педагогично».

4. Пространственное перемещение. Изменение положения учителя в классе может влиять на процесс обучения. Например, педагог приближается к ученику. Это демонстрирует внимание к ученику, желание помочь, а удаление – необходимость работать самостоятельно.

5. Прикосновения (физический контакт). В некоторых исключительных ситуациях лёгкие прикосновения являются знаком поощрения, но важно не переходить за личные границы обучаемых и помнить о педагогических нормах. Наиболее распространенным видом поощрения через прикосновение является похлопывание по плечу учащегося.

6. Эмоции и мимика. Демонстрация эмоций посредством мимики способствует пониманию учащимися эмоциональной основы русского языка и позволяет качественно реагировать на коммуникативные ситуации.

7. Демонстрация уверенности. Учитель с прямой осанкой и улыбкой является показателем уверенного в себе человека. Умеренная улыбка является неотъемлемым компонентом любого занятия. При этом важно помнить, что личные проблемы педагога не должны затрагивать его учебную и профессиональную деятельность, т.е. учащиеся не должны ощущать напряжения со стороны обучающего.

8. Управление временем. Педагог, поднимая руку или заполняя доску, передаёт ученикам информацию о том, сколько времени у них осталось на выполнение упражнения или обсуждение. Например, поднятая вверх рука учителя может обозначать – «достаточно», т.е. конец работы над заданием.

9. Бытовые жесты (сопровождающие). Использование рук для объяснения каких-либо понятий способствует визуализации информации. Руки можно использовать для показа формы или размера предмета, функциональных особенностей и т.д. Так, учитель РКИ хочет объяснить ученикам разницу между словами «шифоньер» и «шифоньерка». Для этого педагог показывает их общие и отличительные качества при помощи рук. Говоря «шифоньер», он широко раздвигает руки, чем подчеркивает вместимость предмета. Помимо этого, можно показать руками высоту предмета. При произношении «шифоньерка» учитель сужает руки.

10. Использование цветowych акцентов. Цвета, используемые в одежде или каких-либо предметах, могут влиять на обстановку в классе, а также передавать невербальные сигналы. Одежду с яркими оттенками носить на занятия

не рекомендуется (исключения составляют праздники и школьные мероприятия). Это может отвлекать учащихся от самого процесса урока. Рекомендуется носить на занятия нейтральные и спокойные оттенки.

11. Манера речи. От того, как говорит педагог, зависит то, как будут слушать его обучающиеся. Речь не должна быть замедленной или слишком быстрой. Она должна быть умеренной, усредненной. В случае с замедленной речью, ученикам станет неинтересно слушать педагога. В случае с быстрой речью же, учащиеся не поймут и половины сказанного учителем. Именно поэтому, речь должна быть умеренной, чтобы обеспечить легкое восприятие информации на занятии.

12. Визуальные средства. Электронная доска, презентации, плакаты и другие средства наглядности способствуют лучшему восприятию новых слов или фраз. Помимо прочего, использование современных технологий на занятиях делает процесс обучения интересным, а также повышает мотивацию учащихся.

13. Короткие перерывы на уроке. Для того, чтобы занятие было эффективным и немонотонным, необходимо периодически сменять опции. Прежде чем перейти к очередной активной деятельности на занятии, учитель может организовывать короткие перерывы в сочетании с зарядкой для глаз, рук, слуха и т.д. Эти упражнения способствуют концентрации внимания учащихся.

Таким образом, речь учителя русского языка как иностранного должна быть показательной и безупречной, начиная с элементарного разъяснения темы и заканчивая жестами и мимикой учителя. Педагог – это главный стимул, эталон для ученика. Именно поэтому, так необходимо учителю следить за тем, что он говорит и как он говорит. Помня о речевом этикете на уроке, ситуативно подбирая необходимые языковые конструкции, регулируя голос и интонацию, избегая монотонности, учитель создаёт грамотную и творческую личность. Правильное использование вербальных и невербальных средств общения на уроках РКИ способствует созданию поддерживающей, инклюзивной образовательной среды, что приводит к качественному усвоению русского языка. Умение понимать и воспринимать вербальные и невербальные сигналы, помогает нам во всех сферах деятельности, и в конкретных ситуациях быть успешными во взаимодействии друг с другом.

Список литературы

1. Анушкин. В.И. Риторика. Вводный курс. Учебное пособие. – Москва: Флинта, – 2007. – 296 с.
2. Вишняков. С.А / Тарасова. Е.Н. Устная профессиональная речь преподавателя русского языка как иностранного: когнитивно-компетентностная модель обучения: [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnaya-professionalnaya-rech-prepodavatelya-russkogo-vazyka-kak-inostrannogo-kognitivno-kompetentnostnaya-model-obucheniya/viewer>.
3. Стилистический энциклопедический словарь русского языка /Л.М.Алексеев и [др]. – Москва: Флинта. Наука, – 2006. – 696 с.
4. [Электронный ресурс]. URL: [Речевой акт — СКО/Тис \(scodis.ru\)](https://lectera.com/info/ru/articles/neverbalnaya-kommunikaciya)
5. [Электронный ресурс]. URL: <https://lectera.com/info/ru/articles/neverbalnaya-kommunikaciya>
6. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.unisender.com/ru/glossary/chto-takoe-neverbalnaya-kommunikaciya-vidy-sredstva-i-f>

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется особенность речи учителя русского языка как иностранного. Нами рассмотрены цели, поставленные перед учителем русского языка, а также средства, используемые для реализации этих целей. В статье рассматривается вербальная коммуникация и её приёмы, а также невербальная коммуникация, представляющая собой один из ключевых аспектов урока русского языка. Изложено подробное описание таких понятий, как “речевой этикет”, “речевая ситуация”, “жесты”, “мимика” и т.д. Все описанные нами средства помогают учителю русского языка как иностранного провести занятие качественно и эффективно. В заключении статьи мы подводим итоги и даём рекомендации для построения урока с использованием вербальных и невербальных приёмов общения.

Ключевые слова: речь учителя, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, речевой этикет

Verbal və qeyri-verbal ünsiyyət rus dilinin xarici dil kimi dərslərində

XÜLASƏ

Məqalədə rus dili müəlliminin xarici dil kimi nitqinin xüsusiyyəti və əhəmiyyəti aşkar edilir. Rus dili müəlliminin qarşısına qoyulan məqsədləri, eləcə də bu məqsədləri həyata keçirmək üçün istifadə olunan vasitələri nəzərdən keçiririk. Məqalədə verbal ünsiyyət və onun üsulları araşdırılır, rus dili dərslərinin əsas cəhətlərindən biri olan qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrində araşdırılır. “Nitq etiketi”, “nitq vəziyyəti”, “jestlər”, “mimika” və s. kimi anlayışların ətraflı təsviri təqdim olunur. Təsvir etdiyimiz bütün vasitələr rus dili müəlliminə xarici dil olaraq dərsi keyfiyyətli və səmərəli keçirməyə kömək edir. Məqalənin sonunda nəticələr çıxarılır, bununla yanaşı verbal və qeyri-verbal ünsiyyət üsullarından istifadə edərək dərslər qurmaq üçün tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: müəllimin nitqi, verbal kommunikasiya, qeyri-verbal kommunikasiya, nitq mədəniyyəti

Verbal and non-verbal communication in russian as a foreign language lessons

SUMMARY

This article reveals the peculiarity and importance of the speech of a teacher of Russian as a foreign language. We have considered the goals set for the teacher of the Russian language, as well as the means used to achieve these goals. The article examines verbal communication and its techniques, and non-verbal communication, which is one of the key aspects of the Russian language lesson. A detailed description of such concepts as “speech etiquette”, “speech situation”, “gestures”, “facial expressions”, etc. is presented. All the tools described by us help the teacher of Russian as a foreign language to conduct a lesson efficiently and effectively.

At the end of the article, we summarize and give recommendations for building a lesson using verbal and non-verbal communication techniques.

Key words: teacher's speech, verbal communication, nonverbal communication, speech etiquette

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Ədilə Mehrəli qızı Fərzəliyeva ¹⁰³
MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRƏ XAS ÜNSİYYƏT

Aktuallıq. Mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin aktual olması, qloballaşan dünyada müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı və əməkdaşlığı təmin etməklə yanaşı, münaqişələrin həllində və inteqrasiya proseslərində mühüm rol oynayır. Azərbaycanın multikultural cəmiyyətində müxtəlif etnik və mədəni qruplar arasında harmoniya yaradılması baxımından mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin inkişafı xüsusilə vacibdir. Bu tədqiqatın aktuallığı, mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin müasir dövrdə global miqyasda əhəmiyyətinin artması və müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın təşviqinə yönələn tədqiqatların zəif inkişaf etmiş sahə kimi qalması ilə əlaqədardır.

Elmi yenilik. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi, mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin dil, psixologiya və pedaqogika sahələrini inteqrasiya edərək müasir tədris nəzəriyyələri ilə əlaqələndirilməsidir. Tədqiqat, mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin nəzəri aspektlərini ətraflı şəkildə təhlil edərək, müxtəlif təhsil mühitlərində tətbiq edilə bilən yeni yanaşmalar və metodoloji istiqamətlər təklif edir.

Giriş. Mədəniyyətlərərsi ünsiyyət dilçilik, mədəniyyətşünaslıq, ünsiyyətşünaslıq və linqvodidaktikanın kəşifində yerləşən, sürətlə inkişaf edən və cəmiyyət tərəfindən tələb olunan nəzəri və tətbiqi elmi istiqamətdir.

Hər bir belə qrupun əsas mədəniyyətin bir hissəsi olan öz mikromədəniyyəti var və onların arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Fərqli cəhətlərə sosial hisslər, təhsil, adət-ənənələr və digər məsələləri aid etmək olar. Subkulturalar üzvlərin irqi, dini, coğrafi, linqvistik, yaşı, cinsi, əmək və ailə mənsubiyyətilə müəyyən edilən qarşılıqlı özünüdərk etməsinə əsaslanır. Mədəni müxtəliflik ünsiyyədə məlumatın seçilməsinə, motivasiya strategiyalarının seçilməsinə, münaqişələrin həlli üsullarına, şəxsiyyətə, sosial münasibətlərə və qarşılıqlı fəaliyyət bacarıqlarına təsir göstərir.

Əsas hissə. Mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin yaranma tarixi. Mədəniyyətlərin özünün meydana çıxdığı vaxtdan müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. 19-cu əsrin birinci yarısında humanitar elmlərdə müəyyən edilmiş müqayisəli tarixi metod mədəniyyətlərin məqsədyönlü və sistemli tədqiqinə başlamağa imkan verdi. Bu metodun yaradıcıları V. fon Humboldt, Qrimm qardaşları, F.Şelling, M.Müller, V.Veselovski, V.Propp və başqalarıdır [2, s. 36].

XX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətlərərsi ünsiyyət nəzəriyyəsinin inkişafına təsir göstərən humanitar elmlər sahəsində tədqiqatların tendensiyalarını qeyd edə bilərik:

- antropologiya və etnoqrafiyanın metodlarının genişləndirilməsi;
- avrosentrizm anlayışının məhv edilməsi;
- gender tədqiqatlarına marağın artması;
- hakimiyyət orqanlarının sosioloji və psixoloji nəzəriyyələrin inkişafı;
- dilçiliyin qeyri-linqvistik ünsiyyət kanallarına marağı və sosiolinqvistikanın inkişafı [9].

1947-ci ildə ABŞ hökuməti Amerika vətəndaşlarını xaricdə xidmətə hazırlamaq üçün Xarici Xidmət İnstitutunu (FSI) yaradı. İnstitut məşhur alimləri işə götürdü: antropoloqlar Edvard T.Holl, Rey Berdvistell və amerikalıların maarifləndirilməsi proqramı üzərində işləmək prosesində yeni mədəniyyətlərərsi ünsiyyət nəzəriyyəsi yaradan dilçi Corc Trager. Onlar əvvəlcə qarşılarında sırf praktiki vəzifələr qoydular:

-Diplomatları, siyasətçiləri, hərbi mütəxəssisləri və Sülh Korpusu könüllülərini xaricdə daha səmərəli fəaliyyət üçün hazırlamaq;

- Əcnəbi tələbələrin və təcrübəçilərin ABŞ-a uyğunlaşmasına kömək etmək;
- ABŞ-da irqlərərsi və millətlərərsi münaqişənin həllinə töhfə vermək;

Beləliklə, mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin bir fənn kimi yaranması tarixi 1954-cü ilə təsadüf edir. Həmin ildə E.Holl və D.Traqqer "mədəniyyətlərərsi ünsiyyət" terminini ilk dəfə işlətdiyi "Culture as Communication" (Mədəniyyət ünsiyyət vasitəsi kimi) kitabını nəşr etdirdilər. Onların fikrincə, bu termin insan münasibətlərinin xüsusi və əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir [7, s. 210]. 1959-cu ildə E. Holl "Səssiz dil" (Silent Language) kitabını nəşr etdirdi. Bu kitab mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. E.Holl öz işində mədəniyyət və ünsiyyət arasındakı sıx əlaqəni inandırıcı şəkildə sübut etməklə yanaşı, elm adamlarının diqqətini bütöv mədəniyyətlər üzərinə deyil, ayrı-ayrı mədəniyyətlər üzərində araşdırma apararı davranış alt sistemlərinə yönəlmişdir [4, s. 9].

Mədəniyyət ilə ünsiyyət arasında sıx əlaqənin olması fikrini inkişaf etdirərkən E.Holl belə bir nəticəyə gəldi ki, mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin tədqiqinə ehtiyac vardır. 1960-cı illərdə bu fənn ABŞ-da tədris edilməyə başlayandan bir fənn kimi daha da inkişaf etməyə başlamışdır [7, s. 210]. Avropada mədəniyyətlərərsi ünsiyyət bir fənn kimi ABŞ-a nisbətən bir qədər gec tədqiq edilməyə başlandı və onun da öz səbəbləri var idi. Avropa İttifaqının yaradılması insanların, kapitalın və

¹⁰³ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin müəllimi, doktorant
Orcid id: 0000-0001-6661-0483, adelyaf28@gmail.com

əmtənin sərbəst dövrünə şərait yaratdı və nəticədə müxtəlif mədəniyyətlərə aid olan insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq məcburiyyəti yarandı. Məhz bu səbəbdən Avropada bu fənnin tədrisinə maraq oyandı.

Ölkəmizdə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin yaranması və inkişafını bilavasitə ölkənin sosial- siyasi-iqtisadi vəziyyət şərtləndirir. Bildiyimiz kimi, ölkəmiz çoxmillətli bir dövlət olduğundan, orada təbii ki, müxtəlif mədəniyyətə aid olan çox sayda insanlar yaşayır. Bu insanlar öz dilləri və mədəniyyətləri ilə birgə cəmiyyətə uğurla inteqrasiya edir. Ölkə rəhbərliyinin bu sahədə apardığı uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycanda yaşayan müxtəlif dilləri və mədəniyyətləri olan insanlar arasında ünsiyyət xeyli təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir.

Dil mədəniyyətin güzgüsüdür, o, insanı əhatə edən real dünyanı, onun tək-cə real həyat şəraitini deyil, həm də insanların sosial şüurunu, mentalitetini, milli xarakterini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, əxlaq, dəyərlər sistemi, dünyaya baxışı əks etdirir. Dil sadəcə bizim düşüncələrimizi təkrarlamaq üçün bir vasitə deyil, o, özü də düşüncələrimizi formalaşdırır. Dil tək-cə dünyanı əks etdirmir, o, şüurumuzda ideal dünya qurur, ikinci reallıq qurur. İnsan dünyanı danışdığı kimi görür. Buna görə də, fərqli dillərdə danışan insanlar dünyaya fərqli baxırlar. Beləliklə, real dünya ilə dil arasında düşüncə dayanır, söz ətraf aləmin özünün deyil, insanın onu necə gördüyünü, onun şüurunda mövcud olan dünya mənzərəsinin prizmasından keçirdiyi mədəniyyəti ilə müəyyən edilir. Axı, hər bir insanın şüuru həm fərdi təcrübəsinin təsiri altında, həm də əvvəlki nəsillərin təcrübəsinə yiyələnərək ünsiyyət nəticəsində formalaşır.

Ünsiyyət eyni zamanda fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqə prosesi, insanların bir-birinə münasibəti, onların qarşılıqlı təsir, empatiya və qarşılıqlı anlaşma prosesi kimi çıxış edə bilən mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Ümumiyyətlə, bu, insan həyatının ən mühüm amillərindən biridir [3, s. 16]. Praktiki əhəmiyyətinə görə ünsiyyət prosesi humanitar elmlərin müxtəlif sahələri üzrə mütəxəssislərin diqqətini cəlb edir: fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq, etnologiya, dilçilik və s. Üstəlik, ünsiyyətin müəyyən aspektlərini öyrənən hər bir elm və ya elmi istiqamət bu prosesdə öz subyektini fərqləndirir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində hər bir insan eyni vaxtda iki əsas problemi həll edir - öz mədəni kimliyini qoruyub saxlamağa çalışmaq və başqa mədəniyyətə inteqrasiya etmək. Bu problemlərin mümkün həlli yollarının birləşməsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin dörd əsas formasını müəyyən edir: birbaşa, dolay, vasitəli və vasitəsiz (dərhal).

Birbaşa ünsiyyətdə məlumat birbaşa göndəricidən alıcıya ünvanlanır. Birbaşa ünsiyyət həm verbal, həm də qeyri-verbal ola bilər. Birbaşa mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı biliyin, artefaktların, dəyərlərin və fəaliyyət üsullarının bir mədəniyyət subyektindən birbaşa digər mədəniyyət subyektinə ötürülməsi həyata keçirilir. Eyni zamanda, qarşılıqlı əlaqənin ən böyük effekti verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin köməyi ilə əldə edilir. Dolay mədəniyyətlərarası ünsiyyətə kütləvi informasiya vasitələrindən, ədəbiyyat və incəsənətdən, elmi, publisistik mənbələrdən, tarixi mənbələrdən “yad” mədəniyyət, artefaktlar, gündəlik mədəniyyət obyektləri haqqında məlumat əldə etmək daxildir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin bu növü əsasən birtərəfli xarakter daşıyır. Belə ünsiyyətin bariz nümunəsi uzaqdan aparılan mədəni tədqiqatlardır.

Vasitəli və vasitəsiz ünsiyyətlər partnyorlar arasında vasitəçi kimi çıxış edən ara əlaqənin olub-olmaması ilə fərqlənir.

E.Holl mədəniyyətlə ünsiyyətin sıx əlaqəsini ilk sübut edənlərdən biri olmuşdur. O, “ünsiyyət mədəniyyətdir, mədəniyyət ünsiyyətdir” fikrini müdafiə edirdi. E.Hollun fikrincə, insanın bütün həyatını ünsiyyət kimi qəbul etsək, onu əhatə edən geniş ünsiyyət spektri olacaqdır [2, s. 120]. Başqa sözlə, E.Holl belə hesab edir ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə nail olmaq üçün müxtəlif mədəniyyətlərə aid olan praktiki ehtiyacların öyrənilməsi vacibdir [2, s. 21]. L.Samovar və R.Porter ilk dəfə 1972-ci ildə nəşr olunmuş “Mədəniyyətlər arasında ünsiyyət” dərslində ünsiyyətə digər insanlarla təmas zamanı öz dəyərlərini, ideyalarını, hisslərini və baxışlarını bölüşmək bacarığı kimi tərif verir. L.Samovar və R.Porter mədəniyyətlərarası ünsiyyətə belə tərif verirlər: “Ünsiyyət kimsə başqasının davranışına və ya davranışının nəticələrinə reaksiya verdikdə baş verir”. Başqa bir əsərlərində onlar ünsiyyəti “davranış müəyyən məna kəsb edəndə” baş verən hadisə kimi izah edirlər [6, s. 294]. İnsanların müxtəlif mədəniyyətlər və adət-ənənələrlə necə ünsiyyət qurduğunu öyrənən tədqiqatçılar belə qənaətə gəliblər ki, nitq hər bir insanın (və buna görə də xalqların) davranışından, tərbiyəsindən, mentalitetindən, onu əhatə edən mühitdən və ya cəmiyyətdən asılıdır. Ünsiyyət müxtəlif formalarda olur. Bir mədəniyyətin üzvü başqa bir mədəniyyət icmasına mesaj göndərəndə mədəniyyətlərarası ünsiyyət baş verir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin strukturu yanaşmalardan, onun məzmununu müəyyən etmək üçün istifadə olunan meyarlardan asılıdır. Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin aşağıdakı struktur komponentləri qəbul edilir:

- mesaj yaradan (kommunikator);
- resipient (mesajı alan);
- kommunikasiyanın mövzusu və onu əks etdirən mesaj;
- kommunikasiya vasitələri (simvolik formada mesajın ötürülməsi üçün istifadə olunan kod və kodlaşdırılmış mesajın kommunikatoradan alıcıya ötürüldüyü kanal);
- ünsiyyətin nəticəsi (mesajın qəbulu nəticəsində alıcının davranışında və ya daxili vəziyyətində baş verən dəyişiklik);
- səs-küy (müəyyən edilmiş nəticənin əldə edilməsinə mane olan rabitə prosesində təhriflər).

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə ünsiyyətin daxili və xarici kontekstini fərqləndirmək adətdir. Daxili kontekst əsas biliklər, dəyərlər, mədəni kimlik və fərdi xüsusiyyətlər toplusudur. Bu kontekstdə ünsiyyətçinin ünsiyyətə girdiyi və ünsiyyətin psixoloji mühitini təşkil edən psixoloji səriştə səviyyəsi daxildir.

Ünsiyyətin xarici konteksti ünsiyyətin vaxtı və şərtləridir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün vacib şərt ünsiyyət prosesinin fonunu müəyyən edən qarşılıqlı əlaqənin yeri (məkani) dir. Beləliklə, “öz” ərazisində olan bir kommunikator əcnəbidən daha çox öz mədəniyyətinin məkanında daha yaxşı istiqamətlənir. Temporal kontekst müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyətin baş verdiyi xronoloji dövrdür. Müxtəlif dövrlərdə ünsiyyət tərəfdaşları arasında

münasibətlər fərqli şəkildə inkişaf edir. Rabitə xronoloji olaraq fərqlənir: şəxsi təmaslar (telefon, onlayn əlaqə) vasitəsilə baş verən eyni vaxtda və çox zamanlı - digər kommunikatív vəziyyətlər. Mədəniyyətlərə ünsiyyətin subyektləri aşağıdakılardır:

- dünya regionları (məsələn, Şimal və Cənub mədəniyyətləri);
- dünya subregionları (Şimali və Latın Amerikasını mədəniyyətləri);
- milli və etnik mədəniyyətlər (məsələn, türk, rus, belarus, polyak, çin);
- sosial qruplar (demoqrafik, dini, peşəkar və s.);
- şəxslər.

Mədəniyyətlərə ünsiyyətin səviyyələri ünsiyyət subyektlərinin təbiətinə görə fərqləndirilir:

• Qlobal sivilizasiya səviyyəsinə mədəniyyətləri bu və ya digər xüsusiyyətlər (və ya xüsusiyyətlər) ilə birləşdirilən sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi daxildir. Məsələn, bu, Avropa və Latın Amerikasını sivilizasiyalarının qarşılıqlı əlaqəsidir.

- Regional – müəyyən tarixi-coğrafi zona daxilində xalqlar arasında uzunmüddətli ünsiyyət nəticəsində yaranır.
- Dövlətlərə/ beynəlxalq – dövlətlər və xalqlar arasında mövcuddur.
- Dövlətdaxili/ beynəlxalq (etniklərarası) – etnik icmalar arasında dövlət qurumları daxilində baş verir.
- Subyektiv-şəxsi – müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan fərdlər arasında ünsiyyət [6, s. 17].

Mədəniyyətlərə ünsiyyət səviyyələri digər meyarlar, məsələn, coğrafi və sivilizasiya meyarları əsasında da fərqləndirilir. Daha sonra mədəniyyətlərə ünsiyyətin *makro* və *mikro* səviyyəsi fərqləndirilir. Makro səviyyə həm sözdə makromədəniyyətlər (Avropa, Amerika, Latın Amerikasını, Afrika və s.), həm də bu makromədəniyyət subyektlərini təşkil edən dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Makromədəniyyətlər daxilində həm mədəniyyətlərə ünsiyyət fərqlər, həm də ümumi cəhətlər mövcuddur. Onlar tarixi, konfessional və digər amillərlə müəyyən edilir. Makromədəniyyətlər arasında onların ünsiyyətinə təsir edən qlobal fərqlər var. Makro səviyyədə mədəniyyətlərə ünsiyyət formalarına aşağıdakılar daxildir: akkulturasıya, assimilyasiya, inteqrasiya [8]. Mikro səviyyə yerli qurumlar - dövlətlər, etnik qruplar, millətlər, sosial qruplar daxilində mədəniyyətlərə ünsiyyət qarşılıqlı əlaqəni təmsil edir. Mikro səviyyədə mədəniyyətlərə ünsiyyət bir neçə formada baş verir.

Nəticə. Müxtəlif mədəniyyətlərə xas ünsiyyətin tədqiqindən bəhs edən bu məqalədə müxtəlif mədəniyyətlərə malik olan insanlar arasında olan ünsiyyət, onun xarakterik əlamətləri, formaları, subyektləri, səviyyələri kimi məsələləri nəzərdən keçirərkən biz belə qənaətə gəldik ki, dil və mədəniyyət sıx vəhdət təşkil etdiyindən, dilin ifadə forması olan ünsiyyətdə həmin mədəniyyət daşıyıcıları öz fikirlərini, ideyalarını, düşüncələrini özlərinə xas şəkildə ifadə edirlər. Elm və texnikanın inkişafı mədəniyyətlərə ünsiyyətin də təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həmzəyev, M.Ə., Əmiraslanova, S.F. Ünsiyyətin psixologiyası, Bakı, 2007. 180 s.
2. Гузикова, М.О., Фофанова, П.Ю. Основы межкультурной коммуникации, Екатеринбург, ИУУ, 2015.126 с.
3. Маклюэн, М. Галактика Гутенберга: Становление человека печатающего: М.: Академический проект: Фонд «Мир», 2005, 496 с.3
4. Усовская, Э.А. Межкультурная коммуникация, Минск, БГУ, 2017, 126 с.
5. Kroeber, A.L. Kluckhohn, C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions/ Cambridge, 1952, 441 pp.
6. Samovar, L.A., Porter, R. et al, Communication Between Cultures, Carolyn Sexton: Books, 2016, 432 pp.
7. <file:///C:/Users/Admin/Downloads/mezhkulturmaya-kommunikatsiya-v-sovremennom-mire.pdf>
8. <file:///C:/Users/Admin/Downloads/mezhkulturmaya-kommunikatsiya-kak-osobyy-vid-obscheniya.pdf>

Açar sözlər: Mədəniyyətlərə ünsiyyət, mədəni müxtəliflik, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət, resepiyent, kommunikator

Ключевые слова: Межкультурная коммуникация, культурное разнообразие, вербальная и невербальная коммуникация, получатель, коммуникатор

Keywords: Intercultural communication, cultural diversity, verbal and non-verbal communication, receiver, communicator

Мүхтəlif мэдəниyyətlərə хас үнсийəт

Xülasə

Bu məqalə müxtəlif mədəniyyətlər arasında ünsiyyətin xüsusiyyətlərini öyrənməyə həsr olunmuşdur. Məqsədımız mədəniyyətlərə ünsiyyətin yaranması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi proseslərini analiz edərək, həmçinin müxtəlif mədəni kommunikasiya növlərinin əsas xüsusiyyətlərini, strukturlarını və funksiyalarını araşdırmaqdır. Məqalədə, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqədə necə təzahür etdiyi, bu əlaqələrin dünya səviyyəsindəki rolunu nəzəri və praktik aspektlərdən dərin şəkildə təhlil etmişik.

Məqalə, mədəniyyətlərə ünsiyyətin əhəmiyyətini və inkişafını tədqiq edir. Bu sahə müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşma və məlumat mübadiləsinin təşviqinə yönəlmişdir. İnsanlar arasındakı ünsiyyətin məqsədi yalnız məlumat ötürməkdən ibarət deyil; həmçinin, qarşılıqlı inandırma və əyləndirmə kimi məqsədləri də əhatə edir. Azərbaycanda mədəniyyətlərə ünsiyyətin inkişafı ölkənin sosial, siyasi və iqtisadi mühitindən asılıdır. Azərbaycan, müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin harmonik inteqrasiyasını dəstəkləyən bir dövlət olaraq, mədəniyyətlərə ünsiyyət dialoqun inkişafına töhfə verir. Məqalə, bu sahənin nəzəri və praktiki aspektləri ilə bağlı elmi yanaşmaları təqdim edir.

Межкультурное общение

Резюме

Эта статья посвящена изучению особенностей общения между различными культурами. Целью нашего исследования является анализ процессов возникновения, развития и совершенствования межкультурной

коммуникации, а также изучение основных характеристик, структур и функций различных видов культурного взаимодействия. В статье проведен глубокий анализ того, как проявляются взаимосвязи между различными культурами и какова роль этих связей на мировом уровне с теоретической и практической точек зрения.

Статья исследует значение и развитие межкультурной коммуникации. Эта область направлена на содействие взаимопониманию и обмену информацией между различными культурами. Цель общения между людьми заключается не только в передаче информации, но и включает такие аспекты, как убеждение и развлечение. Развитие межкультурной коммуникации в Азербайджане зависит от социальной, политической и экономической среды страны. Азербайджан, поддерживая гармоничную интеграцию различных языков и культур, вносит свой вклад в развитие межкультурного диалога. Статья представляет научные подходы к теоретическим и практическим аспектам этой области.

Intercultural communication

Summary

This article is dedicated to studying the characteristics of communication between different cultures. The aim of our research is to analyze the processes of the emergence, development, and improvement of intercultural communication, as well as to examine the main features, structures, and functions of various types of cultural communication. The article provides an in-depth analysis of how different cultures interact and how these interactions manifest on a global scale from both theoretical and practical perspectives.

The article explores the significance and development of intercultural communication. This field is aimed at fostering mutual understanding and the exchange of information between different cultures. The purpose of communication between individuals is not limited to merely conveying information; it also includes objectives such as mutual persuasion and entertainment. In Azerbaijan, the development of intercultural communication depends on the country's social, political, and economic environment. As a state that supports the harmonious integration of various languages and cultures, Azerbaijan contributes to the advancement of intercultural dialogue. The article presents scientific approaches to the theoretical and practical aspects of this field.

Rəyçi: AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi,
f.e.d., dos. Nərimin Əliyeva

MƏTN DİLÇİLİYİNİN TƏDQIQI TARİXİNƏ DAİR

Cümlə ünsiyyətin əsas vahididir və bitmiş fikir ifadə edir. Lakin fikri ifadə etmək üçün yalnız cümlə deyil, onların birliyi də əsas hesab olunmalıdır. Ona görə ki, cümlənin ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətn mühitində cümlə semantik-struktur xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilər. Nitqimiz ancaq söz və yaxud söz birləşmələrinin cümlə daxilində birləşməsi ilə məhdudlaşmır. Ayrı-ayrı cümlələr müxtəlif məzmun, mənə və formal vasitələrlə öz aralarında əlaqələnir ki, bu da mətnin yaranmasına səbəb olur.

Dilçilikdə ötən əsrin əvvəllərinə kimi sintaktik səviyyənin iyerarxik baxımdan son vahidi cümlə hesab olunmuşdur. K.Abdullayev bu problemdən bəhs edərkən yazır ki, “tədqiqatçılar bir neçə predikativ birləşməni struktur baxımdan qarşılaşdırdıqda belə, yenə də cümlə haqqında danışırdılar. Beləliklə, paradoksal situasiya yaranırdı. Bu da, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı idi. Paradoksalıq da onda idi ki, tərkibinə görə iki və daha çox cümlə şəklində ayrılan birlik dilçilik ədəbiyyatında bir cümlə kimi qələmə verilirdi. A.Peşkovski də qeyd edirdi ki, “cümlələr ittifaqı” bir cümlə kimi təqdim olunurdu” [2, s. 178].

A.Peşkovski və başqa alimlər sintaktik məkanda səliqə-sahman yaratmaq məqsədilə hər bir sintaktik vahidin adekvat yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Sintaktik nəzəriyyədəki bu cür çatışmazlıqlar, fikrimizcə, mətn dilçiliyi kimi sahənin yaranmasına təkan vermişdir.

İ.F.Vardul öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “tabesiz mürəkkəb cümlələr ilkin cümlələrə bölündüyünə görə onlar əslində cümlə deyil. Bunlar tabesizlik nəticəsində ortaya çıxan cümlə ardıcılığıdır”. Müəllifin fikrincə, ümumiyyətlə, tabesiz mürəkkəb cümlələr mövcud deyil [8, s. 81].

Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, mətnin cümləfövqi vahid olduğu müasir dünya dilçiliyində qəbul edilmiş, tədqiqatlar da bu yöndə aparılmışdır. Dilin aktual sintaksisi, başqa sözlə aktual üzvlənmə və mətn məsələsi də tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Mətn dilçiliyi lingvistikanın nisbətən cavan və yeni araşdırmalar tələb edən sahəsidir. Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq koqnitiv dilçiliyin tərkib hissəsi kimi dərinlən öyrənilir.

Son dövr tədqiqatları onu göstərir ki, bu sahə öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir sıra qaranlıq məsələlərin də həllinə işıq sala bilər. Mətn dilçiliyinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə, biz ayrıca cümlə və onun son parametrlərinin, ayrıca sözün cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd ola bilirik.

Ə.Ə.Abdullayev yazır ki, “mətn dedikdə, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələrin çoxluğunu başa düşürük. “Mətn” anlayışına bir cümləni və ya cümlələr qrupunu da daxil edirlər. Buna görə də fərqli terminoloji vahidlərdən istifadə olunur: nəsr parçası, superfrazə, frazafövqi, frazaüstü vahid və s.” [1, s. 92].

Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər, təəssüf ki, mətn dilçiliyi ilə bağlı məsələlər geniş və hərtərəfli şəkildə qoyulmamışdır. M.Kazımbəy qrammatikasında frazafövqi birləşmələr ideyasına yaxınlaşmasına baxmayaraq, sonralar öz fikrini inkişaf etdirməmişdir. M.Kazımbəy müxtəlif qrammatik vasitələrlə əmələ gələn birlik haqqında danışır və bu birliyin ədəbi dildə əhəmiyyətini, tez-tez işlənməsini qeyd edir. Əslində, bu birlik mürəkkəb sintaktik bütöv, frazafövqi vahiddir.

K.Vəliyevin mətn barədə fikirləri də maraqlıdır. O yazırdı ki, mətn ayrı-ayrı cümlələrin yalnızca mexaniki yığımindan ibarət deyil. Onun fikrincə, mətn hər hansı bir mətləbi, əhvalatı tam ifadə etdiyinə görə onun semantikasi cümlələrin semantikasından daha genişdir [6, s. 45-51].

F.Əlizadə Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsinə namizədlik dissertasiyası həsr etmişdir. O həmin dissertasiyasında sintaktik bütövlərin komponentləri arasındakı münasibətləri, tema-remə məsələlərini öyrənmişdir.

Mətnin formalaşmasında aktual üzvlənmənin rolu Ə.Abdullayevin namizədlik dissertasiyasında daha ətraflı işlənmişdir. Həmin dissertasiyada aktual üzvlənmə və mətn məsələsi, aktual üzvlənmənin dil sistemində yeri, aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanları və s. ətraflı öyrənilmişdir.

Q.Bəyzadənin araşdırmaları da mətn dilçiliyinin bir sıra problemlərinə dair diqqəti cəlb edir. Onun “Mətn dilçiliyi” və “Dil sistemində yeni qatlar problemi” adlı kitablarında mətn sintaksisinin aktual problemləri öz əksini tapmışdır.

Mətn dilçiliyinin bugünkü vəziyyəti A.Məmmədovun irəli sürdüyü obyekt məsələsi ətrafında tədqiqatın aparılmasını zəruri edir. Müəllif fikrini belə əsaslandırır ki, “mətn dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Bir tərəfdən, təhlil, ümumiyyətlə, mətnin formalaşmasının ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması baxımından tekstemanın tədqiqi, eləcə də tekstemanın “aktual reallaşmasının” öyrənilməsi sahəsində aparılır. Başqa sözlə, söhbət bədii, publisistik və ya elmi üslubda olan bu və ya digər konkret bütöv dil parçasının müəyyən olunması istiqamətində tədqiqatlardan gedir. Eyni zamanda mətnin sərhədlərinin təyin olunmasında istifadə olunan prinsiplərin, meyarların və mətnin modellərinin və növlərinin ayrılması imkanları ətrafında elmi mübahisələr aparılır. Bizə belə gəlir ki, təqdim edilən bu iki tədqiqat aspektini bir-birini tamamlayan iki yanaşma kimi nəzərdən keçirmək lazımdır [5, s. 41].

Q.Kazımov qeyd edir ki, mətn ərəb mənşəli olub, rusca *tekst*, latınca *tekstum*– *birləşmə* sözünə uyğun olaraq, möhkəm daxili struktur-semantik əlaqəli cümlələr birliyini təşkil edir. *Mətn* sözü bir dilçilik termini kimi müxtəlif mənələrdə başa düşülərək, tədqiqatlarda iki fərqli növə-makro və mikromətnlərə ayrılır.

¹⁰⁴ Bakı Dövlət Universiteti, magistrant. rehmanavaramile.2000@gmail.com

Makromətnlər – mənası, struktur, məqsədi, kompozisiyası, kommunikativ və qrammatik bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyidir və geniş mətnlərdir.

Mikromətnlər isə mətn dilçiliyinin spesifik tədqiqat obyektidir. Mətn sintaksisində nəzərdə tutulan mikromətn xüsusən səciiyyəvi əlamətləri olan linqvistik vahiddir. Bu cəhətdən də cari təhlil üçün seçilən hər hansı cümlələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Mikromətn sonrakı mənada sintaktik bütövlərə uyğundur [4, s. 429].

Mətn dilçiliyinin nədən ibarət olmasını müəyyənləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan tədqiqatçılar bu sahədə tədqiqlərin, əsasən, iki istiqamətdə aparıldığını göstərir: mətnin qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq məqsədilə aparılan təhlillərlə birinci istiqamət formalaşır. Belə təhlil zamanı mətn dilçiliyinin obyektini kimi tekstema götürülür.

İkinci istiqaməti isə müəlliflər tekstemanın aktual reallaşması ilə bağlı, mətn kəşiyinin linqvüslubi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlayırlar. Müəlliflərin mətnə münasibətdə onların dil və nitqə aid olmaları ilə bağlı aparılan bu diferensiasiya elmi baxımdan özünü doğruldur.

K.Abdullayev tekstemanı belə izah edir: “Tekstema – “fonem”, “morfem”, “leksem”, “frazem” ruhunda olub, işarə etdiyi vahidin nitq səviyyəsinə deyil, dil səviyyəsinə aid olduğunu göstərir. Tekstema dil quruluşundakı “təmiz”, qurulma qanunauyğunluqları təhlil üçün təqdim edən vahiddir. K.Abdullayev də ikinci istiqaməti konkret olaraq qarşıya çıxan müəyyən bədii, publisistik, elmi profilli mətn kəşiyinin linqvüslubi statusu ilə bağlı olduğunu qeyd edir [3, s. 21].

Mətn dilçiliyi bir elm sahəsi kimi XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa və özünə yer etməyə başlamışdır. V.Humboldt, A.A.Potebnya, Boduen de Kurtene və başqalarının uğurları XIX əsrin sonlarında dilçilikdə yeni ideyaların meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Mətn dilçiliyinin ilk tədqiqatçılarından biri N.S.Pospelov hesab olunur. O qeyd edirdi ki, əlaqəli nitqin həqiqi sintaktik vahidi öz sintaktik bitkinlik və müstəqilliyini saxlayan mürəkkəb sintaktik bütövdür. Bu ideya mətn analizinə həsr olunmuş bütün tədqiqatlardan qırmızı xətlə keçir. Mətnin (mürəkkəb sintaktik bütövün) bütün tədqiqatçıları mətni linqvistik kateqoriyanın qarşısında duran tələblərə tam şəkildə cavab verən vahid kimi götürürlər. V.Q.Admoni özünün “Müasir alman dilinin sintaksisi” kitabında böyük sintaktik vahidlə abzasın qarşılıqlı əlaqəsinə də münasibət bildirir. Müəllif “böyük sintaktik vahidin” iki və daha çox cümlənin birləşməsindən əmələ gələn sintaktik birlik kimi özünü göstərməsini qeyd edir. Abzas müəyyən qrafik mənə və tematik birliyə malik olduğu üçün müəllif onun öyrənilməsinə ön plana çıxarır, daha sonra isə cümlə ilə abzası qarşılaşdırır.

Mətnin daha dərinədən öyrənilməsi üçün 1930-cu ildə V.V.Vinoqrodov tərəfindən proqram hazırlanmışdır. Əsas vəzifələr isə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Mətnin komponent və kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi;
2. Mətnin psixolinqvistik, praqmatik və s. aspektlərdə araşdırılması;
3. Mətnin aktual üzvlənmə problemləri və qurulma texnikasının öyrənilməsi.

H.Veynrix mətn və mətn dilçiliyindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “ənənəvi dilçilik öz predmetini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir: fonetika, yaxud fonologiya səslərlə və ya fonemlərlə, morfologiya morfemlərlə, leksika sözlərlə, sintaksis isə sadə və yaxud mürəkkəb cümlələrlə məşğul olur. Mətnlə isə üslubiyyat məşğul olurdu, amma son zaman müasir dilçilər onu marginal fənn adlandırmışlar [7, s. 370].

Bu məqalə mətn dilçiliyinin əsas problemlərini və inkişafını nəzərdən keçirir. Əsas fikir ondan ibarətdir ki, cümlə yalnız bir dil vahidi olmaqla mətnin yaranmasına zəmin yaradan əsas elementlərdən biridir. Mətnin qurulmasında cümlələrin əlaqəli birliyi, semantik və struktur xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Mətn dilçiliyinin inkişafı XX əsrin ortalarından başlayaraq, sintaksis və mətn arasındakı əlaqələrin daha dərinədən öyrənilməsi ilə yeni istiqamət aldı. Tədqiqatçılar, məsələn, K.Abdullayev və Q.Bəyzadə, mətnin müxtəlif növlərini, makro və mikromətnləri, həmçinin mətni təhlil edərkən istifadə olunan metodları müzakirə edirlər. Mətn dilçiliyi həm də bədii, publisistik və elmi üslublarda mətnin analizi və strukturunun öyrənilməsi ilə əlaqələndirilir. Nəticədə, mətn dilçiliyi müasir dilçiliyin vacib və inkişaf edən sahəsi kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti, 1998, 190 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
3. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mürəcim, 2012, 606 s.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
5. Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU, 2008, 91 s.
6. Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: ADU, 1981, 370 s.
7. Вайнрайх Х. Текстовая функция французского языка // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII, М.: Прогресс, 1978, 388 с.
8. Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М.: Наука, 1977, 351 с.

Ключевые слова: текст, предложение, синтаксис, актуальное членение, макротекст, микротекст
Key words: text, sentence, syntax, actual division, macrotext, microtext

Об истории исследования текстовой лингвистики Резюме

В этой статье рассматриваются основные проблемы и развитие теории текстовой лингвистики. Основная идея заключается в том, что предложение, являясь единицей языка, представляет собой один из основных элементов, создающих текст. В формировании текста важную роль играет связанность предложений, их семантические и структурные особенности. Развитие текстовой лингвистики, начиная с середины XX века, связано

с более глубоким исследованием связи между синтаксисом и текстом. Исследователи, такие как К.Абдуллаев и Г.Бейзаде, обсуждают различные виды текстов, макротексты и микротексты, а также методы, используемые при их анализе. Текстовая лингвистика также связана с анализом и структурой текста в художественном, публицистическом и научном стилях. В результате текстовая лингвистика становится важной и развивающейся областью современной лингвистики.

About The History of Text Linguistics Research Summary

This article examines the main problems and development of text linguistics. The central idea is that the sentence, as a linguistic unit, is one of the fundamental elements that form the basis for the creation of a text. In the construction of a text, the connectedness of sentences, along with their semantic and structural characteristics, plays a crucial role. The development of text linguistics, starting from the mid-20th century, marked a new direction in the deeper study of the relationship between syntax and text. Researchers such as K. Abdullayev and Q. Bəyzadə discuss various types of texts, including macro- and microtexts, as well as the methods used to analyze them. Text linguistics is also connected to the analysis and structure of texts in literary, journalistic, and scientific styles. As a result, text linguistics emerges as an important and evolving field of modern linguistics.

Rəyçi: dos. Fikrət Əlizadə

AZADƏ RÜSTƏMOVANIN TƏDQIQATLARINDA EPİK ŞERİMİZİN KEÇDİYİ YOL

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatında epik şerin inkişafı, onun keçdiyi tarixi mərhələlər barədə elmi əsərlər demək olar ki, çox azdır. Biz buna misal olaraq, Yaqub Babayevin “Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şerin inkişafı (XIII-XIX əsrlər) (1) adlı monoqrafiyasını, Ataəmi Mirzəyevin “XIII-XIV əsrlər Anadilli Azərbaycan epik şeiri” (2) adlı monoqrafiyasını göstərə bilərik. Bildiyimiz kimi Azərbaycan epik şerinin inkişaf tarixi iki xətt üzrə davam etmişdir: farsdilli və anadilli epik şer. Anadilli epik şerin inkişafı ilə bağlı bu əsərlər öz elmi sanbalı ilə diqqət çəkir. Azadə Rüstəmovanın haqqında bəhs etdiyimiz əsəri isə həm fars dilli, həm də anadilli epik şerin ən qədim dövrlərdən təşəkkülü və inkişafı yollarını ta XVII əsrə qədər izləyir. Düzdür, ədəbiyyatımızın qədim və orta əsrlər dövrü barədə, həmin dövr şairlərin yaradıcılığı haqqında ayrı-ayrı tədqiqat işləri çoxlu saydadır. Ancaq “Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları” monoqrafiyası 6 əsrlik böyük bir dövrü kompleks şəkildə, epik şer baxımında tədqiqata cəlb edir. Əlbəttə biz bu yazımızda Monoqrafiyanın hərtərəfli təhlilinə nail ola bilmərik, ancaq əsas məqamlara və A.Rüstəmovanın yeni fikirlərinə nəzər salmağı vacib bilir. A.Rüstəmovanın tarixi-xronoloji prinsipinə əsaslanaraq ən birinci olaraq Epik şerin mənşəyi məsələsini ön plana çəkmişdir. Müəllif epik şerə tərif verərək fəslə başlayır: “Beləliklə, epik şer həyat hadisələrinin ümumiləşdirilmiş təsviridir; epik şer təbiət və cəmiyyət hadisələrini müəyyən sujet çərçivəsində bədii təqdimidir; epik şer insan xarakterini bütün dolğunluğu və ziddiyyətləri ilə obrazlı şəkildə hekayət etmək vasitəsidir. Hər bir xalq öz epik şer tarixinə malikdir” (3, s. 14).

Epik şer bu və ya digər xalqın dünyagörüşünün, şüurunun, hadisələrə münasibətinin təzahürüdür. A.Rüstəmovanın qeyd etdiyi kimi: epik şer öz başlanğıcını totemik təsəvvürlərdən tapmışdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar, ictimai münasibətlər dəyişib təkmilləşdikcə insanların, həyat və təbiət haqqında düşüncələri təkamül edir. Və beləliklə, totemik təsəvvürlər, animistik təsəvvürlə əvəz olunur. Bu məqamda insanlar hər hansı bir varlığa yox, onun arxasındakı ruha inanırlar. Zaman keçdikcə animistik təsəvvürlər təbiətə pərəstiş və ata-baba gününün qeyd olunması kultu ilə əvəz olunur. Həmin mərhələdə insanlar müxtəlif təbiət hadisələrini dağ, meşə, günəş və s. müqəddəs bilib onların məbudlarını yaratmış və onlara sitayiş etmişlər. Əsəti və miflər bu və ya digər ibtidai Allahın yaxud ilahənin şərəfinə düzəldilmiş ilk süjetli mərasim nəğmələrindən meydana çıxmışdır. Əsəti, onun ardınca isə qəhrəmanlıq eposu və ilkin dastanlar bədii yaradıcılığın yeni mərhələsini təşkil edir (3, s. 21).

Belə uzaq lakin zəruri başlanğıcdan sonra A.Rüstəmovanın Azərbaycan eposunun ilk mənbələrinə yaxınlaşır. “Avesta”, “Kitabi-Dədə Qorqud” geniş şəkildə tədqiq olunur. Yazılı epik şerin öz başlanğıcını “Orxan abidələri” və “Divani lügət-it türk” kimi bədii materiallar toplusu olan və bütün türk xalqları üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan mənbələrdən götürdüyünü qeyd edir. Həmçinin müxtəlif öz didaktik məzmunu və orijinal quruluşu ilə Azərbaycan şerinin gələcək inkişafına böyük təsir göstərmiş qədim yazılı uyğur-türk bədii abidəsi olan “Qutadqu-bilik” əsərinin adını çəkir.

VII əsrdən başlayaraq İslam dininin Yaxın Şərqi ölkələrinin əsas dövlət dini olması ilə ərəb dili hakim dil oldu. Daha sonra Əməvilər sülaləsinin zəifləməsiylə Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsində fars zadəganlarının xüsusi rol oynaması ilə fars dili poeziya, sənət dili kimi geniş şəkildə işlənməyə başladı. XI əsrin ortalarından Azərbaycan şairləri də Yaxın Şərqi bir çox ölkələrində olduğu kimi, farsca yazmağa başladılar. Əlbəttə ki, Firdovsi, Sənai sənəti öz ruhu etibarını fars-dəri mühiti ilə, Xaqani, Nizami yaradıcılığı Azərbaycanla, Əmir Xosrov şerinin xüsusiyyətləri isə spesifik cəhətləri ilə Hindistanla bağlı idi. Bunu hər bir şairin dil-üluğ xüsusiyyətləri, obraz və mövzuya yanaşmaq qaydaları aydın şəkildə göstərir.

A.Rüstəmovanın Firdovsidən Yaxın Şərqi yazılı poeziyasında ilk monumental epik şerin banisi kimi bəhs etmişdir. Firdovsi “Şahnamə”sindən sonrakı dövr Yaxın Şərqi epik poeziyasında əsasən aşiqanə şerin inkişaf dövrü idi. Müəllif Ünsirinin “Vamıq və Əzra”, Fəxrəddin Gorganın “Veys və Ramin”, Əyyuqinin “Vərqa və Gülşar” əsərləri barədə danışır.

XII əsrdən başlayaraq Sənai Qəznəvi yaradıcılığında, C.Rumi epik şerində fəlsəfi-təsəvvüfi çalarlar özünü göstərir. Haqqında danışdığımız dövrdə epik şerin müasir həyatla daha bağlı nümunələrinə - mənzum məktublara, səyahətnamələrə təsadüf edilir. Bu baxımdan, Qətran Təbrizinin tarixi mənzumələri, bir süjetli mənzum məsnəvi-məktubu diqqəti cəlb edir.

Yaxın Şərqi poeziyasında ictimai fəlsəfi lirikanın görkəmli nümayəndələrindən olan böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri olan Xaqani Şirvani epik şer sahəsində də qələmini sınamış, müvəffəqiyyət qazanmışdır (3, s. 17).

XII əsr Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir dövr kimi seçilir. Tarixçilərin yazdığına görə bu əsrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında bir çox yeniliklər baş verirdi, şəhərlər böyüyür, ticarət və sənətkarlıq inkişaf edirdi. Belə bir mühitin yetişdirdiyi görkəmli düha Nizami Gəncəvi yaradıcılığı A.Rüstəmovanın tərəfindən istər sənətkarlıq, istərsə də yaradıcılıq baxımından ətraflı şərh olunmuşdur.

A.Rüstəmovanın - “Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları” monoqrafiyasında bu çoxəsrlik bir dövrü Nizami sənəti işığında araşdırmışdır. Müəllifin Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürdüyü fikirləri, apardığı təhlilləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Demokratizm və xalqilik Nizami şerinin başlıca amillərindəndir.
2. Nizami Yaxın Şərqi epik şer tarixini güclü humanizm ideyaları ilə işıqlandırdı.
3. Həqiqi gerçəkliyə riayət prinsipi Nizami yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir.

¹⁰⁵ AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı. Rzayeva.nk@gmail.com

4. Nizami yaradıcılığı ilə epik şerə mükəmməl, zəngin psixoloji xarakterə malik çoxcəhətli insan surətləri – obraz və xarakterlər daxil oldu.

Burada A.Rüstəmovanın Firdovsi və Nizami yaradıcılığı ilə bağlı müqayisəsinə diqqət yetirək: Firdovsi “Şahnamə”sində qəhrəmanların ruhi-psixoloji keyfiyyətləri ön planda deyil, əsasən onların davranış və fəaliyyəti tərənnüm edilir. Ancaq Nizamini ictimai-psixoloji bir varlıq kimi insan, onun mənəviyyəti, həyatda mövqeyi problemi maraqlandırır.

5. Fantastik, qeyri-adi, fəvqəlbəşəri hadisə və qüvvələr Nizami şerində aparıcı deyil.

Monoqrafiyanın II fəslə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında epik ənənələrdən bəhs edir. A.Rüstəmovanın dövrün ədəbiyyatında geniş rəvac tapan sufi ideyaları haqqında, onun mahiyyəti və ədəbiyyatda əksi barədə elmi məlumatlar verir. Azərbaycan ədəbiyyatı sufi-panteist fikirlərin təsiri ilə dərin mənəvi - fəlsəfi məzmun qazandı. . Bu dövrdə yaranmış epik şerlər sufizmin əsas prinsiplərini, panteist dünyagörüşünü və mənəvi kamillik axtarışını özündə əks etdirirdi. Ancaq müəllifin də qeyd etdiyi kimi sufizm vahid bir xətt-hərəkət üzrə inkişaf etmir, bir-birinə zidd istiqamətlər özünü göstərirdi: Sufi mütəfəkkirlərin bir qismi hakim quruluşa qarşı geniş xalq kütlələrinin tərəfini tutur, digər bir qismi isə yuxarı sinfin tələblərinə uyğun gəlməyə çalışırdılar.

A.Rüstəmovanın yazır: XIII-XIV əsrlər Azərbaycan şerinin görkəmli bayraqdarlarının yaradıcılığında sufizm nəzəriyyəsinin panteizmlə birləşən mütərəqqi cəhətləri öz geniş ideya inkişafını tapır. Bu baxımdan, Ş.M.Şəbüstərinin “Gülşən-raz”, Əvhədinin “Cami-Cəm” əsərləri geniş təhlil olunur. Əlbəttə bu əsərlər hər biri öz didaktik məzmunu, ictimai-tənqidi ruhu, və mütləq demokratizmi, feodal aristokratiyasına qarşı tənqidi meyli ilə saray şerindən daha canlı və həyatı təsir bağışlayır.

Bu dövr ədəbiyyatında ənənəvi aşiq məhəbbəti əsas motivlərdəndir. A.Rüstəmovanın bu baxımdan adlarını çəkdiyi “Fərhadnamə” (M.Ərdəbili), “Dəhnamə” (M.Əvhədi), “Məhr və Müştəri” (Əssar Təbrizi) əsərləri öz ideya bədii xüsusiyyətləri ilə dəyərli nümunədir.

Azərbaycan epik şerinin yeni inkişaf mərhələsi- XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai, iqtisadi, mədəni yüksəliş dövrü sayılır. Dövrün ədəbi mənzərəsi haqqında məlumat verən A.Rüstəmovanın yazır: Poeziyada başlıca cəhət Azərbaycan dilində şer daha artıq inkişafı və çiçəklənməsidir. Şifahi xalq ədəbiyyatına meyl bu dövr üçün başlıca amillərdəndir. Epik şer nümunələrindən Marağayı Əşrəfin “Xəmsə”si, Şah Qasım Ənvarın təriqət təsiri ilə yazdığı “Ənisul-Arifin” əsəri, Xətəinin “Nəsihətnamə” və Şah İsmayıl Xətai epik şerinin ən yaxşı nümunəsi kimi “Dəhnamə” əsərin, ana dilində ilk “Leyli və Məcnun”(Həqiri Təbrizi) əsərinin adı çəkilir.

Bu dövrdə Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış silsilə mövzulardan biri də “Yusif və Züleyxa”dır. Şəmsin “Yusif və Züleyxa” əsəri Müəllif tərəfindən tədqiq olunur.

Bundan sonra əsərin Azərbaycan şerinin nəhəng siması Füzuli yaradıcılığı onun şah əsəri “Leyli və Məcnun” geniş şəkildə təhlil olunur. Müəllifin bu barədə fikirlərinə diqqət yetirək “Leyli və Məcnun psixoloji romandır. Füzulini insan qəlbini psixoloqu adlandırmaq olar. Nizami əsərindəki psixoloji ahəngdarlıq Füzuli şeri üçün də qüvvədədir.”

Ümumiyyətlə A.Rüstəmovanın Füzuli yaradıcılığı barədə geniş tədqiqat işlərinin müəllifidir. Onun “Mütəfəkkir Mövlana Füzuli” monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslığımızda xüsusi dəyərə malikdir.

XVI-XVII əsrlər Azərbaycan epik şeri Şifahi xalq yaradıcılığının daha güclü təsiri ilə seçilir. Bu dövrdə epik şerin Mənzum roman (Kövsəri “Fərhad və Şirin”, Məsihi “Vərqa və Gülşa”), Nağıl tipli novella (Fə dai “Bəxtiyarnamə”) növlərindən geniş istifadə edilir.

Hekayə müstəqil janr kimi formalaşır. Əmaninin “Dəvəsi ölmüş qarı”, “Tiryəkçi” əsərləri hekayə janrının nümunəsi kimi təhlil olunur.

Kövsərinin “Fərhad və Şirin” əsəri ilk dəfə A.Rüstəmovanın tərəfindən geniş şəkildə təhlilə cəlb olunur. Məsihinin “Vərqa və Gülşa” əsəri A.Rüstəmovanın tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. O yazır: “Məsihi öz böyük sələfləri – Nizami, Füzuli yolu ilə gedərək, əsərdə dolğun xarakterlər yaradır, obrazların dərin psixoloji bədii təhlilini verir”.

Göründüyü kimi, Azadə Rüstəmovanın “Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları” adlı monoqrafiyası epik poeziyanın müxtəlif tarixi və mədəni mərhələlərdə inkişafını izah edir. Azadə Rüstəmovanın, həmçinin epik poeziyanın tarixi, fəlsəfi əsaslarını, onun müxtəlif dövrlərdə ideoloji və poetik xüsusiyyətlərini öyrənərək milli ədəbiyyatın mədəni irsini müasir oxucuya daha dərinləndirən anlamaq imkanı yaratmışdır. Bu monoqrafiya Azərbaycan ədəbiyyatında epik poeziyanın tarixi inkişafını, onun ədəbi ənənələrindəki yerini və davamlılığını öyrənmək üçün əsaslı mənbə olmaqla yanaşı, klassik irsin dəyərini və onun gələcək nəsillər üçün əhəmiyyətini də təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev Y. “Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şerinin inkişafı (XIII-XIV əsrlər). Bakı, 2008
2. Mirzayev A. “XIII-XVI əsrlər Anadilli Azərbaycan epik şeri”. Bakı, 2017
3. Rüstəmovanın A. “Seçilmiş əsərləri” 2cildə: I cild. Bakı, 2014
4. Rüstəmovanın A. “Seçilmiş əsərləri” 2cildə: II cild. Bakı, 2014

Açar sözlər: Epik şer, sufi fəlsəfəsi, Nizami Gəncəvi, Azadə Rüstəmovanın, klassik irs.

Keywords: Epic poetry, Sufi philosophy, Nizami Ganjavi, Azade Rustamova, classical heritage.

Ключевые слова: Эпическая поэзия, суфийская философия, Низами Гянджеви, Азаде Рустамова, классическое наследие.

Xüslasə

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Azadə Rüstəmovanın “Azərbaycan epik şerimizin inkişaf yolları” (XII-XVII əsrlər) adlı monoqrafiyası Azərbaycan epik şerinin tarixi, poetik quruluşu və janr xüsusiyyətlərini dərinləndirən araşdıraraq milli

ədəbiyyatımızın ənənələrini və epik şerinin dəyərini vurğulayan bir əsər kimi qiymətlidir. A.Rüstəmovanın bu tədqiqatı Azərbaycan epik şerinin sadəcə xalqın keçmişi deyil, eyni zamanda onun gələcək bədii inkişaf istiqamətlərini də göstərən bir tədqiqat kimi dəyərlidir. Bu tədqiqatda, A.Rüstəmovanın epik poeziyasının tarixi, forma və məzmun xüsusiyyətləri, müxtəlif dövrlərdə dəyişməsi və inkişaf xəttini əhatəli şəkildə təhlil etdiyi məsələlər bunlardır:

1. Epik poeziyasının mahiyyəti və xüsusiyyətləri
2. Epik poeziyasının yaranması və tarixi mərhələləri
3. Şairlərin yaradıcılığı və epik şerə təsiri
Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi, Xaqani, Füzuli və digər klassiklərin epik şeir ənənələrinin zənginləşməsində töhvələri vurğulayır
4. Sufi fəlsəfəsi və epik poeziya Azadə Rüstəmovə xüsusilə sufi fəlsəfəsinin Azərbaycan epik poeziyasına təsiri, sufi ideyalarının epik elementlərlə necə harmoniya təşkil etdiyini göstərir.
5. XVI-XVII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatının epik şerə təsiri məsələsi

Summary

The monograph of the prominent literary scholar Azada Rustamova entitled “The Paths of Development of Azerbaijani Epic Poetry” (XII-XVII centuries) is valuable as a work that deeply examines the history, poetic structure and genre characteristics of Azerbaijani epic poetry, emphasizing the traditions of our national literature and the value of epic poetry. This study by A. Rustamova is valuable as a study that shows not only the past of the Azerbaijani epic poetry, but also the directions of its future artistic development. In this study, the issues that A. Rustamova comprehensively analyzes the history, form and content features of epic poetry, its changes in different periods and the development line are as follows:

1. The essence and features of epic poetry
2. The emergence and historical stages of epic poetry
3. The creativity of poets and their influence on epic poetry
In Azerbaijani literature, she emphasizes the contributions of Nizami Ganjavi, Khagani, Fuzuli and other classics to the enrichment of epic poetry traditions
4. Sufi philosophy and epic poetry Azade Rustamova shows, in particular, the influence of Sufi philosophy on Azerbaijani epic poetry, how Sufi ideas harmonize with epic elements.
5. The issue of the influence of oral folk literature on epic poetry in the 16th-17th centuries

Резюме

Монография видного литературоведа Азада Рустамовой под названием «Пути развития азербайджанской эпической поэзии» (XII-XVII вв.) ценна как труд, глубоко исследующий историю, поэтическую структуру и жанровые особенности азербайджанской эпической поэзии, подчеркивающий традиции нашей национальной литературы и ценность эпической поэзии. Данное исследование А. Рустамовой ценно как исследование, показывающее не только прошлое азербайджанской эпической поэзии, но и направления ее будущего художественного развития. В данном исследовании А. Рустамова всесторонне анализирует историю, форму и содержательные особенности эпической поэзии, ее изменения в разные периоды и линию развития:

1. Сущность и особенности эпической поэзии
2. Возникновение и исторические этапы эпической поэзии
3. Творчество поэтов и их влияние на эпическую поэзию
В азербайджанской литературе она подчеркивает вклад Низами Гянджеви, Хагани, Физули и других классиков в обогащение традиций эпической поэзии
4. Суфийская философия и эпическая поэзия Азаде Рустамова показывает, в частности, влияние суфийской философии на азербайджанскую эпическую поэзию, как суфийские идеи гармонируют с эпическими элементами.
5. Вопрос влияния устной народной литературы на эпическую поэзию в XVI-XVII веках

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Fərəcova Maya Əli qızı
MÜASİR FARS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN BƏZİ QURULUŞ MODELƏRİ
(1-ci hissə)

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, fars dilində də sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildiren əsas nitq hissələrindən biridir. Sifətin sintaktik vəzifəsi cümlədə təyin vəzifəsini ifadə etməkdən ibarətdir.

[17:41, 11/30/2024] +994 55 200 16 12: Azərbaycan, rus, alman ingilis və başqa dillərdə olduğu kimi, fars dilində də sifətlər "neçə?" (çetur?), "nə cür?" (çecur?), (çequne?), "hansı?" (kodam?) və sair suallarına cavab verir.

Fars dilində sifət adətən təyin olunan isimdən sonra gəlir. Lakin bəzən sifət təyin olunan isimdən əvvəl də işləyə bilər. Bu zaman isim izafət qəbul etmir və həmin birləşmədən mürəkkəb sifət əmələ gəlir; məsələn: derazdəst- əliuzun (adam).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, derazdəst- və bir sıra bu kimi sözlər işlənmə yerlərinə görə həm mürəkkəb sifət ola bilərlər və həm də isim ola bilərlər.

Şeirlərdə sifətlər isimdən əvvəl də işləyə bilərlər, sonra da; məsələn: cəhan bər məhan-o kəhan boqzərəd xərədmənd mərdom çera gəm xorənd?

(Dünya həm böyükler üçün keçir, həm də kiçikler üçün, ağıllı adamlar nə üçün dərd çəksin?)

Azərbaycan və rus dillərində olduğu kimi, fars dilində də sifətlər üç növə bölünür:

1. Sadə sifətlər - sefat-e əsli və ya sefat-e sade

Sadə sifətlər qrupuna yalnız bir kökdən ibarət olan sifətlər daxildir; məsələn: bozorg - böyük; ağıl - ağıllı; : sade - sadə; caleb - maraqlı; təlx - acı; ziba - gözəl və s.

2. Düzəltmə sifətlər - sefat-e moştəğ

Düzəltmə sifətlər qrupuna bir kök və şəkilçidən əmələ gələn sifətlər daxildir; məsələn: atəş+in - atəşli; tərs+u - qorxaq; na+mehreban - namehriban; bi+vəfa - vəfasız və sair.

3. Mürəkkəb sifətlər - sefat-e mürəkkəb

Mürəkkəb sifətlər qrupuna isə iki və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olan sözlər daxildir; məsələn: can+süz - canıyanan; del+roba - gözəl, ürəyi aparan; atəş+pərəst - atəşpərəst, atəşə sitayiş edən; del+nəvaz - ürəyi axşayan və sair.

Məqalənin mövzusu fars dilində mürəkkəb sifətlərin müxtəlif quruluş modelləri olduğu üçün, burada sadə və düzəltmə sifətlər barəsində ətraflı məlumat verilməyəcəkdir. Burada yalnız mürəkkəb sifətlər barəsində danışılacaqdır.

MÜRƏKKƏB SİFƏT məsələlərinin qoyuluşuna dair

Bütün dillərdə olduğu kimi, fars dilində də mürəkkəb sifətlər haqqında müxtəlif ölkələrin alimləri müxtəlif fikirlər söyləmişlər və mürəkkəb sifətləri müxtəlif modellərə ayırmışlar.

İranın məşhur dilçi alimi, professor Əbdürrəhim Homayun Fərrux özünün "Dəstur-e camee-ye zəban-e farsı" adlı qrammatika kitabında mürəkkəb sifətlərin 59 növünü və bu 59 növ mürəkkəb sifətlərin 2 yol ilə əmələ gəlməsini göstərir.

Birinci yol ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlərdən danısarkən, müəllif şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn sifətləri göstərir. (Biz isə bu növ sifətləri düzəltmə sifətlər adlandırırıq.)

İkinci yol ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlərə isə iki və daha artıq müstəqil sözdən əmələ gələn sifətləri daxil edir.

Müəllif aşağıdakı 17 növ şəkilçinin hamısını mürəkkəb sifət əmələ gətirən şəkilçilər kimi göstərir:

1. (gin) və (agin) şəkilçiləri; məsələn: (moşk+agin) - müşk kimi, müşkə bənzər; (dörr+agin) - dürr kimi, dürrə bənzər.

2. (nak) şəkilçisi; məsələn: (bim+nak) - qorxulu; dəhşətli; (səhm+nak) - qorxunc, vahiməli.

3. (san) və (besan) şəkilçiləri; məsələn: (digər+san) - başqa cür; (yek+san) - bir cür, eyni cür.

4. (asa) şəkilçisi; məsələn: (pələng+asa) - pələng kimi; (nəhəng+asa) - nəhəngə bənzər, nəhəng kimi.

5. (qun) şəkilçisi; məsələn: (ab+qun) - su kimi; (qol+qun) - gül kimi, gül rəngli.

6. (fam), (bam) və (pam) şəkilçiləri; məsələn: (sorx+fam) - qırmızı rəngli; (siyah+fam) - qara rəngli; (bərf+fam) - ağ, qar kimi, ağappaq.

7. (des, dise, dis) şəkilçiləri; məsələn: (şəb+dis) - qara, gecə kimi, qaranlıq...; (tağdis) - əsl adı Simurq olan quşun yumurtası təkin. (Bu şəkilçilər fars ədəbiyyatında olduqca az işlənilir).

8. (vəş, fəş) şəkilçiləri; məsələn: (xorşidvəş) - günəş kimi, günəşə bənzər; (rostəmvəş) - Rustəmsayaq, Rüstəm kimi; (şir+fəş) - şir kimi.

9. (sar) şəkilçisi; məsələn:

(kuh+sar) - dağ kimi, dağlıq; (şax+sar) - buynuz kimi, buynuza oxşar, buynuz təkin; (tox+sar) - gözəl üzə bənzər.

10. (var) şəkilçisi; məsələn:

(qah+var) - taxt kimi; (şah+var) - şahana, şah sayaq, şah kimi; (bende+var) - bəndə kimi.

11. (vər) şəkilçisi; məsələn: (bar+vər) - bar verən, barlı; (soxən+vər) - gözəl danışan, gözəl nitqi olan (natiq); (saye+vər) - kölgə kimi, kölgəli, kölgə salan.

12. (mənd) şəkilçisi; məsələn: (honər+mənd) - hünərli, istedadlı; (danəş+mənd) - bilikli (alim)

13. (qar) şəkilçisi; məsələn: (saz+qar) - uyğunlaşdırın, işi yoluna salan; (amuz+qar) - öyrədən (müəllim); (Xocavənd+qar) - yaradan (Allah); (afərin+qar) - yaradan (Allah).

14. (gər) şəkilçisi; məsələn: (mes+gər) - mis işinə baxan (misgər); (dorud+gər) - xarratlıq işinə baxan (xarrat); (baz+gər) - bərpa edən (bərpaçı).

15. (mən) və (man) şəkilçiləri; məsələn: (sa+man) - var-dövləti olan, qayda-qanunu və s.; (ir+man) - çağırılmamış, arzu olunmaz (qonaq); (dərman) - sağaldan; (fər+man) - fərman verən, göstəriş verən; (pey+man) - peyman, əhdi-peyman edən; (pəşi+man) - peşiman; (əncə+mən) - iclas, cəmiyyəti toplayan.

16. (min) şəkilçisi; məsələn: (şər+min) - utancaq; (xənd+min) - gülər üzülü.

17. (sir) şəkilçisi; məsələn: (sərf+sir) - soyuq iqlimli (yer); (gərm+sir) - isti iqlimli (yer); (zəng+sir) - daşlıq, qayalıq (yer).

Göstərilən misallardan birinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yeddinci, səkkizinci, doqquzuncu, onuncu kəndlərdəki şəkilçilərin hamısı bənzərlik bildirən şəkilçilərdir. 15-ci bənddəki misalların isə hamısı, əslində düzəltmə sifətlərdir...

Professor Əbdürrəhim Homayun Fərrux bütün yuxarıda göstərilən şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn düzəltmə sifətləri .urəkkəb sifətlər kimi qeyd edir. Halbuki, bir kökdən və şəkilçidən əmələ gələn sifətlər heç bir qeydi-şərtsiz mürəkkəb sifət hesab etmək elmi cəhətdən əsaslı deyildir.

Əlbəttə, bu şəkilçilərin əksəriyyəti vaxtı ilə müstəqil bir mənə daşıyır; məsələn "des", "dise", "dis" şəkilçiləri pəhləvi dilində nümunə, oxşar, bənzər, ...sayaq mənalarını daşıyır və məmləkət, Vətən, ətraf mənalarında da işlənir. Deməli, bu şəkilçilərin əsl müasir fars dili deyil, Pəhləvi dilidir. Yəqin elə bunlara əsaslanaraq, Əbdürrəhim Homayun Fərrux bu sözləri mürəkkəb sifətlər sırasına daxil edib.

Bu şəkilçilərin vaxtı ilə Pəhləvi dilində mənə fədə etdiyinə baxmayaraq, müasir fars dilində artıq şəkilçiləşmişdir və müasir fars dilində heç bir mənə kəsb etmirlər. Ona görə də həmin şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn sifətləri mürəkkəb sifət deyil, düzəltmə sifət hesab etmək lazımdır.

Bundan əlavə Əbdürrəhim Homayun Fərrux 5 növ sifət də göstərir ki, həmin sifətlər aşağıdakı önsəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gəlir:

1. "ba" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər: "bahuş" - ağıllı, zəhinli

2. "bi" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər:

"bihuş" - huşsuz, yaddaşsız

3. "na" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər:

"naomid" - ümitsiz

4. "por" önsəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər: "porçin" - qırqınlı, qıvrım

5. "dər," "əndər" ön şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər: "dər xor" - layiq, münasib, uyğun olan;

6. "bər" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər:

"bər xordar" - toxunmuş, əzilmiş

7. "fəra" ön şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn sifətlər:

"fəraxor" - layiq, münasib

Əbdürrəhim Homayun Fərrux bu növ sifətləri də ön qoşmalar vasitəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər qrupuna daxil edir. Halbuki, bu cür sifətləri də elmi cəhətdən mürəkkəb sifət adlandırmaq düzgün deyil. Çünki, bu sifətlər də yalnız bir kökdən və ön şəkilçilərdən əmələ gəldikləri üçün düzəltmə sifətlərdir.

Doktor Pərviz Natel Xanları özünün "Dəstur-e zəban-e farsî" kitabında mürəkkəb sifətlər haqqında yazır: "Mürəkkəb sifətlər o sifətlərdir ki, iki və ya daha artıq sözdən ibarət olsun və bu sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda mənə ifadə etsin, lakin həmin ayrı-ayrı sözlərin mənası birlikdə işlədikdə, ifadə etdiyi mənadan fərqli olsun. Məsələn:

"xoşru" - xüsusət, gözəl

"səngdel" - daşürəkli, qəddar

"siyəhr(y)" - üzükara, xəcalətli

"mahçehre" - ay üzülü və sair.

Məhəmməd Cavad Şəriət özünün "Dəstur-e zəban-e farsî" kitabında mürəkkəb sifətlər haqqında belə yazır:

"Mürəkkəb sifətlər aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Mürəkkəb sifət iki isimdən düzələ bilər. Məsələn:

"ahuçəşm" - ahu gözlü; "qolrox" - gül üzülü; "səngdel" - daş ürəkli; "cəfakar" - cəfakeş

2. İki ismin arasında bağlayıcı da gələ bilər. Məsələn: "bize be dəst" - əli nizəli; "pa bər kam" - kamına çatan

3. İki bir-birinə zidd olan sifətlərdən mürəkkəb sifətlər düzələ bilər. Məsələn: "sefid-o siyah" - ağıl-qaralı, ala-bula; "hazer-o gəyeb" - hazır-qayıb

4. Bir sifət və bir isimdən əmələ gələ bilər. Məsələn: "sirab" - su ilə təmin olunmuş, sudan doymuş; "qomrah" - yolunu azmış; "rouşəndel" - ürəyi təmiz, nurlu

5. Bir isim və bir sifətdən əmələ gələn. Məsələn: "karaqah" - işdən xəbərdar, işini bilən; "rəng pəride" - rəngi qaçmış, rəngi solmuş.

6. Keyfiyyət və oxşarlıq bildirən çevrilmiş izafət birləşmələri. Məsələn: "sərv gədd" - sərv boylu; "xoşhal" - şad.

7. Qısaldılmış feili sifət (indiki və keçmiş zaman). Məsələn: "xoşnevis" - gözəl xəttli; "delpəzir" - ürəyə yatan; "xabalud" - yuxulu; "xodapərəst" - Allaha oərəstiş edən.

8. Ön qoşma və isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: "be xerəd" - ağıllı, şüurlu; "ba əğl" - ağıllı; "həmrah" - yol yoldaşlığı edən; "bu kar" - işsiz; "nakam" - nakam, kamına çatmayan.

9. Bir şəkilçidən, bir sözdən və bir isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: "na be kam" - kamına çatmamış (adam); "na be Saman" - əşyasız, heç nəsiz, varı-dövləti olmayan.

10. İsim və şəkilçidən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər. Məsələn: "daneşmənd" - elmlı, savadlı, bilikli; "nəmnak" - nəmli, yaş; "honərvər" - istedadlı, hünərli.

Məhəmməd Cavad Şəriətin göstərdiyi bu modellərdən 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 - çı modelləri həqiqətən mürəkkəb sifətlər əmələ gətirən modellərdir. Lakin, 8, 9, 10-cu modellərə nəzər saldıqda isə, bu modellərin də düzəltmə sifətlər əmələ gətirdiklərini görürük. Çunki, həmin sifətlər bir sözdən və bir şəkilçi və ya ön şəkilçilərdən əmələ gəlirlər. Bu cür sifətlər isə, sözsüz ki, düzəltmə sifətlərdir.

Doktor Məhəmməd Cavad Məşkur özünün "Dəsturnamə" adlı kitabında sifətlər barədə daha geniş məlumat verir. O, yazır:

Sifətlər bəzən sadə olur. Məsələn:

"xub" - yaxşı; "bəd" - pis; "rast" - düz; "dorug" - yalan...

Və bəzən də mürəkkəb olurlar. Məsələn: "bəd xu" - pis xasiyyətli; "xub ru" - gözəl; "dorug qu" - yalançı; "rast qu" - düz danışan.

Feili sifətlər o sifətlərdir ki, işin icrasını və ya əşyanın xasiyyətini bildirsın. Məsələn: "atəş süzəndə" - yandıran, alovlandıran; "mərd zənəndə" - adam döyən, adamı vuran; "dana-ye binəndə" - uzaqgörən (alim).

Bu cür sifətlərə esm-e fayıl də deyirlər.

Feili sifətlərin əlamətləri bunlardır: Feil kökünün axırına "əndə" artırılır. Vaxtı ilə "dəl suz", "soxən quy", "cəng cuy", "rəhbər" və "muysetər" sözləri də "soxən quyəndə", "dəl suzəndə", "rəh bərəndə", "cəng cuyəndə" və "mü setərəndə" olmuşdur ki, müasir dövrdə axırındakı "əndə" səkilçisi atılıbdir.

Bəzən mürəkkəb sifət iki isimdən əmələ gəlir və oxşarlıq bildirir. Məsələn:

"sərv gədd" - zərv boylu; "qol rəng" - gül rəngli; "moşk məri" - müşk kimi (ətirli).

Bəzi hallarda sifət iki sadə isimdən düzəlir. Məsələn: "cəfa pise" - cəfa çəkməyə öyrəşmiş, adət etmiş (adam), "honər pise" - hünərli, peşəkar, incəsənət adamı.

Mürəkkəb sifətlər bəzən isim və sifətdən düzəlir. Məsələn: "dəl azar" - ürək ağrıdan, "hərdən kolof" - boynu yoğun; "zağ çeşm" - göygöz; "ruyin tən" - mis əndamli (indi robota ruyintən deyirlər).

Mürəkkəb sifətlər bəzən iki ismin bəzi bağlayıcılar vasitəsi ilə birləşməsindən düzəlir. Məsələn: "nize və dəst" - əli nizəli.

Bəzi bağlayıcılar, şəkilçilər və önsəkilçilərin işimlə birləşməsindən mürəkkəb sifət əmələ gəlir. Məsələn:

"be"+işim = "be xerəd" - elmlı

"na"+işim = "na kam" - nakam, kamına çatmayan

"həm"+ işim = "həmrah" - yol yoldaşlığı edən

"asa"+işim = "pələng asa" - pələng kimi cüssəli

İsim+ "fam" = "ləl fam" - ləl kimi, ləl rəngli

İsim + "vəş" = "xorşid vəş" - günəş üzli

İsim + "var" = "şah var" = şah var = şah kimi

İsim + "nak" = "dərd nak" - dərqli;

"ba" + işim = "baş əğl" - ağıllı;

"bi" + isim = "bu maye" = "bu maye" - mayasız;

İsim + "san" = "şirsan" - şir kimi, şirə bənzər;

"qun"+işim = "gəndom qun" - bugdayı, qarabuğdayı;

İsim + "dis" = "tən dis" = sürətli, kəskin;

İsim+"sar" = "zəng sar" = daşlı-kəsəkli;

İsim + "mənd" = "xerəd mənd" - bilikli, savadlı (alim).

Bəzən mürəkkəb sifətlər feili sifətin keçmiş zamanı və bir isimdən düzəlir. Məsələn:

"əfsorde dəl" - dərqli, qəmli, qüssəli

"asudə hal" - rahat, arxayın

"aşofte hal" - qəzəbli, acıqlı

Bəzən mürəkkəb sifətlər zərf və bir feili sifətdən əmələ gəlir. Məsələn:

"dir cuş" - gec qızısan, gec coşan, təkminli

"zud rənc" - tez inciyən, dəymədüsər

Bəzi mürəkkəb sifətlər iki isimdən əmələ gəlir. Məsələn:

"moşt-moşt" - ovuc-ovuc;

"bar-bar" - dəfələrlə, tez-tez təkrarlanan;

"loxt-loxt" - lümlüt;

"gereh-gereh" - düyün-düyün;

Mürəkkəb sifətlər bəzən bir isim və feili sifətin keçmiş zamanından əmələ gəlir. Məsələn:

(Hafez-e) "dəl suxte" - ürəyi yanmış (Hafız)

(raz-e)"şər bəste" - möhkəm saxlanılan sirr.

Bəzən mürəkkəb sifətlər iki sifətin təkrarından əmələ gəlir. Məsələn:

"nərm-nərm" - yup-yumşaq, yumşacıq;

"rize-rize" - narın-narın, xırda-xırda;

"gərm-gərm" - isti-isti;

"pare-pare" - cırıq-cırıq və s.

Gördüyümüz kimi, Doktor Məhəmməd Cavad Məşkur da Əbdürrəhim Humayun Fərrux və Məhəmməd Cavad Şəriəti kimi şəkilçi və ön şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn düzəltmə sifətləri mürəkkəb sifətlər modellərinə aid edir. Bu sifətlərin isə əslində düzəltmə sifətlər olduğu barədə yuxarıda danışılmışdır.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov isə özünün "Краткая грамматика персидского языка" adlı kitabında feildən düzələn sifətlərin və feili sifətlərin də sifət tərkibinə daxil olduğunu göstərir. Lakin müəllif mürəkkəb sifətlər barəsində heç bir şey yazmır.

Müəllif bu barədə yazır: " ... К прилагательным относятся так-же прилагательные отглагольные или причастия".

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Azəri Ə.İ. "Fars dili", ADU nəşriyyatı, Bakı, 1952
2. "Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), ADU nəşriyyatı, Bakı, 1959
3. "Azərbaycan dilinin əsasları", 1 hissə, Azərbaycan SSRİ EA nəşriyyatı, Bakı, 1960
4. Məmmədov N. "Dilçiliyin əsasları", Bakı, 1961
5. Cəfərov S. "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1961
6. H.Əlizadə, N.Hatəmi. "Fars dili", Azəməşr, 1961
7. Məmmədov N., Axundov A. "Dilçiliyə giriş", Bakı, 1966

Rus dilində:

8. Бакиханов А.А. "Краткая грамматика персидского языка", Тифлис, 1841
9. Жуковский В.А. "Материалы для изучения персидских наречий", Санктпетербург, 1888
10. Залеман К.Г. и Жуковский В.А. "Краткая грамматика новоперсидского языка, Санкт-Петербург, 1890
11. Мирза Джафар, "Грамматика персидского языка", Москва, 1900
12. Бертельс Е.Э. "Грамматика персидского языка", Ленинград, 1926
13. Жирков Л. "Персидский язык", Москва, 1927
14. Бертельс Е.Э. "Учебник персидского языка", Ленинград, 1932
15. Овчинникова И.К. "Учебник персидского языка", часть 1, Издательство Московского Университета, 1966
16. Пейсигов Л.С. "Вопросы синтаксиса персидского языка", Москва, 1959
17. Овчинникова И.К. и Мамедзаде А.К. "Учебник персидского языка", Издательство Московского Университета, 1966

Fars dilində:

18. Əbdürrəhim Homayun Fərrux, "Dəstur-e camee-ye zəban-e farsi", Tehran, 1338
19. Doktor Pərviz Natel Xanları, "Dəstur-e zəban-e farsi", "Rəvəş-e nou", Tehran, 1348
20. Doktor Məhəmməd Cavad Məşkur, "Dəstumame", Tehran, 1346
21. Məhəmməd Cavad Şəriəti, "Dəstur-e zəban-e farsi", İsfahan, 1345 Различные модели образования сложных прилагательных в персидском языке

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается важной части словообразования в персидском языке.

В статье даётся краткий обзор мнений авторов литератур, написанных на азербайджанском, русском и персидском языках. Также даны некоторые модели сложных прилагательных в персидском языке.

The different formation models of compound adjectives in the Persian language

SUMMARY

The article is ducted to essential part of the world - formation we the Persian Language
The models of complex adjectives in the Persian Language are also givens we the article.

RƏYÇİ: dos. Ə.Məmmədova

Rəna Kamil qızı Xəlilova¹⁰⁶, İradə Nəsim qızı Şəfizadə¹⁰⁷
KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASINA DAİR
(İngilis dili materialları əsasında)

Giriş: Məlum olduğu kimi, kommunikativ kompetensiya aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarətdir:

- a) *qrammatik kompetensiya;*
- b) *diskursiv kompetensiya, sosiolinqvisitik kompetensiya;*
- c) *strateji kompetensiya.*

Qrammatik kompetensiya dilin lüğət tərkibi, sintaksis, morfoloji, fonologiya ilə əlaqədar olduğu halda, diskursiv kompetensiya nitqin səlisliyi, natiqlik məharəti, sosiolinqvisitik kompetensiya ritorika, bədii ifadələr, dialekt, üslub xüsusiyyətləri, sosiomədəni səriştə, strateji kompetensiya isə nitqin sərbəstliyi və təbiiyi ilə əlaqələndirilir (canale and swain).

Avropa Şurasının nəzdində Müasir Dillərin Tədrisi Mərkəzinin eksperti, tanınmış dilçi-alim Van Ek tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın 6 komponenti göstərilir.

Asher, J. (1977). Learning another language through actions: The complete teacher's guide. Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications. Məşhur tədqiqatçı J.Aşer öz əsərində yazır: "Belə ki, qrammatik (linqvisitik), diskursiv, sosiolinqvisitik və strateji kompetensiyalardan ibarət olduğu halda siyahıya sosial və sosiomədəni kompetensiyalar əlavə edilir. "Kommunikativ kompetensiya" terminini "kommunikativ dil qabiliyyəti" termini ilə əvəz edən Bachman and Palmer onun 3 komponentdən ibarət olduğunu söyləyir: dil kompetensiyası, strateji kompetensiya və onları idarə edən psixoloji mexanizmlər" (1, s. 154).

2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyasının aşağıdakı 3 komponenti təqdim edilir: sosiolinqvisitik, linqvisitik və praqmatik. Bununla bərabər, praqmatik. kompetensiyaları səciyyələndirən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərkən, onların dil istifadəçilərinin nitqi idarə edən prinsiplər haqqında məlumatlı olduqlarını dəqiqləşdirərkən, aşağıdakı əsas prinsipləri göstərirlər: nitqin təşkil edilməsi (diskursiv kompetensiya); kommunikativ funksiyaların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi; nitq prosesinin ardıcılığının təmin edilməsi, nitqin struktur cəhətdən təşkil edilməsi.

Alchulei A.S. Teaching achievement inulivaiiüü \ A.S.Alächulei, D.Tauui, J.Me Intire. Middletown, Conn, 1970. Tədqiqatçı dilçi alimlər öz fikirlərini belə izah edirlər: "Beləliklə, kompetensiyaya dil öyrənənlərin və dil istifadəçilərinin cümlələri ardıcıl şəkildə təşkil etməklə nitq prosesinin səlisliyini təmin etmək qabiliyyəti və bununla əlaqəli olan müvafiq bilikləri nəzərdə tutur. Belə ki, diskursiv kompetensiya dil öyrənənlər və dil istifadəçiləri aşağıdakı bilik və bacarıqlara öyrənməlidirlər:

- 1) nitq prosesini struktur cəhətdən düzgün təşkil etmək və idarə etmək qabiliyyəti;
- 2) nitqin mövzunu müəyyənləşdirmək;
- 3) nitq prosesini müəyyən mövzu ətrafında təşkil etmək qabiliyyəti;
- 4) nitqin səlisliyi və təbiiyini təmin etmək;
- 5) məntiqi ardıcılığını təmin etmək qabiliyyəti;
- 6) nitqin stilistik adekvatlığını təmin etmək qabiliyyəti;
- 7) nitqin ritorik cəhətdən səmərəliliyini təmin etmək qabiliyyəti;
- 8) nitq prosesində birgə fəaliyyət prinsipinə riayət etmək bacarığı" (2, s. 210-218).

Asubel D.P.Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. Tədqiqatçı amerikan alimi D.P.Asubel buhaqda yazır: "Beləliklə, diskursiv kompetensiya müvafiq olan səlistlik, məntiqilik, rabitəliliyi riayət etməklə təşkil edilmiş və cümlədən uzun olan hekayə, danışq, məktub və s. bu kimi nitq formalarını anlamaq və yaratmaq kimi müəyyən edilə bilər. İngilis dili mətnlərində olan hər hansı element və onun şərh üçün əhəmiyyətli olan digər elementin arasında olan semantik əlaqələrə **koeziya** deyilir. Problemi araşdıran tədqiqatçılar koeziyanın tərifini verərkən nitq prosesində ayrı-ayrı cümlələrin mənalarnı birləşdirən əlaqələri nəzərdə tuturlar" (3, s. 733).

Aşağıdakı cümlələrə nəzər calaq. Məsələn, 1. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. One is to become a criminal, the other is to become a boxer. Dad chose boxing.

2. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. He never treated me any differently from my brother. I looked around the sitting room of the comfortable home.

Burada əsas məqsəd ardıcıl şəkildə təqdim edilmiş cümlələrin hansılarının mətn təşkil etdiyini, hansıların isə cümləyə uyğun olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Belə ki, birinci halda cümlələr məna baxımından bir-birini tamamlayan, burada isə mətnə xas olan məna bütövlüyü və məntiqlilik müşahidə edilir. İkinci halda cümlələr arasında heç bir əlaqəlilik olmadığı üçün, onlar cümlə yığını kimi qiymətləndirilməsi kimi qəbul edilməlidir.

Allen V.F. Trends in the Teaching of English \ TESL, Reporter 6, Summer 1973, JV4. Dilçi alim öz əsərində bu haqda qeyd edir: "Beləliklə, diskursiv kompetensiya tələbələrə ayrı-ayrı cümlələrin nitq prosesində əlaqələndirilmiş şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinin aşılmasını nəzərdə tutur. Tanınmış alim Henry Widdowson özünün "Teaching Language as Communication" əsərində diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılmasını kommunikativ dil təlimində olan əsas

¹⁰⁶ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

¹⁰⁷ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının "Xarici dillər" kafedrasının baş müəllimi

məsələlərdən biri kimi qiymətləndirir. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılması yollarından danışarkən, Henry Widdowson bu istiqamətdə işin xarici dil tədrisinin ilkin pilləsindən başlayaraq məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə aparılmasını tövsiyə edir. Təhsilin ilk pilləsindən və xarici dilin tədrisi mərhələsindən asılı olaraq kompetensiyanın aşılmasına yönəldilmiş fəaliyyət təşkil edilməli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir” (4, s.17).

Belə ki, tələbələr verilən mətni oxumalı, sonra isə oxuduqları mətn əsasında özləri mətn yaratmalıdırlar. Lakin, oxu üçün təqdim edilmiş mətnlə tamşılıqları sonra tələbələrə bir sıra tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsi tələb edilir. Diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıq və çalışmalara gəldikdə, burada həm dil, həm şərti-kommunikativ, həm də kommunikatativ çalışmaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Dil çalışmalarının tələbələrə dil materiallarının istifadə edilməsi prosesində düzgünlüyün təmin edilməsi olduğu halda, şərti-kommunikativ və kommunikativ tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd tələbələrə nitqin səliltiyi, məntiqiyyəti, rabitəliliyini təmin etmək qabiliyyəti aşılamaqdır.

Digər hallarda olduğu kimi, ixtisas diliyə diskursiv kompetensiyanın aşılması üçün istifadə edilən materiallar xarici dil tədrisinin mərhələsindən asılı olmayaraq autentik olmalı, təlim materiallarının seçilməsində tələbələrin maraqları, tələbat və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır.

Diskursiv kompetensiyanın aşılması prosesinin səmərəliliyini təmin edən amillərdən biri də bu istiqamətdə aparılan işin asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə riayət edilməsidir. Kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi yönündə aparılan işi şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: reseptiv, reproduktiv, produktiv (yaradıcı) mərhələ. Reseptiv mərhələdə yerinə yetirilən tapşırıq və çalışmalar oxu və eşidib-anlama üçün nəzərdə tutulmuş autentik mətnlərin tələbələrə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə tələbələr dildəyiçicilərinin danışq mətnlərini necə qurduqları ilə tanış olurlar və onları müəyyən dərəcədə təqlid etməyə, nitqlərini dildəyiçicilərinin nitqlərinə bənzətməyə çalışırlar. Reprodaktiv mərhələdə tələbələr onlara təqdim edilmiş autentik mətnlərdən baza kimi istifadə edərək, mətnə olan leksik vahidlərdən və qrammatik strukturlardan istifadə edərək, eləcə də baza mətninin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətnin məzmunu söylənilir, mətnə dair özlərinin fikir və ideyalarını söyləyirlər. Produktiv (yaradıcı) mərhələdə tələbələr baza mətnindən bir qədər uzaqlaşaraq, özlərinin danışq mətnlərini yaradırlar.

Kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün, burada ardıcılıq prinsipinə riayət edilməli, diskursun bir növündən başqalarına mərhələli, ardıcıl şəkildə keçid təmin edilməlidir. H. Widdowson tərəfindən təklif edilmiş sxemin təsiri çox böyük idi. Həmin sxem əsasında işlənilib-hazırlanmış cədvəl 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Belə ki, sxemlə əlaqədar olaraq ən azından iki sual meydana çıxır. Onlardan birincisi xarici dil dərslərində hansı fəaliyyət növünə üstünlüyün verilməsi, ikincisi isə cədvəldə təqdim edilmiş bir fəaliyyət növündən digər nitq fəaliyyət növünə keçidi asanlaşdırmaq üçün hansı tapşırıq və çalışmaların istifadə edilməsidir.

Nəticə: Beləliklə, bu sualları cavablandırmaq və tələbələrin dərslərində fəaliyyətini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün xarici dili tədris edən müəllim ilk növbədə tələbələrinin dərslərdə hansı kommunikativ fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsini müəyyənləşdirməlidir. Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş cədvəldə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir: təkrar, imla, şifahi suallara yazılı şəkildə cavabların verilməsi, ucadan oxu, üzünü köçürmə, yazılı şəkildə verilmiş suallara şifahi cavablar, yazılı suallara yazılı cavablar.

Diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılması məqsədilə edilən tapşırıq və çalışmaların danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin hansı fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirməklə daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək istifadə mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Asher, J. (1977). Learning another language through actions: The complete teacher's guide. Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications. p.154.
2. Alchulei A.S. Teaching achievement motivation \ A.S. Alchulei, D. Tauui, J. McIntire. Middletown, Conn, 1970. p.210-218.
3. Asubel D.P. Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968. p.733
4. Allen V.F. Trends in the Teaching of English \ TESL, Reporter 6, Summer 1973, JV4, p.17.

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi nitq, kontekst.

Key words: communication, oral, speech, context.

Ключевые слова: коммуникация, устный, речь, контекст.

On the communicative competence

Summary

The article deals with the main principals of competence. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative - functional approach of teaching languages.

The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication.

Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching & learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

К вопросу о коммуникативных компетенции

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о коммуникативных компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке.

Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важным и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях.

Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı

PEŞƏ ETİKASI VƏ MİLLİLİK: ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR

Pedaqoji innovasiyalar, instrumental kompetensiyalarla yanaşı “öyrədən” modeli kimi müəllimin pedaqoji bacarıqları yalnız tədrislə məhdudlaşmır. Yaradıcı təfəkkür, yüksək savad, düzgün analitik qabiliyyət, şərəf və məsuliyyət, səbr, gözəl əxlaq və mənəviyyat əsl müəllimin gələcəyin idarəçisi kimi malik olduğu şəxsi keyfiyyətlərdir. Konstruktiv və didaktik qabiliyyətin etik kateqoriyalar çərçivəsində təqdim edilməsi mükəmməl təhsilin əsasını təşkil edir. Eyni zamanda akademik bacarıqları iradə və emosional qabiliyyətlə düzgün tənzimləməklə məqsədə maksimum dərəcədə nail olmaq mümkündür. Təlim nəticələrinin kifayət qədər səmərəli olması və təlim prosesini zamanı müəllimlə şagird arasında yaranan dilemma vəziyyətlərinin yaranmasının qarşısını almaq və ya bu vəziyyətdən çıxmaq üçün müəllim peşə etikasını dərinlən mənimsəməlidir. Dilin xalqın müstəqilliyinin məhək daşı olduğunu nəzərə alsaq, onu sözün əsl mənasında nümunə olacaq insanların öyrətməsinin vacibliyi mövzunu aktuallaşdıran səbəblərdəndir. Eyni zamanda qloballaşma nəticəsində yerli dillərin qlobal dillər qarşısında zəiflədiyi bir dövrdə dilin və milli mənəvi dəyərlərin qorunması məsələsi çox aktualdır. Ana dili dərslərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun innovativ tədris metodları ilə keçilməsi dilin tədrisi ilə yanaşı xalqın dəyər komponentlərinin aşılmasına daha çox töhfə verə bilər.

Virtual mühitdə ana dilinin öyrədilməsi üçün uyğun tətbiq və alətlərdən istifadə, eyni zamanda rəqəmsal alətlərin ənənəvi tədris üsulları ilə balanslaşdırılmış şəkildə tətbiqi tədrisin effektiv olmasına şərait yaradır. Fəal dərslərdə rəqəmsal platformalar vasitəsilə milli mədəniyyətə aid sənət əsəri, folklor mətnləri, tarixi sənədlər və s audio və video materiallarla dilin fonetika, leksika və qrammatikasının öyrədilməsi daha interaktiv və effektivdir.

İnnovativ texnologiyalardan istifadə edərək də, milli dəyərləri qorumaq mümkündür. STEAM texnologiyaları vasitəsilə ana dilinin müxtəlif elm sahələrinə interasiyasını təmin etməklə, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü və dil sevgisini inkişaf etdirmək olar. X.Kərimova ana dili dərslərində müasir təlim metodlarından istifadəni və dərslərdə folklor nümunələrinə geniş yer verilməsinin önəmini vurğulayır. Müəllif yazır: ““Ot kökü üstündə bitər” prinsipindən yan keçməmək, milli-mənəvi dəyərləri yetişməkdə olan nəsle ötürmək, ana dilinin lüğət fondunu və dil qaydalarını mükəmməl öyrətmək üçün müasir dərslərdə milli folklorla geniş yer ayrılması günün əsas tələbidir. Aşiq şeirində söyləyici onu birbaşa dinləyici auditoriyası qarşısında ifa edir. Bu situasiya özü mətnlərin məzmununa, fikrin ifadə formasına ciddi təsir edir, mətnlərdə ədəb-ərkan qaydaları, mental dəyərlər nəzarətdə saxlanılır” (11, s. 5). Dildəki dəyişikliyin idarə olunması, şagirdlərin ana dilini sevrək öyrənməsi, milli dəyərlərin düzgün və balanslı tədrisi, eyni zamanda milli ruhun qorunması və formalaşmasında müəllim məsuliyyət daşıyır. Sadalanan keyfiyyətlərə əməl etmək isə müəllimdən yüksək səviyyəli peşə etikasını tələb edir.

“Mütəxəssislər arasında əxlaq institutu kimi müəyyənləşdirilən peşə etikasını peşə fəaliyyəti sahəsində fərqli sosial qrupların münasibətlərinin mənəvi xarakterini təmin edən davranış qaydaları toplusudur” (3, s. 6). Koqnitiv qabiliyyətlərlə yanaşı baza modulu kimi müəllimin peşə etikasını təlim prosesində mühüm vasitə olmaqla mənəvi dəyərlər və peşəkar davranış istiqamətində inkişafı təmin edən əsas vasitədir. Sürətlə dəyişən və qloballaşan dünyada planetar miqyasda baş verən sosial dəyişikliklər təhsil sahəsindən də yan keçməyib. Müəllimlərin innovativ fəaliyyətə hazırlanmasını intensivləşdirmək, pedaqoji nəzəriyyə və təcrübənin inkişafı üçün qlobal təhsil əvəzsiz məkandır. Lakin, informasiya və texnologiyalar dövründə qlobal təhsil məkanında rəqabətə tab gətirmək lazımdır. Məsuliyyətli vətəndaş kimi şagird və tələbələrə mədəni, siyasi, iqtisadi və digər səviyyələrdə ölkənin maraqlarına yönəlik bilik, bacarıq və inanc sistemi aşılamaq müəllimin üzərinə düşən çətin və məsuliyyətli vəzifələrdəndir. Çalışmaq lazımdır ki, meqacəmiyyətin bir üzvü kimi tələbələrin təhsil təcrübəsi, dünyagörüşü, davranış modelləri, fərqli ölkələrin dəyər komponentləri, sosial-mədəni özünəməxsusluğu haqqında məlumatlılığı nə qədər artsa da vətənin milli-mənəvi dəyərlərini hər zaman üstün tutsun, təlqin etsin. Daha lakonik ifadə etsək, qloballaşmanın dağıdıcı deyil, yaradıcı xarakterindən yararlanınsın.

Professor M.İlyasov müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyətini şərtləndirən amillər sırasında xüsusi olaraq qeyd edir: “Ümumi mədəniyyətə, kulturoloji səriştəyə malik olmaq; yaradıcı pedaqoji təfəkkürə yiyələnmək; yeni pedaqoji texnologiyalara yiyələnmək və onlardan istifadə bacarıqlarına malik olmaq” (4, s. 61). “Peşəkar etika, əxlaqi seçim vəziyyətlərində peşəkarın davranışı üçün əxlaqi tənzimləmələr sistemidir və etik kodlar kimi təcəssüm olunur” (3, s. 5). İctimaiyyət qarşısında məsuliyyəti dərk etmək, dərslərdə obyektiv mühit yaratmaq, peşə davranışlarında etik prinsipləri qorumaq kimi məsələlər müəllimin iş prinsipinin üstün cəhətləridir.

Elmi və təhsil intizamı olaraq peşə etikasını müəyyən bir sahədə peşəkarların etika haqqında təsəvvürləri, bacarıqları, müəyyən bir peşə üzrə ümumiləşdirilmiş təcrübənin formalaşmasına töhfə verən biliklər və davranış stereotipləri əsasında inkişaf etmişdir. “Peşə etikasını əxlaqi prinsipləri, işin xüsusiyyətlərindən, konkret vəziyyətlərdən və əxlaq normalarının müəyyən bir sahəsində işçilər arasındakı münasibətlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir mütəxəssisin davranış qaydalarını sistemləşdirir (məsələn, həkimin peşə etikasını, hüquqşünas, jurnalist, psixoloq, müəllim)” (6, s. 200).

İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində etik kodların təhlili və tətbiqi əsasında bu əxlaq institutunun formalaşma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən peşə etikasının statusu müəyyən edilmişdir. Təhsilvərənlərin etik normaları haqqında

¹⁰⁸ Sumqayıt Dövlət Universitetinin baş müəllimləri

Orcide: 0000-0002-3411-1126, Ilaha.Musayeva@sdu.edu.az;

Orcide: 0000-0002-7975-4475, Aynura.baghirova@sdu.edu.az

beynəlxalq səviyyədə təsdiq olunmuş bir neçə qanun vardır: UNESCO (1997) "Ali təhsildə müəllimlərin statusu ilə bağlı tövsiyə"; Peşəkar Etika Bəyannaməsi" Avropa Ali Təhsil Mərkəzi (UNESCO-ECHE), 2004; "Avropa Regionunda Ali Təhsil üçün Etik Dəyərlər və Prinsiplər üzrə Buxarest Bəyannaməsi", 2014 və s.

2014-cü il dekabrın 18-də Avropa Şurasının Təhsil Siyasəti və Təcrübəsi üzrə Rəhbər Komitəsinin (CDPPE) qeyri-rəsmi iclasında Təhsildə Etika, Şəffaflıq və Dürüstlük üzrə Pan-Avropa Platforması (ETINED) üçün Etik Prinsiplər sənədinin tam mətni təsdiq olunmuşdur. Platormanın ilk nəşrində 14 etik prinsip təqdim olunmuşdur: "Dürüstlük; ədəb; doğruluq; şəffaflıq; digər iştirakçılara hörmət; güvən; məsuliyyət; ədalət; bərabərlik, ümumi və sosial ədalət, təhsil sistemində və təhsil müəssisələrinə etik şəkildə rəhbərlik və idarəetmə; keyfiyyətli təhsil; şəxsiyyət və sistem inkişafı; institusional muxtariyyət/institusional müstəqillik; beynəlxalq əməkdaşlıq" (7, s. 15).

Yüksək ixtisaslı müəllimlərin peşə kompetensiyaları, öyrətmə prosesində qabiliyyətin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı şəxsi keyfiyyətlər toplusu kimi etik prinsiplərə də əməl etməsi təhsilin keyfiyyətini artıran amillərdir. Məşhur rus nevroloqu və psixoloq Natalya Çerniqovskaya müəllim peşəsini yüksək qiymətləndirərək planetin gələcəyinin ondan asılılığını vurğulayır. "Müəllimin ən vacib keyfiyyəti kimi fənnə maraq oymaq və maraq dairəsinə şagirdləri də yoluxdurmaq, məlumatın qeyri-standart təqdimatı, dialoqa çağırış, müzakirə və şərhlər, suallara birgə cavab axtarışı-bütün bunlar dərsi yadda qalan və canlı edir" (10, s. 6). Müəllifə görə müasir təhsil əzbərləməyə deyil, dərk etməyə əsaslanır və müəllim üçün ən vacib sərişələr bunlardır: "Uşaqlarda tez uyğunlaşma qabiliyyətini inkişaf etdirmək; onlara aldıkları məlumatların səhihliyini yoxlamağı öyrətmək; hər hansı bir dəyişiklikdən panikaya düşməməyi öyrətmək; uşağın necə xoşbəxt böyüyəcəyini düşünmək" (10, s. 8).

Berdıyayeva yazır: "Etikanın əsas məsələsi fərqləndirmə və qiymətləndirmə nəticəsində yaxşılıq və ya pislilik, əxlaqi düşüncənin meyarını müəyyənləşdirməkdir" (2, s. 120). Pedaqoji məsuliyyət müəllimdən tədris prosesində hər məsələdə konstruktiv mövqe nümayiş etdirərək ədalətli, bərabər, obyektiv yanaşma tələb edir. Bu yöndə uğurlu nəticəyə nail olmaq üçün müəllimlik ixtisaslarında oxuyan tələbələrin təhsil prosesində peşələrini sevdirmək üçün motivasiyaedici məzmunlu fənnə ehtiyac duyulur. "Tədrisin və müəllimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə peşəsinin ilkin mərhələlərində (tələbəlik dövründə) peşəni nə dərəcədə sevdini, peşə haqqında düşüncələrini öyrənmək, məsləklərini sevdirmək gələcək həyatlarında daha həvəslə, motivasiya ilə çalışmağa səbəb ola bilər" (8, s. 37).

V.Bulayeva müasir müəllim üçün vacib xüsusiyyətləri bu formada sadalayır: "Sürprizlərə cavab verməyə hazır olmaq, risk tələb edən müstəqil qərarlar qəbul etmək, onlar üçün məsuliyyət daşımaq istəyi, özünün və başqalarının fikirlərini qiymətləndirməkdə tənqidi olmaq" (1, s. 6). Pedaqoji vəzifə cəmiyyətin müəllimə, onun peşə fəaliyyətinin prosesinə və nəticələrinə qoyduğu tələblər və əxlaqi göstərişlər sistemidir. Pedaqoji ədalət isə müəllimin bütün tələbələrə qərəzsiz, obyektiv münasibəti ilə bağlıdır. Pedaqoji ədalətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllimin qiymətləndirməsi və şagirdin ona reaksiyası müxtəlif mənəvi yetkinlik səviyyələrinə görə ziddiyyət təşkil edə bilər. Bu, səbəbdən konstruktiv yanaşma mütləqdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Kollegiyasının 2014-cü il 6 noyabr tarixli, 1/2 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş müəllimlərin etik davranış qaydalarına uyğun tələblər bunlardır: "Qanunun aliliyi, vicdanlılıq, peşəkarlıq və fərdi məsuliyyət, loyallıq, mədəni davranış, qərəzsizlik, ictimai etimad, konfidensiallıq" (9). Dil mədəniyyətinin maddi, mədəni və əxlaqi tərkib hissələrini özündə əks etdirən, cəmiyyətin inkişafında birbaşa əməyi olan vasitədir. Boduen de Kurtene dilin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yazır: "Geniş mənada dil insan-cəmiyyət münasibətində üzə çıxan ictimai, psixoloji, yaxud psixolo-ictimai hadisədirsə, dar mənada dil öz daxili qanunları ilə inkişaf edən vasitə və fəaliyyətdir" (5, s. 77). Unikal mədəni irsin qoruyucusu kimi ana dilini gözəl bilmək və danışmaq bu irsin gələcəyə ötürülməsini təmin etməkdir. Konseptual əsasları nəzəri və metodoloji yollar vasitəsilə şagirdə mənimsətmək yüksək keyfiyyətli bacarıq tələb edir. "Şagirdlər ətraf aləmi ana dili vasitəsilə öyrənir və dərk edirlər, mədəni kimlik olaraq inkişaf edirlər. Bu səbəbdən də ana dilində təhsil alan şagirdlərə dilin qeyri-kafi öyrədilməsi gündəlik və akademik həyatda uğursuzluğa səbəb ola bilər" (8, s. 38).

Tələbələri özünəməxsus, fikir, bilik və bacarıq sahibi kimi formalaşdırmaq təhsil sistemindən onu qeyri-müəyyən gələcək həyata hazırlamaq tələb edir. Müəllim gələcək üçün məqsəd qoymağa əsaslanaraq, konkret təhsil vəzifələrini davamlı sosial dəyişikliklərə uyğunlaşdırmalı və bu istiqamətdə mayak rolunu oynamalıdır.

Nəticə. Koqnitiv, kommunikativ və linqvistik bacarıqlardan istifadə edərək milli dəyərlərin gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin etmək müəllimin vəzifə borcudur. Öyrətmə strategiyasında şagirdlərin milli kimliklərini inkişaf etdirmək dil biliklərini öyrətmək qədər vacib amildir. Etik çərçivədə tədris edilən dil cəmiyyətin və mədəniyyətin doğru istiqamətdə formalaşmasına yol açır, müəllimlərin etik davranışları, onların şagirdlərə milli kimlik və mədəniyyətin doğru formada aşılmasına şərait yaradır. Ana dili dərsləri yalnız dilin tədrisi deyil, baza və fərdlərarası kompetensiyaların inkişafı, eyni zamanda milli dəyərlərin, mədəni irsin və tarixin qorunmasına xidmət etməlidir. Etik və milli komponentləri qorumaq məqsədilə ənənəvi və müasir tədris metodları vasitəsilə fənnüstü və fənlərarası inteqrasiya motivasiyaedici və dəstəkləyici mühitin yaranmasını təmin edir. Tədris prosesində innovativ texnologiyaların, multimodal materialların, milli və qlobal dəyərləri aşılaman proqramlarının tətbiqi şagirdlərin savadlı, mükəmməl şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Булаева С.В., Исаева О.Н. Система мирового образования: современные тенденции развития: монография; Ряз. гос. ун-т им. С.А. Есенина. Рязань: 2012, 128 с.
2. Бердяев Н.А. Смысл творчества. «АСТ» «Астрель». Москва: 2007, 164 с.
3. Илькова А.П. Профессиональная этика в психолого-педагогической деятельности. АБŞ Тирасполь: 2020, 206 с.
4. İlyasov.M. İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji sərişələliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 208 s.
5. Куртене де Б. Избранные труды по общему языкознанию / Б.де Куртене. –М: Изд-во АН СССР, т. I. –1963. –385 с.

6. Маслоу А. Мотивация и личность : перевод с английского / А. Маслоу. – [3-е изд.]. – Санкт-Петербург: 2009, с 245.
7. ETINED Платформа Совета Европы по этике, прозрачности и честности в образовании. Council of Europe Publishing/Éditions du Conseil de l'Europe. hrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://rm.coe.int/tom-3-/168074cc75
8. Yazıcı H. Öğretmenlik Mesleği, Motivasyon Kaynakları ve Temel Tutumlar: Kuramsal Bir Bakış. Kastamonu Eğitim Dergisi, 2009 Yazıcı, Kastamonu Education Journal, 17(1), 33-46.
9. <https://e-qanun.az/framework/35338>
10. <https://pedsovet.org/article/tatana-cernigovskaa-ot-ucitelej-zavisit-kakoj-budet-nasa-planeta>
11. https://www.researchgate.net/publication/371905228_orta_maktabda_ana_dilinin_tadrisi_zamani_asiq_adebiyyatindan_istifade

Açar sözlər: təhsil, ana dili, peşə etikası, innovasiya, şəxsi keyfiyyətlər, millilik

Ключевые слова: образовательный процесс, родной язык, профессиональная этика, инновации, личные качества, национальность.

Key words: educational process, native language, professional ethics, innovation, personal qualities, nationality

Профессиональная этика и национальность: Инновационные подходы на уроках родного языка Резюме

Педагогическое мастерство учителя, являясь важнейшей стороной образовательного процесса, не ограничивается преподаванием. Творческое мышление, высокая грамотность, правильные аналитические способности, высокая убежденность, честь и ответственность, терпение, нравственность и духовность – личностные качества, которыми обладает настоящий педагог как управленец будущего. Проявление конструктивных и дидактических способностей в рамках этических категорий является основой отличного образования. При этом достичь цели в максимальной степени можно, правильно согласовав академические навыки с силой воли и эмоциональными способностями. Учитывая, что язык является пробным камнем независимости народа, важность обучения ему людьми, которые будут примером в прямом смысле этого слова, является одной из причин, делающих эту тему актуальной. В то же время вопрос защиты языка и национальных нравственных ценностей весьма актуален в условиях, когда местные языки слабеют перед глобальными языками в связи с глобализацией. Учитывая эту точку зрения, в статье объясняется взаимосвязь профессиональной этики учителя с концепциями полюбить язык и привить национальные чувства на занятиях родным языком. При этом анализируется эффективность процесса обучения родному языку с использованием инновационных технологий.

Professional ethics and nationality: Innovative approaches in native language lessons Summary

As the most important face of the educational process, the teacher's pedagogical skills are not limited to teaching. Creative thinking, high literacy, correct analytical ability, high conviction, honor and responsibility, patience, good morals and spirituality are the personal qualities that a real teacher has as a manager of the future. The presentation of constructive and didactic abilities within the framework of ethical categories is the basis of excellent education. At the same time, it is possible to achieve the goal to the maximum extent by properly adjusting academic skills with will and emotional abilities. Considering that the language is the touchstone of the people's independence, the importance of teaching it by people who will be examples in the truest sense of the word is one of the reasons that make the topic relevant. At the same time, the issue of protecting language and national moral values is very relevant in a time when local languages are weakening in front of global languages due to globalization. Considering this point of view, the article also explains the relationship between the teacher's professional ethics and the concepts of making people love the language and instilling national feelings in mother tongue classes. At the same time, the effectiveness of the mother tongue teaching process using innovative technologies is analyzed.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Содержательная база глобальной компьютеризации образования, бесспорно, сопряжена с тем, что современный компьютер предполагает результативный способ оптимизации условий интеллектуальной деятельности в целом, и в каждом его проявлении. К. Макли и Р. Вильям в своей статье «Компьютеры в средней школе» пишут: «Есть одна отличительная черта компьютера, что выявляется при применении его как устройства для обучения других, и как ассистента в приобретении познаний, это его неодушевленность. Система способна «дружелюбно» контактировать с пользователем и в какие-то моменты «поддерживать» его, однако, она никогда не даст ощутить, что ей стало скучно и не покажет признаков раздражительности [1, 79].

В данном условии использование компьютеров считается, возможно, наиболее нужным при индивидуализации конкретных аспектов обучения русскому языку».

Сейчас почти нереально найти область деятельности человека, где часть вопросов не решалась бы с поддержкой компьютера и сети Интернет. Интенсивное применение информативных технологий прослеживается также в области образования.

Таким образом, последние достижения в области высоких технологий предоставляют учителям русского языка широкие способности для улучшения учебного процесса и его перехода на качественно новую основу. Появилась возможность транслировать информацию разными программно-аппаратными средствами, которые дают возможность подвергнуть обработке информацию в зрительном и звуковом видах, т. е. мультимедийными технологиями.

В последнее время все больше поднимается проблема об использовании новых мультимедийных технологий в процессе обучения русскому языку. Это никак не только новые технические средства, но и новый подход к процессу преподавания, новые способы и формы обучения русскому языку. Основной целью преподавания русского языка считается подготовка фактическому овладению русским языком, формирование и развитие коммуникативной культуры школьников.

Использованию мультимедийных технологий отводится существенная значимость в современной методологии обучения русскому языку. Применение электронных презентаций, тренажеров, Интернет-ресурсов, игр, диалоговых пособий и учебников, энциклопедий, электронных словарей дают возможность увеличить результативность освоения изучаемого материала.

Задача учителя заключается в том, чтобы подобрать такие способы преподавания, которые дали бы возможность каждому ученику показать свою динамичность, свое творчество, а также сформировать условия фактического освоения русским языком для каждого ученика. Цель учителя – стимулировать познавательную работу ученика в процессе преподавания русского языка. Инновационные преподавательские технологии такие, как проектная методика, подготовка к совместной работе, применение новых Интернет-ресурсов, а в первую очередь, мультимедийных технологий гарантируют дифференциацию и индивидуализацию преподавания с учетом возможностей учеников, их уровня обучения, склонностей, а также могут помочь осуществить личностно-ориентированный аспект в обучении.

Традиционно процесс преподавания русского языка подразумевает передачу теоретических данных и выработку навыков и умений, требуемых для результативной коммуникации в рамках изучаемой дисциплины. Использование мультимедийных технологий может положительно отразиться сразу на нескольких аспектах учебного процесса. В условиях аудиторной формы преподавания учитель не всегда имеет возможность уделить должное внимание каждому школьнику, что приводит к снижению уровня навыков, умений и знаний и утрате мотивации к процессу обучения русского языка. Мультимедийная технология может оцениваться самыми различными людьми: некоторые предпочитают обучаться с помощью просмотра видео, другие – с помощью чтения, третьи – с помощью восприятия на слух, то есть использоваться в контексте самых различных стилей преподавания.

Использование мультимедийных технологий на уроках по русскому языку дает возможность осуществить самостоятельную работу каждого школьника с учетом его степени владения языком и эмоциональных, возрастных отличительных черт, то есть увеличивает заинтересованность в предмете, стимулирует работу школьников, таким образом, содействует и дифференциации, и индивидуализации преподавания, осуществляет личностно-ориентированный подход.

«Работая с мультимедийными технологиями, школьники могут влиять на свой собственный процесс обучения русскому языку, подстраивая его под собственные индивидуальные предпочтения и возможности. Они исследуют именно тот материал, который их интересует, повторяют изучение столько раз, сколько им нужно, что способствует более точному восприятию» [2, 56].

Формы работы с компьютерными обучающими программами на уроках по русскому языку включают:

¹⁰⁹ Азербайджанский Университет Языков

- отработку грамматических явлений;
- обучение письму;
- обучение монологической и диалогической речи;
- отработку произношения;
- изучение лексики.

Одним из основных положительных сторон применения мультимедийных технологий считается то, что они дают возможность осуществить различную учебную деятельность школьников, предоставляя разнообразные методы усовершенствования запоминаемости изучаемых конструкций языка и взаимосвязей между данными конструкциями, тренинга конкретных навыков и умений, расширения лексикографического запаса и знакомства с новыми образцами выражений.

Обращение на уроках русского языка к аудио– и видеоматериалам (маркетинговым роликам, телепередачам, программам новостей, обучающим кинофильмам с различной тематической направленностью, песням) также способствует многообразию учебной деятельности школьников и дает возможность искусственно сформировать языковую среду, погрузить школьников в реалии действительности другой страны и, таким образом, выработать не только языковую, но и социокультурную компетенцию. Мультимедийные технологии дают возможность сделать школьника не только наблюдателем готового учебного материала, но и участником его оперативного применения, переустройства, формирования.

Значительную роль в модернизации мультимедийных технологий, используемых в процессе обучения русскому языку, играют различные Интернет-ресурсы. Во-первых, данные средства осуществляют значимый в современной методологии преподавания русского языка принцип аутентичности. Применение неадаптированных текстов из иностранных журналов и газет, разных веб-сайтов и других источников дает возможность осваивать язык в его современном функционировании. Широкие возможности для результативного освоения языка предоставляют «социальные сети» (Facebook), «социальные дневники» (Live Journal), программы «моментальных сообщений» (ICQ, QiP), различные виды Интернет-телефонии (Skype), чаты, а сверх того видеоконференции. Данные средства коммуникации дают возможность реализовывать «активное» взаимодействие с носителями языка в ситуации «здесь и сейчас». Это способствует развитию коммуникативной компетенции, погружению школьников в естественную языковую среду без добавочных материальных и временных затрат.

Мы стараемся привести методику обучения русскому языку в средней школе в соответствие с формированием современных мультимедийных технологий. На уроках русского языка с помощью мультимедийных технологий можно решать целый ряд нравоучительных вопросов: создавать у школьников стабильную мотивацию к изучению русского языка, пополнять лексический словарь школьников; улучшать навыки письменной речи школьников; создавать навыки и умения, применяя материалы глобальной сети. Помимо этого, педагогическая деятельность ориентирована устанавливать и сохранять деловые связи и контакты со своими сверстниками в англоязычных странах, на изучение возможностей мультимедийных технологий для расширения кругозора школьников.

Школьники могут участвовать в видеоконференциях, чатах, вести переписку с ровесниками с других государств, принимать участие в олимпиадах, конкурсах, викторинах, тестировании и т.д. Ученики могут получать информацию по проблеме, над которой трудятся в данный момент в рамках проекта. Это может быть общая работа азербайджанских школьников и их иностранных ровесников из одной или нескольких государств.

На наш взгляд, важно отметить, что мультимедийные технологии помогают сделать процесс изучения русского языка более интересным, так как предоставляют возможность учителям сделать обучение русскому языку фактически сконцентрированным и изменять методы подачи информации. Помимо этого, в связи с тем, что мультимедийные технологии считаются одним из важных источников информации в нынешнее время, при включении их в обучение школьники обретают необходимые умения применения мультимедийных технологий.

Интеграция компьютерных технологий в процесс обучения русского в качестве иностранного помогает совершенствоваться не только школьникам, но и учителям, так как дает возможность делиться педагогическим опытом с иностранными сотрудниками.

Одним из положительных сторон применения мультимедийных технологий считается также тот факт, что они содействуют оптимизации концепции контролирования и самоконтроля, тем самым облегчая работу учителя, формируя независимость школьников. Благодаря применению компьютерных тестов школьники получают возможность самостоятельно контролировать уровень усвоения изученного материала и, при необходимости, повторить его.

Интегрирование мультимедийных технологий в процесс образования способствует экономии расходования материалов учителем и учебными заведениями. Благодаря возникновению диалоговых досок, мультимедийных пособий, компьютеризированных классов и других мультимедийных технологий уменьшается необходимость в печатных изданиях и дополнительных раздаточных материалах.

Следует отметить, что интеграция мультимедийных технологий в процесс обучения русского языка в качестве иностранного может носить как позитивный (способствовать производительности преподавания), так и негативный характер (при неверном или неподходящем применении средств мультимедийных технологий).

Несомненно, что решение проблем уместной и оправданной информатизации преподавания должно реализоваться комплексно. Выделяется два возможных направления интеграции средств мультимедийных технологий в учебный процесс. Первое из них связано с тем, что «такие средства включаются в учебный процесс в качестве опорных средств в рамках классических способов системы образования» [1, 146].

Интеграция мультимедийные технологии в рамках второго направления «приводит к построению целостных курсов, основанных на применении содержательного наполнения ресурсов преподавания русского языка, пересмотру форм и способов организации учебного процесса, то есть приводит к изменению содержания образования» [1, 149].

Таким образом, процесс преподавания русского языка считается сложной, постоянно формирующейся системой. Следовательно, учителям следует применять в своей работе те возможности, которые появляются в современном мире. На сегодняшний день ими считаются мультимедийные технологии. Они представляют собой результативные образовательные технологии благодаря присущим им качествам интеграции, эластичности и интерактивности различных типов учебной информации, благодаря возможности предусматривать индивидуальные особенности школьников и способствовать увеличению их мотивации.

Использование мультимедийных технологий дает возможность получать культуроведческие знания, содержащие в себе речевой этикет, характерные черты речевого поведения различных народов в условиях общения, особенности культуры, обычаев страны изучаемого языка; пополнять словарный запас лексикой современного иностранного языка, отражающего конкретную стадию формирования культуры народа, социального и политического устройства общества, применяя аутентичные тексты из страны изучаемого языка; улучшать умения письменной речи, составляя ответы партнерам по переписке; улучшать умения диалогической речи с помощью использования различных устных коммуникаторов; улучшать умения монологического и диалогического выражения на базе проблемного обсуждения представленных учителем или кем-то из школьников; создавать и совершенствовать умения и навыки аудирования на базе аутентичных звуковых текстов; создавать и совершенствовать умения и навыки чтения, напрямую применяя материалы сети разной степени сложности (учебные и аутентичные материалы).

Однако следует помнить, что компьютерные технологии не определяют содержание обучения – они считаются лишь результативным средством обучения русскому языку. Применение информативных технологий должно мотивироваться их необходимостью, а не быть данью моде.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вильямс Р. Маклин К. Компьютеры в школе. Перевод с английского. В. В. Рубцова. Москва: Прогресс, 1988, 333 с.
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. Москва: Просвещение, 1991, 223 с.

РЕЗЮМЕ

В нынешнее время информационные технологии стали обязательной составляющей нашей жизни. Одним из максимально революционных достижений за минувшее десятилетия, что существенно оказало влияние на общеобразовательный процесс во всем мире, стало формирование всемирной компьютерной сети, которая получила название Интернет, что практически означает «международная сеть». Применение кибернетического пространства в процессе преподавания русского языка в качестве иностранного считается совершенно новым курсом частной методики и общей дидактики, так как происходящие изменения касаются всех сторон учебного процесса, включая выбор методов и способов педагогической деятельности, завершая изменением требований к академическому уровню школьников.

Ключевые слова: мультимедийные, русский язык, иностранный язык, обучение, школьники, преподаватель.

THE USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Summary

Nowadays, information technology has become an obligatory component of our lives. One of the most revolutionary achievements over the past decade, which significantly influenced the educational process around the world, was the formation of a worldwide computer network, which was called the Internet, which practically means "international network". The use of cybernetic space in the process of teaching Russian as a foreign language is considered a completely new course of private methodology and general didactics, since the changes that are taking place concern all aspects of the educational process, including the choice of methods and methods of pedagogical activity, completing the change in the requirements for the academic level of schoolchildren.

Keywords: multimedia, Russian language, foreign language, education, students, teacher.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Giriş. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqımız dünya xalqları ilə beynəlxalq arenada bərabərhüquqlu əlaqələr yaratmaq imkanı qazandı. Bu əlaqələrin əsasında iqtisadi və siyasi faktorlar dayansa da, tarixi-mədəni amillər də kənarda qalmadı. Müasir dövr dünyanın qloballaşması ilə səciyyələnir. Texniki tərəqqinin indiki səviyyəsində dünya xalqları bir-birinin elmi, ədəbi və mədəni nailiyyətlərindən istifadə edə bilər. Bu da xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Bu yaxınlaşma və inteqrasiya prosesində dil amili əsas rol oynayır.

Azərbaycan iqtisadi cəhətdən dünyanın diqqət mərkəzində olduğu üçün bir sıra dövlətlərin marağı burada cəmləşmişdir. Buna görə ingilis, alman, fransız, rus şirkətləri Azərbaycana maraq göstərir. Rus dili artıq Azərbaycan üçün prioritet xarici dil sayılmır. Çünki sovet dönəmində Azərbaycan xalqı rus dilini istər-istəməz öyrənməli olmuşdur. İngilis dilinin öyrənilməsi rəsmi şəkildə Azərbaycanda 1948-ci ildə başlasa da, bu, yalnız təhsil çərçivəsi ilə məhdudlaşmışdır.

A.Axundov öz əsərində yazır: “Müasir dövrdə dünyanın iki güdrətli ingilisdilli dövləti – ABŞ və İngiltərə Azərbaycana daha çox maraq göstərir. Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları və geosiyasi mövqeyi sosial həyatın bütün sahələrində bu iki dövlətin diqqət mərkəzində dayanmışdır. Təsədüfi deyil ki, neft konsorsiumlarında 19 şirkət ABŞ və İngiltərənin payına düşür, bu isə ingilis dilinin Azərbaycanda nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses, demək olar ki, bütün dünyada getməkdədir. Beynəlxalq Aviasiya Təşkilatının qərarına görə, 1992-ci ildən rus dili həmin sahədən çıxarılmışdır. Eyni sözləri Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı haqqında da demək olar. Azərbaycan hər iki təşkilatın üzvü olduğu üçün bu sahədə ingilis dilindən istifadə olunur. Bu və ya digər amillər Azərbaycan xalqı üçün xarici dil olaraq ilk növbədə ingilis dilini öyrənməyi zəruri edir” (1, s. 20-22).

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi onun bir çox ölkələrlə, o cümlədən Böyük Britaniya, ABŞ və başqa ingilisdilli ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikada neft sənayesinin güclü inkişafı ölkədə xarici şirkət və firmaların çalışmasına şərait yaratmış, nəticədə Azərbaycanda çalışan xarici ölkə vətəndaşlarının sayı xeyli artmışdır. Qeyd olunan kontingentlə ünsiyyət və işgüzar əlaqələrdə ingilis dili vasitəçi olduğundan Azərbaycan-İngilis təmaslı dil əlaqələri genişlənməmiş, sözalma prosesi yeni istiqamət kəsb etmişdir. Bu cəhət ingilis dilindən sözalmanı yeni aspektdən araşdırmağı aktuallaşdırır.

Omur.ayev lüğət kitabının giriş hissəsində qeyd edir: “Məlumdur ki, hər bir alınma söz keçdiyi dildə semantik dəyişikliyə məruz qalır və onun semantikasındakı daralma, genişlənmə baş verir. Söz dilə uyğunlaşma prosesini yaşayır, dilin qrammatik normalarına tabe olur, sözdüzəltmə prosesinə qoşulur. İngilis dilindən alınma sözlərin semantikasındakı baş verən dəyişmələr, bu sözlərin dilimizdə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, qrammatik, semantik) mənimsənilməsi məsələləri tədqiq olunmamışdır. Təhlil də göstərir ki, Azərbaycan dilində ingilis dilindən leksik alınmaların bir çox məsələləri tam araşdırılmamışdır” (2, s. 123).

Bar (ing. bar) – 1) müştərilərə ayaqüstü xidmət göstərən balaca yeməxana, qəlyanaltı yeri; 2) dağ çapan maşın və ya dağ kombaynının işlək hissəsi.

Dilin mənşəcə öz sözləri ilə üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözləri də kifayət qədərdir. Belə leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur. Azərbaycan dilində CVC quruluşlu söz yuvalarında mənşəcə dilin özünəməxsus olan *fut, bor, bak, rol* kimi leksik vahidlər yoxdur. Dil bu sözlərin hər birinin tələffüzünə imkan verir, həmin sözlər dilin morfoloji normalarına tabe olur. Lakin bu sözlər alınmalardır.

L.Krısın sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyar irəli sürür:

1) alan dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı; 2) alınan sözün dilin müəyyən qrammatik siniflərinə və kateqoriyalarına şamil edilməsi; 3) alınan sözün semantik müstəqilliyi; 4) ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması.

B.Xəlilov öz kitabında xatırladır: “Sözün onu alan dildə qrafik ifadə olunması amili bəzi alimlər tərəfindən alınma meyarı kimi qiymətləndirilmir. Məsələn, E.Axunzıyanov bu məsələyə münasibət bildirərkən postsovet dövründə bir sıra xalqların dilinə rus alınmalarının keçməsinə heç bir qrafik məhdudiyyətin olmadığını bildirir. Zənnimizcə, bu, təbii hadisə sayılmalıdır, çünki əvvəla, keçmiş sovet xalqlarının əksəriyyəti Kirill əlifbasına keçmişdi; ikincisi, bir çox xalqların əlifbasında rus dilinin özünəməxsus qrafemləri (ü, ə, h, ö, ğ, c, y) özünə yer tapmışdı. Bu hadisə Azərbaycan dilinin əlifbasında da müəyyən dövrdə qeydə alınır. Əgər əlifbada bu və ya digər sözü ifadə etmək üçün tələb olunan bütün qrafemlər varsa, onda sözün qrafik səviyyəsində alınmasına maneə də olmazdı. E.Axunzıyanovun müddəası da bu zəmində formalaşmışdır. Bütün dillərdən, o cümlədən ingilis dilindən Azərbaycan dilinə, eləcə də başqa dillərə keçən bir sıra sözlərin qrafem-fonem dəyişmələrinə uğraması şübhəsizdir. Məsələn, *Will Clinton, William Shekespear* şəxs adlarındakı «w» qrafemi və ona uyğun fonem Azərbaycan dilində yoxdur. Nəticədə həmin adın *Bill, Uill, Vilyam, Uilyam* yazılışları, onlara uyğun oxunuşları qeydə alınır. Halbuki, ingilis dilində *Bill, Billi* adları da vardır. Onu da qeyd edərkən ki, *Will (wil)- Uill, Vill; Uilyam, Vilyam (tarixən-Vilhelm); Bill (bil)- Bill; Billy (bili)- Billi* – adlarının ikili oxunuşu vardır. Lakin «W» qrafemi ilə

¹¹⁰ Azərbaycan Texniki Universiteti, baş müəllim

¹¹¹ Azərbaycan Texniki Universiteti, müəllim

başlanan formaların oxunuşunda (B) fonemi yoxdur. Bunun müqabilində həmin adların kiçiltmə formaları olan *Bill, Billy* adlarında bu fonem var” (3, s. 24).

Alınma sözlər və Azərbaycan dilindəki alınmalarla bağlı müxtəlif məsələlər dilçiliyimizdə geniş tədqiq olunmuşdur. A. Qarayev sözlərin alınma söz tipinin bir növü və sözləmə prosesinin yekunlaşmış aktı hesab edir.

Dildə alınma sözlərin miqdarına müəyyən hədd qoyulması, onlara dilin lüğət tərkibində müəyyən qədər yer ayrılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Alimlərin bir qismi belə hesab edir ki, alınma sözlər yeni realiyaların və anlayışların adlandırılması üsuludur. Digər qrup alimlər alınma sözlərin dilin lüğət tərkibində çoxalmasına qarşı çıxır. Hər iki nöqtəyə nəzərə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşan tədqiqatçılar da az deyildir.

İngilis dilində nəşr olunan bir əsərdə yazılır: “İctimai həyatda baş verən hadisələri adlandıran ingilis mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti semantik dəqiqliyə malik olub, konkretliyi ilə seçilir. Məsələn, *spiqçeyker (speechmaker)* «yüksək vəzifəli şəxslər üçün nitq hazırlayan»; *summit (summit)* «dövlət başçılarının görüşü və danışıqları» və s. deyilənlərə nümunə olaraq göstərilə bilər. Bir sıra alınmalar üçün çənaət səciyyəvidir. Sözlən dildə bir sözə xas olan məna izah edildiyindən alınmış sözün istifadəsinə üstünlük verilir. Məsələn, *diler (diler)* «öz adından vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki şəxs və ya şirkət»; *broker (broker)* «alqı-satqı işlərinin görülməsi zamanı birja adından və ya müstəqil şəkildə müştərinin hesabına vasitəçilik edən ticarət yaxud maliyyə agent»; *peycer* (informasiyanın ötürülməsi və qəbulu üçün istifadə olunan portativ simsiz qurğu) və s.” (4, s. 29-34). Dilin sözləməsinə təkan verən və mane olan bir sıra səbəblər mövcuddur. Qeyd olunduğu kimi, alınma sözə müraciət etmək intralingvistik və ekstralingvistik səbəblər kompleksindən bəhrələnir. Ekstralingvistik səbəblərə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri daxildir.

Əvvəl məlum olmayan predmet və hadisələrin adlandırılması zərurəti başqa dildən sözləmənin səbəbinə çevrilir. Lakin qeyd olunan sözləmənin dilxarici amillərdən asılı olduğu yalnız bir səbəbidir. Belə səbəblər isə az deyildir. Ekstralingvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik, evfemistik ifadəyə canatma olduğu kimi, sözləmə prosesində əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir. Alınmaların dildaxili və dilxarici bütün səbəblərini ayırmaq çətin olsa da, bunları müəyyənləşdirmək mümkündür.

Sözün alınmasının əsas səbəblərindən biri onun ifadə etdiyi hadisə və əşyanın adının alan dildə olmamasıdır. Bəzən belə hadisə və əşyaları adlandırmaq üçün dilin öz sözlərindən, başqa dilə məxsus sözlərdən istifadə etmək olur. Söz yaradıcılığı da bu çatışmazlığı aradan qaldıran yollardan biridir. Lakin digər dilə məxsus elə sözlər vardır ki, onları alan dildə dəyişmək həmin sözlərin adlandırdıqları əşyaların qavranmasına xələl gətirir. Məsələn: *funt-sterlinq, pens, lord, ledi, miledi, fut, konstebel, miss, missis* və s.

M.A. Breyter sözləmənin aşağıdakı səbəblərini qeyd edir: 1) reseptor dilin koqnitiv bazasında müvafiq anlayışın olmaması; məs.: *noutbuk, laptop, audiobuk, peycer, taymer, şreder, plotter, skayner, printer, tüner, toner*; 2) reseptor dildə müvafiq adın olmaması: *virtual, investor, dayjest, spiqçayter, sponsor, sprej, prays-list, imc (obraz), top-model*.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən bəzilərini ifadə etmək üçün dilin lüğət tərkibindəki müəyyən sözlərdən istifadə etmək olar. Məsələn, *imic* ləksimini bir çox məqamlarda *obraz* sözü əvəz edir. Çoxmənalı *obraz* sözü daha geniş semantikaya malikdir. *Imic* sözündə isə məna konkret və dəqiqdir. Ona görə də müəyyən mövqe və ətrafda *obraz* əvəzinə *imic* işlənir. Məsələn: «Təşkilat qarşısına ümdə bir məqsəd qoyub: xalqına, dövlətinə, vətəninə, millətinə ləyaqətlə xidmət etmək, onun *imicini* bütün dünyada daha da yüksəltmək».

Təbii ki, yuxarıdakı cümlədə *xalqın obrazını yaratmaq* ifadəsini işlətmək yerinə düşür; izahlı kontekst tələbi meydana çıxır. *Imic* sözünün yerində işlədilməsi həmin tələbi aradan qaldırmışdır. Bu hadisə, yeni dilin başqa dildən konkret məqamda istifadə olunan sözlər alması sözün müəyyən semantika üzrə xüsusişməsi də adlandırılır. Təhlildən belə nəticə çıxır ki, M. Breyter sözləmənin ikinci səbəbi kimi fərqləndirdiyi qrupdakı sözlər sırasına müəyyən səbəblərə görə daha asan tələffüz olunan, qısalığı, etimologiyasının şəffaflığı, semantikasının konkretliyi ilə seçilən alınma ləksimləri də daxil edir.

Sözləmə hadisəsi üslubi effektlə, sözün emfatik funksiyası ilə də səciyyələnə bilər. Lakin bu xüsusiyyət özünü dildə az göstərir. Danışanın, yaxud alınma sözü istifadə edəninin yüksək bilik səviyyəsi ilə yanaşı, adresatın qavrama dərəcəsinin kamilliyi də nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, müasir informasiya vasitəsi - kompüterlə əlaqədar olan *WINUP* birləşməsinin *Vinap* şəklində istifadə olunması üslubi effektlə əsaslandırıla bilər. Bu cür alınmalar, bir qayda olaraq, kompüterlə işləyənlərin nitqində, daha çox isə danışq dilində qeydə alınır. “İngilis dili müasir dövrdə bütün dünyada ən geniş yayılmış dil olduğundan onun başqa dillərə təsiri də böyükdür. Bu cəhət özünü Azərbaycan dili ilə bağlı göstərdiyi kimi, rus dilinə münasibətdə də eyni, hələ bəlkə də yüksək səviyyədədir. Ona görə də ingilis dilində sözləmə səbəbləri Azərbaycan və rus dilləri üçün eynidir. Şübhəsiz ki, başqa dillərdəki vəziyyət öyrənilsə, bu eyniliyin ümumi səciyyə daşması faktı ilə üzləşmək mümkündür” (5, s. 112-145).

L.P. Krişin sözləmə səbəblərindən çıxış edərək sözləmə ilə bağlı bəzi sosial məqamları açmışdır. O, alınma sözlərin işlənmə sahələrini və bunlarla bağlı sosial məqamları beş yerə bölür:

- 1) yeni əşyanın, yeni hadisənin adlandırılmasına tələbat;
- 2) məzmunca yaxın olan, lakin fərqlənən anlayışları ayırmaq;
- 3) bu və ya digər sahədə, yaxud bu və ya digər məqsədlər üçün anlayışın xüsusişdirilməsi;
- 4) tam, hissələrinə parçalanmayan obyektin bir sözlə adlandırılması meyli;
- 5) alınmanın sosial-psixoloji səbəbləri və amilləri: cəmiyyət (sosium) tərəfindən alınma sözün daha yaxşı olmasının, gözəl səslənməsinin qəbul edilməsi, eləcə də adlandırılan anlayışın kommunikativ aktuallığı.

İngilis dilindən sözləmənin dilxarici amilləri arasında Qərblə əlaqələrin güclənməsinin də xüsusi yeri vardır. Belə əlaqələrdə daha fəal iştirak edənlərin mentalitetində müəyyən dəyişmələr baş verir.

Sözalma öz tarixinə görə qədim olan dil hadisəsidir. Ona görə də, sözalma səbəblərini aydınlaşdırarkən yalnız müasir cəmiyyətdə baş verən dilxarici və dildaxili proseslərə baxmaq kifayətlənmək olmaz.

Azərbaycan dili ilə paralel aparsaq, *həkim*, *təbib* sözlərinin işlənməsini müşahidə edirik. Eyni zamanda, dildə *loğman* leksik vahidi də vardır, *doktor* sözü də işləkdir. *Doktor* leksemi ədəbi dillə müqayisədə danışıq dilində yüksək tezliklə qeydə alınır. Lakin *həkim* və *doktor* sözləri Azərbaycan dilində semantik baxımdan ekvivalentdir. *Təbib* və *loğman* sözləri isə yuxarıda göstərilən mənada özünü doğruldur. Bu sözlər arxaik müalicə üsulları ilə assosiasiya yaradır.

Nəticə: Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, alınma sözlərdən dilin öz sözləri, həmçinin dildə olan başqa alınma sözlərlə paralel istifadə edilməsi, onların semantik eyniliyi ekstralinqvisitik amillərlə bağlıdır. Belə işlənmə daha çox müvəqqəti səciyyə daşıyır. Zaman keçdikcə, paralel işlənən sözlərdən biri köhnəlir, işləklik dərəcəsini itirir. Digər bir hal da mümkündür; paralel işlənən sözlərdən birinin semantikasında dəyişmə baş verir. Semantik differensiasiya hər iki sözün dildə qalmasına imkan yaradır.

Sözalma, o cümlədən ingilis dilindən sözalmanın səbəblərinin araşdırılması aşağıdakıları fərqləndirməyə də imkan verir: sosial-iqtisadi təsisatların yeni fəaliyyət formalarının adlandırılması: *softmeyker (softmaker)* «istehsalçıdan alınmış malların satışını təşkil edən ticarət agentini», *barter (barter)* «puldən istifadə etmədən malların dəyişdirilməsi»; şəxsi təşəbbüskarlıqla bağlı fəaliyyətin adlandırılması: *sponsorluq (sponsor)* «sosial əhəmiyyətli hadisə və proseslərə qeyri-dövlət yardımı»; 3) cəmiyyətdəki kriminogen şəraitlə bağlı anlayışları adlandırılması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Maarif, Bakı, 1988, səh. 20-22
2. Musayev O. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı, 1996, səh:123.
3. Xəlilov B. Sözlərin və söz qruplarının işlənməsinə görə fərqləndirilməsi. Bakı: Elm. 1968, s. 24
4. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page: 29-34.
5. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). November 2016. Retrieved January 2017, page: 112-145

Açar sözlər: İngilis dili, yeni sözlər, Azərbaycan dili, inkişaf, termin

Ключевые слова: Английский язык, новые слова, Азербайджанский язык, развитие, термин

Key words: English language, neologism, Azerbaijani language, development, term.

Azerbaijan - the process of direct mediation in English

Summary

The long-standing existence of Azerbaijani-English language relations with the participation of an intermediary language, and the unique role of literary translation in word acquisition from English, make it important to study the specific features of the changes that have occurred in the lexical system under the influence of these factors, both in terms of language relations and word acquisition.

Words that have passed from one language to another as a result of the long-term interaction of languages are of great interest for studying both the history of language and the process of borrowing itself. Borrowed words also allow us to study in detail the reasons, sources, ways of borrowing, types and forms of word borrowing, as well as the changes that borrowed words undergo in the target language.

Процесс прямого заимствования в Азербайджанско-Английском языках.

Резюме

Существование азербайджано-английских языковых связей с участием языка-посредника на протяжении длительного времени, тот факт, что художественный перевод с английского играет уникальную роль в усвоении лексики английского языка, является одним из важных вопросов изучения специфики характеристики изменений, произошедших в лексической системе под влиянием этих факторов, как с точки зрения языковых отношений, так и с точки зрения усвоения лексики.

Слова, перешедшие из одного языка в другой в результате длительного взаимодействия языков, представляют большой интерес для изучения как истории языка, так и самого процесса усвоения. Заимствованные слова также позволяют детально изучить причины, источники, способы заимствования, виды и формы заимствований, а также изменения, которые претерпевают заимствованные слова в предметном языке.

Rəy verən: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. dosent Sevinc Bağırova

ПРИНЦИПЫ ОТБОРА ТЕКСТОВОГО МАТЕРИАЛА ПРИ СОЗДАНИИ УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Язык, как и любой другой сложный механизм, можно изучать с двух позиций: как он устроен, как действует и как им практически пользоваться, несмотря на естественную связь, ибо это разные подходы.

Основной целью изучения русского языка иностранцами является знакомство с ним как с известным лингвистическим феноменом, в утилитарное его усвоение как орудия общения и выражения мысли. Оно достигается последовательно коммуникативной организацией учебного процесса.

Коммуникативные потребности учащихся становятся важным фактором при отборе учебного материала, так как овладение таковым может быть успешным лишь при условии его активной значимости для учащихся.

Первый курс – период активного включения студентов в учебный процесс. Здесь они, прежде всего, приобретают навыки и умения, необходимые для слушания лекций и чтения литературы по общеобразовательным и общественно-политическим дисциплинам, получают навыки, необходимые для устных высказываний на семинарах и для сдачи экзаменов.

В практике создания учебников по русскому языку на материале научного стиля речи, за основу изучения чаще всего берется именно научный стиль, как язык специальности. Овладев этим стилем, студенты пользуются им значительно шире, успешно перемещая известные им конструкции и лексику в другие сферы общения. Отсюда вытекает потребность такого построения учебного пособия, при котором в языковом сознании студентов должна быть создана система, более или менее адекватная системе русского языка. Аспект «язык специальности» представлен в программе обучения русскому языку как иностранному в течение всего продвинутого этапа. Особое значение на первом курсе приобретает выработка рациональной системы работ по изучению русского языка, развитие речевых умений, необходимых для общения в учебно-научной сфере (чтение и конспектирование лекций по специальности, подготовка сообщений, умение воспроизводить информацию прочитанных текстов из учебника, вести беседу и др.). Успех в решении поставленных задач во многом обуславливается умением работать с текстом, устным или письменным. Поэтому с начала первого семестра проводится интенсивная работа по овладению учащимися навыками, необходимыми для восприятия и обработки информации, без чего невозможно усвоение содержания текста.

Уже с начала обучения на первом курсе осуществляется постепенное развитие навыков и умений, необходимых для конспектирования текста – источника информации. Эта работа проводится с первого курса и начинается с выделения основной информации текста, его абзацев и фиксацией определённой переработкой средствами русского языка. В качестве основной единицы обучения здесь выступает учебный текст.

В процессе работы над научными текстами студенты усваивают особенности научной речи, учатся воспринимать и продуцировать тексты особого типа с различной степенью свёрнутости. Учебный научный текст должен являться образцом построения как устного, так и письменного высказывания репродуктивно-продуктивного и продуктивного характера. Поэтому учебный текст имеет ряд отличительных черт, обусловленных спецификой коммуникации: 1) он является органическим компонентом системы текстов учебного пособия по определенной дисциплине; 2) ориентирован на людей определенной группы: социальной, национальной, возрастной и т. д.; 3) предназначен не только для осмысления, но и как правило, для целостного усвоения содержащейся в нём информации, характеризующейся высокой степенью новизны; 4) имеет содержательное наполнение, структурную и языковую организацию, оптимальные для реализации целей и задач определенного этапа обучения.

Типовой учебный текст должен содержать определенное количество готовых типовых и композиционных форм, как представитель инвариантных структур определенного стиля, жанра, композиционно-речевого типа. Он предназначен для становления текстовой деятельности, развития видов речевой деятельности, прежде всего, чтения, закрепление аспектных знаний, дифференцируемых по посильности их для соответствующего этапа в общей системе обучения языку, а также служит средством расширения специальных знаний.

«Правильный» текст должен обладать следующими характеристиками: 1) соответствие содержания названию; 2) завершенность по отношению к названию; 3) литературная обработанность, характерная для данного функционального стиля; 4) наличие сверхфразовых единств, объединенных разными, в основном, логическими типами связи; 5) наличие целенаправленности и прагматической установки.

Как коммуникативная единица высшего порядка текст должен отвечать требованиям цельности, связанности, завершенности, ограниченности. Цельность завершенности текста обнаруживаются в тематическом единстве и тема-рематическом чередованиях, аналогичных в устных и письменных научных контекстах. Связанность текста является условием его цельности и определяется на рядом расположенных последовательных предложениях, не менее двух, принадлежащих одному (монологическая речь) или нескольким (диалогическая речь) говорящим. Ограниченность выражается в установлении верхней и нижней грани текста.

Тексты, используемые в преподавании языка специальности, имеют общенаучный и узкоспециальный характер. Их роль состоит в том, что они, во-первых, являются базой для наблюдения и осмысления изучаемого лексико-грамматического материала, во-вторых, служат основой формирования тех или иных речевых навыков.

Аспект «язык специальности» является на первом курсе ведущим и занимает в первом семестре 50%, а во втором – 40% учебного времени. Поэтому текст по специальности занимает первое место по значимости в этот период.

Развитие навыков научной речи методисты связывают с, так называемыми, типовыми текстами, в каждом из которых определенный тип содержания соотношен с коммуникативным способом передачи этого содержания. Общие и частные признаки типовых текстов рассматриваются как система смысловых блоков, опираясь на которые, методисты разрабатывают систему приемов, направленных на выработку определенных навыков и умений, в результате которых студенты овладевают программой выявления структуры текста и воспроизведения его содержания.

В практике обучения широко распространён тематический принцип, отборы и группировки текстов, который сводится к вычислению узловых моментов из той или иной научной дисциплины и объединению таких текстов в тематические циклы. Положительный эффект состоит в предварительном накоплении лексики, в том числе, терминологической. Грамматический материал в таких блоках также должен быть организован в соответствии с системной последовательностью представления материала.

Организация конкретного текста зависит от многих обстоятельств: формы, стиля, жанра, тематической направленности. Таким образом, текст как единица обучения определяется как общее, что лежит в основе конкретных текстов, то есть в основе схемы построения. Если тексты одного и того же функционального класса, порождаемые в сходных условиях, обладают стилистическим и структурно- смысловым сходством, это значит, что студент сможет, овладев навыками построения определенных типов текстов, построить нужный текст (заявление, аннотацию и др)

В процессе создания научного характера для первого курса учитываются следующие коммуникативные потребности студентов: к концу первого года обучения у учащихся формируются основные навыки в рецептивных видах речевой деятельности (чтение и аудирование), выработанные на основе работы над текстом; студенты усваивают некоторые особенности научной речи, учатся воспринимать и продуцировать тексты определенного типа, правильно строить как устные, так и письменные высказывания репродуктивно- продуктивного и продуктивного характера. При создании текста на репродуктивно- продуктивной основе студенты производят трансформацию текста в соответствии с поставленной целью. Прежде всего, это операции сжатия и распространения предложений, высказываний текста. На первом курсе ведется работа по составлению простых и сложных планов, конспекта и аннотации. При составлении планов учащиеся должны видеть внутреннюю структуру абзаца для выявления общей и частной мысли. При конспектировании и аннотировании это знание необходимо, так как здесь также необходимо уметь ограничить общую и частную мысль, выделить основную информацию и дополняющую информацию, определить основные смысловые части в тексте и сформулировать тему каждой части. Формируется умение продуцировать тексты монологического характера, а также принимать участие в диалогах и полилогах на темы по специальности.

Организация материала при работе над языком специальности определяется целями обучения при формировании коммуникативной компетенции студентов. Поэтому текст должен развивать речевые навыки и умения, необходимые для работы над текстом, представляющим собой научный стиль речи, осуществлять знакомство с функционально- смысловыми типами текстов (описанием, повествованием, сообщением, рассуждением). На первом курсе изучаются специфичные для научной речи грамматические структуры, связочные средства, необходимые для развития умения воспринимать и строить тексты разных типов, воспроизводить текст, определенным образом трансформируя и модифицируя его. Переход на первый курс является для студентов сложным в связи с необходимостью включения в новую сферу деятельности, связанную с будущей специальностью. Новые формы работы, такие как включение в лекционный курс семинарские занятия по специальным предметам, вызывают и чисто психологические трудности, связанные с адаптацией к новому учебному процессу, отличного от того, к которому они привыкли на подготовительном факультете.

В настоящее время на кафедре русского языка для гуманитарных факультетов Бакинского Государственного Университета создается комплекс учебных пособий по специальности для студентов библиотечного факультета. Первая часть этого пособия представляет собой тексты для чтения и учебные задания к ним для студентов первого курса. Это пособие составлено по принципу объединения типовых текстов в систему и представляет собой цикл из тем, содержащих материалы по теории. Тексты в пособии сгруппированные в тематические блоки, каждый из которых содержит тексты для изучающего чтения, предназначенные для работы над специальной лексикой, а также для обучения составлению планов, тезисов, конспектов и т.д. и тексты для развития устной и письменной речи на базе изученной лексики.

Текстовый материал в этом пособии сгруппирован по тематическому принципу. Такой принцип отбора и группировки исходит из того, что структурная модель текста организует логическую последовательность научной

мысли, а тема сообщения определяется коммуникативной потребностью студентов. Каждый текст представляет собой компонент системы по вышеуказанным дисциплинам и ориентирован на будущую специальность студентов. Каждый текст построен в соответствии с принципом опережения и включает в себе определенное число специальной лексики. Кроме того, они подобраны по принципу «от известного к неизвестному», «от простого к сложному».

Литература.

1. Бабалова.А.Э. Текст как продукт, средство и объект коммуникации при обучении неродному языку. Саратов,1987.
2. Зарубина Н.Д. Текст, лингвистические и методические аспекты. М.1981.
3. Программа по русскому языку для студентов-иностранцев.М.1985.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.1981.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: текст, ориентированность, текстовый дидактический материал, принципы отбора текстов, коммуникативная компетентия

AÇAR SÖZLƏR: mətn, oriyentasiya, mətnin tədris materialı, mətnin seçilməsi prinsipləri, kommunikativ səriştə.

Резюме

В статье рассмотрены принципы отбора учебных текстов, принятых в разных отраслях методики преподавания русского языка. Автором отмечена особенность текстовой ориентированности, как компетентного подхода к обучению русского языка, отведена большая роль в развитии речи студентам, которые являются основой уроков русского языка. Связный текст выражает законченную мысль, дает материал для речевой практики, позволяет показать источник информации, словарь, все виды речевой деятельности, решает обучающие и воспитывающие цели урока. В статье коротко и ясно описывается, что любой текст предназначен для определённой коммуникативной цели, без такой цели текст не создаётся. Связность текста состоит в смысловой и логической согласованности высказываний и частей текста. Цельность текста предполагает его внутреннюю организованность содержания, соразмерность членения на части, обозначение связей и переходов между частями, стилистическую целостность, использование определённых принципов отбора языковых единиц.

Xülasə

Məqalədə rus dilinin tədrisi metodlarının müxtəlif sahələrində qəbul edilmiş tədris mətnlərinin seçilməsi prinsipləri müzakirə olunur. Müəllif rus dilinin tədrisinə səriştəli yanaşma kimi mətn yönümünün özəlliyini qeyd edir ki, rus dili dərslərinin əsasını təşkil edən mətnlər tələbələrin nitqinin inkişafında böyük rol oynayır. Əlaqədar mətn tam fikri ifadə edir, nitq təcürbəsi üçün material verir, məlumat mənbəyini, lüğəti, nitq fəaliyyətinin bütün növlərini göstərməyə imkan verir, dərsin tədris və tərbiyə məqsədlərini həll edir. Məqalədə hər hansı mətnin konkret kommunikativ məqsəd üçün nəzərdə tutulduğu, mətnin yaradılmadığı qısa və aydın şəkildə təsvir olunur. Mətnin uyğunluğu ifadələrin və mətn hissələrinin semantik və məntiqi ardıcılığından ibarətdir. Mətnin bütövlüyü onun məzmununun daxili təşkilini, hissələrə bölünməsinin mütənasibliyini, hissələr arasında əlaqə və keçidlərin təyin edilməsini, üslub bütövlüyünü, linqvistik vahidlərin seçilməsində müəyyən prinsiplərdən istifadəni nəzərdə tutur.

Summary

The article discusses the principles of selecting educational texts adopted in various branches of Russian language teaching methods. The author notes the peculiarity of text orientation as a competent approach to teaching the Russian language; a large role in the development of students' speech is assigned to texts, which are the basis of Russian language lessons. A connected text expresses a complete thought, provides material for speech practice, allows you to show the source of information, a dictionary, all types of speech activity, and solves the teaching and educational goals of the lesson. The article briefly and clearly describes that any text is intended for a specific communicative purpose; without such a purpose, the text is not created. The coherence of the text consists of the semantic and logical consistency of statements and parts of the text. The integrity of the text presupposes its internal organization of content, proportionality of division into parts, designation of connections and transitions between parts, stylistic integrity, and the use of certain principles for the selection of linguistic units.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

UİLYAM FOLKNERİN HEKAYƏLƏRİ: PSIXOLOJİ TƏHLİL

GİRİŞ: XX əsr ABŞ ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Uilyam Folknerdir. Onun zəngin və orijinal yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının dəyərli incilərindəndir. O öz yaradıcılıq irsi ilə dünya ədəbiyyatını daha da zənginləşdirmişdir. Folkner nəsrini öz müasirlərindən bir sıra cəhətləri ilə fərqlənir. O, yeni ABŞ nəsrinin nümayəndələrindən biridir. Onların əsərlərinin mövzusu başlıca olaraq, müharibə olmuşdur. Belə əsərlərdə yazıçılar müharibə səhnələrini deyil, müharibədən qayıdan insanların sonrakı həyatlarını əks etdirirlər.

Folkner şüuraxını ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Folknerin əsərləri dil-üslub xüsusiyyətlərinə, obrazlarının gərgin psixoloji cəhətlərinə görə özünəməxsusluğu ilə seçilir. Psixoloji məqamlar onun bütün əsərlərindən qırmızı xətt kimi keçir. Obrazların psixoloji durumunu ifadə etməkdə olan ustalığı bütün əsərlərində özünü göstərir.

Folknerin ilk qələm təcrübələri şeirlə bağlı olmuşdur. Folkner, əsas etibarilə, roman ustası olaraq dünya ədəbiyyatında öz mövqeyini qoruyur. Onun ilk romanı “Əsgər mükafatı”dır (Soldiers` Pay, 1926). Bu romanın əsas mövzusu “itirilmiş nəsil”in həyatı ilə bağlıdır. Bundan başqa, “Ağcaqanadlar” (Mosquitoes, 1927), “Səs-küy və qəzəb” (The Sound and the Fury, 1929), “Mən öləndə” (As I Lay Dying, 1930), “Avqust işığı” (Light in August, 1932), “Avessalom, Avessalom!” (Absalom, Absalom, 1936), “Vəhşi palmalar” (The Wild Palms, 1939), “Rahibə üçün Rekviyem” (Requiem for a Nun, 1950) kimi romanlarının adlarını çəkə bilərik. Onun əsərlərindən biri də “Sartoris”dir (Sartoris, 1929). Bu əsərdə o özü uydurduğu Yoknapatofa adlı bir yerdən bəhs edir. Folkner roman ustası olaraq tanınmasına baxmayaraq, həm də hekayələr, povestlər müəllifidir. Psixoloji məqamlar onun romanlarında olduğu kimi, hekayələrində də vardır.

Folkner dünya ədəbiyyatında ən çətin oxunan yazıçılardan biri hesab olunur. Onun əsərlərini bir dəfə oxumaqla anlayıb dərk etmək çox çətinidir. Onun əsərlərində dərin fəlsəfi fikirlər vardır. “Yazıçı insan şüurunun dərin psixoloji qatlarını onun düşüncəsi, qeyri-adi hərəkət və davranışları vasitəsilə əks etdirir. Mürəkkəb təsvirçilik oxucudan kifayət qədər yüksək diqqət və intellektual bacarıq, savad tələb edir. Məhz bunları daha dərinədən başa düşdükdən sonra Folkner oxucu üçün anlaşılın olur” [2, s.74].

Folkner bütün yaradıcılığında ağlarla qaraların mübarizəsini əks etdirməyə çalışmışdır. O, cəmiyyətdə baş verən haqsızlıqlara əsərləri ilə qarşı çıxmışdır.

ƏSAS HİSSƏ: Bu məqalədə Folknerin “İki əsgər”, “Qırmızı yarpaqlar”, “Quraq sentyabr”, “O gün şər qarışanda”, “Emili üçün qızılqul” hekayələri əsasında müəyyən psixoloji məqamların açılışına çalışacağıq.

Folkner yaradıcılığında müharibə mövzusu əsas yerlərdən birini tutur. Onun “İki əsgər” (Two Soldiers) hekayəsində müharibə psixologiyası diqqəti cəlb edir. Bu hekayədə baş qəhrəman səkkiz yaşında olan bir oğlandır. Hekayə bu oğlanın dilindən nəql olunur. Böyük qardaşı Pitin müharibəyə getmək istəməsi və bunun üçün yola düşməsi ilə bu oğlanın onunla getmək arzusu paralel inkişaf edir. Pitin xarakteri, düşüncələrinin açılmasında müəllif dialoqlardan istifadə etmişdir. Pitin müharibəyə getmək istəməsinə anası sadəcə ağlamaqla reaksiya verir. Atası isə bunun heç kimə xeyrinin olmadığını, oğlunun çağırış yaşının çatmadığını deyərək oğlunun razılaşmayacağı fikirlər irəli sürür. Müəllif bu obrazın düşüncələrini, daxilini açmaqla ancaq özünü düşündüyünü göstərmişdir. Onun əsas narahatlığı tarlanı əkib-becərməkdə kimin kömək edəcəyi, işdə geri qalacağıdır.

Böyük qardaş ətrafda baş verən hadisələrə laqeyd münasibət bəsləmək istəmir. Düşünür ki, Amerikanın onun yardımına ehtiyacı var və o bunun üçün əlindən gələni etməlidir.

Kiçik qəhrəmanın da qardaşı kimi müharibəyə getmək istəməsi hekayənin davamını gətirir. Müəllif bu obrazın psixologiyasının açılmasında daxili monoloqlardan və dialoqlardan istifadə etmişdir:

“Yaxşı, bir də heç vaxt belə eləmə, eşitdin? –Pit dedi. –Əgər bir də eşitsəm ki, kiməsə bıçaq çəkmişən, harada olursansa olum, birbaş evə qayıdıb səni o ki var kötləyəcəm. Eşitdin?”

–Bilsəm ki, bu səni evə qaytaracaq, onda birinin boğazını gerçəkdən kəsərdim, – dedim” [4, s.576].

Ənənəvi hekayələrdən fərqli olaraq, müəllif qardaşının yanına gedib müharibədə iştirak etmək üçün yollar axtaran, yaş az olmasına baxmayaraq, cəsarəti ondan qat-qat artıq olan bir obraz yaratmış və onun daxili aləmini, psixologiyasını incə detalları ilə əks etdirmişdir. Hekayənin sonunda səkkiz yaşlı bu oğlan qardaşının sözünə qulaq asır və evə geri döndür.

Müharibədən sonrakı dövrdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında irqi ayrı-seçkilik problemi kəskin ziddiyyətlər yaratmışdır. Bu cür ziddiyətli etnik proseslər bir çox Amerika yazıçılarının, o cümlədən Uilyam Folknerin yaradıcılığında əks olunmuşdur.

“Qırmızı yarpaqlar” (Red Leaves) hekayəsində Folkner yaradıcılığının aparıcı mövzularından biri olan irqçilik mövzusunə toxunur. Akif Bayram “Qərb ədəbiyyatı Azərbaycan filoloji fikrində” adlı kitabında yazır: “U.Folknerin hekayələrindəki irqi ayrı-seçkilik problemi bu tipli problemləri dar bir çərçivədə, yəni yalnız sözü gedən dövrün etnik zəmində baş verən qarşıdurmaları kontekstində yox, tam geniş bir kontekstdə, konkret şəkildə desək, Amerika ədəbiyyatı kontekstində götürmək lazımdır” [1, s.116-117].

Hekayədə üç irqin – hindu, zənci və ağdərililərin təmsil etdikləri psixologiyanın qarşılaşdırılmasını görürük. Üç Səbət adlı hindunun timsalında zəncilərlə bağlı hinduların ümumi düşüncələri verilmişdir. Hindulara görə zəncilərin ağılları yoxdur, onlar it və at kimidirlər, mütləq işləməyə məcburdurlar. Hinduların başçısı İssetibbexa ölür. Ona aid olan bütün dəyərli əşyaları, həmçinin zənci köləsi də onunla dəfn olunmalıdır. İssetibbexanın yerinə oğlu Mocketubbe keçir. Mocketubbe başçı

olduğu zaman heç bir işlə maraqlanmır. Atasından ona qalan qırmızı dabanlı ayaqqabıları geyinib yuxulamaqla məşğul olur. Hindular zəncinin təqib olunmalı olduğunu dedikdə yerindən tərpənmir, gözlərini belə açmır. Yalnız “hakimiyyətin simvolu” olan qırmızı dabanlı ayaqqabını ayağından çıxaranda “dirilir”.

Hindular üçün sabah yoxdur, sabah elə bu gündür. Buna görə də hindular üçün zəncinin ölümdən qaçmağa çalışması mənasızdır. Zənci ölənin hindu ağası ilə birgə dəfn olunmaqdan, ölümdən qaçmağa çalışır, keçmiş həyatını düşünür, yaşamaq üçün çabalayır. Lakin bu nəticə vermir. Nə etsə də onu gözləyən faciəli taleyindən qaça bilmir.

“Quraq sentyabr”, (Dry September, 1931), “O gün şər qarışanda” (That Evening Sun, 1931) hekayələrində də Folkner irqçilik psixologiyasına toxunmuşdur.

“Quraq sentyabr” hekayəsində ağdərillilərin zəncilərə olan münasibəti amansızdır. Mini Kuper adında bir ağdərili qadın və bir zənci haqqında şayiə yayılır. Ağdərili bir qadının zəncinin ona təcavüz etməsi iddiasına inanan ağdərillilərzəncini sorğu-sual etməyə belə gərək duymurlar. Onların fikrincə, bir zəncinin haqlı olma ehtimalı yoxdur. Halbuki həqiqətən nə baş verdiyini heç kim bilmirdi. Sadəcə bir ağdərili bərbər zəncini tanıdığını, onun bütün bunları edə biləcək biri olmadığını deyib onu müdafiə etməyə, yaxınlaşan fəlakətin qarşısını almağa çalışsa da, bu əziyyəti nəticəsiz qalır. Onu “zənci məftunu” olmaqda təqsirləndirib təhqir edirlər. Con Maklendon və ətrafına yığıdığı insanlar zənciyə məhəl qoymurlar və gözlənilən son yaxınlaşır. Con Maklendonun öz arvadına olan kobud münasibətinə, onu insan yerinə qoymamağına əsaslanaraq deyə bilirik ki, Mini Kuperin taleyi onu qətiyyənlə maraqlandırmır. Bütün bunları etməsinin səbəbi onun zəncilərə olan nifrətidir. Mini Kuperin faciəsinin əsas səbəbi belə bir cəmiyyətdə yaşamağıdır. Gəncliyindən başlayaraq onun haqqında əsassız şayiələr yayılır və daha sonra o, ictimaiyyətin “pozğunlar” cərgəsinə aid edilir. Əgər həqiqətən də ağdərili bir qadının namusunu qorumaq niyyətləri olsa idi, ən başından bəri bu qadın haqqında dedi-qodu yaymazdılar. Mini Kuperin adını ləkələyən bu cəmiyyət daha sonra onu “qorumaq” üçün günahsız bir zəncinin məhvinə səbəb olur.

“O gün şər qarışanda” hekayəsində zəncilər ağdərillilərin növərləridir. Bu hekayədə zəncilərə, onların həyatlarına olan laqeyd münasibət təsvir olunmuşdur. Hekayə Kventin adında bir uşaq tərəfindən nəql olunur. Uşaqlar: Kventin, Keddi və Ceyson Nensinin nədən və niyə qorxduqlarını anlaya bilmirlər. Nensi ilk olaraq İsusun gecə evinə gəlib onu öldürməsindən qorxur, sonra isə onun evdən kənarında olan xəndəkdə gizləndiyini düşünür. Zənci qadın Nensi nə qədər ərinin gizləndiyini, fürsət tapan kimi onu öldürəcəyini desə də, ağalarının vecinə olmur. Onlar üçün bir zəncinin ölməsinin və ya yaşamasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Hekayənin sonunda zənci yalnız qalır və ölümün nə zaman gəlib qarşısını döyəcəyini səssiz-sədasız gözləməyə başlayır.

Arif Əsədov “ABŞ-Azərbaycan ədəbi əlaqələri: Yeni nəsr” adlı kitabında “Emili üçün qızılgül” hekayəsi haqqında yazır: “Folkner təhkiyəsinin əsasında dərin mətləblər, məntiqi təfəkkürün yaradıcı təfəkkürlər paralel şəkildə ortaya qoyduğu ədəbi düşüncə dayanır. Bu baxımdan yazıçının yaradıcılığının kiçik bir damlası olan “Emili üçün qızılgül” hekayəsi də istisna təşkil etmir” [2, s.79].

Folkner hekayənin adını belə açıqlamışdır: “Burada söhbət bir qadın faciəsindən gedir; faciənin qarşısını almaq, qadının taleyini dəyişmək mümkünsüzdür. Mən həmin qadının halına yanırım, taleyinə acıyıram və hekayənin adıyla onu salamlayıram, uzaqdan-uzağa ona öz ehtiramımı və önündə hörmətlə təzim etdiyimi bildirirəm; adətən belə hallarda kişinin şərəfinə badə qaldırırlar, qadın üçünsə qızılgül hədiyyə edirlər” [3, s.186].

Bu hekayədə də psixoloji məqamlar ifadə olunur. Folkner Emilinin psixoloji xüsusiyyətlərini açmaq üçün onun aid olduğu nəslə, yaşadığı yeri, oradakı insanların adət-ənənələrini, düşüncə tərzini canlandırmışdır.

Hekayədə Emili mühafizəkar atasına görə öz gələcəyindən məhrum olunur. Atasının evlənməsinə icazə vermir. Emili atasına çox bağlı idi. Atasını öldürdükdən sonra üç gün boyunca onun cənazəsinin evdən çıxarılmasına icazə verməməsinin səbəbi Emilinin tamamilə yalnızlaşması və yalnız qalmaqdan qorxması olmuşdur. Homer Berron onun üçün saxta bir ümid olur. Emili zəhər aldıqda bütün şəhər onun özünü öldürəcəyini gözləyir, lakin belə olmur. İllər sonra Emili öləndə onun evində Homer Berronun cəsədi aşkar olunur. Aydın olur ki, onu Emili zəhərləyərək öldürmüşdür. Onun bu cinayəti törətməsinin səbəbi Homer Berrondan qisas almaq yox, tənha qalmamaqdır. Emili tənha qalmaq istəmir, çünki yeganə ailə üzvü olan atasını itirmişdi və yalnızlığın necə əzabverici olduğunu bilirdi. Buna görə də yenidən əvvəlki tənha günlərinə qayıtmaq, əzab çəkmək istəməirdi. O düşünürdü ki, Homeri yalnız bu yolla yanında saxlaya bilər. Müəllif Emilini hər zaman eyni bir psixoloji görkəmdə təsvir edir. O, hər zaman başını dik tutub şax gəzir, sanki öz qürurunu, ləyaqətini qorumağa çalışırdı.

NƏTİCƏ: Folkner dünya ədəbiyyatının nəhəng yazıçılarından biridir. O, yeni nəsrin görkəmli nümayəndəsidir. Yaradıcılığını təşkil edən bütün əsərlərdə ciddi psixoloji məqamlara toxunmuşdur. Onun zəngin yaradıcılıq irsinin bir qolu da hekayələridir. Folkner əsərlərində öz dövrü və eləcə də, indiki dövr üçün aktual olan bir sıra mövzulara müraciət etmişdir: irqçilik, ailə, müharibə və s. Hekayələrində dərin psixoloji məqamlar qırmızı xətt kimi keçir. “İki əsgər” hekayəsində müharibə psixologiyası, “Qırmızı yarpaqlar”, “Quraq sentyabr”, “O gün şər qarışanda” hekayələrində irqçilik psixologiyası, yəni aşağı irq olaraq adlandırdıqları zəncilərə olan amansız münasibət təsvir olunmuşdur. Bu hekayələrdə zəncilərə haqsız münasibət, yəni onların alçaldılması, təhqir olunması, döyülməsi, hətta öldürülməsi kimi hadisələri müəllif bütün xırda detalları ilə, bütün gerçəkliyi ilə təsvir etmişdir. “Emili üçün qızılgül” hekayəsində isə, gənc bir qızın faciəsi məsələsinə toxunmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Akif Bayram. Qərb ədəbiyyatı Azərbaycan filoloji fikrində. Birinci kitab. Bakı-“Nurlan”-2006. 172 s.
2. Arif Əsədov. ABŞ-Azərbaycan ədəbi əlaqələri: Yeni nəsr. “XAN” nəşriyyatı. Bakı-2017. 120 s.
3. Uilyam Folkner. Emili üçün qızılgül. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013. 192 s.
4. Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2011. 640 s.
5. XX əsr dünya ədəbiyyatı antologiyası. 3-cü cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2011, 488 s.

XULASƏ

Uilyam Folkner dünya ədəbiyyatında xüsusi yeri olan bir yazıçıdır. Onun zəngin yaradıcılığı vardır. Onun əsərləri dil və üslubuna görə müasirlərindən fərqlənir. O, roman müəllifi olaraq məşhurlaşmışdır. Buna baxmayaraq, hekayələri də yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, hekayələrində irqçilik, müharibə, ailə və s. mövzulara müraciət etmişdir. Onun hekayələrində psixoloji məqamlar vardır.

Açar sözlər: Uilyam Folkner, hekayələr, irqçilik, müharibə psixologiyası, ailə psixologiyası

SUMMARY

THE STORIES OF WILLIAM FAULKNER: A PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

William Faulkner is a writer with a special place in world literature. He has a rich creativity. His works differ from those of his contemporaries in terms of language and style. He became famous as a novelist. Nevertheless, his stories also occupy an important place in his work. In his stories, he addressed the topics of racism, war, family, etc. There are psychological points in his stories.

Key words: William Faulkner, stories, racism, the psychology of war, the psychology of family

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

GİRİŞ: XX əsr ingilis ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biri də modernizm ədəbi cərəyanının nümayəndəsi Virciniya Vulfudur. O özünün orijinal və zəngin ədəbi irsi ilədünya ədəbiyyatına qiymətli töhfələr vermişdir. Onun bütün əsərləri, yaratdığı obrazlar başdan-başa orijinal, yeni və zəngin ədəbi-bədii düşüncənin məhsulu kimi çox qiymətliyədir. Müəllifin ölməzliyini təmin edən ən əsas faktor da məhz budur. “Virciniya Vulf yaratdığı obrazların daxili monoloqlarını bütün çıpaqlığı ilə oxucuya çatdırıb. Bununla da yazıçı qaydalardan və qəliblərdən kənara çıxıb ədəbiyyatda moednist hərəkatın əsas nümayəndələrindən olub” [5].

V.Vulfun yaradıcılıq yolu bir neçə mərhələni əhatə edir. Bununla bağlı Sevda Hüseynovanın da qeyd etdiyi kimi: “Tənqidçilər V.Vulfun yaradıcılığını 1915-1922, 1923-1927 və 1928-1941-ci illəri əhatə edən üç mərhələyə bölürlər. Yazıçı özü isə 1919-cu ildə yazdığı “Müasir nəsr” adlı məqaləsində qeyd edir ki, ...yeni romanlar köhnə şərtlərdən, xronoloji ardıcılıqdan azad olmalıdır” [1, s. 61]. Lakin təbiidir ki, hər bir yaradıcılıq məhsulu olan əsərlər müəyyən xronoloji ardıcılıqla yazılır. Bu baxımdan F.Zülfüqarovanın da qeyd etdiyi kimi onun yaradıcılığında müəyyən bir xronoloji sistem var: “o, 1915-ci ildə nəşr olunmuş “Səyahət” (“The Voyage”) adlı ilk romanı və bundan sonra yazdığı “Ceykobun otağı” (“Jacob’s Room”) (1922), “Missis Dellouey” (“Mrs. Dalloway”) (1925), “Mayaka doğru” (“To the Lighthouse”) (1927), “Dalğalar” (“The Waves”) (1931), “Flaş” (“Flush”) (1933), “Üç qızıl pul vahidi” (“Three Guineas”) (1938), “Orlando” (“Orlando”) (1928), “Aktlar arasında” (“Between the Acts”) (1941), “İllər” (“The Years”) (1937) və s. əsərləri ilə böyük şöhrət qazanmışdır” [4, s. 51].

Onun yaratdığı bütün bu qiymətli nümunələri birləşdirən ən əsas ortaq cəhət isə hər bir insanın, xüsusilə də qadının bir şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə mövcudluğu, bir sözlə, azad və müstəqil olması ideyasıdır. Eyni zamanda bildiyimiz kimi, V.Vulf ədəbiyyatda feminizmin ilk təbliğatçısı və müdafiəçisi olmuş, bütün yaradıcılığı boyu qadın hüquqları, qadın azadlığını qorumaq üçün çalışmışdır. Bu baxımdan hətta müəllifin bəzi əsərləri feminizm ideyasının konsepsiyası, manifesti kimi ədəbiyyatda özünə yer tapmışdır ki, belə əsərlərdən ən məşhuru da müəllifin 1929-cu ildə çap olunmuş “Şəxsi bir otaq” (“A Room of one’s own”) əsəridir. Əsər yarandığı dövrdə böyük sensasiyaya səbəb olmuşdur. Belə ki, qadının hüquqlarının cəmiyyətdə yeni-yeni tanındığı bir dövrdə bir qadının belə dahiyənə bir əsər yazması asan başa gəlmədi. Müəllifin yoluna bir çox əngəllər, maneələr qoyuldu. Lakin V.Vulf bütün bu çətinlikləri geridə qoyaraq, qorxmadan: “İstəsəniz kitabxanalarımızı kilidləyin, lakin düşüncə azadlığının önünə qoya biləcəyiniz heç bir qapı yoxdur, nə kilidləyə, nə də sürgüləyə bilərsiniz” [3, s. 142] deyərək öz yolundan dönmədi, o yolda qətiyyətlə addımlayaraq adını ədəbiyyat tarixinin önəmli səhifələrinə yazdırdı.

ƏSAS HİSSƏ: Virciniya Vulfun feminist dünyagörüşünü özündə bir ayna kimi əks etdirən “Şəxsi bir otaq” əsəri 1929-cu ilin 24 oktyabrında işıq üzü görmüş və ədəbiyyat tarixində feminizm ideyasının əsas manifesti hesab olunmuşdur. Əsər müəllifin 1928-ci ildə ingilis kollecinə oxuduğu məruzələr əsasında qələmə alınmış və onun uzunmüddətli araşdırmalarının nəticəsi kimi özünü göstərmişdir.

Əsər haqqında danışarkən ilk maraq doğuran məsələ əsərin adıdır. Niyə məhz “Şəxsi bir otaq”? Müəllif “qadınlar və ədəbiyyat” məsələsinə həsr etdiyi əsərinə ad seçərkən niyə məhz bu adı seçmişdir? Bununla o bizə nə deməyə çalışırdı? İlk araşdırılmalı olan məsələ məhz budur.

Müəllifin özü də sanki bunu anlamış, “şəxsi bir otaq” deyərək onun nə demək istədiyini bəzilərinin anlamayacağını hiss etmişdi. Elə buna görə də: “Yəqin məndən soruşacaqsınız ki, sizdən qadınlar və ədəbiyyat haqqında danışmağımızı istəmişdik, bunun şəxsi bir otaqla nə əlaqəsi var?!” [3, s. 5] cümləsi ilə əsərinə başlayan Vulf, otaq – “şəxsi bir otaq” deyərək nəyi nəzərdə tutduğunu elə özü çox ustalıqla açıqlamış, oxucu üçün heç bir müəmmalı məsələ saxlamamışdır. Müəllif məhz bu əsərində göstərmişdir ki, bir qadının bir şəxsiyyət kimi mövcudluğu, yaşayıb-yaratması üçün şəxsi bir otağa – özünəməxsus, sadəcə özünün daxil ola biləcəyi, rahatlıqla özünü, öz məninə tapacağı bir məkana (otağa) ehtiyacı vardır. Otaq dedikdə müəllifin nəyi nəzərdə tutduğunu isə aşağıdakı cümlələr daha yaxşı izah edir: “V.Vulf üçün “otaq” həm də qadının şəxsi mövcudluğunun, onun müstəqilliyinin simvoludur”. Başqa sözlə desək, V.Vulfu görə otaq kimlik, mənəvi və maddi tutum və eyni zamanda müstəqillik simvoludur”. [2, s. 14-15].

Əsər Meri Seton (və ya Meri Beton, ya da Meri Karmaykl) adlı xəyali bir obrazın dili ilə təhkiyə olunur. “Qadınlar və ədəbiyyat” adlı araşdırma aparmalı olan bu təhkiyəçi araşdırmasına “görəsən, niyə XVI əsrdə Şekspir səviyyəsində yazan bir qadın şair olmayıb?”, “qadınlar niyə yazıb-yaratmayıb?” sualları ilə başlayır və həqiqəti Britaniya muzeyindəki kitablarda axtararaq suallarına cavabı da məhz burada tapır. Lakin onun cidd-cəhdlə araşdırdığı bu həqiqət heç də ürəkaçan olmur. Onların sadəcə niyə yaradıcılıqla məşğul olmadığını araşdıran müəllif bir zaman anlayır ki, ümumiyyətlə, qadınların nəinki yaradıcılığı, heç yaşayışları haqqında belə heç bir məlumatı yoxdur: “Burada ən kədərli məqam (yenidən kitab rəflərinə baxdım) XVIII əsrdən əvvəl yaşayan qadınlar haqqında heç nə tapa bilməməkdir. Beynimdə canlandırma biləcəyim bir cə nümunə belə yoxdur. Burda dayanmışam və soruşuram ki, Yelizavetadövründə qadınlar niyə şeiryazmırdılar, halbuki onlar haqqında adi şeyləri bilmirəm. Necə təhsil alıblar; onlara yazı yazmaq öyrədilibmi; şəxsi otaqları olubmu; neçə qadın 21 yaşına çatmamış uşaq və ya uşaqlar doğub; əlqərəz səhərdən axşama qədər nə ediblər?” [3, s. 85-86].

Bundan sonra təhkiyəçi artıq təkcə “niyə qadınlar yazmayıblar?” sualına yox, “ümumiyyətlə, qadınlar necə yaşayıblar?” sualına da cavab axtarmağa çalışır. Bu yöndə araşdırma aparıb bir sıra tarixçilərin kitablarını tədqiq edən təhkiyəçi görür ki,

¹¹⁴ Bakı Dövlət Universiteti Magistrant. aynura.abbaszada@gmail.com. +994505387857

Yelizavetadövründə qadınların nəinki yazmaq hüququ, şəraiti olmayıb, hətta onların heç yaşamaq hüququ belə olmayıb, demək olar ki. Bu hüququn özü də onları idarə edən kişilərin əlində idi: “Tarix kitablarının düzüldüyü rəfə yaxınlaşmış ən axırıncı kitablardan birini – Trevelyanın “İngiltərə tarixi” kitabını götürdüm. Yenidən qadınlar haqqında yazılanları axtardım və “qadının statusu” adlı sərlovə tapdım. Kitabda arvadı döymək kişinin hüququ kimi göstərilir, bu hüquq varlı və kasıb insanlar arasında heç bir utanc hissi olmadan tətbiq edilirdi. Tarixçi yazırdı ki, valideynlərinin seçdiyi şəxslə evlənməkdən imtina edən qız otağa kilidlənir və belə şeylər ictimaiyyətdə heç bir narazılıq doğurmurdu” [3, s. 78-79].

Belə şəraitdə, belə bir dövrdə aydındır ki, heç bir yaradıcılıqdan danışmaq olmaz. Təhkiyəçi özü də bu zaman anlayır ki, niyə məhz XVI əsrdə Şekspir səviyyəsində bir nəfər də qadın şair olmayıb. Çünki o dövrdə qadınların Şekspir kimi “şəxsi bir otağı” – mənəvi azadlığı və ən əsası pulu yox idi. Yazıb-yaratmaq üçün də bu iki ünsür yoxdursa, nə qədər istedadın olursa olsun, əbəsdir, heç kəs bir Şekspir ola bilməz. Hətta müəllif bunu daha yaxşı anlamağımız üçün yenə xəyali bir obraz yaradır. Bu obraz isə Şekspirin öz bacısı Cudit olur.

Özünə “görəsən, Şekspirin bacısı olsaydı, nə olardı? Onun başına nə gələrdi?” sualını verən təhkiyəçinin gəldiyi qənaət də digərlərindən fərqli olmur. Müəllif bunu belə təsvir edir: “Cudit də qardaşı qədər macərəpərəst, xəyalpərvərdir, ən az onun qədər dünyanı görmək istəyir. Lakin onu məktəbə göndərmədilər... Hərdən bir əlinə keçən kitabdan (böyük ehtimalla qardaşının kitabı idi) bir neçə səhifə oxuyurdu. Valideynləri içəri girib üstünə tənbehlər yağdırırdılar ki, corabları yamasın, fikrini bişməkdə olan yeməyə versin, kitab-dəftərin içində avara-sərgərdan qalmasın” [3, s. 88].

Əgər bir qızın oxumağı “avara-sərgərdan qalmaq” hesab olunurdusa, daha burada hansı yaradıcılıqdan danışmaq olar? Bundan sonra kim deyə bilər ki, o vaxt Şekspir səviyyəsində istedadlı qadınlar olmayıb, ona görə Şekspir səviyyəsində əsərlər də yazı bilməyib? Deyiləcək tək bir söz var idisə, o da bu idi: o vaxt Şekspirin pulu, hüquqları, rifahı, maddi-mənəvi azadlığı, bir sözlə “şəxsi bir otağı” var idi. Onun yazıb-yaratmasının başlıca qarantı olan “şəxsi bir otağı”! Cuditin – onun simasında bütün qadınların isə nəinki “şəxsi otağı”, bu otaq haqqında düşünməyə belə ixtiyarı yox idi.

Bütün bunları bizə göstərən təhkiyəçinin gəldiyi yekun qənaət isə belə olur: “Şekspir dövründə bir qadın Şekspir dahiliyinə sahib olsaydı, güman ki, taleyi daha fərqli olmazdı... Əgər bir qadın XVI əsrdə böyük istedadla doğulsaydı, mütləq aqlını itirər, intihar edər, yaxud günlərini kəndin qırağındakı tənha daxmada keçirərdi. Adamlar ondan qorxar, onu lağa qoyar, ya da cadugər, sehrbaz adlandırardılar” [3, s. 90-92].

Daha sonra təhkiyəçi araşdırmalarını davam etdirərək “bəs necə oldu ki, XIX əsrdə CeynOstin, ŞarlottaBronte, JorjSand, CorcEliot kimi dahi yazıçılar meydana çıxdı? Onlar birdən-birəmi yarandı?” sualına cavab axtarır. Təbiidir ki, belə çətin bir şəraitdə onlar birdən-birə yaranmadılar. Sözsüz ki, bu görkəmli simalar öz əsərləri, yaradıcılıq dünyaları ilə əldə etdikləri bu əbədiyyəti müəyyən bədəllər ödəyərək, çox böyük çətinliklərdən keçərək qazanmışdılar. Əbəs yerə deyil ki, C.Eliot və J.Sand kişi təxəllüsündən istifadə edərək yazmış, C.Ostin və Ş.Brontenin özlərinə məxsus, əsərlərini yazacaq otağı belə olmamışdı. Müəllif bunu belə təsvir edir: “Sonralar Emili Devisin aşkar şəkildə göstərdiyi kimi XIX əsrdə orta təbəqə ailəsinin bir qonaq otağı olurdu. Əgər qadın nəşə yazacaqdısa, ümumi qonaq otağında yazmalı idi. Miss Naytingeylin şikayətlərini xatırladım: “Qadının özlərinə ayırası yarımca saati belə yoxdur”. Qadın daim narahat edilirdi... CeynOstin ömrünün axırına qədər bu şəraitdə yazmışdı. Qardaşı oğlunun (CeymsEduardOstin) memuarlarını xatırlayaq: “O bütün bunlara necə nail olurdu, bilmirəm... İşləmək üçün şəxsi bir otağı yox idi, əsərlərinin çoxunu ümumi qonaq otağında, olduqca narahat şəraitdə qələmə almışdı” [3, s. 124-125]. CeynOstin öz əsərlərini – “Qürur və qərəz” kimi dahiyənə bir şedevri məhz belə bir şəraitdə yazmışdı.

Əsərin sonuna doğru təhkiyəçi çoxsaylı araşdırmalarını yekunlaşdırıb bütün bu araşdırmalarından vahid bir nəticə çıxarır və gəldiyi qənaəti belə ifadə edir: “Əgər proza, yaxud şeir yazmaq istəyirsənsə, sənə ildə 500 funt və qapısı qıfıllı şəxsi bir otaq lazımdır”. Meri Betonun gəldiyi nəticə bu idi” [3, s. 197].

Müəllifin özünün də dediyi kimi, simvolik anlayışlar olan 500 funtun “düşünmə”, qapıdakı qıfılın isə “təkbaşına” düşünmə gücünü təmsil etdiyini anlamaq çətin deyil. Müəllif ona görə məhz bu iki ünsürü əsas hesab edir ki, tarixən kişilərdən fərqli olaraq qadınların nə maddi azadlığı – pulu var idi, nə də özlərinə məxsus dünyası – “şəxsi bir otağı”. Ona görə yox ki, qadın fərasətsiz idi, pul qazanıb öz həyatını qura bilmirdi. Ona görə ki, qadının bunları etməyə ixtiyarı, hüququ yox idi. Qadın pul qazana bilməzdi, qazansaydı da, böyük ehtimalla həmin pulu ya atası, ya da həyat yoldaşı, bəzən isə qardaşı onun əlindən alacaqdı. Qadın nəinki öz otağını “qıfıllamaq”, heç həmin otağı – “şəxsi bir dünya”-nı yarada da bilməzdi. Çünki qadının həyatında mövcud ola biləcək tək “otaq” yemək bişirdiyi, erinin, atasının, övladlarının paltarlarını tikib qablarını yuduğu “otaq” (düşüncə tərz) ola bilərdi. Hər şeyə yer tapılan bu otaqda isə nəinki yaradıcılığa, heç şəxsi bir düşüncəyə, özünə aid, hürriyətlə verildi bir qərara belə yer yox idi.

Lakin məhz indi qadınlar həmin dar otaqdan çıxıb öz 500 funtunu qazanmalı və öz dünyasını – heç kimə möhtac olmayıb heç kəmdən asılı olmadığı, yalnız özünün daxil ola biləcəyi “şəxsi bir otağı”-nı yaratmalı və ən sonda isə bu otağın qapısını möhkəmcə “qıfıllamalı” idi. V.Vulfun bu dahiyənə əsərində bizə çatdırmaq istədiyi əsas fikir – əsas ideya da elə məhz bu idi.

NƏTİCƏ: Heç şübhəsiz ki, Virciniya Vulf dünya ədəbiyyatının ən nəhəng simalarından biridir. Ona bu böyük şöhrəti, bu əbədi ölməzliyi qazandıran isə məhz özü – əsərləri, bu əsərlərdə qaldırdığı ideya-problemlər olmuşdur ki, bu problemlərdən ən başlıcası da feminizm idi. Qadının hər zaman cəmiyyətdə ikinci planda olması, hüquqlarının tapdalanması feminist bir yazıçı kimi Vulfu hər zaman narahat etmiş, düşündürmüşdür. Bu baxımdan onun “Şəxsi bir otaq” əsəri yaradıcılığının mühüm mərhələsini təşkil edərək böyük maraq doğurur. Qadını hər zaman zirvədə, yazıb-yaradan, azad bir şəxsiyyət kimi görmək istəyən müəllif bu əsərində əvvəlcə bu yolda olan ən böyük çətinlik və maneələri göstərmiş, daha

sonra isə həmin problemlərin yeganə çıxış yolunu oxucuya çatdırmışdır. Əsərinin sonunda da “Odur ki, xahiş edirəm, yazın. Bəsitliyindən və dərinliyindən asılı olmayaraq, heç bir mövzudan çəkinməyin” [3, s. 205] deyən müəllif qadınların ən böyük dəstəkçisi və himayədarı kimi dünya ədəbiyyatı tarixində özünə qiymətli bir yer qazanmışdır.

Bu baxımdan, bütün bu söylənilənlərdən sonra əminliklə demək olar ki, “Şəxsi bir otaq” əsəri təkə adi bir yaradıcılıq nümunəsi kimi yox, “feminizm və azadlıq manifesti” kimi nəinki V.Vulfun öz yaradıcılığında, eyni zamanda dünya ədəbiyyatı tarixində qiymətli yerə malik dahiyənə bir əsərdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova S. Virciniya Vulfun “Onun öz otağı” əsərində yaradıcı qadın axtarışları və yazıçı “mən”i. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq Beynəlxalq Elmi Jurnal. Bakı, Elm və Təhsil. 2021: 59-65.
2. Salamova Ə. Virciniya Vulf və Marqaret Drabl yaradıcılığında feminizm. Bakı – 2022.
3. Vulf V. Şəxsi bir otaq. Bakı, Teas Press, 2019, 214 s.
4. Zülfiqarova F. İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında insan konsepsiyası (Virciniya Vulf və Afaq Məsudun yaradıcılıqları əsasında). Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
5. “Ədəbiyyatda feminist inqilabı edən qadın – Virciniya Vulf” [Elektron resurs] / URL: <https://az.baku-art.com/az/edebiyyatda-feminist-inqilabi-edən-qad-n-virciniya-vulf>

XÜLASƏ

Virciniya Vulf dünyanın ən məşhur yazıçılarından biridir. Modernizm ədəbi cərəyanının ən böyük nümayəndələrindən biri kimi onun adı Ceyms Coys, Marsel Prust kimi şəxslərlə bir sırada çəkilir. Bir yazıçı kimi, o, qəhrəmanlarının daxili düşüncə və emosiyalarını dərinlən araşdıran şüur axını kimi innovativ texnikaları ilə məşhurdur. Buna görə də, V.Vulf öz əsərləri dünya ədəbiyyatı tarixində qiymətli yer tutmuşdur. Onun ən məşhur əsərlərindən biri isə “Şəxsi bir otaq” əsəridir. Əsər 1929-cu ildə yazılmış və dünya ədəbiyyatı tarixinə feminizmin manifesti kimi daxil olmuşdur.

Açar sözlər: Virciniya Vulf, modernizm, feminizm, şüur axını.

SUMMARY

“VIRGINIA WOOLF’S “A ROOM OF ONE’S OWN”

Virginia Woolf is one of the world’s most famous writers. She was one of the greatest representatives of the modernist literary movement and her name is mentioned alongside geniuses such as James Joyce and Marcel Proust. As a writer she is renowned for her innovative narrative techniques, such as stream of consciousness, which delve deeply into characters’ inner thoughts and emotions. For this reason, V.Woolf has earned a valuable place in the history of world literature with her works. One of her most famous works is “A Room of One’s Own”. The work was written in 1929 and entered the history of world literature as a manifesto of feminism.

Key words: Virginia Woolf, modernism, feminism, stream of consciousness.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİSDİLLİ KİNO DİSKURSUN SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

Giriş: Müasir insan multimedia dünyasında yaşayır və məlumatı fərqli mənbələrdən qəbul edir. İnformasiya qaynaqlarının təhlili həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amilləri, koqnitiv və çoxaspektlidiskursiv faktorların qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alır. Belə növ nümunələr arasında zəngin qaynaqlardan bəhrələnen, yeksənəkliyi inkar edən, həmçinin ahənglə qurulmuş mürəkkəb bir əsər sayılan kinonuntəhlili xüsusi yer tutur.

Kino əyləncəli, o cümlədən maarifləndirici spesifikasiyası olan, tamaşaçının dilinə, mədəniyyətinə təsir göstərən populyar sənət növü kimi həm fərdin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin şüurundadünya haqqında təsəvvürləri formalaşdırır, müxtəlifnövlü məlumat kanallarına çıxış açır, etnososioloji və etnomədəni normalar çərçivəsində verbal, həmçinin qeyri-verbal davranışlar vasitəsilə insanlara başqa dil mədəniyyətinə qərğ olmağa imkan verir.

“Kinonun meydana gəlməsini bir tərəfdən elmi-texniki tərəqqi, digər tərəfdən isə incəsənətin teatr, musiqi, rəngkarlıq, ədəbiyyat kimi sahələrinin inkişafı şərtləndirmişdir. Yəni kino cəmiyyətin sosial inkişafı və onun mənəvi-mədəni tələbatının artması nəticəsində yaranmışdır” [2,s.66].

Eyni zamandakino yarandıqdan sonra, cəmiyyətin inkişafının növbəti mərhələlərində semiotik sistemlər arasında özünəməxsusluğu, mühümlüiyü ilə seçilən televiziyanın təşəkkülü və inkişafına güclü təkan vermişdir.

Bu barədə Q.M.Məhərrəmli yazır: *“... kütləvi ünsiyyət və informasiya vasitəsinə çevrilən TV formalaşma prosesində qəzetdən və radiodan çox şey əxz etmişdir. Lakin sosial funksiyasına görə informasiya verilməsinin audiovizual vasitəsi olan TV gerçəkliyi əks etdirmək üçün kinonun ifadə vasitələrini, kinematografin uzun illər ərzində işləyib hazırladığı “qrammatikani” mənimsəmişdir. Hadisələri hərəkətdə verən, həyatın ən təkrarsız məqamlarını göstərə bilən kinodan televiziya emosional təsirin çox güclü vasitələri də gəlmişdir. Görüntü ekrana xeyli dürüstlük vermişdir”* [3, s.24]. Buna görə də kino TV və digər mədəni, kommunikativ, interaktiv işarələr sistemi ilə daim qarşılıqlı əlaqədədir.

Kino mətni və kino diskurs bir-birinə yaxın anlayışlardır, amma fərqli xüsusiyyətləri də çoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, filologiyanın fəal inkişaf edən sahələri çərçivəsində ayrı-ayrı linqvistik vahidlərin ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsi məsələsi həmişə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə anlayışlara həm də mətn kateqoriyası aiddir. Mətnin formalaşması, fəaliyyəti barədə fikirlər dilçiliyin xüsusi bir sahəsini təşkil edir.

I.V.Arnold“Müasir ingilis dilinin üslubiyatı ” adlı kitabında yazır:

“... bəzən mətnin heç olmasa iki sözdən ibarət olması haqqında eşidilən fikir tamamilə məntiqsizdir: mətn operativ (kommunikativ) vahid kimi bilavasitə sözlərə bölünə bilməz, mətn cümlələrlə seqmentləşir” [5, s.55].

Sitatdan görüldüyü kimi, mətnin strukturunda ilkin olaraq leksemlərin, ifadələrin mövcudluğu nəzərə çarparsa da, bir linqvistik vahid kimi onun özək kateqoriyası məhz cümlədir. Belə ki, mətni yaradanın amalı məlumatın ötürülməsində, həmçinin açar ideyanın təqdimatında məna tamlığını gerçəkləşdirməkdir. Bu prosesi dəstəkləyən əsas seqmentləriscümlələrdir.

Fənlərarası elmlərin kəsişməsi fonunda meydana çıxan yeni ideyalar diskurs fenomeni ilə bağlıdır. Diskursun formalaşması sosial kontekstdən və cəmiyyət üzvlərindən asılıdır. Məsələn, dilçiliyə həsr olunmuş “Böyük ensiklopedik lüğət”də diskurs belə səciyyələndirilir: *“... məqsədyönlü sosial davranış kimi nəzərdə tutulan nitq...”* [6, s.136-137]. Deməli, ünsiyyət zamanı ayrı-ayrı fərdlərin situativ kontekstdən asılı olaraq təqdim etdikləri nitqi və onun yaranma prosesini məhz diskursşərtləndirir. Buna görə də diskurs real həyatla bağlıdır.

“İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri” lüğətində diskurs haqqında qeyd edilir: *“... fransız dilində ənənəvi olaraq “mühakimə”, “fikir yürütmə” mənalarında işlədilib. 50-ci illərdə E.Benvenist söyləmə nəzəriyyəsini hazırlayaraq diskursu nitqin xarakteristikası kimi müəyyənləşdirir: “Birincinin müəyyən şəkildə ikinciyə təsir etmək cəhdi”* [1,s.19]. Görüldüyü kimi, diskurs pragmatik niyyətdən asılı olaraq nitqin spesifik tərəflərinə təsir edərək onu dəyişə bilər.

Kommunikasiya nəzəriyyəsi prizmasından məsələyə yanaşsaq qeyd edə bilərik ki, burada məlumat mübadiləsi həm danışıq, yeni adresantı, həm də dinləyəni, yeni adresatı nəzərdə tutur. Diskurssosial kontekstdə gerçəkləşərkənməhzmətnlərə əsasənseqmentləşir. Bunun üçün məlumatı ötürən cəmiyyətdəki hər hansı bir institutun və ya sosial qrupun nümayəndəsi olmalıdır.

Deməli, kino diskurs kino mətnindən daha geniş anlayışdır, funksional imkanları daha çoxdur, çünki o həm filmi, həm də onun təfsirini, məqsədini özündə ehtiva edir, habelə oxşar rabitəli parçalardan ibarət olan bir neçə mikromətnin vahid birləşməsidir.

Eyni zamandahəm film mətni, həm də kinodialoq strukturca xətti törəmələrdir, vaxta əsasən nizamlanaraq ciddi şəkildə determinə olunublar. Beləliklə, kino mətninin araşdırılması dilçiliyin predmeti kontekstindən kənara çıxdıqca, onun linqvistik mövzusunun sərhədi genişləndikcə kino diskurs yaranır.

Film mətnlərinin növlərinə həm bədii, həm də sənədli əsərlər aiddir; onların hamısının konseptual strukturunda açar konseptlər vasitəsilə yaranan müvafiq bilik modelləri təqdim olunur. Bu məsələyə konseptologiya, linqvokulturologiya, koqnitivistika nöqtəyi-nəzərdən baxmaq mümkündür.

Kino diskursdakonseptlər dinamikada və koqnitiv modellərdə təzahür etdiyinə görəzəngin konseptual metaforlar yaranır. *“Koqnitiv linqvistlər hesab edirlər ki, idrak konkretdən abstrakta doğru qurulur və konkret sahələr mücərrəd*

¹¹⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru .Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası

domenlərin yaradılmasında iştirak edən metaforik proseslər üçün mənbə sahələri kimi fəaliyyət göstərir" [7, s.52]. Bədii film mətnlərinin nümunələri əsasən əsas konseptlərin verballaşma xüsusiyyətlərini, eləcə də film janrlarının özünəməxsusluğunu təhlil etmək olar.

F.Y.Veysəliyəgərə, "Dil insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir" [4, s.73]. Ən kəskin düşüncələrimiz, ən uğurlu hərəkətlərimiz, ən böyük sevinclərimiz və dərin kədərimiz hər şeyin ölçüsü sayılan fiziki varlığımızdan qaynaqlanır. Təfəkkür isə bütöv bir cəmiyyətə adaptasiya olunmuş orqanizmdə mövcud olduğuna görə və koqnitiv mexanizmlər mürəkkəb vəhdətdədir.

Koqnisyanı və davranışları müəyyən edərək insan həyatında dildə fiksə olunmuş dəyərlərin mahiyyətini üzə çıxarmaq olar. Belə yanaşma linqvistikadan koqnitivliyə keçiddir. Beləliklə, hər bir fərdin mədəni filtrlər konsepsiyası formalaşır ki, bunlar da öz növbəsində kino diskursun qavrayışına vasitəçilik edir. Demək, kinonun öyrənilməsinin predmeti, koqnitiv əsasları böyük əhəmiyyət kəsb edən mədəni şüur ilə bağlıdır.

İngilisdilli kino diskursun səciyyəvi xüsusiyyətlərini daha da ətraflı şərhləmək üçün bir sıra nümunələrə nəzər yetirək:

"... *there is nothing like the sight of an amputated spirit. There is no prosthetic for that*" [11].

(Amputasiya olunmuş ruhun görüntüsünə bənzər heç bir şey ola bilməz. Bunu əvəz edən protez yoxdur!)

Yuxarıda təqdim olunmuş konseptual metaforda işlənən "to amputate" və "prosthetic" ləksemləri tibbi sahəyə aid olan terminlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklər ərzində koqnitiv dilçilik yeni perspektivli elmi istiqamət sayılır. Onun çərçivəsində metaforunslubı vasitə kimi deyil, əksinə insan təfəkkürünün forması kimi qəbul edilir.

Məhz koqnitiv dilçiliyə görə metaforun müəyyən edilməsi, təhlili həm fərdi, həm də qrupşəklində, o cümlədən milli səviyyədə insanın özünüdərkinin formalaşmasının əsasını təşkil edən psixi proseslərin öyrənilməsi yoludur. Bu da öz növbəsində müəyyən sosial qrupun dil daşıyıcıları naxas olan mədəni və psixoloji xüsusiyyətlərin daha yaxşı başa düşülməsinə imkan verir.

Core Lakoff və Mark Conson tərəfindən əsası qoyulmuş və insanın düşüncə proseslərində aparıcı rol oynayan konseptual metafor nəzəriyyəsinə görə metafor bədən təcrübəsinin, təfəkkürün, mədəniyyətin və dilin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan fundamental idrak mexanizmi kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, metafor yaradan "to amputate" və "prosthetic" ləksemlərinin ingilis dilindəki definisiyaları nəzər yetirək:

"to amputate" - "to cut off a part of the body" [9].

(bədənin bir hissəsini kəsmək)

"prosthetic" - "relating to an artificial body part, such as an arm, foot, or tooth, that replaces a missing part" [10].

(qol, ayaq və ya diş kimi itirilmiş hissəsini əvəz edən süni bədən parçası)

Demək, konseptual metaforu insanın ruhu məcazi mənada amputasiya olunur. Ruhun bir hissəsi itirildikdən sonra əzilmiş mənəviyyət üçün metaforik protezin düzəldilməsi, yəni onu əvəz etmək mümkün deyil.

"... you are executing his soul!" [11].

(... siz onun ruhunu edam edirsiniz!)

Yuxarıdakı nümunədə isə "executing" sözü hüquqi termindir. İngilis dilində "to execute" feili aşağıdakı kimi izah edilir:

"to kill someone as a legal punishment" [8].

(qanunla ölüm hökmünü icra etmək)

Belə ki, insan ruhunun, mənəviyyətinin məhvi təsvir edilərkən geniş metaforikləşmə prosesi baş verir və daxili aləmin puç edilməsi edama bənzədir. Ölüm hökmü insanın fiziki məhvidir, lakin mənəvi məhv ilə müqayisədə hər iki məfhumun ümumi xassələrini aşkar edərək metafor yaratmaq olar.

Nəticə: Beləliklə, bütövlük baxımından müəyyən edilən kino diskursu həm linqvistik, həm də kommunikativ situasiyanı özündə ehtiva edən ekstralingvistik işarələr sistemindən ibarətdir; onun tərkib hissələrini təşkil edən mətn və dialoqun şifahi, eləcə də vizual komponentləri üst-üstə düşür.

Kino ünsiyyətinin baş verdiyi mədəni-ideoloji mühitdəki amillər linqvistik parametrlərlə birgə ön plana çıxır.

Bundan əlavə, kino diskursun önəmli, səciyyəvi əlamətlərinə onun zəngin konseptual struktura və koqnitiv xüsusiyyətlərə malik olması aiddir.

Bütün bunlar filmdə aktyor nitqinin keyfiyyətlərini öyrənməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Manafoğlu, R.M. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti/R.M.Manafoğlu, N.T.Tağısoy, R.K.Kamal, -Bakı: Mütərcim, -2010. -164 s.
2. Məhərrəmi, Q.M., Audiovizual nitq/Q.M.Məhərrəmi, -Bakı: Elm, -2000.-444 s.
3. Məhərrəmi, Q.M., Televiziya dili/Q.M.Məhərrəmi, -Bakı: Elm, -2005. -325 s.
4. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş/F.Y.Veysəlli, -Bakı: Mütərcim, -2011. -408 s.
5. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка/И.В.Арнольд. - Москва: Наука, -2002.-384 с.
6. Ярцева, В.Н. Большой Энциклопедический Словарь:Языкознание/В.Н. Ярцева. -Москва: Большая Российская Энциклопедия, -1998. -685 с.
7. Cruse, D.A. Meaning in Language, An Introduction to Semantics and Pragmatics/D.A.Cruse.-Oxford: Oxford University Press, -2000. -424 p.
8. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/execute>
9. <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/amputate>
10. <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/prosthetic>
11. <https://www.scripts.com/script-pdf/17578>

Açar sözlər: diskurs, kino, mətn, metafor, koqnitiv dilçilik

Ключевые слова: дискурс, кино, текст, метафора, когнитивная лингвистика

Keywords:discourse, cinema, text, metaphor, cognitivelinguistics

XÜLASƏ

İngilisdilli kino diskurs bir sıra səciyyəvi cəhətlərə malikdir. Bu məsələyə multidisiplinar tədqiqatları birləşdirən koqnitiv dilçilik kontekstində yanaşmaq olar.

Məqalədə kino diskursda canlı nitqin formalaşmasının koqnitiv əsasları, konseptual metaforlar, fon bilikləri təhlil edilir, bədii filmdən nümunələr gətirilir. Bundan başqa məqalədə qeyd edilir ki, ingilisdilli kino diskursun strukturu zəngin məcazlar sistemindən ibarətdir.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛОЯЗЫЧНОГО КИНОДИСКУРСА РЕЗЮМЕ

Англоязычный кино дискурс имеет ряд отличительных особенностей. К этому вопросу можно подойти в контексте когнитивной лингвистики, интегрирующей междисциплинарные исследования.

В статье анализируются когнитивные основы формирования живой речи, концептуальные метафоры, фоновые знания в кинодискурсе, приводятся примеры из художественного фильма. Кроме того, в статье отмечается, что структура англоязычного кинодискурса состоит из богатой системы метафор.

SPECIFIC ASPECTS OF ENGLISH CINEMA DISCOURSE SUMMARY

English film discourse has a number of distinctive features. This issue can be approached in the context of cognitive linguistics, which integrates multidisciplinary studies.

The article analyzes the cognitive bases of the formation of live speech, conceptual metaphors, background knowledge in cinema discourse, and provides examples from a feature film. In addition, the article mentions that the structure of English film discourse consists of a rich system of metaphors.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

QAÇQINLIQ MÖVZUSU TOMAS DE VAALIN“QARABAĞ: ERMƏNİSTAN VƏ AZƏRBAYCAN SÜLH VƏ SAVAŞ YOLLARINDA” (2003) ƏSƏRİNDƏ

Qarabağ müharibəsi bütün Azərbaycan xalqının taleyinə təsir edən bir hadisədir. Hamı öz müstəvisində bu mövzuya toxunub. Rəssamlar, şairlər, yazıçılar, musiqçilər və s. Ancaq daha çox yük həmişə söz sənəti olan ədəbiyyatın üzərinə düşüb. Azərbaycan ədəbiyyatında ağırlı yerimiz olan Qarabağ haqqında istər nəsrə, istərsə də nəzmdə bir- birindən qiymətli çoxlu sayda əsərlər yazılıb. Belə əsərlər milli şüur və özünüdərkə təsir edir və belə əsərlərin əsas qayəsi milli mənlik ideyalarının təbliğidir. Qarabağ məsələsi ilə bağlı kənar xarici müəlliflərin də əsərləri az deyil. Belə yazıçılardan biri Amerikanın tanınmış yazıçı və jurnalisti Tomas de Vaaldir. Tomas de Vaal Qafqaz problemlərinə dairxeyli məqalənin və bir neçə kitabın müəllifidir. O, Qafqaz, Rusiya və Qar Dəniz bölgəsi üzrə ixtisaslaşan yazıçı və jurnalistdir. Tomas de Vaalın Qarabağ münacişlərinə həsr etdiyi “Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan savaşı və sülh yollarında” əsərini mövzu ilə bağlı yazılan digər əsərlər arasında xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kitab ilk dəfə 2003- cü ildə Nyu-Yorkda ingilis dilində nəşr edilib, daha sonra isə rus, erməni və Azərbaycan dillərinə tərcümə olunub. 2005- ci ildə Sankt- Peterburqda rus dilində nəşr olunub. Məqalədə həmin əsərdən söz açmaq istəyirik ki, bu da səbəbsiz deyil. Əsərin önəm kəsb edən əsas xüsusiyyəti onun kənar, yəni başqa bir ölkənin tədqiqatçısı tərəfindən yazılması, mövcud vəziyyətin kənar bitərəf müşahidəçi tərəfindən araşdırılmasıdır. Kitabda Ermənistan və Azərbaycan münacişləsinin kökləri, Qarabağda və ümumilikdə regionda baş verən olaylar, danışıqlar əks etdirilib.

Kitabın əvvəlində müəllif kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçün nəzərdə tutulan bir məqaləsi yer alıb. “Azərbaycan nəşri üçün bir neçə söz” adlı məqalədə T.d. Vaalın çox maraqlı fikirləri var. O, yazır: “Dağlıq Qarabağ münacişəsi mövzusunda yazmağa cəsarət edən hər bir müəllif əlbəttə ki, tənqid obyektinə çevrilir. Bu kitab həmçinin ermənilər və azərbaycanlılar tərəfindən tənqid atəşinə tutulmuşdur. Bu, təbiiidir. Qarabağ məsələsi hər iki ölkənin ən yeni tarixinin təməlinə durur və hər iki millət gələcəyə irəlilədikcə, onların boyunlarından asılmış daşa bənzəyir.”(5) Müəllif Cənubi Qafqazı təmiz havaya ehtiyacı olan basırıq otağa bənzədir. Qeyd edir ki, bu münacişəni qərəzsiz təhlil və tədqiq etmək lazımdır ki, bunu da yalnız bütün ölkəni sərbəst dolaşmaq iqtidarında olan kənar müşahidəçi edə bilər.

Tədqiqat təqribən 120 birbaşa müsahibənin əsasında işlənib. Bunlar yazıçının səfər zamanı həm adi insanlarla, həm də Vaşinqtonda, Qafqazda və Moskvada rəsmilər və ekspertlərlə keçirdiyi müsahibələrdir. Nəticədə 1988- ci ildən 2001- ci ilə qədər Qarabağda və regionda baş verən hadisələr tədqiq edilir.

Onu da qeyd edək ki, kitabdakı bəzi təhriflərə dair yazıçı- publisist Ramiz Abbaslının “Tomas de Vaalın Qarabağ kitabındakı təhriflərə dair” adlı məqaləsi var. Məqalədə R. Abbaslı kitabda yer alan təhriflərə toxunub. O yazır ki, Tomas de Vaalın əlində kifayət qədər faktlar olsa da, o, yenə erməni məntiqi ilə mühakimələr yürüdür. Əcnəbi jurnalistin bir çox təhrifləri məqalədə qeyd edilib və Ramiz Abbaslı tərəfindən bunlar cavablandırılıb.

Kitabda müəllifin işğal edilmiş ərazilərə etdiyi səfərlər də yer alıb. O, öz gözləri ilə ermənilər tərəfindən dağıdılmış ərazilərin canlı şahidi olub. Əslində kitab haqqında çox şey yazmaq olar. Burada qaçqınların həyat şəraiti də geniş təsvir olunur ki, biz məhz bu mövzu üzərində daha çox dayanmaq istərdik. Tomas de Vaal özünün Ağcabədi səfərindən belə yazır: “Şəhərdən kənar yerdə yerləşmiş qaçqın düşərgəsində biz sanki İncil səhnəsi ilə qarşılaşdıq: qamış hasarlı palçıq evlərinin arasında günəşin altında quruyub çat- çat olmuş yol uzanırdı. Səkkiz il öncə ermənilərin Ağdamdan qovduqları əhalidən üç min nəfəri bu şəhərcikdə sığınacaq tapmışlar”(14). Yazıçı xarici nümayəndə heyətinin qarşısına çıxan qaçqınların həm yorğun, həm də hirsli olduğunu yazır. Tomas de Vaalın qaçqın olan Allahverdi ilə söhbəti qaçqınların çətin güzəranına daha çox diqqət çəkir. “Özünü aqronom kimi təqdim edən bu qamətli, ağ saçlı, qızıl dişli kişi dedi ki, şəhərcikdə iş yoxdur, torpaq şoran olduğundan tərəvəz də becərmək olmur. “Bu cür yaşayış nə vaxt kimi davam edəcək? Elə bil vəğzaldə yaşayırıq.”(14) Allahverdi həmçinin müəllifdən xahiş edir ki, əgər Ağdama getsə onun iki mərtəbəli evini tapsın. O ev ki, məsciddən beş yüz metr qərbdə, restoranın yaxınlığında yerləşir. Tomas de Vaal neytral zonanı və atəşkəs xəttini keçib Ağdama gedir və şəhərin xarabalığa çevrildiyinin şahidi olur. O, yazır ki, “Əgər sülh sazişi bağlanarsa, Allahverdi bura dönməyə qərar verərsə, o, nə restoranı, nə də öz evini tapacaq- hər ikisi viranəliyin içində batıb. Təkcə öz minarələri ilə bu xarabalığın üzərində ucalan ağ və gavalı rəngli daşlarla örtülmüş məscid salamat qalmışdı.”(14) Ağdamı indi Xirosimaya bənzədən müəllif onu da qeyd edir ki, əvvəllər Ağdamın əhalisi əlli min olub, hazırda isə, burada heç bir nəfər də qalmayıb. 1993-cü ildə ermənilər bu şəhəri keçirdikdən sonra bir- bir küçələri, evləri talayıb daşıyıblar, bir sözlə, daşı- daş üstündə qoymayıblar. Müəllifin fikrincə bu daşları Xankəndidə tikintidə istifadə ediblər. Amma əgər Xirosimada hər şey atom bombası nəticəsində dağıdılmışdırsa, nə vaxtsa gözəl və zəngin olan Ağdamda bunu insan əlləri etmişdir.

Kitabın 3- cü fəslində “Şuşa. Qonşuların əhvalatı” adlı hissədə müəllif 1992- ci ildə öz doğma torpaqlarından zorla çıxarılmış minlərlə Şuşa azərbaycanlısının- qaçqınların məskunlaşdığı Xəzərsahillərindəki sanatoriya səfərindən yazır. Bir neçə qaçqın ilə olan müsahibəsindən söz açır. Cəfərovlar ailəsindən bəhs edən müəllif onların içində yastıq və yorğan yükü olan qaranlıq bir otaqda acınacaqlı vəziyyətdə yaşadığını deyir. Onların Çingiz adlı oğlu 1992- ci il mayın 8-də Şuşa hücumları vaxtı ermənilər tərəfindən öldürülmüşdü. Daha sonra növbəti qaçqın müsahibi Zaur haqqında bunları yazır: “Erməni qoşunlarının Şuşaya həlledici hücumundan altı həftə əvvəl onun yanında “Qrad” tipli mərmir partlamış, qəlpələri isə onun ayağına batmışdı. Zaurun sol ayağını amputasiya ediblər və xəstəxana çarpayısından durana qədər onun üzərində iyirmi

¹¹⁶ Xəzər universiteti, doktorant. gunay.yediyarli.92@mail.ru

iki dəfə əməliyyat aparılıb. Daimi işi yoxdur və gününün çox hissəsini o, adamla dolu sanatoriyada keçirir”(63). Bu qədər ağrı- acı yaşayan, üstəlik də yurdsuz- yuvasız qalan Zaurdeyir ki, “Yay yaxınlaşır, üç- dörd aydan sonra biz istidən öləcəyik. Axı biz dağ adamlarıyıq, bu cür istiyə öyrəşməmişik. Bax onda biz doğma yerlərimiz üçün daha çox darıxırıq.”(63) Daha sonra müəllif Şuşadan didərgin düşmüş vəkil işləyən növbəti həmsöhbəti Yusif haqqında yazır. O, Yusifin gözlərindəki qəmli rus yazıçısı Anton Çexovun qəhrəmanlarına xas olan kədərə bənzədir. Kağızda evinin planını çəkən Yusif yazıçıdan xahiş edir ki, onun Şuşadakı evindən onaxəbər gətirsin. Müəllif Şuşaya səfəri zamanı dağılmış şəhərdə Yusifin evini çətin də olsa tapır. Hazırda onun evində erməni bir qadın yaşayırdı. Bakıya qayıdan yazıçı Yusifi tapıb ona Şuşada və onun evində çəkirdiyi şəkilləri göstərir. Evini tanıyıb dərinədən ah çəkən Yusifin keçirdiyi hissləri yazıçı belə təsvir edir: “Bir var ki, Şuşadakı 28 saylı mənzildən bir qədər mücərrəd formada danışasan, bir də var ki, mənzilin salamat qalmasında əmin olub, orada düşmənin yaşadığını biləsən.”(65) Müəllif yazır ki, o Bakıda bir çox Şuşalı ilə görüşüb. Öz təəssüratlarını belə yazır: “Biləndə ki, mən hal- hazırda onlar üçün əlçatmaz olan şəhərə səfər etmişəm, onlar mənə bir növ həmail kimi baxmağa başladılar. Şəkillər Şuşanın itirilməsi barədə yenidən kədərə səbəb oldu, lakin eyni zamanda bu şəkillər onlara təsəlli verib, itirilmiş xəyallar aləminə qapıları açdı. Onlar heç bir xırdalığı ötürmədən bu şəkillərə xeyli baxdılar.”(66) Doğurdan da, bütün bunlar yurdundan, ev- eşiyindən zorla çıxarılan insanların nə qədər böyük travmalar, psixoloji sarsıntılarla üzləşdiyinə sadəcə kiçik nümunələrdir.

Yazıçı qeyd edir ki, bu müharibə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada ən böyük qaçqın axınına səbəb oldu. Təxminən üç yüz əlli min adam evsiz qaldı. Tomas de Vaal məşhur “Azərbaycan gündəliyi” əsərinin müəllifi, tanınmış amerikalı yazıçı jurnalist Tomas Qoltsun eyni adlı əsərindən bir hissəni də bura daxil edib. “Tomas Qolts bu insan faciəsini öz gözləri ilə görüb: Uzaqdan onlar bazara və ya kənd yarmarkasına gedən qaraçı köçünə bənzəyirdilər. Xalçalar, tavalər və qazanlarla yüklənmiş şinsiz maşınlar yolda gurultu salıb gedirdilər. Ağır döşəklər və çarpayılarla doldurulmuş tüstü verən yük maşınları pambıq daşımaq üçün nəzərdə tutulmuş, lakin paltarlar, çirki uşaqlar, vaqqıldayan ördəklərlə dolu olanarabaların qoşulduğu traktorları ötməyə çalışırdılar. Karvanın axırında qatır arabalarını arxasınca çəkən və eşşəklərə minmiş kişilər gəlirdi, ayaqyalın çobanlar, qoyun, inək və öküzlərini yük maşınlarının altına düşməsin deyə yolun kənarına qovurdular.”(2, 250)

Müharibə bəşəriyyətin üzləşdiyi bir fəlakətdir. Belə bir deyim var ki, müharibədə ən çox uşaqlar itirir. Heç bir müharibəni uşaqlar başlatmır, ancaq onlar öldürülür və ən çox da onlar itirir. Ya atasını- anasını, ya isti ocağını, ya da uşaqlığını. Müharibə bitəndə o uşaqlar ya öldürülmüş olur, ya da artıq böyümüş. Buna görə də müharibədə həmişə qurban uşaqlardır. Heç bir uşaq özü istəyərək çadırdı, ya hansısa bir qaçqın düşərgəsində yaşamaq, qaçqın düşmək istəmədi. Bəhs etdiyimiz əsərdə də uşaqların necə çadırlarda, qaçqın düşərgələrində yaşamağa məcbur qaldıqları, onların faciəli taleyi, çəkdiqləri əziyyətlər çox geniş və təsirlivə real mənzərələrlə təsvir edilmişdir. Əsərdə yazıçı “Sabirabad. Uşaq respublikası” adlı hissədə qeyd etdiyimiz mövzuya geniş yer ayırır. Yazıçı qeyd edir ki, düşərgədə yaşayan yeddi yüzə yaxın uşaq qeyri-adi eksperimentin könüllü iştirakçılarıdır. Bir neçə il əvvəl bir qrup azərbaycanlı psixoloq belə qənaətə gəlib ki, müharibənin bitməsindən illər ötsə də qaçqın ailələrindən olan bir çox uşaqlar qorxu və həyəcan kompleksindən yaxa qurtara bilmirlər. Böyüklər evlərindən necə qovulduqlarını unuda bilmir, kiçiklər isə evlərini xatırlamırlar və onlar qaçqın düşərgələrində hökm sürən ümumi etinasızlıq mühitində stimulsuz böyüyürlər. Tomas de Vaal yazır ki, əhalinin say nisbətində görə Azərbaycan bəlkə də dünyada ən çox qaçqını olan ölkədir. “Qaçqınların ümumi sayı Əfqanıstan və ya Konqoda daha çox ola bilər, lakin Azərbaycanda hər onuncu sakin Ermənistanla aparılan müharibə nəticəsində evindən didərgin düşüb” (2, 252). Bu faktların başqa bir ölkənin tədqiqatçısı, bitərəf bir müşahidəçisi tərəfindən araşdırılması və yazılması əsər haqqında geniş maraq doğurur.

Maraqlıdır ki, əsərin sonunda müəllif erməni şairi Sayat Nova haqqında yazır. Sayat Nova XVIII əsrdə yaşamış erməni aşığı və şairidir. O, həm erməni, həm gürcü, həm də Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. O da qeyd olunur ki, Sayat Nova çox şeirlərini o zaman ən yayılmış dil olan Azərbaycan dilində yazmışdır. “Xalqım üçün candan qandan keçmişəm, Qoy qardaşım bir daş qoysun qəbrimə- Sayat Novanın bioqrafı Çarlz Dousett bu rübaidəki “xalq” sözünün mənasını araşdırır: Hansı xalqdan söhbət gedir? Əgər bu erməni və ya gürcü xalqı haqqındadırsa, onda nə üçün şeir Azərbaycan dilində yazılıb? Görünür, şairin düşüncəsi daha genişdir və o, vahid Qafqaz birliyinə işarə edir, o birliyə ki, ermənilər, gürcülər və azərbaycanlılar İkinci İrakli kimi müdrik hökmdarın mərhəmətli hökmranlığı altında əmin- amanlıq şəraitində yaşayırmışlar. Azərbaycan dili isə ən yayılmış dil olduğundan şair fikirlərini ifadə etmək üçün məhz bu dilə üstünlük verirdi.” (2, 322) Müəllif əsərində Sayat Novadan bəhs etməklə bəlkə ümid edir ki, nə vaxtsa bu torpaqlara da sülh və əmin- amanlıq gələcək.

Əsər haqqında əslində çox yazmaq olar, kitabda həm azərbaycanlı, həm də erməni xalqının nümayəndələrindən götürülmüş müsahibələr verilmişdir. Əsərin xronologiyası 1988-ci ildən başlayır. 2001-ci ilə qədər olan hadisələr təsvir edilsə də, bu münaqişənin köklərini vətərixini araşdıran bir mənbə hesab edilə bilər.

Bu savaş bir tarixi qəhrəmanlıq məktəbidir. Qarabağ savaşından, xalqımızın üzləşdiyi bu bələdan, bu qədər ağrı- acıdan ibrət ala bilməyən bir nəsil gələcəkdə uğursuzluqla üzləşər. Nə bu ağrı- acımı, bu qədər qaçqını yaşamağa məcbur olduqlarını, nə də sonda qazandığımız böyük Zəfəri əsla unutmamaq və unutdurmaq olmaz!

Artıq fəxarət hissi ilə Qarabağ bizimdir!.- deyə bilərik. Şükürlər olsun 30 illik işğal 44 gündə aradan qaldırıldı. Bundan sonra Cənab Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sərkərdəlik məharəti və qüdrətli ordumuzun sayəsində dünya ədəbiyyatı bizim qəhrəmanlığımızdan yazacaq. Böyük Zəfərin əldə edilməsi üçün göstərilən Şuşa rəşadəti dünya hər b sənəti tarixində əbədi qalacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbaslı, R. Tomas de Vaalın "Qarabağ" kitabındakı təhriflərə dair. "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 8- ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu. Bakı, 2009, s.172-182.
2. Qolts, T. Azərbaycan gündəliyi. İstanbul: "Teas Press", 2019, 583 s.
3. Vaal, T. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında. "İlay MMC", 2008, 344 s.

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatında bildiyimiz kimi, Qarabağ problemlərinə həsr olunan bir- birindən qiymətli çoxlu əsərlər yazılıb. Ancaq xarici ədəbiyyatda da mövzu ilə bağlı əsərlər az deyil. Məqalədə bu əsərlərdən biri- Tomas de Vaalın "Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında" əsərindən bəhs etmişik. Müəllif Amerikanın tanınmış yazıçı və jurnalistidir. Onun Qafqaz problemlərinə dair xeyli məqaləsi və bir neçə kitabı var. Bu kitabda Ermənistan və Azərbaycan münaqişəsinin kökləri, Qarabağda və regionda baş verən olaylar, danışıqlar öz əksini tapıb. Bu kitab bir tərəfdən müasir tarixin tədqiqi, digər tərəfdən isə siyasi təhlil kimi qarşımıza çıxmışdır. Kitabın önəm kəsb edən əsas xüsusiyyəti onun kənar, yəni başqa bir ölkənin tədqiqatçısı tərəfindən yazılması, mövcud vəziyyətin kənar bitərəf müşahidəçi tərəfindən araşdırılmasıdır. Tədqiqat təqribən 120 birbaşa müsahibənin əsasında işlənib. Burada qaçqınların həyat şəraiti də geniş təsvir olunur ki, biz məhz bu mövzu üzərində daha çox dayanmışıq. Bir çox qaçqın düşərgəsində olan tədqiqatçı qaçqınlarla söhbətindən, onların həyat tərzindən əsərdə bəhs etmişdir. Kitab xarici ədəbiyyatda Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yazılmış əsərlərdən yalnız biridir. Bu kitab münaqişənin köklərini araşdıran qiymətli bir mənbə hesab oluna bilər.

Açar sözlər: xarici ədəbiyyat, Qarabağ, vandallıq, qaçqınlıq.

Summary

As we know, in Azerbaijani literature, many valuable works have been written dedicated to the Karabakh problems. However, there are many works on the subject in foreign literature. In the article, we mentioned one of these works - Thomas de Waal's "Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War". The author is a well-known American writer and journalist. He has many articles and several books on Caucasian problems. The roots of the Armenian-Azerbaijani conflict, events and negotiations in Karabakh and the region are reflected in this book. The main feature of the book is that it is written by an outsider, that is, a researcher from another country, and the current situation is examined by an outside neutral observer. The study was developed on the basis of approximately 120 direct interviews. Here, the living conditions of the refugees are described in detail, and we have focused more on this topic. A researcher in many refugee camps talked about his conversations with refugees and their way of life in the work. The book is only one of the works written about the Karabakh conflict in foreign literature. This book can be considered a valuable resource for exploring the roots of the conflict.

Keywords: foreign literature, Karabakh, vandalism, refugees.

Резюме

Как известно, в азербайджанской литературе написано немало ценных произведений, посвященных карабахской проблематике. Однако работ на эту тему в зарубежной литературе немало. В статье мы упомянули об одном из таких произведений – «Карабах: Армения и Азербайджан на путях мира и войны» Томаса де Ваала. Автор — известный американский писатель и журналист. У него много статей и несколько книг по проблемам Кавказа. В этой книге отражены корни армяно-азербайджанского конфликта, события и переговоры в Карабахе и регионе. Главная особенность книги в том, что она написана аутсайдером, то есть исследователем из другой страны, а текущая ситуация рассматривается сторонним нейтральным наблюдателем. Исследование было разработано на основе примерно 120 прямых интервью. Здесь подробно описаны условия жизни беженцев, и мы больше сосредоточились на этой теме. Исследователь во многих лагерях беженцев рассказал о своих беседах с беженцами и их образе жизни в работе. Книга является лишь одним из произведений, написанных о карабахском конфликте в зарубежной литературе. Эту книгу можно считать ценным ресурсом для изучения корней конфликта.

Ключевые слова: зарубежная литература, Карабах, вандализм, беженцы

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ELLİPTİSİZM

Giriş hissə. Bu məqalə elliptik sözlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə ellipsis anlayışına yanaşmaların sistemləşdirilməsi təqdim edilmişdir. Ellipsis təbiətinə görə mürəkkəb hadisə kimi təbii dilin sintaktik sistemində xüsusi yer tutur. Məqalədə elliptik cümlə probleminin həll edilməsi sintaksis elminin ən aktual məsələlərindən biri hesab edilir. Məqalədə qeyd edilir ki, elliptik cümlələrin öyrənilməsində ən mühüm məsələlərdən biri onların struktur və semantik planlarda tamlığı və natamamlığı məsələsidir. Məqalədə həm də elliptik cümlələrin əsasən şifahi-dialoji nitq üçün xarakterik olduğu qeyd edilir. Yarımçıq (formal cəhətdən yarımçıq, lakin mənası kontekst, situasiya və ya intonasiya vasitəsilə təmin edilən cümlələr) və elliptik cümlələr arasındakı fərqlərdən danışılır.

Məqalədə göstərilir ki, elliptik cümlələr müstəqil işlənilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır. Elliptik cümlələr replika və dialoqlara xas olan, bir yaxud bir neçə üzvü çatışmayan, kontekstdə tam cümlələrə uyğun gələn natamam cümlələr kimi təsvir edilir. Onların çatışmayan üzvləri kontekst və situasiyadan bərpa edilə bilər. Kommunikativ-semantik strukturun formalaşmasına şifahi nitqin baş verdiyi mühitin, jestlərin, nitqin tempinin, intonosiyanın və digər amillərin təsiri olduğundan əsasən yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur.

Əsas hissə. Müasir dilçilikdə təktərkibli cümlələrin statusuna dair fərqli fikirlər hökm sürülür. Bu fikirlər arasında ortaq məqam ondan ibarətdir ki, təktərkibli cümlələr tərkibində feilin şəxsi forması olmayan cümlələrdir. A.A.Şaxmatova görə, “yarımçıq cümlələr bu və ya digər üzvün buraxıldığı halda özünə yer alır Elliptik cümlələri tam cümlələrin struktur variantı kimi şərh edən A.A.Şaxmatovun fikrincə, “qrammatik baxımdan təktərkibli cümlələrin mahiyyəti subyekt və predikatın birləşməsi cümlənin bir üzvündə özünə uyğunluq tapmasından ibarətdir” (1, s. 620).

A.M.Peşkovski isə öz tədqiqatlarında elliptik cümlələri “yarımçıq cümlələr” kimi nəzərdən keçirir və onları “bir və ya bir neçə üzvü çatışmayan” cümlələrə aid edir. Müəllifin fikrincə, “ikinci dərəcəli üzvləri olmayan cümlələr yarımçıq cümlələrdir”. Elliptik cümlələri müstəqil cümlə kimi şərh edən V.V.Vinoqradov yazırdı ki, “elliptik və ya yarımçıq cümlələr” müstəqil strukturlar olmaqla yanaşı, həm də tamtərkibli cümlələr kimi kommunikativ funksiya yerinə yetirirlə bilər (2, s. 450).

Qeyd edək ki, xüsusi sintaktik hadisə olan ellipsis zamanı semantik strukturun elementlərindən biri sözləmin üst qatında ifadə olunmur. Halbuki elliptik konstruksiyaları linqvistik baxımdan nəzərdən keçirərkən onu struktur-qrammatik və məna vahidi kimi təqdim etmək mümkündür. Elliptik cümlələrin struktur-semantik təşkili məna yarımçıqlığı və onun yerinin doldurulması üsulları baxımından araşdırılır. Bu cür yarımçıqlığın yerinin dolununun mənbəi dialoq və danışığın konsituasiyası ola bilər. Elliptik cümlələrin formalaşmasında linqvistik kontekstlə müqayisədə konsituasiyanın təsiri daha güclüdür.

Göründüyü kimi, linqvistik kontekst elliptik cümlələrin struktur-semantik tərtibinə təsir edən amillərdən biridir. Elliptik sözləm gerçəklik situasiyasının hər hansı bir elementinin nominasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Elliptik cümlələrin semantik strukturunun formalaşması onların tipikləşmiş ünsiyyət situasiyasına daxil olması nəticəsində baş verir. Bu cür cümlələr özlərinin spesifik struktur sxemlərilə konsituativ linqvistik vahidlər kimi çıxış edirlər. Danışıda elliptik cümlələr dildənkənar gerçəklik situasiyası ilə bağlılıq nümayiş etdirir, onların semantikasi kommunikativ, situativ-istiqlamətli, üstəlik mürəkkəb xarakter daşıyır.

Ellipsis müəyyənləşdirilməsində kontekst və situasiyanın həlledici rolunu nəzərdən keçirən Ş.Ballı yazırdı ki, “biz ellipsisi situasiyanı “prezentasiya edən” deytik elementlərin və ya konteksti “reprezentasiya” edən anafirik elementlərin “düşünülmesi” kimi nəzərdən keçirməkdə israrlıyıq” Oxşar fikri qeyd edən V.Q.Admoninin fikrincə, “bəzi hallarda kontekst və ya situasiya cümləni “yüngülləşdirə” bilirlər və bununla da onun tərkibinə müvafiq birləşmə formalarının birbaşa daxil edilməsindən yan keçməyə imkan verir, bu forma isə özünün real məna dolumunu situasiya və ya kontekstdən alır.

Qərb, xüsusən də ingilis dilçiliyində tərkibində feilin şəxsi formasının olmadığı, lakin bununla belə, onların tam məzmununa malik olmalarında və buna görə də cümlələrin ekvivalenti kimi çıxış edən bilən cümlələrdən bəhs edilir. Bəzi Qərb qrammatistləri, məsələn, V.L.Çeyf təktərkibli cümlələri müstəqil cümlələr kimi fərqləndirmir Ç.Fris isə öz növbəsində təktərkibli cümlələrin mövcudluğunu qəbul edir. O yazır: “təktərkibli cümlələrin iki növü vardır: onlar ya müəyyən mübtədə və ya xəbərdən, ya da bir sözdə cəmləşdirilmiş mübtədə və ya xəbər ideyasını təmsil edən sözdən ibarət olurlar”.

Linqvistik mənbələrdə yarımçıq cümlələrə münasibətdə ortaq cəhət onların istənilən dildə monoloji, dialoji təzahür formalarından asılı olmayaraq danışq dili üçün səciyyəvi olmasından ibarətdir. G.O.Kerm elliptik cümlələrdən bəhs edərkən onları struktur baxımdan tam, lakin tərkibində feili olmayan cümlələr kimi izah edir. Fikrini əsaslandırmaq üçün isə o, feilsiz əmr cümlələrini müsəl göstərir. Məsələn, Hat soff!; Your passport, please! B.Blekston isə bu tip cümlələri üslubi vasitələr kimi müəyyənləşdirir və onlara danışıda daha çox rast gəldiyini qeyd edir. Müəllif buraya nida cümlələrini - What a hot day! və inkarlıq bildirən sözün bütöv cümləni əvəz edə bildiyi inkarlıq bildirən cavabları aid edir. Məsələn, Is it going to rain? I hope not İ.F.Vardula görə, “sıfır sintaksemələr təkcə məzmununa deyil, həm də ifadəyə malik olurlar. Sıfır ifadələrin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, onlarda “akustik xüsusiyyətlərin məcmusu sifira bərabərdir, lakin onlar da özlərini eksplisit kimi, yəni maddi ifadə olunmuş kimi aparırlar Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, İ.F.Vardul sıfır və ellipsis

¹¹⁷ ADDA “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

anlayışlarını fərqləndirməyə cəhd edir: “ellipsiyaya uğramış üzvdən fərqli olaraq, sıfır üzv kontekst və situasiyadan asılı deyildir və eksplisit sintaksemaların yerləşdirilməsinə yol vermir”. Əlavə edək ki, bizim ellipsis anlayışımızı nəzərə alsaq, onda məlum olar ki, professor İ.F.Vardul ellipsis haqqında öz müstəqil araşdırmasında “ellipsis” və “yarımçıqlıq” anlayışlarının fərqi ciddi yanaşmamış və araşdırmasında “ellipsis” və “yarımçıqlıq” anlayışlarının fərqi ciddi yanaşmamış və buna görə də o, ellipsis dedikdə, cümlənin kontekst və ya konsituasiyadan bərpa bilən buraxılmış oluna elementini kimi başa düşülür.

H.Poutsuma isə elliptik cümlələrə mübtədə və ya xəbəri olmayan cümlələri aid edir və onun fikrincə, “onlar kontekstdən bərpa edilə bilməz”. Müəllif elliptik cümlələrin beş növünü müəyyən edir: faktı təsdiq edən, məsələn, No pains, no gains, emosiya ifadə edənlər, məsələn, ¡All right!, sual, məsələn, What about her ritorik sual və nidalar, məsələn, ¿One knows the value of freedom, what then?, əmr cümlələri, məsələn, Your passport, please.

Burada daha bir məqama diqqət yetirmək istərdik ki, yarımçıq (formal cəhətdən yarımçıq, lakin mənası kontekst, situasiya və ya intonasiya vasitəsilə təmin edilən cümlələr) və elliptik cümlələr arasında müəyyən aşkar fərqlər mövcuddur. Hələ birvaxtlar H.Svit yazırdı ki, “elliptik cümlələr müstəqil işlədilər bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feil xəbərin olmamasıdır”. Vinqradov isə elliptik cümlələr dedikdə, quruluş elementləri – sözlülər, artikkelər, bağlayıcılar, köməkçi feillərin olmadığı cümlələri nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, danışmaq üçün səciyyəvi olan elliptik cümlələr ikinci həmsöhbətin danışığında məna baxımından yarımçıq olması ilə xarakterizə edilə bilər. Bu səpkili cümlələr semantik cəhətdən tam, struktur cəhətdən isə yarımçıq olan cümlələrdir. Elliptik cümlələrin strukturunda xəbər olmur və bu da həmin cümlələrə sürətlilik, şiddətlik, intensivlik, gərginlik çaları verir (3, s. 3-29).

“Ellipsis ifadəsini tapmayan, amma tapması mümkün olan linqvistik dəyər” kimi qiymətləndirən K.M.Abdullayev fikrincə, “elliptiklik ideyası əslində sintaktik vahidin dəyərə malik yoxluğunun üzərində qurulur və məhz belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, ya da başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponentləri başqa komponentlərlə daha sıx bağlayır”. Cümlə daxilində ellipsis hadisəsinin baş verməsi heç də həmin konstruksiyada fikrin yarımçıqlığı anlamında qəbul edilməməlidir, çünki belə cümlələrdə istənilən bir üzv ellipsisə yalnız o şəraitdə uğrayır ki, cümlənin özündən və ya məndən onun bərpası mümkün olsun. K.M.Abdullayev hesab edir ki, “ellipsisləşmə delayısı ilə cümlə quruluşunda danışanın, informasiya verənin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu modelin təqdim edilməsinə xidmət edir. Beləliklə, ellipsisli cümlə quruluşunu yalnız formal baxımdan deformasiyaya uğramış kimi qəbul etmək olar. Əslində bu deformasiyaya uğramış quruluş informasiya qəbul edən dil şüurunda gizlənmiş tam təsəvvürüdür”.

Cümlənin insan fikrinin subyektiv xüsusiyyətlərinə şərtlənmiş ellipsisi dilin ən geniş yayılmış hadisələrinə aiddir. F.Y.Veysəllinin fikrincə, “elliptik cümlələrə - Haraya? - Evə (gedirəm), Evə - Hə (əvəzinə). Bu cümlələr qrammatik cəhətdən tam formalaşmadığına görə onlara parselyativ və ya parazitiv cümlələr də deyilir”.

A.Y.Məmmədov ellipsis hadisəsinə tədqiq edərkən onun kontekst və konsituasiya ilə bağlı aşağıdakı növlərini fərqləndirmişdir: “1) dialoqda ellipsis; 2) anafirik konstruksiyalarda ellipsis; 3) yarımçıq cümlələrdə ellipsis”.

İngilis dilində feilsiz əmr cümlələri adi məişət danışığında geniş işlənməkdədir. Tərkibində feil olmayan bu sözləmlər adətən isimlərdən ibarət olur. Bu sözləmlər xüsusi intonasiya ilə müşayiət olunur. Məsələn, Silence!, The salt, please!, Hats off!, Quite!, Out!, Out with it!

Əlavə edək ki, linqvistik mənbələrdə feilsiz sözləmlər qrammatik cəhətdən “qüsurlu” hesab edilir, çünki onlara bir əsas hissə xasdır. Bina görə də, onlar tamtərkibli cümlənin elementlərinə parçalana bilmir. İngilis dilindəki əmr cümlələri dinləyəndə qəti əmr, təklif və ya dəvət təsiri yaradır. Feilsiz əmr cümlələrinin baş üzvünün morfoloji təbiətindən asılı olaraq aşağıdakı tiplər üzrə təsnif edilə bilər.

Əlavə etmək istərdik ki, feilsiz əmr cümlələri arasında nominativ deyil, kommunikativ funksiyanı yerinə yetirən vokativ cümlələrə tez-tez rast gəlinir. Bu cümlələrdə adətən dinləyənin adı və ya onu müstəqil təküzvlü cümlə kimi müəyyənləşdirən söz işlədilir. Məsələn, John!; Mr. Brown!; Doctor!; Dad!

Məlumdur ki, feilsiz əmr cümlələrinin hamısı üçün ümumi cəhət onların kontekst (konsituasiya) və danışmaq situasiyası ilə sıx bağlılığıdır ki, məhz bunun sayəsində onlar kommunikativ cəhətdən funksionallıq qazana bilirlər. Bundan başqa, bu tip cümlələrdə emosiyaların ifadəsində intonasiya xüsusi rol oynayır. Bu cümlələrin emosionallığın gücü onların struktur natamamlığı ilə mütənasibdir, yəni sözləm qısa olduqca, onların intonasiyası bir o qədər qabarıq olur. Özlərinin qrammatik naqisliyinə görə bu tip sözləmlər ellipsis, sıfır üzvlü cümlə adlandırılan nitq strukturlarına yaxındır. Lakin qeyri-predikativ sözləmləri ellipsislərlə eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyildir, çünki elliptik cümlələr danışmada müəyyən konnotativ şəraitdə meydana çıxır. Məsələn, Here! və ya Quickly! Halbuki qeyri-predikativ sözləmlər informasiyanın ixtisarının konnotativ nəticəsi deyil, qeydə alınmış qrammatik normadır və buna görə də ellipsisə bərabər tutula bilməz. O.Musayev bu tip cümlələri yarımçıq cümlələr kimi izah edir. Onun fikrincə, “... ingilis dilində də bəzən, xüsusən şifahi nitqdə cümlə üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılır, işlədilmir; ünsiyyət baxımından ona ehtiyac hiss olunmur”. Daha sonar, müəllif yarımçıq cümlələr adlandırdığı bu cümlələrin mübtədadan, xəbərdən, tamamlıqdan, zərflikdən və bir də modal sözlərdən ibarət olmaqla beş növünü göstərir. Müəllif mübtədadan ibarət olan yarımçıq cümlələrə (təktərkibli) nümunələr verir. O.Musayev həm də təktərkibli və yarımçıq cümlələrin fərqləndirilməsinə də münasibətini bildirir. Onun fikrincə, “...yarımçıq cümlədə buraxılmış üzv asanlıqla bərpa edilə bildiyi halda, təktərkibli cümlələrdə heç bir üzv buraxılmadığına görə, onu bərpa etmək mümkün olmur”.

Ş.Balli belə hesab edir ki, ellipsis dialoji nitqi xarakterizə edən əsas vasitələrə aiddir. Ellipsis dialoji ünsiyyətdə müntəzəm istifadə edilməsi təkcə normativliyini deyil, həm də həmin vasitənin qanunauyğun və məqsədəuyğun olmasını sübut edir. Dialoji bütövün tərkibində mənaca sıx əlaqəli, sonrakı söyləmin əvvəlkinə birbaşa reaksiyası olan söyləmlərlə mübadilə baş verir. Buna görə də sonrakı söyləmlərin xitab monoloji nitqində olduğu kimi genişlənmiş sintaktik strukturların qurulması sonrakı replikalarda əvvəlki replikaların və sintaktik strukturların söz tərkibində dubletlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Ellipsis dialoji nitqin əsas məziyyəti – funksiyanın mənasının strukturun mənasının üzərində üstünlüyünə meyil” özünü büruzə verir. Ellipsis köməyi ilə informasiya cərgəsi daha dəqiq qurulur, mənanın detallaşmasına yardım edən sinonim əvəzləmələr vasitəsilə informasiya cərgəsinin dəyişməsi baş verir” (4, s. 383).

Dialoq struktur tərtib qaydaları sosial kontekstin təsiri altında olan elliptik konstruksiyaların işləndiyi əsas sahədir. Cümlənin ayrı-ayrı hissələrinin buraxılması dialoji nitq üçün normal hesab edilir, çünki ünsiyyət konsituasiyası buraxılmış üzvün xatırlanmasını tələb etmir (onlar konsituasiyadan aydın ola bilər və ya deyilənin mühüm informativ sahəsi deyildir). Elliptik cümlələr emosional, dəqiq və ifadəlidir.

Nəticə. Sonda əlavə etmək istərdik ki, elliptik cümlələr qənaət və izafilik strukturlarının qarşılaşması ilə təşəkkül tapan sintaktik ekspressivliyin mərkəzində qərarlaşır. Ellipsis danışmada və ya mətnə (diskursda) dil vahidinin buraxılmasıdır ki, onun köməyi ilə müəyyən şəraitdə bir sözlə digər hallarda bütöv bir cümlənin vasitəsilə ifadə oluna biləcək fikri ifadə etmək olar. Bu hadisə konkret dildə hərəkətdə olan dil vasitələrinə qənaət prinsipinin təsirindən yaranır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. С.-т-Петербург: Издательство ЛКИ, 2007, 620 с.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: УРСС, 2001, 450 с.
3. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения // Вопросы языкознания, № 1, с. 3-29
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы английского языка. М.: Эдиториал УРСС, 2001, 383 с.

Açar sözlər: cümlə, yarımçıq cümlə, struktur, kontekst, elliptik cümlə

Key words: sentence, incomplete sentences, structure, context, elliptical sentences.

Ключевые слова: предложение, неполные предложения, структура, контекст, эллиптические предложения,

Эллиптицизм в английском и Азербайджанском языках Резюме

Данная статья посвящена вопросам изучения структурно-семантические особеннос-тей эллиптических предложений. В ней сипредставлена систематизация подходов относительно статуса понятия эллипсиса. Эллипсис, как сложное по своей природе явление, занимает особое место в синтаксической системе естественного языка. В статье подчеркивается, что решение проблемы эллиптических предложений является одной из важнейших задач синтаксической науки..

Ellipticism in english and Azerbaijan languages Summary

The article focuses on the study of structural and semantic features of Elliptical sentences. It provides the systematization of approaches concerning the status of ellipsis. Ellipsis is of a complex nature and has been particularly significant for the syntactic system of natural language. In the article it is stressed that dealing with the issue of elliptical sentences is a major challeg.

The author notes that when studying elliptical sentences, one of the important tasks is to determine their completeness or incompleteness in structural and semantic respects. The article also indicates that elliptical sentences are mainly characteristic of oral dialogic speech.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA TEST ÜSULUNUN ROLU

Təhsil öyrənmənin, yaxud başqa sözlə bilik, bacarıqlar, dəyərlər, inandlar və vərdişlər qazanılmasının asanlaşdırılması prosesidir. Təhsil metodlarına hekayə danışma, müzakirə, öyrətmə, təlim vermə və birbaşa araşdırma daxildir. Ümumilikdə rəsmi təhsil formal olaraq məktəbəqədər və ya bağça, ibtidai məktəb, orta məktəb və daha sonra kollec, universitet, yaxud şəyirdlik kimi mərhələlərə bölünür. Təhsil almaq hüququ bəzi dövlətlər və BMT tərəfindən tanınmışdır.

Azərbaycanda təhsilə hər zaman diqqət və qayğı göstərilir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva bu sahəni mütəmadi olaraq diqqətdə saxlayıb. Dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də məhz təhsildir. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlar və görülən tədbirlər də bunu bir daha təsdiq edir. Bu gün dünyada çox ciddi proseslər gedir. "Bir ölkənin güclü olması onun təhsilinin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Ümumi təhsil təhsilalanlara elmlərin ümumi əsaslarının öyrədilməsini, zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasını, onların həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını təmin edən təhsil pilləsidir. Dövlətin, cəmiyyətin və təhsilalanların təhsil sistemində sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır" **(1, qanun toplusu -9).**

Təhsilin keyfiyyəti nədir? O, necə müəyyən olunur? Təhsilin keyfiyyətini necə idarə etmək olar? Ümumiyyətlə, istənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu ifadə edir. Obyektin və ya sistemin halını xarakterizə edən parametrlər standarta nə qədər yaxındırsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək hesab olunur. Təhsildə də belədir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara (standartlara) nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur. "Monitoring parametrinin, obyekt və ya sistemin halının (keyfiyyət göstəricisinin) dəyişmə xüsusiyyətlərinin, bu dəyişmələrin səbəblərini, onlara təsir etmək yollarını müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, monitoring baş verən dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini öyrənmək və müvafiq qərarların qəbul edilməsi məqsədi ilə vəziyyət haqqında informasiyanın fasiləsiz və sistemli şəkildə yığılması və təhlili prosesidir. Müasir dövrdə monitoring müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən təhsildə uğurla tətbiq olunan texnologiya kimi qəbul olunur" **(2,45).** Təhsildə ənənəvi qiymətləndirmə ona görə yalnız nəzarət mexanizmi sayılmışdır ki, inzibati amirliyə əsaslanaraq monitoringə deyil, idarəetməyə xidmət etmişdir. Monitoring sözü latın mənşəli "monere" felindən götürülüb, "xəbərdar etmək" mənasını verir. Monitoring müəyyən fəaliyyət növünün və onun inkişafının sistemli və məqsədli şəkildə müşahidə edilməsi və nəticələrin qeydə alınmasıdır. Monitoring müşahidə edilən fəaliyyət növünün bütün aspektləri haqqında sistemli şəkildə məlumat toplamağa və bu məlumatları təhlil etməyə, həmin fəaliyyətin effektivlik və səmərəlilik dərəcəsini artırmağa, fəaliyyətin uyğunsuzluqları barədə məlumatın idarə edənlər və qərar verənlərə vaxtında ötürülməsinə imkan verir. Planlaşdırmada monitoringin həyata keçirilməsi velosiped sürərkən getdiyini yola nəzarət etməyə bənzəyir: velosipeddən enmədən onu nizamlaya bilər və düzgün cığırla getdiyinə əmin ola bilər. Təhsildə keyfiyyətin artırılmasına təsir göstərən amillərdən biri də test üsulundan istifadə etməkdir. Cəmiyyətin fəaliyyətinin mühüm sahələrindən və sosial həyatın vacib inkişaf istiqamətlərindən biri təhsildir. Azərbaycanda təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini də təhsilin uzunmüddətli zamanı əhatə edən strateji inkişafını müəyyənləşdirmək üçün vacib olan milli təhsil konsepsiyaları və dövlət proqramları təşkil edir. Əsas hədəf təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə həm tələbələrin bilik və bacarıqlarının dövlət standartlarına uyğun olmasını, həm də təhsil müəssisələrinin uğurlu fəaliyyət göstərməsi, habelə təhsil xidmətlərində keyfiyyətin təmin olunması istiqamətində idarə edənlərin və pedaqoqların səmərəli fəaliyyətini təmin etməkdir. Təhsil sistemində inkişafa nail olmaq dövlətin əsas hədəflərindən biri hesab edildiyindən bu sferada qəbul olunan normativ aktların, hüquqi-normativ sənədlərin və qərarların işlək olması keyfiyyətli idarəetmənin əsas şərti hesab edilir. Bu səbəbdən də keyfiyyətin təmin olunması üçün peşəkar idarəetməyə şərait yaratmaq, effektivliyi və davamlılığı qorumaq, idarəetmənin nəzəri və praktik məsələlərini bilmək, bu sahədə zəruri bacarıqlara yiyələnmək çox önəmlidir. Təhsilin idarə olunması dedikdə, ilk növbədə aşağıdakılar başa düşülür: • Qərarların qəbulu, problemlərin həll olunması, kommunikasiya, informasiya və effektiv komanda qurmaq; • Makro səviyyədə planlaşdırma, məqsəd, prinsip, yanaşma və prosesləri vasitəsilə mikro səviyyədə təşkilati planlaşdırma; • Tədris planı və fəaliyyətinin planlaşdırılması, proqram və akademik təqvim Təhsil idarəçisinin vəzifə və öhdəliklərini təsvir edən idarəetmə nəzəriyyəsi və bacarıqlarının inkişaf etdirmək; • Maliyyə resurslarının effektiv bölüşdürülməsi və təşkilatların büdcələrinin planlaşdırılması; • Məlumatların saxlanması və tələbənin qiymətləndirilməsi. Tədrisin keyfiyyətinin artırılmasında test üsulundan istifadə etmək də öz bəhrəsini verir. "Test üsulu ilk dəfə olaraq 1969-cu ildə ABŞ-də orta məktəb məzunlarının bilik səviyyəsinin monitoring əsaslarla qiymətləndirilməsi məqsədilə tətbiq olunub.

1970-ci illərdə ABŞ-nin bu sahədəki təcrübəsindən Türkiyədə eksperiment kimi ali məktəbə tələbə qəbulu prosesinin təkmilləşdirilməsində istifadə edilib" ([3https://moluch.ru/archive/275/62424](https://moluch.ru/archive/275/62424)). Azərbaycanda Test üsulu ilk dəfə olaraq 1992-ci ildən ali məktəbə tələbə qəbulu prosesində sonradan isə orta ixtisas məktəblərinə qəbulda da tətbiq olunub. Buraxılış imtahanları təhsil pillələri üzrə (9 və 11-ci siniflər) testlər vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılır, nəticələri xüsusi prosedurlar və texniki vasitələr tətbiq edilməklə, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyində qiymətləndirilir, məzunlara şəhadətnamə və attestatların verilməsi təmin edilir. Test biliyin qiymətləndirilməsinin ən obyektiv, ən ədalətli üsuludur. İngiltərənin NEAB Assosiasiyasının tədqiqatlarına görə, test üsulunun tətbiqi istənilən halda, istənilən təhsil subyekti üçün şikayətləri və apelyasiyaları dəfələrlə azaldır. Standartlaşdırma testi müəyyən edilmiş standartlar dəsti və ya sinif öyrənmə və test hazırlığı üçün təlimat çərçivəsi ilə müşayiət olunur. Bu artımlı yanaşma zamanla tələbənin irəliləməsinə ölçmək üçün meyarlar yaradır. Standartlaşdırılmış testlər tez-tez kompüterlər tərəfindən və ya birbaşa vuruşa təsir göstərə biləcək şans aradan qaldırmaq üçün şagirdləri bilməyən şəxslər tərəfindən vurulur. Testlər də mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır və hər bir sual onun etibarlılığını təmin etmək üçün sıx bir proses keçirir - bu məzmunu və onun

¹¹⁸ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut vafajafarova@mail.ru

etibarlılığını düzgün qiymətləndirir. Test nəticəsində yaranan məlumatlar etnik mənsubiyyət, sosial-iqtisadi vəziyyət və xüsusi ehtiyaclar kimi müəyyən meyarlara və ya amillərə görə təşkil edilə bilər. Bu yanaşma məlumat verən məktəblərə şagirdlərin performansını yaxşılaşdırmaq məqsədilə proqram və xidmətlərin inkişaf etdirilməsini təmin edir. Standartlaşdırma testi bir çox müəllimin testlərə öyrədilməsinə səbəb olur, yəni testdə görünəcək material üzərində təlim vaxtını sərf edirlər. Standartlaşdırılmış test yalnız tələbənin irəliləməsi və müvəqqəti olaraq yerinə yetirilməsi yerinə birdəfəlik işi qiymətləndirir. Şagirdin, məktəbin və ümumilikdə təhsilin uğurunu ölçməyə kömək etmək üçün şübhəsiz ki, standart testlərdən istifadə edilməlidir. Standartlaşdırılmış testlər ən etibarlı qiymətləndirmə üsuludur. Testlər şagirdlərin mənimsəmələri gözlənilən təhsil standartlarının hansı səviyyədə öyrənildiyini ölçmək üçün bir üsuldür. Bəs standartlaşdırılmış testlər nədir? Kimlərə şamil olunur? Hansı növ testlər standart testlər hesab olunur? “Standartlaşdırılmış testlər ilk dəfə 20-ci əsrin əvvəllərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında tətbiq edilmişdir. Standartlaşdırılmış test, bütün imtahan verənlərin eyni suallara cavab verməsinin tələb olunduğu və bütün cavabların eyni, standart şəkildə qiymətləndirildiyi qiymətləndirmə üsuludur. Standartlaşdırılmış testlər həmçinin qiymətləndirmə vasitəsi kimi də tanınır. Bu növ qiymətləndirmə adətən böyük şagird qrupları arasında keçirilir, nəticələr təhlil, müqayisə edilir və şagirdlərin növbəti addımlarının formalaşmasına kömək edir. Standartlaşdırılmış testlər şagirdlərin müəyyən sinif səviyyəsində öyrənməli olduqları bilik və bacarıqlar barədə daha çox ümumi məlumat verir. Standartlaşdırılmış testlər şagirdlərin akademik nailiyyətlərini və bacarıqlarını müəyyən etmək üçün praktik üsuldür” (4,34-35) Bu qiymətləndirmələr müxtəlif ölkələr tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün həyata keçirilir. Bir neçə ildir ki, ölkəmizdə həyata keçirilən səviyyə müəyyənləşdirmə imtahanları standartlaşdırılmış testlərə aid edilə bilər. Bu testlər ölkənin bir çox şəhərlərindəki lisey və gimnaziyalarda həyata keçirilir və nəticələr statistik təhlil edilir. Bu növ qiymətləndirmənin üstün cəhətlərinə nəzər salaq: 1. Sürətli prosesdir. Eyni anda minlərlə şagirdin bilik və bacarıqlarını yoxlamağa imkan verir. 2. Məktəbdəki bütün şagirdlər eyni testdən keçdiyi üçün (sinif səviyyəsinə görə) standartlaşdırılmış testlər dəqiq müqayisəni təmin edir. Eyni sinifdə oxuyan müxtəlif məktəblərdən, şəhərlərdən olan şagirdlər eyni imtahanda iştirak etdiklərinə görə bir çox statistik təhlil aparmağa imkan yaranır. Məktəb daxilində, hətta digər məktəblərlə imtahanların nəticələri müqayisə edilir. Bu cür testlər vasitəsilə şagirdlərimizi digər məktəblərdəki həmyaşıdları ilə müqayisə, zəif tərəflərini aşkar edə bilərik. Orta statistik balı müəyyənləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, siniflər üzrə orta statistik göstəricini və bir şagirdin o göstəricidən nə qədər aşağı, yaxud yuxarı nəticə göstərdiyini müəyyən edə bilərik. Şagirdə müsbət təsir göstərir. Bir araşdırmaya görə, şagirdlərin 90% -dən çoxunun standart testlərin onların nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərdiyi aşkar edilmişdir. Bu cür testlər vasitəsilə şagirdlər öz bacarıq səviyyələrini müəyyən edə və bunun əsasında çətinlik çəkdiyi bölmələr üzərində işləyə bilərlər. Mükəmməl bir nəticə əldə edilməsə belə, şagirdin harada çətinliklə üzləşdiyini bilməyə və bu çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa və inkişaf etməyə kömək edir. Şagirdlərin irəliləyişlərini illər ərzində izləməyə imkan verir. Şagirdlər hər il eyni tipli testdən keçdikdə (sinif səviyyəsinə uyğun olaraq) hər hansı bir irəliləyiş, yaxud geriləmə olduğunu və ya təxminən eyni qaldığını görmək asandır. Məsələn, əgər şagird eyni tipli imtahanda altıncı sinifdə 53, yeddinci sinifdə isə 67 faiz göstərici nümayiş etdirirsə, deməli həmin şagirdə müsbət dəyişikliklər var. Standartlaşdırılmış testlər müəllimlər üçün həm də bələdçi rolunu oynayır. Müəllimlərə şagirdlərə nəyi və nə vaxt öyrətmək lazım olduğunu müəyyən etmək üçün təlimat verir. Beləliklə, müəllimlər şagirdləri haqqında əks-əlaqə alır və təlim ehtiyaclarını öyrənmiş olurlar. Ali məktəblərdə də qiymətləndirə prosesində test üsulundan istifadə olunur. Konkret olaraq ingilis dili üzrə testlər istifadə olunan dərslərinə uyğun hazırlanır. Dilin bütün aspektləri burada özünü göstərir. Oxu, yazı, danışmaq, dinləmə aspektlərinə müvafiq testləri hazırlamaqla tələbələrin mənimsəmə faizini müəyyənləşdirmək mümkündür. Reading-oxu vərdişlərini yoxlamaq üçün testdə kiçik mətn salınır və onun məzmununa uyğun test hazırlanır. Writing-yazı bacarığının yoxlanılmasında “Essay” yazıları hazırlanıb təqdim olunur. Speaking-danışmaq vərdişlərinin yoxlanılması müəyyən topiklərin təqdim olunması və bu mövzuya dair fikirlərin söylənilməsi vacib amillərdən biridir. Listening-dinləmə dərslərində öyrənilən mətnlərə uyğun audi material təqdim olunur və bu mövzuya uyğun test təqdim olunur.

Praktiki olaraq bəzi test nümunələrini nəzərdən keçirək. Bu test lesikanı yoxlamaq üçün istifadə oluna bilər

FIND the Synonyms

1.To let	a) much	1--
2.large	b) wonderful	2--
3.small	c) huge	3--
4.territory	d) to allow	4--
5.city	e) tall	5--
6.more	f) area	6--
7.to compose	g) to tell	7--
8.high	h) tiny	8--
9.beautiful	l) town	9--
10.to say	j) to be consist of	10--

What is it?

1	Toothpaste	a) You wash your hands in it	1-
2	washbasin	b) It smells well	2-
3	Tap	c) you clean your teeth with it	3-
4	Shower	d) You sit in it	4-
5	Perfume	e) You stand under it	5-
6	Bath	f) water comes out of it when you turn it on	6-

Təqdim etdiyimiz test oxuyub anlamağın yoxlanılmasını təmin edir

Write an essay about necessity of being clean. Belə bir mövzuya dair inşa məğzusunu yazdırmaqla tələbələrin qrammatik, leksik biliklərini yoxlamaq mümkündür.

Father's Day

Last week Nancy and Ted bought presents for Father's Day. They hid them so that their father couldn't see them. Today they wanted to surprise him with the presents. Their father Mr. Richard Brown is sitting on the patio when they give him their presents. He is surprised to see presents. Nancy is giving him a portable radio and Ted an electric shaver. They both say "Happy Father's Day" dad, as then hand him their gifts. **NOTE** Father's Day is a special day to thank fathers and grandfathers. The British celebrate Father's Day in June. It is on the third Sunday of June

Do the test according to the text

Nancy and Ted are a) cousins b) a sister and a brother
They areof Mr. Brown a) children b) niece and nephew
Nancy is a of Richard Brown. a) daughter, b) niece,
Ted is aof Richard Brown a) nephew, b) son

Тест по русскому языку

1. Düzgün variantı seçin

Они не любят пешком.

- A) хожу
- B) ходить
- C) едут
- D) ехать
- E) ходили

2. Verilən cümlədə felin əmr formasını yazın

..... телевизор, я хочу посмотреть «Новости»

- A) включал
- B) включаем
- C) включить
- D) включили
- E) включи

3. Düzgün variantı seçin

Они около метро и поехали на стадион.

- A) встретились
- B) встречалась
- C) встретиться
- D) встречать
- E) встречать

4. Düzgün variantı seçin

Туристы из Москвы в Петербург на поезде.

- A) ехать
- B) едем
- C) едут
- D) идут
- E) едет

5. Düzgün variantı seçin

Учебный год в Азербайджане 15-го сентября.

- A) начинаются
- B) начинаться
- C) начинать
- D) начинались
- E) начинается

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2009, № 9 2011,
2. Сергеева, С. Ю. Современные подходы и методы оценки качества образования ,Молодой ученый. — 2019.
3. <https://moluch.ru/archive/275/62424/> (дата обращения: 20.05.2024)
4. Thomas Kellaghan and Vincent Using assessment to improve of education,2023
5. T. Bates "National strategies for e-learning in post-secondary education and training," London 2022

Açar sözlər: təhsil çalışma tapşırıq tələb nəticə qiymət inkişaf

Ключевые слова: образование упражнение задание требование результат оценка развитие

Key words education exercise task requirements result mark development

Качество образования составляет основу обеспечения и повышения уровня жизни индивидуума, что представляет собой главную цель существования государства. Этот критерий является базовым, он занимает особое место в процессе реформирования общества и является составляющим элементом социальной функции государственного управления, которая рассматривает образование в рамках механизма социального воспроизводства населения с помощью создания условий для развития личности и творческой самореализации каждого гражданина; воспитания людей, способных эффективно работать и обучаться в течение всей жизни; обеспечения социальной среды, которая генерирует потребность в качественном образовании для граждан и предоставляет возможности ее удовлетворения

Критерии качества результата образовательного процесса позволяют определить уровень подготовки будущих специалистов для практической деятельности, а критерии качества условий и самого процесса обучения — осуществлять координацию деятельности всех субъектов образовательного процесса по реализации целенаправленных воздействий на процесс.

SUMMARY

“The need to improve the quality of education is voiced frequently in contemporary writings, in political debate, and in the media. It is a need that is just as likely to be articulated in a country with a well-developed education system in the industrialized world, as in a developing country that has not yet reached the goal of universal primary education” (5, 78). Concern about educational quality is not new, of course, and over the years, various reforms have been proposed in response to it, ranging from changes in the organization of school sand curricula, to improved management structures in schools, teacher education, peer tutoring, and greater parental involvement. In much contemporary discourse on education, the word quality is frequently mentioned, although it is rarely defined. In the absence of an agreed formal definition, it may be inferred from normal usage that the term relates to the adequacy or appropriateness of objects or processes for the purposes for which they were intended. Further more, quality implies a scale, and often implies standards. An object can be of ‘good’ or ‘poor’ quality, or it can meet, or fail to meet, a standard.

Rəyçi f.f.d, dosent Bünyadova V.Ş.

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA MODERNİZM DÖVRÜNÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“İngilis və ya anqlosaks ədəbiyyatı — 1066-cı ildə Normand istilasının başa çatması və [İngiltərədə](#) saksılar, həmçinin yutlar və anqlar kimi digər german tayfalarının məskunlaşmasından sonrakı dövr ərzində anqlosaks İngiltərəsində qədim ingilis dilində yazılmış [ədəbiyyat](#) əsərləri nəzərdə tutulur. Bu əsərlərə [epik poeziya](#), aqioqrafiya, [İncilin](#) tərcüməsi, dövlət sənədləri, xronoloji sənədlər, [təpmacalar](#) və digər [janrlar](#) daxildir. Orta əsrləri əhatə edən ədəbi nümunələr dini ədəbiyyatın tərcüməsi ilə daha sıx bağlı idi. Bu dövrdə "Müqəddəs Odrinin həyatı", İdmerin "Müqəddəs Anselmin müasir bioqrafiyası" və "Cənubi ingilis əfsanəsi" kimi aqioqrafiyalar yazılır və tərcümə edilirdi. 12-ci əsrin sonlarında Layamon ilk ingilis dilli əsər yazmaq məqsədilə "Veysib" əsərinin təsiri ilə, "[Kral Artur](#) və Dəyirmi masa cəngavərləri" əfsanəsindən bəhs edən "Brut" əsərini ərsəyə gətirdi. Bu isə həmçinin Anqlosaks xronikasının yazıldığı vaxtdan bəri ingilis dilində olan ilk yazılı tarixi əsər idi". [1, 45-46] Bu isə çətin olmasına baxmayaraq, müasir oxucular və dinləyicilər üçün anlaşılıq görünən ingilis dilinin erkən formasıdır. [Orta əsrlərdə](#) İncilin ingilis dilinə tərcüməsi, xüsusilə də Viklifin başçılığı altında edilən tərcümə ingilis dilini ədəbi dilə çevirməyə kömək etmişdir. Müasir İngilis ədəbiyyatı müəyyən mərhələləri adlayaraq bu günkü günümüzdə gəlib çatmışdır. Bu baxımdan XIX əsrdə ingilis ədəbiyyatında yaranmış romantizm dövrü Romantizm cərəyanının misilsiz ədəbləri Lord Bayron, Persi Bisşi Şelley və Con Kits hesab edilirlər. Bayron özünün cəlbədicisi və tarixi tərtibatı ilə fərqlənən, zülmkarlığı və dramı önə çıxaran əsərlərlə bütün Avropada şöhrət qazanmışdı. [Höte](#) onu "bizim əsrin qeyd-şərtsiz ən böyük dahisi" adlandırdı. 1819–1824-cü illər arasında Bayron tənqidçilər tərəfindən qınanan yarımçıq qalmış epik satirasını — "Don Juan" əsərini nəşr etdirmişdir. 1811-ci ildə Bayron İngiltərəyə qayıtmış və 1812-ci ilin əvvəlində, Şərqdə yazdığı Child-Harold'un Həcc şeirinin ilk iki mahnısı etdirmişdir.; Üçüncü kanton 1817-ci ildə, dördüncüsü 1818-ci ildə İsveçrə və İtaliyaya səyahət etdikdən sonra nəşr olunmuşdur. Childe Harold xarakteri, cəmiyyət və əxlaqla barışmaz bir qarşıdurmada olan yeni bir qəhrəmanın tipik xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir. İngilis romantizminin ən görkəmli nümayəndəsi Persi Şelli Bişi klassiklər sırasında hüzn, kədər, hüsrən motivləri ilə xatırlanan şairlərdən hesab olunur. Müasir romanın dram və epik variantlar; dərin ictimai münaqişə əsasında, sosial-siyasiliyin dinamizmi və miqyası, XX əsrdə baş verən dəyişikliklər təcəssüm olunur. Əsərin adekvatlığı müasir dövrün xarakterik xüsusiyyətləri, müasir dünyada insanın və cəmiyyətin inkişafında tendensiyalar dövrünün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Roman epik, drammatik və lirik başlanğıcların birləşməsidir. Roman epik növün həcm etibarilə ən böyük janrdır. Romanda təsvir edilən hadisələr və surətlər povestlə müqayisədə xeyli çoxdur. Hekayə və povestdə yazıçı, adətən, qəhrəmanın həyatının müəyyən bir mərhələsini təsvir etdiyi halda, romanda yazıçı qəhrəmanı dinamik inkişafda göstərmək, bəzən onun bütün ömür yoluna nəzər salmaq imkanı qazanır. Silsilə təşkil edən iki hissəli roman dilogiya, silsilə təşkil edən üç hissəli roman trilogiya adlanır. Antiroman – formal məzmun xüsusiyyətlərinə görə roman janrının qəbul olunmuş quruluşuna uyğun gəlməyən irihəcmli nəsr əsərlərinin şərti adıdır. Modernizm XX yüzillikdə texnologiya sivilizasiyasının təsiri ilə inkişaf edən yeni düşüncəni, xüsusiyyətləri özündə əks etdirən geniş anlamli anlayışdır. [Avropa](#) fəlsəfəsində modernizm dəyişilmə ilə yenilənməyə yönəlmiş bir axındır. İdeoloji baxımdan modernizm, [dine](#) ya milli adətlərə bağlanaraq yeniliyi qəbul etməkdən imtina edən toplumlara qarşı çıxış edir. Buna görə də modernizmdə fərdçilik (individualizm) adətlərə üstün gəlir.

Modernist insan hər zaman yeniliyə yönəlir, onu mənimsəyir. Modernizm fəlsəfəsinin inkişafında A. [Şopenhauer](#), R. [Vaqner](#), F. [Nitsşe](#) O. [Vayld](#) kimi düşüncülər böyük rol oynamışdılar. Onlar Avropa [rasionalizmine](#), hər şeyi qəliblərə salınmasına, anlaşılmasına qarşı çıxış etmişdirlər. “Beləliklə modernizm Avropa [maarifçiliyinə](#) qarşı çıxış etmişdir. O. Vayld da modernizm ideyaları ədəbiyyata gətirmiş, onları yaşamışdır. Onun fikrincə incəsənət incəsənət üçün olmalıdır, heç bir ideologiyaya qulluq etməməlidir. O irrasional olmalı, təkcə düşüncə ilə qavranılmamalıdır. Şopenhauer qərblə şərq mədəniyyətlərinin sintezini yaratmaq istəmişdir. Onun fikrincə qərb düşüncəsi rasionallıq, şərq düşüncəsi ilə [irrasionaldır](#). Hər şey təkcə rasionallıqla qavranılmaz, düşüncənin qavramadıqları reallıqlar da vardır. Şopenhauerə görə dünyanı idarə edən güc iradədir. Modernizm fəlsəfəsinin təməllərini qoyan düşüncülərdən biri də Nitsşedir.

Dünya [Apollon](#) və [Dionisin](#) çarpışması ilə inkişaf edərək irəliləyir. Apollon düzən və ahəngi, Dionis isə qaranlıq, qarışıqlıq simvolizə edən yunan tanrıları olmuşdurlar. Bu substansiyalar bir deyildilər. İlk olan Dionisdir, ondan Apolon yaranmışdır. Dionislə bağlı iradə hakimiyyətə olan istəkdir. Yalnız güclülərin yaşamağa haqqı vardır, gücsüzlər olmayanlar məhv olmalıdır. Düzən və düşüncə isə ikinci dərəcəlidirlər, hakimiyyətə çatmaq üçün bir vasitədirlər. İnsan meymundan başladığı kimi, sonra inkişaf edib "Ulu insana" çevrilməlidir" [2,78]. Bu kimi insan başqalarından güclü iradəsi ilə seçilir. O, əski dəyərləri devirib, yenilərini qoyur. Əski dəyərlər isə yalnız bunun qarşısını almaq üçün qurulmuşdurlar. Tanrı artıq ölmüşdür. Onun yerinə [Dəccal](#) gəlib, yeni yaşam gətirməlidir. Əxlaqı dayaqlar da kölələr üçün olmuşdur. Ulu insan yeni əxlaqı prinsiplər gətirməlidir. Bu əxlaq, toplum, din kimi kənar ideologiyalardan deyil, insanın öz ruhundan ortalığa çıxmalıdır.

Ceyms Coys Modernist avanqard cərəyanın tərəfdarlarından olan Coys 20-ci əsrin ən nüfuzlu və mühüm yazıçılarından biri hesab edilir. O, əsas Homerin Odisseyə epik poemasındakı epizodların bir çox ədəbi üslub, xüsusən də, şiur axınının vəhdətiylə xarakterizə olunan Uliss romanı ilə məşhurdur. Müəllifin digər məşhur əsərlərinə Dublinlilər adlı hekayələr toplusu, Sənətkarın gəncliyindəki portreti və Finneqanın yası romanları daxildir. Onun digər əsərlərinə üç şeir kitabı, bir [pyes](#), nəşr olunmuş məktubları və jurnalistik yazıları aiddir. Coysun dinə olan münasibəti mübahisəli idi. Özünün, qardaşı Stanislo Coysun və həyat yoldaşının yazdıqlarına əsasən, yazıçı həyatının əvvəlki dövrlərində katolisizmdən

¹¹⁹ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut. renazulfigarova@gmail.com

qopmuşdu: *Dubliners* is a collection of fifteen [short stories](#) by [James Joyce](#), first published in 1914. It presents a [naturalistic](#) depiction of [Irish middle class](#) life in and around [Dublin](#) in the early years of the 20th century. The stories were written when [Irish nationalism](#) was at its peak, and a search for a national identity and purpose was raging; at a crossroads of history and culture, Ireland was jolted by various converging ideas and influences. Joyce felt Irish nationalism, like [Catholicism](#) and [British rule of Ireland](#), was responsible for a collective paralysis. He conceived of *Dubliners* as a "nicely polished looking-glass" held up to the Irish and a "first step towards [their] spiritual liberation". Joyce's concept of epiphany^[5] is exemplified in the moment a character experiences self-understanding or illumination. The first three stories in the collection are narrated by child protagonists, while the subsequent stories are written in the [third person](#) and deal with the lives and concerns of progressively older people, in line with Joyce's division of the collection into "childhood, adolescence, maturity, and public life". Many of the characters in *Dubliners* later appeared in minor roles in Joyce's novel *Ulysses*. Joyce's modernist style entailed using dashes for dialogue rather than quotation marks. He asked that they be used in the printed text, but was refused. *Dubliners* was the only work by Joyce to use quotation marks, but dashes are now substituted in all critical and most popular editions. The impersonal narration doesn't mean that Joyce is undetectable in *Dubliners*. There are autobiographical elements and possible versions of Joyce had he not left Dublin. The Dublin he remembers is recreated in the specific geographic details, including road names, buildings, and businesses. Joyce freely admitted that his characters and places were closely based on reality. (Because of these details, at least one potential publisher, Maunsel and Company, rejected the book for fear of libel lawsuits.) [Ezra Pound](#) argued that, with the necessary changes, "these stories could be retold of any town", that Joyce "gives us things as they are... for any city", by "getting at the universal element beneath" particulars.

Tomas Sternz Eliot – ingilis şairi, dramaturqu, ədəbiyyat tənqidçisi, poeziyada [modernizm](#) cərəyanının nümayəndəsi kimi tanınır. O, [Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı](#) laureatı olmuşdur. T. Eliot modernizmi dünyanın şəxsi və emosional qavramından imtina prinsipinə həmişə sadıq qalmış, sənətdə individualizmi qəbul etməmiş, formalizmin nəzəri əsaslarını yaratmışdır. Hay Kenner Eliotu ədəbiyyatda və tənqid sahəsində ən istedadlı şair adlandırır. Kitabda Eliotun "C. Alfred Prufrokun məhəbbət nəğməsi" adlı ilk şeirləri, "Qocalıq", "İstifadəsiz torpaq", "İçiboş adamlar", "Qoca Possumun təcrübi pişikləri", "Dörd rüb" də daxil olmaqla şeirlər və poemalardan ibarət bir neçə məşhur əsərləri, həmçinin onun dram əsəri, xüsusilə də "Kilsədə qətl", "Kokteyl qonaqlığı" pyesləri daxil edilmişdir. Eliot 1948-ci ildə ədəbi fəaliyyətinə görə Nobel mükafatı və "Şərəf" ordeni ilə təltif edilmişdir. T. S. Eliot is widely regarded as one of the most important poets of the last hundred years. Although he didn't write a huge amount of poetry (compared with, say, his contemporary Ezra Pound, whose *The Cantos* is nearly 800 pages), it can still be difficult for readers to pick out those works which most define him.

["Morning at the Window" by Eliot](#)

This nine-line poem, probably begun in autumn 1914 shortly after the outbreak of WWI, describes the speaker's impressions of the street outside as he peers from the window. The poem presents a series of miniature observations about modern urban life: the sound of dirty plates being rattled in basement kitchens, the housemaids hanging around outside the properties where they are employed, the brown fog (reminiscent of the dark fog in much nineteenth-century French poetry, and in fiction such as Robert Louis Stevenson's *Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde*). The poem is strongly influenced by the French poets Eliot had been reading, notably Charles Baudelaire and Jules Laforgue [3,67-68]

İstifadə olunan Ədəbiyyat

1. Bradbury, Malcolm, and James McFarlane. *Modernism: A Guide to European Literature, 1890–1930*. London: Penguin, 1991.
2. Goldman, Jane. *Modernism, 1910–1945: Image to Apocalypse*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2004.
3. Levenson, Michael H. *A Genealogy of Modernism: English Literary Doctrine, 1908–1922*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1995.
4. Scott, Bonnie Kime. *Refiguring Modernism. Vol. 2, Postmodern Feminist Readings of Woolf, West, and Barnes*. Bloomington: Indiana University Press, 1995.

Açar sözlər: ədəbiyyat tərcümə sənəd əfsanə cəngavər müasir oxucu

Ключевые слова: литература перевод легенда рыцарь современный читатель

Key words: literature translation document legend knight modern reader

Резюме

Модернизм в литературе — явление в [литературе](#) конца XIX — начала XX века, характеризующееся отходом от классического романа в пользу поиска нового стиля и радикальным пересмотром литературных форм. Модернизм в литературе стал закономерным итогом развития художественного сознания и перехода от классического восприятия автором мира к модернистскому. Вместо создания собственного [мира](#), предложения читателю готовых концепций, литература модернизма становится чистым отражением реальности или её полной противоположностью. Автор перестаёт быть носителем абсолютной истины и начинает демонстрировать её относительность. Как следствие, рушится целостность мира произведения: на смену линейному повествованию приходит обрывочное, раздробленное на небольшие эпизоды и подаваемое посредством нескольких героев, имеющих даже противоположный взгляд на излагаемые события и факты. Модернизм — явление интернациональное, состоящее из разных школ (имажизм, дадаизм, экспрессионизм, конструктивизм, сюрреализм и др.). Это революция в литературе, участники которой объявили о разрыве не только с традицией реалистического правдоподобия, но и с западной культурно-литературной традицией вообще. Любое предшествующее направление в литературе определяло себя через отношение к классической традиции: можно было прямо провозглашать античность моделью художественного творчества, как классицисты, или предпочитать античности средневековье, как романтики, но все культурные эпохи до модернизма потому сегодня и называются все чаще «классическими».

что развивались в русле классического наследия европейской мысли. Модернизм — первая культурная и литературная эпоха, покончившая с этим наследием и давшая новые ответы на «вечные» вопросы.

SUMMARY

“The [literary movement](#) is characterized by a break with traditional ways of writing. It touched both poetry, [prose](#) fiction, and [drama](#). Modernist writers chose to experiment with every type of conceivable literary form and mode of expression. Modernism is one larger category that includes smaller yet still very important literary and artistic movements., Frederick Nietzsche should also be considered when one is looking at the origins of modernism.” [4, 89] He wrote about the greater importance of psychological drives and mental considerations over facts or physical things. In the early 1900s, it was writers such as [Ezra Pound](#) whose desire to make writing new, gave literary modernism its start in the 20th century. His writings, and those of his contemporaries in the [Imagist movement](#), were characterized by precise images, brevity, and [free verse](#). From 1908 to 1914 there was a remarkably productive period of [innovation](#) and experiment as novelists and poets undertook, in anthologies and magazines, to challenge the literary conventions not just of the recent past but of the entire post-Romantic era. For a brief moment, [London](#), which up to that point had been culturally one of the dullest of the European capitals, boasted an avant-garde to rival those of Paris, Vienna, and Berlin, even if its leading personality, [Ezra Pound](#), and many of its most notable figures were American.

Rəyçi f.f.d Əhmədli M.P.

TEKNOLOJİ VASİTƏLƏRİN TƏDRİS PROSESİNƏ TƏSİRİ

Müasir dünyada elm və texnikanın inkişafı bir tərəfdən yeni təhsil ehtiyacları yaradır, digər tərəfdən təhsilin tətbiqi üçün yeni imkanlar açır. Şübhəsiz ki, kompüter bu imkanların üstündədir. Əvvəlcə kompüterlər hərbi məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdu, lakin sonradan ictimai həyatın bir çox sahələrində istifadə olunmağa başladı və gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrildi. Kompüterin ilk inkişafı müxtəlif mərhələlərdən keçdi və 1946-cı ildə ümumi təyinatlı bir kompüterin yaradılması ilə başa çatdı. Kompüterlərin müasir ictimai həyata tədricən daxil edilməsi sabahın dünyasının bugünkü ilə müqayisədə tamamilə fərqli, daha mürəkkəb və mükəmməl olacağı təəssüratını yaradır. “Hal-hazırda kompüter texnologiyası bütün dünyada ictimai həyatın bütün sahələrində istifadə olunur, buna görə də təhsil sahəsində də geniş istifadə olunur. Bu illər ərzində dünyanın bir çox ölkəsi bu sahədə böyük irəliləyiş əldə etmişdir. Məsələn, ABŞ-da kompüter texnologiyası 60-70-ci illərdə populyarlaşdı və ictimai həyatın müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Digər Avropa ölkələri də bu sahədə liderdirlər”. [1] Hər kəsə məlumdur ki, XXI əsr texnologiya ən geniş yayılmış sahədir. Müasir dünyada insanların ən yaxın dostu olan kompüter texnologiyası, o cümlədən internetin insanlara təsiri ilə bərabər təhsilə, mədəniyyətə və s. təbəqələrə də təsiri danılmazdır. Bu mövzuda fikirlər ikiyə bölünür: Birinci tərəflər bildirirlər ki, kompüterin təhsilə xeyrindən çox zərəri vardır. Bu kimi insanlar daha çox Sovet təhsil sistemi dəstəkləyənlərdir. İkinci tərəfdə olan fikirlər isə kompüterin təhsildə daha çox xeyirli olduğunu düşünürlər. Onların fikrincə kompüter texnologiyası təhsil sahəsində istifadə edilməyə başladıqdan sonra bir sıra yeni metodlar ortaya çıxmış və dərslərin tədrisinə müsbət təsir etmişdir. Bu fikri irəli sürənlər daha çox Qərb dünyası təhsil sistemində üstünlük verənlərdir. Yaşadığımız dövrdə kompüter texnologiyasının təhsildə rolu çox genişdir. Beləliklə, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda istər universitetlərdə, istərsə də məktəblərdə və digər təhsil ocaqlarında artıq bir çox dərslər kompüterlə idarə olunur. Bu sahədə ilk vasitə kimi internetdən istifadə olunur. “Texnologiya təhsilə kömək edir. İndiki vaxtda texnologiyanın tədrisi necə dəyişdirdiyinin fərqi görəcəksiniz. Keçmişdə şagirdlər kitablarından oxuyar, hər hansı problemlə üzləşsələr, səhəri gün məktəbdə və ya dərs haqqını müəllimlərindən xahiş edərdilər. Ancaq bu gün tələbələr proqramlar və veb saytlardan istifadə edərək şübhələrini aradan qaldırırlar. Texnologiyaya görə, onlar da sual verə və ya müəllimləri ilə şəxsən canlı ünsiyyət qura bilirlər. Təhsil çox inkişaf edib. “Texnologiya təhsili asanlaşdırdı və bu gün şübhələrimizi aradan qaldırmaq və müəllimlərimizlə onlayn ünsiyyət qurmaq üçün bir çox variantımız var. Bu gün bizim internetə asan çıxışımız var və digər yardımçı proqramlar təhsili əlçatan və maraqlı edib. Texnologiya tələbələr üçün vacibdir. Valideynlər və müəllimlər uşaqlarına tələbəri üçün texnologiyadan istifadə etmələrinə icazə verməlidirlər, çünki zaman dəyişib və təhsil rejimi də dəyişdirilməlidir. Tələbələrə yeni və maraqlı bir şey öyrənmək şansı verilməlidir və texnologiya bunu mümkündür.” [2]

“Texnologiya təhsili asan və cəlbədicidir. Tələbələr texnologiyaya görə cib telefonları və noutbukları ilə təhsil alırlar. Texnologiyadan istifadə edərək onlayn dərslər başlayıb və tələbələr ağıllı dərsləri etməyi sevir. Texnologiya tələbəri dünyadan xəbərdar edir və təhsildə yaxşılıq etmək üçün düzgün istiqamət göstərir. Texnologiya vasitəsilə tələbələr gündəlik olaraq qəzet oxuya bilirlər. Texnologiya təhsili asan və cəlbədicidir. Texnologiyadan məktəblər öz tətbiqlərini hazırlayıb və onlayn davamiyyət alırlar ki, bu da kağız və qələmdən istifadə etməməklə ətraf mühitə kömək edir. Texnologiya uşaqları daha çox cəlb edir ki, bu da onlara öz yolunu seçməyə kömək edir” [3]. Bu sahədə də fikirlər ikiyə bölünür: İnternetə daxil ola bilənlər və ola bilməyənlər. Bunlar arasında ciddi fərq vardır. İnternetə daxil ola bilməyənlərin qarşısında elə də böyük imkanlar yoxdur. İnternetə girişi olanların isə qarşısında böyük imkanlar durur. Beləliklə, internetə girişi olanlar Azərbaycanda oturmaqla dünyanın bir çox ölkələrinin tələbəri, müəllimləri söhbət imkanları olur. Bundan başqa ehtiyacı olan kitabı oxumaq imkanı, dünya kitabxanalarına pulsuz baxış, istənilən informasiyanı tapmaq imkanı və s. imkanları vardır. İstənilən cəhətdən kompüterin-internetin təhsilə çoxlu müsbət təsiri vardır. Bu gün müəllimlər (müasir müəllimlər) tələbələrindən internetdən bilik axtarmağa yönəldirlər. Bu həmçinin tələbələrə rahatdır. Məsələn, bir tələbə gedib kitabxana da axtaracağı kitabı evdə oturaraq internet vasitəsilə daxil olaraq əldə edir. Bu həm tələbənin vaxtına qənaət edir, həm də maddi cəhətdən sərfəlidir. Amma bəzən internetdən istənilən informasiyanı tapmaq mümkün olmur. [4] Texnologiyanın inkişafı bankçılıqdan tutmuş bir-birimizlə əlaqəmizə qədər həyatımızın hər bir hissəsinə təsir etdi. Həqiqətən də, texnologiya sivilizasiyanın davam etdirilməsinin vacib komponentinə çevrilmişdir və buna görə də onun təhsilə daxil edilməsi qaçılmazdır. Texnologiya tələbələrə nəinki çoxlu onlayn materialları əldə etmək imkanı verir, həm də onlara öyrənməyə kömək edir. Kolleclərin və təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti artıq texnologiyadan tədris texnikalarında istifadə etməyə başlayıb. Bu məqalə müxtəlif ikinci dərəcəli məlumatları nəzərdən keçirməklə müasir texnologiyanın tədris və təlim prosesinə təsiri və təsirini dərinlən təqdim edir. Təhsil texnoloji tərəqqi ilə transformasiya edilmişdir. Texnologiya sinif otaqlarının əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Həqiqətən də, kompüterlərin təhsilə tətbiqi təlimatçılar üçün məlumatı ötürməyi və şagirdlərin onları əldə etməsini asanlaşdırdı. Texnologiyanın təhsil ekosistemində inteqrasiyası və öyrənmə proseslərini daha əyləncəli edib. [5] XXI əsrdə texnologiya cəmiyyətin müxtəlif aspektlərini, o cümlədən təhsil sahəsini dəyişdirərək gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Tədris prosesinə texnoloji vasitələrin daxil edilməsi ənənəvi təhsildə inqilab etdi, pedaqoqları və tələbəri innovativ alətlər və resurslarla təmin etdi. Bu məqalə texnologiyanın tədris prosesinə dərin təsirlərini araşdırır, onun gətirdiyi üstünlükləri və çətinlikləri araşdırır.

Təkmilləşdirilmiş Əlçatanlıq və Çeviklik :

Texnoloji inteqrasiya öyrənmə resurslarını daha geniş auditoriya üçün daha əlçatan etməklə təhsili demokratikləşdirdi. Onlayn platformalar, rəqəmsal dərsliklər və təhsil proqramları coğrafi maneələri aradan qaldıraraq tələbələrə istənilən vaxt, istənilən yerdə təhsil materiallarına daxil olmaq imkanı verir. Bu artan əlçatanlıq, xüsusilə uzaq və ya az xidmət olunan ərazilərdə olan öyrənənlərə fayda gətirərək, onlara başqa cür ola bilməyəcək imkanları təmin etdi.

Maraqlı Öyrənmə Mühitləri :

“Texnologiya interaktiv və cəlbedici öyrənmə mühitlərini təqdim etdi. Virtual reallıq (VR), artırılmış reallıq (AR) və oyunlaşdırılmış təhsil məzmunu dərsləri daha cəlbedici və interaktiv edib. Bu alətlər müxtəlif öyrənmə üslublarını təmin etməyə kömək edir, öyrənmə təcrübəsini daha xoş və effektiv edir.” [5]

Fərdiləşdirilmiş Öyrənmə :

Adaptiv təlim platformaları və intellektual repetitorluq sistemləri fərdi tələbə ehtiyacları əsasında təhsil məzmununu uyğunlaşdırmaq üçün alqoritmlərdən istifadə edir. Bu fərdi yanaşma tələbələrə öz sürətləri ilə öyrənməyə, güclü tərəflərini gücləndirməyə və zəif tərəflərini aradan qaldırmağa imkan verir. Müəllimlər həmçinin şagirdin irəliləyişini izləmək və məqsədyönlü dəstək göstərmək üçün məlumat analitikasından istifadə edə bilərlər.

Məxfilik və Təhlükəsizlik Narahatlıqları:

Təhsildə texnologiyadan istifadə tələbə məlumatlarının məxfiliyi və kibertəhlükəsizliklə bağlı narahatlıq doğurur. Təhsil müəssisələri tələbələrə və onların məlumatlarını qorumaq üçün güclü təhlükəsizlik tədbirlərinin və etik məlumat təcrübələrinin həyata keçirilməsinə üstünlük verməlidir. [6]

Texnoloji vasitələrin tədris prosesinə inteqrasiyası, şübhəsiz ki, təhsili dəyişdirdi, yeni imkanlar təklif etdi və ənənəvi məhdudiyətləri aradan qaldırdı. Rəqəmsal uçurum və məxfilik problemləri kimi problemlər diqqətlə nəzərdən keçirilməli olsa da, təkmilləşdirilmiş əlçatanlığın, fərdiləşdirilmiş öyrənmənin və qlobal əlaqənin faydaları texnologiyanın təhsili daha yaxşıya doğru dəyişmək potensialını nümayiş etdirir. İrəlilədikcə, təhsildə texnologiyanın üstünlüklərinin hamı üçün əlçatan olmasını təmin etmək üçün təhsilverənlərin, siyasətçilərin və texnologiya tərtibatçılarının əməkdaşlıq etməsi və innovativ həllər tapması vacibdir. Texnologiya müəllimlərin və öyrənənlərin rollarını da dəyişməyə başlayıb. Ənənəvi sinif otağında, məsələn, de Voltolinanın təsvirində gördüyümüz kimi, müəllim əsas məlumat mənbəyidir və şagirdlər onu passiv şəkildə qəbul edirlər. “Səhnədəki müdrik” kimi müəllimin bu modeli çoxdan təhsildə olub və bu gün də özünü bürüzə verməkdədir. Bununla belə, texnologiyanın imkan verdiyi məlumat və təhsil imkanlarına çıxış sayəsində bu gün bir çox siniflərdə müəllimin rolunun “yan tərəfdəki bələdçi”yə keçdiyini görürük, çünki tələbələr müvafiq məlumat toplamaq üçün texnologiyadan istifadə edərək öz öyrənmələri üçün daha çox məsuliyyət daşıyırlar. Ölkə üzrə məktəblər və universitetlər bu yeni təhsil modelini təmin etmək, daha çox qarşılıqlı əlaqəni və kiçik qrup işini təşviq etmək və texnologiyadan imkan verən kimi istifadə etmək üçün öyrənmə məkanlarını yenidən dizayn etməyə başlayırlar. Texnologiya müəllimlər üçün təlimat materialları yaratmağı asanlaşdırmaqdan tutmuş insanların öyrənməsi və birgə işləməsi üçün yeni üsullara imkan yaratmaqdan tutmuş bir çox cəhətdən təhsili dəstəkləyə və dəyişdirə bilən güclü vasitədir. İnternetin dünya miqyasında əhatə dairəsi və ona qoşula bilən ağıllı cihazların çoxluğu ilə istənilən vaxt, hər yerdə təhsilin yeni dövrü başlayır. [7] Nəticə olaraq qeyd edək ki, texnologiya, şübhəsiz ki, müasir təhsildə inqilab edib, çoxsaylı üstünlüklər və çatışmazlıqlar gətirib. Texnologiyanın inteqrasiyası informasiyaya çıxışı genişləndirdi, fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələrini təmin etdi və interaktiv və cəlbedici öyrənməni təşviq etdi. Bununla belə, rəqəmsal uçurum, potensial diqqəti yayındıran amillər və məxfilik problemləri kimi problemlər diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir, çünki müəllimlər və siyasətçilər təhsilin yaxşılaşdırılması üçün texnologiyanın potensialından istifadə etməyə davam edirlər. Texnologiyanın üstünlüklərindən istifadə etmək və ənənəvi tədris metodlarını qorumaq arasında tarazlığın yaradılması bütün tələbələr üçün vahid və effektiv təhsil təcrübəsinin inkişafı üçün açardır.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.<https://celt.az/informasiya-texnologiyalarinin-t%C9%99hsild%C9%99-rolu/>
- 2.<https://soeonline.american.edu/blog/technology-in-education/>
- 3.<https://school.careers360.com/technology-in-education-essay-essay>
- 4.<https://celt.az/informasiya-texnologiyalarinin-t%C9%99hsild%C9%99-rolu/>
- 5.https://www.researchgate.net/publication/352934265_The_impact_of_modern_technology_in_the_teaching_and_learning_process
- 6.<https://bau.edu/blog/technology-impact-on-learning/>
- 7.<https://education.purdue.edu/2024/01/how-has-technology-changed-education/>

Açar sözlər : kompüter, təhsil, texnologiya, inkişaf, elm

Ключевые слова : компьютер, образование, технологии, развитие, наука

Key words : computer, education, technology, development, science

Резюме

Развитие науки и техники в современном мире создает новые образовательные потребности, с одной стороны, и открывает новые возможности для применения образования с другой. Несомненно, компьютер выше этих возможностей. Изначально компьютеры предназначались для военных целей, но позже они стали использоваться во многих сферах общественной жизни и стали неотъемлемой частью повседневной жизни. Раннее развитие компьютера прошло различные этапы и закончилось созданием компьютера общего назначения в 1946 году. Постепенное внедрение компьютеров в современную общественную жизнь создает впечатление, что мир завтрашнего дня будет совершенно иным, более сложным и совершенным, чем сегодняшний. В настоящее время компьютерные технологии используются во всех сферах общественной жизни во всем мире, поэтому широко

применяются и в сфере образования. За эти годы многие страны мира добились больших успехов в этой области. Например, в США компьютерные технологии стали популярны в 60-70-е годы и используются в различных сферах общественной жизни. Другие европейские страны также являются лидерами в этой области. Использование компьютерных технологий позволяет сделать каждое занятие нестандартным, ярким, насыщенным, запоминающимся. Современный педагог занимается различными видами профессиональной деятельности: педагогической, воспитательной, научной, методической, управленческой. У него есть различные возможности использования компьютера или информационных технологий для получения, передачи, систематизации, обработки информации, а также для общения между коллегами, учениками, их родителями и т. д. Информатизация образования выдвигает требования соответствия профессиональной подготовки учителей.

SUMMARY

The development of science and technology in the modern world creates new educational needs on the one hand, and opens up new opportunities for the application of education on the other hand. Undoubtedly, the computer is above these possibilities. Initially, computers were designed for military purposes, but later they began to be used in many areas of public life and became an integral part of everyday life. The early development of the computer went through various stages and ended with the creation of a general purpose computer in 1946. The gradual introduction of computers into modern social life gives the impression that tomorrow's world will be completely different, more complex and perfect than today's. Currently, computer technology is used in all areas of social life all over the world, therefore it is also widely used in the field of education. During these years, many countries of the world have made great progress in this field. For example, in the United States, computer technology became popular in the 60s and 70s and is used in various areas of social life. Other European countries are also leaders in this field.

Rəyçi f.f.d.Əhmədli M.P.

English is considered one of the most recognized languages in the world as a global language. It can sometimes be difficult at first. Different people learn this language for different purposes. However, at the end of every cause comes the result as the main means. Although learning English may seem difficult at first, everyone can achieve it by finding their own learning methods. Below are examples of some of these ways to help learners find their own learning path. **(1. Teaching English \ British Council-www.teachingenglish.org.uk)**

- 1. Try to accept English as it is so.** When you learn to speak English, many questions may arise in your mind. For example: why are *farther* and *father* pronounced the same even though they are different words. Facing these and other different questions can happen often, but by looking for the reason for each of them, you will find it even more difficult to learn English. English can sometimes seem like a strange and incomprehensible language, but taking it as it is, learning it will give you advantages.
- 2. Try to penetrate the depths of the English language.** Improving yourself by practicing English for a few hours a day, a few days a week, does not bring much positive results. One of the fastest ways to learn a language is to use it in our daily life. If not all day, you can make progress in a short time by listening to English sounds, reading texts and pronouncing words that you find difficult for a certain period of time every day. Try to think in English, not translate words in this language. You might think it's impossible and pointless, but when you're trying to speak English, translating every word in your head forces you to focus more on your words and spend a lot of time trying not to say the wrong words. So try to think only in English by spending 5 minutes a day. Even if you make mistakes, don't let that stop you.
- 3. Try to think in English, not translate words in this language.** You might think it's impossible and pointless, but when you're trying to speak English, translating every word in your head forces you to focus more on your words and spend a lot of time trying not to say the wrong words. So try to think only in English by spending 5 minutes a day. Even if you make mistakes, don't let that stop you.
- 4. Remember that the answers are within the questions.** Listen carefully when someone asks you a question. Questions and answers in English are like a mirror. For example: does he...? \ yes, he can he...? \ yes, dear. Therefore, if you find it difficult to find an answer to a question, try to remember the words in the question.
- 5. Don't be too hard on yourself.** Although it sounds like the opposite of what was said before, the achievements achieved by overexerting yourself are quickly forgotten. No one can better allocate your time to learn a foreign language than you. Attempting to learn a language by reading for hours a day can be even more demoralizing with poor results. Don't forget to divide your time well and take breaks in between.
- 6. Try not to force study, but to have fun.** Everyone has their own reasons for learning a foreign language. Some do it for business purposes, some for the purpose of studying abroad, etc. they learn for reasons. Although the reasons are varied, learning English as a fun activity will see how it affects you. Evaluate your progress during the negotiation and use it as motivation to move forward.
- 7. Take advantage of the opportunities you are given as much as you can.** Try to communicate with people around you who learn or know other foreign languages. If you don't have such an opportunity, record your voice and listen to it. If you are not sure that you will check it correctly, you can check the pronunciation of the words you use separately on the Internet.
- 8. If you think that the best way to speak English is to speak a lot, you are not wrong.** But you can improve your speaking level by reading and listening a lot. As long as you know the basic pronunciation rules in English, you can easily determine the pronunciation of many words you come across. Here it will help you learn the basics of pronunciation rules. Using the information you learn during the conversation, you can easily convey your opinion to the other person.
- 9. Try to keep the tension away from you.** A comfortable relationship becomes clearer. Remember that it is not important to try to be perfect, to say every word correctly. The main thing is to be able to convey your ideas to the next person. For this reason, pay more attention to the perfection of your speech during communication, not to correct the mistakes made at that moment, but to convey the ideas you have in mind to that person. However, instead of brushing aside your mistakes, try to think about how you can say it more correctly next time.
- 10. Remember to think positively.** Many people give up after failure, thinking that it is impossible and that the result will not change. However, every person who knows English perfectly learns it from scratch, making mistakes. Appreciate your daily successes and don't forget to reward yourself. Even things you think are small or worthless can come in handy at any time. While teaching speaking in English, strategies for success must be considered. Strategies of Teaching Speaking a various number of speaking teaching strategies are utilized and used in the classrooms for many circumstances. Among others, the strategies of teaching speaking are simulation, communication games, drilling and discussion. Simulations are activities where students are asked to pretend to be in various social contexts and various social roles. Discussion resemble real-life tasks as Solcova (2011) asserts that students develop their fluency best, if engaged in tasks where all their concentration focuses on producing something, rather than on the language itself. Drilling, as Thornbury (2005) argues, is a strategy to improve pronunciation by imitating and repeating words, phrases, and even whole utterances. It functions to make students pay attention to the new materials and emphasize words, phrases, or utterances on students' mind, move new items

¹²¹ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut Qasimli001@cloud.com

from working memory to long term memory, provide means of gaining articulatory control over language. Teaching speaking in English is a critical aspect of language education that helps students gain confidence, improve fluency, and develop effective communication skills. Whether you're teaching in a classroom or offering private lessons, employing diverse strategies can make the learning experience engaging and impactful. Teaching speaking in English can be engaging and effective with a variety of strategies. Here are some methods to consider:

1. Creating a Safe Learning Environment

Before diving into specific activities, it's essential to foster a supportive atmosphere where students feel comfortable expressing themselves. Encourage participation by promoting a culture of respect and positivity. Students should feel free to make mistakes, as this is a natural part of the learning process.

2. Role-Playing Activities

Role-playing is a powerful technique that allows students to practice speaking in realistic scenarios. Create situations relevant to their daily lives—such as ordering food, interviewing for a job, or making a phone call. This method not only enhances speaking skills but also builds confidence and spontaneity in conversations.

3. Group Discussions and Debates

Facilitating group discussions on engaging topics can stimulate conversation and encourage students to express their opinions. Implementing structured debates allows learners to articulate their arguments and respond to opposing viewpoints. This not only develops their speaking skills but also enhances critical thinking.

4. Storytelling and Narration

Storytelling is a captivating way to encourage speaking. Ask students to share personal anecdotes or retell familiar stories. This activity not only promotes fluency but also helps students practice narrative structures and improve their vocabulary.

5. Interactive Dialogues

Pair students for conversational practice, using scripted dialogues or free-form discussions. Encourage them to focus on natural conversation flow, asking follow-up questions and expressing their ideas. This peer interaction fosters a collaborative learning experience.

6. Incorporating Multimedia

Using multimedia resources such as videos, podcasts, and songs can spark discussion and enhance listening skills. Encourage students to analyze the content and share their thoughts, practicing both speaking and comprehension in a fun, engaging way.

The regular version will be the chain story: in groups of 6 to 8, one person draws a card and begins to invent a story. The next person draws another and continues the story until we have gone around the group. The group then presents the story to the other groups. **The constrained version** would be as follows: in groups of 2 or 3, draw 5 cards and 5 to 10 word tags. Place the pictures in logical order and add the 5 words or phrases to create a story. Present the story to the other groups.

7. Games and Interactive Activities

According to linguistics, using the game promotes students' confidence in their speaking abilities. By placing them in action, the emotional side takes over the cognitive side, the students build emotional bonds. They engage in the activity and let themselves be guided by the fun aspects. "Oral play allows the students to talk instead of the teacher. It creates a safe, judgment-free learning environment where risk-taking is valued. It even makes it possible to include students from immigrant backgrounds who do not yet know how to write in French," explained the teacher. She adds that the game allows you to move from passive to active vocabulary. It therefore becomes a pretext to bring more vocabulary into the class.

Furthermore, it recalls three important points:

1- This is not the time to correct students during an activity: "Let them fully experience the moment. » The goal is first to develop a positive relationship with the language. 2- Each activity must have an educational intention linked to language development: this can be in active listening mode to identify the repetition of sentence structure to be corrected subsequently, the conjugation of verbs or even the way in which students express an opinion. 3- The teacher must take responsibility for the activity, participate in it, dress up, engage with the students. Incorporating games can make speaking practice enjoyable. Activities like "20 Questions," charades, or language games can promote interaction and lower students' anxiety while speaking. These playful approaches encourage spontaneous use of language.

8. Feedback and Reflection.

Constructive feedback is crucial for improvement. After speaking activities, provide specific feedback on areas such as pronunciation, grammar, and fluency. Encourage self-reflection by having students assess their own performances, helping them identify strengths and areas for growth.

9. Real-Life Interaction Opportunities

Encourage students to engage in real-life speaking situations outside the classroom. This could include participating in community events, language exchange meet ups, or conversations with native speakers. Such experiences provide invaluable practice and enhance language acquisition.

10. Routine Speaking Practice

Incorporate speaking activities into daily routines. This could be as simple as morning greetings, sharing weekend experiences, or discussing current events. Consistent practice helps reinforce learning and build confidence over time.

1. Role-Playing- Create scenarios relevant to students' lives (e.g., ordering food, job interviews) and have them act out the roles.

2. *Group Discussions* - Facilitate small group discussions on topics of interest, encouraging students to express their opinions and listen to others.

3. *Debates* - Organize debates on relevant or controversial topics, helping students practice articulating their thoughts clearly and persuasively.

4. *Storytelling* - Have students tell stories, either from their own experiences or from a prompt. This builds narrative skills and fluency.

5. *Dialogues and Conversations* - Pair students to practice dialogues, focusing on natural conversation flow and pronunciation.

6. *Presentations* - Assign topics for students to research and present. This builds confidence and helps with structuring spoken language.

7. *Use of Multimedia* - Incorporate videos, podcasts, or songs to spark discussions and allow students to mimic pronunciation and intonation.

8. *Games and Activities* - Use games like “20 Questions,” charades, or “Simon Says” to make speaking practice fun and interactive.

9. *Pronunciation Drills* - Focus on specific sounds or patterns that are challenging for students. Use repetition and minimal pairs for practice.

10. *Feedback and Correction* - Provide constructive feedback on speaking exercises, focusing on both fluency and accuracy.

11. *Peer Teaching* - Encourage students to teach each other vocabulary or phrases, reinforcing their own learning while helping peers.

12. *Language Exchange* - Pair students with native speakers or proficient peers for conversational practice, enhancing their confidence and skills.

13. *Use of Technology* - Utilize apps or online platforms for speaking practice, allowing students to record themselves and receive feedback.

14. *Real-Life Interaction* - Encourage students to use English outside the classroom, such as in community events or conversations with native speakers.

15. *Routine Practice* - Integrate speaking activities into daily routines, like morning greetings or sharing weekend experiences.

By combining these methods, you can create a dynamic learning environment that caters to different learning styles and promotes effective speaking skills in English

Phase 1: Rehearsal

From early grades and without the students being aware of it, we prepare them for continuous speaking. This begins by repeating the sentences seen in class and written in the notebook. The students work on intonation, the fact of making connections which makes the language more fluid: these elements will be reinvested when they speak independently.

Phase 2: Reading aloud

For me, this is the next step to effectively prepare for continuous speaking. I had already talked about it in the article dedicated to reading aloud. After working on isolated words and sentences, we move on to the sequence of sentences. The length of the paragraph to read will of course depend on the level of the class. For a 6th grade class, we will use 2 or 3 sentences to go towards 2 or 3 paragraphs. Then it's time to move on to the next step.

Phase 3: regular classroom practice

Getting students to practice can be part of the beginning of class ritual. A theme, a few minutes to think about speaking and off we go for a speech which of course will vary according to their level from 6th to 3rd.

Phase 4: Move towards speaking using notes

In other disciplines (I am thinking in particular of history and geography but not only), students learn to make mental maps. When they are asked to speak continuously, it is difficult to leave them without the slightest notes: they need a common thread. On the other hand, by telling them that they can have notes, the risk is that entire sentences are written (the concept of “notes” is sometimes relative. . .) and that we find ourselves in oral writing and not on a continuous and spontaneous oral expression. They can make this mental map freely on a sheet of paper or on the computer, with appropriate software or not (sometimes, Power Point or equivalent can be enough). They will even be able to use this method again when it comes to preparing a written expression. What I like about the mind map is that it presents the thought, in an organized way and in a logical order – if the map has been well thought out, that goes without saying. It is not innate and before a student manages to make their own map, it is necessary to make several with them as a whole class so that a relative automatism is established.

REFERENCES

1. TeachingEnglish\ British Council-www.teachingenglish.org.uk
2. U.S Department of English-https://files.eric.ed.gov
3. Amy Gillet-Speak English like an American-2004
4. 120-hour Tesol Course book-ITTI Baku- activities.
5. https://eprints.unm.ac.id- Article Teacher's Strategies in teaching speaking
6. Abdul Mufid (2015). The Effectiveness of Using Role Play in Teaching Speaking

Key words: *language, learn, activity, phase, education, to speak, questions, strategies*

Açar sözlər: *dil, öyrənmək, fəaliyyət, ifadə, təhsil, danışmaq, suallar, strategiya*

Ключевые слова: *язык, изучать, активность, фраза, образование, говорить, вопросы, стратегия*

Xülasə

Məqalədə ingilis dilində daşiq vərdişlərin inkişaf etdirilməsinin strategiyasından danışılır. Məlliflər bu sahədə tədqiqat aparan lingvistlərin əsərlərinə istinad edərək şifahi nitqin inkişafındakı metodların əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamışlar. Müəlliflər eyni zamanda son əsrin nailiyyətlərindən, İnternetdən istifadənin xarici dillərin inkişafındakı rolunun əhəmiyyətini maraqlı misallarla təqdim etmişlər.

Резюме

Статья «THE WAYS OF TEACHING SPEAKING» посвящена проблеме изучению устной речи на английском языке. Авторы использовали современную литературу в написании данной статьи. В статье приведены интересные примеры для развития английской устной речи.

RƏYÇİ: dos.T.Cavadova

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİNLƏMƏ TAPŞIRIQLARININ ROLU VƏ TİPOLOGİYASI

Dil – varlığı dərk etmə vasitəsidir. Dil cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Dil əldə olunmuş hər bir elm və təcrübəni mühafizə edərək əbədləşdirir, onun yaşamasına və inkişafına kömək edir. Belə ki, insanlar dil vasitəsilə özündən əvvəlki bilik və bacarığını yeni nəsəyə vermək şansı qazanırlar. Kökləri, 5-ci əsrdə yaşayan alman tayfalarına qədər uzanan ingilis dili dinamik təkamül yaşamışdır. Eramızın 450-ci ildən 1150-ci ilə qədər danışılan qədim ingilis dili, dilin linqvistik bazasını təşkil etmişdir. Müasir ingilis dili isə 18-ci əsrdə yaranmağa başlamış, Sənaye inqilabı və Britaniya İmperiyasının genişlənməsi amilləri ilə formalaşmışdır. Bu gün ingilis dili regional nüansları əks etdirən variasiyaları ilə global bir dildir. Köhnə ingilis dilinin müasir ingilis dilinə təkamülü, sosial və mədəni dəyişiklikləri özündə əks etdirir. İngilis dilinin effektiv öyrənilməsi yollarından biri dinləmə bacarığını artırmaqdır. “Dinləmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə etməli olduğumuz yollar daha sadədir. Çünki dinləmə qabiliyyəti əsasən praktika, yəni dəfələrlə dinləmək vasitəsilə inkişaf etdirilir. Bunun üçün rəqəmsal dünya bizə müxtəlif imkanlar açır” (1, 57). Müxtəlif video materiallar, dialoqların dinlənilməsi bu vərdişlərin inkişaf etməsinə gəz əhəmiyyətli təsirini göstərir. Dinləmələ məşqləri, iş və sosial vəziyyətlərə, eləcə də mənzil kirayələmək kimi faydalı ssenarilərə əsaslanır və dinləyiciləri dinləmə prosesinə alışdırmaq üçün hazırlıq fəaliyyətlərinin də izahı verilir. Dinləməni daha səmərəli etmənin bir yolu da dinləmək istədiyimizi seçmək və onu daha yavaş sürətlə səsləndirməkdir. Dinləmə prosesinin ilkin mərhələsində doğma ana dilində altı yazılı ingilis seriallarına baxmaqla başlamaq olar. Səsdən çox, altı yazıları izləmək və təbii sürətlə ingilis dilinin səslərinə qulaq asmaq və əlaqəli danışmaq kimi xüsusiyyətlər, başlanğıc üçün yaxşı mərhələdir. Məsələn, BBC kanalının hazırladığı “Follow me” video dərsləri çox maraqlıdır. Videodərslər başlanğıc səviyyədən başlayıb ən yüksək səviyyəyə qədər video syujetlərlə davam edir və bu proses həm dinləmə həm də vizual cəhətdən diqqət cəlb edir.

“Follow Me! It is a series of television programmes produced by the BBC, to provide a crash course in the English language. It became popular in many overseas countries as a first introduction to English; for example, one hundred million people watched the show in China alone. It still is, the most successful English course ever.

Dialogue 1 (Follow me, BBC beginner)

Are you Sam Bleak?

No, I am not. Sorry, but I am not Sam Bleak. I am Francis Matthews

I beg my pardon Francis.

Not at all

Dialogue 2 (Follow me, BBC beginner)**Knocking the door. The elderly woman opens it**

Hi. Are you Mary Brown?

Hello. Yes, I am. I am Mary Brown

I am Francis.

Oh, very nice, Francis. Come in, please

Thank you very much

You are welcome.

Dialogue 3 (Follow me, BBC beginner)**Phone is calling**

Hello

Hi. Sorry, is it 998 567 876 ?

Yes it is. You dial the right number

Are you Francis?

No, I am John. Francis is my roommate. But now, he is out.

Oh, sorry, I'll dial later

Good bye

Bye

“Dinləmə prosesində fərqli ləhcə və dialektlər, slenqlər də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Canlı danışmada çox işlənilən bu variantlar xaricilər üçün, dili öyrənən əcnəbilər üçün dinləyib anlamada müəyyən çətinliklər yaradır. Bunun üçün də bu variasiyaları araşdırıb öyrənmək vacib faktorlardan biridir.” (2, 78) Dilçilər slenqləri 2 növə ayırırlar: ümumi və xüsusi slenqlər. Ümumi slenqlər hər hansısa bir sosial və ya professional qrupa aid olmayan sözləri özündə cəmləşdirir. Xüsusi slenqlər isə özündə “yeniyyət slenqi”, “universitet slenqi”, “futbol slenqi” və s cəmləşdirir. İngilis dilinin dialektlərində işlənilən bir neçə slenqlərə nəzər salmaq: **Bat- sürət (hərəkət sürəti)**. Bu slenqə Yorkşir, Lankəşir, Dərem və Kamberlenddə rast gəlinir. Məsələn, Doon't ye goo a sooch a bat, yeen't walkin' for a weeger.” **Bone- dilənmək**; “He'll bone thun wol than pays him ivvry awpny.” (3, 45) Bu slenq əsasən Yorkşir və Çeşirdə yayılıb. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinə Amerikanın regional dialektlərindən keçən amerikan elementləri öz stabilsizlikləri ilə fərqlənirlər. Bir qayda olaraq onlar müəyyən vaxtdan sonra istifadədən çıxır, lakin, ingilis slenqləri əsrlərlə istifadə olunaraq dildə qorunub saxlanırlar. S. Beykerin söylədiklərinə əsasən ingilis dilinin Avstraliya variativində mövcud olan slenqlərin əksəriyyəti digər variativlərdən

¹²² Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut. khatiremusayeva@mail.ru

alınmadırlar. Belə ki, onların yalnız 40 %-i avstraliya slenq lüğətinə aiddir. Qalan 35%-i Kokni sözləri, 25%-i amerikanizmlərdir. “Leary” amerikan slenqi xarab, köhnə mənasını verir. Avstraliya variativində isə bu slenq zövqsüz, vulqar mənasını verir. İngilis dialektində bu slenq aşağıdakı mənə ilə açıqlanır: “To sneak about with a shy and silly expression, as if afraid to look one’s neighbor in the face” Bəzən dialektlərdə elə sözlərə rast gəlirik ki, onlar heç bir lüğətdə və ya heç bir ədəbiyyatda işlənmiş, lakin, ayrı-ayrı regionlarda danışq dilində bu slenqlərə rast gəlmək olur. Bəzən isə onlar lüğətlərdə qeyd şəklində verilir; US slang, Aust slang, Canadian slang və s. Bir nümunə gətirək: məsələn, “bail” sözünün 2 mənasını misal göstərək: Qulp (çaynıq, fonar), işdən yayınmaq (kimdənsə qaçmaq). Bu slenq XVII əsrdə şimali Amerikada istifadə olunmuş, hələ də İngiltərənin şimal bölgəsində (əsasən Yorkşirdə) geniş istifadə olunur. Bilirik ki, ümumi ingilis dili standartı digər regional dil standartları ilə (amerikan, avstraliya və s) uyğun gəlir. Dinləmə dil inkişafı və idrak inkişafına zəmin yaradır və sağlam ünsiyyət bacarıqlarının mənimsənilməsində, təşkilində və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Tələbələr xarici dili mənimsəməkdə sözləri düzgün tələffüz etməyi və düzgün istifadə etməyi öyrənir. Bu o deməkdir ki, nitq və digər bacarıqları dil bacarıqlarından öyrənməyin yolu dinləməkdən keçir. Dinləmə insanın üstünlüklərindən asılı olaraq anlamaq və ona reaksiya vermək fəaliyyətidir.

Dinləmə prosesindən daha yaxşı nəticə əldə etmək üçün müxtəlif saytlardan, dinləmə tapşırıqları olan dərs vəsaitlərindən istifadə etmək vacibdir. Bu baxımdan Los-Angeles Universitetinin hazırladığı “Spectrum” vəsaiti diqqəti cəlb edir. Bu vəsait dialoqlar əsasında qurulub və “native speakers” dil daşıyıcıları bu dialoqları səsləndirdiyi üçün onun mənimsənilməsi də rahat olur. Bu dialoqları dinləməklə söz ehtiyatının genişlənməsi ehtimalı da artmış olur.

TAKING OFF

United Airlines Flight 988 is flying from Seattle, Washington, to Chicago, Illinois.

Laura Enders: Jim Blake! What a surprise?

Jim Blake: I don’t believe it. What are you doing here in Seattle?

L: Oh, I just spent a few days with my parents. Now I am on my way home to Chicago

Jim: Gee. It’s been a long time.

L: It sure has. Say, I hear you started your own computer business.

Jim: How did you know?

L: My mom, she keeps track of all my old friends.

B.

Monica Blake (coughs)

Jim: Oh, I am sorry, have you two met each other?

Laura: No, I don’t believe we have.

Jim: Laura, this is my wife, Monica. Monica, I’d like you to meet Laura Enders. Laura and I went to high school together.

Monica: It is nice to meet you, Laura.

Laura: Nice to meet you, too.

ANNOUNCER: (Over loudspeaker) United Airlines Flight 988 to Chicago is now boarding at Gate 9.

İki dialoqu dinlədikdən sonra eşitdiyimiz yeni ifadələri təhlil edə bilirik

What new expressions or words do you hear in these two dialogues?

Taking off- ifadə azərbaycan dilində-- Uçuş (təyyarənin üçüşü)

Take off ifadəsi çıxarmaq, soyunmaq mənasında işlənir-Take off your coat. It is stuffu inside.; lakin yuxarıda göstərilən ifadə taking off-frazeoloji birləşmə kimi bir mənə ifadə edir.

United Airlines-ABŞ Hava Yolları

Flight- Reys

A suprize-təəccüb-noun, to surprise-təəccübləndirmək, syn. to astonish, to puzzle Laura: Oh, it’s my flight. I have to go.

Monica: We’ve got a plane to catch, too.

Laura: Where are you off to?

Monica: We are taking a week off and going to Hawaii.

Laura: Really? Have you been there before?

Monica: Yes, a few times.

Laura: Well, enjoy yourselves.

Monica: Thanks, we will.

Laura: Great seeing you, Jim. Nice to meet you, Monica.

Jim: Same here.

Monica & Jim: Bye.

C.

Doug Lee: I see, you are reading the new Stephen King’s novel.

Laura: I can’t put it down. Have you read it?

Doug: As a matter of fact, I just finished it. The ending is great.

Laura: Don’t tell me. I am almost done.

Doug: Are you from Chicago?

Laura: Well, originally I am from Seattle, but I live in Chicago now.

Doug: How do you like it?

Laura: Very much. Have you ever been to Chicago?

Doug: No, I have not. This is my first trip. I have a job interview there. By the way, my name is Doug Lee.

Laura: I am, Laura Enders.

D. Flight attendant: Here, let me help you get that down.

Laura Enders: Oh, thanks. That is very kind of you. Doug: I have enjoyed talking to you, Laura.

Laura: I've enjoyed talking to you, too, Doug. Good luck on your interview

Doug: Thanks. I really need this work

Let's discuss above given dialogues

To catch a plane- təyyarəyə çatmaq, as to catch a bus, to catch a taxi

To be off to-to go- getmək, Where are going= where are you off to?

Take some days off- istirahət üçün bir neçə günlük məzuniyyət götürmək

Enjoy yourselves-Have a fun! Yaxşı, xoş əyləncələr, xoş istirahət

Great seeing-Nice to meet you! Görüşümdən məmmun oldum

As a matter of fact-faktlara əsaslansaq, faktiki olaraq

Trip-səyahət

CHOOSE THE CORRECT ANSWER

1. Jim and Laura

a) Have known each other for a long time.

b) Haven't known each other for a long time.

2. Doug and Laura

a) Have known each other for a long time

b) Haven't known each other for a long time

READ THE SENTENCES AND SAY "TRUE" OR "FALSE"

1. Laura lives in Seattle.

2. Jim and Laura are from the same hometown.

3. Laura and Monica have met each other before.

4. Doug has read the new Stephen King's novel.

5. Doug has a job in Chicago

Dinləyib-anlama nitq fəaliyyətinin əsas növlərindən biridir. Əvəlcə, dinləyib-anlamanın nə olduğunu izah edək. Dinləmə natiqdən şifahi və şifahi olmayan mesajları qəbul etmə, anlama, şərh etmə, onlara cavab vermə qabiliyyəti və effektiv ünsiyyətin açarıdır. Dinləmə mədəniyyəti XXI əsrin ən vacib və zəruri bacarıqlarından sayılır. Həm dinləmə, həm də anlama prosesini keyfiyyətli, səmərəli səviyyədə başa vurmaq üçün kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmaq və ya kifayət qədər sözün məna qatını bilmək lazımdır. "Anlama idrak prosesidir, onun üçün dinləmə materialı da linqvistik, psixoloji, təlimi tələblərə cavab verməlidir. Linqvistik dedikdə onun dil qaydalarını özündə əks etdirməsi nəzərdə tutulur. Psixoloji dedikdə isə onun yaş, anlaq səviyyəsi nəzərdə tutulur. "Tələbələrin dinləmə bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün biz onların performansına haqqında məlumat toplamaq, ehtiyac duyulan xüsusi səhələri hədəf almalı və sonra fərdiləşdirilmiş təlimat və məqsədyönlü təcrübə təmin etməliyik" Audio mətn dinləndikdən sonra mətnə ifadə olunan faktlar, təfərrüatlar, məlumatlarla bağlı tələbələrdə suallar yarana bilər. "Audio hekayə kontekstində istifadə olunan sözlərin mənaları ilə bağlı suallar yaranırsa, dinlədikləri mətnə nəticə çıxara bilirlərsə, hərfi mənadan kənara çıxaraq deyilənləri şərh edə bilirlərsə, əsas ideyanı müəyyən edə bilirlərsə, mətnin məqsədini izah edə bilirlərsə, düzgün təhlil edə bilirlərsə, deməli, dinləyib-anlama prosesi uğurla həyata keçirilmişdir".

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. В.Н. Ярцева «Развитие национального английского литературного языка», Москва, 1969, переиздание, 2009
2. I.V. Arnold "English Word", M, 2006
3. J.Wright "English dialect dictionary", London, 2007
4. М.М. Маковский « Английские социальные диалекты», Москва, 2002

Açar sözlər ünsiyyət bacarıqlar qazanmaq qədim dinləmə müxtəlif sosial

Ключевые слова коммуникация умения зарабатывать старинный прослушивание вшааукте социальный

Key words communication skills gain ancient listening different social

SUMMARY

Of the four major language skills, speaking and listening are by far the oldest forms of communication and pre-date formal human writing systems by tens of thousands of years. In simplest terms, it means that speaking and listening are fundamental human communicative tools and since the beginning of humankind have been our most basic and primal way of conveying messages. Thus, listening is a very important skill and it is important to prepare appropriate and effective listening activities for your classes. There are tons of listening activities to choose from whether they are information gaps, listening for details/ main ideas, role plays, simulations, debates, or a host of other activities. The choice of the activity will depend on the objective of the activity (are the students listening for

comprehension/fluency or listening for accuracy?) as well as the level of the students. And of course you will have to consider the amount of time allotted, but the most important thing to remember is that listening should be an integral part of English lessons. Students need to be provided with sample opportunities to practice their listening skills not only in class with their peers but also by themselves in more autonomous conditions. Practice with peers is important because communication takes more than one person and it is crucial to have real-time communication of messages.

РЕЗЮМЕ

Аудирование на начальном этапе обучения является одной из самых актуальных тем в современной методике обучения английскому языку. Речевое общение невозможно без прослушивания. Различают такие виды прослушивания, как экстенсивное и интенсивное. Интенсивное проводится на уроке и сопровождается предустановкой определенного задания. **Экстенсивное прослушивание** – это аудирование, которое учащиеся осуществляют вне урока, по собственному желанию, чаще для удовольствия. “Для экстенсивного прослушивания чаще всего используют аудио- и видеоматериалы, Интернет-ресурсы или прямое общение с носителями иностранного языка по видеоконференции. Для аудирования в классе лучше всего выбирать аутентичные тексты (т.е. речь носителя языка) – запись по радио, телеинтервью и т.д.” (4, 27-28) Для аутентичного прослушивания подходят объявления в аэропорту, также полезно использовать тексты песен. Учащиеся могут подставлять в них слова, строки. Можно использовать выпуск новостей: учащиеся устанавливают, какие темы были озвучены, и порядок озвучивания тем. Психический процесс аудирования можно описать следующей цепочкой: внимание, восприятие звуков на слух, идентификация их мозгом, сличение звуковой формы с имеющимся в памяти образцом. Результатом этого может стать как положительная реакция – понимание речевого отрывка, так и отрицательная – непонимание. Психологи утверждают, что наличие установки на запоминание и понимание способно улучшить результат аудирования. Речь идет о вероятностном прогнозировании – установки смысловых и лингвистических связей в контексте. Важным моментом является наличие потребности понимания у слушающего. Это означает, что большую важность для успеха аудирования имеет предтекстовый этап.

РӨҮҶІ: dos. S.Abbasova

Мехтиева Айтекин Бахшали¹²³
**О ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА БЕЗЭКВИВАЛЕНТНЫХ
НАЦИОНАЛЬНЫХ РЕАЛИЙ**

(на материале азербайджанского и русского языков)

Национальные особенности жизни и быт народа передаются различными лексическими единицами: фразеологизмами, идиомами, историзмами, диалектами, реалиями и т.д.

Реалии - это слова, служащие для выражения понятий, отсутствующих в иной культуре и ином языке, слова, относящиеся к частным культурным элементам, также слова, не имеющие перевода на другой язык одним словом, не имеют эквивалентов за пределами языков, к которым они принадлежат. Так характеризуют реалии некоторые исследователи и относят их к безэквивалентной лексике. Анализ перевода фактического материала показывает, что реалии передаются на другой язык и при том различными способами. По семантике реалии можно классифицировать так:

а) географические, культурные и этнографические, включающие названия стран, городов, сел, морей, гор и т.д.;

б) бытовые реалии, подразумевающие пищу, напитки, одежду, украшения, домашнюю утварь, посуду и т.п.;

в) реалии, обозначающие родство, семейные отношения и прозвища, которые имеют соответствующие эквиваленты на русском языке.

Существуют следующие способы передачи реалий в переводе:

транскрипция – реалия входит в текст перевода при помощи букв языка оригинала; описательный метод – эквивалент поясняется; уподобляющий перевод – использование слова, обозначающего нечто близкое по значению;

освоение – придание слову из другого языка обличье родного.

Разные переводчики передают реалии по-своему. В большинстве случаев их транскрибируют, сопровождая примечаниями. Безусловно, транслитерация реалий – прием очень действенный, помогающий воссоздать национальный колорит, историческое и бытовое своеобразие обстановки. Прием этот широко распространен в практике перевода, но опытные переводчики не раз призывали к чувству меры в использовании иноязычных слов.

«Чрезмерное увлечение транскрибированием иностранных слов не только способствует сохранению национального колорита, - отмечают С. Влахов и С. Флорин, - а наоборот, уничтожает его, загрязняя русское повествование и заставляя читателя спотыкаться на каждом шагу о ненужные экзотизмы"» [4, с. 443].

Обратимся к примерам. В поэме Дж. Джабарлы «Девичья башня» читаем:

Qantəmir, Qantəmir, igid bir ər,
O ki, uıxmış böyük vilayətlər,
O ki, mehrabə çox baş əyməzdi,
Pürvüqar alını möhrə dəyməzdi;
Onu qorxutmayırdı atəşgah,
Onu tapdırmayırdı bir Allah,
O, əvət o, bax, iştə diz çökmüş,
Tanrı bulmuş da, uəp boyun əymiş.

В оригинале есть слова, сохранение которых в переводе необязательно. Однако переводчик Б. Брик оставляет их и в результате текст становится непонятным:

И седой Кантемир, разрушавший
Вилайеты надменным мечом,
И к михрабу главы не склонявший,
И печати не трогавший лбом.

Б. Брик создал перевод далекий от оригинала. Ведь точность ни в коем случае не может быть подменена буквальностью. Перевод – не формальное копирование оригинала /именно это делает Б. Брик/, наконец, не элементарная точность слов, а точность мысли, художественного замысла, точность картин и образов. Переводчик может позволить себе, исходя из законов языка, на который делается перевод, некоторые отклонения от оригинала. Погоня за словесной точностью приводит в данном случае к тому, что появляются непонятные обороты речи непонятные для русскоязычного читателя слова. Другой пример:

Но Кузгун и высокие кряжи
Говорят его сердцу: «Стыдись!
Ты мужчиною должен быть даже
Перед этой прекрасною кыз»,...

¹²³ преподаватель АУЯ

и др. Непонятны такие слова, как «от ашика» /т.е. влюбленного/ и жадности вражьей; «у сераля задумчивый кыз»

Сохранение в переводе некоторых азербайджанских слов не всегда оправдано, целесообразно, ничего не дает русскому читателю: аскер /воин/, кыз /девушка/, кайк /лодка/, вилайет /область, губерния/, михраб /ниша в мечети/, пейгамбер /пророк/, гяндж /юноша, юный/. Эти языковые единицы или дано было дать с объяснениями в тексте, или подыскать приемлемые адекватные языковые выражения. Можно согласиться с И.А. Кашкиным: «Национальная форма передается не искажением языка, на который переводится данное художественное произведение, не прилаживанием этого языка к чужим грамматическим нормам, не гримировкой, костюмерией и буафорией под местный колорит. Национальная форма передается глубоким проникновением в самую суть национального и социального своеобразия народа, убедительным раскрытием того, как психическая общность нации выражается в ее языке, и того, как в литературе это выражение психической общности нации осложняется индивидуальным своеобразием стиля автора и изображаемого персонажа» [5, с. 35].

Уловить своеобразие поэта, его неповторимую индивидуальность, особенности звучания его голоса – таковы задачи, стоящие перед любым переводчиком.

В стихотворении «Рапорт» С. Вургун читаем:

Ölüm!

Başını paçasının

Arasında saxlayan

Və ömrü

Yumurta kimi

Laxlayan

Tək atlı çarçılara!

Перевод П. Железнова:

Позор!

Тем,

Кто голову прячет как страус.

Черчиллям, воинам старых порядков.

В их душах бессильная

Злоба и хаос,

их жизнь

жидка,

Как яйцо всмятку!

Разберем перевод языковых единиц. Неожиданно и неуместно звучат в переводе слова: «Черчиллям, воинам старых порядков». Обратившись к оригиналу, понимаешь, что переводчик не понял первоисточник. В оригинале С. Вургун клеймит позором, приговаривает к беспощадной смерти «сагси /чарчи/», что означает мелкий бродячих торговцев, вроде русских коробейников, продававших мелкую утварь – иглы, жвачку, наперстки, зеркальца, бусы, браслеты и т.д., странствовавших на лошадакх. Отсюда “təkatlı çarçılar” /чарчи на одной лошади/. Нрава они были мелочного, что называется копеечного. Подчеркивая “təkatlı /с одной лошадейю /поэт хочет сказать о мимолетности их существования, о том, что обречены на гибель.

С.Вургун под «чарчи» подразумевает умирающий мир стяжательства, мелкособственнические интересы. Поэтому так и непримирим его приговор: “Ölüm” – «смерть». Переводчик смягчил и эту деталь; слово «смерть» переведено как «позор». Ведь тунейдцев «сагси» мало заклеить, пристыдить /«позор»/. Перевод «чарчи» как «Черчилль» не столько вина, сколько беда П. Железнова. Поэтическая интуиция должна была подсказать ему истинный смысл понятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баграева О. М. Игровые технологии как средство активизации учебного процесса при формировании коммуникативной и социокультурной компетенций // Теория и практика образования в современном мире: материалы междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). СПб.: Реноме, 2012. С. 310-315.
2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. М.: Русский язык, 1980. 320 с.
3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1983. 269 с.
4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе // Мастерство перевода, № 10, Москва, 1970, с. 432-456
5. Кашкин И.А. Ложный принцип и неприемлемые результаты // Иностраный язык в школе, 1952, № 2, с. 22-41.
6. Крапивник Л. Ф. Теория и практика преподавания русского языка как иностранного: учеб.-метод. материалы по дисциплине. Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2012. 59 с.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология. М.: Изд. центр «Академия», 2001. 208 с.
8. Муллагалиева Л. К. Реалии русской культуры: Лингвокультурологический словарь. Уфа: Китап, 2001. 234 с.
9. Муллагалиева Л. К., Саяхова Л. Г. Русский язык в диалоге культур: пособие для учителя. Уфа: Китап, 2008. 208 с.

Резюме

Статья посвящена проблематике передачи безэквивалентных национальных реалий в переводе с азербайджанского языка на русский, раскрывает понятие «безэквивалентная лексика», рассматривает способы перевода безэквивалентной лексики на примере переводов произведений азербайджанской литературы на русский язык. Основными способами передачи безэквивалентной лексики являются калькирование, транслитерация,

описание, часто используется комбинация калькирования и описательного способа, при этом выбор способа перевода безэквивалентной лексики зависит от контекста.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, перевод, язык, реалии, национальные особенности.

**ABOUT THE PROBLEM OF TRANSLATION OF NON-EQUIVALENT NATIONAL REALITIES
(based on the material of the Azerbaijani and Russian languages)**

SUMMARY

The article is devoted to the problems of the transfer of equivalent national realities in translation from Azerbaijani into Russian, reveals the concept of "equivalent vocabulary", examines the ways of translating equivalent vocabulary using the example of translations of works of Azerbaijani literature into Russian. The main ways of transferring non-equivalent vocabulary are calculus, transliteration, description, a combination of calculus and descriptive language is often used, while the choice of the method of translating non-equivalent vocabulary depends on the context.

Keywords: non-equivalent vocabulary, translation, language, realities, national peculiarities.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNDƏ İNVERSIYA, NİTQİN İFADƏLİLİYİ

Nitq — ən mühüm [ünsiyyət vasitəsi](#) olan dilin şifahi və yazılı təzahür formasıdır. Nitqin əsas məqsədi informasiya mübadiləsi yaratmaqla informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsidir. Nitqin gerçəkləşdirilməsi üçün dildə müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Nitqin zənginliyi dil və nitq əlaqəsi əsasında yaranır. Nitqdə müxtəlif və təkrarlanmayan dil vahidlərinin işlədilməsi nitqi zənginləşməsinə xidmət edir. Nitq üçün aydınlıq, səlislik və yığcamlıq yüksək qiymətləndirilir. Nitqin düzgünlüyü fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti hesab edilir. Nitq düzgün, dəqiq, təmiz, məntiqli olmaqla yanaşı, həm də mənalı, təsirli və ifadəli olmalıdır. Ünsiyyətin yaranmasında ifadəlilik böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərtidir. Dəqiqlik, bir tərəfdən, nitqin gerçəklik və təfəkkürlə əlaqəsinin, digər tərəfdən, fikrin dil vasitələri ilə düzgün verilməsinin göstəricisidir. “Nitqin düzgünlüyü eyni dərəcədə onun forması və məzmununa hesablanmış anlayışdır, yəni formaca və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdır. Düzgünlük nitqin struktur təşkilini müəyyən edir. Onun komponentlərinə təkrarlanma, yerləşdirilmə, birləşdirilmə və dəyişdirilmə daxildir. Nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən cümlələrin düzgün qurulması, sözlərin düzgün işlədilməsi, düzgün tələffüz edilməsi, fikrin aydın, dəqiq və məntiqli ardıcılıqla ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə etməyi bacarmaq deməkdir. N.Q.Çernişevskinin sözləri ilə desək, “ifadənin qeyri-dəqiqliyi və dolaşlıqlığı, əlbəttə, fikrin dolaşlıqlığına təsir göstərir. Dil şüurun ifadə formasıdır; dil düzgün deyildirsə, deməli, şüur da qüsurludur. Əgər dil (nitq) səliqəsiz və anlaşılmazdırsa, deməli, orada fikrin özü də qeyri-dəqiqdir». Dilin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır: Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışq tərzinə yol verilməməlidir, Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir” (1, 36-37). Nitqin zənginliyi dil və nitq əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Nitqdə müxtəlif və təkrarlanmayan dil vahidlərinin işlədilməsi nitqi zənginləşdirir. Nitqdə eyni işarələr və işarələr həlqəsi nə qədər az təkrarlanarsa, nitq o qədər qazanar, zəngin olar. Bu, o deməkdir ki, dil strukturu nə qədər zəngin olarsa, nitq də o qədər zəngin olacaq. Nitqdə eyni dil ünsürlərinin yersiz təkrarlanması, eyni konstruksiya və formaların dalbadal verilməsi, düzülmesi, şablon ifadə vasitələrinə tez-tez müraciət nitqi zənginləşdirmir. Əksinə, bu, nitqin yoxsulluğu, kasıblığı deməkdir. Eyni cür danışq təzi, monoton intonasiya dinləyiciləri yorur, nitqi korlayır. Nitqin ifadəliliyi ünsiyyət mühiti ilə dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtlənir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlilik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adı sözlərdən qurulmuş epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa və məcazlar ifadəliliyi, bədiilliyi gücləndirən vasitələrdir. Nitq düzgün, dəqiq, təmiz, məntiqli olmaqla yanaşı, həm də mənalı, təsirli və ifadəli olmalıdır. Ünsiyyətin yaranmasında ifadəlilik kateqoriyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. İfadəlilik dilin əsas kateqoriyalarından biridir və geniş diapazona malikdir. Bu genişlik həm onun əmələgəlmə mənbələrinin rəngarəngliyindən, həm də təzahür etmə xarakterinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. İfadəlilik kateqoriyasının təzahür etmə səciyyəsi ən əvvəl nitqin yazılı və şifahi formalarda çıxış etməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, nitqin hər iki formasında ifadəlilik keyfiyyəti dilin bütün sistemlərinin iştirakı sayəsində mümkünləşir. Lakin yazılı nitqdən fərqli dialoq və monoloqlardan ibarət olan şifahi nitq səslənən nitq olduğuna görə, burada ifadəliliyin meydana çıxması üçün daha geniş imkanlar açılır. Burada müxtəlif xarakterli dil vahidləri ilə yanaşı, insanın psixoloji-fizioloji sistemi və səs cihazı da fəaliyyətdədir. Nəfəs, səs, diksiya və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, vurğu, pauza, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib, nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir. Nitqin ifadəli olması müəyyən şərtlərlə bağlıdır: birincisi, ayrı-ayrı şəxslərin nitqinin ifadəliliyi təfəkkürün müstəqilliyi, nitq müəllifinin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İkinci şərt nitq müəllifinin hazırlığıdır. Danışan və ya yazan bilməlidir ki, nə haqda danışır, yazır və ya onun danışdığını və yazdığını kim bilməlidir. Belə olmasa, nitq söyləyənin danışığı dinləyicilərə maraqsız görünəcək. Üçüncü şərt dili yaxşı bilmək və onun ifadəlilik imkanı ilə əlaqədardır. Dil haqqında belə bilik elmin köməyi olmadan əldə edilə bilməz. Buna görə də səsləri, vurğunu, sözləri, cümlə üzvlərini, intonasiyanı bilmək vacibdir. Dördüncü şərt dilin üslublarını bilməklə bağlıdır: bədii, elmi, işgüzar, publisistik, danışq-məişət və s. Bədii nitqdə məntiqlilik xüsusi səciyyəlidir. Burada düzgün təfəkkürün qanunları gözlənilməlidir. Bədii mətnə, sözsüz, ardıcılıq, izahın ziddiyyətsizliyi, deyilən fikirlər arasındakı əlaqə aydın ifadə olunmalıdır. Lakin məntiqlilik meyarı bədii fikrin ifadə olunma tələblərini çətinləşdirir. Bədii nitqdə məntiqlilik daxili birlik kimi mövcuddur, daha doğrusu, iki görkəmli müəllifin qarşılıqlı əlaqəsidir. Konkret ədəbi janr şəraitində gerçəkliyin əksi və bədii ideyanın ifadəsidir. İncisiya — nitqin bədii təsirini artırmaq üçün sözlərin sırasının pozulması yəni yerdəyişməsi deməkdir. İncisiya obrazlılığın qrammatik səviyyədə göstəricilərindən biridir. Azərbaycan dilində əsasən cümlə mübtəda ilə başlayıb xəbərlə bitir. Lakin ingilis dilində bu struktur bir qəçədər fərqlidir. Cümlələrin qurulmasında dil vahidləri mühüm rol oynayır. Bu zaman ahəng qanunu da incisiyanın düzgün yaradılmasında iştirak edir. Məsələn, Artıkl adlanan nitq hissəsinin işlədilməsi. Artıkl isimlə işlədilir. O hər zaman isimə aid edilir. İsmın qarçısında ifət işlənərsə o zaman ahəng qanuna istinad etməliyik. Green, a pen. Yaşıl qələm demək istəyirik belə olmaz” green a pen” Biz deməliyik a green pen-artıkl ahəng qanuna uyğun, dildə ağırlıqlıq yaratmamaq üçün artıcl sifətin qarçısına keçir, lakin ismə aid olunur. Interesting, a book- an interesting book, old, a woman- an old woman “Nitq zamanı sürətlənmə və yavaşım, gərginlik və zəiflik, uzunluq və qısalıq, oxşarlıq və fərqlərin bir-birini müntəzəm şəkildə izləməzi, əvəz etməsi ritmdir. İncisiya mətnin qurulma prinsiplərindən biridir. İngilis dilində incisiya prosesinə aşağıdakı hallarda rast gəlirik” (2,45)

There is\ there are ifadəsinin işlənməsində

Cümlə bu ifadələrlə başlayır və azərbaycan dilinə son ifadələrdən başlayaraq tərcümə edirik.

There is a box on the table. – Stolun üstündə qutu var
There a lot of children in the park-Parkda çoxlu uşaq var.
There is some noise outside.-Çöldə nəsə bir səs küy var (Çöldə bir az səs küy var)
There are so many places to see! Görməyə o qədər yer var ki...
Here and there ilə başlanan cümlələr
Here is located a nice Italian restaurant.
Here they are.

Vasitəli nitqdən sonra”

“How are you ?” said Lucy. Irine shook her head from side to side. “Not very how,” she said.

It is / was ... that / who / whom: ilə başlanan cümlələr

It was in the garden where I found gold yesterday.

İngilis dilində inversiya hadisəsi mətn daxilində aşağıdakı hallarda özünü göstərir: Mətnə yalnız sual cümləsindən tez-tez istifadə edərkən: Is she a real star?

«İnversiya- düşüncənin məntiqi elementidir, fikiryaradıcı, fəaliyyət, sosial dəyişmədir. İnversiya mətnə mütləq polyarlaşmanı-qütbləşməni səciyyələndirir, minimallaşmaya maraq yaranır, qarşılıqlı anlama, dərk etmə formalaşır.”

İngilis dilində cümlədə söz sırası mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflilik ardıcılığı üzrə formalaşır. İngilis dilində sual cümlələrinin inversiyası geniş yayılmışdır. Belə cümlələrin xüsusi intonasiası və kommunikativ məqsədi olur.” (3, 78). Söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasında, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir. Söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasında, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir.

İngilis dilində söz sırasının dəyişməsi cümləyə başqa məna verir. Obyektiv gerçəkliyi doğru, dürüst əks etdirən hökm, fikir məntiqə əsaslandığı üçün “məntiqi nitq” adlanır. Məntiqilik nitqin ən mühüm keyfiyyətidir. Elmi informasiya məntiqə əsaslanır, insanlar onu dərk etməkdə çətinlik çəksələr də, fikrin düzgünlüyü və həqiqiliyi kimlərdəşə şübhə doğurmur. Nitqin məntiqiliyi həm də onun kompozisiyası ilə tamamlanır. Bu danışıqdan bir neçə vacib şərti gözləməyi tələb edir. Mümkün olduğu halda öz fikrini yığcam ifadə etməyi; Fikrini çatdırarkən dinləyicinin diqqətini nitqin predmetinə yönəltməyi. Kommunikativlik keyfiyyəti kimi məntiqilik dəqiqliklə əlaqədardır. Ted hit Martin Martin hit Ted ,İngilis dilində cümlənin sabit forması var.

Mübtədə+ xəbər+tamamlıq+ təyin

We do our work with pleasure. We-mübtədə, do-xəbər, our work – tamamlıq with pleasure-təyin

Yer və zaman zərfliyi mübtədanın önündə işləyə bilər

At the moment I cannot talk

Yesterday they were in theatre

They were in theater yesterday

Şərt budaq cümlələrində inversiyadan istifadə etmək olur

Birinci tip şərt cümlələrində modal feil “should” vasitəsi ilə edə bilərik

Bu zaman If-dən istifadə etməyəcəyik «If it turns out that i get back from work early I will cook a festive dinner» “If” in yerinə “Should” istifadə edərək inversiya prosesini həyata keçirmiş olduq. «Should it turns out that i get back from work early I will cook a festive dinner»

2-ci tip şərt budaq cümlələrində köməkçi feil “were” olacaq

«If she had more free time, she would go on excursions more» If-in əvəzinə «Were she had more free time, she would go on excursions more»

3 –cü tip şərt budaq cümlələrində köməkçi feil kim “had” istifadə olunacaq

«If you had regularly attended your classes, you could have passed the exam —«Had you regularly attended your classes, you could have passed the exam» demək lazımdır.

Modal feillərlə yaranan inversiya. Bu məqamda tərcümə də müvafiq olaraq əlavə sözlər (ədəd, baxlayıcı və s. əlavə edə bilərik. Bu variantdan kiməsə arzu diləyimizi bildirərkən istifadə edə bilərik. *May the force be with you — Qoy güc-qüvvət gəlsin sənə. May all your dreams come true — Qoy bütün arzu diləklərin çin olsun.* (4, 23)

“Such” “So” zərfləri ilə yaradılan inversiya.

“that” bağlayıcısı ilə düzəldilən bu inversiya variantından emosional abu hava yaratmaq üçün, əhval ruhiyyənin ya ən yüksək ya da ən aşağı səviyyəsini göstərmək üçün istifadə olunur.

Such was her singing that we had to cover our ears. So awesome was his speech that I asked him to read it one more time

.Sifətin müqayisə dərəcəsi ilə yaradılan inversiyalar. Bu variasiyalar daha çox ədəbi dildə işlədilir-She is very active, as are most girls of her age; Country people know nature better than do city dwellers. Only zərfləri ilə yaranan inversiya. Bu halda inversiya həm baş cümlədə, həm də budaq cümlədə yaradılır, Only yesterday I remembered that I forgot to water the flowers

Only then did I remember that I had forgotten to feed my cat

-never, barely/hardly/scarcely, no sooner...than, seldom/rarely ifadələriylə yaradılan inversiya

Never have I felt so good ; Barely have we agreed with him ; No sooner had they entered the gift shop than the excursion began; Hardly ever does she come in time

İnversiyanın tipləri

İngilis dilində inversiya sual cümlələrində olur. Bu inversiyanın klassik növüdür.

You speak Russian. Do you speak Spanish?(inversiya). She is busy at the moment Is she busy?(inversiya)

Ümumi sual cümlələrində köməkçi feil cümlənin qarşısına keçir ki, bud a inversiya prosesidir. Emosional deyimlər. Bu tip cümlələr əsas etibarilə danışıq dilində istifadə olunur. Bu hal cümlənin tipini deyil, sadəcə formasını dəyişir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində nəqli cümlələr sabit söz sırasına malikdir. Hər bir cümlə üzvü müəyyən mövqələrdə yerləşir və söz sırasının pozulması mənanın dəyişməsinə və ya cümlədə mənanın itməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilində cümlədə söz sırası mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflilik ardıcılığı üzrə formalaşır. İngilis dilində sual cümlələrinin inversiyası geniş yayılmışdır. Belə cümlələrin xüsusi intonasiyası və kommunikativ məqsədi olur. Söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasında, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir. İversiya dilçiliyin maraqlı sahələrindən biridir. Bu sahə, cümlə və ya ifadələrdə sözlərin və ya ifadələrin yerini dəyişdirərək mənanın necə dəyişdiyini öyrənir, İversiya dilçiliyi, dilin quruluşunu və funksiyasını daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bu sahə həm də poeziya və ədəbiyyatda geniş istifadə olunur, çünki inversiya bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə edilə bilər.

The easiest way to practice this structure is to practice forming questions. In many English tenses, questions are formed simply through the inversion (or swapping) of the position of a subject and auxiliary verb. For example:

*You have many new comments on your photography post. Have you many new comments on your photography post?
He could have turned his work in on time.*

Could he have turned his work in on time?

Place what you want to emphasize at the beginning of the sentence .Place what you want to emphasize at the beginning of the sentence. Never had she been so embarrassed by another person's behavior. Rarely will you see the lake entirely freeze over.

Start a Sentence with the Past Participle: Using the word order of past participle + auxiliary verb + the subject emphasizes strong points you may want to make in your writing. This is a common technique used in poetry .For example: *Gone are our memories, lost in the storms of emotions and loss. Stolen was their time with one another. Place what you want to emphasize at the beginning of the sent .*

Bottom of Form

Start a Sentence With a Negative Adverb or Phrase-Negative adverbs create a strong emphasis and are commonly used to form inversions. *Seldom will you see students completing extra credit assignments. Hardly ever has she shown up on time. It is a passport/- Is it a passport? She has a temperature. Does she have a temperature? I shall go to the beech –Shall I go to the beach? I shan't go to Italy- Shan't I go to Italy?*

İstifadə olunan ədəbiyyat

- 1.N.Abdullayev Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2021
- 2.The Elements Of Style By William Strunk Jr. And E.B. White, Longman,2000
- 3.English Grammar In Use by Raymond Murphy, Oxford Press, 2021
- 4.The Only Grammar Book You'll Ever Need By Susan Thurman, Longman, 2024.
5. English For Everyone By DK Publishing, Longman, 2023

Аçar sözlər: *nitq tələffüz əsas ünsiyyət məqsəd dəqiq*

Ключевые слова: речь произношение основной коммуникация цель точный

Key Words: speech pronunciation main communication target exact

РЕЗЮМЕ

Инварсия в английском языке называется нарушение прямого [порядка слов в английском предложении](#), при котором сказуемое может быть поставлено перед подлежащим. Нестандартный порядок слов применяется в некоторых конструкциях или при необходимости эмоционально выделить определенное слово. Стилистическое выделение-Придание ироничного подтекста может достигаться при помощи инверсии. И этот тип рекомендуется для использования. При такой инверсии в предложении появляется новая интонационная группа. То есть определенное второстепенное слово, которое в предложении не формировало отдельную группу и не обозначалось логическим ударением, приобретает важность. Инверсия в вопросительных предложениях - это наиболее простой тип инверсий. Он легко усваивается в процессе изучения вопросительных предложений и не вызывает трудностей при постоянной практике

SUMMARY

Inversion is a style where we change the natural order of the words in a sentence. This goes beyond the inversion of a subject and verb and is used with more complexity to creating interesting sentence structures. The most common type of grammar inversion is when we form questions. Another type of grammar inversion is when we have negative adverbs. In formal writing and speech, adverbs with negative meanings go at the start of the sentence for added emphasis. Some negative adverb examples include scarcely, seldom, never, hardly, rarely, etc. "[Inversion](#) is a term used in English sentences to describe a situation where a word or phrase is placed at the beginning of a normal sentence rather than in its usual position at the end. It means you're changing the natural order of the words in a sentence." (5, 56)

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ INNOVATİV TƏLİM METODLARI

Bu gün Müstəqil Respublikamız dünya ölkələri ilə sıx əlaqələr yaradır, müxtəlif ölkələrlə əməkdaşlığa imza atır. Bu faktorlar insanların dünyagörüşündə, sosial-iqtisadi proseslərə münasibətlərdə dəyişikliklər yaradır. Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra uğurla həyata keçirilməkdə olan təhsil islahatları, innovativ yeniləşmə və dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil məkanına inteqrasiya prosesi təhsilin bütün pillələrində məzmun islahatlarının genişləndirilməsi zərurətini qarşıya qoyur. “Müasir təhsil sistemi yeni metodlara üstünlük verərək daha effektiv nəticə əldə etməyi tələb edir. Tədris edilən xarici dil fənninin məqsəd və vəzifələrini reallaşdırmaq üçün göstərilən məsələləri daha səmərəli yerinə yetirməyə çalışma lazımdır: dinləmə və anlama, danışma, oxu, yazı. Bu məqsədlərə çatmaq üçün tədqiqat və tətbiqat, təsvirət və təqdimət, əlaqələndirmə və ünsiyyət, dəyərləndirmə və yaradıcı tətbiqat kimi fəaliyyət istiqamətlərini araşdırmaq lazımdır.” (1, 23-24) Göründüyü kimi, bu fəaliyyət istiqamətlərinin əhatə etdiyi sahələr dil öyrənmənin əsasını təşkil edir və tədqiqatmadan başlayaraq yaradıcı tətbiqatməyə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Təlim prosesində müəllim aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirməlidir:

- hər bir tələbənin dili praktik cəhətdən mənimsəməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq;
- hər kəsə öz fəallığını, yaradıcılığını göstərməyə imkan verən tədris üsullarını seçmək;
- dil mühiti yaratmaq;
- təlim nəticələrinə uyğun düzgün istiqamət seçmək
- standartlara əsasən mövzunu müəyyən etmək;
- standartlara uyğun təlim məqsədləri müəyyən etmək;

Bu zaman interaktiv tədris metodlarından, internet resurslarından istifadə edilməsi yaxşı nəticə verir. Ali təhsil müəssisələrində xarici dil təliminin əsas məqsədi nitq, dil və kommunikativ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün isə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi zərur hesab edilir :

- tələbələrə zəruri linqvistik (fonetik, orfoqrafik, leksik və s.) biliklərə yiyələnməsi;

- tələbələrə dili öyrənilən ölkələrin mədəniyyət və ənənələri ilə tanış edilməsi, onlarda xarici dil və mədəniyyətlərarası mühitdə öz ölkəsini və onun mədəniyyətini təmsil etmək bacarıqlarının formalaşdırılması;

- nitq fəaliyyəti üzrə kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi;- dil duyumunun, yaddaşın bütün növlərinin, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təkəkkürün (müqayisə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma və s.) formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi; - vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin, digər mədəniyyətlərə hörmət hissinin tərbiyə olunması; Respublikamızın ali təhsil müəssisələrində xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi tələbələrə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Müasir dövrdə xarici dil təliminin əsas məqsədi tələbələrə kommunikativ vərdişlərin inkişaf etdirilməsidir. Bunun üçün tədris materialları tələbələrə öyrənilən dildə kommunikativ fəaliyyətə cəlb olunmasını təmin etməlidir. “Kommunikativ təlim kommunikativ xarakterli çalışmaların əsasında təşkil olunmuş təlim fəaliyyətini nəzərdə tutur. Kommunikativ təlimin əsasını öyrənilən dildə danışmaq təşkil edir. Kommunikativ yönlü təlim motivasiyanı tam təmin edərək xarici dilin öyrədilməsi prosesində tələbələrə dilə maraq yaradır, onlar bu dildə danışmağa daxili ehtiyac hiss edir və bununla da bilik və təcrübələri artır. Təcrübədə ənənəvi iş üsullarından və formalarından istifadə edərək (məşğələ və ya dərs zamanı) nitqin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etmək vacib şərtlərdən biridir. Buna görə daha məhsuldar texnologiyalar və öyrənmə modelləri və metodlar “ (2,36-37) Ölkəmizdə dövrümüzdəki əsas metodoloji yeniliklər birbaşa xarici dil tədrisi üçün interaktiv metodların, texnika və texnologiyaların istifadəsi ilə birbaşa bağlıdır. “İnteraktiv metod” öz növbəsində tələbələrə kiminləsə ilə söhbət və ya dialoq vəziyyətində olduqda qarşılıqlı əlaqə deməkdir. “İnteraktiv metodlar” tələbələrə bir-biri ilə bərabər şəraitdə qarşılıqlı əlaqə qurduqları bu cür tədris metodlarını bildirir. Bu metodlar tələbələrə həm müəllimlə, həm də bir-biri ilə daha geniş qarşılıqlı fəaliyyətinə, tədris prosesində tələbələrə fəaliyyətinin üstünlük təşkil etməsinə şərait yaratmış olur. İnteraktiv metodlar təhsil prosesindəki bütün iştirakçıların qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır. Öyrənmə nəzəriyyəsi və akademik intizam olaraq, xarici dillərin tədrisi metodologiyası hər birinin öz müstəqil vəzifələri və spesifik məzmunu olan bir neçə növ metodu özündə cəmləşdirir. Ümumi metodologiya xarici dilin hansı dildə olmasından və tədrisi üçün şəraitin nə olmasından asılı olmayaraq onun tədrisinin qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini öyrənməklə məşğul olur.

“Əcnəbi dillərin, xüsusilə də, ingilis dilinin tədrisində bir neçə metod və üsullardan istifadə olunur. Müasir dövrdə dünyada ənənəvi üsullardan fərqli olaraq geniş yayılan və tətbiq olunan tanınmış metodlardan biri “Kallan metodu”dur (ing. Callan method). Kallan metodu ingilis dilini öyrədən təhsil sistemləri arasında seçilən, həssas, kompleks bir nümunə olub əsas üstünlüyü və diqqəti şifahi nitqə yönəldən, tətbiq edilməsi son dərəcə rahat və axıcı İngiltərə patentli bir dili proqramıdır. Bu metodla müəllim xarici dili öyrənilənlərin dinləmə və danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməklə yanaşı, onu asan, əyləncəli, sürətli və praktik yolla qarşısına məqsəd qoyaraq tədris edir. Bu termini elmə ilk dəfə 1960-cı ildə İngiltərədə Robert Kallan gətirmiş və az müddətdə digər dərs proqramları və vəsaitləri ilə müqayisədə daha əlverişli olduğunu sübut edə bilmişdir. Onun fikrincə, bu üsulla qısa müddətdə ingilis dilini həm danışmaq, həm də dinləmə baxımından əcnəbilərə asan yolla öyrətmək olar.” (3, 58-59) Hətta dünyanın ən böyük şirkətləri olan IBM, Fiat, Olivetti, Philips, Honeywell kimi tanınmış markaların dil öyrənmək üçün öz sistemlərinə daxil etdikləri, üstünlük verdikləri və məsləhət gördükləri metodlardan biridir. Kallan metodunun başlıca diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də ana dilində düşünmədən birbaşa danışmağı təmin etməkdən ibarətdir. Eyni

¹²⁴ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut nasirovaturkan@gmail.com

zamanda geniş istifadə olunan praktik lüğət bazası ilə dil zənginləşdirilir və sürətli danışıq imkanları yaradaraq qrammatik quruluşların tədrisinə yer verilmir. Məqsəd çətin, bəzən də maraqsız qrammatik qaydaların tədrisinə fikri yönəltməmək, şifahi danışığa üstünlük verərək dilə yiyələnməkdən ibarətdir. Dərs müddətində digər metodlardan fərqli olaraq, Kallan metodunda əsas diqqət danışıq üzərində cəmləşir, müəllim tələbələrin vaxtaşırı qrammatik bilikləri, intonasıya, tələffüz səhvlərini düzətməklə şifahi nitqi təkmilləşdirir. Oxuyub anlamı müntəzəm olaraq mətn oxumaqla və düzgün yazı yazmağı praktiki yazılarla inkişaf etdirir. Bu metodun başqa bir üstünlüyü balaca qapalı siniflərdə əsasən dörd, çox olarsa on, ya on iki nəfərdən artıq olmayan tələbələrlə maksimum səviyyədə danışaraq dil bacarıqlarını yüksəltməkdir. İngilis dilini öyrənməyin, fasilə vermədən, düşünmədən danışmağın əsas sirri təkrar, təkrar və yenə də təkrar etməkdir. Kallan metodunun tədris üsullarından biri də mükəmməl səviyyədə danışığa nail olmaq üçün ilk dərs günündən müəllimin tələbələrinə çox sürətli olmayan, təqribən bir dəqiqədə 200 - 240 söz civarında yalnız ingiliscə danışmasıdır. Müəllimin danışıq sürəti dərsin maraqsız keçməsinin qarşısını alır, tələbənin cümlələri fikrində öz ana dilinə tərcümə etməsinə mane olur, eyni sözləri təkrar - təkrar eşitməyə şərait yaradır. Son on il müddətində yüksək texnologiyaların tədris prosesinə daxil edilməsi ilə ingilis dilinin öyrədilməsi üsulları nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmişdir. D. Qraddol texnologiyasının təhsil, iş və mədəniyyətə güclü təsirini nəzərə alaraq, onu qloballaşma prosesinin təkəverici qüvvəsi adlandırmışdır. Bir çox ölkələrdə ingilis dilinin həm öyrənilməsində, həm də tədrisində yüksək texnologiyalardan istifadənin mühüm rol oynaması bəlli məsələdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan tədqiqatların nəticələri buna bir sübutdur. Tədqiqatların əksəriyyətinin nəticələrinə görə, yüksək texnologiyalar ingilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinə müsbət təsir edir. Fənnin tədrisində istifadə olunacaq təlim və öyrənmə metodları dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: -Fənnin tədrisi zamanı öyrənmə metodları innovativ təhsil təcrübələri nəzərə alınmaqla davamlı şəkildə nəzərdən keçirilir və təkmilləşdirilir. -Tədris və öyrənmə metodları müntəzəm həyata keçirilir.

-Təlim prosesində fərqli tədris metodlarından istifadə edilir və bu metodlar tələbəyönümlü yanaşmanı və tələbələrin təlim prosesindəki fəal rol oynamasını təmin edir. Bu fənnin tədrisi zamanı istifadə edilən tədris və öyrənmə metodlarına aid aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

- köhnə dərsin təkrarı - praktiki tapşırıqlar - yeni dərsin müzakirəsi
- müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə etmək
- müstəqil iş - distant təhsil
- Cari mətbuat materiallarından istifadə etmək və s.

“Təlimin məqsədi konkret olaraq texniki, elmi nailiyyətlərin deyil, mükəmməl linqvistik biliklərin tədrisinə yönəldilir. Yalnız təlimin məzmunu, yəni seçilən mövzular ali məktəbin və ya auditoriyanın ixtisasına uyğun olaraq tədris edilir. Burada əsas diqqət elmi nəzəri biliklərin deyil xarici dil təliminin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir, yəni öyrənilənlərin danışıq, dinləyib anlama, oxu, yazı, tərcümə kimi fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir. Xarici dil təliminin ümumi metodlardan istifadə etməklə səmərəli təlim mühiti yaratmaq tələbi irəli sürülür, belə ki, tələbələrin maraq dairəsinə uyğun ixtisaslaşdırılmış auditoriyalarla təchiz edilməsi çox zəruri məsələdir”. (4,101). Burada həm təlimin texniki vasitələrindən istifadə, həm də öyrədilən mövzu ətrafında əyani vəsaitlərin nümayiş etdirilməsi təlimin daha canlı və məntiqi, düşündürücü tədris edilməsinə şərait yaradır. Təlim prosesində tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində seçilmiş dərs vəsaitlərinin rolunu da vurğulamaq lazımdır. Tətbiq edilən dərslik və dərs vəsaitləri tələbələrə daha çox inkişaf etdirməyə sövq edir. Artıq ənənə halını almış və digər ölkələrdə istifadə olunan xarici ədəbiyyatlardan geniş istifadə etməklə də yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür. Çünki, beynəlxalq səviyyədə (ESP- English for specific purposes və ya FLEPP- foreign languages education for specific purposes) artıq bu sahədə geniş işlər aparılmış, bütün elm sahələrini əhatə etməklə xarici dillərin ixtisas üzrə təlimi uğurla həyata keçirilir. Məsələn “Professional English in Use” (Cambridge University Press, 2007 for Computers and internet) “Market leader” (David Cotton, David Falrey Simon Kent) vəs. kimi dərs vəsaitlərindən uyğun olan fakültələrdə çox səmərəli şəkildə istifadə olunur. İngilis dili biliyinə mükəmməl şəkildə sahib olmaq üçün kəlimələri öyrənmək, qrammatikaları mənimsəmək kifayət etmir. Onu nitqimizə də tətbiq etmək mühimdir. Necə ki, biz ana dilimizi danışaraq, üzərində çalışaraq öyrəniriksə, bunu xarici dil üçün də etməliyik. Ona görə də öyrəndiklərimiz zehnimizə ötürdükdən sonra onu orada qalıcı hala salmaq üçün dilimizə də ötürməliyik.

Yəni dili öyrənərkən onu aktiv vəziyyətdə saxlamaq üçün daima o dil ilə nitqimizi inkişaf etdirməliyik. Bunun üçün ətrafınızdan ingilis dilini bilən tanışlarınızla, xarici tanışlarınızla danışaraq üzərində çalışmağınız mümkündür. İngilis dilini mükəmməl bilməyən biri ilə belə ingilis dilində danışarkən qarşılıqlı şəkildə bir-birinizə kömək etmiş olursunuz və hər ikiniz də o dili özünüzdə təkmilləşdirmiş olursunuz. Ona görə ingilis dilindən anlayışı olan bir tanışınızla belə bu fəaliyyəti etməyin mümkündür. Digər bir metod isə internetdə mövcud olan etibarlı webcam və ya voice-call danışıq platformlarıdır. Bu fəaliyyəti ingilis dili mütəxəssislərin bir arada toplandığı bir mərkəzdə də etməyiniz mümkündür, sadəcə xarici insanlarla da danışib, söhbətləşməyiniz mümkündür. **Dil mühitinə düşmə metodu** Öz tətbiqi əhəmiyyəti ilə fərqlənən bu metod öyrənilən xarici dilə məxsus sosial-ictimai mühitlə real tanışlıq şəraitində, yəni dövlət dili elan edilmiş ölkənin sərhədləri daxilində həmin dilin daşıyıcılarının əhatəsində olmaq, həmçinin öyrənilən xarici dilin yayıldığı mədəni-kütləvi bir aləmdə yaşamaq şərtlə həyata keçirilir. **Fiziki reaksiyavermə metodu** Qeyri-adi tədris və ya təlim üsulu sayılan bu metod insanın assosiativ yaddaş, fiziki qavrama, vizual mənimsəmə xüsusiyyətlərinə əsaslanır. İlk dərslər təməl-əlifba üzərində deyil, xarici dildə sadəcə, lakin gündəlik nitq üçün vacib bir mövzunun, xüsusən də feilin öyrənilməsi üzərində qurulur. Məsələn, tələbə eşitdiyi «qalxmaq» feilini təkrarlayaraq, həyata keçirir, onu müxtəlif zamanlarda əməli şəkildə istifadə edir, müvafiq suallar vasitəsilə leksik istifadə imkanlarını genişləndirir, məna növlərinə görə dəyişdirir və beləliklə də, feilin bütün mümkün formalarını

nitqində və hərəkətlərində təsbit etməyə çalışır. Xarici dil öyrənmənin motivasiyalı tətbiqinə can atma və ya avtomatik canlandırma, təmirləşdirmə xüsusiyyətlərinə görə bu metod daha praktik mahiyyət daşıyır.

Leksik-qrammatik metod (ənənəvi dil öyrənmə metodu) Dilöyrənmə və ya dilöyrətmə tarixində istənilən səviyyəli təhsil ocağının (orta və ya ali məktəb) tədris proqramında tətbiq edilən bu metod xarici dilin öyrənilməsini əsasən onun qrammatik qaydalarına bələd olaraq yeni sözlərin öyrənilməsi ilə, sadə cümlələrin quraşdırılması ilə və ikitərəfli tərcümənin yerinə yetirilməsi ilə davam etdirilən və müntəzəm, fasiləsiz ardıcılıqla həyata keçirilən klassik üsuldur. Xarici dildə müxtəlif mövzularda dialoq, monoloq şəklində fikir ifadə etmələr, oyun və tamaşa səhnələşdirmələri, habelə nəğmə (mahnı) və digər emosional məzmunlu təqdimatlar bu ənənəmetodun təkzibedilməz tərkib hissəsidir.

Kommunikativ metod: Bu metod, klassik metodlar silsiləsində öz istifadə populyarlığına görə ikinci yeri tutur. Bu metodun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dilin qrammatik qaydalarını əzbərləmək və quru, abstrakt-sxolastik cümlələr qurmaq əvəzinə öyrəndikləri dilin nitq özəlliklərindən istifadə etməklə dil daşıyıcıları ilə harada yaşamaqlarından asılı olmayaraq birbaşa ünsiyyətə girmək, onlarla mütəmadi canlı təmasda (danışmaq, məktublaşma, səyahət və s.) olmaq və müxtəlif çətinlikli mövzulara toxunmaqla xarici dil biliyini daha səmərəli şəkildə, daha zəruri kommunikativ münasibətlərdə reallaşdırmaq mümkündür. Mövcud klassik dilöyrənmə metodlarını müasir tələblər baxımından araşdırdıqda onlardan ən əsas və vaciblərinin sosiolinqvistik funksionallığının səciyyələndirməsinə, həmçinin yeni elektron-onlayn metodların öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac duyduğu hiss olunur.

References

1. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М.: Русский язык, 1989.

2. А.В. Практикум по дидактике и современным методикам обучения. СПб.: Питер, 2004

3. Абрамова, И.Г. Активные методы обучения в системе высшего образования/ И.Г. Абрамова. - М.: Гардарики, -2008.

4. Берман, И.М. Очерки методики обучения чтению на иностранном языке Иностр. яз. в шк. -2009. No 5.

Açar sözlər: əməkdaşlıq dəyişiklik metod nəticə oxu yazı dinləmə anlama

Ключевые слова: сотрудничество изменение методика результат чтение письмо прослушивание

Key words corporation changes method result reading writing listening comprehension

SUMMARY

English is a universal language and is spoken worldwide. People of different backgrounds, religions, educational qualifications, and locations communicate in the English Language both personally and professionally. Speaking in English is nowadays mandatory for everyone. For proficiency in the English Language, one must have command over spoken and written English skills. You need to focus on the area of improvement and daily practice of Speaking English will improve your English Language skills. In this case there are different methods of teaching English

Grammar-cum-Translation Method: The strategy of [Teaching English Grammar](#) orientation depends on interpretation. The technique is the conventional or 'old-style' method of learning a language. The main thought behind this strategy is that the students become proficient in English Grammar rules to translate various sentences easily.

The Audio method is also known as the direct method, which involves thinking and communicating in English. This communication between the teacher and the student is strictly in English, and the student is barred from using their native language. This way helps everyone to work on their speaking language and try to improve it step by step.

The audio-lingual methods are: English Language Teaching Methods starts with communication; the material is educated before it is offered in a composed structure. The objective language is the main language; the student's primary language isn't utilized. The teacher is the role model for the student. The method involves using the environment, music, decorative, etc., for adopting the language. It depends a lot on the atmosphere and the physical environmental factors of the class. When teachers are made to use the [Suggestopedia method](#), there's a great deal of craftsmanship and music included.

Резюме

В современном мире знание английского языка становится все более важным и необходимым для успешной коммуникации, карьерного роста и личного развития. Стремительное развитие технологий, глобализация и межкультурное взаимодействие требуют от нас умения свободно общаться на английском языке. В связи с этим возрастает значимость эффективных методов преподавания английского языка, способных поддерживать высокий уровень мотивации учащихся и развивать их коммуникативные навыки. С появлением новейших средств коммуникации возникает потребность в изучении языков. Методика включает в себя методы и средства обучения, способы изучения иностранного языка. Основными принципами коммуникативного метода обучения являются: овладение грамотной и беглой речью.

И это стоит воспринимать как следствие постоянной практики, то, что будет развиваться интуитивно.

1. **Аудиовизуальный метод** — использование звуков и видео.

2. **Метод обучения через чтение** — расширение словарного запаса через контекст.

3. **Метод диктантов** — практика письма и правописания.

4. **Проектный метод** - активное использование информационных технологий и мультимедийных прог

İNGİLIS DİLİNİN HƏRBI MÜƏSİSSƏLƏRDƏ TƏDRİSİNİN ÇƏTİNLİKLƏRİ

Bu gün Azərbaycan Ordusunda ingilis dilinin əhəmiyyəti həlledici, təcili və əsas məsələdir. Hərbi ingilis dilinin öyrədilməsi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi İdarəetmə İnstitutunda və Hərbi İnstitutunda əsas prioritet kimi müəyyən edilib. 18 oktyabr 1991-ci ildə, SSRİ dağılandıqdan sonra, qlobal səviyyədə danışılan dil kimi ingilis dilinə maraq yarandı, onun bir hissəsi də hərbi əməkdaşlıq çərçivəsində ingilis dili idi. Azərbaycanla NATO arasındakı əlaqələr 1992-ci ildə Azərbaycanın yeni yaradılan Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına daxil olması ilə başladı. NATO ilə Azərbaycan arasında əhəmiyyətli tərəfdaşlıq 1994-cü ilə təsadüf edir. Azərbaycan Prezidentinin 21 noyabr tarixli fərmanı ilə 1997-ci ildə NATO-da diplomatik nümayəndəlik təsis edildi və bunlada Azərbaycan Ordusu bütün dünya üzrə beynəlxalq tərəfdaşları ilə, xüsusən Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) ilə yeni missiyalar və strategiyaların yaranması Azərbaycanın hərbi strukturunu və məqsədlərini yenidən nəzərdən keçirmək demək idi ki, bunların arasında hərbi ingilis dili mühüm rol oynayırdı. İlk NATO dili kimi ingilis dilinin mənimsənilməsi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində əsas prioritetlərdən birinə çevrildi. Peşəkar və akademik inkişafını artırmaq niyyətində olan və Azərbaycan Ordusunda karyera yolunu davam etdirmək istəyən peşəkar zabit üçün ingilis dilində effektiv danışmaq çox vacibdir. Beynəlxalq təşkilatlarda, sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak edən və xaricdə müxtəlif təlimlərdə iştirak edən hərbiçilər üçün ingilis dilini bilmək vacibdir. Ona görə də zabitlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq hərbi ingilis dilində kommunikativ kursların təşkili olduqca zəruridir. Yalnız belə kurslar vasitəsilə hərbi qulluqçular üzərinə düşən vəzifələri uğurla yerinə yetirə və ölkəmizi qürurla təmsil edə biləcəklər. Hərbi qulluqçulara ingilis dilinin öyrədilməsi həmişə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Hərbi İnstitutlarının əsas amil olub. Bütün dil bacarıqları, hər şeydən əvvəl, nitq geniş yayılmışdır. Kommunikativ dilin tədrisi yanaşmasının tətbiqi tələbələrə danışıqçı öyrətmə tərzimizi kəskin şəkildə dəyişdi. Xarici Dillər Mərkəzi zabitlərin ehtiyaclarına uyğun olaraq xüsusi ingilis dili kursları təqdim edir. Hazırda Azərbaycan Ordusunun zabitləri dünyanın bir çox ölkələrində həm kurslara cəlb olunur eyni zamanda akademik fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Tələffüz: İngilis dilini öyrənənlərin qarşılaşdıqları ən böyük problemlərdən biri tələffüzdür. Bunun səbəbi ingilis dilinin ana dilinizdən fərqli olmasıdır. Siz tələffüzləri düzgün şəkildə necə formalaşdırmağı öyrənməlisiniz. Bunu etmək həmişə asan olmur. Bəzən sözləri düzgün tələffüz etməzdən əvvəl sözləri bir neçə dəfə təkrarlamağınız. Bu, ingilis dilində tələffüzü yaratmaq üçün ağızınızın içini tənzimləməkdən ibarətdir. İngilis dilini başa düşmək: Qeyri-dogma ingilis dilində danışan ingilis dilini başa düşmək çətin ola bilər. Nüanslı ingilis dili anlayışa mane olur. İngilis dilində danışa bilməyənlər bir-biri ilə söhbət etdikdə, bu, öyrənməni çətinləşdirən vurğu ilə edilir. Bir Peşəkar ESL tələbəsi digəri ilə ağır vurğu ilə danışsın, anlamaq çətin ola bilər. Bu, xüsusilə qlobal bizneslərdə zərərliyə. Beynəlxalq vətəndaş ingilis dilində danışa bilsə də bu, onların ünsiyyətinin aydın başa düşülməsi demək deyil.

Qrammatika: Bir çox ingilis dili öyrənənlər qrammatikani mürəkkəb və çətin hesab edirlər. Onlar qrammatik qaydaları və lüğəti öyrənərək, oxuyan sınıfdə çoxlu saatları danışırlar. Hətta amerikalılar qrammatikani çətin hesab edirlər, buna görə də əcnəbilərin Amerika İngilis dilini öyrənmələri təəccüblü deyil. İngilis dilində çoxlu fel zamanları var. Bu zamanlar keçmişdə, indiki zamanda və gələcəkdədir: Simple, Continuous, Perfect, and Present Continuous. Xüsusilə öz dilinizdə birbaşa şərhələriniz yoxdursa, onlar çətinləşdirici ola bilər. Bununla belə, qrammatika ingilis dilini öyrənmək üçün çox vacibdir. Bu, düzgün danışıqçınıza kömək edən qaydalar toplusudur. O, həmçinin ingilis dilini düzgün qurmağınıza kömək edir. Arqon və Danışıq dilləri: Təsadüfi, qeyri-rəsmi dil insanların ingilis dilidir. İngilis dilinə çoxlu sözlər əlavə edilib və hətta rəsmi şəraitdə istifadə olunub. "Yaxşısan?" bir misaldır. Kimsə bu sualı verəndə, o, mütləq bir insanın vəziyyətinə deyil, vəziyyətinin yaxşı olub-olmamasına istinad edir. Ərizəçi onların yaxşı vəziyyətdə olub-olmadığını bilmək istəyir. İdiomlar: Deyimlər və fraza fe'llər birləşdikdə normal mənadan kənar bir şey ifadə edən söz və ifadələrdir. Əgər "ayağınızı ağızınıza soxdum" deyirsinizsə, bu, sözün əsl mənasında ayağınızı götürüb ağızınıza itələdiyiniz anlamına gəlir. Ümumi mənə odur ki, siz deməməli olduğunuz bir şeyi dediniz. İngilis dili təcrübəsi: Kiminləsə təcrübə keçmək bacarığının olmaması ingilis dilini öyrənməyi çətinləşdirə bilər. Bir çox Peşəkar ESL öyrənənlər deyirlər ki, onların təcrübə üçün heç kimi yoxdur. Bu, xüsusən də onlar on layn öyrənirlərsə və ingiliscə danışan ailə üzvləri və ya dostları yoxdursa doğrudur. Səs aşkarlanması: Səsləri aşkar edə bilməmək ingilis dilini öyrənməyi çətinləşdirə bilər. Sözləri düzgün tələffüz etmək bacarığınıza təsir edir. Məsələn, bəzi tələbələr "v" və "w" ilə başlayan sözləri tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər. Onların ana dilində bu səslər yoxdur, ona görə də onlar "baytar" və yaş sözünü eyni şəkildə tələffüz edəcəklər. Onları düzgün tələffüz etməyi öyrənsələr də, bəzən fərqi özləri də eşidə bilmirlər. Fərqi aşkar etmək üçün bu iki hərf arasında fərq qoymaq təcrübə tələb edir. Nitq tempi: Amerikalılar çox sürətli danışırlar. Bir çox tələbələr kiminsə dediyi hər şeyi tez danışdığına görə anlaya bilmədiklərindən şikayətlənirlər. Natiqdən yavaşlamağı xahiş etmək həll yolu olardı.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi kifayət qədər mürəkkəb məsələdir. Son illərdə nəşr edilmiş metodik ədəbiyyatlarda ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə təliminə dair həsr edilmiş tədqiqat işlərinin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Alderson J.C., Waters A., Blundell J.A., Middlemiss N.M., Candlin C.N., Bruton C.J, və başqa tədqiqatçı-alimlərin əsərlərində ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədib-öyrənilməsinin müxtəlif aspektləri tədqiq edilir və problemin mürəkkəb olduğu göstərilir. İngilis dilinin qlobal miqyasda aparıcı dil olduğunu nəzərə alaraq ixtisası dil olmayan fakültələrdə təhsil alan tələbələrə ingilis dilinin günün tələbləri səviyyəsində təliminə yönəldilmiş işin xüsusi, məqsədyönlü şəkildə təşkil edilməsi

¹²⁵ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut sonasafarova@mail.ru

zərurəti meydana çıxır. Hərbi müəssisələrdə təhsil alan tələbələrə ingilis dilinin öyrədilməsi zamanı müəyyən çətinliklərə qarşılaşmalı oluruq. İlk mərhələdə General English bir qədər təkrar olmalıdır. Tələffüz problemləri əsas çətinlik yradan məsələlərdən biridir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün audio materiallardan istifadə olunması zərurəti meydana gəlir. Mətnlər üzərində işləmək, sözlərin oxunuşunu təmin etmək üçün xüsusi cədvəllər hazırlamaq müsbət nəticə verə bilər. İngilis dilində 26 hərf, 44 səs olduğunu nəzərə alsaq ilkin olaraq fonetik çətinliklərlə qarşılaşırıq. Müəllim bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün tələbələrlə fonetik tapşırıqların yerinə yetirilməsini yerinə yetirməklə bu situasiyanı asalaşdırmağa bilər.

Read correctly. Sound “E”

men	Pet	better	tell
said	Best	bedding	sell
end	Neck	merry	bell
gem	Left	any	well
ebb	Pence	many	text
bread	Met	ready	else
Thames	Ted	question	Helen

Sound [ei]

Jane	main	say
Same	Rain	way
Game	Gain	ray

Exercise- Read the given sentences

1. Well said
2. Get better
3. Ted will get wet
4. The engine went dead
5. . Len said he never slept well
6. Success went to Nell’s head
7. I expect Bell spends a pretty penny on dress.
8. Deb expects to get ready next Wednesday

Read the dialogue

- * Ben?
- ^ Yes, Betty?
- * Did you empty the bin?
- ^ Yes, I did empty the bin.
- * Did you send the letters?
- ^ Umm.
- * And did you finish the fence ?
- ^ I did everything, Betty.... Everything.
- * But did you remember to ?
- ^ Good night, Betty.

Maraqlı faktorlardan biri də ingilisi dilinin tədrisində “ yalançı dostlarla” qarşılaşmaqdır. Burada nə nəzərdə tutulur? Diqqət etsək həm ingilis dilində həm də azərbaycan dilində eyni cür səslənən sözlər mövcuddur. Bu məsələ tələbələrdə çətinlik yaradır. Məsələn,

Azerbaijan-English	English-Azerbaijan
Boy-height	Boy-oğlan
Toy-wedding	Toy-oyuncaq
Top-ball	Top-zirvə
Diş-tooth	Dish-qab
Göl-lake	Qız-qız
Pul-money	Pull-çəkmək(dartmaq)
Rezin-rubber	Resine-qətran

Qarşılaşdığımız daha bir çətinlik “Easily Confused Words”

Everyone knows the problem with spell-check: your word might be spelled right, but it may be the wrong word. English is full of confusing words that sound alike but are spelled differently. It’s also full of words that share similar (but not identical) meanings that are easy to misuse.

Below are some of the most commonly confused and misused words in English.

Words	Meaning
1. Ad	1. an abbreviation of advertisement-a notice of some type, usually published or broadcast - 2.to increase something in amount number, or size;
2.add	

3.Affect 4.Effect	3.to have an impression, influence or effect on something; 4. a result or consequence;
5.Allowed 6.aloud	5. past tense and past participle of the verb to allow "to permit someone to do something." 6.speaking louder..

Dərs prosesində müəllim və tələbələrin qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də canlı danışmada slenq və dialektlərin işlədilməsidir. Audio material dinləyərkən, video filmlərə baxarkən bu faktorlarda rastlaşırıq.

Məsələn, “Blue- mavi ?”

I am blue= I feel blue	I am sad
Out of the blue	immediately
One in a blue moon	rare
True blue	faithful

Hərbiçi kursantlara dərs deyən müəllimlər praktiki məşğələnin planını öncədən hazır etməli və bu plan əsasında dərsin keçilməsini təmin etməlidirlər. Bu, təlim və tərbiyəvi məqsədlərinin əlaqələndirilməsinə, yeni, daha effektiv təlim metodlarının seçilməsinə, tədris materialının şərhli ardıcılığının təyin edilməsinə və ən vacibi, məşğələnin gedişində bu və ya digər texniki tədris vasitələrinin harada işlənəcəyi, eləcə də tədris materialının izahının gedişində harada lazımı sitat və nümunələrin gətiriləcəyinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Sxem əyani, rahat olmalı, elə açar sözlər seçilməlidir ki, tez nəzərə çarpsın. Vacib nəzəri müddəalar, məşğələnin mərhələləri və digər elementlər xüsusi rənglərlə və işarələrlə qeyd olunmalıdır. Adətən müəllim özü şərti işarələr sistemini: simvollar, işarələr, siqnalları işləyib hazırlayır. Bu sxem bir də ona görə rahatdır ki, ona ötrə baxış zamanı müəllim nə deməli, nə etməli, nə oxumalı və nümayiş etdirməli olduğunu görür. Sxem, həmçinin fikir yayındıqda, mühakimə pozulduqda müəllimin köməyinə gəlir. Məşğələləri effektiv-maraqlı etmək üçün “Hekayə-söhbət”lərdə kursantlara ədəbiyyatdan istifadə qaydaları izah edilməlidir –söhbətin əsas məsələlərinin açılması üçün bədii obrazlardan istifadə etmək bacarığını aşılamaq vacibdir.; ədəbiyyatdan olan parçalar təkə əlavə və illüstrasiya kimi çıxış etməməli, həm də söhbətin məzmununa üzvi şəkildə daxil olub mənə yükü daşmalıdır; obrazlar, bədii əsərlərdən parçalar müəyyən normada istifadə olunmalıdır. Dərsə ayrılmış vaxt ərzində bədii və memuar ədəbiyyatın 2-3 qısa, lakin ifadəli nümunəsindən istifadə etmək olar; ədəbi əsərlərdən götürülmüş parçaları düzgün izah etmək və onlardan düzgün nəticələr çıxarmaq. Sitatların düzgün seçilməməsi və lazımı izahın olmaması müxtəlif faktların, hadisələrin və s. təhsilalanlar tərəfindən yanlış başa düşülməsinə səbəb ola bilər. Bədii əsərdən götürülmüş parçanı dəqiq və ifadəli şəkildə oxumağı bacarmaq. Dərs planı hazırlanarkən kursantlara Azərbaycanlı hərbiçilərin həyat və fəaliyyətini əks etdirən materiallara üstünlük verilməlidir. Eyni zamanda Qarabağ müharibəsinə dair materiallar üstünlük təşkil etməlidir. Mətnlərin oxunmasında oxu çətinlikləri yarana bilər. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün tələbələr çox oxumalıdırlar. Oxu materialı eyni zamanda söz ehtiyatının zənginləşməsinə xidmət edir.

Text Hazi Aslanov

Listed in military records as an [Azerbaijani](#), Hazi Aslanov was born on 22 January 1910, in [Lankaran, Russian Empire](#) (now [Azerbaijan](#)). Aslanov chose a military career and entered the Transcaucasian Military Preparatory School in [Baku](#) as a cadet in October 1924. After graduating from the school, he was transferred to the Borosoglebsk-Leningrad Cavalry School in August 1929 to receive command training. Upon his graduation in June 1931, Aslanov was posted to the [Ukrainian Military District](#), where he began active service as a platoon commander in the 15th Cavalry Regiment of the [3rd Cavalry Division](#), stationed at [Berdichev](#). Aslanov's cavalry service proved brief, and in August he was transferred to command a platoon of the [2nd Cavalry Corps](#)'s 12th Armored Car Battalion, beginning his career in the Red Army's emerging armored forces.

Bu tip mətnlərin oxunması, suallara cavab və hərbi terminlərin seçilib öyrənilməsi kursantların bilik dairəsini genişləndirmiş olur.

Spelling test: army, commander, division, cavalry, military, cadet, gun, weapon, arms-race and so on.

Test 1. Find the correct translation

1.army	A) silah	1-C
2.to fire	B) əmr	2-E
3.cadet	C) ordu	3-F
4.gun	D) taqım	4-A
5.order	E)atəş açmaq	5-B
6.platoon	F) kursant	6-D

References

1. Домченко Е.А. Патриотическое воспитание на уроках английского языка и во внеурочной деятельности // Молодой ученый, 2015. №9. С. 1050-1053.
2. Никандров Н.Д. Россия: социализация и воспитание на рубеже тысячелетий. М.: Гелиос АРБ, 2000. .
3. Потапник М.М., Левит М.В. Освоение ФГОС: методические материалы для учителя. Методическое пособие. М.: Педагогическое общество России, 2016.
5. Пугачёва А.А., Ткачева Е.В. Реализация военно-патриотического воспитания кадет, М-2020

Açar sözlər: termin fonetika qraqmmatika kursant öyrənmək əmr

Ключевые слова : терминология фонетика грамматика курсант учить приказ
Key words : terminology phonetics grammar cadet learn order

SUMMARY

Development of communication strategies represents the primary aim of foreign language teaching and since English has become the lingua franca of our age, learners strive to acquire the ability to use it as a tool for their various enterprises. English has not only spread worldwide but it has also become the language of various professional categories, significantly diversifying the needs of learners. The development of fields like English for Special Purposes (ESP) and Content and Language Integrated Learning (CLIL) is a sign that teaching English needs to be more varied and learner-oriented. The types of tasks presented here are designed in view of general parameters, yet, also observing practical aspects of language proficiency required by the special professional environment of the military. As the official language of NATO operations, the English spoken within the military – the armies of the multinational NATO forces – is the official professional language of a great number of military personnel that speaks English as a foreign language.

Резюме

Английский язык занимает среди ряда других учебных дисциплин особое место. Его специфика как предмета заключается в том, что через его изучение обучающиеся не только приобретают знания, но и получают умения и навыки его использования в качестве средства общения, средства получения новой информации. С учетом перехода на современные образовательные стандарты и специфики довузовских военно-образовательных учреждений, преподавание английского языка дает педагогам широкие возможности по воспитанию патриотизма и гражданственности. Немало таким возможностям способствует коммуникативная сущность дисциплины, ее нацеленность на изучение быта, традиций и языка другого народа. Цель военной составляющей курса английского языка – развитие иноязычной профессиональной коммуникативной компетенции в области профессионального быта и деятельности военного, расширение и углубление знания английского языка в сфере военной тематики, развитие мотивации обучающихся к дальнейшему изучению английского языка, подготовка их к осознанному выбору профессии, воспитание достойного гражданина России, патриота своей Родины, воспитание таких качеств, как твердость характера и надежность, физическая выносливость, любовь к отечеству, соблюдение конституционных норм российского государства и уважение к культурному наследию и традициям своей и любой другой нации.

Rəyçi f.f.d. Əhmədli M.P

QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN DAHA DİNAMİK VƏ İNTERAKTİV OLMASINDA MƏSLƏHƏTİN ROLU

Pedaqoji prosesdə keyfiyyətin əldə olunmasının ən uğurlu yolu onun səriştə əsaslı təlim nəticələri və yeni məzmunlu tədris proqramı əsasında aparılmasıdır. Ali təhsildə təlim nəticələrinin yeni pedaqoji yanaşmalar əsasında qazanılması ən vacib şərtidir. Buna görə də təlim nəticələri bir sıra pedaqoji məqsədlərin əldə olunmasına xidmət etməlidir. Təlim nəticələri və məqsədlərinin keyfiyyət göstəricisi onun koqnitiv, sosial-emosional, tənqidi təfəkkür və yaradıcı qabiliyyətlərini reallaşdırmasıdır. Tədrisin keyfiyyəti müəllimin səriştəsi, müasir pedaqoji yanaşmaların tətbiqi, əlverişli, çevik təlim mühitinin yaradılması, müasir texnologiyaların istifadəsi və qiymətləndirmənin aparılması ilə müəyyənləşdirilir. Müasir tədris proqramlarının yeni məzmununu təyin edən göstəricilər, əsasən, proqramın tələbə maraqlarını ifadə etməsi, onların yaş xüsusiyyətləri və səviyyələrə uyğun olması, yeni təlim strategiyalarını və inteqrativliyi əks etdirməsi ilə xarakterizə olunur. Tədrisin keyfiyyətini yüksəldən digər element tələbələrin praktiki təcrübələrinin tətbiqi, nümayişi və nailiyyətlərin ölçülməsi mexanizminin proqram məzmununda əks olunmalıdır. Müəllim-tələbə əlaqələrinin yaradıcı bir sahədə birləşməsi, sosial əlaqələrə çevrilərək maraqlı diskussiyalar, müzakirələr kontekstində formalaşması keyfiyyətin əldə olunmasında psixoloji cəhətləri müsbət istiqamətdə reallaşdırır. Bu məqsədlə müəllim-tələbə münasibətlərini aşağıdakı qaydada qurmaq məsləhət olunur: • uğurlu təlim nəticələrinin əldə edilməsində tələbələrin təkliflərini dinləmək; • tələbələrin bütün ehtiyaclarını (texnoloji, didaktik, metodik) təyin etmək;

- tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini və davamlı inkişaf strategiyalarını müəyyənləşdirmək;
- tələbələrlə dərscənkənar tədbirlər, layihələr təşkil etmək və onların şəxsi inkişafına nail olmaq;
- sosial şəbəkələrdə müəllim-tələbə ünsiyyətini təşkil etmək;
- tələbələrə yeni biliklərə və yaradıcı işlərə həvəsləndirmək;
- tələbələrin fərdi işlərinə və təqdimatlarına yazılı rəylər vermək

Tədris keyfiyyətinin əsas komponenti kimi müsbət təlim mühiti anlayışı müəllimin motivasiya və həvəsləndirmə metodları əsasında qurulur və burada müəllimin şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alınır. Keyfiyyətin təmin olunmasında qeyd olunan fikirlərin kompleks şəkildə təşkil tədrisin uğurlu nəticələnməsi və tələbə məmnunluğunun ən yüksək göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında bir çox sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də köklü islahatlar həyata keçirilir. Bu islahatların əsas məqsədi cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmaqla, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun inkişafını təmin etməkdir. Bununla əlaqədar təhsilin keyfiyyətini şərtləndirən amillərə, ilk növbədə təhsilin məzmununa, müəllim hazırlığına və qiymətləndirmə sistemlərinə yenidən baxılması zərurəti yaranmışdır. Yeni qiymətləndirmə sisteminin hazırlanması Təhsil Sektorunun İnkişafı layihəsində prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Təlim və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi, ölkə üzrə şagirdlərin nailiyyətləri barədə obyektiv məlumatların əldə edilməsi, habelə dövlət təhsil standartlarının monitorinqinin həyata keçirilməsi üçün müasir qiymətləndirmə mexanizmlərinin yaradılması mühüm vəzifə kimi irəli sürülür. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələri olduğundan, həmin nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi də keyfiyyəti üzə çıxaran ən etibarlı mənbə hesab olunur. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sisteminə Qiymətləndirmə Konsepsiyası- ölkədə yaxın illər ərzində təhsildə qiymətləndirmə məsələləri ilə bağlı tədbirləri idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sənədin əsas məzmunu qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanuniliyini təmin edən prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinə, bu fəaliyyətin aparıcı istiqamətlərinin təyin edilməsinə, qiymətləndirmə tədbirlərini həyata keçirən qurumların sosial statusunun gücləndirilməsinə, qiymətləndirmədən təlim və tədris ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edilməsinə yönəldilmişdir. Bu sənəd çərçivə sənədi kimi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun, Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramının tələblərinə və dövlətin təhsil siyasətinə, qiymətləndirmənin müasir dünya standartlarına uyğun hazırlanmışdır və yeni qiymətləndirmə sisteminin prinsipləri üçün baza rolunu oynayır. Sənəddə məktəbdaxili, milli və beynəlxalq qiymətləndirmənin əsas prinsipləri və fəaliyyət sahələri şərh edilir. Konsepsiyada qiymətləndirmə növlərinin hər birinin etibarlılığını və effektivliyini təmin etmək üçün dəqiq qaydalar və əsasnamələr formasında əlavə sənədlərin hazırlanması da nəzərdə tutulur. Yeni qiymətləndirmə sistemi aşağıdakıları təmin edir: təhsildə müsbət dəyişikliklərin aparılması üçün mühüm vasitə rolunun yerinə yetirilməsini; təhsilin keyfiyyəti üçün əsas göstərici olan "şagirdin təlim nəticələri" haqqında etibarlı məlumat verilməsini; qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdin bilik və bacarıqları haqqında kifayət qədər məlumat əldə edildikdən sonra fənn kurikulumlarında və dərslərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılmasını; təhsildə olan bəzi neqativ hallara qarşı mübarizə vasitəsi funksiyasını; qiymətləndirmədə yeni yanaşmaların yaddaşa əsaslanan qiymətləndirmənin əksinə olaraq, məntiqi təfəkkür verdişlərinin inkişafına xidmət etməsini. Hazırkı qiymətləndirmə sisteminin təhlili zamanı aşkara çıxarılan problem və nöqsanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- dəqiq müəyyənləşdirilmiş qiymətləndirmə standartlarının olmaması səbəbindən qiymətləndirmə prinsiplərinin pozulması;
- qiymətləndirmə üsul və vasitələrinin keyfiyyətlərinin təsvir olunmaması, onların əsas xüsusiyyətlərinin və meyarlarının dəqiqləşdirilməməsi;
- qiymətləndirmə vasitələrinin texniki keyfiyyətlərinə diqqət yetirilməməsi və qeyri-standart vasitələrdən istifadə olunması;
- qiymətləndirməyə və onun üsullarına müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu şəraitində dəqiqləşdirmələrin vaxtaşırı aparılmaması;
- nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi prosesində şagird fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv əsaslandırılmaması;
- müasir qiymətləndirmə metodlarından istifadə təcrübəsinin məhdudluğu, mütəxəssislərin bu sahədə hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması;

¹²⁶ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut missmelodiya62@mail.ru

tədris proqramlarını hazırlayan və qiymətləndirmə fəaliyyəti ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılmaması; inzibati prosedurların qeyri-şəffaflığı, qiymətləndirmə fəaliyyətinin qanuniliyinə zəmanətin verilməməsi; qiymətləndirmə nəticələrinin təhlilinin aparılmaması və müvafiq hesabatların hazırlanmaması.

Azərbaycanda nəzərdə tutulan təhsil və qiymətləndirmə siyasəti ümummilli maraqları əks etdirməklə yanaşı, əsaslı islahatyönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini şərtləndirir. XX əsrin sonlarında dünyada gedən siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklər bilavasitə aşağıdakı konkret məqsədlərin reallaşdırılmasını tələb edir:

- idarəetmənin daha demokratik üsullarına keçilməsi;
- ölkədə açıq vətəndaş cəmiyyətinin qurulması;
- inkişaf etmiş ölkələrlə səmərəli əməkdaşlığın təmin edilməsi;
- beynəlxalq bazar münasibətlərinin və iqtisadi rəqabət şəraitinin yaradılması;
- milli özünəqayıdış hisslərinin aşılması

Monitorinqlər müəyyən anlayışların mənimsənildiyini müşahidə etməklə və ev tapşırıqlarını nəzərdən keçirməklə, yaxud daha formal qiymətləndirmə tipindən istifadə etməklə aparıla bilər. Monitorinqlərin hansı formada aparılmasından asılı olmayaraq, onlar müntəzəm xarakter daşmalıdır. Bundan əlavə, hər altı həftədən gec olmayaraq, şagirdlərin standartlar üzrə nailiyyətlərinin daha ümumi monitorinq təşkil edilməlidir. Növbəti mərhələdə monitorinq şagirdlərin əldə etdiyi nailiyyətlərin mövcud standartlara uyğunluğunu öyrənmək məqsədi ilə aparılır. Bu prosesdə toplanmış məlumatlar tədris prosesinin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin məlumatlar əsasında müəllim aşağıdakı suallara cavab axtarır və müəyyən nəticəyə gəlir:

- Mən irəli getməliyəm, yoxsa hansısa bir hissəyə daha çox vaxt sərf etməliyəm?
- Şagirdlər öyrəndiklərini sərbəst tətbiq edə biləcəkləmi, yoxsa əlavə tədris aparılmasına ehtiyac vardır?
- Planlaşdırılmış tədrisi bir neçə şagird üçün və ya hamı üçün sürətləndirilmiş formada apara bilərəmmi?
- Əgər belədirsə, bunun üçün ən yaxşı yol hansıdır?

İlkin səviyyənin qiymətləndirilməsi ilə oxşar xüsusiyyətləri olan yekun (summativ) qiymətləndirmə standart və ya standartlar qrupunda müəyyən edilmiş məqsədlərə şagirdlərin hansı səviyyədə nail olduqlarını aydınlaşdırır. Yekun (summativ) qiymətləndirmə aşağıdakı suallara cavab verir:

- Şagird materialı mənimsəyə bilirmi?
- Bildiklərini tətbiq edə bilirmi?
- Daha irəli getmək üçün lazımı səviyyədədimi?

Yekun (summativ) qiymətləndirmə standartların mənimsənilməsi istiqamətində şagirdlərin əldə etdiyi irəliləyişləri dəyərləndirir. Bu qiymətləndirmə növü mövzunun, bəhs və bölmənin, yaxud da tədris ilinin sonunda eyni qaydada həyata keçirilir. Yekun (summativ) qiymətləndirmənin ən mühüm cəhəti şagirdlərin mənimsədiklərini tətbiq etmə qabiliyyətinə nə dərəcədə malik olduqlarını aşkara çıxarmaqdır.

Yekun (summativ) qiymətləndirmənin bu xüsusiyyəti müəllimlərin testyönümlü tədrislə bağlı narahatlığını aradan qaldırır. *Attestasiya (məktəbdaxili qiymətləndirmə)* fənnin məzmun standartlarının tərtibi üçün aparıcı rol oynamır, əksinə qiymətləndirmənin bu standartlar əsasında aparılmasını təmin edir. Bundan əlavə, *attestasiya (məktəbdaxili qiymətləndirmə)* əldə olunan bilikləri tam əks etdirmir, lakin o, mənimsəmə səviyyəsinin etibarlı və adekvat göstəricisidir. Təhsilin keyfiyyəti və qiymətləndirilməsi problemi pedaqoji nəzəriyyə və praktikada ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu problemin həlli pedaqoji innovasiyaların və texnologiyaların effektivliyini qiymətləndirmək üçün lazımdır. Təhsilin keyfiyyəti və onun idarə olunması bu günün ən aktual problemidir ki, bunun da əsasını şagirdin təlim nəticələri təşkil edir. Belə ki, şagirdin təlim nəticələri təhsil sahəsində baş verən bütün fəaliyyətlərin nəticəsi kimi ortaya çıxdığından şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələrinin, təhsili idarəetmə strukturunun və bütövlükdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətini də qiymətləndirmək mümkündür. Təhsil keyfiyyətinin idarə olunmasının səmərəli təşkili mexanizmləri. Təhsildə keyfiyyətin idarə olunması qiymətləndirmə və monitorinqlərlə həyata keçirilir. Qiymətləndirmə ölçülən parametrlər qiymətinin, obyektin və ya sistemin halının qəbul olunmuş standarta nisbətə müəyyən olunmasıdır. Bu prosedür ölçmə nəticəsinin standarta yaxınlıq dərəcəsini kəmiyyət göstəricisinə çevirməyə imkan verən qiymətləndirmə şkalasının olmasını tələb edir. Şagirdin hər hansı fəndən müəyyən mövzu, bölmə və ya tam kurs üzrə bilik və bacarıqlarının nailiyyət səviyyəsi onun göstərdiyi təlim nəticələrinin uyğun qiymətləndirmə standartları ilə müqayisə olunması ilə müəyyənləşdirilir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Təhsilin keyfiyyəti nədir? O, necə müəyyən olunur? Təhsilin keyfiyyətini necə idarə etmək olar? Ümumiyyətlə, istənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu ifadə edir. Obyektin və ya sistemin halını xarakterizə edən parametrlər standarta nə qədər yaxındırsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək hesab olunur. Təhsildə də belədir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara (standartlara) nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur. Beləliklə, təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Lakin şagirdin təlim nəticələri təhsil sahəsində baş verən bütün fəaliyyətlərin yekun nəticəsi kimi ortaya çıxdığından şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələrinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və bütövlükdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətini də qiymətləndirmək mümkündür. Eyni zamanda, keyfiyyətin faktiki vəziyyətini müəyyənləşdirməklə kifayətlənməyib onun yaxşılaşması və idarə olunması problemini də həll etmək olar. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sisteminə belə bir qiymətləndirmə sistemi yaradılmaqdadır. Təhsildə monitorinq və qiymətləndirmənin ən böyük fərqi ondan ibarətdir ki, monitorinqin nəticələrindən proses davam edərkən prosesin səmərəliliyində, müəyyən düzəlişlərin edilməsində istifadə etmək mümkündür. Belə ki, monitorinq fəaliyyətin hazırkı vəziyyətini (status) müəyyən edir. Qiymətləndirmə isə fəaliyyətin təsirini (impact) müəyyənləşdirdiyi üçün monitorinq məqsədilə onun nəticələrindən yalnız növbəti dərslərdə və ya növbəti qiymətləndirmə proqramının həyata keçirilməsi

zamanı istifadə etmək olar. Məsələn, məktəbdaxili qiymətləndirmə nəticəsində şagirdlərin göstəriciləri dövlət standartları ilə uyğunluq baxımından müqayisə edilə bilər. Lakin şagirdlərlə ən çox təmasda olan müəllimlər geri qalan şagirdlərə kömək etmək üçün dərs ili ərzində hər zaman belə statik göstəricilərə malik olmur, yalnız müxtəlif qiymətləndirmənin üsul və vasitələrindən istifadə edərək öz müşahidələrinə əsaslanırlar. Deməli, monitoring daxili idarəetmə prosesi olub təhsilin keyfiyyətinə davamlı nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. O, təhsil fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini üzə çıxararaq gözənilən nəticələri əldə etmək üçün praktik təkliflərlə çıxış edə bilər. Monitoring dedikdə yalnız təkliflər deyil, problemlərin həll edilməsi üçün konkret addımların da atılması nəzərdə tutulur. Monitoringin üç əsas komponenti var: * Məlumatın toplanması

* Məlumatın təhlili

* Görülən tədbirlər

Təhsil keyfiyyətinin monitoringi yalnız etibarlı məlumatların toplanması sayəsində həyata keçirilə bilər. Belə məlumatların mənbəyi müxtəlif ola bilər: əsasən, qiymətləndirmə, bəzən isə hər hansı bir sorğunun və ya tədqiqatın nəticələri və s. Əsas məqsəd təhlil obyektinə biləcək məlumatların toplanmasıdır.

Məlumatların təhlili Məlumatların təhlili ehtiyatlı həyata keçirilməlidir ki, bu təhlil problemlərin aradan qaldırılması üçün lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsinə kömək etsin. Bura təhsili idarə edənlərə problemləri müəyyən etmək üçün etibarlı göstəricilərin (indikatorların) müəyyənləşdirilməsi aiddir. Bu göstəricilər (indikatorlar) empirik nəticələndir və reallığı əks etdirir. Görülən tədbirlər Monitoring nəticəsində görülən tədbirlərə ehtiyat tədbirləri, islahedici tədbirlər və gücləndirici tədbirlər aiddir. Tədbir görmədən məlumat toplamaq və ya toplanan məlumatları yalnız təhlil etmək tədqiqat baxımından əhəmiyyətli ola bilər, lakin bu, idarəçilik baxımından nəticəsiz təcrübədən başqa bir şey sayılmaz. Tədbirlər aşağıdakı formalarda ola bilər: Strukturyönümlü: təhsil sisteminin inkişafına və ya kökündən dəyişdirilməsinə yönəlmiş islahat tədbirləri. Şəxsiyönümlü: buraya sanksiyalar və tövsiyələr aiddir. Sanksiyalar pozitiv - stimulerici (məsələn, vəzifədə yüksəliş, məktəb avadanlıqlarının yenilənməsi və s.) və ya neqativ - cəzaverici (məsələn, töhmət və ya işdən azad olunma) ola bilər. Tövsiyələr isə pedaqoq-məsləhətçilərin müdaxiləsi, müxtəlif seminarların keçirilməsi və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Monitoringin obyektinə və subyektinə görə iki növü müəyyən edilir. Ümumi təhsil sahəsində həyata keçirilən yeni qiymətləndirmə sistemi ümumi təhsildə bütün fəaliyyətləri qiymətləndirən və onların müəyyən olunmuş müvafiq standartlar istiqamətində inkişaf etməsini təmin edən bir mexanizm kimi düşünülmüşdür. Burada bütün fəaliyyətlər dedikdə şagirdin, müəllimin, təhsil müəssisəsinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və nəhayət ölkənin ümumi təhsil sisteminin fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1.Əhmədov, N.."İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası". Bakı,2000

2.Lewis, J.M. (1993). Teaching styles of awardwinning professors.

3.Агранович М., Кондрашов П. Индикаторы оценки качества образования // Директор школы. – 2007.

4.Пинский А.А. Общественное участие в управлении школой. Школьные советы. – 2007. – М.

Açar sözlər: təhsil sənəştə məqsəd texnologiya maraqlı

Ключевые слова: образование навыки цель технология интересный

Key words: education skill goal technology interesting

RESUME

Whatever progress our society has made over the centuries is because of education. Being the foundation stone of society, education brings reforms, helps in progress and paves the way for innovation. The importance of quality education cannot be undermined in a society, which is why **great personalities** have extensively written about their needs in a civilized society. It is because of education, that humans have been able to explore the vastness of the universe and the mystery of its existence in atoms. Concepts like gravity, cognitive dissonance, laser-guided surgical procedures and millions more would not exist if education were not there to unleash our potential. In the 21st century, some countries are lagging in the race for **quality education**. . In the age of technology, information can be accessed from anywhere in the world. Even though providing quality education demands great efforts to shape the personality of a student, with the advent of new technologies, a student is just a click away from requisite resources. While sitting hundreds of miles away from an educational institute, the students can take online classes from the institution, avail benefits of **online career counselling**, and access a great volume of resources from **free online libraries**.

РЕЗЮМЕ

В современном понимании качество образования – это не только соответствие знаний обучающихся государственным стандартам, но и успешное функционирование самого учебного заведения, а также деятельность каждого педагога и администратора в направлении обеспечения качества образовательных услуг. Подход к пониманию качества образования можно представить в виде следующей последовательности: носитель знаний; передача знаний; получатель знаний; восприимчивость методик передачи знаний; фундаментальность знаний; востребованность полученных знаний; получение новых знаний. Но основной способ управления качеством образования в школе – индивидуальный мониторинг динамики продвижения ребенка в учебном процессе. В его основе лежат следующие принципы: получение индивидуальной информации о каждом обучающемся; полнота и анализ информации; непрерывность и периодичность получения и анализа управленческой информации; открытость измерения качества образования.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

TƏHSİLDƏ YENİ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

İnformasiya texnologiyalarının yaranması XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Bu zaman ilk [informasiya sistemləri](#) yaradılmağa və təkmilləşməyə başlamışdır. [İnternetin](#) inkişafı, yeni-yeni proqram və sistemlərin yaradılması, qloballaşma XX əsrin 90-cı illərindən informasiya texnologiyalarının inkişafının daha sürətlə getməsinə göstərir. [İnformatika](#), eləcə də informasiya texnologiyaları elmi inkişaf etdikcə yeni-yeni elmi terminlər, anlayışlar da meydana gəlmiş və gündəlik həyata daxil olmuşdur. Bunlara misal olaraq: [İnfokommunikasiya](#), [informasiya infrastruktur](#), [informasiyalaşma](#), [informasiya mühiti](#), [informasiya cəmiyyəti](#), [informasiya resursları](#) və xidmətləri, [bilik bazası](#), [audio-video konfrans](#), [telekonfrans](#), [axtarış serverləri](#), [relevant informasiya](#), [spam](#), [provayder](#), [host](#), [çat](#), [meynfreym](#), [LAN](#), [WAN](#), [XML](#), [HTTP](#) və s. göstərmək olar.

Kompüterlərin informasiya mühitində tətbiqi və [telekommunikasiya](#) vasitələrindən istifadə olunması informasiya texnologiyasının inkişafını yeni mərhələyə çatdırdı. Bununla da yeni informasiya texnologiyaları mərhələsi başlandı.

Yeni informasiya texnologiyalarının vasitələri dedikdə mikroprosessor, hesablama texnikası, eyni zamanda informasiya mübadiləsi üçün müasir vasitə və sistemləri olan, proqram-aparat vasitə və qurğuları nəzərdə tutulur. Yeni informasiya texnologiyalarının vasitələrinə aiddir: EHM, PEHM (personal elektron hesablama maşınları); EHM- in bütün sinifləri üçün terminal təchizat komplektləri, lokal hesablama şəbəkələr, informasiyanı daxil edən və xaric edən qurğular, mətn və qrafik informasiyaları daxil etmək və onlar üzərində manipulyasiya aparmaq üçün qurğular, böyük həcmdə olan informasiyaları arxivdə saxlamaq üçün vasitələr və müasir EHM üçün periferik avadanlıq; müasir əlaqə vasitələri; maşın qrafik sistemi; proqram kompleksləri (proqramlaşdırma dilləri, translyatorlar; kompilyatorlar, operasiya sistemləri, tətbiqi proqramlar paketi və s. daxildir. Yeni informasiya texnologiyalarının hazırlanması çox ciddi kriteriyalar əsasında baş verməlidir. Bu meyarlar məqsədə müvafiq və effektiv olmalıdır. Problemin aktuallığı. Yeni informasiya texnologiyasının tətbiqi təlimin funksiyasının tam şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Problemin yeniliyi ondan ibarətdir ki, yeni informasiya texnologiyalarının təlimdə istifadə olunması tələbələrə əqli fəaliyyətinin düzgün təşkil olunmasını təmin edir. Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni informasiya texnologiyaları təlim prosesinin yeni formasını yaranması, “müəllim-tələbə”, “kompüter-tələbə”, kompüter-tələbə qrupları” tipində modelləşməsinin yaranmasına zəmin yaradır.

Ölkədə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sistemində inteqrasiyası və təhsil prosesinin məzmunca modernləşməsi sahəsində əməli işlərdən biri də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”dır. Bu proqramda İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarından (İKT) istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulması və vahid elektron təhsil məkanının yaradılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmiz üçün prioritet istiqamətlərdən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nın əsas məqsədi ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası, onun məzmununun Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, cəlbədiciliyin və rəqabət qabiliyyətliliyin təmin edilməsi, habelə informasiya cəmiyyətinin və biliklərə söykənən iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun kadr potensialının formalaşdırılmasıdır. Dövlət Proqramının icrası istiqamətində vahid təhsil məkanının formalaşdırılması, təhsil xidmətlərinin mobilliyinin təmin olunması, yeni təhsil standartları və təhsilin təşkilini reqlamentləşdirən normativ sənədlər hazırlanması kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Elektron təhsil (E-Learning) informasiyasənaye ölkələrində gələcəyin təhsili sayılır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları tədrisdə tədqiqat və ya əyani vasitə obyektləri olmaqla yanaşı, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi də ənənəvi kağız və kitabxana texnologiyalarının imkan vermədiyi informasiyanın əldə edilməsinə, işlənməsinə şərait yaratmalıdır. Təhsildə yeni tədris texnologiyaları açıq və distant təhsil üçün tədris vasitələrinin, elektron dərsliklərin, təhsil portallarının yaradılmasını, multiagentli-multimedia və hiper-media texnologiyalarından istifadəni, animasiya texnologiyaları vasitəsilə tədris materiallarının əyanilik dərəcəsinin artırılmasını, telekonfrans texnologiyaları vasitəsilə respublika və beynəlxalq miqyaslı telekonfranslarda iştirak etməyi və s. əhatə edir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının ən son nailiyyətləri isə universitetlərin idarə olunmasının avtomatlaşdırılmış sistemi olan – “Elektron universitet” (EU) layihəsində öz əksini tapmışdır. İnformasiyanın istifadəyə yararlı olması üçün aşağıdakı şərtlər təmin olunmalıdır:

- tamlıq – tam şəkildə təsvir olunmalıdır;
- düzgünlük – həqiqəti əks etdirməlidir;
- dəyər – maksimum az məsrəflə əldə edilməlidir;
- əhəmiyyətlilik – istifadəçi üçün vacib olmalıdır;
- aktuallıq – cari vaxtda tələb edilən olmalıdır;
- anlamlılıq – istifadəçinin başa düşdüyü tərzdə hazırlanmalıdır

¹²⁷ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut sevenjisayeva@mail.ru

Informasiya texnologiyaları aşağıdakı əsas əlamətləri ilə səciyyələnir: prosesin işlənməsi obyektin verdiyi məlumatlar ilə həyata keçirilir; prosesin məqsədi məlumatların alınmasını təmin etməkdir; prosesin həyata keçirilməsində əsas vasitələr proqram, qurğu və proqramlı qurğular hesab edilən hesablama kompleksləridir; verilənlərin işlənmə prosesləri verilmiş əşya və obyekt sahəsinə uyğun əməliyyatlara bölünür; prosesin optimalıq meyarı informasiyaların istifadəçiyə vaxtında təqdim edilməsi, onun etibarlılığı, doğruluğu və tamlığı hesab edilir. Təhsil texnologiyası elə bir sistemdir ki, bu sistem daxilində müasir texnologiyanın tətbiqi təhsilin keyfiyyətini daha da artırır. Təhsil prosesinin icrası və qiymətləndirilməsi, tədris və tədrisin konseptuallaşdırılması həmçinin müasir tədris metodlarının tətbiqi sistemə uyğun bir üsuldur. Təhsildə texnologiya təlim materialları, metodlar, iş və əlaqələrin təşkili, yeni bütün iştirakçıların təhsil prosesində davranışlarını özündə cəmləşdirir. Texnologiya sözü "techno" yunan sözündən olub, elmdən, sözdən, öyrənmədən, zehni vəziyyətdən irəli gələn bilik, bacarıq, məlumat, qayda, alətlər və "loqotiplər" deməkdir. Texnoloji yeniliklərin sürətlə artması və iqtisadiyyatda mühüm paya çevrilməsi də təhsilin texnologiyadan istifadəsini məcbur edir. Bununla belə, texnologiyanın sadəcə avadanlıq olaraq tədris mərkəzlərinə daxil olması onun effektiv istifadəsi üçün kifayət deyil. Mühüm olan müəllim, tələbə, ailə və rəhbərliyin texnologiyanı öz məqsədlərinə uyğun istifadə edə bilməsi, təlim-tədris prosesində fayda təmin etmək, özünə yetərli olmaq, məktəb mədəniyyətinə daxil olmaq və növbəti yeniliklər üçün əsas ola bilməkdir. Yeni konsepsiyası son illərdə ölkələrin əsas siyasət və strategiyalarında baş verən mühüm konsepsiyalardan biridir. Yeni konsepsiyalardan biri də innovasiyadır. Innovasiya yenilik tətbiq prosesi kimi bir nəticə verir. İƏİT-ə əsasən, yenilik bir məhsul, onun xidmətini, yeni və təkmilləşdirilmiş istehsalı, paylama metodunu və ya yeni bir sosial xidmət metodunu dəyişdirməkdir. Lakin eyni söz həmçinin bu transformasiya prosesinin sonunda ortaya çıxan təkmilləşdirilmiş məhsul, metod və ya xidmətə aiddir. Başqa sözlə, yenilik texnologiyanı sosial və ya iqtisadi mənəfətə çevirir. Universitetlər informasiya istehsal edən, qoruyan, genişləndirən və bu məlumatların tətbiqindən geniş istifadə edən qurumlar olaraq cəmiyyətdə çox mühüm rol oynayırlar. Bu mənada ali təhsil müəssisələrinin baş verən bu sürətli dəyişikliklərdən xəbərdar olması da, təlim-tərbiyə keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün lazım olmuşdur. Universitetlərin təlim-tədris fəaliyyətlərində texnologiyadan istifadə etmə və inkişafda nümunə olmaları, insanların yeni texnologiyalara uyğunluğu informasiya müasir cəmiyyətin yaradılması üçün əhəmiyyətlidir. Müasir cəmiyyətlərdə informasiya texnologiyalarındakı vasitələri məharətlə işlədən, məlumat toplama, şərh etmə və bu məlumatları istifadə etmək bacarığı olan, müvafiq informasiya texnologiyaları resurslarından istifadə edərək iş görə bilən fərdlər yetişdirmək qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur. Texnologiya istifadəsi ilə təhsildə sonsuz bir kitabxanaya addım atılır və öyrənmə vasitələri günümüzə zənginləşir. Əslində burada ortaya atılan sonsuzluq düşüncəsi mövcud tədris proqramı ilə müqayisə edildikdə şagird və müəllimlərdə sonsuz informasiya ilə qarşı-qarşıya olmaq qorxusunu da bərabərində gətirir. Mövcud proqram sıxlığı səbəbiylə tənqid edilərkən bir tərəfdən də bu sıxlığı daha da başa düşülməyən hala gətirəcək sonsuzluq hissi yaradılması təhsildə fəz edilən inkişafa kömək edəcək kimi görünür. Burada internet ilə birlikdə istənilməz biliklərin də prosesə qatılması və bu məlumatların nəzarətinin demək olar ki, qeyri-mümkün olması da bir problem kimi qarşımıza çıxır. Texnoloji yeniliklərdən istifadənin artırılması təhsil sisteminin məqsədlərini reallaşdıracaq davranışlar hasil edəcəkdir. Innovasiyalardan istifadənin artırılması bu davranışlardan başqa nəticələr də verəcəkdir ki, bunlardan birincisi onsuz da illərdir təhsilə çətinlik verən obyekt və avadanlıqlar üçün ehtiyat axtarışında olacaqdır. Təhsildə texnologiyaların istifadəsinə dair təkliflər

- Təhsildə texnologiyanın istifadə edilib edilməyəcəyi deyil, necə istifadə ediləcəyi, təmin olunacağı, bölüşdürülməcəyi problemi üzərində durulmalıdır.
- Texnologiyanın fərdi deyil, fərdin texnologiya yönəltməsi vacibliyi nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə dərs içərisində müəllimləri çox məşğul edən və vaxtını məhdudlaşdıran texnoloji materialların istifadə edilməsində lazımı tədbirlər alınmalıdır.
- Texnologiyanın nəzarət edilə bilən olması üçün milli təbii qoymalı və sistemli bir şəkildə təbii qoymalara əməl edilməlidir.
- Texnologiya istifadədə təhsil imkanlarından daha az istifadə edənlərə müsbət ayrıseçkilik keçiriləcək şəkildə siyasətlər aparılmalıdır.
- Təhsildə texnologiyadan istifadə edərək ortaya çıxan xərcin mənbə problemi də düşünülərək qarşısının alınması lazımdır. Xüsusilə xarici mənbələrə üz tutaraq həm vaxt, həm də əmək göstərən məktəb rəhbərliklərinin problemləri bu yolla həll olunmalıdır.
- İstifadə edilən texnologiyada ictimai üstünlüklərə uyğun istehsal və satma təmin olunması lazımdır. Bu yolla texnologiya istifadə edilərkən təhsil sisteminə tələbələr və cəmiyyət üçün də bir məna olacaqdır.

Hazırda informasiya kommunikasiya texnologiyaları (İKT) insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir. İKT-nin tibb, turizm, sənaye, nəqliyyat, logistika, biznes, hüquq, bank, təhsil müəssisələri, mühəndislik və memarlıq kimi müxtəlif sahələrə təsiri son onilliklərdə olduqca böyükdür. Informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) insan fəaliyyətinin bir çox aspektlərini dəyişdirən bir qüvvədir.

1996-cı ildən başlayaraq bir sıra alimlər İKT-nin təhsildə və digər sahələrdə effektivliyini və əks təsiri araşdırmışdılar. İKT təhsildə mövcud olmağa başlasa da, təsirləri digər sahələrdə olduğu kimi əhəmiyyətli deyildi. Lakin dünya rəqəmsal mediaya və məlumata doğru sürətlə irəliləyir, İKT-nin təhsildə rolu daha da əhəmiyyətli hal alır. Müasir mühit sənədlilik və performans təşviq edən tədris proqramlarına üstünlük verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tədris proqramı bacarıqları vurğulamağa üstünlük verir və məlumatın nə olmasında çox, məlumatdan necə istifadə ediləcəyi düşünülür. Bacarıqlara və performans əsaslanan tədris planlarına keçidlər yeni inkişaf edən tədris texnologiyaları tərəfindən dəstəklənir və təşviq olunur.

Bu tip tədris planları bunları tələb edir: -müxtəlif məlumat mənbələrinə giriş;

- məlumatların müxtəlif formalarına və növlərinə giriş;
- məlumat və sorğu əldə etməyə əsaslanan şagird mərkəzli təlim parametrləri;
- problem yönümlü və sorğu əsaslı fəaliyyətlərə yönəlmiş öyrənmə mühitləri;
- orijinal parametrlər və nümunələr

Tələbələr üçün ən son texnologiyalar öyrənilən mövzunun dərinliyini vurğulayaraq inanılmaz və rəngarəng bir dünyaya qərq olmaq üçün misilsiz bir fürsət təqdim edir. Ən son informasiya texnologiyaları ilə təmin olunmuş sinif otaqları, şagirdlərin emosional reaksiyasına səbəb olur ki, bu da öyrənilən materialın keyfiyyətcə mənimsənilməsi üçün vacibdir. Təhsil prosesini dəstəkləyən informasiya texnologiyaları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində aparıcı rol oynayır. Informasiya və kommunikasiya texnologiyaları dünyanın informasiya axınları ilə qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır. Son zamanlar ölkəmizdə tədris prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları xidməti 38%, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları avadanlığı 33%, proqram təminatı 10%, rabitə texnologiyası 13% artmışdır. Təhsildə İKT-dən istifadə mütəxəssis hazırlığı xərclərini xeyli azaltmağa imkan verir. Yeni informasiya texnologiyaları şagirdin özünü tam ifadə etməsi üçün əla şərait yaradır. Kompüter proqramlarının istifadəsi inteqrasiya olunmuş texnoloji elementlərin istifadəsini sürətləndirməyə və asanlaşdırmağa kömək etməkdədir. Informasiya kompüter texnologiyalarının tədrisdə istifadə olunan amillərindən biri də distant təhsildir. Rəqəmsal öyrənmə tələbələrə müxtəlif kurslarda iştirak etmək üçün qapı açır. İnternet bağlantısı varsa, kurslara demək olar ki, hər yerdə daxil olmaq mümkündür. Artıq yeni dil öyrənmək və ya hansısa xüsusi təlim keçmək istədikdə məsafəni qət etmədən, əlavə vaxt sərf etmədən müxtəlif sahələr, fənlər üzrə ekspertlər tərəfindən hazırlanmış kurslarda iştirak etmək mümkündür. Rəqəmsal öyrənmə tələbələrə sonsuz məlumat bazasından istifadə etməyə imkan verir və onları lazım olan mənbələri necə axtarmağı öyrədir. Onlar Google vasitəsilə istənilən anda sonsuz sayda pulsuz, yeni biliklər əldə edə bilirlər. 3. Birgə öyrənmə Rəqəmsal təhsilin yaranması müxtəlif qruplar, komandalar yaratmaq üçün geniş imkanlar açdı. Tələbələrimiz bunu Zoom, Microsoft Teams və ya hər hansı platformada asanlıqla edirlər. Bu, həm onlayn şəkildə öyrənməyə yardım edir, həm də müxtəlif qrupları eyni öyrənmə məkanına gətirir. Rəqəmsallaşdırılmış öyrənmə vasitəsi ilə tələbələr birgə müzakirənin bütün üstünlüklərindən istifadə edə bilirlər. 4. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə Təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının ən böyük üstünlüklərindən biri də odur ki, o, müəllimlərə tək bir tələbəyə uyğunlaşdırılmış təlim planı ilə işləmək imkanı verir. Tələbələr əlavə yardıma ehtiyac duyduqları təqdirdə müəllimlərə tez və asan çıxış əldə edə bilirlər. 5. Onlayn imtahanlar Rəqəmsallaşma imtahan prosesini həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün rahat etməkdədir

Artıq tədris müəssisələrinin bir çoxunda imtahanlarda rəqəmsallaşmanın imkanlarından istifadə edilir. Bu həm də maddi resurslara qənaət etmək üçün düzgün üsul olduğunu sübut edir. 6. Elektron dərsliklər və qrafik şəkillər Elektron dərsliklər müasir texnikanın nailiyyətlərini, fənlər üzrə mövzuları, dizayn və bədii keyfiyyətləri özündə birləşdirir, eyni zamanda, kağızın istifadəsini məhdudlaşdırır. Qrafik şəkillər tələbələrin daha yaxşı öyrənmələri üçün cəlbedici bir yanaşmadır. Mövzunun əyani təsvirini verməklə, tələbələr anlayışı daha yaxşı qavrayırlar. Ən çətin mövzuları belə şəkillərin köməyi ilə sadələşdirilmiş şəkildə təqdim etmək olur: "Münasib proqramlar tələbələrin qrafik şəkillər sayəsində yeni materialları daha yaxşı qavramalarına kömək edir". Göründüyü kimi, rəqəmsal təhsil sisteminin üstünlükləri çoxdur. Təhsildə rəqəmsallaşma elektron tədris sisteminə keçid prosesidir. Rəqəmsal təhsil platformalarının mövcudluğu yüksək sürətli internet, maddi-texniki təchizat, elektron məlumat bazalarının olması ilə mümkündür. Çox təəssüf ki, hələ də bir çox təhsil müəssisələrində internetin olmaması və ya zəif olması problemi ilə rastlaşırıq. Halbuki əyani təlimlə yanaşı, onlayn kurslar, imtahanlar, elektron dərsliklər, viktorinalar kimi müxtəlif rəqəmsal üsullardan istifadə təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün çox gərəklidir. Hazırda təhsilin rəqəmsallaşmasının müsbət yenilik olduğundan əminik, lakin onun bir sıra mənfi cəhətləri də var ki, onlar kifayət qədər ciddi məsələlərdir. Psixoloq Yelena Molşanova yazır: "Belə bir yeniliyin bir sıra mənfi cəhətləri də var ki, onlar tək-cə tələbələrin fiziki sağlamlığına deyil, həm də psixoloji vəziyyətinə təsir göstərə bilər. Birincisi, rəqəmsal öyrənmə ilə yazıya getdikcə daha az diqqət yetirilir ki, bu da tələbələrin bacarıqlarının azalmasına səbəb ola bilər, yəni onlar daha pis oxumağa və yazmağa başlayacaq və bu da onların koordinasiya bacarıqlarına təsir edəcəkdir, yəni düşüncələrini formalaşdırmaq qabiliyyətləri azalacaq. İkincisi, uzun müddət ekrana baxmaq göz yorğunluğuna səbəb olur.

References

1. Ələvsət Qaracaoğlu Əliyev. İnformasiya elminin tarixi, predmeti, məqsədi və onun cəmiyyətdəki rolu və vəzifələri. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu
2. İsmayıl Calalılı (Sadıqov), "İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti", 2017, "Bakı" nəşriyyatı, 996 s.
3. Новые информационные технологии на современном этапе информатизации образования / И. А. Колсевникова // 2000, № 2
4. Т.А. Калугина. Новые информационные технологии в сфере образования. Саратов: Колледж, 2000.
4. Волокитин К. Н. Современные информационные технологии в управлении качеством образования // Информатика и образование. 2000, №4

Açar sözlər inkişaf tərəqqi tələb informasiya kommunikasiya

Ключевые слова развитие прогресс требование информация коммуникация

Key words development progress demand information communication

RESUME

The important roles of technology in education leads to improved quality of studying; better communication facilitates skills and knowledge for students. Apart from that, with E-learning technology tools, students can access study material from any geographical area, wherever they go. In spite of having various [higher technology Education tools](#), schools are still using the pen/ pencil-and-paper methods for learning. However, via EdTech, the whole education structure has been revolutionized, enriching the learning process at just one fingertip of students. Undoubtedly, since technology is introduced in the classroom, it encourages the overall growth of students. Technology is a robust process to promote a healthy educational system worldwide.

The Most Important roles of technology in education make learning more accessible, exciting, and enjoyable. The development of technological advancements in education leads to enhanced knowledge and skills of students.

РЕЗЮМЕ

Компьютерные технологии обучения — это процессы сбора, переработки, хранения и передачи информации обучаемому посредством компьютера. К настоящему времени наибольшее распространение получили такие технологические направления, в которых компьютер является: - средством для предоставления учебного материала учащимся с целью передачи знаний; - средством информационной поддержки учебных процессов как дополнительный источник информации; - средством для определения уровня знаний и контроля за усвоением учебного материала; - универсальным тренажером для приобретения навыков практического применения знаний; - средством для проведения учебных экспериментов и деловых игр по предмету изучения;

Rəyçi f.f.d, dos.Bünyadova V.Ş.

Təhminə Rəhimova, Ağcaxanın Qasım Eyyvazova¹²⁸
TOPONİMLƏRİN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən onomastik leksikanın, xüsusilə toponimlərin araşdırılması, tədqiq olunması xalqların tarixi keçmişinin, başqa mədəniyyətlərlə təmasının öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Toponimika –yeri,coğrafi adları; [toponimləri](#), onların mənasını, quruluşunu, mənşeyini və yayılma sahəsini öyrənir. Hər bir ərazidəki toponimlərin məcmusu onun toponimiyasını təşkil edir. Azərbaycan toponimiyasının əsas fondunu Azərbaycan (türk) mənşəli adlar təşkil edir. Azərbaycanda qədimdən başlayaraq, hun, bolqar, suvar, peçeneq, xəzər, qırpaq, oğuz-səlcuq və monqol qaydalarının, habelə İber-Qafqaz, İran, ərəb və s. xalq adları ilə bağlı toponim layları aşkara çıxarılmışdır.

Toponimlərin aşağıdakı növləri müəyyənləşdirilmişdir:

Aqronim— meydan adları ;

Antroponim - şəxs adlarından törəmiş coğrafi adlar;

Astionim -şəhər adları;

Drinonim- meşə adları;

Dromonim- nəqliyyat yollarının adları

Hidronim- çay adları;

Qodonim - küçə adları;

Oykonim - yaşayış yeri adları;

Oronim -dağ adları ;

Urbanonim - şəhəriçi obyekt adları;

Makrotoponim - böyük coğrafi adlar;

Mikrotoponim- kiçik coğrafi adlar

Toponim materik və okeanların, ölkələrin və coğrafi bölgələrin, şəhər və küçələrin, çay və göllərin, təbiət obyektlərinin və bağların adıdır. Toponimlərin kökü və məzmunu, tarixi kökləri və əsrlər boyu dəyişməsi, coğrafi obyektlərin adlarının yazılması xüsusi elm – toponimika tərəfindən öyrənilir. Toponimlər mənsub olduğu xalqın dilini, tarixini, etnogenezini, milli mənsubluğunu, coğrafi sərhədlərini əks etdirən çox dəyərli mənbədir. Toponimlərdə tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, assimilyasiyası, əhalinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğuliyyəti öz əksini tapır. Müxtəlif dil materiallarına istinadən formalaşan onimlərin tədqiq olunması mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq, T.Əhmədov yazır: “Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır” (1,22).

Məsələn,

Qarabağ –Azərbaycanımızın qədim yaşayış məskəni

Qarabağ-toponimini təhlil edən bir qrup dilçilərin qənaətinə görə bu oykonim qara (böyük mənasında) və bak (qədim türk dillərində el / tayfa / soy mənalarında) sözlərindən təşəkkül tapmaqla, böyük tayfa / böyük soy / böyük el mənalarını bildirir. Göründüyü kimi Qarabağ toponiminə hansı aspektdən yanaşılırsa yanaşılıns o, türk mənşəlidir. Bu yaşayış məskəninin etimologiyası, aparılan arxeoloji qazıntılarda aşkar edilmiş tapıntılar bu diyarın türk yurdu olduğunu təsdiqləyir.

Şuşa-

Qarabağın incisi heç şübhəsiz “Kiçik Paris”, “Azərbaycanın musiqi beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası” adlandırılan Şuşa şəhəridir. Şuşa toponimi haqqında bir çox mülahizələr mövcuddur. Belə ki, Şuşa toponiminin mənşəyi haqqında ən geniş yayılmış mülahizə şiş sözündən törəmiş olmasıdır. Şiş sözü dik, iti uclu zirvə deməkdir. Daha sonra bu söz Şuşa formasını almışdır. Bu mülahizənin tərəfdarları Şuşa şəhərinin bu cür adlandırılmasının onun coğrafi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Belə ki, Şuşa şəhəri coğrafi baxımdan Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində dəniz səviyyəsindən ortalama 1420 metr yüksəklikdə yerləşir. Ərazisi dağlıq olmaqla ən böyük zirvəsi 2725 metrlik Böyük Kirs dağıdır, həmçinin Keçəldağ aşırımını da buradadır.

Cəlilabad rayonu- Cəlilabad rayonu 8 avqust 1930-cu ildə Astraxanbazar adı ilə təşkil edilmişdir. 2 iyul 1967-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Azərbaycan yazıçısı [Cəlil Məmmədquluzadənin](#) şərəfinə Cəlilabad adlandırılmışdır. Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı (Böyük Britaniya, İngiltərə)adadır. İngiltərə-Bəzi mənbələrə əsasən, İngiltərə sözünün kökü "İng"dir. Bu söz isə qədim Türk dilindən "qənimət", "hədiyyə" olaraq tərcümə edilir. Üzərinə isə "land" sözünü əlavə etdikdə, "qənimət alınmış torpaq", "hədiyyə torpaq" mənaları üzə çıxır.

Londinium -tarixi mənbələrə əsaslanaraq London –qədim romalılar tərəfindən Temza çayının sahilində salınıb. Dəqiq mənası məlum deyil. The [etymology of the name Londinium](#) is unknown. Following [Geoffrey of Monmouth's pseudohistorical History of the Kings of Britain](#), it was [long published as derived](#) from an [eponymous founder](#) named [Lud](#), son of [Heli](#). There is no evidence such a figure existed. Instead, the Latin name was probably based on a native [Brittonic](#) place name [reconstructed](#) as **Londinion*. Morphologically, this points to a structure of two suffixes: *-in-jo-*. However, the Roman *Londinium* was not the immediate source of English "London" ([Old English: Lunden](#)), as [i-mutation](#) would have caused the name to have been *Lyndon*. This suggests an alternative Brittonic form *Londonion*; alternatively, the local pronunciation in [British Latin](#) may have changed the pronunciation

¹²⁸ Heydər Əliyev adına Hərbi İstitut tehminerahimova@mail.ru

of *Londinium* to *Lundeiniu* or *Lundein*, which would also have avoided *i*-mutation in Old English. The list of the [Cities of Britain](#) included in the 9th-century *History of the Britons* precisely notes London in [Old Welsh](#) as *Cair Lundern* or *Lundein*. The pronunciation of *Londinium* in English is [/lɒnˈdʒɪniəm/](#)

Trafalgar Square- Trafalgar Meydanı. Meydan öz indiki adını 1805-ci ildə Britaniya və Fransa donanmaları arasında baş verən və ingilislərin zəfəri ilə başa çatan [Trafalgar döyüşünün](#) şərəfinə almışdır. Əvvəlki adı "Kral IV Vilyam Meydanı" olsa da, memar Corc Ledvel Teylorun təklifinə əsasən Trafalgar meydanı adlandırılmışdır. İngilis donanmasına admiral Nelson başçılıq edirdi. Meydanın mərkəzində aşağıdan dörd aslan heykəli ilə əhatələnmiş və yuxarisında admiral [Horatsio Nelsonun](#) heykəli olan 51 metr hündürlüyündəki Nelson sütunu yerləşir. Sütunun ətrafında iki böyük fəvvarə vardır. "The square is named after the [Battle of Trafalgar](#), a [British naval](#) victory in the [Napoleonic Wars](#) with France and Spain that took place on 21 October 1805 off the coast of [Cape Trafalgar](#), southwest Spain, although it was not named as such until 1835. The name "Trafalgar" is a [Spanish word](#) of [Arabic origin](#), derived from either *Taraf al-Ghar* (cape of the cave/laurel') or *Taraf al-Ghar* (extremity of the west)." Trafalgar Square is owned by the King in Right of the Crown and managed by the [Greater London Authority](#), while [Westminster City Council](#) owns the roads around the square, including the pedestrianised area of the North Terrace. The square contains a large central area with roadways on three sides and a terrace to the north, in front of the National Gallery. The roads around the square form part of the [A4](#), a major road running west of the [City of London](#). Top of Form Kulturologiya tarixi müxtəlif cəmiyyətlərdə və ictimai-iqtisadi formasiyalarda mədəni həyatı öyrənir, əsas mədəni-tarixi tiplərin nailiyyətlərini və xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa səy edir. Kulturoloqların mühüm vəzifəsi isə ən uzaq keçmişdə yaşamış insanların mədəni həyatını və qloballaşan müasir dövrün sosial-mədəni tendensiya və proseslərini düzgün və hərtərəfli təhlil etməkdir. Qeyd edək ki, kulturologiyanın obyektləri canlı insanlar, mədəniyyətin yaradıcı və daşıyıcıları, həmçinin mədəni hadisələr, tarixi abidələrin öyrənilməsindən ibarətdir.. Kulturologiya bir elm kimi XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Onun yaranmasında ABŞ kulturantropoloqu və kulturoloqu Lesli Alvin Vayt (1900–1975) xüsusi rol oynamışdır.

Lesli Alvin Vayt öz nəzəriyyəsini "Kulturologiya" adlandırmışdır. Lesli Alvin Vaytın bu elmi tədqiqatı "insan və kulturologiya" anlayışlarını əhatə etdiyindən kulturologiya elmi dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Kulturologiya ümumbəşəri və milli mədəni proseslərin obyektiv qanunauyğunluqlarını, insanların maddi və mənəvi həyatının mühüm hadisələrini özündə ehtiva etdiyi halda, kulturologiya tarixi elmin keçdiyi yolu tədqiq edir, kulturoloji fikrin inkişaf mərhələlərini təsnif edir, müxtəlif elmi istiqamətlərə aid kulturoloji nəzəriyyə və müddəaları ümumiləşdirir.

Sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlərə tədqiqatçılar müxtəlif cür yanaşırlar. A.Qurbanov yazır: "Dilimizdə mürəkkəb – analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Onomastik vahidlərin bu yolla əmələ gəlməsinə dair Azərbaycan dilində çox müxtəlif dil fiqurlarına rast gəlinir. Özü də bu onomastik dil hadisəsi bütün xüsusi adlar qrupunda özünü göstərir" [4, 391.] "Ümumtürk leksikasına daxil olan toponimlərin çoxu birinci və ikinci növ birləşmələr əsasında yaranmış mürəkkəb sözlərdən ibarətdir. Toponim olan mürəkkəb sözün birinci tərkib hissəsi obyektivləşmə hadisəsinə uğramayan isim olduqda isə həmin mürəkkəb söz ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranmış olur. Bu zaman nomenklatur termin kimi çıxış edən dağ, çay, göl və s. kimi sözlər ilkin, yaranma zamanı mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişlər. Sonralar həmin şəkilçilər sıradan çıxmışlar" [5,11]. Maraqlıdır ki, mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin topoformantları və eləcə də onların formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olur. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran II komponentlər – topoformantlar, bir qayda olaraq, isimlərdən ibarət olur. I komponent isə əsasən isim və sifətlər, çox az hallarda saylar və substantivləşən başqa sözlərlə ifadə olunur [6,22]. Azərbaycanın makrotoponimlər sistemində mürəkkəb söz quruluşlu bir sözdən ibarət toponimlərə Göyçay, Qaraməryəm, Bozdağ, Ağarəhimoba, Kürkəndi, Dayıkənd, Qarabaqqal, Qarabağlar, Qarayazı, Qaraxıdır, Qızılağac, Cırqurd, Yanardağ, Beşqardaş, Yekəxana, Yeniərx, Yenikənd, Kürdşaban və s. toponimləri göstərmək olar. Mürəkkəb söz quruluşlu bu nümunələri iki qrupa ayırmaq olar: a) sırf sintaktik yolla yarananlar; b) sintaktik və qismən morfoloji yolla yarananlar. Birinci formada yaranan onomastik vahidlərdə ancaq sintaktik vasitələrdən istifadə olunur. Buna görə də belə linqvistik model sırf sintaktik yolla sözyaratmadır [5. s.393-399]. Modeldə mürəkkəb sözün tərkibindəki komponentlər sadə sözlərdir və onlar birləşərək mürəkkəb söz quruluşlu toponim yaratmışlar. Məsələn: Dayıkənd→dayı+kənd, Göyçay→göy+çay, Qaraməryəm→qara+Məryəm, Bozdağ→boz+dağ, Qarabaqqal→qara+baqqal, Qarayazı→qara+yazı, Qaraxıdır→qara+xıdır, Qızılağac →qızıl+ağac, Cırqurd→cır+qurd, Beşqardaş→beş+qardaş, Yekəxana→yekə+xana, Yeniərx→yeni+ərx, Yenikənd →yeni+kənd, Kürdşaban→kürd+şaban, Məlikənd→Məlik+kənd, Alıkənd→Alı+kənd və s. İsmi birləşmələrin tarixi aspektdə tədqiqi göstərir ki, onların əmələgəlmə üsul və qaydaları ilə müasir dildə yaranma üsulu arasında ciddi bir fərq yoxdur. Qanuna- uyğun inkişaf prosesi onların bütün sahələrində öz ifadəsini tapmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ismi söz birləşmələrinin bəzən şəkli cəhətdən oxşarlığı, mənaca birinin digərinin yerində işlənməsi halları da olmuşdur. Zaman keçdikcə belə oxşarlıq itmiş, şəkilçilərin yerində işlənməsi, dəqiq şəkil alması həmin birləşmələrin mənə dəqiqliyinə də səbəb olmuşdur. Coğrafi obyektlər ölçüsündən asılı olaraq makro anlayışlar və ya mikrotoponimlər adlandırıldıqda, torpağın ərazi xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı ən çox maraq doğurur. Mikrotoponimlər relyef və relyefin, eləcə də kiçik coğrafi obyektlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin fərdi adlarıdır. Onlar yan-yana yaşayan xalqın və ya millətin dili və ya ləhcəsi əsasında formalaşır. Mikrotoponimlər çox hərəkətli və dəyişkəndir, lakin, bir qayda olaraq, dialektin, dialektin və ya dilin coğrafi yayılması ilə məhdudlaşır. Makrotoponim, ilk növbədə, təbii və ya təbii və ya sosial-inzibati vahidlərin insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan böyük isimdir. Bu qrupun əsas xüsusiyyətləri standartlaşdırma və sabitlik, eləcə də istifadə genişliyidir. Müxtəlif toponimlərə nəzər salaq

[Amerika-Qərb yarımkürəsində](#) yerləşən qitənin adı.. O, [Şimali](#) və [Cənubi Amerika](#) qitələrinə bölünür. Qitə [Xristofor Kolumbun](#) 1492-ci il səfərindən əvvəl yerlilər tərəfindən bir çox adlara malik olmuşdur. O tarixdən sonra gələn əcnəbilər isə qitəni *Amerika* adlandırdılar. Ümumi olaraq, [Amerika](#) adının XVII əsrdə, bu iki qitədə tədqiqatlar aparmış [İtaliya](#) səyyahı Ameriqo de

Vispuçinin adı ilə bağlı olduğu da qeyd olunur.. Buna baxmayaraq, bəzi tarixşünaslar müxtəlif açıqlamalar da irəli sürüblər. Ankara -[Türkiyə Cümhuriyyətinin](#) paytaxtı, [İstanbuldan](#) sonra ölkənin ən böyük ikinci şəhəridir. Ankara şəhərinin adı tarix boyu dəfələrlə dəyişmişdir. Şəhər, [frigyalılar](#), [qalatiyalılar](#) və [qədim romalılar](#) tərəfindən mənası [gəmi lövbəri](#) olan "Aykupa ([Qədim yunan dilində](#) [Anqira](#) və [Ankira](#) olaraq tələffüz edilir) olaraq adlandırıldı; bu ad [latın əlifbası](#) ilə qərb mənbələrində Ankyra və Ancyra olaraq yazılmışdır. [Ankara şəhəri](#), [ərəb](#) mənbələrində "Bəldəyi-əl Səlasil", "Məmuriyə" və "Mə'muriyə-i Səlasə" olaraq yazılmışdır. [Qədim yunan dilində](#) "Anküra" olaraq tələffüz edilən şəhər adı [ərəblər](#) tərəfindən qorunub saxlanmışdır..**Albaniya (Balkanlar)** [Balkan yarımadasında](#) yerləşən Albaniya dövlətinin adının etimologiyası da mübahisə mövzudur. Belə bir fikir var ki, toponim, [illiriyə tayfalarından](#) birinin adı olan "[albanoj](#)" etnonimindən yaranmışdır. Qarlı Albaniya dağlarına görə, ölkənin adı pro-Hind-Avropa mənşəli olan və "ağ" anlamını verən *albho- kökü əsasında yaranmışdır.

References

- 1.Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984
- 2.Ey dünya insanları hepiniz türksünüz, Gene D. Matlock,
- 3Marie Henri d'Arbois de Jubainville "Etimology of London"
- 4.Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II c., (2 cilddə), Bakı: Nurlan, 2004
- 5.Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
6. Гаджиева Н.З. Основание пути развития синтаксической структуры тюркских языков. АДД, Москва: Наука, 1976,

Açar sözlər: xalq mədəni məna qədim materik milli

Ключевые слова: народ культурный значение старинный материк национальный

Key words: people cultural meaning aincient continent national

Resume

Toponymy, toponymics, or toponomastics is the study of [toponyms](#) ([proper names](#) of places, also known as place names and geographic names), including their origins, meanings, usage and types. Toponym is the general term for a proper name of any [geographical feature](#) and full scope of the term also includes proper names of all [cosmographical](#) features. In a more specific sense, the term *toponymy* refers to an inventory of toponyms, while the discipline researching such names is referred to as *toponymics* or *toponomastics* Toponymy is a branch of [onomastics](#), the study of [proper names](#) of all kinds. A person who studies toponymy is called *toponymist*. The term toponymy comes from [Ancient Greek](#): means 'place', and *onoma*, 'name'. The [Oxford English Dictionary](#) records *toponymy* (meaning "place name") first appearing in English in 1876. Since then, *toponym* has come to replace the term *place-name* in professional discourse among [geographers](#). Toponyms can be divided in two principal groups: **geonyms** - proper names of all [geographical](#) features, on planet [Earth](#). **cosmonyms** - proper names of [cosmographical](#) features, outside Earth. Various types of geographical toponyms (geonyms) include, in alphabetical order: **agronyms** - proper names of fields and plains; **choronyms** - proper names of regions or countries; **dromonyms** - proper names of roads or any other transport routes by land, water or air; **drymonyms** - proper names of woods and forests. **econyms** - proper names of inhabited locations, like houses, villages, towns or cities, including: **comonyms** - proper names of villages; **astionyms** - proper names of towns and cities.

РЕЗЮМЕ

Топоним- разряд [онимов](#), обозначающих собственное название природного объекта на Земле или объекта, созданного человеком на Земле. Среди топонимов выделяются различные классы, такие как: [Оронимы](#) - названия поднятых форм [рельефа](#) (гор, хребтов, вершин, холмов); [Спелеонимы](#) - названия природных подземных образований; [Хоронимы](#) - названия любых территорий (областей, районов, государств); Природные хоронимы — названия географических областей Административные хоронимы - названия политических единиц и государств ([кратонимы](#)) [Урбанонимы](#) — названия внутригородских объектов; [Агоронимы](#) - названия [площадей](#) [Годонимы](#) - названия [улиц](#); Городской хороним. Название географического объекта, употреблённое в функции [приложения](#) с родовыми географическими терминами [город](#), [село](#), [деревня](#), [хутор](#), [река](#) и т. п., согласуется с определяемым словом, то есть [склоняется](#), если топоним русский, славянский или давно заимствован и освоен русским языком. Прикладным аспектом топонимики является практическая транскрипция иноязычных географических названий, одной из основных задач которой является нормирование форм написания и произношения топонимов, их унификация и стандартизация. Вопросами мировой стандартизации топонимов ведаёт [Группа экспертов ООН по географическим названиям](#), которая раз в пять лет проводит [конференцию по стандартизации географических названий](#). Правила унифицированной фиксации и адекватной передачи топонимов особенно важны в картографии, для почтовой связи, прессы и других средств массовой коммуникации.

РӘҮҶІ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİNLƏMƏ STRATEGİYALARININ TƏTBİQİ

Dil bacarıqları 4 ünsürün (bacarığın) – Dinləmə (Listening), Danışmaq (Speaking) Oxu (Reading) və Yazı (Writing) əsasında formalaşır. Hər bacarıq forması digərini təsdiq edir. Məhz bunun üçün hər hansı bir dili öyrənməndə ən azından gündəlik dinləmə materiallarından istifadə etmək lazımdır. Dinləmə qabiliyyəti söz ehtiyatının artırılması ilə paralel şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Düzgün istiqamət seçərək dinləmə materiallarından istifadə edilərsə, bu sahədə irəliləyiş əldə edilə bilər. Nitq fəaliyyəti mürəkkəb bir prosesdir. Nitq insanın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Xarici dildə danışarkən nitqin səlis olması vacib şərtlərdən biridir. Səlis nitqin yaranmasında dinləmə və anlama mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dinləmə, söhbət edənin nə demək istədiyini anlamağa və onun fikirlərinə hörmət göstərməyə imkan verir. “Aktiv **dinləmə** texnikaları, məsələn, başqa bir şəxsin dediklərini öz sözlərinizlə təkrar etmək, söhbətə tam diqqət yetirmək və empatik reaksiyalar göstərmək kommunikasiya prosesini gücləndirir. Aktiv dinləmə ünsiyyətin vacib hissəsidir. Aktiv dinləmə bacarığı olmadan yaxşı ünsiyyət qurmaq mümkün olmur. Hər bir dil ünsiyyət zamanı formalaşır. İnsanlar bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq diskussiyalar və söhbətlir zamanı dilə yaxşı yiyələnmə bilirlər”(1,34). Məhz bu prosesin uğurlu həyata keçirilməsi üçün mövcud olan danışmaq, yazı, oxu kimi dinləmənin də rolu böyükdür. Şagird və tələbələrin eşitmədən danışması mümkün olmadığı üçün xarici dilin tədrisi zamanı müəllimin onların dinləmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif üsullarda istifadə etməsi məqsəduyüdür. Bu məqsədlə tələbələrə müxtəlif mözularda diskussiyalar aparmağı təklif etmək olar ki, onlar bir-birləri ilə danışarkən dinləmə prosesi də baş verəcək. Məsələn, tələbələrə müxtəlif məzmunlu topiklər səsləndirməyi tövsiyə edirik kiç onlar öz həmyaşıdlarını söhbətə dəvət etsinlər. Tələbələrə biritopiki və ya sualı oxuyur, digərləri onu dinlədikdən sonra cavab verməyə cəhd göstərməlidirlər. Bu halda həm speaking həm də listening prosesin həyata keçirilmiş olur.

Topic 1 “When choosing a place to live, what do you consider most important: location, size, style, number of rooms, types of rooms or other things?”

Topic 2. People attend colleges or universities for many reasons (for example, new experiences, career preparation, increased knowledge) Why do you think people attend colleges?

Müxtəlif poeziya nümunələrinin, sevimli mahnıların dinlənilməsi dinlənilməsi, də bu baxımdan maraqlıdır.

A song I have a dream-ABBA

I have a dream- a song to sing

To help me cope with anything

If you see the wonder of a faairy tale

You can take the future even if you fail

I believe in angles

Something good in everything I see

I believe in angles

When I know the time is right for me

I’ll cross the street

I have a dream

Bu mahnıları dinləməklə anlamayı asanlaşdırmaq olar, bu mövzuya aid suallar səsləndirilə bilər və biz ona cavab verməyə çalışacağıq.

Tələbələrə bir spesifik xüsusiyyəti var-onlar mənəni başa düşürlər halda belə öz doğma dilimizdən istifadə edirlər. Yenə də listening-reading-comprehension-translation prosesi baş verir oxu Dinləmə-oxuma anlama-tərcümə-(2,26)

“Listening strategies can be classified into four main types: cognitive, metacognitive, affective, and social strategies. Cognitive listening strategies refer to all mental abilities and processes related to knowledge such as applying linguistic and sociocultural knowledge to resolve the problems.

Some examples of cognitive performance include inferring, predicting, interpreting, storing, and recalling information, summarizing, translating, repeating, elaborating, resourc- ing, grouping, note-taking, substituting, and drawing images.

Cognitive strategies are important for listening

comprehension because they help learners monitor and control their mental processing comprehension break-downs, con-necked world knowledge to listening content”(3,37)

“The process of using metacognitive strategies covers the acts of planning, monitoring, and evaluating the listening text.-Metokoqnitiv strategiyalar dinlənilən mətnin öyrənilməsi, monitorinq və qiymətləndirilməsini öyrənir. Planning refers to how one develops the awareness of what needs to be done to accomplish a listening task.-Planlaşdırma, dinləmə tapşırığını yerinə yetirmək üçün nəyi etməyin vacibliyini müəyyənləşdirir” “Monitoring dinlənilən materialın nə dərəcədə anlaşıldığını müəyyənləşdirir” İndi isə nümunə üçün bir dialoqun üzərində işləyərək pralltik olaraq dinləmə materialını başa düşülməsi üçün material hazırlayaq

Dialogue

– Nick, where is Kevin?

– I don’t know, but I think he is in the garden

Kiçik bir dialoqu tələbələrımız dinləyir Tərcüməyə izn vermirik. Sualla verməklə dialoqu anlayıb anlamadıqlarını müəyyənləşdiririk

Does Nick know the place of Kevin?

Nick thinks that Kevin is in the street, doesn't he?

Is Nick sure that Kevin is in the garden?

Listen !

They are all now very successful in their professions. They graduated from Clinton High school. I'd like to tell you about Phylips Sandler. Mr.Sandler is the President of Great books Club. His best quality is being a good conversationalist. He likes people. He dislikes staying up late at night.

We'll listen to the text 2 times and then ask the questions

1.What's name of the President Great Books Club?

2.What is the best quality of Mr. Sandler?

3. He likes people, doesn't it?

4.He dislikes- means he is fond or he doesn't like

There is a close connection between cognitive strategies and metacognitive strategies. When listening to a text, learners can develop a mental representation (cognition) and then can relate that imagery to their previous knowledge (metacognition). Such previous knowledge, however, can assist comprehension if the former and the latter are similar. On the contrary, knowledge can be a potential hindrance to comprehension if the former and the latter are too different. This effect has been recognised in the current discourse – Deməli bu iki strategiya arasında əlaqə vardır-dinlyici beynində dinlədiyi mətnin təssəvvürünü yaradıb onu əvvəki dərslə əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

Dinləmə materialları müəllim tərəfindən şagird və tələbənin bilik səviyyəsinə (level)

Görə seçilməlidir. Beginner –səviyyəsində olan şagird və ya tələbəyə təbii ki.

İntremmediate səviyyəli material təqdim etmək məsləhət deyil.

Beginner səviyyəsi üçün belə bir dinləmə material təqdim oluna bilər:

Have you got a flat of your own?

Yes, I have, and a good one, besides

How many rooms are there in your flat?

There are three rooms there^ a bed-room, a dining-room, and a parlour.

There are all conveniences: gas, electricity, a central heating, running water

Dinlədikdən sonra isə müvafiq suallar və mətnə uyğun testlə də anlamamı yoxlamaq olar.

For example

Test

1.Man has a) his own flat b) he rents that flat

2. There are... rooms in that flat

a) 3 b) 4

3.The flat is ...

a) comfortable b)uncomfortable

The main weakness of many studies on listening strategies is their short-duration design as well as the absence of follow-up research. Areas for further research include studies on the long-term effect of students' exposure to strategy-practice activities, learners' ability to reflect on and improve strategy use, second language beginners' learning pace with the support of strategy training. Besides, until recently there have been few studies focusing on the training of language- learning strategies in classroom settings. There is also a lack of research investigating the development and change of listening strategy use in the absence of explicit strategy training. Such areas are vital for the planning of listening strategy instruction and for the teaching of listening in the second language curriculum.

Dinləmə mətnlərini bir zəif cəhəti odur ki, mətnlər qısadır-yəni dinləmə müddəti azdır. Kifayət qədər dinləmə vərdişi olmayan şəxs üçün anlamada çətinlik yarana bilər. General English-yəni sadə, ümumi ingilis dilini səviyyələrə uyğun öyrənərkən dinləmə materialları da fərdi olaraq hır tələbənin ingilis dilini bilməsi səviyyəsinə görə seçilməlidir.

Special English-xüsusi ingilis dili. Burada artıq ingilis dili ayröayrı ixtisaslar üzrə tədris edilir. Bura business English, English for lawyers, English for economists(doctors) və s. müraciət edən şəxslərin arzu istəyinə və ixtisasına eyni zamanda məhz bu sahədəki dil səviyyəsinə uyğun fərdi iş planı fərdi proqram əsasında təlim prosesi aparılmalıdır.

One Man Business - Small Business

“Would you like to be the proprietor of one-man business? One-man businesses exist in many industries, but are probably most common in the retail trades. Imagine that you start business as a shop owner. When you have decided what sort of retail shop you want to open, you will have to find the finance that you need. A lender is unlikely to offer you money to launch the business unless you can provide some security for the loan. That is, you should have some asset that your creditor can turn into cash if your business fails and you are unable to repay the money that you have borrowed.”

Bu mətni dinlərkən yeni sözlər, ifadələrə üzləşəcəyik. Biznes sahəsini əhatə edən bu kiçik mətnə işgüzar iqtisadiyyat sahəsinə əhatə edən terminlər mövcuddur. Təbii ki,

Belə bir mətnin dinlənilməsi bu sahədən uzaq olan şıxs üçün anlaşılmaq olaraq qala bilər. Bu tip dinləmə tapşırıqları artıq ümumi ingilis dilində yüksək nəticə əldə etdikdən sonra bu mərhələyə addım ata bilər bu sahəni də mükəmməl öyrənmək istəyən şəxs üçün bu heç də çətinlik yaratmayacaq.

Burdakı söz və ifadələr müvafiq olaraq ingilis dilində izah olunur və qarşılığı da ingilis dilində verilir. Bu zaman sözün izahatı da ola bilər və ya qarşılığı sinonim vasitəsi ilə də təqdim oluna bilər.

Məsələn, təqdim olunan bu mətnə görürük

1. A proprietor-an owner-sahibkar, mülkiyyətçi
2. To lend-to borrow: borc vermək-borc almaq
3. a lender- a creditor: sələmçi-kreditor

Qeyd etməliyik ki, dərslərin maraqlı, keyfiyyətli keçməsi, dinləməni bizim üçün əlçatan olması elmin-texnologiyanın inkişafı nəticəsində baş vermişdir. Əgər çox illər öncə biz vallardan, maqitafon kasetlərindən istifadə edirdikse bu gün müasir texniki vəsaitlər dərslərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Müasir elmi-texniki inkişaf öz təsirini təlim prosesində də göstərir. Məktəbdə fənlərin tədrisində materialın həcmi və məzmunu artdıqca, təlim prosesinə yeni tələbələrini tətbiqini də vacib məsələ halına gətirir. Ona görə də, sürətlə inkişaf edən elmlərin əsasını şagirdlərə köhnə tədris metodları ilə mənimsətmək mümkün olmama vəziyyətinə gəlir. Bu baxımdan tədris metodlarını təkmilləşdirməklə bərabər, elmin sürətli inkişafı ilə uyğunlaşan yeni metodların istifadəsinə zəmin yaranır. Yeni metodların yaradılması və təkmilləşdirilməsi öyrədənle öyrənen arasındakı təlim vasitələri arsenalının genişləndirilməsi, təlimin texniki vasitələrinin tədris prosesində tətbiqi ilə əlaqəsini təmin etmiş olur. (4,51)

Təlimdə tətbiq olunan digər əyani vəsaitlər kimi texniki vasitələrdən də istifadə zamanı öyrətmə prosesində aşağıdakılara nail olmaq olar

1. Şagirdlərin psixikasına güclü təsir göstərməklə öyrətmə prosesini asanlaşdırır.
2. Öyrədiləcək mövzu haqqında şagirdlərə veriləcək məlumatların tamlığını və dəqiqliyini təmin edir, qazanılan biliklərin keyfiyyətini yüksəldir.
3. Öyrətmə və öyrənmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə əyaniləşdirir.
4. Şagirdlərdə yaranan sual və maraqlarını əhatəli və tam şəkildə ödəyə bilər.
5. İstənilən mövzu və tapşırıqları, hətta nəzəriyyə şəklində olan mövzuları göz önünə gətirməklə illüstrasiya imkanlarını genişləndirir.
6. Hadisələrin inkişafını fəza və zamandan asılı olmayaraq, anlama və qavrama baxımından uyğunlaşdırır, bu prosesdə məkan və zaman uyğunluğunu təmin edir.
7. Öyrənmə zamanı şagirdlərin bir neçə analizatorunun birlikdə iştirakını təmin etməyə imkan yaradır.

References

1. Interaction Texas University USA
2. Малярова, И. А. Обучение аудированию на уроках английского языка и типология упражнений для развития этого вида речевой деятельности, 2018
3. T. Hassanova /G/Salmanova Let's learn English Baku, 2021
4. T. Hassanova /G/Salmanova Read and Learn English Baku, 2021
5. İsa Musayev İnformatikanın əsasları Bakı, 2018

Açar sözlər dinləmə anlama söz nitq şagird tələbə səliss

Ключевые слова прослушивание понятие слово речь ученик студент четко

Key words listening comprehension word speech pupil student fluent

Резюме

В последние несколько лет обучение общению на иностранном языке, в данном случае на английском, является первостепенной задачей. В современном мире английский язык считается не просто иностранным языком, а международным, владение которым необходимо для получения достойного образования, высокооплачиваемой профессии и коммуникации на международном уровне. Владение английским языком предполагает овладение всеми видами речевой деятельности: говорением, чтением, аудированием и письмом. Развитие и совершенствование этих навыков происходит в комплексе, во взаимосвязь. В последнее время наибольшее внимание уделяется обучению аудированию, т. к. свободное владение языком предполагает и свободное понимание на слух английской речи. С аудирования начинается овладение устной речью. Воспринимая информацию на слух, обучающийся овладевает звуковой стороной языка, его интонационными особенностями. Владение данным видом речевой деятельности помогает человеку услышать и понять говорящего, извлечь для себя необходимую информацию, отреагировать на речь собеседника, а также произнести нужную информацию, что в свою очередь является говорением. Освоение любого языка, и в первую очередь родного, начинается с аудирования, мы слышим звуки, слова, воспринимаем любой поток информации на слух, лишь потом мы учимся воспроизводить речь (говорение), позже мы обучаемся навыкам чтения и письма.

Resume

Listening has a very crucial role in academic contexts as it is very important for people to learn a new language and communicate effectively. Listening is vital in the language classroom because it provides input for the learner. Without understanding input at the right level, any learning simply cannot begin. Listening is vital in the language classroom because it provides input for the learner. Without understanding input at the right level, any learning simply cannot begin. Listening is vital in the language classroom because it provides input for the learner. Without understanding input at the right level, any learning simply cannot begin. Listening comprehension process provides beneficial intuitions in teaching listening. Learner may find listening comprehension skill difficult to learn and this can also provide teachers with opportunities to change their listening exercises into more effective ones. Developing listening comprehension skill helps

learners to succeed in language learning to enhance comprehensible input. Listening practice to help you understand familiar words and basic phrases when people speak slowly and clearly. Situations include meeting people, shopping and conversations at work! Listening practice to help you understand common vocabulary and expressions in short, clear dialogues. Situations include simple explanations, introductions, messages and announcements. Listening practice to help you understand the main points of clear, standard speech about everyday or job-related topics. Situations include phone calls, meetings and interviews. Situations include broadcasts, reviews, presentations and lectures. Listening practice to help you understand extended speech about abstract, complex or unfamiliar topics. Situations include job interviews, lectures, talks and meetings.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİNDƏ BƏDİİ GÜLÜŞ

Giriş. Tənqidi gülüşün müxtəlif formaları bədii nəsrə, əsasən hekayə janrında özünün bədii ifadəsini tapan yüksək bir yaradıcılıq keyfiyyəti kimi Mir Cəlalın yaradıcılığında diqqəti cəlb edir. Böyük ədəbiyyatşünas, professor Cəfər Xandanın gülüş haqqında səsləndirdiyi fikirlərə diqqət yetirək: “Yumor və satira gülüşü o zaman təsirli və mənalı olur ki, onda sünilik, gülüş xatirinə gülüş olmasın” [2, s. 36]. Həqiqətən də, gülüş doğuran təzadlar rəngarəngdir. Gülüş təzadları başa düşməkdən yaranan sevincin ifadəsidir. Gülüş emosional boyalarla ortaya çıxan xüsusi tənqiddir, tənqidin estetik formasıdır, həm də şəxsi mahiyyətdə olur. Yumor elə komik vəziyyətə gülmək deməkdir. Yumorlu gülüşdəki bu təəssüf, acıma, kədər yumorist yazıçının yüksək əxlaqi ideali ilə onun müşahidə etdiyi xarakterin komik xüsusiyyətləri arasındakı dərin uyğunsuzluğu dərk etməkdən irəli gəlir.

Əsas hissə. Görkəmli yazıçı Mir Cəlalın yaradıcılığında köhnəlik və yeniliyin mübarizəsi, qüsurli olanlara qarşı amansız, yeni tiplərə qarşı barışan münasibətin təsviri yazdığı satirik hekayələrdə inkişaf etdirilən əsas prinsiplərdən idi. Ədibin hekayələrindəki gülüş sağlam xarakter daşıyıb içində olub yaşadığı cəmiyyətdəki yeniliklərə mane olan köhnəliklərə qarşı çevrilmişdir.

Mir Cəlalın yumoristik hekayələrində mənalı gülüş əsasdır və təsirli effektə malikdir. Mir Cəlal gülüşü son dərəcə sərrastdır. Ədibin bəzən səmimi şəkildə, dərin ürək ağrısı ilə ifadə etdiyi gülüş yumorxarakteri daşıyarsa, dərin kinayəli, hətta sarkazm xarakterli gülüşləri daha ciddi, ictimai qüsuralara qarşı mevrilmiş olur. Sadə süjetə, dolğun məzmununa malik olan “Həkim hekayələri” və bəzi başqa nümunələr bu cəhətdən daha səciyəvidir. “Qonaqpərust”, “Dost görüşü”, “Vidən əzabı”, “Müalicə” adlı hekayələrdə Mir Cəlal məsələlərə həssas yazıçı qəlbi və humanizmi ilə yanaşır, yalnız mənəvi cəhətdən deyil, fiziki cəhətdən də sağlam, gümrax vətəndaşlar yetişdirməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyur, müqəddəs həkimlik borcundan təsirli söhbət açıb mənalı lövhələr çəkirdi. Bütün hallarda ədibin vətəndaşlıq mövqeyi, yazıçılıq ideali aydın şəkildə özünü biruzə vermiş olur. Ümumən, Mir Cəlal gülüşündə vətəndaşlıq tendensiyası çox qabarıqdır, aydındır. Bu da ədibin hər bir əsərindəki müəllif idealının aydın şəkildə nəzərə çarpmasına kömək etmiş olur. Köhnə adət, zərərli vərdiş, mənəvi xəstəlik əleyhinə yazılan “Qonaqpərust” hekayəsində ideya bir ailənin simasında bədii inandırıcılıqla ifadə olunmuşdu. Faciəsi ürək yandıran həmin ailəyə tez-tez bədbəxtlik üz verirdi. Uşaqların xəstələnməsi, açılmamış qönçə kimi saralıb-solması, həyatdan vaxtsız getməsi ailə başçısı Nəsimi kişini düşündürür, dər-də-qüssəyə salır. Müxtəlif müalicə tədbirlərinin, çoxlu dərmanların fayda vermədiyini görüb “mat-məəttəl” qalan Nəsimi kişi hətta vəziyyəti başqa sayaq yozur, “gözə-nəzərə” gəldiklərini güman edirdi. Əslində mənəvi xəstəlik, avamlıq ona faciənin real səbəbini, sadə həyat həqiqətini görməyə və başa düşməyə imkan vermirdi. Hekayənin süjeti də belə bir mətləbin açılması və aydınlaşması üzərində qurulmuşdu. Müəllif göstərirdi ki, faciənin əsas sirrini Nəsimi kişinin öz səciyyəsində, daha doğrusu, “qonaqpərustliyində” axtarmaq lazımdı. Belə bir mərəz, etiqad və anlayış Nəsimi kişinin uşaqlarını həyatın hər cür ləziz nemət və zəruri yaşayış imkanlarından məhrum etmişdi. Əlbəttə, burada tənqid rüsvayedicisi yox, saflaşdırıcı, ayıldıcı, tərbiyəedicisi mahiyyətdədir. Bəzi xüsusiyyətinə görə Nəsimi kişiye acığımız tutduğu kimi yazığımız da gəlir. Onun haqqında düşünür, dərdinə qalırıq. Çünki daxilən təmiz, nəcib, xeyirxah olan bu adamın faciəsi avamlığı ilə, yanlış etiqadı və mənəvi mərəzi ilə əlaqədardır. Atalıq vəzifəsini düzgün dərk etməkdə, layiqincə yerinə yetirməkdə çətinlik çəkməsinə başlıca səbəb də budur. Hekayə sağlam ənənə, həqiqi qonaqpərustlük əleyhinə yox, qonaqpərvərliyin məna və icrasını yanlış başa düşənlərə, bədbəxtliklər doğuran zərərli etiqad, xasiyyət və vərdislərə qarşı çevrilmişdir.

“Həkim hekayələri” silsiləsində ictimai-tərbiyəvi mahiyyəti, lirik-emosional keyfiyyəti, psixoloji dürüstlüyü və aydınlığı ilə “Vidən əzabı” xüsusilə diqqətəlayiqdi. Burada məqsəd həkimliyin müqəddəs sənət olduğunu, dərin bilik, zəngin təcrübə, daimi axtarış, yüksək diqqət və həssaslıq tələb etdiyini nəzərə çarpdırmaq, bədii şəkildə əsaslandırmaq, mənalandırmışdı. Hadisəyə münasibətdə yüksək insanpərvərlik duyğusu, dərin ürək çirpintisi hakim olduğu üçün hekayəni həyəcənsiz oxumaq, balası əlindən getmiş ananın dərdinə qalmamaq qeyri-mümkündü. İynələnmiş uşağın vəziyyətində yaranan dəyişiklik, gözlərindəki həyat nuru və sevincin bir an içində sönüb getməsi nə qədər də təsirli və canlı boyalarla əks etdirilmişdi. Vaxtsız ölüm hadisəsi, həkimin mənəvi sarsıntuları, daxili həyəcanları, dərin duyğu və düşüncələri kiçik hekayə imkanını daxilində ideya-bədii dolğunluqla verilmişdi. Müəllif həkimin əhvali-ruhiyyəsini psixoloji incəliklə canlandırmaqla kifayətlənmir, məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq, həqiqəti üzə çıxartmaq üçün onun dilindən bu sözləri də deyirdi: “Şəfqət bacısı və mən İmranın qatilləriyik. Onun qanında dərmanla şiddətlənən bir xəstəlik varmış ki, mən öyrənməli, bilməli idim. Mən bütün uşaqlara bir biçimdə, bir ölçüdə, bir vəzndə olan konserv qutularına yanaşan kimi yanaşmışam. Mənə zəif və mürəkkəb insanların vücudunu, xüsusiyyətini öyrənməmişdim” [6, s. 112]. Deməli, həqiqətin təsirli, ibrətli bədii inikası olan bu cür əsərlər vasitəsilə yazıçı insan taleyini həll edən, sağlamlığın keşiyində duran həkimləri böyük məsuliyyət hissi daşımağa, həmişə yüksək qayğı, həssaslıq və dəqiqlik nümunəsi göstərməyə, təbabətin sirlərinə mükəmməl və dərinləndirən yiyələnməyə çağırırdı. Məlumdur ki, başı müsibətlər çəkən, gözü məşəqqətlər görə, ömrü iztirablar içərisində keçən zəhmətkeş insan fəaliyyəti, daxili aləmi, nəcib məqsədi, ideya və əməlləri ilə sənətin ideya-mövzu və məzmun imkanlarını zənginləşdirirdi. Bu, eyni zamanda bədii yaradıcılıqda realizmin qüvvətlənməsinə, həyat həqiqətinin əhatəli işıqlandırılmasına təkan verirdi.

¹³⁰ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı leylaseyidkamilova4@gmail.com

Yeni insan xarakterinin formalaşması məsələsi ədibi xüsusi düşündürürdü. Umumiyyətlə, Mir Cəlal yaxşı hekayələrində əsas mətləbin mənə və əhəmiyyətini nəzərə çarpdırarkən qurduğu yığcam süjetin mərkəzinə çox vaxt canlı, koloritli, fərdi keyfiyyətli bədii surətlər, xarakterlər qoymağı bacarır. Bu da yazıcının mövzu və surətlər aləminin zənginliyini, rəngarəngliyini təmin edir, həyatla qırılmaz əlaqə saxladığını göstərirdi. “Badamın ləzzəti” hekayəsində insan psixologiyası, hərəkət, duyğu və düşüncələri real müşahidələr nəticəsində qələmə alındığı üçün maraqlı surətlər yaradılmışdı. Burada sadə, avam, evdar qadının, ömründə iclas üzü görməmiş, ictimai yerlərdə olmamış Badam xalanın həyatındakı yenilik və inkişaf təbii verilmişdi. Badam xala ictimai mühitin, yeni əlaqə və münasibətlərin təsiri ilə dəyişir. Əvvəllər adının “dəftər-kitaba” düşməsindən qorxub “mənim elə yerlərdə nə işim var”, - deyərək dərnəyə yazılmaq istəmədiyi halda, indi seçki qaydalarına xüsusi maraq göstərir, iclasda fəal iştirak edir, lazımı məqamda sözünü deməkdən çəkinmir, oğluna sual verib bilmədiklərini soruşur. Onun sözləri xoş təbəssüm, ilıq və mülayim yumor oyadır. Orijinal keyfiyyətli, ictimai məzmunlu bu gülüş Mir Cəlalin bədii istedad və qələminə məxsusdu. Bu gülüş göz yaşları içərisindən qopan qəhqəhə, ürəkdən gələn yanıqlı fəryad deyildi, kədər və təəssüb ifadə etmirdi. İctimai hissın yaranması, surətin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Surətin iclasda danışmazdan əvvəl keçirdiyi əhvali-ruhiyyə, qəlbində dolaşan arzu, ümumiyyətlə, süjet boyu təsvirin mahiyyəti və məntiqi Badam xalanın inkişafını reallaşdırıb əsaslandırır. Əsərdəki Badam xalanın danışmaq üçün icazə istədiyi prosesi əks etdirən maraqlı müqayisə və təşbihlər haqqında professor Cəfər Xəndan yazırdı: “Batmış gəminin çıxarılması ilə Badamın cəmiyyət qarşısına çıxarılması, dor ağacının görünməsi ilə yuxarı qaldırılan əlinin görünməsi arasındakı təşbih sadəcə olaraq zahiri əlamət deyildir. Burada dəryadan çıxarılan gəminin işə yaraması ilə, savadsız, avam bir qadının yeni həyat, yeni şüur səviyyəsinə qalxması arasında nə qədər mənalı və məntiqli bir əlaqə vardır!” [2, s. 19]. Cəmiyyət içərisinə çıxıb faydalı iş görməsi, adamların rəğbətini qazanması, qoca vaxtında sözünün hesaba alınması Badam xalaya sevinc, gümrahlıq gətirir, ona xüsusi ləzzət və ruh verir. Əsərin adı da məhz bu ictimai hissın yaranması ilə əlaqədardır. “Badamın ləzzəti” hekayəsində Badam xala xeyli dəyişir, fəallaşır, yeniləşir.

Mir Cəlal “Badamın ləzzəti”ndə olduğu kimi, “Nanənin hünəri” hekayəsində də ictimai mündəricə, təbliği ruh vardı. Lakin bu, çılpaq, quru təbliğat yox, bədii təcəssüm idi. Ölkəmizdə savadsızlığın ləğvi geniş miqyaslı mədəni tədbirlərdən idi. Mir Cəlal savadsızlıq və avamlıqdan yaxa qurtarmağın, həyata ayıq nəzərlərlə baxmağın zəruri olduğunu seçki hadisəsi ilə müvəffəqiyyətlə əlaqələndirir. Nəticədə Nanə xala kimi avam qadınlar belə başa düşürdü ki, seçki o qədər də sadə, asan iş deyil, hadisələrə şüurlu yanaşmaq, düşmən hiyləsinə aldanmamaq, səsvermədə bülleteni oxuyub qutuya salmaq, heç kəsə möhtac olmamaq üçün savadsızlığın ləğvi vacib məsələdi. Deməli, yaşlı, avam Nanələrdə, Badamlarda ictimai hissın oyanması, onların fəallaşdırılmasına başlanması yeni mühitin, yeni əlaqə və münasibətlərin təsiri nəticəsi idi.

Mir Cəlalin şirin təhkiyə üsulu, təbii təsvir dili, maraqlı süjet-kompozisiya qurma məharəti özünü “Kəmtərovlar ailəsi” hekayəsində də qabarıq göstərirdi. “Kəmtərovlar ailəsi” hekayəsinin başlangıcındakı dialoq da mətləbin mahiyyətini başa düşməyə və o adamların kim olduğunu bilməyə xüsusi maraq doğururdu. Müəllif həmin marağı getdikcə gücləndirərək oxucunu “təhlükəli xəstəliyə” tutulan, niyyət, vəziyyət və hərəkətləri gülüşə səbəb olan Kəmtərovlarla tanış edirdi. Ər-arvadın çox az, çətin görüşmələrinin əsil səbəbini açmağa, onların həyat tarixçəsini bəzən bədii şəkildə nəql, bəzən isə təsvir etməyə diqqət yetirirdi. Qulamlı Leyla dinclik bilmədən hər gün bir neçə növbə işləməyə başlayırlar. Bu, onların görüşmək imkanlarını belə son dərəcə çətinləşdirir və məhdudlaşdırır. Çox çalışmaq ilk baxışda o qədər də qorxulu və zərərli görünür. Lakin hadisələrin gedişi, süjetin inkişafı və məsələnin mahiyyəti göstərirdi ki, belə təşəbbüs ümumi işimizə də ziyan gətirən bir xəstəlikdir. Çünki ər-arvad heç də yüksək ideal, ictimai məslək və məqsəd naminə “fədakarlığa” qatılmırdılar. Onları “fədakarlığa” sövq edən “dəsgahlı ev-əşik düzəltmək” ehtirasıdı, “xəstələndirən həsəd və paxıllıq hissidi. Bu cür düşüncə tərzini və onun nəticəsində atılan hər yanlış addım isə, hər şeydən əvvəl, sağlam ailə üçün zəruri sayılan keyfiyyətləri, səmimiyyət və mehribançılığı getdikcə yox edirdi. Kəmtərovların “dəm-dəsgah” hərəsiyi də ilk növbədə onların öz başına bəla açır peşmançılığın səbəb olur. Əhvalatın bitkin süjetdə ifadəsi, realist təsvirin gözəlliyi, yumor hissının sağlamlığı, sadəlik və təbiilik hər iki hekayənin maraqla oxunması və rəğbətlə qarşılanması şərtləndirən amillərdəndi.

Diqqəti zahiri effektdə yox, daxili mənaya, səciyyəvi əlamətə doğru yönəlmək, fikri dərinləşdirib bədii cəhətdən qüvvələndirmək, ümumiyyətlə, Mir Cəlalin sənətinə məxsus bir keyfiyyətdir. Ədibin yaradıcılığında mühüm bir cəhət də budur ki, o yalnız hadisəni, əhvalatı şərh və təsvirlə kifayətlənmir. Hadisənin inikasını və inkişafı zamanı xarakter yaratmağa xüsusi fikir verir, real insanı diqqət mərkəzinə çəkib onun daxili aləmini, konkret duyğu və düşüncələrini, fərdi və ümumi keyfiyyətlərini əks etdirir, tanımaq istədiyi şəxsi bədii təfəkkür məhsulu kimi ümumiləşdirir, oxucuda ona qarşı nifrət, ya məhəbbət oyatmağı bacarırdı.

Ədibin elə hekayələri var ki, burada satirik, yaxud yumoristik gülüş, şən qəhqəhə yağdırıcı göz yaşları ilə, komik, məzəli vəziyyət və səciyyəvi faciəvi əhvalat və obrazlarla tez-tez əvəz olunur. Məsələn, “Badam ağacları”, “Subaylıq fəlsəfəsi”, “Vətən yaraları”, “İki ananın bir oğlu”, “Muştuluq”, “Göylər adamı”, “Ailə”, “İnsanlığ fəlsəfəsi” və s. hekayələr belə ciddi səpkidə yazılmış əsərlərdəndir. “Həkim Cinayətov”, “Mirzə”, “İstifadə” və b. əsərlərində satirik hekayə janrının seçimli bədii nümunələri artıq yaranmışdır. Görkəmli ədibin 1932-ci ildə nəşr olunan “Sağlam yollarda” adlı ilk kitabına publisistik yazıları toplansa da, burada bəzi yumor elementləri də nəzərə çarpır. Bir-birindən maraqlı, orijinal tipləri ilə gülüş doğuran satirik hekayələrə artıq zəmin yaranmışdır. Bu əsərlər yetişməkdə olan bir hekayə ustasının gələcəyindən xəbər verir.

“Həkim Cinayətov” hekayəsi adının gülüş doğurması, yığcamlığı və dilinin axıcılığı ilə diqqəti çəkir. Burada hadisənin mahiyyəti ilə tipin - Cinayətovun danışığı, hərəkəti arasında uyğunsuzluq vardır. Burdakı uyğunsuzluq komizm

doğurmur. Hekayədə müqəddəs həkimlik peşəsi ilə obrazın xarakterik xüsusiyyətləri, əhval-ruhiyyəsi arasında uyğunsuzluq göstərilir, satirik tipin əxlaqı, davranış normaları, boş-boşuna “fikir” söyləmək, münasibət bildirmək, nəhayət, özü haqqında çox bədgümanlığı tələbə Ramazanın nifrətinə səbəb olur.

“İlk günlər” hekayəsində yoxsulların bolşeviklərin tezliklə gələcəyinə inamı, ümidi, bəy-xanların haqq-hesabına baxılacağı, etdikləri zülmərin yerdə qalmayacağı Telli və başqaları tərəfindən gözləndiyi göstərilir.

“Pərzad”, “Sara”, “Dəzgah qızı” və digər hekayələrdə qadınların ictimai həyatdakı fəaliyyətini əks etdirən komik situasiya və ifşa inandırıcıdır. Mir Cəlal yaradıcılığının ilk dövründə əsasən satirik yazıçı kimi tanınmışdır. Onun ifşa tərəfi çoxtərəflidir. Bu hekayələrində o dövrün vacib məsələlərinə toxunur, onun konkret tələblərinə cavab verməyə çalışır, geriliyə qarşı mübarizədə bilavasitə iştirak etməyə səy edir. Bu əsərlərdə satirik gülüş hadisələrin mahiyyətindən, surətlərin daxili aləminin, vəziyyətlərinin bədii təsvirindən doğur. Bəzən bu gülüş göz yaşlarına qarışır. Yazıçı hekayələrində heç bir əlavə təfsilata yol vermir. Yazıçının hekayələrində təffərrüata çox yer verilmir. Obarzların danışıqlarındakı yığcamlıq, fikri məntiqlə ifadə etmək, hadisələri mənalandırmək, atalar sözü və zərb məsəllərdən məqamında istifadə etmək bu əsərlər üçün səciyyəvidir.

“Bostan oğrusu”nda əhvalatlar maraqlı sujet xətti ətrafında cərəyan edir. Hekayənin adı oxuyucuya ilk anda nə isə maraqlı bir əhvalatın baş verəcəyindən xəbər verir və Durmuş obrazın da isim kimi gülüş doğurması sözü də düşündürücü gülüşü doğurmasına ədibin digər hekayələrində də rast gəlinir. “Həkim Cinayətov”, “Anket Anketov”, “Kəmtərovlar ailəsi”, və b. dediklərimiz nümunə ola bilər. Bu hekayələr satirik-yumoristik üslubu ilə seçilən bədii nümunələrdir.

Mir Cəlalin hekayələrində Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif nümayəndələrinin məişəti, həyat tərz, dərd və əməlləri, psixoloji, sosial xüsusiyyətləri, yaşadığı cəmiyyətdə tutduqları mövqeyi sarkazma yol vermədən bədii inikasını tapmışdır. Məsələn, Həkim Cinayətov, Anketov, Kəmtərov. Bu mənfi qəhrəmanlar konkret bir ictimai təbəqənin, onun nümayəndələrinin tipik xüsusiyyətlərini özlərində ümumiləşdirən, həm də fərdi keyfiyyətlərlə verilən canlı, həyatın bədii yetirməsi olan, dolğun xarakterlər, tipik surətlərdir. Onların tənqid atəşinə tutulan eyibləri mənsub olduqları ictimai təbəqənin spesifik xüsusiyyətləri olaraq qiymətləndirilmişdir.

Satirik nəsrə advermə, soyadı və ləqəblərin seçilməsi də bir o qədər asan məsələ deyildir. XX əsrin əvvəllərində yaranan nəsr əsərlərinin müəllifləri obrazlardan əlavə, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanda şəhər, kənd adlarının da ironiya doğuran, kominizm vasitəsi kimi, sətiraltı mənə tutumuna malik olmasına çalışmışlar. Professor Qəzənfər Kazımov məqaləsində yazır: “Satira ustalarımız komik effekt yaratmaq üçün adların etimoloji cəhətinə xüsusi diqqət yetirmiş, adın obrazın təbiətinə uyğunlaşdırılması prinsiplərindən geniş istifadə etmişlər. Əslində tənqidi realistlərin ənənəsi ilə bağlı olan bu cür adları etimoloji-simvolik adlar adlandırmaq olar” [4, s. 253]. Biz alimin fikri ilə tamamilə razıyıq, belə ki bədii əsərdə, əsasən də satirik nəsrə adların seçilməsində təsadüflik yoxdur. Mühitdən təffərrüat və detaldan, ən kiçik epizoddan asılı olmayaraq, baş surətə qədər əsərdə nə varsa məqsədli xarakter daşıyır. Bədii əsərə biz oxucuların marağı və münasibəti ilk andan, addan başlayır. Diqqətimizi çəkən də hekayənin adıdır. Sərlövhənin bədii əsərdə xüsusi mənə kəsb etmə əhəmiyyəti vardır. Bədii əsərin sərlövhəsi onun məzmununa, göstərilən dəlillərin təhlilinə və gəlinən nəticəyə tamamilə cavab verməlidir. Gördüyümüz kimi Mir Cəlal əsərlərinə ad seçməkdə çox usta idi. O, bildirdi ki, sərlövhə nəzərə çarpan kimi biz oxucularda dərhal maraqlı oyanacaq.

Nasir həyatdan doğan məsələləri, xüsusilə, yaşadığı dövrün eybəcərliklərinin açıqlıq göstərilməsində, tənqid və ifşasında konkretliyinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu bir daha sübut edirdi ki, əsərlərin adları nə qədər qısa və aydın olarsa, bir o qədər çox nəzəri-diqqəti cəlb edir. Ad üzərində düşünmək və onun yerində işlətmək yazıçıdan böyük həssaslıq və bacarıq tələb edirdi. Sənətkar bildirir ki, ad müəyyən bir məqsədin qısa formasıdır. Bacardıqca onu yığcam etmək lazımdır. “Çəkmə”, “Ər və arvad” mənalı, düşündürücü yumor və satirik xüsusiyyətləri ilə seçilən səciyyəvi hekayələrdir. Mir Cəlal yaradıcılığının tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas Yaqub İsmayılov qeyd edirdi: “Yumoristik və satirik əsərlərində lirika olduğu kimi, lirik əsərlərində də çox vaxt mənalı gülüş, tənqidi ruh vardır” [3, s. 148]. Biz oxucuları düşündürən tərbiyəvi mövzulardan yazılan “Plovdan sonra”, “Elçilər qayıtdı”, “Naxış” və b. hekayələrində problemlər bilərəkdən qabardılır və təhlili yolları aydınlaşdırılır. Ümumiyyətlə, insan xarakteri, onun mürəkkəbliyini duymaq yazıçının ictimai-estetik ideyalarının məğzini, mayasını təşkil edir. Bütün bunlar həm də neqativ hallara qarşı mübarizəni zəruri edib şərtləndirən amillərdir. Məsələn, “Xarici naxoşluq”, “Rola girib”, “Nəçə cür salam var” və s. Usta sənətkar yaratdığı qəhrəmanları o qədər yaxşı tanıyır ki, biz oxucuları kədərləndirməklə yanaşı güldürməyi də bacarır. Gülüşlə düşündürmək məharətini digər əsərlərindən olduğu kimi “Xarici naxoşluq” hekayəsində də görürük. Bədən qurluşunu pozmamayaq, necə deyirlər, fiqura saxlamaq üçün gənc bir qız bir müddət az qidalanır. Nəticədə o qədər zəifləyir ki, xəstəxanaya düşür. Həkimlər qızı müayinədən keçirib qutarandan sonra xalası onun hansı xəstəliyə düşər olduğunu soruşur. Cavabında həkim, xarici naxoşluqdur deyir. Mir Cəlal hekayələrində təsvir etdiyi surətləri mühitlə sıx əlaqədə götürür, onları müxtəlif şəraitə, vəziyyətlərə salır, daim işdə, hərəkətdə, gərgin bir mübahisədə, toqquşmada və mübarizədə əks etdirir.

Nəticə. Gülüş o zaman yaranır ki, sənətkar həyatdakı komik ziddiyyəti, komik qüsuru düzgün görüb, göstərə bilsin. Buna görə də gülüş adətən gülən şəxsin gülünə obyekt üzərindəki mənəvi üstünlüyünü əks etdirir. Mir Cəlala görə, həqiqi gülüş “həyat, mənəvi varlıqdı” əsasında ictimai-siyasi mənə duran, zəruri, mühüm ictimai bir mətləbi hədəf götürən gülüş tənqidi xarakter və dərin məzmun daşmalı idi. Satirik hekayələrdə sujetin bütün komponentləri, detalları belə müəllifin məqsəd və idealını düzgün, mükəmməl açılmasına tabe edilmişdir. Mir Cəlalin satirik hekayə yaradıcılığında məharəti bir də ondadır ki, o, bədii surəti yaradarkən hər surətin nitqini onun öz həyat və düşüncə tərzinə, peşə və mədəni səviyyəsinə,

psixoloji aləminə, düşdüyü şəraitə uyğun bir tərzdə real surətdə dəqiq əks etdirmiş, realist ədəbiyyatın əsas xüsusiyyəti olan dildə tipikləşdirmə prinsiplərini böyük bir məharətlə gözləmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev B. Azərbaycan realist nəsrində satira. Bakı: Elm, 2008, 323 s.
2. Cəfər Xəndan. Mir Cəlal. Bakı, 1958. 47 s.
3. İsmayılov Y. Mir Cəlalın yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2010, 292 s.
4. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 1-ci cild. 560 s.
5. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərqi-Qərbi, 2005, 384 s.
6. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=8004&pno=241>

Keywords: Mir Jalal, stories, laughter, humor, satire

Ключевые слова: Мир Джалал, рассказы, смех, юмор, сатира

Artistic laughter in the stories of Mir Jalal

Summary

Mir Jalal is a well-known writer and critic in Azerbaijani literature. He is known not only for realistic and social themes, but also for his works that delve into the inner world and psychological states of man. In Mir Jalal's stories, artistic laughter is an important element that characterizes his writings and shows the reader the funny side of life. Mir Jalal describes various aspects of life with irony and satire, and presents the contradictions between people and illogical situations in society in a funny way. It aims to make the reader laugh and think. Some characters in Mir Jalal's stories are often in comical situations. Their strange behavior and illogicality are the funny part of the stories. These characters sometimes represent different classes of society and show their social situations in a not too serious way. Mir Jalal applies artistic laughter not only to external events, but also to the inner world of a person. The ability of people to laugh at themselves and turn strange and sometimes absurd moments in life into laughter occupies an important place in his works. Laughter in Mir Jalal's stories also plays a role in the development of the plot. In tense and serious moments, comic events sometimes appear, which makes the reader feel both surprise and laughter. In general, artistic laughter is used in Mir Jalal's stories as a means of analyzing both human characters and the social situation of society. This makes his literature not only entertaining but also thought provoking.

Художественный смех в историях Мира Джалала

Резюме

Мир Джалал – известный писатель и критик азербайджанской литературы. Он известен не только реалистическими и социальными темами, но и произведениями, углубляющимися во внутренний мир и психологические состояния человека. В рассказах Мир Джалала художественный смех является важным элементом, который характеризует его произведения и показывает читателю забавную сторону жизни с иронией и сатирой, а также представляет противоречия между людьми и нелогичные ситуации в обществе. забавный способ. Его цель — заставить читателя смеяться и думать. Некоторые персонажи рассказов Мир Джалала часто попадают в комичные ситуации. Их странное поведение и нелогичность — самая забавная часть историй. Эти персонажи иногда представляют разные классы общества и показывают свое социальное положение не слишком серьезно. Мир Джалал применяет художественный смех не только к внешним событиям, но и к внутреннему миру человека. Способность людей смеяться над собой и превращать в смех странные, а порой и абсурдные моменты жизни занимает важное место в его произведениях. Смех в рассказах Мир Джалала также играет роль в развитии сюжета. В напряженные и серьезные моменты иногда возникают комические события, что вызывает у читателя одновременно удивление и смех. В целом художественный смех используется в рассказах Мир Джалала как средство анализа как человеческих характеров, так и социального положения общества. Это делает его литературу не только интересной, но и заставляющей задуматься.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

DİL DƏRSLƏRİNDƏ YAZILI NİTQDƏN İSTİFADƏ QAYDALARI

Giriş. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində nitqin növləri bir neçə qrupa bölünür. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Monoloji nitq-tə k bir nə fərin nitqi (Müəllimin məruzəsi, tələbənin dərs danışıq, artistin çıxışı və s.
- 2) Dialoji nitq - iki və ya bir neçə nə fərin nitqi, danışıq;
- 3) Daxili nitq - insan öz-özünə, daxilən danışıması (qeyd etmə k istədik ki, ən çox işlənən nitq - daxili nitqdir;
- 4) Xarici nitq - xaricə biruzə verilən şifahi nitqin bir növüdür;
- 5) Spontan nitq - birdən-birə açılan, qeyri-ixtiyarı danışılan nitq;
- 6) Şifahi nitq - adi danışıq, sözlər, deyimlər, ifadələr;
- 7) Nəhayət, yazılı nitq - ərizə, məktub, akt, sifariş, müqavilə, saziş və s.

Bizim bu günkü söhbətə timiz də məhz yazılı nitqdir. Məlum məsələdir ki, dildə ünsiyyət yalnız şifahi deyil, yazılı şəkildə də aparıla bilər. Buna görə də dilə praktik yiyələnmək üçün onu oxu və yazı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Oxunulan mətni başa düşməli və onun məzmununu yazılı şəkildə başqasına başa sala bilməlidir. Bu vəhdəti nəzərə almadan hər hansı bir dili öyrətmək normal hesab oluna bilinməz. Yazı üçün qarşıya qoyulan məqsədi nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, oxu və yazı cəmiyyətdə yayılmış ünsiyyət formalarının bir növüdür. Yazı oxuya nisbətən çox yayılmış və təhsilin məqsədini aydınlaşdıran əsas nitq formalarından hesab olunur. Buna görə də yaxşı nitq bacarıq və vərdişlərini öyrənmək və öyrətmək lazımdır. Azərbaycan dilində yazı bacarıq və vərdişlərinin aşılması müəllimdən xüsusi məharət tələb edir. Yazı vərdişləri də oxu kimi kompleks xarakter daşıyır. Bu məsələ oxudan da bir qədər mürəkkəbdir. Yazı, xüsusi yazı texnikası və məharət tələb edir. Bu hərflərin, səslərin mənimsənilməsinə kömək edir, tələffüz, oxu, bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirir, nümunə cümlələrinin öyrənilməsinə, yadda qalmasını təmin edir. Son illər dil dərslərinin tədrisində yazının rolu tədricən artmış və bəzi vaxtlarda yazıya ana dilinin tədrisinin effektivliyinin yüksəldilməsinə xüsusi qayğı ilə baxmağa başlamışlar.

Əsas hissə. Yazılı nitq ünsiyyətinin elektron poçt, internet və s. kimi müasir kommunikasiya vasitələrində rolunu danmaq olmaz. Sonuncu halda yazı nitq ünsiyyətinin növü kimi yalnız autentik material əsasında iştirak edir. Tələbələrin, aspirantların və gənc müəllimlərin xaricdə təcrübə keçməsi onlara ana və xarici dillərdə qeydlər aparmağa, anketi tərtib edib doldurmağa, anketin suallarına cavab verməyə, oxumaq və işləməyə qəbul ərizəsi yazmağa, dil daşıyıcılarından lazımı formada istifadə etməyə şərait yaradır.

Axundovun mülahizəsinə görə yazı və yazılı nitq başqa dillərin tədrisində də, yalnız təlim vasitəsi kimi deyil, həmçinin ana dilinin tədrisinin bazası kimi çıxış edir. Yazı-yazılı nitqin tərkib hissəsidir. Yazılı nitq şifahi nitqlə yanaşı səmərəli (ekspressiv) nitqi ifadə edir və məzmunun qrafik nişanlarla təsbit edilməsində təzahür edir. Yazılı nitqin psixoloq-fiziki əsasını, görmə və eşitmənin qarşılıqlı təşkil edir. Psixoloqların fikrincə, dinlənmiş material 10%, görülən 20%, dinlənən və görülən 30% yazılan 50%, söylənmiş 70%, və onlar hesab edir ki, yazılı nitqin bazası şifahi nitqdır (1, s. 166).

Nəsir Məmmədov öz məqaləsində qeyd edir: "Məlumdur ki, yazı oxu ilə sıx əlaqədardır. Onların sistemində dilin eyni qrafik sistemi yerləşir. Yazıda fikrin qrafik simvolların köməyi ilə kodlaşdırılması gedir, oxuda isə onların izah edilməsi həyata keçirilir. Yazı çox mürəkkəb bacarıqdır. O müxtəlif vərdişlərin formalaşdırılması ilə həyata keçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Əlifbada olan hərflərin yazılması vərdişi;
- 2) Nitq səslərinin, onları ifadə edən hərf və hərf birləşmələri ilə əvəz olunması;
- 3) Sözlərin, ifadələrin və cümlələrin düzgün yazılması və hərflərə görə deyilə bilməsi vərdişi.
- 4) Fikri ifadə etmək, danışıqə yönəldilmiş çalışmaların icrası vərdişi.

-Əgər yazı və yazılı nitq tədrisinin məqsədini düzgün müəyyən etsək,

-digər bacarıqların inkişafında yazının rolunu nəzərə alsaq,

-müvafiq məqsədlərə uyğun tapşırıqları istifadə etsək, tədrisin münasib mərhələsində tapşırıqları yerinə yetirsək, onda şifahi nitq tədricən daha zəngin və məntiqli olur (2, s. 43-52).

Beləliklə, yazılı nitq növlərindən çox istifadə etdikdə daha yaxşı nəticə əldə edilə bilər. Yazılı nitq tələbələrin yazı təlimini, həm də, ana dilində onların şifahi nitqini təkmilləşdirir. Yadda saxlamaq üçün lazımı şəraitin yaradılması üçün yaradıcı yanaşma tələblərin uyğun sadə köçürmədən tutmuş tapşırıqə kimi yazılı tapşırıqların yerinə yetirilməsində, qrammatik bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsində yazı köməkçi rol vəzifəsini yerinə yetirir. Yazıya istinad olmadan öyrənilənlərə leksik və qrammatik materialı yadda saxlamaq çətin olur. Yazılı formada yerinə yetirilmiş dil və nitq tapşırıqları sistemi yazılı nitqə aid olur. Yazılı ifadələr, inşalar, yaradıcı, imlalar, verilən məzmunə aid plan və tezislərin tərtib olunması, şəxsi və ya işgüzar məktublarn yazılması, verilmiş stiuasiyalara uyğun yazılı hekayələrin qurulması kommunikativ yazılı nitqə aiddir (4, s. 65). Universitet müəllimlərinin bu yazı növlərindən əsasən imla və ifadədən istifadə edirlər. Müəllim imlanı iki məqsədlə aparır: a) Öyrətmə və b) yoxlama məqsədi ilə. Öyrədici imlalar köməkçi rol oynayır, onlar vasitəsilə keçilmiş qaydalar və sözlər təkrarlanır və möhkəmlənir. Öyrədici imlalar apararkən müəllim söz və cümlələri bir neçə dəfə

¹³¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

¹³² Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi

təkrar edir ki, öyrəncilər müstəqil olaraq fikir söyləsinlər. İfadə yazı tələbələrini fikirləşməyə, nəticə çıxarmağa alışdırır. Müəllim müəyyən bir mövzunu oxuyur, sonra həmin mövzunun necə başa düşüldüyünü yoxlamaq məqsədilə tələbələrə suallar verir. Mövzu aydın olduqdan sonra yazılmağa başlanır. İnşa da, aparılan yazı növlərindən biridir. Tələbələrə inşa mövzuları verməzdən əvvəl həmin mövzulara aid şifahi danışq mətnləri verilməlidir. Öz fikrini yazılı formada ifadə etmək bacarığı anlamında yazılı nitq yaradıcı kommunikativ vərdiş kimi qiymətləndirilir. Bunun üçün orfoqrafik və kolliqrafik vərdişlərə malik olmaq, nitq yaradıcılığını yazılı şəkildə tərtib etmək, daxili nitqin tərkibi, həmçinin adekvat leksik və qrammatik vahidlərin seçilməsi qabiliyyətinə yiyələnmək lazımdır. Psixoloji tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, daxili nitq yazıda, danışq üçün olan daxili nitqdən fərqlənir. Yazı zamanı daxili obrazlı səciyyə daşıyır. Yazılı nitq zamanı daxili danışqda olan söz hərflər vasitəsilə ifadə olunur, sözün ümumi səciyyəsi dəyişilir, obrazlı qalır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yazı təlimi şüurluluq, fəallıq və əyanilik prinsipi əsasında tədris olunmalıdır. Metodist Q.M.Uayzer İngilis dilinin yazısının düzgün öyrənilməsindən danışarkən deyir: "İngilis dilinin əlifbası çox tez-tez dəyişməsinə baxmayaraq, onun yazısında müəyyən məsələlər unudulmuşdur". Bu məsələlərin özü də şifahi nitqin və oxunun inkişafına təsir göstərir.

Oerxard Neyner yazır: "Ana dilində yazılı nitqdə öz fikrini ifadə etmək qabiliyyətini ardıcıl və daimi sürətdə inkişaf etdirmək üçün bir sıra reproduktiv-produktiv xarakterli çalışmalar mövcuddur. Alman metodisti Qerxard Neyner tərəfindən təklif olunan tapşırıqlar sadədən mürəkkəbə doğru müəyyən ardıcılıqla tərtib edilmişdir. Bütün tapşırıqlar yazılı sürətdə yerinə yetirilir. Bizim fikrimizcə, aşağıdakı meyyarlar maraq doğurur:

- hekayənin başlanğıcını və sonunu bərpa edilməsi;
- ayrı-ayrı "istişamətləndirici" replikalarla dialoqu bərpa edilməsi;
- mətnin növünün dəyişdirilməsi;
- müxtəlif mətn və dialoqlarda birmənalı olmayan situasiyaların təsvir edilməsi;
- mətn və illüstrativ məlumat arasındakı ziddiyətləri aydınlaşdırılması;
- əvvəlcədən məlum olan müəyyən nəticəyə aparən açar sözlərin seçilməsi;

Q.Neynerin fikrincə, yaradıcı yazı işi üçün məlumat xarakterli işgüzar mətnlər istifadə oluna bilər. Tələbələrin qarşısına şəxsi xarakter daşıyan suallar qoyulur. Məsələn: Alınmış məlumat mənim üçün necə əhəmiyyət daşıyır, Nəyə görə bu fərqlilik mövcuddur və s. (3, s. 213).

Azərbaycan dilində işə, yazılı nitqdə hər cümləni və ya sözü ətraflı düşünmək və lazım gəlsə, münasib olmayanlara daha düzgün və dəqiqliklə əvəz etmək mümkündür; hətta adam yazdığı pozub, yenidən başqa bir mətnə tərtib edilə bilər, yaxud yazılış hissəni oxuyub, lazım olan düzəlişi edə bilər və s. Azərbaycan dilində müasir metodikada yazı və yazılı nitqin tədrisi "kreativ yazı" adı altında müxtəlif dərəcəli çətinliyə malik olan, forma və məzmun baxımından müxtəlif, tez-tez oyunlar formasında produktiv xarakterli çalışmalar nəzərdə tutulur. "Kreativ yazı"ni istifadə edərkən metodistlər qarşılıqlı konkret məsələlərin həllinə nə qədər vaxt lazımdır? nə qədər və hansı məqsədlə? Bu ən azı kiməsə məmnunluq verəcəkmi? və s.

Bu problemlərin fərqləndirici xüsusiyyəti ondadır ki, onlar mütləq şəkildə yazılı formada yerinə yetirilir, məzmunca yaradıcı xarakter daşıyır, tələbələrə də olduğu kimi maraqlı və əyləncəli olur. Yazılı nitqdə məşhur şairlərin şeirləri öyrənilir, monoqrammalardan istifadə edilir, kollektiv şəkildə məzəli hekayələr, təsəvvür olunur və əsas personajların ünvanına məktublar yazılır. Dərslərdə kreativ yazının tətbiqində 4 əsas şərti: tədrisin məqsədini, prinsipləri, tədrisin metod və üsulları və həmçinin tədris nəzarətini yaddan çıxarmaq olmaz.

"Yazılı nitqin öyrənilməsi üçün müxtəlif növ nitq tapşırıqlarının həll edilməsi vacibdir; Bunlar aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: **Birinci mərhələdə** nitq formullarını yadda saxlamaq üçün çalışmalar verilə bilər, **İkinci mərhələdə** yazı mətnlərini nəzərdən keçirmək, **Üçüncü mərhələdə** müxtəlif yazıların sxemini müəyyən etmək, **Dördüncü mərhələdə** ayrı-ayrı frazaların seçilməsi və açar sözlərin tapılması. Tələbələr verilən yazının məzmununu analiz edirlər, onların müəllifinin səciyyəvi xarakterini və məktubun xüsusiyyətlərini (şəxsi, ailəvi, işgüzar, problemlə, təşəkkür məktubu, təbrik, dəvətnamə və s.) müəyyən edirlər" (4, s. 352). Çap hərfləri ilə olan mətnlə işləmək üçün yazılı nitq tapşırıqları ilə yanaşı hamıya məlum olan nitq tapşırıqlarından savayı, E.A.Maslikonun fikrincə, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-ikinci dərəcəli sözlər və cümlələr istisna olmaqla mətnin köçürülməsi;

-məktubun məzmunundan istifadə etməklə potensial həqiqi və ya təsəvvür edilən ünvan sahibinə yazılı məlumat verilməsi;

-mövzu və problemi əhatə əsas mətnlərdən istifadə edərək şifahi çıxış üçün plan hazırlanması.

E.A.Maslikonun fikrincə oxuda bu yazılı tapşırıqlar maraq doğurur:

-mətnə lazımı məlumatı tapılıb yazılması;

-ana dilində müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək konkret mövzuya və ya problemə toxunulması;

-xüsusi jurnalda olan məqalələrə annotasiyalar tərtib edilməsi;

-məqalənin analogiyasına uyğun xüsusi jurnalda nəşr olunan material hazırlanması;

Yazılı nitq təcrübəsi çap olunmuş və ya audiomətnin yaddaşa, plana görə uyğunlaşmasında və ya müəyyən problemin həllində yazılı cümlələr tərtib etməkdə imkan yaradır. Tədris prosesində məşhur şairlərin şeirləri öyrənilir, monoqrammalardan istifadə edilir, kollektiv şəkildə məzəli hekayələr, təsəvvür olunan personajların ünvanına məktublar yazılır. Dərslərdə kreativ yazının tətbiqində üç əsas şərti: tədrisin məqsədini, prinsipləri, tədrisin metod və üsulları və həmçinin tədris nəzarətini yaddan çıxarmaq olmaz. Həmçinin, yazı yazmanı müxtəlif növ nitq tapşırıqlarının yerinə

yetirilməsi vacibdir. Tələbələr verilən məktubun məzmununu analiz edirlər, onlar müəllifin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkarlayırlar, məktubun (şəxsi, ailəvi, işgüzar, problemlı, təşəkkür məktubu, təbrik, dəvətnamə və s) müəyyən edirlər.

Nəticə. Beləliklə, yazılı nitqi tətbiq etməyi, onu öyrənmək, həmçinin şəxsi və işgüzar xarakterli yazıları öyrənmək, anket doldurmaq, qısa tərcümeyi-hal yazmaq, işə və ya ali məktəbə daxil olmaq barədə ərizə yazmağın – bütün bunlar yazılı nitq, qrammatika, leksikanın tədrisində köməkçi rolunu oynayan yazının tədrisinin əsas məqsədləridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ana dilinin yazısının mənimsənilməsi və onun düzgün öyrənilməsi. M. 1991, c. 166.
2. Məmmədov N. Yazı ilə oxunun sıx əlaqəsi və onların bir-birini tamamlaması. Bakı: Maarif, 1967, s: 43-52.
3. Oerxard Neyner. Yazılı nitqdə tərsinqların rolu” Münxen. 1979. p. 213.
4. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman publication. M. 2000. p. 352.

Açar sözlər: yazılı nitq, leksik vahid, kommunikativ, inkişaf, termin

Key words: written, speech, lexical unit, communicative, development, term

Ключевые слова: письменная речь, лексическая единица, коммуникативный, развитие, термин

Правила использования письменной речи на уроках языка

Резюме

Письмо и письменная речь являются не только средством обучения при обучении иностранному языку, но и выступают целью обучения иностранному языку.

Письменная речь является частью письменной речи. Письменная речь обладает эффективностью (выразительностью) наравне с устной речью.

выражает речевую деятельность и проявляется в отождествлении определенного содержания с графическими знаками. Известно, что письмо тесно связано с чтением. Их система имеет ту же графическую систему языка. При письме идеи кодируются и шифруются с помощью графических символов, а при чтении их предполагается объяснить.

Rules for using written speech in language lessons

Summary

Writing and written speech are not only a means of eign language. Written speech is part of written speech. Written teaching when teaching a foreign language, but also serve as the goal of teaching a for speech has the same effectiveness (expressiveness) as spoken speech. expresses speech activity and manifests itself in the identification of certain content with graphic signs. It is known that writing is closely related to reading. Their system has the same graphic system of language. When writing, ideas are encoded and encrypted using graphic symbols, and when reading, they are supposed to be explained. If we correctly define the purpose of teaching writing and written

Rəyçi: Yusif Suleymanov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN SÖZDÜZƏLDİCİ VƏ SÖZDƏYİŞDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdan doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. Əslində dilin lüğət fonduna daxil olmuş sözün hər birinin etimologiyasına gedib çıxmaq olar, amma bu xüsusi elm sahəsi olan etimologiyanın mövzudur.

Adətən etimon axtarışı ulu dilə cedib çıxır, bəzən də başqa dillərlə qarşılıqlı tarixi əlaqənin aşkarn olunmasını tələb edir. German dillərində sözlün strukturu, onun morfein quruluşu çox mürəkkəb və müxtəlifdir.

Düzəltmə sözlər bir leksik morfeimdən və bir və ya biri neçə sözdüzəldici morfeimdən ibarət ola bilər. Araya sözdüzəldici morfein də girə bilər. Leksik morfein həm də morfoloji funksiya yerinə yetirə bilər, yeni bir sözdən başqa söz düzəldə bilər. Bu sözdüzəldici morfeinləri affiks adı altında birləşdirirlər və buraya prefiks və suffiks daxildir. İngilis dilində söz heç bir şəkildə qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilər. Buna **konversiya** deyilir. Məsələn, to bridge – abridge; to look – a look; to drop – a broop; to work – a work və s. Son dövr elmi-nəzəri ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərlə bağlı diqqəti çəkən məsələlərdən biri də yaranan sözlərin dilin lüğət tərkibinə möhkəm daxil olması və digər başqa sözlərlə tam hüquqda işləyə bilməsidir.

Əsas hissə. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəini dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbədən danışarkən biz aşağıdakıları nəzərə almalıyıq. Bunlar əsasən aşağıdakılardır: - leksik yolla; - morfoloji yolla; - sintaktik yolla; - kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlərdir. Biz əsasən leksik və morfoloji yollara nəzər salacaq və onların izahına çalışacağıq. Aşağıdakı bölmələrə baxaq:

I. Leksik yolla yaranan sözlər. Ağamusa Axundov “Ümumi dilçilik” kitabında yazır: “Ümumxalq danışq dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkildə və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur. Ümumxalq danışq dilindən qidalanmayan və onun hesabına zənginləşməyən hər hansı bir ədəbi dil nəticədə məhv ola bilər. Dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdüzəltmə formalarına uyğun surətdə yeni sözlər yaratmaqdır” (1, s. 20-28).

Sözyaradıcılığında süniliyə yol vermək olmaz, çünki belə düzəltmə sözlərin ömrü az olur. Dildə onun öz materialı zəminində yaranan lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olan sözdüzəltmə qaydaları dilin daxili inkişaf qaydaları ilə bağlıdır. Belə sözdüzəltmə qaydalarını müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək olar. Hər bir nitq hissəsinə daxil olan söz qruplarının konkret məzmunu, qrammatik forması, sintaktik quruluşu və bunların hər biri ilə əlaqədar olan sözdüzəltmə qaydaları da vardır.

II. Morfoloji yolla yaranan sözlər. Oruc Musayev öz lüğətində qeyd edir: “Dünya dillərində sözdüzəldici şəkildələr ön, orta və son olmaqla üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözdüzəldici şəkildələri yalnız son şəkildələrdən ibarətdirsə, ingilis dilində sözdüzəldici şəkildələr həm ön, həm də son şəkildələrdən ibarətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünya dilləri bir-birilə əlaqədar inkişaf etmiş və etməkdədir. Həmin əlaqə nəticəsində bu dillər arasında qarşılıqlı surətdə bir-birinin lüğət tərkibinin zənginləşdirdiyi kimi, bu və ya başqa qrammatik formalarda bir dildən başqa bir dilə keçə bilər” (2, s. 114-140).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkildələrin rolu çox böyükdür. Çünki şəkildələr vasitəsilə bir sözdən bir çox yeni sözlərə keçid mümkündür, bu da öz növbəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Sözdüzəldici şəkildələr bu və ya digər nitq hissəsinin sonuna artırıla bilər. Bu şəkildələr qoşulduğu sözlərə təsir edərək, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi də əmələ gətirir. Məsələn, short-to shorter; deep-to deepen; bright-to brighten, etc.

III. Sintaktik yolla yaranan sözlər. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir. Bu üsulla yaradılan müxtəlif mənşədən ola bilər. O.A. Yespersen öz əsərində yazır: “Dilin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir. Deməli, birləşən hər iki söz mənalara görə qaynaq-birlik, qovuşma və ya birləşmə halında işləndiyi zaman hər iki sözün əvvəlki mənalara əsasən onlardan fərqli olaraq ümumiləşmiş, vahid yeni anlayış ifadə edir. Belə qovuşma və ya birləşmələrdə yalnız formaları nəzərə alıb, məna və məzmunu yaddan çıxarmaq olmaz, əlbəttə, dil təfəkkürlə bilavasitə əlaqədarlıdır. İnsanın idrak fəaliyyətinin müvəffəqiyyətləri sözlər şəklində və söz birləşmələri vasitəsilə cümlələr şəklində dildə qeyd və təsbit olunur” (3, s. 42-62).

Dil öz inkişafında sadəcə olaraq məhdud bir çərçivə dairəsində deyil, aşağıdan yuxarıya, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. məhz belə bir inkişafın nəticəsidir ki, dilimizdə mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarının öyrənilməsinin dilçilik nöqtəyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyəti vardır.

IV. Kalka (yamsılama) yolu ilə yaradılan sözlər. Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Bu üsulla əmələ gələn yeni sözlər dilimizin öz daxili materialı əsasında yaradılır, buna görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Kalka yolu ilə yeni sözlərin yaradılmasında həm sözlərin, həm də dilin sözdüzəldici şəkildələrindən geniş surətdə istifadə olunur. “Kalka yolu ilə yaradılan yeni söz və terminlər hərdən tərcümə vasitəsilə dilə gətirilir. Bu proses zamanı tərcümə olunan söz həmin dildə (tərcümə edilən dildə) eyni mənanı verən sözlərlə yaxud söz və sözdüzəldici şəkildələrlə ifadə olunmalıdır. Buna görə də, burada tərcümə edilən sözün tam qarşılığı

¹³³ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, qasimovaemilya@gmail.com

verilməlidir, yoxsa onu kalka adlandırmaq olmaz. Bu kimi tərcümələr eyni zamanda sərbəst tərcümə adlanır. Bu və ya başqa bir dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir” (4, s. 27-32). Kalka üsulu ilə yaradılan söz və terminlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir: a) morfoloji yolla yaradılan yeni sözlər həm dilin öz sözləri, həm də başqa dillərdən keçərək həmin dilin sözdüzəldici şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir; b) kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlərin yaranmasını kalka adlandırmaq olar.

Bu və ya başqa dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçiləri həmin sözün alındığı dilin kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir. Kalka üsulu ilə yaradılan sözlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dildə yeni anlayışları ifadə etməyə xidmət edir. Düzəltmə sözlərin içərisində şəkilçilərlə düzələn sifətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sözdə dəyişmə, əsasən, məna ilə əlaqədardır. Sözün fonetik tərkibi dəyişməz qalır, mənası təzələnilir, yenidən yarana bilir. Fonetik tərkibi də modifikasiya yolu ilə yeni struktur əmələ gətirir, mənaya təsir edir, yeni məna yaranır.

Struktura sözün ünsürləri ilə əlaqədardır. Sözün məna strukturu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Sözün məna strukturu sabit deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç planda olur:

1. sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi;
2. sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi;
3. leksik-semantik sistemdə sözlərin məna əlaqələrinin dəyişməsi.

Buların strukturlarında bir-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji və semantik.

Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir.

Alınma sözlərdə mənanın genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseminin ümumiləşməsi baza sözlərdə leksik-semantik paradiqmasının həddlərindən kənara çıxması da mühüm rol oynayır. Məsələn: **Treninq** yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün edilən məşqlər nəzərdə tutulur. Arxisema «idman məşqidir». Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağı, əhatə etməyə başlamışdır. **Reytinq** fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədəbi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda həmin təkbətək mübarizə komanda idman növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədəbi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədəbi göstərici əsas götürülmür. Hazırda “reytinq” sözünün semantikasi genişlənməmişdir: “FİFA dünya yığmalarının sentyabr ayı üçün reytinq cədvəlini dərc edib” (“Olimpiya dünyası”, qəzeti, 9-11.10.2011).

Monitor - Bu termini informatika sahəsində

- 1) emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı;
- 2) proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirmə mexanizmi;
- 3) sistemi idarə edən “display” mənasında işləyir.

Kompyterin insan məişətində geniş yer alması onun dəstəsinə daxil olan *monitor* sözü də, ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorunq **“ekran”** mənası da vardır. **Kompyuter** dəstinə yeni kvarts monitoru daxildir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işləyir. Realiyalar bu və ya digər mətnə ilk dəfə istifadə olunanda tərcüməçi və ya müəllif onun haqqında əlavə izah verir. Sözün sonrakı istifadəsi belə izahı tələb etmir. Alınma söz müxtəlif müəlliflərin əsərlərində və müxtəlif mənbələrdə rast gəlinirsə və bu zaman alınma sözün semantikasi haqqında əlavə izah verilir, onda həmin sözün semantik mənimsənilmə dövrünün başlanması haqqında danışmaq olur. Alınma terminin dildə istifadə olunma tezliyi, ümumişləkliyi artdıqca onun yeni dilin leksik sistemində uyğunlaşma dərəcəsi artır, alınma termin dildə işləklik və yeni semantik çalar qazandığı zaman özünün əvvəlki mənasını da saxlayır. Bu zaman termin semantik cəhətdən tam mənimsənilir, ümumişlək sözə çevrilir, söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Bəzən də termin kimi yox, dilimizə söz kimi daxil olur və etimon dildən fərqli olaraq leksik-semantik məzmun dəyişərək terminoloji səciyyə qazanır. Məsələn, ərəb dilində ümumişlək olan xəta, əmsal, hədd, təcili, surət dilimizdə riyazi sahədə terminləşmişdir. Alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində dəyişmələr müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, əcnəbi söz semantik cəhətdən əvvəlcə **okkazyonalizm** kimi götürülür və mətnin məzmunu xüsusi izahat tələb edir. Sonra əcnəbi söz bir qədər mənimsəniləndikdə və məzmun dil vahidi ilə onun yeni ifadə üsulu arasında əlaqə başa düşüldükdə əcnəbi söz resipientin passiv ehtiyatının vahidi hesab edilir və yalnız bundan sonra aktiv ehtiyata keçərək tam mənimsənilmiş sayılır. Söz yaradıcılığı, göründüyü kimi, dilin iki sahəsi – qrammatika və leksika ilə yaxından bağlıdır.

Nəticə. Söz yaradıcılığının nəticəsi leksikaya aid olub, dilin lüğət tərkibinə yeni-yeni leksik vahidlər verir. O, söz yaradıcılığı prosesi ilə qrammatikaya aid olub, onun maddi imkanları əsasında fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, söz yaradıcılığını qrammatika və leksika ilə həmhüddud dilçilik sahələrindən hesab etmək olar. Söz yaradıcılığının əsas vəzifəsi dilin inkişafı prosesində meydana gələn qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarətdir.

Sözsüz ki, yeni sözlərin yaradılması – söz yaradıcılığının əsas funksiyasıdır. Buna görə də ümumi dil sistemində söz yaradıcılığının böyük rolu vardır.

Məlumdur ki, ingilis dilində sözün sintaktik funksiyası morfoloji əlaməti üstələyir. Sözün qrammatik təbiəti tam şəkildə məndə müəyyənləşir. Beləliklə, germanistikada yeganə vahid prinsip əsasında nitq hissələrini təsnif etmək üçün göstərilən bütün təşəbbüslər nəticəsiz qalmışdır. Ənənəvi bölgü isə pis deyildir, sözün üç əlamətini nəzərə almaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, səh. 20-28

2. Musayev O. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı, 1996. səh: 214-240

3. Jespersen O.A. Modern English Grammar on Historical Principles Copenhagen, 1972 part VI; Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word Formation. Wiesbaden, 1972. p. 42-62.

4. Stein, Gabriel. English Word Formation Over Two Centures. Tubingen, 1978, p. 27-32.

Açar sözlər: İngilis dili, yeni sözlər, Azərbaycan dili, inkişaf, termin.

Ключевые слова: Английский язык, новые слова, Азербайджанский язык, развитие, термин

Keywords: English language, neologism, Azerbaijani language, development term.

Словоисправительные и словоизменяющие свойства неологизмов в английском языке

Резюме

Роль словоисправительных суффиксов в обогащении словарного запаса языка очень велика. Потому что с помощью суффиксов можно перевести одно слово во множество новых слов. Это, в свою очередь, обогащает словарный запас языка. Глагольные суффиксы могут добавляться в конце той или иной части речи. Эти суффиксы влияют на слова, к которым они присоединены, образуя из одной части речи другую часть речи. Например, от короткого к более короткому; глубоко-углублять; яркий-светлеть и т. д.

Word-corrective and word-changing properties of neologisms in English

Summary

The role of word-correcting suffixes in enriching the vocabulary of the language is very great. Because with the help of suffixes, one word can be translated into many new words. This, in turn, enriches the vocabulary of the language. Verbal suffixes can be added at the end of that or another part of the speech. These suffixes affect the words to which they are attached, forming another part of the speech from one part of the speech. For example, from short to short; глубоко-глублять; яркий-светлеть и т. д.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov

AZƏRBAYCAN AŞIQ TİTULLARININ SUFİ ANLAMINA DAİR

Azərbaycan aşıq sənəti Azərbaycan mədəniyyətinin önəmli bir hissəsini təşkil etməkdədir. Bu sənət görkəmli sənətkar şəxsiyyətləri, zəngin ədəbi-bədii irs və musiqi nümunələri ilə milli mədəniyyəti zənginləşdirib. Aşıq sənətinin mədəni irsi ilə yanaşı aşıq fenomeni ilə bağlı araşdırılması vacib olan bir sıra məsələlər də vardır. Belə məsələlərdən biri də aşıq adları ilə yanaşı işlənən titullarla bağlıdır. Çünki bu titullar təsadüfi olaraq seçilməmiş və özündə müəyyən tarixi-mədəni gerçəkliyi ifadə etməkdədir. Bu baxımdan adlar və onların yanındakı titullar ayrıca olaraq araşdırılmalı məsələdir. Aşıq sənətinin tədqiqinə aid olan araşdırmalarda bu mövzuya toxunulsa da sistemli tədqiqat aparılmamışdır. Ona görə də aşıq titullarını ayrıca öyrənməyə ehtiyac vardır. Qeyd edək ki, titullar dövrün reallıqları ilə yanaşı aşığın sənətdəki yerini, mövqeyini və statusunu müəyyənləşdirir. Bu titullar sadəcə ad üçün simvolik olaraq seçilməyib, sənətkarın statusu haqqında məlumatı da özündə ehtiva edir.

Azərbaycan aşıqlarının adı ilə qoşa işlənən titullara baxdığımız zaman rəngarəng terminlərlə qarşılaşırıq. Bunlar tədqiqat tələb edir. Belə terminləri qruplaşdırmaq, sistemləşdirmək, təsnif etmək üçün aşıq sənətinin tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu, inkişaf mərhələlərini, aşıq sənətinin yaranmasında rol oynayan faktorları, sənətin mahiyyətini və fəlsəfi əsaslarını bilmək lazımdır. Bu o deməkdir ki aşıq titulları aşıq sənətinin biliciləri tərəfindən izah edilə bilər.

Azərbaycan aşıq sənətinin tədqiqindən bəhs edən M.H.Təhmasibin, M.Həkimovun, Q.Namazovun, M.Cəfərlinin, H.İsmayılovun, M.Qasımlının və b. tədqiqatlarında biz aşıq adı və onunla yanaşı işlənən titullar haqqında müəyyən məlumatlarla rastlaşırıq (1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9 və b.).

Burada diqqəti çəkən məsələ sənətin özünün adı olan aşıq sözü haqqında fikirlər də müxtəlifdir. Biz bu müxtəlif fikirləri burada geniş izah etmək fikrində deyilik. Çünki “aşığın” ərəb sözü olan “eşq”lə bağlı izahından kənardakı fikirləri doğru hesab etmirik. Düşünürük ki, aşığı sevən mənasında izah edən fikirlər doğrudur. Mahiyyət etibarilə söz olaraq aşıq aşıqdən yaranıb. Bu mövzunu mənim hörmətli elmi rəhbərim professor Hüseyn İsmayılov ətraflı və dəqiq şəkildə izah edib (8). Rəhbərimin bu mövzudakı fikirlərini uzun müddətli araşdırmalardan əldə edilmiş dəqiq elmi qənaətlər kimi dəyərləndirirəm.

Aşıq sənətinin mənşəyi və mahiyyəti, təşəkkülü və inkişaf yolları haqqında H.İsmayılovun tədqiqatlarını ən etibarlı qaynaq hesab edirəm. Titul məsələsi də sənətin mahiyyəti ilə bağlı olduğu üçün sənət dəqiq öyrənilməlidir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlar bizə titulları izah etmək üçün kömək edir. Məsələn, aşıq sözü ilə işlənən “dədə” və ya “dədə aşıq” terminləri özünün ən dəqiq elmi izahını Hüseyn İsmayılovun tədqiqatlarında tapıb. Dədənin aşıq titulu olmaqla yanaşı eyni zamanda dədə fenomeninin yeri və rolu aydınlaşdırılıb. Milli mədəniyyət tariximizdə belə fundamental məsələlərin öyrənilməsi olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Hüseyn İsmayılovun araşdırmalarında sənətin fəlsəfi əsasları, tarixi-mədəni aspektləri çox aydın bir şəkildə izah edilib, sənətin inkişaf mərhələləri dəqiq müəyyənləşdirilib (8). Bu inkişaf prosesi içərisində bəzi aşıq titulları da özünün elmi izahını tapıb. Bu tədqiqatlar aşıq titullarını öyrənmək üçün ciddi nəzəri qaynaq kimi istifadə oluna bilər.

Aşıq şəxsiyyətləri və aşıq yaradıcılığı haqqında yazılı qaynaqlar çox qədim deyil Əsasən, XIX əsrdən başlayaraq bir sıra məlumatlar müxtəlif mətbuat orqanlarında təqdim edilib. Daha əvvəlki dövrün aşıqlarının cümlərdə qalmış şeir nümunələrini də qaynaq olaraq dəyərləndiririk. “Qurbani, Sarı Aşıq, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Valeh, Xəstə Qasım, Əmrah və başqalarının şeirləri cüzi miqdarda olsa da, cümlərdə qalmışdır” (1, 172). Sovet dövründə aşıqlar haqqında müəyyən toplular nəşr olunub. Aşıq şeiri nümunələri çap olunub. Aşıq yaradıcılığı ilə bağlı iki cildlik nəşr edilib. Bununla yanaşı ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılığı da həm tədqiqat mövzusu kimi, həm də bədii nümunələr olaraq nəşr edilib. Məsələn, Aşıq Ələsgərin şeirləri həmin dövrdə ayrıca kitab şəklində çap edilib. Sovet dövründə aşıqla bağlı nəşrlərin sayı yetərli olmamışdır. Bir çox aşıqlar haqqında kitablar, onların yaradıcılığı, onlar haqqında tədqiqatlar müstəqillik dövründə nəşr edilib.

Əldə olan nəşrləri nəzərdən keçirdiyimiz zaman rəngarəng aşıq titulları ilə qarşılaşırıq (2; 4). Bu titulların içərisində eyni olanlar da, müxtəlif olanlar da vardır. Ona görə də biz ilk növbədə bu titulların içərisində daha çox işlənənləri xüsusi diqqətlə öyrənməyə çalışırıq.

Aşıq titulları üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, onları ilk növbədə yaşadıkları dövrün reallıqları kontekstində araşdırmaq lazımdır. Hər hansı bir titulun mənası aşığın yaşadığı, dövr, şərait, mühitlə mütləq şəkildə bağlı olacaq. Ona görə də orta əsrlərə aid titulla müasir dövrün sənətkarının adındakı eyni titulu eyni şəkildə izah edə bilmərik. Ənənəyə hörmət olaraq keçmişdən hansısa bir titulu götürmək həmin titulu gerçək mənası ilə daşıyan keçmiş dövrün sənətkarının daşdığı titulun eynisi deyil və eyni titul eyni cür izah edilə bilməz. Məsələn, Miskin Yunus, Miskin Abdal və Miskin Vəli adlarındakı titullar eyni şəkildə izah edilməməlidir. Əvvəlki iki miskin bu titulu bir status olaraq daşıyır, sonuncu isə onu həmin titulla əlaqəli yaranmış yer adı ilə bağlı götürmüşdür. Gədəbəy rayonu ərazisində Miskinli dərəsi deyilən, sovet dövründəki adı Rüstəm Əliyev olan kəndlə bağlı Miskinli sözünü öz adına əlavə edən sənətkarlar vardır. Bu cür adları biz status kimi izah edə bilmərik.

Titulların izahı üçün aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

¹³⁴ Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Xaqani Şirvani adına Aran regional filialının müdiri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, yaqut.bahadur@gmail.com

1. Titulu daşıyan sənətkarın şəxsiyyəti.
2. Sənətkarın dövrü və mühiti.
3. Həmin dövrdə mövcud din və təriqətlər.
4. Həmin dövrün ideya cərəyanları.
5. Aşığın sənətdəki yeri və sənətkar statusu.

Ənənə içərisində hər bir aşıq özünə istədiyi titulu seçə bilməz. Ənənədən kənarında hər bir sənətkar özünə ad, titullar, ləqəb, təxəllüs seçə bilər. Bu baxımdan iki aspektə xüsusi diqqət etmək lazımdır:

1. Sənət aspekti.
2. Sosial aspekt.

Bunlar bir-birinə qarşı deyildir. Sənətkarın sənətdəki mövqeyi ilə cəmiyyətin ona münasibəti arasında bir uyğunluq olmalıdır. Sənətdəki status cəmiyyət tərəfindən də etiraf olunmalıdır. Hər halda ənənəvi mədəniyyət bunu belə tələb edir.

Tədqiqatlarda aşıq adının və aşıq sənətinin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. XII əsrdən aşıq adının işləndiyi haqqında da fikirlər mövcuddur. Xoca Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında bu adın işləndiyi qeyd olunur.

Bundan sonrakı dövrlərdə də aşıq adı ilə Aşıq Paşa (XIII əsr), Aşıq Çələbi (XVI əsr) və başqaları fəaliyyət göstərmişlər.

Aşıq adının sufi təriqətlərlə bağlı olması fikri, bizzat da, ən doğru yanaşmadır. Biz aşıqdan öncə ənənəvi söyləyici kimi tanınan ozanla aşığın müqayisəsini və onların arasında varislik məsələsini müzakirə etmirik. Belə hesab edirik ki, ozan oğuzların qədim ənənəvi dastan söyləyicisidir və izlərini Kitabı-Dədə Qorqudda saxlayıb. Ozanın soy soylaması, boy boylaması, qopuz çalması ilə aşığın saz çalması, dastan söyləməsi müqayisə edilə bilər.

Aşıq adı ilə bağlı maraqlı faktlardan biri xalq arasında haqq aşıqlarına “şıx” deyilməsidir. Ehtimal ki, bu “şıx” sözü “şeyx” sözünün xalq dilindəki deyiliş şəklidir. Hər halda bu sözləri əlaqəli izah etmək mümkündür. Şeyxin dini rəhbər, ruhani bir din xadimi olduğu bilinir. Şıx isə haqq vergisi almış şəxsə deyilir. Bunların arasındakı fərq birinin oxuyaraq, elm öyrənərək müəyyən biliklər əldə etməsidir, digəri isə bütün bilik və qabiliyyətləri vergi yolu ilə alması ilə səciyyələnir. Aşıq Ələsgərin ustadı Aşıq Alıya Şıx Alı da deyildiyi haqqında məlumatlar vardır.

Bir çox aşıqların adları sadəcə aşıq sözü ilə işlənir. Məsələn, Aşıq Ələsgər, Aşıq Kamandar, Aşıq Şakir, Aşıq Əhməd və b.

Bəzi aşıq adları onların yaşadıkları yerlə bağlı olur. Məsələn, Aşıq Alı Qızılwəngli, Aşıq Qurbani Dirili, Zodlu Abdulla, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Hüseyn Saraclı və b.

Bir sıra aşıq titulları vardır ki, özündə dini mənə ifadə edir. Məsələn, Molla Cümə. Mirzə titulu ilə işlənən aşıq adları içərisində Aşıq Mirzə Bilalı qeyd etmək olar. Məlumdur ki, tarixən ərizə yazan şəxsə mirzə deyilibdir. Əhalinin savadsız olduğu dövrlərdə çox az oxumuş adamlar içərisindən yazı işlərini bacaran, dövlət məqamlarına rəsmi müraciət üçün ərizələr yazan adamlar olubdur. Belə şəxslər mirzə adlanıb. Lakin bununla bərabər, ümumiyyətlə. Savadlı adama da mirzə deyilibdir. Bizzat, Aşıq Mirzə Bilal da savadlı olduğu üçün ona mirzə deyilmişdir. Aşıq Molla Cümənin də dini təhsili olması və ya mollalıq etməsi onun belə adlanmasına səbəb ola bilər.

Bəzi aşıq adlarında onların məşğul olduqları peşə adı özünü göstərir. Məsələn, Dəllək Murad adından bu aşığın eyni zamanda dəlləklik etdiyini də düşünmək olar.

Bir sıra aşıq ad-titulları vardır ki, özündə sufi anlayışlar ifadə edirlər. Belə anlayışlar içərisində, qul, miskin, xəstə, yazıq sözlərinin adlarla işləndiyini müşahidə edirik.

Qeyd edək ki, belə titullar fiziki vəziyyəti ifadə etmir və mənəvi məzmun daşıyır. Bu tipli titullar təsəvvüf dövrünü, təriqətlərin mövcud olduğu reallığı özündə ehtiva etməkdədir. Təsəvvüfdə mənəvi yüksəliş tövbə ilə başlanır. Bu yüksəlişin yüksək mərtəbəsi isə haqqın qulu olmaq və ya qul məqamıdır. Qul adını özünə titullar gətirmiş aşıq mənəvi cəhətdən çox yüksək səviyyədə olan insan deməkdir. Belə bir insan Allahdan başqa heç kimə boyun əyməyən, Allahın əmrələrinə bağlı adamdır. Bizim aşıqlar içərisində Qul Mahmud adında bu titullar işlənmişdir.

Abdal titulu da sufi təriqətlə bağlıdır. Bunların geyim və davranışlarında fərqli xüsusiyyətlər olmuşdur. Əskidən abdal kimi tanınan sufilər sonralar bəxtəşilər tərəfindən təmsil olunublar.

Aşıq titulları içərisində diqqəti çəkən və sufi təriqətlə bağlı olan titullardan biri də miskindir. Miskinlik mənəvi paklığın yüksək məqamıdır. Azərbaycan aşıq sənətində də miskin titullu şəxslər olmuşdur. Bunların içərisində Miskin Abdal kimi tanınan böyük övliya vardır. Miskin Abdalın şəxsiyyəti və sənəti haqqında görkəmli folklorşünas alim Hüseyn İsmayılovun tədqiqatlarında bəhs olunur (5).

Təsəvvüflə bağlı titullardan biri də “xəstə” sözüdür. Bu titullar məşhur Azərbaycan aşığı Xəstə Qasımın adında işlənir. Təsəvvüfdə xəstə ilahi eşqin xəstəsi kimi mənəvi bir mənə daşımaqdadır. Allah sevgisi. İlahi eşqə bağlılıq və bu yolda mənəvi yüksəlişə nail olmuş sənətkar belə titullar gətirə bilər.

Aşıq ad və titulları üzərində müşahidələrdən belə qənaətə gəlirik ki, titullar müxtəlif mənəvi keyfiyyətləri özündə ehtiva edir. Buradan o da aydın olur ki, aşıq şəxsiyyətləri öz dövrünə görə elm və ürfan sahibi olublar, ariflər və mərifət sahibləri aşıq zümrəsi içərisindən çıxıb. Aşıqların titullarında daşınan mənəvi irsin mənəsinə aydınlaşdırmaq və onları Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi öyrənmək gələcək tədqiqatçıların üzərinə düşür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
2. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. 2 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Namazov Q. Aşıqlar. Bakı, 2004.
4. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 2 cildə, II c. / Tərt. ed. Ə. Axundov, Bakı: Elm, 1984.
5. Miskin Abdal. Toplayanı və tərtib edən H. İsmayılov. Bakı: Səda, 2001.

6. Namazov Q. Aşıqlar. Bakı, 2004.
7. Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı, 2004.
8. İsmayilov H. Göyçə aşıq mühiti: təşəkkülü və inkişaf yolları. Bakı, 2002.
9. Qasımlı M. Aşıq sənəti. Bakı, 1996.
10. Bahadırqızı Y. Aşıq Əhmədinin yaradıcılığı. Bakı, 2009.

Açar sözlər: Azərbaycan, aşıq, titül, suf, təhlil

Ключевые слова: Азербайджан, ашыг, титул, суфизм, анализ

Keywords: Azerbaijan, Ashyg, title, Sufism, analysis

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan aşıq adları ilə işlənən titullar tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu titulları izah etmək üçün aşıq sənətinin keçirdiyi tarixi inkişaf yolu izlənilmiş və sənətin əsas xüsusiyyəti adlarla əlaqəli təhlil edilmişdir. Bir sıra titulların sənətkarın statusu ilə əlaqəli olduğu aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı titulların ifadə etdiyi mənalar da izah edilmişdir. Təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, aşıq titullarının bir qrupu sufi mahiyyətlidir. Belə titullar aşığın sufi təriqətdəki mövqeyi ilə əlaqəli götürülmüşdür. Xüsusilə, bəzi titulların mənəvi təkamülün pillələri ilə bağlı olduğu da üzə çıxmışdır.

О суфийском значении азербайджанских ашыгских титулов

Резюме

В исследование были включены титулы использованные в именах азербайджанских ашыгов. Для объяснения этих названий прослежен исторический путь развития искусства ашыгов и проанализирована основная особенность искусства в связи с названиями. Уточнено, что ряд титулов связаны со статусом мастера. Кроме того, поясняется значение названий. В результате анализа установлено, что группа ашыгских титулов носит суфийский характер. Такие титулы были присвоены в связи с положением ашыга в суфийской секте. В частности, выявлено, что некоторые титулы связаны с этапами духовной эволюции.

On the Sufi Meaning of Azerbaijani Ashyg Titles

Summary

The study included titles used in the names of Azerbaijani Ashygs. To explain these names, the historical development of Ashyg art was traced and the main feature of the art in connection with the names was analyzed. It was clarified that a number of titles are associated with the status of the master. In addition, the meaning of the names is explained. As a result of the analysis, it was established that a group of Ashyg titles is of a Sufi nature. Such titles were assigned in connection with the position of the Ashyg in the Sufi sect. In particular, it was revealed that some titles are associated with the stages of spiritual evolution.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Ağaverdi Sərxan oğlu Xəlilov

Ayten Arzuman qızı Hüseynova-Qəhrəmanlı¹³⁵
**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BEYNƏLMİLƏL TERMINLƏRİN
QRAFİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ**

Giriş. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlərin say etibarilə artması bu gün ciddi problemləri meydana çıxarır ki, bu problemlərlə istər dilçilər, istərsə də dil daşıyıcıları üzləşirlər. Xarici faktorların təsiri ilə dilin leksik bazasına keçən beynəlmiləl vahidlər resipiyent dilin ifadə vasitələrinin sərhədinin genişlənməsini və müasirləşməsini şərtləndirirsə də, onun lüğət tərkibinin əsas hissəsi sayılmır. Buna görə də sözlən dilin leksik sisteminə keçən yad elementi fərqləndirmək vacibdir.

Azərbaycan dilinə təsir edən xarici faktorlar genişmiqyaslı və çoxaspektli formalarda baş verir ki, bu da dilçilik sahəsində özünəməxsus çətinliklər yaradır. Bu çətinliklərdən biri də yad dil mühitinə məxsus terminlərin qrafik tərkibinin müxtəlif olmasıdır. Bu səbəbdən də obyekt dildə terminlərin qrafik mənimsənilməsinə ehtiyac yaranır.

Əsas hissə. Qrafik mənimsənilmə sözün resipiyent dilin yazı sisteminə uyğunlaşdırılmasıdır. İlk mərhələdə yazılı nitqdə yeni terminin mənimsənilməsi müəyyən dərəcədə çətinliklər yaradır. Bu isə beynəlmiləl terminlərin spesifikasiyası, onların qrafik tərkibinin milli dilin qrafik sisteminə uyğun olmaması ilə bağlıdır.

Dilin qrafik sisteminin ən kiçik vahidi qrafemdir. Hər bir dilin özünəməxsus yazı işarələri – qrafemləri var. Dillərin yazı sistemləri müxtəlif olduğundan, hər dilin də öz fərdi qrafem toplusu var və burdan da dilin tarixən formalaşmış qrafik sistemi fonunda digər dilə məxsus qrafemin obyekt dilin əlifbası üçün yad olduğu aydın bəlli olunur.

Ümumiyyətlə, eyni əlifbadan, yazı sistemindən istifadə edən dillərdə alınma söz digər bir dilə keçəndə çox az səs uyğunsuzluğu olur və hərflərin də yazılışında cüzi dəyişiklik baş verir. Lakin müxtəlif əlifbaya malik dillərdən alınmalarda qrafik uyğunlaşma aparılır ki, bu da müxtəlif əlifbalar arasında keçidi təmin edərək, dil məhdudiyyətlərini aşmağa yardımçı ola bilər.

Qrafem tərkibi fərqli olan sözün mənbə dildəki səslənməsini maksimum saxlanılmağa çalışılır, yazı şəklində isə yeni əlifbaya uyğun formada dəyişdirilir. Məsələn, *powerlifting* > pauerlifting.

Qrafik mənimsənilmə – terminlərin qrafik cildinin milli dildə qrafik rəsmiləşməsidir. Qrafik mənimsənilən terminləri yazılış baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) alınma terminin qrafik cildində dəyişiklik edilmədən mənbə dil üçün səciyyəvi olan hərflərlə işlənilməsi. Bu zaman termin transplantasiya olunur. Bu sözlərin əksəriyyətini beynəlmiləl abreviaturlar təşkil edir: *WAP, WWW, Chrome*; 2) qrafik tərkibinə görə dildə paralel işlənən beynəlmiləl terminlər: *WI-FI – vay-fay; UNESCO – YUNESKO*; 3) Azərbaycan dilinin yazı sisteminə uyğunlaşan beynəlmiləl terminlər: *fri-aut, infoteynment, klikbeyt, qruzer, sempling, smişinq, spuling, vi-haker, varez, klonbot, transshipment, nyusrum, vebinar, tvist* və s.

Alınma terminlərin assimilyasiya prosesini sürətləndirən, mənbə dilin qrafikasına uyğunlaşmasını mümkün edən qrafik üsullardan biri də transliterasiyadır. Beynəlmiləl terminlərin qrafik cildinin, səciyyəvi hərflərin konvertasiyası üçün alternativ üsul transliterasiyadır. Transliterasiya – digər dilə məxsus sözlərdəki hərflərin dillər arasında uyğunluqlar əsasında resipiyent dilin qrafik elementləri ilə verilməsinə əsaslanan qrafik prinsipdir. Transliterasiya problemlərini araşdıran S.Məmmədova yazır: “*Transliterasiyanın tələblərinə məxaz dilin qrafik elementlərinin hədəf dilin qrafik elementləri ilə əvəzlənməsinin stabilliyini təmin etmək daxildir*” [3, s. 164].

Transliterasiya etimon dilə məxsus hərflərin milli dilin yazı sisteminə hərflərhərflə imitasiyasıdır. Mənbə dildə tələffüz və ya da ki, yazılış fərqli olanda mənbə dilə məxsus yazılı forma daha qabarıq görünür.

Bu üsuldə əsas prinsip terminin yazılı formasını çatdırmaqdır. Dillərarası termin mübadiləsi baş verəndə və müxtəlif qrafik sistemlərdən istifadə etdikdə sözün hərfi tərkibinin mənimsənilməsi üçün mütləq ki, transliterasiya üsuluna müraciət olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda əksər dillərdə latın əlifbasından istifadə olunsa da, müxtəlif dillər fərqli səs və səciyyəvi hərfləri tələb edə bilər. Məsələn, latın əlifbalı dillərin bəzilərində elə fonemlər var ki, onlar diakritik işarələrlə (ñ; ã; ç; ž, ö və s.) ifadə olunur. Transliterasiya zamanı bu işarələr nəzərə alınmalıdır. Vahid transliterasiya standartlarının olmaması müəyyən qarışıqlığa səbəb ola bilər.

Latın əlifbalı dillərdə transliterasiya problemləri bu dillərdə hərflərin fərqli fonemlərə uyğun gəlməsindən yaranır. Məsələn, eyni hərflər bir dildə, məsələn, “c” azərbaycanca /c/, ingilis dilində isə /s/, /k/ kimi fərqli tələffüzə sahibdir. Məsələn, *coach* > *koaç*.

V.Abdullayeva-Nəbiyeva transliterasiyanın dörd növündən Azərbaycan dilində üçünün tətbiq olunduğunu göstərir: 1. Natamam transliterasiya; 2. Tam transliterasiya; 3. Genişləndirilmiş transliterasiya [1, s. 188].

Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlər tam transliterasiya olunarkən qrafik tərkibi dəyişməz qalır. Məsələn, ing. *tripod* (inf.) > azərb. *tripod* – portativ anker cihazı; ing. *developer* > azərb. *Developer* – kommersiya daşınmaz əmlak obyektləri yaratmaq üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs, təsərrüfat subyekti [2, s. 31]; ing. *spambot* > azərb. *spambot*; ing. *splitter* > azərb. *splitter*; ing. *repost* > azərb. *repost*.

¹³⁵ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçi
<https://orcid.org/0000-0002-9963-0445>
aytenhuseynova88@gmail.com

Bəzən terminlərdə natamam transliterasiya müşahidə etmək olar. Məsələn, bu zaman mənbə dildə tələffüz olunmayan son hərf resipiyent dildə yazılır.

Transliterasiya zamanı terminlərin sonunda “e” qrafeminin ixtisarı. Məsələn,

Onşor (iqt.) – (ing. onshore) Sözü ingilis dilindəki prototipi 7 qrafemdən, ibarətdir. “sh” birləşməsinin bir fonemlə /ʃ/ ilə ifadə edilmiş, Azərbaycan dilində isə “sh” birləşməsi bir qrafemlə “ş” ilə əvəz olunmuşdur. Söz sonunda “e” qrafemi mənbə dildəki yazılış şəkildən fərqli olara ixtisar olunur.

Zombie (inf.) – (ing. Zombie). Termin transliterasiya üsulu ilə alınmışdır. Burada son “e” qrafeminin ixtisarından başqa bütün qrafemlər olduğu kimi verilmişdir.

Və yaxud *oa* birləşməli sözlərdə a hərfinin ixtisarı, məsələn, *snowboard* > *snoubord*.

İngilis dilindən alınan terminlərin mənimlənməsi zamanı iki fərqli hərflərin bir hərflə ifadə olunmasına da rast gəlmək olar. Məsələn, *clipmaker* və *kikboksinq* sözlərində ingilis c və k hərfləri müxtəlif qrafem olsa da, eyni səsi ifadə edir.

Natamam transliterasiya – bəzi beynəlmiləl terminlərin qrafik mənimlənməsi zamanı da müşahidə olunur. Bu zaman sözdə hərf buraxılır (mənbə dildə tələffüz olunmayan səs). Məsələn, *whatsapp* > *vatsap*, *offence* > *ofens*.

Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlərin ingilis diqrafların və triqrafların qrafik tərtibatı zamanı bəzi çətinliklərlə üzləşirik. İngilis diqrafları Azərbaycan dilinə ötürərkən diqraflardan deyil, səslərdən istifadə olunur. Məsələn, *booster* > *buster*, *freelancer* > *frilanser*; *offside* > *ofsayd* və s. Son dövrlərdə terminlərin transliterasiya edilmiş formalarında kifayət qədər diqrafların işlənməsini görmək olar. Məsələn, *trimmer*. *Zapping* termini mənbə dildəki kimi qoşa samitlə yazılır, baxmayaraq ki, hər iki halda tək samit [zəpɾɪŋ] səs tələffüz olunur, lakin müəyyən qrafik funksiyanı icra edir.

Ümumiyyətlə, qrafik mənimlənmədə vacib məsələlərdən biri də söz kökündə qoşa samitlərin sadələşməsidir.

Qoşasamitli terminlər yeni bir dil sisteminə daxil olduqda yazıda sabitlənir, tələffüz zamanı samitlər çox zaman bir fonemlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində sonu qoşasamitlə bitən bir qisim bir və ya ikihecalı sözlərin qrafik mənimlənməsi zamanı fonem əhəmiyyəti daşımayan samitlərdən biri ixtisar olunur. Məsələn, *tviter*, *bloqer*, *referal*, *qudvil*, *kros*, *skaner* və s.

Tərkibində qoşa *bb* samitlərindən birinin ixtisarı: ing. *dribbling* (inf.) > azərb. *driblinq*; ing. *wobblers* (inf.) > azərb. *vobler* və s.

Tərkibində qoşa *mm* samitlərindən birinin ixtisarı: ing. *spammer* (inf.) > azərb. *spamer*; ing. *skimming* (inf.) > azərb. *skiminq* və s.

Tərkibində qoşa *pp* samitlərindən birinin ixtisarı: ing. *applet* (inf.) > azərb. *aplet*; ing. *swapping* (inf.) > azərb. *svopinq* və s.

Tərkibində qoşa *ll* samitlərindən birinin ixtisarı: ing. *troll* (inf.) > azərb. *trol*; ing. *trackball* (inf.) > azərb. *trekbol*; ing. *blogroll* (inf.) > azərb. *bloqrol* və s.

Tərkibində qoşa *ff* samitlərindən birinin ixtisarı: ing. *off-topic* (inf.) > azərb. *oftopik*; ing. *offset* (inf.) > azərb. *ofset*; ing. *cliffhanger* (jurn.) > azərb. *klifhenger*; ing. *off-line* (inf.) > azərb. *oflayn* və s.

Twitter ing. [twitə] > azərb. *tviter* sözü transliterasiya üsulundan istifadə etməklə mənimlənməmişdir. Qoşa *t* Azərbaycan dilində bir “t” ilə mənimlənilir, tələffüz olunmayan “r” Azərbaycan dilində sondakı səsi deyilir. Beləliklə, termin mənimlənilərkən mümkün qədər ingilis dilinə yaxın, oxşar tələffüzünü saxlayaraq vizual olaraq tanınır. Terminlərin Azərbaycan dilinə assimilyasiyasından bəhs edərkən, resipiyent dildə alınmaların mənimlənmə meyarları və səviyyələri kimi məsələlər də nəzərə almaq lazımdır. Alınma terminin tələffüz və yazılışının sabit olması bu sözün fonetik və qrafik mənimlənmə prosesi ilə bağlıdır. Əcnəbi terminin fonetik mənimlənməsi Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin səs qanunlarına, səs tərkibinin tələffüz normalarına uyğun milli dilin fonetik sisteminə assimilyasiya edilməsidir.

F. Veysəlli bir dilin fonem-qrafem münasibətlərini digər dilə adekvat şəkildə verilməsinin nəzəri baxımdan üç yolun mümkün olduğunu qeyd edir: 1. Sözü qəbul olunması onun etimon dildəki yazılı formasına əsaslanır; 2. Sözü transliterasiyada verilməsində onun etimon dildəki tələffüz xüsusiyyətləri əsas götürülür; 3. Bu zaman biz nə etimon dilin, nə də söz alan dilin fonem-qrafem münasibətlərini deyil, üçüncü bir ötürücü dilin təsiri altında oluruq [4, s. 378].

Son illər ingilis dilinin geniş istifadə dairəsi ilə bağlı olaraq bu dilin fonem-qrafem münasibətləri əsas götürülür. Azərbaycan dilinə transliterasiya üsulu ilə mənimlənilən beynəlmiləl terminlərin əsas xüsusiyyətlərini təhlil edək. İngilis dili üçün səciyyəvi olan “w” qrafeminin Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur, bu qrafem “v” və “u” qrafemləri ilə əvəzlənir. Məsələn, *kovorkinq* (iqt.) (ing. co-working [kou.wɜ:kɪŋ]) – müxtəlif fəaliyyətlərlə məşğul olan insanların eyni otaqda birlikdə işləməsi. İngilis dilində “c” qrafemi /k/ fonemini ifadə edir. Bu fonemə uyğun olaraq “c” Azərbaycan dilində “k” qrafemi ilə əvəz olunur. “W” qrafemi isə milli dildə “v” fonemi ilə əvəz olunur;

“W” qrafeminin “u” ilə əvəzlənməsi: *Kraudfaunding* (biz.) (ing. crowd funding) – konkret bir layihə üçün pul toplamaqdır. Eyni zamanda biznes kraudfanding vasitəsilə əldə etdiyi bütün pulların hesabını verməlidir. Qrafik səviyyədə təhlil zamanı sözdə “w” hərfi Azərbaycan dilində tələffüzə uyğun olaraq “u” hərfi ilə verilir. “cr” hərf birləşməsi “k” qrafemi, ilə əvəz olunub.

Vorkşop (ped.) (ing. workshop [wɜ:kʃɒ:p]) – kiçik bir insan qrupunda intensiv ideya, təklif mübadiləsinə əhatə edən təlim və ya əməkdaşlıq formatı. Burada “w” hərfi “v” ilə əvəzlənmişdir.

Yad dil mühitində sözün uyğunlaşması baş verir. Bu davamlı olaraq gedən prosesdir. Məsələn, *whatsApp* (ödənişsiz mobil tətbiqini bildirən terminin qrafik cildini dəyişərək *vatsap* şəkildə yazılır ki, bu da milli dilin qrafik sisteminə uyğunlaşması deməkdir.

Qeyd edək ki, türk dilində bizdən fərqli olaraq ingilis dilində tərkibində “w” hərfi ilə yazılan terminlər bu qrafemlə də yazılır. Məsələn, *web site* – İnternetdəki səhifələr; Ziyarətçilərinə mətn, vizual və animasiya şəklində məlumat ötürən və ya xidmət göstərən bütün səhifələri özündə cəmləşdirən sənədlər toplusu [5]. Göründüyü kimi, həm web sözü, həm də site sözü etimon dildə olduğu kimi saxlanılıb. Bu siyahını artırmaq olar: *wireless*, *webster* və s. Xarici mənşəli informatika terminlərinin yazılışını araşdıran Ş.H.Akalın *web*, *program*, *virus*, *site* kimi nümunələrə əsasən qeyd edir ki, xarici mənşəli sözlər dilimizə informasiya texnologiyalarından əvvəl daxil olmuşdur. Əlifbamızda *w* hərfinin olmamasına baxmayaraq *web* sözünün orijinal yazılışı ilə işlənməsinin geniş vüsət aldığı şahidi oluruq [5, s. 250]. Bundan başqa dilçi ingilis dilindən orijinal yazılışı ilə keçən *site* sözü mənbə dildəki şəklində deyil, türk dilinin səs xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq *site* işlənir və türk dilində yazıldığı kimi oxunur.

Məlumdur ki, *-tion/-sion* suffiksləri Azərbaycan dilinə *-siya/-sion* şəklində konvertasiya olunur. Məsələn, *şrinkflyasiya* (iqt.) – (ing. *shrinkflation*) bazar rəqabətinə və ya artan istehsal xərclərinə görə məhsulun çəkisinin və ya ölçüsünün azaldılması. Son zamanlar bəzi *-tion/-sion* şəkilçili terminlər Azərbaycan dilində *-şn/-şen* kimi transliterasiya olunur. Məsələn, *promouşn* (mark.) – (ing. *promotion*) Satış və yaxud reklam məqsədilə müştərilərə məhsul haqqında məlumatın təqdimatı metodu.

Beynəlmiləl terminlər sözalan dilə keçərkən mənbə dildəki kimi ya bitişik, ya ayrı, ya da defislə yazılır. Bu baxımdan terminlərin Azərbaycan dilinə mənimsənilməsinin iki üsulunu göstərmək olar: 1. Etimon dildə ayrı yazılan terminlərin resipiyentdə bitişik yazılması (tam leksikləşməsi): *azərb. mitap* > *ing. meet up*; *azərb. stopover* > *ing. stop over*; *azərb. startap* > *ing. start up*; 2. yeni dildə etimon dildəki strukturunu saxlayan beynəlmiləl terminlər: *azərb. bak-bek* > *ing. buck back*; *azərb. pinq-ponq* > *ing. ping-pong* və s.

Bəzən alınma terminə mütləq transkripsiya, yaxud transliterasiya üsulunun tətbiq ediləcəyi halların sayı olduqca azdır. Müəyyən hallarda terminə hər iki prinsipin bərabər intensivlikdə tətbiq olunduğunu da müşahidə etmək olar. Belə ki, dilə daxil olan yeni alınma terminlərin səs və hərf tərkibinin mənimsənilməsi üçün transkripsiya və transliterasiya üsulları eyni vaxtda tətbiq edilir. Buna dilçilikdə qarışıq transkodlaşma da deyilir. Qarışıq transkodlaşma – terminin daxil olarkən mənimsənilmə prosesində transkripsiya prinsipləri ilə transliterasiya elementlərinin birgə istifadəsidir. Alınma terminin bir hissəsi orijinal (mənbə) səsin, digər hissəsi ilə hərf tərkibinə əsaslanır. Bu zaman mənbə dildə fonetik quruluşun mənimsənilməsi üçün transliterasiya olunmuş termin mənbə dildəki tələffüzlə üst-üstə düşür. Məsələn, ing. *wavelet* (texnol.) [wɛvɛlɪt] > *azərb. veyvlet*. Termin həm transkripsiya, həm də transliterasiya əsaslı alınmadır. “W” qrafemi Azərbaycan dilinin qrafik sistemində uyğun olaraq *v* qrafeminə konvertasiya olunub. “a” saiti açıq heca olduğu üçün “ey” fonemi kimi transkripsiya olunub. Sözü ikinci komponenti “let” isə olduğu kimi transliterasiya olunub.

Ing. *speechwriter* (polit.) [ˈspiːtʃ.rɑɪ.tə] > *azərb. spıçrayter*. İngilis dilində mürəkkəb söz olan bu terminin ilk komponentindəki qoşa “ee” Azərbaycan dilinə mənbə dildəki tələffüzə uyğun olaraq “i” kimi transkripsiya olunmuşdur. Mənbə dildən fərqli olaraq Azərbaycan dilində “w” qrafemi yazılmaz, çünki ingilis dilində tələffüzdə “w” fonemi yoxdur. Son mövqedə isə mənbə dilin tələffüzündə “r” fonemi iştirak etmədiyi halda, Azərbaycan dilində “er” mənbə dilin yazılışına uyğun transliterasiya olunmuşdur.

Beynəlmiləl terminlərin qrafik mənimsənilməsi zamanı transliterasiya üsulundan başqa transplantasiya üsuluna da müraciət olunur. Transplantasiya dil vahidlərinin bir dildən digərinə mexaniki sürətdə köçürülməsinə əsaslanan qrafik prinsipdir. Beynəlmiləl terminlərin mənimsənilməsində praktiki olaraq bu üsuldən istifadə olunmur. Transplantasiya üsuluna əsasən uyğun adları köçürmək üçün müraciət olunur: məsələn, *FidoNet*. Bəzən isə bu üsuldən ilk dəfə terminin orijinal formasını göstərmək üçün istifadə olunur. Qeyd edək ki, transplantasiya üsulu terminin mənbə orijinal qrafik tərkibini təqdim etməklə məhdudlaşır ki, bu da həmin terminlərin yenidən assimilyasiya olunması ilə nəticələnir. Belə terminlərin qrafik tərtibatı üçün daha məhsuldar üsul transliterasiyadır. Xarici sözün mənimsənilməsində resipiyent dilin hərflərindən istifadə olunur. Bu üsul orijinal fonetik tərkibi nəzərə almır.

Transliterasiyanın üstün cəhətləri odur ki, terminin ilkin yazısı təhrif olunmur. Bu üsulla bir dilin hərfləri digər dilin qrafik sistemində konvertasiya olunur. Əksər dillərdə hərf birləşmələrini, eləcə də ifadə etdiyi səslərin bütün hallarını nəzərə almaq çətin olur ki, bu səbəbdən də transliterasiya üçün vahid prinsiplər tərtib etmək bəzən mübahisələr doğurur. Bu gün müxtəlif dillərin əlifbalarında mövcud hərflərin transliterasiyasını həyata keçirən standartların işlənilib hazırlanması olduqca əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Nəticə: Beləliklə, Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlərin qrafik səviyyədə mənimsənilməsi ilə bağlı aparılan təhlillərdən də aydın olur ki, bu terminlərin yazılışı ədəbi dilin orfoqrafik normalarına əsasən aparılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva-Nəbiyeva V. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafı. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 2020, 239 s.
2. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Müstəqillik illərində beynəlmiləl terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Zərdabi. 2022, 156 s.
3. Məmmədzadə, S.V. Transliterasiya: mövcud vəziyyət, problemlər və həlli yolları // – Bakı: Terminologiya məsələləri. 2016. № 1, s. 161-170.
4. Veysəlli F. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfemika. Bakı: Prestige. 2014, 512 s.
5. Akalın Ş.H. Yabancı kökenli bilişim terimlerinin yazılışları. Türk dili/ Dil ve Edebiyat Dergisi. 2004. s. 248-252.

Açar sözlər: beynəlmiləl termin, qrafik mənimsənilmə, Azərbaycan dili, transliterasiya, qrafem.

Ключевые слова: интернациональный термин, графический состав, азербайджанский язык, транслитерация, графем.

Keywords: international term, graphic composition, Azerbaijani language, transliteration, graphemes.

Məqalədə müasir dövrdə Azərbaycan dilinə daxil olan beynəlmiləl terminlərin milli dilin fonetik sistemində qrafik mənimsənilməsi araşdırılır. Göstərilir ki, hazırki inkişaf mərhələsində dilə xeyli sayda ingilis dilindən beynəlmiləl terminlər daxil olmuşdur ki, bu da terminlərin qrafik tərkibinin mənimsənilməsini zəruri edir. Beynəlmiləl terminlərin hərfi tərkibinin mənimsənilməsi üçün mütləq ki, transliterasiya üsuluna müraciət olunur. Transliterasiyanın əsas prinsipi terminin yazılı formasını çatdırmaqdır.

Графическое освоение интернациональных терминов в современном Азербайджанском языке Резюме

В статье рассматривается графическая освоения интернациональных терминов, входящих в фонетическую систему национального языка в современное время. Показано что, на современном этапе развития в язык пришло большое количество интернациональных терминов из английского языка, что обуславливает необходимость освоения графического состава терминов. Для овладения буквенным составом интернациональных терминов в основном используется метод транслитерации. Основной принцип транслитерации – передача письменной формы термина.

Graphic mastering of international terms in modern Azerbaijani language Summary

The article examines the graphic assimilation of international terms included in the Azerbaijani language into the phonetic system of the national language in modern times. It is shown that, at the current stage of development, a large number of international terms have come into the language from the English language, which necessitates mastering the graphic composition of terms. To master the literal composition of international terms, the transliteration method is mainly used. The main principle of transliteration is the transfer of the written form of the term.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

SİTUASİYALARIN NƏZAKƏTSİZLİK YAXUD KOBUDLUQ KİMİ TƏHLİL EDİLMƏSİNƏ DAİR MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Giriş: Situasiyalar gərginləşdikcə nəzakətsiz, kobud ifadələrin işlənmə tezliyi də artır. Nəzakətsizliyin fərqli söhbətlərdə tədqiqatı dilçilərdə son illər, yəni 90-cı illərdən başlayır. Nəzəri olaraq tədqiq edən C. Qalpeper olmuşdur. O nəzakətsizliyin bir termin kimi dilçilikdə işlənməsi onun haqqında nəzəri təhlil aparmış və öz təsnifatını vermişdir. C. Qalpeperin tədqiqatında fərqli situasiyaların təhlili zamanı nəzakətsiz məqamlar göstərilmiş, ancaq onun müxtəlif söhbət formalarında təhlili az aparılmışdı. Bu aspektdən tədqiqatın kifayət qədər olmaması eyni situasiyanı fərqli yanaşmalarla təhlilinə rast gəlirik. Bir tədqiqatçı eyni söhbətdə baş verən ziddiyyətli məqamları nəzakətsizlik kimi təsnif edirsə, digər tədqiqatçı həmin vəziyyəti kobudluq kimi təhlil edir. M. Kinpoenter müxtəlif söhbət formalarında yaranan üzləşmələri kobudluq kimi təhlil edir. Ziddiyyətli məqamları kobudluğun dərəcələrinə görə qruplaşdırır. Söhbət zamanı yaranan aqresiyanı C. Qalpeper birinci nəzakətsizlik çərçivəsində təhlil edir, ancaq gərgin vəziyyətin təhlilində işlədilmiş xoşagəlməz davranış və ifadələri kobudluqla əlaqələndirir.

Ziddiyyətli, aqressiv situasiyaların baş verməsi ilə yaranan konfliktlərdə nəzakətsiz, kobud davranış və danışıq hallarına təsadüf olunur. Belə konfliktlərdə uyğun davranış və danışıq üsulu kimi R. Baskal əməkdaşlıq ünsiyyətindən istifadə etməyi məsləhət görür. O bildirir ki, bir nəfərin yaxud qrupun birlikdə mübarizə aparmasına baxmayaraq belə konfliktlərin baş verməsi qaçılmazdır. Sadəcə belə situasiyaların gərgin olması və ya əksinə, yumşaldılması işçi və idarəçidən asılıdır. Gərginliyin artması ilə yaranan situasiyalarda baş verən kobudluğun təhlili üçün bir nümunəyə diqqət edək: Meri və Peter birlikdə işləyirlər. Peter istənilən bir işdə gec razılaşan, nisbətən kobud, Meri isə üzüyola bir işçidir. Bir gün Meri üçün çətin və gərgin iş günü idi. Həmi vaxt Peter Meriyə deyir:

“Qurtarmış olacağın məktublar hansı cəhənnəmdədir, Meri?”

Bu fikirdə bir kobud yanaşma var, ancaq bir az yüngül formadadır. Merinin cavabı ilə gərginlik arta bilər. Meri isə deyir:

“Ey! Başımı ağrıtdı. Razılaşmışdıq ki, gələn həftəyə qədər bu məktublara ehtiyac olmayacaqdı.” (“Hey don’t bite my head of ... we agreed those letters weren’t needed until next week. Why aren’t you getting my case. You will get them”).

Burada Merinin gərgin olması aydın görünür. Bu tərzdə danışıması ilə konflikt gərginlik daha da artır. Peterin cavabı:

“Meri, mənə ağıl öyrətmə Nəyisə dağınıq etməyin birinci dəfə deyil ki!” Burada Peterin işlətdiyi (*“mənə ağıl öyrətmə”*) situasiyanı daha da gərginləşdirir (6. 18).

Biz bu söhbətdən görürük ki, bir razılaşma əldə olunmayacaq, çünki yumşalması deyil, daha da gərginləşməsi baş verir, hər iki tərəf kobud ifadələrdən istifadə edir. Fikrimizcə, belə söhbətlərdə uğurlu bir nəticə əldə edilməsi üçün tərəflərdən biri cavabında səmimi olmalıdır.

Qeyd edək ki, belə söhbətləri təhlil edərkən, işlənen xoşagəlməz ifadələri bəzi tədqiqatçılar (C. Qalpeper, D.Bousfield) nəzakətsizlik kimi qiymətləndirir. C. Qalpeper belə situasiyaları həqiqi nəzakətsizlik (inherent impoliteness) hesab edir (3, 349).

Bəzi tədqiqatçılar isə düşünürlər ki, sosial replika çatışmazlığından nəzakətsiz ifadələrin tez-tez işlədilməsi anonimliyə səbəb olur. Buna görə də onlar (C.Suler, B.Danet) bərabərlik fenomenini təklif edirlər. Digərləri isə təsdiq edirlər ki, sosial normalara marağın azalması və kobud ifadələrə meylin artması mövcuddur. Ancaq T.Postmes, R.Spiyöz və M.Lii bu fikirlərlə razılaşırlar, onlar iddia edirlər ki, anonimlik ümumi normalara zidd olan xüsusi qrup normalarının artmasına səbəb ola bilər və bu da qrup daxili ədalətsizliyə və hətta qrupdan kənar düşmənçiliyə səbəb ola bilər. Buna görə də xüsusi qrup normaları yəni yerli normalara ümumi sosial normaların qorunması nəminə onlara etinasız yanaşılmalıdır (5, 695).

Deməli, burada iki fərqli yanaşma yaranır ki, bir qismi bildirir ki, anonimlik qalsın, digərləri isə onun qalmasının böyük fəsadlara səbəb olacağını iddia edirlər. Bu iki yanaşma nəzakətlik kateqoriyasının tədqiqindəki iki fərqli yanaşma ilə əlaqələndirilə bilər. İkinci mərhələ nəzakətliyin nəzəri məsələlərinə əsaslanır, birinci mərhələ isə söhbət zamanı iştirakçılar tərəfindən dəyərləndirilən nəzakətli yaxud nəzakətsiz davranışın yaranmasına və onun anlaşılmasına əsaslanır. Hər iki mərhələ nəzakətlik və nəzakətsizlik kateqoriyasının daha ətraflı başa düşülməsinə kömək edir. Qeyd edək ki, anonimliyin qalması məsələsi nəzakətsizliyi ifadə etdiyi halda, onun gərginliyi daha da artırması isə nəzakətsizlikdən kobudluğa keçidi təmin edir. Bu məsələ ilə bağlı M. Kinpoenterin qruplararası kobudluq təsnifatını verəcəyik, eyni zamanda kobudluqla bağlı iki növ təsnifatlar qrupunu təhlil edəcəyik. Bu bölmədə kobudluq C. Qalpeperin nəzakətsizlik anlayışı ilə eyni səviyyədə təsnif edilir, eyni zamanda həm mədəni cəhətdən neqativ dəyərləndirilən müəyyən davranışlar, həm də kontekstdən asılı olaraq yaranan neqativ davranış növlərini ifadə edən bir termin kimi təhlil olunur. Deməli, neqativ fikirlər, yaxud davranışlar inciklik yaradır, ya da incikliyin yaranmasına səbəb olması güman olunur. Belə hərəkət yaxud ifadələr kobud və nəzakətsiz mənəni bildirir. Burada toxunulacaq məsələlərdən biri də kobudluq və ona yaxın olan anlayışın yəni, nəzakətsizliyin aralıq sərhəd kimi işlənməsi və müxtəlif tədqiqatçıların bu məsələ haqqında fərqli yanaşmaları təsnif olunur. Kobudluğu ifadə edən vasitələrlə tez-tez qarşılaşmaların səbəbləri anonimliklə də əlaqələndirilir ki, bu da, daha çox internet müzakirə formalarında rast gəlinir. Deməli, belə ifadələrin işlənmə tezliyi anonimliyə əsaslanır, yəni bizim belə vasitələrlə qarşılaşmadığımız həmin

¹³⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti Ünvan: Rəşid Behbudov küç. 134. avtemiz.abbasova@mail.ru

ifadələrdən gizli istifadə olunmasıdır. Bunula bağlı tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri var. Bir qrup tədqiqatçı (T. Postmes, R. Spijz, M. Lii) komputer media diskursunda anonimliklə bağlı sosial psixoloji tədqiqat aparmışlar və əldə etdikləri nəticəyə əsasən bildirirlər ki, belə ünsiyyətlər hiss edilməyən ola bilər, yəni onlardan daha bacarıqla istifadə olunur.

Kontekst daxili bir çox qarşılaşmalar, üzləşmələr şəxslər, yaxud qruplararasıda baş verir, yəni mövzudaxili müraciət edənə ünvanlanan təhqir onun qrup üzvləri üçün nəzakətsiz, yaxud təhqiramiz qəbul olunur. Eyni zamanda bütöv qrupa ünvanlanan təhqir hər qrup üzvü tərəfindən neqativ anlaşılır və mövzu ilə bağlı qrup tərəfdarlarında da inciklik yarada bilər.

M. Kinpointer qruplararası kobudluğu iki formada təsnif edir: birinci növ - bir çox qrupların digər kənar qrupları aşağılamaq məqsədi ilə kobudluq strategiyalarından istifadə etməsinə əsaslanır. İkinci növ isə bəzi qrupların siyasi tənqid və sosial özünü müdafiə məqsədi ilə istifadə etdikləri kobudluqdan ibarətdir. Qeyd edək ki, bu qruplaşdırma tədqiqatçının kobudluq kateqoriyası ilə bağlı verdiyi təsnifatın qeyri əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanan bölməsinə aiddir. (Non-cooperative, motivated form of rudeness) Kinpointerin qruplararası təsnifatı qruplarda və fərdlərin qrup mənsubiyyətində baş verən kobudluq hallarını təhlil edir. Burada qrup üzvlərinin fərdi sosial kimliyi qrup üzvlüyü üçün əsas hesab olunur. Qruplararası kobudluq qrup üzvləşmələrində mübahisələrinə xüsusi ilə həssas mövzularda baş verir. Belə mövzuların əksəriyyəti siyasi xarakter daşıyır. (4, 276) Nəzakətlilik kateqoriyası ilə diskursiv təsnifata əsasən R. Uotsun nəzakətlilik çərçivəsində adlandırdığı siyasi davranış müəyyən icmalarda (qruplarda) kənar adamlar tərəfindən kobud anlaşıla bilər (7, 19). Onu da qeyd edək ki, C. Qalpeper nəzakətsizlik çərçivəsində belə növ davranışın kontekstdən kənar davranış hesab edir (2, 3233). R. Uots və C. Qalpeperin fikirlərinə əsasən hesab edə bilərik ki, siyasi davranış, nəzakətsizlik, kobudluq kateqoriyalardan daha çox bir ölçü cihazındaki irəliləmə nöqtələrini göstərir.

Fikrimizcə, bu işlənmə zamanından və yerindən asılıdır. Deməli, qruplar arası üzləşmə siyasi mövzularda daha çox baş verir xüsusi ilə müxalifət və iqtidarı təmsil edən qruplar arasında belə qarşıdurmalar məkanından asılı olmayaraq, yeni istənilən ölkədə baş verir. Burada anonim ictimai onlayn müzakirələrində siyasi davranış, yaxud kobudluğun necə işlənilməsinə diqqət yönəlir. Belə müzakirələrdə üz bəzib sorğu-sualın olmaması qrup iştirakçılarının fikirlərini kobud çatdırmasına maneə olmur. Düzdür, kobudluğu təsdiqləyən, onun işlənməsinə zəmin yaradan əsas cəhət üz bəzib sorğu-sualdır. Ancaq ictimai onlayn müzakirələrində bunu ifadə etmək üçün digər vasitələr də istifadə olunur. Məsələn, göndərmələr (postings), yaxud alçaltmaq (belittle, degrade) məqsədi ilə işlənən emojilər. Bəzi məqamlara diqqət edək: bir postinq (göndərmə) bir iştirakçıya ünvanlandığı halda bu, bütöv qrup və ya kənar adam (tədqiqatçı, qrup ziyarətçisi) tərəfindən qəbul olunur və həmin mesaj qəbul edənə fikrincə kobud hesab olunur. Beləliklə, bir iştirakçıya ünvanlanan kobudluğun fərdi anlaşılması əhəmiyyətini itirir nəhayət, üz bəzib söhbətlərdə fərdi iştirakçıların şərti kobudluq vasitələrindən asılı olmayaraq danışmaq normalarını, qarşılıqlı əlaqə normalarını müxtəlif başa düşəcəklər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu iki istiqamət arasında aydın bir sərhəd yoxdur. Burada R. Uots və C. Qalpeperin bu barədə olan təsnifatlarının təhlilinə yekun olaraq və C. Qalpeper təsnifatını əsas tutaraq belə güman edə bilərik ki, bu istiqamətlər arasında bir körpü vardır. Bu körpü bizim bəzi elementlərin xüsusi ilə kontekstdən kənar kobud mənə verməsi haqqında şərti biliyimizdir (conventionalised knowledge) və bu, bizim fon biliyimizin bir hissəsidir (schema, frame-based knowledge) (C. Qalpeper təsnifatı). Sosial danışmaqların çox formasında öncədən məlum olan nümunələr işlədilir, buna baxmayaraq şərti kobudluq əlamətləri xüsusi kontekstdə kobud şəkildə işlənir və bu tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən olunur. Xüsusi icmaların belə əlamətləri necə dəstəklədiyini və onu şərh etdiyini görməyimiz üçün bu cəhətlərin harada və necə istifadə olunduğunu bilməliyik (R. Uots təsnifatı).

Qruplararası kobudluğun təsnifi zamanı R. Uots və C. Qalpeper təsnifatlarına əsaslanan iki mərhələni (istiqaməti) təqdim etdik və bu iki mərhələyə əsaslanaraq bu təsnifatın iki səviyyəsini göstərə bilərik. Birinci səviyyə ikinci istiqamət qruplararası kobudluğu müəyyən edir. Biz inanırıq ki, belə sistemdə istiqaməti hətta birinci istiqamətdən üstün tutaraq qəbul etmədə "dilin situasiyanı necə yaratdığını" yaxud "situasiyanın dili necə yaratdığını" (1, 178) müəyyən etmək qeyri mümkün olar. Təhlilin ikinci səviyyəsi birinci mərhələni qəbul edir və ümumilikdə metapraqmatik şərtləri tədqiq edir.

Nəticə: Söhbət zamanı gərgin situasiyalarda işlənən xoşagəlməz ifadələrin nəzakətsiz, yaxud kobudluq kimi dəyərləndirilməsi gərginliyin artma yaxud azalmasından asılıdır. Deməli, tərəflər arasında bir razılaşma olarsa vəziyyətin yumşalması baş verəcək, əks halda, həmsöhbətlərin münasibətləri gərginləşər və nəzakətsizlikdən daha çox kobudluq baş verər.

Sosial ünsiyyətdə istifadə olunan replikalarda nəzakətsiz, yaxud kobud situasiya kimi qiymətləndirilməsində tədqiqatçılar tərəfindən iki fərqli aspektdən yanaşılır. Birinci yanaşmaya görə sosial replika zamanı anonimliyin saxlanması nəzakətsizliklə nəticələnir. İkinci aspektdən təhlilə görə onun (anonimliyin) qalması böyük fəsadlara səbəb olur və kobudluq baş verir. Qruplararası ünsiyyətin təhlilində müxtəlif təsnifatlar var. Bu söhbət forması həm nəzakətlilik, həm nəzakətsizlik, həm də kobudluq səviyyələrində təhlil edilib. Bu məsələ ilə bağlı R. Uotsun nəzakətlilik çərçivəsində adlandırdığı siyasi davranış müəyyən icmalarda (qruplarda) kənar adamlar tərəfindən kobud anlaşıla bilər. C. Qalpeper nəzakətsizlik çərçivəsində belə növ davranışın kontekstdən kənar davranış, M. Kinpointer isə qruplararası üzləşmə hesab edir. R. Uots və C. Qalpeperin fikirlərinə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, siyasi davranış, nəzakətsizlik, kobudluq kateqoriyalardan daha çox bir ölçü cihazındaki irəliləmə nöqtələrini göstərir: nəzakətlilik ► nəzakətsizlik ► kobudluq.

Ədəbiyyat

1. Bousfield D., Impoliteness in interaction, John Benjamin publishing house, Amsterdam, Philadelphia, 2008, 281 s.
2. Culpeper J., Conventionalised impoliteness formulae, Journal of Pragmatics 42, 2010, 3232-3245.
3. Culpeper J., Towards an anatomy of impoliteness, Journal of Pragmatics 25, 1996, 349-367.

4. Kienpointner M. Varieties of rudeness. Functions of Language 4,2, John Benjamin publishing house, Amsterdam, 1997, s.251-287.
5. Postmes T., Spears R., Lea M., Breaching or building social boundaries? Side-effect of computer-mediated communication. Communication Research vol. 25 No.6, Sage Publications, Inc., 1998, s.689-715.
6. Robert B. Defusing hostile costumers. Canada: Casselman Ontario, 2010
7. Watts R. J., Politeness, Cambridge: Cambridge university press 2003, 304s.

XÜLASƏ

Ünsiyyət zamanı həmsöhbətlərin bir-birini səhv anlaması, ziddiyyətli situasiyanın daha da gərginləşməsi nəticəsində söhbət iştirakçıları xoşagəlməz ifadələr işlədir, yaxud qəbul edilməyən davranışlar baş verir. Belə linqvistik və ekstra-linqvistik vasitələr müxtəlif söhbət formalarında təsadüf edilir. Müxtəlif söhbətlərə onlayn və oflayn müzakirələr aid edilir. İnternet müzakirələrində aparılan tədqiqatlar emojilərin və qısaltmaların təhlili ilə məhdudlaşmır və hal-hazırda sürətlə inkişaf edən bir tədqiqat sahəsidir. Üzbəüz söhbətlərdə intonasıya və qeyri-verbal vasitələr rəqəmsal kontekstdən asılı olan xüsusiyyətlərə uyğun durğu işarələrindən və emojilərdən istifadə olunur. Kompüter vasitəçiliyi ilə yerinə yetirilən söhbətlər müxtəlif tədqiqat sahələrində təhlil edilib. Praqmatikada isə sosial media şəbəkələrində, eləcə də instaqram, feysbuk, votsap kimi söhbət yerlərində dilin təhlili zamanı kodlu sözlər (code switching), cinsiyyət, nəzakətsizlik və kobudluq kimi kateqoriyalara diqqət yetirilir. Bu məqalədə isə əsas diqqət son iki kateqoriyanın (nəzakətsizlik və kobudluq) tədqiqinə və təhlilinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: nəzakətsizlik, kobudluq, qəbul edilməyən ifadələr, aqressiv situasiyalar, fon biliyi, üzləşmələr, üzbəüz müzakirələr, onlayn platforma

Summary

DIFFERENT APPROACHES TO ANALYZING SITUATIONS AS IMPOLITENESS OR RUDENESS

During communication, the interlocutors misunderstand each other, as a result of the conflict situation becoming more intense, the interlocutors use unpleasant expressions, or unacceptable behavior occurs. Such linguistic and extra-linguistic means occur in various forms of conversation. Various conversations include online and offline discussions. Research in Internet discourse is not limited to the analysis of emojis and abbreviations, and is currently a growing field of research. In contrast to face-to-face conversations, online discussions use intonation and non-verbal cues, punctuation marks and emojis that are specific to the digital context. Computer-mediated conversations have been analyzed in various research fields. In pragmatics, when analyzing the language in social media networks, as well as in chat rooms such as Instagram, Facebook, WhatsApp, attention is paid to categories such as code switching, gender, impoliteness and rudeness. In this article, the main focus is on the research and analysis of the last two categories (impoliteness and rudeness).

Keywords: impoliteness, rudeness, inappropriate expressions, aggressive situations, background knowledge, argument, face-to-face discussions, online platform

Резюме

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ СИТУАЦИЙ КАК НЕВЕЖЛИВОСТЬ ИЛИ ГРУБОСТИ

Во время общения собеседники неправильно понимают друг друга, в результате чего конфликтная ситуация становится более напряженной, собеседники используют неприятные выражения или происходит неприемлемое поведение. Такие лингвистические и экстралингвистические средства встречаются в различных формах разговора. Различные разговоры включают онлайн и офлайн обсуждения. Исследования интернет-дискурса не ограничиваются анализом эмодзи и сокращений и в настоящее время являются растущей областью исследований. В отличие от личных разговоров, онлайн-дискуссии используют интонацию и невербальные сигналы, знаки препинания и эмодзи, которые специфичны для цифрового контекста. Компьютерно-опосредованные разговоры анализировались в различных областях исследований. В прагматике при анализе языка в социальных сетях, а также в чатах, таких как Instagram, Facebook, WhatsApp, внимание уделяется таким категориям, как переключение кодов, гендер, невежливость и грубость. В данной статье основное внимание уделяется исследованию и анализу последних двух категорий (невежливость и грубость).

Ключевые слова: невежливость, грубость, неуместные выражения, агрессивные ситуации, фоновые знания, аргумент, личные обсуждения, онлайн-платформа

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏ AREAL XARAKTERLİ QOHUMLUQ MÜNASİBƏTLƏRİ BİLDİRƏN BƏZİ SÖZLƏR

Giriş. Türk dillərinin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Türkcənin qədim tarixi izləri, onun müxtəlif dövrlərdəki böyük nüfuzu və bu dildə meydana gələn bəşəri əhəmiyyətli əsərlər onu geniş coğrafiyanın ünsiyyət vasitəsinə çevirmişdir. Təbii ki, milli dilin dövlət səviyyəsində təsbiti və inkişaf etdirilməsi onun sosial-idraki potensialını zənginləşdirdiyi kimi, ədəbi-mədəni abidələrin də bu dildə yaranması onu daha da formalaşdırır, məişət dili səviyyəsindən daha yüksək dairənin kommunikativ sferasına yüksəldir. Bütün mürəkkəb tarixi proseslər zəminində türk dilləri müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqələrdə olmuş, bu əlaqələr fonunda öz immunitetini qoruyub saxlamış və öz lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, təmasda olduğu dillərin də söz varlığına ciddi təsir göstərmişdir. Dilin leksikası mütəhərrik olduğu üçün türkcənin leksik-semantik quruluşunda zamanla dəyişikliklər olsa da, vaxtilə xalq dilində və ədəbi səviyyədə işlək olan sözlər tamamilə türkcənin yaddaşından silinməmişdir. Bu gün türkologiyanın tədqiqat obyektinə olan yüzlərlə abidənin dilində aparılan araşdırmalar əminliklə onu deməyə əsas verir ki, qədim dövrdə və orta əsrlərdə türkcədə müşahidə olunan xeyli sayda söz və ifadələr bugünaşırı-ayrı müasir türkcələrin ədəbi dil və dialektləri səviyyəsində öz izlərini qoruyub. Bu sözlərin bir hissəsi ya tamamilə yeni mənaya transfer olmuş, bir hissəsi müəyyən fonetik fərqlərlə varlığı saxlamış, ya da müəyyən leksemlərin, ifadələrin və deyimlərin komponentində daşlaşıb qalmışlar. Bu baxımdan müasir türk və Azərbaycan dillərinin dialektlərində türkcənin qədim izlərini əks etdirən çox sayda leksik vahidlər var ki, onların müəyyən qismi ortaq, müəyyən qismi isə areal xarakterli sözlərdir. Ortaq leksika mövzusunda türkoloji dilçilikdə daha çox toxunulduğundan biz araşdırmada areal xarakterli leksemlər, xüsusilə qohumluq münasibətləri bildirən sözlər üzərində dayanacağıq.

Türk və Azərbaycan dili şivələrində areal xarakterli qohumluq bildirən sözlər. Azərbaycan türkologiyasında dialekt leksikasının tədqiqində daha çox üç meyar – ad, əlamət-keyfiyyət və hərəkət bildirən sözlər əsas götürüldüyündən biz də çalışmamızda bu ənənəni davam etdirməyi məqsəduyğun sayırıq. Qeyd edək ki, leksik quruluşun öyrənilməsində əsasən Fərhad Zeynalovun təsnifatına istinad olunur və bu gün də araşdırmaların strukturu bu yöndə qurulur (10, s. 39; 8, s. 26) Biz də həmin bölgüyə dayanaraq, hər iki türkcənin şivələrindəki areal xarakterli sözləri belə qruplaşdırırıq: a) areal xarakterli ad bildirən leksemlər; b) areal xarakterli əlamət və keyfiyyətin daşıyıcısı olan leksemlər; c) areal xarakterli hərəkət ifadə edən leksemlər. Bu baxımdan hər iki dilin lüğət tərkibində önəmli yer tutan ad bildirən leksemlərə qohumluq, adət-ənənələr, heyvan, bitki, təsərrüfat, ümumən, həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı lüğəvi vahidlər daxildir. Məqalədə qohumluq ifadə edən leksik vahidlər araşdırıldığından hər iki türkcədə bu qrupdan bəzi terminlərin işlənmə özəlliyinə diqqət yetiriləcəkdir.

Professor Fərhad Zeynalov türk dillərində qohumluq və onunla əlaqəli ayrı-ayrı münasibətləri ifadə edən leksemləri şərti olaraq iki qrupa ayırır: a) qan qohumluğu ilə bağlı olan terminlər: b) kəbin, nikahla bağlı terminlər. Müəllif qan qohumluğu ifadə edən sözlərə *oğul, qız, bacı, qardaş, ata, ana, baba, nənə, dədə, nəvə, nəticə, əmi, dayı, xala, bibi* və s. terminləri aid etmişdir (10, s. 44).

Türk dillərində qohumluq ifadə edən sözlər digər dillərlə müqayisədə daha zəngindir. Bu, türk toplumunda ailə və qohumluq əlaqələrinin qədim tarixə və sağlam təməllərə dayandığının əyani göstəricisidir. Bu qrup lüğəvi vahidlərin əksəriyyəti ümumtürk səciyyəsi daşdığından çağdaş türkcələrin dialektlərində də öz izlərini saxlamaqdadır. Qeyd edək ki, qohumluq terminləri ilə bağlı etimoloji araşdırmalar qədim köklərin bir mənbəyə dayandığını ortaya çıxarsa da, onların işlənməsində müxtəlifliklər də özünü göstərir. Heç şübhəsiz ki, diferensiasiya prosesinin başlamasından sonra türkcələrin müstəqil inkişaf yolu keçməsi fərqli dil təzahürlərinin yaranması ilə müşayiət olunmuşdur.

Qohumluq adları hər bir dilin özünəməxsusluğunu, zənginliyini, tarixi təcrübəsini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini əks etdirən vacib kriteriyalardan biridir. Qohumluq əlaqələrinə əskidən xüsusi önəm verən türklərin müsəlmanlığı qəbul etməsindən sonra, islamda qohumluğa verilən mühüm dəyər bu münasibətlərin daha da möhkəmlənməsini şərtləndirmişdir. Elə “qohum” leksemi də ərəbcədə “qövm” sözündən olub “qohum- əqrəbə”, “tayfa” və “bir nəsilədən olan” anlamlarını ifadə edir. Bu baxımdan oğuz qrupuna daxil edilən türk və Azərbaycan dillərinin həm ədəbi, həm də dialektləri səviyyəsində qohumluq anlayışı bildirən çox sayda sözlər var ki, bunların bir qismi forma və məzmunca areal xarakter daşıyır. Bu qrup sözlərin çoxluğunu və məqalənin həcmi nəzərə alaraq, onlardan yalnız bəziləri üzərində dayanacağıq.

Aba. Ümumtürk mənşəli olan bu söz çağdaş türk dillərində fonetik fərqliliklə müşahidə olunur. Məsələn, qırğızcada bu leksik vahid yaşlı şəxslərə müraciət, türkməncədə “ata”, xakascada son saitin uzanması nəticəsində “böyük qardaş” mənalarını ifadə edir. “Divanü-lüğət-it türk”də oğuzcaya məxsus leksem kimi ata və ana mənalarında işlənməmişdir. Z. Teymurlu yazır ki, “*müasir türk dilində aba sözü işlənmir. Lakin bu sözün digər fonovariantı olan abə sözünə türk ədəbi dilində təsadüf olunur*” (8, s. 27). Qeyd edək ki, türk dili şivələrində **aba** sözü aşağıdakı anlamları ifadə edir: a) **böyük bacı – abla** (Afyon Karahisar, Uşak, Isparta, Denizli, Balıkesir və çevresi, İzmir, Manisa, Kütahya, Eskişehir, Sakarya və s.); b) **ana** (Eskişehir, Tokat, Kars, Erzurum, Erzincan, Yozgat, Nevşehir, Niğde, Antalya və s.); c) **ögey ana, analıq** (Eskişehir, Burdur, Zonguldak, Sivas, İçel və s.); ç) **nənə** (Elazığ, Maraş, Antalya, Niğde); d) **qayınana** (Gaziantep); d) **əmi/dayı/qardaş arvadı** (Eskişehir, Bolu, Zonguldak, Çankırı, Urfa, Gaziantep, Konya və s.); e) **bibi** (Yakakayı – Eskişehir, Emirler - Niğde); ə) **xala** (Aliköy – Zonguldak, Dağınkusu – Rize, Nevşehir); f) **həddi-bülüğa çatmış qız, bacı** (Uşak, Isparta, Denizli); g)

¹³⁷ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı kemul.khalil93@mail.ru

ata(Garipköy – Denizli, Eymir – Aydın, Mardin, Milas - Muğla); ğ) **xanum, xanum əfəndi** (Burdur, Bursa, Kütahya, Afşin – Maraş, Ankara)(Bax: 9).

Bu leksik vahid Gədəbəy, Quba, Zəngilan, Neftçala şivələrində **ata**, Təbriz, Cəbrayıl, Şəmki, Qax şivələrində **ana**, Təbriz şivəsində **nənə**, “abay” şəklində Qax şivəsində **xala**, Şəki şivəsində **ləzgi arvadı**, Cəmbərək şivəsində **bacı**, Dərbənd şivəsində **baba, nənə** Culfa Ordubad, Şahbuz şivələrində **ata, baba, nənə** mənalarında işlənir (Bax: 2; 6). Leksmin hər iki türkcədə işlənmə özəlliyini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, onun əhatə etdiyi mənaların əksəriyyəti üst-üstə düşür; ancaq türk dilindəki **bibi, qaynana, analıq, əmi//dayı//qardaş arvadı, xanum** mənaları Azərbaycan dilinin dialektlərində qeydə alınmamışdır. Həmçinin türk dili şivələrində bu söz “çobanların, köçərilərin geyindiği uzun yaxasız yapıncı, kəpənək”, “ağ yundan toxunulan kilim növü”, “yun çəkələk”, “palto” mənalarında da qeydə alınır ki, bu anlamlar dilimizin şivələrində müşahidə olunmur. Deməli, **aba** sözünün **bibi, qaynana, analıq, əmi//dayı//qardaş arvadı, xanum** və sonuncu qeyd olunan mənaları yalnız türkcənin şivələrinə aid olub areal xarakter daşıyır.

Burada bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, hər bir şivənin daxilində leksmin fərqli anlayışları ifadə etməsi özlüyündə areal səviyyə daşıyır. Belə ki, **aba** sözünün türk dilinin ayrı-ayrı şivələrində müxtəlif qohumluq anlayışlarını və fərqli varlıqların adını ifadə etməsində bu fakt öz əksini tapır. Ona görə də təkcə hər iki türkcənin şivələrinin müqayisəsi səviyyəsində deyil, həm də onların öz dialektlərində daxilində eyni anlayışı ifadə edən fərqli leksik vahidlərin və ya fərqli anlayışların ifadəçisi olan bəzən sözlərin sinonimik və omonimik paralelliyi areal xarakterə malikdir.

Ana. Bu söz müxtəlif fonetik variantlarda türk dillərində işlənməkdədir. Əski türk abidələrində **ög//ök//ana** şəkillərində yer almış bu leksim uyuqçada **ög**, M. Kaşğarının “Divan”ında **ana//apa**, oğuzçada **hana**, qırçaqçada **ana** fonoformalarında işlənməmişdir. F. Zeynalov yazır ki, “**ana qavramı çağdaş türk dillərində areal səciyyə daşıyan fərqli leksemlərlə ifadə olunur: əcə (başqırd), əje (qazax), əje (türkmən), opa (özbək) və s.**” (10, s. 48). Dilimizin şivələrində “ana” anlamını əks etdirən **ciji//ciji** sözləri geniş yayılmışdır.

Maraqlıdır ki, müasir türk ədəbi dilində bu leksim “anne” fonoformasında işlənsə də, dialektlərdə, həmçinin ədəbi dildə bir çox söz birləşmələrinin tərkibində aktivliyi ilə müşahidə olunur: **ana dili, ana haber, ana hat, ana çizgi** və s. Türk dilinin Diyarbakır, Trakya, Erzurum, Elazığ şivələrində “ana” leksemi aktiv şəkildə işlənir. Söz Erzurumda **ano**, Ordu şivəsində **anô** fonoformasında ünsiyyətə xidmət edir.

Ana sözü türk dili şivələrində areal səciyyəli digər mənaların da daşıyıcısı kimi çıxış edir: a) əsas, təməl, əsil (Balıkesir, Kütahya, Eskişehir, Samsun, Amasya...); b) dəyirmanında təkərə su buraxan qövs (Çanakkale, Giresun, Trabzon); c) Çay və ya göl kimi suyun axdığı əsas yataq (Edirne, Bilecik); ç) Torpaq qazılan zamanı yaranan alt təbəqə, sərt torpaq (Kayseri); d) ağacın gövdəsi (Denizli) və s. (Bax: 9).

Bununla yanaşı, türk dili şivələrində ana qavramını ifadə edən digər leksemlər də müşahidə olunur: **abla** (Niğdə), **abuş** (Diyarbakır), **ade** (Kayseri), **nene** (Giresun, Ordu) və s.

Azərbaycan dilinin şivələrində də “ana” qavramını ifadə edən leksik vahidlər rəngarəngliyi ilə seçilir. Belə ki, şivələrimizdə **aba, çeçə** (Dərbənd), **anna/nənə** (İraq Türkmən), **adey** (Quba), **adiy** (Zaqatala), **ava** (Qərbi Azərbaycan), **bacı** (Neftçala, Yardımlı), **baci** (Quba), **nənə** (Neftçala, Naxçıvan, Lerik Yardımlı, Zəngilan), **bayı** (Ucar), **baylı** (Cəbrayıl), **bji** (Gəncə), **boba/buva/buba** (Balakən), **bö:yməmə** (Neftçala), **ci://ciyi** (Şəki), **cicə** (Lerik, Yardımlı), **ciji//ciyi** (qərb və şimal-qərb şivələrində), **dide** (Quba), **əbə** (qərb və şimal-qərb şivələrində), **ənnə** (Şəki), **idə//ida** (Qax), **ili** (Göyçay), **mama/mömə** (Bakı, Şamaxı) və s. dialekt sözləri ana anlayışının ifadəçisi kimi ünsiyyətə xidmət edir (bax: 2; 6).

Ata. Türk dillərində “ata” qavramını bildirən leksik vahidlərdə öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Çuvaş dilində **atte**, özbəkçədə **ota**, Sibir türkcəsində **ada** fonoformasında olan bu leksim qədim türk yazılı abidələrində də sıx müşahidə edilir. Düzdür, çağdaş türk ədəbi dilində “baba” sözü “ata” kəliməsini üstələsə də, türk dillərində **əcdad** anlamında “ata-baba” sözü də öz işləkliyi ilə seçilir.

Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində “ata” anlayışının ifadəçisi olan leksemlər də kəmiyyətcə çoxluq təşkil edir. Türk dilinin şivələrində **aba** (Garipköy – Denizli, Eymir – Aydın, Mardin, Milas - Muğla), **ağa** (Bolu, Amasya, Kars və çevresi, Maraş, Malatya, Kayseri və s.), **abba** (Kastamonu), **ade** (Elazığ, Sivas), **ata** (Qars), **atam** (Biqa Yöresi), **akka** (Kayseri), **baba/buba** (əskər şivələr), **bava** (Keban Baskil Ağız Yöresi), **dadaş** (Revan köyləri, Azərbaycan), **dede** (gənc baba – Kerkük, Qars), **ece** (Isparta, Bilecik, Ordu, Konya, Antalya), **ede** (Isparta, Malatya, Kayseri, Adana, İçel, Muğla), **efe** (Erzurum, Van), **gağa** (Kars), **ici** (Giresun, Gümüşhane), **lele** (Kars) və s. sözlərin çoxu forma baxımından ədəbi dilə uyğun gəlsə də, məzmunca fərqlilik nümayiş etdirirlər (Bax: 9).

Türk ədəbi dilində “ata” sözü “Babadan başlayaraq, geriye doğru hər bir ulu baba; ata, baba, əcdad” və “şəxsin keçmişdə yaşamış ağsaqqalları” anlamlarında işlədilir, övladın valideyni anlamında əsasən “baba” leksemi təzahür edir.

Azərbaycan dilinin şivələrində də “ata” qavramının göstərici olan müxtəlif sözlər işlənir. Belə ki, dialektlərdə işlənən **aba** (Dərbənd, Quba, Neftçala, Zəngilan), **abay** (Quba), **ağa** (Qərbi Azərbaycan), **akqa** (Qərbi Azərbaycan, Neftçala, Təbriz), **aqqa** (Saath, Zərdab), **ami** (Meğri), **ava** (Qərbi Azərbaycan), **baba** (Təbriz, Füzuli), **dada** (Meğri), **dadaş** (Cənubi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan), **dədə** (Zəngilan, Yardımlı, Təbriz), **didiy** (Zaqatala), **edey** (Dərbənd), **ədə//əddə, əmə** (Dərbənd), **əmmə** (Şərur), **əmi** (Yardımlı, Neftçala), **əvə** (Zəngilan), **qadaş** (Dərbənd, Quba), **qa:** (Füzuli, Oğuz), **qağa** (Naxçıvan), **qaqə** (Lerik), **lələ** (Neftçala) və s. leksemlər ayrı-ayrı şivələrin leksik vahidləri kimi ünsiyyətə xidmət edirlər (bax: 2; 6). Şivələrdə işlənən **ağa, aqqa** variantları özbək və qazax dillərində “böyük qardaş” mənası bildirən “əkə” fonoforması ilə uyğunluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, qırğzı dilində ake sözü ata qavramı ilə də ifadə oluna bilər.

Müasir türk dilindəki *baba* “ata” leksemi türk, krım-tatar, qağauz və az hallarda karaim dillərində də işlənir. Xakas türkcəsində isə hər iki leksem sinonim sayılır. Türkməncədə isə ananın atası “baba”, ata və baba qavramları isə “baba” leksemi ilə ifadə olunur. Bütün bunlarla yanaşı, “ata” sözü *ata yurdu*, *atalar sözləri* (*atasözləri*), *millətin atası* və s. bu kimi birləşmələrdə öz aktivliyi ilə seçilir. Maraqlıdır ki, türkcələrdə mənəvi valideynlik və ögeylik baxımından *atalıq* sözü də işlənir. Türk dilində bu anlayış “babalık” sözü ilə ifadə olunsada, noqaycada *ataj* “baba”, *kart ataj* isə ulu baba, əcdad mənalarında işlədilir.

Türk dilinin Biləcik və Bolu şivələrində “*baba – atanın və ya ananın anası*” anlamında işlənən *appa* sözü həmin fonetik tərkibdə Afyon Karahisar şivəsində “*dağda bitən yabanı ot*”un adını ifadə edir.

Ağa leksemi də türk dillərinin şivələrində areal səciyyəli vahidlərdən hesab oluna bilər. Belə ki, türk dili şivələrində bu söz “böyük qardaş” (Uşak, İzmir, Aydın, Manisa, Balıxseir, Bursa, Bolu və s.), “ata” (Bolu, Amasya, Kars və çevresi, Maraş, Malatya, Kayseri və s.), “qayın” (Afyon Karahisar, Amasya, Ankara və s.), “qayınata” (Gümüşhane, Artvin) kimi qohumluq anlayışlarını bildirməklə yanaşı, *şeyx*, *seyid* (Balıxseir, Kars), *mülk sahibi* (əskər şivələr), yaşca və titulca böyüklərə xitab mənalarında da ünsiyyətə xidmət edir.

Azərbaycan dili şivələrində bu leksem daha çox *ər* (İraq-Türkmən), *ata* və *dədə* (Qərbi Azərbaycan) mənalarında təzahür edir. Həmçinin türk dili şivələrindəki “*seyid*, *şeyx*” mənalarına Azərbaycan dilində də rast gəlinməkdədir.

Abla leksemi isə daha çox türk dili şivələri üçün xasdır. Türk ədəbi dilində əsasən, böyük bacı, yaşca və titulca böyük xanımlara müraciət mənalarını bildirən bu söz şivələrdə *ana* (Niğdə), *ögey ana*, *analıq* (Amasya), *baldı* (görümce) (Ankara), *əxlaqsız qadın* (İstanbul) mənalarında və xitab məzmununda (əskər şivələrdə) işlənir. Azərbaycan dilinin İraq-türkmən şivəsində müşahidə olunan bu kəlimə “bacı” mənasında öz əksini tapır.

Bu sözün törəmələri olan *abaka* leksemi “böyük bacı”, “bibi” (Rizə) və “əmi” (İzmir, Konya), *abba* kəliməsi “bibi” (Ərzincan, Elazığ, Niğdə), “ata” (Kastamonu), “baba” (İstanbul, Ədirnə, Təkirdağ) və “yaşca böyük əcnəbi qadın” (Kayseri), *abca* “əmi” (Amkara, Çankırı, Kastamonu), *abila* “gəlinbacı, yengə” (Trabzon, Artvin), “həyat yoldaşı” (Dənizli), “baldı” (Dənizli, Adana), *abus* “böyük bacı”, “ana” (Diyarbakır) mənalarında işlənəkdədir. Azərbaycan dili şivələrində isə bu mənaları özündə ümumiləşdirən *aba*, *abay*, *adey*, *adiy* və s. leksemlər müşahidə olunur.

Damad qavramı ifadə edən sözlər hər iki türkcənin dialektlərində işləkdir. Qeyd edək ki, bu qavram qədim türk mənbələrində “küdegü” sözü ilə ifadə olunmuşdur. Yenisey abidələrində də *küdegü* şəklində işlənir; məs.: *Kanım tülberi, kara bodun, küliug kadaşım, sizimə, el eşim ər, ükiş ər, oğlan ər, küdəgülərim, kız- gəlinlərim, bökmədim*. “Xanımım...qara camaatdan, məşhur dostumdan, sizdən, el dostum ərden, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız - gəlinlərimdən doymadım” (Uyuk Turan abidəsi).

N.Üçok güveyi və damat terminlərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, *damat* termini yalnız türk dilində işlənir və damat sözünün qızın dama (evə) qəbul edilən “həyat yoldaşı” mənasında etimoloji izahını vermişdir (4, s. 296).

A.Aydemir isə qeyd edir ki, bu sözün etimologiyasını aydınlaşdırmaq üçün M.Kaşğarının “Divan”ına nəzər salmaq kifayətdir. Lügətdə “dənizə, gölə tökülən suyun bir qolu, gəmilərin dəmir atdıqları liman” mənasında damğa sözü işlənib. M.Kaşğarının qeydinə əsaslanaraq (oğuzlarla, qıpçaqlar isimlərin və feillərin ortasında gələn *ğ* hərfini atırlar) tamğa sözünün inkişaf formasını belə göstərmək mümkündür: Tamğa/ tama/ tama+ t/ damat. Tama+ t sözündəki -t şəkilçisi də mübahisələrə səbəb olmuşdur. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, türk sözlərinin bir çoxunda -t şəkilçisi işlək olub: yapı+ t, yazı+ t, anı+ t və s. Tama sözünə -t şəkilçisi də sonakı inkişaf prosesində əlavə olunmuşdur. Türk xalqlarında qızı ərə verərkən “başını bağlamaq” deyimi geniş yayılıb. Bu mənə M.Kaşğarının “tamğa” haqqında verdiyi məlumatın digər qismi ilə bağlıdır. Belə ki, xalq qızın ərə verilməsini gəminin limana bağlanmasına təşbeh etmişdir. Türklərin dənizçilikdən uzaq olduqlarını isə inkar etmək qeyri- mümkündür. Təkcə Orxon- Yenisey abidələrində çoxlu sayda çay, göl, dəniz adları çəkilmişdir (1, s. 134).

Müasir türk dilində işlənən fars mənşəli *damad*//*damat* sözü ilə yanaşı, şivələrdə bu qavramı ifadə edən digər leksemlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *enişte* kəliməsi əksər şivələrdə “birinin bacısının və ya qadın qohumlarının həyat yoldaşı”, Rizə şivələrində isə “damad, giyov” mənalarında işlənir. Bu anlayış Maraş dialektində “guya”, Adanada “özne”, Qars şivələrində isə “yezne” sözləri ilə ifadə olunur. Türk ədəbi dilində *güvey* sözü ilə də ifadə olunan bu qavram şivələrdə *giyev*, *guya* fonofomalarında da təzahür edir.

Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında müxtəlif fonetik tərkiblərdə işlənir. Azərbaycan dilinin Quba şivəsində leksem “kürəkən”, Cəbrayıl şivəsində isə *gəyən* sözü “kürəkən” mənasını ifadə edir. Naxçıvan, Şərur, Zəngilanda *gəv*//*giyəv*//*kəv* “kürəkən”, Qubadlı, Zəngilanda *gəv*//*giyəv* “bacının əri”, Qərbi Azərbaycan şivələrində *giyəv*//*göy* “kürəkən”, Quba, Dərbənddə *giyo*//*giyov* “kürəkən, yezne”, Zaqatalada *göyüm* “kürəkən”, İraq-türkmən və Şəki şivələrində *göy* “kürəkən” fonofomaları da, göründüyü kimi, həmin məzmunu daşıyır. “*Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının 81-ci xəritəsi göstərir ki, dialektlərdə giyev, göy şəkilləri çox geniş sahəyə yayılmışdır. Göy sözünə Şəkinin Kiçik Dəhnə, Zaqatalanın Muğanlı, Oğuzun Muxas, Vardanlı, Xaçmaz, Xalxal, Sincan, Qəbələnin Bum, Zalam, Zargan, Vəndam, Çuxur, Qəbələ, Quşlar kənd şivələrində təsadüf edilir: Bajımnan göyüm gəlmişdi dünən bizə*” (8, s. 29).

Nəticə. Türk və Azərbaycan dillərində bəzi qohumluq terminlərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş araşdırmamızın hər iki türkcənin lügət tərkibində ünsiyyətə xidmət edən terminlərin forma və məzmunca bənzərlik təşkil etməsi ilə yanaşı, onların müxtəlif anlayışların ifadəçisi olduğunuda ortaya çıxardı. Təbii ki, çox sayda belə leksemlərdən söz açmaq olar ki, onlar müxtəlif türk dillərində fərqli məzmun daşıyırlar. Ancaq oğuz qrupuna mənsub olan türk və Azərbaycan dillərində tədqiqata cəlb etdiyimiz sözlər onu deməyə əsas verir ki, ümumtürk leksik qatına mənsub olan bu kəlimələr qədim abidələrin dil təzahürü olmaqla yanaşı, digər türkcələrin lügət tərkibində də bu və ya digər dərəcə istifadə olunur. Onların

müəyyən qismi formada, bir hissəsi isə məzmunca ayrı-ayrı anlayışları bildirirlər. Şübhəsiz ki, hər iki türkcədə ad kateqoriyasına daxil olan digər leksik vahidlərin də müqayisəli-tarixi baxımından təhlili də bu bərdəki faktları daha zənginləşdirə bilər və gələcək tədqiqatlarda həmin qrupları əhatə edən terminlərin qarşılıqlı öyrənilməsi bu məqamların üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyacaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aydemir, A. Türkcədə Bəzi Şiəri Akrabalıq Terimləri Üzerine // The Journal of Academic Social Science Studies, s.126-142, 2012
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Darabadi M.D. İran Türk Ağzılarında Karşılaştırmalı Söz Varlığı. Doktora tezi. Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021, 890 s.
4. Drevnetyruskiy Slovar (DTS). Pod Red. V.M.Nadelleva, D.M.Naslova, Z.R.Tenişeva, A.M.Şerbak, Leningrad, 1969
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
6. Quliyeva K. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində qohumluq münasibətləri bildirən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 140 s.
7. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi nəşr, 2019, 352 s.
8. Teymurlu Z. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı: BMU, 2017, 122 s.
9. Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> (15.12.2024)
10. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: MBM, 2008, 354 s.

Xülasə

Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində areal xarakterli qohumluq münasibətləri bildirən bəzi sözlər

Müasir türk və Azərbaycan dillərinin dialektlərində türkcənin qədim izlərini əks etdirən çox sayda leksik vahidlər var ki, onların müəyyən qismi ortaq, müəyyən qismi isə areal xarakterli sözlərdir. Bunların içərisində qohumluq bildirən sözlər say çoxluğu ilə seçilir. Tədqiqatlarda ortaq leksika məsələsinə geniş ayrıldığından məqalədə əsasən areal xarakterli leksemlər, xüsusilə qohumluq münasibətləri bildirən sözlər üzərində dayanılmışdır.

Qohumluq adları hər bir dilin özünəməxsusluğunu, zənginliyini, tarixi təcrübəsini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini əks etdirən vacib kriteriyalardan biridir. Qohumluq əlaqələrinə əskidən xüsusi önəm verən türklərin müsəlmanlığı qəbul etməsindən sonra, islamda qohumluğa verilən mühüm dəyər bu münasibətlərin daha da möhkəmlənməsini şərtləndirmişdir. Bu baxımdan oğuz qrupuna daxil edilən türk və Azərbaycan dillərinin həm ədəbi, həm də dialektləri səviyyəsində qohumluq anlayışı bildirən çox sayda sözlər var ki, bunların bir qismi forma və məzmunca areal xarakter daşıyır.

Türk və Azərbaycan dillərində bəzi qohumluq terminlərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş məqalə hər iki türkcənin lüğət tərkibində ünsiyyətə xidmət edən terminlərin forma və məzmunca bənzərlik təşkil etməsi ilə yanaşı, onların müxtəlif anlayışların ifadəçisi olduğunu da ortaya çıxarır. Təbii ki, çox sayda belə leksemlərdən söz açmaq olar ki, onlar müxtəlif türk dillərində fərqli məzmun daşıyırlar. Ancaq oğuz qrupuna mənsub olan türk və Azərbaycan dillərində tədqiqata cəlb olunan sözlər onu deməyə əsas verir ki, ümumtürk leksik qatına mənsub olan bu kəlimələr qədim abidələrin dil təzahürü olmaqla yanaşı, digər türkcələrin lüğət tərkibində də bu və ya digər dərəcə istifadə olunur.

Açar sözlər: *türk dili, Azərbaycan dili, dialektlər, qohumluq bildirən sözlər, areal leksika.*

Abstract

The some areal words expressing kinship relations in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages

In the dialects of modern Turkish and Azerbaijani languages, there are many lexical units reflecting ancient traces of Turkish, some of which are common words, and some are areal words. Among them, words denoting kinship are distinguished by their large number. Since the issue of common lexis has been widely discussed in studies, the article mainly focuses on areal lexemes, especially words denoting kinship relations.

Kinship names are one of the important criteria reflecting the uniqueness, richness, historical experience, customs and culture of each language. After the Turks, who had previously attached special importance to kinship relations, converted to Islam, the important value given to kinship in Islam conditioned the further strengthening of these relations. In this regard, there are many words expressing the concept of kinship at both the literary and dialect levels of the Turkic and Azerbaijani languages included in the Oghuz group, some of which are areal in form and content.

The article, devoted to the comparative analysis of some kinship terms in the Turkish and Azerbaijani languages, reveals that the terms serving communication in the vocabulary of both Turkic languages are similar in form and content, and they also express different concepts. Of course, one can talk about a large number of such lexemes that carry different content in different Turkic languages. However, the words involved in the study in the Turkish and Azerbaijani languages belonging to the Oghuz group give reason to say that these words, which belong to the general Turkic lexical layer, are not only a linguistic manifestation of ancient monuments, but are also used to one degree or another in the vocabulary of other Turkic languages.

Keywords: *The Turkish language, the Azerbaijani language, dialects, words denoting kinship, areal lexicon.*

Резюме

Некоторые ареальные слова, выражающие родственные отношения в диалектах турецкого и азербайджанского языков

В диалектах современных турецкого и азербайджанского языков имеется множество лексических единиц, отражающих древние следы турецкого языка и азербайджанского языка, часть из которых являются общеупотребительными словами, а часть — ареальными словами. Среди них выделяются многочисленностью слова, обозначающие родство. Поскольку вопрос общеупотребительной лексики широко обсуждается в исследованиях, в статье основное внимание уделяется ареальным лексемам, особенно словам, обозначающим родственные отношения.

Родственные имена являются одним из важных критериев, отражающих своеобразие, богатство, исторический опыт, обычаи и культуру каждого языка. После того, как тюрки, ранее придававшие особое значение родственным отношениям, приняли ислам, важное значение, придаваемое родству в исламе, обусловило дальнейшее укрепление этих отношений. В связи с этим, существует множество слов, выражающих понятие родства как на литературном, так и на диалектном уровне тюркских и азербайджанских языков, входящих в огузскую группу, некоторые из которых являются ареальными по форме и содержанию.

Статья, посвященная сравнительному анализу некоторых терминов родства в турецком и азербайджанском языках, выявляет, что термины, обслуживающие общение в лексике обоих тюркских языков, схожи по форме и содержанию, а также выражают разные понятия. Конечно, можно говорить о большом количестве таких лексем, несущих в разных тюркских языках разное содержание. Однако привлеченные к исследованию слова в турецком и азербайджанском языках, относящиеся к огузской группе, дают основание говорить о том, что эти слова, относящиеся к общетюркскому лексическому пласту, не являются только языковым проявлением древних памятников, но и в той или иной степени употребляются в лексике других тюркских языков.

Ключевые слова: *Турецкий язык, азербайджанский язык, диалекты, слова, обозначающие родство, ареальная лексика.*

Rəuşi: filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Məmmədov

AZƏRBAYCAN NƏSRİ DƏYİŞƏN ESTETİK PARADİQMALAR KONTEKSTİNDƏ (1980-2020)

Giriş. Keçən əsrin 80, XXI əsrin ilk iki onilliyində bədii nəsrin sosial-mənəvi axtarıqlarının dinamikası sürətlənmiş və özünü daha çox bədii-estetik dəyərlər kontekstində təsbit etməyə çalışmışdır. XX əsrin 90-cı illərində bu axtarıqlar yeni forma və üslublar istiqamətində davam etmiş, bir sıra yazıçılar, o cümlədən İsa Hüseynov, Sabir Əhmədli, Yusif Səmədoğlu, Anar, Əkrəm Əylisli, Elçin, Vidadi Babanlı, o dövr üçün gənc yazarlardan Orxan Fikrətoğlu, Mübariz Cəfəri, Vaqif Sultanlı və digər qələm sahiblərinin bədii mətnləri bu sosial-mənəvi axtarıqların dərinlik ölçüsünü göstərməyə cəhd edirdilər. Bu ölçüləri təhlil etmək, əldə olunan elmi nəticələri müqayisə kontekstində araşdırmaq nəsrin sosial-mənəvi axtarıqlarının müəyyən edilməsi üçün aktualdır.

Nəsrə sosial-mənəvi axtarıqlar konteksti nə deməkdir, bu kateqoriya mətnlərdə necə ifadə olunub və ən əsası hansı ritmlə dəyişib? Yada saraq, İsa Hüseynovun silsilə povest və “Yanar ürək” romanını, daha əvvəl qələmə aldığı “Teleqram”, “Doğma və yad adamlar” povestlərini. Daha sonra Bayram Bayramovun “Mən ki gözəl deyildim” povestinə baxmaq olar. İsa Hüseynovla (“Saz”, “Tütək səsi”, “Kollu Koxa” və s.) B. Bayramovun, o cümlədən, həmin dövrün digər yazıçılarından bədii mətnlərindəki mənəvi axtarış predmeti şübhəsiz ki, Böyük Vətən müharibəsində min bir dərdə düşən insandır. Bu əzab və mənəvi işgəncələr mənəvi saflığını, ləyaqət və dəyərini qoruyub saxlayan insan səhvlər də edir, heç kəslə bölüşə bilmədiyi dərini tütəyə də tapşırır, onunla bu dərdi gecənin qaranlığında səsləndirir, insan cəmiyyətini var edən müəyyən mənəvi-əxlaqi dəyər və prinsiplərin sınağa çəkildiyi bu dövrdə insan sanki yenidən doğulur, içindəki “qara nöqtələri”, bir sözlə, onun özünə də yad kimi görünən enerji mənbələrini kəşf edir və bunlarla yaşamağı öyrənir. Demək, müharibə dövrü insanından bəhs edən əsərlərdə insan dərin sarsıntılar, mənəvi burulğan və çalxantılar kontekstində təqdim edilir və bu təqdimat bədii-estetik baxımdan özəl, son dərəcə xüsusi ritm, intonasiya modellərini irəli sürür. Sonrakı illərdə bu ritm və üslub bucağı dəyişir. Ən möhtəşəm və müqəddir qələm sahibləri “kənd-şəhər nəsrini” qovğasından vaz keçib insanı, onun hansı məkanda olur-olsun düşən olduğu iztirabları, insan kimi yaşamaq, sevmək, dərd çəkmək, xəyanətdən qaçmaq, xəyanət edənlərin yanında iti addımlarla keçmək təcrübəsini bədii dillə əks etdirir. Bütün bu dəyişmə “paradokslarını” ən müxtəlif elmi yanaşma üsullarında istifadə etməklə, onların kombinasiyasında ilk dəfə araşdırırıq.

Əsas hissə. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq vurğuladığımız axtarıqların ritmi sürətlə dəyişməyə üz qoydu. Həmin illərin bədii mətnlərində insan daha çox dünya ədəbiyyatında gedən burulğanlı axtarıqların kontekstində görünür. Anarın “Ağ liman”, Əkrəm Əylisli və Elçinin, habelə Sabir Əhmədli, İsi Məlikzadənin nəsr mətnləri kəskin tənqidlərlə müşayiət olunurdu. Məsələ nəyin üstündə idi? Şübhəsiz ki, insanı dəyişən, başqalaşan, “patriarxal düşünlərdən” xilas olan dünyada məhz nəsr dili ilə təqdim etmək cəsarət və güc tələb edirdi, o mənada ki, qaldırılmalı olan yük bu dəfə tam fərqli idi. Bu təsadüfdə həmin insanı bütün parametrləri, sevinci, kədəri, dərdi, faciəsi ilə təsvir etmək, nəsrə onun yerini möhkəmlətmək üçün nasir dünya nəsrinin ən zəngin yatağından gələn təcrübəni əxz etməli idi. Anarın “Ağ liman” povesti bu mənada xarakterikdir. Əvvəlki illərin nəsrini ilə müqayisədə, hətta o dövrün rus sovet nəsrini ilə müqayisədə bu povestin havası tam orijinal və fərqlidir, bu povestdə verilən detallar, simvol-ışarələr, insanın kəskin üslub bucağında təqdim edilməsi Azərbaycan nəsrinə yeni estetik hava gətirdi. Nasir təsvirlərində oxucunu mistikaya aparmır, onu addım-addım irəliləyib yaxasını necə dəyərlər mistikanın əlinə tapşırır, mistik mənalardan, işarə və simvollarla sadəcə mətnaltı səviyyədə istifadə edir. Anar o unikal yazıçılardan ki, mistika ilə real gerçəklik arasındakı aralıqı həmişə açıq saxlayır, onların birindən digərinə keçidi oxucunun ixtiyarına buraxır, nasirin bədii məntiqi idarəetmə gücü o qədər “demokratikdir” ki, “Ağ liman”dan “Göz muncuğu”na qədər bu hal dəyişmir. Əksinə yeni estetik keyfiyyətlər əldə edir. Sonuncu povestdə dekonstruksiya variantları da var, işarə və simvollar elə “Ağ limanda” olduğu səviyyədədir, məsələ yazıçının bu təsvirlərə hansı mövqedən baxması, yaxud mətnə qəsdən buraxdığı boşluqlardadır. “Göz muncuğu”nda dirilən adam var, yanan xalça var, burada mistika ilə gerçəklik arasındakı aralıq həmin xalçanın xovunu tutan alova bürünür, adi bir hadisə təsvirində və təqdimatında bütün dünya fəlsəfi və nəsrinin qənaətləri ifadə olunur.

İsi Məlikzadənin “Gümüşgöl əfsanəsi” povesti haqqında da bu sözləri bir az fərqli kontekstdə ifadə etmək olar. Bu povestdə İsi Məlikzadə haqqında danışdığımız dəyişən gerçəkliyin insanını özünəməxsus üslubla, rəng və diskurs palitrası ilə ifadə etməyə çalışıb. Diqqət edin povestin başlanğıcına: “Çalğıcılar restoranda bir haray-həşir salmışdılar ki, gəl görəsən. Elə bil bir-birini üstələmək üçün bütün alətlər bəhsə girmişdi: heç hansı öz dilində, öz xanasında “danışmırdı”. Sağanağından ağ şunur sallanan elektrik gitarası deyirdin bəs odlu silahdı, adamların üstünə partapart güllə yağdırır. Zərb alətidən gah top gurultusu qopur, gah zindan cingiltisi. Təkcə pianonun “nitqi” batmışdı burda. Sarıbənzir cavan oğlan barmaqlarının bütün gücü ilə şirməyi dilləri ha döyəcləyirdi, özünü kətilə ha çırpırdı, pianonun səsi eşidilmirdi ki, eşidilmirdi. Orxan bir ara fikirləşdi ki, sarıbənzir oğlan heç nə çalmır...” [3, s. 205]. Bu nümunədən də göründüyü kimi, İsi Məlikzadə keçən əsrin 60-cı illərinin yeni dalğasının doğurduğu orijinal bir nasirdir. Onun hadisəyə yanaşma tərzini, insan xarakterini yaratma üsulu, bədii mətn dəryasına romantik və digər nüansları qatma niyyəti tam fərqlidir. Kənd və şəhər insanının, ümumən Azərbaycan insanının mənəvi-sosial dərd və çağırışları, öz içində fikir çəkməsi, rəhbər tutduğu prinsiplərdən nəyin bahasına olur-olsun vaz keçməməsi... İsi Məlikzadənin bütün yaradıcılığı üçün xasdır.. Adi bir hərəkətin, əməlin ucundan günaha batmaq bu

¹³⁸ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, elmi işçi

UOT: 82-3.512.162

<https://orcid.org/0009-0008-7240-609X>

Samire_mamedlice.91@mail.ru

mistikamı puç edir, bu inamı yox edir, insanın ürəyini arxa plana keçirir, hər şey ona görə gözdür ki, sən onu ürəklə hiss edirsən, hər günü ürəyinlə, ruhundan gələn səslə yaşayırsan. Yaşamaq bu mənada əzabdır, zillət və iztirabdır. İsinin qəhrəmanları bu iztirabdan keçmək üçün dünyaya gəlirlər. İsi Məlikzadənin təhkiyəsi çox orijinaldır, belə ki, bir abzasda təhkiyə ilə “qurulan” hava tez bir zamanda dəyişə bilir və bəzən elə kəskin dəyişir ki, havanın içində qatdan qata keçə bilirsən. Onun “Talisman” hekayəsində bu yavaş və kəskin dəyişmənin ifadəsi mövcuddur: “*Ağarəhim Borçalıda cəmi-cümlətani bircə gecə qaldı. Bu da işdir sən allah, dünən gəl, bu gün qayıt. Gərək, heç olmasa, üç-dörd gün gəzəydi burda, üç-dörd gün Bakının basabasından, səs-küyündən uzaq olaydı. Borçalının “qaymaq” havasından udaydı, “bal” suyundan içəydi. Ağarəhim könülsüz-könülsüz “Jiquli”yə oturanda qayınması yalvardı ki, “qal, getmə”. Ağarəhimin əvəzinə arvadı Pərvanə cavab verdi: “Getməliidi, – dedi, gərək ponidelnik işdə olsun”. Ağarəhim ürəyində: “Tüppürüm ponidelnikə”, – deyib maşını tərpətdi, amma başa düşdü ki, “ponidelnikə” tüppürə bilməz, çünki “ponidelnik” institutda olmalıdı, axşam şöbəsinin tələbələrindən imtahan götürməliidi...” [3, 210]. Bu xəfif və bəzən kəskin iqlim dəyişməsi nə üçündür? Şübhəsiz ki, insanın ən müxtəlif mühitlərdə məruz qaldığı itkilərin bahasına çəkdiyi əzabları, düşdüyü vəziyyətdən çıxma üçün göstərdiyi cəhdlərin onun daxili dünyası ilə sıx şəkildə bağlı olması. İsi Məlikzadə bu mənada xəfif lirik təhkiyə ustasıdır. Kəskin dəyişmə halı isə bir qayda olaraq bədii mətnin başlangıcında start götürür. Bunun belə olması personajın mənəvi dünyası ilə sətir şərtlər çərçivəsində tanışlıq məqsədini güdür. Həmin hekayədə təhkiyə “aşırımlarla” irəliləyir və bu, personajın daxili narahatlığını, onun iç dünyasının “qırıqlarını” güzgü kimi göstərir. “*Sağ-solunda yastı, bomboz təpələr görəndə Ağarəhim anladı ki, maşında tək-tənha uzaq yol getmək müsibətdir. Gələndə arvad-uşağı yanında idi və onda elə bil buralar belə bozumtul, belə qərib deyildi, yol belə əyri-üyrü, dolambac deyildi, asfalt adamın gözüünün toyşunu aparmırdı. Gələndə təkərlərin səsi eşidilmirdi, amma indi şırultıya qulaq as; elə bil şalalə şırultısıdı, adama layla çalır, mürğü gətirir. Ağarəhim fikirləşəndə ki, hələ qabaqda dörd yüz kilometrədən çox yol var, başladı darıxmağa, təntiməyə və o dəqiqə də başa düşdü ki, bu qədər yolu darıxa-darıxa getmək olmaz – adamın bağı partlayar, vallah. Özünə ürək-dürək verdi, toxtaq olmağa çalışdı. Cəhənnəm olsun yolun ağırlığı da, uzaqlığı da. Təptəzə “Jiquli”nin əlində dörd yüz kilometr yol nədir ki? Qaldı təklik məsələsi – onun da çarəsi var. Radioqəbuledicini aç, səsi gəlsin, ya da maqnitofonu işə sal, kefin nə qədər istəyir, oxusun səniniçün. Bəs maqnitofonu nədən ötrü almısan, atam-qardaşım, yapon maqnitofonu üçün alverçiyə min mamatı niyə vermişən?” [3, s. 213].**

“Talisman” hekayəsində bədii detallar da sosial-mənəvi problemlərin açımına hansı dərəcədə təsir edir. Adı kənd həyatından seçilmiş ixtiyari mənzərə, yaxud avtomobildən müşahidə edilən bir fraqment-mənzərə təhkiyənin sonrakı inkişafında əsas mətləblə bağlıdır. Diqqət edin: “*Abidənin qənsərində yol haçalanırdı. Sola dönən yol enli idi, asfalt idi, düz Qazağın içinə girirdi və bu yol Ağarəhimi Bakıya apararıq yol idi. Sağa dönən yol kənd yolu idi, bu yolda uzaqdan ot tayasına oxşar bir şey saralırdı, amma yaxınlaşandan sonra aydın oldu ki, ot tayası deyil bu, üzü o yana dayanmış yük maşınıdı, kuzovuna o qədər ot qalayıblar ki, kabinəsi, zadı görünürmür” [3, 191]. Gürcüstandan Bakıya yola düşən Ağarəhim Qazaxa çatar-çatmaz ən müxtəlif mənzərələrin içindən keçir, gah yavaş, gah da şütüyərək. İonlardan biri yuxarıdakı “ot tayası”dır. Bu detal qayğılarla yüklənmiş insanın uzaqdan, bilinənlərdən görünməməsi anlamına gəlir və təhkiyə boyu fərqli nüanslar qazanır. Kəndin girəcəyində gümüşü təyyarə abidəsinin önündə qəzaya uğrayan Ağarəhimin avtomobili həmin gecənin səhəri yenə də bu abidənin yanından sivişib üzü Bakıya qayıdır. Jiqulinin içində Binnətin qızının əldəqayıma gəlinciyi, Ağarəhim düşünür ki, vaxtilə arvadının sözüne qulaq asıb maşına gözmuncuğu, talisman asmayıb, ama gələcəkdə xatabaladan qurtulmaq üçün qızın gəlinciyindən yaxşı talisman ola bilməz. Əvvəla ona görə ki, bu qızdan sonra Binnətin bir oğlan uşağı da olacaqmış, amma Binnət, bu bəxti qara, Ağarəhimin təsvirində şeytana oxşayan, üzündən yaşı bilinməyən adam türməyə düşür, gəlin də oğlan uşağını ölü doğur. Ailə kasıb ailədir. Uzaqdan gördüyü “ot tayası” detalı hekayənin hər yerini işıqlandırır, uzaqdan baxırsan hər yer düz görünür, hər insan dərdsiz, həm də yaşına rəğmən görünür, amma yaxınlaşanda bu təsəvvür boşa çıxır: insanlar dərddən bezərdirlər, onların danışmamağı, başlarını aşağı salıb susmağı dəhşətdi.*

Nasir hekayədə əşya və onun ifadə etdiyi mənalarla “yol gedir”, fikir verilsə, Gürcüstandan yola düşəndə Qazaxa qədər təklikdən bezir, ətrafdakı bozluqdan sivişmək üçün maqnitofunun düyməsini basır. Türk müğənnisinin yorğun səsinin müşayiəti ilə Qazaxa qədər gəlib çatır. Burdakı təyyarə abidəsi, balaca qız uşağının əldəqayıma gəlinciyi (gəlinciyin çiyinləri yox idi, başında kömürle göz, qaş düzəldilmişdi), kənd, kəndin qəribə adı (Alpoud...), Göyüzən dağı, ustanın kefli məqamlarda ora dırmaşılıb zirvədə içmək xəyali... bütün bunlar həmin bozluğun maksimum qatılıqla çəkilmiş rəsmdir. Binnətin, jiqulini vuran adamın böyük qaradaşı Əfəndinin məclisə təşrif gətirməsi, onların elliklə yığışlıb Ağarəhimin ürəyini yumşaltmağa çalışmaları, onu məsələ qarşısında qoymaları və birdən Əfəndinin sözü ilə məclisə saz gətirilməsi, ustanın o kirli, kobud barmaqları ilə sazı inlətməsi... Ağarəhimə dağ çəkir, ancaq burda hekayənin əvvəlindən Binnətin anasının şikayətləri də rol oynayır. Həm də gəlinin dodaqaltı etdiyi qarğışlar... görün sən də arvadının qarında uşağı ölsün... “*...Bu boyda kəndin səs-səmiri çıxmırdı, elə bil kənd dərin quyunun dibinə düşmüşdü. Tövlənin qabağında kövsək çalan heyvanlar hərden quyruqlarıyla bəllərini şappıldatmasaydılar, Ağarəhim elə bilirdi ki, ətrafında ins-cins yoxdu. Elə bilirdi kənddə deyil, kimsəsiz düzü-biyabandadı və bu düzü-biyabanda səhər açılmayacaq, günəş görünməyəcək, Ağarəhim də burda bax beləcə – uzanılı qalacaq, qızıl pul kimi parıldayan bu ulduzların altından çıxıb bilməyəcək. Ağarəhim köks ötürüb böyrü üstə çevrildi. Bağçada şanapipik quququldadı, biri də uzaqdan ona səs verdi. Ağarəhim yerinin içində oturub şanapipiklərin dəyişməsinə qulaq asdı. Sonra qanrılıb artırmaya tərəf baxdı. Kök arvad orda – taxta çarpayıda yatmışdı, özü də bu bürküdə, deyəsən, yorğanı başına çəkmişdi... Ağarəhim gecənin qərib sakitliyində zümzüməyə bənzər bir səs eşitdi. Quş səsi deyildi bu. Bağçadan gəlmirdi, artırmadan gəlirdi. Ağarəhimin qulaqları sükutu da eşidə biləcək dərəcədə gerildi. Kimsə ağlayırdı. Boğula-boğula, hiçqırığını uda-uda, içində, ürəyində ağlayırdı” [3, s. 195]. Hekayənin təhlilindən görüldüyü kimi, yazıçı sosial-mənəvi problemin daha çox, həm də sırf fərdi planda çözülməsinə cəhd edir. Ətraf mühit, insanlar, dünyada*

nə varsa hər şey – düşdüyü mikromühtdə üreyinə, sinəsinə dəyib əks-səda verən hər şey onun içində həll olunur, müəyyən duyğular oyadır, kəndən bu kəndin sakini kimi aralanır.

Yazıcının “Gümüşgöl əfsanəsi” povestində kənd, onun problemləri, insanların sükutda gizlədikləri sirlər... personajın kəskin təbəddülat keçirməsini şərtləndirir. Mikromühtlər dəyişdikcə sənin içində artıq oturmuş dəyər və prinsiplər qınağa tuş gəlir, şəhərdə elədiklərini bu dağ kəndində bilməyə edə bilməzsən, ordakı zarafatlar burda başqa anlam daşıyır. Sən nə qədər xoş niyyətli, necə deyərlər, tikansız olsan da burda dəyərləndirmə prinsipi başqa cürdür, burda sənin azadlığın səni azab və işgəncəyə də məhkum edə bilər. Amma Gümüşgöl var, onun haqqında el, oba, camaat niyə bu əfsanəni yaradıblar? Ona görə ki, insanlar bu gözəl təbiət qoynunda daş kimi, qaya kimi sərt olmağı öyrəniblər? Ona görə ki, həyat çətin, məşəqqətlidir? Qəhrəman mühtə dəyişir ki, insan dərdlərinin içiylə özünə doğru addımlaya bilsin.

Anarın “Otel odası” povestində vəziyyət başqadır. Burda da həmin ovqat var: insan dərdlərin içiylə özünə doğru addımlayır və ölümü tapır. Bu povest miqyası etibar ilə içine yığılmış kələfi xatırladır, povestin içində personajın səfəri mənəvi-əxlaqi sərhədlərin içindən keçsə də, eqzistensial problemlərə də toxunur. Mən niyə mövcudam, niyə yaşayıram? Bayırda, cəmiyyətin içində bu qədər qasırgılar var, Əbülhəsənin romanında olduğu kimi dünya qopur, dağılır, millətin taleyi həll olunur. İnsan təkdir, əli heç yere çatmır. Mitiqlərdə izdihamın içindəsən, aralandınımı təksən. Həm də dolanısq problemı var. Bu səni girdabın içinə atır. Mitiqlərdə odlu-alovlu çağırışlar, orda vətən, millət qəhrəmanları çıxışlar edir, hər şey çox gözəldir, sanırsan bu çıxışlardan sonra ölkə də, insanlar da düzələcək. Amma bu zahirən elədir. Yenə də fırldaqçılar qazanır, mərd, dürüst insanlar uduzur və ölürlər. Personajın sonda ölümünə rastlanması o cəmiyyətin, o odlu-alovlu insan hayqırtılarının məntiqindən irəli gəlir. Bir mühtədə qışqırıq, yalan, pafos çoxdusa ilk dürüst insanlar bada gedir.

Sözü gedən dövrdə yeni mövzu-mətləblər yeni forma axtarıqları ilə müşayiət olunurdu. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq xüsusən roman janrında milli-mənəvi axtarıqların bədii-estetik təzahürü haqqında söz açmaq ehtiyacı kəskinləşdi. Nəyi demək istəyirik? 80-ci illər bir çox baxımdan spesifik adlandırılabilir. Bu dövrdə milli nəsr təcrübəsi bir sıra tələyüklü mətləblərin roman dili ilə danışıqlarına şərait yaratdı. Belə ki, məsələn, Elçinin “Ölüm hökmü” romanı Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanından sonra yazılsa da, spesifik etibar ilə Elçinin poetik dünyagörüşü və intellektinə xas idi. Bir yazıçı kimi onu, daha çox laxlayıb çökmüş sistemin böhran səbəbləri maraqlandırır. Mir Cəfər Bağırov, Stalin və sair yüksək çinli məmurların sistemin gücü ilə insanları et məşinından keçirməsi, onların soyuqqanlıqla verdikləri ölüm hökmləri gələcək illər və nəsillər üçün də təhdid adlandırılabilir. Çünki bir dəfə taun kimi baş vermiş hadisənin gələcəkdə geri dönməsi və daha böyük şiddətlə tüğyan etməsi problem deyil. İnsanları kütləvi şəkildə qırmaq, onlardan bir içim su kimi xilas olmaq istəyi cəmiyyətin içindəki gərginliyi artırır, cəmiyyət həyatı və gerçəklikdə çox sayda boşluqlar yaradır. Elçin bir uzaqqörən nasir kimi bu boşluqlardan bəhs edir. Romanın quruluşu – kompozisiyası da onun çözməyə çalışdığı mətləblə həmahəngdir. Romandakı taun səhnəsi, böyük bir çalada insanların elliklə dəfn edilməsi dəhşətli bir səhnədir. Gecə yarısı, dünyadan gizli şəkildə aparılan bu yandırılma və dəfn mərasimi əslində sistemin iç üzünün açılmasında bir işarədir. Romanda semiotik düzüm, şərti işarələr, məkan adlarının gah açıq, gah da şifrlə verilməsi müəllifin poetik sisteminə xas bir keyfiyyətdir. Elçinin digər romanlarında da qəbiristanlıq səhnələri kifayət qədərdir, bu məkan həm qəbiristanlıq, həm də sistem və rejimin at oynatdığı yerdir.

Romanda nədən bəhs edilir? Tədqiqatçı yazır: “Ölüm hökmü” romanında əsas hadisələr Tülki Gəldi Qəbiristanlığında cərəyan edir. Tülkü Gəldi Qəbiristanlığı əsərdə şərti məkandır və Sovetlər İttifaqlının anoloqu kimi çıxış edir. Bu ərazidə baş verən hadisələr hakimi-mütləq olan ictimai-iqtisadi formasiyanın çatışmazlıqlarını, bütün mahiyyətini özündə əks etdirir. Romanda əsas hədəf Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının müdiri Əbdül Qafarzadədir. O, zamanın nəbzini tutan, pul yığmaqdan gözü doymayan, tülkü qədər hiyləgər bir tipdir. Bir sözlə Əbdül Qafarzadə daşdan pul çıxardır. Çox firavan bir həyat tərzi keçirən Qafarzadənin iyirmi altı yaşlı oğlu Orduxan avtomobil qəzasında öləndən sonra onun özünün də, ailəsinin də dərdsiz, qəmsiz firavan həyatlarına “qara xal” düşür. Amma bu itki də onun pula qarşı olan hərisliyini azaltmır, əksinə oğlunun meyitini evdə qoyub, yağışlı, tufanlı bir gündə illərlə yığıdığı qızıl pulları, mücrudə saxladığı daş-qaşları Orduxanın təzəcə qazılmış qəbrindəki betonun altına qoyub gizlədir və oğlunu dəfn edəndən sonra var-dövlətinin qorxusuz bir yerdə olduğunu düşünərək ürəyi rahatlıq tapır. Bu epizodu izlədikcə Qafarzadənin insanlıqdan nə qədər uzaq birisi olduğunu düşünməmək olmur. Dürüst, o bir ata kimi oğlunun ölümünə çox məyus olur, amma pula qarşı düşkünlük onun üçün bütün hisslərdən yüksəkdə durur. Franklinin təbirincə desək “Pul hər şeyi edər deyən adam, pul üçün hər şeyi edən adamdır”. Əbdül Qafarzadə də belələrindəndir. Onun kimilər həmişə pulun böyük bir güc, qüdrət sahibi olduğuna inanır və ömürlərinin sonuna kimi bu fikirlə də yaşayırlar” [5].

Romanda başqa bir spesifik səhnə – məktəbli Arzunun ad günü səhnəsidir. Burda uşaqlığın tez bir zamanda unudulması, bütün bədələrin siyasi liderlərin şəninə qaldırılması, insanın necə bir alçaldıcı mühtədə nəfəs aldıklarını göstərir.

Nəticə. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq milli nəsr dövrün bədii dərkini əks etdirmək yönündə cəhdlər etmişdir. Yuxarıda haqqında danışıqlığımız “Ölüm hökmü” bu mülahizəni dəstəkləyən ən uğurlu bədii nümunədir. Həm “Ölüm hökmü”, həm də Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında bir bədahətənlilik var, sanki keçmişdən yığılaraq gələn təcrübənin özü nələrisə dikte etmişdir. Müəlliflər, xüsusən, Elçin bu romanı əvvəlcə bir layihə kimi düşünmüş və heç zaman nəşrinə icazə verilməyəcəyini düşünüb bütün sərbəstliyi ilə qələmə almışdılar. Bu fakt onun verdiyi müsahibəsində də əksini tapmışdır: “Mən “Ölüm hökmü” romanını 1984-cü ildə yazmağa başladım. Brejnev getmişdi, Andropov vəfat etdi və Çernenko gəldi. Çernenko ortodoks kommunist, konservator idi, onun vaxtında ölkədə vulqar sosiologizm meylləri, ideologiyada partiya hegemonluğu daha da artırdı.

Mən bu romanı yazanda içimdəki “Qlavlit” kabusunu, yəni partiya senzurasını və həmişəki kimi bu kabusu aldatmaq üsulları barədə götür-qoy etməyi bir kənara atdım. Və “Ölüm hökmü”nü tam sərbəst, necə istədimse, elə də yazdım.

O zaman əmin idim ki, bu roman heç vaxt çap olunmayacaq. Bəlkə də o vaxt çap oluna bilərdi ki, əsəri xaricə göndərim. Roman Azərbaycan dilində yazılmışdı. Hara göndərə bilərsən? Doğrusu, Türkiyəyə göndərmək barədə fikirləşirdim, ancaq bunun da perspektivlərini görmürdüm.

Nə isə, əsəri 1988-ci ildə bitirdim. Artıq “perestroyka” sayəsində Sovet ideologiyası laxlamağa başlamışdı. “Ölüm hökmü” 1989-cu ildə “Azərbaycan” jurnalında çap olundu, haqqında çox yazıldı. Bundan sonra isə əsər geniş yayıldı. Moskvada nəşr olundu, başqa dillərə tərcümə edildi, səhnələşdirildi və s.” [6].

Bu dövrdə qələmə alınan, əsas leytmotivi etibar ilə uzun və içinə sıxılmış ideyası bir dövrün bədii idrakını verməyə çalışan əsərlər Azərbaycan nəsrində bir mərhələ təşkil edir. Bu sıraya Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanını da aid etmək olar. Qeyd edək ki, keçən əsrin 80-90-cı illəri ümumən, nəsrdə milli-mənəvi problemlərin bədii dərkə və əksinə diqqətin dərinləşməsi ilə səciyyələnir. Bu yazıçıların 60-cı illərdən yaratdıqları üslubi modellər yeni şəraitdə transformasiyaya uğradı, dövrü, zəmanəni bədii baxımdan idrak məsələsi dərinləşdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlişanoğlu T. Müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Qanun, 2013, 196 s.
2. Elçin. Ölüm Hökmü. Yazıçı, 1989, 364 s.
3. Məlikzadə İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Qərb-Şərq, 2005.
4. Məmmədli S. 1980-2000-ci illər Azərbaycan nəsrində bədii interyer (çoxqatlı bədii mətn kontekstində) // “Metafizika” Journal Vol 6, issue 3, serial 23, 2023.
5. Rəyza Məftun qızı. Elçinin “Ölüm hökmü” romanında sosial-ictimai proseslərin bədii inikası. <https://yarpaq.az/az/elinin-lm-hkm-romannnda-sosial-ictimai-problemlerin-bedii-inikas/>
6. “Yazanda çap olunmayacağıni bildirdim” Elçin məşhur romanından danışdı. <https://kulis.az/xeber/edebitenqid/xeber1838>

Açar söz: nəsr, sosial-mənəvi, İsi Məlikzadə, Elçin, bədii-estetik axtarışlar

Keywords: prose, socio-spiritual, İsi Malikzadeh, Elchin, artistic-aesthetic searches

Ключевые слова: проза, социально-духовное, Иси Маликзаде, Эльчин, художественно-эстетические поиски

Xülasə

Keçən əsrin səksəninci və XXI əsrin ilk iki onilliyində Azərbaycan nəsrinin daxili dünyası kardinal şəkildə dəyişmişdir. Bu dəyişiklik daha çox üslub və təhkiyə sahəsinə aid olduğundan təhlillər mətn kontekstində aparılmalıdır. Bədii mətndən əldə edilən informasiyanın emalı göstərir ki, müasir Azərbaycan nəsrində çox üslubluluq və çox metodluluq onun gerçəkliyə bədii-estetik baxımdan nüfuzunu möhkəmləndirmişdir. Bu günün nəsrə belə demək olarsa, gerçəkliyə, sosial həyata güzgü tutur, onu ən müxtəlif tərəflərdən göstərməyə cəhd edir; bu yanaşma metodu keçən əsrin 80-ci illərindən başlamaqla yni əsrdə mükəmməlləşmişdir. Bu dövrün ən müxtəlif fərdi üslubuna xas olan mətnləri müqayisəli təhlilə cəlb etsək, bədii mətn texnologiyalarının dəyişdiyini şahidi olarıq. Bu dəyişiklik ən müxtəlif janrlar üzrə izlənilir. Belə ki, roman janrında sosial həyat, mənəvi problemlər bir nəçə rakurs altında, müxtəlif bədii-estetik nüfuz etmə bucağından nəzərdən keçəilir. Povest və hekayələrdə vəziyyət dəyişir. Bu janrlarda “koleydeskop” metaforası qabarıqdır. Sürətlə axıb gedən gerçəklik hadisələrinin bir və ya bir neçə fraqmenti sanki zərrəbin altında nəzərdən keçirilir və bədii mətniğin ölçüsü dəyişir.

Azerbaijan prose in the context of changing aesthetic paradigms (1980-2020)

Summary

In the eighties of the past century and the first two decades of the 21st century, the inner world of Azerbaijani prose has changed radically. Since this change is more related to the field of style and narrative, the analysis should be carried out in the context. The processing of information obtained from the literary text shows that in modern Azerbaijani prose, multi-style and multi-methodology have strengthened its influence on reality from an artistic-aesthetic point of view. Today's prose holds up a mirror to reality, social life, and tries to show it from the most diverse sides. If we involve texts of the most diverse individual styles of this period in a comparative analysis, we will witness the change in artistic text technologies. The situation changes in narratives and stories. The metaphor of a “kaleidoscope” is prominent in these genres. One or several fragments of rapidly flowing real events are examined as if under a magnifying glass, and the size of the artistic text changes.

Азербайджанская проза в контексте смены эстетических парадигм (1980-2020)

Резюме

В восьмидесятые годы прошлого века и первые два десятилетия XXI века внутренний мир азербайджанской прозы кардинально изменился. Поскольку эти изменения в большей степени относятся к области стиля и повествования, анализ должен проводиться в данном контексте. Обработка информации, полученной из художественного текста, показывает, что в современной азербайджанской прозе мультистиль и мультиметодология усилили свое влияние на действительность с художественно-эстетической точки зрения. Сегодняшняя проза держит зеркало перед реальностью, социальной жизнью и пытается показать ее с самых разных сторон. Если привлечь к сопоставительному анализу тексты самых разных индивидуальных стилей этого периода, то мы увидим, как меняются технологии художественного текста. Меняется ситуация в повествованиях и рассказах. В этих жанрах заметна метафора «калейдоскопа». Один или несколько фрагментов быстротекущих реальных событий рассматриваются как бы под увеличительным стеклом, и размер художественного текста меняется.

Rəyçi: prof. Vaqif Sultanlı

Arzu Elmir qızı Quliyeva¹³⁹

HÜSEYN CAVIDİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TÜRK DİLİNƏ MƏXSUS SEMANTİK SÖZ QRUPLARI

¹³⁹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı
arzuquliyeva104@gmail.com

Giriş. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ictimai, siyasi-sosial şəraitdə qədim ənənələri davam etdirən və yenilikçi addımları ilə fərqlənən görkəmli sənətkarlarımızdan olan Hüseyn Cavid Türkiyədə - İstanbulda təhsil almışdır. Burada təhsil alması onun yaradıcılığında, əsərlərinin dilində Osmanlı türkcəsinə aid sözlərə qabarıq şəkildə yer verməsinə səbəb olmuşdur.

Hüseyn Cavidin dilində semantik söz qruplarından omonim, antonim və sinonimlər öz zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan və türk dilləri eyni geneoloji və tipoloji dil qrupuna daxildir. Bu Azərbaycan və türk dillərinin qrammatik quruluşlarının və əsas lüğət fondunun ümumi olması ilə nəticələnmişdir. lakin bu dillərin leksikasında fərqli sözlərlə də qarşılaşırıq.

Əsas hissə. Omonimlər bir-biri ilə mənə əlaqəsi olmayan, lakin eyni səs tərkibinə malik sözlərdir. Omonimlər demək olar ki, bütün dillərdə mövcud olan dil hadisələrindəndir. Bu leksik vahidlərin dildə olması dilin və onun leksik sisteminin inkişafı ilə bağlıdır.

Bu dil vahidlərinin əhəmiyyəti ilə bağlı Aytən Hacıyeva qeyd edir ki, "Poeziyada, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə folklorda omonimlər əvəzəlməz dil faktlarıdır. Zahirən biri digərinə bənzəyən bu sözlərin bədii üslubda qarışdırılması ahəngdarlıq və səlisliyi artırır, mənəni qüvvətləndirir, insanın bədii zövqünü oxşayır və oxucunun nəzər-diqqətini ifadə edilən fikrə cəlb edir" [7, s. 14].

Dilimizdə omonimlərin növləri müxtəlif şəkildə göstərilmişdir. Səlim Cəfərov leksik və leksik-qrammatik omonimlərin olduğunu qeyd etmişdir. H.Cavidin dilində ən çox leksik omonimlərlə qarşılaşsaq da, leksik-qrammatik omonimlərə də rast gəlmək mümkündür. Leksik omonimlərin bir çoxu dilin tarixi inkişafı prosesində meydana çıxmışdır və bu, bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Bunlardan biri semantik parçalanmadır. Belə ki, çoxmənalı (polisemantik) sözün mənələrindən biri əsas anlamdan o qədər uzaqlaşır ki, dilin müəyyən etapında həmin söz artıq omonim kimi qəbul edilir. Omonimlərin yaranmasının ikinci bir səbəbi hər hansı bir söz tərkibində səslərin tarixən dəyişməsidir ki, bu tip sözlərin tədqiqi dil tariximiz baxımından maraqlı faktlar əldə etməyimizə kömək edir.

Beləliklə, H.Cavidin dilində leksik omonimlərə aid nümunələri nəzərdən keçirək:

I az "doğru yoldan çıxmaq"(feil): Hey fələk..gör necə günlər gördük, *Azdı* hər kəs, nə böyük var, nə kiçik [11, s. 29]

II az "çox sözünün əksi" (zərf): *Az* deyil çünki tərəfdarı onun.. [12, s. 102]

Nümunələrdəki sözlər Azərbaycan və türk dillərində işlənir. Qədim yazılı abidələrimizdə hər iki sözə aid nümunə vardır. *Azmaq* feilinə "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlirik, lakin *az* zərfi qədim abidəmizdə işlənməmişdir: *Azub* gələn qəzayı Tanrı savsun, xanım, hey! [18, s. 37].

I yüz "üz, sima" (isim): Şimdi bir anda o gül *yüz* solacaq.. [12, s. 89]

II yüz "100" (say): O gözlər hər baqışda fikrə *yüz* bin rəmz edər ima [8, s. 57].

Burada "sifət, üz" mənəsinə ifadə edən *yüz* sözü qədim yazılı abidələrimizdə də eynilə işlənmişdir. Hətta müasir türk dili ilə yanaşı, bir çox türk dillərində (özbək, türkmən, uyuğur və s.) də eyni fonetik vahiddə qorunmuşdur. Lakin ədəbi dilimizdə dildaxili proseslər nəticəsində ortaya çıxan fonetik xüsusiyyətlər əsasında söz əvvəlindəki y səsi düşmüşdür. Abidələrimizdən nümunələrə baxaq:

I söz: Başıma qaxınc, *yüzümə* toxınc olmasun [18, s. 80]

II söz: Altı *yüz* kafir seçdi [18, s. 84]

Həm I, həm II söz: *Yüz* ər *yüzi*, bəglər bənizi, bəqlik kaşı [23, s. 214]. Gördüyümüz kimi, həm Orxon-Yenisey abidələrində, həm də "Kitabi-Dədə Qorqud"da hər iki sözə rast gəlirik.

I qız "əsəbi olmaq" (feil): İştə Sevda..Bəni birdən tanısa, *Qızaraq* verdirir əlbəttə cəza [12, s. 35].

II qız "qadın cinsi" (isim): *Qızlar* əllərindəki çiçəklərdən birər-birər ayırıb Sevdanın ayaqlarına atırlar[12, s. 36]. Bu söz hər iki mənəsi ilə həm türk, həm azərbaycan dilində işlənən leksik vahiddir.

I var "mövcud olmaq": Gözlər bəni həsrətlə arardı,Hüsnümdə səhər cəlvəsi *vardı* [12, s. 137].

II var "çatmaq, gedib çatmaq": Uzaq Şərqə *vardım*.. [12, s. 146]. Bu söz həm türk dilində, həm də Azərbaycan dilində hər iki mənədə işlənir. Qədim yazılı abidələrimizdə də bunlara aid xeyli nümunə var:

I söz: Bəkil derlərdi, bir yigit *vardı* [18, s. 94].

II söz: Bu xəbəri eşidüb *vardı*, təkürə xəbər verdi [18, s. 95].

Leksik-qrammatik omonimə aid Hüseyn Cavidin dilində nümunə çox deyil. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

I saçma "yaymaq" (feil): Gəl *saçma* bütün sözləri.. [12, s. 24]

II saçma "yalan, yanlış" (sifət): Sabbah-*Saçma* sözlər [12, s. 70]. Birinci söz əmr şəklində və inkarda işlənən feildir, ikinci söz isə sifətdir. bu nümunə omoqraf hesab edilir. Bu cür sözlərin omonimliyi təsadüfi hesab edilir.

Sinonimlər. Məzmunca bir-birinə yaxın mənələr ifadə edən, lakin müxtəlif fonetik tərkibə malik olan söz qrupuna sinonim deyilir. Sinonim sözlər fikrin daha aydın, səlis və dəqiq ifadə edilməsində mühüm rol oynayır və nitqdə, yazıda sözlərin təkrarından, yeknəsəqliyindən uzaqlaşmaq məqsədilə işlədilir.

Türk dilçilərindən bəziləri sinonimlərin varlığını qəbul etmir. Bununla bağlı Doğan Aksan öz düşüncələrini belə izah edir: "Dilin ifadəni ən sadə və rahat şəkildə ifadə etmə xüsusiyyətinə görə, heç bir dil ilkin olaraq bir obyektə, vəziyyəti və ya hadisəni bildirmək üçün birdən artıq sözə ehtiyac duymur. Bu səbəbdən, bir-birinə tam olaraq eyni və ya oxşar mənə verən birdən çox milli sözlün olmadığı qəbul edilmiş bir fikirdir. Çünki hər bir dildə bir məfhum bərabərdir bir kəlmə prinsipi ümumi müəyyən edilmiş prinsipdir" [2, s. 45].

Bədii əsərlərdə sinonimlərin işlənməsi tarixi qədimdir. Həmçinin bədii əsərdə təkrara yol verməmək məqsədi daşmışdır. Hüseyn Cavidin dilindəki sinonim sözlərə nəzər yetirək: Həpsi *alav* püskürüb, *atəş* saçır [12, s. 75].

Birinci söz fonetik dəyişikliklə Azərbaycan dilində, ikinci söz isə fonem fərqi ilə Türkiyə türkcəsində öz əksini tapmışdır. Buradakı *alav* sözü yazıçının dilində dəfələrlə işlənmişdir. Müasir türk dilində bu söz “alev” şəklində olsa da, ədibin dilinə türk dilinin təsiri ilə *ov* səs birləşməsi *av* şəklində keçmişdir. Bu səbəbdən də H.Cavidin əsərlərində *alov* sözünün həm *alev*, həm də *alav* şəklinə rast gəlirik.

Alevlər içində dəhşətli bir müharibə təsvir edər [10, s. 7].

Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli şivələrində *o>a* səs uyğunluğu geniş yayılmışdır [6, s. 58]. M. Məmmədov və M. Ergin *av* səs birləşməsinin Cənubi Azərbaycan şivələrinin əsas xüsusiyyətlərindən olduğunu qeyd etmişlər.

Text üzərində uzanır, *uyquya* dalar [12, s. 129]; Bu nə tale, o nə *röya*, nə xəyal [12, s. 138].

Uyqu sözü türk mənşəli söz olsa da, əks mənalı qarşılığı ərəb mənşəli *röya* sözüdür. Ərəb mənşəli söz olsa da, hər iki dildə işlənən leksik vahiddir. Bu vahidlərin sinonimliyi ilə bağlı belə fikir var ki, *uyqu/uyxu/yuxu* sözü ilk dövrlərdə yalnız yuxulama vəziyyətini ifadə etmişdir. Bu gün isə daşdığı *röya* mənasını daşıyır və bu hal sonrakı mərhələyə aiddir. Qeyd edək ki, təşəkkül dövrünün sonuna qədər *röya* sözünün qarşılığı *duş* leksik vahidi olmuşdur. Daha sonra *duş* sözü arxaikləşmiş və *yuxu* sözü ikinci bir mənə kəsb etmişdir.

Sus, qəzəb etsin *ulu* Tanrım sana [12, s. 76]; İştə hər yanda *böyük* vəlvələ var [12, s. 92].

Burada *ulu* leksik vahidi “böyük” və “müqəddəs” mənasında işlənir. XVI əsrin sonlarına kimi *ulu* sözünə həmin mənalarda təsadüf etmək olar. *Ulu* sözü bir çox - “böyük”, “qoca”, “müqəddəs” məfhumun mənə yükünü özündə cəmləşdirən bir vahiddir. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində isə *uluq* formasında işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində *ulıq* fonetik variantında “böyük”, “iri” mənasındadır (uluğ su, ulıq oğlum, ulıq sünüş, ulıq törüm və s.) [5, s. 59] ...birigərü Tabğaç tapa *uluğ* sü eki yegirmi sülədim... “cənubda Çinə tərəf böyük ordu ilə on iki dəfə yürüş etdim” [22, s. 294].

Digər bir oğuz abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də bu söz eyni mənanı ifadə etmişdir: Ağır-*ulu* divanım sürülmədi [17, s. 90]. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında *uluğ/uluq* variantı da verilmişdir [15, s. 301].

Müasir dilimizdə dilə geri dönmə sözlər sırasına əlavə edəcəyimiz sözlərdən biri də *ulu* leksemidir. Müasir türk dillərində “böyük”, “iri”, “geniş”, “hündür”, “rəis”, “tanınmış”, “məşhur”, “hörmətli”, “əsilzadə”, “köhnə”, “yaşlı”, “qədim”, “müqəddəs” mənalının ifadəçisi kimi müxtəlif fonetik formalarda işlənməkdədir: *Ulu*-türkmən, salar dillərində; *ulu*-türk, qaçaqaz, Azərbaycan, Krım-tatar, karaim, Altay dillərində; *u’lu*’-başırd dilində; *uluğ*-özbək, uyuğ, sarı uyuğ, xakas, Tuva dillərində; *uluk*-yakut dilində; *ulik*-qaraqalpaq dilində; *ulli*-türkmən dilinin dialektlərində, noqay, qaraqalpaq; *ullux*-karaim dilinin dialektlərində [20, s. 49]. Tədqiqatçılar bu sözün “qalxmaq”, “böyümək” mənasında olan *ul*- feilindən törəməsi fikrini də irəli sürürlər. Maraqlı bir fakt da var ki, *ulu* sözü Şəki dialektində “barama qurdunun son yuxusu” mənasında işlənmişdir: *Uludan* durutdı qurdumuz, birki günə saxlanasdı [14, s. 231]. Hər halda buradakı mənə də təsadüfi deyil, *ulu* sözündə bir qədimlik, uzaqlıq çaları vardır, burada barama qurdunun son dərin yuxusundan söhbət gedir.

Söylüyorlar ki, sizin zirzəmilər, *Yaş* və *islaq*, bizi həp məhv eylər [11, s. 18].

Yaş və *islaq* sözləri həm müasir Azərbaycan dilində, həm də müasir türk dilində ümumişlək vahiddir. *Islaq* sözü dilimizdə *i-i* keçidi ilə işlənir.

Önümdə dalğalanır teyflər, *qızıl* qanlar [8, s. 51]; *Al* şəfəqlər bayrağımız, Qorqu bilməz oymağımız [10, s. 57]; Göyün *altın* saçlı qızı nur saçır, İnsanların tutqun gönlünü açar [8, s. 48].

Qızıl sözünün müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş “qırmızı” mənası dilimizdəki bəzi sözlərin tərkibində daşlaşmışdır [21, s. 81]. Məmmədova A. *altın* sözünün yaranması ilə bağlı maraqlı fikir söyləmişdir: “Ola bilsin ki, müasir türk dillərində *qızıl* mənasını ifadə edən *altın/altun* sözünün tərkibindəki *al* “qırmızı”, *tuñ/tun* isə qədim türk dilində işlənən “teng” (*dəng*, *tay* kimi) sözlərindən yaranmışdır. *Altun*, yəni qırmızı rəngə oxşar, qırmızı rəng kimi” [21, s. 97]

Antonimlər. “Antonim” sözü yunan mənşəlidir və *anti*-əks, *onyma*-ad leksik vahidlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bir-birinə əks olan sözləri ifadə etmək üçün istifadə edilir. Antonimlər mətnin daha yaxşı anlaşılması üçün mühüm rol oynayan leksik vahidlərdir. Bu söz qrupu insanı, cəmiyyəti əhatə edən əkslikləri ifadə etmək üçün ən qüvvətli ifadə vasitələrindəndir.

Böyük bir tələş içində qapıya yaqın bir guşədə bəklər [9, s. 104]; Qafqasyada, şimdiki Tiflis civarında *küçük* bir dağ ətəyində mənzərəli bir yer.. [9, s. 141]. Yuxarıdakı nümunələrdə işlənən antonim sözlər müəyyən fonetik fərqlə həm müasir Azərbaycan dilində, həm də müasir türk dilində işlənir. Qədim yazılı abidələrə nəzər yetirsək, Orxon abidələrində *ufak*, *küçük*, *genc* şəklində, Kaşğarının lüğətində *kiçig*, *kiçük* şəklində işləndiyini görə bilərik. Lakin Əbu Həyyanın “Kitabü-İdrak” əsərində “it balası” mənasını ifadə etmişdir. *Küçük* sözü müasir Azərbaycan dilində “it balası” mənasında qalmışdır [25]. Pəncərədən *dışarı* baqaraq.. [9, s. 241]; Sofa qapısından *içəri* soqularaq.. [9, s. 324]

Dışarı və *içəri* zərflərinin yaranması ilə bağlı maraqlı fikir mövcuddur. Bu sözlərlə bağlı Ə. Tanrıverdi yazır: “-ra, -ru, -ara, -aru”. Bu şəkilçilər vasitəsilə bir sıra zərflər düzəlmişdir. O, bu zərflərin yazılı abidələrimizdə işlənən müxtəlif formalarını da göstərmişdir. Məsələn, Birdən *taşra* gəldi... *taşra* çıxar andan yağma edərdi... Kitab [24, s. 326]. Müasir ədəbi dilimizdə *dışarı* sözü işlənməyə də, Basarkeçər şivəsində *dışqarı*, Ağdam şivəsində *dışğarı* formasında ilkin semantikasını qorumaqdadır [6, s. 132; 137].

Çoq şükür, Qanpoladdan *Bu gün* bir məktub gəldi... [9, s. 12]; Pəki, bir daha imtihan eylərim, *Yarın* söylədiyim yerdə bəklərim [9, s. 327]. Buradakı bu gün sözü hər iki dildə aktiv işlənir. Lakin yarın sözü müasir Azərbaycan dilində işlənmir.

Qədim yazılı abidələrimizin dilində yarım sözlünə rast gəlirik. bu söz həm Divanda, həm də Kitabda öz əksini tapmışdır: *Yarın* qiyamət günündə manim əlüm Qazan xanın yaqasında olsun..[18, s. 110]; Ağla, ta lərzəyə gəlsin *yer, gök* [8, s. 43].

Gök kəlməsinə türk dilinin ən qədim yazılı abidələrindən bu günə kimi rast gəlmək mümkündür. Keçmişdən indiyə kimi fərqli formalarda (*gög/kök/gök/göy*) işlədilmişdir.

Uyğur abidələrində eyni semantikanın daşıyıcısı olmuşdur: Yitiñsiz yidiz yağız yer teprep *kökke* agtınğay “Əlçatmaz genişlikdəki qonur yer üzü silkələnib göyə çatacaq” [19, s. 253]. Həmçinin “Dədə-Qorqud kitabı”nda da bu sözlər qarşılaşır: *Gögdən* ıldırım ağban evim üzərinə şaqır gördüm [17, s. 40].

Yer qədim türk yazılı abidələrində *yir* şəklində “yer”, “torpaq” mənasında işlənmişdir. Yırğaru Yir Bayırku *yirine* teqi süledim “Sol tərəfdə Yir Bayırku yerinə kimi qoşun çəkdim” işlənmişdir [22, s. 290]. Bu sözlər müasir türk dilində *gök* və *yer*, müasir Azərbaycan dilində *göy* və *yer* şəklində işlənir.

Nəticə. Görkəmli ədibimiz Hüseyn Cavidin əsərlərinin dili hər zaman diqqət mərkəzində olmuş və tədqiqata cəlb olunmuşdur. Onun əsərlərinin dili müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Lakin biz H.Cavidin əsərlərində olan semantik söz qruplarını araşdırıb, onları qədim yazılı abidələrimizlə müqayisəli şəkildə göstərdik. Burada “Orxon-Yenisey”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Kitabül-əl-İdrak”, “Divani-lüğət-it-türk” kimi abidələrimizə, hətta Azərbaycan dilinin dialektlərinə müraciət etdik və H.Cavidin dilində işlənən sözlərlə müqayisələr apardıq. Qeyd edək ki, ədibimizin dilində bu qədər türk dilinə aid sözlərin işlənməsi onun Türkiyədə təhsil alması və İstanbulda yaşaması ilə birbaşa əlaqəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Aksan D. Her Yönüyle Dil, Ankara: 3. Cilt, Syf.45, S.190 2000
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II h. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak Yay., 1993, 384 s.
5. Əliyev Y.V Orxon Yenisey abidələri və orta əsr türk ədəbi dili-türki. Bakı: Nurlan, 2005,173 s.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
7. Hacıyeva A. Omonimlərin bədii üslubda işlənmə xüsusiyyətləri (İngilis dilinin materialları əsasında) / Filologiya Məsələləri, № 12, Bakı: 2007, s. 14-19
8. Hüseyn C. Əsərləri. I cild. Bakı: Elm, 2005, 303 s.
9. Hüseyn C. Əsərləri. II cild. Bakı: Lider, 2005, 352 s.
10. Hüseyn Cavid. Əsərləri. III cild. Bakı: Lider, 2005, 304 s.
11. Hüseyn Cavid. Əsərləri. IV cild. Bakı: Lider, 2005, 256 s.
12. Hüseyn C.Əsərləri. V cild. Bakı, Lider, 2005, 288 s.
13. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
14. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: AzSSR EA, 1968, 258 s.
15. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi (Çevirən B.Atalay). I cild. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1985, 530 s.
16. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, I c. Bakı: Nurlan, 2008, 559 s.
17. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər (Tərt.: S.Əlizadə, nəşrə hazırlayan və redaktor: T.Hacıyev). Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
18. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cildə, I c. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, 622 s.
19. Kaya C. Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021, 1014 s.
20. Qırçaq. M.D. “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Bakı: MBM, 2012, 103 s.
21. Məmmədova A. “Dədə-Qorqud Kitabı”nın leksikası. Bakı, Nurlan, 2008, 176 s.
22. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə, I c. Göytürk abidələri. I h., Bakı: Nurlan, 2009, 568 s.
23. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. II c. Bakı, Nurlan, 2004, 428 s.
24. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 538 s.
25. <https://www.etimolojiurke.com/kelime/k%C3%BC%C3%A7%C3%BCk>

Key words: Hussain Javid, synonyms, antonyms, homonyms, Turkish

Ключевые слова: Хусейн Джавид, синонимы, антонимы, омонимы, турецкий

Semantic word groups belonging to the Turkish language in Huseyn Javid's works

Summary

The article examines semantic word groups belonging to the Turkish language in Huseyn Javid's works. Huseyn Javid's creativity is very rich in terms of semantic word groups. Semantic word groups mean synonyms, homonyms and antonyms. These word groups in Huseyn Javid's works cover all parts of speech. In the article, this topic is studied in connection with our ancient written monuments. In the article, our monuments such as "Orkhon-Yenisei", "Kitabi-Dada Gorgud", "Kitabul-al-Idrak", "Divani-lughat-it-turk" and even dialects of the Azerbaijani language were addressed.

Семантические группы слов турецкого языка в творчестве Гусейна Джавида

Резюме

В статье рассматриваются семантические группы слов турецкого языка в творчестве Гусейна Джавида. Творчество Гусейна Джавида очень богато смысловыми группами слов. Семантические группы слов обозначают синонимы, омонимы и антонимы. Эти группы слов в произведениях Гусейна Джавида охватывают все части речи. В статье данная тема рассматривается в связи с нашими древними письменными памятниками. В статье были затронуты такие наши памятники, как «Орхон-Енисей», «Китаби-Дада Горгуд», «Китабул-ал-Идрак», «Дивани-люгхат-ит-тюрк» и даже диалекты азербайджанского языка.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Ləman Rauf qızı Əliyeva¹⁴⁰

¹⁴⁰ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı
ORCID ID: 0009-0005-7874-5250
lamanalyva20@gmail.com

ƏZİZ NESİNİN ROMANLARINDA QADIN TALEYİ PROBLEMI

Elmi yenilik. Əziz Nesinin romanlarında qadın surətləri müasir nöqteyi-nəzərdən təhlil olunub.

Aktuallıq. Əziz Nesinin romanlarında qadın surətləri oxucuları indi də düşündürür və aktuallığını qoruyub saxlayır.

Giriş. Qadın taleyi, cəmiyyətin qadına münasibəti ədəbiyyatda hər dövr üçün aktual mövzu olmuşdur. İstər Azərbaycan ədəbiyyatı, istərsə də dünya ədəbiyyatında qadına münasibət mövzusu klassik ədəbiyyatdan başlayaraq müasir dövrün ədəbiyyatına qədər yüksələn inkişaf xətti ilə davam etmişdir.

Türk ədəbiyyatında qadın obrazı üç mərhələdə dəyərləndirilir. İlk mərhələdə qadın at üstündə köçəri həyat sürən bir obrazdır. İkinci mərhələdə qadını cəmiyyətdə eşq, qayğı və nəvaziş əhatə edir. Üçüncü mərhələdə isə qadınlar kişilərlə bərabər mövqedə dayanır.

Cümhuriyyət dövrünə qədər qadın surətləri ədəbiyyatda o qədər də çox görünmürdü. Divan ədəbiyyatından TənziMAT dövrünə qədər vəziyyət belə davam etsə də, XIX əsrdən ədəbiyyata qadın surətləri gəlməyə başladı. TənziMATla birgə başlanan yenilik qadınların təhsil alması və sosiallaşmasına şərait yaratmış, bu mövzu ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir.

Cümhuriyyət dövrü Türkiyə ədəbiyyatında qərbləşmə meyilləri əsas mövzu idi. Xalid Ədib Adıvar “Xəndan” romanında qərbləşməni qadının həyatı fonunda göstərmişdir. Qadının təhsil alması, sosial həyatı sənəti, ədəbiyyatı, tarixi anlayan Xəndan obrazının təmsalında əhatəli təsvir edilmişdir.

Yaqub Qədiri Qaraosmanoğlunun “Ankara” romanında Səlmə obrazı milli mübarizənin mərkəzində təsvir olunur. Səlmə xanımın şəxsi həyatında baş verən hadisələr Ankaranın üç ayrı mərhələsini əks etdirir.

Ömər Seyfəddinin “Fon Sadriştaynın arvadı” və “Fon Sadriştaynın oğlu” hekayələrində alman xanımları türk mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə tanış olmadıqları halda, türk xanımları olduqları hər yerdə milli mənsubiyyətini qoruyur, türkçülüüyü nəsildən-nəslə aşılamağı bacarırlar.

Əsas hissə. Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi və satira ustası olan Əziz Nesinin romanlarında da qadın mövzusu çox aktualdır. “Futbol kralı”, “Erkək Səbahət”, “Qadın olan kişinin xatirələri” və s. romanlarında qadın obrazlarına yer verilmiş və onların cəmiyyətdəki mövqeyi işıqlandırılmışdır.

1957-ci ildə yazılmış, idmanın, xüsusən də, futbolun cəmiyyətin həyatındakı yerini, insanlar üzərindəki təsirini ətraflı şəkildə göstərən “Futbol kralı” romanında müəllif tənqid hədəfi olaraq futbol dünyasını seçsə də, əslində, məqsədi cəmiyyətin əxlaqi görüşləri, ailə dəyərlərinə münasibətini də təsvir etməkdir. Romanda əsas obrazlar Səid Sarioğlu, Sevim və “Divar” ləqəbli Əhməddir.

Sevim əxlaqi dəyərlərə sahib olmayan qadındır. Onun könlünə gedən yol futbol komandasında oynamaqdan keçir. Bu da Səidin böyük ehtirasla futbolçu olmaq istəyinə şərait yaradır. Səid Sevim böyük məhəbbətlə sevir. Lakin Sevim onunla ancaq azad yaşamaq və ailə təzyiqindən qurtulmaq üçün evlənməyə razıdır, bu səbəbdən də hər fürsətdə onu alçaltmağa çalışır: “Sevimə gəlincə, o, Səidi təhrik etmək, sonra isə “Unutma ki, hələ evli deyilik...” kimi sözlərlə rədd edib içindən onu lağa qoymaq istəyirdi” [3, s. 97].

Lakin yaşadığı hadisələr Səidin gözüünün açılmasına gətirib çıxarır. Əsərin sonunda gördüyümüz Səid bunu Sevimə olan münasibəti ilə təsdiq edir: “Səid dodaqlarını büzüb Sevimə yuxarıdan aşağıya kimi süzdü, bir müddət ona baxdı... Bu soyuq baxışlar qarşısında hər şeyi itirdiyini başa düşən Sevim kinlə, birdən barmağındakı nişan üzüyünü çıxarıb Səidin üzünə tulladı. Sevimin ən böyük silahı nişan üzüyünü Səidin qabağına tullamaq idi. Yenə hər zaman olduğu kimi Səidin üzr istəyəcəyini zənn edərəkən, Səidin cavabı Sevimin üzünə əlinin tərsiylə sağdan-soldan iki sillə vurmaq oldu” [3, s. 290].

Əslində, Sevimin xarakterinin açılmasında ailəsinin, valideynləri Hasib bəy və Məhcürə xanımın da rolu böyükdür. Evdə Hasib bəydən çox Məhcürə xanımın sözünün keçməsi, qızına doğru tərbiyə verə bilməməsi və onu evlilik haqqında yanlış yönləndirməsi buna nümunədir.

Göründüyü kimi, Əziz Nesin bu romanında seçdiyi qadın obrazı ilə cəmiyyətin “futbol xəstəliyi”ni, qadının təhriki ilə kişinin düşə biləcəyi vəziyyəti tənqid etmişdir.

Ə.Nesin 1957-ci ildə “Erkək Səbahət” adlı romanını yazır. Avtobioqrafik tərzdə yazılmış romanda kişi kimi yaşamaq məcburiyyətində qalan bir qızın həyat hekayəsi ilə tanış oluruq. Ailənin on dördüncü uşağı olan Səbahət uşaqlıqdan öz qardaşlarından qalan paltarları geyinərək özünü oğlan kimi hiss edir. Övladlığa verilməsi, yeni ailəsində mənfi hallarla qarşılaşması, erkən yaşlarından cəmiyyətin görünməyən tərəfləri ilə tanış olması, iş həyatına atılması Səbahətin məcburən özünü kişi kimi tanımasına səbəb olur.

Əsərin ön sözündə romanın əsas fikri öz əksini tapıb: qadın gözüylə kişilərin cəmiyyətdə necə rahat yaşadıklarını görməkdir. Eyni zamanda, müəllif qadının cəmiyyətdəki yerini, insanların ona münasibəti, çarəsiz halından sui-istifadə etməsini mühüm problem kimi işıqlandırmışdır.

1955-ci ildə yazılmış “Qadın olan kişinin xatirələri” romanının mövzusunun əməliyyatla qadın olan bir kişinin gözü ilə qadın və kişi münasibətləri, cəmiyyətin qadına olan baxışı əhatə edir. Romanın əsas ideyası “cəmiyyətimizdə qadına bir mal kimi baxmaq, qadın və kişi münasibətlərindəki qüsurlar və ziddiyyətlər” [2, s. 52] fikri ətrafında cəmlənir. Əhməd Bayram həyat yoldaşının, əslində, qadın yox, kişi olduğunu öyrənəndə böyük bir problemlə üz-üzə qalır. Lakin bu evliliyə də son qoymaq istəmir, buna görə çarə olaraq estetik əməliyyat keçirib qadın olmağı seçir. Müxtəlif insanlarla tanış olur. Tanış

olduqları kimlərdir? Onu müğənni etməyə vəd verən Sərtər bəy, evli olsa da, onunla gizli münasibət yaşayan Əbdürrəzzaq əfəndi, qadın olduğu üçün ona kişilərdən çox maaş verən müdir.

Əsərin sonunda Bayramın başına gələnlərin, əslində, bir yuxu olduğunu görürük. Bu hadisə Bayram üçün böyük dərs olur.

Əziz Nesinin qüsurlu hesab etdiyi bu romanda Əhməd Bayram qadın olmasına baxmayaraq, kişi duyğularından rahatlıqla uzaqlaşma bilmir. Yuxarıda adı çəkilən insanları tanıdıqca müqayisə aparır və qadınlara olan qəddar münasibəti anlamağa çalışır. Müəllif bu obraz vasitəsilə qadın-kişi münasibətlərini daha yaxşı açmağı bacarır.

“Yaşar nə yaşar, nə yaşamaz” romanı müəllifin həbsxana həyatını qələmə aldığı romanlarından biridir. Hər axşam həbsxana məhbuslarına həyatını nəql edən Yaşar uşaqlıqdan çətin bir vəziyyətlə qarşı-qarşıya qalır. Yaşar, əslində, “yaşamır”, bunu dövlət sənədləri təsdiq edir; o, Çanaqqala müharibəsində şəhid olmuşdur. Buna görə də atasından qalan mirası əldə etmək, iş tapmaq istəyəndə “ölü olmağı” onun qarşısına bir maneə olaraq çıxır. Hətta bu qarışıq şəraitdə Yaşar evlənmə də bilmir.

Yaşarın Anşe adlı sevdiyi bir qız var. Anşe kəndin ən gözəl qızlarından biridir. Atasının onun adına çox narahatdır, çünki Anşenin yaşı keçir, artıq ərə getməlidir. Anşeni istəyən isə çoxdur. Anşenin atası Yaşarın atasına qızına elçi göndərmək üçün xəbər göndərir: “Anşeni oğluna alacaqsan al, almayacaqsansa, qızımın başını bağlama!” [6, s. 45]. Lakin Anşe atasına onu başqası ilə evləndirəcəyi təqdirdə intihar edəcəyini deyir.

Anşe Yaşarı böyük məhəbbətlə sevir, onun hər qarışdığı çətinliklərdə yanında olur. Anşe üçün maddiyyat önəmli deyil, o bunu Yaşardan heç nə tələb etməməklə göstərir, lazım olduqda isə Gövhər xanımın evindən aldığı maaşı Yaşara verəcəyini deyir. “Sən bir mələksən, Anşe. Madam ki, sən gəlinlik də istəmirsən, mən də səni illah gəlinliyin olsun deyə məcbur etməyəcəyəm, mən də gəlinlik fikrindən əl çəkirəm” [6, s. 209].

Əziz Nesin romanda Anşenin timsalında qadının fədakarlığını, öz sevdiyi insanı çətin şəraitlərdə belə, tərk etmədiyini göstərir. Bir sözlə, Anşe öz davranış və əməlləri ilə həm məhbusların, həm də oxucuların könlünü fəth etməyi bacaran qadın obrazıdır.

“Şirin Betüş” romanı qadınların cəmiyyətdəki rolunu çox aydın şəkildə təsvir edən romandır. Əsl adı Güllü olan, amma cəmiyyətdə müxtəlif adlarla tanınan Betül həyatın hər üzvü ilə tanış olub. Sosial həyatı çox fəaldır. Müəllif onun timsalında oxucunu cəmiyyətin qüsurlu tərəfləri, qadına qarşı alçalıcı münasibəti, qadınların həm də öz istəkləri xaricində əxlaqsız yollara düşməsini təsvir edir.

Betül öz qohumu Mahmud Yarı tərəfindən qəzet elanı vasitəsilə axtarılır. Çünki ailə arasında miras bölgüsü var və Betül də həmin ailənin bir üzvü olaraq bu mirasdan pay düşür. Betül müxtəlif insanlarla tanış olur. Başına gələn hadisələr də həmin insanların dilindən danışılır. “Lokum Betül”, “Övladlıq Şükran”, “Betül xanım”, “Rəqqasə Gülcan Kəlik”, “Madam İntellektual”, “Türk lokumu”, “Sarışın” və s. adları ilə tanınan bu obrazı yaratmaqla müəllifin bir məqsədi var: “Yanlı bir deyimlə ali cəmiyyət adlandırılan, həqiqətdə isə alçaq cəmiyyət deyilməsi çox daha doğru olacaq, bir sıra çürümüş, iylənmiş, öz yaxşı tərəflərini itirmiş, dəyərsiz, içi boş, amma çox parlaq, bəzəkli insanlar qrupunun bayağılığı, gülünclüyü, boşluqlarını nümayiş etdirib ortaya qoymağdır” [5, s. 310].

Romanın sonunda Mahmud Yarı öz qohumunu tapsa da, Betül bunu qəbul etmir, Betül olduğunu inkar edir. Biz əsərin əvvəlində nəinki kişilərin, hətta qadınların da heyranlıqla baxdığı, hamı üçün əlçatmaz olan Betülü əsərin sonunda sadəcə söküklə daxmədə və pişiklərin əhatəsində yaşayan yaşlı qadın kimi görürük. Onu bu vəziyyətə gətirən, bu hala salan, əslində, elə cəmiyyətin özüdür.

Romanı Suat Dərviş Xədicənin “Fosforlu Cevriyə” romanı ilə müqayisə etmək yerinə düşər. Saçları və gözlərinin qeyri-adi gözəlliyi, parlılığını görə hamı tərəfindən Fosforlu deyər tanınan Cevriyə də əxlaqsız qadındır. Amma onun bu vəziyyətdə olmasında da əsas günahkar cəmiyyətdir. Cevriyə tanış olduğu naməlum şəxsi mənəvi atasına bənzədir, çünki ondan qayğı və sevgi görür. Bunu belə ifadə edir:

“Cevriyə susmuşdu, sonra birdən-birə:

- Sən də o xəstə olduğum gecə paltonu mənim üstümə örtüdü!.. – demişdi.

Və onun etdiyi bu hərəkətin xatirəsi ilə titrəmişdi. Böyük bir heyrətlə bu şeyin o gecə də özünə körpü altında üstünə paltoları örtüb onu soyuqdan qorumağa səy göstərən adamı düşündükdüyünü xatırladı. Yavaş bir səslə: - Atam kimi... - deyər fısıldadı” [1, s. 115].

Cevriyənin tanış olduğu heç bir kişi bu adam kimi onun həyatında iz qoymamış, təsir etməmişdir. Bunu Betülə də aid edə bilərik. Betülün həyatında iz qoyan insan isə Coşqun olmuşdu. O, Coşqunun evlənmə təklifinə rədd cavabı verir, çünki olduğu qaranlıq dünyaya onu da çəkmək, öz keçmişi ilə onun ruhunu çirkəndirmək istəmir: “Betüşün də Coşqunu sevdiyini düşünürəm. Sevdiyi halda niyə onunla evlənmədimi? Sevdiyini bilirəm, amma niyə evlənmədiyini bilmirəm. Buna görə də mənim şəxsi fikrim olar. Coşqunu sevdiyi dəqiqdir. Heç sevməsə, tez-tez məzarına gedərmidi? Nə səbəbə məzarına çiçək qoyar sevməsə? Ölmüş bir insan. Betüş kimə xoş görünəcək? Deməli, sevirdi. Neçə dəfə Betüşü Coşqunun məzarına çiçək qoyarkən görüblər” [5, s. 234].

Müəllif Betül obrazı ilə qadının əxlaqsızlığında, yanlış yola düşməsində ən böyük səbəbkərin məhz cəmiyyət olduğunu bir daha vurğulayır.

Qadına münasibət mövzusu “İndiki uşaqlar möcüzədir” romanının “Səkkiz qız atası” adlı hissədə yer alır. Zeynəb Əhmədə yazdığı məktublardan birində Hikmət adlı sinif yoldaşından bəhs edir. Hikmət zəif, səssiz, saçları qısa kəsilmiş bir uşaqdır. Bir gün etiraf edir ki, məktəbə onunla gələn qardaşı, əslində, qızıdır. Saçını qısa kəsdirəyi üçün, oğlan kimi geyindiği

üçün hamı onu oğlan zənn edir. Bunun səbəbi atasının oğul övladı istəməsidir. Atası hər doğulacaq övladına əvvəlcədən oğlan adı qoyur. Sonuncu övladı dünyaya gələndə onu aldadıb oğlan uşağı kimi tanıdılar. Lakin ortaya çıxan yalan atanın onları evdən qovmasına səbəb olur. “Hikmətin danışdıqları mənə çox təsir etdi. O gündən bəri düşünürəm: Qız olmaq, daha doğulmadan bir şanssızlıqdır?” [4, s. 72].

Burada Əziz Nesin qızların məhz qız olduqları üçün həm cəmiyyət, həm də ailə tərəfindən qəbul edilmədiklərini uşaqların dili ilə izah edir.

Romanda verilən başqa bir məktubda Əhmədinin yazdıqları bu mövzunun yekun nəticəsi kimi verilə bilər: “Mənə elə gəlir ki, qadının qadın olaraq, kişinin də kişi olaraq ayrı-ayrılıqda şansları var. Tarixdə bir çox böyük, önəmli qadın var. Görəsən, onlara “Kişi olmaq istəyirsinizmi?” deyə sual verilsə, kişi olmaq istəyərdilər? Heç zənn etmirəm. İstər qadın, istərsə də kişi olaq, özümüzdən razıyıqsa, deməli, şanslıyıq” [4, s. 77].

Nəticə. Əziz Nesinin romanlarında qadın taleyi mövzusu geniş bir perspektivdən ələ alınmış və cəmiyyətin qadına olan münasibətini tənqid edən dərin fikirlər təqdim olunmuşdur. Nesin əsərlərində cəmiyyətdəki mənfi stereotipləri, qadınların məruz qaldığı əxlaqi və sosial ədalətsizlikləri, həmçinin cinsiyyət bərabərsizliyini diqqətə çatdırır. Romanlarında qadının kişilərdən fərqli olaraq, sosial və ailəvi sistemlərdəki təzyiqlərlə qarşılaşmasını və buna qarşı göstərdiyi mübarizəni müxtəlif roman xarakterləri vasitəsilə göstərilmişdir. O, həmçinin qadın və kişi münasibətlərindəki ziddiyyətlərə və cəmiyyətin qadına olan münasibətindəki qüsuralara diqqət çəkir. Nəticə olaraq, Əziz Nesinin əsərlərində qadın mövzusu yalnız ədəbiyyatın deyil, həm də sosial həyatın dərin təhlilini təmin edir. Onun romanlarında təsvir edilən qadın taleyi mövzusu müasir dövrümüzdə də düşündürücüdür. Təbii ki, qadın, qadına münasibət, qadının cəmiyyətdəki yerinin təsviri təkcə bu əsərlərlə yekunlaşmır. Ədəbiyyatın inkişafı tarixində bu mövzular hər zaman aktual olaraq qalacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Derviş S. Fosforlu Cevriye. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2000, 272 s.
2. İspir E. Aziz Nesin'in romanları üzerine bir inceleme. Yüksek lisans tezi. Konya, 2006, 284 s.
3. Nesin A. Gol kralı. İstanbul: Nesin Yaymevi, 2023, 304 s.
4. Nesin A. Şimdiki çocuklar harika. İstanbul: Nesin Yaymevi, 2023, 224 s.
5. Nesin A. Tatlı Betüş. İstanbul: Nesin Yaymevi, 2023, 224 s.
6. Nesin A. Yaşar ne yaşar ne yaşamaz. İstanbul: Nesin Yaymevi, 2023, 344 s.

Ключевые слова: судьба женщины, общество, Республиканский период, семья, роман

Key words: fate of woman, society, Republic period, family, novel

Проблема женской судьбы в романах Азиза Несина

Резюме

В этой статье подробно анализируется, как со временем изменялся образ женщины в турецкой литературе и как формировалась ее роль в обществе. Указывается, что тема женщины, особенно после периода Республики, стала более широко и детально освещаться в литературе. В литературе периода Республики тема женщины была серьезно проработана, обсуждены ее положение в обществе, социальный и культурный статус, права. Особенно в произведениях Халиды Эдиб Адывар и Якуба Кадри Караосманоглу женские образы изображены в различных контекстах.

Произведения Азиза Несина глубоко анализируют отношения между мужчинами и женщинами, место женщины в обществе и проблемы, возникающие из этих отношений. В его романах женские образы рассматриваются в контексте социальных и моральных ценностей. Несин в своих произведениях ставит целью освободить женщин от искаженных ролей и стереотипов, существующих в обществе.

Произведения Азиза Несина также подчеркивают актуальность этой темы в современности и способствуют более четкому раскрытию роли женщин в обществе. В заключение, тема женщины и отношение к ней всегда оставались актуальными и важными не только в турецкой литературе, но и в мировой литературе, и продолжают оставаться важной темой на протяжении всех исторических периодов.

The problem of women's destiny in Aziz Nesin's novels

Summary

This article thoroughly analyzes how the image of women in Turkish literature has changed over time and how their role in society has evolved. It is noted that the theme of women, particularly after the Republican period, has been more widely and deeply discussed in literature. During the Republican period, the theme of women was seriously addressed, with discussions about their position in society, social and cultural status, and rights. In particular, in the works of Halide Edib Adıvar and Yakup Kadri Karaosmanoğlu, female characters are depicted in various contexts.

Aziz Nesin's works deeply analyze the relationships between men and women, the place of women in society, and the problems arising from these relationships. In his novels, female characters are examined within the context of social and moral values. Nesin aims to free women from the distorted roles and stereotypes that exist in society.

Aziz Nesin's works also emphasize the relevance of this topic in contemporary times and contribute to a clearer understanding of the role of women in society. In conclusion, the theme of women and the attitude towards them have always remained relevant and important not only in Turkish literature but also in world literature, continuing to be a significant topic throughout all historical periods.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Введение. Формирование и развитие причастий в древнеанглийском языке. Английский язык складывался в течение многих веков. Его словарь и грамматический строй сформировались не сразу. Словарь постепенно включал в себя новые лексические единицы, а грамматический строй постепенно приспособлялся к потребности в более и тонкой передаче мысли вслед за развитием национального общественного и научного мышления. Как и большинство языков мира, английский язык всегда находился в состоянии изменения и никогда не оставался неизменяемым. Поэтому мы наблюдаем несколько периодов в истории развития английского языка, условно названных следующим образом – древнеанглийский, среднеанглийский и новоанглийский периоды. Глагол в грамматическом строе английского языка занимает исключительное место вследствие неоднородности своей системы и той большой роли, которую играют глагольные формы в построении предложения. Известно, что глаголы английского языка подразделяются на две большие группы, так называемые личные формы глагола и неличные формы глагола. Тема неличных форм глагола в течение долгого периода вызвала особый интерес многих форм глагола в течение долгого периода вызвала особый интерес многих лингвистов. В настоящее время, несмотря на обширные исследования в этой области среди исследователей не существует единого мнения по данному вопросу, вследствие чего вышеупомянутая тема остается актуальной и по сей день. В первую очередь, существуют разногласия в том, какое название следует дать этой группе глаголов. В связи с этим Отто Есперсен предлагает рассматривать *verbs* как особый промежуточный разряд между существительным и глаголом. К классу *verbs* Есперсен относил причастия и инфинитив (1, с. 156-164).

Основной часть. В книге “Грамматика Современного Английского Языка” И.П.Крылова и Е.М.Гордон, говоря о неличных формах глагола, отстаивают свою точку зрения. Они утверждают, что в английском языке существуют три неличные формы глагола, так называемые инфинитив, безличная форма и причастие. Кроме вышеупомянутых авторов в работах некоторых других лингвистов мы также можем столкнуться с термином безличная форма глагола. Данный термин объединяет причастие I и герундий вследствие их абсолютной омонимии. Особое внимание здесь вызывает **причастие**. Исследователи древнеанглийского языка провели четкую грань между двумя видами причастий (причастием настоящего времени и причастием прошедшего времени), существовавшими в системе древнеанглийского глагола. Несмотря на это, некоторые грамматисты в своих работах используют термины причастие настоящего времени и причастие прошедшего времени. Но в большинстве случаев традиционно принято называть их причастием I и причастием II. (2, с. 75).

В английском языке древнего периода существовали три неличные формы глагола – инфинитив, причастие I и причастие II. По происхождению древнеанглийские причастия являются прилагательными. К этому выводу можно прийти, исследуя систему склонения древнеанглийских прилагательных и причастий. Одинаковое склонение этих групп слов указывает на их происхождение из одного источника. Таким образом, генетическая связь причастий с прилагательными проявляется в общей системе склонения, а также в способности выступать в функции препозитивного определения, характерного для прилагательных. Есперсен, в своей книге “The Philosophy of Grammar”, также утверждал, что причастия являются по существу прилагательными, образованными от глагола, хотя синтаксически причастия сохраняют много общего с глаголом. Однако уже к началу древнеанглийского периода причастия прошли определенный путь вербализации: подобно другим глагольным формам они могли выражать видовые, временные и залоговые различия, а также приобрели способность управлять дополнением. Иванова И.П., Беляева Т. История английского языка. Санкт-Петербург, 1999. Связи с этим авторы отмечают: Отличительной чертой причастия является то, что оно имеет неординарную, и в то же время интересную, историю происхождения и развития. Причастие, по сути, являлось глагольным адъективом, который был охарактеризован не только номинальными, но и глагольными свойствами. Причастие I использовалось в действительном залоге и выражало настоящее или одновременные действия и признаки, в то время как причастие II выражало состояния и признаки, являющиеся результатом прошлых действий. В древнеанглийский период причастие II имело большое значение для выражения пассивного действия. Причастие II переходных глаголов имело только пассивное значение, тогда как причастие II непереходных глаголов имело также и активное значение. Дело в том, что категория залога не проходила через всю систему глагола древнеанглийского языка. Она выделялась в противопоставлении только форм причастия переходных глаголов: причастие I этих глаголов выражало действительный залог (*sinende-поющий*), а причастие II-страдательный залог (*e-sunen снетый*). Любое языковое явление можно рассматривать либо извне, либо изнутри, исходя из его внешней формы или из его внутреннего значения. Рассматривая внешнюю форму древнеанглийских причастий, мы можем прийти к выводу о том, что их морфологическое строение сильно отличалось от морфологического строения современных причастий (3, с. 211-245).

¹⁴¹ Азербайджанский Государственный Экономический Университет ст. преподаватели кафедры “Иностранных языков”

Причастие I формировалось с помощью прибавления суффикса **-ende**. **Cēosende** (*выбирающий*) В древнеанглийском языке система глагола была представлена двумя группами, одна из которых называлась группой сильных глаголов, в то время как вторая-группой слабых глаголов. Сильными глаголами назывались такие глаголы, которые образовывали свои формы прошедшего времени и причастия II путем закономерного измерения корневого гласного. Слабыми глаголами назывались такие глаголы, которые образовывали свои формы прошедшего времени и причастия II путем прибавления к основе глагола зубного суффикса **-d(t)**. Следует отметить, что и слабые глаголы и сильные глаголы для образования причастия I принимали окончание **-ende**. Этот суффикс прибавляется к неопределенной форме глагола (инфинитив без окончаний **-an, -ian**). Нап: **Helpan-helpende, dē mende**. Совсем иначе обстояло дело с причастием II. Для формирования причастия II часто к корню слова прикрепляется префикс **e-**, который не был обязательным в тех случаях, когда глагол имел другой формообразующий префикс. Кроме префикса глагол принимал также суффикс **e**. Суффикс который прикреплялся, зависел от того, к какой группе принадлежал глагол. Если это был сильный глагол, то он принимал окончание **-n** вместе с соединительной гласной **o** или **e**. Например: **Findan-fundon** Если глагол принадлежал к группе слабых глаголов, то при склонении к нему примыкало окончание **-d** вместе с соединительной гласной **o** или **e**. Например: **Locian (I- e) löcod**. Причастие при склонении согласовывалось в роде, числе и падеже с существительным, к которому оно примыкало. Но бывали случаи, когда такое согласование отсутствовало и причастие оставалось без флексий. В настоящее время мы не наблюдаем такого рода склонения в английском языке.

Причастия среднеанглийского периода. В среднеанглийском языке в системе глагола произошли определенные изменения. Некоторые глаголы перешли из сильного склонения в слабое, и наоборот. Грамматическое чередование согласных полностью исчезло. Эта волна изменений коснулась также класса причастий. Дело в том, что в начале среднеанглийского периода разрушались существовавшая в течение долгого времени система склонения причастий. Причастие утратило способность передавать грамматические категории рода, числа и падежа. Во-первых, в причастиях произошли фонетические изменения. Многие сильные глаголы стали образовывать форму причастия II с помощью дентального суффикса. Слабые глаголы принимали суффикс **-ed**. Например: **stired (ME)-stirred (NE)**.

Все заимствованные из других языков глаголы склонялись как слабые глаголы и соответственно принимали суффикс **-ed** для образования формы причастия II. Во-вторых, в этот период полностью разрушается система склонения причастий. Причастия утратили разграничения в падеже, роде и числе. Исчезновение такого важного для именных частей речи признаков, как система склонения, дает толчок к интенсивному развитию глагольных черт причастий. В среднеанглийском изменяется окончание причастия I. Нам уже известно, что данное причастие в древнеанглийском образовывалось с помощью окончания **e(nde)**. В среднеанглийском мы находим разные окончания по диалектам. В северных диалектах причастие принимает окончание **-and(e)**, в центральных диалектах **-ende**, в южных **-inde**. При этом северное окончание **-and(e)** отражает скандинавское влияние. В центральных областях сохраняется древнеанглийское окончание **-ende**, а южное **-inde** связано, очевидно, с историей слабых глаголов.

В этот период в южных диалектах наряду с окончанием **-inde** появляется вариант **-inge**, который затем быстро распространился. Вопрос о происхождении этого окончания является спорным. Некоторые исследователи считают, что **-inge**, представляет собой фонетическую разновидность старого **-inde**. Но этот вариант является маловероятным.

Причастие II являлось одним из главных форм глагола. Оно образовывалось по-разному: в зависимости от того, к какой группе принадлежал глагол. Но постепенно данное разграничение между сильными и слабыми глаголами стало исчезать. В среднеанглийском языке на смену древнего префикса **I e-** пришел префикс **i** или **y**.

Авторы отмечают: Английский язык в новоанглийский период представлял собой дальнейшее и вполне закономерное развитие английского глагола. Изменения могут быть сведены к почти полному разрушению системы глаголов с чередованием, переходу ряда глаголов с чередованием в группу глаголов с суффиксацией, развитию системы сложных временных форм и дальнейшему развитию неличных форм глагола. В целом, изменения наблюдались и в группе личных глаголов и в группе неличных глаголов. Вышеупомянутые большие изменения в системе глагола коснулись также класса причастий. Большую роль в этом сыграло образование аналитических ф.орм (4, с. 43-72). В течение XVI-XVII веков форма прошедшего времени и причастия II глаголов первого типа колеблется. Так, как отмечает А.И.Смирницкий, от глагола **write** прошедшее время звучит **wrote** или **writ**, причастие II **-written** или **wrote** (по аналогии с формой прош.вр.), например, у Шекспира **hath wrote** вместо **has written**. Окончательная стабилизация этих форм наступает лишь в XVIII веке. Некоторые изменения были результатом определенных процессов, начавшихся еще в древнеанглийском языке. В новоанглийском языке причастия от некоторых глаголов имеют форму, совпадающую по с формой прошедшего времени. Сравним: **Bear-bore-born, Tear-tore-torn, Steal-stole-stolen**.

Заключение. В данных примерах форма прошедшего времени по своей огласовке не восходит ни к форме единственного числа прошедшего времени (**baer, taer, stael**), ни к форме множественного числа прошедшего времени (**baeron, taeron, staelon**). Появление формы **bore, tore, stole**, совпадающий по огласовке со вторым

причастием, связано прежде всего со смещением формы прошедшего времени множественного числа с причастием II, в результате чего гласный причастия проник в форму множественного числа: *beren-baer-bore(n)-born*. Следует также упомянуть конструкции с употреблением причастия с глаголом *быть*. Сочетания причастия с глаголом *быть* (*hē waes feohtende*-букв. Он был сражающимся, **he waes sprecende** -он был говорящим) встречались еще в древнеанглийском языке. Соответствующие конструкции наблюдаются и в среднеанглийском языке. Однако ни в древнеанглийском, ни в среднеанглийском языке нет той системы длительных форм, которая так характерна для современного языка. В новоанглийском языке параллельно с конструкцией с причастием – **he was fighting** (букв он был сражающийся)- стала употребляться конструкция с герундием - *he was fighting* (он был в процессе сражения). В результате близости значения и внешнего совпадения формы причастия и герундия эти конструкции стали смешиваться. При смешении данных конструкций значение наглядности, процессности повлияло на семантику причастных конструкций типа **he was fighting**, которые были в некоторой степени двусмысленными, так как могли равным образом иметь значение конкретного процесса и характеризовать субъект как обладающий определенным свойством.

Литература

1. Есперсен О. История английского языка. Москва, 2009 стр: 156-164
2. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. Москва, 1986, 3. с. 75
3. Иванова И.П., Беляева Т. История английского языка. Санкт-Петербург, 1999. стр: 211-245
4. Расторгуева Т.А. Жданова. Курс лекций по истории английского языка. Москва, 1972. стр: 43-72.

Açar sözlər: feil, feili sifət, feilin şəxslı formaları, feilin şəxssız formaları

Ключевые слова: глагол, причастия, личные формы глагола, неличные формы глагола

Keywords: verb, participle finite forms of the verb, nonfinite forms of the verb

İngilis dilində feili sifətlərin yaranması və tarixi inkişafı

Xülasə

Məqalədə İngilis dilində feili sifətlərin yaranması və onların tarixi inkişafı araşdırılıb. Müəllif feili sifətlərin mənşəyini və onların Qədim İngilis dilində, Orta İngilisdə və Müasir İngilis dilində mövcud olan xüsusiyyətlərini gözdən keçirmişdir. Məqalədə həmçinin, müasir İngilis dilində hər bir feilin şəxslı və şəxssız formaları nəzərdən keçirilib.

The formation and historical development of the English participle

Summary

In Modern English the verb is subdivided into 2 groups: finite verbs and nonfinite verbs. In this article the attention is focused on non-finite verbs. The article deals with the formation and development of the English participle. The author investigates the origin, the periods of development and characteristic features of the English participle during the Old English, Middle English and New English periods.

Рецензет: доктор филологический наук, доцент Юсиф Сулейманов

ORTA MƏKTƏB ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİNDƏ ŞUŞA MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ

Giriş. Bildiyimiz qədəri ilə orta məktəb dərslərlərində bir neçə mövzular əhatə olunur. Bunlardan biridə Şuşa mövzudur. Orta məktəb dərslərlərində vətənpərvərlik mövzusunda danışarkən Şuşa mövzusu haqqında danışmamaq mümkün deyil. Məhz buna görədir ki, məktəb proqramlarında Şuşa mövzusu özünü göstərməkdədir. Şuşa mövzusu özünü daha çox qabarıq ədəbiyyat dərslərlərində göstərir.

Əsas hissə. Ədəbiyyat dərslərlərində biz Şuşa haqqında yazılmış aşağıdakı bədii nümunələri görə bilərik: Fikrət Qoca “Şuşa”, Rafiq Yusifov “Gözlərin aydın, Şuşa!”, Hikmət Ziya “Qarabağda”, Rəhil Məmməd “Qələbə müjdəsi”, Ramiz Qusarcaylı “Gözün Aydın, Qarabağ”, Zəlimxan Yaqub “Dur ayağa, Məmləkətim”.

Bu bədii nümunələr orta məktəb dərslərlərində tədris olunaraq yetişən gənc nəslin vətənpərvərlik, doğma yurda sevgi, həmçinin Şuşanın Azərbaycanın bir parçası olması kimi mənəvi dəyərlər aşılənmiş olur. Göründüyü kimi, Orta məktəb ədəbiyyat dərslərlərində Şuşa haqqında yazılmış bədii nümunələr gənc nəslin təlim, tərbiyə məsələsində də böyük rol oynamış olur.

Ədəbiyyat dərslərlərində Şuşa haqqında olan mövzunu tədris edən müəllimin dərin biliklərə sahib olması vacib əhəmiyyət hesab olunur. Çünki Fəal (interaktiv) təlimdən istifadə edən ədəbiyyat müəllimi digər fənlərdə inteqrasiya etməyi bacarmalıdır. Əks halda keçilən mövzusu dərinlən mənimsənmiş olmayacaq. Həmçinin orta məktəb ədəbiyyat dərslərlərində olan Şuşa mövzunu tədris edən müəllim interaktiv dərslərin üsul və vasitələrdən bacarıqla işləməyidə bilməlidir.

Bu yuxarıda dediklərimizi əldə rəhbər tutaraq Fikrət Qocanın “Şuşa” şeirinin tədrisini fəal (interaktiv) dərslərin mərhələləri şəkildə keçilməsini reallaşdıraraq. Qeyd edək ki, Fikrət Qocanın “Şuşa” şeiri beşinci sinif ədəbiyyat dərslərində yer almışdır.

İnteraktiv dərslərin mərhələlərini Fəxrəddin Yusifovun “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” adlı kitabı əsasında verməyə çalışacağıq [1, s. 96].

V sinif

Mövzu: Fikrət Qoca “Şuşa”

Standart: 3.1.2., 2.1.2

İnteqrasiya: Tarix, Coğrafiya

Texnikalar: beyin həmləsi, müsahibə

İş formaları: Qrup, kollektiv

Dərslərin tipi: İnduktiv

Resurslar: Proyektor

Fikrət Qocanın “Şuşa” mövzunu tədris edən zaman qabaqcadan təlim nəticəsini müəyyən etmək lazımdır. Bu mövzunun təlimi nəticəsi kimi əsərin ifadəli oxusunun təşkili, əsərdən alın təəssüratlar, həmçinin əsərin məğzinin hissələrə bölünərək tədrisi müəyyən edilmiş olur.

Motivasiya. Bu mərhələ şagirdlərin həvəsləndirilməsi, hərəkətə gətirilməsi kimi xarakterizə olunur. Şagirdlərə belə sual olunur. Siz Şuşa haqqında nə bilirsiniz? Həmçinin Şuşanın hansı məşhur yerlərini tanıyırsınız? Bu əsərdən başqa Şuşa haqqında yazılmış digər hansı əsəri qeyd edə bilərsiniz? Və s. bu kimi suallardan istifadə edərək motivasiya mərhələsini həyata keçirmək mümkündür.

Tədqiqatın aparılması: Bu mərhələdə şagirdlərin qruplara bölünərək tədqiqat aparmaq üçün suallar müəyyən edilmiş olur.

Birinci qrup. Şuşanın təsviri əsərdə necə əks olunub ?

İkinci qrup. Şuşanın dağlarını şair necə təsvir edir?

Üçüncü qrup. Şeirdə “Şuşanın Allahın xoş saatına düşüb” fikrini qeyd edərkən şair nə üçün bu qənaətə gəlmiş olduğunu izah etməyə çalışın?

Dördüncü qrup. Şeirdə Şuşa niyə vətən torpağının heykəli adlandırılır?

Məlumat mübadiləsi. Bu mərhələdə qrupların təqdimatları dinlənir. Əgər sual yaranarsa, təqdimatçı onu cavablandırır. Təqdimatlar bitdikdən sonra onlara qiymət verilir

Məlumatın müzakirəsi və təşkili. Bu mərhələdə əksini tapmış məsələlərə ümumiləşdirici nəzər salınır və oradakı fikirlərə qruplaşdırılır. Nələrin əldə edilməsinə şagirdlərin diqqəti cəlb olunur və yekun qənaətə gəlinir. Məsələn Şuşanın Vətən torpağının heykəli olması son bəndə özünü göstərir:

Vallah, göz sevinir baxırsan hara,

Öz yaşıl səsiylə çağırır çəmən.

Şuşa, ucalmısan boz buludlara,

Vətən torpağının heykəlisən sən [2, s. 145].

Bu nümunədə sübut edir ki, Şuşa vətən torpağının heykəli olması onun boz buludlara ucalması ilə göstərilir.

Nəticələrin çıxarılması. Bu mərhələdə ümumiləşmiş fikirlə tədqiqat sualına verilmiş ilkin fərziyyələr tutuşdurulur. Nələrin üst-üstə düşdüyünü, nələrin isə yeni olduğunu göstərilir.

Yaradıcı tətbiqetmə. Bu mərhələdə şagirdlər üçün həm sinifdə tapşırıq, həm də evdə işləmək üçün tapşırıqlar verilmiş olur. Məsələn sinifdə tapşırıq kimi Şuşa şeirində olan bədii təsvir vasitələrini müəyyən edin, evdə tapşırıq kimi isə Şuşanın təbiəti haqqında əlavə məlumatlar toplayın.

Qiymətləndirmə və ya refleksiya. Bu mərhələdə şagirdlərin əldə etdiyi biliklər qiymətləndirilir. Bu mərhələdə şagirdin özünü qiymətləndirməsi üsulundan istifadə etməkdə təlimdə öncül addımlardan biri kimi qiymətləndirilir. Həmçinin müəllim aşağıdakı qiymətləndirmə meyarlarından birindən istifadə etməsində vacib amillərdən biri kimi sayılır. Həmin qiymətləndirmə meyarları bunlardır:

1. İfadəli oxuma
2. Plan tərtib etmə
3. Nağil etmə
4. Ümumi rəyə gəlmə
4. Başlıca fikri anlama

Bu yuxarıdakı qiymətləndirmə meyarlarından birini istifadə etməklə təlim nəticəsini müəyyən etmək mümkündür.

Fikrət Qocanın “Şuşa” şeirinin tədrisini Orta məktəbdə interaktiv dərsin mərhələləri şəklində bu cür tədris etmək mümkündür. Göründüyü kimi bu cür tədris şagirdlərin dünyagörüşünün, həmçinin məntiqi düşüncəsinin inkişafında səbəb olmuş olacaqdır.

Şuşa mövzusunun tədrisi istiqamətləri geniş imkanlar yaradır. Belə ki, Şuşa mövzusu vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında da müstəsna rol oynamış olur. Bu fikrimizi Ramiz Qusarçaylının “Gözün aydın Qarabağ” şeirində görə bilərik.

Güman keçməz dağları
Aşa-aşa qayıtdıq.
Yumruq kimi birləşib
Coşa-coşa qayıtdıq.
Biz Kəlbəcər-Kəlbəcər,
Şuşa-Şuşa qayıtdıq.
Başın uca, üzün ağ!

Gözün aydın, Qarabağ! [3, s. 182].

Bu nümunədə “Şuşa -Şuşa qayıtdıq” fikrini diqqət mərkəzinə gətirməklə gənc nəsə Şuşanın nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsini göstərmişdir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, orta məktəb ədəbiyyat dərsliyinin yeddinci sinifdə tədris olunur. Şuşa mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərin diqqətinə çatırılması məsələlərdən biri də Şuşanın “Qarabağın zümrüd tacı” olması fikrini ədəbiyyat dərslərinin tədrisi zamanı göstərmək lazımdır. Bu fikrimizi Hikmət Ziyanın “Qarabağda” adlı şeirində də aydın görmüş oluruq:

Dağlarının başında Şuşa zümrüd tacıdır,
Bərdə, Ağdam, Füzuli daim qardaş-bacıdır.
Qəlbim bu xoş yerlərin həmişə möhtacıdır,
Hər daşını görənələr dirçələr Qarabağda,
Min ilin yorğunu da dincələr Qarabağda [5, s. 54].

Hikmət Ziyanın “Qarabağda” şeirinin tədrisini yerinə yetirən müəllim Qarabağımızın hər daşını görənələr dirçələr, min ilin yorğunu da dincələr kimi dəyərli fikirləri şagirdlərin diqqətinə daha qabarıq çatdırmalıdır. Həmçinin burada bədii ifadə vasitəsi kimi isə mübaligədən istifadə olunmuşdur. Bu nümunə əsasında şagirdlərin mübaligə haqqında biliklərində genişləndirilmiş olacaqdır. Şuşa mövzusunun tədris edən zaman fəal(interaktiv) dərsin üsulundan istifadə etmək zəruridir. Bunu yuxarıda da vurğulamışıq. İndi isə Zəlimxan Yaqubun “Dur ayağa, Məmləkətim!” adlı şeirində olan bu parçanı 3-2-1 üsulundan istifadə etməklə tədrisini həyata keçirək:

Şuşa, Laçın, Xocalı qovrulur öz yağında,
Yetmiş yeddi yara var sinələrin dağında.
Vaqif, Şəmsir, Ələsgər düşmənin tapdağında,
Dağ yandırar intizarım, daş yandırar həsrətim,
Dur ayağa, məmləkətim, qalx ayağa, millətim! [4, s. 210].

İlk öncə 3-2-1 üsulu haqqında müəyyən qədər məlumatları əldə etmək lazımdır. 3-2-1 üsulu müəllimlərə şagirdlərin mövzusu barəsindəki anlama bacarığını və maraqlarını ölçməyə imkan verir. Bu üsulu tətbiq edərkən müəllim şagirdlərə aşağıdakı mövzu, dərs, mətnədən bu qeydləri götürməyi tapşırır

- Öyrəndiyiniz 3 məlumatı(bilivi) yazın;
- Sizə maraqlı gələn 2 məqamı yazın;
- Hələ də sizi maraqlandıran 1 sualı yazın;

3-2-1 üsulu haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmiş olduq. İndi isə Zəlimxan Yaqubdan verdiyimiz şeir parçasını bu üsulla tədris edək.

Deməli, bu şeir nümunəsində şagirdlər öyrəndiyi 3 məlumat kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar. 1) Şuşanın, Laçının, Xocalının öz yağında qovurulması; Burada üç məlumat kimi Şuşa, Laçın, Xocalının öz yağında qovurulması məlumatını almış oluruq. 2) Şair niyə məhz Vaqif, Şəmsir, Ələsgər kimi şəxsiyyətlərin adını xüsusi vurğulayır; Dağ yandıran həsrət, daş yandıran həsrət fikri doğma yurtdan ayrı düşən həmyerlilərimizin halını göstərir; Burada da şagirdlərə maraqlı gələn iki məqam kimi Şairin Vaqif, Şəmsir və Ələsgərin adını niyə xüsusi vurğulaması, bir də şair dağ yandıran və daş yandıran həsrət deyərkən vətəndən ayrı düşən həmyerlilərimizin halını göstərmişdir. 3) Hələ də şagirdləri maraqlandıran sual kimi isə “Yetmiş yeddi yara var sinələrin dağında” söyləyərək şair nə demək istəyirmiş. Əlavə olaraq qeyd edək ki, Zəlimxan Yaqubun “Dur ayağa, Məmləkətim!” əsəri doqquzuncu sinifdə tədris olunur. Orta məktəb ədəbiyyat dərslərində Şuşa işğaldan azad olunduqdan sonra yazılmış bədii nümunələr daxil olunmuşdur. Bunun bariz nümunəsi kimi beşinci sinif dərslərində olan Rafiq Yusifovun “Gözlərin aydın, Şuşa!” şeirində Şuşanın azad olunduqdan sonra tərənnümünü görmüş oluruq. Bu bədii nümunədə Şuşanın Ali baş komandan tərəfindən azad edilməsi fikri, həmçinin Azərbaycan ordusunun rəşadətli olması kimi dəyərli fikirlər şeirdə özünə yer tapmışdır.

Şad xəbəri eşidib,
Köks ötürdüm dərinədən,
Qəlbim rıqqətə gəldi
Ordumun zəfərindən,
Komandan əmr eləsə,
Dağ oynadar yerindən,
Azərbaycan əsgəri
Baxmaz qara, yağışa,
Gözlərin aydın, Şuşa! [2, s. 167].

Bu şeir parçasından da göründüyü kimi Azərbaycan əsgəri Ali Baş Komandan əmr eləsə, dağ oynadar yerindən fikri Azərbaycan əsgərinin necə mübariz olduğuna dəlalət edir. Orta məktəbdə bu şeiri tədris edən müəllim təlim tərbiyə də dostluq anlayışının nə olduğunuda gənc nəslin diqqətinə çatdırmış olur.

Naxələf qonşuların
Qorxu düşüb canına,
Bədxah havadarları
Çəkilibdir qınına,
Dost kimdir,
Düşmən kimdir
Dar ayaqda tanınar,
Görüşünə gələcəm
Türk qardaşım ilə qoşa,
Gözlərin aydın, Şuşa! [2, s. 167].

Ümumiyyətlə, Rafiq Yusifovun “Gözlərin aydın, Şuşa!” şeirində birlik, vətən uğrunda canından keçmək, dostu düşməndən seçmək kimi insani hisslər tədris müddətində şagirdlərin sağlam vətəndaş kimi yetişməsinə yardımçı qüvvə kimi çıxış edir.

Nəticə. Orta məktəb ədəbiyyat dərslərində Şuşa haqqında olan mövzuları tədris edərkən interaktiv təlim üsullarından istifadə etməklə təşkil etmək daha məqsədə müvafiq hesab olunur. Həmçinin bu mövzunu tədris edərkən şagirdlərin əxlaqi mənəvi dəyərlərləridə şagirdlərə aşılannmış olur. Bu dəyərlərə vətəni sevmək, onun hər bir qarşını göz bəbəyi kimi qorumaq kimi dəyərlər orta məktəb şagirdlərinə mənimsədilmiş olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Ankara, 2022, s. 96.
2. Əliyev S., Həsənov B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ədəbiyyat 5-ci sinif dəslük. Bakı, 2024, s. 145, 167.
3. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat 7-ci sinif dəslük. Bakı, 2022, s. 182.
4. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Verdiyeva N. Ədəbiyyat 9-cu sinif dəslük. Bakı, 2020, s. 210.
5. Bağirova T., Süleymanova A. Ədəbiyyat 6-cı sinif dəslük. Bakı, 2021, s. 54.

Açar sözlər: Tədris, Fəal (interaktiv) təlim, Üsullar, Ədəbiyyat, Şuşa mövzusu, Mənəvi dəyərlər.

Keywords: Teaching, Active (interactive) training, Methods, Literature, Shusha theme, Moral values.

Ключевые слова: Обучение, Активное (интерактивное) обучение, Методика, Литература, Шушинская тема, Моральные ценности.

Xülasə

Burada Orta məktəb ədəbiyyat dərslərində Şuşa haqqında yazılmış əsərlərlə tanış olmuş olduq. Şuşa haqqında olan mövzusunun tədrisi zamanı fəal (interaktiv) dərslər üsul və vasitələrdən istifadə olunması göstərilmişdir. Həmçinin yetişən gənc nəslin doğma yurda olan sevgisini aşılamağın yollarında göstərilmişdir. Ədəbiyyat dərslərində Şuşa haqqında olan şeir nümunələrinin ifadəli şəkildə olunmasının vacib amil olaraq qiymətləndirilməsi kimi fikirlər yer almışdır.

Summary

Here we got acquainted with works written about Shusha in secondary school literature textbooks. During the teaching of the topic about Shusha, it was shown that the methods and tools of the active (interactive) lesson were used. It is also shown in the ways of instilling the love of the native country in the growing young generation. In the literature classes, there were ideas such as the evaluation of poetry samples about Shusha as an important factor.

Резюме

Здесь мы познакомились с произведениями, написанными о Шуше в учебниках литературы для средней школы. В ходе преподавания темы о Шуше было показано, что использовались методы и средства активного (интерактивного) урока. Это проявляется и в способах привития любви к родной стране подрастающему молодому поколению. На уроках литературы были такие идеи, как оценка образцов стихов о Шуше как важный фактор.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehman Qaraxanoğlu

TÜRK DİLİNDƏ KİŞİ BAŞ GEYİM ADLARININ SEMANTİK TƏHLİLİ

Giriş. Dünyada mövcud olan hər bir xalqın, toplumun mədəniyyətindən, həyat tərzindən izlər daşıyan və bu mədəniyyətin bir parçası olan geyimlər sosial kimliyin bir hissəsidir, onun konkret göstəricisidir. Hər bir geyim və bəzək əşyaları məxsus olduğunu xalqın və aid olduğu tarixi dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Biz geyim adları vasitəsilə bir xalqın sosial və mədəni həyatı, dünyagörüşü, psixoloji meyilləri və dini-fəlsəfi inancları haqqında məlumat əldə edirik. Bu cəhətdən baş geyimləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Əsas. Dünyanın müxtəlif yerlərində insanların yaşadıkları ətraf onların geyimlərindəki ən təməl faktor olmuş və bu faktorun təsiri ilə hər topluma aid bir geyim mədəniyyəti formalaşmışdır. İnsanlar ilk öncə isti və soyuq, qar və yağış kimi təbiət hadisələrindən qorunmaq üçün geyinmək ehtiyacı duymuşlar. İqlim, coğrafiya və təbiət şərtləri qədər dini inanclar və mədəni dəyərlər də müxtəlif geyim biçimlərinin formalaşmasına təsir etmişdir. Adət-ənənələr və həyat şəraitinin geyim biçimlərindəki ən böyük təsiri qadın və kişi geyimlərinin bir-birindən fərqlənməsidir. Geyimlərdə bu cür inkişaf və dəyişiklik estetik və tərz anlayışının formalaşmasına yol açmış, müxtəlif millətlərin və toplumların dini inanclarına, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə görə fərqliliklər göstərmişdir.

Türk xalqlarının tarixi qədər onlarda geyim mədəniyyətinin də tarixi çox qədimdir. Qədim zamanlarda türklər əsasən köçəri həyat yaşadıkları üçün geyimləri əsasən dəridən hazırlanırdı. Onlar qoyun, quzu, keçi, sığır, ayı, qaban kimi ovladıkları və ya bəslədikləri heyvanların dərisindən istifadə edirdilər. Oturaq həyata keçdikdən sonra dəri ilə bərabər toxunma parçalardan da geyimlər hazırlanırdı.

“Anadolu insanının mənəvi dünyasını əks etdirən forma və motivlərlə bəzədilmiş geyimlər, eyni zamanda onların adət-ənənələrinə bağlı qalmalarına da kömək etmişdir. Orta Asiyadan gəlib Anadoluya yurd salan türklərin geyim ənənəsi Anadolu yerli geyim ənənəsi ilə yoğrularaq formalaşmışdır. Anadolu türk geyim ənənəsi materialı, forması və bəzəkləri ilə türk xalq mədəniyyətinin zəngin qaynaqlarından biridir” [1, s. 69].

Osmanlı İmperiyası dövründə isə həm qadın, həm də kişi geyimlərində islam dininin təsirini görmək mümkündür. “Osmanlı İmperiyası dövründə qadınlar və kişilər, ictimai statuslarına və dinlərinə görə geyinirdilər” [1, s. 69]. 19-cu əsrin sonuna doğru isə Avropa təsirini müşahidə edirik.

Geyim növlərinin yalnız forması deyil, onların rəngləri, müxtəlif ornamentli naxışları da məxsus olduğu xalq və onun tarixi haqqında çox şey ifadə edir.

Zamanla bu geyimlər bir şəxsin cinsiyyətini, millətini, aid olduğu bölgəni, qəbiləni, mədəniyyətini, dini inanclarını, hiss və düşüncələrini, onun peşəsini, vəzifəsini, iqtisadi vəziyyətini əks etdirmişdir. Bu cəhətdən baş geyimləri üst geyimlərinə nisbətən daha önəmli olmuşdur. Diqqəti cəlb edən baş geyimləri ilk baxışdan həmin şəxsin aid olduğu tayfa, onun peşəsi, tutduğu vəzifəsi, dini görüşü haqqında çox şeyi bildirir. Türk kişi baş geyimləri müxtəlif rənglərdə, əsasən dəridən, yun və pambıq parçadan hazırlanırdı.

Türk kişi baş geyimlərinin materialı, istifadəsi və tarixi qədər onları ifadə edən adların semantik strukturu da önəmlidir.

Türk kişi baş geyim adlarına *arakiye*, *barata*, *börk*, *dardagan*, *fes*, *hartavi*, *kalafat*, *kallavi*, *kalpak*, *kavuk*, *ketfiye*, *külah*, *miğfer*, *mukaddem*, *mücevveze*, *papaq*, *perişani*, *sarıq*, *şubara*, *takke*, *tennure* və s. kimi sözləri aid etmək olar.

Arakiye - Dərvişlərin başlarına geyindikləri yundan və ya pambıq parçadan hazırlanmış baş geyimi növüdür [2, s. 62]. Reşat Ekrem Koç isə qeyd edir ki, tıfıkdən hazırlanmış incə, xəlif küləhın adıdır. Arakçındən fərqi odur ki, evdən çıxarkən arakiyənın üstündən başqa bir *küləh* və ya *sarıq* geyinilir. “Bu söz ərəb dilində “tər” mənəsini verən *arak* sözündən götürülüb” [10].

Börk - Ağ keçədən və ya ağ yun parçadan hazırlanan bu baş geyimi yeniçərilərə məxsus olmuşdur. *Üsküf* adı verilən bu baş geyimi yeniçərilərin mərasim başlığı idi [8, s. 45]. Bu söz hətta XI əsr abidəsi olan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində də işlənmişdir: *Börk* “başlıq, papaq”. Müəllif bu sözü cümlədə işlədərək göstərir: “Tatsız türk bolmas, başsız *börk* bolmas = tatsız (əcəmsiz) türk, başsız *börk* olmaz” [6, s. 357]. Biz bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də rast gəlirik: “Bəg yigit, baş əsən olsa, *börk* bulunmazmı olur?” [7, s. 114].

Fes - Osmanlı dövlətində və bir çox İslam ölkələrində geyinilən, qalın, qırmızı parçadan hazırlanmış kişi baş geyimidir [2, s.379]. “Aziziye biçimində kocaman bir qırmızı *fes*, saçsız başını kulaklarına kadar örtüyordu” (Reşat Nuri Güntekin) [5,s.207]. “*Fes* Osmanlı dövlətində II Mahmudun dövründə istifadə olunmağa başladı. Bu baş geyimi Şimali Afrikanın Fəs ölkəsində hazırlanır və oranın adı ilə bağlıdır” [4, s.122].

Kalafat - Aşağı hissəsinə nisbətən yuxarı hissəsi geniş, yun parçadan hazırlanmış kişi baş geyiminin adıdır. Geyinən şəxsin vəzifəsinə görə qırmızı, bənövşəyi, yaşıl, sarı və dəvə tükü rənglərində olan yeniçəri başlığının adıdır [2, s. 607].

Kallavi – Macar sözü olub keçmişdə vəzirlərin geyindiği, keyfiyyətli və yüngül keçədən hazırlanmış, üstünə çox incə hind parçası sarılmış, ön hissəsində 4 barmaq enində maili qızılı işləmə olan, 40 santimetr hündürlüyündə, yuxarı hissəsi dar, aşağı hissəsi isə geniş və dördkünc, içində başın yerləşə bildiyi bir yuva olan böyük bir başlığın adıdır [2, s. 611].

Kalpak - Yundan və yaxud da buna bənzər parçadan hazırlanmış baş geyimidir. Türk dili ləhcələrində istifadə olunan “kapak, örtü” mənəsində *kalip* sözüne kiçiltmə əlaməti olan *-ak* şəkilçisi artırılmaqla düzəlmişdir: “kalıp+ak”. Bu söz

bulqar, serb, yunan, macar, rus və fars dili kimi qonşu dillərə və həmçinin Avropa dillərinə də keçmişdir [2, s. 613]. Hasan Erenə görə, türk dilində bu söz dialektlərin yalnız bir hissəsində işlənməkdədir. Digər dialektlərdə isə *kalpak* yerinə *börk* işlənir. Bu söz türk dilindən qonşu dillərə də keçmişdir. Bulqar və serb dillərində və macar dilində də *kalpak* kimi işlənir. Türk dialektlərindən slavyan dillərinə də keçmişdir. Rus dilində *kolpak*, fransız dilində *colpack*, alman dilində *kalpak* şəklində işlənir [3, s. 203].

Ketfiye – Ərəblərin istifadə etdiyi, çiyinləri örtəcək şəkildə başa sarılan püsgüllü ipək örtünün adıdır. Türkiyənin Adana bölgəsində cənub və cənub-şərq xalqının bir qismi tərəfindən istifadə edilmişdir [2, s. 662]. Suriya, Fələstin, İraq kimi ölkələrə dövlət qulluqçusu kimi gedən türklər iqlim şəraitinə görə başlarına ketfiyə taxırdılar, hətta oradakı ordularımızın zabitlərinə də rəsmi formalarını geyinmiş olsalar da başlarına ketfiyə taxmağa icazə verilirdi [8, s. 156].

Külâh – Əsgərlər və hər təbəqədən olan insanlar tərəfindən əsrlər boyu geyinilmiş, tərəsi şüş, tikissiz, tək parça keçədən olan baş geyimidir. Bu söz sonradan türk dilindən bulqar və serp dillərinə keçmişdir [2, s. 725]. “Fars dilində “zadəganlara məxsus yüksək başlıq” mənasında *külâh* və ya *kiullah* sözündən götürülmüşdür. Bu söz orta fars dilində *kulâv* sözündən əmələ gəlmişdir” [10]. Biz bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də rast gəlirik: “Altmış ögəc dərisindən kürk eyləsə, topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərisindən *külâh* etsə, qulaqlarını örtməyən, qolu-budı xaranca, uzun baldırları incə, Qazan bəgün dayısı At ağızlu Aruz qoca çapar gəldi” [7, s. 49].

Miğfer – Başın hər tərəfini örtən zirehli baş geyiminin adıdır [2, s. 822]. Avropalı döyüşçülər başı tam örtən, yalnız göz yerləri açıq olan miğfərlər istifadə etmişlər. Türk miğfərləri isə sadəcə başın kəllə sümüyünü qorumuş, üz açıqda buraxılmışdır. Hökmdar miğfərləri isə qızıldan hazırlanmış, almaz və digər qiymətli daşlarla bəzədilmişdir” [8, s. 174]. “Ərəb dilində “örtmək” mənasını verən *gafır* sözündəndir” [2, s. 822].

Mücevveze – Sultan II Mahmud dövründə fəsin qəbuluna qədər böyük dövlət adamları tərəfindən alay və divan günlərində geyinilən, hörmə səbət üzərinə ağ tül parça sarılmış, üst hissəsinə qırmızı parçadan qabarıq bir tərəklik keçirilərək düzəldilmiş, 32-33 santimetr uzunluğunda, aşağıya doğru daralan, çox qıvrımlı bir baş geyimi növüdür [2, s. 866]. Bu söz ərəb dilində “bir əşyanın orta hissəsi, böyük yeri” mənasını verən *cevz* sözündəndir, mənası “tərəp hissəsi qoz kimi qabarıq olan” deməkdir [2, s. 866].

Sarıq – *Kavuk, külâh, fes* kimi baş geyimləri üzərinə sarılan incə parça, şala verilən addır. Fars dilində bu sözün qarşılığı *dəstar*, ərəb dilindəki qarşılığı isə *əmmamədir*. Bu söz türk mənşəli *sarmaq* feilindəndir. Sarıq sarılma şəkillərinə görə *burma sarıq, civan kaşı sarıq, katibi, dardağan, perişani* kimi növlərə ayrılır [8, s. 202]. “Birdən bire omuz başımda peyda olan yeşil *sarıqlı*, ak sakallı, iri yarı bir hoca, doğrudan doğruya bana hitap etti” (Reşat Nuri Güntekin) [5, s. 202]. Biz bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də rast gəlirik: “Qazan bəgə gəldilər *sarıqların* yerə urdılar” [7, s. 168].

Takke – Yarım dairə şəklində olan, nazik bir parçadan hazırlanmış baş geyiminin adıdır [2, s. 1194]. “Bilirsin ki ben takkesiz, hırkasız bile yatamam” (Ahmet Hamdi Tanpınar) [9, s. 305]. “Bu söz ərəb dilində “kəmər, qübbə” mənasını bildiren *tâk* sözündəndir. Sözünl əsl yazılışı və oxunuşu *tâkiyədir*. Ancaq türk dilinə *tâkke* şəklində gəlmişdir” [8, s. 220].

Nəticə və elmi yenilik. Qədim zamanlardan müasir dövrümüze qədər müəyyən təsirlərə məruz qalaraq dəyişən və daha da təkmilləşən geyim adları hər bir dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Biz geyim adları vasitəsilə bir millətin sosial və mədəni həyatını, dünyagörüşünü öyrənmə imkanı qazanırıq. Tədqiqatda türk kişi baş geyim adları araşdırılmış və semantik təhlili verilmişdir. Bu adlar, əsas etibarilə İlhan Ayverdinin “Misalli Büyük Türkçe Sözlük”ündən seçilmişdir. Bu sözlərin hər birinin izahı, aid olduğu tarixi dövr, hər birinin etimologiyası və işləndiyi bədii əsərlərdən nümunələr verilmişdir. Bundan əlavə, bəzi məqamlarda Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində və “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş olan sözlərlə müqayisələr də aparılmışdır.

Türk geyim adlarını, bu adlarda gizlənmiş olan mədəniyyəti, tarixi tədqiq etmiş olan Bahaeddin Ögel, Mahmud Tezcan, Reşat Ekrem Koç, Zeki Tez, Güllü Karanfil, Erman Artun və başqalarının araşdırmaları nəzərdən keçirilmiş və ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Artun E. Adana ve Osmanlı halk kültüründe giyim-kuşam geleneği//Eskişehir Osmangazi Üniversitesi yayımları, N-146, Eskişehir, 2008, s. 68-90
2. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük (A-Z). İstanbul: Kubbealtı Neşriyyatı, 2010, 1411 s.
3. Eren H. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. 2 baskı, Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999, 512 s.
4. Eyuboğlu İ.Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1988, 406 s.
5. Güntekin R.N. Çalıkuşu (roman). İstanbul: İnkilap Kitabevi, 541 s.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Bakı, “Ozan”, 1 cild, tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər, 2006, 512 s.
7. Kitabi – Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərtib edən: Samət Əlizadə, Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 376 s.
8. Koçu R.E. Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü. Sumerbank Kültür Yayınları, 1969, 255 s.
9. Tanpınar A.H. Saatleri Ayarlama Enstitüsü (roman). Dergah Yayınları, Aralık 2014, 395 s.

İnternet resursları

10. Nişanyan Sözlük. “Külâh”. 22.12.2023

<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/veldime>

Keywords: Turkish, culture, names of men's headgear, etymology of the names of headgear, semantic analysis.

Ключевые слова: Турецкий язык, культура, названия мужских головных уборов, этимология названий головных уборов, семантический анализ.

Semantic analysis of male headgear names in the turkish language

Summary

The article provides names of men's headgear that reflect the socio-political, cultural, economic conditions of different periods in the Turkish language, as well as the religious-philosophical beliefs and psychological tendencies of the people

living in those periods. The article provides the meanings, explanations, historical periods, and etymologies of these terms. Examples of their usage in Turkish literary works are also included.

Some words in this article originate from Turkish and have influenced other languages, while others are common in Turkish languages and regional Turkish dialects. Additionally, some of these words appear in Mahmud al-Kashgari's "Divanü Lügat-it-Türk" and the "Book of Dede Korkut" epic.

Семантический анализ названий мужских головных уборов в турецком языке

Резюме

В статье представлены названия мужских головных уборов в тюркском языке, отражающие общественно-политическое, культурное, экономическое состояние различных исторических периодов, а также религиозно-философские убеждения и психологические наклонности людей, живших в эти эпохи. Приводится значение, объяснение, историческая принадлежность и этимология этих названий. Также приведены примеры употребления данных слов в тюркских литературных произведениях.

Часть представленных мной в данной статье слов перешла из тюркского языка в другие языки, а определённая часть употребляется в других тюркских языках и диалектах тюркского языка. Некоторые из этих слов встречаются в произведении Махмуда Кашгари "Диван лугат-ит-тюрк" и в эпосе "Китаби-Деде Коркуд".

Rəyçi: prof. Elbrus Əzizov

GÖRKƏMLİ NƏSR USTASI ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının güclü qələm sahibi kimi tanınan və əsərləri ilə oxucuların qəlbinə yol tapmağı bacaran yazıçılardan biri olan Əzizə Cəfərzadə XX əsrin ortalarından günümüzədək ədəbiyyatımızı müxtəlif yadda qalan və sevilən obrazlar yaradaraq zənginləşdirmişdir. Yazıçının istedadının nəticəsidir ki, özünəqədər deyilməyən bir sıra maddi-mənəvi problemləri həll etməyi Əzizə Cəfərzadə əsərlərinin əsas qayəsinə çevirmişdir.

Psixologizmə əsərlərində geniş yer verən, hətta bir çox əsərlərini məhz bu zəmində quran sənətkar əksər janrlarda psixologizmin ünsürlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Əsərlərində adi həyatda rastlaşdığımız insanların daxili dünyalarını epik lövhələrlə əks etdirmişdir. İstər Azərbaycan mədəniyyətinin parlaq simalarına həsr etdiyi ssenarilər, istərsə də gündəlik həyatın maddi-mənəvi problemlərindən doğan psixologizm izlərindən bəhs etdiyi əsərlər bu gün də aktualdır. Yazıçının tükənməyən qələminin müasir dövrün bir çox probleminə işıq tutması baxımından yaradıcılığı daim öz aktuallığını qorumağı bacarır.

Realist Azərbaycan nəsrinin, ümumən, XX əsr ədəbi- bədii düşüncəmizin yeni mərhələyə daxil olmasında müstəsna xidmətləri olan sənətkarlar içində Əzizə Cəfərzadə öz dəst-xətti ilə seçilir [1, s. 56]. Hər zaman vətən və xalqın taleyini ön planda tutan ədib dövrün ümumi mənzərəsi fonunda bu məsələnin bədii həllini təqdim etməyə çalışmışdır. Ümumiyyətlə, sənətkarın hekayələrinin mövzu arealı geniş olub, burada qaldırılan aktual məsələlər bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Əzizə Cəfərzadə tarixi reallıqları əks etdirən sənətkar kimi ədəbiyyatla tarixin bağlarını qoruyub saxlamışdır. Onun Görkəmli sərkərdə Şah İsmayıl Xətəinin Bakıya yürüşü tarixinə həsr edilmiş “Bakı-1501” tarixi romanı (1981); XII yüzillikdə Naxçıvanın qadın hökmdarı olmuş Cəlaliyyənin ölkənin müdafiəsi naminə apardığı mübarizəni əks etdirən “Cəlaliyyə” tarixi romanı (1983); XIX yüzillikdə Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış qadın şairə və “Bab” hərəkatının liderlərindən olan Tahirə Qürrütüleyin həyatından bəhs edən “Zərrintac-Tahirə” tarixi əsəri (1996); XX yüzillikdə İranda “Bab” hərəkatının əks-sədası kimi vəqə olan faciəvi tarixə həsr olunmuş “İşığa doğru” povesti (1998) və s. bu faktın göstəriciləridir.

Tarixi romanlar içərisində yazıçının “Xoş gördük, səyyah” adlı povestinin yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş versiyası kimi, Azərbaycan coğrafiyaşünası və səyyahı Zeynalabdin Şirvaninin həyatı haqqında qələmə aldığı “Eldən-elə” romanı xüsusilə seçilir. Əsərdə həyatının 37 ilini səyahətlərdə keçirmiş olan bu məşhur səyyah-mütəfəkkirin ömür yolu vərəq-vərəq izlənilmiş, bir sıra məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Tarix Əzizə Cəfərzadə nəsrində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Xalqın ümumi vəziyyəti, siyasi rejim yazıçı yaradıcılığının əsas mövzularından biri kimi dəyərləndirir. Tarixi əsərlərin yazılma prosesinin iki əsas növü var: 1. Mərkəzdənqaçma, 2. Mərkəzəqaçma. Məsələn, Fərman Kərimzadənin Şah İsmayıl Xətəyi haqqında yazdığı tarixi roman mərkəzdənqaçma prinsipində qələmə alınmışdır. Yəni Şah İsmayıl Xətəyidən nisbətən uzaqlaşmışdır. Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” əsərində isə hadisələr mərkəzəqaçma prinsipi üzərindən davam edir. Yəni, əsasən, Şah İsmayılın ətrafında cərəyan edir.

Tarixi romanın bir sıra növü var. Məsələn, tarixi roman yazıçı təxəyyülü ilə vəhdətli şəkildə qələmə alınır. Lakin Əzizə Cəfərzadə tarixi romanda ənənəvi prinsipə sadıq qalaraq tarixi hadisələrə toxunmamış, olduğu kimi əsərlərində təsvir etmişdir. Bundan əlavə, yazıçı xalqımızın genefonduna ağır zərbə vuran 30-cu illər repressiyasına da müraciət etmişdir. Xalqın kütləvi formada deportasiya edilməsi prosesini kəskin şəkildə əks etdirmişdir.

Mühit cəmiyyətin mənəvi həyatına, davranış mexanizminə təsir göstərək müəyyən əxlaq kodeksləri formalaşdırır. Sağlam cəmiyyət və şəxsiyyət yalnız işıqlı mühitdə formalaşır. Təəssüf ki, XX əsrin xaosluq ictimai-siyasi, sosial-mənəvi mühitinə nəzər salsaq, əsarət buxovunun fərd və şəxsiyyət azadlığını boğduğunun şahidi olarıq [2, s. 30]. Belə bir mühitdə zamanla ayaqlaşan, iradəsi ilə buxovu qırmağa cəhd edən az bir qisim olsa da, sadə, avam insanlardan ibarət çoxluq əsirlik zəncirində, dünyadan bixəbər yaşayırdı. Bu insanların mühitin mənəviyyətində necə çırpındığının, mübarizəsinin birbaşa şahidi olan Əzizə Cəfərzadə hekayələrində xaraktercə bir-birindən fərqli, taleyi etibarilə bənzər obrazlar silsiləsi yaratmışdır.

Hekayələr, tarixi romanlar yazıçısı, akademik Əzizə Cəfərzadə klassik ədəbiyyatın da mütəxəssisidir. O, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tərtib və toplanmasında, onun mühüm nümayəndələrinin həyat, sənət və yaradıcılığının gənc nəsillərə tanıtılmasında mühüm rol oynamışdır. 2021-ci ildə Azərbaycanda Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi və Əzizə Cəfərzadənin 100 illiyi ilə bağlı müxtəlif tədbirlər keçirilib. Müəllifin bütün yaradıcılığına nəzər salındıqda onun Nizami Gəncəvi sənətinə heyran olduğu və bir çox əsərlərində şairin məsnəvilərindən sitatlar yer aldığı görünür. O, “Cəlaliyyə” dramında Nizaminin yaşını, tərcümeyi-halını və vizual təsvirini uğurla təsvir etmişdir. Müəllif 1991-ci ildə Nizaminin anadan olmasının 850 illiyi münasibətilə Azərbaycanda keçirilən müsabiqədə böyük şairdən bəhs edən “Görüşün əfsanəsi” adlı radio tamaşası ilə iştirak etmiş və bu əsər üçüncü mükafata layiq görülmüşdür. Nizami Gəncəvi haqqında heyranlıqla bəhs etmiş, şairin məsnəvilərindən sitatlar da daxil etmişdir. Tədqiqatda yazıçının bütün hekayə və şeirlərində Nizami Gəncəvinin təsiri araşdırılacaqdır.

Əsas qəhrəmanı insan olan, həyatı bədii təfəkkür süzgecindən keçirməklə əks etdirən ədəbiyyat özündə bir-birindən müxtəlif mövzuları birləşdirir. Bədii ədəbiyyatın mərkəzində dayanan, aktuallığını itirməyən məsələlər içərisində qadın azadlığı mövzusu xüsusi yer tutur. Qadın azadlığı probleminin bəşər tarixi ilə həmyaşlı olması məlum həqiqətdir. Qədim

¹⁴⁴ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı u.seferelizade@mail.ru

dövlərə nəzər salanda qadına tarix boyu ikili münasibətin olduğunu görürük. Bir tərəfdən qadın ulvi bir varlıq kimi ən uca zirvələrə layiq görülmüş, digər tərəfdən onun cinsi, əqli cəhətdən fitrətən qüsurlu yarandığı düşüncəsinə inanılmış, hüquqları tapdalanmış, cansız varlıq kimi münasibət göstərilmişdir. Bu, Əzizə Cəfərzadənin nəsrində də özünü göstərir. Böyük Vətən Müharibəsi illərində yazdığı hekayələrində gənc bir qadın və ana olan yazıçı, bir tərəfdən həm ön cəbhədə, həm də arxa cəbhədə döyüşən qadın qəhrəmanlardan ilhamlanaraq onların qəhrəmanlıq hekayələrini qələmə almış (“Zöhrə”, “Rəqqasə”, “Günəş doğarkən”, “Qızmar dəmirələr” və s.), digər tərəfdən isə bir ana, bir qadın kimi öz daxili aləmindəki təlatümləri ifadə etmişdir.

İbtidai icma quruluşundan başlayaraq müxtəlif ictimai-tarixi formasionalardan keçib gələn bəşər tarixi hər zaman müəyyən qayda-qanunlarla idarə olunmuşdur. Bütünlükdə, hər bir cəmiyyətdə insanların birgə yaşayışını təmin edən, onların davranışını tənzimləyən normalar sistemi vardır. Nəzərə alsaq ki, insan təbiət etibarilə azadlığa can atan varlıq olsa da, bu azadlığın özü müəyyən sərhədlərə malikdir. O sərhədləri çərçivəyə salan ölkənin, xalqın idarəetmə qaydaları olmuşdur. İnsanın irrasional mahiyyətə malik olması, idarə olunmaq meylidə digər tərəfdən paradoksal vəziyyət yaradır.

Cəmiyyət qədim dövrlərdən bu günə qədər idarə edən azlıq və idarə olunan çoxluq formasında təzahür etmişdir. Hakim təbəqə çoxluq təşkil edən kütləni idarə etmək üçün hər cür vasitədən, o cümlədən dindən əsas istinad nöqtəsi kimi yararlanmışdır. Kütləni idarə etməyin yolu onların birliyini təşkil etməkdən, birliyi yaratmaq isə duyğulara manipulyativ təsir göstərib inanc və əqidələrinə nüfuz etməkdən başlayır.

Məlumdur ki, sürü psixologiyası ilə yaşayan cəmiyyətdə insanlar düşüncədən məhrum olur, hisslərə, qeyri-iradi davranış mexanizmlərinə əsaslanaraq hərəkət edirlər. Bu hal müasir dövrün reallığı üçün də keçərlidir. Dini təsisat, şəriət ehkamlarından sui-istifadə edənlər bəşəriyyətin zehni kütləşdirərək müti halına salırdılar. Cəmiyyəti qaranlıq girdabında çürüdən dini fanatizm hər zaman ədəbiyyatın mərkəzində duran, işıqlı təfəkkürə malik ziyalıları düşündürən problem olmuşdur.

Əzizə xanımın yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edən şifahi xalq ədəbiyyatının, xüsusilə də şifahi xalq ədəbiyyatının əfsanə və rəvayət qolunun toplanıb yazı şəklində qələmə alınmaqla hekayələr şəklində ədəbiyyatda ölümsüzləşdirilməsinə sey göstərdiyini müşahidə edirik. Belə hekayələrə misal olaraq, “Tərlən”, “Bülbül”, “Bülbülün nağılı”, “Dəfnə yarpaqları”, “Anamın nağılları”, “Qızbikə qız qalası” və s. adlarını çəkmək olar [5, s. 2].

XX əsrin əvvəllərini əhatən zaman kəsimində dini mövhumat, xurafat əleyhinə yazılmış əsərlərin miqdarı bütün dövrlərlə müqayisədə ölçüyə gəlməz miqyasda çox olmuşdur. Bu da həmin tarixi dövrün ictimai-siyasi reallıqlarının qanunauyğun nəticəsi idi. Belə ki, müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycan mühitində çarizmin törətdiyi milli zülm, süründürməçilik xalqı zavallı duruma salmışdı. Bu da azmış kimi dini ehkamlara, şəriət qaydalarına əsaslanan, camaatın canına həşərat kimi daraşan din xadimləri bəşəriyyətin puç olmasına səbəb olurdular. Fanatizm mühitinin təsiri o qədər dəhşətli mənzərələr yaradırdı ki, zehinləri uyuşdurularaq sağlam düşünce qabiliyyətindən məhrum, əsarətin çəngəlində qıvrılan müsəlman cəmiyyətinin feryadı həyəcan siqnallarının çalınmasının labüdlüyündən xəbər verirdi. Dini inamlara yumoristik münasibəti biz bir çox Azərbaycan yazıçı və şairlərində, xüsusən də Əzizə Cəfərzadənin sələfi, Azərbaycanın maarifçi şairi Seyid Əzimin yaradıcılığında görmüşdük. Eyni koloriti – yeni Şirvan yumorunu Əzizə Cəfərzadənin də “Ponzabiğin nağılı”nda görürük.

1972-ci ildə qələmə aldığı “Aləmdə səsim var mənim” romanı nəinki yazıçının yaradıcılığında, ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixi nəsrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ə.Cəfərzadənin ilk romanı olan və ədəbi çevrədə böyük həssaslıq doğuran bu əsərin adı da elə məhz S.Ə. Şirvaninin şeirindən götürülmüş misralarla başlayır:

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,

Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim.

“Aləmdə səsim var mənim” adlı nəsr əsərində yazıçı yaradıcılığına və şəxsiyyətinə böyük məhəbbətlə yanaşdığı S.Ə.Şirvaninin bədii surətini təcəssüm etdirməyi qarşısına bir məqsəd kimi qoymasına baxmayaraq, bununla qənaətlənməmiş, ümumilikdə, XIX yüzillik Şirvan tarixini və mühitini ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrin canlı mənzərəsi fonunda və etnoqrafik hafizənin işığında canlandırmışdır. Seyid Əzimin mükəmməl obrazının yaradıldığı bu romanda onun maarif və məktəb uğrunda apardığı mübarizələr romanın ana xəttini təşkil edir. Xalqın övladlarının savadsız və cahil olmasına tab gətirə bilməyən şair narahatlıq keçirir, bu vəziyyət Seyid Əzimin ürəyini parçalayır. Xalqını, millətini belə avam görmək istəməyən ədibin yaratdığı məktəb fitnəkar mollaların, dindən bixəbər möminlərin hədəfinə tuş gəlir [4, s. 132].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev C.M. və b. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II c., Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 564 s.
2. Cəfərzadə Ə. “Bakı-1501”: [romandan parça] // Şah İsmayıl Xətai. Xronoloji tarixi məlumatlar / Axund Hacı Kərbəlayi Soltan Hüseynqulu oğlu. – Bakı, 1997. – s. 406-407.
3. Cəfərzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. VIII cild. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 346 s.
4. Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsim var mənim. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 432 s.
5. İbrahimov Z.F. Ədəbiyyat qəzeti. 2009. 24 iyul. s. 1-2.
6. <https://zim.az/elmi-meqaleler/5491-yazii-zz-cifzadnn-azrbaycan-sevqs.html>
7. <https://edebiyat-az.com/?p=26386>

Keywords: prose, story, genre, literary medium, historical novel.

Ключевые слова: проза, рассказ, жанр, литературное средство, исторический роман.

Prominent prose master Aziza Jafarzadeh Summary

The outstanding writer Aziza Jafarzadeh, whose literary and artistic creativity is mainly characterized by the genre of stories, as a master of prose, also gave a wide place to historical novels. The patriotic writer, who remained faithful to this type of themes throughout his literary activity, wrote works that connect the past and future history of our nation. Modernity is the main idea-artistic rock of the writer's historical novels, even today's problems are reflected in the choice of the topic at that time. The originality of the language, style, and style of writing of these prose works, which resonate with our day and retain their relevance, and the approach to the facts and events that find the description, attract attention even today.

Finally, we can mention that despite the fact that she lived and created during the Soviet period, traces of false ideology are not characteristic of Aziza Jafarzadeh's prose. By preferring historical topics, the writer in a way opposed the ideological principles dictated by the Soviet empire.

At the same time, it should be noted that the language and style of all of A. Jafarzade's stories from the first years of his work until the 1950s are closely related to Turkish, or rather Anatolian Turkish.

Выдающийся мастер прозы Азиза Джафарзаде Резюме

Выдающаяся писательница Азиза Джафарзаде, литературное и художественное творчество которой характеризуется преимущественно жанром рассказа, как мастер прозы также отдавала широкое место историческим романам. Писательница-патриотка, оставшийся верным этой тематике на протяжении всей своей литературной деятельности, писала произведения, связывающие прошлую и будущую историю нашего народа. Современность является главной идейно-художественной опорой исторических романов писательницы, даже сегодняшние проблемы отражаются в выборе темы того времени. Своеобразие языка, стиля и манеры написания этих прозаических произведений, созвучных нашему времени и сохраняющих свою актуальность, подход к фактам и событиям, находящим описание, привлекают внимание и сегодня.

Наконец, можно отметить, что, несмотря на то, что она жила и творила в советский период, прозе Азизы Джафарзаде не свойственны следы ложной идеологии. Отдавая предпочтение историческим темам, писательница в некотором смысле выступала против идеологических принципов, диктуемых советской империей.

В то же время следует отметить, что язык и стиль всех рассказов А. Джафарзаде с первых лет его творчества до 1950-х годов тесно связаны с турецким, а точнее анатолийским турецким языком.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

TURFAN ABİDƏLƏRİNDƏ QOHUMLUQ ƏLAQƏLƏRİ BİLDİRƏN SÖZLƏR

Giriş. Qohumluq bildirən sözlər, türk xalqının ailə və qohumluq münasibətlərinin dərin köklərə malik olduğunu göstərir. Bu sözlər qədim türk ailə strukturunu, mədəniyyətini və insanların bir-birinə münasibətini bildirir. Əsrlər boyu türk dillərində qorunub saxlanılan qohumluq terminləri, qədim dövrdən müasir dövrə qədər dəyişikliklərə məruz qalmış, lakin öz əsas mahiyyətini qoruyub saxlamışdır. Eyni zamanda, bu sözlər türk cəmiyyətində patriarxal strukturun, nəslin davam etdirilməsinin, evlilik və qohumluq əlaqələrinin necə təşkil edildiyinə dair ətraflı məlumat verir. Turfan abidələrində qohumluq bildirən sözlərin semantik təhlili, onların qədim türklərin həyat tərzini, inanc sistemi və mədəniyyətindəki rolunu daha dərinləndirən başa düşməyə imkan yaradır.

Əsas hissə. Turfan abidələrində qohumluq bildirən sözlər türk dilinin tarixi inkişafını, mədəniyyətini və qədim türk cəmiyyətinin sosial quruluşunu öyrənmək baxımından əhəmiyyətli və qədim türk abidələrində qohumluq anlayışını bildirən sözlər həmçinin qədim türklərin ailə strukturlarında qarşılıqlı hörmət, dəstək və birlik dəyərlərinin vacib olduğunu göstərir. Ailə türk cəmiyyətində həm sosial sabitliyin, həm də mədəniyyətin ötürülməsinin əsasını təşkil etmişdir. Bu sözlər yalnız dil tarixi baxımından deyil, həm də türk mədəniyyətini, dünya görüşünü öyrənmək baxımından qiymətli və əhəmiyyətli. Turfan abidələrində qohumluq münasibəti bildirən sözlər: ata, ağa, aka, ana, apa, baltır, bişik, ebçi, eçə, eçü, eş, əkə, ərli, isi, ka, kadaş, katun, kağadaş, kız-kız, kudaz, oğuş, oğul, oğulluk, urluğ, ög, sinil, toğmuş, yengə, yigən, yotuz və s.

Ada/ata-ata. Turfan abidələrində işlənən sözlərdən biri "ata" mənasını bildirən *ata/ada* sözüdür. *Atam* kayda?-termü, erki? "Atam harada?-deyirmi, görün?" [11, s. 240]. Bu sözün *ada* formasına da abidələrdə rast gəlinir: Kaçan anta tægip ilinçü məni işin ertürdüktə, ötrü ol üç tigtler kua çeçək tuş yimiş idigəli *adaları* ilik bəgkə ötünüp ayıtıp kaltılar. "Onlar oraya çatıb əyləncə və şənliklə məşğul olduqdan sonra, üç şahzadə çiçək, giləmeyvə yığmaq üçün ataları hökmdardan icazə istədilər" [11, s. 54]. Turfan abidələrində *ata* sözü işlənsə də Turfan uyğurları *kan/xan* terminindən də istifadə edirdilər.

Ata sözü tək Turfan abidələrində deyil həm də Orxon-Yenisey abidələrində işlənmişdir: uyğur yirintə Yağlaqar qan *ata* kəltim. "Uyğur yerindən (mən) Yağlakar xan ata gəldim" (Süci abidəsi) [9, s. 430].

Ata sözü "Qutadğu bilik" əsərində də geniş istifadə edilib. Hətta bu söz 84 yerdə işlənib [1, s. 180].

Ə.Rəcəbli *ata* sözünün tək "ata" deyil həm də "adlandırmaq" mənası da olduğunu qeyd edir [12, s. 78]. *Ada* sözünün QTL-də ancaq "fəlakət; təhlükə; bədbəxtlik" mənaları qeyd olunur: bu *adatin* ozyuluq joluñ uruquñ közünməz "Bu fəlakətdən sənə nicat yolu yoxdur" [6, s. 7]. A.Caferoğlu *ada* sözünün "təhlükə, fəlakət, müsibət, bəla; başqası, digəri; zülm; ehtiyac; ata" mənalarını qeyd edir [4, s. 3]. "Divanü lüğət-it-türk" əsərində *ata* sözünün "baba; ata" mənaları verilmişdir [2, s. 86]. G.Clauson qeyd edir ki, kañ (ata) və ög (ana) sözlərinin yerinə *ata* və *ana* sözləri buddist uyğurların zamanında işlənməyə başlayıb [5, s. 40]. Y.S.Li yazır ki, *ata* sözü ilk dəfə uyğur dilində işlənib və zamanla kañ sözünün yerini alıb [8, s. 109]. *Ata* sözü müasir türk dillərində eyni mənə və müxtəlif fonetik formalarda və ya eyni fonetik formada və fərqli mənada işlənərək mühafizə olunur. Başqırd dilində-*ata*, *atay* "ata"; tatar dilində- *äti*, *ata* "ata"; özbək dilində-*ota* "ata"; qazax dilində-*ata* "ata"; Azərbaycan dilində-*ata* "ata"; Türk dilində-*ata* "əcdad"; Türkmən dilində-*ata* "1. "baba"(ata tərəfdən), 2. "ata" və s.

Ana-ana. Turfan abidələrində *ana* sözünə də rast gəlinir: ançakınça *anası* katun balıkta idiz kalıkta yatıp udiyur erkən ertingü yavız tültüsədi "Elə bu vaxt anası xatun şəhərdə sarayın yuxarı hissəsində yatıb yuxulayarkən çox pis bir yuxu gördü" [11, s. 58]. Burada *ana* və *katun* sözləri yanaşı işlənmişdir.

Ana sözü ilk dəfə olaraq uyğurlarda işlənsə də onlar daha çox *ög* sözündən istifadə edirdilər [5, s. 169]. Ə. Rəcəbli *ana* sözünün Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində də işləndiyini yazır [13, s. 127].

Bu söz uyğur dilindən əlavə "Divanü lüğət-it-türk"; "Qutadğu bilik"; "Atəbətül-Haqayıq"; "Müqəddimətül-Ədəb"; "Muinül-mürid"; "Nəhcül-Fəradis"; Əlişir Nəvayi "Leyli və Məcnun"; Zahiruddin Muhəmməd Babur Mirzə "Baburnamə"; Əbu Həyyan "Kitab əl-İdrak li-Lisan al-Ətrak"; "Ət-Tuhfət-üz-Zəkiyyə fil-lüğət-it-Türkiyyə"; "İbnü-Mühənnə lüğəti"; "Qisəsül-ənbiya"; Muhəmməd bin Həməzə "Sətir arası Quran tərcüməsi"; "Kitabi Dədə Qorqud" və s. abidələrdə işlənmişdir [8, s. 118].

Ana sözü müasir türk dillərində eyni fonetik formada və ya fərqli şəkildə mühafizə olunur. Bu fonetik fərqlilik hər bir dilin öz daxili quruluşu, fonetik sistemi və dilin inkişafı ilə əlaqəlidir. Azərbaycan dilində-*ana* "ana"; türk dilində-*anne* "ana"; türkmən dilində-*ene* "nənə, ana"; Noqay dilində-*ana* "ana, qadın", özbək dilində- *anä* "ana"; başqırd dilində- *ana* "ana", *inä* "ana, qadın", *inäy* "ana, yaşlı qadın"; tatar dilində-*ana* "ana, qadın", *äni* "ana" və s.

Uma-ana. Turfan mətnlərində *ana* mənasını bildirən *ana* terminindən başqa *uma* termini də işlənmişdir. Bu sözün QTL-də "ana", "qonaq" "sahib" mənaları göstərilmişdir [6, s. 611]. A.Caferoğlu bu sözün abidələrdə *ana* mənasında işləndiyini yazır və sözün etimologiyası haqqında heç bir məlumat vermir.

G.Clauson görə, *oma* sözü "ayaq; ana" mənalarını bildirir. Alim onuda əlavə edir ki, Kaş *aba* "ata" və *oma* sözünü Tibet sözləri kimi qeyd edir. *Ana* mənasını verən *oma* sözü əslində ərəb dilindən tibet dilinə keçib və bu dildə sabitləşmişdir [5, s. 156].

Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-türk" də *uma* sözünün mənasını "ana" göstərir, bu söz Tibet dilində ərəblərdən qalıb deyə,-qeyd edir [2, s. 92].

Tağan/Tağay-dayı. Ə. Rəcəbli bu sözün *tağan* "dayı" formasında Turfan abidələrində işlədiyini qeyd edir [11, s. 436]. Bu sözə Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlinmir.

G.Clauson isə bu sözü *tağay* "ananın qardaşı" şəklində verir. O, qeyd edir ki, *eçi* sözündən fərqli olaraq *tağay* sözündə böyük və ya balaca dayı olması nəzərə alınmır [5, s. 474]. A.Caferoğlu bu sözü *tağai* "dayı" formasında vermişdir [4, s. 219]. QTL-də *tağay* şəklində Turfan mətnlərində işləndiyi qeyd edilir [6, s. 526]. "Divanü lüğət-it-türk"də *tagay* "dayı" formasında qeyd olunmuşdur [3, s. 238].

"Dayı" mənasında işlənən bu sözdən tay ata, tay ene, teyze kimi birləşmələr yaranmışdır. Bu söz ilk olaraq uyğur dilində işlənmişdir: birle kawışmış ka kadaş yegen *tağay* "birlikdə birləşmiş qardaşlar, qardaş oğlu, dayı" [8, s. 132]. *Tağay* sözü hal-hazırda müasir türk dillərində fonetik formasını dəyişərək işlənir: Türk dilində-*dayı* "ananın qardaşı"; Qaqauz dilində-*dayka* "dayı"; Azərbaycan dilində-*dayı* "dayı"; Türkmən ədəbi dilində-*dayı* "dayı, dayının oğlu", Türkmən dilinin Kırac şivəsində-*tağa* "dayı"; özbək dilində-*tāğa*, *tağāyi* "dayı" və s. [8, s. 132-133].

Bağır. Bu söz Turfan abidələrində bir çox mənada işlənib: "qara ciyər, sinə; dərman adı; qarın; sevgili, qohum" [4, s. 31]. Ə.Rəcəbli bu sözün əlavə olaraq "ürək, köks" mənalarını da qeyd etmişdir [12, s. 80]. "Sevgili, qohum" mənalarında işləndiyini nəzərə alıb bu sözü həm də qohumluq əlaqəsi bildirən söz kimi götürmək olar: oğul, qızı, uruğu tarığı, *bağrı* böşüki öküş bolur "oğlu, qızı, övladları və qohum-əqrabası çoxaldı" [7, s. 20]. G.Clauson isə *bağrı böşüki* birləşməsinin mənasını "qan qohumları və nikah qohumları" kimi verir [5, s. 317].

İkil/igil-nişanlı, sözlü, adaxlı. Bu söz Turfan abidələrində nigah qohumluğunu bildirən söz kimi işlənmişdir: yimişin əksinip adın *igil* "meyvəsini qəsb edib başqa nişanlı" [10, s. 480]. A. Caferoğlu bu sözün "sözlü, nişanlı, adaxlı" mənalarını göstərmişdir [4, s. 90]. Ə. Rəcəbli isə bu sözün "nişanlı, adaxlı" mənalarından başqa "bayağı" mənasını da qeyd etmişdir [10, s. 343]. QTL-də *igil* sözünün ancaq "sadə" mənası qeyd edilib [6, s. 204].

Igil sözü Orxon-Yenisey abidələrində ancaq "sadə" mənasında işlənmişdir: qara *igil* bodun yoq kıldadım "qara sadə xalqı qırmadım" [9, s. 406].

Nəticə. Turfan abidələrində qohumluq anlayışı bildirən sözlərin araşdırılması, qədim türk dilinin leksik zənginliyini və türk cəmiyyətində ailə əlaqələrinin mühüm rol oynadığını göstərir.

Məqalədə Azərbaycan türkologiyasında ilk dəfə tədqiqata cəlb olunan Turfan abidələrində işlənən, qohumluq münasibəti bildirən sözlər araşdırılmışdır. V.Bangın, A.Gabainin, G.Clausonun, A.Caferoğlunun və Ə.Rəcəblinin terminlərlə bağlı fikir və mülahizələri nəzərdən keçirilir, sözlərin forma və semantikasına dəqiqləşdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adıyaman C. Kutadgu Bilig'in adbilim baxımından incelenmesi. Denizli, 2018, 1122 s.
2. Atalay B. Divanü lüğət-it-türk tercümesi, I cild. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1985, 530 s.
3. Atalay B. Divanü lüğət-it-türk tercümesi, III cild. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1985, 462 s.
4. Caferoğlu A. Eski Uyğur türkcesi sözlüğü. İstanbul: Edebiyat fakültesi matbaası, 1968, 320 s.
5. Clauson G. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Oxford University press, 1972, 1034 s.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
7. Gabain A., Rachmati G. R. Türkische Turfantexte, VI. Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1934, 102 s.
8. Li Y. S. Türk dilinde akrabalık adları. İstanbul: Simurg, 1999, 415 s.
9. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, I cild, Bakı: Nurlan, 2009, 568 s.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, III c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
11. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, IV c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
12. Rəcəbli Ə. Qədim türkca-azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 192 s.
13. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası, II. Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.

Açar sözlər: Turfan abidələri, qohumluq terminləri, semantika, ana, ata, dil tarixi.

Keywords: Turfan monuments, kinship terms, semantics, mother, father, language history.

Ключевые слова: Турфанские памятники, термины родства, семантика, мать, отец, история языка.

Xülasə

Bu məqalədə Turfan abidələrində qohumluq əlaqələrini ifadə edən sözlərin semantik təhlili aparılmışdır. Türk dillərində qohumluq terminlərinin tarixən qorunub saxlanması, ailə və cəmiyyət həyatında bu terminlərin əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalədə "ata", "ana", "uma", "tağan", "bağır" və "igil" kimi sözlərin mənşəyi, semantikasına və müasir türk dillərindəki arealı geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu terminlər qədim türk cəmiyyətinin ailə strukturunun, sosial münasibətlərinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Words denoting kinship relations in the turfan monuments

Summary

This article provides a semantic analysis of kinship terms found in the Turfan monuments. The preservation of kinship terms in Turkic languages throughout history highlights their importance in family and societal life. The article extensively examines the origin, lexical analysis, and usage of terms like "ata," "ana," "uma," "tağan," "bağır," and "igil" in modern Turkic languages. These terms offer a deeper understanding of the family structure, social relations, and culture of ancient Turkic society.

Слова, обозначающие родственные отношения в турфанских памятниках

Резюме

В данной статье представлен семантический анализ терминов родства, найденных в Турфанских памятниках. Сохранение терминов родства в тюркских языках на протяжении истории подчеркивает их важность в семейной и общественной жизни. В статье подробно рассматриваются происхождение, лексический анализ и использование таких терминов, как «ата», «ана», «ума», «таган», «багыр» и «игиль» в современных тюркских

языках. Эти термины позволяют глубже понять семейную структуру, социальные отношения и культуру древнетюркского общества.

Рәүсә: prof. Мәһәтәм Мәмәдөв

Шахвердиева Ульвия Гасанали кызы¹⁴⁶
КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА В АМЕРИКАНСКОЙ РЕКЛАМЕ

Вне всякого сомнения, реклама в современном мире представляет собой одно из специфических текстовых пространств. Особенности рекламных текстов в различных языках исследовались на современном этапе многими учеными из разных стран. Одни считают, что реклама бессмысленна, поскольку люди уже не верят ей. Другие считают, что реклама необходима. Так или иначе, но на рекламу тратят огромные деньги. Следовательно, сила воздействия рекламы не ставится под сомнение. Ясно, что воздействие рекламы на сознание адресата непосредственно связано с ее коммуникативной эффективностью. Вопрос в том, как создается эта эффективность, каждая ли реклама эффективна, от чего зависит степень эффективности. Вне всякого сомнения, на рекламу распространяются общие законы языка и речи, дискурса. Рекламу, как и язык, в состоянии «боеготовности» держит экспрессия. Таким образом, адресант дискурса обязан постоянно заботиться о поддержании должного уровня экспрессии. Употребительность и популярность рекламы, ее высокая частотность приводит к снижению экспрессии. Здесь работают обычные законы языкового кода, обычность знаковых комбинаций способствует их превращению в штампы. Штамп же по своей природе не может быть ярким. Следовательно, рекламный дискурс это тот тип дискурса, который характеризуется напряженностью, постоянными поисками экспрессии, нагнетанием ее. Ясно, что далеко не все компоненты дискурса в одинаковой степени решают эту задачу. Одни являются базовыми в этом смысле, другие – только группируются вокруг них. Природа единиц вторичной номинации делает их базовыми средствами дискурса. Передвижение периферийного признака в центр делает его ярким, следовательно, средство-носитель этого признака характеризуется максимальной коммуникативной эффективностью. В структуре текста такие его компоненты носят приоритетный характер. На первом месте среди единиц вторичной номинации, организующих коммуникативную эффективность дискурса, естественно, находится метафора. Это обеспечивается ее компактностью, цельнооформленностью и экономичностью, когда одному означающему соответствует одно означаемое. Обратимся к анализу некоторых метафор, встречающихся в американском медиа-дискурсе.

*Your Daily Ray of Sunshine. Буквально этот текст переводится как «ваш/твой ежедневный луч солнца». Дается пояснение This metaphor was used by Tropicana to promote its orange juice. То есть эта метафора была использована Тропиканой для рекламы апельсинового сока. Тропикана, как известно, это фирма из Флориды по производству апельсинового сока. Механизм образования метафоры целиком и полностью строится на трех важнейших когнитивных признаках, имеющих огромное позитивное влияние на психику человека. Это такие признаки, как «луч/свет», «солнце/яркость», «постоянство позитива». Понятно, что образ солнца используется на основе спекуляции с цветом. Солнце и апельсиновый сок – желтого или оранжевого цвета. Одновременно сам по себе этот цвет характеризуется позитивом. Концепт «луч» и соответственно концептуальная метафора *Ray* обнаруживают устойчивый когнитивный признак «направленный позитив». Сравним: русское *луч света*, или *свет в конце туннеля*, *луч света в темном царстве* и т.д. Ср. также азербайджанские выражения *işiq üzü görmək*, *işqlı dünya*, *işğa çıtmaq* и т.д. Таким образом, метафора актуализирует известные и универсальные позитивные когнитивные признаки, непосредственно связанные с данными концептами.*

Реклама не предлагает каждый день пить сок, но используется компонент *Daily*, следовательно, на имплицитном уровне адресату внушается, что каждый день луч солнца непосредственно связан с Тропиканой. Действительно, реклама имеет большое суггестивное значение, что обеспечивается устойчивыми концептуальными метафорами.

Subservient (подчинённый) Chicken. Слово subservient означает «подчиненный, зависимый». Можно делать различные предположения относительно данной конфигурации, самым неожиданным образом соединивший такие концепты, как «подчиненный» или «зависимый» и «курица/цыпленок». Можно предположить, что здесь «подчиненность» означает «соответствие вкусам», т.е. «каждый сумеет найти в этом цыпленке то, что отвечает его вкусам». Сайт отмечает, что Burger King used this metaphor to advertise its chicken products. То есть Бургер Кинг использует эту метафору, чтобы рекламировать свои продукты из курятины. Никакого другого когнитивного признака, кроме «подчиненность вкусам» или «угодливость вкусам», предполагать не приходится. Если попытаться выделить конкретный семантический множитель, то это «соответствие», «адекватность», «приспособляемость», «служливость», «нравиться» и т.п. Именно эти когнитивные признаки и создают элемент ожидания, за счет которой работает реклама.

Isn't It Time You Gave Yourself Some TLC (tender loving care – нежная любящая забота)?». Much the same way as Werther's made eating candy a symbol of comfort, Activia used this phrase to equate eating its yogurt with providing yourself some tender loving care.

¹⁴⁶ Бакинский славянский университет, ulshah2802@gmail.com

В данном случае речь опять идет о сладостях, конкретно о конфетах. Вновь в дискурсе встречается слово *comfort*, т.е. Вертер делает конфеты, которые являются «символом комфорта». В данном дискурсе другая метафора представлена в виде аббревиатуры TLC, т.е. *tender loving care*, что означает «нежная, любящая забота». Метафора носит достаточно слащавый характер, но знаменательно, что она действует на психику реципиента через устойчивые представления о нежности и заботе. Это следует расценивать как еще одно доказательство силы вербального воздействия. Метафора действительно играет организующую роль в структуре дискурса, поскольку именно представленные ею когнитивные признаки обеспечивают действенность рекламы.

LET YOUR FINGERS DO THE WALKING – Yellow Pages (справочник), 1964.

Текст взят из справочника и фактически ничего не рекламирует эксплицитно. Буквально это предложение звучит следующим образом: «Пусть твои пальчики прогуляются здесь или сделают прогулку». Своеобразное шутливое приглашение почитать справочник. Разумеется, здесь представлена и имплицитная реклама справочника – «его стоит полистать, ты найдешь то, что тебя заинтересует».

IT TAKES A LICKING (взбучка) AND KEEPS ON TICKING ((idiomatic) To be tough; to have endurance; to have the capacity to absorb stress or damage, but still be able to function.) – Timex (часы), 1950 s.

Это реклама часов. Прописными буквами выделен основной текст, который можно буквально перевести как «дай ему взбучку и держи в тиканьи». То есть заведи его однажды, и он будет работать, не переставая, без сбоя. Столь же метафоричен и дополнительный интерпретирующий текст: «Быть жестким. Иметь выносливость. Обладать способностью принимать нажим, давление и повреждение, но при этом сохранять способность выполнять свою функцию». В данном контексте важны все метафоры, поскольку их единство образует в высшей степени эмоциональный дискурс, способный сильно воздействовать на адресата. Например, обозначение заводки «взбучкой» актуализирует множество семантических множителей, связанных с конкретными ассоциациями. Взбучка есть не что иное, как побуждение к действию. Такого рода ассоциации воспринимаются и интерпретируются на подсознательном уровне. В этой связи следует отметить еще один образ. Как известно, существуют механические самозаводящиеся ручные часы, но такие, что заводятся после того, как наденешь их на руку. Столь же хорошо известно, что иногда они начинают работать не от простого надевания их на руку, а только после того, как ты встряхнешь руку. Подобное встряхивание непосредственно напоминает «взбучку», т.е. внешнее подобие очевидно. Причем этот образ эффективнее, так как эмоциональнее.

I'D WALK A MILE FOR A CAMEL – Camel Cigarettes, 1921. Это реклама сигарет «Кемал», относящаяся к 1921 году. Метафора, использованная в этой рекламе, выглядит намного проще рассмотренных выше. Механизм ее образования достаточно прост. Сигареты называются «Camel», что означает «верблюду». Даже на коробке этих сигарет изображен верблюд, следовательно, название непосредственно соотносится с этим животным. На этом образе и строится метафора «прошагать милю с верблюдом, т.е. на верблюде, т.е. с сигаретами «Camel». Конкретно реклама означает «ни шагу без «Camel»».

Connecting people – Nokia. Это реклама телефона. Здесь метафора также носит незамысловатый характер. Суть ее в очевидной гиперболе, адресат убеждается в том, что его связь с окружающим миром может осуществляться только с помощью нокиа. Гипербола сама по себе экспрессивна, и соответственно она удачно выполняет свою функцию. Механизм работы метафоры и таким образом рекламы в целом заключается в воздействии на подсознание адресата. Разумеется, всем ясно, что их связь с людьми осуществляется не через нокиа, но точно так же как мобильные телефоны вообще стали необходимостью современности, точно так же людям внушается, что именно нокиа – это идеальная связь с окружающими. На самом деле, конечно, можно обойтись без мобильного телефона, что было реальностью нашей жизни четверть века назад. Сегодня уже трудно убедить в этом людей. Только единицы, в основном старшее поколение, обходятся без него. Расчет рекламы на реализацию идентичного виртуального образа уже не телефона вообще, а именно нокиа.

REACH OUT AND TOUCH SOMEONE – AT&T (American Telephone and Telegraph Company, American multinational telecommunications conglomerate), 1979.

Реклама использует метафоры, строящиеся на зрительных образах, носящих не просто когнитивно значимый и совершенно понятный характер, но обнаруживающих архетипически релевантный характер. Видимо, в этом и заключается сила метафоры, ее выразительность и в силу этого коммуникативная эффективность. Бросив беглый взгляд на текст рекламы, реципиент на подсознательном уровне проникается образом протянутой руки. Английский глагол *to reach* означает в основном номинативном значении «протягивать», но знаменательно, что максимально устойчивой является его связь с концептом «рука», в чем и проявляется архетипический образ. Все сказанное о метафоре *reach* в данном контексте вполне реально экстраполируется и на метафору *touch*. Если «протягивать» в сознании человека устойчиво ассоциируется с «рукой», то «трогать» или «прикасаться» связано на образном уровне прежде всего с «кем-то». Это реклама американской телефонной и телеграфной компании. Причем использованное в дискурсе слово *multinational* означает «многонациональный» по отношению к телекоммуникациям. Следовательно, *touch someone* приобретает неоднозначность. В широком и максимально афористическом значении данное словосочетание, связывающее концепты «трогать» и «некто», означает просто общение, возможность общения. В более конкретном значении внимание фиксируется на межнациональных связях, возможностях контактов с другими нациями. Поскольку в США понятие «национальность»

непосредственно связано с понятием «гражданство», а все американцы (несмотря на различное происхождение) составляют единую нацию, *multinational telecommunications* означает телекоммуникацию с другими странами.

Таким образом, дискурс рекламы вскрыл одну интересную особенность американских медиа. Когнитивная метафора в медиа-дискурсе широко задействует историко-культурную информацию. Экспрессивность метафоры и повышение коммуникативного эффекта в пространстве дискурса от ее употребления непосредственно связано с обращением к фоновой информации, востребованностью вертикального контекста. Конечно, как и в любом другом дискурсе, подобная информация представлена имплицитно. Пользуясь терминологией постмодерна, можно отметить, что медиа-дискурс в этом отношении напоминает нелинейное письмо в постмодернистском романе. Во всяком случае, именно в такой востребованности фоновой информации, стимулируемой когнитивной метафорой, и заключается ее подлинный коммуникативный смысл. Метафора «бьет в цель», так как она призывает на помощь все актуальные образы американской картины мира. Конечно, язык один и тот же, английский, но реальность различий американской и английской ментальности не оставляет места для сомнений в различиях в картине мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Словарь русского языка: [в 4-х томах]. – Москва: Академия наук СССР. Институт русского языка Русский язык, т.1. – 1981, 698 с.; – Москва: Русский язык, – т.4, – 1984. – 794 с.
2. Tannen D. Discourse 2.0: Language and New Media (Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics) // D.Tannen, A.M.Trester. – Washington: Georgetown University Press, – 2013. – 192 p.
3. [Thornborrow, J.](#) The Discourse of Public Participation Media: From talk show to Twitter // J.Thornborrow. – NY: Routledge, – 2014. – 210 p.
4. Thurlow, C., Mroczek K. Digital Discourse: Language in the New Media (Oxford Studies in Sociolinguistics) // C.Thurlow, K.Mroczek. – Oxford: Oxford University Press, – 2011. – 480 p.

Conceptual Metaphor in American Advertising Summary

This article on conceptual metaphor in American advertising explores how metaphors are used to create deep associations with products and brands. Conceptual metaphors help to influence consumers' emotions and perceptions by turning abstract ideas into more understandable and attractive images. For example, using metaphors of nature or travel can enhance the perception of freedom, freshness, or adventure associated with certain products. The role of cultural contexts in which these metaphors work most effectively is also considered. The author emphasizes that metaphors in advertising allow for the creation of unique images and associations that help a brand stand out from its competitors. In conclusion, it is noted that the correct use of metaphors is an important tool in the advertisers' arsenal for creating lasting and attractive brand images.

Amerika reklamında konseptual metafora Xülasə

Amerika reklamalarında konseptual metafora haqqında məqalə, metaforaların məhsullar və markalarla əlaqəli dərin assosiasiyalar yaratmaq üçün necə istifadə edildiyini araşdırır. Konseptual metaforalar istehlakçılara təsir etmək və onların qəbulunu formalaşdırmaqda kömək edir, abstrakt fikirləri daha aydın və cazibədar obrazlara çevirir. Məsələn, təbiət və ya səyahət metaforalarından istifadə etmək, müəyyən məhsullarla əlaqəli olan azadlıq, təzəlik və ya macərə hissini gücləndirə bilər. Həmçinin, bu metaforaların ən effektiv işlədiyi mədəniyyətlərarası kontekstlər nəzərdən keçirilir. Müəllif vurğulayır ki, reklamda metaforaların istifadəsi, markaların rəqiblərdən seçilməsinə kömək edən unikal obrazlar və assosiasiyalar yaratmağa imkan verir. Nəticə olaraq, düzgün istifadə edilən metaforaların, reklamçılar üçün markaların güclü və cazibədar obrazlarını yaratmaqda vacib bir alət olduğu qeyd olunur.

Rəyçi: dos. Xalidə Babaşova

HAMİDİN “SEYFƏLMÜLÜK” POEMASINDA EPİZODİK QADIN OBRAZLARI

Azərbaycan epik şeirin inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətləri olan əsərlərdən biri də Hamidin “Seyfəlmülük” poemasıdır. Əsərin mövzu mənbəyi ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı olsa da, bu süjet türk xalqlarının folkloruna daxil olmuş və bu mövzuda istər nəzm, istərsə də nəsrə nağıl və əfsanələr yaranmışdır. XVIII əsrdə Hamid Azərbaycanda populyar olan süjetdən faydalanaraq əsəri qələmə almışdır. Qeyd edək ki, bu əsər ədəbiyyatşünaslıqda geniş təhlil obyektı olmamışdır. Görkəmli alim H.Araslı “XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında şairin yaradıcılığı barəsində yığcam məlumat verərək yazmışdır: “XVIII əsrdə yaşamış “Hamidi” təxəllüslü şairin doğulduğu il və yer məlum deyildir. O, məşhur “Min bir gecə nağılları”ndan olan “Seyfəl-Mülük” mövzusunun nəzmə çəkib bir dastan halına salmışdır... Şair əsərin məzmununu “Min bir gecə” tərcümələrindən eynilə götürmüş, hətta tərcümədə olduğu kimi qəhrəmanın dilindən rübailər də yazmışdır” (1, s. 228-239).

Alimin verdiyi bu məlumatlar dövr və zaman baxımından dəyərlidir. Lakin göründüyü kimi, Həmid müəllim nədənsə şairin təxəllüsünü “Hamidi” kimi təqdim etmişdir.

Klassik ədəbiyyatımızın tədqiqində H.Araslıdan sonra əvəzsiz xidmətləri olan prof. Ə.Səfərlinin də poemanın öyrənilməsində əməyi xüsusi vurğulanmalıdır. Tədqiqatçı alim poemanı Azərbaycanda ilk dəfə nəşr etdirmiş və XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri” adlı qiymətli monoqrafiyasında əsəri əhatəli və ciddi şəkildə araşdırmış, poemanın ədəbiyyat tariximizdə yerini və əhəmiyyətini təhlilləri ilə sübut etmişdir. Ə.Səfərli poemanın obrazlar aləmini təhlil etmiş, onların xarakterik cəhətlərini göstərmişdir. Alimin təhlilləri daha çox baş qəhrəman ətrafında aparılsa da, prof. Ə.Səfərli poemadakı epizodik qadın obrazlarından da yığcam şəkildə bəhs etmiş, onların fərdi keyfiyyətləri ilə yanaşı, cəmiyyətdə qadınların sərbəst düşüncə və hərəkətlərə sahibliyini dəyərləndirmişdir. Bu mənada, Ə.Səfərli yazırdı: “Seyfəlmülük”da qadın surətlərindən Bədiəcamal və Sərəndib mülkəsi surətləri əxlaqi-mənəfi keyfiyyətləri etibarilə xarakterikdir... Hamidin hər iki qadın qəhrəmanları iradəli, cəsur və mübariz qızlardır, öz sərbəst hərəkət və davranışları ilə nağıl və dastan qəhrəmanlarını xatırladırlar” (4, s. 145-146).

Qeyd edək ki, alim poemada epizodik obrazlardan iki surəti – Məlikə və Bədiəcamal obrazları haqqında qısa və ümumiləşdirmə şəkildə bəhs etmiş, digər qadın surətlərindən bəhs etməmişdir. O, görkəmli alim H.Araslının poemanın müəllifinin “Hamidi” təxəllüslü olması fikrinin səhv olduğunu qabartmamış, sadəcə, əsərdən nümunələr verməklə şairin “Hamid” təxəllüslü olduğunu isbat etmişdir.

Poemanın öyrənilməsində S.İbrahimov və Y.Babayevin də araşdırmaları vardır. Prof. S.İbrahimov əsərin Azərbaycan romantik ədəbiyyatının təkamülündəki rolundan və əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Hamidin “Seyfəlmülük” poeması da özünün poetik məziyyətləri ilə Orta əsrlər ədəbiyyatında yaranan “Yusif və Züleyxa”, “Fələknəmə” kimi dastanları xatırladır” (3, s. 241).

Tədqiqatçı poemanın məzmununun nəsrə təqdim olunmasına üstünlük verməklə, əvəzsiz bir işin öhdəsindən gəlmişdir. Təbii ki, bu tip epik əsərlərin nəsrə çevrilməsi zəhmət və diqqət tələb edən məsuliyyətli bir işdir. Alim əsərin obrazlar aləmini təhlilə cəlb etməmiş, onları araşdırmamışdır.

Hamidin poeması barəsində prof. Y.Babayev də bəhs etmişdir. O, ali məktəblər üçün yazdığı dərslikdə əsərin mövzusu, məzmunu, həmçinin poemada olan obrazlar barəsində yığcam, lakonik söhbət açmış, epizodik surətləri tam təhlil etməmişdir (2, s. 610-612).

Əvvəlki yazılarımızda bildirmişik ki, bədii əsərlərin əksəriyyətində epizodik obrazların təhlilinə geniş yer verilmir, onların əsərlərdə süjet və kompozisiyanın dinamikasında rolu və funksiyasından, həmçinin obrazların dinamik və stabilliyi barəsində ətraflı danışılmır. Təbii ki, bu durum epizodik surətlərin araşdırılmasının vacibliyini orta çıxarır. Bu mənada, müraciət etdiyimiz poemada epizodik qadın obrazları ilə bağlı mülahizələrimizi yığcam şəkildə təqdim etməyi vacib bilirik. Belə ki, poemanın bədii mətnində müəllif oxucunu şərti olaraq, bir necə qadın obrazı ilə tanış edir. Əlbəttə ki, digər əsərlərdə olan epizodik obrazlar kimi, bu əsərdə də epizodik surətlər baş qəhrəmanın xarakterinin açılmasına yardımçı olmaqla bərabər, əsərin süjet xəttinin canlı və təsirli olması, eyni zamanda, kompozisiyanın maraqlı qurulmasına xidmət edir. Bu baxımdan, poemada baş qəhrəman olan Seyfəlmülükün qarşılaşdığı qadın obrazlarından biri həbəş sərdarının qızıdır. Məşuqəyə qovuşmaq üçün çətin və əzablı yola çıxan lirik qəhrəmanın adamlarına həbəşlər tərəfindən hücum olur, onlar məğlub olurlar. Əsir alınan Seyfəlmülükə həbəş başçının yanına gətirirlər. Başçı Seyfəlmülükə iki nəfərlə bərabər qızının yanına xidmətə göndərir. Seyfəlmülükə görünən sərdarın qızı ona aşiq olur. Ədib həbəş sərdarının qızının xarakterini bəlli etmək məqsədilə əvvəlcə bu obrazın zahiri təsvirini oxucuya tanıtdırır. Həbəş sərdarının qızının çox çirkin və eybəcər olduğunu təqdim etməklə, bu obraz haqqında müəyyən fikir formalaşdırır, haqlı olaraq, “bu qızı görən dəhşət, qorxu hissi yaşayar” – fikri ilə obrazın portretini verir:

Çida kiprik, qulağı fil qulağı,
Qara sığır başı tək burnu vardır.
Dudaqları palandan üstü vardır.
Dişi vardır çürük çömçə nüzumi,
İki əmzəkləri neft tulumu (5, s. 61).

Bu zahiri görkəmə malik olan həbəş qızı Seyfəlmüluka “canımın püştü-pənahi” söyləsə də, “yeddi başlı əjdəhaya bənzəyən” qıza Seyfəlmülukdan müsbət cavab verilmir və nəticədə, həbəş qızı Seyfəlmüluku cəzalandıraraq onu odun daşımağa göndərir. Hamid bununla insanın – həbəş qızının zahiri aləmi ilə daxili aləminin arasında bağlılığı ifadə edir. Həbəş sərdarının qızının eybəcərliyi onun daxili aləminə çökmüşdür. Bu tip insanlar hökm etməyi, hər şeyin onların iradəsi altında olmasını istəyən insanlardır. Çünki onlar zahiri qüsurlarının qarşılığını zalım olmaqları ilə ifadə edənlerdir. Qeyd edək ki, mətn içərisində olan epizodik qadın surətləri arasında portreti yaradılan yalnız bu surətdir. Mətnin təhlilində digər obrazların bu cür təsvirinə təsadüf olunmur. Hamid bu epizodik obraz vasitəsi ilə qəhrəmanın eşqinə sadiqliyini və dönməzliyini bir daha nümayiş etdirir.

Əsərdə qadın obrazlarından biri də Məlikə surətidir. Bədii mətnədə bu obraza digər qadın obrazlarından daha çox yer ayrılmışdır. Məlikə əsərin süjet xəttinin dinamikasında hadisələrin əsas iştirakçısına çevrilir və əsas obrazlardan biri kimi yadda qalır. Həbəş qızının xidmətindən yaxa qurtarıb qaçan lirik qəhrəman qayıqla gəlib bir sahilə çıxır və orada yatmış bir qızla rastlaşır. Seyfəlmüluk qızın başına gələn əhvalatları öyrənir. Müəllif Məlikəni oxucuya obrazın öz nitqi ilə təqdim edir. Məlikə baş vermiş hadisəni belə nəql edir:

Dedi qız: Mən Sərəndib şah qızıyam,
Atamın, anamın dildə sözüyəm.
Hacətəgahda hovuz üstə gəzərkən,
Görüb bir şey əql başdan gedərkən,
Gözüm açdım özümü munda gördüm,
Günü gündən füzuntər oldu dərdim (5, s. 63).

Məlikə sözüünə davam edərək onu divlər şahının oğlunun qaçırdığını və ona aşiq olduğunu bildirir. Hamid Məlikə obrazının təsvirindən, onun gözəlliyindən ətraflı söhbət açmır, yalnız lirik qəhrəmanın qızın otağına daxil olarkən keçirdiyi anı verməklə kifayətlənir. Seyfəlmüluk qızın niqabını götürdükdə “bihuş”, üzünü gördükdə isə “məsti-mədhuş” olur. Beləliklə, Hamid daha çox Məlikənin iç dünyasının, mənəvi aləminin zənginliyini oxucuya çatdırır. Onun ağıllı, tədbirli, baş verən hadisələrdən baş çıxarmaq qabiliyyətini, əhvalatlara real münasibətini ön plana çəkir. Seyfəlmülukun köməkliyi ilə divin əsarətindən qurtulan Məlikə artıq sərbəst və azad həyata qovuşur. Onu bələdan qurtaran Seyfəlmülukla dostluq münasibətlərini davam etdirir. Seyfəlmüluk bir pəriyə aşiq olmasından və bu yolda başına gələn bəlalardan, hadisələrdən Məlikəyə bəhs edir. Seyfəlmülukun dərdini anlayan Məlikə məmləkətinə qayıtmaq istəyini bildirməklə yanaşı, onun da dərdinə əlac olacağını söyləyir. Məlikə körpə olduğu zaman baş vermiş dəyərli və əhəmiyyətli bir olayı Seyfəlmüluka danışır. Ədib Məlikənin dili ilə Seyfəlmülukun aşiq olduğu məşuqənin pəri olduğunu yenidən təsdiqləyir. Məlikə Bədiəcamalla süd qardaş olduğunu bildirir:

Adım Əsman pəri deyib yerimiş.
O mənə süd verirdi ol zamanda,
Anam da onun qızını qucağında.
Anam ilə dəxi qızqardaş olmuş (5, s. 65).

Məlikə vətəninə qayıtdığı zaman Bədiəcamalın yerini ona göstərəcəyini əminlikə ona söyləyir. Poemanın bu hissəsində, istərsə də digər bölmələrində Məlikə obrazı bütün güyünlərin açarı funksiyasını rolunu oynayır. Seyfəlmülukun yuxusunu yozur, onun yuxuda gördüyü iki çırağın anlamını “iki yerdə muradına hasil olacağına” işarə kimi dəyərləndirir. Təbii ki, lirik qəhrəman əvvəl dostu Səidi tapır, daha sonra sevgisinə qovuşur. Məlikə dinamik obraz olaraq hadisələrin mərkəzində dayanır. Məlikə Seyfəlmüluka köməklik etdiklə bərabər, gələcək taleyinə də biganə qalmır. Həyatın bütün şirinliyini və acısını görən Məlikə Seyfəlmülukun etibarlı dostu Səidə aşiq olur. O, Səidin təmiz, saf, ləyaqətli bir insan olduğunu duyur və hiss edir. Məlikə Seyfəlmülukla Bədiəcamalın görüşməsi üçün bütün məsələləri həll edir. Günlərin birində Bədiəcamal saraya dəvət etməklə hadisələrin sonrakı inkişafına zəmin yaradır və bu dəvət barəsində lirik qəhrəmana əvvəlcədən xəbər verir. Bu müsbət xarakter və keyfiyyətlərə sahib olan Məlikə obrazı oxucu tətəfindən sevilir, sayqı ilə yad edilir.

Poemada məşuqə obrazı kimi təqdim olunan əsas surət Bədiəcamaldır. Hamid əsərin əvvəlində bu obrazı oxucu ilə qiyabi tanış edir. Belə ki, on iki yaşında dostu Səidlə uğurlu ova gedən Seyfəlmülukə atası xəzinədən bir qiymətli xalat hədiyyə edir. Xalata açan Seyfəlmüluk orada bir şəkil görür, huşunu itirir, o andan aşiq olur, günləri “ah-əfğan”la keçir. Poemanın sonrakı hissələrində bu pəri surətinin Siyasən şahının qızı Bədiəcamalın rəsmi olduğu bəlli olur. Bədii mətnədən görüldüyü kimi, müəllif məşuqə obrazının gözəlliyini təsvir etmir, ondan ətraflı söhbət açmır, sələf və xələflərindən fərqli yol tutur, onu oxucuya Seyfəlmülukun dili ilə pəri kimi təqdim etməklə kifayətlənir:

Dedi Xələtdə pəri surətinə,
Düşüpdür cismü canım heyretinə (5, s. 56).

Hamid əsərin sonlarında Bədiəcamal obrazına aktivlik verir. Əsər boyu statik durumda olan bu surət son hissələrdə hadisələrin əsas iştirakçısına çevrilir. Məlikənin dəvətilə saraya gələn, baş verən əhvalat və hadisələrə etinasız qala bilməyən Bədiəcamal Seyfəlmülukun qəhrəmanlığını dəyərləndirir. Bununla da ədib Bədiəcamalın incə, zərif duyğulara sahib olmasını təqdim etməklə, onun oxucu tərəfindən rəğbətlə sevlilməsini təmin edir.

Bədiəcamalın getdi ixtiyarı,
Kəsildi taqəti, səbri, qərarı.
Bu haldan olmadı bir kimsə agah,

Çıxardı ərşə hər dəm dudlu ah (5, s. 71).

Seyfəlmüluka aşiq olan Bədiəlcamal bunu hər kəsdən gizli saxlamaq istəsə də, eşq alovu onu yandırır. Məlikə ilə birlikdə yuxuya gedən Bədiəlcamalın eşqi “əfzun” olur, səhərə kimi səbrini toplaya bilmir, gecə ikən qəhrəmanın çadırınının yırtığından ona tamaşa eləyir və oradaca huşunu itirir. Seyfəlmüluk səhər çadırın yanında özündən gedən Bədiəlcamalı görür, onun başını dizinə qoyur. Məşuqə ayılında başını aşiq olduğu qəhrəmanın dizində görür, hər iki aşiq bir-birinə sarmaşırlar. Bu surət digər poemalarda rast gəldiyimiz məşuqə obrazlarından fərqlidir. O, gələcək taleyini düşünür, aşiqlə qovuşması üçün məşvərət edir, adət və ənənəyə uyğun olan optimal yol axtarır və müəyyən edir, Seyfəlmülukla qovuşması üçün Sərəndib şahın elçiliyini məqbul hesab edir:

Sərəndib şah elçi getsin babama,
O da ərz eyləsə bir kəz atama.
Olar çıxmaz sözündən hər birinin,
Gəlir lütf ilə başa ol kərimin (5, s. 72).

Hamid epizodik obrazların taleyini nikbin sonluqla bitirir. Məlikə və Bədiəlcamal ailə qurur, xoşbəxt həyat sürürlər. Prof. Ə.Səfərli Bədiəlcamal surətini təhlil zamanı haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir: “Bədiəlcamal Leyli kimi ağlayıb sızlamır, bir büt kimi hərəmsərəda qərar tutmur, çünki onun yaşadığı cəmiyyətdə insan müəyyən mənada sərbəstdir. Bu zamanədə qadın-qız ata-ana qarşısında ədəb-nəzakət qorumaqla bərabər, öz talelərini də özləri həll etmək iqtidarına malikdir” (4, s. 146).

Poemada sabit, yəni dinamik olmayan ana obrazlarına da rast gəlirik. Bu surətlər övladları ilə bağlı baş vermiş hər hansı hadisələrdə passiv formada iştirak etməklə, ana sevgisini, sevincini, həyəcanını ifadə edirlər. Bu epizodik surətlər lirik qəhrəmanın, Məlikə və Bədiəlcamalın analardır. Hamid əsərdə bu surətlər vasitəsilə təsvir və təqdim etdiyi hadisələrin, əhvalatların canlı, təsirli və inandırıcı olmasını təqdim etməklə bərabər, oxucuya emosional təsir etmək məqsədini sənətkarlıqla bacarmışdır.

Son olaraq qeyd edək ki, bədii əsərlərdə epizodik obrazları təhlil edilməsi müasir ədəbiyyatşünaslıq baxımından aktualdır və ciddi şəkildə araşdırılmasına etiyac olan bir mövzudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1956.
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər), Bakı, 2014.
3. İbrahimov S. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı, Bakı, 2014.
4. Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri, Bakı, 1982
5. Şirvani M. Qisseyi-Şirzad, Hamid. Seyfəlmüluk, Bakı, 1985

Açar sözlər: Seyfəlmüluk, epik şeir, epizodik obraz, dinamik, statik, eşq, əxlaq

Keywords: Seyfalmuluk, epic poem, episodic image, dynamic, static, love, morality

Xülasə

Məqalədə XVIII əsr Azərbaycan şairi Hamidin Seyfəlmüluk əsərinin ədəbiyyat tarixindəki əhəmiyyəti vurğulanmış, poemanın öyrənilməsində xidməti olan tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət olunmuş, onların fikir və mülahizələrinə münasibət bildirilmişdir. Əsərin araşdırmalarda ətraflı tədqiq edilməyən epizodik qadın obrazları ilk dəfə ayrılıqda təhlilə cəlb edilmişdir. Həbəş qızı, Məlikə, Bədiəlcamal, ana obrazlarının hər biri şərh edilmiş, epizodik qadın surətlərinin əsərin süjet xəttinin dinamikasında rolu müəyyənləşdirilmiş, obrazların fərdi məziyyətləri poemadan verilən nümunələrlə izah edilmişdir.

EPISODIC WOMEN’S IMAGES IN HAMID’S POEM “SEYFALMULUK”

Summary

The article emphasizes the importance of the work of the 18th century Azerbaijani poet Hamidin Seyfalmuluk in the history of literature, refers to the works of researchers who have contributed to the study of the poem, and expresses their views and opinions. Episodic female images of the work, which have not been studied in detail in the studies, are analyzed separately for the first time. Each of the images of Habash gizi, Malika, Badialcamal, and mother is commented on, the role of episodic female images in the dynamics of the plot line of the work is determined, and the individual merits of the images are explained with examples from the poem.

SLAVYAN VƏ SAMİ DİLLƏRİNİN TİPOLOJİ PARALELLƏRİ

Giriş. Dünya dilləri müxtəlif sistemlidir və tipoloji paralellərə zəngindir. Müxtəlif sistemli dillərin tipoloji təhlil edilməsi, tədqiqata cəlb eiməsi, onların oxşar və fərqli struktur tiplərinin müəyyənəndirilməsinə şərait yaradır. Dünya dilləri arasında müxtəlif sistemli dillərdən sami dillər ilə slavyan dilləri arasında tipoloji paralellər mövcuddur. Məhz, müxtəlif sistemli olan bu dillər ailəsi dünyada bir çox inkişaf etmiş ölkələrin ana dili hesab edilir.

İlk öncə qey etmək istərdik ki, Sami dil qrupu üç hissədən ibarətdir: şimal-qərbi Sami, şimal-şərqi Sami, cənub-qərbi Sami dilləridir.

Şimal-şərq Sami dilləri və ya Akkad iki ləhcədən ibarətdir. Bunlar qədimdə Mesopotamya ərazisində istifadə edilmiş Asur və Babil ləhcələridir. Şimal-qərb Sami budağına mənsub olan dillər qədim zamanlarda Suriya-Fələstin ərazisində istifadə olunub. Bu qol Amorit, Uqarit, Kənanlı, Moavit, İvrit və Arami dilləri daxil olur. Kənanlı dilinin bir qolu Kənanlı köçkünlərin Şimali Afrikaya gətirdiyi Punik dilidir, Arami isə Kənan dilini Suriyanın danışıq dili və Akkad dilini Mesopotamiyanın danışıq dili kimi dəyişmişdir. Cənub-qərbi Sami dilləri isə Cənubi ərəb dilləri, Ərəb dili, və Efiyopiya dilləridir [10].

Slavyan dil qrupu da həmçinin üç hissədən ibarətdir: şərq Slavyan dilləri, qərbi Slavyan dilləri, cənubi Slavyan dilləri.

Şərqi Slavyan dilləri - Rus dili, Ukrayna dili, Belarus dili; qərbi Slavyan dilləri - Polyak dili, Çex dili, Slovak dili; Cənubi Slavyan dilləri - Serb dili, Bolqar dili, Xorvat dili, Makedon dili, Bosniya dilidir.

Müasir dövrdə sami dilləri ilə slavyan dilləri arasındakı tipoloji oxşarlıqlar və fərqliliklərə dair müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Bu dillər tipoloji olaraq fərqli ailələrə aid olsalar da, bəzi struktural və semantik xüsusiyyətlərdə oxşarlıqlar nümayiş etdirirlər.

Aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq bütün dünya dilləri tipoloji quruluşuna görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Köksözlü dillər
2. Flektiv dillər
3. Aqlütinativ dillər
4. İnkorpolaşan (polisintetik) dillər [4, s. 58].

Flektiv (analitik) dillər qrupuna Hind-Avropa dilləri ailəsi daxildir. Dilçilik ədəbiyyatında bəzən flektiv və analitik dilləri bir-birindən fərqləndirən əlamətlərin müəyyənəndirilməsinə cəhd göstərilir. Flektiv termini mənşə etibarilə latın dilinə məxsusdur. Mənası əyilmə, dəyişmə deməkdir. Dilçilikdə sonluq, sözün son hissəsinin təsriflənməyə görə dəyişməsi, həmçinin daxili dəyişmə mənasında işlənir. Daxili dəyişmə zamanı sözün mənasında fərqlənmə baş verir. Məsələn, rus dilində 'ход' (hərəkət) sözündən 'хаживать' (yerimək) sözü düzəldilir. 'Хаживать' sözünə y əlavə etdikdə 'ухаживать' (qulluq etmək), 'уход' (gediş), 'выход' (çıxış), 'вход' (giriş) kimi sözlər yaranır [4, s. 60-61]. Məhz rus dili flektiv (analitik) dillər qrupuna aid edilərək Hind-Avropa dilləri ailəsindəndir.

Son dövrlərdə dünya dilçiliyində müxtəlif dillərin qohum olması haqqında dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür. Belə ki, aksentləşmə nəzəriyyəsinə tədqiq edən alimlər slavyan və Baltik dillərinin qohumluğu qeyd edir.

Sami-hami dilləri ilə hind-Avropa dilləri arasında qohumluq əlaqə və təsirlərinin mövcud olduğu sübuta yetirilmişdir.

Müasir dövrdə sami dilləri ilə slavyan dilləri arasındakı tipoloji paralelləri istər morfoloji, istər sintaktik, istər fonoloji və bir sıra leksik-qrammatik xüsusiyyətlərdə görmək mümkündür.

Bu tipoloji paralelləri sami dillərdən-ərəb dili ilə slavyan dillərindən rus dili timsalında nümunələr göstərək.

Ərəb dili sami (hami) dillər ailəsinə mənsubdur [2, s. 5]. Sami dillərinin Cənub qrupunun Şimal bölməsinə daxildir. Qohum dillərdən qədim tarixi, geniş yayılması, fonetik-qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini bu günədək qoruyub saxlaması ilə fərqlənir. BMT-nin 6 rəsmi və işlək dilindən biridir [9].

Dünyanın ən çox yayılmış dillərindən biri — ümumi danışanların sayına görə beşinci, doğma dil kimi qəbul edənlər kimi sayca səkkizincidir. Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstanın rəsmi dili, Belarusun ikinci dövlət dilidir. Ən çox vətəni olan Rusiyada danışılır [11].

İlk öncə hər iki dil arasında tipoloji paralelləri onların morfoloji xüsusiyyətlərində görürük.

Ərəb dili əsasən flektiv quruluşa malikdir, yəni sözlər müxtəlif hallarda köklərə əlavə edilən şəkilçilərlə vasitəsilə dəyişir. Rus dili isə həm flektiv, həm də aglutinativ xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər dillərin morfoloji cəhətdən zəngin olduğunu göstərir.

Rus və ərəb dilləri arasında fərqli dil ailələrinə mənsubluqdan irəli gələn əsas fərqlər olsa da qrammatik, fonetik və leksik xüsusiyyətlər baxımından bir sıra oxşarlıqlar da mövcuddur. Bu oxşarlıqlar həm bu dillərin öyrənilməsi, həm də onların tərcümə və tədqiqat işlərində qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır.

Hər iki dil sintaktik quruluşa malikdir. Belə ki, hər iki dil qrammatik söz qaydasında bəzi sərbəstliyə malikdir. Sami dilində söz sırası daha çox mənə və vurğu ilə tənzimlənir, rus dilində isə hallandırma sistemi sözlərin funksiyasını təyin edir.

¹⁴⁸ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Email: nikki.aliza@gmail.com

Rus və ərəb dillərinin leksik xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə hər iki ildə bir çox leksik oxşarlıqlar var. Məsələn, ərəb dili əsasən kök və şəkilçi prinsipinə əsaslanır. Sözlər köklərdən törəyərək müxtəlif formalara düşür. Rus dilində də flektiv sistem mövcuddur, lakin rus dili daha çox prefikslərdən və şəkilçilərdən istifadə edir.

Demək olar ki, hal-hazırda müasir ərəb ədəbi dili əhalisi təqribi iki yüz milyona çatan ərəb ölkələrində dövlət dili kimi qəbul edilmişdir. Ədəbi dil ilə yanaşı, ərəb ölkələri üzrə çoxşaxəli dialekt və şivələri də mövcuddur. Dialekt və şivələr bir-birlərindən əsaslı şəkildə fərqləndikləri üçün müxtəlif ölkə ərəbləri bir-birini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Təhsili olmayan ərəblər isə ədəbi dildə danışanları başa düşə bilmirlər.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq əsasən texnoloji və elmi terminologiyada bir sıra paralellər mövcudur.

Lakin rus dilini əhali səlis şəkildə anlayır. Çünki dialekt və şivələr rus dilində çox da mürəkkəb deyil. Lüğət tərkibi zəngin olan hər iki dilə beynəlxalq sözlərin əhəmiyyətli təsirləri mövcudur. Hər iki dildə Avropa mənşəli beynəlxalq terminlər istifadə olunur. Bu terminlər əsasən texnologiya, elm və mədəniyyət sahələrini əhatə edir. Məsələn: Ərəb dilində: "kompyuter" (كمبيوتر), "telefon" (تلفون). Rus dilində: компьютер, телефон.

Ərəb və rus dilləri arasında fərqli dil ailələrinə mənsubluqdan irəli gələn əsas fərqlər olsa da, qrammatik, fonetik və mədəni xüsusiyyətlər baxımından bir sıra oxşarlıqlar mövcuddur. Bu oxşarlıqlar həm bu dillərin öyrənilməsi, həm də onların tərcümə və tədqiqat işlərində qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır.

Hər iki dildə yazılı ifadə məntiqi və qrammatik qaydalara əsaslanır. Orfoqrafiya qaydalarının qəlizliyi oxşar xüsusiyyət kimi qəbul edilə bilər.

Qeyd etmək istərdik ki, ərəb dili daha çox mürəkkəb yazı sisteminə malikdir. Məsələn, ərəb dilində mətnin sağdan-sola yazılması və müxtəlif hərf formalarının olması, rus dilində isə hərflərin və vuruqların dəyişməsi oxucular üçün yazıda çətinlik yarada bilər.

Fonetik xüsusiyyətləri baxımından rus və ərəb dilləri arasında mühüm fərqli tipoloji xüsusiyyətlər nəzərə çarpmaqdadır. Məsələn, ərəb dili daha çox boğaz və uzunluq səslərinə malikdir. Rus dili isə sərt və yumşaq samitlərin birgə işlənməsi ilə seçilir. Rus dili isə boğaz səsləri az olan daha yumşaq bir fonetik xüsusiyyətə sahibdir [6, s. 45]. Bu kimi paralellər iki dilin fonoloji cəhətdən fərqli olduğunu göstərir.

Rus və ərəb dilləri arasında oxşar fonetik xüsusiyyətlərinə gəldikdə zəngin fonetik sistemə malikdir. Məsələn, ərəb dili "emfatik" tələffüz zamanı boğazda xüsusi vurğu yaradan səslərə malikdir. Ərəb dilində "ayn (ع)", "hə (ح)" kimi qırtlaq səsləri mövcuddur, bu da rus dilindəki bəzi boğazdan tələffüz edilən səslərlə müəyyən oxşarlıq təşkil edir (xüsusən "x" və "r" səsləri).

Hind-Avropa və slavyan dillərindəki II şəxsin təkisi ilə türk dillərindəki *se // *si əvəzliyindəki d // t // s səsləri yaxın səslərdir. Məsələn, rus. ты, fars. to "sən", alm. du "sən".

Rus və ərəb dillərində qrammatik kateqoriyalara gəlicə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ərəb dilində daha çox işlədilir. Rus dilində isə bu mənə qrammatik kateqoriyadan daha çox mətn və kontekst vasitəsilə ifadə olunur. Cins kateqoriyasında isə rus dilində isimlərin kişi, qadın və orta cins formaları mövcuddur [7, s. 32]. Ərəb dilində isə kişi və qadın cinsləri fərqləndirilir. Bu da müəyyən oxşarlıq yaradır.

Hər iki dildə vurğu əhəmiyyətlidir. Vurğunun düzgün deyilişinə riayət edilməzsə mənalar fərqli anlaşılır. Hər iki dildə vurğunun sözlərin mənasına və cümlənin ritminə təsiri böyükdür.

Həm ərəb, həm də rus dili təsriflər sisteminə malikdir. Ərəb dilində fellər qrammatik şəxs, zaman və növ üzrə təsriif edilir. Rus dilində isə fellər şəxs, zaman və cinsə görə dəyişir. Hər iki dildə mürəkkəb cümlə quruluşu geniş yayılmışdır. Məsələn, tabeli mürəkkəb cümlələrdə səbəb-nəticə və şərt əlaqələri ifadə edilir. Hər iki dildə mürəkkəb təsviri ifadələrdən geniş istifadə edilir.

Hər iki dildə söz sırası axıcıdır. Ərəb dilində əsasən fel-mübtədə-xəbər, rus dilində isə mübtədə-xəbər sırası əsasdır, lakin cümlə vuruşuna görə dəyişə bilər.

Nəticə. Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, dünya dilləri arasında müxtəlif sistemli dillərdən sami dillər ilə slavyan dilləri arasında tipoloji paralellər labüddür. Xüsusilə, slavyan dilləri ailəsinə mənsub rus dili ilə sami dillər ailəsinə mənsub ərəb dili arasında bir sıra tipoloji paralellər istisna deyildir. Onların qrammatik quruluşu, fonetikasi, sintaksisi və semantikasi kimi xüsusiyyətləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər geniş tədqiq olunmuşdur. Müasir dilçilik tədqiqatları göstərir ki, müxtəlif dil ailələrindən olmalarına baxmayaraq, ərəb və rus dilləri bəzi ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərin müsiri dilçiliyin formalaşmasında müəyyən dərəcədə ümumi sosiolingvistik və sosial-mədəni təsirləri tipoloji paralelləri mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. **Ümumi dilçilik**. Bakı: Maarif, 1988.
2. Məmmədov Ə. **Ərəb dili**. Bakı: BDU, 1992.
3. Rəcəbov Ə. **Tipoloji dilçilik**. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
4. Yusifov M. **Linqvistik tipologiya: Dillərarası müştərəklik və təkəkkür tipologiyası**. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
5. Reformatskiy A.A. **Vvedenie v yazikovedenie**. Moskva: Prosveschenie, 1967.
6. Sevortyan E. **Fonetika turetskogo yazika literaturnogo yazika**. Moskva, 1955.
7. Kononov A.N. **Qrammatika turetskogo yazika**. Moskva–Leningrad: İzdatelstvo akademii nauk, 1941.
8. Boqorodskiy V.A. **Oçerki po yazikovedeniyu i russkom yazike**. Moskva, 1939.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fr%C9%99b_dili
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Sami_dill%C9%99ri
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Rus_dili

Açar sözlər: Sami dilləri, slavyan dilləri, tipologiya, dilçilik, xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: Семитские языки, славянские языки, типология, языкознание, особенности.

Key words: Semitic languages, Slavic languages, typology, linguistics, features.

Xülasə

Dünya dilləri arasında müxtəlif sistemli dillərdən sami dillər ilə slavyan dilləri arasında tipoloji paralellər mövcuddur. Xüsusilə, slavyan dilləri ailəsinə mənsub rus dili ilə sami dillər ailəsinə mənsub ərəb dili arasında bir sıra tipoloji paralellər istisna deyildir. Məqalədə onların qrammatik quruluşu, fonetikasi, sintaksisi və semantikasi kimi xüsusiyyətləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər geniş tədqiq olunmuşdur.

Типология параллели славянских и полуязыков

Резюме

Среди языков мира имеются типологические параллели между семитскими языками и славянскими языками из разных языковых систем. В частности, не исключен ряд типологических параллелей между русским языком, принадлежащим к семье славянских языков, и арабским языком, принадлежащим к семье семитских языков.

В статье подробно исследованы сходства и различия между их особенностями, такими как грамматическая структура, фонетика, синтаксис и семантика.

Typology parallels of slavic and semi languages

Summary

Among the languages of the world, there are typological parallels between Semitic languages and Slavic languages from different system languages. In particular, a number of typological parallels between the Russian language belonging to the family of Slavic languages and the Arabic language belonging to the family of Semitic languages are not excluded.

Similarities and differences between their features such as grammatical structure, phonetics, syntax and semantics have been extensively studied in the article.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent L.M.Bayramova

Gülxani (Pənah) Vaqif qızı Şükürova¹⁴⁹
**İSA HƏBİBBƏYLİNİN TÜRK DÜNYASININ BÖYÜK KORİFEYLƏRİNƏ
DAİR ELMİ-NƏZƏRİ FİKİRLƏRİ**

Giriş. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar XX əsr Azərbaycan poeziyasının, Çingiz Aytmatov qırğız ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarıdır. Akademik İsa Həbibbəyli bu iki böyük sənətkar haqqında, onların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı dəyərli tədqiqat əsərlərinin müəllifidir.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının böyük şəxsiyyətlərindən olan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar xalq ruhunun ifadəçisi olub, yaratdığı kamil sənət əsərləri, deyim tərz, milli ənənələrə bağlı, azərbaycançılığın bütün ruhunu, sənətini, yaradıcılığını çüçlamış böyük ustad kimi yaddaşlarda qalıb.

“Heydərbabaya salam” əsərindəki yüksək poetika, adət-ənənələrə bağlılığı ilə, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuş sənətkar kimi Ustad Şəhriyarın yaradıcılığını araşdıran İsa Həbibbəyli ekskluziv həyatını, ömür yolunu yada salır. Təbriz şəhərinin Başmeşə kəndində doğulduğu gündən üzübəri Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəngləri sırasına daxil olana qədər keçdiyi ömür yolunu, bədii yaradıcılığını, böyük sənətkarlıq imkanlarını araşdırır.

Türk dünyasının böyük korifeyləri. Uşaq yaşlarından poeziyaya maraq göstərən, ilk yazısını “Ədəb” jurnalında dərc etdirən, Tehran Tibb İnstitutunun tələbəsi olarkən Sürəyya adlı bir qızı sevsə də, bu sevgiyə mane olan yüksək çinli bir məmurun Şəhriyarı Tehrandan sürgün etdirməsi, ruhuna vurulan ağır yara, təqiblər, təhdidlər, sürgün həyatı, həsrətində olduğu bütöv Azərbaycan dərdi, xalqının ruhunu oxşayan əsərləri onun şöhrətini bütün dünyaya yayır. İsa Həbibbəyli Şəhriyarın böyük tərcümeyi-halını bütövlükdə özündə əks etdirən “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” (1905-1988) (1) əsərində şairin böyük sənətkarlıq imkanlarına, əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərinə, Azərbaycan poeziyasının inkişafındakı böyük xidmətlərinə və o taylı-bu taylı Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində sənəti sözüylə gördüyü böyük işlərdə diqqəti çəkir. 1988-ci il 18 sentyabrda Tehranın Mehr xəstəxanasında vəfat etmiş, Təbrizdəki Surxab qəbiristanlığında “Məqbərətüş-şüəra” (“Şairlər məqbərə”ində) dəfn olunduğu gün (20 sentyabr) Cənubi Azərbaycanda milli matəm günü elan edilmiş Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Azərbaycan dilində 90 şeiri, iki hissədən ibarət “Heydərbabaya salam”, “Səhəndiyyə” poemalarının müəllifi kimi məşhur olduğunu bildiren İsa Həbibbəyli onun yaradıcılığında mühüm yer tutan Azərbaycan mövzusunda diqqətə çəkir: “Ustad şair Azərbaycanı böyük Vətən kimi ilhamla, ürəklə təənnüm etmiş, bu mövzuda heç bir ideologiyaya tabe olmayıb, ümummilliyə mənafeyi ifadə edən və əbədi olaraq qala bilən mükəmməl şeirlər yazmışdır. Şəhriyarın Azərbaycanda şeirlərində Vətənin şanlı tarixi və böyük istiqbalı, taleyi və müqəddəratı özünün kamil bədii əksini tapmışdır” (2).

Onun “Azərbaycan” şeirini o taylı-bu taylı Azərbaycanda həmin mövzuda yazılmış” şah əsərlərdən bilir.

Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an Azərbaycan,
Xoş günlərim getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan.
Səndən uzaq düşsəm də mən, eşqin ilə yaşayıram,
Yaralanmış qəlbim kimi qəlbi viran, Azərbaycan.
...Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,
Ustadımız deyib heçdir Vətənsiz can, Azərbaycan... (3, s. 32)

İsa Həbibbəyli şeiri bütönlüklə oxucuların yadına salır, bu böyük sənət aşiqinin Vətən sevgisiylə çulğalanmış misralarını, bütövlükdə şeirini böyük məhəbbətdən yoğrulmuş böyük ədəbiyyat nümunəsi kimi poetik gözəlliyini də açıqlayır. Bütöv Azərbaycan–Vətən sevgisi ilə yoğrulmuş şairin Vətənin bütövlüyü, “qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasını da böyük cəsarətlə şeir” gətirdiyini, bu cəhətdən “Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab” şeirində bunu “özünə-məxsus şəkildə” mənalandırdığını yazır:

O taydadır Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Meşqin, Əhər, Qaradağ.
Bir-birlərin Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb.

Üfüqlərə rəya rəngin yaxıram,
Tilsimvari dağlar üstə taxıram.
Eynalıdan, Ərk üstündən baxıram,
Sən də hünər atın minib çaparsan,
Dumanlı dağlarda məni taparsan (3, s. 52)

İsa Həbibbəyli Şəhriyarın Süleyman Rüstəmə (“Can Rüstəm”) Əbülfəz Hüseyniyə (“El bülbülü” şeiri), “Döyünmə-söyünmə”, “Qaçaq Nəbi”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş”, “Gözüm aydın” şeirində də vətənin bütövlüyü, ayrılıq və həsrət ağırları güclü olan şeirlərini, “Cənubda Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin bir qolunu tanımaq, təbliğ etmək üçün möhkəm və davamlı sənət körpüsü olmuş”, milli-mənəvi birlik ideyasını böyük məharətlə

¹⁴⁹ Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi gulxani@outlook.com

“şeyrin, sənətin birliyində” ifadə etmiş şairin böyük ictimai-siyasi fəallığını yüksək qiymətləndirir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın İranda Azərbaycan dilinə qadağa qoyularkən cəsarətlə yazılmış “Türkün dili” şeirini “ana dilimiz haqqında yazılmış şeirlərin ən kəsərlisi və qürurlusu” kimi yüksək qiymətləndirir: “Şəhriyar ana dilini sadəcə tərənnüm etməmiş, böyük vətəndaşlıq cəsarəti ilə doğma dilin mübariz keşişində dayandığını bəyan etmişdir:

Türkün dili tək sevgili, istəklil dil olmaz.
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.

Öz şeirini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şəri oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.

Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz.

Türkün məsəli, folklor dünyada təkdir,
Xan yorğanı, – kənd içrə məsəldir, – mütil olmaz.

...Bu Şəhriyarın təbi kimi çimməli çeşmə,
Kövsər ola bilsə, demirəm Silsəbil olmaz.

Böyük əks-səda doğurmuş “Heydərbabaya salam” poemasının geniş bədii təhlilini verən İsa Həbibbəyli şairin poema yaradıcılığını təhlil edir, bu mənada “Haqqın səsi” poemasında ədalətsizliyin “yüksək bəşəri mövqedən” ittiham olunduğunu, burada “insanın Vətəni Yer kürəsidir” ideyasını irəli sürdüyünü, bütün insanları birliyə, bərabərliyə çağırıldığını bildirir. “Şeyr və hikmət” poemasında da söz sənətinə milli və bəşəri münasibətin öz əksini tapdığını yazır.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Nişapurda günəş batarkən”, “Qardaşım oğlu Hüşəngə”, “Gecənin əfsanəsi”ni “tərcümeyi-hal poemaları” adlandırır. Tarixi-romantik poema olan “Heydərbabaya salam”, İkinci Dünya müharibəsində baş verən hadisələri özündə əks etdirən “Stalinqrad qəhrəmanları”, şair dostu Bulud Qaraçorlu Səhəndin məktubuna Azərbaycan dilində yazılmış cavab məktubu, “Vətən haqqında qüvvətli poetik simfoniya kimi” səslənən, “Heydərbabaya salam” poetik silsiləsinin davamı, daha çox isə mənalı yekunu kimi” qəbul etdiyi “Səhəndiyyə” poemasının təhlilini verir. “Heydərbabaya salam” poemasını şairin “yaradıcılığının zirvəsi”, “Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsərlərindən”, “dünya poeziyasındaki nadir lirik poemalardan biri” kimi yüksək qiymətləndirir.

“Heydərbabaya salam” poemasının geniş şəkildə təhlil və tədqiqatını aparan İsa Həbibbəyli Şəhriyarın bu əsəri haqqında böyük fikirləri (məsələn, Təbriz Maarif idarəsi rəisi Mehdi Rövşənzəmir və ədəbiyyatşünas Əbdüləli Karəng nəşrinə yazdıqları müqəddimədə bu poemanı dünya ədəbiyyatında Tomas Houd, Teodor Banville, Şatobriyan, Viktor Hüqo, Lamarin və başqalarının uşaqlıq həyatı haqqında yazdıqları əsərlərlə müqayisə etmiş, üstünlüyü bu poemaya vermişdir) önə çəkir.

Şimali Azərbaycanda şairin yaradıcılığına olan marağı araşdıran İsa Həbibbəyli hələ 1958-ci illərdə ədəbiyyatşünas Həmid Məmmədzaadənin “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Şəhriyar Təbrizi” adlı məqaləsindən sonra belə bir qüdrətli Azərbaycan şairinin mövcud olduğu haqda məlumatlar yayıldığını, poemanın 1866-cı ildə Azərbaycan oxucusuna çatdırıldığını, Türkiyədə tanındığını, Məmmədəmin Rəsulzadənin fikirlərini (“Şəhriyar heç bir məktəbin təsirində deyildir. Ondakı incə mənbələrin hamısı və yaradıcılığındakı sevimli üsullar yalnız öz duyğusu və qüdrətli təfəkkürünün məhsuludur... bu xarüqə əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında bir hadisə təşkil etdiyi, bizcə, şübhəsizdir” (4) diqqətə çatdırır.

Poemanın müxtəlif illərdə yazıldığını, burada üstüörtülü şəkildə də olsa, “xalqın azadlıq düşüncələri”nin öz əksini tapdığını, şairin milli-azadlıq duyğularını örtülü şəkildə ifadə etmək məcburiyyəti qarşısında qaldığının hiss olunduğunu yazır: “Şəhriyar “siyasət adlı məndə bir mərzə yox”, – desə də aydın bir milli siyasətlə xalqın və məmləkətinin illər uzununu istismar edildiyini, müxtəlif siyasi oyunlara qatıldığını geniş xalq kütlələrinə dərk etdirməyə çalışmışdır” (5, s. 276).

Şairin poemasından yeterincə nümunələrə diqqət yetirir:

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı.
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar (3, s. 33)

İsa Həbibbəyli bu poemada şairin bütün zorakılıqlara baxmayaraq, gələcəyə “ümidlə, nikbin nəzərlərlə” baxdığını, poemada “istismar və qurtuluş motivləri” yer aldığını, şairin özünün də bədii obrazı canlandırıldığını yazır, əsəri “çağdaş dünya fikir xəzinəsinin mirvarisi” kimi dəyərləndirir. Bu poemaya yüzlərlə nəzirələr yazıldığını, əsərlərinin o taylı-bu taylı elm aləminin də diqqətini cəlb etməsi, artıq Azərbaycan elminin bir qolunu da şəhriyarşünaslıq təşkil etdiyini, ustad sənətkar haqqında monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılıb çap etdirildiyini, adına Azərbaycanımızda küçələr, parklar salındığını, adının müxtəlif mədəniyyət ocaqlarına verildiyini, bir sözlə, Azərbaycan poeziyasının ustad sənətkarlarından biri kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeri təsbit olunduğunu bildirir.

İsa Həbibbəylinin ustad Şəhriyarımızın həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” əsəri şəhriyarşünaslıq elminə dəyərli töhfədir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev yazır: “Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə gözəl əsərlər bəxş etmiş Çingiz Aytmatov həm Qırğızistanın, həm də bütün türk dünyasının fəxridir”!

Dünya şöhrəti qazanmış görkəmli yazıçı Ç.Aytmatovu İsa Həbibbəyli XX əsr bədii düşüncəsinin və ümumiyyətlə, ədəbiyyatın və ictimai fikrin ən qüdrətli yaradıcılarından biri kimi qəbul olunduğunu, “keşməkeşli, şərəfli ömür və sənət yolu” keçdiyini, sovet rejiminin “sərt ideoloji tələblərinə baxmayaraq, sadəcə əməli işi ilə deyil, mənəvi aləminin bütün zənginlikləri, qəribəlikləri ilə yeni olan sadə insanı ciddi bir ədəbiyyat hadisəsi səviyyəsində təbii şəkildə təqdim etmək vəzifəsini bacarıqla” həyata keçirdiyini bildirir. 1978-ci ildə anadan olmasının 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülməsini Çingiz Aytmatov fenomeninin təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, cəmiyyətin bütün dairələrində yüksək səviyyədə qəbul edilməsinin ifadəsi kimi qiymətləndirir: “Bəlkə də Sovet İttifaqının ən yüksək ali mükafatları ilə təltif edildiyinə görə, Qərb ədəbi-ictimai mühiti Çingiz Aytmatovu qüdrətli yazıçı kimi de-fakto qəbul etsə də, ona Nobel mükafatı verməkdən yan keçməli olmuşdur” (6).

İsa Həbibbəyli Çingiz Aytmatovun əsərlərində və baxışlarında milliliklə bəşəriyyətin vəhdətini görür: “Milliliklə bəşəriyyətin dahiyənə harmoniyası Çingiz Aytmatov sənətinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir. Millilik və bəşəriyyətin dialektik əlaqəsi və üzvi sintezi Çingiz Aytmatovun əsərləri ilə təşviq etdiyi ümumdünya tarazlığı modelinin əsas dayaqlarını təşkil edir. Çingiz Aytmatov ədəbiyyatda insanı milli varlığı və bəşəri dəyəri ilə vəhdətdə təqdim etməyi zəruri saymış və yaradıcılığını bu harmoniya üzərində tarazlamışdır” (6).

İsa Həbibbəyli “Çingiz Aytmatovun ümumdünya tarazlığı modelinin daha bir özünəməxsusluğu da bu dahi sənətkarın dünyadakı problemləri qan tökmək, müharibələrə təkən vermək yolu ilə deyil, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ön mövqeyə çəkmək üsulu ilə həll etməyə hesablanmış dahiyənə çağırışları” olduğunu qeyd edir. Çingiz Aytmatovun 20 il əvvəl meydana çıxmış “Müharibə kultunun yerinə mütləq mədəniyyət gəlməlidir” – çağırışının bu gün dünənkindən də aktual səsləndiyi, millilik və bəşəriyyətin Çingiz Aytmatov modeli insanlığa ədalət, sülh, birlik vəd etdiyi vurğulanır. Çingiz Aytmatovun “Asiya ağırlıqlı və Avropa meyilli yazıçı” olub, əsərlərində milli dəyərlərlə bəşəri düşüncənin ideal balansını tapdığı, onun Asiya düşüncəsinin ana xətlərinin mənsub olduğu qırğız xalqının taleyinin və mənəvi dünyasının əsasında formalaşdırdığı dərin həyat fəlsəfəsində və ümumiləşdirmələrində əks-səda tapdığı, qırğız ellərinin və çöllərinin ruhunu bütün reallıqları və özünəməxsusluqları ilə böyük ədəbiyyatda canlandırmaqla, bütövlükdə Orta Asiya coğrafiyasının ümumiləşmiş obrazını yaratdığı qənaətini bölüşür: “Dünya xalqları Qırğızistanı və Orta Asiyayı Çingiz Aytmatovun əsərləri vasitəsilə xəritədəkindən də yaxından tanımaq imkanı əldə etmişlər. Bu mənada ümumtürk təfəkkürünün möhtəşəm daşıyıcısı olan Çingiz Aytmatov, ilk növbədə qırğız ruhunun böyük ədəbiyyat heykəlidir. O, mənsub olduğu xalqı və ölkəni ana torpaq və insan haqqında bəşəri düşüncə səviyyəsində təqdim etmək istedadı ilə dünya ədəbiyyatı məkanına daxil olmuşdur. Obrazlı şəkildə desək, insanlığa xidmət edən ölməz əsərləri ilə birlikdə Çingiz Aytmatov – dünyanın ən uca zirvələrindən biri olan Tyan-Şan dağlarında bədii sözün qüdrətinə, böyük ədəbiyyata ucaldılan möhtəşəm abidədir. Onun yüksək və təkrarsız istedadının məhsulu olan bədii əsərləri qitələri, ölkələri, xalqları yaxınlaşdıran və doğmalaşdıran böyük sənət körpüləridir” (6).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün dünya siyasi arenasında baş verən dövlətlərarası siyasi gərginliklər, Şərqdə əlovlanan ölkələrin taleyi ümumən türk xalqlarının milli birliyi məsələsinə aktuallaşdırır. Türk dünyası böyükdür. Böyük qüvvələrdən olan türklər həmişə azadlıq, dinclik, əmin-amanlıq uğrunda mübarizə aparıblar. 70 ildən çox müddətdə sovet ideologiyası milli mənlilik məsələsində öz siyasi ideologiyası ilə türk dünyasını parçalamağa çalışıb. Akademik Ramiz Mehdiyevin bu fikirlərində böyük bir həqiqət vardır ki, “Türkçülük ideyası hələ yaşayır və türk xalqlarının milli ruhuna öz təsirini itirməmişdir. ...Düzgün yanaşılsa, sağlam qavranılsa, həmin ideya hazırda öz müstəqil dövlətlərini yaratmış türklər, azərbaycanlılar, özbəklər, türkmənlər, qazaxlar, qırğızlar arasında qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın inkişafında müəyyən müsbət rol oynayır, onların bir-birinə yaxınlaşmasına, dünya birliyinə qovuşmasına kömək edir” (6).

Moskvada Maksim Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda təhsil aldığı zaman yazdığı “Üz-üzə” povestinin (1957) böyük dəyərini açır, bu əsərlə Çingiz Aytmatovun ədəbiyyatda özünəməxsus yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirdiyini, əsərdə Səidə və İsmayıl obrazları ilə ədəbiyyatda cəmiyyət və fərd probleminə dair mühüm ictimai məsələlər qaldırdığını, eyni zamanda müharibədən qaçan insanın obrazını böyük cəsarətlə bədii ədəbiyyata gətirdiyini, sosialist realizminin prinsipi-nə uyğun gəlmədiyi halda, “Totoyun ailəsinin timsalında ilk dəfə olaraq bu qəbildən olan müharibə insanların acınacaqlı faciəsini” təsvir etdiyini, 1991-ci il nəşrinə yazdığı ön sözdə Çingiz Aytmatovun bu əsərin qayəsində duran mətləblərdən (“Mən onun (Totoyun – İ.H.) və ailəsinin faciəsinin timsalında insanlar, şəxsiyyət və vəzifə arasında həllolunmaz mübahisə-dən qaçmağa çalışanları təsvir etməyə səy göstərdim”) bəhs etdiyini bildirir.

İsa Həbibbəyli roman içində roman adlandırılma biləcək “Manqurt” hekayətini (2) təhlil edir. Nayman Ananın ədəbiyyatda milli kimliklərin unudurulması proseslərinin yaşandığı dünyada yenidən oyanaraq özünə “Mən kiməm” sualını verib, cavab axtaran insanlığın milli-mənəvi dərkini tamam yeni bədii təcəssümü kimi qiymətləndirir: “Əsrə bərabər gün” romanında öz kökündən, tarixi yaddaşından məhrum edilməyin nəticəsində insanın manqurtlaşdırılmasının təsviri Çingiz Aytmatovun dahiyənə kəşfidir. Bu, sovet ideologiyasının hakim olduğu dövrdə həmin rejimin millətləri əridib itirmək, mənəvi aşınmaya məruz qoymaq üçün formalaşdırdığı siyasi sistemə vurulmuş ən ağır zərbə idi”.

“Əsrə bərabər gün” romanında təqdim edilən aşağıdakı dialoqu manqurtluq fəlsəfəsinin nə demək olduğunu aydınlaşdırdığını bildirir:

“Nayman Ana soruşdu:

- Məni tanıyırsan? Manqurt başıyla “yox”, – dedi.

- Bəs adın nədir?
- Manqurt.
- Səni indi belə çağırırlar, əvvəlki adın yadımdadır?

Manqurt danışmırdı. Anası görürdü ki, o, adını yadına salmağa çalışır... Amma görünür, oğlan qalın bir divara rast gəlmişdi, divarı keçə bilmirdi.

- Bəs atanın adı nədir? ...Doğulduğun yeri heç olmasa bilirsənmi?

...Heyhat, heç manqurtun tükü də tərpənməmişdi” (2, s. 466).

Əsərdə Qazanqapın dəfn mərasiminə gəlmiş oğlu Sabitcanın dədə-baba Ana-Beyit qəbiristanlığının sökülüb yerində kosmik stansiya tikilməsinə laqeyd yanaşması, nitqindəki qeyri-səmimilik, yaşadığı bu günü və özünü düşünməsi “manqurtluğun müasir forması kimi” təqdim olunduğunu qeyd edən İsa Həbibbəyli Sabitcan obrazını “manqurtlaşmanın ədəbiyyatdakı anonsu” adlandırır.

“Əsrə bərabər gün” romanının böyük ideya-bədii dəyərə malik olduğunu açıqlayır. Bu romanı “dünya ədəbiyyatının son bir əsrlik dövrünün möhtəşəm yekunu, yenidən soy-kökə, milli-mənəvi özünüdərkə qayıdışa və oyanışa çağıran müasir epoxanın ədəbiyyatının start nöqtəsi” adlandırır. “Keçmiş Sovetlər İttifaqında milli-mənəvi özünüdərkə qayıdış hələ müttəfiq respublikalar müstəqillik qazanmamışdan əvvəl “Əsrə bərabər gün” romanı ilə başlanmışdır. Bu mənada “Əsrə bərabər gün” milli oyanışa və dövlət müstəqilliyinə çağırışın qüvvətli paroludur” – fikrindədir.

Torpağa, yurda sadıq insanlar haqqında yazılmış “Ana tarla” povestini, İkinci Dünya müharibəsi illərində ön cəbhədə, səngərlərdə döyüşən atalarını, böyük qardaşlarını əsl vətəndaş ləyaqəti ilə əvəz edən gənclərin həyatından bəhs edən “Erkən gələn durnalar” povestini təhlil edir.

Çingiz Aytmatovun Ümumilli lider Heydər Əliyev haqqındakı fikirlərini – “Heydər Əliyev həqiqətən də tarixi, hətta əfsanəvi bir şəxsiyyətdir. Bu, sovet dövründə də belə idi, bugünkü MDB məkanında, xeyli çətinləşmiş müasir dünya şəraitində də belədir. Heydər Əliyev hər zaman xalqının xidmətində olmuşdur. Heydər Əliyev və onun yaşadıklarının, hətta ondan cavan olan bir çox siyasi xadimin bacarmadığı xüsusiyyəti – müasir dövrün ən aktual çağırışlarına hazır olmağı nümayiş etdirə bilmişdir. Məhz Heydər Əliyevin zəngin təcrübəsinin və humanitar dünyagörüşünün genişliyi nəticəsində indi Azərbaycanda sabitlik, tolerantlıq, mədəniyyət, maarifçilik hökm sürməkdədir. Bütün bunlar isə Azərbaycan dövlətinin müasir inkişafını və tərəqqisini təmin edəcək əsas amillərdir!” diqqətə çatdıran İsa Həbibbəyli onun Prezident İlham Əliyev haqqındakı sözlərini də “İlham Əliyev qloballaşan dünyanın lider etalonudur” – yada salır.

Akademik İsa Həbibbəylinin qırğız yazıçısı, eləcə də türk dünyasının, bəşəriyyətin yazıçısı kimi tanınan Çingiz Aytmatov yaradıcılığı ilə bağlı geniş məqaləsində monoqrafik keyfiyyətlər diqqəti çəkir. Yazıçının böyük ədəbi fəaliyyəti mərhələlər üzrə tədqiq olunur. Hər bir mərhələdə ərsəyə gələn əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri, bəşəri keyfiyyətləri, milli-mənəvi keyfiyyətləri araşdırılır, təhlil edilir, böyük sənətkarın yaradıcılıq ustalığı, zəngin bədii düşüncəsi, yaradıcılıq imkanları tədqiq olunur.

Qırğızistan–Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində, inkişafında Çingiz Aytmatov yaradıcılığının böyük rolunu qeyd etmək yerinə düşər. Azərbaycanın Qırğızıstandakı səfirliyinin təşkilatçılığı ilə Qırğızıstan Milli Kitabxanasında “Çingiz Aytmatov–türk ruhunun təntənəsi” kitabının təqdimatı və “Odlar yurdu–Azərbaycan” mövzusunda kitab sərgisi keçirilib. Çingiz Aytmatovun 85 illiyi münasibətilə hazırlanan kitabın təqdimatında Milli Məclisin Mədəniyyət komitəsinin sədri, AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov, millət vəkili Sədaqət Vəliyeva, Qırğızıstan rəsmiləri, səfirlər, elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri iştirak ediblər.

Nəticə. Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə Azərbaycan və qırğız dillərində çap edilən kitabda Anar, Nizami Cəfərov, Oljas Süleymenov, İsa Həbibbəyli, Şahmar Əkbərzadə və digər Azərbaycan, rus, qazax, qırğız ədib və alimlərinin Çingiz Aytmatov haqqında məqalə və xatirələri toplanıb. Kitaba “Ön söz”ü Azərbaycanın Qırğızıstandakı səfiri yazıçı Hidayət Orucov yazıb.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycanda Çingiz Aytmatovun anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə keçirilən geniş tədbirləri (Mərkəzi ofisi Bakı şəhərində yerləşən Türk Dövlətləri Parlament Assambleyası xətti ilə ədibin oğlu Askar Aytmatovun da iştirak etdiyi 15 may 2018-ci il tarixdə keçirilmiş xatirə gecəsi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun 13 iyul 2018-ci il tarixdə “Çingiz Aytmatov: milliliklə bəşəriyyəti birləşdirən fenomen” mövzusunda keçirdiyi beynəlxalq simpozium, Çingiz Aytmatovun “Ana tarla”, “Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş”, “Əsrə bərabər gün” və başqa əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşaların Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrı, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Hüseyn Ərəblinski adına Sumqayıt Dövlət Dram Teatrının səhnələrinə çıxarılması) ölkəmizin mədəni həyatında əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirir.

Sözün əsl mənasında Çingiz Aytmatovu “bütün dövrlərin və zamanların əbədiyaşar qüdrətli sənətkarı”, “dünya ədəbiyyatının real gerçəkliyi, qırğız xalqının və ədəbiyyatının əfsanəsi”, “türk dünyasının milli iftixarı” kimi yüksək qiymətləndirən İsa Həbibbəyli haqlı olaraq bu fikirdədir ki, “Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatının əbədi mogikanı olmaq şərafəti qazanmışdır. Geniş planetar baxışlara malik olan Çingiz Aytmatovun ölməz əsərləri və ideyaları özündən sonrakı ideal cəmiyyətin və böyük ədəbiyyatın manifestidir. Yer kürəsi və dünya ədəbiyyatı hələ bir neçə əsr Çingiz Aytmatovun həyat, müasir cəmiyyət və sənət ideallarına doğru yol gedəcəkdir. Çingiz Aytmatov – böyük ədəbiyyatın əbədiyyət rəmzidir” (6).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsa Həbibbəyli. Şəhriyar dünyası. Tehran: Zufa yayınları, 2002, 31 s.
2. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar [Mətn] : bibliografiya Bakı, 2017, 473 s.
3. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar. Divani-türki. Bakı, 1993, s. 33.

4. Məmmədamin Rəsulzadə. Ədəbi bir hadisə. Ankara: Azərbaycan, 1955, s. 6-7.

5. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007.

6. Əbədi mögikan – Çingiz Aytmatov-90. “525-ci qəzet”, 1-2 oktyabr 2018.

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, qırğız, Şəhriyar, türk, İsa Həbibbəyli.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, киргиз, Шахрияр, тюрк, Иса Габиббейли

Key words: Chingiz Aitmatov, kyrgyz, Shahriyar, turk, Isa Gabibbeyli

Xülasə

Məqalədə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının böyük şəxsiyyətlərindən olan Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaratdığı kamil sənət əsərləri, deyim tərz, milli ənənələrə bağlılığı, azərbaycançılığın bütün ruhunu yaradıcılığında yaşatması, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuş sənətkar kimi Ustad Şəhriyarın yaradıcılığını araşdıran İsa Həbibbəylinin elmi-nəzəri fikirləri təhlil edilir. Eyni zamanda qırğız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Çingiz Aytmatovun zəngin yaradıcılığı, milli ədəbiyyatın inkişafında onun əsərlərinin misilsiz rolu, ilə bağlı akademik araşdırmaları təhlil və tədqiqata cəlb edilir.

Научно-теоретические взгляды Исы Габиббейли на великих светил тюркского мира

Резюме

В статье рассматриваются совершенные произведения искусства, созданные Мухаммедхусейном Шахрияром, одной из великих личностей Южной Азербайджанской литературы, его стиль выражения, его приверженность национальным традициям, сохранение всего духа Азербайджанства в его творчестве, изучение творчества мастера Шахрияра как художника, положившего начало новому этапу в литературе Южного Азербайджана теоретические идеи анализируются. В то же время к анализу и исследованию привлекается богатое творчество выдающегося представителя киргизской литературы Чингиза Айтматова, уникальная роль его произведений в развитии национальной литературы, исследования академика.

Scientific and theoretical views of Isa Gabibbeyli on the great lights of the Turkic world

Summary

The article examines the perfect works of art created by Muhammedhusein Shahriyar, one of the great personalities of South Azerbaijani literature, his style of expression, his adherence to national traditions, the preservation of the entire spirit of Azerbaijan in his work, the study of the work of the master Shahriyar as an artist who marked the beginning of a new stage in the literature of South Azerbaijan's theoretical ideas are analyzed. At the same time, the rich creativity of the outstanding representative of Kyrgyz literature, Chingiz Aitmatov, the unique role of his works in the development of national literature, and the research of an academican are drawn to the analysis and research.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

SOSIOLİNGVİSTİKAYA GENDER YANAŞMASI

Giriş. Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Gender problemi yanaşması sosioloji aspektlərlə birbaşa əlaqəlidir. Genderin araşdırılması zamanı sosioloji yanaşma əsasdır. Genderin dilçiliklə əlaqəsi nəzərə alınaraq onun sosiolingvistikaya da təsiri danılmazdır. Son illərin aktual məsələsi olan gender və ondan meydana gələn gender lingvistikası psixolingvistika və sosiolingvistika elmləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Azərbaycanda bu kimi tədqiqatların aparılması yenidir. Bu məsələyə bir çox aspektdən yanaşılsa da, sırf dilçilik aspektindən yanaşma olmamışdır. Bu da onun mövzusunun aktuallığını əsaslandıran əsas şərtidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan qadın yazıçılarının nəsr əsərlərinin dilidir. Bu əsərlərdəki sosiolingvistik və gender lingvistik yanaşma baxımından ortaya çıxan məsələlər isə tədqiqatın subyektidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi gender lingvistikası ilə sosiolingvistikanın qarşılıqlı əlaqəsini sübut etməklə onlar arasındakı körpünü və bir-birini dəstəkləməsinin araşdırmasını aparmaq, genderin sosioloji cərəyan kimi öyrənilməsinin genderlektika və sosiolingvistikaya olan təsirini izah etməkdir.

Sosiolingvistika anlayışı. Əlbəttə ki, yazıçı əsəri qələmə alarkən onun yazıçılıq qabiliyyəti, istedadı əsas faktorlardan biridir. Lakin bununla yanaşı yazıçı hadisələri təsvir edərkən psixoloji və sosioloji faktorları da gözdən qaçırmır. Bu səbəbdən də, qadın və kişi dili daim bir-birindən fərqlənir. Yazıçı üslubunun yaranmasında sosial faktorlar əsas rolə malikdir. Ə.Rəcəbov yazır ki, dövr, sosial şərait, yazıçının əqidəsi, məqsəd və vəzifələri əsaslı amillərdəndir [1, s. 167] Sosial amillər ilk öncə dilin leksik qatına təsir etmə gücünə sahibdir. Sosial faktorların özünü aşağıdakı vasitələrlə göstərir:

1. Sabit söz birləşmələri
2. Frazoloji birləşmələr
3. Atalar sözləri
4. Zərbi-məsəllər
5. Tabular
6. Evfimizlər

Ə.Rəcəbov yazır: *“Dilin social-sinfli, social-peşə, social-ideoloji və social-konseptual differensiallaşması dilin leksik-semantik inkişafına, social faktorların təsirinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Sosial faktorların dilə təsirindən danışarkən danışanın, yazarın cinsi, xarakteri, psixologiyası, sözdən istifadəsi də nəzərə alınmalıdır”* [1, s. 336]. Yazıçılar əsəri qələmə alarkən bu səbəbdən üslubi normalara riayət etməli, təbiiyi pozmamalı, xalqın dilini qoruyub ön plana çəkməlidirlər.

A.Axundovun da dediyi kimi: *“Xalq öz dilini, birinci növbədə, öz yazıçılarına etibar etmişdir. Bu dilin gözəlliyini qorumaq və inkişaf etdirmək yazıçılarımızın borcudur”* [2, s. 89]. Sosial davranışı əks etdirmənin yolu dildən keçir. Sosial həyatımızın hər bir dönməndə dildən istifadə qaçınılmazdır.

Son dövrlərin populyar araşdırma sahələrindən biri də sosiolingvistikadır. Bu elmin köməyi ilə insanlar qarşılıqlı əlaqə məqsədləri və mədəni statusları ilə öz dillərini idarə etmə yolları öyrənilir. Bu elm sahəsi dili social fəaliyyət baxımında öyrənir. Bu zaman da cinslərarası dil fərqləri sosiolingvistikanın əsas hissəsini təşkil etməyə başlayır.

Qadın və kişilərin dil fərqləri onların bioloji, psixoloji və sosioloji fərqlilikləri ilə bağlıdır. Elə nəsillər vardır ki, orada ana və ata fərqli dillərdə belə danışır. Buna amazon hindularını misal göstərmək olar. Orada hər qəbilə ayrı bir dilə sahibdir və kişilər yalnız başqa qəbilədən olan qadınla nigaha girə bilər. Bu səbəbdən də buradakı sosial vəziyyətə baxdıqda ilk gözə çarpan xüsusiyyət qadın və kişilərin fərqli dildə danışmasıdır [3, s. 160]. Əlbəttə ki, bu cür faktlara nümunə azdır və istisna təşkil edir deyə bilərik. Lakin cəmiyyətdə qadın və kişinin yeri eyni olmayan faktlara sonsuz sayda misal göstərmək olar.

Sosiolingvistika dili sosial prizmadan öyrənən, dilin cəmiyyətdəki rolunu araşdıran elm sahəsidir. O, dilçilik və sosiologiyanın daxilində formalaşan bir sahədir. Sosiolingvistika elə bir sistemdir ki, həm dil, həm də sosial (təhsil, cinsiyyət, status, yaş və s.) dəyişkənliyi özündə cəmləyir. Onun əsas məqsədi dili və dil qatlarını deyil, cəmiyyətdəki fərqli təbəqələrin ondan istifadə etmə dairəsini araşdırmaqdır. İnsan tək-cə sosial fərdliliyi ilə, qrupdakı yeri ilə də bir-birindən fərqlənir. Buna qrup kimliyi də deyilir. Qrup kimliyi insanın özünü müəyyən qrupa, cəmiyyətə aid etməsidir.

Gender lingvistikası və sosiolingvistikanın qarşılıqlı əlaqəsi. Cəmiyyət elə bir anlayışdır ki, orada fərqliliklərin meydana gəlməməsi mümkün deyildir. Cinsiyyət sisteminin təsiri altına düşməyimiz doğulduğumuz ilk gündən başlayır. İnkişaf prosesində cinsiyyət üçün standart davranış qaydaları qoyulur. “Əsl kişi” və “əsl qadın” anlayışları meydana gəlir və onlar haqqında konkret göstəricilər özünü göstərir.

Feminist cərəyanı ilə qadınların özünü tanımasında köklü fərqliliklər meydana gəldi. Öncəki yaradıcılıqlara nəzər yetirildikdə kişi yazıçıların əsərlərində qadın obrazları diqqət cəlb etmirdi, yox səviyyəsində idi. Mətnlər “əsl kişi” dediyimiz anlayışla təşkil olunurdu. Müəyyən zamanla qadın yazısı və ədəbiyyatı formalaşmağa başladı. Sosiolingvistikanın təsiri burada böyük idi. Bu elmin yaranmasının əsas səbəblərindən biri cins fərqliliklərinin üzərində işləmək idi. Bu fərqi olmasa faktı sübut olunduqdan sonra, qadın sözü də istifadə olunmağa başladı.

Kadri Nazlının andıçmələrlə bağlı məqaləsi bu baxımdan maraqlı faktları ortaya qoymuşdur. O yazısında sosiolingvistika və gender anlayışını bir götürərək tamlıq əldə etmişdir. Onun araşdırmasında aşağıdakı məqamlara toxunulur:

- Qadınlar ehtiyac olmasa belə, dilləri öyrəşdiklərindən and içə bilirlər.

¹⁵⁰ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. ADU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi faridajamillih@gmail.com

- Kişilər isə and içmək üçün çətin vəziyyətlə üzləşdiklərindən and içirlər.
- Qadınlar nəyinsə dəqiqliyini vurğulamaq istərkən and içə bilirlər.
- Kişilər isə nəyisə edəcəklərinə dair söz verdiklərində and içirlər.

Ümumi nəticə olaraq Kadri Nazlı qeyd edir ki, kişilər üçün “namus”, “qeyrət” kimi mücərrəd anlayışlar ön planda olduğu üçün onlar bu anlayış üstünə and içirlər [4, s. 105].

Kadri Nazlının bu nəticəsini Azərbaycan qadın yazıçılarının əsərlərində tətbiq edərkən doğrudan da belə olduğunu nümunələrlə göstərmək olar:

- Hə də, vallah, yazıqdı [5, s. 86].
- Boş ümid kişiyyə yaraşmaz, amma əgər mümkün olsa, xəbərleşərəm, ayrı bir qəzavü qədər üz verməyibsə, bəlkə, vallah nə bilim, onu oradan uzaqlaşdırıb başqa bir yerə göndərmək və sənə xəbər vermək mümkün oldu [5, s. 139].
- Olar da... peyğəmbər haqqı, o Molla Qurbanqulunun qızından nə desən çıxar, beş vaxt namazdan başqa... [5, s. 145].

Cəmiyyətdə qadınlara hər zaman az inanılıqlığında, onların sözlünə az etibar ediliyindən onlar daim andiçməyə məcbur ediləblər və ya buna ehtiyac duyublar. Axı onlar status cəhətdən daim kişilərdən aşağıda olublar. Bu nümunələrdən də görürük ki, qadınların andiçməsi üçün heç bir məcburiyyət olmadığı halda, onlar bunu edirlər və buna bir növ vərdiş ediblər. Kişilər də isə andiçməni ehtiyac doğurur. Yəni onlar çətin vəziyyətdə qalmadığı müddətdə, buna ehtiyac olmadığı müddətdə andiçmirlər. Bunu əsərlərdən verilən nümunələrlə də göstərmək mümkündür:

- Vallah, sənin işlərdən baş açmaq çətindir, ay bibi. [6, s. 85]
- Vallahi onların külünü torba ilə daşıdıraram. [6, s. 89]

Üzr istəmək məqsədilə istifadə olunan ifadələrin sosiolinqviistik analizini tədqiq edənlərə diqqət yetirdikdə E.H.Nazlının adını çəkmək olar. O araşdırma sonunda belə nəticələr əldə etmişdir:

- Talbot, Vray və Blumer kimi araşdırmaçıların dediklərinin tam tərsi olaraq o qeyd edir ki, üzr istəmələr üslubi baxımdan nəzakət mənasını ifadə etməsi kişilərdə daha tez-tez özünü göstərir.
- Andiçmələrdəki kimi üzr istəmələrdə də qadınlar nəzakət məqsədilə buna müraciət edirlər.
- Kişilərə nisbətən peşmançılıq hissi qadınlarda daha aktivdir və bu səbəbdən onlar üzr istəyirlər.
- Kişilər isə qarşı tərəflə əlaqəni pozmaq istəmədiklə buy ola əl atırlar [7, s. 88].

Bu araşdırmaya əsasən qadın və kişi yazıçıların əsərlərindəki üzr istəmənin statistic göstəricisini də göstərmək olar.

İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” əsərində 6, Əzizə Cəfərzadənin “Aləmdə səsim var mənəm” əsərində isə 15 dəfə “bağışla” sözü işlənilib. Buradan da görmək olur ki, kişilər üzr istəməyi o qədər də sevmirlər. Onlar nəzakət mənasında üzr istəməyə üstünlük verirlər. Məsələn:

- Məni bağışlayın, tələsirəm. [8, s. 371]
- Yoldaşlıqda ayrı-seçkilik olmaz. Bağışlayın, adınız... [8, s. 118]
- Bağışlayın, cənab, adınızı da bilmirəm... [8, s. 113]

Nəticə. Əsərlərdən verilən misallar və statistic göstəricilər onu göstərir ki, kişi və qadın əsərlərində istifadə olunan söz və ifadələr ilk öncə onların sosial göstəriciləri və alı olduğu cinslə birbaşa əlaqədərdir. Əlbəttə ki, cəmiyyətdə eyni sosial təbəqəyə xas insanların dünyagörüşünü, psixoloji durumunu eyni götürə bilmərik. Bu fərqlər dil fərqlərini meydana gətirdiyindən qadın və kişi dili bir-birindən fərqlənir və sosiolinqvistika elmində də bunu əsas meyar olaraq götürür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Rəcəbli, Ə.Ə. Sosiolinqvistika / Ə.Ə. Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, - 2004, - 520 s.
2. Axundov, A. Dilin estetikası / A.Axundov. – Bakı: Yazıçı, - 1985. – 224 s.
3. Janet Holmes. An introduction to sociolinguistics 4th edition / Janet Holmes. -New York: Routledge. – 2013. – p. 489
4. Kadri Nazlı. Türkce yemin ifadeleri üzerine toplum dil bilimsel bir inceleme, yüksek lisans tezi // - Diyarbakır: - 2013. – s. 97105
5. Cəfərzadə, Ə. Bakı 1501 / Ə.Cəfərzadə. Bakı: Yazıçı, - 1981. – 263 s.
6. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri. “Dəli Kür”: [2 cildə] / İ.Şıxlı. - Bakı: Şərq-Qərb, -c. 1. -2005. – 400 s.
7. Ece Halime Nazlı. Türkce özür ifadeleri üzerine toplumdilbilimsel bir inceleme // Dicle Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Türk dili ve edebiyatı anabilim dalı, yüksek lisan tezi, Diyarbakır: - 2013. – 116 s.
8. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri. “Dəli Kür”: [2 cildə] / İ.Şıxlı. - Bakı: Şərq-Qərb, -c. 1. -2005. – 400 s.

Açar sözlər: qadın dili, kişi dili, qadın nəsr, kişi nəsr, gender linqvistikası, sosiolinqvistika, üzr istəmə, andiçmə

Keywords: female language, male language, female prose, male prose, gender linguistics, sociolinguistics, apology, swearing

Xülasə

Qadın və kişi arasındakı sosial fərqlər onların dilinə təsir edir. Cinslərarası dil fərqi gender linqvistikası tərəfindən araşdırılır. Bu baxımdan qadın və kişi dili arasındakı fərqlər sosiolinqvistika elmində də araşdırılır. Gender linqvistikası sosiolinqvistikaya, sosiolinqvistika isə gender linqvistikası elminə material vermiş olur. Onların psixoloji amilləri də nəzərə alınaraq üzr istəmə və andiçmələrinə fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Qadının sosial mühitdəki yeri onu daha nəvazişli olmağa sövq edir. Onun nəvazişi də dilinə birbaşa təsir etdiyindən ehtiyac olmasa belə üzr istəmə və andiçmə ifadələri onun dilində və nəsrində təzahür edir.

Summary

Social differences between men and women affect their language. Gender language difference is investigated by gender linguistics. From this point of view, the differences between women's and men's language are also investigated in sociolinguistics. Gender linguistics gives material to sociolinguistics, and sociolinguistics gives material to the science of gender linguistics. Taking into account their psychological factors, different characteristics are shown in their apologies and

oaths. A woman's place in the social environment prompts her to be more affectionate. Since his caress has a direct effect on his language, expressions of apology and swearing appear in his language and prose, even if they are not necessary.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Nigar Çingiz qızı Məhərrəmovə¹⁵¹
ƏDƏBİYYAT VƏ JURNALİSTİKANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ
(ingilisdilli media diskursunda)

Son zamanlarda dünya tədqiqatçıları ədəbi jurnalistikanın inkişafına böyük diqqət göstərirlər. Beləki, ədəbiyyatın çox dərin bir sahə olduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, onun çərçivəsində fəlsəfədən jurnalistikaya qədər bir sıra məsələlər toplanır. Məlumdur ki, ədəbiyyat və jurnalistikanın ortaq obyektı – insan, onun həyatı, cəmiyyətə inteqrasiyasıdır, eyni zamanda, ortaq aləti – dildir. Məhz bu səbəbdən, bu iki sahənin kəsişməsində hibrid janrların yaranması mümkündür. Müasir mərhələdə bir çox tədqiqatçılar ədəbiyyat və jurnalistikanın qarşılıqlı əlaqəsi haqqında biliklərin daha da dərinləşdirilməsinin zəruriliyini qəbul edirlər. Yeni texnologiyaların inkişafı və internetin meydana gəlməsi ədəbi jurnalistika mətnlərinin daha geniş yayılmasına və oxucu auditoriyasının genişlənməsinə səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində bu sahəyə olan marağın artmasına gətirib çıxardı. Xüsusilə, son zamanlarda interaktiv hekayələrə olan marağın artması onun özünəməxsus yeni bir nəşr sənətinə çevrilməsinə və yazıçılar üçün bir vasitə olmasına səbəb olur. Media və ədəbiyyatın sıx əlaqəsi və qarşılıqlı araşdırılması ədəbi jurnalistika ilə bağlı müxtəlif fikirlərin və nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb olur. Bir çox alimlər ədəbi jurnalistikanı kommunikasiya nəzəriyyəsi və jurnalistika nəzəriyyəsi baxımından başa düşməyə çalışırlar.

20-ci əsrin sonlarında ingilisdilli ölkələrdə ədəbi jurnalistika fenomeni elmi tədqiqat obyektı kimi bərqərar oldu. Ədəbiyyatla jurnalistikanın qarşılıqlı əlaqə problemi təkcə elmi ictimaiyyətdə deyil, həm də qeyri-rəsmi mühitdə - forumlarda və bloqlarda müzakirə obyektinə çevrilib. Görünən odur ki, bu gün ədəbi jurnalistikanın bir tərəfdən şifahi yaradıcılığın inkişaf meyillərini müəyyən edirsə, digər tərəfdən də XXI əsrdə həm ədəbiyyatın, həm də jurnalistikanın mahiyyəti sualını gündəmə gətirir.

Müasir media mətninin təhlili mətnin yaradılması prosesi, məlumatların yayılması və qavranılması üsulları, funksional və janr təsnifatı, mədəni spesifik xüsusiyyətlər, ideoloji modallıq və pragmatik dəyərlə əlaqəli həm lingvistik, həm də ekstralingvistik amillərin öyrənilməsinə tələb edir. Məhz bu səbəbdən ingilisdilli media diskursunda ədəbiyyat və jurnalistikanın qarşılıqlı əlaqəsinin sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edilməsi olduqca aktualdır.

Uzun illərdir ki, alimlər ədəbiyyat və jurnalistikanın qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edən zaman “ədəbi jurnalistika” terminindən istifadəyə üstünlük verirlər, bununla belə qeyd etməliyik ki, son onilliklərdə – Harvard Universitetində Nieman Jurnalistika Fondunun təşəbbüsü ilə – “povest jurnalistikası” terminindən istifadə etməkdə təkid artır. ABŞ-da ədəbi jurnalistika demək olar ki, tamamilə povest jurnalistikasına çevrilmişdir.

2005-ci ildən illik konqreslər təşkil edən və 2009-cu ildən “Ədəbi Jurnalistika Araşdırmaları” elmi jurnalını nəşr edən Ədəbi Jurnalistika Araşdırmaları Assosiasiyasının (IALJS) yaradılmasının başlanğıcında məhz amerikalı alimlər dayanıb. Norman Sims jurnalın birinci nömrəsindəki əsas məqaləsində ABŞ-ın bu tədqiqat sahəsində elmi üstünlüyünü sübut edir, terminologiya problemini müzakirə edir və digər terminlərin mövcudluğuna işarə edir: “şəxsi jurnalistika”, “yeni jurnalistika” və “parajurnalistika” (periodismo personal, nuevo periodismo, paraperiodismo). Assosiasiyanın saytında qeyd olunur ki, fəaliyyətinin məqsədlərindən biri də ədəbi publisistikanı elmi araşdırma mövzusu kimi müəyyənləşdirmək və bu fenomenin sərhədlərini müəyyən etməkdir.

“Ədəbiyyat” və ya “povest jurnalistika” terminlərinin məzmunu ölkədən ölkəyə fərqlənə bilər, çünki yazıçı-jurnalistlər öz əsərlərinə müxtəlif janrların (reportaj, xronika, şahidlik, portret, müsahibə) elementlərini daxil edir və onları yaradıcı şəkildə emal edirlər, tarixi və milli ənənəyə istinad edirlər.

Son illərdə media mühitində jurnalistikanın müxtəlif forma və üsulları inkişaf edir. İnsanın şəxsiyyətini önə çıxaran informasiya axınına qarşı mübarizə aparan müəlliflər, daha dəqiq və yaradıcı media mətnləri yaratmaq üçün yeni üsullar axtarırlar. Müasir publisistlər yalnız informasiya verməklə məhdudlaşmırlar, eyni zamanda, zamanla köhnəlməyən və oxucuların yaddaşında uzun müddət qalan daha güclü təsirə malik mürəkkəb ədəbi publisistik əsərlər yaratmağa çalışırlar ki, bu da, öz növbəsində, rəqəmsal dövrdə jurnalistikanın yenilənməsinə kömək edir.

Ədəbi jurnalistik əsəri yaradarkən müəllifin araşdırma aparmağa, büdcəyə və nəşrin səhifələrində kifayət qədər yerə ehtiyacı olur. Bu amillər bu jurnalistika fəaliyyətinin xarakterini müəyyən edir və tez-tez spesifik KİV-lərlə məhdudlaşır. Amerikalı jurnalların – “Harper’s Magazine”, “The New Yorker”, “Esquire”, “Rolling Stone” – ədəbi jurnalistika janrlarının transformasiyasına təsirini qeyd etmək vacibdir. Bu jurnallar onilliklər boyu belə əsərlərin nəşrinə yer ayırmışdır.

Müəllif-jurnalistlər etiraf edirlər ki, «başqa bir baxış» nəsrini zənginləşdirir. Yazıçı-jurnalistin ölümündən sonra məqalələr topluları hazırlanarkən bəzən Fond və ya həmfikirilər cəmiyyətinin üzərinə götürdüyü nəşriyyatın rolu xüsusilə nəzərə çarpır. Yazıçı-jurnalistin ölümündən sonra məqalələr topluları hazırlanarkən bəzən Fond və ya həmfikirilər cəmiyyətinin üzərinə götürdüyü nəşriyyatın rolu xüsusilə nəzərə çarpır. Məsələn, 2016-cı ildə Qabriel Qarsiya Markesin reportajları, məqalələri və xronikalarını ehtiva edən «Gabo-jurnalist» antologiyası nəşr olunmuşdur. Kağızdan onlayn versiyaya keçid nəticəsində müxtəlif formatlarda yüksək keyfiyyətli yeni media məhsulunun yaradılması imkanı yaranmışdır. Bu jurnalların hədəf auditoriyası əsasən mobil cihazlardan oxumaq üçün istifadə edən gənclərdir. Materiallar müəyyən problemlərə həsr olunmuşdur və adətən daha ətraflı məlumat təqdim edir. Bu materiallar ümumi mövzularla bağlı KİV-lərdə işıqlandırılmış hadisələrə «ışıq salır» və spesifik mənbələrə istinad edir ki, bu da anonim məlumatların çoxluğu və oxucuların inamının itməsi kontekstində xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə mətnlərin yaradılmasında müəlliflər auditoriya ilə

¹⁵¹ Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Dillər Universiteti. E-mail: n.meherremova@yahoo.com

qarşılıqlı əlaqəni artırmağa yönəlmiş xüsusi nəsr strategiyalarından istifadə edirlər; veb-dizaynın və materialın təqdimat və strukturlaşdırma formasının da önəmi var (uzun mətnlər bölmələrə ayrılır, səhifələrin nömrələnməsi yoxdur, video və fotosəkillər əlavə edilir) [4].

Rəqəmsal oxu cihazlarının çoxalması və nəşriyyat platformalarının yaradılması bu genişmiqyaslı janr üçün yeni perspektivlər açaraq, ənənəvi medianın indiyədək etibar etdiyi ani informasiyadan fərqli olaraq daha dərin və inkişaf etmiş məzmunu tələbat yaradıb.

İngilisdilli ədəbi jurnalistika, müasir oxucunun tanıdığı formada, hetrojen və çoxşaxəli bir fenomeni təmsil edir. "Ədəbi jurnalistlər" (1984) antologiyasının yaradıcısı Norman Sims üçün ədəbi jurnalistikanın mahiyyəti onun mədəniyyəti və insan təbiətini dərk etmək istəyindədir [3, s.15]. Estetik komponent bu mətnlərdə məlumat rolunu oynayır, eyni zamanda hekayəni bəzəyir və diqqəti ənənəvi jurnalistikanın buraxdığı detallara yönəldir. Bununla da ədəbi publisistikanın əsərləri ümumbəşəri ölçü qazanır və hadisələrin daha realist təqdimatına nail olur [6, s. 12]. Bizim qarşımızda media diskursunun bir fenomeni dayanır ki, bu, jurnalistikanın bir hissəsi olsa da, ədəbiyyat, tarixşünaslıq, sosiologiya və informasiya nəzəriyyəsi kimi elementlərlə «qidalanır» və müxtəlif nəsr strategiyaları vasitəsilə hekayəni anlatmağı hədəfləyir, eyni zamanda ənənəvi araşdırma və həqiqətlik prinsiplərindən imtina etmir.

Ədəbi jurnalistika ədəbiyyat və jurnalistikanın birləşdiyi, ədəbiyyatın qəzet və jurnallara yaxın olan yaradıcı formasıdır. Bu zaman ədəbi jurnalist yalnız faktları yazmır, o, faktlara əsaslanan yaradıcı və bədii yazı təqdim edir. Bu zaman ədəbi jurnalist daha dərin araşdırma aparmalı, hadisələrə şəxsi təcrübə və emosionallara əsaslanaraq yanaşmamalı, baş verənləri kənarından müşahidə edərək daha yaradıcı formada oxucuya təqdim etməlidir.

Ədəbi jurnalistika povest üsullarını və üslub strategiyalarını müəyyən müsahibələr şəklində birləşdirdiyindən, onların bir-birini tamamlayan mahiyyətini vurğulayan hibrid forma yaratdığından onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin daha sıx olmasına şərait yaradır və bu da öz növbəsində, hər iki sahənin ümumi cəhətlərini daha qabarıq formada nəzərə çarpdırır. Bu qarşılıqlı əlaqə dəqiqliyə əsaslanan, yaradıcı ifadə və jurnalist dürüstlüyü arasında körpü yaradan zəngin, cəlbedici hekayələrin yaranmasına imkan verir.

Qəzet və jurnallarda çoxlu bədii mətnlərin dərc olunmasına, bir çox müasir ədəbi cərəyanların çap mətbuatında yaranmasına baxmayaraq, müəyyən dövrə qədər ədəbiyyat və publisistika şifahi yaradıcılığın iki fərqli sahəsi hesab olunurdu. Ola bilsin ki, ingilisdilli ölkələrin ilk qəzetləri baş verən hadisələri kifayət qədər işıqlandırmayıblar. Lakin ədəbi-intellektual baxımdan 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində ingilisdilli dövrü nəşrlər ən yaxşı söz ustalarının mətnlərini ehtiva edirdi.

Ədəbi əsərləri qəzet səhifələrində dərc etmək ənənəsi XVII əsrin sonunda ilk publisistik nəşrlərin meydana çıxması ilə yaranmışdır. Mark Tven, Truman Kapote, Tom Vulf və digər yazıçılar jurnalistikanı ədəbiyyata, ədəbiyyatı isə həqiqətə çevirmişdilər. Ədəbi jurnalistika bədii ədəbiyyata bənzəyən jurnalistikadır: o, ədəbiyyat kimi oxunur, ədəbiyyatın üsullarından istifadə edir. Bununla belə, o, jurnalistika olaraq qalır, yəni uydurma nəzərdə tutmur: ən maraqlı və parlaq ədəbi jurnalistika əsərini (məsələn, Truman Kapotenin əsərini) oxuyarkən, müəllifin qəbul edilmiş jurnalistik standartlara uyğun olaraq toplanmış faktlarla rəhbərlik etdiyini fərz edirik (bu, əlbəttə, o demək deyil ki, bu əsərdə hər bir söz mütləq həqiqətdir). Müəllifin vəzifəsi sadəcə müəyyən hadisələr barədə məlumat vermək deyil, həm də əsasən bədiiyyətə üstünlük verməklə, duyğularımıza təsir etmək və adi jurnalistikanın maraqlanmadığı təfərrüatlarla ibarət hekayə danışmaqdır.

Amerika ədəbi jurnalistikası uzun müddət sırf ədəbiyyatın kölgəsində qalmışdı: XIX əsrdə "yüksək" (incə söz sənəti-ədəbiyyat) "aşağı" ilə (jurnalistika) ilə yollarını ayırmışdı; XX əsrdə bu uçurumu modernizm daha da dərinləşdirdi: onun dəyərlər sistemində jurnal və qəzetə layiqli yer tapılmadı. Beləki, XIX əsrdə ədəbiyyatçılar bədii yaradıcılığı üstün tutaraq, yaradıcı sənət sahəsi olan ədəbiyyat üstün hesab edib, sadəcə baş vermiş hadisələr haqqında məlumat verən jurnalistikanı aşağı hesab edərək onunla qarşılıqlı əlaqə qurmamağa çalışırdı. Modernizm dövründə ədəbiyyat və jurnalistika arasında olan bu boşluq daha da böyüdü. Obyektivlik və təfərrüatlar lazımsız hesab edilərək, daha çox emosional üslubda çatdırılan ideologiyanın tərəfini seçirdilər. Lakin 1960-ci ildə "Yeni Jurnalistika"nın meydana gəlməsi bu baxışın dəyişməsinə səbəb oldu. Artıq jurnalistikadan bəhs edən zaman yalnız təfərrüatları qələmə alan bir sahə deyil, məhz baş vermiş hadisələri daha ədəbi və yaradıcı baxımdan qələmə alan sahə nəzərdə tutulurdu. Bu isə müəlliflərin artıq şahidi olduqları hadisələri tamamilə yeni üslubda qələmə almağa başlamaqları ilə başladı. Onun əsas müdafiəçisi Tom Vulf, obyektivlikdən imtina edərək daha subyektiv, həqiqətə yaxın və daha yaradıcı hekayələrin yazılmasında bəhs edirdi [5, s. 15]. "Yeni Jurnalistika"nın əsas fərqləndirici xüsusiyyəti məhz həqiqətlərin şəxsi təcrübələrə əsaslanaraq paylaşılması idi. Jurnalistikanın ədəbiyyata xas elementləri istifadə etməklə məlumatların dəqiqliyini qoruyaraq hadisələri təsvir etmə ənənəsi XX əsrdə özünü bir sıra tanınmış yazıçı-jurnalistlərin əsərlərində göstərir. ABŞ-da bu ənənəni Ernest Heminqvey, Truman Kapote, Tom Vulf və Norman Meler, Avropada isə Corc Oruell, Riçard Kapuštinski və Oriana Fallaçi inkişaf etdirmişdir. İspaniyada bu istiqaməti Manuel Çaves Noqales, Fransisko Umbral və Manuel Vazkes Montalban, Latın Amerikasını isə Rodolfo Volş, Qabriel Qarsia Markez və Elena Poniatovska irəlilətməmişdir. Ədəbiyyat və jurnalistika arasındakı qarşılıqlı əlaqə, ilk növbədə, sözlə işləməkdə özünü göstərir. Jurnalist sözü baş vermiş hadisələr haqqında məlumat verməyə və reallığı çatdırmağa imkan tanıyır. Ədəbiyyatda isə söz, yazının yaradıcı təsəvvürü ilə ilhamlanmış obrazlar yaradır. Ədəbi jurnalistikada bu iki əsas söz funksiyası birləşir. Əsas olan hekayədir və jurnalistin hadisələrin iştirakçılarının fikrini çatdırarkən məlumatı əhatə edən bir hekayəni necə danışacağı bacarmasıdır.

Ədəbi jurnalistləri antropoloq və sosioloqlarla müqayisə edir, çünki onların məqsədi hər bir xalqın mədəniyyətini anlamaqdır. Ədəbi müxbir gündəlik həyatın hadisələrində dramı görə bilən biridir. Ədəbi jurnalistika ilə triviya mətn

arasındaki fərq, məhz jurnalistin hekayəni anlatmaq üçün ən yaxşı yolu aşkar etmək istedadındadır. Ədəbi jurnalistika mətni yaratma sənətini sadəcə jurnalistik mətn yazma rəhbərliyinə endirmək mümkün deyil.

Beləliklə ədəbi jurnalistikanın ənənəvi jurnalistikada fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər biri yazıcının subyektiv düşüncələrini, duyğularını və təcrübələrini qələmə almasıdır. Bunun vasitəsilə yazıcı oxucu ilə daha sıx əlaqə yaradaraq, onun cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan hadisələr üzərində düşünməyə təhrik edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Chillón A. Literatura y periodismo: una tradición de relaciones promiscuas. - Barcelona. Universitat Autònoma de Barcelona. – 1999. - 470 p.
2. Schiffrin, D. Discourse markers / D. Schiffrin. – Cambridge: Cambridge University Press, - 1987. – 231 p.
3. Sims, N. Literary Journalists. - Publisher Ballantine Books, Edition Reissue, - September 12, -1984. – 339 p.
4. Tony H. A Dictionary of Journalism. - Oxford University Press, - 2014.
<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199646241.001.0001/acref-9780199646241-e-1256>.
5. Wolfe, T. The New Journalism. Harper & Row. -1973. - 394 p.
6. Коренева Е. В., Соколов В.М. Испаноязычный Медиадискурс: взаимодействие Литературы и Журналистик. М.: Фак. журн. МГУ, 2023. 139 с.
7. Несмелова О. О., Коновалова Ж. Г. Новый журнализм: теоретические принципы и их художественное воплощение // Ученые записки Казан. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. - 2011. С. 245–258.

Açar sözlər: ədəbiyyat, jurnalistika, dil, diskurs

Ключевые слова: литература, журналистика, язык, дискурс

Key words: literature, journalism, language, discourse

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЛИТЕРАТУРЫ И ЖУРНАЛИСТИКИ (в англоязычном медиадискурсе)

Резюме

В данной статье взаимодействие литературы и журналистики анализируется в контексте их общего объекта и инструментов. Рассматриваются становление литературной журналистики как гибридного жанра, интеграция эстетических компонентов в журналистику, роль субъективного подхода, а также влияние новых технологий на развитие этой области. На основе опыта различных стран и подходов писателей-журналистов подчеркивается, что литературная публицистика обладает как информативной, так и художественной ценностью.

THE INTERCONNECTION OF LITERATURE AND JOURNALISM (in English media discourse)

Summary

This article analyses the interaction between literature and journalism in the context of their shared objects and tools. It examines the emergence of literary journalism as a hybrid genre, the integration of aesthetic components into journalism, the role of a subjective approach, and the influence of new technologies on the development of this field. Drawing on the experiences of different countries and the approaches of writer-journalists, it highlights that literary journalism possesses both informational and artistic value.

Rəyçi: fil.e.d., dos., Abdürəhmanova Könül

İ. NƏSİMİNİN DİLİNDƏ LEKSİK AZXAİZMLƏR

Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı iki xətt üzrə getmişdir. İnkişaf müddətində həm sözlərin tərkibi, həm də mənası dəyişmişdir. Sözlərin leksik-semantik inkişafının geniş elmi şərhinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu, dilin lüğət tərkibinin dəyişməsidəki əsas istiqamətləri aşkar etməyə, dilimizin tarixi və etimoloji lüğətini yaratmağa, türk dilləri içərisində Azərbaycan dilinin yerini və mövqeyini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Sözlərin mənacə dəyişməsi dilin tarixi inkişafı boyu daim fəaliyyət göstərən çox cəhətli dil hadisəsidir. Dilin lüğət tərkibinin artmasına xidmət edən başlıca üsul olan bu prosessiz dil insan zəkasının inkişaf sürətindən geri qala bilər. Çünki cəmiyyətin inkişafı boyu insanların dərk etdikləri yeni anlayışların hamısını düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə etmək mümkün deyil. Bunun üçün alınma sözlər də kifayət etmir. Ona görə də anlayışların bir hissəsini ifadə etmək üçün mövcud sözlərdən istifadə edirlər. Onlar yeni anlayışda işlənərək, yaranmış yeni məfhumları bildirməyə xidmət edir. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə bağlı yeni sözlər və yeni mənalar yarandığı kimi, bəzi söz və mənalar isə arxaikləşir, dili tərk edir. Tədqiqatlar göstərir ki artan, yeni yaranan mənalar köhnələrdən çox olur. Bu da semantik tutumun durmadan artması və zənginləşməsinə səbəb olur. Bu artım və zənginləşmə dilin inkişafının müxtəlif vaxtlarında müxtəlif olur.

Dilimizdə sözlərin arxaikləşməsinin müxtəlif təzahürləri vardır. Belə ki, bəzi sözlərin özü, bəzi sözlərin mənası arxaikləşir. Buna görə də arxaik sözlər bir-birinin eyni deyildir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində lüğəvi arxaizmlərin iki növü vardır: *leksik arxaizmlər* və *semantik arxaizmlər*.

Leksik arxaizmlər dedikdə – “*əşya və hadisəni ifadə etməkdən ayrılıb tamamilə arxaik plana keçən sözlər nəzərdə tutulur; məsələn: yazı (çöl), tanuq (şahid), sası (üfunətli) və s.*” (13, s. 19).

İ.Nəsiminin ədəbi dilimizin inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirmək üçün, onun əsərlərinin lüğət tərkibinin təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. İ.Nəsimi əsərləri üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, İ.Nəsimi yaradıcılığında leksik arxaizmlərə istənilən qədər nümunələr tapmaq olar. Fikrimizi misallarla sübut edək.

Ayağ (qədəh). *Qədəh* mənasında işlənən *ayağ* sözünə İ.Nəsimi əsərlərində tez-tez rast gəlsək də, bu söz müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir, məsələn:

İçər şərabi-ləli-cu sərxoş öpər *ayağ* (12, s. 52).

Bu sözə biz Kişvərinin, Vidadinin dilində də təsadüf edirik, məsələn:

Xani dövlət kim *ayağ* içib *ayağını* öp (7, s. 35).

Dolandıqca cami-əşq dövründə *ayağ* artar (8, s. 17).

Al (hiylə). *Al* sözünə *hiylə* mənasında təkcə İ.Nəsiminin dilində deyil, eyni zamanda ondan əvvəl və sonra yazılmış ədəbi abidələrin dilində təsadüf edirik, məsələn:

Namərd dayın *al* eyləmiş, oquyub bizi aldılar (4, s.22)

Al ilə ala gözləri aldıadı aldu könlümü (12, s.46)

Gördüm bu sözüm tutub edər *al* (2, s.75)

Alü alayə sarıb səbzədə pünhan etdim (9, s. 119).

Gündə yüz *al* eyləyən qəlbi gəradən küsmüşəm (21, s. 165).

Al sözünün *hiylə, ikiüzlülük* mənasında işlənməsinə *Qazax* dialektində həmçinin *Sahyan* və *Şuşa* rayon sivələrində *dil* sözü ilə birləşərək işlənməsinə təsadüf olunur, məsələn:

Uşağı *aladilə* tutuf qarpozın yaxşısını seçif.

Nəsib *aladil* adamdu və s. (15, s. 103).

Al sözü *hiylə, məkr* mənalarından əlavə *parlaq, qırmızı* mənalarını da verir. *Al* sözünün bu mənalarda işlənməsinə İ.Nəsimi əsərlərində də təsadüf olunur, məsələn: Bu güli gör ki, rəngi çöhrəsinə / Nə qədər al edərsə, *al* irəməz (12, s. 46).

Bu sözün eyni mənada, yəni *parlaq, qırmızı* mənalarında işlənməsinə Xətai dilində də görürük, məsələn: *Al* ilə yaşıl geyindi bağlar (20, s. 15).

Altun (qızıl). Bu söz şairin əsərlərinin dilində *qızıl* mənasında işlənmişdir. Bu gün müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunur, məsələn:

Mərifətdür xalis *altun* sikkəsi, fəzli hünər,

*Altun*ü tam, zəğəldən arı dınar istəmə (12, s. 47).

Altun sözünə *qızıl* mənasında Kişvəri dilində də rast gəlirik, məsələn:

Yüzüm altun kimidür bu vəcədin kim haliya (7, s. 35).

Arı (pak, təmiz). Orta əsr ədəbi materiallarının dilində bu söz *pak, təmiz* mənasında işlənmişdir. *Arı* sözünün *pak, təmiz* mənasında işlənməsinə dair İ.Nəsimi yaradıcılığında istənilən qədər nümunə tapmaq olar, məsələn:

Qanı dünyədə bir *arıca* dinar (12, s.38)

Xətai dilində də *arı* sözü eyni mənalarda işlənmişdir, məsələn:

Arı su toxuna tər olarsan

Yeldən dəxi dərbədə olarsan (20, s. 181).

Arı sözü *Quba* dialektində *təmiz*, *saf* mənalarında işlənir; məsələn: Arı işdəruğ də, təmiz (15, s. 103).

Ümumiyyətlə arı sözü “Aydan arı, sudan duru” ifadəsinin tərkibində, əksər şivələrdə və canlı şifahi nitqdə *təmiz*, *pak*, *saf* mənalarında işlənir (15, s. 103).

Əsrük (*sərxoş*, *kefli*). Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik olan *əsrük* sözü İ.Nəsiminin dilində *sərxoş*, *kefli* mənalarında işlənmişdir. *Əsrük* sözünün eyni mənalarda işlənməsinə Kişvəri dilində də təsadüf olunur, məsələn:

Qanı *əsrüklərin* cəmində hüşyar (12, s. 69).

Hər neçə *əsrükdürür* var andə bir hüşyarlıq (7, s. 42).

Bu söz Azərbaycan dilinin *Qazax* dialektində həm *sərxoş* həm də *ucaboylu*, *əndamlı qadın* mənasında işlənmişdir. Dilimizə məxsus folklor nümunələrində də bu sözə rast gəlinir, məsələn:

Əsrük bir maya gördüm, Qoltuğunda nə gizdə (15, s. 113).

Öküş (*çox*, *xeyli*). Şairin əsərlərinin dilində *öküş* sözü *çox*, *xeyli* mənalarında işlənsə də müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaik hesab olunur, məsələn:

Xəlcin əməli azdı, könül yağıcı *öküş*,

Bir xəstə *könül* yapıcı memar bulunmar (12, s. 104)

Öküş sözünün eyni mənada, ancaq *yüküş* formada işlənməsini Xətai dilində görürük, məsələn:

Heç səbrü təhəmmülüm yox idi,

Dərdim *yüküşü*, gəxim çox idi (2, s. 80).

Ağu (*zəhər*). İ.Nəsiminin dilində *zəhər* mənasında arxaik söz olan *ağu* sözü işlənmişdir, məsələn:

Eyləmə vəslün şərabın içənə ol *ağu* kar (12, s. 44).

Ağu sözü bu mənada Xətai dilində də işlənir, məsələn:

San *ağu* şərabın eylədim nuş (20, s. 83).

Ağu sözü özünü əsasən canlı danışiq dilində göstərir, məsələn:

“İlana *ağı* verən kərtənkələ” (15, s. 102).

Uçmağ (*cənnət*). Ümumiyyətlə orta əsrlərdə yazan əksər şairlərin dilində *uçmağ* sözü *cənnət* mənasında işlənmişdir. Bu sözün eyni mənada işlənməsini “Kitabi-Dədə Qorqud” datanının, Xətainin dilində də görürük, məsələn:

Ağ saqqalı baban yeri *uçmağ* olsun (4, s. 225).

Ləbünə əhli-nəzər çeşmeyi heyvan dedilər,

Gərçi *uçmağ* hurisi, cümlə ana can dedilər (12, s. 60).

Oldur bu gecə ki, əhli-iman,

Uçmağ ilə Cavidan qayıdı (20, s. 124).

Ün (*səs*, *nida*) İ.Nəsimi əsərlərinin dilində *səs*, *nida* mənalarında *ün* sözü işlənmişdir, məsələn: Oyanur bunların *ünün* eşidən (12, s. 108).

Ün sözünə eyni mənalarda İ.Nəsimidən sonra yazan sənətkarların dilində təsadüf edirik, məsələn: Quş beççələri uni yuvadan / Məktəb *üni* tək gəlir həvadən (2, s. 71). Demən fəryadı-zarımdan əbəs dağlara *ün* düşmüş (8, s. 22).

Ün sözü hazırda dilimizin əksər dialekt və şivələrində *səs* mənasında işlənir, məsələn: Gecə-gündün *ünüm* göyə qalxır (15, s. 121).

Biliş (*tanış*, *dost*, *yaxın*). İ.Nəsimi dilində *tanış*, *dost* mənasında *biliş* sözü işlənsə də, müasir dilimizdə arxaikləşmişdir, məsələn:

Bəni şahmat qıldı, *bilişü* yad (12, s. 154).

İ.Nəsimidən əlavə, Xətai dilində də *biliş* sözünə *tanış*, *dost*, *yaxın* mənalarında təsadüf edirik, məsələn:

Biliş qəmu mənə yadə döndü (2, s. 71).

Bu qədim söz əksər şivələrdə və ədəbi dildə yalnız *tanış-biliş* ifadəsinin tərkibində qalmışdır (15, s. 107).

Dün (*gecə*). *Dün* sözü *gecə* mənasında nəinki İ.Nəsiminin dilində, eyni zamanda ondan sonra yazıb-yaradan sənətkarların dilində də işlənmişdir, məsələn:

Dünü gün müntəzirəm bən ki, bu pərgar nədür (12, s. 237).

Dün demişsən ki: Füzuli mənə qurban olsun!

Sənə qurban olayım, yenə nə ehsandır (9, s. 145).

Canü dil hər biri biryən düşdülər hicra *tüni* (7, s. 34).

Gördüyümüz kimi bu söz özünü Kişvəri dilində fonetik dəyişikliklə yəni, *tün* formasında göstərir.

Dün gecə fələyə çıxdı fəryadım (21, s. 110).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində isə *gecə-gündüz* mənasında *dünlü-günlü* ifadəsi işlənir, məsələn:

Üç gün *dünlü-günlü* yartdı (4, s. 222).

Danla (*sabah*, *gələcək gün*). İ.Nəsimi dilində özünü göstərən faktlardan biri də *sabah*, *gələcək gün* mənasında *danla* sözünün işlənməsidir, məsələn:

Vədəyi qoy, ey könül, gəl bu dəmi xoş görəli

Dünki, keçdi *danla* gəib, bəs bu dəm xoş dəmdürür (12, s. 233).

Danla sözü *dan* formasında, amma eyni mənada Xətai, Kişvəri dilində də işlənmişdir, məsələn:

Qol etdi mənə ki, *dan* atan çağ (2, s. 79).

Əgər bu gecə *dana* qolursən (7, s. 34).

Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *danna* şəklində işlənən *danla* sözü sabah mənasında işlənir, məsələn: Mə: m sizə gəlməyim danmıya qaldı (15, s. 108).

Sayru (*xəstə*). *Sayru* sözü İ.Nəsimi dilində *xəstə* mənasında işlənir, amma müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunur, məsələn: Düşdi gəmdən *sayru*, zar oldu könül (12, s. 301). *Sayru* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, Füzulinin, Kişvərinin dilində də *xəstə* mənasında işlənmişdir, məsələn:

Bir yaxşı xub yigit *sayru* düşmüş idi (4, s. 224).

Qəm yolunda mən qalib, getdisə Məcnun, yox əcəb

Sayruya düşvardır həmrəhlik etmək sağ ilən (9, s. 140).

Vəh ki, keçti ruzigarım neçə *sayrular* bilə (7, s. 36).

Sayru sözüne bu mənada *Borçalı rayonunun Kosalı* kənd şivəsində, *Mərazə* rayon şivələrində də rast gəlirik; məsələn: Nə sağdı, nə *sayru*. Attaba *sayıl* düşüb qalib (15, s. 120).

Tamu (*cəhənnəm*). İ.Nəsimi əsərlərin dilində *cəhənnəm* mənasında işlənən *tamu* sözüne tez-tez rast gəlsək də, müasir ədəbi dilimizdə bu söz arxaik hesab olunur, məsələn: Aşıqün *tamusı* yarından irəğ oldığıdır (12, s. 336).

Xətəinin dilində bu söz bəzi fonetik dəyişmələrlə, eyni mənada işlənir, məsələn: *Damular* odunu yandıransan (20, s. 53).

Bu söz *da:mi*, *da:mi* formasında *Quba*, *Şamaxı*, *Sabirabad*, *Ağsu*, *Şuşa* rayon dialekt və şivələrində *cəhənnəm* və *əzab* mənalarında işlənir, məsələn:

Bizin yerrər hərdən hələ isdi uladu ki, lap *da:mi*.

Xoşəməl adam *damuda* qalmaz (15, s. 104).

Tanıq (*şahid*, *tanış*). İ.Nəsimi əsərlərinin dilində *şahid*, *tanış* mənasında *tanıq* sözü işlənmişdir, məsələn: Şəmi-rüxsarun bənüm dəvimə *tanıqdur* bu gün (12, s. 336).

Tanıq sözüne bəzi fonetik dəyişikliklə, yəni *danuq* şəklində, ancaq eyni mənada Kişvəri dilində rast gəlirik, məsələn:

Dəvi mehriəcə *danuq* tartadur məh ahni (7, s. 36).

Görklü (*gözəl*). İ.Nəsimi dilində *görklü* sözü *gözəl* mənasında işlənmişdir, məsələn: *Görklü* yüzün nurindən aləm münəvvər oldı (12, s. 437).

Görklü sözü eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də işlənir, məsələn: Selcan xatun bu yeri *görkli* gördi (4, s. 233).

Varmaq (*getmək*, *yetişmək*). İ.Nəsimi dilində bu feil *getmək*, *yetişmək* mənasında işlənmişdir, məsələn: Meyxanəyi-eşqi əbədi qoyma əlindən, *Var* anda müqüm ol (12, s. 320).

Varmaq feilinə eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, Xətəinin, Vidadinin dilində təsadüf olunur, məsələn: Kafər aydır: “*Mərə*, *varın Qazanın oğlu*, *Uruzu dartın*, *çəngələ asın...*” (4, s. 222).

Dur bir dəxi *vargil* ol həbibə (2, s. 88).

Səba, əhvalımı bir-bir, *varıb* ol yarə ərz eylə (8, s. 23).

Varmaq feili *getmək* mənasında Qərb qrupu dialekt və şivələrində ancaq mürəkkəb feil daxilində əsasən *getmək* feilinin sinonimi kimi işlənir; məsələn:

Dan üzü qalxdıq, *vardıx* çırpıya getdik,
getdik bir harava çırpı yığdıq götürdik (15, s. 132).

Yaşurmaq (*gizləmək*, *örtmək*). *Gizləmək*, *örtmək* mənasında işlənən *yaşurmaq* feilinə İ.Nəsimi dilindən başqa, Kişvəri dilində də təsadüf edirik, məsələn:

Əhli-nəzərdən yaşurma aç yüzün gəl (12, s. 543).

Yaşurub şəmi cəmalın oda köydürdün məni (7, s. 75).

Yaşurmaq feili dialekt leksikasında müxtəlif fonetik şəkillərdə işlənir, məsələn: *yaşır* (*Bakı*), *yeşir* (*Şəki*), *yöşür* (*Qazax*) və s. (15, s. 135).

Sunmaq (*uzatmaq*, *vermək*, *təqdim etmək*). İ.Nəsimi əsərlərinin dilində arxaik feil olan *sunmaq*, *uzatmaq*, *vermək*, *təqdim etmək* mənasındadır; məsələn:

Rayıgan *sundu* məhəbbət aldımı verdüm könül,

La-cərəm cəm asli bana ol bazardən (12, s. 330).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, Kişvərinin dilində də *sunmaq* feilinin eyni mənalarda işlənməsini müşahidə edirik, məsələn:

Basat qoçun başını təpəgözün əlinə *sundu* (4, s. 222).

Saşiya bu cürə *sungil* badeyi küprəngdin (7, s. 75).

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov, Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971.
2. Cavadova, M. Xətəinin leksikası / M.Cavadova. – Bakı, –1977.
3. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili / S.Cəfərov. – Bakı, – 1982.
4. Cəmsidov, Ş. İ.Nəsimi şerlərində Dədə-Qorqud ifadələri / Ş.Cəmsidov. – Bakı, – 1962.
5. Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı, – 1959.
6. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı, – 1962.
7. Eyvazova, R. Kişvəri divanının dili / R.Eyvazova. – Bakı, – 1988.
8. Əhmədov, F. XVIII əsr ədəbi dilimizin inkişafında Vidadinin rolu / F.Əhmədov. – Bakı, – 2005.
9. Füzuli, M. Seçilmiş əsərləri / M.Füzuli. – Bakı, – 1958. 20
10. Xəlilov, Ş. “Əsrəməmə”nin dili / Ş.Xəlilov. – Bakı, – 1988. 15

11. İraq-Türkmən ləhcəsi / – Bakı, 2004.
12. Qəhrəmanov, C. Nəsimi “Divan”ının leksikası / C.Qəhrəmanov. Bakı, 1970. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. –Bakı, – 1968. 1
13. Məmmədov, Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı / Y.Məmmədov. – Bakı, – 1987.
14. Məmmədova, Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri / Q.Məmmədova. – Bakı, – 2004.
15. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı, – 1962.
16. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi. – Bakı, –1985.
17. Rüstəmov, R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, – 1965.
18. Seyidov, Y. Nəsiminin dili / Y.Seyidov. – Bakı, – 1996.
19. Şah İsmayıl Xətai. Dəhnamə / – Bakı, – 1959.
20. Vaqif, M.P. Seçilmiş əsərləri / M.P.Vaqif. – Bakı, – 1958.
21. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, – 1979.

Лексические архаизмы в языке И.Насими

Резюме

Статья посвящена изучению лексических архаизмов в языке И.Насими. В общем, можно отметить, что наблюдаемые нами лексические архаизмы в той или иной степени сохранились в говорах и наречиях, а также в язык творческих людей. Исследуя язык Насими, мы пришли к выводу, что его произведения богаты историко-лексическими материалами. В итоге можно отметить, что в языке Насими очень богатый как с точки зрения фонетических явлений, так и с лексикологической точки зрения.

Lexical archaisms in the language of İNasimi

Summary

The article is devoted to the study of lexical archaisms in the language and.Nasimi. In general, it can be noted that the lexical archaisms observed by us have been preserved to some extent in dialects and adverbs, as well as in the language of creative people. Studying the language of Nasimi, we came to the conclusion that his works are rich in historical and geographical materials. As a result, it can be noted that the Nasimi language is very rich both in terms of phonetic phenomena and from a lexicological point of view.

Rəyçi: prof. Eldar Rizvan oğlu Piriyeu

Xeyransa Qiyas qızı Əliyeva ¹⁵³
**CURCİ ZEYDANIN “FƏRQANƏ GƏLİNİ” ROMANININ
TEMATİK TƏSNİFATI**

Giriş: Curci Zeydan (1861–1914) ərəb ədəbiyyatının tanınmış yazıçısı və tarixçisi olmuşdur. Onun tarixi romanları İslam dünyasının zəngin irsini oxuculara çatdırmaq məqsədi daşıyır. Görkəmli yazıçı Curci Zeydan haqqında oxuyuruq: *“Hər tərəfli yazıçı və tarixçi C.Zeydan ərəb dünyasında İslam tarixindən bəhs edən romanları sayəsində tarixi roman janrının banisi hesab olunur. O, 1891-1914-cü illərdə İslamdan əvvəlki dövrlərdən müasir dövrə qədər müsəlmanların həyatında və ərəb tarixində baş verən hadisələrlə bağlı 22 roman nəşr etdirmiş və müasir ərəb ədəbiyyatı tarixində tarixi roman müəllifi kimi tanınmışdır”* (6).

Tarixi hadisələri romantik və dramatik elementlərlə birləşdirərək oxucularına bəxş etdiyi əsərlərindən biri də “Fərqanə gəlini” romanıdır. XIX-XX əsr ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, ərəb yazıçısı Curci Zeydanın ölümündən altı il əvvəl-1908-ci ildə tarixi roman janrında qələmə almışdır. Əsər Abbasi xilafəti dövründə baş verən hadisələri təsvir edir və dövrün siyasi, sosial və mədəni məsələlərini araşdırır.

Curci Zeydanın “Fərqanə gəlini” romanı onun məşhur tarixi romanlarının siyahısına daxildir. “Fərqanə gəlini” Curci Zeydanın tarixi bədii yaradıcılığının ən parlaq nümunələrindən biridir

Roman İslam tarixinin mühüm dövrlərindən birini əks etdirir. “Fərqanə gəlini” romanı Curci Zeydanın klassik roman janrında İslam tarixini təsvir etmək və geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaq cəhdidir. Roman tarixi hadisələrə ədəbi interpretasiya gətirərək siyasi, sosial və mədəni məsələləri oxucuya çatdırır. “Fərqanə gəlini” romanı onun maarifçi ideyalarını, tarixə obyektiv yanaşmasını və İslam mədəniyyətinə verdiyi yüksək qiyməti əks etdirir.

“Fərqanə gəlini” Curci Zeydanın tarixi bədii yaradıcılığının ən parlaq nümunələrindən biridir. Əsər tarixi hadisələrə əsaslanaraq cəmiyyətin sosial və mədəni problemlərini işıqlandırır, insan hüquqları, sevgi və mədəniyyətlərarası əlaqələr kimi məsələləri müzakirəyə çıxarır. Bu roman, həm tarixi roman janrının klassik nümunəsi, həm də İslam sivilizasiyasının zəngin irsini təcəssüm etdirən bir əsər kimi ərəb və dünya ədəbiyyatında xüsusi yer tutur.

“Fərqanə gəlini” romanında paralel şəkildə inkişaf edən müxtəlif tematik mövzulardan ibarətdir. Romanın tematik təsnifatını ilk öncə tarixi hadisələr təşkil edir. Romanın tarixi fonunu ərəb ədəbiyyatı tarixinin “Qızıl dövrü” adlanan Abbasilər dövründə baş verən hadisələr, xüsusilə xilafətin genişlənməsi və Asiya xalqları ilə qarşılıqlı münasibətləri təsvir edilir. Abbasilər dövründə İslam dünyasının şərq sərhədlərində yerləşən strateji əhəmiyyətli bir ərazisi olan Fərqanə Curci Zeydanın romanının mərkəzində dayanır. Fərqanə vadisi xilafət üçün strateji əhəmiyyətli bir ərazi kimi təsvir olunur.

“Fərqanə Gəlini” romanında Abbasi xilafəti dövründə Mərkəzi Asiya ilə əlaqələr və bu regionun İslam mədəniyyətinə təsiri əsas mövzular sırasındadır. Əsər xilafətin genişlənməsi, siyasi intriqalar və hakimiyyət mübarizələrinə diqqət çəkir. Bu mövzular oxuculara İslam dünyasının həmin dövrdəki mürəkkəb siyasi vəziyyətini başa düşməyə imkan yaradır.

Romanda fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və İslamın yayılma prosesi geniş şəkildə təsvir olunur. Müəllif, Fərqanə bölgəsinin yerli adət-ənənələrinin İslam mədəniyyəti ilə necə qarşılaşdığını və bu prosesdə yaranan inteqrasiya aspektlərini oxucuya çatdırır. Bu, İslam sivilizasiyasının yayılması ilə bağlı sosial-mədəni aspektləri anlamaq üçün vacibdir.

Əsərdə Abbasilərin siyasi məsələləri, dövlət idarəçiliyi və xilafət ətrafında baş verən mühüm tarixi hadisələri əks olunur. Məsələn Əfşinlə-Babək arasındakı ittifaq, siyasi konflikt, sonuncu döyüşdə Əfşinin Babək üzərində qələbə çalması, Bəzzin süqutu, Babəkin qaçması, xain erməninin Babəki ələ verməsi və bunun müqabilində Mötəsimin erməniyə təltif etməsi, Babəkin Samərrada edamı və s. (3, s. 10).

Romanda tarixi hadisələrin təsvirini iki əsas aspekt üzərində cəmləndiyinin şahidi oluruq:

1. Siyasi və iqtisadi aspekt: O, bu hərəkət xilafətin mərkəzləşmiş hakimiyyətinə və onun idarə etdiyi vergi siyasətinə qarşı bir reaksiya kimi təqdim edir. Hərəkətin əsas məqsədlərindən biri, yerli xalqların iqtisadi müstəqilliyini və sosial ədaləti təmin etmək olmuşdur. Fərqanə gəlini əsərin mərkəzi obrazı olaraq sevgi, qürur və fədakarlıq simvoludur. O, həm də yerli xalqın mədəniyyətini və dəyərlərini təmsil edir. Abbasi xilafəti – xilafətin idarəçilik mexanizmləri və siyasi intriqaları təsvir edilir. Bu, Curci Zeydanın dövrün siyasi quruluşuna tənqidi yanaşmasını əks etdirir.

2. Dini və ideoloji aspekt: Curci Zeydan Xürrəmiləri dualist inanclara malik olan hərəkət kimi təsvir edir. Hərəkətin dini əsasları zərdüştilik, məzdəkilik və digər qədim inanclara dayanırdı. Xürrəmilər hərəkətinin başçısı Babək Xürrəminin liderliyi ilə hərəkət, həm də dini islahat və sosial bərabərlik ideyalarını təbliğ edirdi (5).

Curci Zeydan əsərdə Fərqanədə mövcud olmuş fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcılarının etnik müxtəlifliyini və yerli xalqın adət-ənənələrini təsvir edir. İslam sivilizasiyasının yerli mədəniyyətlə qarşılıqlı təsiri romanın vacib mövzularından biridir. Əsər Fərqanədə yaşayan fərqli etnik qrupların İslam mədəniyyətinə inteqrasiyasını və eyni zamanda öz unikal kimliklərini qoruma səylərini vurğulayır.

“Fərqanə Gəlini” romanı eyni zamanda xilafət dövründəki sosial problemlərə işıq salır. Curci Zeydan əsərində İslam sivilizasiyasını yalnız dini aspektdən deyil, həm də sosial və mədəni aspektdən təsvir edir. Onun məqsədi tarixi hadisələrə işıq salmaq və oxuculara maarifləndirici məlumat verməkdir.

¹⁵³ AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaşlıq İnstitutunun doktorantı

Xüsusilə, qadınların cəmiyyətdəki yeri, azadlıq və ailə dəyərləri romanın əsas mövzularından biridir. Cürçi Zeydan "Fərqanə gəlini" romanında obrazlar vasitəsilə qadınların cəmiyyətə təsirini və ailə əlaqələrinin siyasi münasibətlərdə rolunu vurğulayır. Roman sosial problemləri tənqid edir və insan haqları, azadlıq, gender bərabərliyi kimi məsələləri müzakirəyə çıxarır. Fərqanə gəlini obrazı qadınların həm şəxsi, həm də ictimai həyatda oynadığı rolu simvolizə edir. Əsərin mərkəzi obrazı olan Fərqanə gəlini, qadınların dövrün sosial proseslərindəki rolunu təcəssüm etdirir. Müəllif qadınların hüquqlarını, onların fədakarlığını və ailə münasibətlərindəki mövqelərini təsvir edərək dövrün gender problemlərinə işarə edir. Roman həmçinin sosial ədalətsizlikləri və cəmiyyətdəki təbəqələşməni tənqid edir.

"Fərqanə gəlini"ndə tarixi şəxsiyyətlər və hadisələr təsvir edilsə də, bu hadisələrə əlavə olunan romantik və dramatik elementlər oxucunun marağını daha da artırır. Qəhrəmanlıq, məhəbbət motivləri romanın dramatik strukturunun vacib elementləridir.

Ərəb ədəbiyyatının görkəmli yazıçısı Cürçi Zeydanın "Fərqanə gəlini" adlı tarixi romanında qəhrəmanlıq motivləri Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəkin timsalında reallaşdırılır. Tarixi mənbədə yazılır: "[Xürrəmilər hərəkatının](#) rəhbəri Cavidan ibn Sührək, daha sonra isə Babək (798-838) olmuşdur" (1, s. 5).

Babək obrazı ilk dəfə Cahən xanımın dialoqu vasitəsilə tanınır. O, dayəsi Xəyərana deyir: "Mən belə düşünürəm ki, o kahinin Xürrəmilər təriqətinin gizli cəmiyyəti ilə əlaqəsi vardır. O cəmiyyətlə ki, başında bu gün müsəlmanların xəlifəsinin qorxduğu əzəmət və qüvvət sahibi Babək əl-Xürrəmi durur" (2, s. 23).

Romanda IX əsrin birinci yarısının ictimai-siyasi vəziyyəti, xüsusilə xəlifə Harun ər-Rəşidin türk qızı Maridədən doğulmuş oğlu Mötəsim Billahın (xəl. dövrü 833-842) xilafətin bütövlüyünü qorumaq, onun parçalanmasına yol verməmək üçün yürütdüyü siyasət və bu məqsədlə də onun xürrəmilər və bizanslılarla apardığı müharibələr və xürrəmilərin göstərdikləri şücaətlər yer almışdır.

Məhəbbət mövzularına da romanda geniş yer ayrılmışdır. Əsərdə siyasi intriqalarla birlikdə insan münasibətləri, sevgi və ailə münasibətləri də geniş təsvir olunur. Romanda sevgi və fədakarlıq, insan münasibətlərinin ən mühüm aspektləri kimi təsvir olunur. Fərqanə gəlini və onun ətrafındakı obrazlar arasındakı əlaqələr oxuculara insan duyğularının mürəkkəbliyini göstərir.

Sevgi hekayələri, romandakı tarixi hadisələrin emosional fonunu gücləndirir. Romanda əsas qəhrəmanlar – Dirğam və Cahən məhəbbət macəraları yer almışdır. Cürçi Zeydanın yazı üslubu tarixi faktları bədii təxəyyüllə birləşdirir. Cürçi Zeydan "Fərqanə gəlini" romanını yazarkən tarixi faktları bədii təxəyyüllə birləşdirərək oxuculara həm əyləncəli, həm də maarifləndirici məzmun təqdim etmişdir. Tarixi hadisələr bədii elementlərlə zənginləşdirildiyi üçün əsər həm də elmi maraq doğurur.

Məişət motivləri də romanda geniş yer almışdır. Azərbaycan və ərəb xalqının ailə və məişətində baş verən hadisələr, milli-mənəvi dəyərlər öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan xalqının ailə və məişətində, onun inam və etiqadında dərin kök salmış atəşpərəstlik və Novruz bayramı kimi ayin və mərasimlər yer almışdır.

Nəticə. "Fərqanə Gəlini" romanı tanınmış ərəb yazıçısı Cürçi Zeydanın bədii istedadının məhsuludur. Əsər islam dünyasının zəngin tarixi irsinə işıq salmaqla yanaşı, oxuculara mədəniyyətlərarası münasibətlər və insan dəyərləri haqqında dərinləndirmə üçün bir fürsət yaradır. "Fərqanə gəlini" romanının tematik mövzuları fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə təsiri fonunda təşkil olunmuşdur. Romanın rəngarəng tematik mövzuları bizə Azərbaycan və ərəb xalqının mədəni mühitinə nəzər salmağımıza şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
2. Cəfər V. Zeydan C. Fərqanə gəlini. Bakı, Gənclik, 1996.
3. Əzizov E. IX əsr ərəb poeziyasında Xürrəmilər hərəkatının əksi. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2004.
4. İsmayılova Ə.H. Cürçi Zeydanın Azərbaycan türkçesinə çevrilmiş tarixi romanları. <https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/ehuam/65a60cf4-18d3-4fcf-9c84-2f28c85c3df2.pdf>
5. https://az.wikibooks.org/wiki/Az%C9%99rbycan_tarixi/Bab%C9%99kin_ba%C5%9F%C3%A7%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1_alt%C4%B1nda_xalq_aza_dl%C4%B1q_m%C3%BCbariz%C9%99si
6. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/905102>

Cürçi Zeydanın "Fərqanə gəlini" romanının tematik təsnifatı

Xülasə

Cürçi Zeydanın "Fərqanə Gəlini" romanı, Abbasi xilafəti dövründə baş verən siyasi, sosial və mədəni prosesləri təsvir edən tarixi bir əsərdir. Əsərdə mədəniyyətlərarası əlaqələr, sosial ədalət, qadın hüquqları və sevgi motivləri ön plana çıxır. Fərqanə gəlini obrazı vasitəsilə müəllif qadınların cəmiyyətdəki rolunu və fədakarlığını vurğulayır. Roman, tarixi faktları bədii təxəyyüllə birləşdirərək oxucuları maarifləndirmək və əyləndirmək məqsədi daşıyır. Bu əsər Zeydanın tarixi roman janrına verdiyi əhəmiyyətli töhfələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə, məqalədə romanın tematik təsnifatı təqdim olunur.

Тематическая классификация романа "Ферганская невеста" Джуржи Зейдана

Резюме

Роман Джурджи Зейдана "Невеста Ферганы" описывает политические, социальные и культурные процессы эпохи Аббасидского халифата. В центре произведения находятся межкультурные взаимодействия, социальная

справедливость, права женщин и мотивы любви. Через образ невесты Ферганы автор подчеркивает роль женщин в обществе и их самопожертвование. Роман сочетает исторические факты с художественным вымыслом, стремясь просвещать и развлекать читателей. Это произведение является одной из значительных работ Зейдана в жанре исторического романа. В частности, представлена в статье тематическая классификация романа.

Thematic classification of the novel "the bride of Fergana" by Jurci Zeydan

Summary

Cürçi Zeydan's novel "The Bride of Fergana" depicts the political, social, and cultural processes of the Abbasid Caliphate era. The novel highlights intercultural interactions, social justice, women's rights, and themes of love. Through the character of the Bride of Fergana, the author emphasizes the role and sacrifice of women in society. Combining historical facts with literary imagination, the novel aims to educate and entertain readers. This work is considered one of Zeydan's significant contributions to the historical fiction genre. In particular, the article presents a thematic classification of the novel.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent L.M.Bayramova

Azərbaycanda İstiqlal mücadilələrinin tarixi bir əsrə bərabərdir. Lakin, İstiqlalçılıq və milli azadlıq ideyaları ana kitabımız “Kitab-i Dədə Qorqud” eposundan başlayaraq 1300 illik ədəbiyyatımız boyunca bədii cəhətdən sərgilənib. Ümumən türk ədəbiyyatında doğma ədəbiyyatımızda azadlıq təşnəsi həmişə aktual mövzu olub. Millətimiz öz varlığını tarixə sübut etmək üçün zaman-zaman bütün maneələri dəf edərək azadlığa can atıb. Demək ki, azadlıq və milli istiqlal bəzən ideal kimi, bəzən isə həqiqət kimi bədii əsərlərdə xüsusilə poeziyamızda ön planda olub.

İstiqlalçılıq qayəsi Qarabağın işğaldan azad olması uğrunda Vətən savaşında öz tarixi zirvəsini yaşadı. Tarixin təcrübəsinə istinad edərək biz belə hesab edirik ki, dövlət, xalq, ordu məhz milli istiqlal enerjisi ilə silahlanaraq, 44 günlük Vətən savaşında türkün əbədi düşməni olan işğalçı ermənilərə qalib gəldi. Hələ zaman-zaman bu qalibiyyət ruhu poeziyamızda yeni-yeni əsərlərə mövzu olacaq. Şeirimizdə istiqlalçılıq ənənələri peşəkarcasına XIX əsr maarifçiliyindən kök alır. Bu ənənələrin formalaşmasında klassik Azərbaycan şeiri ilə bərabər XIX əsrin qardaş türk poeziyasının da mühüm rolu olmuşdu.

Bütün bunlara istinadən yeni tarixi gerçəklikdə poeziyamızda istiqlalçılığın prioritetləri aydın görünür.

Yeni tarixi gerçəklik çağdaş Azərbaycan şeirinin yönünü dəyişdi, onu istiqlalın çətin yolu ilə irəliləməyə sövq etdi. İndi artıq deyə bilərik ki, Azərbaycan şeirinin magistral yolu istiqlal mühitindən keçir və bəşəriyyətin sənət üfünə doğru irəliləyir.

Müstəqilliyi Azərbaycan poeziya müstəvisində yetərincə gözəl anladan B. Vahabzadənin tarixi ədalətin bərpa olunmasında müstəsna xidməti olmuşdur. Müstəqilliyimiz uğrunda savaşa başlanğıcında poeziya müstəvisində B. Vahabzadə, şeirlərində xüsusilə “Mən Türkəm” şeirində türkcülük düşüncəsinin dönməz təbliğatçısı kimi türk varlığını, türk xarakterini və türkün azadlıq mücadiləsindən bəhs etmişdir:

*Sübutdur, dəlildir, aqlın qıbləsi,
Dəyişə bilərsən aqlımı ancaq.
Canım çıxanadək qəlbimin səsi,
“Türkəm”-gerçəyini pıçıldayacaq [1, s. 145].*

Vətən həsrəti, vətən sevgisi bütün şeir-sənət aləminin əsas qayəsi olmuşdur. Dünyanın bütün şairlərinin ilk və son məhəbbəti Vətən olmuşdur. “İnsana bir yaşayış bağışlanmışdır, doyunca yaşamaq lazımdır. Amma bu dar dünyanı gərək elə keçirərsən ki, öləndə arxaya baxıb, həsrət çəkməyəsən” [2].

*Millət millət olur arzu, niyyəti,
İnamı, inadı, öz imanıyla.
Dərk edib bu haqqı, bu həqiqəti,
Suvardıq torpağı şəhid qanıyla [3, s. 82].*

60-cı illərdə poeziyada müxtəlif poetik üslubi yeniliklərlə bərabər istiqlalın əsas obyektinə olan Vətən anlayışı da dəyişir. 20-50-ci illərdə bu mövzuda yazılan şeirlər – Əhməd Cavad “Dolanır başına göydə buludlar, \ bəzənmiş eşqinlə çiçəklər, otlar, \ Öpər ayağından qurbanlar, otlar, \ Ayrılıq könünü qıralı Göygöl! (1925), M. Müsfiqin “Göygöl” millətçilik adı ilə damğalanırdı:

*Qızıl əsgər sipərindən çıxaraq,
Diri könlümdə qanaqlandı marağ.
Buraxıb torpağa torpaqlıları,
Dırmanıb dağlara, çıxdım yuxarı.
İstədim bir yeni dünya bulayım,
Azacıq Göygölə mehman olayım [3, s. 57].*

Şahmar Əkbərzadə əlli ildən sonra 1975-ci ildə – “Sən mənim qıbləmsən, sən mənim yönüm” – deyə anasının ana torpağa qovuşmasından kövrələrək yazdığı “Hay ver harayıma...” şeirində gölü göz yaşı ilə müqayisə edir:

*Gözümün yaşından göllər yarana,
Nə səsim, nə ünüm yetişər ona,
Nənəm bir sonaydı, anam bir sona,
Sonam sonasına qovuşub daha [4, s. 6].*

Bu dövrdə Vətən deyiləndə əsasən Sovetlər İttifaqı nəzərə alınır və bu azad Vətən sayılırdı. Məmməd Arazın 60-cı illərdə “Azərbaycan-dünyam mənim” şeiri isə dillərə dastan olur. Təsədüfi deyil ki, Şahmar Əkbərzadənin Məmməd Arazla o qədər doğma münasibəti var idi ki, ona həmişə “dədə” deyər muraciət edir və “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin” şeirini hamıya əzbərləməyi tövsiyə edirdi.

Şahmar Əkbərzadənin dünyası isə başqa “Dünya”dır. Zülmü taxtdan enməyən, qüssəsi lələ, cəvahirə dönən, hörməti, sərvəti isə xalqının qəmi, kədəri olan dünyadır...

*Paayı löyün-löyün, nəməri bol-bol,
Süzdü qədəhimə qəhəri bol-bol;*

¹⁵⁴ AMEA-nın elmlər doktoru üzrə doktorantı və aparıcı elmi işçisi, BDU-nun dosenti.mail: fidan_abdurahmanova@mail.ru

*Doldurdu xonçama kədəri bol-bol,
Çatdırdı əlimi sərvətə dünya [5, s. 28].*

Azərbaycan anlayışına milli yaddaşın daşıyıcısı olan daş anlayışı üzərində toplayır. Qərübədir məhz 60-cı illərin şairləri sözlərini lal daşlara xitabən söyləyirlər. Onlar öz lirik mənini daş obrazında tapır. Məmməd Araz el dilində qarğıs olan “daşa dönmək” ifadəsini səadət və istiqlal rəmzi kimi mənalandırır.

Zahirən bir-birinə uyuşmayan sözlər arasındakı doğmalığ və semantik harmoniyamı yaradan Əli Kərim zamanın sürətini (hətta kosmik) yarıçılpaq qədim insanın atdığı daşla ölçürdü:

*Yarıçılpaq,
Qədim insan
Düşməninə bir daş atdı,
Qana batdı.
Daş düşmədi
Amma yerə,
Uçub getdi
Üfüqlərdən üfüqlərə [6, s. 51].*

Vətəndaşlığın əsas şərti istiqlalın rəmzi olan “Vətən daşı”na dönməkdən ibarətdir. Bu şeirlərdə insan və Vətən daşda təcəssüm tapır. Adlarında da deyildiyi kimi qayalar, daşlar insandır. İnsan da vətən çiçəkləri içində tikilmiş istiqlal daşı, istiqlal qayasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi Vətən həsrəti Şahmar Əkbərzadənin poeziyasının ümumən külliyyatının ana xəttidir. Professor Məmməd Qocayev “Həsərət və ümid şairi” adlı məqaləsində “Şahmar Əkbərzadə haqqında düşünəndə həmişə onun həsrət və ümid dolu çöhrəsi yada düşür, nəyinsə həsrətini çəkdiyi, nəyinsə bərəsində yanıqlı danışığı yada düşür” kimi müəyyənləşdirmişdir.

*Kölgəm gün çıxanda sərhəddi aşdı,
Kölnümə qan damdı gözümdən mənim.
Keçib, o sahili gəzib dolaşdı,
Kölgəm qeyrətliymiş özümdən mənim (Kölgə).*

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Şahmar Əkbərzadə misralarını ocağa apararıq oda bənzədirdi: “Araz qırağında o taydan, bu taydan çör-çöp daşayıb, yuva qura-qura “Vətəni vətənə birləşdirən” iki sağsağana bax, Azərbaycanın keşməkeşli taleyini anma görüm, necə anmırsan?” Şahmar Əkbərzadə “Dağdağan” şeirində sərhəddə o taylı-bu taylı çör-çöplərdən yuva quran sağsağanların sevincinə həsəd apararaq bir şair qürurundan məğrur qiymətləndirirdi: “*Sərhəd kənarında cavan yaşımda \ Həsədim utanıb yerə girirdi. İki quş dimdiyi ağac başında \ Vətəni vətənə birləşdirirdi. Vətəni vətənə birləşdirirdi*”.

Lirik xarakteri psixoloji baxımdan olduqca aydın cizgilərə malik obrazlı bu şeirləri Ələmdar Quluzadənin misralarını yada salır. “Siyasi kəfən” şeirində düşünmək üçün sərhəddən kənarı baş axtaranların surəti yaradılır.

*Bulanmaram suyum, soyum durusa
Qorxum yoxdu sözün məni qorusa
Bir torpağıq hansı budaq qurusa,
O budağa damarımdan qan köçür [7, s. 145].*

Şahmar Əkbərzadənin lirik qəhrəmanı onun şəxsiyyəti ilə yaxındır. Bu baxımdan şairin şeirlərində özünütəhlil və özüntənqid çox güclüdür. Burada şairin lirik “mən”i həsrət duyğusu ilə bütöv Azərbaycan arzusu ilə yaşayan qəhrəmanın aydın xarakteri ilə yaddaşlara iz salır. Şair vətənə həsrətlə yazdığı şeirlərində “Həsərət qoxlayıram çiçək yerinə” niskili ilə yazır.

İsa İsmayılzadənin “Vətən” şeiri isə Şahmar Əkbərzadənin edam olunmuş “Vətən”ini hecalarla əzizləyir:

*Səni heca-heca oxşayıram mən,
Səni heca-heca əzizləyirəm;
Əlim ürəyimin üstündə hərdən
Şəhərdən-şəhərə gülmüş qanadla
Göydə uça-uça əzizləyirəm [8, s. 3] (Vətən)*

Beləliklə, bu dövrün şairləri istiqlalın ülvi nurlu aləminə Azərbaycan dünyasına daxil olaraq ümumilikdən uzaqlaşmış İstiqlalın konkret obrazını yaratmağa çalışırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı: Öndər, 2004, 328 s.
2. Kamran Məmmədov. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Bakı: Elm, 1981
3. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.
4. Fidan Abdurəhmanova “Ədalət qəzeti” 31 dekabr, 2021-ci il, səh: 6.
5. Fidan Abdurəhmanova “İstiqlal arzusu ilə yaşayan şair”, Bakı: Elm və təhsil, 2022, 125 s.
6. Quluzadə Ələmdar. Mənə söz verin. Bakı: Ozan, 1981, s. 145.
7. Əli Kərim. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
8. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild (Poemalar). Bakı: Öndər, 2004, 320 s.

Açar sözlər: İstiqlal mücadiləsi, tarixi gerçəklik, Azərbaycan poeziyası, azadlıq və milli istiqlal, vətən həsrəti, vətən sevgisi.

Key words: Independence struggle, historical reality, Azerbaijani poetry, freedom and national independence, longing for the homeland, love for the homeland.

Ключевые слова: Борьба за независимость, историческая реальность, Азербайджанская поэзия, свобода и национальная независимость, тоска по Родине, любовь к Родине.

Независимость и историческая реальность

Резюме

История борьбы за независимость в Азербайджане насчитывает столетие. В новой исторической реальности приоритеты независимости отчетливо просматриваются в нашей поэзии. Свобода и национальная независимость стояли во главе художественных произведений то как идеал, то как истина, особенно в нашей поэзии. Тоска по Родине, любовь к Родине были главной скалой всей мировой поэзии и искусства. Первой и последней любовью всех поэтов мира была Родина. При всем этом в нашей поэзии в новой исторической реальности отчетливо просматриваются приоритеты независимости.

Таким образом, поэты этой эпохи пытаются создать конкретный образ независимости, входя в мир Азербайджана в возвышенный светлый мир независимости.

Independence and historical reality

Summary

The history of independence struggles in Azerbaijan is equal to a century. In the new historical reality, the priorities of independence are clearly visible in our poetry. Freedom and national independence have been at the forefront of artistic works, sometimes as an ideal, and sometimes as a truth, especially in our poetry. Longing for the homeland, love for the homeland has been the main rock of the entire world of poetry and art. The first and last love of all poets of the world was the Motherland. With reference to all this, the priorities of independence are clearly visible in our poetry in the new historical reality.

Thus, the poets of this era try to create a concrete image of independence by entering the world of Azerbaijan in the sublime light world of independence.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASININ TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİNDƏ GÜLXANIM VƏLİYEVƏ İMZASI

(BDU-nun dosenti Gülxanım Vəliyevanın 80 illiyi münasibəti ilə)

2024-cü il oktyabr ayının 7-də tanınmış dilçi alim və peşəkar müəllim, uzun illər Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında Azərbaycan dialektologiyası fənnini tədris və tədqiq edən Gülxanım Qüdrət qızı Vəliyevanın 80 yaşı tamam olur.

Gülxanım Vəliyeva 7 oktyabr 1944-cü ildə Bakı şəhərində anadan olub. 1953-1963-cü illərdə Bakı şəhəri 125 sayılı tam orta məktəbdə, 1963-1968-ci illərdə isə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində təhsil alıb. Universiteti fərqlənmə diplomu ilə başa vurduqdan sonra, bir müddət - 1968-1970-ci illərdə AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işçisi olub. 1970-ci ildən taleyini Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasına bağlayan Gülxanım müəllim burada müxtəlif vəzifələrdə (baş laborant, müəllim, baş müəllim, dosent) çalışıb.

Elmə marağı böyük olan G.Vəliyeva 1984-cü ildə “Azərbaycan dili Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib, 1990-ci ildə isə dosent elmi adını alıb. Elə həmin ildən indiyə qədər BDU-nun Türkologiya kafedrasının dosenti kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Uzun illər BDU-nun Türkologiya kafedrasında dil tarixi və dialektologiya sahəsinə dair fənlərdən tədris və tədqiqat aparan Gülxanım Vəliyevanın fəaliyyətini bir neçə istiqamətdən dəyərləndirmək olar: zəhmətkeş alim, peşəkar müəllim və gözəl ziyalı.

Türkoloji dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə dair araşdırmalarında aktual məsələlərə toxunan Gülxanım Vəliyeva öz imzası ilə seçilən alimlərimizdən biridir. Yaradıcılığında dil tarixi və dialektologiya məsələlərinə geniş yer ayıran alimin tədqiqatlarında xüsusilə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi aparıcı yer tutur.

G.Vəliyeva dialektoloq kimi. Dialektologiya dilçilik elminin xüsusi bir sahəsi kimi birbaşa xalqın milli yaddaşı ilə bağlıdır. Bu sahənin əsas cəhətlərindən biri də bu yöndə tədqiqat aparan mütəxəssisin, B.Çobanzadənin təbirincə desək, kabinet alimi olmamasıdır. Yəni bu elmlə məşğul olan tədqiqatçı ayrı-ayrı rayon, kənd və qəsəbələrə səfər edərək konkret dil – dialekt faktlarını toplamalı, sistemə salmalı və bundan sonra elmi görüşlərini qələmə almalıdır. Görünən budur ki, dialektologiya dilçiliyin mürəkkəb, eyni zamanda tarixi yaddaşı öyrənmək baxımından olduqca maraqlı sahəsidir. Onunla məşğul olan şəxslərdə həm də milli ruh, xalqına bağlılıq olmalıdır. Bu baxımdan milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlı olan və görkəmli dilçi-dialektoloq Abdulla Vəliyev məktəbində yetişmiş Gülxanım Vəliyeva bu işin ağırlığını öz çiyinlərinə

götürək dialekt və şivələrimizin tədqiqi və tədrisinə böyük həvəslə yanaşmış, uzun illər əldə etdiyi mükəmməl elmi-pedaqoji təcrübə ilə Azərbaycan dialektologiyasına dair mühüm əsərlər qələmə almış və araşdırmaları elmi ictimaiyyət tərəfindən daim maraqla qarşılanmışdır. Alimin “Azərbaycan dialektologiyası” (dərs vəsaiti), “Azərbaycan dili şivələrinin sintaktik xüsusiyyətləri”, “Azərbaycan dili şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri”, “Şivə frazeologiyası haqqında”, “Azərbaycan dili şivələrində mürəkkəb sifətlərin yaranma yolları haqqında”, “Azərbaycan dili şivələrində şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında fərqli xüsusiyyətlər”, “Dərbənd dialektinin bəzi morfoloji xüsusiyyətləri haqqında”, “Azərbaycan dili şivələrində say və onun mənaca növləri”, “Azərbaycan dili şivələrinin terminoloji leksikası”, “Ayrımlar və ayırım şivəsi haqqında”, “Ağızlarla ilgili Deyimlər Etnik Düşünçenin Tezahürü Gibi”, “Leksik qat dialektin əsas göstəricisi kimi” və s. dialektoloji tədqiqatları onun necə dialektoloq olması barədə biz oxucularda müsbət təəssürat yaradır. Bu elmi yazılarla tanış olanda görürük ki, Gülxanım Vəliyeva dialektologiyanın elə bir məsələsi yoxdur ki, ondan danışmasın, ona münasibət bildirməsin. Alimin bu istiqamətdə tərtib etdiyi dərs vəsaitləri, metodik göstərişlər və proqramlardan indi də müəllimlər və tələbələr sevrək bəhrələnilir.

G.Vəliyeva türkoloq kimi. BDU-nun Türkologiya kafedrasında həm də dil tarixinə dair fənləri tədris edən G.Vəliyeva qədim və müasir türk dillərinin ayrı-ayrı məsələləri barəsində də əsərlər qələmə almışdır. Xüsusilə qədim türk dilinin tədrisi sahəsində kifayət qədər təcrübəsi olan Gülxanım müəllimin “Qədim türk dili” adlı dərs vəsaiti, həmçinin “Qədim türk yazılı abidələri” və “Türk əlifbalı (Türk yazısının tarixi)” fənlərindən hazırladığı proqramlar onun pedaqoji ustalığından xəbər verdiyi kimi, “Qədim türk yazılı abidələri və müasir türk dilləri”, “Göytürklərin bahadırı”, “Azərbaycan və türkmən dillərinin uyğun xüsusiyyətləri haqqında”, “Kırım tatar və türk dillərinin leksik paralelləri”, “Oğuz qrupu türk dillərinin uyğun xüsusiyyətləri haqqında (Azərbaycan və türkmən dillərinin materialları əsasında)” və s. məqalələrini də türkologiyanın qiymətli örnəkləri hesab etmək olar.

Türkoloji dilçiliyin digər istiqamətlərində də öz qələmini sınayan Gülxanım müəllim seçdiyi mövzularda mühüm məsələlərə toxunmuşdur: “Dədə Qorqud” söykökümüz, dilimiz”, “Dilimizin cəfakeşi”, “Buzovna sözünün etimologiyası haqqında”, “Bir toponimin izi ilə”, “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dilinin mənbəyi kimi”, “Bədii əsərin və bədii dilin qüdrəti”, “Etnoqrafik səciyyəli bir türkişizm haqqında”, “Tat dilinin leksik fondunun geneoloji təhlili”, “İlkin mənanın açılmasında etimologiya əsas mənbə kimi”, “İslam dəyərlərinin dildə təzahürü” və s.

Gülxanım Vəliyeva müəllim kimi. Gülxanım Vəliyevanın fəaliyyətinin ağırlıq mərkəzində, deyərdik ki, onun peşəkar müəllimliyi dayanır. 50 ildən çoxdur ki, BDU-nun Türkologiya kafedrasında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Gülxanım Vəliyeva tələbələrin ən dəyərli müəllimlərindən biri kimi sevilir və böyük minnətdarlıqla xatırlanır. Elmi və pedaqoji fəaliyyəti həmahəng olan bu gözəl xanım öz elmi görüşləri ilə tədris prosesini canlandırdığı kimi, auditoriyadakı tapıntıları da elmi əsərlərinin tədqiqat obyektinə çevirməyi ustalıqla bacaran ziyalılarımızdan biridir. Gülxanım Vəliyeva cild-cild elmi əsərlərin müəllifi olmasa da, tələbələrinin və yetirmələrinin onun haqqındakı görüşlərini və təəssüratlarını əks etdirəcək fikirlərdən elə çoxcidli kitablar ərsəyə gətirmək olar. Bizcə, elə Gülxanım müəllimin şəxsiyyəti: ilk növbədə, onun müəllim portreti və ziyalı xanım kimi bənzərsiz keyfiyyətləri, bir sözlə, şərəfli alim və müəllim ömrü gələcək nəsillərə örnək ola biləcək bir ensiklopediyadır.

Görkəmli dilçi-dialektoloq Abdulla Vəliyev məktəbinin layiqli davamçısı olan, böyük filoloq alimlərimizdən dərs alaraq irs-varislik ənənələrinə xüsusi həssaslıq göstərən Gülxanım Vəliyeva şux qaməti, nurlu siması, səliqəli geyimi, insanı ovsunlayan söhbətləri və şən zarafatları ilə illərlə çalışdığı kollektivin sonsuz rəğbətini qazanmış, yüzlərlə tələbənin ürəyini fəth eləmiş, bir sözlə, özünəxas müəllim imici ilə yetirmələrinin qəlbində ömürlük taxt qurmuşdur.

Gülxanım Vəliyeva eyni zamanda gözəl ailə başçısı – ana və nənədir. Ömür-gün yoldaşı, tanınmış geoloq alim, mərhum Hüseyn Vəliyevlə uzun illər bərabər irəlilədikləri bu şərəfli yolda cəmiyyətimizə layiq iki qız övladı yetişdirmişdir. Bu ziyalı ocağında boy atan, alim və müəllim kimi yetişən qızları – Ülviyyə Hüseynova Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin dekan müavindir, Jalə xanım isə AMEA-nın Şərqsünəşliq İnstitutunda çalışır. Gülxanım müəllimin nəticələri – gənc tədqiqatçılar İlahə və Səidə isə ali təhsilin doktorantura səviyyəsində öz təhsillərini uğurla davam etdirirlər.

Gülxanım müəllimi 80 illik yubileyi münasibəti ilə səmimi qəlbədən təbrik edir, ona möhkəm cansağlığı, övladlarına, nəvə və nəticələrinə xoşbəxt, firavan həyat arzulayırıq. Yubileyiniz mübarək, əziz müəllimimiz!

Pərvin Eyvazov, Ramil Bayramov
BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçiləri

AŞIQ VƏLİ MİSKİNLİ – 130

2024-cü ildə görkəmli Azərbaycan aşığı, böyük saz-söz ustası Aşiq Vəli Miskinlinin anadan olmasının 130-cu ili tamam olur.

Aşiq Vəli Miskinli 1894-cü ildə Gədəbəy rayonunun Böyük Qarabulaq (indiki Miskinli) adlanan kəndində anadan olmuşdur. Onun iki yaşı olanda atası vəfat etmiş, doqquz yaşından muzdurluğa başlamış, sonralar bir müddət çobanlıq etmişdir. 19-20 yaşlarında aşıqlığa başlamışdır. Onun ustadı olmamış, saz çalmağı, məclis aparmağı və ümumiyyətlə, aşıqlıq sənətinin sirlərini müstəqil şəkildə öyrənmişdir.

Aşiq Vəli təhsil almadığından yazıb-oxumağı bacarmasa da, güclü hafizəsinin köməyi ilə Azərbaycan el ədəbiyyatından saysız-hesabsız şeirləri, dastanları və folklor nümunələrini yadda saxlamış, bənzərsiz ədəbi nümunələr yaratmışdır.

1995-ci il dekabrın 22-də vəfat etmişdir.

Aşiq Vəli Miskinlinin bütün həyatı yaradıcılığa həsr olunmuş və özündən sonra zəngin bir ədəbi irs qoyub getmişdir. Onun poeziyasının növ, janr, mövzu və s. poetik xüsusiyyətlərinin çağdaş elmi-nəzəri tələblər səviyyəsində, sistemli şəkildə araşdırılması folklorşünaslıq elminin aktual məsələlərindən biri hesab olunur.

Şairin poetik irsi ilə bağlı Y.Babayev, M.Allahmanlı, F.Ramazanoğlu, Q.Əcayib, E.Əliyev, N.Qasimov və başqaları məqalələr nəşr etdirmiş, aşığın həyatı və fəaliyyəti haqqında məlumat vermişlər. 2013-cü ildə aşığın yaradıcılığında bəhs olunan “El şairi Miskinli Vəlinin poetik irsi” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə olunmuşdur.

2024-cü ildə Aşıq Vəli Miskinlinin anadan olmasının 130 illiyi ilə əlaqədar Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində “Aşıq Vəli Miskinlinin yaradıcılığı” adlı tədbir keçirilmişdir.

Tədbiri giriş sözü ilə açan Filologiya fakültəsinin Sosial məsələlər və tələbələrlə iş üzrə dekan müavini Anar Fərəcov şairin xalq ruhundan qidalanan şeirləri haqqında məlumat vermiş, aşıq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin, o cümlədən Aşıq Miskin Vəli irsinin gənclər tərəfindən öyrənilməsinin əhəmiyyətindən söz açmışdır. Bildirmişdir ki, mühiti və zəngin yaradıcılığı indiyə qədər az öyrənilən XX əsrin ustad sənətkarlarından biri də Miskinli Vəlidir. Bütün həyatını ədəbi yaradıcılığa həsr edən və özündən sonra zəngin irs qoyan tanınmış el sənətkarının poeziyasının növ, janr, mövzu və digər poetik xüsusiyyətlər baxımından tədqiqi milli-mədəni irsimizin təbliği sahəsində önəmli addımlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti Məhəmməd Məmmədov Aşıq Vəli Miskinlinin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məruzə ilə çıxış etmişdir.

Məruzədə saz-söz ustasının Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının inkişafına verdiyi töhfələrdən, şeirlərinin poetik bəznərsizliyindən, əsərlərinin nəşri və tədqiqi sahəsində görülən işərdən bəhs olunmuşdur. Natiq qeyd etmişdir ki, Dədə Vəli Miskinli zamanında böyük söz ustaları, ədəbiyyat və incəsənət adamları Üzeyir Hacıbəyli, Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli,

Cəfər Xəndan, o cümlədən araşdırıcılardan Ərtoğrul Cavid (böyük şair-dramaturq Hüseyn Cavidin oğlu) və Hümmət Əlizadənin diqqətini çəkmiş, onların rəyləri ilə şeirləri çap olunmuş, 1938-ci ildə Moskvada keçirilmiş Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənəti dekadasına dəvət almış azsaylı aşıqlardan biri olduğuna görə hələ o illərdə böyük şöhrət qazanmışdır.

Ailə üzvləri adından çıxış edən aşığın nəvəsi, BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Ramil Bayramov tanınmış söz ustasının ədəbi fəaliyyəti, şəxsi keyfiyyətləri və ömür yolu ilə bağlı maraqlı məqamları diqqətə çatdırmışdır

Qeyd etmişdir ki, Vəli Miskinli hələ gənclik çağlarından şairliyi və aşiq kimi ifaçılıq bacarığı ilə geniş ad-san qazanmışdır. O, təhsil almasa da, fitrətdən gələn savadına, yaddaşına, bədahətən söz qoşmasına və bütün bunlarla aşiq sənətinə Dədə Ələsgər sayaqı möhür vurmasına görə seçilmişdir. Şeirlərində həyat hikmətini, dünyanın dərkini və insanın kimliyini hər kəsin başa düşdüyü aydın dillə ifadə etmişdir.

Tədbir tələbələrin çıxışları ilə davam etmişdir. Fakültə üzrə Tələbə Gənclər Təşkilatının sədri Hümbət Bədəlovun “Hər sözü bir dastan, hər dastanı bir ömür” adlı məruzəsi dinlənilmiş, Filologiya fakültənin II kurs tələbələri Nəzrin Əliyeva və Validə Bayramlı, Tarix fakültəsinin II kurs tələbəsi Lamiyə Kamallının ifasında aşığın yaradıcılığından şeirlər səsləndirilmiş, şairin həyatından bəhs olunan videoçarx izlənilmişdir.

Sonda Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin tələbəsi Amin Həsənli “Ruhani” və “Orta Sarıtel” aşiq havalarını ifa etmiş və saz sədaları altında şairin şeirlərini səsləndirmişdir.

Pərvin EYVAZOV